Autori:

Radu ARDEVAN,	cerc. princ. II dr., Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, secretar al volumului
Alexandru BARNEA	prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din București
Mihai BĂRBULESCU	prof. univ. dr., Facultatea de Istorie și Filozofie, Universitatea „Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca
Ligia BÂRZU	prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din București
Sever DUMITRAȘCU	prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea din Oradea
Vladimir HANGA	prof. univ. dr. doc., Facultatea de Drept, Universitatea „Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca
Ion IONIȚĂ	cerc. princ. I dr., Institutul de Arheologie Iași
Gheorghe POPILIAN	cerc. princ. I dr., Centrul de Științe Sociale Craiova
Dumitru PROTASE	prof. univ. dr., Facultatea de Istorie și Filozofie, Universitatea „Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca
† Adrian RĂDULESCU	prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Ovidius" Constanța
Silviu SANIE	cerc. princ. I dr., Institutul de Arheologie Iași
Ioan STANCIU	cerc. princ. II dr., Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca
Alexandru SUCEVEANU	cerc. princ. I dr., Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" București
Dan Gh. TEODOR	prof. univ. dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Al. I. Cuza" Iași

ACADEMIA ROMÂNĂ

SECȚIA DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE

ISTORIA ROMÂNILOR

VOL. II

DACO-ROMANI, ROMANICI, ALOGENI

Coordonatori:
Profesor universitar dr. Dumitru Protase
Cercetător principal I dr. Alexandru Suceveanu

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
București — 2001

Redactori: Irina ACHIM,
Marcel D. POPA

Tehnoredactor: Ofelia COŞMAN

Secretar de redacţie: Gabriela IANCU

Această carte a apărut cu sprijinul Ministerului Educaţiei şi Cercetării

ISBN 973-45-0381-2
973-45-0389-8, vol. II

SUMAR

Partea a II-a
DOBROGEA ÎN SECOLELE II–III

Partea a III-a
DACII LIBERI

Partea a IV-a
DOBROGEA ÎN SECOLELE IV–VI

Partea a V-a
PERIOADA DE TRECERE LA EVUL MEDIU

PREFAȚĂ

În continuarea primului volum, care se încheie cu cucerirea romană a Dobrogei și a celei mai mari părți din Dacia, în volumul al II-lea se prezintă istoria regiunilor pontice și carpato-dunărene până la începutul secolului al VII-lea, când se produce prăbușirea limesului romano-bizantin pe linia Dunării, sub loviturile avarilor și slavilor. Se desprinde de la sine constatarea că în cele peste cinci secole de istorie bogată în mutații social-economice, evenimente politico-militare și în transformări etno-lingvistice, s-au pus bazele solide ale romanității și etnogenezei românilor din ținuturile de la Dunăre, Carpați și Pontul Euxin. Cu alte cuvinte, se înfățișează pas cu pas istoria Dobrogei romane și romano-bizantine, a Daciei romane și postromane, a teritoriilor locuite de dacii liberi și de populația romanică — unde s-au așezat și primii migratori — până la începutul secolului al VII-lea, urmând ca dezvoltarea istorică din aceste regiuni să fie prezentată în volumul următor.

Pentru o cât mai bună cunoaștere și tratare a materialului, a faptelor și a problemelor istorice, s-a încredințat scrierea prezentului volum unor specialiști de marcă din diferite centre științifice și universitare ale țării (București, Cluj-Napoca, Iași, Craiova, Constanța, Oradea), care, folosind din plin experiența și cercetările proprii, au înfățișat realitățile istorice în lumina documentelor și a cunoștințelor actuale.

Ca organizare a materialului, volumul de față — după prezentarea *Izvoarelor* și a *Istoriografiei* — este structurat pe cinci părți distincte: *Dacia romană, Dobrogea în secolele I–III, Dacii liberi, Dobrogea în secolele IV–VI, Dacia în perioada de trecere la evul mediu (secolele IV–VI)*. În mod firesc, fiecare parte cuprinde mai multe capitole și subcapitole, în funcție de material, problematică și particularități. Bibliografia aferentă, adusă la zi, este ordonată pe criterii tematice, la sfârșitul fiecărei părți.

Intrând în resorturile mai intime ale conținutului, facem precizarea că preocuparea principală a autorilor a constituit-o cuprinderea în expunere a tuturor datelor, faptelor, aspectelor și fenomenelor importante dintr-o perioadă sau alta, pe baza documentației existente, și interpretarea lor obiectivă, evitându-se elementul politic în judecățile de valoare și caracterul polemic în problemele controversate.

Cu privire la baza documentară, subliniem că s-au pus la contribuție cu discernământul necesar toate categoriile de izvoare — arheologice, literare, epigrafice, numismatice –,

care se raportează la conținutul acestui volum, iar la partea de istoriografie s-au utilizat atât lucrările specialiștilor români, cât și cele ale cercetătorilor străini, tipărite în cursul timpului, până în anul 2000. Informația de specialitate a fost completată uneori și cu anumite date ori contribuții din unele lucrări de doctorat recente.

Referindu-ne la istoria și civilizația Daciei romane, trebuie relevat că pe lângă capitolele care tratează amănunțit organizarea administrativă și militară, viața economică, evenimentele politice, structurile sociale, latura culturală și religioasă, o atenție deosebită — corespunzătoare importanței pe care o are pentru istoria noastră națională — s-a acordat nu numai populației nou venite sau colonizate, ci și celei autohtone. Procesul de romanizare, sinteza daco-romană, problemele legate de sfârșitul stăpânirii romane în Dacia au fost abordate în toată complexitatea lor. Toate acestea și-au găsit expunerea adecvată și argumentată, pe linia concepției și a susținerilor istoriografiei române, cercetările din ultimele decenii fiind din plin folosite.

Dacia postromană, de la retragerea aureliană până la desființarea frontierei romano-bizantine pe Dunăre (anul 275 — începutul secolului al VII-lea), ocupă un loc important în cuprinsul volumului. Aici sunt amplu prezentate continuitatea populației daco-romane/romanice, răspândirea creștinismului în limba latină, viața economică, prezența și dominația politico-militară a triburilor de alogeni (iazigi, goți, gepizi) și conviețuirea acestora cu autohtonii în anumite zone intracarpatice ale fostei provincii romane. Revenirii stăpânirii romano-bizantine la nordul Dunării sub Constantin cel Mare și Iustinian, ca și legăturilor permanente cu lumea de la sudul fluviului, cu toate consecințele și semnificațiile lor majore pentru romanitatea nord-dunăreană, li s-au acordat importanța cuvenită din toate punctele de vedere. Mereu s-a subliniat că Dacia romană și postromană au format structura de rezistență și nucleul latinității care a stat la baza etnogenezei românești în spațiul nord-dunărean.

Istoria Dobrogei romane și romano-bizantine (secolele I–VI) a fost abordată în aceeași manieră științifică, bazată pe principiul obiectivității și al stabilirii adevărului istoric, având ca suport solid rezultatele cercetărilor de specialitate, de la cele mai vechi și până la cele mai recente. Spațiul Moesiei a beneficiat de o amplă și sistematică prezentare istorică în cele peste cinci secole de viață și de administrație romană, . Unei analize aprofundate sunt supuse evenimentele politice, organizarea administrativă și militară, categoriile sociale, viața economică și cultura, instituțiile juridice, formulându-se de fiecare dată concluziile cele mai bine susținute de documente. Viața în orașele de pe litoral și în cele de pe malul Dunării, lumea rurală cu specificul său, continuitatea etno-culturală, deplina romanizare a teritoriului și a populației reprezintă numai câteva dintre coordonatele și temeiurile procesului de etnogeneză românească, așa cum rezultă limpede din prezentarea documentară și coerentă făcută de autori.

Pentru dacii liberi din Moldova și Muntenia, ca și pentru cei din vestul și nord-vestul României (secolele II–III), spre deosebire de Dacia romană și de Moesia Inferioară (Dobrogea), există un fond documentar mult mai sărac, acesta reducându-se la datele furnizate de arheologie, numismatică și puține referințe ale unor autori antici. Atare stare

de lucruri se reflectă în chip firesc și în cunoașterea istoriei și civilizației lor. Cu toate aceste neajunsuri, pe temeiul cercetărilor arheologice din ultimele patru-cinci decenii, autorii au putut contura felul de trai, habitatul, credințele religioase și riturile funerare, economia, comerțul, evenimentele politice, relațiile lor cu vecinii și mai ales cu Imperiul roman, inclusiv cu provincia Dacia. Cu alte cuvinte a fost posibilă, în anumite limite, înfățișarea istoriei și a civilizației dacilor neocupați de romani, dar mereu în contact cu lumea greco-romană și cu primele populații migratoare: alani, iazigi, marcomani, cvazi, goți, taifali.

Nu lipsit de dificultăți se dovedește a fi demersul istoric, pentru secolele IV–VI în regiunile respective, regiuni care nu au făcut parte din Imperiul roman. Cauza rezidă în penuria documentară și în situația cercetărilor arheologice, care se găsesc abia la început. Totuși, s-a căutat acreditarea tezei că, în secolele IV–VI, în fostele ținuturi ale dacilor liberi — astăzi majoritar românești, ca și la începutul evului mediu — avem de-a face, în fond, cu o restructurare și romanizare a populației locale, cu admigrări din fosta Dacie romană și din Moesia, cu propagarea creștinismului în limba latină, important factor de romanizare. Astfel, în teritoriile extracarpatice, probabil și în părțile vestice și nord-vestice ale vechii Dacii, la venirea slavilor exista o masă compactă de populație autohtonă, latinofonă și creștină, capabilă să asimileze în veacurile următoare populația alogenă (gepizi, slavi), inferioară numeric și cultural.

Triburilor migratoare care au trecut, au poposit ori s-au așezat, ca stăpânitori, pe teritoriul țării noastre — sarmații, goții, hunii, gepizii, avarii și primele valuri de slavi — li s-a rezervat un loc distinct în partea privitoare la trecerea de la antichitate la perioada medievală timpurie. Istoria și civilizația alogenilor este abordată în directă conexiune cu populația autohtonă, care a format mereu baza demografică și fermentul dezvoltării istorice.

În încheiere, se poate justificat afirma că acest volum reprezintă o lucrare de sinteză, realizată prin efortul unui grup de cunoscuți specialiști în domeniu, la nivelul documentației și al cunoștințelor existente în momentul de față. În comparație cu părțile corespunzătoare din volumul I al *Istoriei României*, redactat de eminenți istorici ai vremii, apărut în 1960 sub egida Academiei, prezentul volum se distinge, pe de o parte, printr-o ilustrație (hărți, fotografii, desene) mai bogată, iar pe de altă parte — cum este și firesc — printr-un progres important în cunoaștere, prin cantitatea mult mai mare de date informaționale, ca rezultat al cercetărilor și al studiilor de specialitate din ultimele patru decenii. Adăugând la toate acestea o realitate indiscutabilă, aceea că relatarea faptelor, dezbaterea problemelor, soluțiile adoptate în chestiunile controversate și analiza proceselor istorice au un caracter obiectiv, fără imixtiunea factorului politic, considerăm că s-a înfăptuit o lucrare de sinteză pe cât de utilă, pe atât de necesară. Rămâne ca judecata cititorilor și critica de specialitate să confirme ori să infirme aprecierile noastre.

Prof. dr. DUMITRU PROTASE

LISTA ABREVIERILOR

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice, București
ACIDeb	Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, Debrecen
ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj
ActaArhASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
AÉrt	Archaeologiai Értesitő, Budapesta
AIIACN	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca
AIIAX	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol", Iași (până în 1990)
AIIN	Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
AIIX	Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol", Iași (din 1990)
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
Aluta	Aluta, Muzeul Sf. Gheorghe
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AnnÉp	Année Épigraphique, Paris
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Herausgegeben von Hilldegard Temporini und Wolfgang Haase, Berlin–New York
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași

Banatica	Banatica. Muzeul Județean Caraș-Severin, Reșița
BARInt.Ser	British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BARSuppl.Ser	British Archaeological Reports, Supplementaries Series, Oxford
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BOR	Biserica Ortodoxă Română, București
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
București	București. Materiale de Istoric și Muzeografie, București
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie și Artă, Bacău
CercIstIași	Cercetări Istorice, Iași
CercNum	Cercetări Numismatice, București
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
Crisia	Crisia. Culegere de materiale și studii, Oradea
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București 1–12 (1924–1948). Nouvelle Série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București (1957)
Drobeta	Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta-Turnu Severin
ED	Ephemeris Dacoromana, Roma, 1–10 (1923–1948)
EN	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Epigraphica	Epigraphica. Rivista Italina di Epigrafia, Milano
Germania	Germania. Korrespondenzblatt der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institutes, Frankfurt/Main
Hierasus	Hierasus. Muzeul Județean Botoșani, Botoșani
Historia	Historia. Zeitschrift für alte Geschichte, Wiesbaden

HOOPS	Reallexikon der Germanischen Altertumswisseuschaft, Berlin–New York
IDR	I.I. Russu (ed.), *Inscripțiile Daciei Romane*, București
IDRE	C.C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)*, București
IGLR	Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
ILS	Inscriptiones Latinae selecte, ed. H. Dessau, Berlin
ISM	D.M. Pippidi (ed.), *Inscripțiile din Scythia Minor*, București
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz, Mainz
Klio	Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Berlin
Marisia	Marisia. Studii și materiale. Arheologie, istorie, etnografie, Târgu Mureș
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București (și altele)
MemAnt	Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț
MIA	Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, Moscova
MN	Muzeul Național, București
MPR	I. Barnea, Monuments paléochrétiens de Roumanie, Città del Vaticano, 1977
Oltenia	Oltenia. Studii și comunicări, Craiova
Peuce	Peuce. Studii și comunicări de istorie, etnografie și muzeologie, Tulcea
Politique édilitaire I	La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème–IVème siècles après J.-C. Actes du Ier colloque roumano-suisse, Cluj-Napoca, 1991, [Cluj-Napoca, 1993]
Politique édilitaire II	La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème–IVème siècles après J.-C. Actes du IIème colloque roumano-suisse, Berne, 12–19 septembre 1993, [Berna, 1995]

Politique édilitaire III	La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème–IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe colloque Roumano-Suisse. *La vie rurale dans les provinces romaines: vici et vilae*, Tulcea, 8–15 octobre 1995, [Tulcea, 1998]
PG	J.-P. Migue, *Patrologiae cursus completus*, Series Graeca, Paris
PL	J.-P. Migue, *Patrologiae cursus completus*, Series Latina, Paris
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie. Constanța
Potaissa	Potaissa. Studii și comunicări, Turda
RCRFActa	Rei cretariae Romanae fautorum acta, Augst
RE	Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București
Revista Bistriței	Revista Bistriței. Muzeul de Istorie Bistrița, Bistrița
RHSEE	Revue Historique du Sud-Est Européen, București
RIR	Revista Istorică Română, București
RLMLD	The Roman Limes on the Middle and Lower Danube, Belgrad, 1996
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București
SA	Sovetskaja Arheologija, Moscova
Sargetia	Sargetia. Acta Musei Devensis, Deva
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie – din 1975), București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
Starinar	Starinar. Organ Srpskogo arheološkogo društva, Belgrad
StCl	Studii Clasice, București
StComBrukenthal	Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Istorie, Sibiu
StComCaransebeș	Studii și comunicări. Muzeul județean de etnografie și istorie locală, Caransebeș
Studii	Studii. Revistă de istorie, București

Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, Institutul de Tracologie, București
Tibiscus	Tibiscus, Istorie–Arheologie, Muzeul Banatului, Timișoara
Ziridava	Ziridava. Studii și cercetări, Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

1. IZVOARELE ISTORIEI VECHI A ROMÂNIEI (SECOLELE II–VI)

În volumul I s-au prezentat pe larg, sistematic, toate categoriile de izvoare (arheologice, literare, epigrafice, papiriacee, numismatice) privind istoria societății umane din spațiul carpato-dunărean și pontic, din timpurile străvechi până la cucerirea Dobrogei și Daciei de către romani. Întrucât acolo s-a arătat valoarea și limitele lor documentare, în cadrul larg al surselor istorice, în acest al doilea volum se vor expune în continuare, după aceleași criterii generale, diferitele categorii de izvoare, dar numai cele referitoare la perioada stăpânirii romane în Dacia, la istoria dacilor liberi și la perioada de trecere de la antichitate spre evul mediu, până în secolul al VI-lea inclusiv.

Important de precizat este că, în comparație cu epocile precedente, pentru conținutul volumului al II-lea, unele metode de cercetare și-au pierdut de fapt utilitatea și eficienta. Așa, de pildă, metoda datării radiocarbon 14 (^{14}C), care s-a dovedit a fi valabilă, măcar parțial, în cazul epocilor și a perioadelor istorice străvechi, pentru secolele II–VI ea nu este deloc aplicabilă, deoarece dă erori foarte mari, inadmisibile. Metodele clasice, îndelung verificate, rămân aici suverane, singurele cu care se poate opera eficient și acceptabil în datarea diferitelor fapte, situații sau evenimente. Pe de altă parte, dacă pentru ținuturile geto-dacice, în timpul sau îndată după războaiele de cucerire din 101–106, anumite date erau furnizate și de așa-numitul „papirus Hunt“, descoperit în Egipt, pentru timpul și conținutul volumului al II-lea nu avem nici un alt document scris pe papirus. Inutilizabilă, fără obiect, rămâne de asemenea metoda *warwe*-lor și cea paleobotanică (palinologică), ambele practicate la scară universală după perioadele paleolitice. În schimb, de mare utilitate se dovedesc a fi, în continuare, unele metode ale științelor care ajută arheologia în precizarea progresului tehnic și a condițiilor de viață ale comunităților umane. Avem în vedere aici antropologia și paleozoologia, precum și o serie de tehnici de cercetare fizico-chimice, cum sunt analizele metalografice, petrografice, spectrografice, chimice, care se folosesc astăzi în mod curent la determinarea unor materiale și monumente arheologice. Toate aceste metode și tehnici de cercetare, folosite din plin atât pe plan universal cât și regional, privesc cu precădere sfera izvoarelor arheologice, unde aduc date noi și interesante pentru studiul fenomenului istoric. Ele se aplică frecvent și în determinările unor materiale documentare din secolele II–VI.

Izvoarele arheologice

Izvoarele arheologice, ca surse directe de informație, își păstrează caracterul și importanța lor deosebită și pentru perioadele istorice cuprinse în prezentul volum. Dar, deoarece aici ne aflăm în epoci istorice mai târzii, când informațiile scriitorilor antici se amplifică, iar datele epigrafice și cele oferite de circulația monetară sunt mult mai bogate, izvoarele arheologice se integrează într-un ansamblu documentar mai bine definit în plan cronologic și etno-cultural. Cu toate acestea, sursele arheologice oferă date concrete de natură social-economică și despre desfășurarea vieții cotidiene, care nu se găsesc în celelalte categorii de izvoare istorice.

Metodele specifice cercetării arheologice — stratigrafică, tipologică, chorologică — se înțelege de la sine că și pentru secolele II–VI își mențin puterea și particularitățile lor specifice. Dar acum ele sunt potențate de precizări cronologice, cultural-religioase, etnice și de altă natură, prin noi elemente informative, prin obiecte sau monumente mai precis încadrabile cronologic și cultural. Astfel, de la cronologia relativă se ajunge din ce în ce mai mult pe terenul cronologiei absolute, exprimate restrâns în decenii și ani calendaristici.

Baza din care izvoarele arheologice continuă să-și tragă seva rămân și pentru aceste perioade așezările umane, cimitirele, diferitele categorii de obiecte de uz cotidian-gospodăresc, uneltele de muncă, armele și diverse piese de podoabă sau de cult. La acestea se adaugă însă, ca obiective noi, orașele, vilele suburbane și rustice, castrele auxiliare și de legiune, fortificațiile de pe frontiere, templele — toate caracteristice pentru epoca stăpânirii romane în Dacia.

Cu privire la teritoriile dacilor liberi (secolele II–III), trebuie relevat că în regiunile respective avem de a face, în fapt, cu prelungirea bazei de furnizare a surselor arheologice din epoca Daciei independente: așezări, cimitire, arme, unelte de muncă, piese și locuri de cult, obiecte de uz gospodăresc și de podoabă. Tot ceea ce caracterizează arheologic viața într-o provincie romană (orașe, castre, temple, frontieră fortificată specific, vile, mausolee) lipsesc din câmpul de extracție al surselor de informație arheologică pentru lumea dacilor nesupuși autorității civile și militare romane.

O situație similară se întâlnește și în perioada primelor migrații, până la slavi, când esența izvoarelor arheologice provine aproximativ din aceeași substanță documentară, comparabilă în multe privințe și cu cea din secolele premergătoare stăpânirii romane în regiunile pontice și carpato-danubiene.

În general, arheologia își păstrează în continuare trăsăturile sale definitorii în furnizarea datelor necesare pentru reconstituirea vieții societăților umane, cu observația că baza documentară și metodele tehnice de cercetare variază într-o anumită măsură, în funcție de epoca mai târzie.

Izvoarele scrise

Această categorie de izvoare are și pentru volumul al II-lea o pondere considerabilă. Atât sursele literare propriu-zise, cât și cele epigrafice ori numismatice oferă un conținut bogat și o mare diversitate, încât realitățile istorice, viața societății umane din regiunile noastre pot fi relativ mai bine receptate, în comparație cu epocile precedente. Firește că aceste izvoare se împletesc aici în mod și mai armonios cu cele arheologice, contribuind astfel la mai bună abordare a fenomenului istoric, în aspectele sale social-economice, politico-militare, administrative, etno-culturale și religioase.

Izvoarele literare. O dată cu intrarea ținuturilor pontice și danubiene-carpatice în sfera de interese economice și politico-militare ale Imperiului roman, sursele literare se înmulțesc și se diversifică simțitor, încât cantitatea de informații privind regiunile noastre crește apreciabil. La știrile scriitorilor de limbă greacă acum se adaugă masiv informațiile autorilor care scriu în limba latină. Fie că este vorba de izvoare geografico-etnografice sau istoriografice, fie că avem de a face cu izvoare literare beletristice ori cu surse literare cu caracter științific, tehnic, lexicografic și de altă natură, trebuie subliniat că se impune folosirea lor cu mult discernământ și prudență, iar confruntarea acestora cu alte categorii de izvoare, când este posibil, apare oarecum obligatorie în stabilirea cât mai corectă a faptelor. Dintre lucrările scriitorilor antici la loc de frunte se află, ca valoare documentară, cele ale istoricilor — chiar dacă acestea nu se ocupă decât parțial de situația din ținuturile noastre — pentru că ele conțin cele mai bogate informații de ordin politico-militar, geografic, etno-cultural și demografic. Dar izvoarele literar-narative, ca surse indirecte de informație, trebuie folosite cu multă atenție, deoarece se știe că în antichitatea greco-romană, chiar și în opera istorică, se urmărea în primul rând latura artistică-literară, adevărul istoric căzând pe plan secundar. Înainte de toate, opera istorică trebuia să îndeplinească exigențe literare. Nu pot fi pierdute apoi din vedere nici alte limite importante ale autorilor antici, cum sunt, bunăoară, părtinirea, subiectivitatea, exagerările, relativitatea datelor pe care se bazează, punerea accentului pe aspectul războinic, pe evenimentele politico-militare și manifestarea unui pronunțat dezinteres față de viața economică și socială. De aceea, este nevoie ca valoarea istorico-documentară a unor informații ori scrieri antice să fie apreciată în mod critic, spre a cunoaște adevărul celor relatate. Dar cu toate aceste neajunsuri, izvoarele narative, multe fragmentare sau transmise sub formă de rezumate târzii, constituie pilonii cei mai puternici ai reconstituirii istoriei vechi. Din nefericire, unele scrieri ale autorilor antici s-au pierdut integral sau parțial, în cursul timpului, istoricul de astăzi fiind lipsit de multe date documentare.

Revenind la izvoarele narative privind volumul de față, reamintim că aici vor fi avute în vedere numai lucrările acelor autori care se referă, direct sau indirect, la fapte, situații, evenimente din epoca și perioadele cuprinse între cucerirea romană a *Scythiei Minor* și a Daciei până la căderea definitivă a limesului dunărean sub loviturile slavilor și avarilor, la începutul secolului al VII-lea. Așadar, este vorba de informațiile literar-narative privind

peste cinci secole de istorie a regiunilor carpatice și de la Dunărea de Jos, când s-a instalat, dezvoltat și perpetuat masiv romanitatea în spațiul geto-dacic. În cele ce urmează ne vom referi la scrierile cu conținut istoric propriu-zis sau de altă natură, în mod cronologic.

O sursă importantă de informații pentru istoria imperiului, până în timpul domniei lui Severus Alexander (a. 229), este *Istoria romană* a lui Cassius Dio Cocceianus (155–235), scrisă în grecește, în 80 de cărți (ed. U.Ph. Boissevain, I–V, Berlin, 1895–1926; trad. rom. de Adelina Piatkovski, I–II, 1973–1977). Din această monumentală lucrare, care începe cu fundarea Romei, s-a păstrat însă numai un sfert, iar din cărțile pierdute, unde se trata istoria războaielor dintre romani și daci, au ajuns până la noi doar unele rezumate datorate călugărului bizantin Xiphilinos (secolul al XI-lea) și niște excerpte făcute de Zonaras (secolul al XII-lea). Autorul, om bine informat și de vastă cultură, senator, consul și fost guvernator în Pannonia Superioară, ne oferă informații bogate referitoare la cucerirea Daciei, la podul de la Drobeta, portretul lui Decebal sau despre domniile împăraților care au urmat lui Traian până la Severus Alexander. Pentru epoca Severilor, relatările sale au la bază amintirile și observațiile personale. Deși istoricul este lipsit în general de spirit critic în mersul istoriei, totuși înregistrează temeinic faptele.

Arrian din *Nicomedia* (circa 95–175), cunoscutul istoric al faptelor lui Alexandru cel Mare, prezintă importanță documentară și aici, prin raportul înaintat lui Hadrian, în anii 131–132 (*Periplus Ponti Euxini*, ed. C. Müller, text grec și latin; A.G. Roos, Leipzig, 1928, text grec). În calitate de guvernator al Cappadociei, el arată împăratului condițiile de navigație în Pontul Euxin, cu precizarea porturilor, a distanțelor și a diferitelor populații de pe litoral.

Cu toate că se referă mai mult la perioada premergătoare cuceririi Daciei, nu este lipsit de interes Pliniu cel Tânăr (62–113). În corespondența sa cu Traian (ed. Stout, Bloomington, 1962) și în *Panegiricul* rostit în cinstea împăratului (ed. M. Schuster, Leipzig, 1958), el ne-a lăsat unele informații despre ciocnirile dintre romani și daci, precum și despre felul cum autoritățile romane erau îndrumate să acționeze în legătură cu primii creștini.

Utile pentru amănuntele ce le conțin sunt fragmentele din lucrările de topografie militară ale inginerului hotarnic Balbus, care a făcut parte din statul major al lui Traian în războiul cu dacii. Date de natură topometrică privind Dacia romană găsim și la Hyginus.

Dintre geografi, la loc de frunte se situează marele învățat grec din *Alexandria* Egiptului, Claudiu Ptolemeu, adept al geocentrismului, care în *Geografia* sa, operă alcătuită pe la mijlocul secolului al II-lea, dă o descriere amplă a ținuturilor și a locuitorilor de la sudul și nordul Dunării. Cu toate impreciziunile pe care le conține, lucrarea este o realizare geografică remarcabilă, de care studiul istoriei Daciei în secolele I–II nu se poate dispensa (ed. C. Müller, Paris, 1883 și P. Schnabel, A. Hermann, Leipzig, 1938).

În ciuda neajunsurilor sale inerente, *Tabula Peutingeriana* prezintă deosebit interes geografico-istoric. Această hartă-itinerar redă imaginea geografică a lumii din a doua jumătate a secolului al III-lea, de la Atlantic (Gibraltar) până în India, cuprinzând, de asemenea, Dobrogea și cea mai mare parte a Daciei romane. Pe ea figurează principalele

drumuri, râuri, treceri peste fluvii, orașe, temple, reședințe de guvernatori, stațiuni balneare și localități mai importante, cu marcarea distanțelor dintre ele, exprimate în mile romane (1 478 m). Descoperită în anul 1507, harta este o copie din secolul al XI-lea sau al XII-lea, făcută după un model (autor necunoscut), databil, după unii autori, între anii 260 și 275 sau, după alții, abia în prima jumătate a secolului al V-lea, în timpul lui Theodosius al II-lea. Prima datare ar rezulta din faptul că de pe hartă lipsește regiunea de la răsărit de Rin și cea din estul Daciei transilvane, ambele abandonate de Gallienus prin anii 259–260. Harta are 11 file („foaia de titlu" cu autorul a dispărut) și a fost achiziționată în această formă de la umanistul Conrad Celtes de consilierul Conrad Peutinger din Augsburg. Acum se păstrează în Biblioteca imperială din Viena (ed. K. Müller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916).

Nu trebuie omis nici *Itinerarium Antonini*, a cărui redactare ajunsă până la noi s-a făcut în timpul lui Dioclețian, după un model din vremea împăratului Caracalla. Lucrarea cuprinde localitățile importante din Dobrogea (ed. O. Cuntz, *Itineraria Romana*, I, Leipzig, 1929).

Între izvoarele istoriei Imperiului roman un loc deosebit ocupă controversata *Historia Augusta* sau *Scriptores Historiae Augustae* (ed. E. Hohl, I–II, Leipzig, 1927, ed. a II-a, Leipzig, 1965; traducere română D. Popescu și C. Rădulescu, București, 1971). Este o colecție care cuprinde 30 de biografii ale împăraților romani de la Hadrian până la Numerianus (283–284). Despre autorii lucrării, șase la număr — între care figurează și Flavius Vopiscus — nu se știe nimic, în afară de numele lor. Foarte probabil că lucrarea a fost scrisă nu de șase autori diferiți, ci de unul singur, în epoca lui Diocleţian sau a lui Constantin cel Mare. *Historia Augusta* conține și informații referitoare la istoria Daciei, în special la retragerea aureliană (*Vita Aureliani*), dar ele trebuie utilizate cu multă prudență și spirit critic. Cu toate defectele sale, lucrarea rămâne o bogată sursă de informație „pe cât de primejdioasă, pe atât de indispensabilă", cum bine o caracteriza Th. Mommsen.

Dacia postromană până la începutul secolului al VII-lea deține — comparativ cu epocile precedente — un loc mai puțin însemnat în istoriografia romană târzie și în cea bizantină timpurie. Știrile privitoare la regiunile de la nordul Dunării sunt relativ puține, au adesea un caracter întâmplător ori se leagă cu precădere de migratori și de conflictele dintre aceștia și Imperiul romano-bizantin, de politica imperială față de lumea „barbară".

Din secolul al IV-lea merită a fi menționați o serie de istorici în opera cărora se găsesc informații despre anumite evenimente din Dacia în a doua jumătate a secolului al III-lea. Ne referim la Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita* (ed. Fr. Ruehl, Leipzig, 1908; ed. critică, text, traducere, comentarii Gh.I. Şerban, Brăila, 1997), Rufius Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani* (ed. W. Foerster, Viena, 1874), Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*...(ed. F. Pichlmayr, Leipzig, 1911 și ed. R. Gruendel, Leipzig, 1966), care, împreună cu fictivul Flavius Vopiscus din *Historia Augusta*, se raportează la Gallienus și Aurelian, precum și la abandonarea oficială a Daciei.

Acestor istorici de la sfârșitul secolului al IV-lea le datorăm cele mai vechi informații despre retragerea armatei și oficialităților romane din Dacia, eveniment de fundamentală

însemnătate pentru istoria romanității nord-dunărene. Deși lapidare, ambigue și contradictorii, aceste informații merită toată atenția și pentru faptul că au fost interpretate diferit, uneori tendențios, în istoriografia modernă și contemporană.

Împăratul-filosof Iulianus Apostata (361–363) merită a fi menționat aici numai pentru afirmațiile cu caracter de veritabil pamflet din lucrarea sa *Caesares*, afirmații anecdotice puse în gura împăratului Traian, referitoare la victoria asupra dacilor și pretinsa lor nimicire (ed. J. Bidez, Paris, 1932). Firește că ele nu au o valoare istorică reală, decât în concepția unor istorici care le exploatează în mod tendențios.

Reprezentantul istoriografiei antice la sfârșitul secolului al IV-lea este Ammianus Marcellinus (cca 330–395). A scris o istorie a Imperiului roman de la Nerva la moartea lui Valens, în 31 de cărți, din care numai 18 au ajuns până în zilele noastre (ed. Ch. Upson Clark, Weidemann, Berlin, 1963; text și trad. parțială, comentarii de G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XIII–XIV, București, 1939; trad. integrală și comentarii de D. Popescu, București, 1982). În cărțile păstrate, autorul relatează evenimentele dintre anii 353–378, unde găsim prețioase informații despre sarmații din șesul Tisei, goții de pe teritoriul Daciei și năvălirea hunilor în sud-estul Europei.

Pentru secolul al IV-lea, la izvoarele păgâne trebuie adăugate izvoarele creștine, chiar dacă informațiile despre Dacia sunt puține ca număr și limitate ca problematică.

De menționat este mai întâi episcopul Auxentius din *Durostorum*, elev al lui Ulfila, probabil localnic romanizat (ed. Fr. Kaufmann, Strassburg, 1899). Prin anii 381–397, el a scris în latinește *Despre credința, viața și moartea lui Ulfila*, unde găsim relatări privind condițiile în care „apostolul" goților a predicat religia creștină în greacă, latină și gotă la nordul și la sudul Dunării.

Cu privire la Sava „Gotul", propagator al creștinismului, înecat la 12 aprilie 372 în râul Μουσαῖος (Buzău), în timpul persecuțiilor lui Athanaric, regele vizigoților, găsim unele știri în corespondența lui Vasile cel Mare, arhiepiscopul din *Caesarea (Patrologia Graeca*, vol. XXXII, ep. CLV, CLXIV).

Despre Nicetas, scriitor și episcop de *Remesiana*, care a predicat noua credință în ținuturile de la sudul Dunării, dar nu și la nordul fluviului, vorbește elogios în scrisorile și poemele sale Paulinus din *Nola* (ed. Wilhelm von Hartel, Viena, 1894).

În secolul al V-lea se înregistrează o veritabilă criză a istoriografiei. Doar Priscus din *Panion* (Panites) și *Notitia Dignitatum* sunt două izvoare importante, care ne dau informații de mai mare interes istoric pentru regiunile de la Dunăre și din sud-vestul țării noastre.

Priscus din *Panion* (ed. I. Bekker și B.G. Niebuhr, Bonn, 1829, C. de Boor, Berlin, 1903) a luat parte la solia trimisă de împăratul bizantin Theodosius al II-lea la curtea lui Attila din șesul Tisei, în anul 448, și cu această ocazie, în *Ambasadele* sale, relatează cele văzute la fața locului. Deoarece autorul ne-a transmis ceea ce a văzut cu ochii proprii în călătoria făcută și, de asemenea, la curtea regelui hunilor, știrile din opera sa constituie o sursă de prima mână, atât de interes istoric propriu-zis, cât și geografic-etnografic. Printre

alte populații întâlnite în drumul parcurs, Priscus menționează și comunități de populație ale *ausonilor*, care nu pot fi decât cele romanice.

Notitia Dignitatum (ed. O. Seeck, Berlin, 1876), această listă a funcțiilor, trupelor, demnitarilor și subalternilor acestora din Imperiul roman, databilă pe la începutul secolului al V-lea, prezintă deosebit interes sub raport istoric și geografic. Organizarea Orientului, în care se arată situația creată imediat după moartea lui Constantin cel Mare, privește în mod direct ținuturile din sudul Daciei și din dreapta Dunării.

Cât privește Zosimos, acesta, pe la mijlocul secolului al V-lea, a scris Νέα ἱστορία (*Istoria contemporană*), de la Augustus până la Theodosius al II-lea, în care aflăm relatări despre carpi (*carpodacai*), goți, sarmați, huni și alte populații de la nordul Dunării, cu care romanii au avut conflicte militare, începând încă de la mijlocul secolului al III-lea până în prima jumătate a secolului al V-lea (ed. Mendelssohn, Leipzig, 1887 și ed. îngrijită de F. Paschoud, Paris, 1971). Pentru orașul *Tomis*, lucrarea lui Zosimos este singurul izvor referitor la lupta condusă de Gerontius împotriva federaților goți, care au fost așezați de autoritatea imperială în apropierea orașului.

Secolul al VI-lea se caracterizează printr-un veritabil reviriment al genului istoric. Lucrările lui Petrus Patricius, Ioannes Malalas și Ioannes Laurentius Lydus, conțin unele date interesante, dar ele trebuie utilizate cu precauție, în special datele lui Lydus despre prăzile luate de Traian din Dacia, de pildă. Nu insistăm asupra lor. Vom sublinia, însă, în mod special interesul documentar-istoric pe care îl prezintă Iordanes, Procopius din *Caesareea* și Mauricius.

Iordanes, got romanizat din *Moesia*, sprijinitor al politicii împăratului Iustinian și adept al reconcilierii bizantine cu goții, a alcătuit, prin anii 550–551, lucrarea *De origine actibusque Getarum* sau pe scurt *Getica* (ed. Th. Mommsen, *Monumenta Germanicorum Historiae*, V, 1, Berlin, 1882; text, traducere și comentarii G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XIII-XIV, București, 1939). Lucrarea este un rezumat din memorie al *Istoriei goților*, scrisă de senatorul Fl. Magnus Aurelius Cassiodorus, azi pierdută, la care Iordanes a adăugat și alte izvoare grecești — care de asemenea nu ni s-au păstrat — cum este, de exemplu, scrierea lui Ablavius. Cu toate neajunsurile ei, această scriere a lui Iordanes constituie un izvor de bază pentru istoria, etnografia și geografia Daciei în secolele V–VI.

Dar cel mai însemnat izvor literar al Imperiului bizantin din timpul lui Iustinian rămâne Procopius din *Caesarea* (ed. Dindorf, în *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn; J. Haury, *Procopii Caesariensis opera omnia*, 1912, ediție critică; de asemenea, ed. G. Wirth, Leipzig, 1962). Între altele, acesta ne dă valoroase informații despre anții și sclavinii pătrunși în câmpia de la nordul Dunării, despre gepizi și longobarzi în relațiile lor cu imperiul, precum și despre goți (*De bello Gothico*, III, 14, 33; IV, 25). Aici se găsește și relatarea episodului cu falsul Chilbudios, *ant* care știa bine limba latină învățată de la populația romanică din *nordul Dunării*, unde căzuse prizonier la *sclavini*, imigrați și stăpânitori în zonă. Și mai importantă pentru bogăția informațiilor privitoare la situația frontierei imperiului la Dunăre este opera *De aedificiis*, scrisă între anii 558 și 560 (ed.

Bonn, 1838; G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, XV, București, 1938, text, traducere și comentarii). În această lucrare se reflectă eforturile Bizanțului de a apăra teritoriile sale din Peninsula Balcanică împotriva presiunii „barbarilor" de la nordul Dunării. Autorul prezintă amănunțit opera de fortificare a frontierei danubiene, inclusiv capetele de pod de pe malul de nord al fluviului până la Pontul Euxin.

Continuator al lui Procopius este Menander Protector, care, la începutul domniei lui Mauricius, a alcătuit o *Istorie* — s-au păstrat din ea numai fragmente — în care se înfățișează evenimentele din anii 558–582 (ed. C. de Boor, Berlin, 1903). Ca unul care a trăit la curtea imperială din Bizanț și în provincii, îndeplinind înalte funcții, Menander este un bun cunoscător al relațiilor imperiului cu avarii, cu sclavinii pătrunși în Muntenia și al conflictelor dintre longobarzi, gepizi și avari, despre care furnizează unele informații pline de interes, pe care nu le găsim la alți autori.

Din domeniul juridic, *Corpus iuris civilis* este o sursă de informație care nu poate fi neglijată. El cuprinde deciziile imperiale codificate sub Iustinian, cu unele informații care se referă și la teritoriul Dobrogei sau la raporturile imperiului cu lumea „barbară". Așa sunt, bunăoară, interdicțiile de a vinde „barbarilor" aurul sau fier neprelucrat, punerea — în mod excepțional — a bisericilor din *Scythia Minor* sub oblăduirea episcopatului de *Tomis*, strămutarea — ca sancțiune — pentru pază la nord de Dunăre a unităților militare care nu ajută organele financiare la strângerea impozitelor. Ultima prevedere arată și ea, alături de alte documente, existența unui teritoriu al imperiului la nord de fluviu, apărat de trupele romane. Din *Novella* XI (mai 535) rezultă iarăși foarte clar că anumite *civitates* de pe malul stâng al Dunării (*Recidiva*, *Litterata* și altele) făceau parte din Imperiul de Răsărit nu numai politico-militar, dar și din punct de vedere administrativ și religios.

Din corespondența curiei papale merită a fi avute în vedere scrisorile dintre papa Hormisdas (514–523) și împărații Anastasius și Iustin, în legătură cu problemele religioase și luptele teologice din *Scythia Minor* pe la începutul secolului al VI-lea.

Colecțiile *Acta Sanctorum* și *Marthyres Gothorum* ne aduc uneori amănunte inedite din viața cotidiană și despre existența unor *villae* lângă *Tomis* și *Durostorum* aparținând unor clerici creștini, unde au fost martirizați și îngropați adepți și propovăduitori ai noii credințe. De o deosebită însemnătate se arată a fi și *Notitia Episcopatuum*, care atestă că în secolul al VI-lea orașul *Tomis* accede la rangul de mitropolie și alte 14 orașe din *Scythia Minor* devin acum centre episcopale.

Din primul sfert al secolului al VII-lea datează lucrarea numită *Strategicon*, atribuită unui autor necunoscut, numit de aceea și Pseudo-Mauricius, care prezintă mare interes pentru istoria din ultimele decenii ale secolului al VI-lea, în special pentru luptele dintre bizantini, avari și slavi la Dunărea de Jos, în câmpia Munteniei și în Balcani. Este cea mai amplă și mai importantă operă de strategie și artă militară cunoscută până la începutul secolului al VII-lea (ed. critică și traducere H. Mihăescu, *Mauricii Strategicon*, București, 1970. *Scriptores Byzantini* VI). Tot în *Strategicon* se amintește de niște *Rhomaioi refugoi*, romanici care conviețuiau cu slavii în Câmpia Munteniei, veniți probabil din sudul Dunării.

În domeniul geografic, un autor anonim din *Ravenna*, în secolul al VII-lea, a alcătuit lucrarea intitulată *Cosmographia*, care conține circa 5 300 de nume. Opera a fost elaborată pe baza unei hărți militare unice. Materialul se afla în strânsă legătură cu *Tabula Peutingeriana*. Cu toate că foarte multe toponime și hidronime din Dacia romană și din *Moesia*, precum și din alte regiuni ale Peninsulei Balcanice apar în formă extrem de stâlcită, totuși lucrarea rămâne foarte utilă și de neînlăturat pentru topografia regiunilor noastre din antichitate (ed. J. Schnetz, *Itineraria Romana*, II, Leipzig, 1940).

Cu privire la luptele dintre bizantini, slavi și avari, care au avut loc în perioada 582–602 la Dunărea Inferioară și în regiunile balcanice, numeroase știri se găsesc în *Istoriile* lui Theofilact Simocata, continuator al lui Menander în prima jumătate a secolului al VII-lea (ed. C. de Boor, Leipzig, 1887) și, de asemenea, în *Chronographia* lui Theophanes Confessor din secolul al VIII-lea (ed. C. de Boor, I, Leipzig, 1883). Deși aceste două surse de informație au la bază o concepție teologică, ele se dovedesc a fi deosebit de utile pentru relatările privind organizarea, modul de viață, obiceiurile sclavinilor din Câmpia Munteniei. La Theofilact și la Theophanes se menționează și cuvintele romanice *„torna, torna, fratre"* din timpul împăratului Mauricius, rostite în cursul unor lupte dintre bizantini și avari, în Balcani, în anii 586–587, cuvinte despre care Theophilact Simocata spune că aparțin graiului localnicilor. La Theophanes găsim și importante informații despre bulgarii lui Asparuch, care, traversând teritoriul din sud-estul țării noastre, s-au așezat în sudul Dunării.

Din literatura specială menționăm lexiconul *Suidas (Suda)*, alcătuit de un autor necunoscut, în preajma anului 1000 (ed. Ada Adler, *Suidae Lexikon*, I–IV, Leipzig, 1928–1938), care conține și unele citate din autori ale căror opere s-au pierdut, dar care interesează, deși în mică măsură, conținutul prezentului volum[1].

Izvoarele epigrafice. Ca surse de informație directe — la fel ca izvoarele arheologice — ele au o valoare documentară foarte mare. Ieșite la lumină prin săpături arheologice sistematice sau prin descoperiri fortuite, materialele epigrafice au fost ferite de intervenții și modificări ulterioare în textul original — cum s-a întâmplat adesea în cazul izvoarelor literare — ceea ce oferă mare credibilitate și avantaje pentru cercetătorul modern. Spre deosebire de sursele literar-narative, izvoarele epigrafice conțin date și informații concrete, autentice, din viața unor persoane particulare, familii, grupuri sociale, populații sau instituții publice, date care nu se regăsesc în alte categorii de documente. Inscripțiile menționează frecvent activități economice și sociale, centre sau ateliere de producție, nume personale și de unități militare, diverse formule, circulația bunurilor materiale, a oamenilor

[1] Cu privire la izvoarele literare ale istoriei vechi a românilor, în afară de bine cunoscuta lucrare a lui G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, pe care repetat am citat-o mai sus, menționăm cele două volume, cu text și traducere, apărute sub egida Academiei Române. Volumul I: *Izvoarele privind istoria veche a României. De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus*, București, 1964, sub redacția lui Vl. Iliescu, V.C. Popescu, Gh. Ștefan. Volumul II: *Izvoarele istoriei României. De la anul 300 până la anul 1000*, București, 1970, publicat de H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hâncu, Vl. Iliescu, V.C. Popescu.

și a ideilor, punând în evidență modul de viață al unor comunități umane sau al unei populații. După cum arată și numele, izvoarele epigrafice cuprind inscripțiile antice de orice fel, făcute pe material rezistent, pe piatră, marmură, bronz, plumb, aur, argint, tăblițe de lemn ceruite, lut și chiar scrierea cu vopsea pe anumite obiecte, îndeosebi ceramică. Ca fond și destinație, inscripțiile pot fi onorifice, votive, funerare, pentru clădiri și locuri publice, miliarii („pietre kilometrice"), ștampile civile și militare, de atelier („marca fabricii"), privitoare la conținutul și la capacitatea unui recipient sau de altă natură.

Interesul pentru izvoarele epigrafice s-a manifestat încă din antichitate și a continuat în epoca medievalo-modernă, dar la realizarea unor cuprinzătoare colecții de inscripții grecești și latine — acestea privesc de fapt și istoria țării noastre — s-a ajuns abia în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Astfel, între anii 1828 și 1877, în decurs de cinci decenii, s-au editat cele două mari *corpora* de inscripții grecești și latine: a) *Corpus Inscriptionum Graecarum (CIG)* de Aug. Boeckh și colaboratori, în patru volume, urmat și înlocuit apoi, la nivel superior, de colecția *Inscriptiones Graecae (IG)*, inițiată și publicată în mai multe volume sub conducerea lui U. von Wilamovitz-Moellendorff, colecție care continuă și astăzi; b) *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)* de Th. Mommsen și colaboratorii, început în 1863 și continuat până în zilele noastre. În *CIL*, volumul al III-lea (părțile 1 și 2, precum și suplimentele), sunt cuprinse inscripțiile descoperite în Dacia până în 1902, iar în volumul al XVI-lea — diplomele militare cunoscute până în anul 1955, provenite de pe teritoriul Daciei și al Sciției Mici.

Important de relevat este că după 1960 baza documentării epigrafice referitoare la istoria țării noastre s-a îmbogățit substanțial, prin tipărirea la București, a 12 volume de inscripții grecești și latine în colecția intitulată *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor — Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*.

Până acum, din această vastă lucrare, îngrijită mult timp de D.M. Pippidi și I.I. Russu, au apărut volumele următoare: Seria A, volumul I. *Introducere istorică și epigrafică. Diplomele militare. Tăblițele cerate* de I.I. Russu (1975); II. *Oltenia și Muntenia* de Gr. Florescu și C.C. Petolescu (1977); III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest, teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș* de I.I. Russu, în colaborare cu M. Dušanić, N. Gudea și V. Wollmann (1977); III/2. *Dacia Superior. Ulpia Traiana Sarmizegetusa* de I.I. Russu în colaborare cu I. Piso și V. Wollmann (1980); III/3. *Dacia Superior. Zona centrală, teritoriul dintre Ulpia Traiană, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului* de I.I. Russu în colaborare cu Oct. Floca și V. Wollmann (1984); III/4. *Dacia Superior. Zona răsăriteană* de I.I. Russu (1988); III/5. *Inscripții din Apulum* de I. Piso (sub tipar, la Paris); III/6. *Instrumentum Apulense* (434 ștampile ale legiunii *XIII Gemina*) de Cloșca L. Băluță (1999). Seria B, volumul I. *Histria și împrejurimile* de D.M. Pippidi (1983); II. *Tomis și teritoriul său* de Iorgu Stoian (1987); III. *Callatis et son territoire* de Al. Avram (1999); V. *Inscripțiile din Scythia Minor. Capidava, Troesmis, Noviodunum* de Emilia Doruțiu-Boilă (1980). În seria A au mai apărut: volumul I din *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles. L'Italie et les provinces occidentales (IDRE)* de C.C. Petolescu (Bucarest, 1996) și volumul *IDRE II, zones du CIL III et du CIL VIII* (Bucarest, 2000) de același autor. Un volum aparte, întocmit de Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, a apărut în 1976, la București.

Urmează să mai apară alte volume privind *Scythia Minor* și *Dacia Porolissensis* și astfel întreaga documentație epigrafică de pe teritoriul României, în condiții superioare de editare și interpretare, va sta la îndemâna cercetătorilor și istoricilor antichității.

Izvoarele papiriacee. Atât de importante pentru Egipt și alte regiuni ale lumii antice, această categorie de izvoare se reduce la două piese pentru istoria noastră veche. Unul este *papirus*-ul descoperit în 1959, într-un mormânt de la *Callatis*, care s-a distrus și care se presupune că data de la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. (vezi volumul I). Celălalt *papirus*, descoperit în Egipt și păstrat la British Museum din Londra (pap. 2 851), se referă la ținuturile de la Dunărea de Jos în ajunul sau imediat după războaiele de cucerire a Daciei și este cunoscut sub denumirea de *pridianum Hunt*, după numele primului editor (vezi volumul I). Dacă primul *papirus* privește exclusiv volumul I, al doilea, deplin utilizabil, conține date care, deși minore, țin și de sursele de informație ale volumului al II-lea.

Izvoarele numismatice

Pentru baza documentară a celor cinci secole de istorie a societății umane din spațiul țării noastre (secolele II–VI), monedele — așa cum s-a arătat și în volumul I pentru epocile anterioare — reprezintă o sursă de informație directă de prim ordin. Descoperite izolat ori sub formă de tezaure, monedele romane și cele bizantine timpurii, interpretate cu discernământul necesar — pe lângă faptul că sunt elemente de datare a descoperirilor arheologice — constituie documente valoroase pentru istoria social-economică a dacilor liberi, a Daciei romane și postromane până la slavi. Totodată, pentru schimburile dintre populațiile de pe teritoriul țării noastre și imperiu în perioada migrațiilor, când inscripțiile sau știrile literare sunt foarte puține, vagi ori lipsesc cu totul, valoarea documentară a monedelor crește simțitor. Nu rareori monedele de bronz și argint sau cele de aur, descoperite în anumite contexte arheologico-istorice, pot oferi și indicii de natură etno-culturală, mai ales pentru perioada migrațiilor.

În același timp, monedele constituie o sursă directă de informații și cu privire la stadiul de dezvoltare tehnică din diferite perioade și epoci istorice. Pe de altă parte, reprezentările de pe aversul și reversul pieselor oferă prețioase date despre simțul proporțiilor, gustul artistic din anumite locuri și aspecte importante din sfera cultural-religioasă. Nu rareori, monedele reflectă ecoul unor evenimente politico-militare, redau construcții și monumente celebre cu detalii semnificative, inexistente în alte categorii de izvoare.

2. ISTORIOGRAFIA.
CERCETĂRI, STUDII, PUBLICAȚII, MUZEE

Istorie – arheologie

Înainte de primul război mondial. Monumentele arheologice, în primul rând cele romane, au atras atenția mai întâi localnicilor, care, atât în Transilvania și Banat, cât și în Oltenia sau Dobrogea, încă din secolele XIII–XIV au început să scoată piatra din ruinele castrelor și ale orașelor romane pentru construirea de case, biserici, castele feudale și pentru împlinirea altor nevoi gospodărești. Situația de la Densuș (jud. Hunedoara), Alba Iulia, Turda, Cluj-Napoca, Orșova, Drobeta-Turnu Severin, Constanța și din multe alte locuri stă mărturie în acest sens.

Dar primele referiri scrise la antichitățile romane de pe teritoriul țării noastre datează din secolele XV–XVI și ele aparțin lui Antonius Bonfinius, istoriograful aulic al regelui Matei Corvin, și cunoscutului umanist Nicolaus Olahus. Se știe că un interes aparte pentru monumentele romane au manifestat Iancu de Hunedoara și fiul său Matei Corvin, precum și unii principi sau nobili din Transilvania, care au adunat la castelele și reședințele lor multe monumente sculpturale, inscripții, monede și obiecte de artă antice, salvându-le astfel de la dispariție.

În lucrările cronicarilor moldoveni și munteni din secolele XVII–XVIII, în opera lui Dimitrie Cantemir și a reprezentanților Școlii Ardelene se manifestă, de asemenea, un oarecare interes și unele preocupări pentru vestigiile arheologice majore din teritoriile Daciei vechi. Dar toate acestea rămân simple consemnări teoretice, lipsite de activitate practică și de investigație pe teren.

O nouă perioadă în sfera preocupărilor arheologice din ținuturile Daciei începe cu italianul, originar din Bologna, A.F. Marsigli (1658–1730). Acesta, la sfârșitul secolului al XVII-lea, în timpul războiului turco-austriac, ca inginer-genist militar în serviciul Austriei, a străbătut Transilvania, Banatul, Oltenia și Muntenia, unde a înregistrat, printre altele, ruinele de orașe, castre, poduri și drumuri romane, pe care le-a examinat, desenat și descris cu pricepere, încât și astăzi planurile și însemnările sale sunt foarte utile. Marsigli chiar este considerat de unii cercetători primul arheolog al Daciei.

În secolul al XVIII-lea, pentru Transilvania, trebuie menționată alcătuirea de colecții și muzee cu caracter privat, la loc de frunte situându-se colecția-muzeu a lui Samuel Brukenthal din Sibiu, care va deveni marele muzeu de mai târziu.

Dar, la fel ca în restul Europei, interesul pentru arheologie sporește foarte mult la începutul secolului al XIX-lea, pentru ca pe la mijlocul și în a doua jumătate a acestuia să se dezvolte o activitate susținută de prospecțiuni și săpături arheologice de identificare, adunare, înregistrare și valorificare a monumentelor romane mai importante. Este perioada de constituire a arheologiei ca disciplină științifică a istoriei.

Pentru începuturile entuziaste, dar de un pronunțat diletantism, menționăm pe Vladimir Blaremberg, pe banul Mihalache Ghica, pe generalul Nicolae Mavros, pe maiorul Dimitrie Papazoglu, pe scriitorul Cezar Bolliac, care au făcut săpături-răscoliri în ruinele multor castre și așezări romane din Oltenia, dar cu puține și slabe rezultate de certă valoare. Mihalache Ghica și Nicolae Mavros își înjghebează colecții arheologice proprii, iar descoperirea fortuită a tezaurului de la Pietroasa, în 1837, a stimulat preocupările anticvarice. În broșuri, ziare și revistele vremii se publică tot mai frecvent descoperiri și materiale arheologice, domeniu în care se remarcă articolele lui Cezar Bolliac din ziarul *Trompeta Carpaților*, între anii 1869 și 1879. Două momente importante se cuvin menționate: înființarea, în 1864, a Muzeului Național de Antichități sub îndrumarea lui Al. Odobescu și introducerea cu predare din partea acestuia, în anul 1874, a unor cursuri de arheologie la Universitatea din București. Activitatea lui Al. Odobescu, la muzeu și la universitate, între anii 1881 și 1895, este continuată și îmbogățită, pe un plan științific superior, de Gr. Tocilescu, învățatul care a așezat pe baze mai solide cercetarea arheologică din țara noastră. Activitatea de cercetare pe teren, săpăturile de mare amploare întreprinse, preocupările și lucrările arheologice ale lui Gr. Tocilescu s-au îndreptat în primul rând spre vestigiile și monumentele romane din Oltenia și Dobrogea: monumentul triumfal de la Adamclisi, castre, inscripții și sculpturi. Bogate materiale și cercetări arheologice au fost tipărite în volumul *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie* (București, 1900).

În Transilvania și în Banat — potrivit situației politice a acestor provincii, aflate sub dominație străină — după activitatea de identificare a ruinelor de orașe, castre, stațiuni balneare și așezări romane din secolul al XVIII-lea, concomitent cu formarea de colecții private de antichități — cum este, bunăoară, cea a lui Iosif Kemény de la Luncani, jud. Cluj — se inițiază și se dezvoltă pe parcursul secolului al XIX-lea, dar mai ales în a doua jumătate a lui, cercetarea prin săpături a vestigiilor romane amintite. Cercetătorii locali, mai ales germani, sunt tot mai mult interesați să facă investigații pe teren, să publice articole, studii si monografii despre urmele și ruinele antice mai impunătoare, iar cărturarii de marcă ai vremii se îndeletnicesc și ei cu semnalarea și prezentarea antichităților Daciei romane: August Treboniu Laurian, T. Cipariu, J. Bedäus, Fr. Hene, Al. Farkas, K. Hodor și alții. Înainte și după revoluția de la 1848, până spre sfârșitul secolului, predominantă este activitatea cercetătorilor germani, M.J. Ackner, J.G. Schuller, Fr. Müller, J.F. Neigebaur, C. Gooss și alții, care, prin săpături arheologice sau prin publicarea de repertorii și lucrări cu acest profil, au contribuit apreciabil la cunoașterea epocii romane

în Dacia intracarpatică. În pleiada de învățați ai epocii, care, de asemenea, s-au ocupat îndeaproape de studierea urmelor arheologice romane din Transilvania și Banat, prin efectuarea de săpături și publicarea de note, articole și monografii, se integrează plenar o serie întreagă de cunoscuți cercetători sau intelectuali români și mai ales maghiari, dintre care amintim pe N. Stoica de Hațeg, Șt. Moldovanu, L. Kövári, H. Finály, C. Torma, B. Orbán, V. Russu, la care se pot adăuga încă mulți alții. Unele din contribuțiile lor arheologico-istorice au apărut în paginile periodicelor locale, ca „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde" (Sibiu), „Erdélyi Múzeum évkönyve" (Cluj), „Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură" (Brașov) și „Délmagyarország Régiségleletei" (Timișoara), sau chiar sub formă de monografii de sine stătătoare. Firește că opera cercetătorilor menționați are, comparativ, o valoare inegală, la loc de frunte situându-se lucrările lui M.J. Ackner, C. Gooss, H. Finály și C. Torma, care și astăzi prezintă mult interes în domeniul de specialitate.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și până la izbucnirea primului război mondial, activitatea de cercetare arheologică și de valorificare a rezultatelor în lucrări importante și în paginile revistelor de specialitate a luat o mare amploare și s-a diversificat simțitor, extinzându-se și asupra perioadei migrațiilor.

În vechea Românie se intensifică excavațiile și investigațiile arheologice la vestigiile greco-romane din Dobrogea. Gr. Tocilescu își continuă prodigioasa lui activitate, iar T. Antonescu publică cele două lucrări ale sale, *Despre Sarmizegetusa* (1906) și *Columna lui Traian* (1910). La Adamclisi, cunoscutul clasicist G. Murnu efectuează mai departe lucrări de explorare arheologică. În 1910, V. Pârvan începe săpăturile la *Ulmetum* și apoi la *Histria*, acestea din urmă fiind continuate până la moartea sa prematură, în 1927.

În Transilvania și Banat, arheologia și studiile de istorie romană iau un nou avânt, ele fiind dominate în special de cercetătorii maghiari, mai cu seamă după instituirea dualismului din 1867. C. Torma întreprinde săpături la castrul de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) și cercetări în partea de nord a limesului dacic. B. Cserni începe excavații arheologice de durată la Alba Iulia, unde, în 1887, înființează și muzeul local, iar la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* — P. Király (König) și G. Téglás, care se remarcă totodată și prin contribuțiile importante aduse în legătură cu exploatarea aurului și cu mineritul roman în Transilvania. La *Porolissum*, ruinele castrului și orașului roman încep să fie explorate de A. Buday, care efectuează săpături și în alte locuri cu urme romane. În Banat, B. Milleker adună în cunoscutul său repertoriu descoperirile arheologice cunoscute la acea vreme.

La opera de semnalare, înregistrare și cercetare a vestigilor antice sau de publicare a unor lucrări arheologico-istorice contribuie și alți specialiști sau intelectuali ai vremii. Amintim pe J. Ornstein, care a întreprins primele săpături în castrul roman de la Gherla, și pe Șt. Kovács, cunoscutul cercetător al cimitirelor gotice de la Sântana de Mureș și Târgu Mureș, precum și al celui gepid de la Bandu de Câmpie (jud. Mureș). La progresul cercetărilor și al studiilor de istorie antică a contribuit și repertoriul descoperirilor arheologice apărut în 1909 în limba germană și republicat în românește, amplificat, de Iulian Marțian la Bistrița în 1920, precum și însemnările și prospecțiunile efectuate pe

teren de E. Orosz, care este și autorul unor investigații în castrul de la Gherla. În general, rezultatele obținute au fost publicate în revista clujeană „Dolgozatok – Travaux" (I–X, 1910–1919).

La fel ca în trecut, importante monumente și materiale arheologice, tezaure și obiecte de metal prețios din Dacia intracarpatică au luat drumul Vienei și al Budapestei. Așa s-a întâmplat, bunăoară, cu cele două tezaure de aur din epoca migrațiilor de la Șimleu Silvaniei, primul găsit în 1797 și ajuns la Viena, al doilea descoperit în 1889 și achiziționat la Budapesta.

În afară de cercetătorii locali menționați, nu trebuie omis nici interesul manifestat din partea multor învățați străini față de istoria și antichitățile Daciei romane și post-romane. Din șirul lung al acestora amintim pe J. Jung (Praga), J. Arneth, Fr. Kenner, W. Kubitschek, C. Patsch (austrieci), Fl. Rómer și J. Hampel (Budapesta), belgianul Fr. Cumont, englezul G.A.T. Davies, la care se mai pot adăuga și alții.

Perioada interbelică. După terminarea primului război mondial și înfăptuirea României Mari, în perioada interbelică și până la sfârșitul celei de a doua conflagrații mondiale, arheologia romană și postromană, precum și studiile aferente intră într-o nouă etapă de dezvoltare, superioară. Ea se caracterizează printr-o mai mare cuprindere, prin metode de cercetare mai avansate și prin utilizarea rezultatelor obținute la elucidarea problemelor istorice. Paleta cercetărilor, sub raport tematic, se îmbogățește și se diversifică, cuprinzând orașe greco-romane și romane, cetăți romano-bizantine, vile suburbane și rustice, așezări și cimitire din epoca romană și din perioada migrațiilor, monumente sculpturale și altele. Numărul revistelor și al publicațiilor de specialitate, al studiilor, al monografiilor și al lucrărilor de sinteză cu caracter arheologico-istoric crește apreciabil. Cercetările și publicațiile din țară s-au dezvoltat cu precădere în legătură cu centrele universitare (București, Cluj, Iași), cu muzeele mai mari și cu veche tradiție (Alba Iulia, Deva, Sibiu, Timișoara, Constanța), activitățile fiind coordonate într-o anumită măsură de Comisia Monumentelor Istorice.

În Dobrogea, V. Pârvan și apoi S. Lambrino continuă lucrările la *Histria*, T. Sauciuc-Săveanu începe și conduce cercetările la *Callatis*, iar P. Nicorescu întreprinde săpături la *Argamum* și în castrul de la Vetren (*Tegulicium*), reluând și cercetările lui Gr. Tocilescu și G. Murnu la Adamclisi. El efectuează săpături și la *Tyras*. *Capidava* cu monumentele sale și *Dinogetia* romano-bizantină sunt investigate de Gr. Florescu și, respectiv, Gh. Ștefan.

Arheologia și istoria Olteniei romane și postromane apar amplu reprezentate prin săpături sistematice, studii, monografii, noi descoperiri și lucrări de sinteză realizate de numeroși specialiști, care au pus în valoare vestigiile din castre, orașe, așezări și necropole sau de pe sectoarele alutan și transalutan ale limesului dacic. Bogatul material arheologic din cercetările asupra *Drobetei* l-a valorificat Al. Bărcăcilă, iar castrele de la Răcari și Bumbești, ca și *corpus*-ul de monumente funerare romane au format obiectul studiului și investigațiilor întreprinse de Gr. Florescu. Problemele de istorie militară legate de linia defensivă romană din vestul Munteniei sunt abordate prin săpăturile lui V. Christescu

la Săpata de Jos (jud. Argeş) şi G. Cantacuzino la Băneasa (jud. Teleorman). Cunoscuta aşezare de la Cioroiu Nou (jud. Dolj) şi altele s-au descoperit prin grija lui C.S. Nicolăescu-Plopşor, care, deşi paleolitician, a manifestat solicitudine şi pentru antichităţile romane din Oltenia. Dar cel care a cercetat şi valorificat masiv vestigiile romane şi postromane din Dacia sudică a fost D. Tudor, care a făcut şi condus săpături de anvergură la obiectivele romane de la Slăveni, Stolniceni, Cioroiu Nou, *Romula*, *Sucidava* şi în alte locuri, cercetările şi situaţia istorică fiind prezentate de el în numeroase studii, monografii şi în a sa *Oltenia romană* (1942), lucrare de mare cuprindere arheologico-istorică.

În Transilvania şi Banat, arheologia si-a adus contribuţia mai ales la istoria provinciei Dacia şi mai puţin la perioada primelor migraţii. Cercetările s-au ridicat, ca pretutindeni de altfel, la un nivel ştiinţific superior, atât ca metodă de investigaţie, cât şi în ceea ce priveşte interpretarea istorică[1].

Alături de vechii arheologi locali, dintre care unii îşi mai continuă activitatea, se afirmă noua generaţie de învăţaţi români, care cu entuziasm şi pricepere iniţiază şi conduc ample lucrări de cercetare arheologică. În acelaşi timp, se publică rapoarte de săpături, studii şi importante lucrări cu caracter arheologic şi istoric, referitoare la Dacia romană şi postromană.

La universitate şi la Institutul de Studii Clasice, precum şi la Muzeul din Cluj, alături de un grup de eminenţi filologi clasici, o activitate susţinută, înnoitoare desfăşoară Em. Panaitescu, C. Daicoviciu, M. Macrea, I.I. Russu. Se cercetează intens, prin săpături organizate şi extinse, vestigiile din oraşe, vile suburbane şi rustice, castre, aşezări şi necropole romane, cum sunt cele de la *Ulpia Traiana*, *Micia*, *Porolissum*, Breţcu (jud. Covasna), Căşeiu şi Bologa (jud. Cluj), Râşnov (jud. Braşov), zona Zlatnei şi altele. Rezultatele şi alte studii de istorie antică s-au tipărit mai ales în „Anuarul Institutului de Studii Clasice", iar în limbi străine în paginile revistei „Dacia", fondată de V. Pârvan.

Cercetări şi excavaţii arheologice cu bune rezultate efectuează, de asemenea, şi muzeele din Deva (Oct. Floca), Alba Iulia (I. Berciu), Sfântu Gheorghe (Z. Székely), dările de seamă şi unele studii fiind tipărite şi în reviste proprii („Sargetia", „Apulum").

În Banat activează I. Miloia, care a condus Muzeul din Timişoara şi revista „Analele Banatului". Săpături arheologice au întreprins, venind de la Bucureşti, Gr. Florescu, în castrul roman de la Vărădia (jud. Caraş-Severin), cunoscutul tracolog G.G. Mateescu, la *Tibiscum*, iar Dorin Popescu în Transilvania, în aşezarea daco-romană de la Lechinţa de Mureş.

La dezvoltarea cercetărilor arheologice şi la progresul studiilor privind epoca romană în teritoriile intracarpatice ale României întregite au contribuit specialişti din toată ţara, începând cu V. Pârvan, şi, de asemenea, mulţi istorici străini, bine cunoscuţi încă din perioada anterioară terminării primului război mondial. Prin cercetările şi studiile

[1] O prezentare detaliată a cercetării arheologico-istorice privind epoca romană în Transilvania, de la începuturi până în 1965, a publicat M. Macrea, în AMN 2, 1965, p. 141–162.

arheologico-istorice din perioada interbelică s-a ajuns la o mai bună cunoaştere a istoriei Daciei romane şi la combaterea sau revizuirea unor concepţii şi teorii eronate cu privire la problemele fundamentale ale istoriei provinciei traiane.

Referitor la ţinuturile dacilor liberi din vest şi nord-vest (Crişana, Maramureş) sau ale celor din sud (Muntenia), est şi nord-est (Moldova, Bucovina, Basarabia), preocupările, săpăturile şi studiile arheologice pentru secolele II–VI au fost aproape inexistente, ele limitându-se la epocile preistorice, la istoria şi civilizaţia geto-dacilor înainte de cucerirea romană.

Fără a insista, se cuvine menţionat faptul că, în perioada 1920–1945, vechile muzee (Bucureşti, Cluj, Timişoara, Deva, Alba Iulia, Sibiu, Iaşi, Constanţa, Turnu Severin) şi altele nou înfiinţate şi-au mărit colecţiile şi personalul de specialitate, au întreprins cercetări arheologice, iar unele şi-au înfiinţat publicaţii proprii şi au dezvoltat o activitate susţinută în domeniu.

După al doilea război mondial. Timp de peste cinci decenii, dezvoltarea arheologiei şi studiile în sfera istoriei antice, la nivel naţional, au făcut un mare salt înainte, fără precedent. A început o nouă etapă, caracterizată prin planificarea temeinică a tuturor lucrărilor din ţară, prin efectuarea cercetărilor de către echipe de specialişti, investigaţiile fiind programate în toate regiunile ţării, pe epoci şi pe probleme istorice. Organizarea şi coordonarea muncii s-a făcut prin institutele de arheologie din Bucureşti, Cluj, Iaşi ale Academiei Române şi cu concursul zecilor de muzee înfiinţate după 1948 şi coordonate de Ministerul Culturii[1]. Pentru prima dată au luat fiinţă la noi mari şantiere arheologice în toate regiunile ţării. Se formează noi generaţii de cercetători tineri. De o atenţie deosebită s-au bucurat în cercetare toate epocile antichităţii, cu unele teme prioritare. Foarte mult se dezvoltă arheologia epocii premedievale. Chiar şi epoca stăpânirii romane — mai puţin agreată de oficialităţi, din motive politico-doctrinare — s-a situat în centrul preocupărilor specialiştilor. Cât priveşte cercetarea oraşelor romane, după o întrerupere de mai mulţi ani, s-au făcut săpături organizate la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Porolissum*, *Potaissa*, *Napoca*, *Apulum*, *Tibiscum*, *Dierna*, *Drobeta*, *Romula*, precum şi în centrul cvasiurban de la *Sucidava*. Numeroase sondaje şi săpături de durată s-au executat în aşezări, cimitire rurale şi urbane sau în vile rustice. Dintre zecile de castre romane cercetate în Transilvania, Oltenia, Muntenia şi Banat, consemnăm aici pe cele de la *Porolissum*, *Potaissa*, Buciumi, Bologa, Romita, Românaşi, Gilău, Căşeiu, Ilişua, Orheiu Bistriţei, Brâncoveneşti, Râşnov, Breţcu, Hoghiz (în Transilvania), Bivolari, Stolniceni, Slăveni, Răcari, Bumbeşti, Titeşti, Rădăcineşti (în Oltenia), Urlueni, Voineşti, Jidava, Drajna de Sus (în Muntenia), Berzovia, Surducu Mare, *Tibiscum*, Mehadia, Teregova (în Banat). Astfel, istoria militară a Daciei romane a dobândit o bază documentară solidă, cuprinsă într-o serie de studii şi monografii.

[1] Referitor la cele 60 de muzee înfiinţate în perioada postbelică şi dezvoltarea celor existente până atunci, muzee care cuprind materiale arheologice din epoca romană şi perioada migraţiilor, informaţiile necesare se pot găsi în *Enciclopedia istoriografiei româneşti*, Bucureşti 1978, p. 368–388.

Din multele așezări rurale de epocă romană și în special cu componență demografică predominant autohtonă merită relevate cele de la Obreja, Boarta, Slimnic, Șura Mică, Lechința de Mureș, Micăsasa (centru de olari), Sebeș (în Transilvania), Cioroiu Nou, Amărăști, Locusteni (în Oltenia), Timișoara (Cioreni și Freidorf), precum și cimitirele descoperite la Obreja, Soporu de Câmpie, Danețí, Locusteni, *Romula*, Morești și altele. Vilele rustice de la Mercurea, Apoldu de Sus, Deva, Cinciș, Chinteni (în Transilvania), Dalboșeț, Caransebeș, Lăpușnicel (în Banat), Corabia, Studina și Vădila (în Oltenia) au furnizat, în urma săpăturilor, multe date și un bogat material documentar pentru viața economică a provinciei traiane.

Pe plan istoric, ansamblul descoperirilor arheologice din spațiul Daciei romane au fost puse în valoare prin numeroase studii și articole publicate în reviste de profil și în lucrări de sinteză, realizate de mulți specialiști de marcă, dintre care amintim: C. Daicoviciu (*La Transylvanie dans l'antiquité*, 1945), D. Tudor (*Oltenia romană*, 1942–1978), M. Macrea (*Viața în Dacia romană*, 1969), D. Protase (*Problema continuității în Dacia*, 1966; *Autohtonii în Dacia*, I, 1980 și II, 2000; *La continuité daco-romaine*, 2001) și alții.

Istoria militară a Dobrogei și a Daciei romane s-a bucurat de o atenție susținută din partea specialiștilor. Monografiile despre legiunile *VII Claudia* și *IV Flavia* (Doina Benea, 1983), *XIII Gemina* (V. Moga, 1985), *V Macedonica* (M. Bărbulescu, 1987) și armata Dobrogei romane în ansamblul ei (A. Aricescu, 1987) reflectă plenar aceste preocupări.

În ținuturile dacilor liberi, în necropole și așezări ale acestora, databile în secolele II–IV, s-au făcut, de asemenea, numeroase cercetări și descoperiri. Zecile de cimitire și așezări din Moldova (Poienești, Bărboasa, Săbăoani, Moldoveni, Pădureni, Văleni, Călugăra, Poiana Dulcești etc.), Muntenia (București și suburbii, Mătăsaru, Colonești, Udeni, Chilia, Târgșor) și Crișana (Medieșu Aurit, Cicir, Sântana, Lazuri, Cociuba Mare, Moroda) au pus într-o nouă lumină istoria și civilizația dacilor liberi, relațiile lor cu sarmații, neamurile germanice și Imperiul roman. Rezultatele investigațiilor și-au găsit locul cuvenit în paginile publicațiilor de specialitate, în studii și monografii sau în lucrări de sinteză, cum sunt, de pildă, cele publicate de R. Vulpe (*Poienești*, 1953), Gh. Bichir (*Cultura carpică*, 1973 și *Geto-dacii din Muntenia*, 1984), I. Ioniță (*Din istoria și civilizația dacilor liberi*, 1982), S. Dumitrașcu (*Dacia apuseană*, 1993).

Cu privire la epoca migrațiilor până la slavi, atât pe teritoriul fostei provincii Dacia, cât și în teritoriile dacice neocupate de romani, activitatea arheologică a înregistrat o mare dezvoltare, punându-se într-o lumină nouă vestigiile populației autohtone și ale triburilor imigrate: sarmați, goți, gepizi. Pentru Transilvania, dintre numeroasele așezări și cimitire autohtone cercetate ori sondate se pot cita cele de la Bratei, Țaga, Sighișoara, Hărman, Suceag, Archiud și Stupini, iar din Oltenia așezările de la Gropșani, Locusteni, Verbița, la care se adaugă descoperirile din fostele orașe ori cetăți romane de la Dunăre (*Sucidava*, Gornea etc.). Goții (la Pălatca, Sighișoara, în zona Bistriței) și mai ales gepizii (la Morești, Bratei, Apahida, Fântânele) au fost puși în lumină prin importante descoperiri arheologice: așezări, cimitire, tezaure.

Pentru perioada migrațiilor în Transilvania, se remarcă lucrările lui K. Horedt, apărute la București: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, 1958; *Morești–Grabungen in einer frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, 1979; *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, 1982. De asemenea, monografia Ligiei Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V*, 1973 și cea a lui D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, II. *Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000. De menționat sunt și tezele de doctorat elaborate de I. Stanciu, *Populația din nord-vestul României în secolele V–IX* (Cluj-Napoca, 1998) și C. Gaiu, *Cultura materială și spirituală a populației din nordul Transilvaniei de la retragerea aureliană până la slavi* (Cluj-Napoca, 1999).

În regiunile extracarpatice s-au descoperit prin săpături zeci de cimitire și așezări autohtone de tipul Ipotești-Cândești în Muntenia (Dulceanca, Sfințești, Olteni, București și împrejurimi, Budureasca etc.) și Costișa-Botoșana în Moldova (Dodești, Vlădeni, Davideni, Bacău etc.). Numeroase necropole și așezări de tip Sântana de Mureș-Cerneahov au fost scoase la iveală prin săpături în Moldova (Miorcani, Lețcani, Bârlad-Valea Seacă, Lunca etc.) și în Muntenia (Gherăseni, Târgșor, Spanțov, Mogoșani etc.). Descoperirile și noile achiziții documentare din secolele IV–VI în aceste ținuturi au fost amplu valorificate istoric în sute de rapoarte, studii, articole, monografii și lucrări de sinteză. Dintre acestea amintim: B. Mitrea și C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia* (1966); Gh. Diaconu, *Mogoșani. Necropola din secolul IV e.n.* (1970); S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca* (1974); D.Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n.* (1978); Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI* (1997). Și mai pot fi citate multe altele.

Pe teritoriul Dobrogei, la fel ca în restul țării, munca de cercetare și săpăturile arheologice, precum și publicarea rezultatelor se situează pe aceleași coordonate majore de extindere, mare amploare și diversitate tematică. La *Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Argamum* s-au continuat ori reluat pe scară mare săpăturile în straturile romano-bizantine, ca și la *Tropaeum Traiani*, *Aegyssus*, *Noviodunum*. Ample cercetări și de lungă durată s-au efectuat, de asemenea, în cetățile romane târzii de la *Dinogetia* și *Capidava*, ca și la *Troesmis* ori în alte puncte fortificate din sectorul dobrogean al limesului roman. Viața din mediul rustic între Dunăre și Mare a fost cercetată și pusă în valoare mai cu seamă de V.H. Baumann (*Ferma romană din Dobrogea*, 1983; *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării, secolele I–IV p. Chr.*, 1995) și Maria Bărbulescu (*Viața rurală în Dobrogea romană în secolele II–III*, teză de doctorat, 1990), prin săpături la vile rustice (Capaclia, Niculițel, Horia, Telița) sau în așezări și cimitire (Enisala). De menționat sunt și tezele de doctorat, *Arta sculpturală din Dobrogea romană în secolele I–III* (1994) de Zaharia Covacef și *Limesul roman între Singidunum și gurile Dunării în secolele IV–VI* (1994) de M. Zahariade, bazate în mare parte pe cercetările din ultimii 45 de ani în domeniile respective. Importante contribuții s-au adus prin descoperirile de caracter creștin (bazilici, cripte, necropole) din întreg spațiul dobrogean, în secolele IV–VI: Niculițel, *Noviodunum*, *Halmyris*, *Axiopolis*, *Histria*, *Tropaeum Traiani* etc.

Intensa activitate arheologico-istorică privind Dobrogea se reflectă, în afară de publicațiile curente de specialitate, și în monografii despre *Dinogetia* (Gh. Ștefan, I. Barnea, B. Mitrea, Al. Barnea), *Histria* (Em. Condurachi, D.M. Pippidi, Al. Suceveanu), *Tropaeum Traiani* (Fl. Bobu Florescu, I. Barnea, M. Sâmpetru), *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea Romană* (Al. Suceveanu) sau în sinteze istorice, cum sunt cele realizate de R. Vulpe și I. Barnea (*Din istoria Dobrogei. Romanii la Dunărea de Jos*, II, 1968), Al. Suceveanu și Al. Barnea (*La Dobroudja romaine*, 1991) și altele[1].

Descoperirile arheologice de pe întreg cuprinsul țării fac obiectul unui *Repertoriu arheologic al României*, care acum se întocmește pe județe. Până în prezent au apărut mai multe volume, dintre care menționăm aici repertoriile județelor Botoșani, Iași, Vaslui, Brașov, Alba, Arad, Cluj, Mureș, Covasna, Harghita, care vor fi urmate de altele, în curs de elaborare. Dacă pentru *Istoria României*, I, 1960, au fost utilizate toate descoperirile și materiale documentare începând din paleolitic până în secolele IX–X, în volumul de față al *Istoriei românilor* se înțelege de la sine că vor fi puse la contribuție numai documentele arheologice databile între 106 și începutul secolului al VII-lea.

Scriitorii antici

Pe tărâmul izvoarelor literare referitoare la epoca romană și la perioada de trecere spre evul mediu, se cuvin înregistrate două mari lucrări de referință, citate și în paginile precedente. Avem în vedere *Izvoarele istoriei românilor* de G. Popa-Lisseanu (București, I–XV, 1935–1943) și *Fontes Historiae Dacoromanae* (București, I, 1964; II, 1970). Aceasta din urmă este o lucrare elaborată — text, traducere, comentarii — de filologi și istorici, publicată sub egida Academiei Române. Ambele lucrări, pe lângă textele din antichitate, conțin și pe cele ale evului mediu timpuriu, care vor fi continuate în volumele următoare. Adunarea și publicarea știrilor din opera scriitorilor antici a contribuit masiv și contribuie mereu la mai buna cunoaștere a epocilor și a perioadelor istorice, începând cu întemeierea provinciei Dacia și până la căderea limesului danubian, la începutul secolului al VII-lea. În același timp, selectarea textelor antice, traducerea și comentarea lor au dat și vor da în continuare posibilitatea istoricilor și filologilor de a găsi noi sensuri și interpretări mai potrivite pentru unele știri literare, prin confruntarea cu celelalte categorii de izvoare.

În afară de cele două *corpora* de texte amintite, merită toată atenția publicarea în serie — cu traducere, note și comentarii — a unor opere ale istoricilor antici, la Editura

[1] La nivelul întregii țări, rapoartele de săpături, diverse studii și articole, cronica arheologică, valorificarea istorică a descoperirilor în general au apărut și continuă să apară în revistele și anuarele diferitelor muzee, dar și în publicațiile centrale. Dacia N.S. 1, (1957); Studii și cercetări de istorie veche și arheologie (SCIVA) 1, 1950; Materiale și cercetări arheologice 1, 1953

O listă a periodicelor și a instituțiilor de profil (facultăți, institute, muzee) se găsește în *Enciclopedia istoriografiei românești*, București 1978, p. 360–368, 437–461, la care se adaugă și cele înființate după 1978.

Științifică și Enciclopedică din București. Din rândul acestora menționăm *Istoria romană* a lui Cassius Dio de A. Piatkowski (București, I, 1973; II, 1977), *Istoria romană* a lui Ammianus Marcellinus de D. Popescu (București, 1982) și *Historia Augusta*, tradusă de Vl. Iliescu și colaboratorii (București, 1971). La acestea adăugăm *Breviar de la întemeierea Romei* al lui Fl. Eutropius de Gh.I. Șerban (Brăila, 1997) și *Mauricii Strategicon*, ediție critică de H. Mihăescu (*Scriptores Byzantini*, VI, București, 1970). Fără îndoială că lucrările mai sus-amintite — exemplificare dintr-un șir mai lung de traduceri, însoțite de comentarii — se adaugă, ca o contribuție însemnată, la numeroasele ediții străine (germane, franceze, engleze), apărute în ultimele secole. Unele dintre acestea au fost consemnate mai sus, la izvoarele narative. Avem de a face aici cu temeinice lucrări din domeniul studiilor clasice, care reprezintă un remarcabil aport la mai profunda cunoaștere a istoriei Daciei romane și postromane.

Epigrafie

Materialul epigrafic, ca izvor istoric de prima mână (vezi *supra*) a constituit pentru teritoriile țării noastre stăpânite odinioară de romani — Dobrogea, Transilvania, Oltenia, Banatul, vestul Munteniei — o foarte veche preocupare. Începând din secolul al XV-lea și continuând cu veacurile următoare, semnalarea, adunarea, păstrarea și studierea din ce în ce mai amănunțită a inscripțiilor s-au bucurat de atenție deosebită din partea unor clerici, intelectuali, călători străini și specialiști în domeniu.

În Transilvania, după copierea, în secolul XV, a unor inscripții romane, datorată unui autor anonim și lui Antonius Bonfinius, istoriograful regelui Matei Corvin sau unui enigmatic Appianus, primul care, la începutul secolului al XVI-lea, a întocmit o culegere de vreo 120 de inscripții din Ardeal, Banat și Oltenia, a fost Ioan Mezerzius, arhidiacon la Cojocna (jud. Cluj) și apoi canonic la Alba Iulia, mort în 1516. Culegerea de inscripții mezerziene a ajuns la diferiți umaniști din Italia și Germania, așa-numiții „autori mezerzieni", de la care Th. Mommsen le-a preluat și studiat în *CIL* III, p. 153–155. Nestorul epigrafiei latine a arătat că Mezerzius a copiat inscripțiile conștiincios și cu multă acribie, dar el are totodată și inscripții interpretate sau chiar texte integral fictive. Din rândul „autorilor mezerzieni" au făcut parte eruditul bosniac Antonius Verantis (Verančić), magistratul sibian G. Reichersdorffer și preotul istoriograf sas Mihail Sigler, care au îmbogățit fondul epigrafic mezerzian cu noi inscripții adunate sau descoperite și copiate de ei în Transilvania.

Dintre călătorii apuseni prin țările române în a doua jumătate a secolului al XVI-lea se distinge francezul Pierre Lescalopier, care reproduce 21 de inscripții latine din Dacia transilvană. Acestea nu i-au rămas necunoscute lui Mommsen, de asemenea lui O. Hirschfeld și A. von Domaszewski, la publicarea inscripțiilor în *CIL* III. Un alt eminent umanist francez, Jacques Bongars, trecând prin Transilvania în drum spre Constantinopol, în anul 1585, a copiat cu toată acribia 35 de inscripții latine, reproducând însă și câteva

texte fictive. Cunoscutul filolog J.J. Scaliger a citat frecvent inscripții din Dacia, între care trei piese din *Apulum* sunt cunoscute numai datorită lui.

Sfârșitul secolului al XVI-lea este marcat de eruditul ardelean Stephanus Zamosius (Szamosközy), care, în lucrarea sa *Analecta lapidum vetustorum et nonnulorum in Dacia antiquitatum*, tipărită la Padova în 1593, a publicat 61 de inscripții din Dacia. După cum a relevat mai întâi J.C. Orelli, în 1828, și apoi Mommsen, aproape jumătate dintre ele sunt false, ticluite de autor și prezentate ca epigrafe latine autentice. Cu toate acestea, Zamosius este considerat un precursor al epigrafiei științifice a Daciei romane.

În primele decenii ale veacului al XVII-lea, poetul și umanistul silezian Martin Opitz (mort la 1639), profesor la gimnaziul din Alba Iulia, a copiat și primit texte epigrafice din *Apulum* și *Ampelum*, pe care le-a transmis unor umaniști și învățați apuseni, care le-au reprodus sau amintit în lucrările lor. Menționat se cuvine a fi și aportul medicului german Fridericus Monavius, care, prin anii 1634–1636, cât a stat prin Ardeal, a copiat vreo 40 de inscripții, unele pierdute, dar altele intrate în circuitul științific european și preluate apoi de Mommsen. Câteva inscripții din Dacia — unele autentice, altele false — citează, în 1666 și Johannes Tröster într-o lucrare a sa despre Transilvania. Italianul Aloysius Ferdinand Marsigli din Bologna a adus epigrafiei latine, ca și arheologiei romane a Daciei (vezi *supra*), mari servicii, prin anul 1690, când a reprodus mai multe inscripții și sculpturi din Oltenia, Muntenia și Dacia transilvană, pe care le-a publicat în marea sa monografie *Danubius Pannonicomysicus. Observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis*, Hagae, 1726.

În secolul al XVIII-lea, pasiunea și preocupările pentru tot ce ținea de civilizația romană a sporit considerabil sub influența luminismului. Trecând peste strădania preotului sas G. Soterius, care a consemnat mai multe inscripții descoperite de el sau de alții, trebuie subliniate meritele excepționale în epigrafia Daciei câștigate de nobilul italian din Siena, căpitan în armata austriacă, Iosephus Ariosti. Acesta a copiat cu multă atenție toate inscripțiile pe care le-a găsit în Transilvania, alcătuind o colecție manuscrisă importantă, a cărei valoare a fost relevată de Mommsen. În culegerea lui Ariosti figurează 47 inscripții duse la Viena, 14 piese scufundate în Tisa, la Seghedin (anul 1723), în timpul transportului cu bărcile, și alte 52 rămase în Dacia. Dacă Fr. Fasching, în 1725 și 1743, a preluat aproape tot materialul epigrafic după Zamosius, contribuții deosebite la istoria și epigrafia Daciei pe la mijlocul secolului al XVIII-lea are Andrei Huszti, prin alcătuirea unui „corpus" cu 172 de inscripții. Printre cei care au făcut și transmis însemnări epigrafice în Transilvania trebuie menționați L. Weidenfelder (mort în 1755), I. Fridvaldszky (în 1767) și S.J. Hohenhausen (în 1773). În același timp, Ioan Seivert a reușit să realizeze o importantă culegere de inscripții din Dacia (în 1773), Franz Griselini a reprodus texte epigrafice din Banat (în 1780), iar Domenico Sestini, în timpul călătoriei sale prin Transilvania, a notat unele inscripții din *Apulum* (în 1780), pe care le-a publicat mai târziu (în 1815), la Florența. Tot în acea vreme, sub același impuls benefic, au luat ființă mai multe colecții de antichități sau mici muzee private, cum erau cele de la Avrig, Aiud, Sibiu, Târgu Mureș și altele, în care erau adăpostite și numeroase inscripții descoperite în Dacia

intracarpatică. Chiar și marele numismat Joseph Eckhel a adunat multe texte epigrafice din *Apulum* și *Ampelum*, păstrate în manuscris, folosite ulterior de specialiști.

Pe parcursul secolului al XIX-lea, interesul pentru inscripțiile latine, ca și pentru alte categorii de materiale arheologice romane crește simțitor. În afară de vienezii P. Koeppen și Anton Steinbüchel — care au strâns și publicat inscripții din Dacia, ultimul și diploma militară descoperită la Domașnea în Banat — s-au evidențiat prin activitatea pe plan local medicii Ignațiu Reinbold și Lugosi Fodor András, precum și colecționarul Adam Várady. Primul chiar a lăsat un valoros album cu 15 planșe conținând desene după 125 de inscripții de la *Apulum*, *Ampelum* și din împrejurimi, iar ceilalți doi au copiat și salvat de la pieire numeroase epigrafe din județul Hunedoara. Ca și groful Iosif Kemény, remarcabilă figură de erudit și colecționar (proprietarul castelului din satul Luncani, jud. Cluj), servicii însemnate a făcut epigrafiei din Dacia și austriacul Joseph Arneth, membru al Academiei din Viena, care în 1843 a publicat câteva inscripții din Banat și 13 diplome militare, între care două din Dacia, însoțite de comentarii și interpretări interesante. Cunoscutul istoriograf și filolog latinist August Treboniu Laurian, a adus contribuții de seamă la cunoașterea materialelor epigrafice din Oltenia și Banat (publicate în „Magazin Istoric pentru Dacia", II, 1846, p. 65–128), bine apreciate de Mommsen, pentru că Laurian a copiat în general corect inscripții direct după monumente sau a reprodus bine textele după alți autori. Nu este de neglijat nici aportul la epigrafia Daciei Romane al consilierului Prusiei la București, J.F. Neigebaur, care, în anul 1847, a făcut o călătorie arheologică prin Transilvania, notând și multe inscripții (cuprinse în cartea sa *Dacien aus den Überresten des Klassischen Altertums*, Brașov, 1851). Pentru Țara Hațegului și *Ulpia Traiana* însemnările arheologico-istorice ale entuziastului vicar Ștefan Moldovanu, cleric de aleasă cultură, însemnări apărute la 1853 și 1854 în „Foaie pentru Minte, Inimă și Literatură", reprezintă un valoros material documentar, 38 de inscripții, deși au rămas necunoscute multor specialiști.

În continuarea lui Seivert și Neigebaur, în 1865, la Viena, M.J. Ackner și Fr. Müller au publicat *Die römischen Inschriften in Dacien*, corpus care, cu toate neajunsurile inerente, depășește tot ce s-a făcut până atunci în domeniul epigrafic dacic. Vrednic de relevat este faptul că inscripțiile (inclusiv fragmentele), 47 la număr, descoperite în castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud), au fost publicate (în 1864) de C. Torma, multe dintre ele fiind preluate apoi de Mommsen în *CIL* III. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cantitatea de material epigrafic — după cum rezultă din publicațiile timpului — a crescut considerabil prin noi descoperiri și de asemenea calitatea publicării, a interpretării și a studiului inscripțiilor. În afară de C. Torma, între exploratorii epigrafiști ai vremii trebuie menționați H. Finály, J. Jung, P. Király (König), G. Téglás, A. Buday și T. Cipariu (vezi *supra*). Acesta din urmă, bine cunoscut ca mare erudit, filolog și profesor la Blaj, a publicat, printre altele, în revista sa „Archivu pentru Filologia și Istoria", inscripții din Transilvania și din Oltenia trimise de corespondenți, comentarii despre tăblițele cerate și diplomele militare.

Concomitent, pe teritoriul Olteniei și în vestul Munteniei, după activitatea arheologico-epigrafică a lui August Treboniu Laurian, preocuparea pentru achizițiile de monumente și inscripții romane a crescut simțitor, o dată cu scoaterea la lumină a ruinelor de castre și orașe romane. Un rol activ, administrativ sau științific, cu scopul de a salva de la pieire ori a îmbogăți colecțiile publice și private au avut banul Mihalache Ghica, maiorul D. Papazoglu, publicistul C. Bolliac, scriitorul Al. Odobescu. Spre sfârșit de secol se evidențiază prin prodigoasa lui activitate Gr. Tocilescu, care introduce în munca de cercetare și publicare arheologico-epigrafică metode noi și criterii științifice (vezi *supra*).

Punctul culminant în dezvoltarea epigrafiei latine în secolul al XIX-lea l-a marcat *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, al cărui inițiator și în bună parte realizator a fost Th. Mommsen, veritabil patriarh al epigrafiei latine. Primul volum al acestei monumentale opere a apărut în anul 1863, la Berlin, pentru ca apoi, timp de un secol, tot materialul epigrafic din Italia și provinciile întregului Imperiu roman să fie organizat, grupat și studiat cu migală în această epocală lucrare, susținută și condusă în timp de mari somități în epigrafia și istoria antichității greco-romane. Inscripțiile din Dacia, cunoscute la acea vreme, prelucrate de A. von Domaszewski, au fost cuprinse în *CIL* III, apărut în 1873.

Un loc aparte în *CIL* III/$_2$ (p. 291–966) ocupă tăblițele cerate, descoperite între anii 1786 și 1855 la *Alburnus Maior* (Roșia Montană, jud. Alba) și publicate integral, în 1873, de Th. Mommsen. Izvoare de interes istoric major pentru Dacia, ca și pentru restul lumii romane, cele 25 tăblițe cunoscute acum — scrise cu litere latine cursive (una este redactată în grecește), toate datând dintre anii 139 și 167 — constituie descoperiri unice pentru dreptul civil roman și reflectă încadrarea organică a provinciei traiane în structurile Imperiului roman.

Diplomele militare găsite în Dacia sau în alte provincii ale imperiului, dar cu referire la Dacia, reprezentând documente de maximă importanță pentru istoria militară, au fost, de asemenea, publicate în *CIL* III (p. 902–919 și 2 006–2 038) de Th. Mommsen și A. Domaszewski și republicate cu completările necesare, în 1936 (cu un supliment în 1955), de H. Nesselhauf, în *CIL* XVI, p. 147–201. Astăzi, numărul diplomelor militare *din* sau *privind* Dacia (inclusiv fragmentele) se ridică la peste 45 piese, care au fost emise între anii 106 și 164, una singură, descoperită la *Drobeta*, datând din anul 179.

Strâns legate de istoria și dislocările trupelor, legiuni și auxilii, sunt ștampilele imprimate pe țigle și cărămizi. Ele formează un material documentar indispensabil pentru localizarea unităților militare în diferite castre din Dacia. Acordându-le importanța cuvenită, editorii au cuprins ștampilele tegulare ale formațiunilor militare din Dacia în *CIL* III, împreună cu inscripțiile litice[1].

---

[1] Prezentarea amănunțită a dezvoltării epigrafiei în Dacia, începând din secolul al XVI-lea și până la mijlocul deceniului 8 al secolului al XX-lea, a făcut-o cu multă competență I.I. Russu, în *IDR* I, 1975, p. 31–63, volum în care autorul a publicat detaliat diplomele militare (p. 64–164) și tăblițele cerate (p. 165–256).

Cu privire la Dobrogea, descoperirea, achiziția și publicarea de inscripții, începând abia din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și până în deceniile 7–8 ale secolului trecut, trebuie menționată activitatea — diferită ca valoare și intensitate — desfășurată de mai mulți învățați români și străini, care au arătat interes pentru vestigiile arheologice, monumentele sculpturale și inscripțiile antice dintre Dunăre și Mare. Mai întâi, I. Ionescu de la Brad (1851) și francezul C. Allard (1855) în perieghezele lor dobrogene au consemnat, între altele, și unele inscripții, azi pierdute. Au urmat apoi o serie de erudiți străini, D. More, Engelhardt, L. Renier, G. Boissière și mai ales E. Desjardins, care și-au concentrat atenția îndeosebi asupra celor două cetăți de la *Troesmis* (Turcoaia, jud. Tulcea). În special E. Desjardins are meritul de a fi publicat, în 1868, vreo 100 de inscripții grecești și latine din Dobrogea, localizând totodată *Arrubium* la Măcin. Printre primii călători și colecționari străini se numără și Fr. Weickum din Tulcea, care a transcris o serie de inscripții văzute de el, unele din acestea trimițându-le lui Mommsen, spre a fi incluse în *CIL*.

După reintegrarea Dobrogei în statul român, în urma războiului de independență (1877–1878), cercetările în teren, adunarea și studiul inscripțiilor au căpătat un impuls puternic. Gr. Tocilescu, însoțit de P. Polonic, a început o vastă acțiune de identificare și cartare a vestigiilor arheologice și sculpturale (publicate în revista „Archäologisch-epigraphische Mitteilungen", Viena), iar V. Pârvan și elevii săi au descoperit și valorificat un mare număr de inscripții dobrogene, în special de la *Ulmetum*. Multe din acestea și-au găsit locul în *CIL* și în publicațiile de specialitate ale vremii.

Fondul documentar epigrafic a continuat să crească apreciabil în urma cercetărilor din perioada interbelică, datorate mai departe lui V. Pârvan (*Histria*), Th. Sauciuc-Săveanu, Gr. Florescu (*Capidava*), P. Nicorescu, S. Lambrino (*Histria*, *Callatis*) și altor învățați.

După cel de al doilea război mondial, până la inițierea și publicarea *corpus*-ului de *Inscripții din Scythia Minor* (vezi *supra*), numeroase inscripții grecești și latine din Dobrogea s-au editat în unele monografii (Gr. Florescu, *Capidava*, 1958) și în reviste de specialitate. Ele provin, în general, din marile centre urbane greco-romane, castre romane și din cetățile romano-bizantine. Din lunga listă a specialiștilor români care au descoperit și publicat inscripții grecești și latine din teritoriul dobrogean, cu interpretările și comentariile de rigoare, de amintit sunt D.M. Pippidi, Em. Condurachi, I. Stoian, E. Popescu, Emilia Doruțiu-Boilă, Al. Avram, la care se mai adaugă mulți alții din tânăra generație. Firește că după apariția volumelor menționate, materialele epigrafice care continuă să apară, fortuit sau în cadrul cercetărilor arheologice sistematice, se tipăresc în mod curent în paginile unor monografii arheologice sau ale publicațiilor de specialitate din țară și străinătate[1].

---

[1] Referitor la consemnarea, adunarea, studierea și, în general, editarea materialelor epigrafice din Dobrogea, vezi volumele de inscripții citate mai sus (*Izvoare epigrafice*), publicate de Emilian Popescu, Emilia Doruțiu-Boilă, Iorgu Stoian și Al. Avram.

Criteriile de prezentare a materialului epigrafic adoptate în *CIL* au devenit cu timpul insuficiente, față de achizițiile sporite și exigențele epigrafice crescânde, motiv pentru care s-a recurs la întocmirea de *corpora* regionale, pe provincii, cu redactarea inscripțiilor mai amănunțită și, în același timp, însoțită de fotografia și desenul fiecărei piese. Astfel, s-a ajuns și la noi, ca și în celelalte țări, la culegerea inscripțiilor antice din *Dacia* și *Scythia Minor* într-un *corpus* separat: *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris Antiquae*, inițiat sub conducerea lui D.M. Pippidi și I.I. Russu. Acest *corpus* satisface plenar exigențele actuale de publicare a materialelor epigrafice.

Au apărut până acum 12 volume și alte două se află în curs de elaborare sau apariție (vezi *supra*). Inscripțiile descoperite după numitele *corpora* continuă a fi editate în diferite publicații de specialitate, urmând ca ele să fie adunate ulterior în *supplementa epigraphica* la volumele mai sus menționate.

Numismatică

Interesul față de monedele romane, descoperite izolat sau acumulate în tezaure, din Dobrogea, Dacia romană și postromană, ca și din ținuturile dacilor liberi, coincide în fapt cu interesul și solicitudinea pentru vestigiile romane în ansamblu, fie ele arheologice (ruine de orașe, castre, cetăți, alte fortificații), fie monumente epigrafice și sculpturale sau diferite obiecte de podoabă ori cu alte întrebuințări. Preocuparea de a colecționa monede antice în general, inclusiv cele romane sau bizantine, datează încă din secolul al XVIII-lea, accentuându-se simțitor în veacul următor, când se dezvoltă din ce în ce mai mult studiile numismatice și se publică monede din colecții particulare sau muzeale, alcătuindu-se și cataloage monetare sistematice. Avem de a face cu un curent general european în acest domeniu, care a influențat pozitiv și situația din regiunile noastre. În ansamblu, preocupările numismatice nu pot fi separate de cele arheologice și epigrafice, mai ales din secolul al XIX-lea încoace.

În vechea Românie, înainte de Marea Unire, colecționarea și publicarea de monede se intensifică, mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, concomitent cu interesul manifestat față de vestigiile și monumentele greco-romane (vezi *supra*). Dar de o adevărată studiere a monedelor antice și a circulației monetare se poate vorbi abia la sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul celui următor. Atunci se plasează activitatea cunoscutului numismat Mihail C. Sutzu, orientată spre sisteme ponderale și monetare general-antice sau greco-romane din orașele-cetăți din Dobrogea. Un moment însemnat îl constituie apariția, în 1904, la București, a „Buletinului Societății Numismatice Române", publicație periodică, sub conducerea unui colegiu de redacție în frunte cu G. Severeanu și C. Moisil. Este prima publicație românească de numismatică, conținând studii, note și informații de metrologie, medalistică, gliptică, sigilografie etc., publicație care a continuat până în 1947, pentru ca, după o întrerupere de 27 de ani, editarea ei să fie reluată în 1974.

În Transilvania, începând din prima jumătate a secolului al XIX-lea și până la sfârșitul primului război mondial, se remarcă și în domeniul numismatic colecționarii și specialiștii în istorie antică și arheologie (vezi *supra*). Dintre aceștia o mențiune specială merită C. Torma, care a publicat (1865) numeroasele monede descoperite în castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud), și J.G. Seidl, care, în cunoscuta lui cronică apărută la Viena (în 1846), menționează sistematic, pe lângă descoperirile arheologice, și pe cele monetare. Începând cu anul 1902 apare „Buletinul Numismatic" („Numizmatikai Közlöny", Budapesta), în care se consemnează și comentează cu regularitate și descoperirile de monede din Transilvania și Banat. De asemenea, în diferitele lucrări monografice, studii și articole de istorie veche și arheologie referitoare la Dacia intracarpatică în epoca romană și postromană sunt menționate ori se folosesc din plin și descoperirile de monede romane sau bizantine timpurii. Un repertoriu numismatic, deosebit de util și astăzi pentru Banat, a apărut, în 1907, la Timișoara, întocmit de I. Berkészi, iar la Cluj, timp de un deceniu (1910–1919), la Muzeul Național Ardelean, a funcționat o secție de numismatică ale cărei lucrări s-au publicat în revista „Dolgozatok – Travaux".

În timpul României întregite și pe parcursul celui de al doilea război mondial, descoperirile și colecționarea, publicarea și studierea circulației monedelor fac progrese însemnate, ca rezultat al noului avânt al săpăturilor și al cercetărilor arheologice în orașele și castrele romane, precum și a faptului că materialul monetar se utilizează din ce în ce mai mult în tratarea unor probleme istorice.

La București, între anii 1920 și 1945, apare „Cronica Numismatică și Arheologică", periodic al *Societății Numismatice Române*, iar în centrele universitare Cluj și Iași, precum și în alte orașe cu veche tradiție muzeală (Sibiu, Deva, Alba Iulia, Timișoara, Craiova, Constanța) crește considerabil interesul pentru numismatica antică. La București și Cluj funcționează cabinete numismatice și se formează specialiști în domeniu. În anuarele unor institute și muzee, în reviste de numismatică sau de istorie veche și arheologie văd lumina tiparului importante descoperiri monetare și studii de istorie economică și politică, bazate pe circulația monetară. Așa este studiul lui M. Macrea privind monedele și părăsirea Daciei de către armata și oficialitățile romane. Perioada interbelică se caracterizează printr-un pronunțat progres al numismaticii antice din țara noastră și prin punerea ei în serviciul istoriei.

În cele peste cinci decenii de după al doilea război mondial, numismaticii romane și celei bizantine timpurii li se acordă o importanță sporită, ca de altfel tuturor compartimentelor acestei discipline istorice, considerată ca sursă de informație eficientă. În colecțiile oficiale se acumulează un mare număr de monede prin noile descoperiri de tezaure sau piese izolate, iar studiile numismatice capătă o mare amploare. La elucidarea diferitelor probleme de istorie politico-militară și socio-economică, alături de alte izvoare, sunt mereu puse la contribuție monedele, circulația lor, ceea ce potențează valoarea argumentărilor și credibilitatea acestora. În revistele de istorie veche și arheologie se publică frecvent descoperiri monetare, note, informații, articole și studii de numismatică, iar în cele două reviste centrale, „SCIVA" și „Dacia", se constituie cu caracter permanent o

cronică a descoperirilor monetare. Începând din 1957, apare la București revista „Studii și Cercetări de Numismatică", publicație a Institutului de Arheologie, având un conținut foarte bogat și variat, precum și o elevată ținută științifică. La apariția, conținutul și continuitatea revistei merite deosebite au avut C. Moisil, Em. Condurachi si B. Mitrea. În același timp, văd lumina tiparului lucrări despre tezaurele monetare din Dacia și semnificația lor istorică, despre invazia carpilor reflectată în tezaurele îngropate pe teritoriul provinciei traiane, despre circulația monetară în mediul rural roman, iar numărul de monede izolate sau tezaure care se publică — după metode și criterii noi — devine din ce în ce mai mare. Între alți cercetători, o contribuție aparte au adus aici M. Macrea, B. Mitrea, C. Preda, D. Protase, I. Winkler, E. Chirilă.

De o atenție deosebită se bucură descoperirile și circulația monetară din ținuturile dacilor liberi. Monografia lui V. Mihăilescu-Bîrliba despre moneda romană la dacii răsăriteni (din 1980) și numeroasele studii și articole ale altor cercetători, apărute în publicațiile de specialitate din țară, reprezintă o elocventă mărturie.

Circulația monedelor romane târzii și a celor bizantine timpurii (secolele IV–VI) în teritoriile dacice de la nordul Dunării a fost, de asemenea, urmărită cu multă grijă și din plin pusă în valoare, în special pentru spațiul fostei provincii romane, unde monedele reprezintă și o dovadă a continuității populației autohtone. Mai ales descoperirile monetare din secolul al IV-lea, tezaure sau piese de bronz — atât în Dacia sudică, recucerită de Constantin cel Mare, cât și în restul teritoriilor ex-romane — au fost studiate amănunțit și valorificate pe plan istoric prin numeroase articole, sub formă monografică sau în lucrări de sinteză. Cercetătorii români din deceniile postbelice care au adus contribuții importante în acest domeniu sunt numeroși. Aici se cuvin menționate contribuțiile lui D. Tudor, K. Horedt, C. Preda, D. Protase, E. Chirilă, Gh. Poenaru-Bordea, N. Gudea, V.M. Butnaru, la care se pot adăuga și cele ale cercetătorilor din generația mai tânără.

Cât privește Dobrogea, cu cele șase secole de stăpânire și viață romană, impresionantul fond monetar și studiile de numismatică au căzut cu preponderență în sfera de activitate a cercetătorilor de la institutele și muzeele din București, Constanța și Tulcea. Monedele decoperite în ținutul dintre Dunăre și Mare au format în permanență un material abundent pentru colecțiile instituțiilor de profil din această parte a țării. Ele au fost mereu utilizate în studii cu caracter pur numismatic, în lucrări privitoare la viața socio-economică sau în legătură cu anumite evenimente politico-militare. Uneori, circulația monetară din Dobrogea a fost luată împreună cu cea din spațiul carpato-dunărean, pentru perioada 275–490, ceea ce a deschis o nouă perspectivă în abordarea circulației monetare din spațiul dacic[1].

[1] Un corpus (repertoriu) al descoperirilor de monede romane din imperiu și din afara frontierelor sale, inclusiv teritoriul României, așa cum s-a realizat în cazul inscripțiilor, încă nu există. Trebuie însă notat că la Congresul internațional de numismatică de la Roma (1961), delegația română, prin glasul autorizat al lui B. Mitrea, a propus organizarea și efectuarea acestei lucrări, la nivel internațional, dar totul a rămas în stadiul de proiect (vezi Congresso Internazionale di Numismatica (Roma, 11–16 settembre 1961). Atti, II, [Roma, 1965], p. 443–449.

În general, se poate spune că în ultima jumătate a secolului al XX-lea numărul descoperirilor monetare a crescut considerabil, colecțiile publice s-au îmbogățit extrem de mult, preocupările pentru numismatica pusă în slujba lămuririi problemelor istorice a căpătat valențe noi, studiile și lucrările de specialitate s-au ridicat la parametri mult superiori celor din perioada interbelică, iar numeroșii specialiști cu înaltă calificare, prin lucrările lor, s-au dovedit a fi la nivel științific european.

Capitolul I

ÎNCEPUTURILE STĂPÂNIRII ROMANE ÎN NORDUL DUNĂRII

Cucerirea de către romani a unor întinse teritorii dacice nord-danubiene și încadrarea lor în sistemul social-economic, politic-administrativ și militar al vastei împărății romane marchează începutul unei noi epoci în istoria Daciei. Regatul lui Decebal, independent și puternic, este cucerit și desființat prin forța armelor romane, iar la nordul Dunării, pe pământ dacic, apare o provincie romană, singura ctitorită de imperiu în cursul timpului la nordul marelui fluviu. Dezvoltarea societății daco-getice, cu strălucitele sale realizări în sfera culturii și a civilizației, a fost brusc și violent întreruptă. Populația autohtonă învinsă a fost dislocată în mare măsură din vechile sale așezări și deposedată de pământurile și drepturile ei anterioare. Astfel ea a fost redusă, cel puțin în primele decenii după cucerire, la o stare de netă inferioritate social-economică și politico-juridică, fiind sărăcită treptat prin sistemul de impozite și felurite obligații impuse de statul roman. Independența poporului dac, mândru și viteaz, conștient de forța politică și militară pe care o avusese odinioară în regiunile carpato-dunărene, a încetat să mai existe.

În locul vechilor stări de lucruri din lumea dacică au apărut, în schimb, transformări structurale, s-au instalat și dezvoltat noile rânduieli romane, specifice imperiului de la începutul secolului al II-lea. Se petrec adânci schimbări economice și sociale, etno-politice, lingvistice și cultural-religioase, începe o organizare nouă, de factură superioară, similară celei din restul lumii romane. O viață nouă pulsează pe întreg întinsul provinciei. Stăpânirea romană, cu toate umbrele ei inerente, a însemnat pentru Dacia un real progres pe scara dezvoltării istorice generale, în comparație cu epoca anterioară. Viața economică înregistrează un mare salt înainte în toate domeniile de activitate. Se exploatează mai intens bogățiile solului și subsolului dacic cu unelte mai perfecționate și cu metode mai avansate, care contribuie substanțial la sporirea, calitatea și diversificarea producției. Meșteșugurile de tot felul se dezvoltă rapid, oferind populației produsele necesare, cu calități tehnice și utilitare superioare, necunoscute în epoca precedentă. Se întemeiază și se dezvoltă orașe în adevăratul înțeles al noțiunii, se construiesc drumuri pietruite și poduri peste ape, cum nu existaseră mai înainte. Pretutindeni se înalță clădiri din piatră și cărămidă arsă, durabile, se construiesc numeroase apeducte, confortabile instalații termale și băi publice, se ridică temple impunătoare pentru divinitățile din panteonul greco-roman,

sunt dedicate inscripții și arătoase monumente de piatră, se dezvoltă știința, arta și tehnica, iar scrisul capătă o mai largă răspândire în rândurile populației.

Mari mulțimi de oameni, coloniști de toate etniile, negustori, cultivatori ai ogoarelor, funcționari din aparatul de stat, cu toții dornici de îmbogățire și un trai mai bun decât în țara lor de origine, vin din toate părțile Imperiului roman și se stabilesc în noua provincie, alături de populația autohtonă. Importante efective militare, legiuni și trupe auxiliare, sunt așezate la fruntariile și în interiorul teritoriilor cucerite, spre a apăra stăpânirea și noile rânduieli romane din țara dacilor. Peste tot începe să se generalizeze treptat vorbirea limbii latine, pătrund produsele și noul fel de viață roman-provincial, care schimbă stările vechi, deschizând totodată perspective reale pentru sinteze etno-culturale și mutații lingvistice de tipul celor cunoscute și în alte provincii romane. Coloniști romani și daci autohtoni, nou-veniți și localnici milenari, împreună făuritori de viață nouă, iată o măreață pagină de istorie care s-a scris pentru eternitate în regiunile de la Dunăre și Carpați.

Vestigiile romane, bogate și variate, care se întâlnesc astăzi de la o margine la alta a provinciei, stau mărturie elocventă despre schimbările fundamentale care au avut loc, arătând civilizația de factură superioară introdusă și dezvoltată de romani în Dacia, comparabilă până la un punct cu cea din alte provincii ale imperiului.

Teritoriile geto-dacice cucerite de romani la nordul Dunării. Întinderea teritoriilor cucerite și apoi stăpânite de Roma la nordul Dunării, în urma celor două războaie victorioase purtate de Traian împotriva lui Decebal, precum și încadrarea lor politico-administrativă și militară în sistemul provincial roman pot fi conturate pe temeiul surselor epigrafice, dar mai cu seamă cu ajutorul datelor arheologice.

Cu privire la întinderea regatului lui Decebal — *regnum Decebali regis Dacorum*, cum este numit într-o inscripție de la *Heliopolis* în Siria — se cere relevat că ea nu este cunoscută cu exactitatea dorită și necesară, dar trebuie să fi fost mai restrânsă decât cea indicată de geograful Ptolemeu[1]. Pe de altă parte, este de admis că regele dac stăpânea ținuturi cu ceva mai întinse decât cele transformate în provincie traiană la nord de Dunăre.

În același timp, documentația arheologică actuală arată în mod cert că romanii au înaintat mult mai adânc în spațiul dacic — anihilând orice punct important de rezistență armată a băștinașilor — ocupând teritorii mai multe decât cele pe care ulterior le-au păstrat sub stăpânirea lor, cuprinzându-le între fruntariile imperiului (*intra fines Imperii*). Mărturie elocventă în această privință stă descoperirea unor așezări, întărituri și cetăți, cum erau cele din vestul Daciei (Pecica, Clit și Sacalăsău în Crișana, Șimleu Silvaniei, Marca și Stârciu în Sălaj) ori cele de pe valea Siretului (Poiana, Răcătău, Bradu) sau cetatea dacică de lângă Piatra Neamț („Bâtca Doamnei") și altele. Toate acestea își încetează brusc existența la cucerirea romană și din cauza acesteia, fără ca zonele respective să fi fost înglobate în imperiu. La fel s-au petrecut lucrurile și cu complexul de cetăți dacice

[1] *Geographia*, III, 8.

Fig. 1 Harta României cu vestigii din secolele I–III p.Chr. (pentru așezările marcate pe hartă, vezi *Lista ilustrațiilor*)

de la Jigodin, lângă Miercurea Ciuc. Aceste teritorii dacice au rămas definitiv în stăpânirea dacilor liberi, neocupați de romani. După 106, sub domnia împăratului Traian, ductul limesului roman a fost fixat aici pe aliniamente mai retrase față de locurile unde au călcat trupele romane în timpul ostilităților, indiferent de atașarea administrativă la o provincie sau alta a teritoriilor ocupate.

În acest context, este necesară și precizarea că unele teritorii cucerite de la Decebal în primul război au fost puse sub administrația militară a *Moesiei Inferioare*, iar altele sub cea a *Moesiei Superioare*, în funcție de apartenența trupelor la cele două provincii. După 106, *Moesia Inferioară* își menține, cu unele modificări minore, vechile teritorii dacice nord-danubiene, iar din ținuturile *Moesiei Superioare* de la stânga fluviului, de asemenea cu unele adăugiri, se va forma *Provincia Dacia*, unitară.

Întemeierea provinciei Dacia. În vara anului 106, la terminarea celui de-al doilea război dacic, puterea militară a lui Decebal a fost înfrântă, regatul său desființat, iar provincia traiană întemeiată.

O diplomă militară de la *Porolissum*, eliberată în anul 110, arată că la 11 august 106 *Provincia Dacia* exista deja, era un fapt împlinit, pacea și liniștea fiind instaurate pretutindeni. Noua provincie s-a constituit printr-o lege specială (*lex provinciae*), promulgată de împăratul Traian, înainte de înapoierea sa la Roma. Legea aceasta nu s-a păstrat, dar ea conținea foarte probabil statutul, principiile de organizare și conducere ale provinciei, prevedea impozitele pentru fiscul imperial, fixa frontierele și indica unitățile militare însărcinate cu apărarea teritoriului. Numele provinciei apare și pe monede, la început prin legenda *Dac(ia) cap(ta)*, iar apoi *Dacia August(i) Provincia*. Cu toate că războiul s-a terminat și provincia era întemeiată, împăratul mai rămâne în Dacia, pentru a se ocupa de organizarea și apărarea noii sale ctitorii. Abia în primăvara anului 107 Traian se întoarce la Roma, unde își sărbătorește cu mare fast triumful asupra dacilor.

Un alt document important referitor la cucerirea Daciei este o binecunoscută inscripție descoperită la Corint[1], în care se spune, printre altele: „... *secunda expeditione qua universa Dacia devicta est*". Deși laconică, inscripția arată limpede că întreagă Dacia a fost învinsă în al doilea război și că nu poate fi vorba de cucerirea ei în etape, terminată abia pe timpul domniei lui Marcus Aurelius, cum eronat susținea un istoric mai vechi. Inscripția nu conține date concrete de natură geografică privind stăpânirea lui Decebal și a teritoriilor dacice cucerite de romani, dar atestă fără echivoc înfrângerea militară totală și capitularea generală a dacilor în cea de-a doua campanie a lui Traian.

Frontierele provinciei Dacia în timpul lui Traian. Din spațiul dacic cucerit și inclus în imperiu de împăratul Traian numai o anumită parte a format *Provincia Dacia* nou creată, restul fiind anexat la *Moesia Inferior*, sub raport politico-administrativ și militar. Din noua provincie traiană făceau parte Oltenia de la vest de cursul Jiului, Banatul și Transilvania, fără colțul ei de sud-est și fără bazinul Ciucului și al Gheorghenilor. Dar

[1] AnnÉp, 1934, nr. 2.

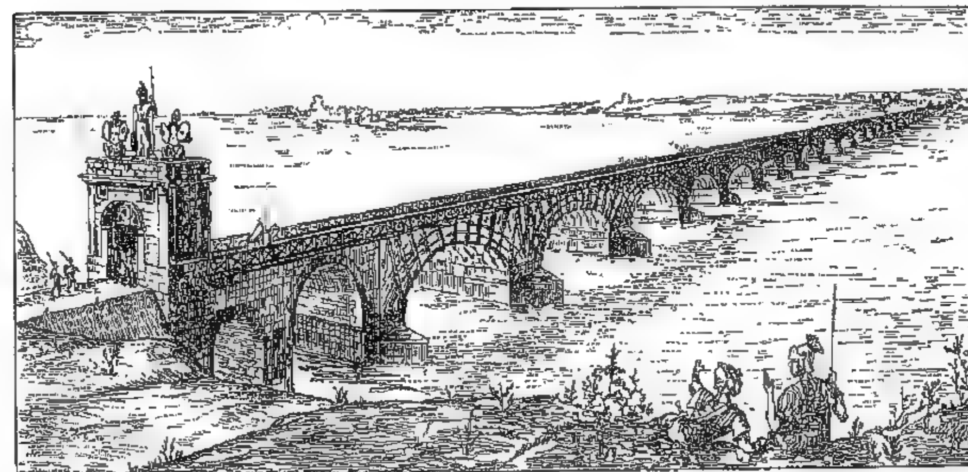

Fig. 2 Podul de la Drobeta (reconstituire).

să urmărim concret pe teren care erau granițele provinciei, atât către dacii liberi, cât și spre cele două Moesii.

De la confluența Jiului cu Dunărea, frontiera mergea pe fluviu în sus, pe la *Drobeta* (Turnu Severin), *Dierna* (Orșova), *Lederata* (Ram), *Viminacium* (Kostolac), *Singidunum* (Belgrad), *Acumincum* (Stari Slankamen), la vărsarea Tisei. Dunărea despărțea astfel *Moesia Superior* de Dacia Traiană. În continuare, spre nord, până la *Partiscum* (Szeged), Tisa reprezenta granița naturală spre regiunile sarmaților iazigi, protejată fiind în spate de întinsele mlaștini existente (până în evul mediu) în vestul Banatului.

De la *Partiscum* până la vest de *Micia* (Vețel), unde exista un mare castru pentru trupe auxiliare, frontiera spre dacii liberi din Crișana era pe Mureș. De-a lungul râului, pe malul sudic, există resturi de la construcții militare romane din piatră și cărămidă, încă insuficient cercetate (Cenad, Sânnicolau Mare, Aradu Nou, Bulci), de unde au ieșit la lumină diferite materiale arheologice, databile în timpul lui Traian și după aceea.

Între Mureș și Crișul Repede, fixarea frontierei romane întâmpină serioase dificultăți, din cauza lipsei datelor documentare. Pe considerente de ordin logic, se admite îndeobște că granița pornea de la vest de *Micia* și est de Ilia, trecea peste culmile Munților Apuseni și ajungea în valea Crișului Repede, la castrul de la Bologa, cuprinzând în provincie toate exploatările aurifere din zona montană. Construirea unui veritabil limes în această zonă se consideră că nici nu era necesară, deoarece munții blocau intrarea în provincie dinspre vest, îndeplinind în bune condițiuni rolul defensiv. Totuși, este posibil ca intrarea pe valea Crișului Alb să fi fost barată de valul de pământ cu șant în față, identificat între satele Iercoșeni și Comănești (circa 15 km). Opinia mai veche a unor cercetători care susțineau o linie de frontieră Bologa–Gilău–Iara–Buru–Câmpeni, intrând ca un ic până în zona minelor de aur, lăsând unele dintre ele *extra fines provinciae*, s-a dovedit a fi total greșită. Între Crișul Repede și Someș (circa 50 km), culmile lungi ale Munților

Meseș au format o frontieră ingenios aleasă și organizată. Castrele din valea Agrișului (Buciumi, Românași, Romita), având în toată zona Meseșului burguri, turnuri de observație (*speculae*), segmente de valuri de zid și de pământ în punctele de trecere mai lesnicioasă, continuate apoi cu complexul de fortificații de la *Porolissum* (două castre, burguri, centură de zid) constituiau un sector de limes extrem de puternic.

Din zona Jibou, pe Someș, limesul urma în amonte cursul râului, pe la castrele de la Tihău, Cășeiu (lângă Dej), având în față, către depresiunea Lăpușului și Munții Țibleș, o fâșie colinară lată de 5–10 km, presărată cu turnuri de veghe, plasate în locurile cele mai potrivite.

Mai departe, pe la castrul de la Ilișua (cu burguri și turnuri înaintate spre Țibleș, pe teritoriul satelor Negrilești, Dobricel, Perișor, Zagra, Salva), baza defensivă romană o forma valea Someșului Mare, până la Năsăud, Rebrișoara, Nepos. Pe cursul superior al râului, către Munții Rodnei, în zona Nepos–Ilva Mică–Rodna Veche nu se cunosc descoperiri care să poată indica o cuprindere efectivă a regiunii între granițele romane. Atare situație, însă, nu exclude deloc supravegherea și controlul militar din partea romanilor până la poalele muntelui Ineu, ci dimpotrivă.

Pe distanța dintre Someșul Mare și râul Bistrița (circa 12–15 km) frontiera romană putea fi ori pe la Cepari–Dumitra ori pe linia Nepos–Slătinița–Livezile (la nord de orașul Bistrița), unde exista un castru temporar de pământ. În orice caz, valea Bistriței cu zona înconjurătoare, până spre versantul sudic al Munților Heniu, se afla sub control roman.

Vechea opinie, după care frontiera romană în aceste părți ar fi fost pe cursul Șieului (Beclean-Sărățel), nu se mai poate susține.

Din valea Bistriței până la Mureș, limesul trecea pe la castrul de la Orheiu Bistriței, îndreptându-se către est prin zona satelor Ragla–Șieu–Monor, atingând Mureșul la castrul de la Brâncovenești (11 km nord de Reghin), de unde romanii puteau supraveghea întreaga regiune până la Deda, sub pantele Munților Călimani. În exteriorul liniei de castre, în zona Deda–Aluniș, Ideciu de Sus–Gurghiu, există urme ale unor turnuri (chiar și burguri), identificate prin cercetările de teren din ultimele decenii.

De la castrul Brâncovenești, care apăra valea Mureșului superior, frontiera cobora pe la poalele de vest ale munților vulcanici ai Gurghiului, Harghitei și Baraoltului. În această regiune, fruntariile romane se sprijineau pe castrele de la Călugăreni (pe Niraj), Sărățeni (pe Târnava Mică), Inlăceni, Odorheiu Secuiesc (pe Târnava Mare) și Sânpaul, continuând până la cotul mare al Oltului. Spre *barbaricum* și aici se înregistrează în fața castrelor turnuri de veghe romane.

Depresiunea Ciucului (Miercurea Ciuc, Gheorgheni, Toplița) rămânea în afara provinciei, dar nu fără a fi îndeaproape supravegheată din partea autorităților militare romane.

Din cotul mare al Oltului până la Turnu Roșu, linia de demarcație între provincia Dacia și *Moesia Inferior* o constituia valea Oltului cu salba de castre de la Hoghiz, Cincșor, Feldioara și Boița. De aici până la Pasul Vâlcan, lanțul Carpaților Meridionali despărțea Dacia Traiană de *Moesia Inferior*.

De la Carpați la Dunăre, pornind de la Pasul Vâlcan spre sud, limita între cele două provincii a avut unul din următoarele două trasee. Cel mai plauzibil era traseul care cobora pe la Vârtop și Bumbești, urmând apoi cursul Jiului, până la malul Dunării. Celălalt, putea pleca de la Pasul Vâlcan, trecând în bune condiții pe la Bumbești, Pinoasa (Vârțu), Cătunele, Puținei — defileul Jiului nefiind practicabil în antichitate — și ajungea tot la Dunăre, undeva la răsărit de *Drobeta*. Oricum, *Drobeta* cu teritoriul aparținător făcea parte din *Provincia Dacia*, nu din *Moesia Inferior*. Dovada sigură este furnizată de două diplome militare din anul 110, în care cohortele *III Campestris* și *I Cretum*, cu garnizoana la *Drobeta*, se precizează că *se găseau în Dacia*, alături de alte numeroase trupe auxiliare ale acestei provincii.

Așa se înfățișează acum, pe baza datelor epigrafice și arheologice, granițele provinciei Dacia pe timpul lui Traian, în raport cu ținuturile dacice nord-danubiene alipite administrativ *Moesiei Inferior* și față de cele rămase mai departe în stăpânirea dacilor liberi sau a iazigilor din șesul Tisei.

Teritoriile dacice anexate Moesiei Inferior în timpul lui Traian. La vechea provincie sud-dunăreană au fost atașate administrativ Muntenia, sudul Moldovei, Oltenia (fără partea de vest) și sud-estul Transilvaniei. Tot de *Moesia Inferior* ținea administrativ și o largă fâșie de pământ de la nordul Deltei și Pontului Euxin, până la *Tyras* și *Olbia*. Drumul roman care pornea de la Barboși pe Dunăre (lângă Galați) și urca pe valea Siretului, Trotușului și Oituzului, ajungând la Brețcu (*Angustia*), făcea legătura cu ținuturile intracarpatice încorporate sub Traian în *Moesia Inferior*. Castrele și trupele de la Târgșoru Vechi, Mălăiești, Drajna de Sus (jud. Prahova), Filipești (?) din jud. Brăila au făcut parte din sistemul defensiv și armata acestei provincii până la începutul domniei lui Hadrian. În aceeași situație se aflau, pe timpul lui Traian, toate castrele și trupele auxiliare de la răsărit de Jiu, cele de pe Oltul intramontan și transilvan (Boița, Feldioara, Cincșor, Hoghiz, Olteni), fapt din plin atestat de diplome militare și descoperiri arheologice. În Transilvania, teritoriile dintre cursul Oltului și Carpați, cu întreagă „Țara Bârsei", se aflau în stăpânirea romanilor. Castrele de la Brețcu, Boroșneu Mare și Comalău, situate de-a lungul Râului Negru, formau granița nordică a *Moesiei Inferior* în aceste părți, spre Munții Bodocului și ai Oituzului și împreună cu unitățile lor auxiliare erau încorporate, ca și cele de pe Olt, în armata și sistemul defensiv al acestei provincii.

Așadar, spațiul dacic nord-dunărean ajuns după anul 106 în stăpânirea Romei a fost împărțit, din punct de vedere politico-administrativ și militar, între *Moesia Inferior* și *provincia Dacia*, nou constituită.

Hotarele Daciei romane după moartea lui Traian. La începutul domniei lui Hadrian, în anii 117–118, se produc schimbări importante în ținuturile stăpânite de romani la nordul Dunării. Din cauza atacurilor concertate ale sarmaților iazigi din Câmpia Tisei și ale sarmaților roxolani din estul Daciei — aliați probabil cu dacii liberi și sprijiniți eventual de mișcări interne antiromane — Hadrian este nevoit să ia măsuri impuse de aceste evenimente, în cursul cărora însuși guvernatorul provinciei, C. Iulius Quadratus

Bassus, își pierduse viața. Se crede că împăratul a venit personal în Dacia spre sfârșitul anului 117, și a făcut pace cu roxolanii, cărora le-a mărit subsidiile[1], iar în anul 118, înainte de a se întoarce la Roma, ca succesor al lui Bassus l-a numit pe omul său de încredere, generalul Q. Marcius Turbo, care a condus luptele contra iazigilor și a restabilit liniștea în Dacia. Lui Turbo, pentru a avea mai multă autoritate, i s-a încredințat temporar un comandament extraordinar asupra Daciei și a *Pannoniei Inferior*. Acest comandament, cu titlul de *praefectus Aegypti*[2], care a fost prelungit până în anul 119, arată și el complexitatea problemelor din Dacia și regiunile vecine.

În aceste împrejurări critice pentru romani, Hadrian, adoptând o politică defensivă, a abandonat Muntenia și sudul Moldovei, regiuni care aparținuseră *Moesiei Inferior*, scoțându-le din cadrul militar și politic al imperiului. De subliniat că la Barboși, lângă Galați, a fost menținut în permanență un important cap de pod roman. De altfel, un larg teritoriu din sudul Basarabiei a rămas în continuare în stăpânirea romanilor, ca parte a *Moesiei Inferior*. Dar aceste regiuni s-au aflat mereu sub un atent control roman, exercitat din Dacia și de pe linia Dunării moesice.

În vârtejul acestor evenimente și prin reorganizarea hadrianică, frontierele Daciei romane au suferit însemnate modificări. Trebuie precizat aici că regiunile de la nordul fluviului, cele care aparținuseră mai înainte *Moesiei Inferior* și nu au fost părăsite de Hadrian, au trecut, *toate*, în componența Daciei, constituind *Dacia Inferior*. Din provincia traiană, unitară, în 118 s-a format *Dacia Superior* și *Dacia Porolissensis*, în scopul unei apărări mai eficiente (vezi *infra*).

Începând cu Hadrian, în hotarele Daciei romane (*Dacia Inferior, Dacia Superior, Dacia Porolissensis)* intrau întreg Banatul, aproape toată Transilvania, Oltenia și o largă zonă din vestul Munteniei. Dar să urmărim, pe baza datelor existente acum, care era traseul limesului roman.

Izvoarele literare aproape că nu sunt de nici un folos în această privință, pentru că ele se reduc la o informație vagă furnizată de doi scriitori din secolul al IV-lea, Eutropius[3] și Rufius Festus[4]. Aceștia spun, amândoi, că perimetrul Daciei măsura un milion de pași, adică 1 000 de mile romane (1 479 km). Circuitul acesta se referă, desigur, la lungimea frontierelor Daciei după reorganizarea hadrianică, la limitele în general cunoscute ale provinciei. Dar cei 1 479 km nu corespund nici circuitului Daciei traiane, nici perimetrului provinciei din perioadele următoare, lungimea granițelor pe teren fiind cel puțin dublă.

[1] *HA*, I, 6, 8.

[2] *HA*, I, 6, 7: *Marcium Turbonem [...] Pannoniae Daciaeque ad tempus praefecit; titulo Aegypticae praefecturae, quo plus auctoritatis haberet.*

[3] Eutropius, 2, 2: *Ea provincia* [Dacia] *decies centena millia passuum in circutu tenuit.*

[4] Rufius Festus, VIII, 2, folosindu-se probabil de același izvor, redă situația aproape în aceiași termeni: [...] (Dacia) *quae in circuitu decies centena millia passuum habuit.*

Dacă nu se poate opera în mod concret cu cele două surse literare, în schimb castrele, fortificațiile, burgurile și turnurile de observație (*speculae)*, așa cum s-a arătat mai sus, marchează destul de bine traseul frontierei romane.

Spre sud, începând de la Poiana (fostă Flămânda), la vreo 15 km est de vărsarea Oltului, Dunărea, până la confluența sa cu Tisa, despărțea Dacia de cele două Moesii. În continuare, frontierele Daciei din timpul împăratului Traian — așa cum au fost precizate mai înainte — sunt menținute pe aceleași aliniamente, atât spre vest, cât și spre nord și est, până la cotul mare al Oltului. De aici, către răsărit, pe la castrul de la Olteni și de-a lungul Râului Negru, granița atingea Pasul Oituz, apoi se îndrepta, urmând lanțul Carpaților, către Întorsura Buzăului și Brașov, traversând Carpații Meridionali prin Pasul Bran și Rucăr. La sud de munți, pe linia fortificată transalutană, cu castrele de la Jidava, Purcăreni, Săpata de Jos, Fâlfani, Izbășești, Urlueni, Cimpoaia, Roșiorii de Vede, Valea Urluii, frontiera atingea Dunărea la Poiana (Flămânda).

Important de notat este că baza apărării romane în zona intramontană și la sud de Carpați, de la Turnu Rosu până la Islaz pe malul Dunării, o constituia Oltul cu micile castre (*burgi*) înșirate de-a lungul său (*Pons Vetus, Arutela*, Sâmbotin, Stolniceni, Ioneștii Govorii, castrul Slăveni și altele), care constituiau puternicul sector alutan al limesului dacic. Linia fortificată transalutană nu era decât o dublare avansată a apărării romane de pe cursul Oltului, construită de Hadrian după retragerea din Muntenia și sudul Moldovei.

Hotarele Daciei romane fixate la începutul domniei lui Hadrian au rămas, în general, neschimbate până pe timpul lui Gallienus, când au avut loc unele replieri strategice în părțile de nord și est ale Daciei intracarpatice.

Între granițele Daciei romane nu au fost cuprinse Crișana, Maramureșul, „Țara Oașului", zonele situate la vest de Munții Meses, depresiunea Ciucului, Moldova și Muntenia până la linia fortificată transalutană. Toate aceste regiuni erau locuite majoritar și stăpânite efectiv de dacii liberi, care au întreținut permanente raporturi economice, politice și culturale cu lumea romană.

Capitolul II

ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

Până la terminarea celor două războaie de cucerire a Daciei, teritoriile ocupate de romani la nordul Dunării au foat atașate administrativ *Moesiei Inferior* și *Moesiei Superior*. O dată cu înființarea provinciei Dacia, în vara anului 106[1], ca nouă entitate politică și militară a imperiului, ctitoria lui Traian a constituit o singură unitate administrativă, separată de teritoriile dacice nord-dunărene aparținătoare în continuare *Moesiei Inferior*. Situația aceasta va dura până la începutul domniei împăratului Hadrian (vezi *infra*), când vor avea loc mari schimbări politico-administrative și militare.

Ca provincie situată la frontiera imperiului, Dacia se încadra în categoria provinciilor imperiale, spre deosebire de cele aflate în interior, a căror administrație revenea senatului roman. Astfel, conducerea și administrația Daciei intrau în atribuțiile împăratului, care era reprezentat la fața locului printr-un guvernator, trimis al său, *legatus Augusti propraetore*, ales din rândul senatorilor, însărcinat să îndeplinească atribuțiile imperiale, politice, administrative, militare, judecătorești.

Rangul unui guvernator era determinat de importanța provinciei, de numărul legiunilor cantonate pe cuprinsul ei. O provincie care avea două sau mai multe legiuni trebuia să fie condusă de un guvernator de rang consular, fost consul (*vir consularis*), iar dacă dispunea numai de o singură legiune, guvernatorul era de rang pretorian, fost pretor (*vir praetorius*). În cazul când provincia nu avea nici o legiune, ci numai trupe auxiliare, ea era guvernată de un *procurator Augusti* din rândul ordinului ecvestru. Un *legatus Augusti propraetore*, pe lângă atribuțiunile civile (excepție cele financiare), avea comanda supremă asupra întregii armate dintr-o provincie, legiuni și trupe auxiliare. Dar într-o provincie cu cel puțin două legiuni, conducerea efectivă a fiecăreia în parte se încredința unui comandant de rang pretorian, subordonat atât împăratului, cât și guvernatorului. Pe de altă parte, administrația financiară a provinciei (fixarea și încasarea impozitelor către stat, plata soldelor și altele) nu intra în sfera de competență a guvernatorului de rang consular, ci se exercita efectiv de un procurator financiar (*procurator Augusti*), provenit din ordinul ecvestru și dependent de împărat, dar nesubordonat pe linie administrativă guvernatorului.

---

[1] *CIL* XVI, 160 = *IDR* I, 1975, p. 69–72, nr. 1.

Între cei doi înalți mandatari ai împăratului exista, așadar, o separare netă de atribuții și o anumită egalitate în ceea ce privește subordonarea directă și loialitatea față de Roma.

Aceste norme administrativ-militare erau în general valabile în provinciile imperiale, inclusiv în Dacia. Interesant de remarcat că în Dacia, spre deosebire de multe alte provincii, nici unul dintre guvernatorii cunoscuți documentar nu a avut obârșie patriciană. Ei au fost, toți, de origine plebeiană și au ajuns prin îmbogățire în senatul de la Roma, fiind astfel capabili să plătească censul de un milion de sesterți, la fel ca senatorii proveniți dintre patricieni.

Dacia în timpul împăratului Traian. Ca provincie unitară (neîmpărțită), de la 106 până la începutul domniei lui Hadrian (anul 118), Dacia a fost o provincie imperială de rang consular, deoarece pe teritoriul ei se aflau trei legiuni: *XIII Gemina*, *IV Flavia*, *I Adiutrix*. Guvernatorul își avea sediul la *Apulum*, în apropierea castrului legiunii *XIII Gemina*, unde s-au identificat arheologic ruinele edificiului respectiv și unde s-a descoperit în secolul trecut un monument dedicat lui Jupiter și zeilor *Penates* chiar de guvernatorul Scaurianus. Reședința procuratorului financiar se afla însă la *Ulpia Traiana*. Primul guvernator al Daciei traiane a fost consularul Iulius Sabinus (106–107/109), atestat în diploma militară din 14 octombrie 109 descoperită la Ranovac (Serbia), în *Moesia Superior*[1]. După acesta a urmat D. Terentius Scaurianus (?–109/110), pomenit atât în diploma de la Ranovac, cât și în cele trei diplome militare descoperite la *Porolissum*, una emisă în anul 110 pentru lăsări la vatră din 11 august 106 și alte două eliberate la 17 februarie și 2 iulie 110, când el se afla încă în funcție[2]. Cert este că în timpul mandatului său, foarte probabil în 109 sau 110, a fost emis actul de întemeiere a primului oraș roman pe pământul dacic, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, cum arată inscripția, în care se spune explicit: *...condita Colonia Dacica* [*Sarmizegetusa*] *per* [*D*(*ecimum*) *Terenti*]*um Scaurianum* ...[3]. În anul 110 au fost emise și monedele cu legenda *Dacia August*(*i*) *Provincia*. După Scaurianus, până la sfârșitul domniei lui Traian, se mai cunosc alți doi guvernatori: C. Avidius Nigrinus (110/112–? 115) și C. Iulius Quadratus Bassus (117), amândoi de rang consular (*viri consulares*). Despre acesta din urmă se știe că a murit în Dacia în anul 117 și a fost înmormântat cu ceremonii fastuoase la *Pergam*, de unde era originar. Biografia și cariera lui Bassus și a lui Nigrinus, înainte de a veni în provincia carpatică, sunt în general cunoscute din inscripții și din unele izvoare literare. Un instructor al gărzii de călăreți a guvernatorului C. Avidius Nigrinus — *exerc*(*itator*) *eq*(*uitum*) *sing*(*ularium*) — apare și într-o inscripție de la *Ulpia Traiana*. Tot despre Nigrinus stim că era în strânse relații de colaborare cu împăratul Traian, alături de care se pare că participase la războaiele de cucerire a Daciei. De asemenea, Scaurianus și Bassus s-au distins prin merite și funcții organizatorice-administrative ori fapte de arme atât

[1] J. Garbsch, *Das älteste Militärdiplom für die Provinz Dakien*, în BVbl 54, 1989, p. 137 și urm.
[2] *CIL* XVI, 57, 160, 163; *IDR* I, 1975, p. 68–77, nr. 1–3.
[3] *CIL* III, 1 443; *IDR* III/2, 1980, p. 26–28, nr. 1.

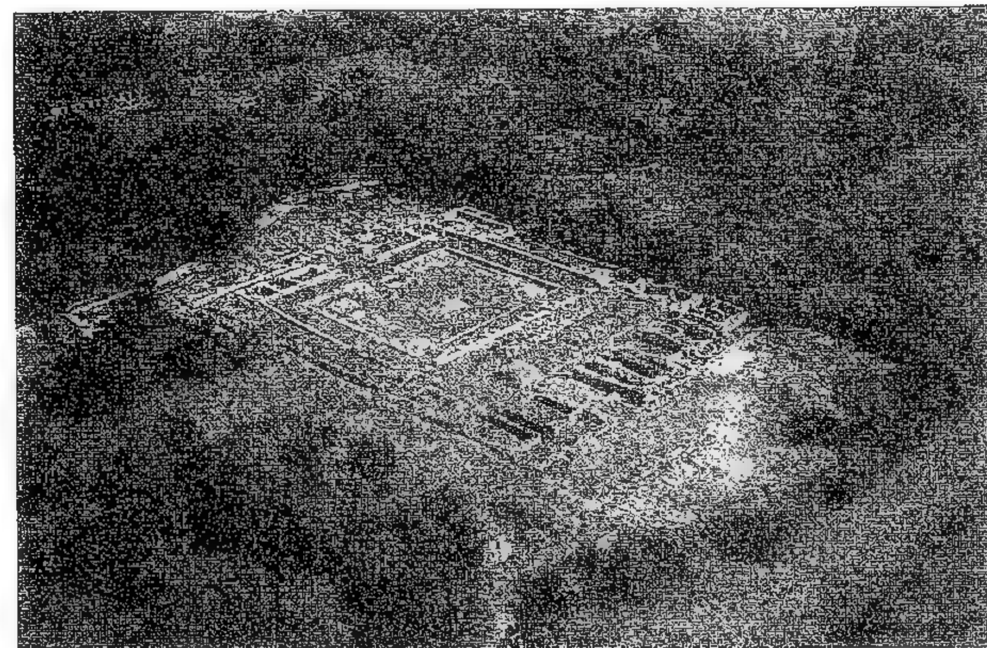

Fig. 3 Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Forul.

înainte, cât și în timpul campaniilor dacice ale lui Traian, când au dobândit o nouă experiență și au cunoscut mai îndeaproape ținuturile Daciei.

Guvernatorii Daciei traiane dispuneau de numeroase efective militare, legiuni și trupe auxiliare. Ei se confruntau, în mod firesc, și cu dificultățile de constituire a sistemului defensiv roman în spațiul dacic. În același timp, trebuiau introduse și permanentizate structurile organizatorice și administrativ-politice romane, aveau loc aplicarea sistemului juridic, rezolvarea numeroaselor probleme legate de colonizarea masivă în curs de desfășurare. De aceea, primii guvernatori ai provinciei au fost aleși dintre consularii cei mai vrednici, cu multă experiență politică, militară și administrativă.

Reorganizarea Daciei sub Hadrian (anul 118). La întoarcerea sa din Orient, în drum spre Roma, în vara anului 117, din cauza războiului cu roxolanii și iazigii, Hadrian a fost nevoit să se oprească în *Moesia* și Dacia, unde a procedat la mari schimbări politico-administrative și militare. Acestea au fost direct determinate de atacurile roxolanilor și ale iazigilor împotriva teritoriilor romane nord-danubiene, precum și de politica defensivă a noului împărat, care urmărea fixarea graniței imperiului pe aliniamente naturale (munți, cursuri de apă), mai puțin costisitoare și mai ușor de apărat. În Orient, Hadrian a renunțat la cele trei provincii întemeiate la est de Eufrat în timpul războiului cu parții (*Armenia*, *Asiria*, *Mesopotamia*), iar la nordul Dunării a abandonat sudul Moldovei și aproape toată Muntenia. Eutropius relatează că împăratul ar fi intenționat

să părăsească Dacia întreagă, dar, sfătuit de prieteni, a renunțat la această idee, pentru „a nu lăsa mulți cetățeni romani în mâna barbarilor"[1]. Dat fiind acest complex de împrejurări, în spațiul dacic nord-dunărean rămas mai departe în stăpânirea Romei, Hadrian a recurs, în prima jumătate a anului 118, la o reformă administrativă de mare amploare. Astfel, în locul Daciei unitare, el a hotărât să fie înființate trei provincii separate: *Dacia Inferior*, *Dacia Superior* și *Dacia Porolissensis*.

După evenimentele din anii 117–118, cele trei provincii dacice nou create intră în sistemul obișnuit de guvernare, în funcție de importanța și ponderea militară a fiecăreia, iar Turbo pleacă la Roma, fiind numit, în 119, *praefectus praetorio*.

Revenind la Dacia divizată, trebuie relevat că *Dacia Superior* este prima dintre cele trei provincii dacice atestată documentar. Ea apare ca existentă în trei diplome militare datând din 29 iunie 120, descoperite la *Porolissum*, Românași (jud. Sălaj) și Cășeiu (jud. Cluj). Sub raport teritorial, *Dacia Superior* era provincia cea mai întinsă și cuprindea Oltenia de la vest de Jiu (sau de la vest de linia Bumbești–Cătunele) cu orașul municipiu *Drobeta*, întreg Banatul și Transilvania, fără părțile sale sud-estice și nord-vestice, care au fost încorporate în *Dacia Inferior* și, respectiv, în *Dacia Porolissensis*. După cum se vede, în această nouă provincie erau înglobate ținuturile fostei Dacii traiane, cu excepția părții sale de nord-vest. Denumirea de *Superior*, la fel ca în cazul *Moesiei* și al *Pannoniei*, are drept criteriu situarea ei pe cursul Dunării, mai sus decât surata sa *Dacia Inferior*. Cele două apelative-pandant reprezintă, totodată, dovada certă că provinciile respective au fost înființate concomitent, indiferent de apariția lor la date diferite în acte oficiale cunoscute acum. Dintre cele trei provincii, *Dacia Superior* prezenta, chiar de la început, importanța maximă, nu numai ca extensiune și poziție geografică, ci și din punct de vedere economic, social, militar și cultural. Pe cuprinsul ei se găseau principalele mine de aur, ocne de sare, zăcăminte de minereuri de fier, stațiuni balneare, colonia *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, municipiul *Drobeta* și orașele dezvoltate ulterior (*Apulum*, *Dierna*, *Tibiscum*, *Ampelum*), fără să mai vorbim de traseul drumului imperial, de sediul permanent al legiunii *XIII Gemina* și de instituțiile cultural-religioase ori administrative.

Dacia Superior era condusă de un *legatus Augusti pro praetore* de rang pretorian, fost pretor (*vir praetorius*), deoarece provincia dispunea atunci numai de legiunea *XIII Gemina*, singura care a rămas în Dacia după 118. Reședința guvernatorului se afla la *Apulum*, el fiind totodată și comandantul legiunii cantonată în continuare acolo. Primul guvernator al noii provincii a fost Sex. Iulius Severus (119/120–127), după care, până la 168, au urmat alții, vreo 15 la număr, cunoscuți epigrafic și din surse literare. Dintre aceștia amintim pe C. Iulius Bassus (135–139), P. Furius Saturninus (159–161/162) și P. Calpurnius Proculus Cornelianus (161/162–164), care s-au remarcat în guvernarea celei mai importante dintre provinciile dacice. Legatul imperial de la Apulum era ajutat în problemele de ordin financiar de un *procurator Augusti*, din ordinul cavalerilor, care se

[1] Eutropius, VIII, 6, 2: *Idem de Dacia facere conatum, amici deterruerunt, ne multi cives Romani barbaris traderentur*.

ocupa de încasarea impozitelor pentru fiscul imperial, de plata soldelor, de asigurarea și evidența cheltuielilor necesare aparatului administrativ al provinciei.

Dacia Inferior, deși înființată în anul 118, este atestată epigrafic abia la 22 martie 129, în diploma militară descoperită la Grojdibodu (jud. Olt). Dar, indirect, existența sa apare sigură în anul 120, prin faptul că în diplomele menționate este amintită *Dacia Superior*, ceea ce implică obligatoriu și o *Dacia Inferior*, așa cum am subliniat și mai înainte. Teritoriul acestei provincii, cu mult mai redus și mai puțin important decât al *Daciei Superior*, cuprindea Oltenia de la răsărit de Jiu (sau de la linia Bumbești–Cătunele și la est de teritoriul Drobetei), sud-estul Transilvaniei și fâșia din vestul Munteniei delimitată spre dacii liberi de așa-zisul limes transalutan. Cu alte cuvinte, toate teritoriile *Moesiei Inferior* aflate la nordul Dunării sub Traian și neabandonate de Hadrian au constituit *Dacia Inferior*. La înființare, provincia avea un singur oraș, *Romula*, ridicat la statut municipal de Hadrian chiar în timpul reorganizării Daciei. Din punct de vedere al dezvoltării unor localități spre treptele urbanistice, *Dacia Inferior* avea, deci, o situație relativ modestă. Mult mai bine stăteau lucrurile pe plan militar. Adevărat că ea nu dispunea de nici o legiune, dar avea numeroase trupe auxiliare pe frontierele cu dacii liberi. Lipsa unei legiuni a făcut ca în fruntea ei să nu se afle decât un procurator presidial (*praeses*), numit de împărat din rândurile ordinului ecvestru. Acest *procurator Augusti* dispunea de toate atribuțiile administrative, judecătorești, financiare și militare (*imperium*), în mâna lui concentrându-se întreaga putere de conducere a provinciei. Deoarece era învestit de împărat *cum iure gladii*, el avea și dreptul de condamnare la moarte, cu excepția cetățenilor romani. Era, așadar, guvernator cu drepturi depline și nu intra în vreun fel oarecare sub autoritatea legatului *pro praetore* de la *Apulum*, nici măcar din punct de vedere militar. În acest sens, dovadă stă o inscripție descoperită în *Caesarea* Mauretaniei (astăzi Cherchell, în Algeria), din care rezultă limpede că, sub Antoninus Pius, în timpul evenimentelor din anii 140–142, T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Quintus Marcius Turbo — personaj diferit de generalul din timpul lui Hadrian — cu mandatul de *pro legato*, în calitate de *praefectus Daciae Inferioris*, a avut sub comanda sa și legiuni dislocate din alte provincii, dată fiind situația militară critică din Dacia. Aceasta nu înseamnă că între cele două provincii dacice vecine nu existau strânse legături de colaborare, mai ales în situații politico-militare dificile. Sediul guvernatorului provinciei a putut fi la început, pentru scurt timp, la *Buridava* (Stolniceni, jud. Olt), unde s-au descoperit mai multe ștampile tegulare de *pedites singulares* (garda de pedestrași a guvernatorului), dar după aceea s-a mutat la *Romula* (Reșca, jud. Olt), care, ridicată la rangul de municipiu, a cunoscut o dezvoltare urbanistică rapidă. Din două diplome militare emise pentru soldații din armata *Daciei Inferior* — una din anul 129, descoperită la Grojdibodu (jud. Olt), iar cealaltă datând din 140, găsită la Palamarca în Bulgaria — aflăm numele procuratorilor presidiali ai provinciei în anii respectivi. Ei sunt Plautius Caesianus și Aquila Fidus, ambii de rang ecvestru, comandanți ai trupelor auxiliare, în care calitate figurează în diplomele militare amintite.

Dacia Porolissensis, cu nume derivat de la localitatea *Porolissum*, este atestată pentru prima oară sub domnia lui Hadrian în două diplome militare ieșite la lumină în castrul de la Gherla, una eliberată la 10 august 123 și alta la 2 iulie 133. La acestea se mai adaugă

încă două fragmente de diplomă, unul (din care lipsesc elementele de datare precisă) găsit în castrul de la Buciumi (jud. Sălaj), iar celălalt lângă satul Čovdin din Serbia centrală (*Moesia Superior*), datând tot din 10 august 123. Cu toate că *Dacia Porolissensis* apare epigrafic abia în anul 123, este de admis că ea a fost înființată din aceleași rațiuni și deodată cu celelalte două provincii. Crearea ei ulterioară, ca o corectare la reorganizarea din 118, când Hadrian putea fi prezent în Dacia, apare puțin probabilă.

Situată în părțile nord-vestice ale fostei Dacii traiane unitare, la nord de Arieș și la nord-vest de cursul superior al Mureșului, *Dacia Porolissensis* dispunea de un teritoriu mai restrâns chiar decât al *Daciei Inferior*, dar prezenta o mare importanță militară. Pe cuprinsul ei nu se afla, înainte de 168, nici o legiune, în schimb trupele auxiliare erau foarte numeroase. Ele formau o armată separată, *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, bine atestată prin stampile tegulare cu acest text, ieșite la iveală la *Napoca*, *Potaissa* și în castrele auxiliare de la *Porolissum*, Gilău și Romita.

În afară de municipiul *Napoca*, creat de Hadrian deodată cu *Drobeta*, localitățile mai importante din spațiul provincial erau *Porolissum* și *Potaissa*, la care se adăugau numeroase așezări rurale (*vici*) cu nume antice azi necunoscute, centrele de exploatare a sării de la

sub raport administrativ și militar, sunt puse sub conducerea unui singur guvernator cu sediul tot la *Apulum*. Acesta purta titlul oficial de *legatus Augusti pro praetore trium Daciarum* și era de rang consular, deoarece atunci la nordul Dunării se găseau două legiuni (*XIII Gemina* și *V Macedonica*). De aceea, guvernatorul general avea în subordine pe cei doi comandanți ai legiunilor amintite (*legati Augusti*), precum și pe comandantul trupelor auxiliare din Dacia sudică, unde nu staționa nici o legiune.

Cu toate că cele trei Dacii rămâneau provincii separate în continuare, totuși ele constituiau o unitate pusă sub conducerea legatului consular de la *Apulum*, în mâna căruia se concentrau toate competențele, în afară de cele financiare. Așadar, spre deosebire de perioada anterioară, fiecare provincie a încetat să mai aibă armată proprie, separată. Toate efectivele militare din cele trei Dacii (auxilii și legiuni) formau de fapt o singură armată consulară, care se afla sub comanda supremă a guvernatorului general. Acestuia îi erau subordonați toți comandanții de trupe auxiliare și *legati* celor două legiuni de la *Apulum* și *Potaissa*. Fără îndoială că prin această reorganizare a grupării de legiuni sub ordinele legatului consular, operativitatea armatei în apărarea limesului a crescut simțitor, întrucât,

În cadrul administrației, așa cum am arătat, fiecare provincie avea procuratorul financiar propriu, a cărui reședință se găsea în capitală, deci la *Sarmizegetusa* pentru *Dacia Apulensis*, la *Napoca* și *Romula* pentru *Dacia Porolissensis* și respectiv *Dacia Malvensis*. Acești procuratori financiari erau de rang centenar (cu cens de 100 000 de sesterți) și se bucurau de competențele administrative anterioare. Mai important dintre ei era cel al *Daciei Apulensis*, care în calitate de *agens vice praesidis*, ulterior domniei lui Septimius Severus, la nevoie putea înlocui chiar pe guvernatorul general de rang consular. Până spre sfârșitul secolului al II-lea, în caz de forță majoră (deces, destituire, comandă militară de excepție *la* sau *peste* frontiere), știm că guvernatorul general de la *Apulum* putea fi suplinit sau înlocuit de comandantul legiunii *XIII Gemina*. Dar, începând cu Septimius Severus, care a dus o politică antisenatorială, atare înlocuire revenea procuratorului financiar al *Daciei Apulensis*, rezident la *Sarmizegetusa*. Practica aceasta nu este deloc surprinzătoare, pentru că în tot imperiul, inclusiv Dacia, ne găsim în perioada de ascensiune a cavalerilor pe treptele administrative și militare, când ei preiau atribuțiile, mai ales pe cele judecătorești, ale guvernatorilor consulari, ceea ce defavorizează simțitor ordinul senatorilor.

După reforma efectuată de Marcus Aurelius, primul guvernator general al celor trei Dacii a fost consularul M. Claudius Fronto (168–170), căzut vitejește pe câmpul de luptă (anul 170) în războiul cu marcomanii și iazigii. Ulterior, până în timpul domniei lui Gordian al III-lea (238–244), se mai cunosc din inscripții și din opera unor scriitori antici alți 25 guvernatori consulari ai celor trei Dacii. Dintre aceștia menționăm pe C. Arrius Antoninus (175–177), om de vastă cultură, P. Helvius Pertinax (177–180), viitorul împărat, P. Septimius Geta (194/195–197), fratele împăratului aproape cu același nume, ca și L. Octavius Iulianus (200–202/203), C. Iulius Maximinus (208–210), Marcius Claudius Agrippa (217–218), D. Simonius Proculus Iulianus (241–243), toți bărbați cu bogată activitate administrativă și militară.

Organizarea administrativo-militară făcută de Marcus Aurelius se pare că nu a suferit modificări până la Gallienus. Sub domnia acestui împărat, în provinciile imperiale, *legati Augusti* au fost înlocuiți la comanda legiunilor cu *praefecti* din rândurile cavalerilor, măsură care s-a aplicat și în Dacia. Pentru legiunea *XIII Gemina* și *V Macedonica* dovada în acest sens o furnizează două inscripții, una de la Băile Herculane și alta de la *Potaissa*, în care sunt atestați *praefecti* în fruntea celor două legiuni. De altfel, pe timpul lui Gallienus, probabil prin anii 259–260, au loc evenimentele care — în relatările lui Aurelius Victor, Eutropius și Rufius Festus — se ascund sub lapidara expresie *Dacia amissa*.

Prin atare sintagmă, diferit interpretată și interpretabilă, s-a înțeles și este de admis că numai o parte a Daciei — cea din nordul și estul Transilvaniei — a fost pierdută de imperiu, iar celelalte teritorii au rămas mai departe în stăpânirea romanilor, până spre sfârșitul domniei lui Aurelian (vezi *infra*).

Organizarea administrativă a teritoriului provinciei. Îndată după cucerire, ca peste tot în imperiu, autoritățile romane au procedat la măsurarea și parcelarea pământurilor (*centuriatio*), la organizarea administrativă a întregului teritoriu cuprins între granițele

provinciei traiane, operațiune care a fost apoi continuată și completată sau modificată, după necesități, în perioadele următoare, sub domnia diferiților împărați. Firește că noile rânduieli administrative romane s-au aplicat, în timpul lui Traian, și în ținuturile dacice nord-dunărene înglobate temporar în *Moesia Inferior*, până când o parte a lor (Muntenia și sudul Moldovei) au fost pierdute de imperiu, la începutul domniei lui Hadrian.

Desigur că în timpul celor două războaie de cucerire, din necesități militare — pentru amplasarea castrelor și a liniilor de apărare — romanii au întreprins importante lucrări de topografie în ținuturile dacice ocupate, lucrări care au fost continuate și definitivate pentru întreaga provincie Dacia în anii următori. Dar masivele operații de cadastrare, de repartiție a proprietății funciare și de organizare administrativă a teritoriului s-au făcut abia după terminarea războiului și după întemeierea provinciei.

În concordanță cu prevederile dreptului roman, întreg teritoriul dacic cucerit a trecut în proprietatea statului, cu regim de pământ public (*ager publicus*), de care împăratul putea dispune, potrivit prerogativelor sale. De la scriitorul roman Lactantius[1] (mort în 325) știm că împăratul Traian a făcut un recensământ general al bunurilor și al persoanelor din provincie (*census provinciae*), folosindu-se de criteriile care se aplicau atunci peste tot în lumea romană, criterii cunoscute (*formula censualis*) din opera juristului Ulpian[2]. După luarea în evidență a pământurilor și a altor bunuri, fiscul imperial putea percepe diferite taxe și impozitul de la toți locuitorii provinciei.

De la început, întinse terenuri au fost acordate veteranilor și coloniștilor (cetățeni romani și *peregrini*), legiunilor și trupelor auxiliare, iar o parte a rămas în folosința (probabil comună) a populației autohtone dacice, ca *ager stipendiarius*, pentru care se plătea un impozit (*stipendium*). Coloniștii fără cetățenie romană (*peregrini*) au primit și ei pământuri, dar nu cu drept de proprietate, ci numai de folosință (*possesio*), pentru care erau obligați să plătească fiscului impozitul funciar (*tributum*). Vaste teritorii de mare interes economic au intrat în patrimoniul împăratului (*patrimonium Caesaris*), acestea fiind exploatate de funcționari imperiali sau date în arendă unor membri ai aristocrației locale, de obicei cavalerilor. Din această categorie făceau parte minele de aur și de fier, pășunile și, probabil, pădurile.

Cea dintâi și cea mai importantă atribuire de *ager publicus* în spațiul dacic a avut loc cu ocazia fondării coloniei *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, unde s-au așezat numeroși veterani din trupele care au luptat în războaiele de cucerire a Daciei. Prin această atribuire (*adsignatio publica*), pământurile au trecut din proprietatea statului în proprietatea deplină a coloniștilor — cetățeni romani, în regim de *agri privati optimo iure*. În virtutea dreptului italic (*ius Italicum*), de care se bucura noul oraș, locuitorii săi erau scutiți de impozitul funciar și de cel personal (*capitatio*), beneficiind în același timp și de alte avantaje. Mărimea suprafeței împroprietărite oscila în funcție de calitatea pământului, de rangul din armată

[1] *De mortibus persecutorum*, XXIII, 5: *Quia parentes eius* (adică strămoșii daci ai împăratului Galerius) *censui subiugati fuerant, quem Traianus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit.*

[2] *Digesta*, LXV, 4.

al fiecărui veteran (*secundum gradum militiae*), de suprafața pământului disponibil și de numărul coloniștilor. Așa, de pildă, un centurion primea de două ori mai mult pământ decât un subofițer și de patru ori mai mult decât un soldat. Nu se cunoaște cu exactitate suprafața de teren acordată unui veteran, dar se poate admite că ea varia între 100 și 400 de iugăre. De asemenea, este dificil de precizat numărul de locuitori (veterani, coloniști) ai *Ulpiei Traiane* în faza de început, dar se poate totuși aprecia că el nu depășea câteva mii de oameni, număr care a sporit considerabil în cursul timpului, când s-au stabilit acolo elemente extrem de diferite sub raport social-economic și al originii teritorial-etnice. Foarte probabil că în împrejurimi existau și terenuri care nu au fost supuse parcelărilor, unde au luat ființă mici așezări rurale ori s-au stabilit garnizoane romane.

În afară de *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, care este singurul oraș întemeiat în Dacia de Traian, în timpul acestui împărat teritoriul provinciei a fost împânzit cu o sumedenie de așezări civile, ca rezultat al unei colonizări de mari proporții.

În multe alte zone ale provinciei, numeroși veterani și cetățeni romani au primit pământ din *ager publicus* prin repartiție personală (*adsignatio viritim*), dar numai în folosință, fără dreptul de proprietate. Tot din pământul statului au cumpărat terenuri mulți coloniști. Aceștia însă nu puteau vinde terenurile respective, deoarece statul își păstra în continuare dreptul de proprietate asupra lor. Ei puteau, în schimb, să le transmită urmașilor. Plata impozitului funciar era obligatorie și în aceste cazuri. Prin atribuirea sau vânzarea de pământ din *ager publicus* în multe zone au luat naștere așezări ale unor comunități de cetățeni romani (*conventus civium Romanorum*) ori sate (*vici, pagi*) de coloniști, de cetățeni și de origine peregrină. Asemenea comunități rurale s-au constituit mai ales de-a lungul căilor de comunicație și în regiunile mai bogate ale provinciei, unde existau condiții bune de trai și perspective de prosperitate. Unele din aceste așezări rurale au cunoscut o dezvoltare social-economică rapidă, încât abia după 12–14 ani, la începutul domniei lui Hadrian, ele îndeplineau deja cerințele minime pentru a deveni localități cu statut de oraș (*municipium*), cum a fost cazul la *Drobeta*, *Napoca* și *Romula*. Este de la sine înțeles că procesul acesta, început sub domnia lui Traian, a continuat și sub împărații următori, în funcție de existența terenurilor disponibile.

Armatei staționate în Dacia după cucerire, legiuni și trupe auxiliare, i s-a atribuit din pământul provinciei teritorii corespunzătoare, pe care le-a folosit pentru nevoile sale. De atare teritorii au beneficiat legiunile *XIII Gemina* de la *Apulum*, *IV Flavia* cantonată la Berzovia și, mai târziu, legiunea *V Macedonica* stabilită la *Potaissa*, precum și formațiunile auxiliare de pe limes ori din interiorul provinciei. Cercetările arheologice din ultimele patru–cinci decenii au arătat că pe teritoriile atribuite trupelor existau comunități de populație autohtonă, care avea strânse legături sociale și economice cu militarii romani și locuitorii din canabe, dovadă fiind căsătoriile mixte, prezența frecventă a ceramicii dacice. Nu puține sate ale dacilor băștinași se întâlnesc și în teritoriile aparținătoare orașelor.

Neclară rămâne însă în Dacia problema acelor *regiones*, a căror existență apare uneori atestată epigrafic în zonele periferice ale provinciei. O *regio Ans(amensium)* este menționată, pe timpul lui Gordian al III-lea, în două inscripții din castrul de la Căşeiu (*Samum*), lângă Dej, în valea Someșului. Situată în zona de frontieră, rezultă că această *regio* se găsea sub jurisdicția unui beneficiar (subofițer cu atribuții administrative) al consularului provinciei: *agens sub sig(nis) Samum cum reg(ione) Ans(amesium)*[1]. Potrivit interpretării unor indicii epigrafice, atare *regiones* ar mai fi existat la *Cumidava* (Râșnov) și *Resculum* (Bologa, jud. Cluj), unde, de asemenea, se aflau castre auxiliare de graniță. Dar faptul ca atare este discutabil.

O mare parte a pământului provinciei a rămas în folosința autohtonilor, cu precădere în regiunile mai puțin fertile, în cele lipsite de centre urbane sau ocolite de fluxul intens al colonizărilor. Pământurile rămase în posesia comunităților băștinașe formau așa-numitul *ager stipendiarius*, pentru folosirea căruia se plătea impozit (*stipendium*) și se impuneau populației prestații, corvezi și alte obligații față de autoritățile civile și militare romane. Documentația arheologică actuală arată că în multe locuri comunitățile dacice dislocate din vechile așezări preromane și-au întemeiat sate noi, situate pe teritoriul orașelor, unităților militare și, poate, chiar al unor mari ferme agricole rurale (*villae rusticae*), unde formau un important factor al vieții economice. În răsăritul Daciei intracarpatice, în schimb, multe așezări ale dacilor își continuă neîntrerupt existența pe aceleași amplasamente și sub stăpânirea romană, de unde poate decurge și menținerea dreptului de proprietate anterior. Dar documente explicite în acest sens lipsesc, după cum nici dovezi privind folosirea pământului în sistemul obștiilor sătești nu există de fapt, totul reducându-se la conjecturi, presupuneri, deducții logice sau analogii din alte locuri.

Despre situația și evoluția statutului juridic al proprietății funciare și al repartiției pământului în posesiune sau în proprietate deplină în Dacia dispunem de puține și neînsemnate date documentare directe. Aici, situația poate fi reconstituită mai mult pe temeiul unor analogii din provinciile romane mai vechi și cu ajutorul prevederilor din dreptul roman ori datorită unor știri disparate din opera unor scriitori antici. Oricum, modificări în acest domeniu a adus și Constituția lui Caracalla (din 212), care, acordând tuturor locuitorilor liberi ai imperiului cetățenia romană (cu excepția dediticiilor), a sporit considerabil numărul contribuabililor, deoarece toți cetățenii romani erau obligați la plata impozitelor. Pe de altă parte, colonatul, care — deși nu avem date concrete — nu putea lipsi în secolul al III-lea nici din Dacia romană, va fi produs, ca pretutindeni în imperiu și schimbări în domeniul proprietății funciare.

Sigur este că în organizarea teritorială și distribuția proprietății au intervenit însemnate mutații pe parcursul secolelor II–III, au apărut noi localități, orașe și sate, ca rezultat al colonizării și al dezvoltării social-economice, al creșterii demografice prin noi coloniști negustori, meșteșugari și veterani, care s-au așezat în mediul rural și în centrele urbane ale Daciei.

Orașele și așezările din mediul rural. Pe teritoriul și în timpul Daciei romane au luat ființă foarte multe localități noi, care au fost identificate prin descoperiri arheologice, numismatice, epigrafice și cu ajutorul izvoarelor literare. Printre sursele literare antice

[1] *CIL* III, 7 633.

se numără în primul rând *Geographia* învățatului grec din *Alexandria* Egiptului, Claudiu Ptolemeu, harta-itinerar *Tabula Peutingeriana* și *Cosmographia* geografului anonim din *Ravenna*. După dezvoltarea, modul de organizare și particularitățile lor, noile localități se încadrează în mai multe categorii: orașe, sate, stațiuni balneare, așezări civile de pe lângă castre, cătune, stațiuni militare de supraveghere și control de-a lungul drumurilor sau în zonele de graniță. Toate acestea se adaugă la ansamblul așezărilor autohtone existente pe întreg întinsul provinciei și constituie totodată dovada evidentă a unei mari creșteri demografice, a dezvoltării social-economice și culturale, fără precedent în epoca Daciei independente.

Orașele. În deplinătatea de sens a noțiunii, orașele au apărut pe pământul dacic nord-danubian o dată cu stăpânirea romană. Ca centre economice, administrative, social-politice și cultural-religioase, prin nivelul civilizației, confortul și condițiile elevate de viață cotidiană, orașele au jucat, ca peste tot în imperiu, rolul cel mai important în viața provinciei. În același timp, ele constituiau veritabile focare de romanizare și o bază solidă a stăpânirii romane, în ansamblul ei. De notat este faptul că orașele Daciei romane au luat ființă în epoca de maximă dezvoltare a urbanizării în imperiu, sub dinastia Antoninilor și pe timpul lui Septimius Severus, când era promovată în mod sistematic extinderea bazei sociale pe care trebuie să se sprijine conducerea și interesele majore ale imperiului. Privind lucrurile mai îndeaproape și exceptând *Ulpia Traiana*, se poate observa că, în Dacia, primul val de acordare a statutului urban a avut loc la începutul domniei lui Hadrian, pentru ca, după o întrerupere de circa cinci decenii, să se producă o nouă avalanșă de municipalizări sau ridicarea la rangul de *colonia* a unor municipii, în perioada Marcus Aurelius – Septimius Severus.

Primul oraș întemeiat de Traian în Dacia în 109–110, pe locul unde, între anii 102 și 108 se găsea un castru de pământ al legiunii *IV Flavia*, a fost *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. El era situat la marginea de vest a câmpiei Hațegului, în vatra satului Grădiște, sat rebotezat în perioada interbelică Sarmizegetusa, după numele capitalei romane. De la început orașul a primit statut de *colonia* cu drept italic și a purtat întregul nume, cu toate epitetele, așa cum l-am menționat mai sus. Epitetul de *Sarmizegetusa* — eronat considerat în trecut ca fiind adăugat de Hadrian — a fost preluat, chiar în titulatura inițială, de la vechea capitală a lui Decebal din Munții Orăștiei. Dovada peremptorie o furnizează două inscripții cu același text, una (fragmentară) descoperită pe la începutul secolului al XVI-lea[1] și cealaltă în anul 1994[2]. Ambele epigrafe, care constituie actul de întemeiere al orașului-*colonia*, s-au găsit în ruinele *Sarmizegetusei*. Mai târziu, începând cu domnia lui Severus Alexander, numele orașului apare însoțit și de epitetul *metropolis*.

[1] *CIL* III, 1 443; H. Wolff, in AMN 13, 1976, p. 99–108; *IDR* III/2, p. 26–28.
[2] Încă inedită.

Pe lângă acest document oficial, fondarea orașului este figurată pe o monedă de bronz (*sestertius*), bătută la Roma în anul 110. Piesa, ca orice monedă de bronz, a fost emisă din ordinul senatului (*senatus consulto*), care i-a dedicat-o preabunului împărat (*optimo principi*), ca fondator de colonii (*conditor*). Evenimentul avea mare importanță în viața fiecărei provincii. După cum arată figurația de pe reversul monedei, ritualul întemeierii s-a desfășurat după vechiul obicei roman, preluat de la etrusci (*Etrusco ritu*). Împăratul, îmbrăcat în costumul de ceremonie (*cinctus Gabinus*), întoarce cu plugul, tras de un taur alb și o vacă albă, brazda (*sulcus primigenius*), care trebuia să marcheze, după ritualul tradițional, incinta noului oraș. Traian era reprezentat de guvernatorul provinciei, în cazul de față D. Terentius Scaurianus.

Primii săi locuitori — coloniști cetățeni romani — au fost veteranii din unitățile militare care au luptat în cele două războaie, ei fiind împroprietăriți și înscriși în tribul *Papiria*, din care făcea parte și împăratul. Ulterior, orașul a fost înconjurat cu ziduri puternice de piatră, având în față două șanțuri de apărare. El prezenta o formă de patrulater cu laturile 600 x 540 m și închidea astfel *intra muros* o suprafață totală de 32,4 ha. Dar, cu timpul, orașul s-a extins mult în afara incintei fortificate, unde se găseau numeroase edificii publice și private: temple, amfiteatrul, vile, ateliere, case de locuit și altele. În faza de dezvoltare maximă a orașului, se apreciază că numărul total al populației se ridica la 15 000–20 000 locuitori, după unii cercetători și la 20 000–25 000 locuitori ori chiar mai mult, după alți autori. Oricum ar fi, cert este că *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* a fost în tot timpul stăpânirii romane metropola administrativă, politică, culturală și religioasă a Daciei, sediul permanent al procuratorului financiar, cu toate că guvernatorul provinciei își avea reședința la *Apulum*. Dezvoltarea urbanistică și demografică a orașului a fost remarcabilă și ea se poate compara cu cea a altor orașe importante din diferite provincii și chiar din Italia, fapt pus mereu în evidență de cercetările din ultimele decenii. Complexitatea societății locale este dovedită de existența unei asociații de *Augustales* (parveniți bogați, ce făceau paradă de loialitatea față de împărat) și a unui puternic *collegium fabrum*.

La *Ulpia Traiana* s-au instalat de la înființare și funcționau principalele instituții provinciale. Aici se găsea altarul dedicat împăratului (*Ara Augusti*), al cărui cult oficial era condus de un *sacerdos arae Augusti*, preot ales din aristocrația provincială. Sacerdotul altarului imperial, despre care știm că în secolul al III-lea era numit și *coronatus trium Daciarum*, era președintele de rang ecvestru al adunării generale a provinciei, *concilium Daciarum trium*, atestat epigrafic abia în timpul lui Severus Alexander, dar existent probabil îndată după reorganizarea administrativă din anul 168. Acest conciliu, ca organ autonom, devotat și loial față de împărat, era format din delegați ai orașelor și ai localităților autonome din toată Dacia, delegați care, o dată pe an, se adunau și discutau problemele mai importante ale populației urbane și rurale. El avea și dreptul să formuleze plângeri adresate împăratului, împotriva abuzurilor unor funcționari administrativi sau chiar a guvernatorului provinciei. Cu toate aceste prerogative, conciliul nu dispunea decât de putere foarte limitată în jurisdicția, administrația și conducerea politică a provinciei. Rolul

său de bază consta în întreținerea cultului imperial, în afirmarea ideii și puterii Romei, care, prin persoana împăratului, contribuia la coeziunea generală a provinciilor din imperiu.

Tot la *Ulpia Traiana* se afla clădirea numită *tabularium provinciae*, unde s-a instalat și funcționa administrația întregii provincii și unde se păstrau arhivele cu registrele de cens, impozite și diferite venituri.

Printre edificiile publice și private din metropolă, scoase la lumină pe cale arheologică, la loc de frunte se situează amfiteatrul (88 x 69 m, cu 5 200–5 400 de locuri pentru spectatori), *schola gladiatorum*, termele, templele diferitelor divinități (Iupiter Dolichenus, Mithras, Liber Pater, Silvanus, Caelestis Virgo, Nemesis, Aesculap și Hygia), mausoleul familiei Aurelia, două *villae suburbanae* și altele. Forul, prezent în centrul fiecărui oraș roman, era împodobit cu statuile și inscripțiile onorifice ale împăraților și ale guvernatorilor provinciei, iar în jurul lui se înălțau importante edificii publice. Cimitirele, încă necercetate, se găseau în afara orașului înconjurat cu ziduri.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ca metropolă a Daciei, dispunea de un foarte întins teritoriu rural, mai ales în zona transilvană, dar și în Banat. Lipsită de garnizoană militară și așezată departe de un curs de apă, ea se bucura totuși de importantul avantaj că se afla pe traseul drumului imperial, care, pornind de la Dierna, traversa provincia pe la *Apulum* și *Napoca*, ajungând până la *Porolissum*. Astfel, legăturile metropolei cu cele mai multe din orașele, castrele, centrele economice și diferitele zone ale provinciei, mai cu seamă în teritoriile intracarpatice, erau bine asigurate.

La începutul domniei lui Hadrian, ca urmare a dezvoltării generale și a masivelor colonizări care au avut loc sub domnia lui Traian, au fost întemeiate alte trei orașe, prin acordarea titlului de *municipium* așezărilor romane de la *Drobeta*, *Napoca* și *Romula*.

Drobeta sau *Drubeta* (azi Drobeta-Turnu Severin) s-a dezvoltat din așezarea romană care s-a format pe malul Dunării în jurul castrului, în apropierea imediată a unei localități dacice (*Droubetis*), nimicită *în* sau imediat *după* primul război de cucerire. De la așezarea dacică, însemnând „despicătură" sau „loc împădurit", noua localitate împreună cu castrul a luat și perpetuat doar numele, fără nici o legătură de geneză cu vatra de locuire autohtonă anterioară, așa cum s-a întâmplat în multe alte părți ale Daciei după cucerirea romană. *Drobeta* a primit statutul juridic de *municipium* de la Hadrian în 118, în contextul organizării administrative care a avut loc atunci când împăratul se pare că, aflându-se în *Moesia*, a întreprins o scurtă vizită și în Dacia[1]. Orasul a fost înscris în tribul *Sergia*, din care făcea parte și Hadrian. Dar menționarea ca *municipium Aelium Hadrianum*, precis datată, apare mult mai târziu. La rangul de *colonia* a fost ridicată de Septimius Severus, între anii 193 și 198, fapt dovedit de o inscripție pentru Caracalla, pusă în anul 198 de *respublica coloniae Septimiae Drobetae*.

Situată pe malul Dunării, la capătul celebrului pod peste fluviu construit de Apollodor din *Damasc*, unde exista o așezare dacică de la care și-a luat numele, *Drobeta* a devenit

[1] În timpul din urmă, s-a dovedit că în anul 124 Hadrian nu a vizitat Dacia. Deci, acordarea titlului de municipiu pentru *Drobeta*, *Napoca* și *Romula*, legată de anul respectiv, nu se mai poate susține.

un important centru comercial și meșteșugăresc. Traficul comercial pe fluviu spre Pontul Euxin și Europa Centrală, situația sa ca însemnat port la Dunăre, legăturile cu interiorul Daciei și cu provinciile din Balcani, un important serviciu vamal care funcționa aici (*portorium maritimum et terrestre*) au făcut din *Drobeta* un centru economic de prim ordin. Aici exista o asociație de *fabri* și chiar un *collegium* de *Augustales* pentru cultul împăratului și al Romei. La importanța lui economică a contribuit și întinsul său teritoriu rural cu numeroase așezări și *villae rusticae*.

Important de relevat este că o dată cu podul peste fluviu s-a construit și castrul (137,50 x 123 m), care avea rolul de pază și care a adăpostit cohortele *III Campestris* și *I Sagittariorum*, atestate epigrafic. În afară de castru cu edificiile sale, săpăturile arheologice au scos la lumină și construcția monumentală a termelor (90 x 40 m). Se crede că *Drobeta* a avut amfiteatru, dar acesta nu a putut fi încă identificat pe teren. Orașul, împreună cu castrul, a fost înconjurat cu o mare incintă de zid, cu șanț în față.

Spre deosebire de trecut, când se considera că orașul aparținuse *Daciei Inferior*, acum se știe în mod indubitabil că el făcea parte din *Dacia Superior*, ceea ce este adeverit de inscripții și de diploma militară din 1 aprilie 179, în care se menționează că trupele cantonate la *Drobeta* se găseau în *Dacia Superior*. După reorganizarea administrativă din 168, se pare că *Dacia Malvensis* a cuprins între limitele sale și *Drobeta* cu întreg teritoriul aparținător. Dar un document în acest sens încă nu există, așa încât acum ne găsim în sfera unei ipoteze.

Napoca (azi Cluj-Napoca), situată pe malul stâng al Someșului Mic, la poalele dealului „Feleac", era la început un *vicus* sau *civitas* care s-a format dintr-un important nucleu de coloniști romani, cetățeni și peregrini. La fel ca *Drobeta*, nici *Napoca* romană nu a luat ființă și nu s-a dezvoltat pe același loc ca și vechea așezare dacică *Napouca*, cum greșit s-a susținut în trecut. Amintită mai întâi de geograful alexandrin Ptolemeu, printre cele mai mari localități („orașe", spune el) ale Daciei independente, *Napouca* dacică a fost desființată *la* sau *după* cucerirea romană. Doar toponimul dacic s-a preluat și perpetuat de romani sub forma *Napoca*, pentru noua așezare întemeiată de ei pe un loc — după cum se constată arheologic — lipsit de urmele unei așezări dacice anterioare. De altfel, marea așezare dacică preromană *Napouca*, existentă undeva în apropierea noii ctitorii romane, nu a putut fi precis localizată.

Sub domnia lui Traian, *Napoca* a cunoscut o mare înflorire social-economică, fapt care l-a determinat pe Hadrian să-i acorde, în 118, râvnitul statut urban de *municipium*. Astfel, în condițiile reorganizării politico-administrative hadrianice, *Napoca* se situează între primele trei municipii romane din Dacia, iar în părțile nord-vestice ale provinciei este cel dintâi oraș, care a devenit totodată și capitala *Daciei Porolissensis* nou înființate. Ca urmare a dezvoltării sale rapide, în timpul lui Marcus Aurelius municipiul a fost ridicat la rangul de *colonia* cu drept italic (*ius Italicum*), purtând numele de *colonia Aurelia Napocensis*, locuitorii săi bucurându-se de drepturile suplimentare și avantajele materiale decurgând din noul statut.

După o perioadă de timp, fără a se putea preciza când anume, orașul a fost fortificat cu puternice ziduri de piatră și mari șanțuri de apărare. El avea o formă dreptunghiulară, cu laturile de aproximativ 500 x 600 m și cuprindea *intra muros* o suprafață de circa 30 hectare. Firește că, în timp, orașul s-a extins și în afara zidurilor, unde vor fi existat desigur temple, amfiteatrul, vile suburbane și alte construcții. Toate acestea nu au fost însă identificate, din cauză că orașul medieval-modern acoperă integral vatra orașului antic. Acum se știe că forul se afla în centrul vechi al orașului actual, în partea de nord a Pieței Unirii.

Plasat pe drumul imperial și la întâlnirea drumurilor strategice și comerciale care mergeau la castrele de pe Someș (Gherla, Cășeiu, Ilișua) și, de asemenea, la cele de la Gilău și Bologa, într-o regiune cu bogate resurse agricole, orașul și-a păstrat permanent caracterul civil, fără să aibă o garnizoană militară stabilă. Un presupus castru, care ar fi fost construit imediat după cucerire, nu a fost identificat. *Napoca* era orașul unor proprietari funciari, un important centru economic, cultural și meșteșugăresc, dispunând de un întins și fertil teritoriu agricol, cu importante vile rustice, cum sunt, bunăoară, cele descoperite la Apahida, Ciumăfaia și Chinteni.

Pe lângă alte ateliere meșteșugărești, aici funcționa în prima jumătate a secolului al II-lea și un mare atelier de turnat fibule de bronz, descoperit în 1992, cu ocazia săpăturii pentru fundația Monumentului Memorandiștilor. O mare necropolă a orașului a fost identificată și parțial cercetată la marginea de sud-est, lângă drumul care ieșea din oraș și se îndrepta spre *Potaissa*. Cele circa o sută de inscripții cunoscute până acum, toate în limba latină, arată existența diverșilor magistrați municipali, ca și a unor grupuri de coloniști veniți din Asia Mică (*Asiani* și *Galatae in municipio consistentes*) sau din alte părți ale imperiului, precum și un colegiu de *Augustales*. În perioada sa de maximă dezvoltare, *Napoca* putea avea o populație de circa 15 000 de locuitori.

Romula-Malva este singurul oraș din Dacia romană cu nume latin, diminutiv de la Roma („Mica Romă"), dar care a păstrat și numele dacic de *Malva* (= mal). În antichitate orașul se afla chiar pe malul drept al Oltului, dar astăzi ruinele lui se găsesc puțin mai spre vest, pe teritoriul și în vatra satului Reșca (jud. Olt), deoarece râul și-a croit o nouă albie, mai spre est. Din perioada preromană se constată aici urme ale unei așezări dacice, reprezentate prin ceramică specifică și descoperiri monetare. După opinia unor cercetători, *Romula* purta și numele de *Malva*, care este atestat epigrafic numai în afara provinciei. Dar *Romula*, la fel ca *Drobeta* și *Napoca*, apare încă de la întemeiere ca o localitate romană, alcătuită din veterani, coloniști-cetățeni și peregrini.

La *Romula*, în afară de un mic castru de pământ (100 x 100 m) situat la marginea estică a cetății, s-au succedat trei incinte fortificate, constatate arheologic. În centru se afla prima fortificație dreptungiulară cu șanț și val de pământ din vremea lui Traian, a cărei incintă a fost refăcută apoi cu ziduri puternice de cărămidă legată cu lut (216 x 183 m). Aceasta este considerată de unii specialiști drept castru, iar alții apreciază că avem de a face cu zidurile de apărare ale orașului. În anul 248, după invazia carpilor, Filip Arabul

înconjoară fortificația centrală cu o mare incintă, de formă poligonală, tot cu ziduri de cărămidă (64 hectare), ocazie cu care împăratul numește orașul *colonia sua*.

Romula, care a înregistrat o rapidă dezvoltare și avea un vast și roditor teritoriu agricol, a primit titlul de *municipium* de la Hadrian, cu prilejul organizării administrative din 118, devenind astfel singurul oraș din *Dacia Inferior* și totodată capitala acestei noi provincii, iar din 168 a *Daciei Malvensis*. Statutul de *colonia* l-a obținut mult mai probabil în timpul lui Septimius Severus decât abia sub domnia lui Filip Arabul. Trebuie însă observat că o atestare epigrafică precisă nu există acum nici pentru *municipium* la 118, nici pentru *colonia* sub Septimius Severus, dar datarea acordării celor două ranguri urbane, așa cum am menționat mai înainte, întrunește acceptul majorității cercetătorilor.

Situată în sectorul alutan al limesului dacic, *Romula* a adăpostit și o garnizoană militară. În afară de vexillații din patru legiuni, de la care au rămas inscripții tegulare, aici au staționat *cohors I Flavia Commagenorum* și *numerus Surorum sagittariorum*. O protecție împotriva unor eventuale atacuri dinspre Câmpia Munteniei îi asigurau orașului și trupele din puternicul castru de la Slăveni, aflat cu vreo 15 km mai la sud, pe malul Oltului.

Datorită funcției de capitală a *Daciei Inferior*, *Romula-Malva* a devenit cel mai mare și mai bogat centru urban al Daciei de la sud de Carpați. Vastele și importantele sale ruine au fost apreciate în secolul trecut de August Treboniu Laurian că ar putea constitui un „Pompei românesc", dacă ele ar fi fost păstrate cum se cuvine. În oraș se aflau sediul guvernatorului presidial, un oficiu vamal la întâlnirea drumului dinspre *Drobeta* cu marea arteră rutieră care mergea de-a lungul Oltului de la Dunăre până în Transilvania și diferitele ateliere meșteșugărești. Cercetările arheologice au pus în evidență edificiile publice, temple, sculpturi, terme, o *villa suburbana* și patru cimitire la marginea perimetrului urban.

Apulum (Alba Iulia) era cel mai mare oraș și mai important centru economic și militar al Daciei. Numele său este de origine dacică și a fost preluat de romani de la cetatea și așezarea autohtonă *Apoulon*, amintită de Ptolemeu și descoperită arheologic pe înălțimea „Piatra Craivii", la circa 12 km spre nord-vest de Alba Iulia. La *Apulum*, cercetările arheologice au arătat că nu a existat o așezare dacică preromană legată de geneza orașului roman, cum eronat credeau unii istorici. *Apulum* s-a dezvoltat în directă legătură cu prezența neîntreruptă aici a legiunii *XIII Gemina*, care își avea castrul pe platoul „Cetate".

La *Apulum*, după cum neîndoielnic arată inscripțiile, au existat două orașe, care s-au format succesiv din două așezări romane diferite, situate în locuri apropiate.

Primul oraș a luat naștere acolo unde se află acum cartierul Partoș al Albei Iulia, pe malul drept al Mureșului, la confluența din antichitate a acestuia cu Ampoiul. În punctul respectiv, imediat după cucerire, s-a constituit o așezare civilă (*vicus* ori *civitas*), formată din veterani și cetățeni romani, în care s-au stabilit, de asemenea, negustori, meșteșugari și diferiți funcționari imperiali. În decurs de peste șase decenii, această așezare a ajuns la un înalt grad de dezvoltare social-economică și demografică, încât pe timpul lui Marcus Aurelius — fără a se putea preciza în ce an — i s-a conferit titlul de municipiu, inscripțiile consemnându-l sub forma de *municipium Aurelium Apulense*. La începutul domniei lui Commodus, datele epigrafice adeveresc ridicarea municipiului la rangul de *colonia*, care

s-a bucurat și de dreptul italic. În inscripții, vechiul municipiu apare sub numele de *colonia Aurelia Apulensis*. În anul 253, pe timpul împăratului Volusian, într-o inscripție cu caracter onorific, *colonia Aurelia Apulensis* de la Partoș poartă un nou epitet, acela de *Chrysopolis* („orașul bogat în aur"), ceea ce reflectă marea sa dezvoltare economică.

Al doilea oraș a luat ființă din canabele legiunii *XIII Gemina*, care s-au înfiripat și dezvoltat în jurul castrului, în special spre sud și est de acesta. Canabele sunt menționate pentru ultima dată în anul 160, într-o tăbliță cerată, și apoi în 162, dată după care ele nu mai apar documentar. Pe timpul lui Septimius Severus (193–211), după cum arată clar câteva inscripții, în jurul castrului exista o așezare cu caracter urban, purtând numele de *municipium Septimium Apulense*. O inscripție atestă că acesta exista deja la 23 mai 205. Deci, sub domnia lui Septimius Severus, canabele — sau mai degrabă partea cea mai mare a lor — au primit statutul juridic de municipium, la *Apulum* ființând astfel, concomitent, două orașe: *colonia Aurelia* de la Partoș și municipiul septimian din jurul castrului legiunii *XIII Gemina*. Problema care se pune este de a ști dacă vechile canabe au intrat în întregime în componența și sub administrația noului municipiu septimian ori dacă o anumită parte a lor a rămas mai departe ca atare, sub jurisdicția legiunii. Potrivit datelor existente — situația similară de la *Viminacium* și *Aquincum*, precum și indiciile oferite pentru *Apulum* de o inscripție de la Roma — se pare că și în cazul de față se poate admite că o parte din canabe a continuat să se mențină într-un cadru restrâns, separate de municipiul nou creat. În anul 250 însă, pe timpul domniei lui Traianus Decius, o epigrafă găsită în orașul roman de lângă castru și închinată împăratului, care este pompos numit *restitutor Daciarum*, amintește o *colonia nova Apulensis*. Aceasta nu este decât noul titlu și supremul rang pentru *municipium Septimium*, care, sub denumirea municipală, va dispărea din uz. Opinia unor istorici, conform căreia *colonia nova* ar însemna unificarea celor două *coloniae* cu nume de *Apulum*, nu pare deloc plauzibilă. Pe de altă parte, rămâne iarăși deschisă problema dacă *colonia nova Apulensis* a înglobat și canabele ori dacă acestea au continuat să existe, separat de conducerile celor două orașe.

Oricum s-ar prezenta lucrurile, sigur apare faptul că cele două orașe cu numele *Apulum* au avut o evoluție paralelă până la sfârșitul stăpânirii romane.

Dezvoltarea acestui oraș îngemănat, cel mai întins din Dacia și cu o populație evaluată la circa 35 000 de locuitori, a fost determinată de mai mulți factori. Prielnică este așezarea sa în valea largă și fertilă a Mureșului, la întâlnirea drumului imperial cu importante artere de comunicație, care se ramificau spre diferite regiuni și castre importante din Dacia. Vecinătatea cu marile exploatări aurifere din zona *Ampelum* și *Alburnus Maior* reprezenta, de asemenea, un mare avantaj economic, ca și navigația pe Mureș, pentru care orașul dispunea de un port cu mare eficiență comercială. Nu în ultimul rând, prezența neîntreruptă a legiunii *XIII Gemina*, timp de 17 decenii, a constituit un factor determinant, în multe privințe, al progresului social-economic, cultural-religios și demografic al orașului. Cele peste 500 de inscripții cunoscute acum și numeroasele descoperiri arheologice stau mărturie în acest sens. Pe lângă importanța sa ca cel mai puternic centru militar al provinciei și sediu al guvernatorului, *Apulum* a devenit și a rămas un înfloritor centru

meșteșugăresc, unde funcționau ateliere metalurgice, de ceramică și de sculptură. Pe raza celor două orașe existau temple închinate mai multor divinități, sau fost identificate termele, clădirea guvernatorului și alte edificii publice sau private. S-au descoperit, de asemenea, două mari cimitire, din care au fost scoase la lumină sute de morminte. Cele două orașe au avut fără îndoială un mare amfiteatru — dacă nu chiar două —, care încă nu a putut fi localizat.

Teritoriul rural, în faza de maximă extensiune de care dispuneau cele două orașe împreună cu legiunea *XIII Gemina* și delimitarea sa față de cel al *Ulpiei Traiana*, *Potaissei* și *Ampelum* este acum dificil de precizat, din lipsă de date suficiente. Oricum, el trebuie să fi avut o mare întindere, cuprinzând așezări rurale — ca cele de la Sebeș, Berghin, Șard, Galde, Obreja etc. — și vile rustice, cum erau cele de la Apoldu de Sus, Mercurea Sibiului și altele.

Dierna (Orșova Veche), acum acoperită complet de apele marelui lac de acumulare de la Porțile de Fier, era situată la vărsarea Cernei în Dunăre, de unde pornea drumul imperial care traversa Dacia până la *Porolissum*. Și acest oraș avea un nume dacic (*Tsierna*, *Zernes* în secolul al IV-lea p.Chr.), împrumutat de la o așezare autohtonă, aflată prin apropiere și desființată la cucerirea romană.

După Ulpian, cunoscutul jurist roman din timpul domniei lui Caracalla, *Dierna* ar fi fost *colonia* de drept italic, înființată chiar de Traian, ca și *Sarmizegetusa*. S-a remarcat însă că în textul lui Ulpian s-a strecurat o greșeală din partea unui epitomator din secolul al VI-lea sau a unui copist de mai târziu, care a confundat *Dierna* cu *Sarmizegetusa*. Documentația actuală și în primul rând inscripțiile nu arată convingător că *Dierna* ar fi depășit statutul de municipiu, acordat probabil de Septimius Severus. Fragmentul de inscripție funerară, singurul de altfel — provenit foarte probabil de la Mehadia — în care se menționează un *Paulus dec(urio) coloniae*, nu poate constitui dovada că respectivul magistrat era sigur de la *Dierna*. El putea fi tot așa de bine de la *Drobeta*. Deși port la Dunăre și importantă stațiune vamală (*statio publici portorii*) în legătură cu traficul comercial pe fluviu, *Dierna* nu a atins niciodată importanța pe care a avut-o *Drobeta*. La *Dierna* a putut exista un castru roman, după cum indică ștampilele tegulare aparținând legiunii *XIII Gemina* și cohortei *I Brittonum miliaria*, dar urmele sale pe teren nu au fost sigur identificate. Arheologic, s-au descoperit clădiri, resturi de terme și dintr-o *villa suburbana*, morminte.

Tibiscum (azi Jupa, lângă Caransebeș), situat pe malul stâng al Timișului, aproape de confluența acestuia cu Bistra, era singurul oraș în Dacia sud-vestică. Aici se întâlnea drumul dinspre *Lederata* cu drumul imperial care venea de la *Dierna*, continuând apoi către *Ulpia Traiana*. Se pare că mult timp *Tibiscum* s-a aflat pe teritoriul aparținător coloniei din câmpia Hațegului. Toponimul *Tibiscum* este de origine dacică, derivat de la râul *Tibiscus* și se crede că ar însemna „loc mlăștinos". Ptolemeu îl menționează sub forma *Tibiscon*.

Orașul s-a dezvoltat din așezarea civilă a castrului (*vicus militaris*), castru care a cunoscut patru faze de construcție și lărgiri pentru trupele staționate acolo: *cohors I sagittariorum*,

numerus Palmyrenorum Tibiscensium, cohors I Vindelicorum miliaria, numerus Maurorum Tibiscensium și detașamente din alte unități militare. Pe treapta de *municipium Tibiscum* a fost ridicat probabil de Septimius Severus, deși atestarea certă datează abia din vremea lui Gallienus.

Cercetările arheologice din ultimele trei decenii, prin noi descoperiri, au pus în evidență însemnătatea militaro-strategică, economică și cultural-religioasă a orașului. El dispunea de ateliere ceramice, de prelucrarea sticlei și confecționarea mărgelelor, ateliere de prelucrarea pietrei și a metalelor (bronz, aur, argint), meșteșugarii săi fiind organizați în *collegia*. *Tibiscum* exporta unele din produsele sale (mărgele, vase) și la sarmații iazigi.

Ampelum sau *Ampeium* (Zlatna) și-a luat numele de la râul *Ampelus* ori *Ampeius* (azi Ampoi), hidronim de origine dacică, însemnând „curs de apă", „vale". Așezată de o parte și de alta a râului Ampoi, localitatea a luat naștere și s-a dezvoltat în legătură cu exploatarea aurului din zonă. La *Ampelum* se afla sediul administrației minelor de aur și al șefului acestuia (*procurator aurariarum Daciarum*), însărcinat și cu paza exploatărilor, asigurată de militari din legiunea de la *Apulum*. Tot aici funcționa și o stațiune vamală. Creșterea demografică, prin colonizarea de tehnicieni și mineri specializați, prin așezarea negustorilor, meșteșugarilor, liberților și sclavilor imperiali, a oamenilor de afaceri, funcționari administrativi, a dus la dezvoltarea și întinderea localității pe o distanță de câțiva kilometri. Două inscripții atestă existența unui *ordo Ampelensium*, sub domnia lui Septimius Severus, ceea ce poate constitui o dovadă că pe timpul acestui împărat a urcat pe treapta de *municipium*, cu toate că în nici o inscripție nu este menționat ca atare și nici nu sunt pomeniți magistrați municipali. Din *Ampelum* și teritoriul său se cunosc peste 90 de sculpturi și inscripții, monede și materiale arheologice diverse, precum și câteva cimitire, care, toate împreună, atestă dezvoltarea lui social-economică și culturală.

Potaissa sau *Patavissa* (Turda) era inițial o simplă așezare (*vicus*), atestată epigrafic în 107–108, pe miliarul descoperit la Aiton, lângă Cluj, unde este precizată distanța *Potaissa–Napoca*, pe drumul imperial. Toponimul reprezintă preluarea denumirii unei așezări dacice preromane, menționată de Ptolemeu și indicată de unele vestigii arheologice.

Potaissa romană a luat ființă îndată după cucerire, fie prin colonizarea unei comunități de cetățeni și veterani, fie dintr-un *vicus militaris* aparținător unui castru auxiliar, care, deși neidentificat pe teren, se presupune că putea exista undeva lângă Arieș sau chiar pe platoul „Cetate". Oricum, nu lipsesc unele indicii documentare pentru staționarea, înainte de 168, a cohortelor *I Hispanorum, I Batavorum miliaria* și a unui detașament din legiunea *XIII Gemina*. Cert este că localitatea a rămas o așezare măruntă, care a progresat lent, până la venirea legiunii *V Macedonica* în anul 168, dată după care ea a cunoscut o dezvoltare remarcabilă. Între instalarea legiunii și stadiul de *municipium* se pare că *Potaissa* a depins administrativ de autoritatea comandantului militar. Fie din canabele legiunii *V Macedonica*, fie mai degrabă din vechea așezare civilă sau probabil din amândouă, la începutul domniei lui Septimius Severus s-a format *municipium Septimium Potaissense*, bine atestat de inscripții. Tot din inscripții aflăm că *Potaissa* a ajuns la rang de *colonia*, dar fără menționarea epitetului imperial, motiv pentru care, *epigrafic*, nu se știe sigur

cărui împărat îi datorează orașul noul său statut. Dar juristul Ulpian spune că *Potaissa* a obținut dreptul de *colonia* de la Septimius Severus: *Patavissensium vicus, qui a divo Severo ius coloniae impetravit*. Așadar, există certitudinea, oferită de inscripții, că *Potaissa* a devenit *colonia* din *municipium* — nu din *vicus*, cum eronat afirma Ulpian — tot în timpul lui Septimius Severus, poate spre sfârșitul domniei împăratului. Ea a beneficiat și de dreptul italic, potrivit căruia cetățenii romani din oraș erau scutiți de impozitul funciar (*tributum soli*) și de cel personal (*capitatio*). Unii cercetători presupun că promovarea municipiului pe noua treaptă i-ar putea reveni lui Caracalla.

Orașul roman se întindea la poalele platoului „Cetate", aproape de castru, pe partea stângă a Arieșului, pe locul orașului actual Turda, fără a se putea deosebi topografic vechiul *vicus* de canabele legiunii *V Macedonica*. Ca mărime și importanță militară, *Potaissa* ocupă locul al treilea între orașele Daciei, după *Apulum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Având o populație evaluată la 20 000– 25 000 de locuitori, orașul dispunea de un amfiteatru (încă neidentificat), temple, ateliere meșteșugărești, iar cele peste 200 de inscripții cunoscute acum, monumentele sculpturale, trei necropole, edificiile publice și private, castrul de legiune, toate împreună conturează viața social-economică și cultural-religioasă a unui oraș cu pregnant caracter militar.

Porolissum (Moigrad, jud. Sălaj), situat pe limes, în extremitatea de nord-vest a provinciei, și-a luat numele de la o importantă așezare dacică (*Porolisson*), care, menționată de Ptolemeu și ipotetic localizată arheologic pe dealul „Măgura" Moigradului, a încetat să mai existe după cucerirea romană. Localitatea romană, ca geneză, se leagă direct de un *vicus* sau chiar doi *vici militares*, înființați aici imediat după cucerire în apropierea celor două castre auxiliare, unul mai mic pe dealul „Citera" și altul mult mai mare, pe „Pomet". Puternic centru militar, o veritabilă cheie de boltă a apărării romane în aceste părți ale provinciei, *Porolissum* a avut o dezvoltare lentă sub raport social-economic și urbanistic, fiind nevoie de circa un secol pentru a fi învestit cu titlul de *municipium*, abia sub domnia lui Septimius Severus. Inscripțiile arată că el se numea *municipium Septimium Porolissense*. Pe treapta de *colonia* nu a ajuns niciodată, deși adăpostea, la fel ca *Tibiscum*, importante forțe militare, de care se lega o numeroasă populație civilă. În ultima vreme s-a descoperit și o inscripție (inedită), în care figurează inexplicabil și cuvântul *colonia*. Prin caracterul său pregnant militar, chiar și în faza premunicipală, *Porolissum* era o localitate importantă, dovada oferind-o clădirile publice și private, dar mai ales amfiteatrul, la început din lemn (*amphiteatrum castrense*) distrus de vechime (*vetustate dilapsum*) și refăcut apoi din piatră sub Antoninus Pius, în anul 157. La acestea se mai adaugă și împrejurarea că, în anul 118, noua provincie înființată de Hadrian și-a luat numele de la această localitate, fără ca ea să fie ridicată la rang municipal. Probabil că, inițial, reședința guvernatorului *Daciei Porolissensis* a fost stabilită la *Porolissum*, dar la scurt timp ea a fost mutată la *Napoca*, în proaspătul municipiu hadrianic, devenit și capitala provinciei.

Fiind așezat pe frontieră, orașul a fost protejat spre *barbaricum* de puternice ziduri de apărare, valuri de pământ, turnuri și burguri, iar în rest, spre interiorul provinciei,

se pare că a avut și o incintă de zid împrejmuitoare. Aceeași poziție expusă atacurilor externe dinspre vest și nord-vest a necesitat aici o mare aglomerare de trupe. Urme ale staționării mai îndelungate sau numai ale activității lor temporare au lăsat aici cohortele *V Lingonum*, *I Brittonum miliaria*, *I Augusta Ituraeorum*, *I Hispanorum quingenaria*, *numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum* și detașamente din legiunile *XIII Gemina*, *VII Claudia*, *VII Gemina* și *III Gallica*.

Prezența masivă de trupe a determinat și un cuantum demografic ridicat, mai cu seamă în perioada municipală, când populația orașului, civili și militari, putea atinge circa 20 000–25 000 de suflete. În conducerea municipală, alături de ordinul decurionilor, un rol însemnat a avut și aici adunarea cetățenilor, *respublica municipii Septimii Porolissensium*, atestată epigrafic.

Săpăturile arheologice mai vechi și cele din ultima vreme au pus în evidență la *Porolissum* edificiul unei importante stațiuni de vamă, temple ale diferitelor divinități, apeductul venind din Meseș, termele, un vast cimitir cu morminte de înhumație și incinerație, marele amfiteatru de piatră (cu arena de 66,50 x 51,80 m), cele două castre cu ziduri de piatră, edificii publice și private, apoi fortificații de pământ și de zid spre nord-vest de perimetrul urban îndeobște cunoscut, monede, inscripții lapidare și tegulare, monumente sculpturale și altele. Toate acestea au potențat considerabil mai buna cunoaștere a importanței militaro-strategice, politice și comerciale a orașului, a relațiilor sale cu lumea „barbară" în zona de nord-vest a limesului dacic.

Malva. Problema identității și localizării coloniei *Malva* a fost și continuă să fie controversată în literatura istorică. S-au purtat multe discuții și pe tema, dacă avem de a face cu un oraș propriu-zis sau numai cu o zonă geografică sud-carpatică (*Malvensis*) din spațiul provinciei. *Malva* a fost plasată de unii cercetători în Banat, la Denta, de alții în Oltenia, la *Romula* sau chiar la Cioroiu Nou (jud. Dolj). Dar astăzi se conturează din ce în ce mai convingător concluzia că enigmaticul oraș, menționat epigrafic exclusiv cu rangul de *colonia*, era identic cu *Romula*, care a mai păstrat și vechiul nume geto-dacic, fiind totodată capitala *Daciei Inferior* și apoi *Malvensis*. Din păcate, *Malva* și provinçia cu numele derivat de la acest toponim nu apar în nici un izvor literar antic și nici în vreo inscripție din Dacia, ci numai în epigrafe din alte părți ale imperiului: la Sevilla în Spania, Thessalonic, în Macedonia, *Caesarea* în Mauretania (astăzi în Algeria) și într-o diplomă militară din anul 230, aparținătoare unui călăreț din garda împăratului de la Roma. În diplomă se spune că acel *eques singularis Augusti* era originar din *colonia Malve(n)se ex Dacia*. De relevat este că datele din cele trei epigrafe amintite se referă la ofițeri din trupe care au staționat pe valea Oltului sud-carpatic[1], ceea ce pledează, iarăși, pentru identitatea *Malva* = *Romula*.

[1] Pentru întreaga problemă privind *Malva* și *Dacia Malvensis*: D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 158–162 și 176–197 (cu bibliografie) și C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei Romane*, București, 1995, p. 76–77.

Trăsăturile generale și organizarea orașelor din Dacia. Ca și în alte părți ale imperiului, toate cele 11 orașe ale Daciei romane, *municipia* și *coloniae*, erau organizate în general după modelul Romei. Aulus Gellius, în secolul al II-lea, caracteriza orașele din provinciile latine ale Imperiului roman ca fiind mici imagini și imitații ale Romei, ale poporului roman (*effigies parvae simulacraque populi Romani*). Aceste fapte sunt confirmate prin studiile și descoperirile arheologice.

Orașele din Dacia romană, cu excepția *Romulei*, poartă nume dacice, preluate, cu mici modificări fonetice, de la așezările autohtone desființate în timpul celor două războaie de cucerire sau imediat după aceea. În apropierea fostelor așezări dacice, de regulă pe amplasamente noi, s-au întemeiat alte așezări, de tip roman, cu caracter civil sau direct dependente de taberele militare, de legiune sau auxiliare. Spre deosebire de alte provincii din vestul imperiului, unde anumite așezări băștinașe mai mari s-au dezvoltat în continuare devenind centre urbane, în Dacia nici un oraș roman nu s-a dezvoltat dintr-o așezare dacică, semnalată de Ptolemeu în *Geographia* sa ori descoperită arheologic. De la vechile așezări dacice romanii au preluat doar numele pentru noile lor ctitorii, fără o continuitate de habitat daco-roman pe același loc, până la stadiul urban.

Orașele romane s-au dezvoltat pe loc nou, în funcție de realitățile care au stat la baza genezei lor. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, de la început cu rang de *colonia*, a luat naștere prin *deductio*. *Apulum I* s-a dezvoltat lent din așezarea civilă de coloniști de la Partoș, la fel cum, cu vreo cinci decenii mai înainte, s-a format ca municipiu și *Napoca*. Rezultatul unei colonizări și al unei dezvoltări specifice, în legătură cu exploatările aurifere, este și *Ampelum*. Dar toate celelate orașe ale Daciei — foarte probabil și *Dierna* — au apărut pe lângă castrele de legiune (*Apulum II*, *Potaissa*) sau ale trupelor auxiliare (*Drobeta*, *Romula*, *Tibiscum*, *Porolissum*), în nemijlocită relație cu prezența și activitatea unităților militare. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că însăși *Ulpia Traiana* și-a stabilit vatra definitivă pe locul castrului părăsit de efectivele legiunii *IV Flavia*.

Planul și dezvoltarea urbanistică ori social-economică, activitățile cultural-religioase ale centrelor urbane din Dacia, standardul de viață și civilizația romană, chiar dacă nu se ridică la nivelul celor din unele regiuni occidentale ale imperiului, totuși nu diferă în linii generale de cele existente în alte provincii romane. Orașele Daciei romane reprezintă, ca pretutindeni, puternice focare de romanizare, de cultură și civilizație, modele de viață specifice lumii romane. Unele orașe au fost înconjurate cu zid și șanțuri de apărare (*Ulpia Traiana*, *Apulum I*, *Napoca*, *Drobeta*, *Romula*, *Porolissum*), în timp ce la altele (*Tibiscum*, *Ampelum*, *Potaissa*) protejarea cu asemenea incintă fortificată încă nu a fost identificată. Cât privește planul general al orașelor, forul, străzile, amfiteatrul, termele, sistemul de canalizare și încălzire, templele și alte edificii publice sau private, toate acestea se încadrează — cu neînsemnate particularități — în concepțiile și practicile constructive urbanistice romane, întâlnite peste tot în provinciile din centrul și vestul imperiului în secolele II–III.

Pentru Dacia, ca în întreg Imperiul roman, secolul al II-lea și primele decenii din veacul următor au reprezentat în general o epocă de înflorire pe toate planurile, inclusiv în sfera dezvoltării vieții urbane. În timpul lui Traian s-a fondat colonia *Ulpia Traiana*

Sarmizegetusa, pentru ca la începutul domniei lui Hadrian, numai după vreo zece ani, să fie ridicate, deodată, la stadiu municipal *Napoca, Drobeta* și *Romula*. Jumătatea de secol care a urmat până în vremea lui Marcus Aurelius, deși a fost o perioadă de pace, de mare prosperitate economică și eflorescență culturală — cu excepția războaielor marcomanice — se caracterizează prin lipsa învestirii vreunei localități din Dacia cu râvnitul titlu de *municipium*. Este, desigur, perioada de acumulare a calităților necesare devenirii municipale. Sub Marcus Aurelius este declarat oraș *Apulum I* (transformat în *colonia* de Commodus), iar vechiul municipiu hadrianic *Napoca* primește statut de *colonia*. Septimius Severus, în special, poate fi considerat un adevărat părinte al ridicării multor localități din Dacia la statut de *municipium* și promovarea unora dintre vechile municipii la rang de *colonia*. El face municipiile *Apulum II, Ampelum, Potaissa, Porolissum, Tibiscum* și eventual *Dierna*, iar *Drobeta, Romula* și probabil chiar *Potaissa* tot lui îi datorează acordarea titlului de *colonia*. După domnia acestui împărat, procesul de urbanizare se stinge aproape cu totul. Abia pe timpul lui Decius, în anul 250, la *Apulum* este menționată epigrafic o *colonia nova Apulensis*, care foarte probabil reprezintă ridicarea în rang a vechiului municipiu septimian.

Patru orașe-*coloniae*, adică *Ulpia Traiana, Apulum I, Napoca* și *Potaissa*, au beneficiat de privilegiile pe care le oferea *ius Italicum*. Acordarea acestui drept orașelor din Dacia constituie și un indiciu al stadiului de romanizare al provinciei și totodată rezultatul loialității locuitorilor cu cetățenie romană față de familia imperială a Antoninilor și a Severilor, față de politica lor în provincii. Dacă raportăm situația din Dacia la cea din alte regiuni ale imperiului, constatăm că împărații au acordat o atenție deosebită orașelor Daciei romane. Elocvent în acest sens este faptul că, în timp ce Dacia dispunea de patru orașe învestite cu dreptul italic, *Moesia* și *Pannonia* nu aveau nici măcar unul, iar *Syria* (împreună cu *Fenicia* și *Palestina*) și *Macedonia* abia egalau numeric coloniile cu *ius Italicum* din provincia traiană. De altfel, și în alte provincii orașele cu drept italic erau puține. O apreciere privind numărul orașelor din Dacia și o evaluare aproximativă a populației urbane conduc la constatarea că existența celor 11 orașe reprezintă urmarea unui proces de urbanizare rapidă, într-un timp relativ scurt, în comparație cu alte provincii mai vechi. Cuantumul demografic urban, deși dificil de precizat, s-ar putea aprecia pentru întreagă Dacia, cu aproximația și rezerva de rigoare, la maximum 190 000–200 000 de locuitori, ceea ce ar reprezenta circa 23–25% din toată populația provinciei, în perioada de vârf a dezvoltării sale.

Din punct de vedere geografic, așezarea în teritoriu a orașelor nu este uniformă. Două, *Drobeta* și *Dierna*, se află pe malul Dunării, iar unul, *Romula-Malva* lângă cursul inferior al Oltului, pe drumul care făcea legătura dintre regiunile sud-carpatice și Transilvania de-a lungul Oltului, între *Sucidava* (Celei) și *Caput Stenarum* (Boița). Alte șapte orașe, începând cu *Tibiscum* și continuând cu *Ulpia Traiana, Apulum, Potaissa, Napoca, Porolissum* se găsesc, toate, de-a lungul drumului imperial, care pleca de la *Dierna* și ajungea în extremitatea nord-vestică a provinciei. Dintre centrele urbane intracarpatice doar *Ampelum* este situat puțin mai lateral față de drumul imperial, în zona minelor de aur

din Munții Apuseni. Relevant este apoi faptul că partea de răsărit a Daciei intracarpatice — zona Târnavelor, Oltului și Mureșului superior — a rămas un teritoriu eminamente rural, cu castre de trupe auxiliare și așezări civile, dar complet lipsit de orașe.

Sistemul urban de organizare și conducere internă în Dacia, așa cum aminteam mai sus, nu diferă de cel al orașelor din restul imperiului, imitându-se de fapt, la scară mai redusă, modelul Romei. Și în Dacia, ca peste tot în imperiu, orașele romane aveau conducere și administrație autonomă, la care puteau participa exclusiv cetățenii romani (*municipes*), dar și aceștia numai dacă îndeplineau anumite criterii de avere și de poziție socială. Locuitorii din categoriile sociale inferioare nu aveau acces în organele de conducere și în viața publică.

Un consiliu municipal (*ordo decurionum*), un mic senat format din foști magistrați (aleși anual), avea atribuții multiple privind administrarea, apărarea, aprovizionarea, finanțele și cultul public al orașului, organizarea spectacolelor, alegerea magistraților și a sacerdoților. În realitate, acest consiliu conducea orașul. Numărul decurionilor (*decuriones*) oscila în funcție de numărul locuitorilor cu cetățenie romană. Din acest *ordo* puteau face parte numai oamenii liberi și de mare vază, care dispuneau și de o avere (*census*) evaluată la 100 000 de sesterți. Liberții nu erau admiși în *ordo*, chiar dacă îndeplineau cerințele censului. Vârsta minimă pentru intrarea în decurionat era de 25 de ani, dar fiii decurionilor aveau acces în ordin și mai devreme, prin acordarea unei dispense de vârstă. Deciziile luate în ședințe (*decreta decurionum*) deveneau executorii și aveau valabilitate urbană generală.

Magistrații superiori în orașe erau *duumviri* și *quattuorviri*. În mod obișnuit, în municipii funcționa o comisie de *quattuorviri*, iar în colonii erau aleși numai *duumviri*, în ambele cazuri având putere executivă și atribuții judiciare. Inscripțiile îi atestă în toate orașele Daciei. Dar la *Napoca* și *Drobeta*, încă municipii, se întâlnesc *duumviri*, ca o abatere de la situația generală. La intervale de cinci ani se alegeau *duumviri quinquennales*, care aveau în plus atribuția de a întocmi censul și lista decurionilor. Decurionatul reprezenta o onoare (*honor*), deci nu era remunerat, și constituia o demnitate obținută pentru toată viața. Uneori era învestit cu înalta cinste de *quinquennalis* chiar împăratul, care era reprezentat printr-un delegat al său (*praefectus quinquennalis*). Așadar, și în Dacia decurionii formau o veritabilă aristocrație municipală, deținând principalele atribuții în orașe și în teritoriile acestora.

Existența edililor (*aediles*) este atestată epigrafic în orașele mari din Dacia, cu însărcinările în general cunoscute: îngrijirea străzilor, a piețelor și a clădirilor publice, aprovizionarea populației, asigurarea ordinii publice și altele.

La fel, asociația Augustalilor (*Augustales*), însărcinată cu întreținerea cultului împăratului și al Romei, apare documentată atât în colonii, cât și în municipii, fiind condusă de *magistri augustales*. Bine organizat la nivel urban, atare *ordo* sau *collegium* în metropola provinciei dispunea de un sediu special (*aedes Augustalium*).

Un rol însemnat în viața orașelor, în afară de magistrații municipali și de *Augustales*, îl aveau preoții de diferite categorii (*pontifices, flamines, augures, haruspices, sacerdotes*), slujitori ai cultului diferitelor divinități romane.

Obiceiul general, ca un oraș, inclusiv metropola, să-și aleagă un patron (*patronus*) dintre marile personalități ale provinciei, care să-i reprezinte interesele și să-l ajute la nevoie, se întâlnește și în Dacia, atestări epigrafice fiind cunoscute la *Ulpia Traiana* și *Apulum*.

Firește că în administrația urbană lucra și o armată întreagă de funcționari mărunți (*apparitores*), ca secretari, curieri, crainici, lictori și alții, care nu totdeauna apar în inscripții. Aceștia proveneau din straturile sociale inferioare, din rândurile liberților și chiar ale sclavilor.

Așezările din mediul rural. Aproximativ trei sferturi din populația provinciei, civili și militari, se aflau în ținuturile rurale, de care depindea însăși existența orașelor. În stadiul actual al cunoștințelor, viața în așezările rurale și organizarea administrativă, cu tot progresul investigațiilor arheologice și studiilor din ultimele câteva decenii, rămân în general puțin cunoscute, atât în satele autohtone, cât și în cele de coloniști sau mixte (vezi *supra*). Satele întemeiate prin colonizare, după sistemul roman obișnuit, se numesc și în Dacia *vici* și *pagi*. Dar termenul generic de *vicus* (sat) s-a aplicat și comunităților rurale autohtone.

Sub denumirea de *pagus* în Dacia se cunosc numai două așezări: *Micia* (Vețel) și *Aquae* (Călan). În lumea romană un *pagus* întrunea trăsăturile unei comune rurale, care, deseori, era situată pe teritoriul unui oraș cu statut de *colonia*.

Micia sau *pagus Miciensis*, cum este numit în inscripții, s-a format pe lângă castrul roman, unde ruinele sale se întind pe o mare suprafață. În general, se consideră că acest *pagus* s-a dezvoltat din așezarea direct dependentă de castru (*vicus militaris*), care a ajuns, pe la începutul secolului al III-lea, la un stadiu cvasiurban, ieșind astfel de sub jurisdicția militară a castrului. Există însă și opinia că la *Micia* am putea avea de a face cu un *vicus militaris* și o așezare civilă (*pagus*), coexistând și evoluând paralel, cel puțin un anumit timp. În orice caz, *Micia* s-a dezvoltat în legătură cu puternicul castru de trupe auxiliare, cu traficul comercial pe Mureș, de care se leagă și un cartier întreg de negustori și meșteșugari. Nu întâmplător a funcționat aici și o stație vamală. Localitatea, cu populație de *veterani* și *cives Romani* (*Micienses*), la care se adăugau și oameni din alte categorii sociale, era condusă de câte doi *magistri*, corespunzând binecunoscuților *duumviri* din orașe.

Aquae sau *pagus Aquensis*, a cărui geneză a fost determinată aici de izvoarele termale, era o importantă localitate civilă, amintită în *Tabula Peutingeriana* sub numele de *Ad Aquas*. Se pare că la *Aquae* funcționa și un atelier de lapicizi, pe lângă cariera de piatră cunoscută aici arheologic. Spre deosebire de *Micia*, *pagus Aquensis* avea în fruntea sa un *praefectus*, care era concomitent și decurion la *Ulpia Traiana*.

Alte așezări din Dacia atestate epigrafic poartă denumirea de *vici*. Acestea erau sate de tip roman, mai mari sau mai mici, alcătuite din coloniști cetățeni romani ori peregrini, veterani și autohtoni. *Potaissa*, înainte de a deveni municipiu sub Septimius Severus, se afla — după cum ne informează Ulpian — în atare stadiu de dezvoltare. Un *vicus* *An(artorum* ?), probabil sat de celți dacizați, se cunoaște din inscripții la Almașu Mare, în nord-vestul Daciei, iar lângă *Alburnus Maior* (Roșia Montană) se afla un *vicus Pirustarum*, sat de mineri aduși din Dalmația pentru exploatarea aurului.

În zonele aurifere din Munții Apuseni, multe așezări ale minerilor dalmatini poartă numele de *K(astellum)*, ca în Dalmația, ceea ce ar însemna că ele aveau probabil și o notă militarizată. Așa sunt *K(astellum) Anso*, *K(astellum) Avieretium*, *K(astellum) Arto*, *K(astellum) Baridustarum*. Locuitorii din *castella* se numeau *castellani*, după cum se menționează într-o inscripție. Conducerea acestor așezări se pare că revenea unui *princeps*, la fel ca la ilirii din Balcani.

În stadiul de acum al cercetărilor, insuficient cunoscută rămâne situația acelor *stationes* de lângă căile de comunicație, posturi cu caracter militar de supraveghere și control, servicii de poștă și vamale, în interior sau la graniță. În legătură cu acestea, nu se știe dacă în jurul lor a luat naștere și un *vicus* sau dacă acolo a existat numai un simplu grup operațional, militaro-administrativ. Între altele, este cazul la Cășeiu-*Samum* — unde a funcționat în permanență un castru auxiliar de frontieră și unde se afla o *statio* sub conducerea unui *beneficiarius consularis agens sub signis* — și la *Alburnus Maior*, localitate lângă care este menționată într-o inscripție o *statio Resculi*.

Foarte multe se dovedesc a fi satele de coloniști și autohtoni, cunoscute mai ales pe baza identificării și cercetării arheologice. Dar numele lor antice rămân în general necunoscute, pentru că nu s-au păstrat în izvoarele literare și epigrafice, iar localizarea unora dintre ele, al căror nume îl știm, nu este totdeauna posibilă ori sigură. Din *Geographia* lui Ptolemeu, *Tabula Peutingeriana*, *Cosmographia* autorului anonim din *Ravenna*, din inscripții pe piatră și din tăblițele cerate se cunosc doar vreo 30 de nume ale localităților rurale, față de cele peste 400 semnalate sau cercetate până acum pe cale arheologică. Dintre acestea, care nu au avut caracter militar, amintim: *Acmonia*, *Amutrium*, *Alburnus Maior*, *Aquae*, *Blandiana*, *Brucla*, *Cedonia*, *Congri*, *Deusara*, *Ermerium*, *Germisara*, *Immenosum Maius*, *Salinae*, *Sucidava*, *Vicus Anartorum*, *Vicus Pirustarum*.

Din pricina lipsei unor documente epigrafice mai numeroase și mai explicite, se știu astăzi prea puține lucruri certe despre organizarea și administrarea satelor din Dacia romană. De aceea, a fost nevoie să se recurgă deseori la analogii din alte provincii ale Imperiului, ceea ce a condus la divergențe de opinii în rândurile cercetătorilor. Din atare situație documentară ar rezulta că în administrarea *comunelor* din Dacia nu se aplica principiul colegialității și al eligibilității, ci în general se recurgea la sistemul de a se numi o singură persoană (*princeps*), însărcinată cu administrarea comunei și a acelui *territorium* în fruntea căruia ea se afla, așa cum se proceda în *Mauretania* și în alte regiuni cu aglomerări de elemente de origine diferită, în curs de romanizare. Potrivit unor analogii din *Scythia Minor*, acest *princeps* putea avea în Dacia o situație juridică aparte, el fiind conducătorul unui *locus* (*princeps loci*), adică al unei comune autonome cu un întins teritoriu propriu, de care depindeau administrativ anumite sate (*vici*).

Pe de altă parte, se poate adăuga că, în multe *vici* și *pagi*, adminstrația se făcea de către organele și serviciile orașului pe teritoriul căruia ele se aflau, iar funcționarii (*magistri*)

sau delegații cu sarcini administrative în acești *vici* și *pagi* din *territoria* municipiilor erau lipsiți de putere și inițiativă în problemele importante și că ei lucrau după instrucțiunile și dispozițiile venite direct de la oraș.

În cazul satelor înglobate în *territorium militare* al unui castru auxiliar sau de legiune, administrația era dirijată de comandantul garnizoanei, ajutat probabil de un consiliu format din anumiți proprietari rurali locali, oameni de încredere ai autorităților romane.

În zonele lipsite sau îndepărtate de centre urbane, cum erau cele din estul Transilvaniei, vestul Banatului sau din anumite părți ale Olteniei, unele așezări, autohtone sau de coloniști puteau fi organizate în teritorii rurale cu centrul într-o localitate mai mare, cum este cazul la *Sucidava*. În locurile mai retrase, unele așezări autohtone și-au păstrat probabil și vechea lor organizare în obști sătești, fără a adopta imediat organizarea comunală după model roman.

Printre așezările cele mai dezvoltate, care nu au primit statut municipal, erau *Micia*, *Alburnus Maior*, *Salinae* (Ocna Mureș), *Sucidava*, *Brucla* (Aiud), *Blandiana*, la care s-ar mai putea adăuga și altele, unde se constată elemente de civilizație superioare celor întâlnite în satele obișnuite de pe teritoriul provinciei. La *Micia* și *Sucidava*, bunăoară, se poate vorbi chiar de un început de viață urbană modestă, în prima jumătate a secolului al III-lea.

O categorie aparte formează stațiunile balneare cu ape termale, între care cele mai importante erau *Ad Mediam* (Băile Herculane) și *Germisara* (Geoagiu, jud. Hunedoara). Căutate și folosite erau și băile termale de la *Aquae* (Călan), Săcelu (jud. Gorj), Bala de Jos (jud. Mehedinți). Stațiunea Buziaș (jud. Timiș), cu apele sale termale binefăcătoare, masiv folosite astăzi, nu are urme de exploatare în epoca romană. Băile Herculane se pare că erau sub supravegherea sau chiar sub administrația procuratorului provinciei. În cazul celorlalte stațiuni balneare s-ar putea eventual admite exercitarea unei supravegheri administrative din partea celui mai apropiat oraș. La *Aquae* s-a dezvoltat un *pagus* cu specificul său administrativ.

În mediul rural se găseau, firește, și așezările care s-au înfiripat și dezvoltat în jurul castrelor de trupe auxiliare (*vici militares*) și al celor de legiune (*canabae*). Numărul lor în Dacia, aproximativ egal cu al castrelor permanente, depășește cifra de 70, ele variind ca importanță în funcție de mărimea trupei, de durata funcționării castrului pe același loc și de alți factori. În general, așezările de pe lângă castrele romane, în opoziție cu cele pur civile (*vici*), se aflau sub autoritatea nemijlocită a comandantului unității militare și depindeau, din toate punctele de vedere, de castru. În anumite cazuri, aceste așezări cu caracter predominant militar, au evoluat până la rangul de *municipium* (*Porolissum*, *Tibiscum*), unele dintre ele, după faza municipală, obținând chiar statutul juridic de *colonia* (*Potaissa*, *Drobeta*, *Apulum II*), iar în această situație este de la sine înțeles că intrau în sfera de organizare și administrație specific urbană. Deocamdată, cu excepția câtorva, ele nu sunt cercetate arheologic.

În ansamblu, rezultă că Dacia, ca organizare și administrație, se încadrează — cu unele particularități impuse de condițiile locale — în sistemul general roman din secolele II–III, existent în special în provinciile europene de limbă latină.

Capitolul III
ISTORIA POLITICĂ

Istoria politică a provinciei Dacia este, în fond, istoria Imperiului roman, mai exact a acelor evenimente militare și politice care au afectat fie numai Dacia, fie zone mai întinse din centrul, estul și sud-estul european al Imperiului roman.

Drept caracteristică generală trebuie remarcată alternanța perioadelor de prosperitate și liniște cu epocile frământate, dominate de pericole și invazii. După primul deceniu, în care viața romană se instalează la nordul Dunării într-o perioadă de relativă liniște la hotare, începutul domniei lui Hadrian este marcat de atacurile barbarilor din apusul Daciei. După 118, pacea reinstaurată în Dacia și la granițele ei va dura vreo jumătate de secol, cu unele tulburări, după care războaiele marcomanice din vremea lui Marcus Aurelius și Commodus vor afecta și unele teritorii din Dacia. O epocă de prosperitate se instaurează la finele secolului al II-lea, o dată cu dinastia Severilor. Dar în deceniul patru al secolului al III-lea, atacurile goților și ale carpilor prefigurează marele război carpic al lui Filip Arabul. După domnia acestuia asistăm la ultimele încercări de revitalizare a provinciei. La sfârșitul deceniului șase și pe parcursul deceniului șapte starea de nesiguranță și declinul devin trăsăturile dominante sub care se va desfășura viața provinciei până la retragerea aureliană.

În pofida acestei pendulări a istoriei Daciei romane, între acalmie militară și pericole, să remarcăm o a doua caracteristică generală: provincia, locuitorii ei și armata, cu rare excepții — eventual o defecțiune militară în vremea lui Gallienus — au dovedit spirit de colaborare cu statul roman și loialitate față de împărați. Acestea s-au vădit în Dacia, inclusiv în momentele cele mai critice — la începutul domniei lui Hadrian, în timpul războaielor marcomanice sau în vremea războiului carpic al lui Filip Arabul —, iar în planul politicii generale un bun exemplu îl constituie devotamentul armatei din Dacia față de Septimius Severus în războaiele acestuia cu contracandidații imperiali.

Împărații, luând în considerare poziția strategică importantă a provinciei, au trimis în Dacia guvernatori destoinici, fie consulari cu experiență, fie cavaleri pe care îi aștepta, după misiunea din Dacia, consulatul. Mulți au făcut strălucite cariere militare, distingându-se pe câmpul de luptă, în Dacia ori în alte zone ale imperiului. Unii și-au sfârșit zilele eroic, luptând la Dunărea de Jos ori în Orient pentru împlinirea idealurilor Romei. Printre guvernatorii Daciei există și alte figuri interesante, care au devenit ulterior

împăraţi sau doar au sperat să ajungă la purpura imperială ori erau membri ai familiei imperiale.

M. Ulpius Traianus (98–117), originar din *Italica* (*Baetica*), a rămas în conştiinţa contemporanilor şi a posterităţii ca *Optimus Princeps*. A fost o mare capacitate militară: după cucerirea Daciei, a ocupat *Armenia* şi *Mesopotamia*, într-o *expeditio Parthica* (114–117), până la Golful Persic, finalizată cu crearea a trei provincii (*Armenia*, *Mesopotamia*, *Assyria*) şi transformarea Regatului part în stat clientelar. Geniul militar al împăratului a fost dublat de un bun spirit organizatoric, vădit într-o administraţie eficientă. A fost, de asemenea, un ctitor remarcabil, podul de peste Dunăre, forul din Roma care-i poartă numele, portul din *Ostia* fiind numai câteva din marile opere publice realizate sub ocârmuirea sa. Dacă moartea l-a împiedicat să dea structuri rezistente ultimelor cuceriri din Orient, în schimb Dacia a fost temeinic şi într-un timp scurt organizată ca provincie. Acţiunea se datorează — cel puţin debutul ei — direct împăratului, care a petrecut, se pare, câteva luni în Dacia după încetarea operaţiunilor militare.

Dacă îl lăsăm deoparte pe Pompeius Longinus, care, în perioada interbelică, fusese şeful armatelor de ocupaţie în teritoriile dacice stăpânite de romani după anul 102, primul guvernator de rang consular al provinciei Dacia (*legatus Augusti pro praetore*) cunoscut astăzi este Iulius Sabinus, menţionat într-o diplomă militară din 14 octombrie 109, descoperită la Ranovać, în *Moesia Superior*. În timpul guvernării sale (106–107/109), graniţa vestică a provinciei a fost ameninţată de sarmaţii iazigi.

Crearea provinciei Dacia a avut, printre altele, rostul „ruperii" maselor de barbari nord-dunăreni, separarea celor două grupări de sarmaţi din răsăritul şi vestul provinciei. Iniţial, sarmaţii, grup de populaţii iraniene înrudite cu sciţii, au ocupat, prin secolele III–I a. Chr. stepele nord-pontice: iazigii s-au stabilit între Nistru şi Nipru, iar roxolanii între Nipru şi Don. În veacul I p. Chr. iazigii se instalează în câmpia dintre Dunăre şi Tisa, probabil că încă sub împăratul Tiberiu, în jurul anului 20. Conform celor afirmate de Tacitus[1], iazigii erau stabiliţi acolo în timpul împăratului Claudiu. La răsărit de Tisa, în Banat şi în Crişana, iazigii se pare că au pătruns mai târziu. Cel mai timpuriu mormânt atribuit lor, la Vărşand, datează din jurul anului 100. Roxolanii pătrund la vest de Prut abia în secolul al II-lea. Au fost multiple încercări din partea acestor sarmaţi de a întreprinde acţiuni militare comune împotriva romanilor, de a se unifica (unii roxolani, ocolind provincia, trec la fraţii lor iazigi), ori de a păstra măcar relaţii comerciale între ei.

Iazigii au avut relaţii încordate cu dacii[2] şi s-au aflat în raporturi clientelare cu romanii.

Două drumuri legau Dacia de *Pannonia*, ambele străbătând zonele locuite de iazigi şi diverse grupuri de daci, unul pe valea Mureşului, până la *Partiscum* (astăzi Szeged), celălalt mai spre nord, spre *Aquincum* (astăzi Budapesta).

---

[1] *Annales*, XII, 29–30.

[2] Plinius, *Nat. Hist.*, IV, 12.

Între cele două războaie dacice, Decebal a ocupat un teritoriu care aparţinuse iazigilor[1] şi pe care Traian, cucerindu-l în 106, a refuzat să-l mai înapoieze acestora: motiv de război, pe care iazigii îl declanşează în două rânduri împotriva romanilor, atacând, implicit, provincia Dacia.

Din biografia împăratului Hadrian aflăm că, pe când el era guvernatorul *Pannoniei*, au avut loc lupte cu sarmaţii (iazigi)[2]. Aceste evenimente la graniţa de vest a Daciei, din anii 107–108, s-au datorat pretenţiei iazigilor cu privire la teritorii. Acţiunea antiiazigă a pornit din *Pannonia* şi Dacia. Trupele romane din Banat, inclusiv legiunea *IV Flavia Felix*, au participat la respingerea atacurilor iazige. Probabil că în urma victoriei împotriva iazigilor, *cohors II Hispanorum*, staţionată la Vârşeţ, dedică un altar, în anul 108, lui *Mars Ultor*, pentru sănătatea împăratului Traian. După unii autori, acest război cu iazigii este menţionat într-o inscripţie ca *expeditio Suebica et Sarmatica*, în urma căreia a fost decorat generalul L. Caesennius Sospes, fost comandant al legiunii *XIII Gemina* şi apoi, în anul 114, consul.

Atacul iazig împotriva *Pannoniei* şi, după unii cercetători, mai ales împotriva Daciei (provincia care deţinea teritoriile în litigiu) ne apare destul de temerar. O contribuţie din partea dacilor din provincie, la care s-ar fi putut aştepta, eventual, iazigii, este greu de presupus într-un moment în care controlul exercitat asupra dacilor era foarte sever. Ceea ce n-au reuşit în 107–108, iazigii vor încerca din nou, câţiva ani mai târziu.

Prin anii 108–109, după Iulius Sabinus, a venit la conducerea Daciei D. Terentius Scaurianus, originar probabil din *Gallia Narbonensis*. Acesta fondează, în numele împăratului, capitala provinciei, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Ceva mai târziu, fiul acestui consular, D. Terentius Gentianus, va deveni patron al coloniei *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

Semnificativ pentru încadrarea noii provincii în statul roman este apariţia, în anul 110, a legendei *Dacia Augusti Provincia* pe emisiunile monetare, după ce anterior unele emisiuni purtaseră legenda *Dacia capta*.

Lui D. Terentius Scaurianus i-a urmat ca guvernator al Daciei, prin 113, C. Avidius Nigrinus, originar din *Faventia* (Italia), iar în 117 guvernator a fost numit C. Iulius Quadratus Bassus, originar din *Pergam* (Asia). Acesta nu era la întâiul contact cu Dacia: în primul război dacic al lui Traian fusese comandantul legiunii *XI Claudia*. Este probabil că şi Avidius Nigrinus, ca şi Scaurianus de altfel, să fi cunoscut Dacia încă în vremea războaielor de cucerire.

Traian moare la 13 august 117, la *Selinus*, în Cilicia. Două zile mai târziu ***P. Aelius Hadrianus***, care fusese de curând adoptat de Traian ca fiu, este proclamat împărat (117–138). Un amănunt interesant este că un grup de generali l-ar fi preferat pe fostul consular al Daciei, C. Avidius Nigrinus, ca succesor al lui Traian. Spirit cultivat, mare admirator al culturii greceşti, promotor al artelor şi al filosofiei, cu bogată activitate edilitară

---

[1] Cassius Dio, LXVIII, 10, 3.

[2] *HA*, *Vita Hadriani*, 3, 9.

la Roma, la Atena și în Italia, Hadrian schimbă fundamental politica externă romană, preferând defensiva. În acest context construiește fortificații numeroase, organizează limesul din *Britannia*, reface limesul renan și raetic, ca și frontierele din Orient și Africa. În Dacia se va ocupa în special de granița sud-estică.

Poate că încă la sfârșitul domniei lui Traian iazigii se revoltă din nou. Oricum, vestea despre moartea împăratului a contribuit la întețirea acțiunilor lor. Contextul general de la începutul domniei lui Hadrian, după cum relatează biograful său, era deosebit de grav: răscoale și tulburări izbucnesc în *Partia*, *Mesopotamia*, *Armenia*, *Arabia*, *Britannia*: *„Mauri lacessebant, Sarmatae bellum inferebant"* („Maurii ne hărțuiau, iar sarmații purtau de-a dreptul război")[1]. La Dunărea de Jos atacurile barbare erau încurajate de dislocarea unor trupe din provinciile dunărene spre Orient, în campania lui Traian împotriva parților; limesul *Pannoniei Inferior*, al Daciei și al *Moesiei* era în felul acesta slăbit. Hadrian, „auzind de răscoala sarmaților și a roxolanilor, fiind trimise înainte armatele, a venit în *Moesia*"[2].

Guvernatorul C. Iulius Quadratus Bassus moare în Dacia, la sfârșitul anului 117 sau la începutul anului următor, în lupta împotriva sarmaților. Corpul său a fost transportat în Asia și înmormântat cu onoruri, din dispoziția împăratului, după cum rezultă din textul unui monument ridicat la *Pergam*. Hadrian numește guvernator al Daciei și al *Pannoniei Inferior*, în mod provizoriu, pe Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus, personaj de rang ecvestru, dar cu merite militare deosebite. Se distinsese, mai cu seamă, în reprimarea tulburărilor din *Egipt*, *Cirenaica* și *Mauretania*, calitate pe care era chemat să o dovedească încă o dată, în noua sa misiune. În două provincii comandate până atunci de guvernatori senatoriali era numit deodată un cavaler, cu titlul de *praefectus Aegypti*, titlu fictiv aici, dar care îi va permite să comande legiuni.

Gravitatea situației îl face pe Hadrian să ordone distrugerea părții superioare, de lemn, a podului dintre *Pontes* și *Drobeta*, pentru ca barbarii să nu poată trece Dunărea[3]. Mai mult decât atât, într-o primă evaluare a situației, împăratul s-a gândit chiar la abandonarea Daciei; o asemenea măsură s-ar fi înscris, formal, în politica sa, căci el renunță la ultimele cuceriri ale lui Traian — *Armenia*, *Assyria* și *Mesopotamia* — fixând granița imperiului pe Eufrat. Dar situația Daciei era alta decât aceea a provinciilor orientale. Aici sosiseră deja, în primul deceniu de stăpânire romană, mulți cetățeni romani și peregrini care colonizaseră teritoriul. Provincia se integra rapid în viața romană, încât Hadrian renunță, sfătuit de prieteni, la planul său inițial și se hotărăște să păstreze Dacia. Orientarea evident diferită de cea a predecesorului său în politica externă nu a fost înțeleasă întotdeauna în antichitate, renunțarea la provinciile orientale fiind interpretată ca semn al geloziei față de gloria lui Traian. În acest sens, este edificator pasajul lui Eutropius referitor la intenția lui Hadrian de a abandona Dacia și motivele pe care le-au invocat prietenii săi pentru a-l face să-și schimbe intențiile: „Hadrian, privind cu ochi răi gloria lui Traian,

[1] *HA*, *Vita Hadriani*, 5, 1–2.
[2] *Ibidem*, 6, 6.
[3] Cassius Dio, LXVIII, 13, 6.

a părăsit îndată cele trei provincii pe care Traian le alipise Imperiului roman și a rechemat legiunile din *Assyria*, *Mesopotamia* și *Armenia*, hotărând ca Eufratul să fie granița imperiului. În ceea ce privește Dacia, prietenii l-au convins să nu facă același lucru, ca nu cumva să fie lăsați pradă barbarilor numeroșii cetățeni romani..."[1]. Felul în care s-au pus problemele în 117–118 (retragerea romană ar fi însemnat retragerea armatei, nefiind preconizată și o retragere a populației civile — cetățenii romani ar fi rămas pradă barbarilor) este paradigmatic pentru politica romană. Așadar, și sub Aurelian prin „evacuarea", „lăsarea" Daciei, statul roman va înțelege același lucru: retragerea la ordin a armatei, nu și a civililor. Oricum, locuitorii provinciei au resimțit nesiguranța din anii 117–118: tezaurul îngropat la Medveș (jud. Alba) se încheie cu monede emise în 117.

Hadrian renunță la evacuarea Daciei întregi și pentru că politica sa are primele succese: la sfârșitul anului 117 sau la începutul anului 118, la întoarcerea sa din Orient spre Roma, oprindu-se la Dunărea de Jos, împăratul reușește să-i liniștească pe roxolani. El duce tratative cu regele roxolanilor „care se plângea de micșorarea subsidiilor" și încheie pacea[2]. Prin urmare, roxolanii renunță la război, deoarece — se subînțelege — romanii acceptă să le plătească subsidii mai consistente. Prețul plătit de Hadrian a fost probabil încă mai mare: renunță la stăpânirea Munteniei și a sudului Moldovei, retrăgând de acolo trupele și administrația. Nu se știe dacă roxolanii pretinseseră cedarea acelor teritorii. Ipotetic, Hadrian a renunțat la unele teritorii din vestul Banatului. Fără așezări importante și fără să fi fost colonizate sub Traian, aceste regiuni vor fi în continuare controlate de romani; capetele de pod de pe malul stâng al Dunării, de la Barboși (lângă Galați) și Orlovka, vor fi menținute ca importante puncte strategice. Zonele abandonate din *Moesia Inferior* și eventual din Dacia reprezentau foarte puțin în comparație cu imensele teritorii la care Hadrian a renunțat în Orient. Probabil că în legătură cu tratativele purtate cu roxolanii apare în Italia, la *Pola*, un P. Aelius Rasparaganus *rex Roxolanorum* și fiul acestuia, P. Aelius Peregrinus, *regis Sarmatarum Rasparagani filius*[3]. S-a presupus că Rasparaganus a fost chiar regele cu care Hadrian a dus tratativele. Este semnificativ faptul că în timp ce fostul rege roxolan își păstrează numele sarmat (Rasparaganus), fiul său are deja cognomen roman (Peregrinus), potrivit cu starea sa de străin stabilit în Italia.

Rămânea problema iazigă. Luptele conduse de Turbo se vor fi purtat la vest de Munții Apuseni și de limesul meseșan. La victoria împotriva iazigilor au contribuit trupe din Dacia și din *Pannonia Inferior*, în primul rând cele de călăreți, căci inamicul era un neam de renumiți călăreți. Într-o diplomă militară descoperită la Gherla, datând din anul 123, se menționează lăsarea la vatră, la o dată anterioară, cel târziu în anul 119, a unor contingente din patru unități auxiliare de cavalerie (trei *alae* și o *cohors equitata*), din care trei staționau în *Dacia Porolissensis* și una în *Pannonia Inferior*. Apariția într-o diplomă

[1] Eutropius, VIII, 6, 2.
[2] *HA*, *Vita Hadriani*, 6, 6.
[3] *CIL* V, 32–33.

militară a unor trupe din două provincii este un fapt neobișnuit, care explică situația excepțională din acei ani și care ilustrează componența armatei comandate de Turbo.

Dacă Hadrian a fost cu acest prilej și în Dacia, părăsind *Moesia*, nu este sigur. O inscripție în onoarea sa, ridicată la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în anul 118 nu este un indiciu suficient. La mijlocul anului 118 Hadrian se afla deja la Roma; în acest timp Turbo îndeplinește o nouă misiune, mai restrânsă, de guvernator numai al Daciei, purtând titlul (pentru mai multă autoritate) de *praefectus Aegypti*[1]. *Pannonia* revine la situația normală, fiind din nou condusă de un guvernator din ordinul senatorilor. Prin urmare, putem presupune că la mijlocul anului 118 iazigii erau pacificați sau că soarta războiului se juca în favoarea Romei.

În anul 119 părăsește Dacia și Q. Marcius Turbo, pentru a-și lua în primire noul post de *praefectus praetorio* la Roma. Frământatul episod de istorie politică și militară de la începutul domniei lui Hadrian, sub guvernarea extraordinară a lui Turbo, încheiat cu stabilirea liniștei la frontierele Daciei, a avut ca urmări imediate nu numai părăsirea unor teritorii (Muntenia, sudul Moldovei, poate și vestul Banatului), ci și crearea *Daciei Superior*, a *Daciei Inferior* și a *Daciei Porolissensis*, în anii 118–119.

La plecarea lui Turbo, provincia Dacia avea toate motivele să-i fie recunoscătoare: inscripții de cinstire i se ridică la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și la *Tibiscum*.

În fruntea *Daciei Superior* (fostă provincia Dacia sub Traian) s-a numit ca *legatus Augusti pro praetore* de rang pretorian Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus (119–127), cunoscut din mai multe diplome militare, descoperite la Cășei, *Porolissum* și *Tibiscum*, ca și dintr-o inscripție. Era originar din *Aequum* (*Dalmatia*). După postul din Dacia va deveni consul, apoi va guverna *Moesia Inferior* și *Britannia*, iar în 133–135 va înfrânge răscoala iudeilor conduși de Bar Kokhba. Lui i-au urmat la conducerea *Daciei Superior* un Tib. Claudius și un Egnatius (între 127 și 132), apoi Cn. Papirius Aelianus Aemilius Tuscillus (cca 131–134), originar din *Illiberris* (*Baetica*) — sub guvernatoratul căruia se inaugurează un apeduct la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* — și C. Iulius Bassus (135–138). Acesta era, probabil, fiul fostului consular al Daciei traiane, C. Iulius Quadratus Bassus. Guvernatorii *Daciei Superior* vor avea reședința — sub Hadrian și Antoninus Pius — la *Apulum*, fiindcă îndeplineau, totodată, funcția de comandanți ai legiunii de acolo.

La conducerea provinciei nou create de Hadrian, *Dacia Inferior*, primul *procurator Augusti* cunoscut este abia în anul 129 — Plautius Caesianus (diploma militară din Grojdibod, jud. Olt), în anul 130 procurator fiind Claudius Constans.

În schimb, primul procurator al *Daciei Porolissensis* cunoscut — Livius Grapus — este atestat mai devreme, în diploma militară de la Gherla, din 10 august 123. În anul 133 se cunoaște dintr-o altă diplomă militară, descoperită tot la Gherla, procuratorul Flavius Italicus. Acești procuratori rezidau la *Napoca* ori la *Porolissum*.

[1] *HA, Vita Hadriani*, 7, 3.

Alte evenimente care să fi afectat Dacia sub Hadrian nu par să se fi produs. Titlurile *Germanicus*, *Dacicus* și *Parthicus*, purtate de Hadrian în unele inscripții, i-au fost atribuite probabil eronat (ele aparținuseră lui Traian).

Lui Hadrian, stins din viață lângă vila sa de la *Baiae*, în 10 iulie 138, îi urmează la tron ***T. Aelius Antoninus Pius***. Domnia acestuia (138–161) a fost considerată „secolul de aur" al imperiului. Paradoxal, imobilismul politicii lui Antoninus Pius a trezit admirația contemporanilor și chiar a posterității în mai mare măsură decât opțiunile politice ale predecesorilor, întemeiate pe mișcare (Traian) și stabilitate (Hadrian). Pacea din timpul domniei sale a fost totuși tulburată de revolte în *Britannia* — unde Antoninus Pius construiește un al doilea val de apărare la nord de cel hadrianic — în *Africa*, *Germania*, *Iudeea* și *Egipt*.

Două izvoare[1] amintesc înfrângerea geților (dacilor) sub Antoninus Pius, iar biograful împăratului menționează că „pe germani și pe daci ... i-a înfrânt prin guvernatori și generali"[2]. Aelius Aristides[3] face aluzie la „nebunia geților". Dintr-o inscripție din *Caesarea* (*Mauretania*) aflăm că T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Quintus Marcius Turbo a fost învestit cu un mandat special în *Dacia Inferior*, pe la începutul domniei lui Antoninus Pius, purtând titlul de *pro legato* (deci avea sub comandă trupe legionare detasate din alte provincii) și *praefectus* (se afla în fruntea unui district militar de dincolo de frontierele unei provincii). Prin urmare, evenimentele s-au petrecut înainte de anul 144 (de când datează discursul lui Aelius Aristides), undeva la sud de Carpați, dar este puțin probabil ca invadatorii să fi fost geții, ci mai curând roxolanii. Dacă localizăm districtul militar în vestul Munteniei, în relație cu aceste evenimente s-ar putea pune originea limesului transalutan.

Sub domnia lui Antoninus Pius mai sunt cunoscuți doi procuratori ai *Daciei Inferior* Iulius Aquila Fides, pe la anul 140, și Varius Priscus, prin 152–155.

Mai complet suntem informați despre guvernatorii *Daciei Superior*. L. Annius Fabianus (139–141 ?), originar din *Caesarea* (*Mauretania*), apoi trei italici — Q. Mustius Priscus (141–144), P. Orfidius Senecio (144–148) și C. Curtius Iustus (147/148–150). Fiul acestuia din urmă, C. Curtius Rufinus, a fost, sub guvernatoratul tatălui său, tribun în legiunea *XIII Gemina*. La mijlocul secolului legat pretorian al *Daciei Superior* era M. Sedatius Severianus (150–153), originar din *Limonum* (*Aquitania*). Anterior fusese legatul legiunii *V Macedonica* la *Troesmis*. După încheierea misiunii sale la *Apulum*, când devine consul la Roma (în anul 153), o delegație din Dacia participă la ceremonia de instalare a lui Severianus în magistratura de consul. Revenind în Dacia, cei cinci membri ai delegației dedică la Băile Herculane un altar de mulțumire zeilor apelor pentru că s-au întors cu bine acasă. Sedatius Severianus își va găsi sfârșitul peste câțiva ani, în campania contra parților din anul 161. Lui îi urmează la conducerea *Daciei Superior* L. Iulius Proculus

[1] Polyainos, *Strategemata*, VI, *Prol.*; *Oracula Sibyllina*, XII, 180.
[2] *HA, Vita Pii*, 5, 4.
[3] *Orationes*, XXVI, 70.

(pe la 153–156) și apoi M. Statius Priscus Licinius Italicus, originar din nordul Italiei (156–158). Acesta va avea o carieră strălucită: după guvernarea *Daciei Superior* devine consul, apoi va guverna *Moesia Superior*, *Britannia* și *Cappadocia*. În timpul războiului partic condus formal de Lucius Verus (dar în care operațiunile militare efective au fost dirijate tocmai de Statius Priscus împreună cu un alt general, C. Avidius Cassius), în 162–163, va cuceri *Armenia* și capitala acesteia, *Artaxata*.

Prin anii 156–157 este posibil ca noi tulburări să fi izbucnit la granițele Daciei, provocate de dacii liberi, poate și de iazigi și de costoboci. Unele tezaure monetare, descoperite mai ales în răsăritul Daciei, precum cele de la Bereni, Cristeștii de Mureș, Dâmbău (toate în jud. Mureș) și Păuleni (jud. Harghita), dar și la Viștea (jud. Cluj) par să fi fost îngropate atunci. O inscripție de la *Apulum* amintește virtutea legiunii *XIII Gemina*, iar diploma militară de la Cristesti (8 iulie 158) menționează *vexilarii Africae et Mauretaniae Caesariensis qui sunt cum Mauris gentilibus in Dacia Superiore*, ceea ce ar putea fi interpretat ca o participare a unor trupe din nordul Africii la liniștirea situației din Dacia. Guvernatorul Statius Priscus însuși închină un altar zeiței Victoria la „Sub Cununi", în apropierea Grădiștei Muncelului. Este posibil să fi existat acolo un monument comemorativ al războaielor lui Traian, iar gestul de a se ridica un altar de mulțumire tocmai în acest loc subliniază (poate întrucâtva exagerat) importanța victoriei obținute, care amintea de biruințele împăratului întemeietor, cu jumătate de veac înainte. Oricum, dacă nu se datorează altor considerente, marile lucrări edilitare din anii 157 și 158 (refacerea în piatră a amfiteatrului de la *Porolissum*, refacerea termelor și a amfiteatrului de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, inaugurarea unui apeduct la *Apulum*) ar putea fi consecința reinstaurării păcii în Dacia.

Ultimul guvernator trimis de Antoninus Pius în *Dacia Superior* a fost P. Furius Saturninus (159–161/162), originar, poate, din Africa. El își va încheia mandatul sub urmașii lui Antoninus Pius, împărații Marcus Aurelius și Lucius Verus. În 161 Furius Saturninus a fost, totodată, *consul suffectus*. Două inscripții din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, cu text aproape identic, exprimă laudele provinciei la adresa guvernării sale, căci „îi tratase pe fiecare în parte și pe toți laolaltă cu atâta bunăvoință" și „le ușurase poverile" — aluzie probabil la restabilirea situației după evenimentele din 156–157.

În aceste două inscripții — unde apare termenul *provincia* — avem în Dacia cea dintâi aluzie la existența unui *concilium* al provinciei. *Concilium* era adunarea delegaților din *civitates* autonome, așadar un for reprezentativ, și avea în frunte un preot al cultului imperial; rostul reunirii delegaților era, printre altele, tocmai celebrarea cultului imperial. *Concilium*, deși nu avea o competență precizată, reprezenta interesele generale ale orașelor din provincie și se putea plânge împăratului de vreun guvernator abuziv. Cu toate că epigrafic funcționarea unui *concilium Daciarum trium* este explicită numai în secolul al III-lea, se poate presupune că un *concilium* s-ar fi format chiar după cucerirea romană. Locul de întrunire a adunării provinciale era la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, probabil în amfiteatru, preotul cultului imperial purtând titlul de *sacerdos arae Augusti* sau *coronatus Daciarum trium*.

Pe la sfârșitul domniei lui Antoninus Pius se plasează procuratura financiară din *Dacia Superior* a cavalerului T. Desticius Severus, unicul *procurator Augusti* cunoscut al acestei provincii.

Dintre *procuratores Daciae Porolissensis* numiți de Antoninus Pius, izvoarele epigrafice atestă doar doi: M. Macrinius Vindex (în anul 154) și Ti. Claudius Quintilianus (în anul 157). Macrinius Vindex va deveni ulterior prefectul gărzilor pretoriene de la Roma și își va găsi sfârșitul, în 172, în războiul marcomanic.

Succesiunea la tronul Romei după dispariția lui Antoninus Pius (7 martie 161) fusese stabilită deja de către Hadrian. Antoninus Pius i-a adoptat pe viitorii împărați ***Marcus Aurelius*** (M. Aurelius Antoninus, 161–180) și ***Lucius Verus*** (L. Aurelius Verus, 161–169).

Marcus Aurelius este cunoscut ca împăratul-filosof și a fost unul din principalii reprezentanți ai neostoicismului, autorul celebrei culegeri de cugetări stoice în limba greacă, *Către sine*. Esențial în domnia sa a fost efortul Imperiului roman de a respinge atacurile de la hotare, în Orient, dar mai cu seamă pe limesul nordic din Europa. În primii ani după urcarea sa pe tron, în zonele europene ale imperiului s-a menținut pacea. Problemele militare au fost lăsate în seama asociatului său la tron, Lucius Verus. Acesta conduce armatele în războiul partic (161–166), încheiat cu rezultate satisfăcătoare pentru romani. Dar ciuma răspândită printre soldați în Orient va fi adusă de aceștia în Europa, unde va face ravagii.

Din această primă etapă a domniei comune a celor doi împărați, la Apulum cunoaștem doi legați ai *Daciei Superior*, P. Calpurnius Proculus Cornelianus (161/162–164) — originar, poate, din *Ancyra* (*Galatia*) — și, eventual, Ti. Iulius Flaccinus (164–168?), iar cinci diplome militare din anul 164 îl menționează pe L. Sempronius Ingenuus ca procurator al *Daciei Porolissensis* (care i-a succedat probabil în această însărcinare unui Volu...).

Cu anul 166 se deschide una din cele mai grele perioade pentru Imperiul roman, căci „au conspirat toate neamurile, de la granița Illyricului pînă în Gallia"[1]. Începeau astfel războaiele zise „marcomanice", în realitate un șir de atacuri de-a lungul granițelor de nord ale imperiului, atacuri susținute, pe lângă marcomani, de quazi, iazigi, lacringi, buri, suevi, vandali, roxolani, costoboci și alți barbari, care se pun în mișcare presați de începutul migrației goților. Detașarea unor trupe de pe limesul nordic european în vederea războiului oriental al lui Lucius Verus, întoarcerea acestora contaminate de ciumă, au făcut ca la începutul războaielor marcomanice riposta romană să fie modestă. Toate provinciile dunărene au suferit ani la rând, ca și nordul Italiei și Grecia. *Pax Romana* instaurată de Augustus se dovedise a nu fi eternă, iar relativul echilibru al lumii romane a fost adânc zdruncinat.

În cursul primului război marcomanic (166–175), marcomanii și quazii conduși de Ballomar au atacat nordul Italiei și au asediat *Aquileia*. Alți barbari au atacat *Raetia*, *Noricum* și nordul *Pannoniei*. În 168 cei doi împărați s-au deplasat în nordul Italiei, iar

[1] *HA, Vita Marci*, 22, 1.

cu prilejul expediției pe care o întreprind la nordul Alpilor armatele din provinciile periclitate au fost întărite: *Raetiei* i s-a atribuit legiunea *III Italica*, *Noricum* a primit legiunea *II Italica*, iar în *Dacia Porolissensis* s-a transferat legiunea *V Macedonica*. În februarie 169 Lucius Verus moare la *Altinum*, în *Pannonia*. Marcus Aurelius a luat personal comanda din cartierul general de la *Sirmium*. În anul 170 costobocii devastează Dobrogea, *Moesia Inferior*, *Thracia*, *Macedonia*, ajungând în Grecia. În același timp, marcomanii și quazii sunt înfrânți la *Aquileia*, după care în 172 romanii reușesc să respingă populațiile germanice dincolo de Dunăre și să treacă la contraofensivă în teritoriul barbar. Treptat, atacatorii sunt înfrânți și siliți să ceară pace: mai întâi quazii, marcomanii, bastarnii și costobocii, iar mai apoi sarmații. Intențiile împăratului de a crea dincolo de Dunăre două noi provincii, *Marcomannia* și *Sarmatia*, nu s-au realizat.

În al doilea război marcomanic (177–180), limesul dunărean în sectorul pannonic a fost atacat din nou, ceea ce îl face pe Marcus Aurelius să plece pe front. În 179 au fost înfrânți sarmații și burii, iar în intervalul 179–180 romanii au ocupat teritoriile marcomanilor și quazilor. După moartea lui Marcus Aurelius, urmașul său, Commodus, va încheia repede pacea cu marcomanii, quazii și burii. Columna lui Marcus Aurelius, înălțată la Roma după modelul Columnei traiane, redă episoade din primul război marcomanic, ilustrând scene de o rară violență din confruntările cu barbarii. Așadar, printr-un efort militar deosebit, atacurile barbarilor de dincolo de limesul danubian și renan au fost, în cele din urmă, respinse, dar este evident că războaiele marcomanice au marcat un moment de răscruce în politica externă a Romei, însăși marea criză profilându-se pe un orizont încă îndepărtat, dar implacabil, al istoriei imperiului.

Chiar dacă dacii liberi nu sunt enumerați de biograful lui Marcus Aurelius printre barbarii care au atacat imperiul, Eusebius din Caesarea[1] menționează că romanii au trebuit să lupte împotriva germanilor, marcomanilor, quazilor, sarmaților și dacilor. De-a lungul războaielor marcomanice, Dacia a fost atacată mai ales de vecinii săi barbari, adică de iazigi, daci, buri, diferite grupuri de vandali (lacringi și asdingi), costoboci. Într-adevăr, spre vestul și nord-vestul provinciei erau așezări de daci liberi. Burii locuiau prin sud-estul Slovaciei și nordul Ungariei, mai la nord de sarmați și la răsărit de quazi. Grupurile de vandali, situate la nord de daci, avansaseră în bazinul superior al Tisei și pe Someșul inferior. Costobocii se aflau la răsărit de vandali, pe la izvoarele Nistrului și Siretului.

Prin poziția sa geografică, Dacia a avut de suferit în timpul războaielor marcomanice, primele atacuri înregistrându-se, probabil, în a doua jumătate a anului 167. Deși nu există dovezi certe că vreunul din castrele de pe limesul nord-vestic ori nordic al Daciei (unde cheia de boltă a apărării provinciei o constituia complexul de fortificații de la *Porolissum*) ar fi fost atacat de barbari, totuși o anumită neliniște pe acest segment al frontierei provinciei se poate constata din concentrarea a numeroase trupe și din scăderea circulației monetare. Este posibil ca iazigii să fi pătruns prin valea Mureșului și prin Banat, după ce castrele de la *Micia* și *Tibiscum* (unde se sesizează niveluri de distrugere) nu au

[1] *Chron.*, a. 168.

rezistat. Unele mișcări de trupe sau transferări temporare pot fi puse în relație cu pericolele ce amenințau vestul și sud-vestul Daciei: *ala I Tungrorum Frontoniana* este transferată provizoriu de la Ilișua la Pojejena, *cohors VIII Raetorum* este mutată de la Inlăceni la Teregova, în Banat, *cohors I Sagittariorum Antiochiensium* este mutată provizoriu de la *Drobeta* la *Tibiscum*, iar *ala I Bosporanorum* e transferată temporar de la Cristești la *Micia*. În legătură cu războaiele marcomanice a fost pusă și ascunderea tăblițelor cerate în galeriile minelor de aur de la *Alburnus Maior*, ceea ce ar indica pericolul din zonă sau, cel puțin, starea de nesiguranță; cea mai recentă tăbliță cerată de acolo datează din 29 mai 167. Unele tezaure monetare au fost îngropate probabil în acești ani tulburi: în nordul provinciei, la Diviciorii Mari (jud. Cluj), apoi cele descoperite în părțile vestice ale Daciei, aproape de zona auriferă, la Barbura și Valea Arsului-Brad (ambele în jud. Hunedoara) și Bucium (jud. Alba), sau cele descoperite în *Barbaricum*, la Covăsinț și la Caporal Alexa, în câmpia Aradului. Este posibil ca dușmanii să fi ajuns până la *Apulum*. Sigur este că ei au ajuns la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, unde au provocat distrugeri în exteriorul incintei orașului, la vila suburbană de lângă amfiteatru. Tot acolo, templul lui *Liber Pater* a fost „incendiat de dușmani", probabil cu prilejul acestor atacuri, ceea ce determină refacerile ulterioare, cum rezultă dintr-o inscripție: *porticus cum cubiculis a vi hostium exustos*.

În anul 168, M. Claudius Fronto, originar din *Pergam* — după ce din 167 era *comes Veri Augusti* și în același an fusese numit guvernator al *Moesiei Superior* — devine *legatus Augg(ustorum) pro praetore Moesiae Superioris et Daciae Apulensis simul*. Deci, are un comandament special, dictat de situația de război. Un caz similar apăruse prin crearea unei *praetentura Italiae et Alpium*. Cu această acțiune începe de altfel și procesul de reorganizare administrativă în Dacia, în urma căruia se produce unificarea din punct de vedere militar, administrativ și juridic. Va exista de acum înainte un organism unitar, provincia Dacia (numită și *Daciae tres*, datorită păstrării districtelor financiare). Cum din 168–169 armata Daciei fusese întărită prin aducerea legiunii *V Macedonica* din Dobrogea la *Potaissa* — provincia având două legiuni — guvernatorul Daciei va fi de acum încolo de rang consular (*consularis trium Daciarum*). Primul guvernator consular va fi tocmai M. Claudius Fronto, care, după moartea lui Lucius Verus (februarie 169), a primit o altă însărcinare și anume *legatus Augusti pro praetore provinciarum Daciarum*. În anul 170 o nouă situație deosebită îi va aduce guvernarea unificată a Daciilor și a *Moesiei Superior*. Aceste două comandamente speciale atestă că în zonă principalul pericol era reprezentat de iazigi, care atacau în egală măsură provinciile amintite. Pe lângă aducerea în Dacia a legiunii *V Macedonica*, se pare că pe timpul ostilităților au fost transferate și vexilații din legiunile *I Italica* și *X Fretensis*. Dar în același an 170 Fronto va cădea în lupta împotriva iazigilor, undeva în Dacia ori la granițele acesteia și va fi onorat *post mortem* cu o statuie în forul lui Traian.

Oricum, Fronto reușise, măcar temporar, să oprească invaziile barbare asupra Daciei. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* omagiază printr-un monument (ridicat probabil în anul 170) pe împăratul Marcus Aurelius, care a salvat-o prin vitejie de un dublu pericol (*ancipiti*

periculo virtutibus restituta). Prin „dublul" pericol (*anceps periculum*) se poate înțelege ori o figură de stil care trebuia să accentueze gravitatea situației, ori că la pericolul invaziilor externe se adăuga ciuma, care făcea ravagii. Sub comanda lui Fronto s-au aflat în acei ani militari foarte capabili: A. Iulius Pompilius Piso era legatul legiunii *XIII Gemina*, procuratorul *Daciei Malvensis* era în 169 M. Macrinius Avitus Catonius Vindex, cel care — cu doi ani înainte, ca *praefectus alae Ulpiae contariorum miliariae civium Romanorum* — reușise să-i îndepărteze pe obii și pe longobarzi de *Pannonia Superior*. În sfârșit, prin 169–170, P. Helvius Pertinax deținea în Dacia o însărcinare procuratoriană.

Este posibil ca în timpul raidului costoboc din anul 170, încheiat în Grecia centrală, să fi fost afectată și Dacia răsăriteană. Mai mulți ofițeri ecvestri din castre de pe cursul superior al Oltului poartă titlul de *praepositus*, cumulând comanda a câte două unități. Situația a fost interpretată ca semnul lipsei de ofițeri de comandă, dispăruți în aceste atacuri costoboce. În Galiția, la Myszkow, s-a descoperit o mână votivă de bronz dedicată lui Iupiter Dolichenus de către un *optio* din *cohors I Hispanorum miliaria*, care-și avea castrul la Orheiul Bistriței. Piesa a putut ajunge în aria culturii Lipica ca pradă de război, în urma unui raid costoboc. Starea de nesiguranță din răsăritul Daciei pare să fie confirmată de îngroparea unor tezaure monetare, la Tibodu (jud. Harghita) și Sighișoara (jud. Mureș). Tezaure încheiate cu monede emise în 167–169 s-au găsit și în Dacia sudică, la Gostavățu, lângă limesul alutan, și la Viișoara (jud. Dolj).

După dispariția lui Fronto, în Dacia a fost numit guvernator consular Sex. Cornelius Clemens (170–172), originar din *Caesarea* (*Mauretania*). Pericolele par să vină dinspre nord-vestul provinciei. O seminție barbară condusă de un Tarbus amenința Dacia cu război, cerând bani în schimbul păcii[1]. Diplomat abil, Clemens a reușit să învrăjbească diferitele grupuri de vandali și de costoboci, împingându-i să se lupte între ei. Evenimentele le-a descris Cassius Dio: asdingii conduși de Rhaos și Rhaptos au venit să se așeze în Dacia, sperând să primească bani și pământ ca preț al alianței lor. Cum însă n-au obținut ceea ce doriseră, ei și-au lăsat femeile și copiii sub protecția lui Clemens și au mers să cucerească teritoriile locuite de costoboci[2], probabil la instigarea guvernatorului Clemens. Posibil că acestea se întâmplau pe când costobocii erau departe de ținuturile lor, în raidul din anul 170. Dar lacringii, temându-se ca nu cumva Clemens să-i îndemne pe asdingi să intre și în teritoriile lor, i-au atacat pe neașteptate pe asdingi și au obținut o mare victorie. Asdingii s-au rugat atunci de împărat din nou să le dea bani și pământ în schimbul alianței lor și, se pare, că au respectat această înțelegere. Chiar și cotinii, după spusele lui Cassius Dio, făceau romanilor propuneri similare. Oricum, vandalii asdingi își jucaseră rolul, fiind folosiți de romani să distrugă puterea costobocă. La Roma moare regina Zia, de neam dac, fiica lui Tiatus și soția regelui costobocilor Pieporus, de mormântul ei îngrijindu-se nepoții Natoporus și Drilgisa[3]. Nu este exclus ca Zia să fi ajuns la Roma

[1] Cassius Dio, LXXI, 11, 1.
[2] *Ibidem*, 12, 1–3.
[3] *CIL* VI, 1 801.

Fig. 4 Inscripție onorifică pentru un guvernator al Daciei, descoperită la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

ca ostatică predată romanilor de asdingi, după ce aceștia l-au înfrânt pe Pieporus *rex Coisstobocensis*.

După 172 ofensiva romană se desfășoară pe toate fronturile și se pătrunde adânc în teritoriul barbar, ceea ce îi face pe dușmanii imperiului să ceară, pe rând, pace. Cu sarmații iazigi pacea se va încheia în 175, Marcus Aurelius îngăduindu-le să facă comerț cu roxolanii trecând prin provincia Dacia, dar numai cu consimțământul guvernatorului[1]. Al doilea război marcomanic nu pare să fi afectat direct granițele Daciei. Dușmanii mai apropiați au fost burii care, deși acceptaseră în 178 o alianță militară cu romanii, încalcă înțelegerea și vor fi înfrânți în 180.

Lui Clemens i-au urmat la conducerea celor trei Dacii guvernatorii L. Aemilius Carus (173–175), un oriental, care închină și el un altar la „Sub Cununi", cum o făcuse odinioară Statius Priscus, apoi C. Arrius Antoninus (175–177), originar din *Cirta* (*Numidia*). Acesta guvernase anterior *Dalmatia*, iar după misiunea din Dacia va fi guvernator în *Cappadocia* și *Asia*. El va fi asasinat de împăratul Commodus. În sfârșit, prin 177–180 guvernator al Daciilor a fost consularul P. Helvius Pertinax. Acest italic născut la *Alba Pompeia* dintr-o familie modestă (fiu de libert), va urca toate treptele unei cariere strălucite; mai fusese

[1] Cassius Dio, LXXI, 19, 1.

în Dacia prin anii 169–170. După guvernarea Daciei, el va conduce *Syria*, *Britannia* și *Africa*. Va ajunge împărat, domnind doar trei luni, la începutul anului 193.

Dintre procuratorii *Daciei Apulensis* este cunoscut P. Cominius Clemens (prin 169–176). În anii 169–170 procurator al *Daciei Malvensis* era pomenitul deja M. Macrinius Avitus Catonius Vindex (probabil fiul fostului procurator al *Daciei Porolissensis* din vremea lui Antoninus Pius — M. Macrinius Vindex), militar de renume, viitor guvernator pretorian al *Moesiei Superior* prin 173–175, mort pe câmpul de luptă împotriva barbarilor. În *Dacia Porolissensis* era procurator prin 178–179 M. Valerius Maximianus, originar din *Poetovio* (*Pannonia Superior*), viitor legat al legiunii *V Macedonica*, apoi al legiunii *XIII Gemina*.

La 17 martie 180, Marcus Aurelius moare de ciumă în castrul de la *Vindobona* (Viena). La tron accede fiul său ***Commodus*** (M. Aurelius Antoninus Commodus, 180–192). Puține domnii au stârnit dezaprobarea romanilor într-o măsură similară, prin tendințele totalitare ale tânărului împărat, care a cultivat o politică oportunistă, presărată cu intrigi și a desconsiderat Senatul, amintind de regimul neronian.

Commodus a încheiat pacea cu marcomanii, quazii și burii. Biograful împăratului menționează că prin guvernatorii săi au fost învinși maurii și dacii[1]; este vorba, probabil, de dacii liberi din vest.

În fruntea Daciilor s-a aflat, între 180 și 182, C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes, originar din *Thuburbo Maius* (*Africa*). În numele lui Commodus se încheie înțelegerea cu burii, după înfrângerea acestora în anul 180. Se prevedea ca burii să restituie prizonierii romani, să lase romanilor ostatici din familia conducătorilor și să nu mai locuiască și nici să-și pască vitele lângă granița provinciei, pe o fâșie de teren lată de 40 de stadii (7,5 km)[2]. Tot sub guvernarea lui Sabinianus au fost supuși 12 000 de daci din vecinătatea provinciei („mărginași"), cărora li s-a promis pământ în provincia Dacia[3]. Ei fuseseră „alungați din ținuturile lor de baștină", poate de buri ori de vandali, în cadrul aceluiași proces general de migrații barbare care au declanșat războaiele marcomanice. Ei reprezintă unul din acele grupuri de barbari care doreau să fie primiți în Imperiul roman (*receptio*). Nu știm dacă o asemenea colonizare în provincia Dacia a avut loc sau dacă romanii le-au atribuit acelor daci o zonă de locuire în preajma provinciei, transformându-i într-un „corp tampon" între provincie și alți barbari. Cu aceste acțiuni se poate considera că perioada războaielor marcomanice se încheie și pentru provincia Dacia.

În timpul domniei lui Commodus se semnalează în Dacia, ca și în *Pannonia*, în *Britannia* și în *Germania*, o stare de nemulțumire și de împotrivire a provincialilor, tulburări înăbușite de guvernatorii provinciilor respective[4].

---

[1] *HA, Vita Commodi*, 13, 5.
[2] Cassius Dio, LXXII, 3, 1.
[3] *Ibidem*, 3, 3.
[4] *HA, Vita Commodi*, 13, 5–6.

După Hospes, guvernatori consulari ai Daciei au fost C. Pescennius Niger (poate prin 182–184), un italic care, câțiva ani mai târziu, se va lupta pentru tronul imperial, apoi L. Vespronius Candidus Sallustius Sabinianus (prin 184–186 ?), originar din *Mantua* (*Italia*) și un C. Hasta (prin 190). Procuratori ai *Daciei Apulensis* sub Commodus au fost C. Sempronius Urbanus, T. Claudius Xenophon (prin 183), eventual Aelius Apollinaris. În *Dacia Porolissensis* două inscripții din *Napoca* atestă sub acest împărat doi procuratori: C. Valerius Catulinus și Aelius Constans.

În ultima noapte a anului 192 Commodus este ucis, cu el stingându-se dinastia Antoninilor. După domnia de 87 de zile a lui ***P. Helvius Pertinax***, asasinat de pretorieni la 28 martie 193, aceștia pun pe tron, în aceeași zi, pe M. Didius Severus Iulianus, care le-a oferit cei mai mulți bani. În același timp, legiunile au proclamat împărați pe L. Septimius Severus în *Pannonia*, pe C. Pescennius Niger în *Syria* și pe D. Clodius Albinus în *Britannia*. Doi dintre cei patru candidați la tron avuseseră de-a face, într-un fel ori altul, cu Dacia. C. Pescennius Niger fusese consular al Daciilor sub Commodus, iar D. Clodius Albinus, african din *Hadrumetum*, care era acum guvernatorul *Britanniei*, fusese, cu un deceniu mai înainte, comandantul legiunii *V Macedonica* de la *Potaissa*. Abia în 197 Septimius Severus reușește să-l înfrângă pe Clodius Albinus, după ce pe Pescennius Niger îl eliminase anterior, iar Didius Severus Iulianus fusese ucis de pretorieni.

Cu domnia lui ***L. Septimius Severus*** (193–211) începe nu numai o nouă dinastie, a Severilor, ci se deschide și ultima perioadă de pace și prosperitate din istoria Imperiului roman, care se va reflecta ca atare și în Dacia. Originar din *Leptis Magna* (*Africa*), căsătorit cu Iulia Domna, siriană dintr-o familie sacerdotală din *Emesa*, Septimius Severus a fost un împărat capabil, activ pe tărâm militar, bun administrator, care transformă Principatul într-o monarhie militară. Septimius Severus reimprimă politicii externe caracterul ofensiv, prin campania din Orient (197–199), încheiată cu o nouă transformare a *Mesopotamiei* în provincie romană, iar în *Britannia* poartă lupte în Scoția (208) și reface valul lui Hadrian.

Cele două legiuni din Dacia, împreună cu alte 14 legiuni de la Dunăre și Rhin, i-au fost dintru început fidele lui Septimius Severus.

În momentul proclamării lui Septimius Severus ca împărat, guvernator consular al Daciilor era Q. Aurelius Polus Terentianus, un oriental (192–194/195), iar la conducerea legiunii *XIII Gemina* se afla Ti. Manilius Fuscus. Acesta din urmă a devenit, probabil, *praepositus* în fruntea vexilațiilor din legiunile dacice trimise împotriva lui Pescennius Niger. În 194, C. Pescennius Niger este înfrânt definitiv, capturat și executat. Lui Polus Terentianus i-a urmat la conducerea celor trei Dacii, prin anul 195, însuși fratele împăratului, P. Septimius Geta (194/195–197). Comandantul legiunii *V Macedonica* era, în acel an 195, Ti. Claudius Claudianus, originar din *Numidia*. În anul următor, el este trimis în fruntea altei vexilații compuse din trupe legionare dacice, ca *praepositus vexillationum Daciscarum*, în războiul împotriva lui Clodius Albinus (unul din predecesorii săi la comanda legiunii din *Potaissa*). Această *vexillatio Daciscarum* a fost, se pare, prezentă și la bătălia hotărâtoare de la *Lugdunum* (Lyon), din 19 februarie 197, în urma căreia

Clodius Albinus a fost eliminat. După această misiune Claudius Claudianus a fost răsplătit prin avansarea sa în fruntea *Pannoniei Inferior*.

Atitudinea armatei din Dacia cu ocazia războaielor lui Septimius Severus împotriva contracandidaților la tronul imperial nu a rămas fără urmări pentru viața militarilor și, în general, pentru viața provincialilor. Fidelitatea legiunilor dacice va fi răsplătită, printre altele, și prin apariția, în anul 197, a unui oraș pe lângă castrul de la *Potaissa* și a unui al doilea oraș pe lângă castrul de la *Apulum*. De altfel, Septimius Severus este cel mai mare ctitor de orașe în provincia Dacia: sub cârmuirea lui numărul localităților cu statut urban din Dacia se dublează față de epoca anterioară. Castre de pământ sunt refăcute în piatră, iar castrele de legiune sunt dotate cu noi edificii. Mai multe monumente au fost ridicate în Dacia în onoarea lui Septimius Severus singur sau împreună cu fiii.

Din surse epigrafice aflăm că la campaniile împotriva parților din 197–199 a participat și o *vexillatio Dacorum Parthica*, alcătuită din trupe auxiliare.

Cronologia guvernatorilor consulari ai Daciei sub Septimius Severus, după mandatul lui Septimius Geta, nu este pe deplin lămurită. Se știe că prin anii 200–202/203 în fruntea celor trei Dacii se afla L. Octavius Iulianus, un african din *Hadrumetum*, cunoscut din mai multe inscripții din *Potaissa*, *Ampelum*, *Germisara*, Bumbești și *Tibiscum*. Acestuia i-au urmat L. Pomponius Liberalis (203–205 ?), Claudius Gallus (205/206–207/208 ?), originar din *Numidia*, frate sau rudă cu amintitul Claudius Claudianus și care se distinsese în războiul partic din 197–199, și C. Iulius Maximinus (208–210 ?), originar, poate, din *Thracia*. Cât privește fixarea mandatului lui Ti. Iulius Pollienus Auspex, părerile sunt împărțite, unii istorici plasându-l în ultimii ani ai secolului al II-lea, alții abia prin 225–227. Mevius Surus, originar din *Lambaesis* (*Numidia*), a fost consular al Daciilor fie prin anii 198–199, fie mai târziu, prin 205.

Frecvența unor africani în posturi de conducere din administrație și armată — consularii P. Septimius Geta, L. Octavius Iulianus, Claudius Gallus, Mevius Surus, comandanții legiunii *XIII Gemina* Q. Caecilius Laetus (prin 193–197, originar din *Milev*, *Numidia*), Q. Marcius Victor Felix Maximillianus (în intervalul 198–209, probabil african), A. Terentius Pudens Uttedianus (în intervalul 198–209, provenit din *Cartagina*), comandantul legiunii *V Macedonica*, Ti. Claudius Claudianus, și mulți alții, chiar în posturi mai puțin importante — este urmarea originii africane a împăratului.

În timpul lui Septimius Severus au activat ca procuratori ai *Daciei Apulensis* un Antonianus (pe la 195–198), T. Cornasidius Sabinus (pe la 200), iar în primul deceniu al secolului al III-lea L. Octavius Felix și Herennius Gemellinus, acesta din urmă având și titlul de *agens vice praesidis*. Contemporani cu aceștia sunt procuratorii din *Dacia Porolissensis* M. Cocceius Genialis (pe la 200), P. Aelius Sempronius Lycinus și C. Publicius Antonius Probus în intervalul 198–209.

Septimius Severus moare la *Eburacum* în *Britannia* (astăzi York), la 4 februarie 211. Doar un an durează domnia comună a celor doi fii ai săi, ***M. Aurelius Antoninus (Caracalla)*** și ***P. Septimius Geta***, fiindcă în februarie 212 Caracalla își ucide fratele și rămâne singur împărat (212–217).

Fig. 5 Fragment din capul unei statui de bronz a împăratului Caracalla, descoperit la *Porolissum* (Moigrad).

În timpul domniei lui Caracalla, Iulia Domna va juca un rol încă mai important în conducerea imperiului decât sub domnia soțului ei, Septimius Severus, și va avea o mare influență asupra tânărului împărat. Inscripțiile, inclusiv cele din Dacia, o numesc pe împărăteasa-mamă „Augusta, mamă a castrelor, a senatului și a patriei". De o deosebită importanță a fost actul din 212 (*Constitutio Antoniniana*), prin care se acorda cetățenia romană aproape tuturor oamenilor liberi din Imperiul roman, etapă finală a unui proces îndelungat, prin care lumea romană devenea coerentă din punct de vedere social, ștergându-se diferențele dintre locuitorii Romei, ai Italiei și cei ai provinciilor.

În cadrul programului său de sprijinire a armatei, de fortificare a granițelor Imperiului roman, Caracalla a vizitat și Dacia, în anul 214. Atitudinea armatei față de împărat era extrem de binevoitoare, deoarece Caracalla mărise substanțial soldele și se interesa îndeaproape de viața soldaților. Refacerea drumurilor și a castrelor cu prilejul vizitei în Dacia este dovedită de înscrierea numelui împăratului pe miliarul de la Mera (jud. Cluj), de numeroasele monumente onorifice care i se dedică în castre: două pentru Caracalla și Iulia Domna la *Porolissum*, alte inscripții pentru suverani în castrele de la Ilișua, Cășei, Buciumi, Inlăceni și *Micia*. În basilica din castrul de la *Potaissa* s-au descoperit două inscripții pentru împărat și împărăteasa-mamă, închinate de toți centurionii legiunii *V Macedonica*: inscripțiile placau, probabil, soclurile statuilor imperiale. Asemenea dovezi de loialitate, ca și altele de aceeași factură (la *Apulum*, *Ampelum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și Băile Herculane) vor fi apărut cu prilejul vizitei din Dacia, când împăratul a ajuns până la *Porolissum*.

Vizita lui Caracalla în provincia traiană este menționată de biograful împăratului, care spune că în timpul pregătirilor pentru campania orientală (din 214) împăratul s-a abătut din drum, petrecând un timp în Dacia[1]. Asemenea vizită trebuie să fi avut un motiv întemeiat, deoarece se pare că împăratul a dus tratative cu dacii liberi, cu quazii și cu vandalii dinspre nord-vestul provinciei Dacia și a desfășurat, poate, și câteva acțiuni militare de intimidare în apropierea frontierei. Izvorul antic susține că împăratul se

[1] *HA*, *Vita Caracallae*, 5, 4.

mândrea că reușise să-i învrăjbească pe vandali și pe marcomani, care fuseseră înainte prieteni, și că pe Gabriomarus, regele quazilor, l-a convocat în fața tribunalului său și l-a ucis[1]. Unii istorici presupun că tratativele și dramatica scenă a uciderii lui Gabriomarus ar fi avut loc în castrul de la *Porolissum*. Condamnarea la moarte și executarea lui Gabriomarus trebuie să fi fost urmarea încălcării de către acesta a relației de *amicitia* cu împăratul. Nu este limpede dacă ostaticii luați atunci de Caracalla erau daci liberi sau dacringi (lacringi?)[2]. În legătură cu tratativele duse în anul 214 cu populațiile din nordul provinciilor *Noricum*, *Pannonia* și Dacia, precum și cu acțiunile militare din zonă sunt eventual de pus două inscripții din *Pannonia* care atestă conflicte cu dacii, ca și menționarea epigrafică la *Brigetio* (*Pannonia Inferior*) a unui tălmaci de limbă dacică (*interprex Dacorum*), care funcționa pe lângă comandamentul legiunii *I Adiutrix* cantonată acolo.

Cel dintâi guvernator consular al Daciilor sub Caracalla a fost Fl. Postumus (211–212), căruia i-a urmat L. Marius Perpetuus (212–214/215), originar probabil din *Africa*. El venea în fruntea Daciei, după ce condusese *Moesia Superior*, iar după magistratura dacică va deveni guvernator în *Africa* sau *Asia*. După Marius Perpetuus, guvernator consular a fost numit C. Iulius Septimius Castinus (215–217), originar, probabil, din *Africa*. Acesta cunoștea Dacia, fiindcă fusese, cu vreo douăzeci de ani în urmă, tribun în legiunea *V Macedonica*, la *Potaissa*. Înaintea Daciei condusese *Pannonia Inferior*. În *Dacia Porolissensis* sunt atestați doi procuratori, C. Aurelius Atilianus și Ulpius Victor.

La 8 aprilie 217 la *Carrhae* (*Mesopotamia*), Caracalla cade victima unui complot al cărui inițiator, prefectul pretoriului ***M. Opellius Macrinus***, devine împărat (217–218). Este primul cavaler care ajunge pe tronul Romei. El îl va chema din Dacia pe Castinus, sub pretext că ar avea nevoie de serviciile sale. De fapt, îl suspecta pe Castinus că nu i-ar fi credincios, ca unul care fusese așezat în fruntea Daciei de împăratul asasinat. Castinus va fi apoi ucis în *Bithynia*. În locul lui Castinus, în fruntea celor trei Dacii este numit unul dintre complotiști, Marcius Claudius Agrippa (217–218), de origine foarte modestă, adus în această funcție după ce guvernase, în anul 217, *Pannonia Inferior*.

La granița de nord-vest a Daciei, grupurile de barbari (daci liberi, lacringi) s-au agitat din nou și au pustiit o parte a provinciei. Ei au obținut de la Macrinus eliberarea ostaticilor luați de Caracalla[3], ceea ce a reprezentat, probabil, prețul plătit de romani pentru încetarea ostilităților.

După numai un an, dinastia Severilor este reinstaurată de Senat (la 8 iunie 218), iar Macrinus va fi înlăturat violent, în vara aceluiași an. De data aceasta Iulia Maesa, sora Iuliei Domna, reușește să-l impună la tron pe nepotul ei, cunoscut sub numele de ***Elagabal*** (M. Aurelius Antoninus Heliogabalus, 218–222). Foarte tânărul împărat, preot al zeului Soarelui din *Emesa*, al cărui nume l-a adoptat, a încercat să ridice cultul acestei divinități la rangul de religie oficială a imperiului. Ca odinioară sub Caracalla, la curte sunt

[1] Cassius Dio, LXXVIII, 20, 3.
[2] *Ibidem*, 27, 5.
[3] *Ibidem*.

atotputernice două femei, bunica Iulia Maesa și mama Iulia Soemias. Nu cunoaștem evenimente politico-militare ce ar fi privit Dacia sub domnia lui Elagabal, nici pe înalții funcționari ai provinciei, cu excepția, eventual, a unui Ulpius, procurator al *Daciei Apulensis* și *agens vice praesidis*.

O revoltă a pretorienilor, în favoarea vărului lui Elagabal, se sfârșește cu asasinarea lui Elagabal și a mamei sale (11 martie 222) și cu proclamarea ca împărat a lui ***M. Aurelius Severus Alexander*** (222–235), fiu al Iuliei Mammaea, nepot al aceleiași Iulia Maesa. Aproape un copil la urcarea pe tron, Severus Alexander va fi dominat de mama sa, împreună redând Senatului puterea de altădată. Doi juriști celebri, Ulpianus și Paulus, ca și istoricul Cassius Dio (consul în 229) sunt persoane agreate la curte, cel puțin în prima parte a domniei. În Orient, statul part, ajuns de curând sub conducerea noii dinastii sasanide, atacă posesiunile romane. Contraofensiva romană împotriva Sasanizilor (231–233) va fi oprită când alamanii vor începe atacurile în *Gallia*.

Sub Severus Alexander Dacia străbate o perioadă liniștită și prosperă. În nordul provinciei, dincolo de hotar, în contextul mai general de întărire a frontierelor, se înființează la *Samum* (Cășeiu) o *statio* condusă de *beneficiarii consularis*, cu rol de supraveghere. Spre sfârșitul domniei sale, guvernator consular în Dacia era Iasdius Domitianus, menționat în inscripții la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Cumidava*, Ilișua și Mehadia.

Cu uciderea lui Severus Alexander și a mamei sale de către soldații revoltați la *Mogontiacum* (azi Mainz, Germania), prin februarie–martie 235, se sfârșea dinastia Severilor. Pentru viitoarea jumătate de secol, pe fondul crizei generale a societății romane tradiționale, adevăratul stăpân al Imperiului roman va deveni armata, soldățimea, care proclamă și detronează împărați. Din cei peste 25 împărați și coîmpărați ai perioadei sumbre ce începea în anul 235 numai doi sau trei nu au avut un sfârșit violent. Spre finele deceniului patru, mai accentuat în perioada următoare, situația provinciei Dacia se va înrăutăți mereu, datorită presiunilor puternice, mai cu seamă din partea carpilor și goților, care prin incursiuni și devastări au contribuit esențial la instaurarea unui climat de nesiguranță.

Această etapă din istoria Principatului, cunoscută sub numele de „anarhie militară" ori epoca „împăraților-soldați", începe cu domnia lui ***Maximinus Thrax*** (C. Iulius Verus Maximinus, 235–238). Țăran originar din *Thracia*, el a parcurs toate treptele ierarhiei militare, iar ca împărat al soldaților se va sprijini exclusiv pe aceștia, nesocotind total Senatul. Prin campaniile din Germania, Maximinus va stăvili atacurile alamanilor.

Împăratul a purtat oficial titlul de *Dacicus Maximus* de pe la sfârșitul anului 236, ceea ce dovedește lupte victorioase ale lui Maximinus Thrax împotriva dacilor liberi, fără ca alte surse de informație să ofere date suplimentare despre grupul de daci liberi înfrânți de împărat. Totuși, dat fiind faptul că împăratul a purtat și titlul de *Sarmaticus Maximus* și ținând seama de mai multe epitafuri (nu suficient de bine datate) din *Noricum* și *Pannonia Inferior*, care amintesc militari din legiunile *II Italica*, respectiv din legiunile *I Adiutrix* și *II Adiutrix*, căzuți într-un „război dacic", se poate presupune că luptele au

avut loc în zona de la vest și nord-vest de provincia Dacia, unde grupuri de daci liberi și de iazigi au fost înfrânte. Din vremea acestui împărat sunt cunoscuți consularii Daciei M. Cuspidius Flaminius Severus și Q. Iulius Licinianus, iar cinci inscripții din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* îl menționează pe Q. Axius Aelianus, *procurator provinciae Daciae Apulensis bis vice praesidis*. Aceasta înseamnă că în două rânduri Axius Aelianus a înlocuit pe guvernatorul consular.

La mijlocul lunii aprilie 238 Maximinus Thrax și fiul său sunt uciși de soldații revoltați, în timpul asediului *Aquileei*, în condițiile în care izbucnise deja un nou război între diferiți împărați proclamați de armată ori de Senat. A fost o succesiune de domnii efemere, toate sfârșind în mod violent: tatăl și fiul M. Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus și M. Antonius Gordianus Sempronianus Romanus Africanus II (în ianuarie 238), apoi coîmpărații M. Clodius Pupienus Maximus și D. Caelius Calvinus Balbinus (în ianuarie–mai). Tânărul de doar 13 ani ***M. Antonius Gordianus III***, nepotul primilor doi, numit *caesar* sub domnia împăraților Pupienus și Balbinus, rămâne singur împărat (238–244). Autoritatea efectivă în stat o va exercita, până în 243, prefectul pretoriului, Timesitheus, devenit în 241 și socru al împăratului.

Încă în primăvara anului 238, sub împărații Pupienus și Balbinus, carpii și goții invadaseră *Moesia Inferior*[1], iar în 242 carpii revin în *Moesia* și *Thracia*. Gordian al III-lea și socrul său, aflați în *Macedonia*, unde se pregăteau pentru o nouă campanie orientală, sunt obligați să rezolve mai întâi problemele din aceste regiuni[2]. Chiar dacă Dacia nu a avut de suferit în mod direct, este posibil ca atacurile carpice din 242 să fi provocat neliniște mai cu seamă în Dacia sudică, unde se îngroapă tezaure monetare la Sâmburești (jud. Olt), Drăgășani (jud. Vâlcea), Vârtop (jud. Dolj), Gruia (jud. Mehedinți); în Transilvania doar tezaurul de la Țaga (jud. Cluj) a fost ascuns în această perioadă. Unele dedicații pentru zeul războiului la *Drobeta* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* par să confirme situația militară tensionată. Zonele puse sub supraveghere în nordul Daciei, fostele *stationes* create de Severus Alexander, sunt transformate în *regiones* încorporate provinciei.

Din timpul domniei lui Gordian al III-lea cunoaștem numele ultimului consular al Daciei, al cărui mandat poate fi încadrat cronologic, italicul D. Simonius Proculus Iulianus (prin 241–243). După unii istorici, în acest interval Caesidius Respectus ar fi fost procuratorul *Daciei Apulensis*. Sub același împărat, dar și sub urmașul său, Filip Arabul, se plasează procuratura din *Dacia Apulensis* a lui M. Lucceius Felix (242–245), menționat la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în nouă inscripții.

La începutul anului 244 Gordian al III-lea este asasinat în Orient, iar cel care pusese la cale complotul, prefectul pretoriului ***M. Iulius Philippus (Arabs)***, fiul unui șeic arab, va deveni împărat (244–249).

Provincia Dacia va cunoaște o gravă amenințare din partea carpilor, care atacă din nou la începutul domniei lui Filip Arabul, profitând și de plecarea unor efective militare

[1] *HA, Maximus et Balbinus*, 16, 3.
[2] *HA, Gord. Iun.*, 26, 4.

din Dacia în campania orientală a lui Gordian al III-lea. Atacul, care a vizat în primul rând Dacia sudică, a venit dinspre Muntenia, carpii distrugând castre de pe limesul transalutan, așa cum dovedesc cercetările și descoperirile arheologice de la Săpata de Jos și Câmpulung, dar și de pe limesul alutan (Ioneștii Govorei), atacatorii ajungând în vestul Olteniei. S-a presupus că limesul transalutan a fost abandonat după aceste distrugeri, apărarea Daciei repliindu-se pe linia Oltului. Tezaurele monetare descoperite la Săpata de Jos (jud. Argeș), Caracal (jud. Olt), Bârca, Ocolna, Moțătei și Dobridor (jud. Dolj), Bălești (jud. Gorj) se încheie cu emisiuni din anii 243–246, așadar cu monede emise la sfârșitul domniei lui Gordian al III-lea ori la începutul domniei lui Filip Arabul și ar putea reprezenta același orizont de tezaure ascunse din cauza marii invazii carpice. Teama îi face pe unii locuitori să se refugieze la sudul Dunării, printre ei aflându-se și mama viitorului împărat Galerius, numită Romula, care se va stabili într-o așezare ce ulterior se va chema *Romuliana*[1]. Atacurile au vizat însă și Dacia intracarpatică. Carpii au intrat dinspre sud, pe valea Oltului, prin pasul Turnu Roșu (cum dovedesc tezaurele ascunse la Boița, Ocna Sibiului și Ațel) și prin pasul Vâlcan (tezaurul de la Bălești). Tezaure cu ultimele emisiuni din anii 243–246 s-au descoperit la *Potaissa*, Cristești (jud. Mureș), *Apulum* și Geomal (jud. Alba), Jieț-Popi (jud. Hunedoara). La *Potaissa* însăși incinta castrului legiunii *V Macedonica* este întărită. Locuitori ai provinciei au fost luați în robie de carpi, unul din aceștia închinând mai apoi la *Apulum* un altar zeului suprem drept mulțumire că a reușit să scape din captivitatea carpilor (*a Carpis liberatus*). Împăratul s-a îndreptat spre teatrul de război: dintr-un rescript din 12 noiembrie 245 aflăm că el se găsea la *Aquae* (localitate din *Moesia Superior* sau chiar din *Dacia Malvensis*). Cronologia operațiunilor militare și localizarea unor episoade din acest război nu sunt suficient lămurite. Evenimentele au putut avea loc în anul 246 sau în prima jumătate a anului 247. Potrivit lui Zosimos[2], s-a dat o bătălie împotriva carpilor, care „pustiau meleagurile de lângă Istru". Carpii s-au refugiat într-o fortificație pe care romanii au supus-o asediului. Ulterior, cei asediați, ajutați și de alți carpi care se regrupaseră, atacă din nou, dar nu rezistă trupelor de mauri și propun împăratului o înțelegere „pe care Filip a primit-o ușor" și s-a retras. Într-o inscripție descoperită la *Intercisa*, în *Pannonia Inferior*, se menționează un centurion pretorian căzut în luptă la *castellum Carporum*. Acest *castellum* ar putea fi fortificația în care s-au refugiat carpii, potrivit relatării lui Zosimos, dar localizarea sa a rămas controversată, istoricii așezându-l, pe rând, în nordul Transilvaniei, în sudul Moldovei, în Muntenia ori în Basarabia. La război au participat și efective militare din alte provincii, vexilații din legiunile *VII Claudia* din *Moesia Superior* și *XXII Primigenia* din *Germania Superior*. Pe la sfârșitul verii anului 247, Filip Arabul se întoarce la Roma, iar la finele aceluiași an ori în anul 248 primește titlurile de *Carpicus maximus* și *Germanicus maximus*. Emisiunile monetare din anul 248 consemnează, de asemenea, *Victoria Carpica*.

[1] Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XIX, 2.
[2] *Historia nova*, I, 20.

După înfrângerea carpilor, provincia, cu sprijin imperial, depune eforturi pentru înlăturarea urmărilor războiului. Încă din 246 Dacia primise dreptul de a emite monede de bronz. Orașele și unele localități importante din sudul provinciei sunt ajutate să se refacă. După încetarea operațiunilor militare, vexilații din legiunile *VII Claudia* și *XXII Primigenia* contribuie la lucrări de fortificare, însăși zidurile *Romulei* fiind refăcute din temelii *manu militari* în anul 248, fapt atestat de mai multe inscripții descoperite acolo. Monumentele de mulțumire pentru *restitutor orbis totius* nu întârzie să apară în orașe (*Napoca*, *Porolissum*) ori în castre (Slăveni). Chiar conciliul provincial întrunit la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* își manifestă recunoștința față de împărat printr-o dedicație, în anul 248. Din date epigrafice aflăm numele unui procurator al *Daciei Apulensis* sub Filip Arabul, P. Aelius Hammonius (cca 245–247).

Dar în anul 248 o invazie a goților, conduși de Argaithus și Guntherícus, în alianță cu carpii, taifalii, peucinii și hasdingii pune în pericol *Moesia Inferior*[1]. Invazia este respinsă de comandantul armatelor din *Pannonia Inferior* și cele două *Moesii*, senatorul ***C. Messius Quintus Traianus Decius***, pe care, în vara anului 249, armatele sale din *Pannonia* îl proclamă împărat (249–251). În aceeași toamnă, Filip Arabul este ucis de soldați la Verona, iar fiul său este asasinat la Roma.

Primul împărat de origine iliră, marele persecutor al creștinilor, Traianus Decius, va continua politica de refacere a provinciei Dacia, o inscripție din *Apulum* numindu-l *restitutor Daciarum*. Titlul triumfal de *Dacicus Maximus* — care semnifică victoria împăratului asupra dacilor liberi — este atestat numai pe miliarii din *Hispania Tarraconensis*. Împăratul va avea de înfruntat încă o puternică invazie a goților conduși de Kniva, începută spre sfârșitul anului 249 în *Moesia* și *Thracia*. Este posibil ca atunci să fi fost atacată și Dacia sau, cel puțin, apropierea goților să fi produs panică. Mai multe tezaure monetare care se încheie cu emisiuni din anii 247–248 au fost ascunse atât în Dacia sudică — *Sucidava*, Slăveni (jud. Olt), Tunarii Vechi (jud. Dolj), Bumbești (jud. Gorj) — cât și în zonele intracarpatice: Ruși (jud. Sibiu), Gilău (jud. Cluj), Visuia (jud. Bistrița-Năsăud).

În iunie 251 Traianus Decius cade în lupta cu goții la *Abrittus* (astăzi Razgrad, Bulgaria). Era primul împărat roman care își pierdea viața într-un război cu barbarii. În aceste condiții armata îl proclamă împărat pe guvernatorul *Moesiei Inferior*, ***C. Vibius Trebonianus Gallus*** (251–253), acuzat de Zosimos că îl trădase pe Decius. Noul împărat a încheiat pacea cu goții, obligându-se la plata unor subsidii anuale[2]. În vremea acestei domnii, un ultim procurator al *Daciei Apulensis*, totodată *agens vice praesidis*, este menționat de izvoare epigrafice în persoana lui Aurelius Marcus. Colonia *Aurelia Apulensis* este numită, într-o inscripție din anul 252, *Chrysopolis* („orașul de aur“), epitet ce ilustrează prosperitatea celui mai mare oraș din Dacia în vremuri îndeobște frământate. Un miliar descoperit la *Micia* atestă repararea drumului imperial spre *Apulum*.

[1] Iordanes, *Getica*, 91–92.
[2] Zosimos, *Historia nova*, I, 23.

Deoarece M. Aemilius Aemilianus, guvernatorul *Moesiei Superior*, după ce respinsese pe goți și pe carpi din sudul Dunării fusese proclamat împărat de armată, senatorul P. Licinius Valerianus a fost însărcinat de Gallus cu pregătirea luptei împotriva uzurpatorului. Dar în august 253 Gallus este ucis de proprii soldați la *Interamna*, în Umbria, înaintea bătăliei cu Aemilianus. Împărat proclamat de armată devine ***P. Licinius Valerianus*** (253–260), care își asociază la domnie fiul, ***P. Licinius Egnatius Gallienus*** (253–268). La începutul toamnei anului 253 Aemilianus cade victimă trupelor sale.

În timpul domniei comune a lui Valerianus și Gallienus criza Imperiului roman atinge apogeul. Integritatea statului și autoritatea imperială sunt grav amenințate, pe de o parte de numeroșii uzurpatori ce răsar pretutindeni, susținuți de diferite grupuri de armate, iar pe de altă parte prin atacurile goților, quazilor, sarmaților, alamanilor, francilor, perșilor. Eforturile depuse de cei doi împărați pentru a menține ordinea au fost doar în mică măsură încununate de succes. S-a încercat, pentru prima oară, o divizare pe criterii geografice a atribuțiilor celor doi împărați, Valerianus urmând să se ocupe de Orient, iar Gallienus de Occident. O reformă militară constând în principal din îndepărtarea clasei senatoriale de la conducerea legiunilor a însemnat ultimul act dintr-un șir de măsuri care îi făcea pe cavaleri atotputernici în armată și în administrație. S-a încercat stăvilirea creștinismului, printr-o nouă prigoană îndreptată împotriva clerului și a creștinilor din straturile superioare ale societății. În *Pannonia* apar pe rând doi uzurpatori (în 258 sau abia în 260), Ingenuus și Regalianus (acesta din urmă, conform biografului împăratului[1], ar fi fost din neamul lui Decebal). Anul 260 a fost cu deosebire dezastruos: Valerianus, care încerca în Orient să salveze provinciile imperiului, este făcut prizonier de Shapur I, fiind ucis după doi ani de captivitate la Sasanizi. În 259 sau în 260 limesul *Germaniei Superior* este străpuns de alamani, teritoriul numit *decumates agri* fiind abandonat. Tot atunci Occidentul își proclama secesiunea, generalul Postumus fiind ales împărat de armată în *Gallia*, „imperiului gallic“ atașându-i-se *Britannia* și o parte din *Hispania*. În Orient, după 260, autoritatea aparține lui Odaenathus, principele *Palmyrei*, iar după asasinarea sa în anul 267, soția acestuia, Zenobia, întemeiază un adevărat „imperiu palmyrean“.

Deceniul șase consemnează și eforturile provincialilor și ale Romei pentru a menține Dacia în structurile romane imperiale. Cele două legiuni, comandate după reforma lui Gallienus de *praefecti*, se află la posturile lor. La *Potaissa*, cândva între 255 și începutul anului 258, prefectul legiunii *V Macedonica*, Donatus, anunța terminarea construirii unui templu închinat lui Deus Azizos, fapt excepțional, dacă ținem seama de epoca frământată pe care o străbate provincia laolaltă cu întreg Imperiul roman.

Cu toate că amenințările grave asupra Imperiului roman se produceau în regiuni îndepărtate de Dacia, atacurile barbare nu puteau rămâne fără ecou în provincie. Mai mult, deoarece Gallienus poartă din 257 titlul (poate neoficial) *Dacicus Maximus*, trebuie presupuse conflicte la granițele provinciei cu dacii liberi. Epitetele repetate *pia fidelis* acordate legiunilor dacice (chiar *VII pia VII fidelis* pentru legiunea *V Macedonica*)

[1] *HA*, *Tyr. Trig.*, 10, 8.

demonstrează loialitatea lor față de Gallienus în luptele de la hotarele provinciei sau împotriva alamanilor ori a uzurpatorilor din *Pannonia*. În vederea acestor lupte, Gallienus a fost nevoit să transfere trupe din alte provincii, inclusiv din Dacia. Probabil că în aceste împrejurări o vexilație compusă din detașamente din cele două legiuni dacice, condusă de Flavius Aper, *praepositus leg. V Mac(edonicae) et XIII Gem(inae) Galli(enarum)* ajunge în *Pannonia Superior*, la *Poetovio* (azi Ptuj, Slovenia), unde este documentată prin cinci inscripții descoperite în *mithraeum*, databile după căderea lui Valerianus în captivitatea sasanidă. Și sub comanda viitorului împărat Claudius al II-lea s-a aflat în afara Daciei o vexilație în care intrau și trupe din Dacia[1]. Nu se poate aprecia mărimea vexilațiilor trimise din Dacia în alte zone ale imperiului. Este însă limpede că aceste dislocări de trupe au slăbit capacitatea de apărare a provinciei și că împăratul nu avea momentan soluții mai bune. De asemenea, este posibil ca, spre sfârșitul domniei lui Gallienus, armatele din Dacia să nu-i mai fi fost fidele. Legiunea *V Macedonica* — alături de alte legiuni — figurează pe monedele de aur emise de Victorinus în *Gallia*. Așadar, se pare că legiunea ori detașamente din legiune trimise împotriva uzurpatorului Postumus au trecut apoi de partea urmașului acestuia, Victorinus.

În deceniile șase și șapte situația din Dacia devine tot mai tulbure. Circulația monetară este în scădere, tezaurele monetare — fără să lipsească — sunt puține: în timpul domniei comune a lui Valerianus și Gallienus se încheie tezaurele de la Olteni (jud. Vâlcea) și Goleț (jud. Caraș-Severin), iar după anul 260 au fost ascunse două tezaure la *Apulum* și unul în împrejurimile Aiudului. Prin orașe și în castre se constată reparații stângace, cu reutilizarea ca material de construcție a unor monumente mai vechi, cum se întâmplă la *Porolissum*. Inscripțiile — măcar cele cert databile în această perioadă — dispar, după o drastică scădere numerică începută cu mai mulți ani înainte. Astfel, sub Traianus Decius (o domnie de aproape doi ani) se cunosc în provincie trei inscripții databile cu siguranță; sub Trebonianus Gallus (o domnie de doi ani) sunt patru inscripții; sub Gallienus (o domnie de 15 ani) — cinci inscripții, din care probabil numai una sau două depășesc anul 260.

În anul 267 goții au atacat dinspre Marea Neagră și au urcat pe Dunăre, „producând multe nenorociri pe teritoriul roman"[2]. Probabil că acum au avut de suferit localitățile și castrele din sudul Daciei: *Drobeta*, Slăveni, Bumbești. Atacurile goților au vizat țărmurile apusene și sudice ale Mării Negre, insulele din răsăritul Mediteranei, bogatele orașe grecești de pe continent. Gallienus și generalii săi au reușit cu greu să oprească invazia.

În timp ce asedia *Mediolanum* (astăzi Milano), luptându-se cu Aureolus, un uzurpator de origine dacică, Gallienus cade victima unui complot militar, în septembrie 268. Împărat aclamat de armată va fi ***M. Aurelius Claudius II (Gothicus)***, general originar din *Dalmatia* (268–270). El va obține o strălucită victorie împotriva goților în anul 269, la *Naissus* (astăzi Niš, Serbia), prin care presiunea goților la Dunăre a fost înlăturată pentru câteva

[1] *HA, Vita Claudii*, 15, 2.
[2] *HA, Vita Gallieni*, 13, 6.

decenii. Legenda *Dacia Felix* mai apare pe monedele emise de Roma, ceea ce înseamnă că oficial provincia Dacia era parte a Imperiului roman.

După moartea lui Claudius al II-lea Goticul, răpus de ciumă la *Sirmium*, în septembrie 270, și după câteva zile de domnie a fratelui său, Quintillus, armata îl va proclama împărat pe ***L. Domitius Aurelianus*** (270–275), comandantul cavaleriei, originar din *Moesia*, care străbătuse — ca odinioară Maximinus Thrax — toate treptele ierarhiei militare.

Remarcabil general, Aurelian a reușit să redreseze, în decursul a câțiva ani, soarta precară a Imperiului roman. Prin anii 270–271 sunt înfrânți sarmații, carpii și goții, iar alamanii sunt respinși din nordul Italiei. În 272–273 „imperiul" Zenobiei este desființat și *Palmyra* distrusă, iar în 274 este lichidată secesiunea gallică.

Fig. 6 Cap de statuie reprezentându-l pe împăratul Aurelian

Știrile despre situația Daciei sunt extrem de lacunare. Emisiunile monetare cu caracter propagandistic încă mai folosesc, la începutul domniei lui Aurelian, legenda *Dacia Felix*. Numai două tezaure se încheie cu monede emise de Aurelian, la *Apulum* și la Viișoara (jud. Dolj). Titlul de *Dacicus Maximus* apare (probabil neoficial) atașat numelui împăratului prin 272 în inscripții din afara Daciei.

Cu toate succesele pe care Aurelian le înregistrează în refacerea și menținerea unității imperiului, provinciei Dacia i s-a hotărât o altă soartă: părăsirea ei de către armata și de către oficialitățile romane, lăsarea în afara granițelor imperiului. Din vremea lui Gallienus, mai ales după 260, chiar situația politică din provincie poate fi considerată nesigură. S-a remarcat penuria izvoarelor epigrafice, numismatice și arheologice. Izvoarele literare nu sunt nici ele prea limpezi în privința modalității și a momentului retragerii romanilor din Dacia. Fie că avem de-a face cu o abandonare în etape, fie că trebuie avută în vedere — la începutul acestui proces — o secesiune temporară a Daciei de imperiu, rezultatul final a constat în abandonarea unui teritoriu prea expus atacurilor barbare, a cărui păstrare devenea prea dificilă și ineficientă strategic; Imperiul roman revenea, în felul acesta, la cursul Dunării, graniță naturală, mai ușor de apărat.

Capitolul IV
ORGANIZAREA MILITARĂ

Armata

Considerații generale. Dacia a fost cucerită de romani printr-un mare efort militar și pentru păstrarea ei în cadrul imperiului, ca un bastion înaintat (*propugnaculum*) în lumea „barbară" de la nordul Dunării, era nevoie de numeroase trupe și de organizarea unui limes puternic. Prin bogățiile solului și subsolului, prin rolul său de spargere și neutralizare a unității sau alianței populațiilor libere de la nordul fluviului, Dacia prezenta pentru romani un deosebit interes politic, economic și militaro-strategic. De aceea, împărații care i-au urmat lui Traian — cu excepția lui Hadrian și Gallienus, care au renunțat la întinse teritorii dacice — au fost permanent preocupați de Dacia și au reușit să o mențină timp de aproape 170 de ani între provinciile imperiului, controlând astfel îndeaproape situația politică și militară de la Dunărea Mijlocie și de Jos. În acest scop, romanii au construit la nordul Dunării un amplu sistem defensiv, au masat și menținut în teritoriu mari efective militare. De la început, pe frontiere și în interior, Dacia a fost întărită cu numeroase castre, burguri, turnuri de observație și pază, ziduri și valuri de apărare, precum și alte fortificații, mereu amplificate și perfecționate în cursul timpului, în funcție de nevoile defensive. Deoarece Dacia era o provincie mărginașă, foarte expusă atacurilor dacilor liberi, sarmaților și semințiilor germanice, oficialitățile romane au manifestat în permanență solicitudinea ca armata să aibă tehnica de luptă corespunzătoare și să dispună de efective ridicate, capabile să facă față atacurilor externe și pericolelor de orice fel.

Potrivit normelor administrative și militare romane, toată armata unei provincii se afla sub comanda supremă a guvernatorului. Acesta era ajutat în conducere de un întreg stat major, împărțit în diferite servicii cu atribuții administrative și militare.

În timpul domniei lui Traian, când Dacia era unitară, armata — și ea una singură — s-a găsit succesiv sub comanda superioară a primilor guvernatori, Iulius Sabinus și D. Terentius Scaurianus, ambii de rang consular, deoarece provincia dispunea de cel puțin două legiuni.

Sub domnia lui Hadrian, după ce Muntenia și sudul Moldovei au fost abandonate de imperiu și când în spațiul roman de la nordul Dunării (în 118–119) au luat ființă

trei provincii (*Dacia Superior, Inferior* și *Porolissensis*), unitățile militare din fiecare provincie au format o armată (*exercitus*) separată, pusă sub comanda guvernatorului din provincia respectivă. În *Dacia Superior*, fiindcă se găsea numai o singură legiune, comandamentul militar suprem era un guvernator de rang pretorian, al cărui nume figurează pe toate diplomele militare. În *Dacia Inferior* și *Dacia Porolissensis* — unde se cunosc, de asemenea, mai multe diplome militare — era în fruntea fiecărei armate câte un guvernator presidial de rang ecvestru, întrucât acolo nu se afla nici o legiune, ci numai trupe auxiliare. Pentru *Dacia Porolissensis*, prin mai multe ștampile tegulare cu sigla *EX(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)*, descoperite la *Potaissa*, *Napoca*, Gilău, *Porolissum* și Romita (jud. Sălaj), este bine documentată existența unei armate proprii, în perioada 118–168. Tot în timpul lui Hadrian, pe unele monede emise probabil în anul 137, apare legenda EXERCITVS DACIAE, care trebuie interpretată că se referă la întreaga armată, unită, din cele trei provincii dacice. Este de admis că, până prin anul 168, în timp de război, cele trei armate provinciale se grupau în jurul legiunii de la *Apulum* și sub comandamentul unic al legatului *Daciei Superior*. Situația aceasta s-a menținut până la noua reformă politico-administrativă din anul 168. De la această dată, prin venirea la *Potaissa* a legiunii *V Macedonica*, armata Daciei va avea două legiuni, iar *exercitus Daciae Porolissensis* cu organizarea sa inițială va înceta să mai existe.

După ampla reorganizare din 168, armatele celor trei provincii nu se știe sigur dacă au continuat să existe separat, dar legatul consular al celor trei Dacii (*legatus Daciarum trium*) devine comandantul suprem al trupelor din cele trei provincii. Un mare inconvenient de natură documentară în lămurirea unor probleme de istorie militară a Daciei constă în împrejurarea că diplomele militare *din* și *privind* Dacia nu depășesc anul 164. Doar una singură, descoperită în 1980 la *Drobeta*, datează din 1 aprilie 179. În mod straniu, în ea revin, alături de *Dacia Porolissensis*, vechile denumiri de *Dacia Inferior* și *Dacia Superior*, semnificând probabil districte militare. Din această cauză, multe lucruri din afara organizării militare rămân incerte și chiar necunoscute, cel puțin deocamdată.

La fel ca în alte provincii imperiale, armata Daciei (*exercitus Daciae*) era formată din legiuni (*legiones*) și trupe auxiliare regulate (*alae, cohortes*), la care se adăugau formațiuni neregulate: *numeri, vexillationes, equites et pedites singulares* și alte detașamente.

Legiunile. Ca pretutindeni în imperiu, și în Dacia legiunile constituiau nucleul armatei romane, unitățile ei de bază, care direcționau principalele activități militare, deseori influențând și mersul vieții social-politice. Spre deosebire de trupele auxiliare, legiunile erau alcătuite numai din cetățeni romani.

O legiune romană în timpul imperiului avea — după A. von Domaszewski — 5 600 de oameni grupați în 10 cohorte, împărțite la rândul lor în centurii. Prima cohortă era formată din 1 000 (*miliaria*), iar celelalte din câte 500 (*quingenariae*) de militari. Comandantul legiunii (*legatus legionis*) era numit de împărat dintre membrii senatului, de aceea se mai numea și *legatus Augusti*. Începând cu Gallienus, persoanele de rang senatorial fiind excluse de la comandament, legatul este înlocuit pe linie de comandă

cu *praefectus legionis*, de rang ecvestru, cu atribuții pur militare și militar de profesie. Acesta se afla sub autoritatea directă a guvernatorului presidial, *praeses*, cum se va numi guvernatorul unei provincii romane după reforma lui Gallienus.

În ierarhia ofițerilor, după comandantul legiunii urmau în rang *tribuni laticlavi*, care erau tineri din ordinul senatorilor, înainte de a fi intrat în cariera (*cursus*) senatorială propriu-zisă. În fiecare legiune, alături de un tribun laticlav (de rang senatorial), erau și cinci tribuni din ordinul ecvestru (*tribuni angusticlavi*), care ajungeau să dețină comanda înainte de a avea acces la cariera ecvestră. Ierarhic, aceștia toți veneau după *praefectus castrorum*, care, exceptând comandantul, era ofițerul cel mai important din legiune, deoarece răspundea de organizarea castrului și de toată partea administrativă.

Centuriile — 59 la număr într-o legiune — erau comandate de centurioni, care erau ofițeri de carieră, recrutați din rândurile plebei și numiți de împărat, cu dreptul de a purta inelul de aur. Ei puteau avansa până la gradul de *primipilus* (comandant al primei centurii din prima cohortă), după care, de obicei, intrau în ordinul ecvestru.

Din rândul subofițerilor (*principales*), după grad și atribuții, făceau parte: *cornicularii* (un fel de aghiotanți ai ofițerilor superiori), *beneficiarii* (cu atribuții administrative, de poștă, la paza închisorii și chiar în serviciul personal al comandantului), *actarii* (cei care notau diferite mărunțișuri cotidiene din administrație), *quaestionarii* (un fel de judecători de instrucție în ajutorul comandantului), *frumentarii* (cu rol polițienesc), *exceptores* și *notarii* (cu rol de secretari), *statores* (însărcinați, ca și lictorii, cu paza guvernatorului de provincie), *haruspices* (cu funcții sacerdotale), *librarii* (secretari-contabili), *singulares* (călăreți sau pedestrași aduși din trupele auxiliare pentru garda guvernatorului), *interpretes* (interpreți în tratativele cu reprezentanții diferitelor neamuri străine), *immunes* (cei scutiți de corvoadă) și mulți alții care țineau direct de *praefectus castrorum*. Dintre subofițerii legiunilor, pe lângă alți funcționari cu atribuții civile și judecătorești, erau selecționați și cei care formau statul-major al guvernatorului provinciei.

Pe lângă subofițerii menționați, tot în categoria *principales* se încadrau: *aquiliferi* (purtătorii de acvile), *signiferi* (purtătorii de însemne), *imaginiferi* (cei care duceau imaginea împăratului), *vexillarii* (cei care purtau steaguri — *vexillum* ale cavaleriei), *optiones* (locțiitori de centurioni, având diferite servicii), *tesserarii* (trasmițători ai ordinelor comandantului), *bucinatores, cornicenses, tubicines* (goarniști, trompeți) și *custodes armorum* (paznicii depozitului de arme și mașini de luptă).

O altă categorie de *principales*, cu atribuții administrative și tehnice, care se aflau la conducerea și supravegherea comandamentului castrului, erau: *metatores* (centurioni care fixau pe teren locul lagărului), *mensores* (cei însărcinați cu măsurătorile), *optiones valetudinarii* (administratorii și păzitorii spitalului), *capsarii* (infirmieri), *pequarii* (medici veterinari), *optiones balnearii* (cei care se îngrijeau de baia castrului), *optiones carceris* (paznicii închisorii), *optiones fabricae* (șefii atelierelor de fabricarea și repararea armelor), *doctores fabrum* (maiștri, șefi ai atelierelor de arme). În conducerea acestor servicii, *praefectus castrorum* era ajutat de un stat-major compus din subofițeri: *cornicularii*, *beneficiarii* și

librarii. Subofițerii cu rangul cel mai înalt, cum erau *cornicularii* de pildă, puteau avansa la rangul de centurion.

Centurionii, subofițerii și soldații de rând se angajau de bunăvoie în legiune. Toți erau cetățeni romani și militari de carieră. Înrolarea soldaților în legiune se făcea, în mod obișnuit, la vârsta de 20 de ani, iar serviciul militar dura 20 de ani. Dar, de regulă, el se prelungea până la 25 de ani și, în caz de război, chiar mai mult.

Solda (*stipendium*) pentru soldații din legiuni a crescut mereu în cursul timpului, de la 300 de denari anual (în vremea lui Domitian) la 500 de denari (sub Septimius Severus) și 750 de denari sub domnia lui Caracalla, când, după reforma monetară din anul 215, era plătită în antoniniani. Subofițerii — în afară de *immunes*, care în general aveau solda egală cu a ostașilor de rând — primeau solde mult mai mari, în funcție de misiunea tactică și alte criterii de responsabilitate militară. Astfel, beneficiarii primeau soldă dublă și uneori triplă, iar centurionii erau mult mai bine remunerați: cu 5 000 de denari în perioada Domițian–Traian și cu 10 000 de denari centurionii din prima cohortă, iar *primipili* cu 20 000 de denari.

Trebuie menționat că la *stipendium* se mai adăugau uneori și *donativa*, sume de bani ocazionale date de împărați, și acele *praemia militiae* de 3 000 de denari, pe care veteranii le primeau la ieșirea din armată, ca recompensă, care din lipsă de lichidități se schimba cu atribuirea de pământuri (*missio agraria*).

O legiune cu castrul său dispunea de un teritoriu întins, asupra căruia își exercitau autoritatea prin comandantul său. În acest teritoriu în apropierea nemijlocită a castrului se stabileau familiile militarilor, meseriașii, negustorii și alte categorii de civili cu interese legate de castru, formând canabele legiunii. Cu timpul, aceste canabe se dezvoltă și adesea devin orașe. Când într-o provincie se afla o legiune, cel puțin teoretic o mică parte din teritoriul provinciei devenea *territorium legionis*.

Când o provincie avea cel puțin două legiuni — așa cum era situația în Dacia sub domnia lui Traian — guvernatorul, de rang consular, era și comandantul suprem al întregii armate (*exercitus*) din provincia respectivă, comandanților de legiune revenindu-le doar autoritatea militară separată asupra legiunii (*legio*) de sub conducerea proprie. Dacă într-o provincie se afla o singură legiune — cazul *Daciei Superior* după 118 și al *Daciei Porolissensis* după 168 — atunci guvernatorul, de rang pretorian, era și comandant al legiunii, care avea un stat-major al său, de caracter pur militar. Normele administrativ-militare în cazul acestor două situații se vor modifica prin reforma lui Gallienus (vezi *supra*). În cazul când într-o provincie nu exista nici o legiune — situația din *Dacia Inferior–Malvensis* și din *Dacia Porolissensis* înainte de 168 — guvernatorul presidial, de rang ecvestru, era în fruntea întregii armate provinciale, alcătuită exclusiv din trupe auxiliare (*alae, cohortes, numeri*).

Legiunile din Dacia. Trei legiuni au staționat timp mai îndelungat în Dacia romană: *XIII Gemina*, *IV Flavia felix* și *V Macedonica*. Despre legiunea *I Adiutrix* nu avem date suficiente, dar se admite ca probabilă staționarea sa la *Apulum* (probabil la „Partos") până

în 114, când a fost retrasă și dusă în Orient, în războiul cu parții, după care revine în Europa și se stabilește pe limesul danubian, la *Brigetio* (Szöny), în *Pannonia Superior*.

Legiunea *XIII Gemina* a fost adusă în *Moesia Superior* din Pannonia (*Vindobona*–Viena) și a luptat în ambele războaie de cucerire a Daciei, după care a rămas fără întrerupere în noua provincie până la retragerea aureliană. Castrul ei permanent — împrejmuit la început cu un val de pământ și apoi cu zid de piatră — se afla la *Apulum*, pe teritoriul cuprins acum între zidurile cetății medievale din secolul al XVIII-lea. Suprafața lui era de aproape 19 ha. Descoperirea porții *principalis dextra* pe latura de sud dovedește că orientarea castrului era cu fațada spre est. Canabele legiunii s-au dezvoltat împrejurul și în imediata lui apropiere. Sub domnia lui Septimius Severus, ele au primit statutul de *municipium* (*Septimium Apulense*), devenind aici al doilea oraș, alături de *colonia Aurelia Apulensis*, ridicată la acest rang de Commodus și situată pe malul drept al Mureșului, la Partoș.

Această legiune a format principalul nucleu al armatei romane din Dacia. Urmele ei se găsesc în primul rând la *Apulum*: construcții civile și militare de tot felul, diferite ateliere meșteșugărești, cărămidării, terme, conducte de apă, inscripții, monumente sculpturale etc. Dar detașamente ale sale, mai cu seamă înainte de venirea la *Potaissa* a legiunii *V Macedonica*, au împânzit toată Transilvania, de la *Porolissum* și Tihău până pe cursul intracarpatic al Oltului (Hoghiz și Boița), după cum arată inscripțiile și ștampilele tegulare descoperite în numeroase locuri. Cărămizi și țigle având ștampile cu sigla legiunii, mai rar inscripții, s-au găsit frecvent și pe cursul inferior al Mureșului, la *Micia*, Bulci, Sânnicolau Mare, Cenad, ca și pe valea Cernei ori chiar în sudul Olteniei. După plecarea legiunii *IV Flavia* din Banat la *Singidunum* (anul 118), pe lângă controlul militar din Dacia transilvană, legiunea și-a extins supravegherea militară și asupra teritoriului bănățean. De fapt, între anii 118 și 168, aceasta era singura legiune în Dacia, căreia îi reveneau responsabilitățile militare majore, paza întregii provincii.

Pe lângă activitatea edilitară și constructivă specifică armatei romane și în afară de ajutorul dat trupelor auxiliare din teritoriu, legiunea de la *Apulum* a participat, prin subunitățile ei, la luptele și războaiele de apărare a provinciei împotriva dacilor liberi, carpilor și marcomanilor. Meritele sale militare și loialitatea față de tronul imperial se reflectă și în epitetele de *Antoniniana*, *Severiana*, *Alexandriana*, *Gordiana*, *Philippiana*, luate de la împărații romani din prima jumătate a secolului al III-lea.

Grație descoperirilor epigrafice din Dacia și din alte provincii, din perioada Traian–Gallienus se cunosc acum vreo 20 de comandanți ai legiunii (*legati*, *tribuni* și *praefecti*), mai mulți *tribuni laticlavi*, trei *praefecti castrorum*, peste 40 de centurioni și primipilari, vreo 80 de ofițeri inferiori de toate categoriile, 27 soldați (inclusiv cei din cohortele pretoriene) și circa 40 de veterani, aceștia din urmă majoritatea stabiliți în Dacia. Prin numărul mare de atestări epigrafice, istoria și activitatea acestei formațiuni militare este mult mai bine cunoscută, în comparație cu celelalte legiuni cantonate în Dacia.

Teritoriul legiunii, cel economic (*prata legionis*) și cel militaro-strategic, este dificil de precizat, din lipsă de date documentare suficiente. Totuși, teritoriul economic (teren

arabil, de pășunat, fânețe etc.) era cu mult mai mic decât cel de competență și supraveghere militară. El se întindea în zona centrală a *Daciei Superior*, în împrejurimile orașului *Apulum*. Teritoriul său strategico-militar, incomparabil mai vast decât cel economic, s-a restrâns considerabil, când în Dacia staționau și legiunile *IV Flavia* și *V Macedonica*, acestea dispunând, fiecare, de un teritoriu propriu.

Împreună cu detașamentele sale, legiunea a constituit un factor important în răspândirea civilizației romane și în procesul general de romanizare a Daciei. La sfârșitul domniei împăratului Aurelian, după 17 decenii și mai bine de la trecerea Dunării și instalarea pe pământul dacic, ea a fost mutată de la *Apulum* la *Ratiaria* (Arčar), în *Dacia Ripensis*. O eventuală dislocare și staționare temporară a sa în sudul Daciei, pe timpul lui Gallienus, cum presupuneau unii istorici, s-a dovedit a fi neîntemeiată.

Legiunea *IV Flavia*, care făcuse parte din armata *Moesiei Superior* cu garnizoana la *Singidunum* (Belgrad), a luptat în cele două războaie purtate de Traian pentru cucerirea Daciei și a rămas apoi pe teritoriul noii provincii până în anul 118–119, când a fost retrasă de Hadrian în vechea sa garnizoană moesică.

În decursul celor 18 ani de staționare la nordul Dunării, legiunea este atestată prin câteva inscripții pe piatră — la *Sarmizegetusa Regia*, *Ulpia Traiana*, *Apulum*, *Micia*, *Drobeta* — și prin numeroase ștampile tegulare cu sigla *LEG(io) IIII F(lavia) F(elix)*, răspândite în Banat, Transilvania și chiar în Oltenia (*Drobeta*). Un castru al ei, având suprafața de 20 ha (490 x 410 m), cu incintă de pământ și *principia* de piatră, s-a descoperit și cercetat parțial la *Berzobis* (Berzovia, jud. Caraș-Severin), iar altul (circa 540 x 415 m), pe locul viitoarei capitale romane. Aici, legiunea a avut cărămidării și a contribuit masiv la construirea de clădiri publice în noul oraș, iar veteranii săi, ca și cei din legiunea *XIII Gemina*, au format primele grupuri de cetățeni-coloniști ai *Ulpiei Traiana*.

Despre comandanții, corpul de ofițeri și subofițeri, despre soldații și veteranii legiunii se cunosc puține date, din cauza numărului mic de inscripții pe piatră. Oricum, despre un *praefectus castrorum*, C. Cassius Silvester, aflăm că de două ori a fost recompensat de împăratul Traian pentru marile merite câștigate în războaiele cu dacii. Un centurion al legiunii este atestat în *Micia*, iar la *Apulum*, în două inscripții mai târzii, se menționează un *praefectus legionis* și un *tribunus militum*.

Vexilații ale acestei legiuni au staționat la *Sarmizegetusa Regia* (începând din anul 102), la Surduc, Aradu Nou și probabil la Mehadia și Pojejena în Banat, precum și la *Drobeta*, în localitatea din urmă pe timpul construirii podului peste Dunăre. La *Sucidava* și *Dierna* legiunea a menținut detașamente și în perioada postaureliană, poate la sfârșitul secolului al III-lea sau pe vremea lui Constantin cel Mare, când își avea sediul la *Singidunum*.

Activitatea legiunii s-a desfășurat cu precădere în Banat, unde avea misiunea să apere frontierele provinciei împotriva dacilor liberi de la nordul Mureșului și a iazigilor din șesul Tisei. Zonele din sud-vestul Transilvaniei cădeau în sfera de supraveghere și autoritate militară a legiunii de la *Apulum*, care, începând cu Hadrian, și-a extins controlul și asupra regiunilor bănățene, care constituiau parte integrantă a *Daciei Superior*. Teritoriul

economic și militar al legiunii *IV Flavia* se găsea în Banat, cu delimitările necesare față de teritoriul urban ce ținea de *Ulpia Traiana*, *Tibiscum* și *Dierna*.

Plecarea unității din Dacia la *Singidunum* a fost determinată direct de schimbările politico-administrative și militare din Dacia, intervenite la începutul domniei lui Hadrian.

Legiunea *V Macedonica*, sub Marcus Aurelius, în anul 168, a fost transferată în Dacia de la *Troesmis* (Turcoaia, jud. Tulcea), în contextul politico-militar al războiului cu marcomanii și din cauza acestuia. Lagărul ei permanent a fost fixat la *Potaissa* (Turda), pe platoul numit „Cetate" de la marginea orașului, unde ocupa o suprafață de peste 23 ha. Legiunea a rămas aici, fără întrerupere, până la retragerea aureliană din Dacia, când a fost mutată la *Oescus* (Gigen), în vechea sa garnizoană de pe malul drept al Dunării.

Datorită prezenței și activității sale de peste un secol la *Potaissa*, *vicus*-ul existent aici s-a dezvoltat rapid și probabil el va fi acela care va primi statut municipal, pe timpul lui Septimius Severus, dacă nu cumva municipiu a devenit vechea așezare civilă potaisseană.

Misiunea principală a legiunii era paza generală a *Daciei Porolissensis*, cu deosebire în părțile sale vestice și nord-vestice, de unde puteau veni atacurile dacilor liberi și ale semințiilor germanice. În jurul ei se grupau, desigur, numeroasele trupe auxiliare din acest spațiu provincial, deoarece vechea organizare a armatei sub forma unui *exercitus*

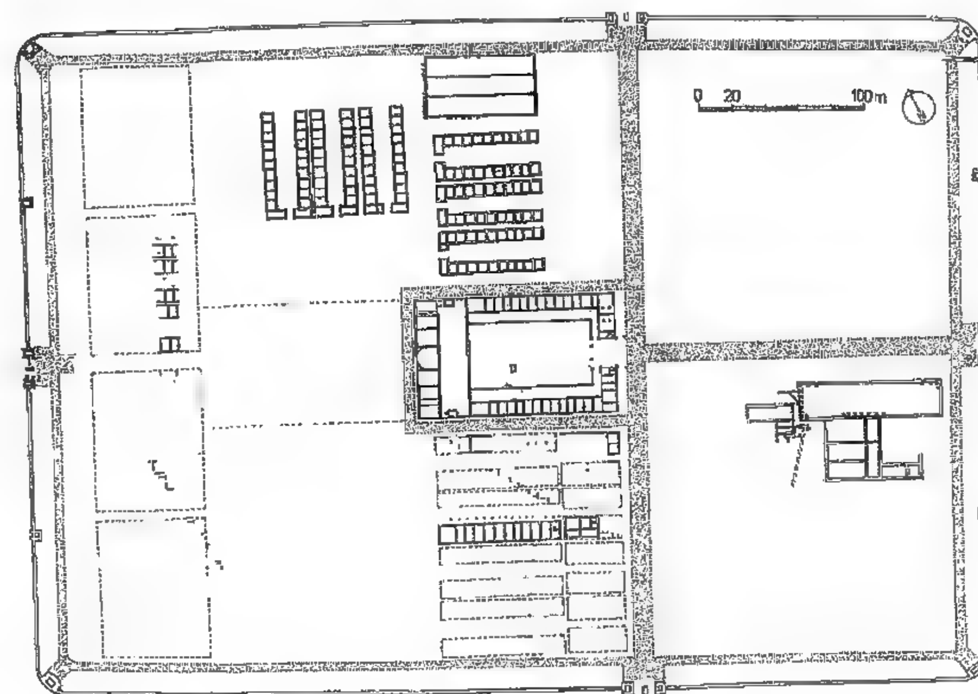

Fig. 7 Planul castrului legiunii *V Macedonica* de la *Potaissa* (Turda).

Daciae Porolissensis, constituit exclusiv din auxilii, a încetat să mai existe, începând cu anul 168 sau imediat după aceea.

De la *Potaissa* în primul rând și din teritoriul *Daciei Porolissensis*, mai puțin sau deloc din celelalte două provincii dacice, provine majoritatea monumentelor epigrafice și sculpturale, a ștampilelor tegulare și a altor vestigii care se leagă de numele legiunii. Din materialul epigrafic se cunosc patru *legati* (Calpurnius Iulianus, M. Valerius Maximianus, Tib. Claudius Claudianus, C. Domitius Antigonus), doi *praefecti* (Donatus și Optatus), câțiva *tribuni* de rang senatorial și ecvestru, mai mulți centurioni și subofițeri (*principales*) de toate gradele, *equites*, *milites* și veterani.

În inscripții legiunea apare cu epitetele de *pia*, *constans*, *fidelis*, *pia constans*, *pia fidelis*, iar sub domnia lui Caracalla, Severus Alexander și Gordian al III-lea a luat, după numele acestor împărați, și apelativele de *Antoniniana*, *Severiana*, *Gordiana*. Este epoca în care încep să se intensifice atacurile „barbarilor" împotriva imperiului la Dunărea de Jos și la frontierele Daciei, unde legiunea a fost solicitată și a contribuit cu vexilații la apărarea generală a teritoriilor romane.

Ca și în cazul legiunilor *XIII Gemina* și *IV Flavia*, teritoriul militar și cel economic al legiunii de la *Potaissa* este dificil de stabilit, din cauza faptului că nu există date informative, cum sunt în alte provincii, acei *cippi* terminali sau inscripții referitoare la *lustrum*. Cu aproximație, totuși, se poate admite că teritoriul cu sursele de subzistență se afla pe o rază de vreo 15–20 km în jurul castrului și a canabelor, iar autoritatea și supravegherea militară a trupei priveau întreagă *Dacia Porolissensis*. În acest spațiu se delimita însă și *territorium* urban aparținând celor trei orașe: *Potaissa*, *Napoca* și *Porolissum*.

Pe lângă legiunile menționate, care au staționat în Dacia cu întregul lor efectiv, inscripțiile pe piatră și ștampilele pe țigle sau cărămizi atestă aici și prezența temporară, în diferite perioade, a unor detașamente din legiuni cu sediul în alte provincii: *I Adiutrix*, *I Italica*, *VII* și *X Gemina*, *VII* și *XI Claudia*, *III Gallica*, *XXII Primigenia* și altele. Unele dintre ele au contribuit la construirea podului peste Dunăre la *Drobeta* ori au ajutat la alte construcții cu caracter militar și urban sau chiar au consolidat pacea și potențialul militar roman din teritoriul provinciei.

Originea teritorială a soldaților, a subofițerilor și a corpului ofițeresc din legiunile Daciei, ca pretutindeni în imperiu, era foarte diferită, aproape ca în cazul coloniștilor. Ea a variat în funcție de anumite criterii și cerințe generale, de la o perioadă istorică la alta. Comandanții de legiune erau aduși din alte provincii numai pe durata exercitării funcției, iar centurionii, în secolul al II-lea, proveneau de regulă din Italia sau din marile centre urbane ale altor provincii. Ridicarea centurionilor prin avansare dintre soldații și gradații aceleiași legiuni se practica mai rar. Această modalitate devine însă o veritabilă regulă începând cu Septimius Severus, de când centurionul putea avea origine local-provincială, nu neapărat romano-italică. Atare măsură se încadrează în procesul general și oarecum final de provincializare a armatei romane, care începuse încă din timpul lui Augustus și s-a extins treptat sub împărații următori. În secolul al II-lea, pornind chiar de la Hadrian, recrutarea teritorială în legiuni constituie o realitate generalizată în imperiu. În Dacia, care era o provincie mai târziu întemeiată, recrutarea locală s-a aplicat pentru completarea efectivelor din legiuni abia la sfârșitul domniei lui Antoninus Pius. De fapt, din rândurile populației de aici se făceau unele recrutări atât pentru legiunile *XIII Gemina* și *V Macedonica*, cât și pentru trupele auxiliare, reducându-se astfel aducerea masivă de recruți din provinciile de origine ale trupelor. Prin aplicarea pe scară tot mai largă a recrutării teritoriale, mai ales după reforma din 193 a lui Septimius Severus, orașele și alte centre mai importante ale Daciei devin principalele surse de recruți pentru legiuni. Situația materială bună a militarilor din legiuni, de la soldați până la corpul ofițeresc, posibilitățile de avansare constituiau un stimulent puternic și o atracție permanentă spre viața și cariera militară. Mai multe inscripții adeveresc faptul că în legiune intrau tineri din diferitele straturi sociale, unii îmbrățișând cariera părinților, încă activi sau deveniți veterani.

La ieșirea din armată (*honesta missio*), după 20–25 de ani și uneori chiar mai mulți, veteranii primeau acele *praemia militiae* de 3 000 de denari și se stabileau, de obicei, în orașul de garnizoană al legiunii sau prin împrejurimile lui, în provincia unde au făcut serviciul militar, trăind pe locurile și printre oamenii de care se atașaseră. Dovada sunt cei peste 50 de veterani atestați epigrafic, proveniți din legiunile Daciei. Mai puțini erau aceia care se întorceau în locurile de origine. Inscripțiile arată că unii veterani din legiunile Daciei sau cei veniți aici din alte părți ale imperiului aveau, ca peste tot în lumea romană, situații bune și funcții civile importante ajungând decurioni, magistrați municipali, *duumviri*, cvestori, edili la *Ulpia Traiana*, *Apulum*, *Napoca* și în alte centre urbane. În unele cazuri, veteranii se așezau în mediul rural, unde se bucurau de prestigiu și unde răspândeau știința de carte, limba latină și modul de viață roman.

Trupele auxiliare. Ca și în alte provincii ale imperiului, armata romană din Dacia cuprindea, pe lângă legiuni, și numeroase trupe auxiliare, care erau cantonate pe întreg teritoriul ei, dar cu precădere pe frontiere.

Unitățile auxiliare erau de două feluri: regulare și neregulate. Din prima categorie făceau parte alele (*alae*) și cohortele (*cohortes*), iar în a doua se încadrau *numeri*, vexilațiile (*vexillationes*) și diferite formațiuni temporare sau cu regim special.

Cohortele erau trupe de infanterie, iar alele de cavalerie și aveau fiecare efective de 500 (*quingenariae*) sau 1 000 (*miliariae*) de militari. Uneori, cohortele erau mixte, având în componența lor și călăreți, caz în care se numeau *cohortes equitatae*. Proporția era de 360 de pedestrași și 140 de călăreți în cele *quingenariae*, de 720 de pedestrași și 280 de călăreți în cele *miliariae*. Alele depindeau direct de guvernatorul provinciei. În schimb, cohortele țineau de comandantul legiunii, în jurul căreia se găseau grupate și cu care formau un corp unitar.

Trupele auxiliare regulate. Spre deosebire de soldații din legiuni, care erau cetățeni romani în momentul recrutării, soldații din trupele auxiliare erau *peregrini*, cetățenia romană primind-o abia după terminarea serviciului militar. De notat însă că existau și ale și cohorte formate numai din cetățeni romani, fie de la întemeiere, fie prin acordarea

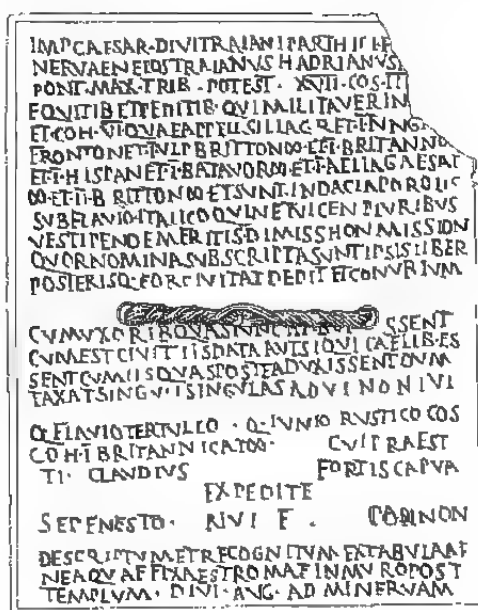

Fig. 8 Diploma a unui militar din trupele auxiliare.

de către împărat a cetățeniei pentru întreaga trupă, ca recompensă a faptelor de vitejie pe câmpurile de luptă. În fruntea unei *ala* se afla un *praefectus*, iar la cohorte un *praefectus* sau *tribunus*. Calitatea de *praefectus alae* și cea de *praefectus cohortis* împreună cu tribunatul legiunii constituiau cele trei funcții succesive și obligatorii pe care le îndeplineau tinerii din ordinul ecvestru, înainte de a intra în cariera militară (*militia equestris*), rezervată acestei categorii sociale. Deci, conducerea trupelor auxiliare era acordată de împărați tinerilor din ordinul cavalerilor, mai ales începând de la Hadrian. Conform normelor militare romane, comandanții formațiunilor auxiliare din Dacia, cu câteva excepții, erau veniți din Italia și din alte provincii, iar numărul celor cunoscuți acum este foarte mare. Ca originari din Dacia sunt atestați doar vreo patru sau cinci. Comandanții subalterni din ale și cohorte erau *principales*, cu diferite grade și funcții, ca în legiuni: *optio*, *imaginifer*, *signifer*, *vexillarius*, *tesserarius*, *tubicen* etc. La subunitățile de călăreți aceștia se numeau *decuriones*, iar la cele de pedestrași *centuriones*. În ale, după decurioni urmau în grad subofițerii numiți *duplicarii* și *sesquiplicarii*, care — excepție de la regula generală — erau cetățeni romani și aveau soldă mult mai mare, chiar dublă.

Începând mai ales cu Septimius Severus, dar și mai înainte, la fel ca în legiuni, diferitele categorii de subofițeri din auxilii se organizau, printr-o solidaritate a situației sau a gradului, în colegii (*collegia*), care își aveau sediul (*schola*) chiar în castru, în clădirea comandamentului (*principia*). Asemenea cazuri se cunosc în mai multe castre din Dacia, bunăoară la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud), Slăveni (jud. Olt), Cășeiu și Gilău (jud. Cluj).

În ale și cohorte serviciul militar, ca și în legiuni, dura 25 de ani sau mai mulți. La ieșirea din armată (*honesta missio*) soldații primeau câte o diplomă militară, care consta din două tăblițe de bronz legate laolaltă și pecetluite, conținând pe cele patru fețe textul-extras din edictul imperial afișat la Roma, în for sau pe Capitoliu. Prin acest act se acorda titularului de către împărat cetățenia romană (*civitas Romana*), soției și copiilor săi, se legitima căsătoria (*connubium*) cu soția pe care o avea atunci, potrivit dreptului roman. Calitatea de *civis Romanus* conferea veteranului deosebit prestigiu social și mari avantaje materiale.

Numele și epitetele alelor și cohortelor din Dacia, ca și în alte părți ale imperiului, sunt foarte variate și se dădeau după criterii diverse. În mod obișnuit trupele își luau

numele de la populația sau seminția din care au fost alcătuite în momentul înființării, când efectivele lor aveau vădit caracter etnico-teritorial: *Gallorum*, *Hispanorum*, *Brittonum*, *Thracum*, *Illyricorum* etc. Uneori, auxiliile sunt denumite după arma specifică de luptă (*sagittariorum*, *scutata*, *gaesatorum*) sau după gentiliciul și cognomenul împăratului care le-a înființat sau reorganizat: *Ulpia*, *Aelia*, *Aurelia*. Alteori, pe lângă etnicon, ele purtau un epitet derivat de la numele provinciei ori al localității unde au staționat timp mai îndelungat sau de unde și-au primenit efectivele: *Malvensis*, *Cumidavensis*, *Cyrenaica*, *Macedonica*, *Dacica*, *Pannonica*, *Britannica*. Frecvent se adăuga la numele trupei și epitetul *pia fidelis* — relevându-se astfel loialitatea față de împărat — ori se preciza obținerea unor decorații: *armillata*, *torquata*. Numerele de ordine ale unor trupe omonime erau curente și s-a recurs la ele din rațiuni practice, pentru evitarea de confuzii: *cohors II Hispanorum*, *V Gallorum*, *VIII Raetorum* și multe altele. În secolul al III-lea, alele și cohortele poartă epitete de la împăratul aflat pe tron: *Antoniniana*, *Severiana*, *Alexandriana*, *Gordiana*, *Philippiana*. În general, se poate spune că majoritatea cohortelor și a alelor staționate pe teritoriul Daciei în secolele II–III erau originare din provinciile de limbă latină ale Imperiului — mai ales cu substrat celtic — cu toate că nici numărul celor din Orient sau din regiunile de limbă și cultură greacă nu era neglijabil, fapt nu lipsit de semnificație și consecințe cultural-istorice.

Trupele auxiliare care au stat temporar ori timp mai îndelungat în Dacia, garnizoanele și activitatea lor ne sunt cunoscute astăzi din datele arheologice, din inscripții pe piatră, ștampile pe țigle și cărămizi și din diplomele militare descoperite în interiorul provinciei sau în alte părți ale imperiului, dar cu referire la Dacia. Acestea reprezintă sursele primordiale pentru istoria militară a Daciei romane, la care se mai adaugă puține informații, păstrate la unii autori antici.

Pe teritoriul Daciei romane — indiferent de durată, perioadă și provincia delimitată administrativ — au staționat un număr de 21 ale și 49 cohorte, toate atestate epigrafic.

Trupele de cavalerie (*alae*) sunt următoarele: *I Asturum*, *I Batavorum miliaria*, *I Bosporanorum miliaria*, *I Britannica c.R.*, *I civium Romanorum*, *I Claudia*, *I Vespasiana Dardanorum*, *Gallorum*, *ala Flavia*, *I Claudia Gallorum Capitoniana*, *I Gallorum et Bosporanorum*, *II Gallorum et Pannoniorum*, *I Hispanorum*, *I Hispanorum Campagonum*, *I Illyricorum*, *I Augusta Ituraeorum sagittariorum*, *ala miliaria*, *Palmyrenorum Porolissensium*, *Siliana c.R.*, *Thracum*, *I Tungrorum Frontoniana*.

Formațiunile auxiliare de infanterie (*cohortes*) se dovedesc a fi mult mai numeroase. Iată o listă a lor, pe baza cunoștințelor actuale: *I Alpinorum*, *I Antiochensium*, *I Batavorum miliaria p.f.*, *II Flavia Bessorum*, *IV Betasiorum* (*Batavorum*, *Belgarum* ?), *I Bracaraugustanorum*, *I Britannica miliaria c.R. eq.*, *II Britannica miliaria p.f.*, *I Augusta Nervia Pacensis Brittonum miliaria*, *I Aurelia Brittonum miliaria*, *coh. I F.M. Brittonum Malvensis*, *I Ulpia Brittonum miliaria torquata p.f.c.R.*, *II Brittonum miliaria* (= *II Nervia Pacensis Brittonum miliaria*), *III Brittonum*, *III Campestris c.R.*, *I Cannanefatium p.f.*, *I Flavia Commagenorum*, *II Flavia Commagenorum*, *I Cretum sagittariorum*, *IV Cypria c.R.*, *III Delmatarum*, *I Aelia Gaesatorum miliaria*, *I Gallorum Dacica*, *II Gallorum*, *II Gallorum Macedonica eq.*,

II Gallorum Pannonica eq., III Gallorum, V Gallorum, I Hispanorum veterana eq., I Hispanorum p.f. quingenaria, I Hispanorum miliaria (= I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria c.R. eq.), II Hispanorum scutata Cyrenaica, IV Hispanorum eq., I Ituraeorum sagittariorum eq. miliaria, I Augusta Ituraeorum sagittariorum, V Lingonum, I Montanorum c.R., II Flavia Numidarum miliaria, I Palmyrenorum Porolissensium (?), I Pannoniorum veterana p.f., IV Pannoniorum, VIII Raetorum, I Sagittariorum, VI Thracum eq., I Tyriorum sagittariorum, I Ubiorum, I Vindelicorum miliaria p.f. c.R., Vindelicorum Cumidavensis.

Trupele auxiliare neregulate. Din armata romană a Daciei, pe lângă legiuni, ale și cohorte, care erau corpuri de trupă regulate, bine organizate și disciplinate, mai făceau parte o serie întreagă de formațiuni neregulate, care purtau diferite denumiri: *sagittarii, nationes, symmachiarii, gentiles, equites* și *pedites singulares, vexillationes* și *numeri*. Ele erau folosite ca unități militare temporare sau cu caracter special. Inscripțiile și diplomele militare în primul rând, dar și cercetările arheologice, ne furnizează informațiile necesare despre prezența acestora în Dacia, locul de garnizoană, originea soldaților din care erau alcătuite, anumite transferări de militari dintr-o unitate în alta, scopul aducerii acestor unități în provincia carpatică și alte date de interes general istoric.

Aceste trupe, în special *numeri*, se caracterizau printr-o structură etnică bine definită. Ele erau formate din soldați recrutați din rândurile aceleiași populații — mauri, palmireni, sirieni, nord-africani, britanici, iliri, germanici etc. — aflate în regiuni periferice ale imperiului, unde romanizarea a pătruns mai puțin. La *numeri*, pe lângă numele etnic, se menționa și numele derivat de la localitatea de garnizoană. Există însă și excepții, cum este, de pildă, *numerus Illyricorum*, provenit din vexilația cu același nume. În general, aceste trupe, de arcași și călăreți, își mențineau armamentul și felul lor caracteristic de luptă, dar erau încadrate cu ofițeri și subofițeri romani, care dădeau comenzile oral și în limba maternă a soldaților, după cum spune Hyginus. Spre deosebire de cohorte și ale, care în cursul secolului al II-lea, prin recrutarea teritorială, și-au schimbat componența etnică avută la început, *numeri* și-au păstrat în continuare caracterul etnic inițial, prin completarea efectivelor din locurile de origine.

Cu privire la vexilații, trebuie observat că multe dintre acestea se caracterizau prin organizare militară romană, cu toate că aveau caracter provizoriu, iar efectivele lor erau adunate de prin diferite trupe auxiliare dintr-o regiune. Nu rareori, ele erau transformate într-un *numerus* sau *ala*.

Referitor la *numeri*, s-a remarcat că aceste detașamente, care aveau 500–900 de oameni și care se constituiau adesea din vexilații sau din alte formațiuni neregulate, se apropiau în mare măsură, ca potențial militar, organizare, instrucția și disciplina militarilor, de auxiliile regulate, rațiune pentru care, uneori căpătau statut de *alae*. De altfel, unele transferări de soldați din *numerus* în *ala* și invers, atestate în inscripții, arată că situația juridică a militarilor din *numeri* era similară celor din auxiliile regulate. Faptul este confirmat și de acordarea cetățeniei romane, prin diploma militară, soldaților din *numeri*, la ieșirea din armată, după 25 de ani de serviciu. Fie de călăreți, fie de pedestrași sau formațiuni mixte, *numeri* aveau în frunte un *praepositus*, mai apoi un *praefectus* (în secolul

al III-lea), care era numit de împărat din rândurile cavalerilor. Ofițerii și subofițerii se încadrează în aceleași categorii și denumiri ca și cei din ale și cohorte.

În Dacia se cunosc 17–18 trupe auxiliare neregulate, din secolele II–III, cantonate atât în interiorul provinciei, cât și pe limes. Între acestea un loc important ocupă *numeri*, în special cele formate din palmireni și mauri.

Formațiuni de *Mauri gentiles*, continuatoare în Dacia ale călăreților mauri conduși de Lusius Quietus în războaiele de cucerire a Daciei, le găsim menționate într-o diplomă militară din anul 158. Mai târziu, acestea se vor organiza în *numeri*.

Un *numerus Maurorum Miciensium* avea garnizoana la *Micia*-Vețel (jud. Hunedoara), iar un altul, *numerus Maurorum Tibiscensium*, este atestat cu sediul la *Tibiscum*-Jupa (jud. Caraș-Severin), dar numele lui se întâlnește și printre trupele de la *Micia*, pe timpul lui Septimius Severus. Un *praefectus* al acestei unități este menționat într-o inscripție de la *Apulum*. La *Optatiana*-Sutoru (jud. Sălaj), unde există un castru auxiliar (încă necercetat), s-au descoperit cărămizi ștampilate cu sigla unui *numerus Maurorum Optatianensium*, iar în săpăturile de la castrul Răcari (jud. Dolj) a ieșit la iveală o cărămidă cu ștampila *N(umerus) M(aurorum) S(aldensium ?)*, ultima literă fiind numele derivat al localității de cantonament al trupei. Un controversat *numerus Maurorum Hisp(anorum)* s-a dovedit până la urmă că avea garnizoana la *Ampelum* (Zlatna), în primele decenii ale secolului al III-lea, pentru paza exploatărilor aurifere din regiune.

Nesigur rămâne însă *N(umerus) M(aurorum) S(agittariorum ?)*, care a lăsat cărămizi ștampilate la Sânpaul (jud. Harghita). Toți acești *numeri* de mauri constituiau unități militare speciale separate, cu lagărul în locurile menționate.

Alt grup îl formau *numeri* de palmireni, care staționau în Dacia încă în timpul domniei lui Hadrian. *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* — printre soldații căruia se afla un dac, *Mucatra Brasi* — era cantonat la *Tibiscum*. Bine documentat epigrafic apare *numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum civium Romanorum*, care era stabilit la *Porolissum* încă din anul 120. La Sutoru, după cum rezultă dintr-o inscripție pusă la *Ulpia Traiana* de un veteran, a avut garnizoana și un *numerus Palmyrenorum O(ptatianensium)*.

Unități militare de acest tip s-au format în Dacia și din sirieni, britanici și germanici. Astfel, din acei *Suri sagittarii* și *pedites singulares Britannici* s-au constituit, în a doua jumătate a secolului al II-lea, *numerus Surorum sagittariorum*, documentat epigrafic la *Romula* și Slăveni (jud. Olt), respectiv *numerus singularium peditum Britannicorum*, cu castrul la Cigmău, pe Mureș (jud. Hunedoara). De notat că arcașii sirieni au fost aduși și așezați pe Oltul sud-carpatic și intramontan, în *Dacia Inferior*, unde au construit castrele de la *Arutela*-Bivolari și Rădăcinești (jud. Vâlcea). Pedestrașii britanici, în schimb, au rămas în Dacia după războaiele lui Traian împotriva lui Decebal și asigurau garda guvernatorului provinciei, până când, sub Marcus Aurelius, au primit organizarea în *numerus*. Din germanii de la Rin, încă din timpul lui Traian, s-a alcătuit *numerus exploratorum Germanicianorum*, stabilit în castrul de la Orăștioara de Jos (jud. Hunedoara), având misiunea de supraveghere a zonei cetăților dacice.

Fig. 9 Castrul roman Arutela (Bivolari, jud. Vâlcea). Vedere generală.

Un *numerus equitum Illyricorum*, probabil diferit de cel cunoscut sub numele de *numerus equitum electorum ex Illyrico*, s-a format dintr-o *vexillatio equitum Illyricorum*. El apare în două inscripții și într-o diplomă militară din anul 140, descoperită la Palamarca în Bulgaria, fiind transformat apoi într-o *ala*, cantonată în castrul de la Brâncovenești, la nord de Reghin.

Despre un *numerus Campestrorum*, alcătuit din cetățeni romani, probabil helveți recrutați în zona localității *Cambes* din ținutul rauracilor, avem o singură mențiune într-o inscripție de la Petreștii de Jos, lângă Turda. Existența unei atare trupe, compusă din elemente etnice helvetice, nu este surprinzătoare, dacă ținem seama și de faptul că în Dacia, la *Drobeta*, se cunoaște și o *cohors III Campestris c.R.*, din care putea proveni acest *numerus*.

Pentru supravegherea drumului, a turnurilor și a limesului din sectorul Oltului sud-carpatic, îndeplinind și serviciul de curieri poștali, s-a recrutat, eventual dintre localnici, un *numerus burgariorum et veredariorum*, cu castrul la Copăceni (jud. Vâlcea). Prezența și activitatea trupei datează din perioada Hadrian–Antoninus Pius până pe timpul lui Septimius Severus.

Tot organizare de *numerus* aveau *equites singulares* și *pedites singulares*, însărcinați cu paza guvernatorului provinciei, la *Apulum*, unde își aveau garnizoana. Aici, din efectivele lor, sunt menționați epigrafic soldați, ofițeri și subofițeri, care par a fi cetățeni romani sau descendenți de militari.

Alte trupe neregulate apar în inscripții și sub denumirea de vexilații ori sub alt nume. Așa sunt *vexillatio equitum Illyricorum*, amintită mai sus și *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*. Trupe auxiliare neregulate erau și acele *nationes*, menționate de Hyginus ca unități cu caracter etnic, precum *Symmachiarii Astures*, aduși din *Hispania*, probabil în timpul domniei lui Maximin Tracul.

Componența etnică a cohortelor și alelor din Dacia nu corespunde integral cu etniconul luat la înființare și păstrat în decursul timpului, deoarece ea s-a modificat considerabil prin aplicarea și intensificarea recrutării teritoriale, în special începând cu Hadrian. Rezultatul a fost că și în Dacia efectivele trupelor auxiliare s-au putut împrospăta masiv cu tineri recrutați din populația locală, coloniști și autohtoni. Excepție făceau, în mare măsură, unitățile militare de orientali și de celți, care aduceau în continuare recruți din regiunile de origine. Nu trebuie însă pierdut din vedere că, în tot secolul al II-lea și în prima jumătate a celui următor, în Dacia s-au recrutat tineri autohtoni, care au format acele *auxilia Dacorum*, duse în alte provincii ale imperiului.

Cariera militară în auxiliile din interiorul sau din afara provinciei — deseori îmbrățișată din tată în fiu ori de mai mulți membri ai aceleiași familii — era atrăgătoare, pentru că oferea importante avantaje atât pentru coloniști, cât și pentru autohtoni. În final, ea aducea cetățenia romană, care conferea un statut social superior, iar solda pe toată durata milităriei, deși cu mult mai mică decât în legiuni, totuși era permanentă și nu lipsită de oarecare consistență. De 100 denari pentru pedestrași de la Domițian până la Septimius Severus, ridicată de acest împărat la 175 denari, solda a fost mărită la 250 denari de Caracalla, după reforma sa monetară din anul 215. În același timp, călăreții din cohorte aveau câte 375 denari, iar cei din *ala* 500 denari. În comparație cu soldații de rând din aceeași trupă, solda era o dată și jumătate sau chiar dublă pentru *sesquiplicarii* și *duplicarii*. Solda se plătea în rate de trei ori pe an, la intervale de patru luni. La fel ca în alte provincii — după cum adeveresc inscripțiile și cele vreo 45 de diplome militare descoperite în pământul provinciei — veteranii din trupele auxiliare au rămas de regulă în Dacia, unde au ajuns decurioni și magistrați municipali ori s-au bucurat de proprietăți și situații bune în mediul rural.

Din o statistică aproximativă a trupelor auxiliare de toate categoriile staționate în Dacia, ținând seama și de transformarea unor unități în altele ori din simpla lor schimbare de nume, se constată că în provincia carpatică au fost cantonate, în diferite perioade, un număr de 21 de ale, 49 de cohorte și vreo 18 formațiuni neregulate, în total aproximativ 88 de trupe. Deci, efective de câteva ori mai mari decât cele din legiuni.

După locul de înființare, pe provincii și regiuni geografice, ele se repartizează numeric, cu oarecare aproximație, după cum urmează: provinciile vest-europene (*Britannia, Gallia, Hispania*) 38 de unități, provinciile central-europene (*Vindelicia, Raetia, Noricum, Pannonia*) 7, provinciile balcanice (*Moesia, Thracia, Dalmatia*) 10, regiunile nord-africane (*Mauretania, Numidia*) 8, Cipru și Creta 2, Syria 14, Dacia 4. La acestea se mai adaugă alte vreo 6 trupe, cu componență de origine diferită. De relevat este că peste 75% din trupele auxiliare provin din Europa, iar restul din Asia și nordul Africii.

Dacă facem un calcul aproximativ, dar apropiat de realitate, al efectivelor militare din cele trei provincii dacice după aducerea legiunii *V Macedonica* la *Potaissa* (anul 168), în linii mari situația se prezenta în felul următor: *Dacia Malvensis* 15 400, *Dacia Apulensis* 21 000 și *Dacia Porolissensis* 18 600 de militari. Așadar, armata romană din Dacia (*exercitus Daciae*) totaliza aproximativ 55 000 de militari, ceea ce reprezenta relativ mult, dar explicabil pentru o provincie expusă din trei părți spre *barbaricum*. De menționat că armata romană din întreg imperiul este estimată la aproximativ 400 000 de oameni, ceea ce înseamnă că aproape 13% din efective se aflau în Dacia.

Ca peste tot în lumea romană, și în Dacia armata constituia forța și prestigiul Romei imperiale, garanția apărării frontierelor, la care se adăuga rolul mare în propagarea civilizației și în procesul de romanizare a Provinciei.

Sistemul defensiv

Considerații de ordin general. Din ansamblul sistemului defensiv al provinciei, împreună cu întreaga armată, făceau parte toate lucrările de fortificație și instalațiile militare, atât cele din interior, cât mai ales cele de pe frontiere. Organizarea apărării teritoriilor ocupate de romani la nordul Dunării, prin așezarea de numeroase trupe și construirea de castre ori diferite întărituri plasate în punctele strategice, a început în mod necesar încă în timpul celor două războaie de cucerire. Îndată după aceea, fixarea frontierelor pentru teritoriile stăpânite efectiv de imperiu, indiferent de provincia la care inițial au fost atașate administrativ (*Moesia Inferior* sau Dacia), s-a făcut sub împăratul Traian, care poate fi considerat inițiatorul sistemului defensiv roman în Dacia. Dar strategia traianică, concepută pentru întreg spațiul provincial roman din stânga Dunării (inclusiv Muntenia și Moldova meridională) a suferit modificări substanțiale la începutul domniei lui Hadrian. Ca urmare a abandonării unor întinse teritorii dacice cucerite de Traian și a efectuării reformelor sale politico-administrative, Hadrian, prin forța împrejurărilor, a fost nevoit să recurgă la schimbări structurale militar-strategice pe teritoriile rămase în componența provinciei carpatice. Împărații următori, timp de peste un secol, vor aduce îmbunătățiri, amplificări și schimbări de natură tehnică în organizarea sistemului de apărare, impuse de evenimente, de progresele epocii, de forța militară și de tactica de luptă a potențialilor dușmani externi.

Elementele componente ale fortificațiilor și obiectivelor militare romane din Dacia, în secolele II–III, nu diferă în esență de cele din restul lumii romane. Ele constau din castre mari de pământ și piatră, mai rar de cărămidă (*castra*), castre de dimensiuni mici (*castella*), burguri de pământ (*burgi*), turnuri de observație și pază (*turres, speculae*), valuri de pământ (*valli*) și șanțuri de apărare (*fossae*), ziduri puternice de piatră (*muri*), așezate în locurile cele mai periclitate de pe frontiere, iar unele dintre ele și în interiorul provinciei. Un drum bine făcut lega între ele castru cu castru, toate obiectivele militare de pe *limes*[1].

Primele castre romane din Dacia datează din timpul războaielor de cucerire și al domniei împăratului Traian. Cu rare abateri de la regula generală, cum este cazul la *Drobeta*, ele au fost construite la început din pământ, indiferent dacă adăposteau legiuni (*Berzobis, Apulum, Potaissa*) sau trupe auxiliare. Ulterior, în diferite perioade, castrele romane (*castra stativa*) s-au reconstruit din piatră, iar cele provizorii (*castra aestiva*) care nu mai erau necesare, au fost în general abandonate și lăsate definitiv în părăsite. De relevat că vechile castre de pământ, auxiliare sau de legiune, au fost refăcute din piatră — foarte rar din cărămidă, doar câteva la sud de Carpați — pe parcursul secolului al II-lea, începând uneori chiar cu Hadrian, dar de obicei de la Antoninus Pius înainte. Reclădirea din piatră sau cărămidă a unor castre de pământ din Dacia abia în secolul al III-lea formează veritabile excepții. Fără a intra în detalii, se poate spune că dimensiunile, orientarea, amplasamentul, împărțirea interioară și elementele propriu-zise ale castrelor din Dacia se prezintă la fel ca în alte provincii ale imperiului, deosebirile fiind minime sau inexistente. Peste tot unde terenul oferea condițiile propice de amplasare, s-au respectat în general prescripțiile castrametației din lucrarea lui Hyginus[2], cu toate că mai există și unele abateri.

Dacă elementele constitutive ale fortificațiilor militare sunt de regulă aceleași cam peste tot în imperiu, în schimb, *combinarea* și *utilizarea* lor în Dacia prezintă unele particularități necesitate de configurația terenului, cursurile de apă și lanțurile de munți, în special de-a lungul limesului propriu-zis. Astfel, limesul dacic în ansamblul său, deși conține elemente întâlnite și în alte părți ale imperiului, totuși el se individualizează în multe privințe. Așa, de pildă, un sector important este cel de la sudul Carpaților, care se întinde în vestul Munteniei, între Poiana pe Dunăre și Pasul Bran, pe distanță de 235 km. Denumit impropriu și *limes transalutanus*, el este constituit în general dintr-un val de pământ continuu, prevăzut cu turnuri și castre așezate în spatele său. Această linie fortificată transalutană are analogii apropiate în *Britannia, Germania, Raetia, Syria* și Africa de nord. O altă linie întărită — denumită convențional și *limes Alutanus* — se află de-a

[1] Pe baza atestărilor documentare, prin *limes* se înțelege frontiera fortificată fie a întregului Imperiu roman (*limes imperii Romani*), fie a unei singure provincii (*limes provinciae*). Diferitele linii de apărare regională formează doar *sectoare* ale *limes*-ului unei provincii romane. Termenii de *limes Transalutanus, Alutanus, Porolissensis* etc., folosiți frecvent în literatura noastră de specialitate, sunt cu totul convenționali, neatestați epigrafic sau literar și trebuie acceptați numai în sensul de *segmente zonale* din *limes Dacicus*. Regula rămâne valabilă și în cazul altor provincii romane, unde se folosesc noțiuni similare.

[2] Hyginus, *De munitionibus castrorum*, 1–45.

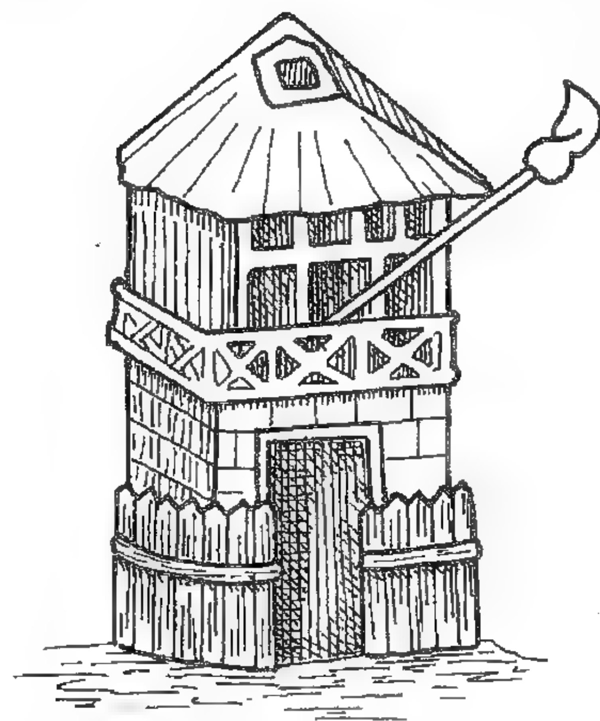

Fig. 10 Turn roman de pază (reprezentare de pe Columna lui Traian).

lungul Oltului începând de la Islaz pe malul Dunării până în zona transilvană, la Olteni (jud. Covasna). Aici, organizarea apărării a ținut seama de cursul râului, care forma un puternic obstacol natural pentru inamic și în funcție de care s-a amplasat întreaga salbă de castre și alte elemente defensive. Între Crișul Repede (Bologa) și Someș (Jibou), în Munții Meseșului, strategia romană a recurs la altă soluție. Adaptându-se la formele de relief și exploatând admirabil poziția culmilor prelungi, ea a pus în valoare cu succes sistemul liniei de castre situate în valea Agrișului, precedate spre *barbaricum* — pe o largă zonă de pe pantele și culmile muntoase — de turnuri, burguri și scurte porțiuni cu val de pământ. În fața orașului *Porolissum*, pentru protecția sa cât mai sigură, pe o distanță de câțiva kilometri, s-a folosit altă modalitate: două linii de zid continuu din piatră, prevăzut din loc în loc cu burguri și turnuri. Avem de a face aici cu așa-zisul *limes Porolissensis*, care, la scară mult redusă, reprezintă un segment din „zidul lui Hadrian" din *Britannia*. Cursul Someșului, cu castrele de la Tihău, Cășeiu, Ilișua, a fost și el valorificat strategic prin împânzirea regiunii premontane a Țibleșului cu o rețea de turnuri și burguri, care erau puncte avansate de pază și observație ale castrelor spre ținuturile dacilor liberi. Altă concepție strategică, aplicată frecvent mai ales în podișul transilvan și corelată uneori cu elemente din sistemele amintite mai înainte, constă în bararea căilor de acces și a văii unor râuri (Thalsperre), la intrarea sau ieșirea acestora din provincie, cu castre și alte fortificații. Cazurile acestea abundă pe frontiera Daciei intracarpatice, ca și în alte părți.

În centrul sistemului de apărare se afla castrul legiunii *XIII Gemina* de la *Apulum*, mai apoi cel al legiunii *V Macedonica* de la *Potaissa*, de la care porneau drumuri spre castrele de frontieră. Castrele auxiliare din interiorul provinciei erau și ele cu discernământ angrenate în ansamblul sistemului defensiv roman, având totodată și misiuni de supraveghere a ordinii interioare, a vieții civile.

Așadar, în comparație cu alte provincii, sistemul defensiv al Daciei romane, cu precădere limesul, se distinge printr-o serie de trăsături proprii. Acestea rezidă, printre altele, în combinarea elementelor obișnuite, comune fortificațiilor romane din secolele II–III și în adaptarea la particularitățile formelor de relief din diferite zone geografice. În organizarea și realizarea unor sectoare de limes, s-a avut mereu în vedere forța și metodele de luptă ale inamicului, dacă regiunea era muntoasă, de deal-munte sau de șes și în funcție de atare criterii se făcea o grupare a unităților militare, după specificul lor: ale, cohorte, vexilații din legiuni etc. Nu lipsesc însă nici unele inovații tehnico-strategice interesante, pe care cercetarea arheologică le-a înregistrat, bunăoară, în sectorul transalutan și în cel porolissens al limesului dacic.

Castrele, alte fortificații și trupele de pe frontiere. Fortificațiile și trupele cantonate în castrele de pe limes, în lumina cunoștințelor actuale, se prezintă în felul următor, începând de la Dunăre. Trebuie însă precizat că linia Dunării, după cucerirea Daciei, nu constituia un sector de limes, ca mai înainte, ci era doar o linie de graniță între două provincii, fără a avea contact teritorial direct cu *barbaricum*. Castrele de pe malul de nord al fluviului (și trupele) vor fi menționate aici numai pentru caracterul lor de obiective militare. Garnizoanele de pe frontierele Daciei adăposteau numai trupe auxiliare, nu și legiuni întregi. Există însă multe cazuri când din legiuni au fost detașate temporar unele vexilații pentru efectuarea de construcții sau din cauza unor războaie locale.

Pornind de la *Drobeta*, notăm că aici se afla primul castru, clădit de la început din piatră, pe care romanii l-au ridicat în Dacia. Așezat la capătul nordic al mărețului pod construit de Apollodor din Damasc, castrul (137,50 x 123 m) era orientat cu fațada spre fluviu și avea misiunea de a apăra podul și de a supraveghea navigația pe Dunăre. În castru, pe timpul construirii podului și după aceea, au staționat cohortele: *I Antiochensium, I Cretum sagittariorum, III Campestris civium Romanorum equitata* și *I sagittariorum miliaria equitata*.

Mai departe, spre vest, la *Dierna* (Orșova), pe baza unor ștampile tegulare (*leg. XIII Gemina* și *coh. III Delmatarum*), se presupune existența unui castru, dar neconfirmat arheologic. La Moldova Veche (jud. Caraș-Severin) se crede că putea exista un castru sau o fortificație mai mică, deoarece de aici provin cărămizi cu ștampila *coh. III Delmatarum* și o țiglă cu sigla *NCR*, inversată. Identificarea lor pe teren nu există, deocamdată.

Dacă în cele două localități întăriturile romane rămân nesigure, în schimb la Pojejena de Sus, puțin mai la vest pe malul nordic al Dunării, se găsea un puternic castru (185 x 148 m) în care a staționat *coh. V Gallorum*, iar în perioada constantiniană un detașament din *leg. VII Claudia Cuppis*. La Banatska Palanka, tot pe malul stâng al fluviului, se presupune de asemenea un castru sau o mică fortificație romană, dar necercetată și neconfirmată prin recunoașteri pe teren.

Sistemul defensiv în Banat. De la Dunăre, plecând de la Banatska Palanka și *Dierna* spre nord, romanii au construit două linii de apărare — prevăzute cu mai multe castre — linii care se îndreptau spre *Tibiscum* (Jupa, jud. Caraș-Severin).

Linia exterioară și drumul imperial roman, începând de la Banatska Palanka, treceau pe la Dulplijaja, Grebenac, Vărădia (*Arcidava*), Surduc (*Centum Putei*), Berzovia (*Berzobis*), Fârliug (*Aizizis*) și este cunoscută de obicei sub numele de linia sau drumul imperial *Lederata–Tibiscum*. Pe câtă vreme în primele trei localități existența castrelor ori a unor întărituri romane mai puțin importante rămâne deocamdată incertă, în toate celelalte cercetările arheologice au scos la lumină câte un castru sau *burgus* roman. Astfel, la Vărădia, pe platoul „Chilii", sub Traian, s-a instalat un mare castru de pământ, iar în lunca râului Caraș s-a construit un puternic lagăr de piatră (172 x 154 m), unde își avea sediul *coh. I Vindelicorum miliaria civium Romanorum*. La Surduc se afla un mic castru de pământ (132 x 128 m), care adăpostea, în vremea lui Traian, o vexilație din *leg. IV Flavia*. Castrul acesta nu a fost reconstruit din piatră. Într-un punct mai înaintat către vest față de traseul menționat, la Vârșeț, se presupune că exista, de asemenea, un castru, dar dovada peremptorie lipsește, cel puțin deocamdată. În schimb, la Berzovia (jud. Caraș-Severin) s-a precizat un mare castru cu incintă de pământ (490 x 410 m), dar cu *principia* din piatră, construit în timpul campaniilor dacice ale lui Traian și folosit de *legio IV Flavia*. Între *Lederata* și *Tibiscum*, pe drumul imperial, castrul de legiune de la Berzovia reprezenta centrul militar cel mai puternic din linia exterioară de apărare romană spre zonele de șes ale Banatului. Trecând pe la un *burgus* de pământ de la Fârliug, linia defensivă exterioară, dublată de drumul imperial, se întâlnea la *Tibiscum* cu linia de castre și drumul care venea de la *Dierna*, de-a lungul râurilor Cerna, Belareca și Timișul superior.

Toate castrele și fortificațiile romane de pe traseul *Lederata–Tibiscum* au rămas în faza de pământ, în afară de castrul de la Vărădia, construit și din piatră. S-a constatat apoi că durata lor de utilizare militară efectivă nu depășește începutul domniei lui Hadrian, când aceste castre își încetează existența și însăși legiunea *IV Flavia* este transferată în sudul Dunării la *Singidunum* (Belgrad). În atare situație, apărarea romană de pe linia *Lederata–Tibiscum* s-a consolidat pe aliniamentul *Dierna–Tibiscum* și s-a menținut pe Tisa, unde era favorizată de întinsele mlaștini din stânga râului. Pe Tisa, de la confluența cu Mureșul până la vărsarea în Dunăre, nu se cunosc fortificații romane. Oricum, șesul bănățean se afla sub controlul efectiv al armatei romane din regiunile sud-vestice ale Daciei.

Linia defensivă interioară din Banat pleca de la *Dierna* (Orșova) pe valea Cernei, Belareca și pe cursul superior al Timișului, întâlnindu-se cu cea exterioară la *Tibiscum*. Primul castru, pe drumul roman ce venea dinspre Dunăre, era cel de la Mehadia (*Praetorium*), construit mai întâi din pământ și apoi din piatră (142,60 x 116 m). Se pare că la început a staționat aici o vexilație din legiunea *XIII Gemina*, după care s-a stabilit *coh. III Delmatarum miliaria equitata civium Romanorum*, care a ridicat castrul de piatră și a stat aici vreme îndelungată, fiind atestată epigrafic. Ștampile tegulare s-au mai găsit în castru și de la alte unități militare: *coh. VIII Raetorum*, legiunile *IV Flavia* și *VII Claudia*. Cert este că lagărul de la Mehadia a fost refăcut și adăpostea formațiuni

militare (neprecizate), în timpul lui Constantin cel Mare și al urmașilor săi. Mai spre nord, la Teregova (*Ad Pannonios*), în dreapta Timișului, se găsea un alt castru de piatră, unde își avea garnizoana *coh. VIII Raetorum equitata torquata civium Romanorum*, transferată de la Inlăceni (jud. Harghita). Nu lipsit de interes este faptul că de la Domașnea, localitate situată cu vreo 14 km mai spre sud, provine o diplomă militară din anul 159. În apropiere, la Armeniș (*Gaganae*), se semnalează o *mansio*, așezată lângă drumul roman, pavat cu lespezi. Înainte de *Tibiscum* (cu circa 21 km), la Slatina Timișului (*Masclianis*), exista încă o *mansio*, după cum indică o inscripție funerară și resturile arheologice romane. Între Teregova și Slatina drumul roman și linia defensivă treceau prin *Porta Orientalis*, pas la altitudine de 540 m și cumpănă a apelor, ajungând la *Tibiscum*, pe malul stâng al Timișului, la nord de Caransebeș. *Tibiscum*, ca mare centru militar și apoi cu rang de municipiu, a format — după plecarea legiunii *IV Flavia* de la Berzovia — un punct nodal pe linia interioară de castre, între Dunăre și Mureș. Săpăturile arheologice au precizat dezvoltarea, pe același loc, a patru castre succesive, două cu val de pământ și două cu ziduri de piatră. Castrul mare, de formă trapezoidală și cu incinta de piatră, construit probabil pe la sfârșitul domniei lui Antoninus Pius, cuprindea în perimetrul său castrele anterioare, care erau de dimensiuni cu mult mai reduse. Patru formațiuni auxiliare, menționate epigrafic, au avut sediul la *Tibiscum*: *coh. I Sagittariorum*, *coh. I Vindelicorum miliaria civium Romanorum* (cantonată anterior la Vărădia), *numerus Palmyrenorum Tibiscensium* și *numerus Maurorum Tibiscensium*. Trei diplome militare (inclusiv un fragment), eliberate în 126 și 157, s-au descoperit în acest însemnat centru militar.

Trebuie făcută precizarea că pe teritoriul dintre cele două linii de castre nu se cunoaște nici o fortificație romană. La Dalboșeț, în depresiunea Almăjului, unde în literatura mai veche figura un castru, s-a dovedit a fi o frumoasă *villa rustica* din timpul lui Traian, ca și la Lăpușnicel, unde eronat se consideră că era o *mansio*.

Spre nord de *Tibiscum* până la Mureș nu se cunosc alte castre sau puncte fortificate romane, care să fie continuarea liniilor defensive despre care a fost vorba mai înainte. Drumul imperial roman se îndrepta spre Porțile de Fier ale Transilvaniei (*Tapae*) și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, iar pe parcursul său exista un singur castru, la Zăvoi (*Agnaviae*), care nu reprezintă prelungirea vreunei linii de apărare, fiind un mare castru provizoriu de pământ, ridicat în timpul primului război dacic.

Între zonele și obiectivele militaro-strategice din Banat o covârșitoare importanță avea cursul inferior al Mureșului, cu toate instalațiile și întăriturile romane, începând de la Vețel (*Micia*) și până la *Partiscum* (Szeged), la confluența râului cu Tisa. Fără controlul militar al acestei zone, o stăpânire romană efectivă a șesului bănățean era de neconceput, iar navigația și drumul roman pe Mureș, dinspre și către interiorul Daciei, nu putea funcționa în siguranță. De altfel, aici avem de a face cu o porțiune a limesului dacic care este insuficient cercetată și prea puțin cunoscută cu date concrete.

Luând ca punct de plecare Tisa și mergând în sus pe malul sudic al Mureșului, pe o distanță de circa 250 km, întâlnim în mai multe locuri vestigii cu caracter militar,

considerate de obicei *mansiones* sau *stationes*. În stadiul de acum al cercetărilor, nu se cunoaște nici un castru roman sigur, scos la lumină prin săpături arheologice. Dar aceasta nu înseamnă că în zona amintită nu existau castre romane, ci numai faptul că este posibil ca ele să nu fi fost încă descoperite. Astfel, la *Partiscum* (Szeged), pe malul drept al Tisei, exista o *statio* sau probabil un castru, încă neidentificat, ca și la Sânnicolau Mare și Cenad, de unde provin ștampile tegulare cu sigla legiunii *XIII Gemina*. La Cenad se presupune și existența unui castru roman, deoarece s-au descoperit și substrucții de ziduri și diferite materiale arheologice romane, între care și o cărămidă cu sigiliul *SISC(ia)*, postromană. La Aradu Nou, unde s-a găsit o țiglă cu ștampila legiunii *V Macedonica* și alta cu sigla legiunii *IV Flavia*, și la Bulci, unde se cunosc ștampile tegulare ale legiunii de la *Apulum*, nu se poate exclude *a limine* existența unor ruine de castru, confirmabile de viitoare cercetări. Urme de așezare romană se găsesc și la Lipova. Oricum ar fi, cel puțin teoretic, Cenadul, Aradu Nou și Bulci puteau constitui puncte strategice, unde amplasarea unor castre se impunea de la sine pe o frontieră permanentă, atât de lungă, de-a lungul Mureșului inferior, supusă presiunii dacilor liberi, a iazigilor și a semințiilor germanice.

Apărarea între Mureș și Crișul Repede, în vestul Munților Apuseni. Castrul cel mai vestic de pe Mureș, cunoscut și cercetat arheologic, este cel de la Vețel (*Micia*), la răsărit de Ilia, care închidea valea râului împotriva oricărui atac dinspre șesul Tisei spre Transilvania centrală. Aici s-a construit, din pământ și apoi din piatră (sub Antoninus Pius), unul dintre cele mai mari castre de trupe auxiliare din Dacia (360 x 180 m = 6,48 ha), în jurul căruia s-a dezvoltat o mare așezare civilă (*pagus*), de caracter cvasiurban. Vreo zece trupe au aici urme epigrafice, dar dintre ele în acest loc au stat sigur și timp mai îndelungat *ala I Hispanorum Campagonum*, *cohors II Flavia Commagenorum*, *numerus Maurorum Miciensium*, la care s-ar mai putea adăuga alte auxilii și, eventual, un detașament din legiunea *XIII Gemina*.

De la *Micia* până la Bologa (*Resculum*) pe Crișul Repede, în zona de vest a Munților Apuseni, nu se cunoaște nici o fortificație romană, lanțul muntos formând un obstacol considerat suficient pentru această porțiune de frontieră, lungă de circa 110 km, în linie dreaptă.

Sectorul de limes din Munții Meseș. Între Crișul Repede și Someș, pe distanță de vreo 50 km, s-a organizat cel mai puternic sector de pe întreg limesul Daciei: 6 castre, 10 burguri, 7 *clausurae*, peste 60 de turnuri, segmente de val continuu de pământ și două ziduri-limes, lungi de câțiva kilometri, acestea din urmă fiind o apărare specială pentru *Porolissum*.

La Bologa (jud. Cluj), pe un platou din stânga Crișului Repede, s-a construit, îndată după cucerire, un castru mic cu incintă de pământ (130 x 130 m), mult lărgit ulterior și apoi clădit din piatră pe același contur (133 x 213 m), castru care închidea accesul dinspre vest în provincie. Aici și-au stabilit garnizoana cohortele *II Hispanorum equitata* și *I Aelia Gaesatorum miliaria*, care aveau și două burguri mai jos pe Criș, la Poieni și Negreni. Cu 25 km mai spre nord, la vest de valea Agrișului, se afla castrul de la Buciumi

(jud. Sălaj), cercetat integral prin săpături sistematice. Castrul (160 x 128 m) a adăpostit cohortele *I Augusta Ituraeorum* și *II Nervia Brittonum Pacensis miliaria*. Mai jos pe valea Agrișului, la numai 12 km, era amplasat un alt castru (158 x 130 m), cel de la Romănași (*Largiana*), unde era încartiruită *coh. I Hispanorum equitata quingenaria*. După numai 5 km spre nord, pe cursul văii, se înălța castrul de piatră (225 x 187 m) de la Romita (*Certiae*), unde au avut garnizoana cohortele *VI Thracum*, *II Britannica miliaria*, *I Ituraeorum sagittariorum* și *I Batavorum miliaria*.

Turnurile de piatră sau de lemn (*turres*), burgurile de pământ (*burgi*), segmentele scurte de val care barau anumite locuri mai ușor accesibile (*clausurae*), la care ne-am referit deja, toate în strânsă corelație, împânzeau culmile și ambele versante ale Meseșului, începând din împrejurimile castrului de la Bologa pe Criș până la Jibou pe Someș. Plasate în locurile cele mai potrivite pentru apărare, pază, alarmă și semnalizări, pe o adâncime de 10–12 km față de linia castrelor din vale, aceste obiective erau repartizate și aparțineau trupelor menționate, constituind posturile lor înaintate, veritabile antene îndreptate spre regiunile dacilor liberi din nord-vest.

La aproximativ 7 km spre vest de cursul Agrișului, în teritoriul satului actual Moigrad (jud. Sălaj), pe dealurile învecinate „Citera" și „Pomet", romanii au ridicat două castre, în jurul cărora s-a dezvoltat, începând cu Traian, o mare așezare civilă, *Porolissum*, ridicată la rang de municipiu de Septimius Severus. S-a construit un castru pe dealul „Citera" (100 x 80 m), distrus probabil de războaiele marcomanice, și altul, la 106, cu incintă de pământ pe dealul vecin „Pomet", refăcut din piatră sub Caracalla (în 213), care este cel mai mare castru de trupe auxiliare din Dacia (300 x 250 m = 7,5 ha). Aici au staționat ori au contribuit la lucrări de construcții, în diferite perioade, mai multe unități militare, de la care au rămas date epigrafice, în special ștampile pe țigle și cărămizi: cohortele *I Augusta Ituraeorum*, *I Hispanorum quingenaria*, *I Ulpia Brittonum miliaria*, *V Lingonum*, o *cohors III D(acica?)*, *numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum* și detașamente din legiunile *XIII Gemina*, *VII Claudia*, *VII Gemina*, *III Gallica*. În castrul mare cele mai multe urme le-a lăsat *cohors V Lingonum*, dovadă a staționării ei îndelungate.

La nord de cele două castre și de orașul *Porolissum*, de la dealul „Poiana" până la satul Brebi, pe distanță de vreo 10 km, se întindea un val de pământ cu șanț în față, a cărui porțiune centrală (4 km), o constituia un zid de piatră. Pe traseul de pământ al acestui cordon de apărare se aflau, din loc în loc, turnuri de piatră și burguri. Pe o lungime de 225 m, unde terenul formează un fel de șa, valul este dublat. Alte două linii de apărare, plasate mai departe spre *barbaricum*, erau formate din zid continuu de piatră, valuri de pământ, un burgus și o poartă controlată de un turn. Acest complex de fortificații avea menirea să apere mai bine *Porolissum*, cu toate obiectivele sale militare și civile.

Notabil este faptul că 4 diplome militare și fragmente din altele s-au descoperit numai la *Porolissum*.

Trebuie subliniat că tot ceea ce este operă militară romană între Crișul Repede și Someș se înfățișează ca un sistem strategic unitar și coerent, un segment de limes ingenios conceput chiar de Traian, completat și amplificat de împărații următori. În Meseș nu

exista un limes din val de pământ sau zid continuu, ca în *Germania, Raetia* sau *Britannia* — cum eronat susțineau unii cercetători din trecut — ci, așa cum am arătat, un sistem în care se combina o vastă rețea de turnuri, burguri, scurte valuri de pământ și segmente de zid, care formau obiective militare înaintate spre inamic, sprijinite și alimentate logistic de castrele și trupele din spatele lor. Punctul nodal, veritabila cheie de boltă a întregului sistem, era *Porolissum* cu cele două castre și tot ansamblul de fortificații din apropierea sa.

Sistemul defensiv pe frontiera de nord. La Tihău (jud. Sălaj) începea un alt sector de limes, cu un șir de castre și alte fortificații, care, pe o distanță de circa 110 km, avea ca ax principal cursul Someșului în amonte până la Dej și apoi mai departe spre Năsăud. La Tihău, în stânga Someșului, pe un platou de la confluența cu valea Almașului, s-a ridicat un castru de piatră (144 x 129 m), care avea menirea să blocheze un potențial atac dușman pe valea largă a Someșului și a Almașului, spre interiorul provinciei. La început, trupa încartiruită aici era o vexilație din legiunea *XIII Gemina*, care a construit lagărul, fiind înlocuită la începutul domniei lui Hadrian de *cohors I Cannanefatium*, probabil *quingenaria*, care a rămas în acest loc până la sfârșitul stăpânirii romane.

De la Jibou–Tihău, pe valea largă a Someșului, până la Cășeiu (*Samum*), aproape de Dej, nu s-a identificat încă nici un castru roman sigur, ci numai unele puncte cu vestigii romane cu probabil caracter militar (Ileanda, Șimișna etc.). Primul castru în această zonă, de mult cunoscut și stăruitor cercetat, este cel de la Cășeiu (jud. Cluj), situat pe malul drept al Someșului. Construit mai întâi din pământ îndată după cucerire și reconstruit în piatră, sub Antoninus Pius sau Marcus Aurelius, acest castru (165 x 165 m) a adăpostit cohortele *II Britannica miliaria, I Britannica miliaria equitata civium Romanorum* și, probabil, o *ala Flavia*. Tot aici exista și o *statio* de *beneficiarii*. La Cășeiu s-au găsit, în ultimele opt decenii, trei diplome militare. Castrul următor este cel de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud), integral săpat și cercetat, așezat ca baraj la ieșirea dintre dealuri a văii cu același nume, care curge dinspre muntele Țibleș și se varsă în Someș. Precedat pe același loc de două castre de pământ, unul mic și altul mai mare, castrul de piatră (187 x 182 m), a fost construit în timpul lui Marcus Aurelius, pe conturul celui de pământ anterior. În vremea lui Traian, în castrul mic de pământ a staționat o vexilație din legiunea de la *Apulum* și, probabil, o parte a cohortei *II Britannica*, după care, la începutul domniei lui Hadrian, a venit *ala I Tungrorum Frontoniana*. Aceasta a făcut castrul mare de pământ și cel de piatră, ocupându-l neîntrerupt până la sfârșitul stăpânirii romane în această regiune.

Vrednic de notat apare faptul, bine stabilit arheologic, că de la cursul Someșului și de la linia castrelor, pe o adâncime de 10–12 km spre Țibleș, de la Tihău și până la Năsăud, există câteva burguri și numeroase turnuri de pază și semnalizare, aparținând de castrele și trupele de la Cășeiu și Ilișua: Negrilesti, Dobricel, Perișor, Zagra, Salva și altele.

Un castru temporar de pământ (166 x 122 m), ridicat probabil în timpul celui de-al doilea război dacic sau imediat după aceea, a fost amplasat la nord de Bistrița, pe platoul de lângă satul Livezile și a funcționat puțin timp sub domnia lui Traian. El bloca valea Bistriței, la trecerea spre Bucovina.

După Ilișua, între Someș și Mureș, singurul castru permanent, cu fază de pământ și de piatră (203 x 144 m), se găsea pe valea râului Budac, la Orheiu Bistriței, unde și-a stabilit garnizoana, îndată după cucerire, *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria civium Romanorum*. De ea se leagă aici toate activitățile constructive, ca și vestigiile epigrafice și arheologice. Turnuri, burguri sau alte fortificații, care să formeze o linie înaintată de pază și de apărare spre Munții Călimani, încă nu s-au identificat, cu toate că existența lor pare verosimilă și chiar necesară.

O constatare de natură strategico-militară, pusă în lumină de cercetările arheologice din ultimele decenii, rezidă în faptul că, de la Jibou–Tihău pe Someș și până la Deda în valea superioară a Mureșului, romanii, prin întreg sistemul de organizare a limesului, au creat o zonă de frontieră în fața munților Țibleș, Rodnei și Călimani, lipsită în genere de așezări civile, autohtone sau de coloniști, dar înțesată de obiective militare. Astfel, prin luarea sub control militar efectiv a teritoriului cultivabil, de fânețe și pășunat de la periferia provinciei, pentru populația dacilor liberi rămânea spațiu vital numai dincolo de munți, iar atacurile ei prin surprindere erau mult diminuate.

În valea Mureșului, pe malul drept, la sud de Deda și la 11 km spre nord de orașul Reghin, la Brâncovenești (jud. Mureș), *ala I numeri Illyricorum* a construit un puternic castru de pământ și apoi de piatră (177 x 144 m), unde s-a instalat și a stat permanent până la retragerea oficială romană din această regiune. Misiunea castrului și a trupei, împreună cu rețeaua de turnuri înaintate, dintre care unele au fost identificate în zona localităților Deda și Aluniș, era să închidă și să apere valea Mureșului superior de o eventuală pătrundere a dacilor liberi dinspre Moldova sau depresiunea Gheorghenilor.

Apărarea frontierei de nord-est între Mureș și pasul Oituz. Un important sector al limesului, lung de aproximativ 160 km, are traseul, între Mureș și Olt, pe la poalele munților Gurghiului, Harghitei și Baraoltului, prevăzut cu șase castre de dimensiuni mici și mijlocii, construite imediat după cucerire cu val de pământ și ulterior cu zid de piatră. Primele două erau plasate la Călugăreni (163 x 141 m) și Sărățeni (146 x 140 m), în județul Mureș, ambele construite și ocupate în permanență de aceeași *cohors p(rima) Alpinorum*, singura menționată aici printr-un mare număr de țigle și cărămizi ștampilate. Primul castru bloca valea Nirajului, care izvorăște din Munții Gurghiului și se varsă în Mureș, iar al doilea închidea lunca Târnavei Mici, spre Sovata. În continuare spre sud-est, castrul de la Inlăceni (146 x 142 m), în județul Harghita, cu cohortele *VIII Raetorum miliaria civium Romanorum* și *IV Hispanorum equitata* și (cel presupus) de la Odorheiu Secuiesc cu *cohors I Ubiorum*, pe Târnava Mare, apărau zona de eventuale atacuri ale dacilor liberi dinspre depresiunea Gheorghenilor și Ciucului. Trecând mai departe de la Sânpaul (jud. Harghita), unde se afla un castru cu incintă de pământ și zid de piatră (150 x 133 m), în care staționa un *numerus*, probabil de mauri, limesul depășea localitatea actuală Baraolt și ajungea pe malul drept al Oltului, la Olteni (jud. Covasna). Aici, la 7 km sud de Malnaș,

s-a ridicat un castru de piatră (140 x 100 m), în care era cantonat un detașament din *cohors II Bessorum* sau *cohors IV Betasiorum*.

În fața liniei de castre dintre Mureș și Olt, către *barbaricum*, cu toată insuficiența cercetărilor, s-au identificat unele turnuri de observație și pază (*speculae*) în zona castrului de la Sânpaul și la Ideciu de Sus (jud. Mureș), iar în apropiere, la Gurghiu, s-a descoperit chiar un *burgus* de pământ și s-au remarcat alte puncte cu vestigii romane, posibile resturi de turnuri. Acestea reprezintă indicii pentru existența pe scară mare și de-a lungul acestui sector de limes a obiectivelor militare romane, similare celor constate la nord de Someș. De remarcat este aici sistemul, cu consecvență aplicat, de blocare a văilor (Thalsperre) care coboară din munți la intrarea lor în provincie, cu castre și alte fortificații anexe.

De la Olt la Carpații Orientali, pasul Oituz (*Angustia*) și cursul Râului Negru au constituit adevăratele criterii în fixarea apărării romane. Trei castre au fost construite aici pe o distanță de numai vreo 50 km, între munți și orașul Sfântu Gheorghe. Mergând în sus, pe partea dreaptă a râului, primul castru este cel de la Comalău (jud. Covasna), clădit din piatră (160 x 140), cu colțurile rotunjite, fără turnuri, de *cohors I Hispanorum veterana equitata*, singura documentată prin ștampile tegulare. Doar la 10 km distanță, în vatra actuală a satului Boroșneu Mare, se găsește un *castellum* cu zid de piatră (90 x 70 m), de unde provin țigle cu ștampila următoarelor unități militare: *cohors I Bracaraugustanorum*, *ala I Asturum*, *ala I Gallorum Capitoniana* și *ala Palmyrenorum*, numele acesteia din urmă figurând și într-o inscripție pe piatră. Castrul are colțurile arcuite, fără turnuri.

Cu vreo 30 km mai spre est, la Brețcu (*Angustia*), în partea transilvană a Pasului Oituz, cu misiunea de supraveghere a acestuia și a drumului spre Moldova, s-a fixat, imediat după al doilea război dacic, cel mai estic castru roman intracarpatic. Ridicat inițial cu incintă de pământ, transformat ulterior într-un puternic castru de piatră (178 x 141 m), el prezintă unele particularități arhitectonice și constructive (turnuri de colț rotunde, porțiuni cu dublu zid de incintă) și a servit de garnizoană cohortelor *I Hispanorum veterana equitata quingenaria* și *I Bracaraugustanorum*. Aici s-a mai descoperit și o diplomă militară (anul 92) aparținând unui veteran din flota dunăreană.

De la Brețcu până în câmpia Bârsei, în toată regiunea cuprinsă între curbura Carpaților, Râul Negru și Olt nu se întâlnește nici un castru, în afară de cel de la Râșnov (*Cumidava*), așezat în plin șes. Acesta era un castru mic de pământ și piatră (110 x 114 m), făcut și folosit fără întrerupere de *cohors Vindelicorum Cumidavensis*[1]. Construit sub Traian cu rol de castru în interiorul provinciei, el a devenit, începând cu Hadrian, veriga nordică a liniei transalutane de apărare.

Sectorul alutan al limesului. Pentru a avea un tablou cât mai clar al limesului dacic și în părțile de răsărit ale provinciei, mai cu seamă la sud de Carpați și în zona

[1] Lectura *coh(hors) VI n(ova) [C]humidavensium* — inclusiv interpretarea istorică — din inscripția fragmentară găsită în castru, închinată Iuliei Mammaea în timpul domniei lui Severus Alexander, este greșită și trebuie definitiv abandonată, deși ea mai persistă în literatura de specialitare. Lectura corectă este *coh(ors) Vind(elicorum) [C]umidavensis* (cohorta de *Vindelici* de la *Cumidava*).

intramontană, se impune prezentarea celor două linii defensive, alutană și transalutană, în strânsă conexiune. Aici, vom merge, în continuare, din Transilvania către sud, până la Dunăre, mai întâi de-a lungul Oltului și apoi pe linia de apărare înaintată din vestul Munteniei.

Pornind de la castrul Olteni — cel mai nordic castru de pe Oltul intracarpatic — și coborând pe cursul râului până la Turnu Roșu, întâlnim alte patru castre, la Hoghiz, Cincșor, Feldioara (jud. Brașov) și Boița (jud. Sibiu).

Castrul de la Hoghiz (220 x 165 m), așezat pe un platou de pe malul stâng al Oltului, având inițial un val de pământ cu dublă palisadă, refăcut cu două ziduri de piatră paralele, rotunjite la colțuri și fără turnuri, era cel mai puternic lagăr militar din această parte a Daciei. Particularitățile de construcție menționate se regăsesc și la alte castre de pe Olt. La Hoghiz au avut garnizoana o vexilație din legiunea *XIII Gemina*, *cohors III Gallorum* și *ala I Asturum*. Ar putea fi vorba și despre *numerus equitum Illyricorum*.

La circa 40 km, în partea dreaptă a Oltului, se afla castrul de la Cincșor, acum foarte distrus și puțin cercetat, unde era încartiruită *cohors II Bessorum*, sigla căreia este imprimată pe țigle și cărămizi.

Castrul următor, la vreo 10 km distanță, situat lângă Olt, în partea dreaptă și distrus aproape jumătate de apele râului, era de dimensiuni relativ mici (circa 125 x 115 m), construit din piatră și ocupat în permanență de *cohors II Flavia Numidarum*.

Înainte de intrarea în defileul Oltului, de partea dreaptă a râului, la Boița (*Caput Stenarum*), s-a amplasat un mic *castellum* (47 x 41 m), unde era cantonată o vexilație din legiunea *XIII Gemina*, de la care au rămas țigle cu ștampile și alte vestigii arheologice. Ca și castrul de la Hoghiz, acest *castellum* avea colțurile rotunjite, iar pe două laturi era prevăzut cu zid de piatră dublu. El supraveghea defileul și drumul roman pe Olt, care aici se bifurca spre Sibiu și Hoghiz.

De la Boița, mergând în jos pe Olt, atât în zona intramontană, cât și în cea colinară, precum și în partea de câmpie până la Islaz pe Dunăre, ne întâmpină un număr de 15 castre și alte fortificații, care formau o puternică linie de apărare, lungă de 250–260 km, cunoscută sub numele impropriu de *limes Alutanus*. Toate aceste castre erau legate între ele prin importantul drum roman, strategic și comercial, care venea de la Dunăre și pe valea Oltului intra în Transilvania, bifurcându-se apoi spre centrul și răsăritul provinciei.

Trecând pe la Râu Vadului și Câineni (*Pons Vetus*), unde erau câteva turnuri — existența celor două castre presupuse, distruse probabil de apele Oltului, nu se confirmă — se ajunge la Racovița și Copăceni (*Praetorium*), unde se găseau două castre, distanța dintre ele fiind de numai 500 m.

Castrul de la Racovița (117,80 x 106,30 m), în județul Vâlcea, așezat în stânga Oltului, a fost construit cu ziduri groase de piatră abia pe la mijlocul secolului al III-lea, de *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris*, ca nouă garnizoană a sa, după ce castrul de la Copăceni a fost distrus.

La Copăceni (jud. Vâlcea), acest *numerus* a construit în anul 138 și a lărgit în 140 un castru de piatră, din care acum se mai păstrează doar o treime. Aici el a staționat până când s-a mutat la Racovița, în cadrul aceleiași localități antice, *Praetorium*.

Între *Pons Vetus* (Câineni) și *Arutela* („Bivolari", satul Păușa, Călimănești) pe Olt exista numai un singur turn de pază, construit pe la mijlocul secolului al III-lea, la Văratica. O ramură a drumului roman părăsea cursul Oltului, ocolind pe la est muntele Cozia. Aici, din motive strategice, au luat ființă două mici castre, unul la Titești și celălalt la Rădăcinești. Între acestea, la Perișani și Pripoarele, se presupunea că au existat alte două castre, ceea ce nu s-a adeverit prin cercetările ulterioare.

Micul castru (*castellum*) cu ziduri masive de piatră de la Titești (56,80 x 48,20 m) a fost ridicat pe timpul lui Hadrian și se dovedește că a funcționat o perioadă relativ scurtă. Acest *castellum* avea numai două porți, fără bastioane, plasate pe laturile mici, iar la colțuri, de asemenea, lipseau turnurile, zidurile fiind îngroșate și arcuite. Aici era dislocat un detașament din *numerus burgariorum et veredariorum* de la *Praetorium*.

La Rădăcinești se afla alt *castellum* (63,10 x 56,70 m), prevăzut cu ziduri de piatră puternice, cu turnuri semicirculare la cele patru colțuri și porți fără bastioane. În interior, pe lângă zidul de incintă, *agger*-ul era suplinit de un *podium* din lemn, așezat pe pinteni de zid, care servea ca drum de rond și sub care se găseau depozite de materiale. Acest *castellum* era ocupat probabil de o subunitate din *Suri sagittarii* de la *Arutela*, unde aceștia aveau sediul principal.

Revenind în valea Oltului, la *Arutela*, pe malul stâng al râului, s-a ridicat un castru de piatră. Dintr-o inscripție rezultă că el a fost construit pe vremea lui Hadrian, în anul 138, de *Suri sagittarii*. El se găsește în fața mănăstirii Cozia, fiind mult deteriorat de eroziunile malului, provocate de apele Oltului. După cum arată latura scurtă de est, lungă de 60,80 m, singura păstrată în întregime, castrul era de dimensiuni mici. Ca și celelalte castre din jurul masivului Cozia, ridicate sub Hadrian, el prezintă aceleași particularități: pinteni de zid pentru drumul de rond (*podium* de bârne), ziduri de incintă groase, cu miez din piatră spartă și mortar între cele două paramente. Se pare că acest *castellum*, din motive încă necunoscute, a funcționat numai până la Elagabal (218–222). La vreo 300 m nord de castru, pe un pisc, a fost identificat un turn care supraveghea intrarea în defileu. *Arutela* era cel mai important castru din complexul de fortificații romane din jurul masivului Cozia.

Cu vreo 13 km spre sud de *Arutela*, pe malul de vest al Oltului, mai jos de Jiblea — unde un presupus castru roman nu se confirmă — s-a instalat castrul de la Sâmbotin (*Castra Traiana*). După o probabilă fază de pământ din timpul războaielor de cucerire, castrul a fost refăcut mult mai târziu din piatră. Fiind distrus în cea mai mare parte de apele pârâului Trantul, dimensiunile sale și alte elemente defensive nu pot fi precizate. Totuși, din ceea ce s-a păstrat, reiese că era un castru mic (suprafața sub un hectar).

Un castru mic (60 x 60 m), făcut din piatră și cărămidă, probabil sub Hadrian, se cunoaște și la Stolniceni (*Buridava*), unde în timpul războaielor de cucerire s-a stabilit cartierul general al guvernatorului *Moesiei Inferior*, fapt probat de prezența aici a mai multor detașamente din unități militare, legiuni și trupe auxiliare: *I Italica*, *V Macedonica*, *IX Claudia*, *cohors II Bessorum*, *cohors I Brittonum miliaria*, *cohors IX Batavorum*, toate cunoscute după ștampile tegulare, alături de *pedites singulares*, garda personală a guvernatorului.

Dimensiunile mici ale castrului, în apropierea căruia se afla așezarea civilă cu construcții de piatră, arată că această mare concentrare de trupe datează exclusiv din timpul operațiunilor militare ale războaielor de cucerire.

La Ioneștii Govorii (*Pons Aluti*), în județul Vâlcea, se localizează ruinele unui castru roman, de dimensiuni necunoscute și neprecizat bine pe teren, de unde au ieșit la iveală cărămizi și țigle cu ștampila cohortei *III Gallorum*, trupă care a staționat aici înainte de a se muta la Hoghiz și Boroșneu Mare, în Transilvania.

În cartierul Momotești din orașul Drăgășani (jud. Olt), pe baza datelor din *Tabula Peutingeriana*, se localizează antica *Rusidava*, unde, după numeroase descoperiri fortuite de diverse resturi arheologice, se plasează un castru roman, necercetat sistematic.

La vreo 3–4 km spre vest de Olt, pe un platou al satului Enoșești (*Acidava*) exista un *castellum* de cărămidă (circa 60 x 60 m), construit imediat după cucerire de *cohors I Flavia Commagenorum*. În cursul timpului, castrul a fost aproape complet distrus.

Cu vreo 18 km mai la sud, pe teritoriul satului Reșca (jud. Olt), în aria orașului antic *Romula*, au funcționat două castre romane de formă pătrată și dimensiuni relativ reduse (circa 100 x 100 m), situate la marginea estică, și o fortificație centrală cu ziduri groase de cărămidă, având formă dreptunghiulară (216 x 182 m). Cele două castre, din care nu a mai rămas aproape nimic, se pare că au luat ființă sub Traian sau Hadrian. Fortificația centrală, care a avut și ea la început o incintă cu val de pământ și șanț, a fost încinsă mai târziu cu zidul gros de 2 m, făcut din cărămizi. Fortificația a rămas în funcțiune până în anul 248, când, sub Filip Arabul, după războiul cu carpii, *Romula* a fost înconjurată cu un puternic zid de apărare, poligonal, făcut (*manu militari*) din cărămizi legate între ele cu lut. Complexul de fortificații de la *Romula* se sprijinea la nord pe micul *castellum* de la Enoșești (*Acidava*), iar cu 15 km mai la sud pe castrul de la Slăveni, constituind astfel o puternică linie de rezistență împotriva unui posibil atac venit de la răsărit de Olt. Potrivit unor ștampile tegulare, la *Romula* au stat ori au lucrat la construcții civile și militare *numerus Syrorum sagittariorum*, un mic detașament din legiunea *VII Claudia* și *cohors I Flavia Commagenorum*.

Castrul de la Slăveni (jud. Olt), construit din pământ între cele două războaie dacice, refăcut cu zid de cărămidă (198 x 176,60 m) în anul 205, era cel mai mare și mai puternic castru din Dacia sudică. Se pare că unitatea militară care a construit castrul de pământ și a rămas în el a fost *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata*. Epigrafic mai sunt menționate aici: *cohors I Flavia Commagenorum* (detașamente), vexilații din legiunile *XIII Gemina*, *V Macedonica*, *VII Claudia*, *XI Claudia*, *ala I Claudia* și *numerus Syrorum sagittariorum*, unități care au avut încartiruite aici unele detașamente ori au contribuit efectiv la ridicarea castrului de cărămidă și a altor construcții militare. După atacul goto-carpic din anii 248–250, în castru nu s-au mai găsit vestigii militare sigur databile.

Potrivit opiniei unor autori, din acei ani ar fi început destrămarea apărării romane pe sectorul de *limes Alutanus*. Dar această opinie este contrazisă de ultimele cercetări.

Pe distanța de 20 km, de la Slăveni până la Dunăre, se pare că un castru, încă neconfirmat, ar fi existat la Tia Mare (jud. Olt). Sigur rămâne însă numai castrul de la Islaz (jud. Teleorman), clădit pe un ostrov al Dunării, acum distrus de fluviu. Castrul de la Islaz (340 x 120 m), cunoscut și sub numele de „Cetatea Verdea", formează capătul de sud al liniei defensive romane organizate de-a lungul Oltului.

O scurtă privire asupra acestui traseu de limes, care se întindea între Islaz pe Dunăre și cotul mare al Oltului transilvan (castrul Olteni, jud. Covasna), pe distanță de peste 400 km, ne arată că el traversează ținuturi cu relief foarte diferit: podiș în Transilvania, intramontan în Carpații Meridionali, zonă de coline și de șes între Carpați și Dunăre. Din acest motiv, adaptarea la formele de teren s-a impus și aplicat cu necesitate. Oltul a constituit axul și obstacolul natural principal de care s-a folosit în mod judicios strategia romană, plasând de-a lungul lui, cu precădere pe malul de vest, întreaga salbă de castre. În Transilvania pivotul apărării îl forma castrul de la Hoghiz, flancat la nord și sud de castre mai mici. Între munți, de la Turnu Roșu și până la *Buridava*, se găseau, de asemenea, castre de dimensiuni mici (*castella*), ca și cele din regiunea colinară. Sectorul cel mai periclitat era cel de șes, între Enoșești (*Acidava*) și Islaz, unde romanii au organizat o apărare foarte puternică spre Muntenia, având ca piloni *Romula* și castrul de la Slăveni. De notat că aici malul de est al Oltului era mai înalt decât cel de vest. Toate castrele erau legate între ele prin drumul care urca pe Olt și care avea și un important rol în viața comercială a provinciei. Castrele de la sud de Carpați, în regiunea de câmpie, erau așezate pe malul de vest al Oltului, în general mai jos și cu o mai slabă vizibilitate către Câmpia Munteniei, spre care, de fapt, erau orientate cu *porta praetoria*. Oltul, cu albia sa lată și adâncă, forma un obstacol greu de trecut de potențialul inamic care venea din est și el suplinea șanțul și valul de apărare din fața castrelor. Primele castre datează din vremea războaielor de cucerire și a domniei lui Traian, când acestea aveau misiunea de a supraveghea drumul de-a lungul Oltului. Dar de o linie defensivă propriu-zisă nu se poate vorbi aici decât sub Hadrian, care a organizat-o prin construirea de noi castre și alte fortificații, după abandonarea Munteniei și a Moldovei meridionale. De urmările acestor evenimente politico-militare se leagă și începutul construirii liniei de apărare transalutane, ca o linie fortificată înaintată spre *barbaricum*, care constituia o dublare a limesului de pe Olt.

Linia fortificată de la est de Olt. În vestul Munteniei, cu direcția generală sud-nord, la o distanță de 10–50 km față de Olt, între Poiana pe Dunăre (jud. Teleorman), Câmpulung, Rucăr, Pasul Bran, pe lungime de 235 km, cu prelungire în Transilvania pe la Râșnov (*Cumidava*) și chiar mai departe spre nord-est, către Comalău (jud. Covasna), se întindea linia de apărare transalutană, așa-numitul *limes transalutanus* sau *Valachicus*. Această linie fortificată, considerată de unii cercetători ca o construcție independentă față de sectorul alutan, nu este de fapt decât o dublare a acestuia, pentru a mări capacitatea defensivă împotriva dacilor liberi și a altor populații, sarmatice sau germanice. Ea se compunea dintr-un val de pământ continuu („Troianul"), lat la bază de 11 m și înalt de 3 m, fără șanț (*fossa*) în față, în spatele căruia, la 150–350 m distanță, se înșirau 18 castre de pământ și de piatră, trei sau patru dintre acestea fiind duble: Băneasa, Urlueni, Săpata de Jos și eventual Câmpulung („Jidava"). Ca tip de fortificații, se întâlnesc — în afară de trei cazuri — castre de dimensiuni mici (*castella*) și turnuri de supraveghere și semnalizare (*turres, speculae*), plasate de-a lungul drumului strategic care făcea legătura permanentă între ele. Cu privire la tehnica de construcție a valului, mult controversată, cercetările mai vechi susțineau că acesta era făcut din pământ bătut, cu miez ars la roșu, iar pe coamă avea un zid de chirpic, de asemenea puternic ars, prevăzut cu creneluri. Investigațiile din ultimele două decenii susțin că, inițial, s-a construit un val de pământ cu structură de lemn și palisadă deasupra, care, după incendiere, la refacere, a fost inclus într-un nou val de pământ, mult mai voluminos, prezentând infrastructura actuală. În construirea valului ar exista, deci, două faze.

De la sud la nord, castrele din spatele valului sunt următoarele, pe teritoriul localităților:

Poiana (fostă *Flămânda*, jud. Teleorman). Castru mare de pământ (390 x 350 pași), situat pe malul Dunării, distrus în parte de apele fluviului. Este primul castru din linia defensivă transalutană.

Putineiu (jud. Teleorman). Castru cu val de pământ și palisadă deasupra (53 x 53 m), situat la 180 pași spre vest de val. Se găsește la 18 km nord de castrul de la Poiana. Lagărul exista deja sub Antoninus Pius.

Băneasa (jud. Teleorman). Două castre, unul mai mic cu val de pământ (84 x 60 pași) situat la 183 m vest de val și altul mai mare cu zid de chirpic și palisadă (130 x 126 m) plasat la 352 m față de val, de-a lungul căruia se află movile, presupuse a fi turnuri de observație.

Roșiorii de Vede (jud. Teleorman). Castru de pământ (66 x 64 pași).

Gresia (jud. Teleorman). Castru de pământ (86 x 80 pași), cu presupuse turnuri de zid la colțuri.

Ghioca (jud. Olt). Castru de pământ (136 x 100 pași).

Urlueni (jud Argeș). Un castru mai mare (110 x 70 m) cu incintă de cărămidă și altul mai mic (150 x 114 pași) încins cu val de pământ. Monede de la Septimius Severus și Iulia Domna.

Izbășești (jud. Argeș). Castru de pământ (120 x 84 pași), așezat într-o poziție strategică dominantă și cu o singură poartă pe latura accesibilă.

Săpata de Jos (jud. Argeș). Două castre, unul mic și celălalt mai mare, situate la numai 35 m distanță unul de altul. Castrul mai mic (45 x 35 m) are incinta de pământ cu structură de bârne și o singură poartă, iar șanțul înconjurător se lega de castrul mare. Acesta are perimetrul închis cu ziduri groase de cărămidă (125 x 90 m), iar la colțurile rotunjite turnuri retrase în interior. Monedele de argint, 44 la număr, dintr-un tezaur descoperit în castru, se eșalonează de la Septimius Severus până la Filip Arabul, iar cele izolate din așezarea

civilă datează de la Traian până la Caracalla, după care urmează câteva monede de bronz din secolul al IV-lea.

Albota (jud. Argeș). Castru de pământ (108 x 95 pași).

Purcăreni (jud. Argeș). Castru cu incintă de pământ, distrus mai mult de jumătate de Râu Doamnei. După cum indică latura păstrată de 160 m, castrul era de dimensiuni mai mari.

Câmpulug („Jidava"). Aici existau, probabil, două castre, unul mic de pământ (80 x 80 m) și altul mare de piatră (132,35 x 98,65 m). Castrul cel mic — dacă nu este cumva o construcție medievală realizată cu materiale romane, cum se presupune — are o singură poartă construită din cărămizi și se găsește la 300 m spre sud față de castrul mare. Acesta are formă dreptunghiulară și este construit din pietre de râu legate cu mortar peste un lagăr de pământ din epoca lui Traian. Este cel mai mare și mai important castru de pe linia de apărare transalutană. Ultimele monede datează de la Gordian al III-lea.

Voinești (jud. Argeș). Castru de pământ, construit probabil sub Traian, situat la 12 km de cel de la „Jidava" și la 23 km față de castrul de la Rucăr. În imediata sa apropiere s-au descoperit termele, construite din piatră locală legată cu mortar de var.

Rucăr (jud. Argeș). Castru mic de pământ (*castellum*), ridicat în vremea lui Traian. În apropiere se găseau termele, construite cu ziduri groase de piatră. ștampile tegulare cu sigla cohortei *II Bessorum*. Monedele se opresc la Traian (anii 114–117).

Râșnov (*Cumidava*, jud Brașov). Castru cu fază de pământ (114 x 110 m) din timpul lui Traian, reclădit ulterior din piatră (122 x 118 m). Aici a staționat *cohors Vindelicorum Cumidavensis*, atestată într-o inscripție pe piatră, dedicată Iuliei Mammaea.

Traseul valului traversează trei forme principale de relief: câmpie (Poiana–Urlueni), deal (Urlueni–Purcăreni), munte (Purcăreni–Râșnov), la care se adaugă cu probabilitate și porțiunea Râșnov–Comalău, cu zonă de câmpie și colinară. Prin cercetări pe teren s-a stabilit că între Poiana și Gresia valul merge fără întrerupere, iar mai departe s-a putut urmări, prin fața castrelor menționate, până în lunca râului Argeș, la sud-est de Pitești. „Troianul" nu s-a mai putut identifica între Pitești și Câmpulung. Porțiuni de val nu s-au observat, în continuare, la nord de Câmpulung și nici lângă castrul de la Rucăr.

În Câmpia Bârsei, prin fața castrului de la Râșnov, în literatura arheologico-istorică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea se menționează un val de pământ care se îndrepta în direcția Brașov. Sub rezerva confirmării sau a infirmării viitoare, s-ar putea presupune că exista o legătură între acest val și valul mare de pământ numit de localnici „Honárka", val care — vizibil pe teren — pe la Lisnău (jud. Covasna) coboară în valea Râului Negru, pe teritoriul satului Reci (jud. Covasna), la est de castrul de la Comalău. În acest caz, valul transalutan sud-carpatic atingea segmentul de limes dintre cotul mare al Oltului ardelean și Pasul Oituz (*Angustia*), în fața căruia se afla castrul de la Brețcu. În atare eventualitate, transalutanul, ca dublură a liniei defensive hadrianice de pe Olt, s-ar extinde de la Poiana pe Dunăre până la Comalău pe Râu Negru, în Transilvania. De altfel, oprirea liniei defensive transalutane la Râșnov, în plină câmpie, apare nelogică din punct de vedere strategico-militar. De pe atare linie fortificată era ținută sub control

permanent întreaga regiune de câmpie din colțul de sud-est al Transilvaniei, până la poalele Carpaților. Astfel, castrul de la Râșnov (*Cumidava*) a devenit o verigă în lanțul de castre de pe linia de apărare transalutană, iar punctul terminus era la Comalău.

O caracteristică a liniei defensive transalutane sud-carpatice este lipsa inscripțiilor și a monumentelor sculpturale, a țiglelor și a cărămizilor ștampilate, numărul redus de monede, ca și cantitatea relativ mică a materialelor arheologice de tot felul. La toate acestea se mai adaugă și stratul în general subțire de depuneri arheologice, care concordă cu absența sau cantitatea mică a elementelor de inventar menționate.

Perioada în care s-a început organizarea așa-zisului „limes transalutan" a fost și continuă să fie mult dezbătută și controversată. Unii cercetători, români și străini, au susținut că Hadrian, alții că Antoninus Pius și cei mai mulți că Septimius Severus este părintele acestei linii fortificate. Există, desigur, argumente *pro* și *contra*. În timpul din urmă însă și-a făcut din ce în ce mai mult loc opinia că „limesul" a fost început de Hadrian și completat de împărații următori. În sprijinul acestui punct de vedere, printre altele, s-a adus și argumentul că în epoca lui Traian a existat un drum strategic — utilizat peste munți și înainte de cucerire — care pleca de la Dunăre și ajungea în Transilvania prin Pasul Bran, având puncte fortificate la Poiana, Câmpulung („Jidava"), Voinești, Rucăr și Râșnov. La constituirea *Daciei Inferior*, pe acest traseu, Hadrian a organizat linia înaintată de apărare, ca o dublură a bazei principale de pe Olt. Trupelor din castrele de pe linia Oltului le revenea, în general, apărarea sectorului transalutan, în special la sud de Carpați, între cele două linii fortificate existând o comunicare permanentă și ușoară prin drumuri de legătură, peste zona militară de frontieră. Prin această optică se explică și lipsurile sau penuria diferitelor materiale documentare la care ne-am referit mai înainte. Pe de altă parte, fără existența teritoriului transalutan, ar fi de neconceput spațiul propriu-zis, extrem de restrâns, al *Daciei Inferior*, creația lui Hadrian, cu granița vestică pe Jiu și cu capitala, *Romula*, pe malul Oltului, direct expusă atacurilor inamice dinspre Câmpia Munteniei. Oricum ar fi, cele două linii defensive au existat și funcționat concomitent, la fel ca limesul lui Hadrian și cel al lui Antoninus Pius din *Britannia*.

Castrele din interiorul provinciei. În afară de castrele de pe limes, în interiorul Daciei romane se cunosc mai multe castre, mici sau mari, aparținătoare aproape toate unor formațiuni auxiliare. Numai patru au fost construite și locuite de legiuni: Berzovia, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum* și *Potaissa*. Castrele auxiliare sunt fie de marș sau provizorii, ridicate în grabă cu val de pământ și șanț în față, fie de mai lungă durată ori permanente, făcute din pământ și apoi reclădite cu ziduri de piatră. Castrele de marș și cele provizorii datează din timpul războaielor de cucerire sau din perioada imediat următoare și nici unul nu a avut o fază ulterioară de piatră. În schimb, cele permanente, care au durat și în secolul al III-lea, în general nu au rămas până la sfârșit în stadiul inițial de construcție, toate fiind refăcute din piatră sau, foarte rar, din cărămidă. De altfel, din acest punct de vedere tehnic, situația se prezintă la fel ca pe limes.

Referitor la castrele de legiune, în primul rând trebuie amintit cel de la Berzovia (490 x 410 m), construit și ocupat de legiunea *IV Flavia*, care este primul castru legionar construit de armata romană la nordul Dunării. Acest castru pe toată durata funcționării sale, de numai 18 ani, era inclus în linia defensivă *Lederata–Tibiscum*. Aceeași legiune a ridicat apoi castrul de pământ (540 x 415 m = 22,410 ha) de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, unde au staționat efective ale legiunii din anul 101 până la 107–108, când s-a întemeiat capitala provinciei. Castrul de la *Apulum*, inițial de pământ și apoi construit din piatră (600 x 400 m), a fost sediul pemanent al legiunii *XIII Gemina*, de la începutul până la sfârșitul stăpânirii romane în Dacia. Până la instalarea legiunii *V Macedonica* la *Potaissa* (anul 168), *Apulum* era pivotul apărării și centrul militar suprem al întregii provincii. Castrul propriu-zis este acum foarte puțin cunoscut, din cauză că, fiind acoperit de cetatea medievală și de construcții ale orașului actual, nu s-au putut face săpături arheologice sistematice și de mare extensiune. Doar *porta principalis dextra* a fost integral descoperită. Castrul de la *Potaissa* (573 x 408 m), garnizoană de peste un secol a legiunii *V Macedonica*, începând din anul 168, este cel mai intens cercetat lagăr legionar din Dacia.

Castrele interioare ale trupelor auxiliare sau ale unor detașamente din acestea ori din anumite legiuni au fost destul de numeroase, vreo 30 la număr, instalate mai ales pe teritoriul Transilvaniei și al Olteniei. Unele sunt castre de marș sau de asediu al capitalei dacice în timpul războaielor de cucerire, castre de pământ de scurtă durată. Altele au avut un caracter permanent și rol activ în supravegherea unor zone periclitate sau a unor drumuri de interes strategico-comercial. Nu puține dintre acestea au dublat anumite castre de pe limes, întărind astfel rezistența și potențialul lor militar, în cazul unor atacuri externe.

În Oltenia, de-a lungul Jiului, se cunosc șase castre. Primul se găsea la Craiova (*Pelendava*), acum împotmolit și distrus de Jiu. Se pare că avea incinta de cărămidă. Așezarea și castrul de aici constituiau un nod rutier important, unde se întâlnea drumul de la *Romula* cu cel care venea dinspre Dunăre. La Răcari (jud. Dolj) a fost amplasat sub Hadrian un puternic castru cu ziduri de piatră (173,20 x 141,50 m), pentru un *numerus Maurorum S(aldensium ?)*, castru care a funcționat până la retragerea oficială romană. Pe malul stâng al râului Tismana, înainte de confluența cu Jiul, pe drumul care venea de la *Drobeta*, se afla castrul de pământ de la Pinoasa-Vârțu (150 x 120 m) în județul Gorj, acum complet distrus de exploatările carbonifere de la Rovinari. Mai la sud, pe același traseu al drumului dinspre *Drobeta*, pe malul stâng al Motrului, în prima jumătate a secolului al II-lea s-a construit castrul de pământ de la Cătunele (156 x 114 m), pentru supravegherea drumului și a vieții civile din această zonă muntoasă și împădurită. Revenind pe Jiu și urcând spre Pasul Vâlcan, la Bumbești se constată existența a trei castre, două care au funcționat concomitent (Vârtopu și Pleșa) și al treilea care le-a luat locul, îndeplinind în continuare supravegherea defileului și trecerea prin Pasul Vâlcan în Dacia intracarpatică. Castrul de la Pleșa-Porceni (234 x 156 m), eronat considerat în trecut drept fortificație austriacă, a fost făcut în grabă din pământ în timpul războaielor daco-romane și a funcționat, probabil, numai până la Hadrian. Lagărul de la Vârtopu (jud. Gorj), cu val amenajat din glii (*caespites*) pe malul stâng al Jiului, deodată cu cel de la Pleșa-Porceni, era un castru de dimensiuni mijlocii (126 x 115 m) care a durat până la Antoninus Pius, după cum indică unele monede. Castrul de la Bumbești (jud. Gorj), din pământ, cu porți de cărămidă și reclădit din piatră (circa 167 x 125 m) după abandonarea lagărelor de la Pleșa-Porceni și Vârtopu, a preluat misiunea acestora de apărare și de control al drumului în defileul Jiului spre pasul Vâlcan, până la sfârșitul stăpânirii romane. Ridicat imediat după cucerire de *cohors IV Cypria*, el a adăpostit cohorta *I Aurelia Brittonum miliaria* și un detașament din legiunea *V Macedonica*, de la care au rămas ștampile tegulare. Ultima monedă datează de la Filip Arabul. Un probabil castru, de mici dimensiuni (100 x 40 m), se crede că exista și la nord de *Drobeta*, la Puținei, pe drumul care, prin Cătunele, Pinoasa-Porceni și Bumbești, se îndrepta spre Pasul Vâlcan, trecând în Transilvania, după unirea cu drumul ce urca pe Jiu.

În Banat, în afară de castrul, nesigur, de la Vârșeț, un lagăr interior este cel de la Zăvoi (*Agnaviae*), situat pe malul stâng al râului Bistra, la vreo 14 km vest de Porțile de Fier ale Transilvaniei. Este un castru de pământ de mari dimensiuni (336 x 336 m), din timpul primului război de cucerire, amenajat pentru o mare concentrare de trupe. A avut o viață scurtă. Puțin mai sus pe cursul Bistrei, la Voislova (jud. Caraș-Severin) se afla un *castellum* (47 x 36 m), care stă desigur în legătură cu luptele de la *Tapae* și probabil cu securitatea ce trebuia asigurată la trecerea prin strâmtoare spre *Ulpia Traiana*.

În Transilvania, din timpul celor două războaie dacice și al asediului capitalei lui Decebal se evidențiază un număr de vreo șase-șapte castre de pământ, provizorii, toate situate în Munții Orăștiei, la altitudini ce depășesc uneori 1 500 m. Este vorba de castrele de la „Vârful lui Pătru“ (4,50 ha), „Comărnicel“ (două: 300 x 195 m și 300 x 260 m), „Jigoru Mare“ (310 x 240 m), Luncani - „Târsa“ (240 x 100 m). La acestea se mai adaugă și mica fortificație de pământ de la Costești. Numărul acestor tabere, dimensiunile lor relativ mari, valurile de pământ mici, șanțurile puțin adânci, lipsa unor depuneri arheologice semnificative și inventarul extrem de sărac demonstrează, toate împreună, concentrarea mare de trupe care a avut loc aici și durata foarte scurtă a existenței acestor cantonamente. La numai 300 m mai sus de cetatea dacică de la Grădiștea Muncelului s-a fixat un *burgus* roman, cu evident rol de pază și control militar. După cucerire, cetatea dacică însăși a fost amplificată și transformată într-un veritabil castru roman, cu ziduri de piatră puternice, care închideau o suprafață de peste 3 hectare. Aici sunt atestate epigrafic — confirmând știrile lui Cassius Dio[1] — detașamente din legiunile *IV Flavia*, *II Adiutrix* și *VI Ferrata*, care au luat în stăpânire capitala lui Decebal. Toate aceste castre datează, fără îndoială, din perioada cuceririi Daciei și, unele, puțin după aceea, fiind apoi definitiv abandonate. Astfel, ele nu au jucat nici un rol în viața ulterioară a provinciei.

În rândul taberelor mici de pământ din interior se situează încă două, una la Ighiu (jud. Alba) și alta la Abrud. Aceasta din urmă avea și misiunea de a ține sub control drumul *Ampelum*–valea Arieșului, ca și zona auriferă înconjurătoare.

[1] Cassius Dio, LXVIII, 9, 7.

În restul Daciei transilvane mai erau alte opt castre auxiliare permanente, dintre care două — Sighișoara și Cristești pe Mureș — au rămas pe toată durata funcționării lor în faza de construcție din pământ, iar celelalte au fost înconjurate și cu ziduri de piatră.

Pe drumul imperial *Napoca–Porolissum*, în valea Almașului, la Sutoru (*Optatiana*), în județul Sălaj, se afla un castru — necercetat și parțial distrus — unde a staționat un *numerus Maurorum*. Castrul și trupa de aici forma și un punct de sprijin în caz de pericol extern pentru lagărul și pentru unitatea militară de la Românași (*Largiana*).

La 18 km vest de *Napoca*, pe drumul spre Bologa (*Resculum*), la poalele Munților Apuseni, în unghiul format de confluența râului Căpuș cu Someșul Mic, s-a amplasat castrul de la Gilău (jud. Cluj). Castrul de piatră (221 x 137,5 m) a fost precedat pe același loc și cu același contur de un castru de pământ (cu structură de lemn), care, la rândul lui, a suprapus și a inclus în perimetrul său un prim castru mai mic (129 x 118 m), făcut în aceeași tehnică sub Traian. Castrul cel mic de pământ aparține, ca garnizoană și construcție, cohortei *I Pannoniorum equitata*. La începutul domniei lui Hadrian s-a instalat la Gilău *ala Siliana*, care a construit lagărul cel mare de pământ și apoi pe cel de piatră. Importanța acestui castru interior este pusă în evidență și prin descoperirea unui bogat material arheologic, trei diplome militare și un mare tezaur monetar încheiat cu piese de la Filip Arabul. Asigurând și spatele lagărului de la Bologa (*Resculum*), garnizoana de la Gilău s-a menținut în funcțiune până la retragerea romanilor din zonă.

La Gherla, 45 km nord de *Napoca* și vreo 22 km sud de Cășeiu (*Samum*), pe malul drept al Someșului Mic, se afla castrul de pământ și piatră, ridicat și ocupat fără întrerupere de *ala II Pannoniorum*. Față de garnizoanele apropiate de pe limes, Cășeiu și Ilișua, el îndeplinea același rol ca și castrul de la Gilău față de Bologa (*Resculum*). Și aici s-au găsit două importante diplome militare. Din nefericire, peste castru s-a suprapus integral, în 1960–1962, Combinatul de industrializarea lemnului.

La Cristești (acum suburbie a municipiului Târgu Mureș) se presupune un castru de pământ, neidentificat, distrus de Mureș, unde își avea garnizoana *ala I Bosporanorum*, bine atestată epigrafic. Castrul și trupa constituiau o dublare a potențialului defensiv pentru lagărul și unitatea de cavalerie de la Brâncovenești, pe limes.

După confluența cu Arieșul, la vreo 8 km, în partea dreaptă a Mureșului, pe platoul de la Războieni-Cetate (jud. Alba) se afla un castru, acum în curs de cercetare, care a servit de garnizoană statornică pentru *ala I Batavorum miliaria*, atestată aici prin ștampile tegulare. De notat că, după Brâncovenești și Cristești, acesta este al treilea castru cu o trupă de cavalerie situat de-a lungul cursului superior al Mureșului.

Cam la 5 km sud de stațiunea balneară romană *Germisara* (Geoagiu, jud. Hunedoara), pe drumul imperial *Ulpia Traiana–Apulum*, exista un castru cu ziduri de piatră care constituia garnizoana trupei *pedites singulares Britannici*, transformată ulterior în *numerus peditum singularium Britannicorum*. De remarcat că, împreună cu cele trei castre menționate anterior și cu cel de la *Micia*, acest lagăr se încadra în salba de cinci castre amplasate pe drumul roman de pe Mureș.

Părăsind valea Mureșului și intrând pe valea Grădiștii, la Orăștioara de Sus (satul Bucium, jud. Hunedoara), aproape de cetățile dacice de la Costești („Cetățuia" și „Blidaru"), ne întâmpină un alt castru cu ziduri de piatră, parțial distrus de apele râului. Aici își avea garnizoana *numerus Germanicianorum exploratorum*, cu misiunea de supraveghere a zonei rezistenței dacice de odinioară.

O constatare nu lipsită de semnificație rezidă în faptul că la răsărit de cursul Mureșului, pe Târnave și la est de Munții Perșani, în câmpia Bârsei, nu întâlnim castre romane interioare, cu o singură excepție: castrul de pământ de lângă Sighișoara. Acest lagăr se pare că datează numai din prima jumătate a secolului al II-lea și el se afla în strânsă legătură cu castrul de graniță de la Odorheiu Secuiesc. Situat pe malul înalt din stânga Târnavei Mari, spre Danes, castrul adăpostise probabil o vexilație din legiunea de la Apulum și unele subunități din *cohors I Ubiorum*, care avea garnizoana de bază la Odorheiu Secuiesc.

Unor trupe auxiliare staționate, timp mai scurt sau mai lung, în Dacia nu li se cunoaște deocamdată locul de garnizoană. În atare situație sunt cohortele *II Gallorum Dacica* (*Dacia Superior*), *I Tyriorum sagittariorum* (*Dacia Inferior*) și *vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis*. La acestea s-ar mai putea adăuga, printre altele și *numerus equitum Illyricorum*, despre garnizoana căruia datele existente rămân incerte.

În afara Daciei romane, pe timpul lui Traian, au mai existat câteva castre în Muntenia și Moldova, care aparțineau administrativ și militar de *Moesia Inferior*. Acestea au fost construite în cursul războaielor de cucerire și au funcționat până la începutul domniei lui Hadrian, când ele au fost abandonate împreună cu teritoriile respective, în cadrul replierii strategice și militare hadrianice. Este vorba de castrele de la Mălăiești, Târgșoru Vechi și Drajna de Sus, toate la nord de Ploiești. La Mălăiești, în timpul primului război dacic, a fost amplasat un castru cu *vallum* de glii (*caespites*) și șanț în față, unde a staționat o vexilație din legiunea *V Macedonica*. În castrul de la Târgșoru Vechi, făcut din pământ și piatră, a fost încartiruit un detașament din legiunea *XI Claudia*, atestat prin ștampile tegulare. Castrul de la Drajna de Sus (200 x 176 m), construit din pământ și ziduri duble de piatră, fără turnuri la colțuri, era locul de garnizoană a cohortei *I Commagenorum* și a unor subunități din legiunile *I Italica*, *V Macedonica* și *XI Claudia*, de la care au rămas pe loc țigle și cărămizi ștampilate.

La acestea mai trebuie adăugat castrul de pământ — provizoriu și de mici dimensiuni — de la Piatra Neamț, care se pare că a fost doar un castru de campanie, în legătură exclusiv cu cucerirea zonei și a cetății dacice de la „Bâtca Doamnei". Desigur că din acest context nu poate fi omis nici *castellum* de pământ, așezat pe malul Dunării, la Barboși lângă Galați, care, cu teritoriul din jurul său, a dăinuit drept cap de pod la nordul fluviului, până în secolul al IV-lea.

Aici se încheie prezentarea armatei și a fortificațiilor romane de la nordul Dunării în secolele II–III, precum și alte aspecte legate de organizarea militară a Daciei romane. Fără îndoială că în spațiul provinciei, atât în interior cât mai ales pe limes, au existat și alte fortificații (castre, burguri, turnuri, segmente de valuri) care nu au fost încă identificate pe teren. O constatare generală care se desprinde cu ușurință din organizarea militară

rezidă în faptul că ponderea maximă în apărarea provinciei o aveau cele două legiuni staționate la *Apulum* și la *Potaissa*, așezate în inima Daciei transilvane, de unde, pe drumurile bine întreținute, puteau interveni rapid și eficient la nevoie, în ajutorul trupelor auxiliare de pe frontiere. Rezultă, de asemenea, că majoritatea formațiunilor auxiliare erau masate pe frontiere, iar unitățile de cavalerie, grație mobilității lor, se aflau mai frecvent în castrele din interiorul provinciei.

Castrele, cu trupele auxiliare pe care le adăposteau — fără să mai vorbim de legiuni — pe lângă misiunea lor defensivă primordială, au jucat și un însemnat rol social-economic în viața provinciei, deoarece în jurul lor s-au dezvoltat importante așezări civile, din care s-au răspândit în lumea autohtonă elementele civilizației romane, noi cunoștințe și practici de tot felul ale traiului cotidian. În același timp, prin cultura materială și prin limba latină vorbită de militari, ele au contribuit la romanizarea populației locale din zonă. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că în așezările civile dependente de castrele auxiliare (*vici militares*) sentimentul pentru istoria și tradițiile romane era cu grijă întreținut și puternic, fapt dovedit și de descoperirea — în castrele de la Ilișua, Cristești și Brâncovenești — unor monumente sculpturale reprezentând *Lupa Capitolina* cu gemenii sugari. Comparabile până la un punct cu orașele, castrele romane auxiliare cu trupele și tot ce s-a dezvoltat în jurul lor au constituit focare de civilizație și romanizare, o atracție benefică pentru populația autohtonă din împrejurimi. Ceramica dacică din lagărele romane și așezările lor civile este încă o mărturie a relațiilor multiple dintre armata romană și autohtoni.

Capitolul V

POPULAȚIA

În decursul celor 17 decenii de efectivă stăpânire și intensă viață romană, populația provinciei, ca urmare a colonizării, era alcătuită din elemente extrem de eterogene din punct de vedere al originii etnice și teritoriale. Populația civilă, cu toate că prezintă o mare diversitate, poate fi grupată în două categorii mari, distincte. Pe de o parte erau autohtonii geto-daci, iar pe de altă parte noii veniți în cadrul colonizării sau în cadrul structurilor militare, politico-administrative și religioase romane. Asemenea deosebire în rândul populației este mai ușor de făcut pentru secolul al II-lea, când romanizarea se afla în prima ei etapă, și mai dificilă pentru veacul următor, când băștinașii ajunseseră într-un avansat stadiu de romanizare, diferența etnică nivelându-se în foarte mare măsură.

Autohtonii

Persistența masivă a populației autohtone în Dacia romană stă la baza procesului etnogenezei românilor în ținuturile carpato-dunărene și ea are, totodată, o importanță deosebită și pentru raporturile etno-culturale din sud-estul Europei. Sunt bine cunoscute cele două teze contrare — teza falsă a discontinuității și teza justă a continuității dacilor în țara lor de baștină — pe care învățații (istorici, arheologi, lingviști, etnografi), români și străini, le-au susținut cu argumente *pro* și *contra* în dezbaterea acestei probleme, referitor la care există acum o literatură imensă, eșalonată pe mai bine de două secole.

Cu privire la teoria discontinuității, *ca teorie propriu-zisă*, trebuie spus că ea s-a înjghebat, din motive politice șovine, abia spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul veacului următor. Atunci, unii istorici austro-germani (J.Fr. Sulzer, J.K. Eder, J. Christian Engel), urmați de Robert Roesler în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și de alții care au îmbrățișat această idee, au negat continuitatea *masivă* a populației autohtone dace sub stăpânirea romană. Adepții acestei teorii — cunoscută îndeobște sub numele de teoria roesleriană — s-au căznit să susțină, între altele, și teza aberantă că poporul dac a fost nimicit de romanii învingători, că Dacia, golită aproape total de locuitorii ei străvechi, a fost populată de coloniști nelegați statornic de meleagurile dacice.

Asemenea teorie fantezistă, infirmată de documente, a fost și este respinsă nu numai de întreaga istoriografie română — cu excepția istoricilor din Școala Ardeleană, S. Micu-Clain, Gh. Șincai, P. Maior, pe la începutul secolului al XIX-lea — dar și de o serie de învățați străini, eminenți cunoscători ai istoriei Imperiului roman, ca Th. Mommsen, J. Jung, M. Friedwagner, H. Kiepert, E. Gamillscheg, C. Patsch, L. Homo, Fr. Altheim și mulți alții.

În ultimele șase-șapte decenii, dar mai ales după al doilea război mondial, fondul documentar referitor la continuitatea dacilor în vremea romană a crescut considerabil, în special pe plan arheologic. Spre deosebire de veacul al XIX-lea și de primele decenii ale secolului al XX-lea, când teza persistenței dacilor sub romani se întemeia mai mult pe logica istorică și pe unele argumente de toponimie și de hidronimie majoră, de fapt și acum valabile, astăzi permanența autohtonilor în provincia carpatică este amplu demonstrată documentar. De notat că istoricii Școlii Ardelene susțineau cu bunăcredință, dar naiv, nimicirea dacilor, pentru a demonstra originea curat romană a poporului român.

Învățații români — pornind de la premisele juste că nimicirea populației dace supuse de romani, alungarea ori scoaterea în masă peste graniță din teritoriile ei ancestrale și înlocuirea dezvoltării interne, firești, cu hiaturi imaginare este contrară evoluției istorice reale — s-au pronunțat hotărât împotriva teoriei lui Roesler și a partizanilor săi, aducând argumente solide și variate în susținerea continuității dacilor în Dacia romană. Astfel, s-a dovedit că izvoarele narative, reliefurile Columnei lui Traian, știrile epigrafice referitoare la trupele auxiliare formate din daci recrutați pe teritoriul provinciei în secolele II–III, numele de persoane traco-dace din inscripții, elementele de toponimie și hidronimie majoră, anumite tezaure de monede romane și, mai cu seamă, descoperirile arheologice, toate arată plenar dăinuirea poporului dac în țara lui stăpânită de Roma biruitoare. Deci, realitatea este că în cursul celor două războaie de cucerire și după anexarea unei mari părți din Dacia la imperiu, locuitorii băștinași nu au fost exterminați ori alungați peste noile frontiere, ci au continuat să existe ca populație supusă, majoritară, integrându-se treptat în noul curs al vieții romane. Dar să vedem ce spun izvoarele istorice.

Textele autorilor antici. Două texte antice sunt puse la contribuție de roeslerieni pentru a demonstra nimicirea dacilor în teritoriile cucerite și stăpânite de Roma la nordul Dunării, texte păstrate la doi autori din secolul al IV-lea. Unul este cunoscuta asertiune a lui Iulian Filosoful (Apostata)[1], pusă în gura împăratului Traian: „... am nimicit (distrus) neamul geților". Celălalt text este un scurt pasaj care aparține lui Eutropius, unde se spune că „... în îndelungatul război al lui Decebal, Dacia a fost golită (secătuită) de bărbați"[2]. De notat că valoarea istorică sau interpretarea *ad litteram* a celor două pasaje demult a fost comentată în alt sens decât cel propagat și denaturat de adversarii continuității daco-romane.

[1] *Caesares*, 327, p. 420 (ed. Hertlein): *τὸ Γετῶν ἔθνος ἐξεῖλον.*

[2] Eutropius, VIII, 6, 2: *Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta.*

Referitor la faimoasa expresie a împăratului-filosof, s-a arătat în mod convingător că aici avem de-a face cu o exagerare retorică, cu un decalc literar, care nu trebuie interpretat *stricto sensu*, deoarece are un evident caracter anecdotic. Expresia trebuie înțeleasă numai în sensul *înfrângerii*, a *supunerii* dacilor, a *distrugerii puterii lor militare* și nicidecum că dacii au fost desființați ca popor.

În ceea ce privește pasajul din Eutropius, el redă în fond o realitate firească: pierderile mari din rândurile bărbaților suferite de daci în războaiele lui Decebal cu romanii. *Aceasta* înțelegea autorul antic prin utilizarea cuvântului *viris* (*vires?*), nu întreg poporul. De aici nu rezultă că Dacia era complet lipsită de populație, ci numai că s-a produs o reducere a sa, în rândul bărbaților capabili să poarte armele.

Alți autori antici vorbesc și ei doar de *învingerea* și *subjugarea* dacilor, fără nici o specificare ori aluzie la dispariția populației civile în cursul celor două războaie sau după aceea. Iată cum se exprimă, de exemplu, Cassius Dio, care este mai aproape de evenimentele pe care le relatează: „Traian ..., după lungi și grele eforturi, a biruit pe daci ..."[1]. Rufius Festus: „... Traian pe dacii de sub conducerea lui Decebal i-a învins și Dacia de dincolo de Dunăre în teritoriu barbar a făcut-o provincie romană ..."[2]. Ammianus Marcellinus: „ ... biruința (lui Traian) asupra dacilor ..."[3]. Alți trei scriitori[4] spun, de asemenea, folosind chiar aceeași expresie, că „Traian a repurtat victoria asupra dacilor și sciților". Tot în accepțiunea de „supunere", „aducerea sub stăpânire" a dacilor trebuie luat și următorul pasaj, corupt, din Aurelius Victor: „În adevăr, (Traian) cel dintâi sau chiar singurul a extins stăpânirea romană dincolo de Dunăre, supunând ... pe *pileații* daci și pe regele Decebal ..."[5]. Chiar și Eutropius formulează desfășurarea evenimentelor astfel: „Traian ..., după ce a învins pe Decebal, a supus (subjugat) Dacia ..."[6].

Fără îndoială că și „masacrul geților" de care vorbește Lucian din Samosata, luându-se după Criton, „masacru" în urma căruia nu ar fi rămas decât 40 de bărbați, are același evident caracter fantezist, retoric, și că în realitate este vorba de biruința romană asupra neamului geților (dacilor)[7].

Că autohtonii au dăinuit masiv în Dacia romană pot fi luate mărturie și mențiunile geografului Ptolemeu despre existența, în primii ani ai provinciei, a unor mari comunități (grupuri) etnice cu nume dacic sau daco-roman: *Costoboci*, *Albocenses*, *Buridavenses*,

[1] Cassius Dio, LXVIII, 14, 1: Τραιανός ... σὺν χρόνῳ καὶ μόλις ἐκράτησε τῶν Δακῶν...

[2] Rufius Festus, VIII, 2: ... *Traianus Dacos sub rege Decibalo vicit et Daciam trans Danuvium in solo barbariae provinciam fecit.*

[3] Ammianus Marcellinus, XXI, 5, 14: ... *Victoria (Traiani) contra Dacos.*

[4] Eusebius, *Chronicon*, 194, 4 (anul 101); Cassiodorus, *Chronica* (anul 105–106); Iordanes, *Romana*, 267. *Traianus de Dacis et Scythis triumphavit.*

[5] Aurelius Victor, *De caesaribus*, 13, 3: *Quippe (Traianus) primus aut solus etiam vires Romanas trans Istrum propagavit domitis ... Dacorum pileatis ... Decibalo rege ....*

[6] Eutropius, VIII, 2, 2: *Traianus ... Daciam, Decibalo victo, subegit ....*

[7] C. Iacobitz, *Luciani Samosatensis opera*, II, Leipzig, 1860, p. 411; *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 615.

Potulatenses, Saldenses şi altele, care formau un fel de *civitates peregrinae*, integrate treptat în masa populaţiei provinciale, mai ales rurale[1].

Aşadar, din sursele narative — cu excepţia pasajelor menţionate, lipsite de valoare istorică reală — rezultă numai „învingerea" şi „supunerea dacilor", pierderile grele în rândul bărbaţilor-luptători, transformarea Daciei în provincie romană. Nicăieri nu găsim termeni sau expresii cu semnificaţie de „extirpare", „exterminare", „nimicire", „distrugere", „masacru", care nu au fost folosite pentru că nu corespundeau realităţii. De altfel, nici cuvântul ἐξεῖλον nu înseamnă numaidecât „am nimicit", „am distrus", „am extirpat", „am şters de pe faţa pământului", ci el mai poate avea şi înţelesul de „am biruit", „am supus", accepţiune care este în concordanţă cu conţinutul termenilor întâlniţi la ceilalţi scriitori antici pe care i-am amintit. În orice caz, a acorda acestui cuvânt grecesc exclusiv semnificaţia primară, pe care nejustificat şi tendenţios o preferă partizanii teoriei despre distrugerea poporului dac de către romanii învingători, rămâne un fapt nereal, contrazis categoric de mulţimea dovezilor de care dispunem astăzi.

Sursele epigrafice. Câteva inscripţii pe piatră se referă, de asemenea, numai la victoria romană asupra dacilor, la subjugarea lor şi nu la distrugerea acestora. Iată terminologia utilizată în legătură cu rezultatul încleştării militare dintre Traian şi Decebal: „dacii fiind învinşi"[2]; „întreagă Dacia a fost învinsă (cucerită, înfrântă)"[3]; „după biruinţa împăratului Nerva Traian asupra geţilor"[4]; „Traian ..., supranumit «Dacicus» ..., a supus (învins) prin război neamul dacilor şi pe regele Decebal"[5].

Date numismatice. Aceeaşi situaţie se reflectă şi pe monedele împăratului Traian cu legenda *Dac(ia) cap(ta)* şi *Vic(ta) Dac(ia)* sau *Vic(toria) Dac(ica)*, iar personificarea Daciei în ipostaza unei femei îndurerate, răpuse prin forţa armelor, are, de asemenea, semnificaţia biruinţei romane asupra dacilor.

Reliefurile Columnei lui Traian. Operă de artă în primul rând, Columna rămâne în ansamblul ei şi un document istoric incontestabil cu privire la cele două războaie dintre Traian şi Decebal. Reliefurile ei arată, între altele, că romanii nu urmăreau trecerea prin foc şi sabie, pustiirea teritoriilor cucerite, distrugerea a tot ce nu era roman, ci numai cucerirea ţării, lichidarea puterii politice şi militare a geto-dacilor, supunerea lor faţă de Roma. În multe scene de pe Columnă apar grupuri de daci cerând împăratului clemenţă şi iertare ori luptându-se vitejeşte, suferind pierderi grele. Mult controversate sunt trei scene de la sfârşitul primului (LXXVI) şi al celui de-al doilea război (CLIV/CLV). După

[1] Ptolemeu, *Geographia*, III, 10.

[2] *CIL*, XII, 105: *devictis Dacis* (anul 107–108).

[3] Revue archéologique 3, AnnÉp 1934, p. 234, nr. 2: *universa Dacia devicta est* ... (a. 106).

[4] Dessau, *ILS*, 8 863: ... μετὰ τὴν κατὰ Γετῶν νείκην ὑπὸ αὐτοκράτορος καίσαρος Νέρουα Τραιανοῦ.

[5] *CIL* VI, 1 444: *Traianus Dacicus .. gentem Dacorum et regem Decebalum bello superavit* ... (din inscripţia de pe soclul statuii lui L. Licinius Sura, consular care a însoţit pe Traian în războaiele cu dacii).

unii comentatori, aici ar fi vorba de emigrarea în masă a populaţiei dacice din ţinuturile cucerite de romani. Faţă de această interpretare exagerată, mai mulţi istorici români şi străini consideră că scenele respective ilustrează revenirea locuitorilor la casele lor, după ce urgia războiului a trecut.

În legătură cu scenele de la sfârşitul celui de-al doilea război, s-a emis şi ipoteza că ele redau plastic nu plecarea populaţiei dacice din ţara cucerită, nici întoarcerea ei la vetrele părăsite din cauza războiului, ci evacuarea băştinaşilor din regiunea Munţilor Orăştiei în alte zone ale Daciei romane, mai uşor de supravegheat, spre a preîntâmpina eventuale regrupări sau revolte ale dacilor. Ipoteza aceasta, foarte verosimilă, este sprijinită şi de faptul că regiunea respectivă, dens populată înainte de romani, centrul puterii lui Decebal, nu a fost locuită în continuare de daci şi nici colonizată după înfiinţarea provinciei.

Prin urmare, pe Columnă nu apar scene de expulzare şi de deportare a dacilor din ţara lor cucerită de romani şi nici tablouri de exterminare a populaţiei civile care s-a predat învingătorului. Dimpotrivă, în această minunată cronică ilustrată a războaielor daco-romane este prezentată masa populaţiei dacice — nobili şi oameni din popor, bărbaţi şi femei, bătrâni şi copii — făcând de nenumărate ori act de supunere în faţa împăratului, a armatei romane victorioase şi obţinând de la învingători iertarea, pacea, dreptul la existenţă în noua situaţie care s-a creat după terminarea războiului.

Toponimie şi hidronimie dacică, nume de triburi. Vechea toponimie şi hidronimie dacică a fost preluată şi menţinută în general de romani. Existenţa sub romani a numelor de localităţi dacice mai importante (*Ampelum* sau *Ampeium*, *Apulum*, *Arcidava*, *Berzobis*, *Cumidava*, *Deusara*, *Dierna*, *Drobeta*, *Germisara*, *Napoca*, *Porolissum*, *Potaissa*, *Samum*, *Sucidava*, *Tibiscum* etc.), de râuri mari (*Alutus*, *Crisius*, *Marisus-Marisia*, *Samus*, *Tibiscus*, *Tisia* şi altele) poate fi explicată logic şi analogic numai prin continuitatea etnică şi culturală.

Nu este lipsită de sens, ci dimpotrivă, presupunerea că romanii chiar au tradus nume de localităţi dace în limba latină, cum ar fi *Caput Bubali*, *Petrae*, *Angustia*, *Pons Aluti*, *Aquae*, *Pons Vetus* şi altele. Deşi este greu de dovedit cu exemple concrete neîndoielnice, fenomenul acesta este posibil şi cât se poate de firesc, el fiind frecvent întâlnit în multe locuri şi în toate timpurile.

Cu privire la triburile geto-dace, se ştie că, pe la mijlocul secolului al II-lea, Ptolemeu pomeneşte în *Geographia* sa trei grupe a cinci triburi fiecare, de la vest spre est şi de la nord la sud, deci în total 15 triburi. Desigur că nu toate aceste seminţii, cel puţin după nume, sunt geto-dace — *Anarti*, *Cotensi*, *Teurisci* sunt celţi — dar unele au incontestabil acest caracter: *Albocenses*, *Buri(davenses)*, *Costoboci*, *Potulatenses*, *Saldenses*, *Ordes(enses)* şi altele. Listele ptolemaice de localităţi din Dacia, deşi confuze şi discutabile, cuprind şi nume topice *romane* (*Ulpianum*, *Salinae*, *Praetoria* etc.), fapt care, cu toate carenţele documentare şi dificultăţile de interpretare, ne îndreptăţeşte să admitem că se potriveşte şi cu unele realităţi etnice şi demografice din provincia traiană. Populaţie localnică ar

putea fi şi acei *Ans(amenses)*, amintiţi într-o inscripţie din prima jumătate a secolului al III-lea, în zona castrului roman de la Căşeiu (*Samum*), aproape de oraşul Dej.

Onomastica traco-dacică în inscripţii din Dacia. Numele de persoană traco-dace din inscripţiile provinciei se dovedesc a fi puţine, 67 la număr (sub 3%), în comparaţie cu cele peste 3 000 de antroponime de altă origine. Unii cercetători, exagerând proporţiile colonizării Daciei cu populaţie din sudul tracic şi negând în general continuitatea elementului băştinaş, apreciază că toţi sau aproape toţi purtătorii numelor de factură traco-dacică, civili şi militari, sunt originari din sudul Dunării. Punctul acesta de vedere este contrazis de rezultatele cercetării lingvistice şi de alte surse istorice.

Numele cele mai frecvente şi mai reprezentative, răspândite cu precădere în Dacia transilvană, sunt: *Bitus, Blasa, Brisanus, Brisenus, Denzi, Dizo, Duda, Dula, Muca, Mucapor, Mucatius, Mucatra, Prisosta, Soia, Sola, Tzinta, Tzinto* şi altele. La acestea se adaugă încă două, *Zetzi* şi *Decebalus Luci*, primul (nume de femeie) într-o inscripţie din castrul de la Brâncoveneşti (jud. Mureş) şi al doilea, tot într-o inscripţie, pe o plăcuţă de aur descoperită în cunoscuta staţiune balneară *Germisara* (Geoagiu Băi, jud. Hunedoara). Purtătorii numelor de factură traco-dacică sunt, în general, oameni de condiţie liberă, din straturile mijlocii şi de jos ale populaţiei sau cu grade inferioare, dacă este vorba de militari. Civilii apar adesea cu statut de peregrini ori cetăţeni romani, de liberţi sau de veterani. Militarii, de regulă, fac parte din trupele auxiliare, ca simpli soldaţi sau gradaţi (*eques, miles, imaginifer* etc.).

De mult se ştie că geto-dacii, ca ramură nordică a neamurilor trace, nu puteau avea decât nume trace. Deosebirile fiind minime sau inexistente, în antroponomastică nu se poate face o separare certă, tranşantă, între geto-daci şi tracii sudici. Numele de şefi şi regi daco-geţi, ca *Oroles, Dicomes, Cotiso, Burebista, Decebalus*, care nu se întâlnesc în sudul tracic, formează o categorie aparte şi se pot explica şi prin influenţa iraniano-scitică asupra păturii conducătoare daco-getice. Fără a nega caracterul tracic sud-dunărean al majorităţii acestor nume, se poate totuşi afirma că multe dintre ele, circa o treime, au aparţinut autohtonilor daci.

Numărul relativ redus de antroponime geto-dace în inscripţii se datorează şi schimbării cu nume autentic romane, care avantajau considerabil pe purtătorii lor în raporturile cu noii stăpâni. Aşa se poate explica prezenţa în inscripţiile Daciei a numărului mare de *Ulpii* (circa 120), *Aelii* (peste 250), *Aurelii* (peste 300) cu cetăţenia primită de la Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius sau Caracalla. Dar cauza principală a numărului mic de antroponime autohtone în inscripţii este de natură social-economică şi legată de tradiţie. Dacii, veche populaţie agricolă-pastorală, nu au excelat niciodată în a ridica monumente sculpturale şi epigrafice, pe care le puteau face în primul rând coloniştii înstăriţi, orăşenii „iubitori de fast şi eternizare epigrafică", precum spune cu drept cuvânt V. Pârvan. Dacă nici în epoca preromană de maximă înflorire ei nu se preocupau de sculpturi şi inscripţii pe piatră, nu este de aşteptat să găsim asemenea monumente costisitoare sub stăpânirea romană, când geto-dacii se aflau în situaţie de

inferioritate economică şi politico-juridică faţă de noii veniţi. Tradiţia a jucat şi ea un rol important. În necropolele autohtonilor (Soporu de Câmpie, Obreja, Lechinţa, Locusteni şi altele), spre deosebire de ale coloniştilor, nu există nici un fel de inscripţii şi sculpturi în piatră.

Numărul mic de antroponime traco-dace atestate epigrafic nu indică o situaţie demografică generală sau un raport numeric între autohtonii daci şi tracii meridionali nou veniţi. El nu reprezintă nici un indiciu de izolare sau neparticipare a localnicilor la viaţa romană a provinciei, inclusiv cea militară şi urbană, deoarece celelalte surse de informaţie (arheologia, numismatica, toponimia, hidronimia), ca şi frecvenţa numelor romane *Ulpius, Aelius, Aurelius*, luate adesea în locul celor strămoşeşti, arată contrariul, adică o simbioză şi apoi o sinteză etnică şi culturală între învingători şi învinşi, pe care s-a fixat definitiv pecetea limbii latine.

Fig. 11 *Germisara*. Plăcuţă de aur dedicată Nimfelor de *Decibalus Luci*.

Descoperiri arheologice. Rezultatele obţinute de cercetarea arheologică, mai ales în ultimii 50–60 de ani, demonstrează fără echivoc continuitatea masivă a geto-dacilor în Dacia romană. În spaţiul şi timpul provinciei s-a constatat dăinuirea de aşezări rurale şi cimitire, obiceiuri şi rituri funerare, persistenţa a numeroase elemente de cultură materială şi spirituală din timpul Daciei independente, net deosebite de noile forme de civilizaţie aduse de romani.

În epoca romană, geto-dacii trăiau mai cu seamă în ţinuturile rurale, unde formau majoritatea populaţiei şi unde şi-au putut păstra mai uşor unele elemente de civilizaţie şi credinţele tradiţionale. În acelaşi timp însă, ei au preluat relativ repede şi masiv produsele romane de nivel mijlociu, pe care le-au introdus în viaţa lor de fiecare zi. S-a format astfel o cultură materială populară, de mixtură, în care componenta romană, superioară şi de o coloratură particulară, apare predominantă, chiar numai după câteva decenii de la cucerire.

Cu privire la satele autohtonilor sau cu componenţă majoritar autohtonă, în contrast cu aşezările rurale ale coloniştilor, s-a remarcat mereu că ele au un caracter tradiţional, conservator, specific agricol-păstoresc, unde nu lipseau meşteşugurile casnice (tors, ţesut), prelucrarea osului şi a pieilor, lemnăritul, făurăritul şi olăritul. Fără îndoială că au existat şi numeroase aşezări băştinaşe care furnizau mână de lucru în carierele de piatră, în minele de fier şi de aur, în exploatările forestiere, dar urmele arheologice nu îngăduie totdeauna precizarea lor pe teren. În toată Dacia romană au fost identificate până acum peste o

sută de locuri în care se află urme sau vetre de așezări autohtone dacice, multe dintre ele fiind cercetate arheologic. Dintre acestea amintim: Obreja (jud. Alba), Lechința de Mureș (jud. Mureș), Boarta, Șura Mică, Slimnic (jud. Sibiu), Locusteni, Leu (jud. Dolj). Și numărul lor crește mereu, pe măsura înaintării cercetărilor.

Contrar unor opinii mai vechi, satele băștinașe nu sunt așezate numai în locuri retrase, ci ele se află pe întreg întinsul provinciei, în regiunile de deal și câmpie, pe văile râurilor, în teritoriile aparținând orașelor și unităților militare romane, nu departe de unele vile rustice, la periferie sau în zonele centrale, pretutindeni unde existau condiții favorabile de trai și unde natura oferea pământ bun pentru agricultură și pășuni bogate pentru animale.

Numele satelor din Dacia romană — băștinașe, de coloniști sau mixte — au rămas în general necunoscute, deoarece ele nu au fost transmise decât rareori de documentele epigrafice. Pe de altă parte, localizarea unora, ale căror nume le cunoaștem din *Geographia* lui Ptolemeu, din *Tabula Peutingeriana* și din *Cosmographia* lui Ravennatus, din tăblițele cerate sau din inscripții pe piatră, nu este totdeauna posibilă ori sigură.

În general, autohtonii și-au păstrat sub romani vechile tipuri de locuințe și de așezări din epoca independenței lor, cu unele modificări firești impuse de progresul social, de situația economică a locuitorilor și de influența noilor forme de construcție aduse și folosite de coloniști. În așezările sătești cercetate arheologic ne întâmpină case modeste făcute din lemn sau în sistem paiantă, cu una sau două încăperi, locuințe de suprafață ușor adâncite ori colibe sărăcăcioase acoperite cu paie și stuf, de felul celor la care se referă poetul Ovidiu exilat la *Tomis*. În imediata apropiere a locuințelor, nelipsite erau gropile familiale de provizii, de mărimi și forme diferite, veritabile pivnițe pentru păstrarea rezervelor de hrană. Case arătoase, construite solid din piatră sau cărămidă, probabil vor fi existat, dar ele nu s-au întâlnit până acum în așezările autohtone, după cum nu s-au întâlnit nici alte elemente superioare ale tehnicii sau civilizației romane: canalizare, hypocaust, ulițe pietruite și altele asemenea.

Inventarul arheologic din așezările localnicilor este cu precădere de factură romană și constă, de regulă, din olărie obișnuită, pietre de râșniță (*mola manuaria*), unelte agricole și meșteșugărești, obiecte mărunte de uz curent, fără pretenții de lux și fără valoare intrinsecă deosebită. Inscripțiile și sculpturile lipsesc, sticlăria, obiectele de artă, opaițele, sigiliatele locale sau de import sunt rare, iar monedele apar doar sporadic.

Situația aceasta își găsește explicația, înainte de toate, în condițiile social-economice ale fiecărui sat în parte, în starea materială a locuitorilor și chiar în modul de viață legat de epoca dacică anterioară. Însăși starea economică mai sărăcăcioasă și aspectul modest al culturii materiale caracterizează în general satele autohtonilor. O situație social-economică mai bună a locuitorilor, reflectată în instalații, ustensile și obiecte diverse de uz cotidian este definitorie pentru așezările care au luat naștere prin colonizarea romană. Desigur că din această distincție de principiu nu rezultă numaidecât că în tot timpul și pe întreg teritoriul provinciei au existat, pe de o parte așezări mai sărace, alcătuite exclusiv din autohtoni, iar pe de alta așezări mai bogate, locuite numai de coloniști și veterani, fără legături și amestec între locuitorii lor. Așezările „mixte", de autohtoni și coloniști, cu situații economice relativ variate, în funcție de o serie de factori, au fost fără îndoială mult mai numeroase decât cele pe care le cunoaștem acum.

După cum arată cercetarea arheologică, în primele decenii ale stăpânirii romane geto-dacii și-au menținut multe din vechile lor unelte de producție. Cu timpul însă, uneltele romane, mai perfecționate, cu randament superior, s-au generalizat în toate compartimentele de bază ale vieții economice, încât în a doua jumătate a secolului al II-lea repertoriul ustensilelor din multe domenii de activitate se dovedește a fi în întregime roman. Mărturie în această privință stau depozitele de unelte agricole și meșteșugărești descoperite la Lechința, Dedrad, Mărculeni (jud. Mureș) și Obreja (jud. Alba), precum și piesele izolate găsite în alte locuri.

În ceea ce privește ceramica, se constată că multe forme ale olăriei geto-dace, cum sunt ceașca-opaiț, diferite tipuri de oale, ulcele și străchini, fructierele, unele tipuri de chiupuri și alte recipiente s-au menținut în uz și în vremea romană. Asociată totdeauna cu produsele romane, ceramica indigenă, lucrată cu mâna sau la roată, se întâlnește peste tot în lumea rurală a Daciei. Ea este prezentă în numeroase așezări și cimitire, în peste 25 de castre auxiliare și în așezările civile ale acestora (*vici militares*), pe teritoriul unor ferme agricole (*villae rusticae*) și chiar în orașe. Cantitativ, ea nu depășește de obicei 15–20%. Ceramica primitivă geto-dacică este produsul industriei sătești, fiind făcută de meșteri locali sau chiar de gospodarii înșiși, pentru nevoile lor cotidiene.

Întinderea așezărilor băștinașe variază, de obicei, de la două-trei hectare până la 10–15 hectare sau chiar mai mult. Avem de-a face, în funcție de loc, fie cu așezări cu perimetru restrâns și cu locuințe mai dese, fie cu o arie mai largă cu locuințe dispersate. Oricum, de un tip sau altul, așezările mari, mijlocii și mici (cătune) se dovedesc a fi fost o realitate în spațiul provinciei.

Durata neîntreruptă pe același loc a satelor indigene sau „mixte" nu depășește de obicei două-trei secole. Unele — cum sunt, de pildă, cele de la Gușterița–Sibiu, Boarta, Șura Mică, Slimnic (jud. Sibiu), Cernatu (jud. Covasna) — își continuă existența din epoca dacică în cea romană, „încălecând" domnia lui Traian. Multe altele, ca cele de la Obreja (jud. Alba), Ocna Sibiului (jud. Sibiu), Lechința, (jud. Mureș), Locusteni și Leu (jud. Dolj), ca urmare a dislocării unor comunități de geto-daci din vechile lor așezări, au luat ființă, în prima jumătate a secolului al II-lea, pe vetre nepopulate în perioada premergătoare. În numeroase așezări ale localnicilor, cum sunt cele de tip Obreja, în care s-au stabilit și coloniști, populația a viețuit în continuare până în secolul al IV-lea inclusiv, fără perturbări vizibile cauzate de retragerea oficialităților romane din Dacia, sub domnia lui Aurelian. De altfel, dăinuirea pe același loc a așezărilor rurale, de toate tipurile, din vremea romană până în perioada de început a migrațiilor se dovedește a fi un fenomen general în Dacia.

Referitor la administrarea satelor din Dacia romană — fie de coloniști, fie autohtone — se cunosc acum puține lucruri certe, din cauza lipsei unor documente epigrafice mai numeroase și mai explicite. După opinia unor cercetători, în fruntea unei comune rurale

se afla un *princeps loci* — la fel ca în Mauretania — comună de care depindeau administrativ anumite sate (*vici*). Alți cercetători consideră că în *vici* și în *pagi* adminstrația se făcea de către organele și serviciile orașului sau ale unității militare pe teritoriul căruia se găseau.

În așezările băștinașe, un fenomen se constată foarte clar: cultura materială în ansamblu este de factură romană. Produsele romane au pătruns și s-au impus pe scară largă la scurt timp după cucerirea Daciei, coplesind pe cele indigene, care au fost în cea mai mare măsură înlocuite sau absorbite în formele de civilizație ale noilor stăpâni. Elementul de continuitate sub romani a fost, în primul rând, satul. Dar și orașele romane au absorbit și asimilat elemente din rândul populației rurale autohtone, dificil astăzi de identificat și de precizat, deoarece totul se ascunde sub haină și etichetă romană. Se adeverește astfel că lumea satelor autohtone a manifestat, ca și în alte provincii, o mare receptivitate față de produsele și anumite forme de viață romane.

Cimitire, rituri și practici funerare. Pe teritoriul rural al provinciei se cunosc acum mai multe cimitire și grupuri de morminte ale populației autohtone, cum sunt cele de la Soporu de Câmpie, Iacobeni (jud. Cluj), Lechința (jud. Mureș), Obreja (jud. Alba), Fărcașele (jud. Olt), Locusteni, Leu, Dioști, Daneți (jud. Dolj) și altele, cu un total de circa 750–800 de morminte, majoritatea covârșitoare de incinerație. Studiul ritualurilor funerare la geto-daci arată că aceștia, ca și alte populații din imperiu, și-au menținut sub romani principalele forme de înmormântare și anumite credințe religioase din epoca Daciei independente, împrumutând, totodată, de la coloniști unele elemente de cult ori tipuri de morminte, ca la Cinciș (jud. Hunedoara), Sebeș (jud. Alba) și în alte locuri. Băștinașii aveau cimitire de incinerație plane, cu morminte în urnă sau într-o simplă gropiță (fără urnă). În astfel de cimitire, plasate în apropierea așezărilor, s-a descoperit și un mic număr de înhumați, în special copii sub vârsta de șapte ani. Ele cuprind în genere 150–400 de morminte, uneori mai puține, distribuite pe o suprafață relativ restrânsă. Arderea defuncților se practica, fără excepție, în alt loc, individual sau comun (*ustrinum*), situat undeva în afara cimitirului. Dacă lăsăm la o parte ceramica dacică (un număr mic de urne, de capace și de alte vase), întreg inventarul funerar, inclusiv urnele, este de factură romană. Acesta se compune din obiecte de podoabă corporală, accesorii pentru îmbrăcăminte, articole de toaletă feminină, de uz curent — gospodăresc și uneori câte o monedă de bronz, mai rar de argint („obol pentru Caron"). Inscripții, sculpturi, arme de luptă, unelte de muncă, opaițe, produse de factură superioară sau cu valoare intrinsecă deosebită nu se prea întâlnesc. Se conturează aici concepții, datini și tradiții bine statornicite.

Probabil că tradiției, concepției lor filosofico-religioase în primul rând, se datorează și absența divinităților indigene în inscripții și pe monumentele figurate ale provinciei. Uneori însă ele s-ar putea ascunde și sub haina reprezentărilor și atributelor greco-romane (*interpretatio Romana*), fenomen răspândit la multe populații din imperiu. Procesul de contopire a multor divinități, aniconice, cu cele adorate de coloniști era posibil

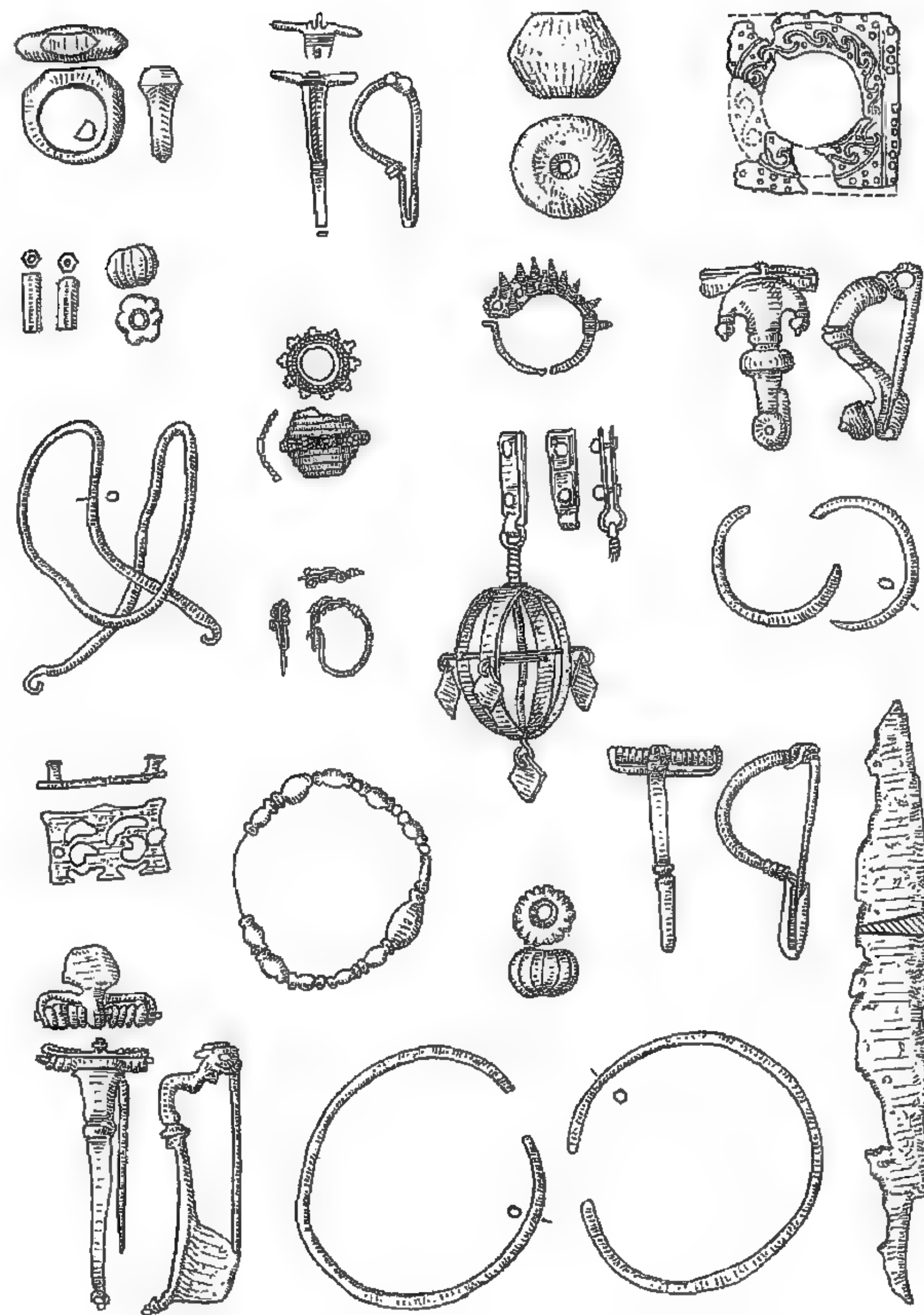

Fig. 12 Obiecte de inventar funerar din cimitirul autohton (secolele II–III) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj).

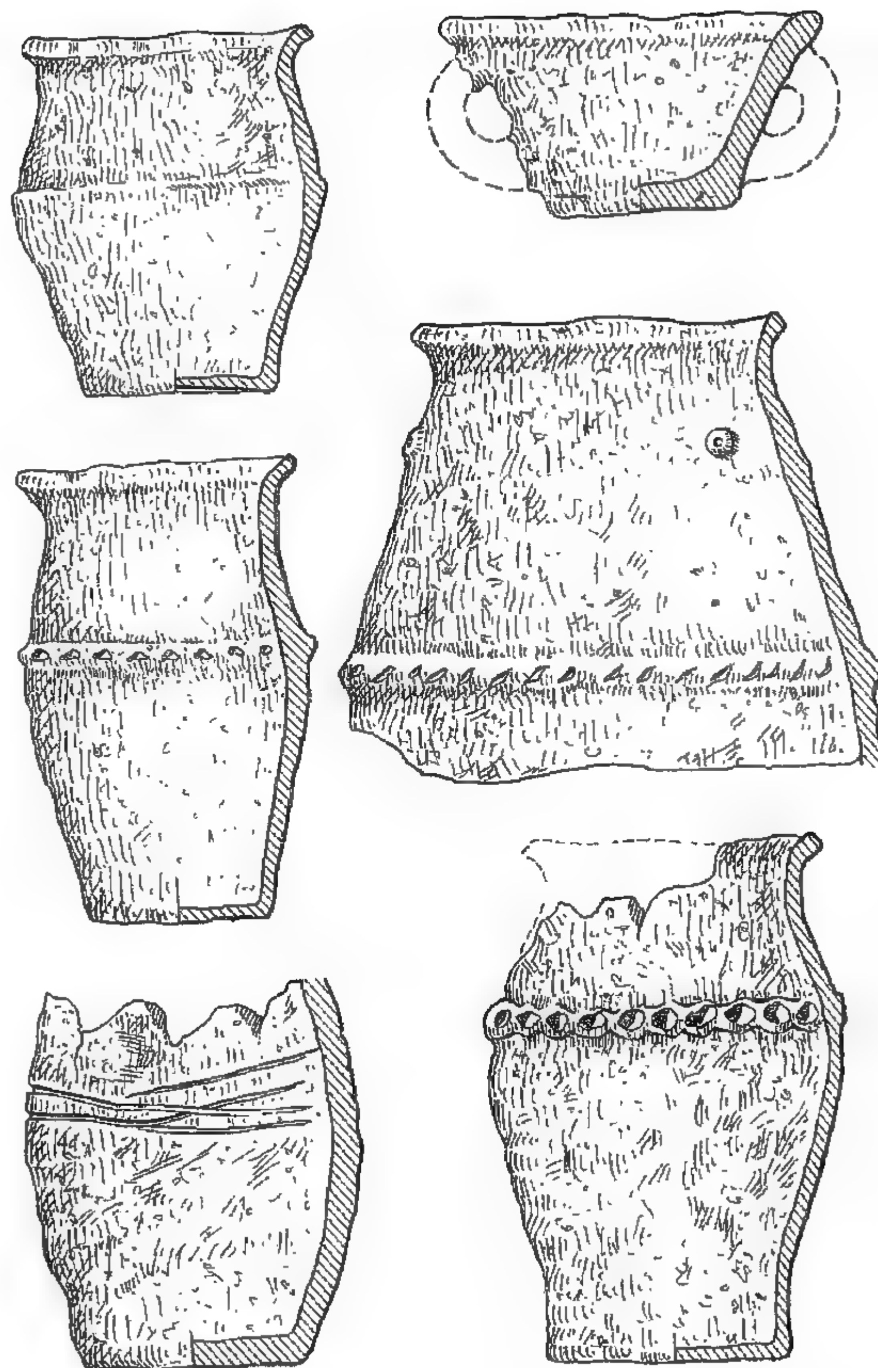

Fig. 13 Ceramică dacică modelată cu mâna (urne funerare și ceașcă dacică) din cimitirul autohton (secolele II–III) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj).

în Dacia, cunoscută pentru sincretismul ei religios. De aceea, zeități ca Liber și Libera, Silvanus, Hercules *Invictus* și altele puteau fi mai ușor asimilate, datorită asemănării lor cu vechile divinități locale. Cert este că, în mediul rural autohton, poate și din lipsa unui nivel cultural mai ridicat, constatăm că religia se reducea mai degrabă la rituri, ritualuri și practici de tot felul, neconcretizate în monumente durabile.

Pentru atribuirea acestor cimitire populației autohtone, nu unor comunități de coloniști romani, pledează categoric materialele ceramice descoperite în numeroase morminte, legătura lor etno-genetică cu epoca dacică, prezența așezării băștinașe în imediata lor apropiere și opoziția dintre acest tip de morminte și complexe funerare, rurale sau urbane, aparținând coloniștilor. În plus, la dacii liberi din afara provinciei, în secolele II–III, există aceleași tipuri de morminte și cimitire, ale căror rituri și practici derivă, de asemenea, din Latènul dacic.

Trupe formate din daci. Din punct de vedere al contribuției la întărirea potențialului militar al imperiului în secolele II–III, Dacia se situează printre primele provincii romane. Efectivele militare ridicate de aici totalizează vreo 12 trupe ori chiar mai mult. Dacia se află de fapt pe locul al treilea, alături de *Syria* (cu 13 unități), *Belgica* (cu 12) și *Africa* (cu 9), în ceea ce privește numărul de trupe furnizate imperiului. Constituirea de formațiuni militare din rândurile populației dace învinse s-a făcut după sistemul roman obișnuit, nu numai după cucerire sau exclusiv pe timpul lui Traian, ci și sub domnia împăraților următori, până în prima jumătate a secolului al III-lea, ceea ce prezintă mare importanță pentru demografia provinciei carpatice. Aceste unități militare, toate auxiliare, de infanterie (*cohortes*) și cavalerie (*alae*) sau mixte (*numeri*), purtau numele de „daci" (*Dacorum*). Potrivit sistemului militar roman, trupele acestea au fost scoase din Dacia și duse în alte provincii, evitându-se astfel și eventuale revolte împotriva stăpânirii. Dar să vedem care sunt aceste formațiuni, când au fost alcătuite și unde își aveau garnizoana.

Pe timpul lui Traian, cu ocazia expediției contra parților, au fost înființate *ala I Ulpia Dacorum* și *cohors I Ulpia Dacorum*, prima cantonată în *Cappadocia*, iar a doua în *Syria*. Sub Hadrian s-a constituit *cohors I Aelia Dacorum miliaria*, cu garnizoana permanentă pe limesul britanic, la *Amboglanna*, unde a lăsat urme importante. La *Teutoburgium*, în *Pannonia Inferior*, este atestată *cohors II Augusta Dacorum pia fidelis miliaria*, iar la *Poetovio* (Pettau), în *Pannonia Superior*, se cunoaște *cohors II Aurelia Dacorum*, înființată de Marcus Aurelius. Numărul de ordine al trupei, „*cohors II*", presupune și existența unei „*cohors I Aurelia Dacorum*", neatestată documentar. La *Civitas Montenensium*, în *Moesia Inferior*, pe timpul lui Gordian al III-lea este amintită într-o inscripție o *cohors gemina Dacorum miliaria*, care se pare că s-a format din contopirea a două cohorte de daci. Hyginus, printre diferitele „*nationes*" care alcătuiau armata de *symmachiarii*, menționează și o formație de daci cu efectiv de circa 700 de pedestrași. Este posibil ca trupa respectivă să fi fost un fel de miliție provincială, recrutată în Dacia pe la începutul secolului al III-lea. Arrian pomenește și el o formație de cavalerie, probabil un *numerus*, compusă din daci (geți). O *vexillatio Dacorum Parthica*, comandată de tribunul C. Iulius Corinthianus, se știe

că a fost organizată de Septimius Severus, în vederea războaielor cu parţii. Numele a *două unităţi de daci*, care nu pot fi mai îndeaproape determinate, dar care se pare că erau deosebite de cele înşirate mai sus, figurează în două inscripţii fragmentare, una datând din timpul lui Septimius Severus.

Prin urmare, trupele de daci recrutate din Dacia în secolele II–III scot în evidenţă faptul că aici exista o populaţie autohtonă numeroasă, capabilă să furnizeze contingente însemnate de soldaţi pentru armata romană. La terminarea serviciului militar, mulţi militari de origine dacică au putut reveni în ţara lor de baştină, dar de obicei, la eliberarea din armată, soldaţii rămâneau ca veterani în provincia de reşedinţă a trupei, integrându-se în viaţa provinciei respective.

Începând de pe la mijlocul secolului al II-lea şi în special după *Constitutio Antoniniana* din anul 212, prin recrutarea teritorială, mulţi daci au intrat în trupele auxiliare cantonate în Dacia şi chiar în legiuni ori au fost luaţi în cohortele pretoriene de la Roma. Sub domnia lui Hadrian, unii dintre recruţii de la *Napoca* şi din împrejurimile sale, care au fost încorporaţi în legiunea *III Augusta* din Africa, poartă nume de autentică factură traco-dacică (*Bitus, Eptacentus, Mucatra, Tarsa*), ceea ce indică originea lor locală.

Tezaure monetare. Un grup de 17 tezaure monetare, care încep cu denari republicani sau de la împăraţi din secolul I şi se încheie cu piese emise în secolele II–III, aparţin sau pot aparţine unor familii autohtone. Este vorba de tezaure de tipul celor de la Hunedoara, Tibodu (jud. Harghita), Vişea (jud. Cluj), Dâmbău (jud. Mureş), Drăghiceni (jud. Olt), Frânceşti (jud. Vâlcea), Gârla Mare (jud. Mehedinţi), Tisa (jud. Hunedoara) şi altele. Prin structura lor, tezaurele din această categorie reflectă procesul acumulării de numerar în aceleaşi tezaure, *înainte* şi *după* cucerirea romană, din partea unor familii sau a oamenilor de acelaşi neam. În primul rând, aceştia nu puteau fi decât autohtoni daci, care, primind cetăţenia şi romanizându-se, au ajuns cu timpul la o situaţie social-economică mai bună, având posibilitatea să-şi completeze cu noi sume de bani comorile monetare acumulate înainte de cucerirea Daciei. Toate aceste tezaure, care sunt mici şi mijlocii ca număr de monede, se încadrează într-un fenomen frecvent observat în lumea satelor din spaţiul provinciei.

Îmbrăcămintea. Referitor la îmbrăcămintea autohtonilor, cunoscută de pe Trofeul de la Adamclisi şi de pe Columna lui Traian, s-a remarcat că pe anumite monumente sculpturale din Dacia, cu precădere funerare, figurează piese de port neromane. Cei care le poartă, bărbaţi sau femei, civili sau militari, au însă nume de factură romană (Iulius Crescens de la Căşeiu, de exemplu), ceea ce sugerează că anumite elemente vestimentare, mai adecvate climatului local, unii colonişti le-au putut împrumuta de la localnici. Trebuie, totuşi, subliniat că pe majoritatea covârşitoare a monumentelor sculpurale din Dacia întâlnim îmbrăcămintea provincial-romană obişnuită, chiar dacă există unele particularităţi şi detalii care lipsesc în alte provincii. Deseori se disting, mai ales în Transilvania, unele elemente de port şi coafură norico-pannonice. Fără a avea atestări documentare precise, ne rămâne doar să presupunem că populaţia băştinaşă sub romani şi-a menţinut în general portul strămoşesc, realizat cu ajutorul meşteşugurilor casnice tradiţionale, dar nu fără a fi influenţată de moda şi gustul vremii.

*

Populaţia autohtonă geto-dacică sub stăpânirea romană, cel puţin în primele decenii după cucerire, era considerată şi tratată ca o populaţie subjugată prin forţa armelor, lipsită de libertate şi de drepturile ei anterioare. Nemulţumiri şi frământări sociale au existat, fără îndoială, în rândurile autohtonilor. Totuşi, revolte împotriva romanilor, posibile în principiu mai ales la începutul domniei lui Hadrian, în timpul lui Antoninus Pius ori Marcus Aurelius, nu sunt atestate clar în documente. Există doar anumite indicii în acest sens, dar pe baza lor nu se poate afirma categoric dacă este vorba de atacuri externe sau de mişcări ale populaţiei nemulţumite din interior, autohtoni şi provinciali deopotrivă. De aici, diversitatea de opinii în această problemă şi, mai cu seamă, forţarea interpretării unor date în sensul existenţei răscoalelor împotriva stăpânirii romane.

Totalitatea documentelor existente, al căror număr sporeşte mereu, pune în lumină justeţea tezei despre dăinuirea în mase compacte a populaţiei băştinaşe în Dacia romană. Redusă la o situaţie generală de inferioritate faţă de elementele eterogene venite din restul imperiului, marea masă a localnicilor a trăit, ca şi în alte provincii, în condiţiile impuse de noii stăpâni, care au desfiinţat formele anterioare de proprietate, de organizare social-economică şi politică autohtone. Majoritari în lumea rurală, băştinaşii nu lipseau nici în centrele urbane şi mai cu seamă în teritoriile acestora, unde au îmbrăcat mai curând haina civilizaţiei romane, motiv pentru care astăzi sunt greu sau chiar imposibil de recunoscut.

Sătenii băştinaşi, ducând o viaţă patriarhală lipsită de fast, dar fără a fi refractari la progresul general al vremii, constituiau principalul factor de muncă în economia provinciei, fiind obligaţi, totodată, la muncile de construire a drumurilor, a taberelor militare şi la diverse corvezi de întreţinerea garnizoanelor. Peste tot în regiunile rurale se întâlneşte fenomenul de întrepătrundere a elementelor de civilizaţie dacică cu cele romane provinciale, se constată o sinteză culturală şi etnică de mare amploare, în care predomină componenta romană.

Colonizarea romană

Cucerită şi transformată în provincie romană, o mare parte a Daciei a fost desprinsă din lumea populaţiilor libere de la nordul Dunării inferioare şi integrată organic în comunitatea social-economică, politico-militară, de cultură şi civilizaţie a Imperiului roman. La fel ca în alte provincii mai vechi, romanii au introdus şi aici relaţiile sociale, formele proprii de organizare politică, militară şi administrativă, cultura şi civilizaţia lor, limba latină, modul de viaţă roman provincial, recurgând, de la început, la o masivă colonizare.

Spre deosebire de alte regiuni ale imperiului, în noua provincie colonizarea s-a făcut rapid și din partea statului, concomitent cu cea întreprinsă din inițiativa particulară și ea s-a desfășurat în tot cursul secolului al II-lea și în prima jumătate a veacului următor. Colonizarea oficială s-a realizat pe scară largă, în special sub forma atribuirii de pământuri din *ager publicus* unor comunități de cetățeni romani sau chiar celor care nu aveau încă cetățenia (*peregrini, incolae*). Astfel au luat naștere noi localități înfloritoare, numeroase așezări de coloniști, dintre care unele au ajuns la rangul de municipii încă de la începutul domniei lui Hadrian: *Drobeta, Napoca, Romula*.

La scurtă vreme după cucerire, provincia a cunoscut prin colonizare o viață economică din ce în ce mai prosperă. S-au construit excelente căi de comunicație, cum n-au existat niciodată mai înainte, s-a întemeiat o nouă capitală, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, s-a organizat exploatarea sistematică a bogățiilor subsolului (aur, argint, fier, sare), s-a cultivat intens pământul cu unelte mai perfecționate, iar în unele așezări mai mari viața a căpătat progresiv un caracter urban. Comerțul și meșteșugurile specializate au atins relativ repede o dezvoltare remarcabilă, pulsul unei vieți noi resimțindu-se pretutindeni. Și toate aceste importante schimbări se leagă direct de colonizarea romană și de noile rânduieli din structura imperiului, care au contribuit în mod decisiv la integrarea benefică a provinciei carpatice în concertul civilizației, culturii și stărilor de lucruri general romane.

Cum era firesc, la numărul mare al coloniștilor s-au adăugat funcționarii din aparatul administrativ, cei din diferitele exploatări ale solului și ale subsolului dacic, trupele și familiile militarilor, comercianții, meșteșugarii, oamenii de afaceri, slujitorii religiei, sclavii, veteranii și alții. Mulți dintre noii veniți au fost atrași de faima bogățiilor Daciei, de dorința înavuțirii rapide și a unui trai mai îmbelșugat decât în țara lor de origine. Afluxul de coloniști, de oameni de diverse profesii și din diferite categorii sociale, sistemul social-economic în general au influențat și au determinat considerabil felul de viață și vechea mentalitate a populației autohtone. Noii veniți au dat o nouă înfățișare, superioară, ținuturilor dacice, asemănătoare celeia din alte provincii ale imperiului.

Dacia fiind ultima provincie înființată de imperiu, romanii au aplicat aici întreg sistemul de metode și experiența dobândită în decursul celor trei secole premergătoare de cuceriri, întemeieri și guvernări de provincii. Imperiul roman, interesat politic, strategic și economic în menținerea Daciei sub stăpânirea sa, a căutat și a reușit să asigure noilor veniți o bază socială solidă și cât mai largă, pentru ca astfel ei să rămână timp cât mai îndelungat legați prin interese vitale de noua provincie. Pe această cale, Roma urmărea să-și consolideze stăpânirea în regiunile de la Dunărea Inferioară și din ținuturile carpatice, de unde realiza și însemnate venituri economice, pe lângă prestigiul politico-militar și strategic în zonă. Legăturile strânse care s-au creat între imigranții de toate categoriile (particulari, persoane oficiale) și teritoriile provinciei traiane se reflectă și în monumentele dedicate unor divinități protectoare ale pământului dacic: *Dacia, Terra Daciae, Genius Daciarum, Terra Mater, Daciae tres, Dii et deae Daciarum*.

Originea coloniștilor. Istoricul roman din secolul al IV-lea, Eutropius, spune că Traian, după ce a supus Dacia, a adus aici din toată lumea romană mulțimi nesfârșite de oameni, spre a cultiva ogoarele și a popula orașele[1]. Această informație lapidară a scriitorului antic, departe de a fi o exagerare retorică, este confirmată de inscripții și de celelalte izvoare documentare, care se referă la populația provinciei.

O statistică întocmită cu două decenii în urmă, pe baza numelor de persoane din inscripții, completată ulterior prin noile descoperiri și achiziții epigrafice, ne arată că, alături de populația autohtonă, noii veniți în Dacia prezentau o mare diversitate etnico-teritorială: italici, iliri, traci sudici, greci, orientali, celți norico-pannoni sau din alte provincii, germanici, egipteni etc. Același caracter eterogen al noilor veniți în teritoria carpatică a lui Traian rezultă și din studiul divinităților, al monumentelor sculpturale și al ceramicii, al riturilor și al ritualurilor funerare, precum și din trăsăturile altor elemente ale culturii materiale și spirituale. Totul dovedește amalgamul etnic, cultural și religios pe care și-a pus amprenta puternică limba latină și modul de viață roman. Armata și veteranii au sporit, de asemenea caracterul etnic variat al locuitorilor.

Privitor la onomastică, important este faptul, bine stabilit, că numeroase nume personale de factură romană nu erau purtate numai de romani sau de italici, cum s-ar putea crede la prima vedere, ci ele aparțineau frecvent și provincialilor romanizați (orientalo-semiți, celți, germani, traco-daci, iliri etc.), care își luau nume romane (prenume și gentiliciu) în locul celor vechi. Așa erau, de exemplu, Publius Aelius Theimes (oriental), Marcus și Antonius, fiii orientalului Thaemus, Vitalis, fiul lui M. Ulpius Saccius (celt), Longinus Belgus și alții, fără să mai vorbim de dacul Sextus Rufius Decibalus menționat într-o inscripție de la Roma sau acei numeroși Ulpii, Aelii, Aurelii, nume sub care se ascundeau adesea provinciali de origine autohtonă. Antroponimia romană se regăsește în Dacia, aproape în totalitatea ei, începând cu gentiliciile vechi (Annius, Antonius, Caecilius, Iulius, Claudius, Flavius, Cocceius), la modă în secolul I, și până la cele frecvente în secolul al II-lea (Ulpius, Aelius, Aurelius, Septimius), adoptate de provinciali cu cetățenia primită în vremea respectivă.

Italicii. Așa cum s-a remarcat mai demult, italicii sau descendenții lor nu sunt prea numeroși în Dacia. Chiar și o cercetare mai recentă, minuțioasă, nu a putut înregistra decât 148 de persoane. Semnificativ este că aproape toate aceste persoane provin din Italia centrală și nordică, din adevăratul leagăn al romanității. Prezența lor în spațiul provinciei, atestată epigrafic în 27 de localități, se constată cu precădere în regiunile intracarpatice. Italicii sunt menționați epigrafic în orase — în primul rând la *Apulum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* — în centre militare, stațiuni balneare și chiar în așezări rurale. Ei apar în inscripții ca veterani, coloniști, funcționari fiscalo-vamali, arendași ai pășunilor și ai salinelor, simpli soldați în legiuni sau în trupe auxiliare, dar sunt menționați îndeosebi ca înalți demnitari municipali, personalități în conducerea, administrația și

[1] Eutropius, VIII, 6, 2: *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas.*

Spre deosebire de alte regiuni ale imperiului, în noua provincie colonizarea s-a făcut rapid și din partea statului, concomitent cu cea întreprinsă din inițiativa particulară și ea s-a desfășurat în tot cursul secolului al II-lea și în prima jumătate a veacului următor. Colonizarea oficială s-a realizat pe scară largă, în special sub forma atribuirii de pământuri din *ager publicus* unor comunități de cetățeni romani sau chiar celor care nu aveau încă cetățenia (*peregrini, incolae*). Astfel au luat naștere noi localități înfloritoare, numeroase așezări de coloniști, dintre care unele au ajuns la rangul de municipii încă de la începutul domniei lui Hadrian: *Drobeta, Napoca, Romula*.

La scurtă vreme după cucerire, provincia a cunoscut prin colonizare o viață economică din ce în ce mai prosperă. S-au construit excelente căi de comunicație, cum n-au existat niciodată mai înainte, s-a întemeiat o nouă capitală, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, s-a organizat exploatarea sistematică a bogățiilor subsolului (aur, argint, fier, sare), s-a cultivat intens pământul cu unelte mai perfecționare, iar în unele așezări mai mari viața a căpătat progresiv un caracter urban. Comerțul și meșteșugurile specializate au atins relativ repede o dezvoltare remarcabilă, pulsul unei vieți noi resimțindu-se pretutindeni. Și toate aceste importante schimbări se leagă direct de colonizarea romană și de noile rânduieli din structura imperiului, care au contribuit în mod decisiv la integrarea benefică a provinciei carpatice în concertul civilizației, culturii și stărilor de lucruri general romane.

Cum era firesc, la numărul mare al coloniștilor s-au adăugat funcționarii din aparatul administrativ, cei din diferitele exploatări ale solului și ale subsolului dacic, trupele și familiile militarilor, comercianții, meșteșugarii, oamenii de afaceri, slujitorii religiei, sclavii, veteranii și alții. Mulți dintre noii veniți au fost atrași de faima bogățiilor Daciei, de dorința înavuțirii rapide și a unui trai mai îmbelșugat decât în țara lor de origine. Afluxul de coloniști, de oameni de diverse profesii și din diferite categorii sociale, sistemul social-economic în general au influențat și au determinat considerabil felul de viață și vechea mentalitate a populației autohtone. Noii veniți au dat o nouă înfățișare, superioară, ținuturilor dacice, asemănătoare celeia din alte provincii ale imperiului.

Dacia fiind ultima provincie înființată de imperiu, romanii au aplicat aici întreg sistemul de metode și experiența dobândită în decursul celor trei secole premergătoare de cuceriri, întemeieri și guvernări de provincii. Imperiul roman, interesat politic, strategic și economic în menținerea Daciei sub stăpânirea sa, a căutat și a reușit să asigure noilor veniți o bază socială solidă și cât mai largă, pentru ca astfel ei să rămână timp cât mai îndelungat legați prin interese vitale de noua provincie. Pe această cale, Roma urmărea să-și consolideze stăpânirea în regiunile de la Dunărea Inferioară și din ținuturile carpatice, de unde realiza și însemnate venituri economice, pe lângă prestigiul politico-militar și strategic în zonă. Legăturile strânse care s-au creat între imigranții de toate categoriile (particulari, persoane oficiale) și teritoriile provinciei traiane se reflectă și în monumentele dedicate unor divinități protectoare ale pământului dacic: *Dacia, Terra Daciae, Genius Daciarum, Terra Mater, Daciae tres, Dii et deae Daciarum*.

Originea coloniștilor. Istoricul roman din secolul al IV-lea, Eutropius, spune că Traian, după ce a supus Dacia, a adus aici din toată lumea romană mulțimi nesfârșite de oameni, spre a cultiva ogoarele și a popula orașele[1]. Această informație lapidară a scriitorului antic, departe de a fi o exagerare retorică, este confirmată de inscripții și de celelalte izvoare documentare, care se referă la populația provinciei.

O statistică întocmită cu două decenii în urmă, pe baza numelor de persoane din inscripții, completată ulterior prin noile descoperiri și achiziții epigrafice, ne arată că, alături de populația autohtonă, noii veniți în Dacia prezentau o mare diversitate etnico-teritorială: italici, iliri, traci sudici, greci, orientali, celți norico-pannoni sau din alte provincii, germanici, egipteni etc. Același caracter eterogen al noilor veniți în ctitoria carpatică a lui Traian rezultă și din studiul divinităților, al monumentelor sculpturale și al ceramicii, al riturilor și al ritualurilor funerare, precum și din trăsăturile altor elemente ale culturii materiale și spirituale. Totul dovedește amalgamul etnic, cultural și religios pe care și-a pus amprenta puternică limba latină și modul de viață roman. Armata și veteranii au sporit, de asemenea caracterul etnic variat al locuitorilor.

Privitor la onomastică, important este faptul, bine stabilit, că numeroase nume personale de factură romană nu erau purtate numai de romani sau de italici, cum s-ar putea crede la prima vedere, ci ele aparțineau frecvent și provincialilor romanizați (orientalo-semiți, celți, germani, traco-daci, iliri etc.), care își luau nume romane (prenume și gentiliciu) în locul celor vechi. Așa erau, de exemplu, Publius Aelius Theimes (oriental), Marcus și Antonius, fiii orientalului Thaemus, Vitalis, fiul lui M. Ulpius Saccius (celt), Longinus Belgus și alții, fără să mai vorbim de dacul Sextus Rufius Decibalus menționat într-o inscripție de la Roma sau acei numeroși Ulpii, Aelii, Aurelii, nume sub care se ascundeau adesea provinciali de origine autohtonă. Antroponimia romană se regăsește în Dacia, aproape în totalitatea ei, începând cu gentiliciile vechi (Annius, Antonius, Caecilius, Iulius, Claudius, Flavius, Cocceius), la modă în secolul I, și până la cele frecvente în secolul al II-lea (Ulpius, Aelius, Aurelius, Septimius), adoptate de provinciali cu cetățenia primită în vremea respectivă.

Italicii. Așa cum s-a remarcat mai demult, italicii sau descendenții lor nu sunt prea numeroși în Dacia. Chiar și o cercetare mai recentă, minuțioasă, nu a putut înregistra decât 148 de persoane. Semnificativ este că aproape toate aceste persoane provin din Italia centrală și nordică, din adevăratul leagăn al romanității. Prezența lor în spațiul provinciei, atestată epigrafic în 27 de localități, se constată cu precădere în regiunile intracarpatice. Italicii sunt menționați epigrafic în orașe — în primul rând la *Apulum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* — în centre militare, stațiuni balneare și chiar în așezări rurale. Ei apar în inscripții ca veterani, coloniști, funcționari fiscalo-vamali, arendași ai pășunilor și ai salinelor, simpli soldați în legiuni sau în trupe auxiliare, dar sunt menționați îndeosebi ca înalți demnitari municipali, personalități în conducerea, administrația și

[1] Eutropius, VIII, 6, 2: *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas.*

armata provinciei: guvernatori, comandanți de legiune sau trupe auxiliare, ofițeri superiori, procuratori presidiali, mari proprietari funciari și de ateliere meșteșugărești. Urmașii acestor italici au constituit în tot decursul secolului al II-lea vârfurile aristocrației din unele orașe ale Daciei. Majoritatea italicilor care făceau parte din pătura privilegiată conducătoare s-au dovedit a fi prea puțin legați de pământul dacic și de realitățile social-etnice locale, ci rămânând aici doar temporar, pe durata îndeplinirii unor funcții civile sau militare. Chiar dacă unii mureau în Dacia, rămășițele lor pământești erau duse, de regulă, în țara lor de origine. Importanța italicilor rezidă, mai cu seamă, în rolul politic și cultural pe care l-au avut, ca principali vehiculatori ai limbii latine și ai romanității, dar mai puțin în contribuția adusă la sporirea bazei etnico-sociale a provinciei traiane. Așa cum am arătat mai înainte, sub raport demografic, ei reprezentau un procent foarte mic, în ciuda faptului că apar masiv, făcându-și reclamă, în inscripțiile și pe monumentele Daciei — cazul familiilor Varenia, Cominia, Domitia, Servia — lucru explicabil prin poziția socială și situația lor economică.

Ilirii. Populația ilirã, venită din Dalmația sau din alte provincii și chiar din Italia, constituia încă din vremea lui Traian o componentă însemnată a colonizării romane. Civili sau militari, oameni cu cele mai diferite ocupații și condiții sociale, de la lucrătorii în mină și sătenii agricultori până la înalții funcționari municipali sau marii proprietari funciari, ilirii împânzeau provincia, în special teritoriile intracarpatice. Grupul cel mai numeros și mai compact îl forma populația de mineri și familiile acestora din semințiile *Pirustae, Baridustae, Sardeates,* comunități întregi aduse din *Dalmatia* centrală și meridională pentru exploatarea aurului din Munții Apuseni. Populația civilă romanizată de obârșie ilirã, imigrată din alte provincii ori chiar din Italia, trăia în multe locuri din Dacia, la țară sau la orașe.

Cetățeni romani, dar mai ales *peregrini*, ilirii din Dacia, cu tot conservatorismul lor specific, știau și vorbeau latinește, fiind purtători ai civilizației și ai felului de viață roman provincial, fapt adeverit de inscripții și de monumente sculpturale.

La *Ampelum* (Zlatna), *Alburnus Maior* (Roșia Montană), Ruda-Brad, unde ilirii au fost colonizați de timpuriu în grupuri compacte pentru exploatarea aurului, se cunosc epigrafic așezări rurale, similare probabil celor din patria lor de origine. În inscripții, ele apar sub numele de *castella*: *K(astelum) Ansum, K(astelum) Avieretium, K(astelum) Baridustarum.* Încă neidentificate și necercetate arheologic, se pare că acestea erau mici sate de munte, comunități în fruntea cărora se găsea un *princeps*. Cimitirele ilire, cercetate arheologic în împrejurimile Zlatnei, la Ighiu (jud. Alba) și în special la Ruda-Brad („Muncelul"), sunt toate de incinerație, cu arderea defuncților pe loc și acoperite uneori de tumuli. Inventarul lor, relativ sărăcăcios, se compune integral din obiecte romane, iar la Ruda-Brad s-au descoperit în plus monede („obol pentru Caron") și stele funerare cu inscripții în limba latină.

În afară de populația civilă dispersată în diferite locuri, în Dacia se cunosc patru sau chiar cinci unități militare formate din iliri sau cu predominantă componentă ilirã, dintre care o *ala* își avea castrul la Brâncovenești, la nord de orașul Reghin.

Tracii. Tracii balcanici, civili și militari, nu au fost puțini în Dacia. Ei sunt atestați prin patru cohorte cu specific etnic: *coh. I Thracum Germanica c. R. equitata, coh. I Thracum sagittarorum, coh. VI Thracum equitata* și *coh. II Flavia Bessorum.* Pe de altă parte, monumentele sculpturale rămase de la ei, descoperite până acum în Dacia, totalizează peste 30 de piese. Având figurație specifică, acestea sunt reliefe, plăci și tăblițe de marmură sau de piatră, un perete de *aedicula* funerară, un grup statuar, toate legate de cultul „cavalerului trac". Pe baza antroponomasticii din inscripții, se constată că tracii sudici, extrem de numeroși în Transilvania (orașe, castre, sate, stațiuni balneare), sunt oameni de condiție liberă, din straturile mijlocii și de jos ale populației sau cu grade inferioare, când este vorba de militari. Civilii apar frecvent cu statut de *peregrini*, de cetățeni, de liberți sau de veterani. Militarii, de regulă, fac parte din trupele auxiliare, ca simpli soldați sau gradați: *eques, miles, sesquiplicarius, imaginifer.* Ei au fost identificați individual în 12 auxilii cu etniconul de *„Tungrorum", „Pannoniorum", „Asturum", „Gallorum", „Britannorum", „Maurorum", „Palmyrenorum", „Illyricorum", „Bosporanorum".* În câteva cazuri, se menționează soldați și subofițeri din legiunile *V Macedonica* și *XIII Gemina*: *miles, custos armorum, strator consularis.* Divinitățile cărora li se închină — dat fiind caracterul funerar al inscripțiilor care îi menționează — rămân în general necunoscute. În câteva epigrafe, unde zeitățile se precizează, acestea se dovedesc a fi romane: Iupiter, Apollo, Liber Pater, Silvanus Domesticus, Nemesis. Plin de semnificație rămâne faptul că până acum nu se cunoaște încă nici o inscripție sau monument sculptural care să fie închinat unei divinități tipic trace de vreun purtător de nume tracic. Chiar și relieful cu inscripție de la *Drobeta* a fost închinat lui I(upiter) O(ptimus) M(aximus) Zbelthurdus, zeul fulgerelor la traci, de un dedicant cu probabil nume roman. Fără îndoială că o bună parte dintre purtătorii de nume traco-dace puteau fi și erau de fapt daci localnici, întrucât daco-geții, ca ramură nordică a tracilor, nu puteau avea în general decât nume trace. Opinia că toți purtătorii de nume trace din Dacia erau oameni veniți din sudul tracic este contrazisă de rezultatele cercetării lingvistice și de alte surse istorice.

Grecii. Numele personale de factură greacă apar foarte frecvent în inscripțiile din Dacia. Studiile de antroponomastică însă, corelate cu date și observații din alte surse istorice, au condus la concluzia că numele de persoană grecești nu aparțineau decât în mică parte grecilor autentici. Majoritatea lor au fost împrumutate de negreci, elemente originare din regiunile și provinciile orientale (*Moesia, Thracia, Macedonia*, Asia Mică, *Syria, Mesopotamia*, Egipt), care au rămas și sub romani în sfera de limbă și cultură greacă. Purtătorii acestor nume pot fi considerați în multe cazuri traci, microasiatici, semiți, iranieni, egipteni sau „italici", veniți în Dacia ca funcționari, negustori, oameni de afaceri, militari în trupele auxiliare, sclavi sau liberți. În administrația și în aparatul fiscal erau numeroși *Graeculi* cu antroponime elenice (Eros, Euthyches, Hermes, Philetas), sclavi

care prin talentul și cultura lor, prin relații personale și prin îndemânare au ajuns în bune situații sociale și materiale care, uneori, le depășeau pe cele ale oamenilor liberi. Numele grecești de personalități istorice, de regi și eroi, ca și cele teofore, se întâlnesc destul de des și în straturile de jos ale populației. Demn de relevat este că aproape toate numele grecești apar în texte epigrafice latine, dovada că acei „greci" scriau și vorbeau latinește, că erau în marea lor majoritate romanizați sau aproape romanizați.

Elemente celtice. După cucerire, în Dacia au venit numeroase elemente militare și civile de origine etnică și teritorială celtică, din *Gallia, Britannia, Hispania,* nordul Italiei, *Noricum*, zona Alpilor, *Pannonia.* Noii veniți formează o importantă componentă în trupele auxiliare de infanterie (*cohortes*) și de cavalerie (*alae*), cu etniconul *Brittonum, Britannica, Gallorum, Lingonum, Hispanorum, Alpinorum, Raetorum, Pannoniorum* etc. Dintre negustorii stabiliți în Dacia amintim pe acel T. Fabius Ibliomarus, originar din ținutul treverilor. Celți la origine puteau fi și unii veniți din Asia Mică (*Galatia*), după cum atestă zeitățile adorate, unele antroponime (Deiotarus) și acei *Galatae* organizați într-un colegiu la *Napoca.* Numele de persoană celtice și de zeități celto-romane (Campestres, Epona, Matres, Suleviae etc.) arată o prezență semnificativă în Dacia a noilor veniți de neam celtic sau din teritoriile celtice. Celți norico-pannoni s-au dovedit a fi și comunitățile stabilite la Apoldu de Sus și Cașolț (jud. Sibiu), la Calbor (jud. Brașov), la Sighișoara și la Micăsasa (jud. Sibiu), în această din urmă localitate înființând și dezvoltând cel mai mare centru de producție ceramică descoperit până acum în spațiul provinciei. În multe alte locuri din Dacia intracarpatică elementul etno-cultural celtic se face simțit prin ceramica specifică, prin coafura și portul caracteristic, figurate pe monumente sculpturale. În Dacia sudică, elementele etnice și culturale celtice se dovedesc a fi extrem de rare. Persoane de origine celtică au mai fost identificate în centrele economice și militare importante: *Apulum, Ulpia Traiana, Drobeta, Potaissa, Porolissum.*

Elemente germanice. Acestea erau în vest foarte aproape teritorial de cele ancestrale celtice și au ajuns în Dacia, unele imediat după cucerire, iar altele sub domnia lui Hadrian. Se cunosc epigrafic nume ca Aurelius Batavus, Procula Batava și șapte sau opt trupe auxiliare, aproape toate cantonate în Dacia transilvană: *Batavorum, Cannanefatium, Tungrorum, Germanicianorum, Ubiorum.* Germanic era și Hercules Magusanus, adus aici din ținuturile renane.

Orientalii. Civili și militari, oameni de diferite profesii, dar mai ales negustori, orientalii excelează prin ridicarea de inscripții și monumente sculpturale, adesea și cu evident scop de reclamă. Ei nu par a fi atât de numeroși în Dacia precum îi arată atestările epigrafice, care le marchează ostentativ prezența. Probabil că numărul lor a crescut abia sub domnia lui Septimius Severus. Ei au venit îndeosebi din Persia, Siria, Asia Mică și Egipt.

Elementele etno-culturale semite (siriene, palmirene, itureene) sunt frecvente pe tot teritoriul provinciei, după cum se vede în materialul epigrafic referitor la unele nume de persoană și în special la formațiile militare auxiliare cu etniconul *Palmyrenorum, Commagenorum, Syrorum, Ituraeorum, Antiochensium, Tyriorum.* Din aceste trupe auxiliare făceau parte cei mai mulți purtători de nume semite. Dar mulți dintre sirieni aveau nume romane sau greco-romane, ca *Aurelii Alexander et Flaus Suri negotiatores, Gaius Gaianus et Proculus Apolofanes,* de asemenea, *Suri negotiatores*[1]. Divinitățile semite apar și ele în număr mare în inscripții: Cybela, Iupiter Dolichenus sau Commagenus, Iupiter Turmazgades, Malagbel, zeița Atargatis și altele.

Nume și elemente de civilizație din diferite provincii ale Asiei Mici arată un număr semnificativ de imigranți din regiunile respective, unde exista un mare și complicat conglomerat etno-cultural. Din grupul celor care la *Napoca* se autointitulează *Asiani*, majoritatea poartă nume de factură grecească sau romană. Tot antroponime preponderent grecești poartă și mulți dintre cei veniți din *Bithynia, Frigia, Galatia.* Doar Tarasus, patronimicul unui soldat Zenon Tarasi *miles*..., este singurul nume asianic veritabil, cunoscut deocamdată în Dacia. Din *Pont* sau *Cappadocia* par să fi ajuns aici, nu direct din Iran, și cei care poartă nume ca Farnax, Arzakes și altele.

Elemente nord-africane. Din două mari regiuni ale Africii nordice sunt originari cei cu antroponime caracteristice, atât militarii, cât și civilii: Egipt și părțile nord-vestice ale continentului. Numele de persoană și unele de divinități pot fi grupate în aceste două categorii. Dintre cele egiptene de menționat sunt Arphocras, Hammonius, Sambu (nume personale), Amon, Serapis, Isis (zeități), iar din rândul celor nord-vestice (maure, punice etc.) zeița Caelestis (Tanit) și antroponime ca Atasa, Birsus, Sattara, Afer și Africana (cognomina).

Veteranii. Un factor important în structura demografică și desfășurarea vieții provinciei erau veteranii, stabiliți pe pământul dacic, unde și-au făcut serviciul militar. Prin calitatea lor de cetățeni romani, ca proprietari agricoli și de sclavi, ca elemente care ocupau funcții municipale sau magistraturi de oarecare importanță, ei erau propagatori activi ai romanității, ai civilizației și ai limbii latine, ai intereselor statului roman. Veteranii își puteau alege liber locul unde să se așeze la ieșirea din armată, în funcție de preferințele și de interesele personale sau ale familiei. De remarcat că dintre cei eliberați în Dacia, puțini au plecat în afara provinciei, majoritatea stabilindu-se definitiv aici. Pe lângă o serie de inscripții, aceasta o dovedește și faptul că peste 32 din cele vreo 48 de diplome militare ale provinciei (inclusiv fragmentele) s-au descoperit în interiorul castrelor din Dacia sau în așezările lor civile, unde titularii sau urmașii acestora și-au continuat viața civilă sau militară. Unii veterani s-au stabilit în mediul rural, înființând noi așezări sau ferme agricole (*villae rusticae*), alții s-au așezat în centrele urbane ori în teritoriul acestora, pretutindeni unde existau condiții bune de viață și perspective de prosperitate. Chiar și în capitală, la *Ulpia Traiana*, se cunosc mulți veterani, care, împreună cu cetățenii de origine italică, încă de la început au dat un pregnant caracter roman noii colonii de pe pământul dacic. Peste tot veteranii se bucurau de prestigiu, de avantaje materiale și aveau

[1] *CIL* III, 7 761, 7 915.

care prin talentul și cultura lor, prin relații personale și prin îndemânare au ajuns în bune situații sociale și materiale care, uneori, le depășeau pe cele ale oamenilor liberi. Numele grecești de personalități istorice, de regi și eroi, ca și cele teofore, se întâlnesc destul de des și în straturile de jos ale populației. Demn de relevat este că aproape toate numele grecești apar în texte epigrafice latine, dovada că acei „greci" scriau și vorbeau latinește, că erau în marea lor majoritate romanizați sau aproape romanizați.

Elemente celtice. După cucerire, în Dacia au venit numeroase elemente militare și civile de origine etnică și teritorială celtică, din *Gallia, Britannia, Hispania*, nordul Italiei, *Noricum*, zona Alpilor, *Pannonia*. Noii veniți formează o importantă componentă în trupele auxiliare de infanterie (*cohortes*) și de cavalerie (*alae*), cu etniconul *Brittonum, Britannica, Gallorum, Lingonum, Hispanorum, Alpinorum, Raetorum, Pannoniorum* etc. Dintre negustorii stabiliți în Dacia amintim pe acel T. Fabius Ibliomarus, originar din ținutul treverilor. Celți la origine puteau fi și unii veniți din Asia Mică (*Galatia*), după cum atestă zeitățile adorate, unele antroponime (Deiotarus) și acei *Galatae* organizați într-un colegiu la *Napoca*. Numele de persoană celtice și de zeități celto-romane (Campestres, Epona, Matres, Suleviae etc.) arată o prezență semnificativă în Dacia a noilor veniți de neam celtic sau din teritoriile celtice. Celți norico-pannoni s-au dovedit a fi și comunitățile stabilite la Apoldu de Sus și Cașolț (jud. Sibiu), la Calbor (jud. Brașov), la Sighișoara și la Micăsasa (jud. Sibiu), în această din urmă localitate înființând și dezvoltând cel mai mare centru de producție ceramică descoperit până acum în spațiul provinciei. În multe alte locuri din Dacia intracarpatică elementul etno-cultural celtic se face simțit prin ceramica specifică, prin coafura și portul caracteristic, figurate pe monumente sculpturale. În Dacia sudică, elementele etnice și culturale celtice se dovedesc a fi extrem de rare. Persoane de origine celtică au mai fost identificate în centrele economice și militare importante: *Apulum, Ulpia Traiana, Drobeta, Potaissa, Porolissum*.

Elemente germanice. Acestea erau în vest foarte aproape teritorial de cele ancestrale celtice și au ajuns în Dacia, unele imediat după cucerire, iar altele sub domnia lui Hadrian. Se cunosc epigrafic nume ca Aurelius Batavus, Procula Batava și șapte sau opt trupe auxiliare, aproape toate cantonate în Dacia transilvană: *Batavorum, Cannanefatium, Tungrorum, Germanicianorum, Ubiorum*. Germanic era și Hercules Magusanus, adus aici din ținuturile renane.

Orientalii. Civili și militari, oameni de diferite profesii, dar mai ales negustori, orientalii excelează prin ridicarea de inscripții și monumente sculpturale, adesea și cu evident scop de reclamă. Ei nu par a fi atât de numeroși în Dacia precum îi arată atestările epigrafice, care le marchează ostentativ prezența. Probabil că numărul lor a crescut abia sub domnia lui Septimius Severus. Ei au venit îndeosebi din Persia, Siria, Asia Mică și Egipt.

Elementele etno-culturale semite (siriene, palmirene, itureene) sunt frecvente pe tot teritoriul provinciei, după cum se vede în materialul epigrafic referitor la unele nume de persoană și în special la formațiile militare auxiliare cu etniconul *Palmyrenorum, Commagenorum, Syrorum, Ituraeorum, Antiochensium, Tyriorum*. Din aceste trupe auxiliare făceau parte cei mai mulți purtători de nume semite. Dar mulți dintre sirieni aveau nume romane sau greco-romane, ca *Aurelii Alexander et Flaus Suri negotiatores, Gaius Gaianus et Proculus Apolofanes*, de asemenea, *Suri negotiatores*[1]. Divinitățile semite apar și ele în număr mare în inscripții: Cybela, Iupiter Dolichenus sau Commagenus, Iupiter Turmazgades, Malagbel, zeița Atargatis și altele.

Nume și elemente de civilizație din diferite provincii ale Asiei Mici arată un număr semnificativ de imigranți din regiunile respective, unde exista un mare și complicat conglomerat etno-cultural. Din grupul celor care la *Napoca* se autointitulează *Asiani*, majoritatea poartă nume de factură grecească sau romană. Tot antroponime preponderent grecești poartă și mulți dintre cei veniți din *Bithynia, Frigia, Galatia*. Doar Tarasus, patronimicul unui soldat Zenon Tarasi *miles*..., este singurul nume asianic veritabil, cunoscut deocamdată în Dacia. Din *Pont* sau *Cappadocia* par să fi ajuns aici, nu direct din Iran, și cei care poartă nume ca Farnax, Arzakes și altele.

Elemente nord-africane. Din două mari regiuni ale Africii nordice sunt originari cei cu antroponime caracteristice, atât militarii, cât și civilii: Egipt și părțile nord-vestice ale continentului. Numele de persoană și unele de divinități pot fi grupate în aceste două categorii. Dintre cele egiptene de menționat sunt Arphocras, Hammonius, Sambu (nume personale), Amon, Serapis, Isis (zeități), iar din rândul celor nord-vestice (maure, punice etc.) zeița Caelestis (Tanit) și antroponime ca Atasa, Birsus, Sattara, Afer și Africana (cognomina).

Veteranii. Un factor important în structura demografică și desfășurarea vieții provinciei erau veteranii, stabiliți pe pământul dacic, unde și-au făcut serviciul militar. Prin calitatea lor de cetățeni romani, ca proprietari agricoli și de sclavi, ca elemente care ocupau funcții municipale sau magistraturi de oarecare importanță, ei erau propagatori activi ai romanității, ai civilizației și ai limbii latine, ai intereselor statului roman. Veteranii își puteau alege liber locul unde să se așeze la ieșirea din armată, în funcție de preferințele și de interesele personale sau ale familiei. De remarcat că dintre cei eliberați în Dacia, puțini au plecat în afara provinciei, majoritatea stabilindu-se definitiv aici. Pe lângă o serie de inscripții, aceasta o dovedește și faptul că peste 32 din cele vreo 48 de diplome militare ale provinciei (inclusiv fragmentele) s-au descoperit în interiorul castrelor din Dacia sau în așezările lor civile, unde titularii sau urmașii acestora și-au continuat viața civilă sau militară. Unii veterani s-au stabilit în mediul rural, înființând noi așezări sau ferme agricole (*villae rusticae*), alții s-au așezat în centrele urbane ori în teritoriul acestora, pretutindeni unde existau condiții bune de viață și perspective de prosperitate. Chiar și în capitală, la *Ulpia Traiana*, se cunosc mulți veterani, care, împreună cu cetățenii de origine italică, încă de la început au dat un pregnant caracter roman noii colonii de pe pământul dacic. Peste tot veteranii se bucurau de prestigiu, de avantaje materiale și aveau

[1] *CIL* III, 7 761, 7 915.

Fig. 14 Stela funerară din *Samum* (Cășeiu, jud. Cluj) cu portretul veteranului Iulius Crescens și al soției sale.

important rol organizatoric și de conducere, ca reprezentanți ai stăpânirii, ai structurilor social-politice și economice romane. Numărul veteranilor stabiliți definitiv în Dacia, în decursul celor 17 decenii de stăpânire și prezență militară romană, este astăzi dificil de evaluat, pentru că inscripțiile cunoscute acum consemnează doar vreo 154 de cazuri. Totuși, după unele încercări statistice, ar putea fi vorba de cel puțin 82 500 de veterani, cifră care nu este prea departe de realitate. Oricum, veteranii au contribuit la creșterea demografică și la consolidarea romanității provinciei.

Întreaga documentație existentă acum demonstrează că autohtonii și noii veniți, civili și militari, veteranii, oameni de diverse profesii, din diferite straturi și categorii sociale, toți cei care alcătuiau populația stabilă a Daciei, și-au însușit cu timpul cultura materială și spirituală romană, foloseau latina ca singura limbă de comunicare și înțelegere. De la coabitare inițială s-a ajuns, astfel, la o conlucrare generală, la o sinteză etnică și culturală daco-romană, care va constitui baza solidă a procesului de formare a poporului român.

Capitolul VI
ROMANIZAREA

Romanizarea teritoriului și a populației daco-getice prezintă o importanță deosebită, deoarece acest proces, desfășurat în ținuturile carpato-danubiene-pontice, stă la baza formării și apariției poporului român pe arena istoriei.

În ansamblul ei, romanizarea populațiilor autohtone constituie un proces istoric de mari proporții și cu consecințe uriașe, comparabil ca însemnătate cu indoeuropenizarea din mileniile III–II a. Chr. și cu migrația popoarelor din mileniul I p.Chr. Relevând însemnătatea și complexitatea romanizării ca fenomen istoric, trebuie să remarcăm în același timp că, pe lângă trăsăturile sale generale, ea prezintă și o serie de particularități legate de locul, timpul și baza etnică pe care s-a altoit.

În general, romanizarea a înlăturat diferențele dintre localnici și romani pe planul culturii materiale, al vieții politice și religioase, iar limba latină s-a impus ca singura limbă de comunicare în condițiile unui mediu etnic extrem de divers. Există însă și locuri unde romanizarea nu a șters multe trăsături regionale, nu a distrus sentimentele de neam, care uneori au izbucnit cu violență. Nu trebuie uitat apoi că stadiul mai avansat de evoluție istorică a unor populații europene, mult influențate de cultura și civilizația romană, a facilitat considerabil asimilarea modului de trai roman provincial. Succesul sau insuccesul romanizării, ritmul său mai rapid sau mai lent se cer apreciate și în funcție de alți factori, cum sunt sentimentele etnice, de libertate și de neatârnare, caracterul războinic sau pașnic al populațiilor, concepțiile lor religioase și filosofice, tradițiile locale, stadiul atins în organizarea social-politică și existența sau inexistența unei limbi unitare. Fiecare în parte sau toți acești factori împreună au avut o anumită pondere în comportamentul și atitudinea autohtonilor față de stăpânirea romană. În raport de situațiile concrete, romanizarea s-a putut înfăptui sau nu, a reușit să se mențină peste secole, participând la noi sinteze etnice, ori s-a șters din regiuni unde ea s-a realizat pe deplin în antichitate.

O trăsătură esențială, definitorie, a romanizării rezidă în dispariția treptată a graiurilor autohtone și înlocuirea lor cu latina populară. Cu toată importanța ce li se cuvine acordată și cu tot reflexul ce le puteau avea pe plan etnic și lingvistic schimbările în cultura materială, totuși limba este aceea care — secondată de obiceiuri, de credințe religioase, de modul de viață și de gândire în general — a caracterizat, în primul rînd, o anumită comunitate etnică în antichitate.

Mai persistă — înregistrând în timpul din urmă chiar un reviriment — concepţii care pun la îndoială sau resping categoric însăşi posibilitatea romanizării populaţiilor băştinaşe din diferite provincii ale Imperiului roman, inclusiv Dacia. Învăţaţii care se situează pe această linie de gândire exagerează de obicei rezistenţa autohtonilor la romanizare. Dar adepţii tezei neromanizării nu vor putea nega niciodată existenţa popoarelor neolatine şi a limbilor romanice, care sunt produsul direct al romanizării populaţiilor autohtone. Una este romanizarea propriu-zisă şi cu totul altceva menţinerea sa, deoarece aria geografică a romanităţii în antichitate era incomparabil mai întinsă decât cea ocupată astăzi de popoarele neolatine din Europa, situaţie la care s-a ajuns printr-o serie de recesiuni ulterioare.

La fel ca în cazul altor provincii, şi în cazul Daciei în noţiunea de „romanizare" se includ două laturi fundamentale ale aceluiaşi proces unitar: 1) colonizarea teritoriului daco-getic cu populaţie romanizată latinofonă, venită din toate părţile Imperiului roman, adică romanizarea prin colonizare; 2) asimilarea băştinaşilor daco-geţi, în măsura în care aceştia au adoptat limba latină, şi-au însuşit felul de viaţă roman provincial, au preluat obiceiurile şi civilizaţia romană, schimbându-şi astfel mentalitatea şi însăşi fiinţa lor etnică.

În Dacia, romanizarea, sub ambele aspecte menţionate, a fost deplin posibilă şi a devenit o realitate demonstrabilă documentar.

Romanitatea dacică se sprijinea pe un fond etno-cultural omogen şi receptiv, pe mulţimea oamenilor pământului, care au atins un nivel ridicat de civilizaţie, fapt care a facilitat procesul de asimilare a băştinaşilor.

Este unanim cunoscut că istoria Daciei ocupate de romani nu este decât istoria unei provincii a imperiului. Ca şi în alte provincii mai vechi, romanii au introdus în Dacia relaţiile sociale, formele proprii de organizare politică, militară şi adminstrativă, cultura şi civilizaţia lor, limba latină, într-un cuvânt întreg sistemul de organizare şi felul de viaţă roman provincial. Dar noile structuri social-economice şi politico-organizatorice, formele de viaţă şi produsele romane de tot felul ajunse în Dacia au venit în contact cu populaţia dacică, cu vechile ei forme de organizare, cu civilizaţia, moravurile şi tradiţiile locale. În teritoriile romane de la nordul Dunării Inferioare se întâlneau astfel două sisteme sociale şi economice diferite, două civilizaţii cu nivel inegal de dezvoltare.

Îndată după cucerire, în Dacia a început o colonizare masivă. Traian în primul rând şi de asemenea împăraţii următori au încurajat foarte mult colonizarea şi i-au imprimat în plus şi un caracter organizat. Bogăţiile Daciei atrăgeau, ca un miraj, mulţimi de colonişti. Amploarea şi rapiditatea colonizării se dovedesc a fi fost o realitate, impusă de mai mulţi factori, între care crearea unei romanităţi nord-dunărene puternice a constituit preocuparea de bază a stăpânirii.

Atare realitate este dovedită de prezenţa, chiar în primele decenii după cucerire, a unei armate numeroase (legiuni şi trupe auxiliare), de construirea unei vaste reţele de drumuri, cum nu a mai fost înainte, de înfiinţarea unor aşezări civile, de existenţa timpurie a oraşelor şi chiar de întemeierea unei capitale, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*. Colonizarea masivă apare consemnată şi la Eutropius, care spune că

„Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes collendas"[1]. Acelaşi autor mai notează că, împăratul Hadrian, la începutul domniei sale intenţiona să părăsească Dacia. Dar, fiind sfătuit de prieteni, a renunţat la această idee, pentru ca *„ne multi cives Romani barbaris traderentur"*[2].

Ca şi în alte provincii de frontieră, în Dacia au staţionat un mare număr de trupe (trei legiuni şi numeroase formaţii auxiliare), totalizând aproximativ 55 000 de oameni, la care se adăugau familiile lor aflătoare în oraşe sau în aşezările castrelor. Un mare număr de trupe, ca şi familiile aparţinătoare militarilor veneau în Dacia din regiuni de mult romanizate, iar din vremea lui Antoninus Pius, prin recrutarea locală, s-a potenţat procesul de romanizare şi pe această cale în rândurile autohtonilor. Pe lângă mulţimea de militari şi aparţinătorii acestora, în noua provincie au venit numeroşi colonişti, funcţionari ai aparatului administrativ şi ai diverselor exploatări ale bogăţiilor solului şi subsolului dacic, comercianţi şi meşteşugari, oameni de afaceri, slujitori ai religiei, sclavi.

Numărul oraşelor (*municipia* şi *coloniae*, din care cinci cu *ius Italicum*) s-a ridicat la 11 (*Ulpia Traiana, Apulum I* şi *Apulum II, Napoca, Potaissa, Porolissum, Ampelum, Tibiscum, Dierna, Drobeta, Romula*), iar unele au luat fiinţă chiar pe timpul lui Traian (*Ulpia Traiana*) sau la începutul domniei lui Hadrian (*Napoca, Drobeta, Romula*). Aşezările rurale întemeiate prin colonizare (*vici, pagi*), staţiunile balneare, vilele rustice se dovedesc a fi numeroase, fără să mai vorbim de aşezările civile aparţinând castrelor, atât de intens locuite. Populaţia venită în Dacia (civili, militari) era foarte numeroasă încă sub domnia lui Traian.

Originea etnică şi teritorială a coloniştilor apare extrem de diversă, *ex toto orbe Romano*, cum cu dreptate spunea acelaşi Eutropius[3]. Acest fapt a determinat pe unii învăţaţi să pună la îndoială romanitatea majorităţii coloniştilor, susţinând că Dacia ar fi fost colonizată mai ales cu elemente neromanizate. Realităţile documentare arată, dimpotrivă, că noii veniţi pe pământul dacic erau în marea lor majoritate oameni care vorbeau latineşte, trăiau după moda romană, erau purtătorii culturii şi ai civilizaţiei romane, propagatorii activi ai romanităţii printre autohtoni. Din inscripţiile pe piatră, din tăbliţele cerate, din diplomele militare şi din alte categorii de documente rezultă provenienţa unui mare număr de colonişti din regiunile demult romanizate : *Hispania, Gallia, Britannia, Dalmatia, Moesia*, chiar din Italia şi din multe alte părţi. În zona auriferă a Munţilor Apuseni au fost aduşi mulţi colonişti iliri din *Dalmatia*, aparţinând seminţiilor *Pirustae, Baridustae, Sardeates*, care sunt bine documentaţi epigrafic şi arheologic. Familiile de origine italică, Cominii, Domitii, Varenii, Servii etc., sunt şi ele atestate epigrafic, mai ales la oraşe. Italicii (funcţionari, negustori, meseriaşi) nu lipsesc nici în mediul rural. Totuşi, numărul italicilor este redus. Antroponimele din inscripţii, în proporţie de trei pătrimi, se dovedesc a fi romane sau de factură romană. Arheologia arată că la Caşolţ şi Calbor în zona Oltului

---

[1] Eutropius, VIII, 6, 2.

[2] *Ibidem*.

[3] *Ibidem*.

transilvan și la *Napoca* avem de a face cu o colonizare de norico-pannoni încă în perioada Traian-Hadrian, iar la Apoldu (jud. Sibiu), Sighișoara și în alte locuri de pe valea Târnavei Mari (Micăsasa, Mediaș) ne întâmpină, de asemenea, comunități de populație norico-pannonică. Și exemple se mai pot aduce multe, îndeosebi privind populația urbană și militarii din trupele auxiliare, dar și referitor la cea din unele așezări rustice (Cristești, Morești, Miercurea Sibiului, Cioroiu Nou) sau miniere (Brad, Teliuc) etc.

În Dacia au venit și mulți orientali sau oameni din teritoriile de limbă și cultură greacă, fie ca militari, fie ca civili, care s-au așezat în special în centrele urbane și în regiunea auriferă de la *Alburnus Maior*. Onomastica din inscripții, templele și divinitățile adorate dovedesc acest lucru cu prisosință. Nu trebuie însă pierdut din vedere că și aceștia vorbeau latinește, că și aceștia, cu rare excepții, au pus inscripții publice și private tot în limba latină. Se știe că din cele circa 4 000 de inscripții cunoscute astăzi în Oltenia, în Transilvania și în Banat, vreo 40 sunt grecești și abia 7 palmirene. Realitățile vieții însești au făcut ca latina să fie de la început limba comună de înțelegere pentru toți locuitorii provinciei. De un bilingvism (cu latină sau cu greacă) nu poate fi vorba în Dacia, decât cel mult în cadrul familial, privat.

Caracterul eterogen al populației din Dacia se oglindește și în onomastica din inscripții, unde cele circa 3 150 de antroponime, după statistica și categorisirea actuală, se repartizează precum urmează : romane — peste 2 300 (70–75%), greco-orientale — peste 450 (circa 15–16%), ilire — peste 130 (4%), traco-dace — vreo 67 (sub 3%), celtice — aproximativ 75 (3%), nord-vest africane, egiptene și altele — vreo 50 (peste 1%).

Fără îndoială că antroponimele de factură romană nu aparțineau exclusiv romanilor sau italicilor, ci ele erau purtate adesea și de provinciali romanizați sau în curs de romanizare (celți, germani, iliri, orientali, traco-daci etc.), care preferau să-și schimbe numele vechi cu nume romane (*praenomen* și *nomen gentile*). Tot așa, numeroasele nume grecești erau purtate în marea lor majoritate nu de greci autentici, ci de civili sau militari veniți din Asia Mică, *Syria*, *Mesopotamia*, Egipt, *Moesia*, Tracia sau din alte regiuni orientale, care au rămas în continuare și sub romani în aria de limbă și cultură greacă. Inscripțiile arată că acești greco-orientali scriau și vorbeau latinește, erau dornici de reclamă, excelând prin ridicarea de monumente, ceea ce lasă impresia că ei ar fi fost foarte numeroși în Dacia. În realitate, aceștia nu erau atât de mulți precum îi arată datele epigrafice. Probabil că numărul lor a sporit apreciabil abia din timpul lui Septimius Severus.

În ceea ce privește veteranii, a căror obârșie teritorială și etnică era extrem de variată, ei au fost, ca pretutindeni, susținători activi ai intereselor statului roman, propagatori zeloși ai romanității, ai culturii și ai limbii latine. Faptul că 32 din cele vreo 45 de diplome militare ale provinciei, cunoscute acum, s-au găsit în castre sau în așezările lor civile stă mărturie că titularii sau urmașii acestora nu au plecat în altă provincie, ci au rămas în Dacia, lucru dovedit și de o sumedie de inscripții. Unii veterani s-au așezat în mediul rural, unde au înființat așezări și ferme agricole (*villae rusticae*), alții s-au stabilit la orașe, chiar și la *Ulpia Traiana*, pretutindeni unde existau posibilități de îmbogățire și resurse bune de trai. Oricare provincial, indiferent că era oriental, african, german, celt, ilir sau trac, după ce a trăit și s-a format timp de un sfert de veac sau mai mult în armată, în serviciul Romei și al împăratului, devenea un element fidel al stăpânirii, convins de forța și de durabilitatea structurilor social-politice și economice existente. Copiii veteranilor deseori îmbrățișau cariera militară a părinților, iar începând de la Severus Alexander s-a format chiar o categorie de veterani grăniceri (*limitanei*), care au fost împroprietăriți pe limes și astfel apărau cu mai multă îndârjire hotarele provinciei. Ei constituiau, în zonele de graniță ale Daciei, adevărați piloni ai romanității.

Romanitatea Daciei, cu toate particularitățile unei provincii mărginașe, are în fond un pronunțat caracter occidental. Ea se constată în planul și organizarea internă a orașelor, în construcția tipică a edificiilor publice sau private (apeducte, terme, temple, amfiteatre, vile suburbane sau rustice), în metodele și în materialele de construcție folosite, în adoptarea divinităților din panteonul roman și în organizarea religioasă a comunităților, în domeniul artelor și al curentelor artistice, în formele juridice, fără a mai vorbi de restul culturii materiale, care este de pregnantă factură romană provincială. Amintim că la *Ulpia Traiana* exista un *ordo Augustalium* cu caracter social-politic și religios și că tot în capitala provinciei se întrunea acel *concilium trium Daciarum* pentru celebrarea cultului imperial. Dacia s-a integrat organic în romanitatea imperiului pe toate planurile, chiar dacă mai persistau particularități locale, determinate de poziția sa geografică și de caracterul etnic-social al populației.

Dar, cu toată colonizarea romană masivă, de o romanizare durabilă a unei provincii nu se poate vorbi, numai dacă ea a cuprins și marea masă a băștinașilor. Daco-geții, prin relațiile economice, politice și culturale avute cu statul roman înainte de cucerire, au ajuns în situația de a putea recepta relativ rapid civilizația romană de nivel mijlociu, de a-și putea însuși mai ușor limba latină. Cu alte cuvinte, înainte de constituirea provinciei avem de a face cu o îndelungată perioadă de penetrație economică și culturală romană, cu premisele romanizării, dar nu cu romanizarea însăși.

După instalarea armatei și administrației romane în Dacia, o parte a populației autohtone a fost mutată din anumite teritorii de importanță strategică sau din ținuturi cu pământuri fertile, care au fost distribuite coloniștilor. Așa se explică dispariția multor așezări dace la cucerirea romană și apariția altora noi în regiuni roditoare, situate pe teritoriul aparținător trupelor auxiliare, legiunilor sau orașelor. Această dislocare a comunităților autohtone a contribuit și ea, chiar de la început, la cuprinderea elementului băștinaș în circuitul vieții provinciale.

Îndată după cucerire, tot pământul Daciei devenit *ager publicus* a fost distribuit după normele romane bine cunoscute. Importante loturi de pământ au fost repartizate coloniștilor, întinse teritorii au fost atribuite trupelor, lucrate în mare parte de băștinași, obligați să dea o parte din produse garnizoanelor de care depindeau. Aceste teritorii agricole, miniere și de pășunat au fost declarate domenii imperiale și date în arendă. O parte a pământurilor cultivabile, de obicei cele din ținuturi mai retrase ori mai puțin productive (*ager stipendiarius*), au fost lăsate localnicilor supuși la diferite obligații fiscale și corvezi. Mulți dintre autohtoni și-au pierdut pământurile avute anterior și au ajuns

să lucreze pentru cuceritori ca țărani dependenți sau sclavi agricoli. Probabil că în unele zone obștea sătească autohtonă s-a menținut, dar atestări documentare certe nu există. Vechile obști sătești dace — unde pășunile, pădurile și pământul arabil erau folosite în comun — au fost *în general* desființate, încât autohtonii au fost reduși la o situație social-economică de netă inferioritate, în raport cu noii veniți. O soartă similară a avut și nobilimea dacilor, care a fost deposedată de vechile ei drepturi și averi, fiind eliminată de la conducerea vieții publice și adusă în situația populației rurale. Astfel, baza social-economică a romanității în Dacia o formau nu imigrații, civilii și militarii, ci masa băștinașilor.

Marile latifundii private sau imperiale, de felul celor existente în Italia și în nordul Africii, nu sunt atestate în provincia traiană, unde predominau proprietățile mici și mijlocii. Totuși, și în Dacia se cunoaște marea proprietate funciară privată sub formă de *villae rusticae*, exploatate prin munca sclavilor și a oamenilor liberi. Pe aceste domenii, aparținând unor proprietari romani, lucrau și autohtoni daci. Ca populație rurală majoritară, băștinașii au intrat în angrenajul vieții provinciei, fapt atestat de ansamblul culturii materiale. Documentația actuală arată o puternică romanizare în sfera culturii materiale. Uneltele de muncă (agricole, meșteșugărești, de uz casnic și gospodăresc), ceramica, obiectele de podoabă corporală și vestimentară, întreg inventarul arheologic al așezărilor, totul sau aproape totul este de factură romană. Numai în ceramică, ritul funerar și în caracterul habitatului reminiscențele autohtone apar mai pronunțate. Monedele, deși nu sunt prea numeroase, se întâlnesc totuși peste tot, fie ca piese izolate, fie acumulate în tezaure.

În domeniul credințelor religioase, la daco-geții din interiorul provinciei nu există nimic concret sau sigur (temple, sanctuare, altare, sculpturi sau nume de divinități), care să se lege organic de situația cunoscută în epoca Daciei independente, cu o singură excepție: riturile și practicile funerare. Pe acest tărâm se constată menținerea, în mare măsură, a sistemului de incinerație dacic. Dar autohtonii au împrumutat de la coloniști și anumite forme și practici sepulcrale noi, de tip general roman provincial, în general necunoscute și nefolosite de daco-geți înainte de cucerirea romană. Ne referim la mormintele asemănătoare celor de tip *bustum* și la „obolul lui Caron“, ambele cert și frecvent atestate pe teritoriul și în timpul provinciei.

Dar, dacă nu se întâlnesc locașuri de cult, statui și inscripții închinate vechilor divinități ale băștinașilor, sub stăpânirea romană, oare populația băștinașă era lipsită de sentimentul religios anterior, a renunțat ea brusc la religia ancestrală, la zeii strămoșești ? Sigur că despre așa ceva nu poate fi vorba, deoarece religia autohtonilor, ca element conservator al ideologiei, nu a fost nicăieri nimicită prin cucerirea romană, iar vechile zeități ale popoarelor cucerite, fără să dispară, s-au transformat treptat, căpătând ipostaze și atribuții ale divinităților din panteonul greco-roman (*interpretatio Romana*). Prin analogie cu alte provincii, unde acest fenomen de contopire a unor zei autohtoni cu zei romani este bine documentat, cercetătorii din trecut, români și străini, fără rezervă susțineau și în Dacia existența generală a fenomenului de *interpretatio Romana*. Au fost luate în considerare Diana (= Bendis ?), Apollo, Aesculap, Silvanus, Hercules, Liber și Libera, Terra Mater,

Geniile și multe altele, a căror venerare se explica prin romanizarea rapidă și profundă a băștinașilor. În studiile din ultima vreme, însă, adoptându-se o atitudine mai critică față de fenomenul interpretării religioase greco-romane, în principiu se admite contopirea divinităților indigene cu cele romane, dar se subliniază că acest proces de amalgamare pe tărâmul religios poate fi mai greu demonstrat cu exemple concrete indiscutabile.

Oricum, probe materiale peremptorii privind continuitatea zeităților ancestrale dacice sub romani nu există deocamdată în provincia traiană. Nici cimitirele rurale cu etnic dacic sigur (Lechința, Soporu, Obreja, Locusteni, Leu, Daneți etc.) nu au furnizat nimic în această problemă. Ba mai mult, în toate necropolele amintite care au fost sistematic cercetate, inscripțiile și monumentele sculpturale lipsesc cu desăvârșire, iar inventarele funerare (inclusiv ceramica) sunt, în copleșitoarea lor majoritate, de factură romană provincială.

Această situație din Dacia, evident opusă celei din regiunile vestice ale imperiului (*Gallia, Hispania, Britannia, Germania* etc.), s-ar putea explica și prin faptul că populația indigenă și-a însușit acele datini și culte religioase romane care corespundeau mai bine credințelor sale tradiționale. În sensul acesta s-ar putea vorbi chiar de o sinteză religioasă daco-romană, explicabilă numai prin prisma unei romanizări rapide. Faptul nu apare atât de surprinzător, dacă ținem seama că după cucerire romanii au distrus sistematic sanctuarele băștinașilor și au desființat organizațiile religioase locale, reducând la tăcere și pe această cale populația învinsă, anihilând orice posibilitate sau tendință de manifestare cu caracter etnic dacic. Mai târziu, când adversitățile dintre învingători și învinși au dispărut și când populația autohtonă a putut să-și exprime în voie sentimentele sale religioase, ea s-a folosit de formele, numele și reprezentările figurate ale divinităților greco-romane. Astfel, zeitățile din panteonul greco-roman au potențat mersul romanizării.

Privită în totalitatea ei, cultura materială a provinciei Dacia este romană prin excelență, cu oarecare coloratură locală, imprimată de componenta autohtonă, mai ales în olărie, în caracterul așezărilor rurale și în sistemul funerar. Sub acest raport, romanizarea provinciei apare deplină.

Dar romanizarea nu se reduce numai la schimbări în cultura materială, oricât de radicale ar fi ele, ci ea este în mai mare măsură o mutație lingvistică, etnică, de *habitus* spiritual, de mod de gândire și de viață. Este de admis că autohtonii daci care foloseau cultura materială romană și aveau obiceiuri provinciale romane, au ajuns să vorbească latinește relativ timpuriu, după ce au trecut printr-o firească fază inițială de bilingvism, practicat în mediul familial și în relațiile particulare. Se știe că inscripțiile în lumea satelor din Dacia, ca și în alte provincii de altminteri, sunt puține (8–9%). Dar frecvența mare sau raritatea lor, aici ori în alte părți ale lumii romane, poate fi interpretată și prin situația materială sau datinile populației, nu necondiționat ca o dovadă absolută a folosirii ori nefolosirii, a cunoașterii ori necunoașterii limbii latine. De obicei, monumente epigrafice și sculpturale au înălțat oamenii mai înstăriți, dornici de afirmare și de reclamă, iar cei lipsiți de mijloacele materiale pentru asemenea opere nu înseamnă câtuși de puțin că nu știau și nu vorbeau latinește. Latina era cunoscută și folosită în toate straturile sociale

și s-a impus ca singura limbă de comunicare. Limba traco-dacică s-a stins cu încetul, dar nu fără a lăsa în limba română și în dialectele balcanice, prin filieră latină, un fond lexical important (circa 10%), care dovedește unitatea fondului etno-lingvistic preroman.

La fel ca în *Gallia, Hispania, Pannonia* și în alte provincii, după un secol și jumătate de stăpânire romană, în Dacia constatăm efectele și generalizarea romanizării pe toate planurile. Romanizarea a fost determinată și aici de o sumă de factori cu acțiune general valabilă: armata, administrația, comerțul, urbanizarea, recrutarea locală, circulația intensă a oamenilor, a ideilor și a produselor, căsătoriile mixte, contactele zilnice în procesul muncii, cultura, religia etc. Experiența acumulată de romani în raporturile cu popoarele cucerite, condițiile locale și epoca mai târzie prezentau însă unele particularități, care au grăbit ritmul procesului de romanizare. Acordarea dreptului latin (*ius Latii*) și apoi a celui de cetățenie romană deplină în timpul domniei lui Caracalla (anul 212), stăruința autorităților și însăși dorința autohtonilor de a deveni „romani", cu toată cinstea și marile avantaje materiale ce decurgeau din această râvnită calitate, erau factori eficienți în asimilarea la romanitate. În esență, mersul romanizării în Dacia nu se deosebește de cel din alte provincii din centrul și vestul imperiului. În inscripții, bunăoară, fenomenul asimilării dacilor se reflectă în schimbarea numelor de persoană traco-dace cu antroponime romane. Dispariția numelor locale și a epitetelor etnice „*Dacus*", „*Geta*", „*Thrax*" și frecvența numelor de „*Ulpius*", „*Aelius*", „*Aurelius*" arată integrarea autohtonilor în romanitatea imperiului și înlocuirea graiurilor indigene prin limba latină. În orașe și la sate, în armată și în administrație, în comerț, în transporturi și în ateliere, pe ogoare și în mine, la oficierea cultului religios, pretutindeni se vorbea latinește. Dacii, ca și celții, s-au dovedit a fi deosebit de receptivi la preluarea valorilor materiale și spirituale, superioare, ale lumii romane, la însușirea noilor mentalități și a limbii latine. Pe de altă parte, puterea și prestigiul Romei, credința populației în perenitatea rânduielilor existente erau, de asemenea, factori psihologici eficienți în asimilarea autohtonilor la romanitate.

Desigur că romanizarea nu s-a realizat uniform de la o margine la alta a provinciei. Ea a variat ca intensitate de la oraș la mediul rural, de la zona castrelor la regiunile mai puțin dezvoltate social-economic, de la centru către ținuturile periferice, prezentând diferențe chiar și pe verticala socială. Romanizarea se dovedește mai puternică în jumătatea răsăriteană a Banatului și în Oltenia, în zonele centrale și vestice ale Transilvaniei, dar mai puțin profundă în ținuturile estice lipsite de orașe, de centre economice însemnate și mai conservatoare ale formelor de viață tradiționale, rustice. De asemenea, ea a prins mai repede în straturile de sus ale populației.

Ținând seama de caracterul general roman al vieții materiale și spirituale din Dacia, de analogia cu alte provincii mai vechi, se poate spune că, în cele 17 decenii de stăpânire romană efectivă și neîntreruptă, romanizarea dacilor a fost un proces real, profund și durabil. Ea se oglindește nu numai în domeniul etnic și lingvistic, ci și în producția economică, în sfera vieții sociale și spirituale, în artă, în legislație și în instituțiile provinciale. Cele circa 4 000 de inscripții latine, monumentele sculpturale, toponimia și hidronimia,

vestigiile arheologice de tot felul, circulația monetară, cele 11 orașe și modul lor de organizare, mediul rural în ansamblu, totul dovedește din plin romanitatea Daciei. În secolul al III-lea diferențele etnice între noii veniți și autohtoni, vechile adversități dintre daci și noii stăpâni dispăruseră, făcând loc unei colaborări generale.

Dar romanizarea nu a încetat pe teritoriul fostei provincii o dată cu retragerea armatei și administrației la sud de Dunăre, sub domnia împăratului Aurelian, ci ea a continuat și s-a desăvârșit ca un proces natural în sânul populației daco-romane până în secolul al V-lea. În perioada postaureliană, elementele romanizate de la orașe, în retragerea lor treptată spre mediul rural, au continuat să ducă acolo forme de civilizație mai elevate, limba latină și modul de viață roman, credința creștină. La venirea slavilor în ținuturile carpato-danubiene, ei au găsit aici o masă compactă de populație romanică, latinofonă și creștină, extinsă și asupra dacilor liberi limitrofi. Cu toate particularitățile ei inerente, asimilarea daco-geților la romanitate prezintă în desfășurarea sa generală o mulțime de asemănări cu romanizarea altor populații din cadrul statului roman, asemănări determinate de acțiunea factorilor de bază ai aceluiași mare proces istoric. Atare similitudini, care merg uneori până la identitate, le întâlnim, de pildă, în Italia, *Hispania* și *Gallia*, unde, prin romanizarea populațiilor autohtone și prin păstrarea romanității, au luat naștere popoare neolatine, așa cum s-a întâmplat și în Dacia.

Popoarele neolatine sunt, fără excepție, produsul unei sinteze etnice și culturale între autohtonii învinși (ca *substrat* etnic de bază) și romanii învingători (ca *strat*), sinteză care a dus la asimilarea băștinașilor și la crearea populațiilor romane provinciale, latinofone: italo-romani, ibero-romani, gallo-romani, daco-romani. Asimilarea ulterioară a altor neamuri (în principal germanicii în Occident și slavii în Răsărit), ca elemente secundare (*adstrat*) ale etnogenezei, a dat o coloratură specifică romanității, care s-a adăugat la particularitățile deja existente, imprimate acesteia de elementul autohton asimilat. În toate cazurile, romanizarea s-a realizat pe fondul continuității etnice autohtone. Nicăieri localnicii învinși nu au fost exterminați de romanii învingători. Nici un popor romanic nu a venit în actuala lui patrie din altă parte. Romanii nu au nimicit populațiile autohtone, ci au desființat doar vechile forme de organizare social-economică și politico-juridică, înlocuindu-le cu sistemul de organizare propriu, nelipsit nici el de unele adaptări cerute de specificul realităților locale.

În procesul de romanizare, între latina populară și graiurile indigene nu s-a produs un amestec, o sinteză, din care să se nască o limbă nouă, ci idiomurile locale au fost înlocuite de latina populară, care le-a biruit, impunându-se pretutindeni și pe toată verticala socială. Din graiurile băștinașilor însă, prin filieră latină, s-a transmis până astăzi în limbile romanice, inclusiv în română, un fond de cuvinte importante, care formează un procentaj variabil în ansamblul lexicului. Preluarea diverselor forme simple de cultură materială a precedat pretutindeni adoptarea unor elemente de civilizație mai elevată și însușirea limbii latine populare de către popoarele învinse. Asimilarea localnicilor la romanitate a trecut, obligatoriu și peste tot, printr-o fază mai lungă sau mai scurtă de bilingvism

familial-privat și în raporturile dintre particulari, dar pe plan oficial s-a folosit exclusiv latina. Aceste fenomene au fost o realitate și în Dacia.

După 170 de ani de viață romană intensă, *victa Dacia* împreună cu locuitorii săi a devenit *Dacia Romana* în deplinătatea de sens a noțiunii și pe toate planurile: etno-cultural, material și spiritual, lingvistic, în modul de gândire și de viață. S-a produs benefica sinteză daco-romană, baza evoluției spre românitate.

Capitolul VII
VIAȚA ECONOMICĂ

La fel ca în alte provincii ale imperiului, epoca stăpânirii romane în Dacia a înregistrat, față de perioada anterioară, un progres remarcabil în toate ramurile vieții economice. Îndată după cucerire au început să se construiască drumuri pietruite și poduri solide peste ape, cum nu existaseră în trecut. Bogățiile solului și ale subsolului dacic au fost exploatate cu unelte sau tehnici mai perfecționate și s-au valorificat prin metode noi. S-au cultivat mai intens ogoarele, s-a folosit pe scară largă lemnul din pădurile Daciei și din măruntaiele pământului s-a scos aurul, argintul, cuprul, fierul, sarea. Meșteșugurile au luat un mare avânt, iar comerțul, intern și cel exterior, a căpătat noi dimensiuni, facilitat de folosirea pe scară mare a monedei. Întreaga producție economică s-a ridicat la un nivel superior, apropiat de cel din alte provincii romane. Resursele bogate ale pământului dacic au favorizat un ritm rapid de dezvoltare a întregii vieți economice. Statul roman, coloniștii și sclavii, sistemul de organizare și de finanțare, prin tehnica de exploatare și de prelucrare a materiilor prime, prin punerea în valoare și repartiția produselor, au imprimat o trăsătură general romană activității economice din Dacia. Coloniștii de diverse origini etnice-teritoriale au adus cu ei variata lor experiență, cunoștințe și practici economice noi, contribuind astfel la progresul social-economic. Populația autohtonă, principalul factor de muncă în agricultură, în marile exploatări și lucrări publice, în aprovizionarea cu diferite produse de uz cotidian, casnic, a constituit, împreună cu noii veniți încadrați în producția materială, baza noilor structuri economice. Orașele, inexistente în epoca dacică, au jucat un rol deosebit de important în toată viața economică a provinciei. Ele erau principalele centre de producție meșteșugărească și spre ele gravita masiv viața satelor. Moneda, ca mijloc de schimb, înlocuind în mare măsură trocul, a contribuit la ridicarea vieții comerciale pe un plan superior, la intrarea Daciei în pulsul intens și în circuitul activității economice din întreg imperiul. Înflorirea economică de maximă amploare în istoria Daciei se constată în perioada Antoninilor, curmată temporar de războaiele marcomanice din timpul lui Marcus Aurelius, și apoi sub dinastia Severilor până în timpul domniei lui Filip Arabul, când și Dacia începe să fie bântuită de criza generală care a izbucnit în imperiu.

Agricultura. Cultivarea pământului în diferite forme, dublată de creșterea animalelor, a continuat să fie ocupația de bază, sursa principală de trai pentru majoritatea populației și în timpul stăpânirii romane. Cu toate că în antichitate Dacia era renumită prin bogăția sa în aur, sare și alte avuții ale subsolului, economia sa principală a constituit-o agricultura, cu tot ceea ce avea complementar și subsidiar. Din păcate, în legătură cu această importantă ramură economică, documentele arheologico-istorice și epigrafice sunt relativ puține pentru reconstituirea amănunțită a unui tablou complet al vieții agrar-pastorale din Dacia romană. Dar cert este că formele anterioare de proprietate funciară s-au schimbat o dată cu instaurarea stăpânirii romane, care a determinat progresul tehnicii agricole și a modificat structural relațiile agrare, prin instituirea unui nou sistem social-economic.

Îndată după întemeierea provinciei, potrivit dreptului roman, tot pământul Daciei cucerite a fost declarat *ager publicus*, măsurat și cadastrat, cu scopul de a fi împărțit (*adsignatio*) și supus impozitului. Cele mai bune terenuri agricole le-au primit veteranii și cetățenii romani, iar o parte a pământului a fost vândută sau dată coloniștilor peregrini ori lăsată băștinașilor, care, sub raport juridic, erau considerați tot peregrini. Unele teritorii au fost repartizate legiunilor *XIII Gemina*, *IV Flavia*, eventual *I Adiutrix*, iar mai târziu și legiunii *V Macedonica* (*territorium legionis*). Fără îndoială că trupele auxiliare au beneficiat și de un mic teritoriu propriu, pentru nevoile lor economice și militare. Asupra acestor teritorii dependente de castre comandanții trupelor își exercitau jurisdicția, putând impune obligații economice în folosul garnizoanei pe teritoriul căreia ei se aflau. Multe teritorii agricole, de pășunat și minerit au devenit domenii imperiale și au fost date în arendă.

Terenurile agricole mai puțin productive (*ager stipendiarius*), ca și pășunile, aflate în zonele deluroase ori în ținuturile periferice ale provinciei, au fost lăsate în folosința populației autohtone. În general, majoritatea populației autohtone a ajuns într-o situație social-economică inferioară noilor veniți în cadrul stăpânirii romane.

În Dacia romană, pe lângă întinsele domenii imperiale, a predominat proprietatea funciară mică și mijlocie, alături de care s-a format și marea proprietate particulară de tip *villa rustica*, întâlnită frecvent mai ales în centrul și vestul Transilvaniei, în Oltenia și mai rar în Banat. Marile latifundii imperiale sau private, de mii de iugăre și chiar mai mari, așa cum se întâlnesc în Italia și în nordul Africii sau în alte provincii, în Dacia nu sunt atestate și nici nu este de presupus că au existat în realitate.

Marea proprietate funciară sub forma de *villae rusticae* a apărut în ținuturile Daciei romane în cadrul aceluiași proces general din imperiu de ruinare și de deposedare a micilor cultivatori individuali de către marii proprietari de pământuri. Se estimează că proprietățile mici și mijlocii de tip *villa* oscilau între 80 și 500 de *iugera*, iar cele mari cuprindeau de la 500 de *iugera* în sus. În Dacia, cu date mai mult sau mai puțin complete, se cunosc acum vreo 60 de locuri cu resturi arheologice, unde se crede că au putut exista asemenea ferme agricole romane. Puține dintre ele au fost verificate și cercetate arheologic. Între acestea se disting cele de la Deva, Hobița, Mănerău, Cinciș (jud. Hunedoara), Ciumăfaia, Dezmir, Palatca, Apahida, Aiton, Chinteni (jud. Cluj), Rahău (jud. Alba), Morești și Iernut (jud. Mureș), Mercurea și Apoldu de Sus (jud. Sibiu), Orlea, Corabia, Studina, Vădila (în Oltenia), Dalboșeț, Caransebeș, Lăpușnicel (jud. Caraș-Severin). Multe *villae* se găseau în apropierea orașelor și a altor centre importante, unde își desfăceau produsele. Aceste moșii aparțineau în exclusivitate unor proprietari romani și erau lucrate de sclavi și de oameni liberi. Proprietarii, care locuiau de obicei la oraș, recurgeau, pentru administrare, la intermediari sau arendași, în cazul fermelor cu terenuri agricole mai întinse. Acel *servus villicus*, folosit frecvent în alte provincii în administrarea fermei și în conducerea lucrărilor agricole, trebuie să fi existat și în Dacia, cu toate că nu este atestat epigrafic. De la scriitorul roman Columella, care a trăit în secolul I, aflăm că pe vremea sa, pentru a lucra și a întreține o moșie de 200 de *iugera*, era nevoie de patru boi, șase sclavi și doi mânători de vite (pogonici). Se cultiva în general grâu, mei, legume.

O *villa rustica* ocupa, de obicei, un loc central pe domeniul agricol-pastoral aflat în exploatare, fiind înconjurată de cele mai multe ori cu ziduri. În interiorul ei erau adăpostite lucrurile aparținătoare proprietarului. Stăpânul dispunea de o locuință confortabilă, magazii, locuințe pentru angajați (sclavi și oameni liberi), grajduri pentru vite, depozite și alte dependințe.

În răsăritul Daciei, unde nu se cunosc acum ferme agricole, dar se găseau teritorii ale trupelor auxiliare, precum și în alte zone mai retrase, se presupune existența obștilor sătești la populația autohtonă, perpetuate din epoca preromană, deși atestări documentare sigure nu există până în momentul de față. Spre deosebire de proprietatea funciară privată, în obște pământul arabil, pășunile, pădurile și iazurile formau proprietate colectivă și erau folosite în comun. Chiar dacă inițial *obștile* vor fi existat, cu timpul ele s-au destrămat sub presiunea intereselor de securitate romană și a împroprietăririi de veterani.

Uneltele folosite în agricultură le cunoaștem de pe unele monumente sculpturale (Șeica Mică, jud. Sibiu), dar mai cu seamă din descoperirile arheologice, care furnizează materiale concrete. Uneltele agricole erau făcute din fier cu accesorii de lemn și erau produse de regulă în ateliere locale. Unele puteau fi aduse și din alte provincii sau, mai rar, chiar din Italia. Depozite întregi de asemenea unelte au ieșit la lumină în mai multe locuri din Dacia (Lechința, Dedrad și Mărculeni — jud. Mureș, Obreja — jud. Alba), iar piese răzlețe s-au descoperit în numeroase așezări rurale, în sau lângă castre romane (Hoghiz — jud. Brașov, Bumbești — jud. Gorj, Răcari — jud. Dolj, Slăveni — jud. Olt), în unele *villae rusticae* (Hobița — jud. Hunedora, Chinteni și Apahida — jud. Cluj) sau în teritoriul rural aparținător orașelor (*Apulum*, *Napoca*, *Tibiscum*, *Romula*). Ele constau din sape, cazmale, seceri, coase, greble, lanțuri, fiare de plug, furci etc. În general, cazmalele și sapele aveau corpul din fier, la care se aplica o coadă de lemn, dar în așezarea autohtonă de la Obreja s-a găsit un fel de manșon, care îmbrăca marginile unei cazmale făcute integral din lemn.

Fiarele de plug descoperite în Dacia se înfățișează sub două tipuri, unul elenistico-dacic și altul roman. Cel dintâi apare sporadic, în primele decenii de stăpânire romană, și este mai puțin evoluat, fiind o moștenire din epoca premergătoare. Plugul de tip elenistico-dacic era relativ simplu: din fier era numai cuțitul care despica brazda, scheletul fiind din lemn. Plugul roman (*aratrum*) se dovedește că a fost, comparativ, mult mai

perfecționat și cu randament economic superior. Scriitorii antici Cato, Varro, Columella, Pliniu cel Bătrân relatează că romanii arau pământul cu brazdă adâncă, îl îngrășau cu gunoi și utilizau grapa (*rastrum*) pentru zdrobirea bulgărilor și încorporarea semințelor în sol. Nu avem nici un motiv să credem că în Dacia s-a procedat altfel. În anumite regiuni mai sărace este de admis că populația mai folosea și unelte agricole (furci, greble etc.) făcute integral din lemn. Uneltele de fier romane erau de obicei greoaie și rezistente, pentru a nu fi ușor deteriorate sau distruse de lucrătorii sclavi.

Sursele de informație existente, între care și „papirusul Hunt" sau unele scene de pe Columna lui Traian, arată că Dacia dispunea de o agricultură relativ dezvoltată, capabilă să asigure hrana pentru populația civilă și pentru armată, putând furniza, totodată, grâne și pentru aprovizionarea trupelor din alte părți ale imperiului. Șesurile sud-carpatice și bănățene produceau și furnizau mari cantități de cereale pentru necesitățile provinciei și ale statului roman.

Cultivarea viței de vie. Ocupație străveche la geto-daci, a continuat masiv și în vremea romană. Dovadă în această privință sunt unele inscripții și monumente sculpturale cu reprezentări ale divinităților protectoare ale viticulturii (Bacchus, Liber și Libera), frecvența mare pe pietrele funerare a ramurilor de viță de vie cu ciorchini de struguri și reprezentarea instrumentelor de tăiat vie (cuțite, cosoare) ori a vaselor necesare pentru producerea și păstrarea vinului: butoaie, gălеți, donițe de lemn. La *Potaissa* este de notat că s-a descoperit, printre altele, chiar și o *cella vinaria*. Interesant este și testamentul-epitaf al unui anonim de la *Sucidava*, care lasă urmașilor o casă și două iugăre de vie, ca uzufruct, pentru îngrijirea mormântului său și săvârșirea unor sacrificii și practici funerare anuale, tradiționale. Dintr-o tăbliță cerată de la *Alburnus Maior*[1] — contând pe întregirea corectă a textului — aflăm că la banchetul unui colegiu, s-au consumat două feluri de vin, unul dulce și mai scump (*merum*), probabil import sudic, și altul mai ieftin (*vinum*), desigur produs local.

Exploatarea lemnului. Pădurile constituiau o mare bogăție a Daciei. Ele sunt atestate de izvoarele literare, de existența cultului zeului *Silvanus Silvester* și de reprezentarea lor în numeroase scene de pe Columna lui Traian. Pădurile satisfăceau nu numai nevoile interne de lemn de construcție, pentru mobilier, pentru unelte de muncă, vehicule și combustibil, ci și necesitățile de export în Orientul Apropiat și în regiunile Mediteranei, lipsite de păduri. Numeroasele unelte de prelucrarea lemnului descoperite în Dacia (securi, topoare, tesle, burghie etc.), ca și construcțiile de tot felul făcute din lemn, arată — pe lângă meșteșugul propriu-zis — și exploatarea pe scară mare a lemnului din pădurile provinciei.

Creșterea animalelor. Ca ramură complementară a agriculturii, era o veche ocupație a locuitorilor din Dacia. Unele scene de pe Columna lui Traian redau animale domestice care trăiau în ținuturile daco-getice: boi, cai, vaci, oi, capre. Studiul materialelor faunistice

[1] *CIL* III, *TabCer* XV; *IDR* I, p. 243–246, *TabCer* XVI.

din unele castre și așezări rurale a dus la constatarea că în epoca romană s-au produs unele ameliorări rasiale la vitele autohtone de talie mică, așa cum s-a întâmplat și în alte părți ale imperiului. Este de admis că rasa cailor iazigi, foarte căutați pentru unitățile romane de cavalerie, exista și în Dacia. Creșterea vitelor în epoca romană, ca îndeletnicire importantă, este dovedită și de existența unor pășuni (*pascua*), care făceau parte din domeniile imperiale. Oasele de animale descoperite peste tot în săpăturile arheologice atestă creșterea bovinelor, a cabalinelor, a ovinelor, a caprinelor, a porcinelor, a galinaceelor în gospodăriile populației.

Mineritul. Subsolul Daciei a fost dăruit de la natură cu mari bogății, între care aurul prezenta o importanță deosebită în sfera vieții economice. Datorită marilor sale zăcăminte aurifere Dacia era o veritabilă Californie a lumii vechi. Pe drept cuvânt se consideră că, pe lângă cauzele politice-militare, decisive, unul dintre principalele motive ale cuceririi Daciei de către romani a fost marea ei bogăție în aur. Dar, în afară de acest metal prețios, romanii înstăpâniți în Dacia erau direct interesați și de exploatarea altor bogății ale subsolului dacic (argint, cupru, sare, piatră), atât pentru nevoile economice ale noii provincii, cât și pentru necesitățile altor regiuni ale imperiului.

Exploatarea aurului. În epoca preromană, aurul se obținea prin spălare din nisipurile aurifere; se consideră că era un monopol al regilor daci, iar după întemeierea provinciei minele de aur nou înființate se aflau în patrimoniul imperial roman, fiind administrate la fel ca celelalte avuții ale subsolului. Exploatarea aurului dacic sub romani a căpătat o dezvoltare necunoscută în trecut, prin deschiderea de numeroase mine cu lungi galerii subterane, prin introducerea unor unelte și metode perfecționate, prin folosirea unei mari forțe de muncă specializată, recrutată din rândurile sclavilor și oamenilor liberi.

În literatura antică nu se face nici o mențiune concretă despre minele de aur din Dacia, încât cunoștințele noastre actuale se bazează numai pe documente arheologice, epigrafice, toponimice și pe analogiile din alte părți ale imperiului, cu privire la care s-au păstrat și informații ale scriitorilor greci și, mai ales, latini.

Cunoscând probabil, înainte de cucerire, unde se găseau principalele zăcăminte de aur exploatate de daci, romanii au început lucrările de extragere sistematică a prețiosului minereu încă sub domnia împăratului Traian. Exploatarea aurului în cantități mari nu se putea realiza decât sporind forța de muncă locală prin colonizarea masivă de lucrători și de tehnicieni cu experiență, specialiști în această activitate. Astfel, din Dalmația au fost aduse comunități întregi de mineri, din semințiile *Pirustae*, *Baridustae*, *Sardeates* și așezate în zonele aurifere din Munții Apuseni. Numeroase inscripții pe piatră, tăblițele cerate găsite în galeriile de la *Alburnus Maior* (25 la număr) și unele descoperiri arheologice atestă pe acești iliro-dalmatini în satele și cimitirele din zonă, alături de iliri veniți din alte provincii. Referitor la populația băștinașă, toponimia (*Deusara*, *Immenosum Maius* etc.), ca și unele necropole de incinerație cercetate în apropierea Zlatnei (pe dealurile „Boteș", „Poduri", „Corabia") pledează pentru prezența autohtonilor în regiune și pentru participarea lor la lucrările miniere, chiar dacă acest fapt nu rezultă din tăblițele cerate.

În comparație cu alți coloniști peregrini, mai ales orientali, veniți aici pentru afaceri, unii dintre dalmatini s-au bucurat de anumite avantaje, fiind promovați, chiar sub domnia lui Traian, în funcții municipale. Primenirea prin colonizare cu elemente iliro-dalmatine a continuat până în prima jumătate a secolului al III-lea. Din totalul de circa 140 de nume ilire identificate în toată Dacia romană — purtătorii unora putând fi însă originari și din *Pannonia* de sud — în regiunea auriferă se cunosc acum vreo 82, cele mai multe la Roșia Montană. Aici ei locuiau în sate, cătune sau cartiere aparte, denumite după semințiile din care făceau parte: *vicus Pirustarum*, *K[astelum] Baridustarum*. Mulți dintre dalmatini, așa-numiții *leguli*, erau arendași ai locurilor de exploatare auriferă (*loci*, *putei*). Aceștia și alți lucrători în mină erau organizați în *collegia aurariarum*, asociații ale minerilor aurari.

Pliniu cel Bătrân spunea că minerii dalmatini cunoșteau și unele principii de prospectare a zăcămintelor de aur, cum ar fi, bunăoară, gruparea minereurilor aurifere, prezența unor minerale neaurifere care sugerează existența acestuia, prezența unui zăcământ într-o anumită regiune care constituie o indicație pentru căutarea altora în zonele învecinate. Călăuziți probabil și de cunoștințe anterioare despre zăcămintele aurifere dacice, de căutările și de prospecțiunile proprii, romanii și-au stabilit zonele de amplasare a lucrărilor subterane în Munții Apuseni: *Alburnus Maior* (Roșia Montană), *Ampelum* (Zlatna), Abrud, Ruda-Brad, Băița, Baia de Arieș, Săcărâmb și în multe alte locuri. După unele informații, nu întru totul sigure, mine de aur romane existau și în Banat, la Sasca Montană, Moldova Nouă, Bolvașnița și în alte câteva locuri.

Metodele tehnice și uneltele folosite la extragerea aurului în Dacia romană nu diferă de cele utilizate în *Hispania*, Egipt, *Gallia*, Grecia sau în alte părți ale imperiului, descrise de unii autori antici și studiate de cercetătorii moderni, pe baza vestigiilor arheologice. După unele aprecieri actuale, tehnica era relativ înapoiată și se baza numai pe forța muncii manuale a sclavilor și a oamenilor liberi. Condițiile de muncă erau dintre cele mai grele, iar metodele tehnice cele tradiționale, empirice. Uneltele de minerit cunoscute constau din ciocane, târnăcoape, piroane, opaițe de lut și de metal, dornuri, coveți de curățat minereul, baroase, ciururi cu rețea metalică sau de piele, strecurători și altele.

Trei au fost metodele de lucru pentru obținerea aurului și în Dacia. Prima, care fusese practicată și de daci, este cea mai simplă — descrisă pentru *Hispania* de Strabon — și consta în scoaterea aurului prin spălare din nisipul râurilor, cu ajutorul unor strecurători groase de ceramică sau de lemn. Arieșul, Ampoiul, Crișul Alb, probabil și cursul ardelean al Jiului, sunt râuri din albia cărora, ca și din albia altor pâraie sau văi din Munții Apuseni, romanii au strâns firișoare de aur. Spălătorii de aur romane se găseau în multe locuri, dar cele mai însemnate se pare că erau cele de la Câmpeni, Bistra, Lupșa, Sălciua, Vidra, Balomireasa, Valea Ribițanei și a Pianului, Băița și Baia de Criș. Nisipul aurifer, după ce era bine pisat sau măcinat, se spăla cu ajutorul unui curent de apă, spre a separa pepitele de aur.

A doua metodă consta în săparea de puțuri (*putei*). La fel ca în *Hispania*, *Gallia*, Italia (*Etruria*) sau în Grecia (*Laurion*), și în Dacia s-au descoperit locuri unde excavațiile se făceau la lumina zilei (sub cerul liber), adică se pătrundea de la suprafață, prin practicarea

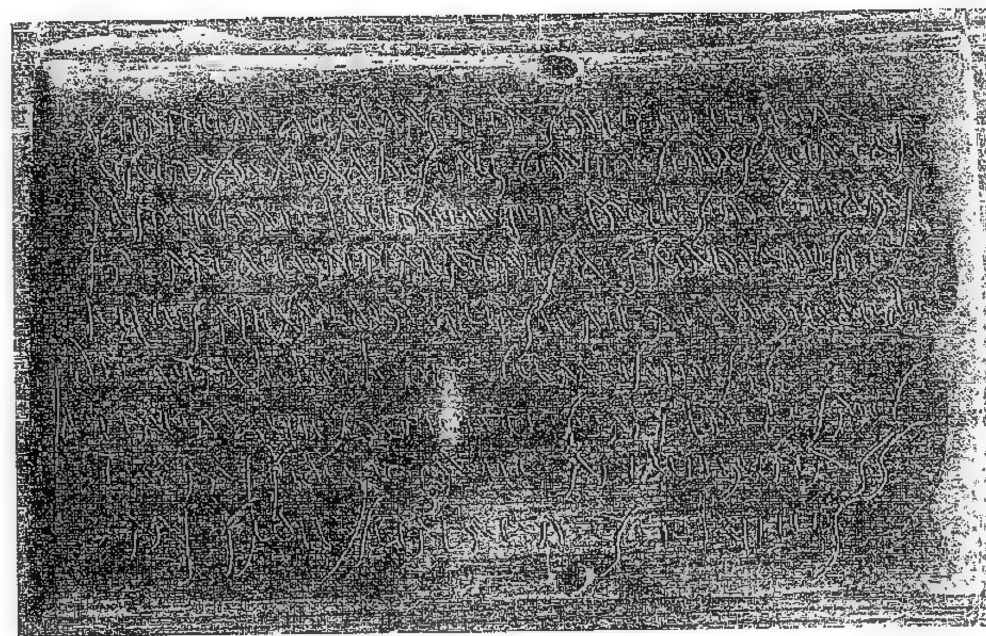

Fig. 15 . Tabliță cerată de la Alburnus Maior (Roșia Montană, jud. Alba).

unor deschideri mai largi, înaintându-se apoi până la zăcământul aurifer, ale cărui filoane erau urmărite mai departe în adânc. Ca și în *Hispania* și *Gallia*, în Dacia puțurile (*putei*) aveau, de obicei, formă rotundă cu diametrul de 1–1,30 m și erau prevăzute uneori cu trepte de coborâre și urcare, săpate în rocă. După caz, în adânc, puțul se putea lărgi treptat, formând un fel de grote convenabile pentru exploatare, cu aerisirea necesară.

Potrivit celui de-al treilea procedeu, utilizat de altfel pe scară mare, se deschideau galerii (*cuniculi*), care urmăreau direcțiile filoanelor aurifere. Săpate cu târnăcoape și diferite icuri și piroane (*cunei*), galeriile erau strâmte și joase (0,60–0,70 m lărgime și 1 m înălțime), ceea ce constituia o caracteristică generală a minelor din antichitate, explicabilă prin economisirea de timp, de muncă și evitarea altor cheltuieli. Asemenea lărgime și înălțime redusă s-a constatat nu numai în *Gallia* și în Peninsula Iberică, dar și la două galerii de la Ruda-Brad în Munții Apuseni, care aveau o lungime de 180 și, respectiv, 650 m. Istoricul Diodor din Sicilia spune că în galerii așa de mici nu puteau lucra eficient decât copii. În adevăr, în două tăblițe cerate descoperite în minele aurifere de la Roșia Montană[1], datând din anii 139 și 142, avem dovada vânzării-cumpărării unei fetițe (sclave), pe nume Passia, pentru 205 denari, și a unui copil (sclav), Apalaustus, pentru 600 de denari, spre a scoate probabil minereul aurifer din mină. Alte galerii aveau dimensiuni mai mari, cum sunt cele de la Băița (jud. Hunedoara), care măsurau 2 m înălțime. Acolo lucrau, desigur, oameni maturi. În Munții Apuseni s-au identificat multe galerii făcute în epoca romană și la toate s-a găsit numai o singură intrare. În rocile sterile s-a remarcat că galeriile sunt drepte, dar în celelalte cazuri ele urmează „vâna" și filonul aurifer.

Galeriile și puțurile s-au folosit concomitent, chiar în aceeași zonă sau în același loc. În situațiile când galeria pătrundea la o distanță mai mare în subteran, se deschideau și ramuri laterale, săpându-se, totodată, și puțuri de aerisire.

Cu cele două metode de extracție în subteran (*putei* și *cuniculi*), romanii nu au putut pătrunde decât până la 300 m adâncime și nu au atins filoanele cele mai bogate în aur, care — după constatările moderne — se găsesc la o adâncime de 300–500 m. Acest fapt a influențat negativ cantitatea de aur extrasă.

În funcție de natura și de poziția zăcământului, se recurgea și la deschiderea de galerii suprapuse, la anumite adâncimi. În asemenea situații se practica și o metodă descrisă de Pliniu cel Bătrân, recunoscută pe teren și în Dacia la Roșia Montană, pe dealurile „Cetatea Mare" și „Cetatea Mică". Potrivit acestei metode, stâlpii de susținere din minereu (*fornices*), lăsați din loc în loc, erau dărâmați succesiv pe toată lungimea galeriilor, provocându-se astfel prăbușirea treptată, începând de la extremitatea minei până la ieșire. La Roșia Montană urmele rămase de la extracție prin prăbușirea galeriilor etajate se mai văd și astăzi sub o formă impunătoare, fiind asemuite de cercetătorii mai vechi cu niște amfiteatre dărăpănate sau cu cratere de vulcani stinși. Localnicii le numesc „Cetate". Minereul astfel desprins din corpul colinei era apoi săpat cu târnăcopul, ciocanul, pironul sau chiar cu coarne de cerb.

[1] *CIL* III, *TabCer* VI și VII; *IDR* I, p. 212–222, *TabCer* VI și VII.

Pentru spargerea rocilor aurifere, după cum spune Pliniu, se întrebuința și focul. Roca se încălzea până se înfierbânta puternic, apoi se stropea cu apă rece sau oțet, după care stânca era spartă cu ciocanul, iar apoi minereul se extrăgea cu ușurință. Procedeul acesta practicat de localnici și în epoca modernă avea însă un mare incovenient: deseori atmosfera devenea sufocantă și atunci, temporar, se închidea mina.

Vrednic de relevat este faptul că, la Ruda-Brad și la Monulești lângă Roșia Montană, s-a descoperit câte o roată cu ajutorul căreia se scotea apa, când mina era inundată. Dar, în mod obișnuit, cantitatea mai mică de apă se scotea cu găleata.

Sfărâmarea minereului până la mărimea bobului de mazăre se făcea cu ciocanul, după care urma pisarea sau măcinarea cu ajutorul pivelor sau a morilor învârtite manual, de asini sau chiar de un curent de apă. Făina de minereu rezultată se spăla într-un jgheab (covată) de lemn căptușit cu postav mițos, peste care se trecea un șuvoi de apă. Pulberea de piatră, fiind mai ușoară, era dusă de curentul apei, iar firișoarele de aur, mai grele, se opreau pe postavul jgheabului, de unde erau culese cu buretele.

Separarea aurului din masa de minereu se realiza și prin metoda hidraulică. Procedeul, relatat și de autorii antici, consta în trecerea peste grămada de minereu special amenajată a unor curenți de apă puternici, care spălau balastul, iar pepitele de aur rămâneau pe loc. Apa necesară pentru această operație se strângea în bazine (*piscinae*) mari, așezate pe culmea dealurilor. De acolo, prin canale (*corrugi*), cu o anumită înclinare, apa era dusă până la grămezile de minereu ce trebuia să fie spălat. Prin alte canale, impuritățile eliberate de aur erau mânate de apă. Metoda aceasta era folosită și în Munții Apuseni, în câteva locuri, unde aurul se exploatează până în zilele noastre. *Piscinae* și *corrugi*, lungi de câțiva kilometri, s-au descoperit pe dealurile „Piatra Seacă", lângă Almașu Mare, „Corabia", aproape de Bucium, și pe coasta de nord-vest a muntelui „Breaza", toate în zona *Ampelum* (Zlatna).

Aurul, după ce era ales din minereu, mai conținea alte impurități. Prin topirea lui se eliminau corpurile străine, iar prin a doua topire, cu plumb și în amestec cu plumb se scotea argintul din aur. La topirea metalului prețios se foloseau creuzete sare de bucătărie, se scotea argintul din aur. La topirea metalului prețios se foloseau creuzete mari, așezate în cuptoare puternic înfierbântate. În final, aurul se turna în bare sau lingouri, care erau marcate.

La lucrul în minele de aur — după cum relatează istoricul Diodor — se foloseau mai ales sclavii. Oamenii liberi, bărbați și femei, se pare că munceau de obicei la zdrobirea și la măcinatul minereului aurifer, precum și la alte operațiuni care se făceau la suprafață. Copiii erau întrebuințați mai adesea la scoaterea minereului aurifer din galeriile strâmte, unde oamenii maturi puteau pătrunde mai anevoie. Autorii antici descriu condițiile grele, îngrozitoare, în care erau siliți să lucreze sclavii în minele din Egipt și din *Hispania*. Este de admis că nici în Dacia situația nu va fi fost cu mult deosebită. Preocupări pentru protecția și pentru securitatea muncii, care necesitau costuri în plus, nu existau, deoarece arendașii minelor erau prea puțin interesați de soarta sclavilor și a celorlalți lucrători, principala lor dorință fiind realizarea unor câștiguri cât mai mari. Munca oamenilor liberi în minele de aur din Dacia, care se pare că era predominantă față de cea a sclavilor, era

prost plătită. Dintr-o tăbliță cerată[1], care conținea un contract încheiat la 20 mai 164, aflăm că Memmius, fiul lui Asclepius, angajat să lucreze în mină până la 13 (*idele*) noiembrie, deci 176 de zile, urma să primească de la arendașul Aurelius Adiutor hrana necesară și suma de 70 de denari, adică 4 ași pe zi.

Minele de aur din Dacia constituiau patrimoniul împăratului, care încredința organizarea și exploatarea lor unui *procurator aurarium*, libert sub Traian, iar după aceea numit din rândurile ordinului ecvestru. Cel dintâi procurator al minelor din Dacia a fost M. Ulpius Hermias, libert al lui Traian. Astăzi se cunosc epigrafic vreo zece *procuratores* și un *subprocurator aurariarum*, care au îndeplinit funcțiile respective până în prima jumătate a secolului al III-lea. Lista acestor procuratori imperiali, ca și alte documente, demonstrează că exploatările aurifere romane au funcționat în permanență, fiind întrerupte temporar doar în timpul războaielor marcomanice, când în galeriile de la *Alburnus Maior* au fost ascunse cunoscutele tăblițe cerate. Procuratorii minelor de aur, în calitatea lor de împuterniciți ai împăratului, dispuneau de numeroși funcționari, recrutați dintre liberți și sclavi imperiali: contabili, casieri, secretari, agenți ai fiscului, registratori etc. Ei îndeplineau toate serviciile administrative și formau un corp funcționăresc, separat de administrația provinciei, numit în inscripții *liberti et familia aurariarum*. Sediul administrației minelor de aur a fost de la început și a rămas permanent la *Ampelum*, în ținutul aurifer, aproape de *Alburnus Maior*, cel mai mare centru aurifer din regiune.

Cantitatea de aur extrasă anual în Dacia nu se cunoaște, dar ea trebuie să fi fost apreciabilă, deși exploatările romane nu au atins filoanele bogate care se găsesc în adâncime. Oricum, se știe că tot aurul din Dacia a ajuns la fiscul imperial, care-l trimitea direct la Roma sau la diferite monetării imperiale.

Exploatarea argintului, aramei și plumbului. În atare direcție, dispunem de puține informații. Cum aceste metale se găsesc în același minereu și în același loc cu aurul, exploatarea se putea face împreună. Urme ale unor mine de argint și de cupru, uneori și de plumb, s-au semnalat la *Micia* (Vețel) și în localitățile bănățene Dognecea, Sasca Montană, Surduc (*Centum Putei*), Eibenthal și Tisovița, în acestea două din urmă numai cupru. Probabil că la cucerirea Daciei romanii au găsit în funcțiune o serie de mine de argint, pe care le-au exploatat în continuare.

Exploatarea fierului. Pe baza câtorva date epigrafice și a mai multor informații arheologice, știm că romanii au exploatat fierul în mai multe locuri din Transilvania și din Banat, precum și în Oltenia. În Transilvania, urme ale exploatării fierului sub romani se cunosc la Teliucu Inferior, Hunedoara, Ghelari, Alun, Ruda, Cinciș (jud. Hunedoara), pe versantul estic al munților Poiana Ruscăi, iar în Banat la Criciova (jud. Timiș), Tincova, Ciclova Română, Moldova Nouă, Sasca Română și Bocșa (jud. Caraș-Severin). În legătură cu exploatarea și reducerea acestui minereu, important de relevat este că în zeci de localități din zona colinară est-bănățeană s-au descoperit resturi

[1] *CIL* III, *TabCer* X; *IDR* p. 233–235, *TabCer* XI.

de metal topit și movile formate din zgură de fier, provenite de la reducerea minereului. Dintre numeroasele descoperiri cunoscute, datate în epoca romană și postromană, relevante sunt cele de la Berzovia, Dognecea, Fizeș, Gherteniș, Greoni, Ramna, Șoșdea, Ticvaniu Mic, Vărădia și altele. Cantitatea de fier obținută în aceste localități depășea cu mult necesitățile interne de producere a diferitelor unelte agricole, meșteșugărești și de uz casnic ori gospodăresc. Probabil că se producea fier și în vederea exportării lui în alte provincii ale imperiului, chiar și în perioada constantiniană. Cantitatea neobișnuit de mare a monedelor din secolele III–IV, găsite izolat sau acumulate în tezaure în jumătatea de est a Banatului, s-ar putea explica eventual și prin comercializarea masivă a fierului în alte regiuni.

Minele de fier, ca și cele de aur, făceau parte din patrimoniul împăratului, probabil în virtutea unui drept avut anterior de regii daci. Dar, spre deosebire de minele aurifere, acestea erau date în arendă unor particulari (*conductores ferrariarum*) chiar de către procuratorul financiar al provinciei. Este de admis că arendașii, pe lângă plata în bani a arendei, vor fi fost obligați să predea statului o cotă-parte de metal, pentru nevoile armatei și ale populației civile. Ei dispuneau și de ateliere proprii, în care fabricau și reparau armament, precum și diferite unelte de muncă necesare economiei. Producerea armamentului se afla în supravegherea administrației imperiale. În afara dovezilor arheologice, existența unor ateliere de prelucrarea fierului este adeverită și prin surse epigrafice. La *Apulum*, într-o inscripție, sunt menționați doi *conductores armamentarii*, iar la *Drobeta* este atestat într-o inscripție funerară o *schola fabrum*, în cadrul căreia un Iulius Herculanus și cei doi fii ai săi aveau funcții de conducere. *Fabri* militari de la *Drobeta*, la fel ca în alte garnizoane, reparau armamentul și mașinile de luptă. Exploatarea fierului se pare că a început încă din timpul domniei lui Traian. O inscripție de la Teliucu Inferior stă mărturie că acolo era sediul administrației minelor de fier. Producția de fier din Dacia era folosită în primul rând pentru nevoile interne ale provinciei, militare și civile, dar și pentru export.

Salinele. Sarea constituia o mare bogăție a Daciei și a fost exploatată în multe locuri și pe scară mare de romani, atât pentru necesitățile interne ale provinciei, cât și pentru export. Salinele importante, constatate arheologic, erau la Ocna Mureșului (*Salinae*), Domnești (jud. Bistrița-Năsăud), Sânpaul (jud. Harghita), Homorod (jud. Brașov), Rogna (jud. Sălaj), Ocna Dejului, Sic, Cojocna (jud. Cluj). Probabil că în vremea romană erau exploatate și marile zăcăminte de sare de la Ocna Sibiului și Ocnele Mari (jud. Vâlcea), cu toate că deocamdată lipsesc date arheologice sigure. Sarea scoasă din ocnele Daciei nu numai că satisfăcea din plin nevoile interne, dar era exportată și în *Pannonia* ori *Moesia*, cu corăbiile pe Mureș, pe Tisa și pe Dunăre.

După cum rezultă din patru inscripții descoperite la *Apulum*, *Micia*, Domnești și Sânpaul (jud. Harghita), legate de extracția sării, ocnele erau de asemenea în proprietatea împăratului. Ele erau arendate, de obicei, împreună cu pășunile, unor oameni bogați și de vază, a căror avere forma o garanție pentru fisc. Se pare că marii arendași *conductores*

pascui et salinarum, cum sunt numiți în inscripția de la Domnești, aveau și dreptul de comercializare a sării, așa cum reiese din epigrafa de la *Apulum*, în care P. Aelius Strenuus are atributul de *conductor commerciorum*. Cavaler roman, el a ajuns un mare bogătaș și un personaj important, datorită câștigurilor realizate de pe urma arendării ocnelor de sare, a încasării taxelor comerciale și de pășunat. Probabil că acești arendași, care în întreprinderile lor se foloseau de sclavi și de liberți ca agenți personali, erau și proprietari de turme, iar în locul taxelor de pășunat pe domeniul imperial furnizau anumite cantități de sare pentru stat.

Metoda și tehnica de lucru în saline sunt mai puțin cunoscute, dar se poate presupune că ele erau asemănătoare celor din carierele de piatră. Și în ocnele de sare forța de muncă o asigurau sclavii sau cei condamnați în mine (*damnati ad metalla*), dar și oamenii liberi, între care mulți vor fi fost autohtoni.

Carierele de piatră. În Dacia, piatra de construcție se găsea la tot pasul. Doar în sudul Olteniei și în vestul Banatului piatra lipsea și, pentru nevoile de construcție, trebuia adusă din alte zone ale provinciei ori chiar din sudul Dunării. Fiecare oraș sau castru roman își avea cariera sa de piatră în apropiere, de unde se aproviziona cu materialul de trebuință pentru ridicarea de monumente sculpturale și epigrafice, temple, pentru construcțiile militare și civile de tot felul.

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, piatra se aducea de la Călan (*Aquae*), Peștieana, Strei, Săcel, Valea Sângeorgiului, iar marmura din cariera de la Bucova, situată în apropiere. Importante cariere de piatră mai erau și la Uroiu, unde se exploata augit-andezit, la Cărpiniș și Deva, de unde se scotea piatra de construcție pentru castrele și pentru așezările din valea Mureșului inferior. Orașul *Apulum* își avea carierele de piatră în împrejurimile sale, la Geoagiu, Ighiu, Ampoița și în alte locuri. La Ighiu s-a descoperit așezarea și cimitirul de incinerație aparținând locuitorilor (și familiilor acestora) care lucrau în cariera de piatră din imediata apropiere. La *Potaissa* aprovizionarea cu piatră se făcea din marea carieră de la Cheia, lângă Cheile Turzii, și din cea de la Podeni. Pentru orașul *Napoca* furnizau piatra necesară carierele de la Baciu și Suceag, iar pentru *Porolissum* se scotea piatra de construcție din cele două cariere de la Creaca (trahit) și dealul „Măgura" (dacite molite), situat în vecinătatea nemijlocită a orașului. La Creaca, în peretele carierei, ca și la Cheia, s-au găsit nișe pentru păstrarea uneltelor. În Banat, cariere de piatră s-au identificat în partea răsăriteană (colinară), la Iablanița, Petnic, Surduc, Dalboșeț și în alte locuri. În partea de sud a Daciei Inferioare nu se găsea piatră bună de construcție și trebuia adusă din sudul Dunării, în special de pe valea Iskerului. Singură *Drobeta* dispunea de cariere la Gura Văii, Bahna, Vârciorova, pe când *Romula* și *Sucidava* se aprovizionau cu piatra de trebuință de la sud de fluviu. În răsăritul Daciei, carierele de piatră se găseau în apropierea castrelor auxiliare, ca de pildă, la Hoghiz și la Feldioara (jud. Brașov), Olteni și Brețcu (jud. Covasna). Acestea erau numai o parte din numeroasele cariere de piatră exploatate de romani în Dacia.

Romanii extrăgeau piatra din cariere după procedeul numit „sub cerul liber" și prin galerii subterane. În Dacia s-a întâlnit numai primul procedeu, al doilea sistem fiind utilizat doar în marile cariere de marmură din alte provincii. Pentru detașarea blocurilor, se practicau în stâncă șănțulețe adânci de câțiva centimetri, în care se fixau la distanțe potrivite „pene" de metal sau de lemn, așezate în linie. Bătute deodată cu ciocanele, „penele" făceau ca stânca să se desprindă de-a lungul șanțului trasat.

Ca unelte în carierele de piatră se foloseau ciocane, târnăcoape, dălți, dornuri de metal, toate atestate arheologic. La fasonarea blocurilor se mai întrebuința un tip de ferestrău fără dinți, care „tăia" piatra cu ajutorul nisipului.

Meșteșugurile. Îndată după cucerire, în Dacia romană s-au dezvoltat rapid diferite meșteșuguri, pentru a satisface nevoile cotidiene ale populației sau anumite pretenții de lux și de confort. Au luat naștere numeroase ateliere, în care materiile prime erau prelucrate de meșteri specializați în diferite meserii. Astfel, se producea o mare diversitate de mărfuri, atât pentru locuitorii din orașe, cât și pentru populația rurală. Erau mărfuri de primă necesitate, care se vindeau la prețuri accesibile, dovadă că ele s-au răspândit — după cum arată arheologia — pe întreg cuprinsul provinciei, la locuitori din toate straturile sociale. Fără îndoială că producția meșteșugărească era favorizată și beneficia din plin de bogățiile Daciei: aur, fier și alte metale, sare, piatră, cereale, animale, plante textile, lemn, lână, piei etc. Construcțiile urbane și rurale, mulțimea monumentelor de tot felul, lucrările edilitare, drumurile pietruite, podurile de piatră peste ape, diferite edificii și fortificații militare de pe *limes* ori din interiorul provinciei și altele vin să întregească tabloul vast al realizărilor meșteșugărești din teritoriile romane de la nordul Dunării. Pe de altă parte, vechile produse autohtone din toate ramurile economiei au cedat treptat locul noilor mărfuri de factură romană, mai bune și poate mai ieftine, care au invadat piața Daciei, pătrunzând masiv la populațiile limitrofe din afara provinciei.

Prelucrarea fierului. Mulțimea și diversitatea uneltelor, a armelor, a obiectelor și a ustensilelor de fier, descoperite pretutindeni în spațiul provinciei, este dovada existenței unor numeroase ateliere de prelucrarea fierului, mai cu seamă în orașe, dar și în centrele rurale importante, fără să mai vorbim de tabere militare, unde prezența lor era o necesitate pentru fiecare trupă. Desigur că unele arme sau unelte de fier puteau fi importate din alte provincii, dar majoritatea lor se produceau în ateliere locale. Urmele unor ateliere de fierărie au fost identificate, de pildă, la *Sucidava* și *Castra Traiana* în Dacia sud-carpatică, iar la *Apulum* sunt atestați doi *conductores armamentarii*, care făceau și reparau arme în ateliere proprii. Se pare că și la Ghelar, unde se exploata fierul, exista un atelier de prelucrare. Unitățile militare, legiuni și trupe auxiliare, dispuneau de meșteri și ateliere aparte, unde se fabricau toate cele necesare armatei, instalațiilor din castre și armamentului ce intra în dotarea de luptă. Într-o inscripție de la *Drobeta* chiar se menționa o familie de *fabri* militari care lucrau pentru garnizoana de acolo. Diferite unelte agricole și meșteșugărești, ustensile casnice, arme, piroane, bare de fier pentru ferecat porțile castrelor, cuie, verigi, diferite obiecte mărunte, pe care arheologia le scoate la lumină, trebuie în

general considerate produsul muncii făurarilor locali. Referitor la reducerea minereului de fier, în Banat, la Şoşdea, Fizeş, Berzovia şi în multe alte locuri funcţionau în secolele al III-lea şi al IV-lea numeroase cuptoare speciale, de formă conică, făcute din lut, care dădeau o mare producţie de fier brut.

Prelucrarea bronzului. Ateliere de prelucrare a bronzului existau şi în unele centre locale, dată fiind frecvenţa mare a cheilor, a fibulelor, a zăvoarelor, a aplicelor şi a altor obiecte de bronz descoperite pretutindeni. Descoperirea, în 1994, în centrul oraşului *Napoca*, a unui atelier de produs fibule de bronz, reprezentat prin mii de tipare şi prin numeroase fibule, inclusiv rebuturi, reprezintă o mărturie elocventă în acest sens. Tipare de lut pentru turnarea unor obiecte mărunte de bronz s-au găsit, de asemenea, la *Dierna*, *Romula*, Slăveni şi *Sucidava*, precum şi la *Porolissum*, Buciumi, Bologa în Transilvania, unde se crede că au funcţionat multă vreme ateliere stabile. Până acum nu s-au descoperit însă cuptoare sau alte instalaţii de topit bronzul. Doar la Buciumi (jud. Sălaj) se cunoaşte o vatră cu creuzete. Multe piese de bronz se aduceau din alte părţi ale imperiului, unde funcţionau ateliere de turnare a bronzului cu îndelungată tradiţie.

Prelucrarea plumbului. Apare documentată prin sute de rame pentru oglinzi de sticlă, găsite la *Sucidava*, *Apulum*, *Drobeta*, Obreja (jud. Alba) şi Soporu de Câmpie (jud. Cluj). La *Sucidava* se aflau şi atelierele unor meşteri (*plumbarii*), care, pe lângă rame de oglinzi, mai confecţionau şi alte obiecte, cum sunt tăbliţele cu reliefuri de cult. La *Sucidava*, *Drobeta* şi *Apulum* s-au descoperit şi tipare pentru turnarea ramelor de oglinzi.

Ateliere de argintari. Este posibil să fi existat în unele centre urbane sau rurale unde se făceau fibule, podoabe şi alte piese din argint, continuându-se astfel vechea tradiţie dacică şi iliră din ţinuturile balcano-dunărene. Totuşi, dovezi peremptorii lipsesc deocamdată şi presupunerea se sprijină doar pe existenţa produselor şi pe antecedentele istorice.

Cu toate că meşteşugul prelucrării argintului nu se bucură de atestări directe în Dacia romană, existenţa unor obiecte de podoabă din argint, mai ales în morminte, indică producerea lor în Dacia. Este vorba de podoabele de argint filigranat, descoperite în mai multe necropole din timpul şi din spaţiul provinciei. Tehnica filigranului, cunoscută de egipteni, de greci şi apoi şi de romani, care au preluat-o din lumea elenistică, a fost practicată în Dacia romană, ca şi în *Moesia Superior*. De aici obiecte de podoabă din argint filigranat (cercei, pandantive, mărgele) — ca acelea de la Soporu de Câmpie, Obreja (din Transilvania), *Romula*, Fărcaşele, Locusteni (din Oltenia) — au putut ajunge şi în Moldova, la dacii liberi-carpi, unde se găsesc frecvent în necropole.

Prelucrarea locală a sticlei. Este dovedită de atelierul de la *Tibiscum* şi cel de la *Dierna*, unde se producea sticla colorată. La *Tibiscum* s-a descoperit un cuptor pentru topirea sticlei şi un atelier pentru confecţionarea mărgelelor de sticlă, care erau vândute iazigilor din şesul Tisei. Inele şi mărgele din acest material se cunosc şi la *Porolissum*, unde funcţiona un atelier de sticlărie. Şi la *Apulum* exista un atelier de sticlărie, deoarece

acolo s-au descoperit mari cantităţi de sticlă albă pentru geamuri, bulgări de sticlă brută, piese deformate, care nu sunt decât rebuturi ale unor vase de sticlă. Urmele unui atelier au fost identificate şi la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Sticla albă de geam apare destul de frecvent în săpăturile arheologice din oraşele, din castrele şi din aşezările romane, precum şi în *villae rusticae*, fapt care poate constitui dovada pentru producerea şi pentru prelucrarea ei locală.

Prelucrarea lemnului. Era foarte răspândită la sate şi oraşe, în taberele militare, fapt indicat de uneltele de fier descoperite arheologic: securi, topoare, dălţi, tesle, sfredele, cuţite, rindele. Dulgherii, dogarii, lemnarii făceau parte din colegiul fabrilor sau cel al dendroforilor. Mulţimea şi varietatea produselor, numeroasele unelte şi obiecte făcute din lemn, mobile, vehicule, construcţiile civile şi militare, templele, casele şi anexele gospodăreşti, podurile peste râuri, toate necesitau existenţa pe scară mare a atelierelor specializate şi a numeroşi meşteri iscusiţi. Bogăţia în păduri a Daciei a făcut ca lemnul să fie întrebuinţat ca o materie primă ieftină, bună, uşor de exploatat şi de prelucrat, în toate domeniile vieţii economice. Unele obiecte de lemn (butoaie, găleţi, coşuri de nuiele) apar figurate şi pe monumente de piatră. Tot din lemn (de brad) sunt confecţionate şi tăbliţele cerate.

Prelucrarea pieilor. Frecvent atestată nu numai prin produsele înseşi, cum sunt curele de harnaşament, încălţăminte, îmbrăcăminte, centuri şi altele, dar şi prin pomenirea într-o inscripţie de la *Sucidava* a unui sclav tăbăcar (*coriarius*)[1], pe nume Titus. Un alt sclav, originar din Dacia, este menţionat într-o inscripţie de la *Carnuntum* (Petronell, în Austria): *Peregrinus, sutor caligarius, natione Dacus*[2].

Ţesutul şi torsul. Aceste ocupaţii casnice străvechi au fost practicate nu numai în gospodăriile individuale, ci şi în ateliere specializate, mai ales în oraşe, o dovadă în acest sens fiind mulţimea prâsnelelor de lut ars de la fusul de tors, găsite peste tot, dar mai cu seamă în aşezările rurale. Lâna, care exista din abundenţă în Dacia, trebuie să fi fost toarsă şi prelucrată în asemenea ateliere, care produceau postav şi felurite ţesături.

Ateliere de prelucrarea pietrei. Ele existau în mod necesar în toate oraşele Daciei şi în unele localităţi importante, chiar dacă adesea lipseşte atestarea lor epigrafică. În unele centre urbane funcţionau şi ateliere de sculptură: *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Napoca*, *Drobeta*, *Porolissum*. Castrele dispuneau şi ele de lapicizi şi de ateliere de pietrărie proprii, instalate în aşezările civile aparţinătoare. Ateliere de cioplirea pietrei se cunosc şi în locurile de exploatare. La Bucova şi în alte cariere s-au găsit resturi de coloane şi de capiteluri, precum şi de piese arhitectonice. Pe lângă unele cariere sau în afara lor sunt menţionaţi în inscripţii cioplitori de meserie (*lapidarii*): Hermeros la Cristeşti pe Mureş, Diogenes la Călan (*Aquae*), M. Cocceius Lucius de la *Micia* ori Titus Iulius, tot

[1] *CIL* III, 14492.
[2] AnnÉp, 1929, nr. 217.

lapidarius, într-o localitate din vecinătatea Ulpiei Traiane. Foarte probabil că pietrarii amintiți nu erau simpli lucrători în carieră, ci meșteri specializați în pregătirea blocurilor pentru monumente sculpturale sau epigrafice. Pe un capitel de coloană de la *Napoca* se văd reprezentate uneltele unui meșter pietrar.

Zidăria. Vasta operă de construcții din piatră în Dacia (orașe, castre, vile, stațiuni balneare, temple, amfiteatre, fortificații de frontieră) au făcut necesară apariția și dezvoltarea unei mari categorii de meșteri zidari și de constructori, care dispuneau de experiență și de cunoștințe de specialitate. Armata avea zidari și tehnicieni proprii, care lucrau după normele impuse de arta militară. Un Antonius *architectus*, adică zidar, este menționat într-o inscripție de la *Sucidava*.

Lucrările de zidărie din Dacia romană, spre deosebire de cele autohtone din epoca premergătoare, se caracterizau prin generalizarea folosirii pietrei și a cărămizilor, legate cu mortar de var. Utilizarea curentă a mortarului ca liant avea marele avantaj că în ziduri se putea clădi orice fel de piatră locală, nefasonată, de carieră sau de râu (*opus incertum*). Această tehnică, la fel ca în alte părți ale imperiului, reprezintă de fapt un rezultat al cunoașterii și al aplicării mortarului de var în construcții. O întâlnim pretutindeni în Dacia, atât în edificiile civile, cât și în cele militare sau religioase. La tehnica *opus quadratum*, care necesita blocuri de carieră îngrijit tăiate, s-a recurs mult mai rar, numai când era nevoie de a îmbrăca fețele unor ziduri mai pretențioase sub raport arhitectonic, estetic sau defensiv: la porți de castre, bunăoară.

Instrumentele romane pentru lucrările de zidărie sunt astăzi bine cunoscute din opera lui Vitruvius, de pe monumente sculpturale și din descoperiri arheologice. Multe nu diferă de cele de astăzi. Se foloseau dalta, ciocanul de metal pentru modelat piatra, maiul de lemn, compasul, firul cu plumb, mistria, echerul, răzuitoarea. Se utiliza și nivela cu apă și bula de aer (*groma*). Deși dovezi directe nu avem pentru toate, fără îndoială că asemenea instrumente s-au folosit în mod curent și în Dacia.

Pictura murală și mozaicul. Pictura și stucatura, ca motive decorative pe pereții unor clădiri publice sau private, sunt documentate arheologic și epigrafic în multe locuri: la unele *villae rusticae* sau clădiri din castre, la edificii publice urbane, religioase ori de caracter laic. În regiunile noastre, din cauza condițiilor climaterice (umezeală, diferențe mari de temperatură), picturile murale au rezistat mai greu, așa încât astăzi nu dispunem de mari suprafețe pictate, ci numai de bucăți reparate de tencuială cu pictură, găsite în ruinele unor construcții. Un meșter zugrav (*pictor*), cunoscut din inscripții, este Mestrius Martinus de la *Apulum*.

Mozaicul s-a folosit în antichitate la împodobirea pereților și a pardoselilor. Ajuns la mare dezvoltare sub romani și la strălucire artistică în epoca bizantină, mozaicul s-a descoperit și pe teritoriul Daciei, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și la *Apulum*. Mozaicul indica luxul construcțiilor, orientarea tematică și gustul artistic al epocii. La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în secolele XVIII–XIX, s-au descoperit patru mozaicuri, relativ modeste ca execuție artistică, dispărute în cursul timpului. Astăzi le cunoaștem numai din

reproduceri. Unul înfățișa, de pildă, „Judecata lui Paris", iar altul prezenta episodul în care Priam, regele Troiei, implora pe Ahile să-i dea trupul neînsuflețit al fiului său, Hector, căzut pe câmpul de luptă. Aceste mozaicuri erau lucrate din mici cuburi albe, albastre, verzi și roșii, tăiate din roci eruptive existente în Dacia. Cercetările din ultimele decenii au scos la lumină noi fragmente de mozaicuri cu motive geometrice, realizate din *tesserae* albe și cenușii. Mozaicuri policrome din porfir, serpentin, iasp și alte roci s-au descoperit încă din secolul al XVIII-lea și la *Apulum*. Ele redau motive geometrice și florale, figuri umane și de animale, măști de teatru. Un pavaj de mozaic s-a găsit în 1950. Din el se păstrează suprafețe mai mari cu decor geometric și busturi umane. Aceste mozaicuri, la care s-ar mai putea adăuga și alte fragmente, reprezintă lucrări realizate de meșteri locali, după modele din albumele de atelier. Specia de mozaic roman numită *opus signinum*, făcut din pietricele de diferite culori, așchii de țigle sau de cărămizi prinse în mortar hidraulic, tare ca betonul și impermeabil, căpătând luciu prin lustruire, se întâlnește foarte des în Dacia, aplicat la pardoseli în terme municipale ori militare sau în alte construcții mai importante de caracter public ori privat.

Prelucrarea pietrelor semiprețioase. Agatul, calcedonul, carneolul, jaspul, exploatate în munții Banatului și în Munții Metalici, erau prelucrate sub formă de geme și camee în atelierele de la *Romula* și *Porolissum*. Se mai utiliza cornalina și onyxul. Pietrele gravate se foloseau ca podoabe, sigilii prinse în inel sau amulete. Repertoriul figurilor redate cuprinde divinități greco-romane, portrete de împărați, animale și chiar simboluri creștine. Multe pietre gravate (*gemmae*) sau cu figuri în relief (*cameae*) constituiau articole de import.

Prelucrarea osului și a cornului. Era o îndeletnicire secundară și ea se practica atât de meșteșugari, cât și de agricultori, ocazional, pentru nevoile lor gospodărești. Ateliere de prelucrat osul și cornul se găseau foarte probabil în centrele urbane, pe lângă castre și în așezări rurale mai mari. Din os și din corn se confecționau diverse obiecte, ca ace de păr și de cusut, străpungători, plăsele de cuțit, prâsnele, lingurițe, arșice, mărgele, piepteni etc.

Ceramica. Producerea ceramicii era unul din cele mai importante meșteșuguri. În Dacia, ca și în alte provincii romane, produsele ceramice (vase de tot felul, chiupuri, opaițe, figurine, tuburi, țigle, cărămizi, olane, antefixe etc.) lucrate în ateliere specializate, după o tehnică superioară celeia din epoca precedentă, s-au bucurat de cea mai mare răspândire. Pe lângă tehnica și formele provinciale romane obișnuite, în olăria romană din Dacia se constată o componentă autohtonă, care conferă produselor ceramice o notă particulară față de cele din alte părți ale lumii romane. Elementele autohtone se remarcă mai ales în calitatea pastei, în formele și în ornamentația vaselor. Important de relevat este că, în tot timpul stăpânirii romane, anumite tipuri de vase dacice au dăinuit fără modificări esențiale în forme, tehnică și decor. Este vorba de diferite oale lucrate cu mâna sau la roată, ceașca tipică, anumite chiupuri și străchini, prevăzute cu elementele de decor tradiționale: butoni, brâuri alveolare etc. Olăria de factură romană provincială prezintă o largă gamă calitativă și este în principal de culoare roșie, neagră, castaniu-negricioasă,

cenușie. Formele de vase romane, frecvent întâlnite, sunt oale de diverse tipuri (cu și fără torți), ulcioare, străchini, castroane, farfurii, pahare, chiupuri, cesti, cupe, vase de pisat, boluri și altele, la care se adaugă amforele, care vin din import cu ulei, vin și alte produse. În comparație cu epoca anterioară, decorul se dovedește a fi mult redus, nu numai la recipientele de uz popular, dar chiar și la multe produse de factură superioară, de lux. Ornamentația se realiza îndeosebi prin incizie, în relief, prin ștampilare și prin aplicare cu vopsea.

Cuptoarele de ars vase sunt în general făcute din lut, au de obicei formă rotundă, prezintă mai multe tipuri și nu depășesc, de regulă, diametrul de 1,50–1,60 m. Ele sunt prevăzute cu cameră de foc și gură de alimentare, placă perforată și cameră de arderea vaselor cu cupolă tronconică. La unele cuptoare placa perforată este susținută de un pilon sau perete median de pământ cruțat, elemente care rareori au fost înlocuite cu alte soluții tehnice. Asemenea cuptoare se cunosc atât în centrele urbane, cât și în așezările rurale mai importante sau pe lângă castrele trupelor auxiliare. În marile centre de olărie, dar și în alte cazuri, cuptoarele erau grupate pe ateliere și câte patru la un loc, formând o „baterie", cu o gură comună de alimentare cu combustibil. Cuptoare și ateliere pentru producerea vaselor existau peste tot în Dacia: în orașe, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Tibiscum, Porolissum, Romula, Drobeta, Potaissa, Ampelum*; în așezările civile ale castrelor, la *Micia*, Ilișua, Brâncovenești, Cristești pe Mureș, *Buridava* (Stolniceni), *Acidava* (Enoșești), Bumbești; în așezări civile mai mari (*Aquae* — Cioroiu Nou) sau cu statut cvasiurban, cum era *Sucidava*. Cele mai mari centre cu ateliere de producerea ceramicii, cunoscute acum în Dacia, sunt cele de la Micăsasa — jud. Sibiu (26 de cuptoare) și *Romula* (16 cuptoare).

La *Romula*, pe lângă formele comune de olărie, se produceau vase de tip *terra sigillata*, unele de formă semisferică cu ornamente de influență tradițională și altele în formă de tavă, în care influența sigillatelor importate din *Gallia* este evidentă. Tiparele, însă, aparțineau meșterilor locali. În aceleași ateliere se realizau recipiente decorate în tehnica barbotinei, cu motive ștampilate, vase ornamentate cu șerpi în relief, medalioane de aplicat pe ceramică, statuete și opaițe. Cum este și firesc, produsul de bază al olarilor de la *Romula* era ceramica de uz comun, descoperită în cantități foarte mari. Împreună cu ceramica romană provincială s-au găsit și câteva vase dacice, lucrate cu mâna și cu roata. Armenius este singurul nume de meșter olar cunoscut, deocamdată. Nume ca Attici, Valeri si altele, toate la genitiv, zgâriate după ardere pe unele vase, nu indică meșterul producător, ci pe proprietarul vasului. La *Romula* se produceau, în două cuptoare, și materiale de construcție: cărămizi și țigle, cu și fără ștampile.

Micăsasa, prin cercetările stăruitoare din deceniul trecut, se dovedește a fi o așezare de olari, coloniști norico-pannoni, care depășește *Romula*, ca pondere în producția ceramică din Dacia. Importanța deosebită a acestui mare centru ceramic rezidă în faptul că producea o mare cantitate de *terra sigillata*, după cum dovedesc cele peste 400 de tipare găsite în cursul săpăturilor arheologice. Astfel, *officina* de la Micăsasa poate sta alături de marile centre de sigillate din provinciile occidentale ale Imperiului roman. Pe lângă impresionantul număr de tipare pentru producerea de *terra sigillata*, s-au descoperit și tipare pentru statuete, medalioane în relief, vase ștampilate, opaițe etc. Decorul constă din motive animaliere, vegetale, figuri geometrice, măști umane. În ornamentație se întâlnesc și elemente sau combinații de certă factură locală, iar două tipare sunt copii autentice după sigillate importate din *Gallia*. Ceramica de uz curent ocupă, cantitativ, primul loc și cuprinde numeroasele tipuri încadrate în această categorie: recipiente de culoare roșie, cenușie, brun-negricioasă, diferite sub raportul calității pastei sau al formelor. De remarcat că s-au descoperit mai multe exemplare și din tipul de strachină cu trei picioare (Dreifussschale) de origine norico-pannonică. De asemenea, au ieșit la lumină, ca la *Romula*, și vase de factură dacică, modelate cu mâna sau la roată, prevăzute cu butoni și cu brâuri alveolare, ornamente specific dacice.

Olarii, ale căror vase s-au descoperit în Dacia, mai cu seamă cei din afara provinciei, dar și cei locali, și-au imprimat uneori numele pe diferite produse ceramice. Numele de pe amfore, *mortaria* sau opaițe aparțin în general unor meșteri străini. Meșteri locali proprietari de ateliere par a fi Val(erius) Lucius Rufus de la Ilișua, Marc(us) Martinus de la Orlea, C(aius) I(ulius) P(roclus) de la *Ampelum*, Eros Zotici (*sigillarius*) de la Inlăceni și alții, între care și cei de la *Porolissum*.

Sigillatele. Aceste produse ceramice de lux importate în Dacia provin, în cea mai mare parte, din *Gallia* (Lezoux, Banassac, Graufesenque), Germania de la est de Rin (Rheinzabern, Hedderheim, Westerndorf) și, în măsură mai mică, din *Pannonia*. Cele mai vechi, dar mai puține, sunt însă cele din nordul Italiei, care au pătruns aici cu primele unități militare, îndată după cucerire. Producătorii de la Lezoux ai sigillatelor gallice, Cinnamus, Paternus, Drusus, Banolucus, sunt atestați și în Dacia, ca și cei din *Germania*, Cerialis și Comitalis. Tot după numele ștampilate pe vase aflăm că olarul Victor din Renania comercializa această ceramică de lux pe piața din *Apulum*, iar Albucinus, Maior, Suobnillus și alții, proprietari de ateliere în *Gallia* (Lezoux), își vindeau marfa la *Romula*. La fel, Cintugenus din *Pannonia* își desfăcea produsele la *Sucidava*. Importurile de vase aparținătoare meșterilor de la Rheinzabern, B.F. Atto (*Romula*), Martinus (Slăveni), Firmus, Iuvenis, Mammilianus, sunt bine cunoscute, ca și cele de la Westerndorf și Pfaffenhofen am Inn, prezente la *Tibiscum* și, de asemenea, în Oltenia (*Romula*, Slăveni). În nord-vestul Daciei (Buciumi, Bologa, *Porolissum*), ceramica de Westerndorf este extrem de rară și chiar inexistentă. Produsele de la *Margum-Viminacium* se dovedesc a fi puține în Dacia intracarpatică, dar foarte răspândite la sud de Carpați.

Principalii vehiculatori ai ceramicii de lux importată în Dacia au fost negustorii. Produsele din *Gallia* erau aduse, probabil, prin nordul Italiei, la *Aquileia*, iar de acolo, prin *Nauportus-Emona*, pe râul Sava și pe Dunăre, la *Singidunum*, pătrunzând în Dacia și *Moesia* prin porturile și prin drumurile comerciale cunoscute. În marele centru comercial de la *Aquileia* este atestat și un *negotiator Daciscus*. Posibilă apare și calea de pătrundere în Dacia intracarpatică de la Dunărea pannonică, începând de la *Lugio*, peste șesul Tisei (prin *barbaricum*) și apoi pe valea Mureșului, precum și de la *Aquincum* la *Porolissum*

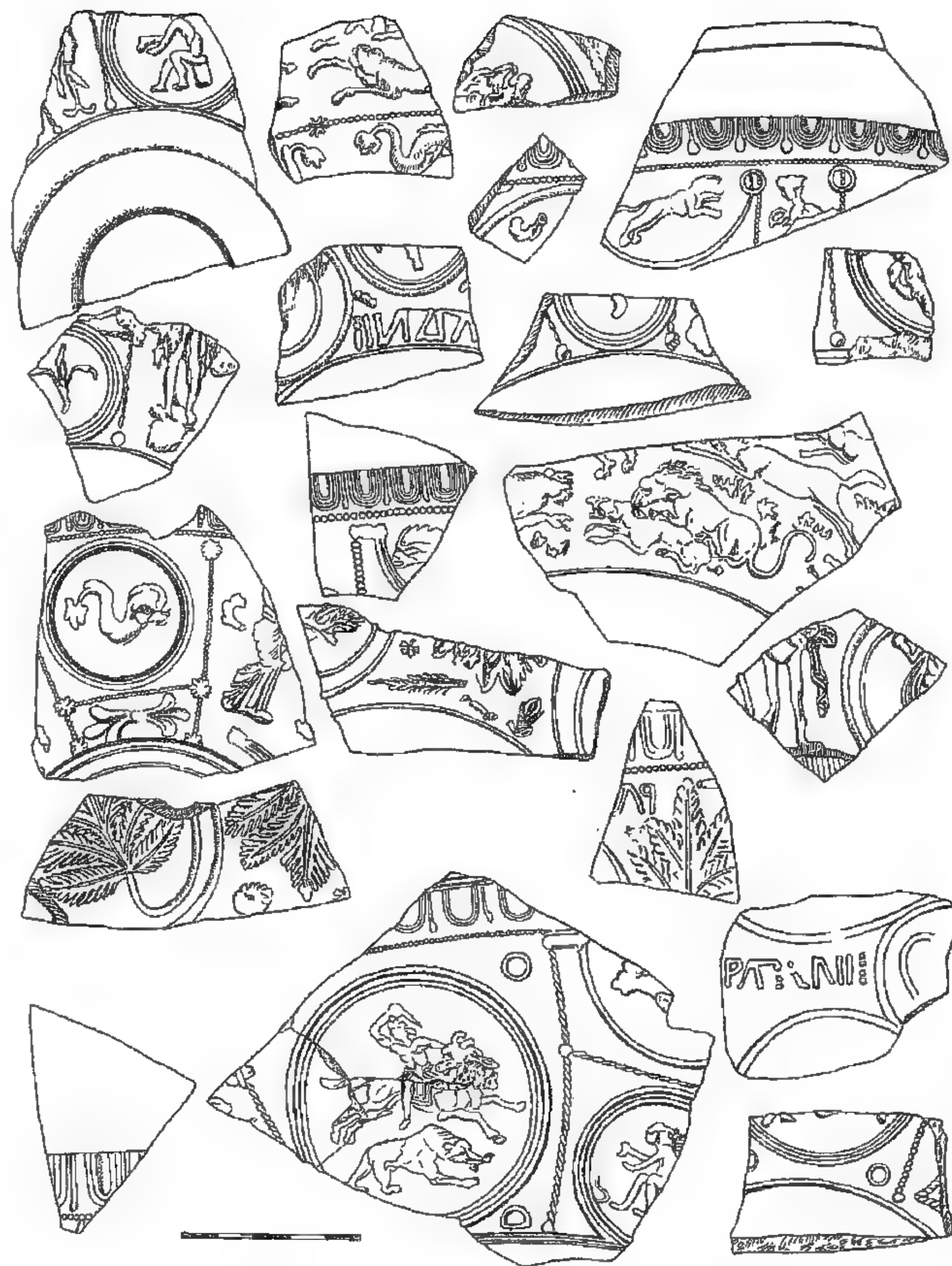

Fig. 16 Fragmente de ceramică *terra sigillata*.

și în împrejurimi. Importurile ceramicii de lux din provinciile occidentale sunt, comparativ, mai reduse decât în *Pannonia*, probabil și din cauză că Dacia, ca și *Moesia Inferior*, se afla mult mai departe de centrele de producție apusene, ceea ce scumpea transportul, iar marfa devenea mai rară și mai scumpă. Totuși, ultimele estimări indică circa o mie de vase de tip *terra sigillata* descoperite în Dacia. Dată fiind această situație, necesitățile interne au fost suplinite cu vasele de tip *terra sigillata* produse în atelierele ceramice din Dacia: Micăsasa, *Romula*, *Apulum*, *Porolissum* și altele. În atelierele de olărie din Dacia se imită sigillatele de import, cu glazură roșie strălucitoare și cu diferite figuri în relief, dar calitatea lor rămâne în general inferioară celei originale, așa încât ele adesea pot fi recunoscute, când se găsesc în afara centrelor de fabricație. Există însă și sigillate foarte bine realizate cu tipare în ateliere locale, greu de deosebit de cele de import. Fabricarea în Dacia, ca și importarea acestei ceramici de lux din Occidentul roman, constituie încă o mărturie că populația din această provincie adoptase modul de viață roman. Importul sigillatelor se pare că încetează în timpul domniei lui Severus Alexander.

Opaițele (*lucernae*). Utilizate la iluminatul cu ulei, ele au cunoscut o largă răspândire și în Dacia. Ca și *terra sigillata*, ele erau aduse la început în Dacia din Italia de nord și din alte provincii (*Pannonia*, *Moesia*), dar se fabricau și în ateliere ceramice locale, dovadă descoperirea unor tipare la *Romula*, *Drobeta*, *Napoca*, *Potaissa*, *Porolissum*. Lucernele italice poartă ștampila producătorilor Atimetus, Cassius, Crescens, Festus, Fortis, Octavus și alții, iar cele imitate în *Pannonia* și ajunse în Italia, inferioare calitativ, au de asemenea marca proprietarilor de atelier: Aprio, Faor, Lucius, Octavus etc. Alte opaițe sunt importate din *Moesia* (Flavius). Se pare că marile officine din Italia și-au înființat ateliere mai mici, un fel de sucursale, în provinciile mai îndepărtate. În ultimul timp, a început să-și facă loc ideea că majoritatea opaițelor ștampilate (Firmalampen) au fost imitate.

Vasele cu glazură. Acestea — de culoare verde-oliv, maron sau gălbuie — prezente mai ales în Dacia intracarpatică, sunt caracteristice Italiei în secolele II–III, dar se întâlnesc și în unele forme specifice pentru *Pannonia*. La fel ca în cazul celorlalte categorii ale ceramicii de import, vasele cu glazură s-au produs și în Dacia. *Ampelum*, bunăoară, este cel mai bine cunoscut centru unde s-a produs astfel de ceramică. Fragmente sau chiar vase întregi cu glazură s-au găsit în așezări rurale (Lechința, Obreja), castre romane (Buciumi, Bologa, *Porolissum* și în alte locuri). Numeroase recipiente de acest tip s-au descoperit în necropola plană de nord a *Sucidavei*. Frecvente devin aceste vase în secolul al IV-lea.

Mortaria. Vase de pisat (mojare), întâlnite frecvent în castrele romane, orașe și în unele așezări civile, ele au format obiectul unor importuri, dar nu este exclusă fabricarea lor în Dacia. De culoare cărămizie și cu asperități pe partea interioară, ele au adesea aplicată pe buză ștampila producătorului: Theotimos, Marcus, Aretio, Milonis, Filemon Aretio, Claudius Domitius și altele. Dintre numeroasele locuri cu descoperiri se disting *Romula*, *Sucidava*, *Ulpia Traiana*, *Tibiscum*, *Apulum*, Răcari, *Buridava* (Stolniceni), Ilișua, Orheiu Bistriței, Buciumi, Obreja, la care se mai pot adăuga multe altele. Acest tip de vas, cunoscut

și în alte provincii, era strâns legat de viața militară, în tabără și în timpul campaniilor, și de operațiile strict gospodărești, casnice.

Figurinele de teracotă. Prezente în toate orașele Daciei, ele erau produse în atelierele de ceramică locale, imitând figurinele de bronz venite din import, care reprezentau divinități sau personaje umane. Tiparele din lut și de plumb descoperite la *Apulum, Romula, Drobeta* și *Dierna* atestă producerea lor locală. Nu puține însă au fost importate. Ele erau utilizate ca imagini de cult sau ca simple piese ornamentale în case.

Cărămidăriile. Ocupau un loc de prim ordin și în viața economică a provinciei carpatice, căci ele furnizau mari cantități de material de construcție, mai cu seamă în zonele unde lipseau carierele de piatră. Din lut se făceau un număr mare de cărămizi (*lateres cocti*), țigle (*tegulae*) și olane (*imbrices*), necesare construcțiilor civile, militare, din orașe și mediul rural. Cărămidăriile se aflau în proprietatea corpurilor de trupă, a orașelor și a particularilor.

După cum se știe, soldații din toate categoriile de trupe făceau pentru propriile lor unități sau pentru alte formațiuni militare cărămizile necesare, aplicând pe un anumit număr de exemplare ștampila caracteristică a trupei din care făceau parte. Aceste ștampile se dovedesc astăzi foarte valoroase în cadrul istoriei militare, pentru că arată locul de staționare și dislocarea diferitelor trupe pe teritoriul provinciei. Cărămizile militare se confecționau în cantități foarte mari și, de multe ori, depășind nevoile trupei producătoare, ele erau vândute unor persoane sau instituții civile, fapt prin care se explică prezența lor în aceste așezări fără caracter militar. În Dacia, ca și în alte provincii, castrele aveau propriile lor cărămidării. Așa, de pildă, la *Drobeta* este atestată o cărămidărie militară. Aici, pe o cărămidă apare incizat numele unui soldat (*miles*) din *cohors I Sagittariorum:* Aurelius Mercurius *figlinis magister super milites LX.* În fruntea cărămidăriilor din castrele de legiune se găsea un anume *magister*, care, în mod obișnuit, își imprima numele pe țigle și cărămizi, după cel al legiunii. Exemple în acest sens oferă orașul *Apulum*, unde, *după* ori *sub* sigla legiunii *XIII Gemina*, figurează un antroponim: Aur. Gaius, Aur. Menander, Aur. Euthimius, Lucretius Aquila, Aur. Godes etc. La *Apulum* funcționau și ateliere care țineau de *ped(ites)* și *equit(es) sing(ulares)*. Un cuptor de ars cărămizi s-a descoperit și lângă castrul de la Orheiu Bistriței. Cărămizi militare cu ștampila *Ex(ercitus) D(aciae) P(orolissensis)* s-au găsit la *Napoca, Potaissa*, Gilău, *Porolissum*, Romita, provenite dintr-o *officina* centrală și din alte câteva cărămidării. Officine orășenești se cunosc, bunăoară, la *Drobeta, Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și la *Dierna*, unde cărămizile poartă ștampila *D(acia) R(ipensis) Dierna*. Proprietari particulari de cărămidării, atestați prin ștampile tegulare, se cunosc mai mulți. Manius Servius Donatus, probabil de origine italică, avea o cărămidărie la Hobița, lângă *Ulpia Traiana*. Alte nume de proprietari particulari, ca P(ublius) Ant(onius) S(uper), C(aius) I(ulius) Val(ens), Ant(onius) Rufi s-au găsit imprimate pe cărămizi la *Ulpia Traiana, Apulum, Potaissa, Romula* și în alte locuri.

Colegiile (*collegia*). Erau asociații cu caracter profesional, religios și chiar etnico-regional, care, spre deosebire de breslele din evul mediu, cuprindeau nu numai oameni de aceeași

profesiune, ci și pe cei care aveau alte îndeletniciri, inclusiv negustori. În Dacia, unele colegii reuneau coloniști de aceeași origine etnică sau teritorială: *Asiani, Galatae, Ponto-Bithyni*, atestați epigrafic la *Apulum, Napoca* și *Germisara*. Colegiile erau asociații deschise și aveau ca scop ajutorarea reciprocă (economică, profesională, religioasă), organizarea de banchete și festivități, finanțarea înmormântării membrilor și a procesiunilor religioase. În viața economică a provinciei rol mai însemnat au avut colegiile alcătuite din meseriași și din negustori. Pe lângă asociațiile profesionale de aurari (*aurarii*), corăbieri (*nautae*) și pietrari (*lapidarii*), din inscripții se cunosc cele ale meșteșugarilor (*fabri*), ale luntrașilor sau ale plutașilor (*utricularii*), ale postăvarilor sau ale textiliștilor (*centonarii*), ale purtătorilor de bagaje și de lectică (*lecticarii*), ale lemnarilor sau ale purtătorilor de arbori (*dendrophori*). Dintre profesiunile acestor colegii mult discutată a fost cea pe care o avea *collegium utriculariorum*. Ei au fost considerați luntrași sau un fel de plutași care confecționau ori se foloseau de burdufuri umplute cu aer în amenajarea plutelor pentru transport de mărfuri și de persoane. Mai recent, cercetarea vede în aceștia doar transportatori de diferite mărfuri. Referitor la *collegium dendrophorum*, atestat la *Apulum*, se consideră că membrii săi, „purtători de arbori", duceau la anumite festivități crengi ale pinului sacru. Colegiile s-au constituit și au funcționat cu precădere în orașe, unde, ca organizații publice recunoscute, participau la procesiuni religioase și, unele, chiar își asumau anumite obligații municipale cu caracter paramilitar, contribuind la stingerea incendiilor.

Colegiile fabrilor, formate din asociații de lemnari, dulgheri, zidari, fierari, cei care în general prelucrau materiale dure, sunt cele mai bine cunoscute. Ele erau organizate militărește, în centurii și decurii, având în frunte un *praefectus* sau *magister*, sprijinite și ocrotite fiind de un *patronus* sau *defensor* (apărător). Funcția de *praefectus*, demnitar municipal, se justifică prin faptul că el era un comandant cvasimilitar, în cazul stingerii incendiilor. *Magistri* erau conducătorii efectivi ai colegiilor, aleși dintre membrii acestora, chiar repetat, dar pe timp limitat și bine precizat. Unele colegii alcătuite din meseriași mai nevoiași, obligați să-și apere în comun interesele profesionale, își alegeau ca patroni sau apărători oameni de vază din aristocrația municipală, capabili de ajutor financiar și de apărare împotriva adversităților de tot felul. Din rândul patronilor de colegiu sunt cunoscuți epigrafic decurioni, membri ai ordinului ecvestru, *pontifices* și cvestori, *duumviri* și *quattuorviri* ori sacerdoți ai altarului imperial. Colegii ale fabrilor existau la *Ulpia Traiana, Apulum, Drobeta, Tibiscum*, menționate epigrafic. La *Apulum*, unde au ființat două orașe, se aflau două colegii ale fabrilor: *collegium fabrum coloniae Apulensis* și *collegium fabrum municipii Septimii*. Colegiul din colonia apulensă număra peste 220 de membri și avea un sediu al său (*schola*), unde se păstrau insignele și aveau loc ospețe, unde se țineau ședințe și se desfășurau diverse activități specifice. Colegiul fabrilor de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* era și mai mare, dispunând de circa 300 de membri și un local propriu (*schola*).

În afară de cele două colegii menționate, la *Apulum* mai sunt atestate în inscripții alte trei colegii profesionale, unul de corăbieri, altul de centonari și al treilea de dendrofori. Negustorii din *Dacia Apulensis*, în prima jumătate a secolului al III-lea, s-au grupat și

ei într-un fel de asociație profesională, având chiar un apărător (*defensor*). La *Ulpia Traiana* — rezultă din inscripții — se găseau, printre alții, și doi negustori care făceau parte din colegiul fabrilor.

De relevat este că la *Ulpia Traiana* apare într-o inscripție un *defensor lecticariorum*, care indică organizarea și activitatea acestui colegiu separat de cel al fabrilor. Faptul nu este de natură să surprindă, dacă avem în vedere că ne aflăm în capitala provinciei, unde era nevoie de hamali, de purtători de lectice și de producerea acestor mijloace de transport.

Existența și funcționarea colegiilor profesionale în marile orașe ale provinciei, la fel ca în alte părți ale imperiului, arată diversificarea și organizarea vieții sociale din aglomerațiile urbane, precum și ridicarea unor meșteșugari la bunăstarea economică și chiar la îndeplinirea unor funcții publice, ca decurioni și augustali.

Căile de comunicație. Dezvoltarea economică depinde, în mare măsură, de existența și exploatarea resurselor solului și subsolului, dar și de existența căilor de comunicație, pe uscat și pe apă. După cum rezultă din mai multe scene ale Columnei lui Traian, încă în cursul războaielor de cucerire, armata romană și-a croit drumuri spre inima Daciei, iar după întemeierea provinciei opera de construire a drumurilor a continuat în mod susținut, pe scară largă. Primele drumuri construite de romani, unele pe vechi trasee dacice, au avut evident caracter militar. Ulterior însă, prin noi amenajări și prin amplificarea rețelei rutiere, drumurile, ca pretutindeni în imperiu, pe lângă rolul lor militar, au căpătat o importanță primordială în viața economică.

Rețeaua de drumuri din Dacia, în relațiile de ansamblu cu lumea romană, se sprijinea pe cursul Dunării, iar într-o mică măsură se orienta și spre Tisa, în legăturile cu *Pannonia*, cu dacii liberi din vest și nord-vest, precum și cu iazigii. Dunărea, cu porturile de la *Dierna*, *Drobeta* și *Sucidava*, prin afluenții săi, a constituit o legătură permanentă între Dacia și provinciile central-europene sau cele din Peninsula Balcanică, iar pe valea Savei asigura relațiile economice tradiționale cu nordul Italiei. De asemenea, către Marea Neagră și către dacii liberi din sudul Munteniei ori mai departe spre Bizanț, bătrânul fluviu era drumul „fără pulbere" cel mai avantajos pentru schimbul de mărfuri. Importanța economică, strategică și militară a traseului danubian a stat mereu în atenția autorităților romane. Încă sub Tiberiu, pe malul drept al fluviului a început construirea unui drum, pe alocuri săpat în stâncă, terminat în primii ani de domnie ai lui Traian, după cum arată *Tabula Traiana*, vizibilă și astăzi la Cazane.

Cel mai important nod rutier în Dacia era orașul *Apulum*. Pe aici trecea drumul imperial care pornea de la *Lederata* (Palanca pe Dunăre), străbătea Banatul pe la *Arcidava* (Vărădia), *Centum Putei* (Surduc), *Tibiscum* (Jupa, lângă Caransebeș), intra în Transilvania pe la *Tapae* (Poarta de Fier) și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ajungând la *Porolissum* (Moigrad), după ce a traversat *Potaissa* (Turda) și *Napoca*. Tot la *Apulum* ajungea și un alt drum important, care pleca de la *Sucidava* (Celei) și, pe la *Romula* (Reșca), urca pe valea Oltului, îndreptându-se către *Caput Stenarum* (Boița), *Cedonia* (Sibiu) și Apoldu de Jos, pentru a se uni cu drumul imperial în valea Mureșului. În defileul Oltului, o

ramură a drumului se abătea de la cursul râului și ocolea pe la est muntele Cozia, trecând pe la castrele de la Rădăcinești și Titești, zonă unde traversa și porțiuni săpate în stâncă. De la *Dierna*, pe valea Cernei, Belareca și Timișul superior, o arteră militară și economică vitală făcea legătura între Dunăre și *Tibiscum*, cu drumul imperial spre centrul Daciei. Tot de pe malul Dunării, de la *Drobeta*, unde se afla celebrul pod al lui Apollodor din Damasc, puternică verigă de legătură a Daciei cu imperiul, venea un drum spre Transilvania, prin pasul Vâlcan — Valea Jiului nu era practicabilă — drum de mare circulație spre capitala Provinciei și *Apulum*. Între *Drobeta* și *Romula* exista, de asemenea, un drum. De-a lungul liniei fortificate transalutane, peste Rucăr și pasul Bran, pe urmele unui vechi drum dacic, trecea munții în Transilvania, la *Cumidava* (Râșnov), în Câmpia Bârsei, un drum strategico-comercial, care constituia dinspre sud legătura cea mai scurtă între Dunăre și răsăritul Daciei. Ținuturile intracarpatice ale provinciei erau legate de *Pannonia*, peste șesul Tisei, de două drumuri. Unul venea pe la *Partiscum* (Szeged), pe malul stâng al Mureșului, spre *Micia*, *Germisara* și *Apulum*, prelungindu-se pe Târnava Mare și prin pasul Oituz până în sudul Moldovei. Aceasta era calea folosită de iazigii din Câmpia Tisei pentru menținerea relațiilor comerciale și politice cu frații lor roxolani din sudul Basarabiei și Ucraina. Celălalt drum avea traseul: *Aquincum* – *Porolissum* – *Napoca* – *Potaissa* – *Apulum* – Oituz – *Piroboridava* (Poiana pe Siret) – *Tyras* (Cetatea Albă). O serie de alte drumuri comerciale străbăteau Dacia intracarpatică de-a lungul Someșului, al Mureșului, al Târnavelor, al Oltului și al altor cursuri de apă. O arteră economică importantă era cea care lega orașul *Apulum* de regiunea auriferă: *Ampelum* (Zlatna), *Alburnus Maior* (Roșia Montană), Abrud. Câte un drum de legătură cu zonele miniere din Munții Apuseni se îndrepta din valea Mureșului (Deva) către Brad și de la *Potaissa* spre Baia de Arieș și Câmpeni.

Drumurile romane din Dacia sunt cunoscute din *Tabula Peutingeriana*, pe baza identificării arheologice pe teren sau prin descoperirea unor stâlpi miliari. Multe drumuri secundare, de legătură, sunt lipsite astăzi de un suport documentar concret, dar ele au existat în realitate, pentru că anumite castre, așezări sau vile rustice nu puteau rămâne izolate de principalele căi de comunicație. Ca surse, *Cosmographia Ravennatului* (sec. VII) și rare sau întâmplătoare mențiuni la unii autori antici sunt de mai puțin folos.

Tabula Peutingeriana, alcătuită — după unii autori — în deceniul șase sau șapte al secolului al III-lea sau — după alții, mai recent — abia în prima jumătate a secolului al V-lea, sau chiar mai târziu, înfățișează cele trei mari artere de comunicație care porneau de pe Dunăre, de la *Lederata*, *Dierna* și *Drobeta*, și ajungeau în Dacia intracarpatică la *Ulpia Traiana* și la *Apulum*. Traseul lor mai detaliat s-a putut stabili pe cale arheologică și cu ajutorul unor stâlpi miliari.

Referitor la drumurile din Dacia transilvană, dispunem acum de opt sau nouă stâlpi miliari, care oferă date despre distanța dintre localități, traseul, terminarea și refacerea unor drumuri etc. Miliarul cel mai vechi se datează în anul 107–108 și s-a descoperit la Aiton, pe drumul imperial *Potaissa* – *Napoca*, la care a lucrat cohorta *I Hispanorum milliaria*, drum prelungit apoi, pe la *Optatiana* (Sutoru), *Largiana* (Românași) și *Certiae*

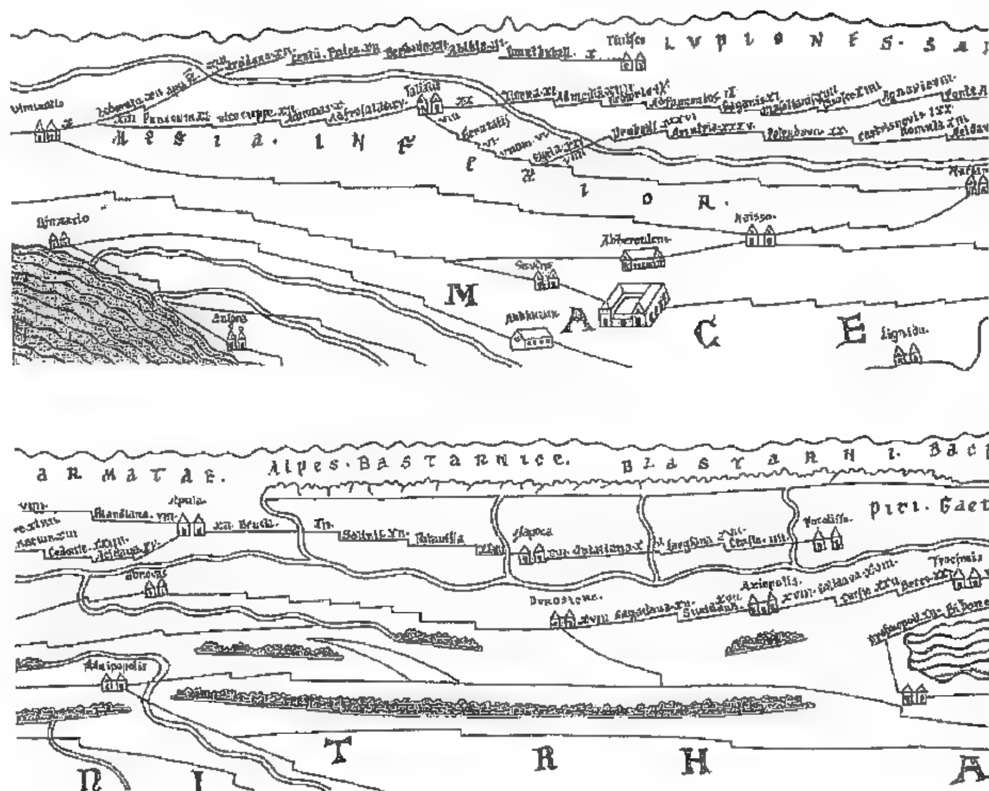

Fig. 17 Fragment din *Tabula Peutingeriana.*

(Romita), până la *Porolissum.* După cum arată miliarul descoperit la Mera, aproape de *Napoca,* acest drum a fost refăcut sub Marcus Aurelius (anii 164–165) și din nou reparat pe timpul lui Caracalla, desigur înaintea vizitei împăratului din anul 213 în Dacia și chiar la *Porolissum.* Maximin Tracul a reconstruit drumul dintre *Resculum* (Bologa) și Almașu Mare și pe cel din defileul Oltului. În vremea Severilor sunt atestate refaceri ale drumului strategic *Romula* — Islaz, la vărsarea Oltului în Dunăre. Ultimul miliar cunoscut pe teritoriul Daciei traiane datează din timpul lui Trebonianus Gallus (251–253) și se referă la restaurarea drumului pe Mureș, între *Apulum* și *Micia.*

Comunicațiile și transporturile de mărfuri pe cursul unor râuri interioare, în special pe Mureș, sunt atestate epigrafic. Astfel, la Călugăreni pe Niraj (jud. Mureș), unde se afla un castru roman, o inscripție menționează un *collegium utriculariorum.* De asemenea, la Marga pe Bistra (jud. Caraș-Severin). La *Apulum* se cunoaște un *genius* și un *collegium nautarum.* Tot aici, la Partoș, unde a luat ființă primul oraș, se găsea un port pentru activitățile de navigație. La *Micia,* statuia unui corăbier ar putea indica, de asemenea, existența unui port fluvial, legat de traficul comercial cu *Pannonia* și Câmpia Tisei. Foarte

probabil că și cursul inferior al Oltului era folosit pentru navigație, deși mențiunile documentare lipsesc. Tisa, pe de altă parte, prin *Partiscum,* putea prelua o parte a traficului de pe Mureș către porturile dunărene.

Dezvoltarea economică a orașelor și a unor localități mai mari. Ca centre de producție meșteșugărească și de comerț, orașele au jucat un rol primordial în viața economică a provinciei, atât pe plan intern, cât și în relațiile schimbului de mărfuri cu alte regiuni din imperiu și chiar din *barbaricum.* În Dacia, orașele, cu structura specifică epocii, au apărut ca rezultat al cuceririi și al instalării durabile a stăpânirii romane. Cu excepția Sarmizegetusei, de la început cu rang de *colonia,* întemeiată pe un loc nou, toate celelalte orașe din provincia traiană au luat ființă din așezări romane mai modeste, civile sau de caracter militar, în urma unui proces evolutiv mai rapid sau mai lent. De la marile așezări dacice desființate prin cucerire, romanii au păstrat doar numele, dat noilor localități pe care le-au întemeiat, pe amplasamente noi, localități (*vicus* și *civitas*) din care au răsărit apoi orașele cunoscute. Nu încape îndoială că dezvoltarea social-economică a fiecărui oraș în parte era legată de resursele solului și ale subsolului regiunii, de poziția sa față de căile de comunicație terestre și pe apă, de implicarea în viața comercială și, nu în ultimul rând, de locul și de rolul jucat în sistemul de organizare administrativă și militară.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa, deși era primul oraș roman pe pământ dacic, centrul politic, administrativ, cultural și religios, capitală a noii provincii, nu a deținut și primul loc în ierarhia economică. Capitala, deși dispunea de ateliere și meșteșugari de tot felul (olari, cărămidari, metalurgiști, pietrari, zidari etc.) și chiar de o școală de sculptură, deși avea, ca rezidenți, numeroși proprietari funciari, oameni de afaceri și comercianți, ea a fost totuși depășită de *Apulum* sub raport economic. Explicația constă în faptul că *Ulpia Traiana* nu se găsea în mijlocul unei bogate regiuni agricole sau miniere și nu a fost nici sediul unei garnizoane militare permanente. Spre ea doar se scurgeau multe din resursele și bogățiile provinciei, pentru ridicarea edificiilor și a marilor construcții urbane corespunzătoare instituțiilor și necesităților unei capitale de provincie.

Apulum, în schimb, s-a bucurat de o așezare extrem de favorabilă din punct de vedere economic și de la început a constituit centrul militar al întregii provincii, căpătând apoi o pondere administrativă care o întrecea pe cea a capitalei. Așezat în valea largă și fertilă a Mureșului, în vecinătatea exploatărilor aurifere din Munții Apuseni, important nod rutier în inima provinciei, sediu permanent al legiunii *XIII Gemina, Apulum* a devenit, începând de la Marcus Aurelius, ca *municipium* și apoi *colonia,* centrul economic și militaro-administrativ cel mai important al Daciei. Sub Septimius Severus, prin crearea celui de-al doilea oraș (*municipium*), *Apulum* se situează definitiv în vârful ierarhiei urbane din Dacia. Plasat pe malul drept al Mureșului, unde dispunea de un port fluvial, orașul s-a dezvoltat economic și datorită traficului comercial pe cursul acestui râu, care făcea o legătură lesnicioasă cu ținuturile din preajma Tisei și, mai departe, cu *Pannonia.*

Ampelum (Zlatna) a progresat și a ajuns la prosperitate economică grație faptului că era centrul administrativ al minelor de aur din zonă, și un fel de localitate-satelit a

metropolei apulense, unde se și încheiau multe acte ale oamenilor de afaceri și ale arendașilor de la minele aurifere, fapt consemnat și pe unele tăblițe cerate.

Pe lângă alte ateliere meșteșugărești, pe care le avea în mod firesc în perioada municipală, *Ampelum* se dovedește că era și un centru de producție ceramică.

Potaissa (Turda), rămasă timp de peste șase decenii în stadiul unui *vicus* cu o dezvoltare lentă, înregistrează un mare salt și pe plan economic numai după ce a fost transferată aici legiunea *V Macedonica*.

Napoca își datorează cu precădere înflorirea sa social-economică și urbanistică resurselor agricole din teritoriul său rural și poziției de întâlnire a mai multor drumuri din nord-vestul provinciei. Municipiu încă de la începutul domniei lui Hadrian și capitală a *Daciei Porolissensis*, *Napoca* a devenit și a rămas un puternic centru comercial, agricol și meșteșugăresc: metalurgie, producție de fibule, ceramică, sculptură în piatră etc.

Porolissum (Moigrad), situat în punctul cel mai nord-vestic al provinciei, a ajuns la o situație economică datorită rolului său militar și schimburilor comerciale pe care le întreținea cu dacii liberi și cu alte populații aflate dincolo de frontierele nord-vestice ale Daciei. Cercetările din ultimele două decenii au scos la lumină clădirea vămii și au precizat un export însemnat de ceramică produsă aici (diferite tipuri de vase, opaițe), spre *barbaricum*. Alte meșteșuguri, între care și prelucrarea pietrelor semiprețioase pentru inele (*gemmae*), sunt, de asemenea, prezente. Existența unui atelier de falsificare a anumitor monede romane rămâne doar o presupunere, dar nu lipsită de orice temei.

Drobeta, dintre orașele Daciei sudice, s-a dezvoltat cel mai rapid sub raport social-economic și urbanistic, deoarece era un mare port al Daciei la Dunăre și stătea în legătură organică cu podul lui Traian peste fluviu, unde se întâlneau multe drumuri comerciale, locale și interprovinciale. Prosperitatea economică și importanța sa în traficul fluvial, pe lângă alți factori, au determinat ridicarea *Drobetei* la rangul de municipiu, încă în primii ani de domnie ai lui Hadrian, iar statutul municipal a potențat și dezvoltrea economică.

Dierna (Orșova) a fost una din localitățile care, deși se bucura de o poziție favorabilă la vărsarea Cernei în Dunăre, în capul importantului drum spre *Tibiscum*, totuși a avut o dezvoltare relativ înceată. Progresul său economic se leagă, în general, de faptul că era important punct vamal și port fluvial, cu rol de escală în traficul de pe Dunăre, înainte de trecerea corăbiilor prin Cazane și prin Porțile de Fier. Se pare că înflorirea *Diernei* a fost umbrită de *Drobeta*.

Romula (Reșca), însemnat centru comercial și meșteșugăresc (olărie, cărămidării, geme), situată pe malul drept al Oltului, într-o regiune bogată în resurse agricole, s-a ridicat rapid din punct de vedere urbanistic și economic. Întemeiată pe loc nou prin colonizare, *Romula* își datorează apoi dezvoltarea generală și așezării sale pe drumul care urca pe Olt spre Transilvania și împrejurării că era, totodată, un punct militar în partea sudică a sectorului alutan al limesului. La reorganizrea hadrianică a provinciei, *Romula*, ridicată la rang de *municipium*, a fost singurul oraș din *Dacia Inferior* și a devenit astfel capitala acesteia, situație care a grăbit ritmul dezvoltării sale urbanistice și economice.

Pe lângă cele 11 orașe ale Daciei — toate cu statut de municipiu și cele mai multe ajunse pe treapta supremă de *colonia*, cinci beneficiind chiar de *ius Italicum* — o dezvoltare cvasiurbană au atins de fapt și alte localități, cărora însă nu li s-a conferit dreptul de municipiu, cu toate că ele au avut un rol însemnat în viața economică a provinciei. Este vorba de *Sucidava* (Celei), port la Dunăre, cu dezvoltare cvasiurbană apreciabilă, *Micia* (Vețel), cu statut de *pagus*, important centru economic și militar, punct vamal pe Mureș, și *Germisara* (Geoagiu), stațiune balneară intens frecventată. La acestea se mai pot adăuga și altele, care au depășit stadiul unei așezări rurale obișnuite: *Salinae* (Ocna Mureș), cu mari ocne de sare, *Brucla* (Aiud) și *Aquae* (Călan), *pagus* și stațiune balneară, toate în Dacia intracarpatică, iar la sud de Carpați, *Buridava* (Stolniceni), *Acidava* (Enoșești), ambele centre rural-militare, și Cioroiu Nou (jud. Dolj), însemnat centru de valorificare a resurselor agricole din bogata zonă înconjurătoare.

Stațiunile balneare. Deși nu au avut rol în producția de mărfuri, totuși ele nu pot fi omise din pulsul vieții comerciale a provinciei. Apele termale vindecătoare de la Băile Herculane (*Ad Mediam*), *Germisara* (Geoagiu) și *Aquae* (Călan) erau renumite și foarte căutate de romani. Izvoarele termale de la Băile Herculane se găseau sub protecția zeului Hercules, căruia bolnavii care și-au recâștigat sănătatea îi aduc, ca și altor zei vindecători (Aesculap și Hygia), elogii și mulțumiri, prin ridicarea de inscripții și de monumente. Printre cei care își exprimă recunoștința față de zeii tămăduitori ai durerilor reumatice, grație apelor termale, se numără mari proprietari funciari, comandanți militari, înalți funcționari și bogătași din Dacia și din provinciile vecine. Dacă despre *Aquae* lipsesc date mai relevante, în schimb referitor la *Germisara* există informații relativ bogate, datorită cercetărilor și descoperirilor din ultimele două decenii. Situată aproape de castrul roman de la Cigmău pe Mureș, la marginea sudică a Munților Apuseni și amenajată *manu militari* de formațiuni din legiunea de la *Apulum*, *Germisara* dispunea de izvoare cu apă calcaroasă și feruginoasă, cu proprietăți radioactive. Numele dacic al localității, contrar lipsei materialelor arheologice dacice, arată că apele de aici și efectele lor curative erau cunoscute și de daci în epoca preromană. Oricum, în perioada romană stațiunea era foarte căutată și apreciată, dovadă numeroasele altare și plăcuțe de aur cu inscripții închinate Nimfelor, lui Hercules, lui Aesculap și Hygiei de către bolnavii care și-au găsit acolo alinarea suferințelor corporale. Pe una din plăcuțele de aur menționate, dedicată Nimfelor, figurează și numele acelui *Decebalus Luci*, peregrin de certă origine dacică. Bogate izvoare termale existau și la Buziaș (jud. Timiș), dar material documentar sau urme romane de amenajare și folosire nu s-au descoperit.

Așezările de lângă castrele trupelor auxiliare (*vici militares*), unde se desfășura o intensă activitate meșteșugărească și comercială, au format neîncetat și pretutindeni în Dacia, ca și în restul imperiului, importante locuri de contact și schimburi de produse între garnizoanele romane și aparținătorii acestora, pe de o parte, și populația agricolă (autohtoni și coloniști), pe de altă parte. Cercetările arheologice arată limpede aceste relații economice (și nu numai), punând, totodată, în evidență situația materială mult mai bună a populației

din aceste așezări, decât cea din satele obișnuite de agricultorii și crescătorii de animale din cuprinsul provinciei. Apoi, nu trebuie pierdut din vedere că unele așezări aflate lângă castre auxiliare au devenit cu timpul orașe (*Porolissum*, *Tibiscum*), ca și cele două așezări *canabae* ale legiunilor de la *Apulum* și *Potaissa*.

Ca și în alte părți ale Imperiului roman, orașele și localitățile mai mari din Dacia, împreună cu lagărele militare și așezările lor civile, au constituit veritabila osatură a întregului sistem economic, bazat pe agricultură, meșteșuguri, minerit și schimbul de mărfuri. Orașul, născut în Dacia din colonizarea romană masivă, era locul de reședință și de conducere al plutocrației, marilor proprietari funciari, de prăvălii și ateliere meșteșugărești, al cămătarilor, al oamenilor de afaceri și al comercianților. În oraș se acumula o mare cantitate de mărfuri și de produse agricole strânse din mediul rural, se concentra masa monetară aflată în circulație și se încheiau marile tranzacții comerciale. Satul dacic, preponderent autohton ca demografie, a constituit mereu, împreună cu vilele rustice, rezervorul de produse cerealiere necesare aprovizionării orașelor, centrelor meșteșugărești și miniere. Teritoriul aparținând orașelor și trupelor era cultivat în principal cu forța de muncă a populației rurale, foloasele fiind reciproce, dar cu o mare înclinare a balanței nu spre producătorii direcți, ci spre proprietarii de terenuri agricole, comercianți, oameni de afaceri etc. Orașele au beneficiat de mari avantaje economice și financiare, în comparație cu lumea rurală, fapt reflectat în circulația monetară, în numărul monumentelor și al inscripțiilor, valoarea construcțiilor și în toată structura vieții sociale.

Comerțul și circulația monetară. Producția masivă și variată a mărfurilor a determinat și în Dacia romană intensificarea schimburilor comerciale interne și externe, efectuate de producătorii înșiși (unele din cele interne), dar mai cu seamă de către negustorii de profesie. Ocupându-se exclusiv de comerț, negustorii mijloceau schimbul de mărfuri între producători și consumatori, obținând din această activitate venituri apreciabile. Dezvoltarea comerțului Daciei, atât în interior, cât și cu alte provincii ale imperiului ori cu ținuturile limitrofe din *barbaricum*, a fost potențată de enorma cantitate a monedelor romane care au circulat intens pe tot cuprinsul său, până la mijlocul secolului al III-lea, când circulația monetară a slăbit considerabil și a devenit de-a dreptul anemică, din cauza crizei generale a imperiului.

Negustorii și moneda romană se știe că au pătruns și circulat în Dacia cu mai bine de două secole înainte de cucerire. După întemeierea provinciei, însă, circulația monetară și activitățile comerciale au crescut extrem de mult și de rapid, plasând Dacia, și din acest punct de vedere, în rândul provinciilor romane mai vechi. Drumurile comerciale, terestre și fluviale, care făceau legătura cu nordul Italiei și cu provinciile din centrul și vestul Europei, cu Peninsula Balcanică și cu porturile de la Marea Adriatică, bine și demult cunoscute, au continuat să fie artere de mare circulație a negustorilor, a mărfurilor și a monedei romane, ca parte integrantă a imperiului.

Cu privire la negustorii care au activat în Dacia, despre originea lor etnică-teritorială, inscripțiile oferă date dintre cele mai valoroase. Astfel, la *Apulum*, dintre cei cinci negustori

cunoscuți din textele epigrafice, doi sunt sigur sirieni, Aurelii Alexander et Flavius, *Suri negotiatores*, iar T. Aur(elius) Narcissus *negotiator*, după cognomen, ar putea fi grec sau oriental. Alți doi provin iarăși din Orient, iar unul, T. Fabius Ibliiomarus este de neam celtic din *Augusta Treverorum* (Trier). La *Ulpia Traiana* apar alți patru comercianți, dintre care doi, Caius Gaianus et Proculus Apollofanes erau, de asemenea, *Suri negotiatores*, cum se precizează în inscripție. La *Drobeta*, un Primus Aelius Ionicus *negotiator* pare a fi tot oriental, dacă avem în vedere cognomenul pe care îl poartă. La *Drobeta* se mai cunoaște un negustor celt, L. Samognatius Tertius din *Augusta Treverorum*. În prima jumătate a secolului al III-lea, comercianții din *Dacia Apulensis*, *negotiatores prov(inciae) Apul(ensis)*, erau organizați într-un fel de colegiu și aveau chiar un apărător reputat (*defensor optimus*), domiciliat în *Ulpia Traiana*, care le susținea interesele în raporturile cu fiscul imperial. Tot negustori se pare că erau și doi greci din *Ampelum*, menționați într-o tăbliță cerată. Aceștia, la 28 martie 167, înființează o societate bancară (*societas danistaria*), cu scopul de a împrumuta bani cu dobândă. Pe lângă comercianții atestați ca atare, în inscripții apar mulți alții, nenominalizați ca îndeletnicire, care erau de asemenea negustori. Aici s-ar putea încadra și acei *Galatae*, *Asiani*, *Ponto-Bithyni* de la *Napoca*, *Apulum* și *Germisara*, precum și unii din regiunea auriferă, ca Asclepius Asclep(iadis) și Alexandrianus sau unii din rândurile acelor *cives Bithyni* de la *Ampelum*.

Din datele epigrafice amintite rezultă că cei mai mulți negustori cunoscuți în Dacia, ca și în alte părți ale imperiului, sunt de origine orientală. Pe primul loc se situează sirienii, în număr mare fiind cei din *Palmyra*. Comercianții sirieni, încă din vremea lui Traian, s-au organizat în asociații și erau foarte activi. Centrul activității lor comerciale pare că se afla în Tracia, la *Augusta Traiana*, de unde exportau vinuri sudice în ținuturile de la nordul Dunării. Negustori vestiți erau și cei din *Gallia* (*Treveri*), care se dovedește că în Dacia ocupau locul al doilea, după cei din Orient.

Din inscripții se desprinde și constatarea că negustori originari din Dacia s-au stabilit în alte provincii și își desfășurau acolo activitatea comercială, iar unii din diferite regiuni ale imperiului s-au specializat în negoțul cu Dacia. Astfel, un decurion din *Potaissa* se cunoaște ca *negotiator*, la *Salona*, pe coasta Dalmației, altul, originar din *Porolissum*, desigur comerciant și el, se întâlnește tot în Dalmația, la *Nedinum*, iar un al treilea este menționat la *Tragurium*, aproape de *Salona*. Din *Ulpia Traiana*, un P. Aelius Arrianus Alexander, probabil grec de origine, a putut ajunge în insula Lesbos, la Mytilene, tot cu afaceri comerciale. În *Aquileia* este cunoscut un negustor din *Colonia* pe Rhin, care se intitulează *negotiator Daciscus*, datorită comerțului pe care îl făcea cu provincia Dacia.

Legăturile comerciale pe care Dacia le avea cu alte provincii sau cu mari centre de comerț din imperiu rezultă plenar din descoperirile de monede (provinciale, orășenești, coloniale), din găsirea unor amfore pentru vinuri și pentru ulei de măsline, precum și din prezența ceramicii fine de import sau a altor mărfuri mai deosebite sau de lux: bijuterii, opaițe, vase de sticlă ori de bronz, țesături fine etc. Pentru export, provincia carpatică dispunea de produse și materii prime, precum cereale, sare, lemn, cupru, vite, piei, lână, miere, ceară și altele, fără să mai vorbim de aur. Se vede, așadar, că Dacia importa mai

mult obiecte de lux, uleiuri și vinuri sudice cumpărate de oamenii bogați, de militari sau de alte categorii sociale favorizate și exporta în general materii prime, produse neprelucrate. Principalele centre de comerț erau marile orașe, în frunte cu *Ulpia Traiana, Apulum, Drobeta, Napoca.*

Comerțul cu *barbaricum* revenea în principal orașelor situate *pe* sau *aproape* de frontieră, *Porolissum, Tibiscum, Romula,* despre ale căror relații comerciale cu dacii liberi și iazigii există date concrete, furnizate de cercetările arheologice: ceramică, mărgele și alte podoabe sau obiecte de uz cotidian. Este de admis că de la *Napoca,* unde s-a dovedit că funcționa un mare atelier de fibule, multe astfel de piese au ajuns și la populațiile din afara granițelor provinciei.

Monedele romane care au circulat în provincia Dacia erau de aur, de argint și de bronz, reprezentate de *aurei* (piese din aur), denari, quinari și *antoniniani* (nominale de argint), sesterți, *dupondii,* ași (nominale de bronz). Unitatea de calcul era sestertul și denarul. În tăblițele cerate, toate tranzacțiile și prețurile sunt exprimate exclusiv în denari. O perioadă de 11 ani (246–256) provincia a avut o monetărie proprie, care funcționa probabil la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și emitea monede de bronz cu emblemele celor două legiuni și legenda *Prov(incia) Dacia.*

În comparație cu perioada anterioară, circulația monetară a crescut considerabil, datorită dezvoltării vieții economice, care a necesitat o enormă masă monetară, în urma integrării Daciei în imperiu. Cantitatea mare de monedă a intrat în Dacia ca solde pentru militari, salarii pentru funcționarii publici, ca investiții în diferitele ramuri ale economiei și prin comerț. Inscripțiile ne-au transmis mai multe sume de bani care s-au plătit în diferite împrejurări, fapt din care rezultă anumite prețuri și mărimea sumelor vehiculate în straturi precizate ale populației orășenești sau din alte localități mai mari. Astfel, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* pentru *annona* orașului, un flamen a donat 80 000 de sesterți, cu ocazia alegerii sale în această funcție, iar pavarea unei jumătăți din piață a costat 50 000 de sesterți. Tot la *Ulpia Traiana* pentru înmormântarea și pentru ridicarea unei pietre funerare a unui membru al colegiului fabrilor s-a contribuit cu suma de 400 de denari. În *Apulum,* pentru construirea frontonului la clădirea colegiului fabrilor a fost nevoie de 6 000 de sesterți. La *Micia,* se precizează într-o inscripție că o ofrandă (*sacrum*) făcută templului zeului Silvanus Domesticus a fost în valoare de 10 *pondi* de argint, adică circa 800 de denari. O jumătate de casă, cumpărată în *Alburnus Maior,* a costat 300 de denari etc. Cele mai răspândite sunt monedele de bronz și denarii, care se întâlnesc pretutindeni. Circulația monetară cea mai mare era în mediul urban și în castrele romane. În așezările rurale, inclusiv cele de coloniști, monedele se găsesc în număr mic. În necropole, ca piese izolate depuse în mormânt, ele apar cu semnificația de *obolul lui Caron* din religia romană.

În toată Dacia romană s-au descoperit până acum circa 130 de tezaure monetare. Nominalul tezaurizat, până la Gordian al III-lea, este aproape în exclusivitate denarul, datorită conținutului de argint. Antoninianul, emis de Caracalla ca o monedă supraevaluată, cu miez de bronz și înveliș de argint, egală însă cu unu și jumătate sau doi

denari, a fost în general exclus de la tezaurizare până la Filip Arabul, când, se generalizează și invadează piața provinciei. De notat că Elagabal și Severus Alexander nu au emis antoniniani, ci numai denari, ca monedă de argint. Moneda de aur, lipsită de valoare circulatorie în schimburile comerciale obișnuite, se dovedește foarte rară în descoperirile din provincia Dacia, iar tezaure formate numai din piese de aur încă nu s-au găsit. Se vede că *aurei* erau rezervați în economia imperiului doar pentru mari tranzacții comerciale și pentru plata subsidiilor. Mare circulație au avut în schimburile mărunte cotidiene monedele de bronz, care se descoperă foarte frecvent pe tot întinsul provinciei, atât la oraș, cât și în mediul rural. Cu una sau două excepții, nici monedele de bronz nu au format în Dacia romană obiectul tezaurizării.

Referitor la circulația monetară, trebuie relevat și faptul că denarii republicani și ai primilor împărați se întâlnesc în spațiul provinciei, ca piese rămase în circulație, în număr extrem de mic, în timp ce denarii de la Nero și de la împărații din dinastia Flaviilor sunt relativ frecvenți în descoperiri și tezaure în prima jumătate a secolului al II-lea, alături de monedele curente.

Cu privire la numărul monedelor care alcătuiesc tezaurele monetare îngropate în pământul Daciei romane și ieșite la lumină în cursul timpului până în zilele noastre, se constată că ele sunt de obicei tezaure mici și mijlocii, formate din câteva zeci sau câteva sute de piese. Numai în puține cazuri s-au găsit tezaure constituite din una sau două-trei mii de monede. Explicația rezidă în faptul că avem de-a face cu agoniseli bănești ale unor proprietari mai mărunți, meseriași ori funcționari rurali și urbani, soldați sau veterani. În general, ascunderea masivă a tezaurelor de monede a avut drept cauză anumite evenimente politico-militare, invazii „barbare", după care avutul bănesc pus la adăpost nu a mai fost recuperat de proprietari. În Dacia, cele mai multe tezaure monetare au fost îngropate în perioada Gordian al III-lea – Decius (238–251). Grupul cel mai numeros de tezaure a fost ascuns, ca și în *Moesia,* din cauza invaziei carpilor, în timpul lui Filip Arabul.

În prima jumătate a secolului al III-lea, începând chiar de la Septimius Severus, în circulația monetară din Dacia se produc o serie de schimbări și perturbări. Mai întâi, denarul, care constituia moneda de încredere, scade ca valoare, din cauza reducerii treptate a conținutului de argint. Apoi, Caracalla, în 215, bate moneda cu pojghiță de argint, *antoninianus,* ca nominal de concurență față de denar, cu valoare intrinsecă supraevaluată, de speculă, în special pentru plătirea soldelor. Pentru a suplini lipsa de monedă, Filip Arabul s-a văzut constrâns să pună în circulație moneda de bronz cu *Provincia Dacia,* ușurând astfel în interior schimburile mărunte marfă–bani. Dar criza economică din imperiu, dublată de atacurile din afară asupra provinciei, s-a manifestat sub forma cea mai acută și în Dacia, în special în timpul domniei lui Gallienus. În domeniul monetar, începând cu Decius sau Trebonianus Gallus, circulația monetară se prăbușește pur și simplu, apropiindu-se de un *hiatus.* După cum indică descoperirile, monedele din perioada Decius – Aurelian lipsesc ori sunt extrem de rare atât ca piese izolate, cât și în conținutul unor tezaure. În 256, chiar și atelierele care emiteau moneda

de bronz cu *Prov(incia) Dacia* își încetează activitatea. Economia Daciei, bazată solid în trecut pe sistemul monetar, timp de două decenii și jumătate înainte de retragerea aureliană a traversat o criză destabilizatoare și în plan financiar, ajungându-se predominant la schimburile de mărfuri în natură. Această stare de lucruri se va menține în Dacia abandonată de armata și autoritățile civile romane până la Constantin cel Mare, când, o dată cu revenirea stăpânirii romane la nordul Dunării, se produce o puternică revigorare a circulației monetare și a vieții economice în ansamblul ei.

Impozitele și vămile. Organizarea fiscală și vamală a Daciei romane nu se deosebea de cea din alte provincii ale imperiului. Procuratorul financiar al Daciei unitare din timpul lui Traian își avea sediul la *Ulpia Traiana*, unde se păstrau registrele de impozite și venituri ale întregii provincii (*tabularium provinciae*) și administra finanțele Daciei, potrivit atribuțiilor sale specifice. După reorganizarea administrativă de la începutul domniei lui Hadrian, când iau ființă trei provincii dacice, situația se schimbă, în funcție de noile condiții politico-militare și administrative care s-au creat. *Dacia Superior*, care pe lângă auxilii avea și o legiune (cea de la *Apulum*), alături de guvernatorul de rang pretorian dispunea și de un procurator financiar (*procurator Augusti*), numit de împărat dintre membrii ordinului ecvestru, care răspundea numai de problemele financiare. *Dacia Inferior* și *Dacia Porolissensis*, deoarece nu aveau pe teritoriul lor nici o legiune, ci numai trupe auxiliare, erau conduse fiecare de câte un guvernator (*praeses*), care, pe lângă celelalte drepturi (civile, militare, judiciare), cumula și funcția de șef al finanțelor. Deci, aceste două provincii nu aveau, separat, și un procurator financiar. Din anul 168, când are loc o nouă organizare administrativă, în cele trei Dacii (*Apulensis, Malvensis* și *Porolissensis*) conducerea politică și militară supremă aparține guvernatorului unic, acesta având în fiecare provincie câte un procurator financiar. Deci, criteriul existenței sau al lipsei legiunilor într-o provincie sau alta, după 168, și-a pierdut valabilitatea anterioară.

În Dacia, ca și în alte provincii ale imperiului, impozitele s-au stabilit pe baza unui recensământ general, făcut îndată după cucerire și reînnoit, probabil, după anumite perioade de timp, la nivelul întregii provincii. În cazul orașelor și al teritoriilor dependente, recensământul și impozitele pentru proprietari se stabileau din cinci în cinci ani, ca și suma globală datorată fiscului imperial de fiecare *municipium* și *colonia*.

Impozitele (*vectigalia*) plătite în Dacia, la fel ca și în alte provincii, erau de două feluri: directe și indirecte.

În categoria impozitelor directe (*tributa*) se încadrau impozitul funciar și capitația. Impozitul funciar se calcula pe un an și se vărsa fiscului provincial, prin grija orașelor. Acest impozit se plătea pentru terenuri (*tributum soli*) și, de asemenea, pentru imobile, după cum rezultă dintr-o tăbliță cerată (anul 159) de la *Alburnus Maior*, unde este vorba și de impozitul pentru o casă. Capitația se încasa de fiscul provincial după numărul de persoane (*tributum capitis*), atât de la cetățenii romani cât și de la peregrini. Cetățenii romani din orașele cu rang de *colonia* cu drept italic (*ius Italicum*), ca *Ulpia Traiana, Apulum, Napoca, Potaissa, Dierna*, erau scutiți de plata impozitului funciar.

Dările indirecte, denumite cu termenul general pentru impozite (*vectigalia*), erau mult mai numeroase și mai variate, iar plata lor nu comporta scutiri sau facilități. În această categorie erau cuprinse, de pildă, impozitul de 2,5% din valoare (*quadragesima*) pe circulația mărfurilor și a persoanelor, impozitul de 5% pe moșteniri (*vicesima hereditatum*) sau eliberările de sclavi (*vicesima libertatis sive manumissionum*), de 1% pentru vânzările de mărfuri (*centesima rerum venalium*) și impozitul de 4% din valoare pentru vânzările de sclavi (*vicesima quinta mancipiorum*). Tăblițele cerate, care conțin contracte privind vânzarea unor sclavi sau mărfuri obișnuite, nu menționează aceste dări. În schimb, la *Romula* și Doștat (jud. Alba) este atestat sclavul Hylas (*vicesimarius*), apoi libert, care strânge impozitul de 5% pentru eliberarea de sclavi. Dintre obligațiile fiscale făceau parte și corvezile prestate de țărani pentru întreținerea drumurilor, a castrelor, pentru transporturi și altele. Aceste impozite se adunau de o întreagă armată de funcționari, recrutați în general din rândul sclavilor imperiali și al liberților. În timp ce impozitele directe (*tributa*) se administrau de fiscul provincial, care utiliza o parte din ele pentru necesitățile locale, cele indirecte erau vărsate fiscului imperial de la Roma, operațiune de care răspundeau orașele din provincie. Fiscalitatea constituia o grea sarcină pentru populație, mai ales pentru țărănime, care era supusă și unor corvezi față de autoritățile civile și militare romane.

Taxele vamale (*portorium*) reprezentau un venit important pentru finanțele provinciei și ale imperiului. Ele se încasau pentru mărfuri și călători la frontierele provinciei și în interiorul acesteia, la intrarea în orașe și trecerea peste poduri, pentru circulația pe drumurile principale, la intersecția unor drumuri sau locuri de târg, în porturi fluviale, vaduri, trecători etc. Pentru mărfuri se percepea 2,5% din valoarea lor și pentru încasarea acestor taxe a fost organizat un serviciu special (*publicum portorium*). În perioada Traian–Marcus Aurelius, acest serviciu de încasare a vămilor era arendat de stat unor particulari, oameni de afaceri (*conductores*), care se puteau asocia formând o societate (*societas*). Ulterior, încasarea taxelor vamale era percepută direct de fiscul imperial, prin *procuratores*. În unele cazuri, existau și scutiri de vamă, acordate de obicei celor înstăriți, care aveau în circulație un mare volum de mărfuri.

Dacia nu a format niciodată o circumscripție vamală separată, ci ea făcea parte, sub Traian, ca district unitar din circumscripția mai mare a Illyricului (*publicum portorii Illyrici*), care, până la Hadrian, avea opt districte, inclusiv Dacia. La reforma hadrianică, districtele Illyricului, împreună cu cele trei Dacii, erau zece la număr: *Raetia* și *Noricum*, cele două Pannonii și cele două Moesii, Dalmația și cele trei provincii dacice. Această situație se pare că nu s-a menținut ulterior reformei lui Marcus Aurelius din 168, când cele trei Dacii împreună cu *Moesia Inferior* au constituit un singur district vamal, în cadrul comasării districtelor vamale ilirice, trei în total. În unele inscripții din timpul lui Commodus se menționează procuratori ai vămilor Illyricului *per Moesiam inferiorem et Dacias tres*[1].

[1] *CIL* 7 435 = *ILS* 1 465 (*Nicopolis*, în *Moesia Inferior*); *CIL* III, 7 127 = *ILS* 1 421 (*Efes*).

Încasarea taxelor vamale se făcea și în Dacia în numeroase locuri (*stationes portorii*), unde funcționau birouri sau oficii speciale (*tabularium*), conduse de unul sau doi sclavi (*servi villici*), care aveau în subordine și alți funcționari, recrutați dintre sclavii imperiali (*familia vectigalis*). În Dacia existau numeroase locuri de perceperea vămii, unele bine atestate documentar, iar altele mai puțin sigure, din lipsă de date suficiente ori mai explicite. În temeiul datelor epigrafice, astăzi putem considera ca sigure stațiunile vamale de la *Dierna, Micia, Drobeta, Sucidava, Partiscum* (Szeged), *Pons Augusti* (Voislova-Marga) și *Porolissum*, aceasta din urmă fiind atestată prin descoperirea însăși a clădirii de perceperea vămii, orășenești și provinciale. Nu este exclusă existența unei stații sau a unui birou vamal nici la *Ulpia Traiana, Ampelum, Alburnus Maior, Romula* sau chiar în *Potaissa*, la trecerea peste Arieș. Se adeverește că acolo unde epigrafic sunt menționați *servi villici*, câte unul sau doi, este în general de admis funcționarea unui oficiu vamal sau chiar o *statio*, fapt confirmat arheologic prin situația amintită de la *Porolissum*.

La *Drobeta*, se pare că cei doi sclavi, pomeniți într-o inscripție că au construit un *tabularium* pe timpul lui Septimius Severus, au putut încasa, fiecare, câte o taxă de vamă separată: unul la trecerea peste Dunăre pe podul lui Traian, iar celălalt în port. Această vamă dublă se presupune că putea funcționa și la *Sucidava*, în port și la intrarea pe drum în localitate.

Funcționarii vamali inferiori, ca *arcarii* (casieri), *contrascriptores* (verificatori de acte), *tabularii* (contabili), *dispensatores* (socotitori-casieri), care erau sclavi, s-au ridicat adesea la o bună situație materială, încât puteau ei înșiși să aibă sclavi personali și chiar să ridice temple ori alte construcții publice pe cheltuială proprie.

Capitolul VIII
STRUCTURI SOCIALE

În provincia Dacia, ca pretutindeni în lumea romană, societatea se stratifică în funcție de condiția juridică (oameni liberi și sclavi), statutul civic (cetățeni romani și necetățeni) și avere. Cetățenii romani, peregrinii, liberții, sclavii formează tot atâtea categorii juridice în tabloul societății provinciale, care nu se poate circumscrie unei scheme simplificatoare și rigide a claselor, a barierelor — sociale ori etnice — dintre ele. Prin interferențele dintre starea juridică și starea materială se obține o situație mai veridică: cetățeni romani și peregrini bogați, un strat de sclavi și de liberți imperiali cu venituri substanțiale, alcătuiesc clasa superioară a societății, în timp ce masa de oameni liberi, dar de condiție materială modestă, împreună cu sclavii și liberții acestora, formează treapta inferioară a societății. Limitele dintre straturile sociale sunt relativ labile, potrivite cu o lume în continuă transformare: dispar mici proprietăți și se concentrează „capital", peregrinii devin cetățeni — individual ori, o dată cu *Constitutio Antoniniana*, în masă — sclavii devin liberți, plebea urbană e întreținută de comunitate în timp ce liberții caută să se îmbogățească, pentru ca urmașii lor să acceadă în categoria superioară.

În fruntea ierarhiei sociale se situează puținii membri ai ordinului senatorial: guvernatorii provinciei, comandanții legiunilor și tribunii laticlavi din legiuni. Aceștia sunt urmați de cetățenii romani aparținând ordinului ecvestru: procuratorii provinciali, procuratorii minelor de aur, comandanții trupelor auxiliare și tribunii angusticlavi. Nici unul din acești membri ai ordinului cavalerilor, care îndeplinesc asemenea însărcinări, nu este originar din Dacia. Cu timpul, chiar provinciali din Dacia care satisfăceau condițiile (cetățenie romană, avere, onorabilitate) au fost admiși în ordinul cavalerilor, dar n-au obținut nicicând vreo procuratelă. În orașele Daciei locuiau bogate familii de cavaleri romani, cum este cea a lui P. Aelius Antipater la *Apulum*, a lui P. Aelius Maximus la *Napoca*, a lui P. Aelius Strenuus la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* etc. Cavalerii ocupă înaltele demnități municipale, cumulând funcțiile laice cu acelea religioase, posedă proprietăți funciare (P. Aelius Maximus este proprietarul fermei de la Ciumăfaia) sau arendează (ca P. Aelius Strenuus) pășunile și salinele. Dacă membrii ordinului senatorial sunt stabiliți temporar în Dacia, pe durata mandatului lor, familiile unor cavaleri reprezintă adevărata aristocrație provincială stabilă, care deținea importante resurse economice și monopoliza aparatul local de conducere.

O parte din aristocrația orășenească își are sorgintea în primele grupuri de cetățeni romani (*conventus civium Romanorum*, ca la *Potaissa*), care s-au stabilit în Dacia imediat după cucerire, numele lor de familie (*nomina*) distingându-i de cetățenii de dată mai recentă. Aportul veteranilor la constituirea și la dezvoltarea aristocrației locale este mai redus decât ne-am aștepta, iar prezența autohtonilor daci în acest segment este insesizabilă. Rolul principal în constituirea și afirmarea elitelor orășenești revine coloniștilor civili, cetățeni romani. Aristocrația municipală este mai bine documentată la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (familiile, uneori înrudite între ele, de Cominii, Varenii, Procilii, Aurelii, Iulii, Antonii, Turranii), la *Apulum* (în *colonia Aurelia* familia Aelia, din care făcea parte P. Aelius Antipater, și familia Iulia), la *Napoca* (mai ales Publii Aelii), la *Potaissa* (Aelii, Antonii și, mai ales, Aurelii), la *Drobeta* (Iulii și Aelii).

Aristocrația municipală din Dacia are atributele specifice acestui nivel social — este stratificată, cu averi diferențiate, dar nu excesiv de mari și practică relațiile clientelare. Aristocrația se dovedește, precum se va vedea, relativ darnică la adresa comunității prin acte de evergetism. Acest grup social nu este însă închis, remarcându-se o relativă mobilitate și permeabilitate, care oferea ascensiune socială continuă și unor *homines novi*. Promovarea socială urmărită de aristocrația municipală era pătrunderea în ordinul ecvestru. Există 33 de cavaleri recrutați din notabilitățile locale (16 cazuri la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 11 cavaleri proveniți din aristocrația din *colonia Aurelia* și trei proveniți din aristocrația din *municipium Septimium* la *Apulum*, două cazuri la *Napoca* și un caz la *Drobeta*). Fenomenul se produce abia începând cu a doua jumătate a secolului al II-lea, după ce familiile bogate de cetățeni romani se structurează într-o elită orășenească. Majoritatea acestor cavaleri cunosc o promovare civilă, mai puțini sunt cei care îndeplinesc funcții în armată. Numai P. Aelius Marcellus de la *Apulum*, urmând o carieră militară, ajunge *primuspilus* (el comanda prima centurie din prima cohortă a legiunii), apoi cavaler și *praefectus legionis*[1]. În lipsa promovării în ordinul cavalerilor, o altă modalitate de afirmare a preeminenței sociale în rândul elitelor urbane era obținerea decurionatului multiplu, ceea ce presupunea deținerea de proprietăți funciare mai mari și aflate în teritoriile mai multor orașe. Cât privește promovarea superioară, în ordinul senatorial, aceasta rămâne un fenomen cu totul excepțional în Dacia: se cunoaște un singur senator originar din Dacia, P. Aelius Gemellus din *Apulum*[2].

Din aceste elite municipale se recrutează membrii consiliilor orășenești (*ordo decurionum*), magistrații (*duumviri*, *aediles*) sau sacerdoții (*sacerdos arae Augusti*, *flamines*, *pontifices*). Aristocrația municipală reprezintă „burghezia" posesoare de mari ateliere meșteșugărești, dar care în același timp se ocupa cu comerțul și mai ales cu exploatarea unor proprietăți rurale, domeniu de activitate considerat prin excelență onorabil.

Tot dintre cetățenii romani (*cives Romani*), care se bucurau de drepturi depline, se recrutau și fruntașii așezărilor neurbane, *praefecti pagi*, *magistri pagi*, *curiales territorii*.

[1] *CIL* III, 1 181.
[2] *CIL* III, 1 006.

Numărul de cetățeni romani a sporit continuu, prin primirea cetățeniei în urma serviciului militar și mai apoi prin măsura lui Caracalla (*Constitutio Antoniniana*) de extindere a cetățeniei la aproape toți oamenii liberi din Imperiul roman.

Cei lipsiți de cetățenie, oamenii simpli (*peregrini*, *incolae*), formau o categorie foarte numeroasă, cel puțin în secolul al II-lea. Ei erau excluși de la magistraturi și chiar în secolul următor un rescript imperial din anul 212 excludea pe *plebei homines* de la decurionat[1]. Dar ei dețineau, ca principali producători, un important rol în viața economică: erau constructori, meșteșugari, negustori, cămătari, agricultori, arendași ai puțurilor de aur, unii folosind și munca sclavilor. Averea îi diferenția, cei mai bogați permițându-și acte de generozitate publică, iar cei care sărăceau îngroșau rândurile plebei urbane (*plebs*, *populus*), bucurându-se de distribuirile gratuite de alimente, sau deveneau muncitori cu contract de muncă în exploatările aurifere, poate și în alte domenii de activitate. Dacă tăblițele cerate din *Alburnus Maior* furnizează mai multe exemple de contracte de muncă încheiate de muncitorii liberi, lipsesc, în schimb, complet, documente care să ateste relații de colonat.

Lipsite de cetățenie erau și largi categorii de autohtoni din provincie; unii daci au devenit cetățeni în mod individual, prin efectuarea stagiului militar.

Din punct de vedere al posibilităților materiale, segmentul mijlociu — și cel mai numeros — al societății provinciale din Dacia era alcătuit din cetățeni romani cu o stare economică mai modestă, din daci și din grosul peregrinilor, dar despre situația lor concretă sursele de informare sunt foarte parcimonioase.

Într-o statistică din anul 1957, D. Tudor constata că din circa 2 000 de texte epigrafice, 151 fac referire la sclavi și la liberți; din cele circa 2 600 de nume de persoane din totalul inscripțiilor, vreo 200 aparțineau sclavilor. Se trăgea, astfel, concluzia că în Dacia sclavii și liberții puteau reprezenta, cel mult, un sfert din totalul locuitorilor provinciei, procent care ni se pare prea ridicat. Între timp s-au mai adăugat vreo sută de inscripții pe care sunt menționați sclavi și liberți, dar a crescut și numărul total al inscripțiilor cunoscute în Dacia.

Datele de care dispunem nu permit decât o estimare foarte aproximativă a numărului sclavilor și al liberților din Dacia romană, din cauza lipsei oricăror statistici în antichitate (chiar și la Roma) care să consemneze numărul sclavilor și din pricina declinului sistemului sclavagist în vremea când Dacia devine provincie romană. Se adaugă și caracterul unilateral al documentației epigrafice, în sensul că aproape toate referirile din inscripții se fac la minoritatea privilegiată a sclavilor imperiali, ori publici, ori intendenți, nu la sclavii de rând, care trebuie să fi fost mai numeroși. Unii cercetători consideră că în Italia, la începutul secolului I, existau două milioane de sclavi din cele șase milioane de locuitori. La apogeul său, Roma număra circa un milion de locuitori, din care 400 000 ar fi fost sclavi. Dar în Egipt, la sfârșitul secolului al II-lea, ilustrativ pentru fenomenul de decădere

[1] *Digesta*, L, 2, 4, 26.

a folosirii muncii sclavilor, din listele păstrate pe papiri referitoare la lucrările hidroagrare rezultă un procent de sclavi de doar 7% din totalul populației.

Numărul sclavilor din Dacia nu putea fi prea mare, după cum nici mari latifundii nu existau în Provincie. Prețul sclavilor, după cum rezultă din tăblițele cerate de la *Alburnus Maior*, este ceva mai ridicat decât media în alte zone ale Imperiului roman. Din datele de la *Alburnus Maior* rezultă că la mijlocul secolului al II-lea prețul unei fetițe sclave era 205 denari, al unui băiat 600 de denari, iar al unei femei 420 de denari. Cam în aceeași vreme, în Egipt, un copil de 8 ani costa numai 175 de denari, altul, de 7 ani, costa 200 de denari. Sclavii bărbați apți de muncă costau în Egipt 281–375 de denari, iar femeile costau 200–375 de denari. Această diferență de preț ar putea indica numărul mai scăzut de sclavi pe piețele Daciei. Este adevărat că și în Egipt, în secolul al III-lea, prețurile sclavilor au crescut. Un rescript imperial din anul 186 stabilea prețul unui sclav obișnuit în Africa romană la 500 de denari. Pentru prețurile mai ridicate în Dacia pledează și împrejurarea că, pentru a se plăti un impozit mai mic la vânzarea sclavilor (impozitul era de 4% din prețul înscris în contract), în acte se consemna o valoare mai mică decât prețul plătit în realitate. În cazul evicțiunii actului, cumpărătorul nu rămânea în pagubă, fiindcă primea ca despăgubire dublul sumei achitate, probabil suma reală plătită.

Primul contract[1] de vânzare-cumpărare din cele descoperite la *Alburnus Maior* se încheiase în localitatea *K(astellum) Artum* (sau *Kartum?*), la 17 martie 139, între vânzătorul Dasius al lui Verzo, pirust din *K(astellum) Avieretium* (sau *Kavieretium*, probabil o localitate din Dalmația) și cumpărătorul Maximus al lui Bato; observăm că ambii, ca și martorii, au nume ilirice. Se vindea o fetiță sclavă, cu nume grecesc (Passia), dar a cărei origine etnică nu era specificată, pentru prețul de 205 denari. Se menționa că sclava era copil găsit (*sportellaria*). Al doilea contract[2] de vânzare-cumpărare a unui sclav se încheiase în canabele legiunii *XIII Gemina* de la *Apulum*, la 16 mai 142, între vânzătorul Bellicus al lui Alexander (probabil un greco-oriental) și cumpărătorul Dassius Breucus (ilir). Obiectul contractului era băiatul sclav Apalaustus, vândut pentru 600 de denari; se specifica originea grecească a băiatului, ceea ce corespunde cu rezonanța numelui său. Al treilea contract[3] de vânzare-cumpărare se încheiase tot în canabele de la *Apulum*, la 4 octombrie 160, între vânzătorul Claudius Philetus (probabil greco-oriental de origine) și cumpărătorul Claudius Iulianus, soldat din legiunea *XIII Gemina*. Obiectul târgului era o sclavă, cretana Theudote, vândută pentru 420 de denari.

În cele trei contracte de vânzare de sclavi găsite în minele de aur de la *Alburnus Maior* vânzătorul garanta că sclavul (sclava) este sănătos. În cazul fetiței și al băiatului, formula era mai completă, garantându-se că acești sclavi nu sunt înclinați spre furt, nu fac pagube, nu sunt fugiți de la un alt stăpân și nu sunt sclavi vagabonzi. Prin urmare, se ofereau cumpărătorului două categorii de stipulațiuni: de vicii (sănătatea, furtul, fuga etc.: în

[1] *IDR* I, *TabCerD* VI.
[2] *IDR* I, *TabCerD* VII.
[3] *IDR* I, *TabCerD* VIII.

cazul băiatului se garanta că nu suferă de epilepsie, boală ascunsă, greu de depistat în momentul cumpărării) și garanțiile de evicțiune (dacă un terț ataca și anula, mai târziu, actul, cumpărătorului i se restituia prețul dublu). Se observă grija cumpărătorului ca sclavul cumpărat să nu fie implicat în afaceri penale, să nu fure și să nu vagabondeze; se ferea, de asemenea, sa cumpere sclavi fugiți de la vreun stăpân. Băiatul Apalaustus avea probabil vârsta care permitea folosirea la muncă, ceea ce explică prețul său, cel mai ridicat din toate trei cazurile. Femeia sclavă Theudote era cumpărată de un simplu *miles*, care plătea pentru ea mai mult decât solda sa anuală. Menționarea originii sclavului era obligatorie, pentru a se evita vinderea ca sclavi a unor cetățeni romani, interzisă. În cazul fetiței Passia specificarea că era copil găsit justifica lipsa menționării neamului. Contractanții (vânzători și cumpărători) din cele trei acte sunt cetățeni romani, dar și peregrini, deci necetățeni romani, care posedau sclavi. Vânzătorii nu par a fi veritabili negustori de sclavi (în pofida numelor orientale a doi dintre ei; unele colegii de negustori orientali se ocupau de predilecție cu comerțul cu sclavi), ci vânzători ocazionali. În privința soldatului din legiunea de la *Apulum*, care dă un preț atât de mare pe femeia sclavă, este posibil să fi fost doar un intermediar, care cumpăra ca să revândă în câștig.

Sclavii alcătuiau o clasă socială doar din punct de vedere juridic, fiindcă în realitate această clasă era tot atât de eterogenă, precum cea a oamenilor liberi. Izvoarele epigrafice îi consemnează arareori pe sclavii de rând (*servi ordinarii*); de regulă ele se referă la acei sclavi publici (*familia publica*) sau particulari (*familia privata*), care reprezintă, datorită unor condiții speciale, „aristocrația" sclavilor. Dintre sclavi, cea mai bună stare din punct de vedere material — care determina poziția socială privilegiată — o aveau sclavii imperiali (*familia Caesaris*), sclavi născuți în palatul imperial, instruiți și trimiși în provincii pentru a lucra în serviciile financiare, vamale ori administrative. Îndeplinind cu zel ordinele imperiale, această armată de mici funcționari la *tabularium*, la *stationes portorii*, în birourile procuratorului domeniului aurifer, era respectată și temută de masa populației. Inscripțiile îi menționează ca *scriba, librarius, arcarius, contrascriptor, dispensator, vicesimarius*. *Servi villici* conduceau uneori serviciile vamale, coordonând munca altor sclavi-funcționari.

Orașele, colegiile, templele aveau *servi publici*, pe care îi foloseau în servicii de funcționari mărunți, paznici etc.

Printre sclavii particulari, *actores* și *servi villici* formau, de asemenea, o categorie privilegiată. Ca instrumente docile ale stăpânilor, ei erau intendenți-administratori ai fermelor agricole, supraveghetori, reprezentanți ai stăpânilor în anumite împrejurări, chiar în operațiuni bancare.

Toți acești sclavi cu funcții administrative sau de conducere, din *familia publica* sau *actores* ai proprietarilor particulari, reușeau să adune — uneori pe căi ilicite — o avere proprie (*peculium*), chiar însemnată, de vreme ce îi vom întâlni printre evergeți. Ei încercau să rupă barierele juridice ale stării lor, fie cumpărându-și libertatea cu bani, fie îngrijindu-se de soarta copiilor, care erau considerați oameni liberi, dacă se nășteau din căsătoria sclavului (nerecunoscută legal, numai *contubernium*) cu o femeie de condiție liberă. Sclavii bogați

(exemplele provin din *servi Caesaris*) aveau ei înșiși sclavi, pe care îi utilizau ca ajutoare în slujbele lor ori ca înlocuitori (*servi vicarii*).

Sclavii de rând erau, practic, absenți din știrile epigrafice. Lipsiți de *peculium*, ei nu aveau posibilitatea de a înălța altare ori monumente funerare. *Servi ordinarii*, ca aceia care făceau obiectul contractelor de vânzare-cumpărare de la *Alburnus Maior*, trăiau în mizerie, efectuând cele mai grele munci, și se stingeau în uitare.

Pe lângă oameni liberi (cetățeni și peregrini) și sclavi, o altă categorie juridico-socială o alcătuiau sclavii eliberați — *liberti*. Fostul stăpân (*dominus*) devenea pentru aceștia *patronus*. Dacă legislația le rezerva un loc inferior în viața social-politică, li se deschidea în schimb un larg câmp de acțiune în viața economică. Odată eliberați, foștii sclavi încercau să șteargă amintirea stării juridice anterioare, eludând obligațiile care le reveneau față de *patronus*, fie acesta împăratul, orașul sau un particular. Dorința de îmbogățire și de afirmare, caracteristică acestei pături sociale, este izvorul nu numai al abuzurilor pe care le săvârșeau liberții aflați în funcții administrativ-fiscale, dar și al energiei, al hărniciei și al priceperii de care dădeau dovadă în diferite activități lucrative. Liberții imperiali ocupau posturi în aparatul administrativ: *tabularius provinciae*, *tabularius aurariarum*, *nummularius*, *vicesimae libertus*. Cea mai înaltă funcție la care putea aspira un libert imperial era cea de *procurator aurariarum*, în care documentele din Dacia consemnează trei sau patru liberți[1], aflați într-o colegialitate inegală cu procuratorii ecveștri din același post. Acapararea unor funcții, sporirea averii, dobândirea cetățeniei romane erau tot atâtea trepte pe care liberții le parcurgeau în efortul lor de integrare în societatea oamenilor pe deplin liberi. O mare satisfacție pentru liberți o constituia promovarea lor socială prin admiterea în *ordo Augustalium*. Această organizație a celor ce oficiau cultul imperial cuprindea puțini oameni născuți liberi, grosul îl constituiau liberții bogați. *Homines novi*, cei 80 de *augustales* cunoscuți din surse epigrafice la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Drobeta*, *Potaissa* și *Napoca*, se considerau o stare intermediară între aristocrația municipală și plebe. Dintre liberți se recrutau membrii și conducerea unor colegii religioase sau meșteșugărești; ei puteau ajunge patroni ai colegiului fabrilor (ca la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) sau *conductores publici portorii*. Deasupra calității de *augustalis* pentru liberții bogați se ridica mirajul obținerii ornamentelor decurionale (în absența decurionatului, interzis prin lege liberților). La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și la *Apulum*, foarte rar și presupunând servicii deosebite aduse orașului, liberții ajung la această supremă cinstire. Fiii liberților distinși cu *ornamenta decurionalia* sau care au devenit *augustales* puteau spera să ajungă printre notabilii orașului.

Acest tablou al ascensiunii liberților nu trebuie înțeles ca obligatoriu și generalizat, pentru că unii se vor pierde în masa plebei sărace.

Se cunosc puține date despre starea materială a diferitelor categorii sociale din Dacia. Suntem informați despre salariile celor aflați în fruntea ierarhiei sociale, înalți funcționari imperiali, despre soldele militarilor, rar despre alte venituri.

[1] *CIL* III, 1 622; *IDR* III/3, 294, 366, 367.

Membrii ordinului senatorial pe care-i întâlnim în provincie ca guvernatori, comandanți de legiuni ori tribuni laticlavi în legiuni dețineau în mod obligatoriu un patrimoniu evaluat oficial la un milion de sesterți. Nivelul averii cerute unui membru al ordinului ecvestru era de 400 000 de sesterți, iar cei care deveneau membri ai consiliului municipal (*ordo decurionum*) trebuiau să posede o avere de 100 000 de sesterți (25 000 de denari). Înalții funcționari din ordinul ecvestru, *procuratores* în fruntea unor provincii, ori în fruntea finanțelor sau a administrației unor patrimonii imperiale erau salariați, primind o retribuție anuală situată între 60 000 și 300 000 de sesterți. De regulă, procuratorii financiari din provinciile dacice aparțineau categoriei centenarilor (o retribuție de 100 000 de sesterți). Același salariu avea procuratorul de rang ecvestru din fruntea circumscripției vamale a Dacilor și a *Moesiei Inferior*. *Procurator aurariarum* de rang ecvestru era retribuit anual cu 60 000 de sesterți (*sexagenarius*), în timp ce omologul său libert imperial primea, probabil, 40 000 de sesterți anual.

Soldele militarilor au variat de-a lungul timpului, crescând pe măsura devalorizării monedei, dar și pentru că împărații (mai ales în secolul al III-lea) au fost nevoiți — pentru a obține ori pentru a păstra tronul — să augmenteze periodic soldele.

Un soldat dintr-o trupă auxiliară primea, în intervalul cuprins între domnia lui Domițian și Septimius Severus, o soldă anuală de 100 de denari. Soldele militarilor din legiuni erau mai mari, un *miles* primind, în aceeași perioadă, 300 de denari anual. Sub Caracalla această soldă se mărește la 675–750 de denari. Subofițerii aveau o soldă și jumătate, soldă dublă ori chiar triplă față de aceea a soldatului și aceste retribuții anuale creșteau în progresie geometrică la corpul ofițerilor: pe timpul lui Traian un centurion primea 5 000 de denari, iar un *primuspilus* primea 20 000 de denari; în secolul al III-lea solda centurionului de legiune era de 12 000 de denari (48 000 de sesterți).

Cel mai puțin cunoscute sunt veniturile clasei de mijloc, pentru faptul că nu deținem date despre puterea sa economică, despre mărimea proprietăților agricole ori despre producția realizată în agricultură și în domeniul meșteșugurilor. La *Sucidava* se lăsa prin testament[1] uzufructul a două *iugera* de vie (0,5 ha). Ținând seama de producția posibilă și de calitatea vinului, o vie de o asemenea întindere putea să aducă un venit anual de 200–300 de denari. La *Micia*, pe un altar foarte modest ca înfățișare, se menționează că s-a oferit zeului Silvanus (probabil pentru un loc de cult) o ofrandă de zece libre de argint[2]. Darul vine probabil din partea unei persoane mai înstărite, care însă nu era militar, nici funcționar al statului, ci proprietar rural sau meseriaș; cele zece libre de argint echivalează cu vreo 900 de denari.

Câteva contracte de muncă, din anii 163–164, păstrate pe tăblițe cerate la *Alburnus Maior* oferă date despre salariul celor care (peregrini, dar și cetățeni) se angajau în minele de aur din Carpații Occidentali, prestând o muncă grea și calificată. Memmius al lui Asclepius se angaja pe o durată de 178 de zile pentru o retribuție de 70 de denari și încă

[1] *IDR* II, 187.
[2] *IDR* III/3, 131.

10 denari pentru copii, ceea ce înseamnă că își angaja și copiii care-l ajutau la muncile mai ușoare[1]. Și Lucius Ulpius Valerius se angaja pentru o sumă asemănătoare[2]. Așadar, acești muncitori câștigau 4–4,5 asi pe ziua lucrătoare, ceea ce le oferea un minimum de existență, comparabil cu salariile din alte zone ale imperiului. Oricum, cu acest salariu, minerii de la *Alburnus Maior* câștigau mai mult decât muncitorii agricoli din *Egipt*, în aceeași perioadă.

Desigur, pentru a înțelege nivelul acestor venituri, ele trebuie corelate cu prețurile diferitelor produse și servicii. Dintr-o tăbliță cerată de la *Alburnus Maior*[3] știm că se cumpăraseră, probabil pentru un banchet, cinci miei cu 18 denari, un purcel cu cinci denari și pâine albă (fără să cunoaștem cantitatea) cu doi denari. Datorită stării de conservare a textului nu cunoaștem exact prețul vinului cumpărat cu aceeași ocazie; propunerile de lectură par a nu fi corecte, deoarece ar rezulta un preț foarte mare pentru vinul obișnuit, de aproape doi denari litrul. O jumătate de casă se vindea în anul 159 la *Alburnus Maior* cu 300 de denari[4]. Prețurile sclavilor, la mijlocul secolului al II-lea, variau la *Alburnus Maior*, după cum s-a văzut, între 205 și 600 de denari. În sfârșit, un epitaf din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* consemnează că s-au cheltuit pentru înmormântare și monumentul funerar 400 de denari[5].

Actele de evergetism din Dacia datorate, în cea mai mare parte, elitelor urbane, sunt semnificative pentru mecanismele sistemului social antic, pentru raporturile dintre potentați și plebe, confirmând un anumit consens cu privire la așezarea societății. Ele reflectă, totodată, posibilitățile materiale ale unor persoane aparținând celor mai diferite straturi ale societății provinciale. Cei mai mulți binefăcători ai comunității se recrutează în Dacia dintre magistrați, foști magistrați, membri ai ordinului decurionilor, patroni și persoane cu funcții de conducere în colegiile meșteșugărești. Întâlnim însă și ofițeri, subofițeri, uneori soldați și veterani, apoi augustali, meșteșugari, liberți imperiali și ai unor particulari, sclavi publici. În mod excepțional, printre evergeții din provincie se numără membri ai ordinului senatorial. De asemenea, evergetismul imperial se întâlnește doar o dată, când împăratul Hadrian se îngrijește, prin intermediul guvernatorului provinciei, de construirea unui apeduct la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

Peste 80% din actele de generozitate menționate în inscripțiile din Dacia — fie că se referă la construcții și amenajări, fie că sunt sume de bani donate colectivității — provin din *Apulum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. În alte localități (*Drobeta, Micia, Potaissa, Ampelum, Sucidava, Pons Augusti*) asemenea mărturii sunt rare.

Trei inscripții atestă construirea, decorarea și restaurarea sediului augustalilor (*aedes Augustalium*) la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Inițiatorul construcției este M. Procilius

[1] *IDR* I, *TabCerD* XI.
[2] *IDR* I, *TabCerD* X.
[3] *IDR* I, *TabCerD* XVI.
[4] *IDR* I, *TabCerD* IX.
[5] *IDR* III/2, 413.

Nicera, duumvir și flamen al coloniei, iar fiul său, M. Procilius Regulus a încheiat aceste lucrări. Mai târziu, reparații la același edificiu întreprinde un augustal, al cărui nume nu ni s-a păstrat. Edificiul a fost ornamentat cu stucaturi și picturi, cu statui și perdele, a fost dotat cu două candelabre de bronz de un alt personaj, al cărui nume, de asemenea, nu-l cunoaștem. Un edificiu nenumit a fost construit la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* din banii lui M. Pomponius Severus, decurion al coloniei, *quaestor* și patron al colegiului meșteșugarilor, împreună cu M. Urbius Valerianus, patron al aceluiași colegiu. Un alt edificiu din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ruinat de vechime, a fost reparat și mărit prin adăugarea unor portice, de către Herculanus, decurion și edil. Decurionul M. Iulius Iustus, în cinstea pontificatului cu care a fost onorat, îngrădește un teren și așează o statuie în același oraș. Augustalul M. Veponius Maximus construiește un portic cu acoperiș, iar augustalul și patronul unei decurii a colegiului meșteșugarilor, Ti. Claudius Ianuarius, împreună cu fiul său, construiesc și împodobesc cu picturi un portic, o sală de mese și bucătăria unui edificiu, probabil sediul colegiului.

La *Apulum* inscripțiile menționează construirea termelor, captarea și aducțiunea apei, construirea unui pod, a unei fântâni. Doi *servi vilici* de la *Drobeta* construiesc din temelii un *tabularium*.

Numeroase inscripții se referă la construirea, restaurarea și extinderea unor edificii destinate cultului. La *Apulum* trei inscripții atestă construirea unor portice în asklepeion (un decurion al municipiului construiește 40 *pedes* — circa 12 m — lungime dintr-un portic, iar doi augustali contribuie cu 30, respectiv 36 *pedes* lungime la portic), iar un centurion din legiune construiește porticul la templul lui Apollo. Deși asemenea lucrări se făceau pentru că zeul însuși o cerea credincioșilor, cărora le apărea în vis, porticul era de utilitate publică, astfel încât gesturile amintite sunt acte de evergetism.

La *Apulum* se mai construiesc (sau se refac) temple pentru Sol Invictus, Iupiter și Iuno, Iupiter Dolichenus, Fortuna etc. Un *fanum Dominarum* este înălțat de pictorul Mestrius Martinus. Un subofițer (*beneficiarius*) reface din temelii templul zeiței Nemesis; altul (*speculator*) reface o fântână consacrată lui Deus Aeternus. La *Potaissa*, cu sprijinul militarilor din legiune se termină, prin anii 255–258, templul lui Deus Azizos Bonus Puer.

La *Micia* se edifică de către particulari temple pentru Isis și Mithras, acesta din urmă de către P. Aelius Euphorus, libertul lui P. Aelius Marus, administratorul pășunilor și al salinelor din *Dacia Superior*. Un libert imperial, funcționar la *tabularium*, ridică un templu pentru divinitățile medicinei la *Ampelum*. La *Pons Augusti* o familie (de meseriași?) construiește un templu al zeiței Nemesis.

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* fostul duumvir P. Aelius Theimes construiește din banii săi templul zeilor palmireni. Foarte interesantă este inscripția pusă cu ocazia restaurării templului lui Liber Pater din aceeași localitate de către L. Apuleius Marcus, decurion și *quaestor* al coloniei: din banii săi a refăcut porticele templului, laolaltă cu niște încăperi anexe, care fuseseră incendiate de dușmani — aluzie, probabil, la distrugerile provocate orașului de invadatorii din timpul războaielor marcomanice. Dar și un sclav

imperial, funcționar în serviciul financiar, cum este Nemesianus, are posibilitățile materiale de a construi un templu pentru zeița Caelestis.

Tot la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, oamenii de vază ai orașului, precum cei din familia Varenia, achitau lucrări publice însemnate. T. Varenius Probus, *duumviralis* și *quinquennalis*, a pavat o jumătate de piață publică în cinstea fiului său; acesta, T. Varenius Pudens, flamén al coloniilor *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și (probabil) *Apulum* și prefect al unei cohorte auxiliare, la rândul lui, își onorează tatăl cu un monument din suma de 50 000 de sesterți[1].

La *Apulum* patronul colegiului fabrilor, M. Aurelius Chrestus, a donat 6 000 de sesterți pentru construirea frontonului sediului acestui colegiu.

Evergesiile de altă natură (donațiile pentru consumul oamenilor de rând) sunt mai rar pomenite de inscripții și raportarea lor la numărul construcțiilor publice făcute pe cheltuiala particularilor prezintă o discrepanță care trebuie să reflecte situația concretă din Dacia. Totuși, o inscripție din *Apulum* menționează că Lucia Iulia, drept recunoștință pentru monumentul cu care a fost cinstit soțul ei, donează poporului uleiul necesar pentru îmbăierea în termele publice (*ob cuius statuae dedicationem Lucia Iulia uxor Cervonii per omnes balneas populo publice oleum posuit*).

Din aceeași categorie a donațiilor în favoarea plebei urbane se cuvine remarcată cea mai mare donație în bani atestată până acum în provincie: în anul 142, Q. Aurelius Tertius, decurion al *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, pentru onoarea de a deveni flamen al coloniei, donează annonei suma de 80 000 de sesterți, pe lângă ridicarea unui altar onorific ori baza unei statui pentru împăratul Antoninus Pius[2]. Suma este considerabilă, cu ea putându-se cumpăra atunci circa 30–90 de sclavi sau vreo 30 de case modeste. Bogăția personajului mai este relevată de incinta funerară („mausoleul Aureliilor") pe care o poseda în cimitirul *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, acolo unde moștenitorii săi — un augustal și doi liberți — aveau toate motivele să cinstească memoria celui care le lăsase o frumoasă avere, ridicându-i un grandios monument funerar, un altar înalt de doi metri, care susținea, poate, statuia defunctului lor patron.

Unele dintre aceste sume sunt întru totul comparabile cu cele dăruite în orașele din alte provincii (de exemplu, între 35 000 și 50 000 de sesterți pentru aducțiunea apei la *Turris Libisonis* și *Vienna*). Alteori ele par mici în comparație cu costurile unor lucrări similare (la *Puteoli* pentru pavarea unei piețe s-au donat două milioane de sesterți). Asemenea similitudini și deosebiri sunt sugestive pentru felul în care provincia traiană se încadra în structurile sociale ale lumii romane și pentru puterea economică a elitelor din Dacia. În măsura în care cheltuielile făcute de evergeții din Dacia sunt inferioare celor întâlnite în Italia ori în alte provincii, putem aprecia că starea materială a acestor elite nu atingea, probabil, nivelul corespunzător în alte societăți provinciale, ceea ce indică diferențieri de avere mai puțin pronunțate în Dacia, decît în alte părți. Prin donațiile

[1] *IDR* III/2, 129.
[2] *IDR* III/2, 72.

directe pentru consumul plebei (contribuții la *annona* ori donarea uleiului pentru terme) și mai ales prin executarea pe cheltuială proprie a unor lucrări publice, se producea o anumită redistribuire a bogăției, factor de temperare a tensiunilor sociale.

Sumele de zeci de mii de sesterți pe care unii cetățeni le puteau pune la dispoziția comunității sunt totuși însemnate în Dacia, dacă le comparăm cu valoarea tezaurelor monetare descoperite. Există un singur tezaur cu adevărat impozant, descoperit la Castranova (jud. Dolj), compus din aproximativ 8 000 de monede, despre care însă datele sunt imprecise (în cazul denarilor, acesta ar echivala cu 32 000 de sesterți). În rest, în Dacia s-au mai descoperit doar 21 de tezaure compuse fiecare din 1 000–5 000 de monede de argint (adică 16% din totalul tezaurelor), în timp ce 40 de tezaure (adică 29%) abia au, cel mult, 100 de piese, iar 48 de tezaure (adică 35% din totalul tezaurelor) conțin între 100 și 500 de monede. Există „tezaure" de valoare foarte redusă, de numai 20–30 de monede de argint și chiar unicul tezaur din Dacia alcătuit exclusiv din monede de aur, descoperit la *Drobeta*, conținând doar cinci aurei, nu reprezenta decât 125 de denari.

Valoarea modestă a majorității tezaurelor monetare descoperite în Dacia pare să confirme, pe de o parte, nivelul pecuniar general al societății provinciale, iar pe de altă parte permite să bănuim că acei care aveau posibilități materiale mai însemnate nu păstrau lichiditățile, ci le investeau.

În condițiile unei societăți astfel structurate, în care predomina proprietatea mică și mijlocie, nivelul sumelor vehiculate prin „bănci" este corespunzător. O *societas danistariae*, constituită în anul 167 la *Alburnus Maior* din doi asociați, care dădea bani cu împrumut, percepând o dobândă de 12% pe an, avea un capital de numai 767 de denari[1]. Se împrumutau sume mici, pe termen scurt, cea mai mare sumă împrumutată fiind de 140 de denari[2].

Sub stindarde profesionale, religioase ori etnice se structura cadrul participării la viața socială prin asociații și corporații. Liberții, meșteșugarii, militarii, veteranii, grupuri etnice, chiar sclavii publici își aveau colegiile specifice. Formele de asociere nu au un singur element catalizator, un singur scop, nu există colegii numai religioase ori numai funerare.

Predomină atestările unor colegii profesionale, cu rol în esență social, dar deținând și o funcție economică, în primul rând puternicele colegii ale fabrilor, care concentrau diverse categorii de artizani. La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa collegium fabrum* era structurat paramilitar, divizat în decurii, iar în colegiu existau *praefecti*, *magistri*, *decuriones*, *vexilarii*. Colegiul dispunea de o *aedes* proprie în for, organiza banchete, suporta cheltuieli de înmormântare pentru membrii decedați, iar conducerea asociației se bucura de locuri rezervate în amfiteatru. Patronii colegiului erau aleși dintre membrii aristocrației municipale, uneori chiar cavaleri, dar mai rar apar și augustali în această demnitate. Colegii de *fabri* funcționau și la *Drobeta*, în ambele orașe de la *Apulum*, la *Potaissa*, poate și la *Tibiscum*. O asociație de lapicizi (*collegium lapidariorum*) este dovedită epigrafic la *Micia*.

[1] *IDR* I, *TabCerD* XIV.
[2] *IDR* I *TabCerD* III.

La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* inscripțiile atestă funcția de *defensor* pentru alte două corporații, *lecticarii* (probabil hamali) și *negotiatores provinciae Apulensis*. Tot acolo exista și o asociație a sclavilor și a liberților publici. La *Apulum* funcționau și colegiile de *centonarii* (postăvari), eventual *pristae* (lemnari). Un *collegium nautarum* (corăbieri) ființa fie la *Apulum* (în legătură cu portul de la Mureș și transporturile pe acest râu), fie la *Drobeta*, în legătură cu Dunărea. La *Pons Augusti* și la Călugăreni este atestat epigrafic *collegium utriculariorum* (comercianți și transportatori).

Alte asociații pot fi înțelese ca etno-religioase, deși nu se exclud aspecte profesionale, mai ales când acestea din urmă par specifice unor grupuri etnice. Este cazul acelor *Galatae* la *Germisara* și *Napoca*, a pontobythinilor de la *Apulum*, a colegiilor de iliri la *Alburnus Maior* (*Baridustae, Sardeates, Maniatae, Pirustae*), a asociației napocense *spira Asianorum*[1], cu peste 43 de membri, condusă de un *spirarches* și o *mater*, asociație existentă în anul 235, ceea ce dovedește păstrarea caracterului etnic timp îndelungat. Numele unor colegii indică, măcar aparent, caracterul predominant religios, dar ele se constituiau probabil și pe criterii etnice: *cultores Herculis* în frunte cu doi magistri la *Micia*, *cultores Iovis* și *Hercliani et Cervae* la *Ampelum*, *collegium Isidis* la *Potaissa*, *collegium Liberi Patris* la *Alburnus Maior*, *cultores* sau *colitores* la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *collegium dendrophorum* la *Apulum* (asociație de credincioși ai zeiței Cybele).

Colegiile militarilor activi, mai ales ale subofițerilor, care au adesea localuri proprii (*scholae*), dar și ale veteranilor, se întâlnesc atât pe lângă legiuni, cât și pe lângă trupele auxiliare, în localitățile de garnizoană.

Unele asociații se sting, fiindcă nu mai au cotizanți. Semnificativ în acest sens este procesul-verbal de dizolvare al unui colegiu declarat funeraticiu, *collegium Iovis Cerneni* de la *Alburnus Maior*[2]. Inițial colegiul avusese 54 de membri bărbați, dar cu timpul au rămas doar 17 (cetățeni și peregrini). Nemaifiind nici locuri, nici fonduri pentru înmormântări (fiindcă nu s-au achitat cotizațiile), unul din cei doi *magistri* (căci celălalt nu și-a îndeplinit niciodată obligațiile) și doi *quaestores* din conducerea colegiului proclamă desființarea asociației.

Ca structuri de sociabilitate și reflectare a conștiinței de grup, uneori mai eterogene, cuprinzând cetățeni și peregrini, colegiile au funcționat, se pare, până la marea criză de la mijlocul secolului al III-lea.

Dar gruparea socială cea mai importantă, cea mai respectată, rămâne familia, câtă vreme orașul sau satul erau considerate comunități de familii. Cetățenii romani au *tria nomina* (*praenomen, nomen gentile, cognomen*), dar în cadrul intim se numesc între ei cu cognomenul, adevăratul nume personal din epocă. Peregrinii afișează uneori, prin abuz, nomenclatura cetățeanului, însă, de regulă, au doar două nume, unul fiind patronimic. Sclavii au un singur nume, cel pe care-l dă stăpânul. Cele mai frecvente nume de familie ale cetățenilor sunt *nomina* imperiale, unele mai vechi (Iulius, Claudius, Flavius),

[1] *CIL* III, 870.
[2] *IDR* I, *TabCerD* I

altele mai recente (Ulpius, Aelius, Septimius și, mai ales, Aurelius — *nomen gentile* extrem de răspândit în provincie, luat masiv prin încetățenirea din 212), dar se întâlnesc și *nomina* comune (Valerius, Cassius, Antonius). În familiile romane se respectau regulile, destul de complicate, după care se transmiteau *cognomina*. În inscripțiile din secolul al II-lea cetățenii menționau, uneori, și tribul.

Instituția căsătoriei și relațiile dintre membrii de familie sunt reglementate de dreptul roman privat. Cetățenii încheiau căsătorii legale (*iustum matrimonium*), așa cum erau considerate și căsătoriile soldaților după încheierea stagiului militar. Totuși, concubinajul pare să fi fost destul de răspândit, chiar dacă am lua în calcul numai situația juridică a militarilor cu familie în timpul stagiului militar, ori frecvența în inscripții a termenului *coniux* (concubin). Restricțiile la dreptul de căsătorie (*ius conubii*) îi priveau pe sclavi — căsătoria cu un sclav nu era validă, sclavul nefiind subiect de drept privat — și pe cei cu profesiuni nedemne. Căsătoria cu peregrinii era, de regulă, socotită ilegală. Copiii rezultați din căsătoriile (nerecunoscute legal) ale unei cetățene cu un sclav ori cu un libert purtau gentiliciul mamei, inscripțiile menționând uneori calitatea de copil natural (*spurius*). Copiii rezultați din căsătoria nelegală dintre un sclav și o femeie liberă urmau însă condiția mamei. Recăsătorirea, după decesul unuia din soți ori după divorț este, de asemenea, recognoscibilă în unele texte epigrafice din Dacia.

Relațiile de familie sunt exprimate de un bogat vocabular, prezent mai cu seamă în epitafuri. Tot acolo se exprimă deznădejdea pierderii celor dragi, părinți, soți, copii, frați, menționându-se uneori, prin formule duioase, viața exemplară dusă împreună: la *Ampelum* doi soți au trăit 11 ani și 10 luni „fără gâlceavă" (*sine ulla querella*)[1].

Indiscutabilele realizări și progrese acumulate în economie și în modul de trai, în calitatea vieții (condiții de locuit, alimentație, igienă, nivelul științelor medicale) se reflectă în speranța de viață. Dacă luăm în considerare vârsta decedaților, cum apare înscrisă pe monumentele funerare, constatăm că durata medie a vieții pentru locuitorul Daciei romane era de 35–36 de ani, fără deosebiri semnificative între sexe. Cum însă mortalitatea infantilă nu este reflectată de epitafuri, o evaluare mai corectă a speranței de viață se poate face doar pentru cei care au ajuns la vârsta adolescenței, depășind riscurile morbidității infantile. Ajuns cu bine la vârsta de 14–15 ani, tânărul putea spera să trăiască până la 45 de ani.

Modul de viață și legile romane, particularitățile epocii, situația concretă etnică și socio-economică au construit în Dacia o societate fără mari latifundii, în care predomina proprietatea mică și mijlocie și în care ființa, pe această bază, o clasă de mijloc numeroasă, aplicând în provincie un sistem social ce inventase anumite procedee de redistribuire a bogăției și care încerca astfel prevenirea unor eventuale conflicte sociale. În Dacia nu existau discrepanțe sociale atât de evidente, ca acelea întâlnite în alte zone ale Imperiului roman. Unele inscripții care înfățișează relațiile dintre stăpâni și sclavi, ori dintre patroni și liberți (căsătorie, îngroparea sclavilor cu stăpânul în același mormânt, ridicarea monumentului funerar pentru patron de către liberți etc.) evocă legături de tip „patriarhal"

[1] *IDR* III/3, 364.

între aceste clase sociale. Cu toate acestea, societatea din Dacia, stratificată juridic, civic și economic, reflectând așadar o gamă de interese diferite și uneori prea puțin conciliabile, nu putea să fie lipsită de frământări și de manifestarea unor explicabile nemulțumiri.

Când în contractele de vânzare-cumpărare a sclavilor, la *Alburnus Maior* se menționează că acel „lucru" — adică sclavul –„nu face pagube" și că „nu este fugit din altă parte" înseamnă că sclavii erau bănuiți ca potențiali răzvrătiți, ce și-ar fi putut exprima ostilitatea prin fuga de la stăpân ori măcar prin lene și furtișaguri.

Câteva inscripții funerare din Dacia sud-vestică, la Zegaia (jud. Mehedinți), Băile Herculane și Slatina (jud. Caraș-Severin)[1] atestă cete de tâlhari (*latrones*), care acționează mai cu seamă în zone muntoase, cu drumuri dificile, atacând și ucigând persoane, unele sus-puse (victima de la Băile Herculane era decurion la *Drobeta*, iar victima de la Slatina era primar al *Diernei*). În două cazuri omorurile au fost răzbunate, ceea ce înseamnă că *latrones* au fost prinși și pedepsiți de familiile victimelor ori de autorități. Fapte similare comise de *latrones* s-au înregistrat și în provincia vecină *Moesia Superior*. Ele pot fi interpretate ca reacții violente ale unor nemulțumiți social sau ca acțiuni ale unor cete de barbari infiltrate în provincie.

Informațiile despre conflicte sociale majore sunt foarte lacunare. Rămân cu totul ipotetice eventuale răzvrătiri interne produse pe fondul unor crize militare, în vremurile tulburi ale războaielor care au afectat provincia. O singură dată, în timpul domniei lui Commodus, aflăm de la biograful împăratului[2] că în Dacia, ca și în *Pannonia*, *Britannia* și *Germania* au avut loc răzmerițe, înăbușite de guvernatorii acelor provincii. Nu știm însă exact nici cine erau acei *recusantes provinciales*, nici motivele acțiunii lor.

Dacă în nemulțumirile firești — dar neînregistrate ca atare de izvoare — consecință a primelor decenii de stăpânire romană în Dacia, putem bănui și acțiunea unei componente „naționale", etnice, mai puternice, în deceniile următoare și, mai cu seamă, în secolul al III-lea factorul etnic se pare că a dispărut din motivațiile unor conflicte sociale. Contactul direct dintre „romani", „populații romanizate" și autohtoni s-a realizat, în decursul timpului, după explicabile reticențe inițiale, prin penetrații reciproce pe niveluri sociale, ceea ce a dus la înlocuirea treptată a conștiinței etnice diferite cu sentimentul apartenenței sociale comune. Astfel, calea spre romanizare, spre deplina integrare a autohtonilor în lumea romană, era pe deplin deschisă.

[1] *IDR* II, 134; *IDR*, III/1, 71, 118.

[2] *HA*, *Vita Commodi*, 13, 5–6.

Capitolul IX

DREPTUL ROMAN ÎN DACIA

Izvoare. După cucerirea Daciei de către romani s-a aplicat și în noua provincie, din aceleași considerente economico-politice valabile pentru întregul imperiu, dreptul roman.

Deși nu avem date suficiente (cu excepția tablelor cerate) privind aplicarea sistemului juridic roman în Dacia, totuși, din felul în care erau organizate provinciile imperiale și din textele juridice referitoare la acestea, se poate reconstitui în linii mari aplicarea dreptului roman în noua provincie.

Izvoarele noului sistem introdus în Dacia constau în edictele guvernatorilor și în constituțiile imperiale. Edictele cuprindeau reguli de drept roman, dar și unele dispoziții din dreptul autohton geto-dac. După reforma jurisconsultului Salvius Iulianus, făcută sub împăratul Hadrian, guvernatorii își pierd însă din inițiativă și din posibilitatea de a crea norme juridice noi, întrucât trebuiau să se conformeze unui edict tipizat ce urmărea întărirea puterii imperiale centrale.

La rândul lor constituțiile imperiale se materializau fie în mandate, ordine date de împărat guvernatorilor, fie în edicte imperiale[1], dispoziții valabile pe tot timpul domniei împăratului care le-a emis și pe întreg Imperiul roman. Dintre acestea din urmă, amintim edictul lui Caracalla din anul 212, prin care se acordă cetățenie unei părți considerabile a locuitorilor Imperiului roman.

Persoanele. Înainte de promulgarea edictului lui Caracalla, locuitorii din Dacia erau fie cetățeni romani, fie latini, fie peregrini.

Cetățenii romani care locuiau în Dacia, în calitate de coloniști, aveau aceleași drepturi ca și locuitorii Romei, cu o singură excepție: nu puteau avea în materie imobiliară un *dominium ex iure Quiritium*, adică o adevărată proprietate romană; în cazul când pământul coloniei respective căpătase *ius Italicum*, așadar calitatea de sol roman — cum erau *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Potaissa*, *Napoca* și *Dierna*[2] — romanii rezidenți în astfel de orașe aveau deplinătatea drepturilor cetățenești, inclusiv pe cel de proprietate funciară romană.

Latinii se bucurau de prerogativele dreptului latin (*ius Latii*)[3], ceea ce presupunea egalitatea în materie de drepturi patrimoniale cu romanii, dar nu aveau aceleași drepturi

[1] Cf. Paulus, *Digestae*, 23, 2, 65 ce interzice căsătoria guvernatorilor cu femei din respectiva provincie.

[2] Ulpianus, *Digestae*, 50, 15, 1, 8.

[3] În fapt, unii latini aveau mai multe drepturi (*Latium maius*), alții mai puține (*Latium minus*).

politice și nici nu se puteau căsători în conformitate cu legea romană. Prin naturalizare, latinii puteau deveni însă cetățeni romani.

Marea masă a populației libere o alcătuiau așa-zișii *peregrini*, a căror capacitate juridică era stabilită de dreptul autohton geto-dac[1] ori de cel al poporului din care făceau parte coloniștii necetățeni. Spre deosebire de cetățenii romani, care erau individualizați prin trei nume (*trianomina*), peregrinii purtau numai unul, urmat de numele tatălui la genitiv: Lupus Carentius, Maximus Batonis, Bellicus Alexandri, Ingenus Callisti etc.

În Dacia, ca și în alte provincii, trăiau și numeroși sclavi, cărora li se aplicau fie regulile dreptului roman (dacă stăpânii acestora erau cetățeni romani), fie normele juridice locale, întregite cu unele reguli ale dreptului roman (dacă stăpânii lor erau peregrini).

Inscripțiile din Dacia amintesc adesea de eliberările de sclavi, aceștia dobândind, după eliberare, în majoritatea cazurilor calitatea de liberți[2].

În fine, în Dacia nu știm dacă au existat coloni, care, liberi în drept, aveau în fapt o situație similară cu a sclavilor.

Persoane și familia. Instituția familiei era reglementată pentru cetățenii romani din Dacia de dreptul roman, iar pentru peregrini de dreptul lor național, în unele cazuri de dreptul popoarelor (*ius gentium*).

Diplomele militare din Dacia menționează că împăratul acorda ostașilor necetățeni ce se eliberau de la oaste, o dată cu cetățenia, și dreptul de a contracta o căsătorie după legea romană cu peregrinele sau latinele cu care urmau să se însoare în viitor[3].

La rândul lor, sclavii din Dacia, ca pretutindeni în lumea romană, nu puteau încheia o căsătorie: uniunea sclavilor (*contubernium*) avea valoarea unui pur fapt și nu aceea a unei căsătorii (*matrimonium*).

Totuși, în Dacia, ca și în alte provincii, asemenea uniuni căpătând o stabilitate tot mai mare, deveneau în fapt adevărate căsătorii. Iată de ce întâlnim uneori în inscripții termenul *coniux*[4] pentru a desemna sclava care conviețuia într-un *contubernium* cu un sclav, pe care-l considera în fapt soț. Uneori inscripțiile amintesc și de uniuni încheiate între sclavi și femei libere, peregrine sau de cele mai multe ori liberte[5].

Căsătoriile liberților aveau trăsăturile caracteristice categoriilor de oameni liberi în care aceștia intraseră prin dezrobire: cetățeni romani, latini sau peregrini. Din analiza inscripțiilor din Dacia rezultă că de cele mai multe ori astfel de căsătorii erau încheiate de liberții proveniți din sclavii publici, îmbogățiți în vremea când îndeplineau anumite slujbe.

---

[1] În măsura în care normele acestuia au fost recunoscute de cuceritori.

[2] Privitor la motivele eliberării, cf. *CIL* III, 8 040 (=6 281), 7 908, 7 753, 7 868, 14 216 etc.

[3] *CIL* III, 1 627, p. 256.

[4] Cf. *CIL* III, 1 529, 1 085, 7 802 (=1 222).

[5] Vezi *CIL* III, 8 020 (=6 280), 7 830 (=1 263), 7 989 (=1 534), 7 921, 1 468 etc.

Cât privește instituțiile dreptului familial (tutelă, curatelă, adopțiune etc.), cetățenilor romani li se aplica legea romană, iar peregrinilor dreptul local specific etniei lor (pentru autohtoni, desigur cel geto-dac).

Alături de persoanele fizice, dreptul roman cunoștea și persoanele juridice; inscripțiile din Dacia amintesc, în această ordine de idei, municipii, colonii, colegii (*collegia*) etc.[1].

Regimul bunurilor. Regimul juridic aplicat cetățenilor romani cu privire la bunuri era cel prevăzut de legile romane, cu o singură excepție: asupra imobilelor ei nu puteau avea — așa cum am precizat — o adevărată proprietate (*dominium ex iure Quiritium*), afară numai dacă pământul coloniei romane respective nu primise, printr-o ficțiune, calitatea de „sol roman" (*ius Italicum*).

Asupra solului provincial, cetățenii romani nu puteau avea decât o posesiune, proprietarul acestuia era împăratul, întrucât Dacia era provincie imperială (*provincia Caesaris*). De aceea, ei erau obligați să plătească un impozit (*vectigal*) pentru asemenea fonduri numite în texte *praedia stipendiaria*. La rândul lor, peregrinii nu puteau dobândi o proprietate romană, decât dacă li se acorda un *ius commercii*. Cu toate acestea, guvernatorul ocrotea proprietatea de fapt a peregrinilor în conformitate cu dreptul ginților (*ius gentium*) sau le acorda acțiuni cu ficțiunea că ar fi cetățeni romani (*ac si civis Romanus esset*).

Peregrinii băștinași din Dacia aveau probabil și o proprietate reglementată de vechiul drept, adică dreptul geto-dac, în măsura în care dispozițiile acestuia din urmă fuseseră recunoscute de Roma biruitoare.

În domeniul dreptului succesoral, cetățenii romani erau guvernați și aici de regulile juridice romane, iar peregrinii de normele lor specifice acceptate de noua stăpânire din Dacia. Cu toate acestea, peregrinii puteau fi instituiți ca moștenitori prin testament de către ostașii romani, care întotdeauna s-au bucurat de unele privilegii.

Obligații. După cum rezultă din tăblițele cerate descoperite în Transilvania, aplicarea dreptului roman în materie de obligații contractuale apare evidentă.

Dintr-un total de 25 de tăblițe, 12 dintre ele cuprind contracte: de vânzare, cumpărare, locațiune, societate, depozit și împrumut.

Vânzările din tăblițele cerate erau contractate fie de cetățeni romani, fie de peregrini, după unele formulare utilizate la Roma, chiar dacă acestea nu corespundeau întru totul situației din provincia Dacia. Spiritul de imitație era așa de puternic, încât contractanții urmăreau să se apropie cât mai mult de practica din Peninsula Italică, chiar dacă aceasta era în anumite privințe inaplicabilă în provincii[2].

Tripticele respective — numite așa deoarece erau alcătuite din trei tăblițe de brad — serveau ca acte probatorii ale contractelor de vânzare pe care părțile le încheiaseră.

---

[1] Cf. colegiul credincioșilor zeului Iupiter Cernenus din *Alburnus Maior*, dizolvat datorită scăderii numărului de membri (*CIL* III, p. 927 și urm.).

[2] Textele privind contractele de vânzare, în *CIL* III, p. 937 (tab. VI); p. 940 (tab. VII); p. 945 (tab. VIII); p. 959 (tab. 25). Contractele au fost încheiate până în anul 166. Vezi și I.I. Russu, *IDR* I, p. 165–256.

Contractele de închiriere apar în trei tăblițe[1] și sunt redactate după regulile dreptului roman clasic; obiectul contractelor este forța de muncă pe care muncitorul o închiriază arendașului de mine (*conductor*). Expresia folosită pentru determinarea închirierii forței de muncă este următoarea: *se locasse et locavit operas suas* (lucrătorul și-a închiriat persoana sa fizică și munca sa). După toate probabilitățile, expresia *se locasse* era folosită spre a se preciza că arendașul avea un drept de constrângere personală asupra lucrătorului.

De notat că, spre deosebire de normele (evident supletive!) ale dreptului roman, arendașii de mine din Dacia impuneau riscul cazului de forță majoră pe seama lucrătorului. Astfel, dacă mina va fi inundată de ape (*si fluor impenderit*), muncitorul nu va avea drept la salariul prevăzut în contract.

O altă tăbliță cerată cuprinde un contract de societate (*societas danistaria*), menită să ofere celor interesați împrumuturi cu dobândă[2]; e vorba de doi cămătari care pun în comun un capital, pe care apoi vor să-l exploateze, dându-l cu dobândă. La sfârșitul contractului se prevede că diversele clauze pe care le conține au fost întărite printr-o stipulație. Formele juridice pe care părțile le folosesc pentru stipulație ne îndreptățesc să credem că aceștia erau cetățeni romani.

Tăblițele cerate cuprind și un contract de depozit, al cărui obiect este o sumă de bani; este vorba de un așa-zis depozit de bancă, care, inițial în vigoare în provinciile grecești ale imperiului, a sfârșit prin a fi generalizat în toate provinciile[3].

În fine, trei tăblițe cerate cuprind contracte de împrumut; de notat că părțile, urmând practica provincială romană, folosesc situația pentru a da valoare juridică atât împrumutului, cât și convenției de dobânzi care i-a fost adăugată. Este o stipulațiune *sortis et usurarum* în același timp[4].

Tăblițele cerate sunt scrise cu litere cursive și redactate într-o limbă latină cu multe elemente vulgare, iar întocmirea lor materială urmează practicile încetățenite în imperiu.

Cât privește conținutul juridic al acestora, ele arată că dreptul roman s-a aplicat în Dacia uneori sub o formă simplificată pentru nevoile practicii cotidiene: spiritul de promovare a tot ceea ce era roman a fost mereu prezent în Dacia, dar uneori modelat după cerințele vieții sociale provinciale (așa-zisul „drept vulgar").

Dreptul procesual. Procedura de judecată era aceeași ca în toate provinciile romane.

Cetățenii romani, ca și peregrinii, erau judecați de către guvernator, fie după regulile procedurii formulare în primul caz, fie după cele ale procedurii *extra ordinem*, în ambele cazuri.

În procesele dintre cetățeni și peregrini, aceștia din urmă era socotiți, pe durata procesului, ca și cum ar fi cetățeni romani (*ac si cives Romani essent*), pentru a li se putea aplica, în acest chip, legile romane.

[1] *CIL* III, p. 948–949. Contractele datează din aceeași epocă, la fel ca cele de vânzare.
[2] *CIL* III, p. 951 (tab. XIII).
[3] *CIL* III, p. 949. Cf. și Papinian, D, 16, 3, 24 și 25, 1.
[4] *CIL* III, p. 930, 333; II, p. 934.

În materie penală, guvernatorul Daciei avea dreptul de a condamna la moarte pe locuitorii provinciei, cu excepția cetățenilor romani și a fruntașilor din provincie (*ex provincialibus alicuius civitatis*), care nu puteau fi condamnați la pedeapsa capitală decât de împărat.

Capitolul X
CULTURĂ ȘI RELIGIE

Dacia nu a fost cucerită numai cu armele și nu s-a lăsat doar impresionată de o civilizație materială superioară. Dacia a fost cucerită și de capacitatea de iluminare spirituală a Romei (după expresia lui P. Grimal), fiind câștigată de formele occidentale, latine, ale culturii greco-romane.

Dar acest fenomen s-a produs treptat. Când Dacia devine provincie romană, terenul pentru receptarea noilor valori spirituale era foarte puțin pregătit: chiar scrierea cu alfabetul grec ori latin fusese până atunci extrem de rar utilizată. Integrarea a fost mai ușoară în domeniul creațiilor materiale, adică acolo unde importurile (masive în unele privințe) creaseră o anumită familiarizare. În domeniul spiritual se va fi resimțit un șoc, căci nimic din ceea ce era specific autohtonilor (de pildă, religia zalmoxiană ori arhitectura sacră) nu se mai perpetuează.

La intrarea Daciei în lumea romană mai erau în viață și mai activau Tacitus, Plutarh, Pliniu cel Tânăr și Juvenal. La mijlocul secolul al II-lea vor scrie Suetoniu, Apuleius, Aulus Gellius. În timpul Severilor vor activa mari juriști, ca Papinian și Ulpian; în veacul al III-lea își redactează *Istoria* Cassius Dio, iar Plotin întemeiază neoplatonismul. În tot acest răstimp, corespunzător perioadei în care Dacia este parte a Imperiului roman, construcții uriașe se ridică la Roma (începând cu forul lui Traian și până la termele lui Caracalla) și în provincii (templul lui Zeus construit de Hadrian la Atena, templul colosal al lui Baal în Baalbek, reconstruit de Septimius Severus). Religia romană tradițională este amenințată de scăderea pietății populare, de scepticismul unor intelectuali ca Lucian din Samosata, dar mai cu seamă de marșul triumfal al zeilor Orientului, în primul rând Mithras. În curând se va prefigura o amenințare încă mai serioasă pentru toate vechile culte: în secolul al III-lea creștinismul câștigă teren, acum afirmându-se și numeroși scriitori creștini, printre ei nume sonore, ca africanii Tertullian și Sfântul Ciprian.

În această atmosferă, diversele forme de manifestare ale spiritului își vor găsi loc, treptat, pe pământul Daciei, creându-se și aici valori culturale. Apreciind corect aceste realizări din provincia Dacia, vom constata că doar podul de la *Drobeta* al arhitectului Apollodor din Damasc a constituit o creație arhitecturală și, mai ales, inginerească, de faimă universală, dovadă în acest sens fiind menționările acestei monumentale lucrări de către mai mulți autori antici: Pliniu cel Tânăr, Cassius Dio, Ammianus Marcellinus, Procopius

din Caesarea. Celelalte manifestări cultural-artistice daco-romane sunt pe măsura nivelului atins de ansamblul civilizației romane implantate în provincie.

Prin urmare, viața culturală din Dacia romană este — *mutatis mutandis* — aceea din oricare provincie a imperiului; particularitățile sunt date aici de mulțimea și varietatea etnică a coloniștilor, de mulțimea trupelor într-o provincie de graniță, care imprimă un „aer cazon" multor aspecte ale vieții social-culturale.

*

Limbile vorbite în Dacia. **Limba latină** făcea parte din grupul italo-celtic, situat la extremitatea apuseană a ariei lingvistice indoeuropene. Ea n-a avut în limba dacică un concurent puternic, astfel încât romanizarea lingvistică s-a săvârșit destul de repede în provincia întemeiată de Traian. De altfel, când două popoare vin în contact, se impune lingvistic cel care are un prestigiu mai mare; prestigiul culturii grecești explică de ce latina nu s-a impus (ori s-a impus cu greu) în acele teritorii unde s-a întâlnit cu limba greacă. Prin urmare, în cadrul culturii greco-romane, care se instăpânește în întreg bazinul mediteranean începând cu epoca elenistică, doar limba rămâne diferența esențială între cele două aspecte ale culturii — Occidentul latin și Orientul grec — fiindcă arhitectura, arta, religia romană sunt tributare formelor similare grecești.

Proporția de peste 3 500 de inscripții latinești descoperite în Dacia, față de numai vreo 40 de inscripții în grecește și vreo șase-șapte în limba siro-palmireană vorbește de la sine despre preponderența absolută a latinei în provincia Dacia. Latina era limba administrației, a fiscului, a armatei, a comerțului, era limba comună folosită de diferitele grupuri etnice din provincie ca să se înțeleagă între ele, o *lingua franca* pentru comunicarea cu exteriorul comunității etnice.

Latina „populară" vorbită în Dacia nu este o limbă diferită de latina clasică, ci ambele sunt stiluri ale aceleiași limbi latine. Latina „vulgară" ar fi vorbirea păturilor sociale mijlocii, majoritare, corespunzătoare stilului familiar, de conversație. Inscripțiile latine din Dacia și *Moesia Inferior* dovedesc unitatea limbii latine vorbite. La acest aspect unitar al limbii au contribuit acțiunea centralizatoare a împăraților, răspândirea „inovațiilor" din limbă peste tot, ținând seama de frecvența și de relativa ușurință a comunicațiilor și de componența etnică pestriță a trupelor. Abaterile de la latina clasică observabile în textele epigrafice — abateri care nu se vor fi datorat unor simple erori de lapicid, ci exprimă cu adevărat particularități ale limbii vorbite — sunt, în general, comune unor teritorii întinse ale imperiului, cuprinzând și zona Daciei și a Dunării de Jos. Fără a fi prea numeroase, aceste abateri se observă în fonetică — confuzii între vocale: *a* devine *e*, *e* devine *i* etc., sincoparea vocalei *e* neaccentuate (*vetranus*, *socro*), sincoparea vocalei *i* neaccentuate (*Domnus*, *Domnae*), utilizarea lui *e* în locul diftongului *ae* (*Dee*, *Diane*), betacismul — confuzia între *v* și *b* (*betranus*, de unde în limba română *bătrân*), dispariția geminatelor *cc*, *ll*, dispariția lui *n* (*coiux* pentru *coniux*), dispariția consoanelor finale („*accipio annu novu felice*"). Morfologic, se înregistrează confuzii între cazuri, între declinări, iar în sintaxă greșeli de acord.

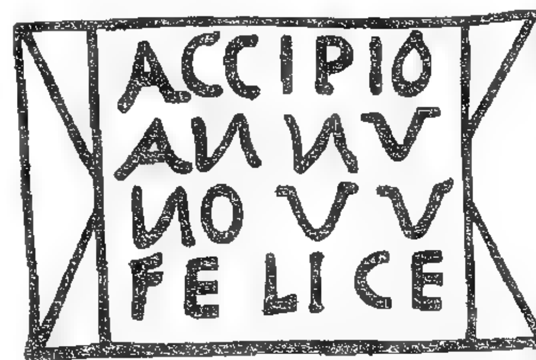

Fig. 18 Tipar de lut ars cu urare de Anul Nou

Într-o provincie în care militarii și veteranii sunt atât de importanți era firesc ca expresii și cuvinte din jargonul soldățesc să fie treptat preluate și de alte straturi ale populației, schimbându-și semnificația militară cu alta, civilă. Așa se explică prezența în limba română a cuvintelor *sat* (din *fossatum*, „șanț de apărare"), *bătrân* (din *veteranus*, după sincoparea lui *e* și betacizare), *cămașă* (din *camisia*, „tunică de corp soldățească").

În Dacia, cele câteva inscripții **palmirene** provin, aproape toate, de la Tibiscum[1] și reprezintă epitafurile (în fapt bilingve, cu text latin și palmirean) militarilor din unitatea auxiliară de palmireni de acolo.

Mai interesant de explicat este prezența inscripțiilor **grecești** în provincia Dacia, aproximativ un procent din totalul textelor epigrafice. Câteva altare grecești închinate unor divinități orientale sincretizate cu zeii greco-romani (Theos Hypsistos, Zeus Sardendenos, Men, Nemesis din Smyrna) sau unor divinități de origine greacă (Aesculapius-Asclepios, Hygia, Atena, Artemis) provin din cele mai importante centre urbane ale Daciei — *Apulum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Potaissa*. Onomastica unor dedicanți trădează originea lor orientală, dar despre alți dedicanți ai unor altare scrise în grecește știm cu siguranță că sunt originari din Italia ori din zonele vestice ale imperiului. Un lot relativ bogat de inscripții grecești provine de la *Alburnus Maior* și alte așezări miniere din preajmă, în general altare pentru divinități originare din Asia Mică. Incidental inscripții grecești apar și în alte localități (*Sucidava*, *Romula*, *Porolissum*, Ilișua). Numărul redus de inscripții grecești exclude postularea bilingvismului (latină-greacă) în provincia Dacia. Totuși, este de presupus că ponderea reală a vorbitorilor de limbă greacă în Dacia era mai însemnată decât procentul de circa 1% de inscripții grecești. Într-adevăr, dacă unele inscripții votive în grecește închinate de personaje din înalta societate, originare din vestul latin al imperiului, sunt expresia gradului de cultură al unei aristocrații mândre că posedă această limbă, alte inscripții provin din mediul unor mici comunități grecofone. Membrii acestor comunități se exprimă public, în inscripții, de regulă în latinește, mai rar în grecește, limbă pe care o foloseau însă curent în sânul comunității, inclusiv în scris, după cum dovedesc actele încheiate în grecește pe tăblițe cerate[2]. Faptul că în afara familiei ori a comunității foloseau cu precădere limba latină este un indiciu al procesului

[1] *IDR* III/1, 154, 167, 170, 178.
[2] *IDR* I, *TabCerD* IV, VIII.

continuu de romanizare care acționează deopotrivă asupra autohtonilor, dar și asupra diferitelor grupuri etnice imigrate în Dacia.

Un mic obelisc acoperit cu **hieroglife**, păstrat în muzeul din Cluj-Napoca, dar care provine probabil dintr-un templu închinat zeilor egipteni la *Potaissa*, ilustrează mozaicul cultural din Dacia romană.

*

Învățământul, cultura intelectuală (literatura, filosofia, mitologia, dreptul roman, medicina, matematica). Știutori de carte erau relativ numeroși în epocă; se pare că procentajul lor nu va mai fi egalat decât în epoca modernă. Mulți sunt cei care se străduiau să dobândească o minimă **știință de carte.** Instruirea copiilor și a sclavilor era o problemă particulară, care se rezolva prin învățători și profesori privați. Copiii sunt înfățișați pe monumente funerare (la *Micia*, *Germisara*) cu *stili* în mână. Instruirea sclavilor publici urmărea posibilitatea angajării lor ca funcționari în birourile fiscului, la vămi etc.; sclavii instruiți ai particularilor deveneau administratori, reprezentanți ai stăpânului în diferite afaceri. Pentru a putea avansa, militarii trebuiau să știe carte, ceea ce explică efortul lor de a se alfabetiza: mai ales în mediul militar s-au descoperit cărămizi și țigle, în a căror pastă moale, înainte de ardere, soldații reproduc alfabetul ori scriu diferite cuvinte și scurte texte. Asemenea „exerciții de scriere" au apărut în 28 de localități ale Daciei (dintre care în 20 erau castre). Reproducerea alfabetului, chiar de mai multe ori pe aceeași țiglă ori cărămidă, se întâlnește la Gherla, *Potaissa*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Drobeta*. La *Porolissum*, un soldat zgârie pe o cărămidă *occasion(em) nan(c)tus [sum] scrib(endi)*... („am găsit prilejul de a scrie")[1], iar pe o cărămidă găsită în termele castrului de la *Drobeta* un soldat a menționat, pe lângă numele său, pe acela al șefului său și felul în care era organizată munca în cărămidăria militară[2].

Acele monumente epigrafice, la care buna execuție generală ori părțile ornamentale contrastează cu litere neglijente, trebuie să fi fost „scrise" nu de lapicid, ci de cumpărătorul monumentului. Faptul că pe unele tăblițe cerate de la *Alburnus Maior* se menționează dintru început că au fost scrise de scribi de profesie, înseamnă că celelalte, care nu cuprind această precizare, erau scrise de oricare din persoanele menționate în acele acte. Descoperirea importantului lot de tăblițe cerate la *Alburnus Maior* s-a datorat condițiilor speciale, microclimatului din galeriile minelor romane, care au conservat aceste documente, dar asemenea tăblițe erau răspândite pretutindeni în Dacia. De altfel, chiar unele acte descoperite la *Alburnus Maior* menționează ca loc de redactare alte localități, din preajmă, dar și mai îndepărtate, de pildă *Apulum*. Toate acestea demonstrează larga răspândire a cunoștințelor de carte, cel puțin la nivel elementar.

Scribii profesioniști care redactau tăblițele cerate începeau textul cu formula șablon *scripsi rogatus a ... quia se litteras scire negavit* („am scris fiind rugat de către ... care a

[1] *CIL* III, 1 635, 4.
[2] *IDR* II, 107.

negat că ar ști să scrie")[1]. Scribi (notari) orășenești (*scriba municipii* sau *scriba coloniae*) sunt atestați epigrafic la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Potaissa* și *Napoca*.

Însemnarea în grecește de pe o cărămidă descoperită la *Romula* — „ale războiului troian (evenimente) după Homer (să le înveți)"[2] — dovedește existența unui învățământ ce depășea nivelul „alfabetizării", precum și a unor preocupări intelectuale.

Manifestările literare sunt modeste în Dacia. Inscripțiile votive versificate sunt foarte rare. La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* un altar menționează sacrificiul de vin amestecat cu miere pentru zeița Caelestis. La *Germisara* o dedicație în versuri[3] este închinată unei nimfe:

„Ție, regină a apelor, nimfă, podoaba pădurii,
Bassus, a cărui rugi tu le-ai plinit bucuros,
Ți-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta
Lângă Germisara ta, de pe-ntăritele culmi".

(trad. Teodor Naum)

Mai numeroase sunt epitafurile în hexametri cu caracter elegiac, descoperite la Gherla, Călugăreni, *Apulum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Micia*, *Tibiscum*, *Romula* etc. Originalitatea lor este relativă, multe fiind adaptări ale unor versuri-șablon care circulă în tot imperiul. Uneori modelele sunt însă remarcabile: în fruntea unui epitaf de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[4] s-a așezat un vers din Vergiliu[5]: „Acesta este omagiul fidelității, acestea sunt ofrandele pioase ale soțului, căruia foarte dragă i-am fost eu, Marcellina, pe merit. Vezi (cititorule), pentru mine singurul soț, Aelius, chiar și după moarte, în amintirea dragostei (îmi) închină (acest monument)" (trad. I.I. Russu). Începutul textului (*hic pietatis honos*) evocă faptul că relațiile dintre vii și morți se bazau pe *pietas*.

La *Tibiscum*[6] pe o lespede care provine, probabil, de la un mausoleu, s-a săpat textul în hexametri:

„(Zeilor Mani) lui Publius Aelius Ulpius veteran fost centurion
Acest lăcaș hotărât-a să-l închine trudei sale-ndelungi
În loc de odihnă să-și pună istovitele mădulare la urmă
Ulpius, după-ncheierea lungilor ani de slujbă sub arme
Îngrijitu-s-a însuși de lespede și de mormânt,
Făcând ca stăpân sălaș osemintelor sale".

(trad. I.I. Russu)

[1] *IDR* I, *TabCerD* X, XI, XII etc.
[2] *IDR* II, 390.
[3] *IDR* III/3, 239
[4] *IDR* III/2, 173.
[5] *Aen*, I, 253.
[6] *IDR* III/1, 157.

Ideea odihnei veșnice în „casa eternă", ca și aceea a pietății, revin și în versurile de pe un sarcofag descoperit la *Romula*[1]:

„Scumpului soț Iulian, pentru a lui vrednicie, eu soața,
Casa aceasta de veci i-am ridicat-o cu lacrimi,
Recele-i trup spre a-și odihni după moarte într-însa.
Trăit-a el ani patruzeci, în cinste deplină
Și datoria-mplinindu-și, de slavă și rang avu parte.
Și iată că eu, Gemellina, de pietate pătrunsă
Soțului vrednic mâhnită-i durai cu copii lăcașul
Între tufișuri de viță și desfătătoare verdeață,
Unde stufoasele ramuri l-acopăr cu deasa lor umbră.
Urează-i, drumeț cititor, să-i fie țărâna ușoară".

(trad. Șt. Bezdechi)

Alteori, epitafurile în versuri subliniază, conform unui model generalizat în Imperiul roman, contrastul dintre pământul natal și pământul în care te îngropi, situație atât de frecventă printre coloniști. Pe un monument funerar din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* se menționează: „În acest pământ este acoperită Antonia, pe care a născut-o Pergamul..."[2].

O interesantă **reflecție filosofică** răzbate în versurile unui monument funerar din *Tibiscum*[3]: *Terra tenet corpus, nomen lapis atque animam aer*... („pământul ține trupul, numele (este pe) piatră, iar sufletul (se află) în aer..."). Disocierea tranșantă proclamată de inscripția tibiscensă, între sufletul nemuritor înălțat spre sejurul celest și corpul care zace în pământ, o reîntâlnim exprimată epigrafic și în alte zone ale Imperiului roman, ea constituind temeiul unui întreg simbolism sideral, prezent în ornamentica monumentelor funerare. În același timp, ofrandele funerare depuse periodic la morminte (uneori chiar prin intermediul unor amenajări speciale, cum ar fi tuburile pentru libații funerare la unele sarcofage din *Apulum*), atestă credința într-o postexistență în întunecimea mormântului ori în regatul subpământean al lui Hades. Prin urmare, se dovedește conviețuirea celor două concepții fundamentale: nemurirea sufletului aerian și continuarea vieții în mormânt. Fiecare era liber să creadă într-una ori în alta din aceste două teorii eschatologice, sau să le amestece în forme convenabile, cu atât mai mult cu cât încercările de conciliere n-au lipsit nici din intențiile filosofiei. Dincolo de aceste considerații, textul tibiscens exprimă o idee foarte apropiată de ceea ce notează Marcus Aurelius[4]: „Dacă sufletele supraviețuiesc, cum le încape aerul, din veșnicie, pe toate ? Dar pământul cum cuprinde cadavrele celor care au fost îngropați în el din veșnicie?"

[1] *IDR* II, 357.
[2] *IDR* III/2, 382.
[3] *IDR* III/1, 173.
[4] *Către sine*, IV, 2.

Chiar dacă versurile de la *Tibiscum* nu pot fi considerate ecoul direct al doctrinei lui Marcus Aurelius, ele reflectă, în general, concepțiile neostoicismului epocii și pătrunderea în provincie a teoriilor filosofice la modă.

Din această pătură intelectuală care-l citește pe Homer, care așează epitafuri elegiace împrumutând versuri din Vergiliu, care este receptivă la curentele filosofice ale vremii, se recrutează o parte a cunoscătorilor de limbă greacă, întrebuințată în dedicații votive; pe seama acelorași oameni cultivați trebuie pus gustul anticăresc reflectat de câteva inscripții religioase, cu neașteptate invocări ale unor divinități demult uitate de contemporani.

Homer, Vergiliu, neostoicismul sunt câteva repere spirituale care, deși nu permit concluzii generalizatoare, reușesc să jaloneze răspândirea culturii clasice măcar în anumite straturi ale societății provinciale. Pentru difuzarea aceleiași culturi un rol deosebit l-au avut imaginile, de acestea beneficiind inclusiv analfabeții. Mai ales prin iconografie se difuzează și se recepționează în Dacia **mitologia clasică**, parte integrantă a culturii greco-romane. Îndemnul de la *Romula* de a-l citi pe Homer își află pandantul în mozaicurile de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* ilustrând ciclul troian („Judecata lui Paris" și „Priam cerându-i lui Achille trupul lui Hector"). Dacă reprezentările jucau un rol deosebit pentru răspândirea mitologiei, trebuie remarcate reliefurile „narative" de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Tibiscum*, care înfățișau prin juxtapunere isprăvile lui Hercules. Narарea prin imagine, uneori chiar în detrimentul calităților artistice, urmărea instruirea copiilor, dar nu numai a acestora, care învățau să deosebească zeii și eroii. În unele imagini, de exemplu în reliefurile mithriace, se concentra întreaga încărcătură de idei a cultului respectiv.

Așa cum era de așteptat, predomină în reprezentările din Dacia miturile de origine grecească; religia romană, mai puțin receptivă la mitologie, a creat mai puține mituri, de altă factură decât cele grecești (mituri istoricizante); în schimb, iconografia romană a preluat majoritatea miturilor născute pe pământ grec.

Mitologia greacă este ilustrată în Dacia mai cu seamă prin miturile în legătură cu zeii. Din ciclul iovian, iconografia provincială reprezintă o dată scena răpirii Europei de către Iupiter metamorfozat în taur, iar pe două geme de la *Romula* mitul Ledei; în trei reprezentări apare și Ganymedes. Scena urmăririi nimfei Daphne și concursul muzical cu silenul Marsyas aparțin mitologiei lui Apollo. În legătură cu Venus și Amor, apare în provincie imaginea nefericitei Psyche. Dintre miturile în legătură cu eroii, se detașează cel al lui Herakles. Din cele 12 „munci" înfăptuite în slujba lui Eurystheus, nouă sunt înfățișate în arta provincială dacică: lupta cu leul din Nemeea, cu hidra din Lerna, cu păsările stimfalide, episodul cu cerbul din Kerineea, cu mistrețul de pe muntele Erymanthus, cu taurul cretan, vitele lui Geryones, aducerea Cerberului și obținerea merelor de aur ale Hesperidelor. În legătură cu ciclul lui Hercules apar imaginile de centauri, apoi Atlas, Antaeus, Hyllus și monstrul feminin Scylla. Capul Gorgonei Medusa este un simbol apotropaic prezent în zeci de imagini, în special pe monumente funerare. În sfârșit, din ciclurile epice, mai bine reprezentat în Dacia este ciclul troian: celebrele mozaicuri cu scenele „Judecata lui Paris" și „Implorarea lui Achille", sau imaginile de

pe geme — Cassandra și Ajax, Diomedes. Figura Sfinxului e înfățișată pe monumente funerare.

Dincolo de interesul pe care îl suscită reprezentările mitologice de origine greacă, semne ale receptării în provincie a unor elemente de cultură clasică, apariția miturilor romane — practic doar acela al întemeierii Romei, frații Romulus și Remus în grija lupoaicei — are o semnificație deosebită. De obicei, imaginile lupoaicei de pe Capitoliu descoperite în Dacia apar pe monumente funerare. Numele antic al unei asemenea reprezentări era, se pare, *signum originis*. Faptul că se alegea pentru perpetuarea memoriei decedatului tocmai emblema Cetății Eterne are conotații politice și sociale foarte transparente: simbolul Romei este etalat aproape ostentativ, cu mândria de a fi fost cetățean, de a fi aparținut lumii romane.

Tăblițele cerate descoperite la *Alburnus Maior* constituie un important lot de documente de **drept civil**. Cele mai multe sunt contracte încheiate potrivit dreptului roman, dovada încadrării provinciei în structurile juridice romane. În aceste acte (contracte de vânzare-cumpărare, de asociere, de închiriere a forței de muncă etc.) apar indicații, clauze juridice, măsuri administrative, obligații pecuniare, sancționări, termene fixe, noțiuni exprimate prin formulări-șablon. Ele sunt redactate de scribi de profesie sau de una din părțile contractante, ceea ce dovedește — în acest din urmă caz — familiarizarea cu terminologia și normele juridice.

Se folosesc termeni precum *stipulatio* („angajament solemn" pe care-l ia debitorul în fața creditorului), *emptio-venditio* („vânzare-cumpărare") — prin care *res* („lucrul") sau *merx* („marfa") are un *pretium* („preț"), apoi *mutuum* („credit"), *societas* („asociere"), *locatio operarum* („închirierea forței de muncă"), *mancipatio* („înmânare" — vânzare-cumpărare prin îndeplinirea unor formalități solemne), *usucapio, usucapere* („usucapiune", a lua un bun în proprietate prin posesiunea lui continuă o durată de timp definită prin lege), *fideiussor* („chezaș").

Vreo 50 de epitafuri conțin prevederi de drept testamentar, moștenitorii (*heredes*) trebuind să urmeze dorințele testamentare (*secundum voluntatem testamenti*). Din acest punct de vedere, cel mai interesant text apare pe o piatră de mormânt de la *Sucidava*[1]: „...voiesc și poruncesc...ca rodul a două iugăre de vie...și folosința clădirii care este atașată mormântului meu să fie lăsate...îngrijitorilor mormântului meu, oricare ar dobândi moștenirea dintre descendenții mei direcți sau din acei de grad mai îndepărtat...Voiesc și poruncesc ca moștenitorii mei să pună un nou îngrijitor al mormântului meu, în locul aceluia care ar deceda sau și-ar părăsi serviciul, în aceleași condiții în care, mai sus, au fost instituiți îngrijitorii și care să-mi facă serviciul la fel... Iar oricare îngrijitor, instituit după această condiție, ar neglija ceva din voința mea, să fie îndepărtat și înlocuit cu altul, ca să aibă cine să facă în fiecare an sacrificiile la mormântul meu...Pentru ca acea vie și clădirea să fie rezervate pentru îngrijitori, moștenitorii mei să nu aibă dreptul să le dea sau să le înstrăineze. Dacă vreunul ar vrea să le vândă sau să le înstrăineze, ceea ce ar fi

[1] *IDR* II, 187.

împotriva voinței testamentului meu, vinderea sau înstrăinarea să fie nulă...". Prin urmare, îngrijitorului mormântului i se acordă, potrivit dorinței testamentare, venitul (*fructus*) unei vii și folosința (*usus*) unei case.

Mai cu seamă sanctuarele divinităților tămăduitoare Aesculapius și Hygia (asklepeioanele de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Apulum*) reprezentau în epocă și centre medicale. Corpul sacerdotal aplica aici cunoștințe de **medicină** teoretică și empirică; spre vindecare ori ameliorarea sănătății conduceau și procedeele oraculare în care un rol important îl juca autosugestia suferinzilor. *Incubatio* însemna îndeplinirea unor ritualuri, după care bolnavul se culca lângă templu, în curtea acestuia, sub porticuri, în locuri mai mult sau mai puțin amenajate în acest scop (în curtea asklepeionului din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* s-au descoperit sute de opaițe), cu speranța că zeul i se va arăta în vis, indicându-i remediul suferinței sale. Inscripțiile de mulțumire către zeii medicinei atestă că divinitatea îi cerea bolnavului în schimb anumite servicii, de pildă construirea la templu a unui portic. În aceste temple se aduceau de către suferinzi și *ex-voto*-uri înfățișând părțile corpului bolnave și vindecate. La *Apulum* se mulțumește zeilor medicinei, într-o dedicație votivă, pentru recăpătarea vederii[1]: *redditis sibi luminibus*, iar la Băile Herculane acelorași zei li se mulțumește pentru că o femeie s-a vindecat *a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui revocaverunt* „după o lungă infirmitate, datorită virtuților apelor termale ale puterii divine (ale zeilor)"[2]. De altfel, de acțiunea curativă a apelor termale se beneficia și la *Aquae* (Călan) și, mai ales, la *Germisara*. În timp ce la Băile Herculane „patronul" divin al apelor curative era Hercules, la *Germisara* acest rol îl dețineau Nimfele.

Armata dispunea de proprii săi specialiști: un *medicus legionis VII Claudiae* este semnalat epigrafic la *Drobeta*[3]. Medicii militari puteau practica și în orașe ca medici publici.

Dintre ramurile medicinei suntem mai bine informați asupra chirurgiei, căci peste 400 de instrumente chirurgicale s-au descoperit la *Porolissum, Potaissa, Apulum, Micia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Drobeta* etc., în castre, locuințe, terme, în morminte. Cele mai multe sunt din bronz, mai rar din argint ori fier: spatule, sonde, ace, clești de dentist, bisturie. S-au găsit balanțe farmaceutice și ustensile folosite la prepararea medicamentelor.

O altă specializare medicală este ilustrată de descoperirea la *Apulum* și Gârbou a două ștampile cu rețete oftalmologice (din cele aproximativ 300 de *signacula ocularioruam* de acest fel cunoscute în Imperiul roman). Ele conțin patru, respectiv trei rețete, cele mai multe fiind indicate în tratamentul conjunctivitei granuloase. Valeriana, piatra vânătă, tămâia, rostopasca etc. — menționate în rețete — intrau în alcătuirea unor colire cu slab efect sedativ, decongestionant și antiseptic.

Cunoștințele de **matematică** nu erau în epocă doar apanajul unor specialiști, căci vedem în tăblițele cerate de la *Alburnus Maior* „bancheri" (mai mult ori mai puțin ocazionali) care se descurcă în calculul dobânzilor în valoare, de obicei, de 12%. Dar

[1] *CIL* III, 987.
[2] *IDR* III/1, 55.
[3] *IDR* II, 42.

este evident că aceia care posedau cunoștințe superioare de matematică, în primul rând de geometrie, erau arhitecții, constructorii și *mensores*. Un *mensor* (din legiune) este atestat epigrafic la *Potaissa*; *mensores* sunt cunoscuți epigrafic și la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*; ei știau, împreună cu *gromatici*, să folosească *groma* pentru a trasa aliniamente pe teren, știau să transpună pe teren un plan cu multă exactitate, să măsoare și să calculeze cu precizie suprafețe. În Dacia se utiliza, de regulă, ca unitate de lungime piciorul roman, *pes Monetalis* (0,2957 m), iar ca unitate de suprafață *iugerum* (28 800 *pedes* pătrate). Folosirea cu fidelitate a unităților de măsurat lungimi se observă la numeroase edificii: unele spații din termele castrului legionar de la *Potaissa* au lungimea de 29,60 m (adică exact 100 de *pedes*), razele unor abside și bazine semicirculare tot de acolo sunt de 2,96 m (adică 10 picioare = *decempeda*).

Armata beneficia de serviciile unor *architecti*, care alcătuiau planurile fortificațiilor sau adaptau planuri elaborate în birourile centrale ale armatei. În dimensiunile unor castre (Pojejena: 179 x 142 m; Brețcu: 178 x 141 m) se observă folosirea atentă a unităților de măsură și transpunerea planului în teren; aceste castre fuseseră plănuite de 600 x 480 de *pedes* (adică 177,42 x 141,93 m), iar suprafața lor însumează cu precizie 10 *iugera* (288 000 de *pedes* pătrate). Castrul legionar de la *Potaissa* este o construcție exemplară, un model de arhitectură militară. Castrul era cel mai impunător ansamblu construit din *Potaissa*. În planul castrului și în proporțiile sale se vădesc talentul și cunoștințele de geometrie ale arhitecților militari. Raportul dintre lungimea și lățimea castrului (573 x 408 m) este foarte apropiat de valoarea $\sqrt{2}$ (1,4142135...). Apoi, raportul dintre lungimea și lățimea edificiului comandamentului (124,60 x 72 m) se apropie mult de valoarea $\sqrt{3}$ (1,7320508...). Prin urmare, forma castrului era aceea a unui dreptunghi de temă $\sqrt{2}$, iar forma clădirii comandamentului era aceea a unui dreptunghi de temă $\sqrt{3}$. Or, în aceste proporții recunoaștem începutul seriei dreptunghiurilor dinamice ale lui Hambidge. Construcții care se înscriau în dreptunghiuri de temă $\sqrt{2}$ se întâlnesc în antichitate atât în Extremul Orient, cât și în bazinul mediteranean; arhitectura grecească arhaică și clasică a folosit planuri de edificii, care se înscriau perfect în asemenea dreptunghiuri. Pentru epoca romană imperială amintim cazul sanctuarului lui Baalshamin de la *Palmyra*, unde principiul planului regulator se întemeia pe raportul 1:$\sqrt{2}$. În sfârșit, este de menționat că punctul inițial al gromei (situat la întretăierea principalelor drumuri din castru, *via praetoria* și *via principalis*) era astfel plasat încât marca pe axul longitudinal al castrului secțiunea de aur. Numărul de aur este 1,6180339...; în cazul nostru groma stabilea pe axul longitudinal al castrului (între *porta praetoria* și *porta decumana*) un raport exprimat de numărul 1,6164383..., extrem de apropiat de numărul de aur. Amplasarea porților *principales* s-a făcut, astfel, în funcție de secțiunea de aur.

Dincolo de elementele obiective în planul castrului (suprafața necesară, servituțile terenului etc.) apare dorința realizării unor construcții geometrice, cu plan subiectiv prestabilit. Prin urmare, trebuie să admitem perpetuarea, în plină epocă romană imperială, a unor străvechi relații între geometrie și mistică, a unor prescripții magico-rituale reflectate în anumite relații geometrice transmise în cadrul strict al învățământului ezoteric de

arhitectură. Constructorii militari se dovedesc, astfel, a fi depozitarii unor nebănuite cunoștințe de matematică și de geometrie, ceea ce ne obligă la revizuirea parțială a opiniei despre realizările lor: dincolo de inevitabilul aspect „cazon", arhitecturii militare i se pot acorda valențe din sfera artei.

În sfârșit, cunoștințe matematice și astronomice deosebite posedau cei care trasau *analemma* cadranelor solare cilindrice ori semisferice de marmură, de felul celui descoperit la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

*

Arhitectura. La o privire globală asupra principalelor opere arhitecturale din orașe, se constată încadrarea acestora în tipologia construcțiilor similare din Imperiul roman, cu precădere în formele occidentale. La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, ca și la *Napoca*, este limpede că două artere principale (*kardo* și *decumanus*) se întretăiau în unghi drept, potrivit unor reguli de **urbanism** răspândite în toată antichitatea clasică. La intersecția acestor artere era amplasat forul, iar în raport de cele două axe se formau complexele de clădiri — *insulae*. Dacă marile edificii respectă canoanele generale, existau însă și modificări de detaliu, mai cu seamă la decorație. În Dacia predomină capitelurile dorice romane și cele corintice; capitelurile toscane, ionice și compozite sunt rare. Potrivit frecvenței acestor elemente arhitectonice, din care unele erau realizate conform principiilor vitruviene, se poate afirma că în Dacia predominau stilurile „doric roman" și corintic, dar existau și suficiente probe de eclectism.

Ulpia Traiana Sarmizegetusa a beneficiat inițial de **incinta** fostului castru al legiunii *IV Flavia*; alte orașe s-au înconjurat de la început ori ulterior cu ziduri — *Napoca*, *Potaissa*, *Apulum* I, *Romula* etc.

Dintre ***fora*** orașelor din Dacia, singurul bine cunoscut este cel din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, despre care s-a crezut multă vreme că ar reprezenta palatul Augustalilor (*Aedes Augustalium*). Forul are aproape 3 000 m², este înconjurat de porticuri și flancat de o *basilica*. Din aceasta se pătrundea în *curia* și în sediile magistraților, în timp ce mai spre sud se afla un *forum* religios. Placarea din abundență cu marmură, impresionante fragmente arhitectonice, existența unor *nymphaea*, ilustrează aspectul monumental al complexului.

În apropierea laturii nordice a incintei *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, lângă un mare depozit de grâne (*horreum*), construcție moștenită din vremea funcționării castrului legiunii *IV Flavia*, s-a ridicat un impunător sediu al procuratorului financiar, cu birouri, terme, o *area sacra* etc. La răsărit de castrul legiunii de la *Apulum* se afla un **palat** încă și mai mare, pretoriul guvernatorului consular al Daciilor, cuprinzând săli pentru reuniuni, mari terme, *scholae*, curți interioare, chiar și grajduri.

Băile publice (thermae) sunt prezente în orașe, în castre ori în apropierea lor, în stațiunile balneare. Marile orașe dispuneau de mai multe complexe de acest tip. Termele cercetate la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* aveau secțiuni distincte, pentru bărbați și pentru femei, cuprinzând toate instalațiile necesare (vestiare, bazine cu apă rece, caldă, fierbinte, baia de abur, bazin de înot), ocupând o suprafață de 600 m². Unele terme erau dotate

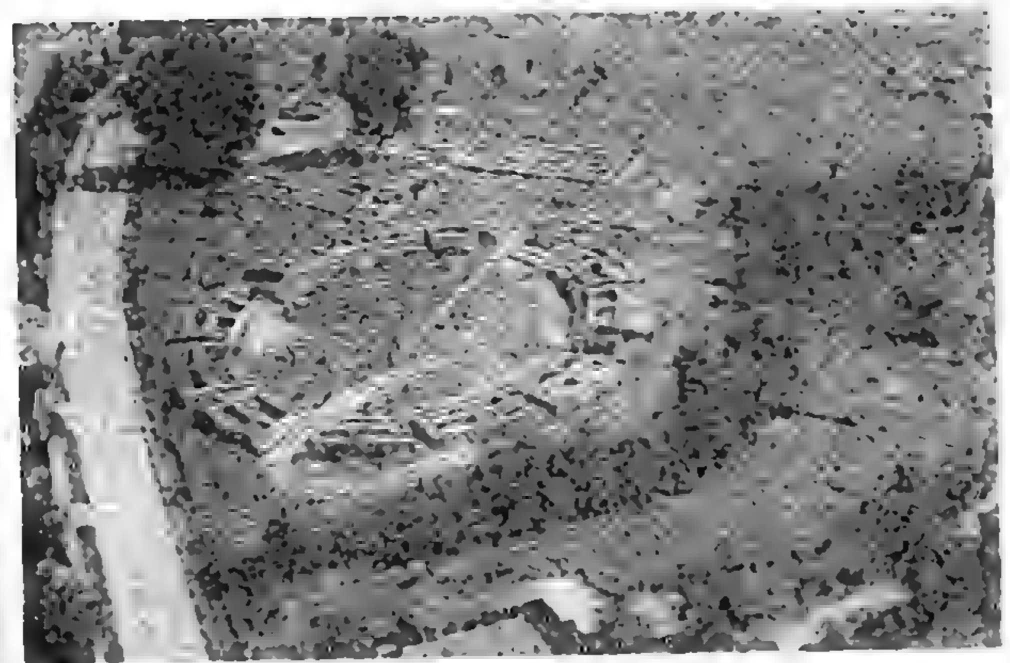

Fig. 19 *Ulpia Trai*[illegible]

Dii Mauri, unicul dedicat acestor divinități în lumea romană d[illegible] Africa), *Tibiscum*-Iaz (templul lui Apollo), *Napoca*, *Porolissum* (un templu pentru Liber Pater, refăcut ulterior ca templu pentru zeul oriental Bel, un mic sanctuar pentru zeița Nemesis sub o tribună a amfiteatrului și un templu dolichenian), *Apulum* (templul lui Liber Pater) etc. Temple specifice pentru zeul Mithras (*mithraea*) existau la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Apulum*, Doștat, Șard, Decea, *Potaissa*, *Micia*, *Romula*, Slăveni. Cele mai multe temple s-au cercetat arheologic la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*: pentru zeița Nemesis, situat lângă amfiteatru (ca pretutindeni în Imperiul roman), pentru Liber Pater, un presupus templu al lui Silvanus, un mare complex de temple pentru Aesculapius și Hygia, un templu „sincretist", unul pentru zeii palmireni, un *mithraeum*.

Unele temple din Dacia au un plan simplu, rectangular, cu una-două încăperi; altele se înscriu în tipul *apter* al templului clasic greco-roman (de pildă, micul templu închinat lui Liber Pater la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*). În sfârșit, unele temple vădesc influențe particulare, datorate unor grupuri de coloniști (de exemplu, influența tipului de templu gallo-roman la unele sanctuare din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*). Nu puține erau lăcașurile de cult din *vici* militari ori de-a dreptul din lumea rurală, pentru Diana, Nemesis, *mithraea* etc., cum se întâmplă la *Samum*, Inlăceni (jud. Harghita) ori Doștat (jud. Alba).

Artele plastice. Un bogat material arheologic atestă practicarea în Dacia a diferitelor **meserii artistice**: existau cioplitori și chiar sculptori în piatră (*lapidarii*, *sculptores*), gravori

în pietre fine (*cavatores gemmarum*), turnători în bronz, lut (*sigillarii*) ori plumb (*plumbarii*), pictori (*pictores*), mozaicari etc.

În general, numele acestor artizani nu ni s-au păstrat. Doar în răsăritul Daciei, la Inlăceni, este atestat epigrafic un *sigillarius*, pe nume Eros Zotici; *sigilla* confecționate de el puteau fi mici statuete sau reliefuri din metal, piatră, os etc.; mai probabil din atelierul respectiv ieșeau teracote ieftine, fără pretenții artistice deosebite, de felul celor care se întâlnesc pretutindeni în lumea romană. La *Ampelum* se cunoaște atelierul lui G. Iulius Proclus, care „semnează" cu inițiale pe tipare ori pe soclul unor statuete de teracotă. Anonimi au rămas cei care turnau statuile și statuetele de bronz, ca și gravorii pietrelor fine. *Plumbarii* de la *Sucidava* semnau uneori pe ramele de plumb ale oglinzilor (așa fac Lollianus și Brutus); probabil tot aceștia turnau și plăcuțele de plumb cu reliefuri votive (mai ales imaginile Cavalerilor Danubieni). În sfârșit, la *Apulum* este atestat epigrafic un oarecare Mestrius Martinus, unicul *pictor* din provincie al cărui nume ne este cunoscut și care închină un mic edificiu sacru (*fanum*) zeităților *Dominae*.

Mai bine cunoscuți din inscripții sunt *lapidarii*, pietrari-sculptori: Diogenes *lapidarius* la *Aquae*, M. Cocceius Lucius *lapidarius* la *Micia*, Hermeros *lapidarius* la Cristești, T. Iulius *lapidarius* într-o localitate necunoscută din Dacia. Deși nu menționează ocupația *lapidarius*, bănuim că și Zoilianus, care „semnează" pe chenarul unei inscripții din *Napoca*, făcea parte din aceeași categorie de meșteșugari-artiști.

Un document excepțional îl constituie o statuie de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* înfățișând o femeie (zeiță ?), care se sprijină cu bratul stâng pe un altar ce conține însemnarea *Cl(audius) Saturnin(us) sculpsit*. Este unul din rarele cazuri când cunoaștem autorul unei sculpturi.

Apariția mai frecventă a pietrarilor-sculptori în inscripții reflectă cu certitudine o realitate: aceștia formau grupul cel mai numeros printre artizanii-artiști, constatare susținută și de abundența produselor lor, descoperite pe tot întinsul Daciei.

Meșteșugul lapicidului este condiționat, bineînțeles, de existența carierelor de piatră. Nu cunoaștem, deocamdată, nici un *lapidarius* în Oltenia romană; numărul acestor artizani la sud de Carpați trebuie să fi fost mai redus, corespunzător cu mai puținele exploatări de piatră din Dacia sudică.

Vitruvius a expus în tratatul său de arhitectură formarea arhitecților, cunoștințele din variate domenii pe care aceștia trebuiau să le posede; necesități întrucâtva similare presupunem și în formarea artizanilor pietrari: cunoștințe firești de petrografie, de anatomie, de mitologie și de religie (iconografie). Nu știm în ce măsură în provincia traiană se respecta mai vechiul îndemn al lui Dionysios din Halicarnas[1], potrivit căruia viitorii sculptori trebuiau să câștige o bogată experiență „tocindu-și îndelung vederea cu operele de artă ale vechilor maeștri". Poate prin intermediul „caietelor de modele" lapidarii din Dacia ajungeau să cunoască, indirect și sumar, operele clasice.

[1] *Despre forța elocinței lui Demostene*, 50.

Pe măsura exploatării carierelor de piatră în mai multe zone ale Daciei, se poate postula existența atelierelor de pietrari în toate orașele provinciei, precum și în *pagi* cu dezvoltare preurbană accentuată. Unele descoperiri arheologice par să fi identificat ateliere de sculptură: la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, lângă templele zeităților medicinei; la *Apulum*, pe „Platoul Romanilor"; la *Potaissa*, pe „Dealul Zânelor"; la *Napoca*, lângă cimitirul roman. În anumite cazuri pot fi doar ateliere temporare (la mausoleul Aureliilor din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*). „Școli de sculptură" — implicit existența atelierelor de lapicizi — se conturează în mai multe centre, datorită particularităților comune unor grupuri de monumente descoperite într-o localitate ori într-o arie restrânsă: ornamentica tipică (motivul în formă de *pelta* la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, decor vegetal pe abacul capitelurilor de la *Porolissum*), încărcarea „barocă" a unor monumente funerare (stelele de la *Apulum*), predilecția pentru anumite genuri de monumente (*aediculae* la *Potaissa*), tipuri iconografice întâlnite într-un singur loc (reprezentarea lui Silvanus împreună cu „Silvanele" numai pe reliefuri din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*). Asemănarea frapantă a unor piese sculptate care provin din localități diferite se datorează folosirii acelorași „caiete de desene" care, realizate într-un anumit centru, se răspândesc apoi pe o largă arie. Dar dincolo de „modele" izolate, pe care le conțineau aceste caiete, artiștii plastici aveau la îndemână scheme compoziționale. Conformându-se lor, lapicizii aveau totuși posibilitatea unor mici variații a componentelor.

Arta romană zisă **„provincială"** — căci în această categorie largă se înscriu produsele artiștilor-artizani din Dacia — reflectă trăsăturile comune artei Imperiului roman: frontalitatea, schematismul, „prefabricarea", încercările de portretizare. Marea bogăție de forme, mai ales în arta funerară, provine din diversitatea influențelor — elenistico-orientale, sud-dunărene, nord-italice ori apusene.

Unele genuri ale artelor plastice majore — statuaria, mozaicul, decorația arhitectonică — erau destinate mai cu seamă spațiilor publice. În forul orașului ori în *basilica* unui castru expresiile artei oficiale se concretizau mai ales în **statuile imperiale**. Din statuile imperiale din bronz aurit au rămas doar fragmente, pentru că unele au fost dărâmate dacă împăratul înfățișat a suferit *damnatio memoriae*, iar altele au fost distruse ulterior, fie de migratori, fie de scurgerea timpului. În castrul de la Răcari (jud. Dolj) s-au găsit vreo 3 000 de fragmente dintr-o statuie de bronz care-l înfățișa, poate, pe Heliogabal. Mai interesante sunt fragmentele din statuia ecvestră de bronz a lui Caracalla și din statuia Iuliei Domna, ambele găsite în castrul de la *Porolissum*. Dintr-o statuie de bronz aurit a lui Traianus Decius de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* a rămas numai capul.

Spre deosebire de statuile imperiale din bronz, opere de artă provenite din ateliere italice ori occidentale, cea mai mare parte a **statuilor din piatră** este realizată, probabil, în provincie. Deoarece multe sunt deficitare sub aspect artistic, **portretele imperiale** se recunosc cu destulă greutate. O statuie loricată din *Apulum* îl înfățișa pe Antoninus Pius (ori Pertinax ?); alte portrete imperiale din același oraș sunt identificate, mai mult ori mai puțin ipotetic, cu Marcus Aurelius, Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla, Severus Alexander și Gallienus. Sculpturile în marmură de remarcabilă valoare artistică,

cum ar fi cele recent descoperite într-un *nymphaeum* la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Septimius Severus și Iulia Domna), rămân o excepție. Cât privește **portretistica provincială**, puține sunt realizările notabile și ele aparțin, de regulă, domeniului funerar (statui de *togati* și de matroane). Unele portrete, mai ales feminine, pot fi datate cu o oarecare aproximație, în funcție de coafură. În pofida stângăciilor de care dau dovadă, portretele imperiale sculptate în Dacia, ca și portretele unor locuitori ai provinciei, reflectă evoluția portretului roman: trăsăturile realiste în vremea lui Traian, neoelenismul epocii hadrianice, mutarea ponderii în redarea figurii umane de la volum la suprafață sub Antoninus Pius și Marcus Aurelius (prin tehnica reliefului negativ care crea iluzia de relief a feței prin accentuarea cutelor), apariția aerului pasional și trist al figurilor, care va culmina în secolul al III-lea.

Dacă forul orașului sau *basilica* dintr-un castru este teritoriul artei oficiale, în spațiul sacru al templului se întâlnea arta comunitară (statuia de cult) cu expresiile inițiativei artistice private (lucrări plastice aduse ca ofrande de credincioși).

Dintre **statuile de cult** se remarcă seria celor care-l înfățișează pe Iupiter *tronans*, care ocupau *cella* centrală din templele capitoline. Un exemplar foarte frumos, de mărime colosală, s-a descoperit la *Apulum*. Într-un templu (din *Apulum*?) va fi fost așezată și o statuie a Hekatei *triformis*, iar dintr-un *mithraeum* din *Potaissa* provine capul unei statui colosale a lui Mithras. Din aceeași localitate se remarcă și capul unei statui a lui Serapis. O statuie reprezentându-l pe Mithras *petrogenitus* s-a descoperit la *Apulum*. Dintr-o statuie de marmură în mărime naturală a lui Hercules de la *Sucidava* s-a păstrat doar capul. Din vreo grădină cu decor dionisiac provine, probabil, marea statuie a lui Priap, de la *Napoca*.

Statuile de dimensiuni medii și statuetele de piatră — de regulă aduse de credincioși în temple — sunt mai numeroase. Unele din ele sunt de mare valoare artistică: cea a lui Liber-Dionysos găsită recent într-un templu din *Apulum*, cea a zeului trac Zbelsurdos (probabil din *Apulum*); frumoase statui din marmură, de dimensiuni medii, îl înfățișau pe Hercules la Băile Herculane și la *Sucidava*; dintre statuete, sunt demne de semnalat grupul sculptural al zeilor Liber și Libera la *Potaissa*, Diana în marmură la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Asemenea lucrări plastice de mici dimensiuni reproduc prototipuri celebre: imaginile lui Hercules sunt adesea copii reduse ale tipurilor „Farnese" ori „Mastai", statuetele Artemidei-Diana aparțin, de regulă, tipului „Versailles" etc. Alte statuete de piatră sunt produse artizanale, fără pretenții artistice deosebite: Ceres la Cășei, Nemesis la *Apulum*.

Tehnica rondo-bosso (*statuaria*) nu este unica modalitate de realizare a imaginilor de cult; prin **relieful de cult** (destinat și acesta adorației credincioșilor în templu, precum statuia de cult) s-a exprimat, aproape exclusiv, încărcătura de idei a unor credințe, cum ar fi mithraismul sau cultul Cavalerului Trac. Prin urmare, este de remarcat seria reliefurilor care înfățișează scena tauroctoniei, înconjurată adesea de registre cu alte episoade din liturghia mithriacă; aceste reliefuri ocupau locul central în *mithraea*. Cu tehnica reliefului traforat s-au realizat lucrări care se situează — ca aspect — între statuie și basorelief;

printre ele de mare valoare sunt operele de marmură de la *Apulum* (sacrificiul lui Mithras) ori *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Liber-Dionysos și alaiul său). **Relieful votiv** este bine reprezentat în Dacia; pentru cultul Cavalerilor Danubieni reliefurile în piatră și tăblițele de plumb constituie documentația noastră exclusivă. Reliefuri votive în piatră înfățișează frecvent divinități ca Liber și Libera, Nemesis, Aesculapius și Hygia, Hekate, Pluto și Proserpina, Diana, Apollo, Fortuna, Silvanus, Hercules. Unele piese sunt de bună factură artistică: reliefurile dionisiace de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Potaissa* sau relieful cu Apollo de la Războieni. Altele însă, ca în cazul statuariei, sunt produse de serie, fără calități artistice deosebite (relieful Dianei descoperit la Aiud; amintitul grup de reliefuri „standardizate" de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* reprezentându-l pe Silvanus însoțit de Silvane; un relief al zeiței Venus la *Tibiscum* etc.). În fapt, majoritatea reliefurilor pot fi încadrate artizanalului, fiind caracterizate de aplatizare, schematism și o superficială modelare a volumelor. Totuși, ele nu sunt lipsite de unele calități, cum ar fi redarea corpului uman în proporții corecte sau executarea unor compoziții închegate. Coexistă forme aplatizate cu formele plastice volumetrice, exprimate prin jocuri de umbră și lumină — realizate în relieful provincial din Dacia prin utilizarea sfredelului pentru accentuarea volumelor.

O categorie foarte bogată de lucrări plastice în piatră este reprezentată de **monumentele funerare**. În Dacia, ca pretutindeni în lumea romană, dorința de imortalizare în piatra vreunui monument — fie acesta și funerar — a creat o cantitate remarcabilă de asemenea lucrări de artă provincială.

Cel mai frecvent tip de monument funerar sunt stelele, plăci rectangulare de piatră, unele aniconice (conținând doar epitaful), altele iconice, variat decorate, uneori chiar cu figurile defuncților. La partea superioară stelele puteau să susțină coronamente (sculpturi înfățișând lei adosați, figuri mitologice). În *Dacia Porolissensis*, mai rar în restul teritoriului provincial intracarpatic, au existat și stele care înfățișau figura întreagă a defuncților, în altorelief (spre deosebire de prezentarea defuncților în bust, cum apare de regulă pe stele).

Altarele funerare sunt fie monolite, fie asamblate din mai multe elemente. Mai complexe sunt altarele în formă de edicula, caracterizate prin decorul dispus pe trei laturi, încheindu-se la partea superioară, de obicei, printr-un con de pin, simbol funerar frecvent. Unele altare se montau pe postamente lucrate aparte, decorate cu imaginile unor lei și personaje mitologice, adesea capul Gorgonei Medusa. De asemenea, altarele pot susține coronamente în formă de trunchi de piramidă cu muchiile arcuite, bogat decorate, cu analogii în nordul Italiei.

Alte monumente funerare au forma unor medalioane, cu reprezentarea defuncților în bust. Deasupra medalionului poate apărea un con de pin; cele mai complexe monumente de acest tip sunt cele așezate pe un postament decorat cu capul Medusei, flancat de doi lei.

Ediculele sunt monumente în forma unei mici construcții, alcătuite din postament, trei pereți și acoperiș, deschise la partea anterioară. Acoperișul este fie boltit, fie în două

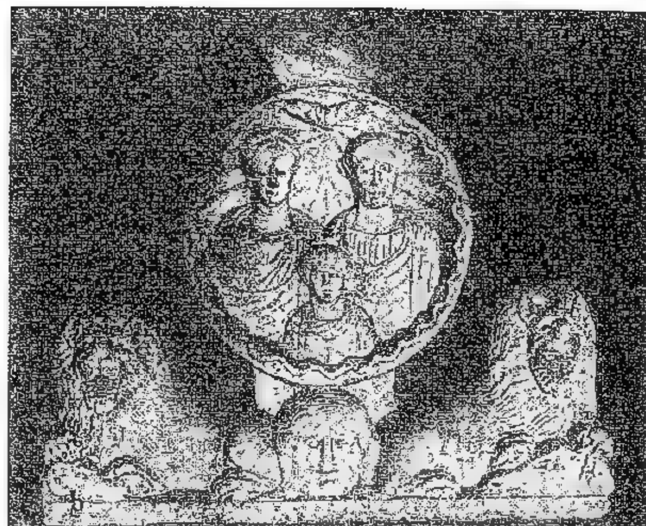

Fig. 20 **a.** Portretul unei perechi, perete lateral de edicula funerară de la Napoca (Cluj); **b.** Medalion funerar de la Aiud.

ape şi poate fi surmontat de un con de pin. Peretele din fundul ediculei este sculptat în întregime. Pereţii laterali pot fi ornamentaţi pe ambele feţe, sau numai pe feţele dinspre interiorul ediculei. Un important lot de edicule s-a descoperit la *Micia* şi la Brâncoveneşti (jud. Mureş).

În Dacia s-au construit şi incinte funerare simple (la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), rotunde ori rectangulare; unele trebuie să fi avut aspect monumental, prevăzute cu balustrade, pilaştri paralelipipedici de colţ, lei stilofori. De la mausolee provin unele elemente arhitectonice cu simboluri funerare. În edicula acestor mausolee erau plasate probabil statuile funerare înfăţişând bărbaţi în togă (*togati*) sau în costum militar, ori statuile feminine de tip „La grande Ercolanese", „La piccola Ercolanese", „Pudicitia", „Core del Vaticano".

Motivistica ornamentală a monumentelor funerare cuprinde elemente arhitectonice, elemente simbolice, mai ales capul Gorgonei Medusa, leii funerari ca paznici ai mormintelor, protomele Vânturilor, păsări (vulturul, păunul, flamingo), simbolistica marină (Scylla, tritoni, delfini) sau motive vegetale.

În legătură cu credinţele funerare, pe monumentele sepulcrale sunt înfăţişate divinităţi şi personaje mitologice. Mai întâi Hercules, îmblânzitorul Cerberului şi eroul care, biruind Moartea, a devenit asemenea zeilor. Hermes-Mercurius e înfăţişat pe monumentele funerare deoarece deţine calitatea de *psychopompos* — conducător al sufletelor în Infern — înaintea judecătorilor şi a stăpânilor lumii de dincolo de Styx. Liber-Dionysos şi scenele dionisiace sunt apariţii frecvente în repertoriul simbolisticii funerare din întreg Imperiul roman. Cultul său se înscrie în cercul larg al zeilor vegetaţiei care mor şi învie, rezumând

întreaga viaţă a naturii, de la renaşterea din primăvară până la tristeţea veştejirii şi a morţii din toamnă. Accesoriile lui Liber, viţa de vie, *kantharos*-ul, *thyrsos*-ul se înscriu printre motivele funerare obişnuite. Alte divinităţi, personaje şi scene mitologice completează repertoriul motivelor ornamentale şi simbolice: Eros funerar (Thanatos), Ammon, Attis (asijderea zeu care moare şi învie), silenul Marsyas (simbolizând suferinţele vieţii pământeşti), răpirea Europei sau transformarea nimfei Daphne, urmărită de Apollo, într-un dafin (foarte potrivite simboluri pentru marea trecere, marea transformare care este momentul morţii). Într-o lume guvernată de Destin, gestul de implorare pe care-l face un copil nud, reprezentat pe un perete de ediculă de la *Potaissa* alături de moira Clotho („torcătoarea" firului vieţii) este elocvent. Făclia răsturnată, care se stinge în mâna unui Eros funerar, simbolizează precaritatea vieţii.

În timp ce Hercules însoţit de Cerber şi Mercurius *gubernator* (*psychopompos*) — care poate fi însoţit de un cocoş, pasăre apotropaică la al cărui cânt fug demonii nopţii — fac aluzie la un Hades subpământean, la un Infern „clasic", alte imagini de pe monumentele funerare trădează concepţia sufletului aerian, poate sub influenţa doctrinei neostoice, atestată în Dacia, după cum s-a demonstrat mai înainte. Speranţa eternităţii cereşti pentru suflete este ilustrată de personificarea Vânturilor pe monumentele funerare, căci acestea trebuiau să împingă sufletul spre bolta nemărginită a cerului.

O scenă destul de frecventă pe stele şi edicule este banchetul funerar, fie cu un singur personaj (defunctul culcat pe *kline*), fie cu două personaje (defunctul culcat pe *kline* şi femeia şezând pe *cathedra*), fie cu mai mulţi participanţi, sau banchetul „simplificat", de tip pannonic (*camillus*, *camilla* flancând *mensa tripes*).

Scenele de viaţă cotidiană sunt foarte rare pe monumente funerare: un ţăran arând (la Şeica Mică), o „coafeză" ce aranjează părul unei matroane (la Rediu, jud. Cluj).

Figurile defuncţilor sunt redate fie în întregime fie, mai frecvent, numai bustul. Sculptorii locali se străduiau să-i portretizeze pe defuncţi, deşi portretul nu avea în Dacia tradiţie. Sculptorii-artizani încercau să facă reliefuri care „să semene" cu persoanele înfăţişate, în pofida unei frontalităţi excesive, a geometrizării contururilor, a gesturilor încremenite, mereu aceleaşi. Pe lângă tendinţa de a nu lăsa spaţii neornamentate (vizibilă mai cu seamă la un grup de stele din *Apulum*, databile în vremea Severilor, încărcate de-a dreptul „baroc"), se observă că unele tipuri de monumente funerare sunt mai pline de decoruri şi de simboluri în Dacia decât în patria lor de origine. Spre deosebire de stilul „baroc" de la *Apulum*, monumentele din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* perpetuează stilul clasicizant al operelor de artă aulică.

Arta funerară în Dacia se încadrează în spiritul artistic al provinciilor balcano-dunărene. Limbajul artistic, de rezonanţă occidentală, se datorează, în cazul monumentelor funerare, preluării modelelor din nordul Italiei: în special centrul din Aquileia a jucat un rol însemnat în transmiterea unor forme artistice în provinciile dunărene.

S-au păstrat puţine şi insignifiante fragmente de **pictură murală**, datorită conservării precare a ruinelor romane în Dacia. O inscripţie din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* menţiona decorarea unui edificiu cu stucatură şi cu picturi (fragmente de stucatură s-au descoperit

la *Potaissa*, *Napoca* și în alte localități). Motive geometrice și vegetale, pictate cu roșu, roșu-brun, verde, galben și negru, alături de zugrăveli în roșu pompeian s-au semnalat în forul *Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*. La clădirea comandamentului din castrul de la *Potaissa* coloanele angajate erau vopsite cu roșu pompeian; tot acolo s-au găsit fragmente de tencuială pictată cu roșu, roz și verde. În termele aceluiași castru tencuiala era decorată cu motive geometrice și vegetale, folosindu-se roșu, galben, negru și verde. Urme de pictură se cunosc și în edificii private din *Apulum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. În termele din palatul consular din *Apulum* s-au descoperit și mici fragmente de tencuială pictată cu motive antropomorfe.

Nici **arta mozaicului** (*musivum opus*) nu este prea bine reprezentată în Dacia prin descoperiri arheologice. Unele mozaicuri ieșite la iveală în evul mediu la *Apulum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Potaissa* sunt doar semnalate. Fragmente mici de mozaicuri au apărut în cele mai diverse edificii din orașe (în termele de la *Apulum*, la *schola gladiatorum* din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), în castre de legiune (*Potaissa*) ori auxiliare (Ilișua). Remarcabile sunt mozaicurile cu scene din Iliada, descoperite în 1823 (distruse câțiva ani mai târziu, cunoscute doar din desene) într-o clădire publică din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, databilă, probabil, în secolul al II-lea. Ele ocupau zonele centrale a două încăperi pavate cu plăci de piatră; „tablourile" propriu-zise (emblemele) erau realizate din cuburi foarte mici și diferit colorate (*opus vermiculatum*). Unul înfățișa disputa dintre cele trei zeițe — Hera, Atena și Afrodita — „judecate" de Paris, iar celălalt pe bătrânul Priam implorându-l pe Achille pentru a-i reda trupul neînsuflețit al lui Hector. La *Apulum* s-a descoperit un mozaic cu chenare decorative, motive florale, *kantharoi*; emblema centrală s-a distrus, dar se mai păstrează busturile a două Vânturi (Zephyrus și Eurus) din cele patru care erau înfățișate. Materialele folosite erau marmura, teracota și diferite roci eruptive, culorile fiind verde închis, negru, galben, cărămiziu, violet și roșu aprins. Mozaicul se datează în secolul al III-lea.

Artele zise **„minore"** sunt ilustrate în provincie de categoria micilor statuete din bronz și a altor obiecte din metal tratate artistic (toreutică), de statuetele din teracotă (coroplastică) și de pietrele fine (semiprețioase) gravate (gliptică).

Micile **statuete din bronz** înfățișau divinități (ofrande depuse în temple sau pe larariile domestice) ori diferite personaje și „scene de gen". Multe dintre aceste statuete reproduc la scară miniaturală opere sculpturale celebre; când însă artizanul își lua libertatea de inovație, prototipul este mai greu de surprins. Identificarea atelierelor s-a făcut foarte rar în toată lumea romană, iar în Dacia nu cunoaștem, deocamdată, nici un atelier despre care să se poată afirma cu certitudine că producea statuete de bronz. Calitatea micilor bronzuri figurate este diferită, de la piese grosiere turnate plin în tipare bivalve de gresie, abia cizelate ulterior, până la capodopere — întotdeauna turnate potrivit tehnicii „cerii pierdute" care asigură unicitatea obiectului.

Se consideră că statuetele de mare valoare artistică sunt importate în Dacia; în unele cazuri, chiar datarea lor în secolul I p.Chr. întărește această supoziție. La statuetele de foarte bună factură artistică, realizate prin metoda „cerii pierdute", nu atât tehnologia

Fig. 21 Jupiter Dolichenus, statuetă de bronz descoperită în castrul roman de la Ilișua.

în sine ar fi putut să pună probleme atelierelor locale, cât realizarea modelului în ceară. Într-adevăr, nivelul artistic de excepție al unor mici bronzuri nu este egalat de sculptura în piatră din Dacia, sigur locală. În seria celor mai bune replici romane miniaturale de bronz sunt de așezat statueta lui Iupiter *fulminans* de la *Potaissa*, turnată în vreun atelier din Italia centrală ori din Gallia prin a doua jumătate a secolului I, statueta reprezentându-l pe Mars din aceeași localitate, databilă în a doua jumătate a secolului I ori în epoca Antoninilor, apoi statuetele zeiței Libera și a lui Iupiter Dolichenus de la Ilișua, Diana de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, statuetele lui Hercules de la *Romula* și Svinița (jud. Mehedinți), un Lar adolescent la *Sucidava*. Prin execuția îngrijită se detașează din masa bronzurilor din Dacia și alte piese, de dimensiuni medii, cum sunt statueta Victoriei din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (așa-zisa „Diana"), apoi imaginile zeiței Venus-Hathor de la *Potaissa*, Dionysos (sau Narcis) la *Apulum* etc. Incrustarea cu argint, aramă, mai rar aur, se întâlnește la câteva statuete din *Potaissa*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Apulum*.

Originea unor tipuri iconografice reproduse de micile bronzuri se găsește în arta greacă: prototipul lui Iupiter *fulminans* de la *Potaissa* s-a creat, probabil, în cercul urmașilor lui Phidias; un mic bronz cu Mercur de la *Potaissa* trădează modelul lyssipeic, iar o Menadă de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* urmează modelul lui Scopas.

Dar multe bronzuri mici sunt realizări stângace, cu proporții anormale ale corpului, cu detalii schematice sau chiar eliminate, cu înlocuirea volumetriei prin simple incizii care ar trebui să sugereze musculatura; se vede cum redarea mâinilor, a degetelor, a contrapostului au constituit dificultăți de netrecut pentru artizanii respectivi.

Nici produsele **toreuticii** nu par a fi locale, chiar dacă unele ar fi putut proveni din ateliere de felul celui descoperit la *Napoca*, unde se confecționau, în prima jumătate a secolului al II-lea, fibule de bronz. Vasele de bronz, cu decoruri turnate, descoperite la *Apulum*, *Ampelum*, *Potaissa*, Gilău, sau vasele de argint (foarte rare în Dacia — un exemplar cizelat la *Apulum*) sunt importuri. Adus în Dacia era și echipamentul militar de paradă, spectaculos ornamentat, cum sunt un *umbo* de scut din bronz argintat la

Hălmeag, decorat cu eroși și delfini, un coif de la Lunca Mureșului, masca de coif de paradă de la Gilău sau fragmentele de armură ecvestră de la Gherla. Se adaugă mulțimea aplicilor de bronz din locuințe, unele cu caracter apotropaic, cum este superbul cap de bronz aurit de Medusă de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, apoi mulțimea obiectelor de bronz de folosință curentă tratate artistic, toate importate în Dacia (de remarcat sfeșnicile decorate cu sileni și acrobați la *Potaissa*, lucernele de bronz cu sileni și scene de vânătoare din aceeași localitate).

În categoria artizanatului ieftin, cu prea puține calități artistice, se înscriu **statuetele de teracotă**. Ele țin locul, în casele mai modeste, statuetelor din bronz. Tipare pentru asemenea piese s-au găsit la Micăsasa, *Apulum*, *Drobeta*, *Dierna*, *Romula* etc. Sunt reprezentate divinități (mai ales zeița Venus, mai rar Diana, Minerva, sileni, Mithras sacrificând taurul, Isis, Sol etc.), capete de orientali și de negroizi, busturi, mimi etc.; coroplastica producea și jucării. Statuetele de teracotă erau pictate, iar unele erau glazurate (descoperiri la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Potaissa*); culorile glazurii plombifere erau verde oliv și diferite tonuri între galben și brun închis. O categorie apropiată de teracote era aceea a vaselor plastice, turnate în tipare sau cu decor aplicat; din lut se confecționau și tipare de medalioane, reprezentând divinități — Serapis, Ceres, Mars, Aesculapius și Hygia, Mercur — descoperite la *Apulum*, Micăsasa, Cristești, *Napoca*, Ilișua, *Drobeta*, *Dierna*, *Romula*, Cioroiu Nou etc.

În gravarea pietrelor semiprețioase (pietrelor fine) — folosite ca podoabe montate în inele — erau specializate atelierele din *Romula* unde, pe lângă multe geme și camee, s-au descoperit și piese în curs de prelucrare, rebuturi și așchii. Loturi importante de asemenea podoabe au mai furnizat *Porolissum* și *Micia*. Mai frecvente sunt în Dacia pietrele de inel gravate în adâncime (geme) din carneol, jaspis roșu, onix, plasmă, cristal de stâncă, ametist, heliotrop, lapislazuli. Unele pietre semiprețioase se găseau în Carpații Meridionali și în Banat, altele se importau. Cameele sunt mai rare; pentru realizarea acestor podoabe cu figuri în relief se folosesc roci cu straturi policrome suprapuse; cea mai frumoasă camee din Dacia, înfățișând bustul Minervei, s-a descoperit la *Porolissum*.

Repertoriul scenelor și al figurilor gravate este destul de bogat: divinități, scene mitologice, semne zodiacale, animale, păsări, simboluri diverse, scene de gen, busturi, *grylloi* (caricaturi exprimând gustul pentru grotesc) etc. Cunoaștem nu mai puțin de 45 de divinități, personaje mitologice ori animale fantastice. Divinitățile greco-romane sunt cele mai bine reprezentate, remarcându-se mulțimea gemelor care înfățișează pe Minerva, Fortuna, apoi Iupiter, Mars, Eros, Mercurius și Victoria. Apar și alte zeități clasice și orientale, personaje divine minore, abstracțiuni personificate, figuri mitologice etc. Tradiții vechi, coborând până în elenism — epoca de aur a glipticii — se perpetuează chiar și în secolele al II-lea și al III-lea, ceea ce explică, parțial, acest repertoriu. Pe de altă parte, gemele sunt, fără îndoială, și obiecte de modă, ceea ce însemna preluarea unor subiecte care circulau în întreaga lume romană. Se observă cu ușurință frecvența deosebită a divinităților războinice, militare sau legate de viața militară: Minerva, reprezentată de obicei cu scut și coif, Mars, Iupiter, Fortuna și Victoria — personificări ale norocului

Fig. 22 Zeița Minerva, camee de la *Porolissum* (Moigrad).

și ale izbânzii — elemente atât de necesare ostașului. Chiar și Venus din geme este uneori Venus Victrix. Acest repertoriu dovedește prețuirea de care se bucurau gemele în lumea militarilor, care apar ca unii din cei mai statornici clienți ai atelierelor de gravat pietre fine. Pe de altă parte, se știe că Minerva era considerată și patroana „oamenilor condeiului": secretari, scribi etc. Gemele erau întrebuințate ca sigilii pe actele încheiate de ei.

În epoca imperială gravarea pietrelor semiprețioase este mai aproape de meșteșug decât de artă. *Cavatores gemmarum* din Dacia foloseau caiete de modele, inspirându-se (mai adesea reproducând stângaci imaginile) din cartoanele cu modele sau din reversul monedelor. În secolele II–III, epocă de decadență a artei gravării pietrelor de inel, nu poate fi vorba, în general, de creații deosebite ale unor nume celebre. Cu atât mai puțin în Dacia. Atelierele nu executau comenzi, ci produceau în serie figurile mai la îndemână. Studiul gemelor și al cameelor relevă și interesante aspecte de iconografie. Așa, de pildă, în gliptica Daciei apar frecvent divinități nikephore: Iupiter, Mars sau Minerva cu o mică Victorie în palmă. Asemenea imagini reproduceau prototipuri artistice vechi, altele decât acelea folosite de statuaria din provincie. Așadar, gliptica și statuaria, urmând uneori modele diferite, completează seriile iconografice cunoscute Daciei.

În fine, gemele erau în epocă și talismane, calitate ce deriva în primul rând din natura rocii; subiectul gravat putea să întărească proprietățile apotropaice ale amuletei.

Religia. Cel mai interesant și mai bogat în manifestări domeniu spiritual al antichității romane în Dacia este acela al religiei. În secolele II–III contopirea divinităților de origine grecească și romano-italică era de mult un fapt împlinit, în Imperiul roman răspândindu-se pretutindeni, cu intensități diferite și particularități, religia universalistă „greco-romană". În general, prin unificarea spirituală a lumii romane, divinitățile romano-italice au devenit, din punct de vedere al mitologiei și iconografiei, tributare Greciei.

Din monumentele epigrafice și sculpturale cu conținut religios din Dacia, 73% (peste 2 100 de monumente) sunt dedicate zeilor greco-romani. Principalului zeu oriental, Mithras, i s-au dedicat 10% din monumente; divinităților siro-palmirene 5%; zeităților originare din Asia Mică 3,8%; divinităților traco-moesice 3,6%; zeilor egipteni 3%; vreo

2% din monumente aparțineau divinităților originare din provinciile europene cu substrat celtic și germanic și zeilor cu sorginte nord-vest africană.

Ponderea monumentelor dedicate divinităților din **panteonul clasic** — **„greco-roman"** — (73%) concordă semnificativ cu ponderea onomasticii romane (romano-italice) în inscripțiile din Dacia (74%).

Cele 12 divinități principale ale panteonului clasic (*dii consentes*) sunt inegal reprezentate. Iupiter, zeul suprem al religiei romane, ocupă primul loc — ca număr de dedicații — și în provincia Dacia. Atâta doar că multe din cele 250 de inscripții care-i erau închinate provin din partea unor militari și magistrați, încât putem bănui că devoțiunea sinceră era adesea înlocuită de „obligații de serviciu" sau de rațiuni sociale. Iupiter este întotdeauna în inscripții *Iupiter Optimus Maximus*, alteori i se spune *stator*, *conservator*, *depulsor*, *fulgurator* etc. Numeroase statui de piatră și statuete de bronz îl înfățișau. Unele dedicații erau adresate triadei capitoline. Dedicații individuale pentru Iuno și Minerva erau mai puține, dar Minerva era adesea reprezentată în statuete de bronz și în gliptică. O inscripție din *Apulum* face aluzie la calitatea Minervei de participantă la consiliul lui Iupiter (*Iovis consiliorum particeps*)[1], iar alte câteva epigrafe amintesc întregul grup de *dii consentes*. Diana ocupă un loc important în panteonul din Dacia (peste o sută de monumente); dacă majoritatea inscripțiilor o numesc *Augusta* sau *Regina*, o epigrafă din *Apulum* îi acordă un epitet inedit: *mellifica*[2]. În inscripții și în reprezentări figurate apar și celelalte zeități *consentes*: Apollo (contaminat în secolul al III-lea cu zeități orientale ale luminii, o inscripție din *Potaissa* numindu-l *Deus Fortis Phoebus Parthicus*), Mars (numit *Gradivus* la *Drobeta*)[3], Venus (puține inscripții, dar multe statuete de bronz și, mai ales, din teracotă), Mercurius (adesea reprezentat în statuete de bronz, iar ca *gubernator* apare în compania zeităților Infernului), mai rar Ceres, Vesta, Vulcanus și Neptunus.

Dacă Leto (Latona) — mama fraților divini Apollo și Diana — apare rar în dedicațiile din Dacia, în schimb Dionysos și Hercules, divinități admise ulterior în Olimp, se bucurau de o mare trecere în rândul provincialilor din Dacia. Dionysos, sub numele roman de Liber Pater, împreună cu paredra sa Libera, iar în reprezentări și cu participanții la alaiul bahic — Pan, Faunus, satiri, sileni, bacante — apare în Dacia în peste 220 de atestări epigrafice ori figurative. De vreo 150 de monumente (dedicații votive și imagini) s-a bucurat în provincie Hercules, adorat mai cu seamă în lumea militarilor și la Băile Herculane ca *invictus*, *Augustus*, *conservator*, *salutifer*. Silvanus, zeu italic, numit în inscripții *domesticus* sau *silvester*, ocupă un loc important în religia Daciei, dovedit de cele peste 120 de monumente care i s-au închinat. La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* reliefurile îl înfățișează în compania Silvanelor. Ianus, altă divinitate italică, se întâlnește mai rar în Dacia. Zeităților medicinei — Aesculapius și Hygia — li s-au dedicat altare votive drept mulțumire pentru vindecare, mai ales în asklepeioanele de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*

[1] *CIL* III, 1 076.
[2] *CIL* III, 1 002.
[3] *IDR* II, 23.

Fig. 23 Bacantă, statuetă de bronz descoperită în castrul roman de la Ilișua.

și *Apulum*, dar și în locurile cu ape termale cu efect curativ; în reprezentări apare și zeul convalescenței: Telesphorus.

Panteonul clasic mai cuprinde zeitățile Infernului, Dis Pater și Proserpina, Core, apoi Luna, Hekate (cu imagine unică sau *triformis*). Mai rar sunt întâlniți Dioscurii și Priapus (numit în epocă *Pantheus*). Nimfelor li s-au făcut dedicații mai cu seamă la *Germisara*, ale cărei izvoare termale le ocroteau.

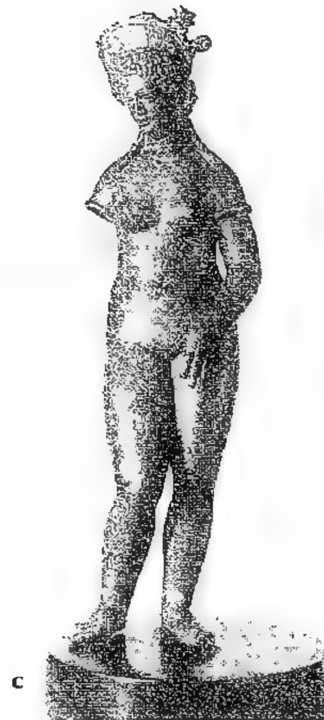
Sfera **personificărilor**, proprie mai curând religiei romane decât celei grecești, se conturează distinct în panteonul provincial. Personificarea bogăției, a norocului și a destinului este preluată de Fortuna (adesea numită în inscripții *redux*) și Nemesis, la care se adaugă Parcae (vechile Moire grecești), numite și Fatum ori Tria Fata. Pământul roditor este personificat de Terra Mater, în timp ce apele termale sunt întruchipate la Băile Herculane de Fontes Calidi și Di aquarum; râul Maris apare personificat pe un relief din *Apulum*. Personificarea provinciei (numită în inscripții Dacia ori Terra Daciae) este o creație politică. Spiritele personificate cuprind mai întâi Geniile — întruchipări ale ființei spirituale ale fiecărui individ, loc, lucru, persoană juridică — apoi spiritele protectoare ale căminului, dar și ale drumurilor ori ale militarilor — Lares și Penates și, în sfârșit, spiritele celor morți — Dei Manes. Propaganda religioasă oficială a răspândit și în Dacia personificările unor concepte abstracte și ale unor valori morale (Abundantia, Bonus Eventus, Concordia, Favor, Justitia, Providentia, Salus, Spes, Victoria și Virtus) pe care se sprijinea însăși teologia puterii imperiale. Menționările lor (cele mai numeroase revenind Victoriei) apar, aproape întotdeauna, în mediul urban și aparțin unor magistrați și militari, subliniind caracterul oficial al acestor dedicații. Dintre Muze, sunt reprezentate în Dacia Melpomene, Polyhymnia și Urania (sau, probabil, Klio).

Dacă asemenea divinități „greco-romane" sunt comune și, cu intensități diferite, se semnalează în epocă pe tot cuprinsul Imperiului roman, este de remarcat curiozitatea apariției în câteva din dedicațiile votive din Dacia a unor vechi divinități uitate: Salacia (paredra lui Neptunus), italicul Soranus — zeu al luminii, Aeracura (probabil divinitate a Infernului).

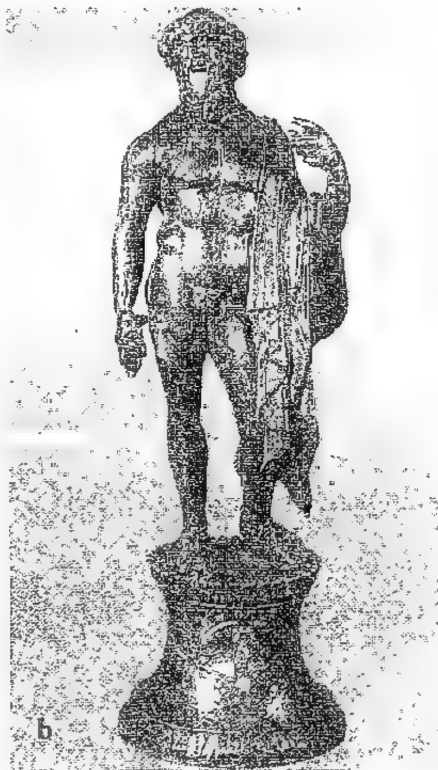
Recunoscuta toleranță în materie religioasă a romanilor a înmulțit mereu divinitățile din statul, apoi din Imperiul roman, cu zeitățile specifice unor populații cucerite, chiar dacă aceste divinități fuseseră, până atunci, locale ori regionale. Aculturația progresivă a făcut ca panteonul „clasic" să fie îmbrățișat de aceste populații, iar unele din zeitățile proprii unor grupuri etnice să se răspândească dincolo de patria lor originară. Nu acesta a fost cazul **divinităților dacice**: nici un monument epigrafic ori figurativ nu atestă în

a

c

b

Fig. 24 a. Mars. Statuetă de bronz de la *Potaissa*. b. Iupiter. Statuetă de bronz de la *Potaissa*. c. Venus. Statuetă de bronz de la *Potaissa*.

epoca romană perpetuarea în religia provinciei Dacia a divinităţilor indigene (Zalmoxis, Gebeleizis etc.); sanctuarele dacice au fost distruse, iar casta sacerdotală a fost, probabil, lichidată. Poate numai predispoziţia accentuată remarcată în provincie pentru unele divinităţi „clasice" (Diana, Liber, Hercules) ar putea sugera că autohtonii simţeau, într-o *interpretatio Dacica*, apropierile dintre asemenea divinităţi şi zeii lor strămoşeşti. Neacceptarea de către romani a religiei zalmoxiene nu este uşor de explicat, cazurile de intoleranţă fiind rare. Totuşi, sunt evidente similitudinile între tratamentul aplicat religiei dacice şi intoleranţa faţă de religia evreilor, distrugerea templului din Ierusalim, distrugerea altarelor şi a pădurilor sacre ale druizilor, similitudinile între soarta preoţimii dacice şi soarta druizilor celţi, sau a preoţilor lui Moloch crucificaţi pentru că practicau sacrificii de copii. Caracteristicile religiei dacilor, a celor care „ştiau să se facă nemuritori", de aici nepăsarea de moarte şi înverşunarea cu care această religie îi arunca în luptă, sacrificiile umane practicate de autohtoni, vor fi contribuit la atare atitudine din partea statului roman.

În schimb, culte originare din provincii apusene şi centrale ale Imperiului roman, cu substrat etnic **celtic şi germanic**, au pătruns şi în Dacia. Divinităţi de origine celtică (în unele cazuri sorgintea este mai greu detectabilă, în mediul celtic ori germanic) formează cuplurile Apollo Grannus şi Sirona (la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), Mercurius şi Rosmerta (o dedicaţie la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, dar şi statuete la Gherla şi Ilişua ale unui Mercurius cu elemente iconografice specifice zonelor cu substrat celtic), Sucellus şi Nantosuelta (mai ales imagini în relief, cu elemente de sincretism care apropie acest cuplu de Dis Pater şi de Proserpina). Lor li se adaugă divinităţi colective de aceeaşi origine — Badones Reginae, Quadriviae, Matronae (Matres, Matrae) — numite în inscripţiile votive din Dacia *Dominae*, *Gesahenae* şi, eventual, *Austriahenae*; apropiate de cercul Matroanelor sunt Suleviae şi Campestres. În Dacia este întâlnit şi zeul celtic cu coarne de cerb — Cernunnos, zeiţa protectoare a cailor, Epona, zeul războiului, Mars Camulus, zeiţa Obila; o divinitate germanică (batavă) este Hercules Magusanus. Epigrafele votive din Dacia menţionează şi trei divinităţi galatine, considerate a fi celtice la origine: Iupiter Sol Bussurigius, Iupiter Bussumarus, Iupiter Tavianus. Este de observat că divinităţile de origine celtică şi germanică, pentru a fi mai accesibile populaţiei din afara patriei lor, sunt prezentate uneori în sincretism cu zei din panteonul clasic (Iupiter, Apollo, Hercules, Mars, Mercurius).

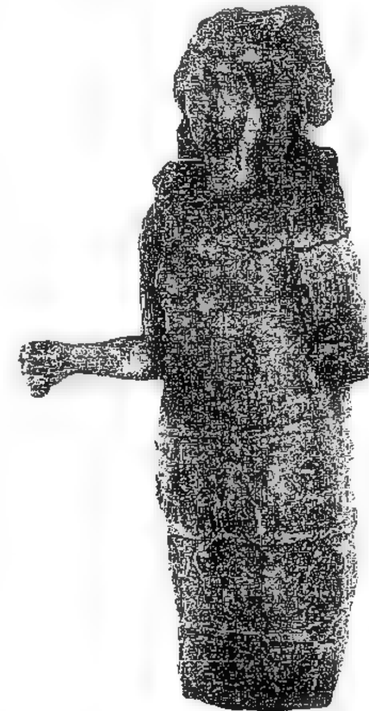

Fig. 25 Zeiţa Hecate *triformis*, statuie descoperită la *Salinae* (Ocna Mureş).

O altă grupare de divinități are **origine traco-moesică**. Zeii sincretistici „Cavalerii Danubieni" sunt reprezentați de vreo 60 de reliefuri și tăblițe de plumb. Iconografia lor s-a format și dezvoltat probabil prin zona Dunării Mijlocii și Inferioare, în teritoriile *Moesiei Superior*, ale *Pannoniei Inferior*, poate și ale Daciei. Numeroase monumente (peste 40) i s-au dedicat Cavalerului Trac; un monument din Gilău îl înfățișează în sincretism cu Apollo, într-o manieră frecvent întâlnită în lumea tracilor sud-dunăreni. Rar atestată este zeița Dardanica (numai la *Romula*) sau zeul fulgerelor la traci: Zbelthiurdus (Zbelsurdos).

Întâlnirea religiei greco-romane cu alte culte, în primul rând cu acelea venite din Orient, e vizibilă și în Dacia, iar faptul că numeroasele dedicații pentru **zeii orientali** (uneori o adevărată „modă") nu au reușit, până la urmă, să modifice predilecția panteonului provincial spre religia romană clasică este un exemplu tipic al rezistenței și al puterii de afirmare a religiei romane într-o epocă de maximă penetrație în imperiu a celor mai felurite culte „străine". Succesul — atâta cât a fost — cultelor orientale în Dacia se întemeiază, ca peste tot în Imperiul roman, pe alteritatea oferită credinciosului; în locul austerității religiei romane — o relație mai intimă între om și divinitate, iar în locul tradiționalismului vetust — speranțe soterologice. Religiile orientale propuneau un sentiment religios mult mai personal, satisfăceau setea de emoții, prin mizanscene atent construite, prin ceremonii inițiatice, liturghii și practici secrete, uneori licențioase: puteau captiva așadar și pe neorientali, oferindu-le trăiri religioase pe care cultele tradiționale romane le ignorau.

În Dacia cel mai popular zeu oriental era **Mithras**, iranian la origine, dar al cărui cult se răspândise deja în largi cercuri negustorești și, mai ales, militare din Imperiul roman; în provincia traiană el este atestat de vreo 280 de monumente epigrafice și figurative, un concurent serios — mai cu seamă în secolul al III-lea — al păgânismului clasic.

Dintre **cultele microasiatice** este mai bine reprezentat numai acela al zeiței Cybele și al lui Attis (acesta din urmă mai curând simbol funerar). Puține monumente s-au ridicat în Dacia pentru frigianul Sabazius (zeu tracic la origine), pentru Cimistenus, originar din *Bithynia*, pentru zeul-șarpe Glykon, plăsmuit în *Paphlagonia*, apoi pentru Men, Eruzenos, Saromandus, Adrastia, Sardendenos, Zeus Narinos și Zeus Sittacomicos. Asemenea zei locali, proprii unor orașe sau regiuni microasiatice, sunt aduși în Dacia de grupuri restrânse de credincioși, care încearcă să-și păstreze caracterul etnic inclusiv prin manifestări religioase; pentru a fi mai pe înțelesul populațiilor din afara patriei lor, cu care veneau aici în contact, aceste divinități sunt prezentate în sincretism cu zeul suprem al panteonului clasic, Zeus ori Iupiter.

Dacă numărul zeităților de origine **siriană și palmireană** este destul de ridicat în Dacia, în schimb, în baza numărului de monumente, nu se poate afirma o răspândire prea mare a tuturor cultelor respective în provincie. Mai mulți baalimi locali sirieni sunt sincretizați cu Iupiter: Iupiter Heliopolitanus, Iupiter Hierapolitanus, Iupiter Balmarcodes. Mai răspândite sunt cultele lui Iupiter Dolichenus, atestat de vreo 50 de monumente, și al zeiței Syria (Suria, Atargatis). În panteonul provincial mai apar Azizos

(zeul din *Edesa*, de origine arabă, căruia i s-a ridicat un templu la *Potaissa*), apoi Sol Invictus, Turmasgades și zeița Baltis din *Oshroene*. În rândul divinităților celeste siriene se înscrie și Deus Aeternus, o invocație din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* asociindu-l cu Iuno și cu *angeli* (unica apariție a acestora în epigrafele votive din Dacia)[1]. Theos Hypsistos, căruia i se dedică altare în grecește, este o divinitate sincretistică siriano-iudaică. Din *Palmira* provin zeii Belus și Iarhibolus (Ierhobolus), iar o inscripție din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[2] atestă existența unui templu pentru divinitățile palmirene (numite *dii patrii*) Malagbel, Bebellahamon (sau, probabil, Bel și Bel Hammon), Benefal (sau, eventual, Fenebal) și Manavat.

Dintre **divinitățile egiptene**, mai răspândite în Dacia sunt Serapis și Isis, menționate în vreo 30 de monumente; în inscripții din *Apulum* și *Potaissa* Isis e numită *Myrionima* („cea cu o mie de nume"), relevând-o drept divinitate pantee. Este posibil ca la *Potaissa* să fi existat un templu egiptean. În reprezentări figurate din Dacia apar Harpocrates (Horus), Ammon (simbol funerar) și Apis; prezența altor divinități egiptene în panteonul provincial (Anubis, Osiris) rămâne incertă.

Din provinciile romane **nord-vest africane** este originară zeița Caelestis (divinitatea punică Tanit), adorată în *Dacia Superior* mai cu seamă în timpul dinastiei Severilor. African ca origine este și Saturnus, menționat la *Potaissa* drept *rex* și *pater deorum*, în compania Latonei. La *Micia* un grup de zei strămoșești neindividualizați ai maurilor (numiți *Dii Mauri*) aveau un templu, unicul cunoscut în Imperiul roman în afara patriei lor. Militarii mauri, stabiliți în Dacia încă de la cucerire, refac templul la începutul secolului al III-lea.

Numeroaselor culte cu origini atât de diverse, cu rituri mai mult sau mai puțin recunoscute de stat, li se adaugă credințele cele mai felurite, în primul rând cele **funerare**, nu lipsite de accente împrumutate din gândirea filosofică, exprimate în epitafuri și prin simbolurile sculptate pe monumentele sepulcrale. Se vehiculează divinități cu mitologie adecvată (Mercurius psihopomp, Liber, Hercules, Attis, Ammon), iar credinței în Destin, conceptualizată într-un *Fatum* neiertător, îi corespund imaginile torcătoarei Clotho (una din cele trei Parcae), mai degrabă simbol funerar decât subiectul unui cult.

Pe acest fundal religios cosmopolit și în absența unei mari culturi literare ori filosofice era firesc să se dezvolte și operațiuni magice, **practici oculte**, care circulă în „subteranele" religiei oficiale, rotunjind imaginea unei vieți spirituale complexe, mai cu seamă în secolul al III-lea. Spre deosebire de contractualism și de rugăciune, practicile magice încearcă să impună divinității voința credinciosului. Ele sunt, firește, destul de greu relevabile arheologic. Magia cifrelor (mai ales a cifrelor trei și șapte) este reflectată de câteva descoperiri, la *Apulum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Orlea și *Sucidava*, cu depuneri rituale de opaițe, ulcioare și/sau monede în număr de trei sau șapte. Amuletele apotropaice sunt la modă: de la geme la mici pandantive, cu reprezentări falice sau miniaturi ale măciucii lui Hercules.

---

[1] *IDR* III/2, 190.
[2] *IDR* III/2, 18.

Practicile magice ocupau un loc important în **gnosticism**, documentat în Dacia prin piesele cu figurație și inscripțiile specifice sectei gnostice basilidiene (*gemmae abraxeae*), descoperite la *Porolissum*, *Romula* și Orlea. Divinitatea anguipedă Abrasax este înfățișată cu trup omenesc și cap de cocoș, înarmată cu bici și scut. Încă mai interesant pentru atestarea comunităților gnostice în provincie este inventarul unui mormânt din *Dierna*, care conținea, printre altele, o plăcuță magică de aur, cu text grecesc și o scriere perlată sud-semitică, sabeeană, cu invocarea apelativelor divinității supreme Yahve – *Iao, Adonai, Io*. Credințele magice (impregnate cu elemente semitice și orientale, care ne trimit în zona culturală greco-alexandrină) ale aceleiași comunități iudeo-gnostice de la *Dierna* sunt ilustrate și de o **plăcuță de blestem** (*defixionis tabella*) de aur, cu text grecesc și latin.

*

Un panteon atât de variat, o religie care, la prima vedere cel puțin, impresionează prin numărul mare de divinități — peste 130 — atestate în Dacia epigrafic și figurativ se explică, în primul rând, prin **diversitatea etnică a populației** din provincie. „Mozaicul" divinităților din Dacia este rezultatul unei viziuni de ansamblu, care a trecut în revistă toate mărturiile de cult, pentru toate divinitățile, oricât de singulare ar fi. Dar locuitorul Daciei nu era credincios „în ansamblu", ci avea cercul său de zei, mult mai restrâns, cărora li se închina. De aceea, cultele care s-au răspândit larg în provincie sunt mult mai puține. Din acest **„grup principal de culte"** (masiv documentat prin monumente) fac parte Iupiter, Mithras, Liber și Libera, Hercules, Silvanus, Diana, Aesculapius și Hygia, Fortuna, Cavalerii Danubieni, Cavalerul Trac etc. Precum se poate constata, în adorarea cu precădere a acestor divinități a jucat un rol deosebit nu atât originea (care este diferită), cât alți factori proprii provinciei: importanța elementului militar, mediul natural și, în directă relație cu acesta, economia provinciei, ocupațiile locuitorilor, ca și politica religioasă imperială. Unele caracteristici ale religiei romane, în primul rând contractualismul și pragmatismul, grefate pe o pietate moderată, s-au armonizat cu factorii socio-economici amintiți.

Contractualismul explică „răceala" religiei romane tradiționale; unei anumite „indiferențe" din partea divinității credinciosul îi răspundea nu cu dragoste, ci cu o politicoasă, dar rezervată atenție — nici mai mult, nici mai puțin decât trebuie, atunci când trebuie, așa cum au făcut-o și strămoșii, căci importantă este păstrarea tradiției și împlinirea cu regularitate a practicilor prescrise. Prin stabilirea relațiilor dintre om și divinitate bazate pe principiul *do ut des*, pietatea credinciosului nu este gratuită, ci, mai degrabă, drămuită. Este semnificativă în acest sens stereotipia părții finale a inscripțiilor votive: *votum solvit libens merito* — „(credinciosul) și-a îndeplinit promisiunea de bunăvoie, potrivit meritului (divinității)". Cele mai diferite situații din viață provoacă promisiunea credinciosului către divinitate; aceasta va fi prima „parte" ce va acționa potrivit „contractului", iar credinciosul se achită, ulterior, de promisiunea făcută. Pentru a scăpa de o boală, pentru a se menține sănătos, drept mulțumire că a ieșit teafăr dintr-o situație dificilă, pentru că a obținut o onoare, pentru că a călătorit în siguranță și a ajuns cu bine acasă, pentru că poartă un nume derivat dintr-un teonim, pentru că ocupația sa este patronată de o anume divinitate, pentru că tocmai este o sărbătoare religioasă, pentru că îndeplinește o funcție sacerdotală, pentru că vrea să-l lingușească pe împărat ori pe vreun superior prin adorarea unei divinități despre care știe că îi este plăcută aceluia, sau pentru că zeul însuși i-o cere apărându-i în vis, locuitorul Daciei romane aduce ofrande și comandă monumente votive.

Diversitatea elementului etnic colonizat și poziția provinciei, la răspântia celor mai diverse influențe culturale, explică prezența altor culte, de răspândire mai redusă, **culte personale sau ale unor grupuri etnice** restrânse, poate chiar ale unor familii. Uneori cultele unor grupuri etnice se păstrează în „centre" închise, în asociații etnico-religioase cum era la Napoca în anul 235 *spira Asianorum*[1]; se întâmplă însă ca asemenea culte să depășească barierele etnice inițiale și să fie îmbrățișate și de alții.

Cultele de sorginte celtică și germanică sunt aduse în Dacia de militari și negustori originari din zonele respective, dar sunt cazuri când militari și funcționari de alte etnii, care au îndeplinit temporar însărcinări în Gallia și Germania, se întorc în Dacia cu panteonul personal îmbogățit tocmai cu zeitățile pe care le-au cunoscut departe de casă. Dii Mauri la *Micia* sunt aduși de maurii soldați originari de acolo.

Dacă divinitățile locale, geto-dacice, nu au rezistat în epoca romană și dacă ele nu pot fi sesizate nici printr-un fenomen de *interpretatio*, la unele grupuri etnice imigrate o **interpretatio Romana** a străvechilor zei strămoșești transpare cu ușurință. La ilirii așezați în zona minieră din Carpații Occidentali Neptunus îl reprezintă pe zeul lor „național" al apelor, Bindus. În Dioscuri, mai cu seamă în Castor, protectorul cailor și al călăreților, ilirii de la *Ampelum* și *Alburnus Maior* întrevedeau pe zeul-cal ori zeul cailor Menzana din locurile lor de baștină. Apollo și Soranus din mediul ilir trebuie să fi desemnat pe străvechiul zeu al luminii — Grabovius („strălucitorul").

Unele divinități de origine microasiatică, rare și strict locale chiar la ele „acasă", reflectă credințele unor grupuri mici, poate și numai ale unei singure familii de imigranți din regiunea respectivă. Așa se explică apariția surprinzătoare a unor baalimi locali din orașe microasiatice, cu origine fie efectiv orientală, fie celtică, ale căror unice atestări din Imperiul roman (în afara patriei lor de origine) provin din Dacia (cazurile lui Eruzenus și Bussurigius), ori a căror unică documentare epigrafică din Imperiul roman se află în Dacia (Tavianus și Bussumarius).

Într-o anumită măsură, la diversificarea panteonului a contribuit și **moda**, care a lansat divinități cu „viață" scurtă, cum a fost zeul-șarpe Glykon, dar și divinități care s-au impus cu multă forță și au dovedit o mare rezistență, de felul lui Mithras.

În sfârșit, unele dedicații votive au în realitate un pronunțat **caracter politic**, relevând loialismul provinciei și al provincialilor față de Roma și de suveranii ei, loialism înveșmântat în haine religioase. În această categorie vom întâlni alegorii, precum Victoria, Virtus Romana, Genius Imperatoris, dar și zeități despre care se știa că sunt dragi familiei

[1] *CIL* III, 870.

imperiale. Dedicațiile pentru Caelestis aparțin perioadei domniei lui Septimius Severus, pentru că împărătesei Iulia Domna îi plăcea să fie asemuită zeiței cartagineze. După ce Septimius Severus i-a declarat pe Hercules și pe Liber *dii patrii*, pentru că erau zeitățile respectate în orașul său natal, Leptis Magna, un val de dedicații pentru acești zei, uneori chiar în această asociere, s-a produs și în Dacia.

Cu toate că grupul personal de credințe al locuitorului Daciei era, precum s-a văzut, limitat, în condițiile coexistenței atâtor culte, **sincretismul** încerca ordonarea și o anumită concentrare a zeităților. Asocierea mai multor divinități într-un unic monument epigrafic sau figurativ (situație revelatoare pentru constituirea grupului personal de credințe al individului) constituie stadiul preliminar în cadrul tendințelor sincretistice. Formele sincretismului evoluat, de asimilare, sunt de împrumut; ele sosesc în Dacia gata constituite (sincretism de felul *Iupiter Optimus Maximus Dolichenus*), deoarece contaminările generatoare de sincretism se petrecuseră înainte de pătrunderea acelor culte în Dacia. Asemenea divinități sincretice provin din interferarea politeismului tradițional cu sfera cultelor microasiatice, siriene, nord-vest africane, de origine celtică, germanică sau tracică. În cazul unor zeități necunoscute în alte zone ale imperiului (de exemplu *Iupiter Optimus Maximus Bussumarus*) putem presupune că sincretismul s-a produs în Dacia pentru a da un înțeles unei divinități pe care nu o cunoștea nimeni.

Cele mai interesante asocieri le imaginează persoanele culte, în baza unei trăsături comune a divinităților, pe care vor să o relieveze. Astfel, se asociază divinități ale căror însușiri, grupate pe sexe, conduc la ideea de pereche divină prin excelență (de exemplu, înșirându-se divinități masculine și feminine care reflectă același principiu solar, respectiv lunar), sau se introduc divinități noi în tiparele cunoscute. Vedem aici interesul credinciosului în fața unui panteon în continuă diversificare, încercarea sa de reducere la esență, dorința sa de limpezire a ierarhiei și a atribuțiunilor unor noi divinități cu care venea neîncetat în contact. Este reacția individului cultivat din Dacia în fața „mozaicului" religios: el ajunge la un **sincretism henoteist** ce tinde să apropie toate divinitățile de același sex ale diferitelor religii, ca și cum divinul — deși diversificat în forme și denumiri — ar rămâne în esență unic.

Prin urmare, la locuitorul Provinciei, ca *homo religiosus*, se constată trei categorii de acțiuni și atitudini, în funcție de locul unde trăia, de ocupație, poziție socială și obârșie etnică: a) avea cercul intim de divinități *personale*, pe care le considera *protectoare*, *o religie cotidiană* cu forme moștenite ori îmbrățișate mai recent, vizibilă în larariul său domestic și în frecventarea anumitor locuri de cult; b) din spirit civic ori din oportunism participa la manifestările oficiale, publice, ale cultelor romane, fiindcă această religie era, în ultimă instanță, *o formă de a exista în societate*; c) privea cu *respect*, cu *bunăvoință* sau cu *toleranță* la zeii vecinului, care puteau să fie alții decât ai săi.

Toleranța a guvernat, de regulă, ansamblul vieții religioase, facilitând conviețuirea numeroaselor culte și tendințe diverse într-o spiritualitate atât de bogată. La excepția sesizată deja (cazul cultelor autohtone dacice), se mai poate adăuga observația că spiritul de largă toleranță nu a funcționat constant nici în privința **creștinismului**.

În Dacia romană au existat desigur și creștini, mai ales în secolul al III-lea. Cum originea apostolică[1] a creștinismului nord-danubian este doar o ipoteză, iar alte izvoare literare privind începuturile creștinismului în Dacia[2] sunt contradictorii, doar obiectele cu simboluri creștine pot dovedi existența adepților noii religii. Dar asemenea obiecte, ca și basilicile preconstantiniene, sunt rare în secolele II–III pretutindeni în lumea romană. În aceste condiții generale devine explicabilă lipsa dovezilor arheologice peremptorii pentru creștinismul din Dacia în secolele II–III.

Numărul creștinilor era redus, iar manifestările de credință erau precaute, lipsite de exteriorizările agresive de care dădeau dovadă unele credințe sau culte păgâne. Deși au fost lungi perioade când împărații s-au dovedit toleranți față de creștini, iar unele persecuții din secolele II–III au avut un caracter izolat, creștinii nu erau priviți cu simpatie într-o epocă în care pe seama *necredinței* lor se puneau — de către păgânii majoritari — feluritele nenorociri abătute asupra imperiului. De aceea, creștinii se fereau, de regulă, să facă publică apartenența lor religioasă. Urmarea a fost faptul că în momentele limită, când statul pretindea o atitudine tranșantă în opțiunile religioase, ca în timpul persecuției anticreștine a lui Decius, au apărut deopotrivă martirii și renegații. Pericolul unor reacții populare anticreștine spontane nu era de neglijat.

Edictele anticreștine ale lui Valerian, din anii 257–258, par să nu fi rămas fără ecou în Dacia, de vreme ce personaje de rang înalt din provincie se grăbesc să facă dovada atașamentului lor la zeii Romei: Donatus, prefectul legiunii de la *Potaissa*, termină tocmai atunci construirea — începută mai demult — a templului lui Azizos, divinitate astrală. În a doua jumătate a secolului al III-lea și în secolul al IV-lea, pentru menținerea unității politice și spirituale a Imperiului roman, tocmai cultul Soarelui și al divinităților astrale era contrapus creștinismului. Prin gestul său, Donatus îi „acoperea" — conștient ori nu — pe creștinii din legiune. Armata era terenul propice pentru răspândirea creștinismului „din om în om", dovadă stând soldații creștini martirizați în timpul persecuțiilor din pragul secolului al IV-lea. Puținelor obiecte cu însemne creștine care ar putea aparține secolului al III-lea, la *Potaissa* ori la *Apulum*, li se vor adăuga altele, mai numeroase în următoarele două veacuri, pe măsura răspândirii creștinismului și a dispariției cultelor păgâne.

[1] Eusebiu din Caesarea, III, 1–3.
[2] Tertullian, *Adversos Iudaeos*, 7; Origenes, *In Matth. Comment. Series* 39, *Ad Matth*. 24, 9.

Capitolul XI

SFÂRȘITUL STĂPÂNIRII ROMANE ÎN DACIA

Retragerea aureliană. Cauze și consecințe

Încetarea stăpânirii romane în Dacia constituie un important eveniment în istoria Imperiului roman, iar prin consecințele sale, reale sau atribuite de către mulți erudiți, a căpătat treptat o însemnătate excepțională în evoluția și în dăinuirea romanității orientale. Dată fiind apoi importanța aparte pe care o prezintă pentru istoria Daciei, evenimentul acesta a fost extrem de controversat și continuă să fie diferit comentat în lumea științifică internațională.

În istoriografia modernă nu s-a ajuns nici până acum la unanimitate de păreri cu privire la *data* și, mai ales, la *caracterul* părăsirii oficiale a Daciei, de care se leagă nemijlocit — în special de a doua sa latură — îndelungata controversă referitoare la continuitatea daco-romană și etnogeneza românilor în spațiul ponto-carpato-dunărean. Din modul cum învățații au căutat să prezinte soarta romanității de la nordul Dunării și din Carpați derivă cele două opinii contrare, vechi de peste două secole, privind locul de închegare a românilor ca popor: teza justă a continuității în Dacia și teoria meșteșugită despre imigrarea târzie a poporului român, deplin constituit, din Peninsula Balcanică în teritoriile unde trăiește el astăzi.

Motivul care, în primul rând, a generat această deosebire de opinii la istoricii moderni rezidă în faptul că știrile literare antice despre părăsirea Daciei sunt în multe privințe insuficiente, neclare și contradictorii. Divergența de păreri provine apoi din împrejurarea regretabilă că întreaga discuție (din cauza unor pasiuni politice și naționaliste) a alunecat deseori pe o pantă neștiințifică, tendențioasă, fapt care a stânjenit stabilirea adevărului istoric, îngreuind lămurirea problemei pe baza documentelor existente.

Nu vom face aici nici măcar pe scurt istoricul acestei probleme, cu privire la care există acum o bibliografie enormă, ci ne vom limita la prezentarea celor mai importante aspecte ale părăsirii oficiale a Daciei: *data, caracterul* și *împrejurările sale concrete*, în lumina documentelor și a cunoștințelor actuale. Să vedem ce spun autorii antici, ce date documentare ne furnizează izvoarele istorice directe (arheologice, epigrafice, numismatice) și ce poziție a adoptat istoriografia modernă, română și străină, față de memorabilul eveniment.

O primă constatare ce se impune este aceea că istoricii antici demni de luat în seamă, toți de limbă latină (Sex. Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus, *Historia Augusta*, Orosius, Iordanes), care, într-un fel sau altul, relatează părăsirea Daciei, nu sunt contemporani cu evenimentul, ci mult ulteriori lui. Primii trei și-au compus opera în a doua jumătate a secolului al IV-lea (în anii 360–361, 369–370 și 371–372), *Historia Augusta* a fost alcătuită foarte probabil în ultimul deceniu al aceluiași secol, Orosius și-a încheiat scrierea sa pe la 417, iar Iordanes își redacta lucrarea prin anii 550–551. Așadar, izvoarele literare, deoarece datează dintr-o perioadă cu mult mai târzie decât faptele la care se referă, nu pot fi lipsite, chiar și numai din acest motiv, de un apreciabil coeficient de relativitate, fără să ne referim la alți factori ce pot fi luați în considerare, când este vorba de aprecierea afirmațiilor fiecărui autor în parte.

Cât privește *data* retragerii romane din Dacia, Sex. Aurelius Victor, Eutropius, Festus și Iordanes vorbesc în termeni foarte asemănători de o „pierdere a Daciei" (*Dacia amissa*) sub domnia lui Gallienus (253–268). Când ei ajung însă cu povestirea faptelor la Aurelian (270–275), cu excepția lui Sex. Aurelius Victor, toți afirmă iarăși, fără vreo justificare sau completare lămuritoare, că pierderea provinciei de către imperiu a avut loc pe timpul acestui împărat. Iată, textual, cum se exprimă fiecare.

Sex. Aurelius Victor afirmă că Gallienus „a pierdut dincolo de Istru ceea ce câștigase Traian"[1].

Eutropius, vorbind de același împărat, spune: „Dacia, pe care Traian o alipise (Imperiului) dincolo de Dunăre, a fost pierdută atunci"[2] (adică sub Gallienus). Tot el, uitând parcă ce spusese puțin mai înainte, ne informează: „Deoarece întreg Illyricum și Moesia erau devastate și pierzând speranța că va putea-o păstra, Aurelian a evacuat Provincia Dacia, pe care o întemeiase Traian dincolo de Dunăre, și scoțând pe romani din orașele și de pe ogoarele Daciei i-a așezat în partea de mijloc a Moesiei și pe aceasta a numit-o Dacia, care acum desparte cele două Moesii"[3].

Rufius Festus, referindu-se la *„provincia"* organizată de Traian *„dincolo de Dunăre pe pământul barbar"*, spune și el că „sub împăratul Gallienus Dacia a fost pierdută, iar Aurelian, după ce au fost strămutați de acolo romanii, a înființat două Dacii în ținuturile Moesiei și Dardaniei"[4].

În schimb, *Historia Augusta*, deși manifestă o deosebită antipatie față de Gallienus, totuși nu plasează evenimentul pe vremea acestuia, ci îl atribuie hotărât numai lui Aurelian. Biograful împăratului istorisește lucrurile, aproape în aceiași termeni ca Eutropius, în felul următor: „Văzând că Illyricum e devastat și Moesia ruinată, a părăsit provincia transdanubiană întemeiată de Traian, retrăgând armata și pe provinciali, iar populația scoasă de acolo a așezat-o în Moesia și a numit-o Dacia sa, care acum desparte cele două Moesii"[5].

---

[1] Sex. Aurelius Victor, *De caesaribus*, p. 22–23.
[2] Eutropius, *Breviarium ab Urbe condita*, IX, 8, 2.
[3] *Ibidem*, IX, 15, 1
[4] Rufius Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani*, VIII.
[5] *HA, Vita Aureliani*, 39, 7.

Orosius, deosebindu-se de ceilalți scriitori amintiți mai sus, menționează că sub Gallienus *„Dacia de dincolo de Dunăre a fost răpită pentru totdeauna"*[1], iar despre Aurelian afirmă că *„făcând o expediție la Dunăre, a bătut pe goți în lupte mari și a restabilit stăpânirea romană în vechile ei granițe"*[2]. De aici nu trebuie să deducem că Aurelian ar fi cucerit ceea ce Gallienus pierduse în Dacia, ci numai că, după alungarea invadatorilor din ținuturile ilirice, el a menținut frontiera imperiului anterioară războiului cu goții (anul 272).

În sfârșit, Iordanes, într-o formulare foarte apropiată de a lui Rufius Festus, relatează: *„Dar Gallienus, în timpul domniei sale, i-a pierdut (pe daci), iar împăratul Aurelian, retrăgând de acolo legiunile, le-a așezat în Moesia și într-o parte a acesteia a întemeiat Dacia Mediterranea și Dacia Ripensis, la care a alipit Dardania"*[3].

Indiferent de felul exprimării, de izvoarele mai vechi folosite, de valoarea documentară a fiecăruia în parte, rezultă că Eutropius, Festus și Iordanes vorbesc de o dublă abandonare a Daciei, una sub Gallienus și alta sub Aurelian, iar Sextus Aurelius Victor și Orosius atribuie pierderea provinciei *numai* lui Gallienus, în timp ce autorul anonim al biografiilor împărătești din *Historia Augusta* pune evenimentul numai pe seama lui Aurelian.

Pe temeiul acestor informații literare antice, confuze și contradictorii, istoricii moderni, români și străini, au soluționat problema în mod diferit. Cei mai mulți, începând cu Th. Mommsen, susțin că Dacia a fost abandonată pe timpul lui Gallienus, prin anii 256 ori 257 sau chiar 260, dar că unele zone mai bine apărate din sudul provinciei, mai ales din Oltenia și Banat, au fost menținute de romani până la Aurelian. Acest împărat a părăsit apoi definitiv ultimele teritorii romane de la nordul Dunării, înființând o nouă Dacie la sudul fluviului. În atare interpretare se acceptă, de fapt, relatarea lui Eutropius, Festus și Iordanes despre părăsirea provinciei în două etape.

Nu lipsesc nici istoricii care, având probabil în vedere pe Sex. Aurelius Victor și pe Orosius, consideră că *toată* Dacia a fost definitiv pierdută sub domnia lui Gallienus. În general, această preferință o întâlnim în istoriografia mai veche, dar și cu un oarecare reviriment în timpul din urmă.

Adepții părăsirii de către Gallienus a întregii sau a celei mai mari părți din Dacia aduc ca argumente, pe lângă izvoarele literare, o serie de fapte de natură epigrafică și numismatică. Între altele, s-au invocat încetarea emisiunilor monetare cu *Provincia Dacia* în anul 256, lipsa aproape generală a monedelor izolate și a tezaurelor monetare începând cu Decius–Gallienus, precum și absența inscripțiilor sau a materialelor de natură arheologică în cea mai mare parte a Daciei, dar mai cu seamă în părțile ei nordice. S-a încercat apoi, pe baza a cinci inscripții descoperite la *Poetovio*, să se susțină că, după anul 260, chiar și legiunile *XIII Gemina* și *V Macedonica* ar fi fost transferate din Dacia în sudul *Pannoniei*. Dar s-a dovedit că inscripțiile respective arată în realitate că la *Poetovio* nu se aflau decât detașamente temporare din cele două legiuni. Acestea, împreună cu

---

[1] Orosius, *Historiarum adversum paganos libri septem*, VII, 22, 7.
[2] *Ibidem*, 23, 4.
[3] Iordanes, *Romana*, 217.

alte vexilații din patru legiuni pannonice, au fost mutate acolo pentru alcătuirea unei armate *ad hoc*, de care Gallienus avea urgentă nevoie împotriva uzurpatorilor Ingenuus și Regalianus. În aceeași vreme însă legiunile dacice se găseau în vechile lor garnizoane de la *Apulum* și *Potaissa*, ceea ce demonstrează că Dacia nu era încă pierdută pentru imperiu. La fel, nici atestarea într-o inscripție a prefectului legiunii *XIII Gemina* la Băile Herculane[1], unde acesta își îngrijea sănătatea, nu înseamnă că și legiunea în întregime ar fi fost dislocată de la *Apulum*, cum nejustificat au afirmat unii cercetători. De fapt, cele două legiuni au rămas în garnizoanele lor dacice, până când Aurelian le-a strămutat în sudul Dunării, la *Ratiaria* și, respectiv, la *Oescus*.

Alți istorici, îndeosebi cei români, coroborând datele izvoarelor directe cu știrile literare antice s-au oprit la o interpretare mai nuanțată a faptelor, care se dovedește a fi mult mai apropiată de realitate. Împrejurarea că autorul *Historiei Augusta* vorbește de o singură părăsire a provinciei sub Aurelian și nu spune nici un cuvânt despre aceasta în legătură cu Gallienus — deși el manifestă o profundă aversiune față de acest împărat — a dat naștere la legitima întrebare: care poate fi conținutul real al expresiei *Dacia amissa* pe vreme lui Gallienus, în contextul datelor oferite de arheologie, epigrafie, numismatică sau alte documente?

O analiză aprofundată a surselor directe de informație a dus la constatarea că din timpul domniei comune a lui Gallienus cu tatăl său Valerianus (253–260), deși puține, există totuși unele date despre situația din Dacia, încă romană. Așa, bunăoară, la *Porolissum* s-a observat blocarea unor porți și repararea în grabă a zidurilor castrului în care s-au găsit și monumente onorare din timpul lui Decius. S-ar putea ca titlul de *Dacicus maximus*, luat de Gallienus în anul 257, să fie legat de războaiele cu dacii liberi, purtate tocmai în aceste părți. Blocarea unor porți sau repararea în grabă a zidurilor castrelor cu monumente epigrafice este frecventă în Dacia pe la mijlocul secolului al III-lea, deși nu totdeauna se poate preciza dacă operațiile de refacere au avut loc în perioada Decius–Aurelian. La *Potaissa*, comandantul legiunii *V Macedonica* ridică un templu lui Deus Azizos[2] pentru sănătatea celor doi împărați și tot acolo un soldat dintr-o cohortă de palmireni, cam în aceeași vreme, pune și el o piatră funerară. În castrul de la Mehadia cei doi împărați sunt iarăși onorați, prin anii 257–260, cu o inscripție dedicată de *cohors III Delmatarum Valeriana Galliena*[3]. Nici din perioada când, după moartea lui Valerianus în captivitate la parți, Gallienus rămâne singur la domnie (260–268) nu lipsesc total descoperirile epigrafice. Menționăm iarăși acel altar cu inscripție de la Băile Herculane, închinat lui Aesculap și Hygiei de către comandantul legiunii *XIII Gemina* și amintim, de asemenea, o inscripție de la *Sarmizegetusa*, înălțată spre a cinsti pe fiul lui Gallienus[4], inscripție care poate data tot din acea perioadă. Reiese că pe timpul lui Gallienus inscripțiile

[1] *CIL* III, 1 560; *IDR* III/1, 54.
[2] *CIL* III, 875.
[3] *CIL* III, 8 010; *IDR* III/1, 77.
[4] *CIL* III, 7 971; *IDR* III/2, 82.

sunt foarte rare, dar nu lipsesc cu totul în Dacia. Inexistența lor se înregistrează după aceea.

Referitor la circulația monetară, se dovedește că descoperirile de monede izolate în orașele, castrele și așezările rurale din Dacia lipsesc ori sunt extrem de puține începând cu Decius (249–251), iar tezaurele în marea lor majoritate se încheie cu piese de la Gordian al III-lea și îndeosebi de la Filip Arabul. Numai în puține cazuri ele conțin piese emise sub împărații imediat următori sau până la Aurelian. Atare situație, socotită de unii drept efectul retragerii romane din anumite părți ale provinciei, își găsește explicația și în criza monetară din secolul al III-lea, care bântuia în tot imperiul, inclusiv Dacia. Criza, deosebit de acută în etapa Decius–Gallienus, a determinat devalorizarea monedei de argint și închiderea monetăriilor din provincii, unde se băteau piese de bronz. În aceste condiții a încetat și activitatea atelierelor care emiteau monedele pentru *Moesia Superior* (anul 254) și cele cu *Provincia Dacia* (anul 256). Consecința inevitabilă a fenomenelor de criză a fost slăbirea considerabilă a circulației monetare și impresionanta scădere a tezaurizărilor de numerar. Nu se poate vorbi însă, în perioada respectivă, de o *totală* dispariție a monedei de pe piața provinciei sau de lipsa *completă* a acumulării de tezaure.

Criza monetară din imperiu în secolul al III-lea a produs multe perturbări și în circulația monetară din Dacia, despre care greșit s-a crezut că ar putea avea o legătură cauzală cu *părăsirea întregii* provincii sub Gallienus. Tezaurele monetare cu piese finale de la Gordian al III-lea (238–244) și mai ales de la Filip Arabul (244–249) au fost îngropate din cauza marii invazii a carpilor. Totuși, este posibil ca unele dintre ele să fi fost îngropate și mai târziu pe timpul lui Decius sau Gallienus. Dar încheierea și îngroparea tezaurelor de monede devenise atunci un fenomen obișnuit, din pricina stării de nesiguranță generală, iar lipsa din tezaure a pieselor de la Decius și de la împărații următori se poate datora în mare măsură și devalorizării considerabile a monedelor de argint, motiv pentru care ele erau înlăturate de la tezaurizare. Așa s-ar putea explica faptul că tezaurele cu piese de la acești împărați sunt foarte rare. Circulația monetară însă nu s-a întrerupt cu totul, ci numai a slăbit apreciabil, seria monedelor, deși în foarte accentuată scădere, continuându-se până la Aurelian. Se cunosc chiar și tezaure monetare — în Transilvania, la Alba Iulia, iar în Oltenia la Viișoara — în care procesul de acumulare a numerarului și-a urmat cursul normal, fără nici o întrerupere, până la Aurelian, ceea ce nu era posibil dacă *întreaga* provincie ar fi fost abandonată în vremea lui Gallienus. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că monedele împăraților anteriori lui Decius au rămas în mare număr în circulație și în perioada Decius–Aurelian, suplinind lipsa emisiunilor monetare de la acești ultimi împărați.

Deci, izvoarele directe arată că nici în întregime, nici în cea mai mare parte a ei, Dacia nu a fost abandonată de Gallienus. Atunci de ce autorii antici menționați vorbesc și de o pierdere a provinciei sub domnia acestui împărat? O explicație unanim acceptată nu s-a găsit până acum. Unii au căutat o justificare a contradicției izvoarelor narative, spunând că pierderea Daciei ar fi o simplă calomnie a scriitorilor antici adusă lui Gallienus și că trebuie considerate veridice numai acele știri literare care atribuie părăsirea provinciei

lui Aurelian. Dar, punându-se de acord știrile literare cu datele oferite de izvoarele directe, concluzia cea mai plauzibilă este aceea că sub Gallienus a avut loc o retragere doar din anumite teritorii din nordul și estul Daciei transilvane. Este dificil de fixat precis această arie teritorială transilvană, dar ea ar putea fi limitată la bazinul Oltului și al Târnavelor, al Someșului Mare și al Mureșului superior. În acest context, se cuvine menționat că, potrivit documentației actuale, în castrele din amintitele zone nord-est transilvane nu se cunosc monede sau alte vestigii precis databile (fibule) ulterioare anilor 260.

În schimb, cea mai mare parte a Daciei intracarpatice, cu principalele centre economice, militare și civile (*Porolissum*, *Napoca*, *Potaissa*, *Apulum*, *Sarmizegetusa*, Munții Apuseni cu bogatele lor mine de aur), împreună cu Oltenia și Banatul, a rămas în stăpânirea romană până la Aurelian. Că avem de a face numai cu o repliere strategică, pentru o mai bună apărare a celorlalte ținuturi romane nord-danubiene și că nu poate fi vorba de imense pierderi teritoriale ar putea fi citată și *Tabula Peutingeriana*. Pe această hartă-itinerar, al cărei model se consideră că a fost întocmit între anii 251 și 271 (cu precădere după 260), lipsesc ținuturile din nord-estul Daciei ardelene, Muntenia și sudul Moldovei, pentru că la data alcătuirii prototipului ele nu mai făceau parte din imperiu. Figurează însă toate celelalte regiuni ale Daciei romane, inclusiv ținuturile sud-carpatice de la vest de Olt. De notat că harta nu cuprinde nici teritoriile de la răsărit de Rin, abandonate de Gallienus prin anii 259–260 în urma luptelor cu alamanii și cu alte triburi germanice libere. Ar putea fi vorba de o analogie de situații.

Unii istorici, luând probabil în considerare numai datele din *Historia Augusta*, preconizează o singură părăsire a Daciei, efectuată de Aurelian. Alții, orientându-se după știrile literare antice, afirmă în mod absurd că sub Gallienus a fost retrasă populația civilă, iar Aurelian a evacuat armata, desăvârșind astfel abandonarea provinciei întregi.

La retragerea aureliană, romanii nu au părăsit complet malul stâng al Dunării. La *Sucidava*, *Drobeta* și *Dierna* ei au menținut capete de pod, importante puncte strategice-militare, pentru o mai bună apărare a noii frontiere și pentru relațiile cu populația de la nordul fluviului.

Data precisă în care a avut loc retragerea stăpânirii romane de la nordul Dunării pe timpul lui Aurelian a fost și continuă să fie mult discutată în literatura de specialitate, evenimentul fiind plasat, cu excepția anului 273, în fiecare an din domnia acestui împărat.

Unii istorici acceptă anul 270 (Th. Bernhardt, H. Schiller si V. Pârvan), alții susțin anul 271 (J. Jung, C. Brandis, M. Macrea, C. Daicoviciu) și nu puțini sunt aceia care pun abandonarea definitivă a provinciei carpatice la sfârșitul domniei lui Aurelian, în anul 275 (Br. Rappaport, L. Homo, E. Ritterling, A.D. Xenopol, M. Besnier, V. Christescu, A. Bodor, R. Vulpe), considerând că totul pledează în favoarea acestei date.

În istoriografia română din ultimele șase decenii, anul 271 a fost acceptat în general ca dată a părăsirii Daciei, pe baza unei argumentații numismatice, puse în legătură și cu istoria politico-militară a imperiului în primii doi ani de domnie a noului împărat. S-a considerat că, deoarece pe la sfârșitul anului 271 ar fi încetat la *Tarraco* în *Hispania* emisiunea monedelor cu tipul și legenda *Dacia Felix* și ar fi început baterea de monede

la *Serdica*, în capitala noii Dacii aureliene, unde *Dacia Felix* nu mai apare, provincia de
la nordul Dunării (la care se referă tipul monetar respectiv) era pierdută, iar Dacia de
la sudul fluviului era deja întemeiată de Aurelian. Studiile ulterioare de numismatică
română au arătat însă că vechiul argument nu este peremptoriu și, deci, nici anul 271
nu poate fi socotit ca dată oficială certă a retragerii aureliene din Dacia. Pentru perioada
în discuție se contestă însăși existența unei monetării la *Tarraco*, localitate confundată
(după simbolurile monetare T și Ti) cu *Ticinum* din nordul Italiei. Apoi, anul 271 pentru
înființarea monetăriei de la *Serdica* rămâne sub semnul întrebării, iar chestiunea de a
ști perioada exactă și locul (*Tarraco*, *Ticinum*, *Dacia Ripensis*) unde erau emise monedele
cu *Dacia Felix* și dacă ele se referă la vechea Dacie traiană sau la noua Dacie aureliană
nu este deplin lămurită. Prin urmare, numismatica nu oferă dovezi absolut sigure pentru
data precisă a părăsirii oficiale a Daciei. Acum se poate afirma cu certitudine numai faptul
că Dacia a fost abandonată de imperiu pe timpul lui Aurelian (270–275), dar fără a se
putea preciza în care an anume. Succesiunea evenimentelor militare și politice cunoscute
în imperiu din izvoarele literare, ca și datele epigrafice și numismatice, pledează în mai
mare măsură pentru părăsirea provinciei *la sfârșitul* domniei lui Aurelian (anul 274–275)
decât la începutul ei (anul 271–272).

Dacia a fost pierdută de romani nu în urma unor înfrângeri militare la nordul Dunării,
ci ea a fost pur și simplu abandonată, fără a fi cedată în stăpânirea cuiva. Din izvoarele
narative, în special din *Historia Augusta* (*Vita Aureliani*), rezultă limpede că Dacia a fost
părăsită nu din cauza pierderii unor lupte sau războaie purtate de romani la fruntariile
ori chiar pe teritoriul ei, ci pentru că ea nu mai putea fi menținută. De fapt, teritoriile
romane din sudul Dunării, *Illyricum* și *Moesia*, erau de multă vreme devastate de
necontenite atacuri ale goților și ale carpilor, iar romanii sperau că, retrăgându-se pe linia
Dunării, pe un front mult scurtat, consolidat cu trupele aduse din Dacia, vor putea
organiza o mai bună apărare a ținuturilor balcanice.

În istoriografia română și străină de dinaintea primului război mondial, și mai ales
în cea interbelică, teza dominantă era că Dacia, în două etape sau deodată, a fost cedată
în principal goților ca federați ai imperiului sau goților aliați cu carpii și cu alte seminții
ale dacilor liberi, care au ocupat cu precădere teritoriile romane din Transilvania și Oltenia.
Dar cercetarea arheologică românească din ultimele cinci decenii a dovedit că în fostele
teritorii romane de la nordul Dunării s-au așezat mai întâi nu triburile germanice ale
goților, ci numeroase comunități ale carpilor și ale altor daci liberi mărginași, veniți din
Moldova, Muntenia, Crișana. Comunitățile de daci liberi au fost primele care s-au stabilit
în fosta Dacie romană. În Banat au intrat atunci sarmații-iazigi din Câmpia Tisei. Goții
au pătruns în Dacia, cel mai devreme, pe la mijlocul secolului al IV-lea, mărturie directă
în acest sens fiind data sigur ulterioară anului 332 — când ei au fost învinși de Constantin
cel Mare — a tuturor vestigiilor ce le pot fi atribuite lor în vechiul spațiu
roman-provincial de la nordul Dunării. După opinia unor autori, de o prezență masivă
a goților în Transilvania nu poate fi vorba decât după anul 376, când ei au fost dislocați
din regiunile extracarpatice de invazia hunilor. În contextul acestor evenimente, o parte

a goților a trecut la sudul Dunării, iar altă parte a ajuns în Transilvania, unde sunt atestați arheologic prin materiale și prin cimitire de tip Sântana de Mureș. Pe de altă parte, documentarea arheologică actuală permite să constatăm o prezență efectivă a carpilor, încă din a doua jumătate a secolului al III-lea, în Dacia transilvană și sud-carpatică. În părțile nord-estice ale Transilvaniei carpii au pătruns și s-au așezat statornic, probabil în calitate de clientelari ai romanilor, chiar din vremea lui Gallienus, când s-au constituit așezări carpice pe un fost teritoriu roman ori s-au putut adăuga grupuri de carpi la vechile comunități rurale daco-romane.

Cine a plecat și cine a rămas în Dacia traiană ? Această întrebare-cheie este direct legată de problema originii și a continuității poporului român la nordul Dunării și în regiunile carpatice. Răspunsul trebuie căutat, desigur, la aceiași autori antici care relatează despre părăsirea Daciei și apoi în materialul documentar oferit de izvoare directe. Eutropius și Festus notează că din Dacia au fost evacuați „romanii" (*Romani*), iar în *Historia Augusta* se spune că au plecat „armata" (*exercitus*), „provincialii" (*provinciales*) și „mulțimile" (*populi*). Iordanes însă menționează numai retragerea „legiunilor" (*legiones*), deoarece el, știind că în secolul al IV-lea exista o populație romană în Dacia, refuză să preia de la înaintași povestea cu „provincialii" și „mulțimile", rezumându-se deliberat la *armată*. Desigur că e dificil de precizat conținutul sau echivalența termenilor utilizați de acești autori în redarea, așa de laconică, a unui eveniment atât de complex. Cu toate acestea, din felul relatării și din terminologia folosită, indiferent de lucrările istorice mai vechi din care ei și-au luat informația, de la autorii amintiți rezultă că din Dacia a fost retrasă armata și o parte din populația civilă. De nicăieri nu rezultă însă că la sudul Dunării ar fi fost strămutată *toată* sau *aproape toată* populația, cum tendențios afirmă unii istorici. De altfel, analiza textelor antice la care ne raportăm a dus la concluzia că există două tradiții istorice despre părăsirea Daciei, una „greșită" și alta „corectă". Prima, reprezentată de Eutropius (reprodus apoi la *Festus* și în *Historia Augusta*) accentuează în general latura demografică a evenimentului, iar a doua, preluată și perpetuată de Iordanes (mult mai bine informat asupra realităților din regiunile dunărene, de unde era originar), redă mai verosimil situația când vorbește doar de o retragere oficială, limitată la armată, în înțelesul mai larg al noțiunii. Chiar și termenul *provinciales* s-a arătat că, pe lângă înțelesul de *provinciali, locuitori ai unei provincii*, are și sensul de *funcționari civili, magistrați într-o provincie*, ceea ce schimbă total semnificația dată textului din *Historia Augusta*. Oricum, imposibilitatea unei evacuări totale a Daciei a fost demult relevată din partea unor eminenți istorici (români și străini), care au demonstrat multilateral că în fosta provincie a rămas cea mai mare parte a populației daco-romane. Dovezi concludente în această privință au adus și aduc mereu arheologia, epigrafia, numismatica și hidronimia.

În stadiul de acum al cercetării și cunoștințelor noastre, se poate afirma cu deplin temei că Aurelian nu a mutat la dreapta Dunării decât o parte a populației. O deplasare a tuturor sau a majorității locuitorilor din Dacia (circa 800 000 de oameni) trebuia să ducă la întemeierea de sate și orașe noi la sudul fluviului, iar un atare exod nu putea să rămână neobservat și necomentat în documentele vremii. Or, în Dacia aureliană nu există documente despre emigrarea în masă a populației civile de la nordul Dunării. În toponimia Daciei aureliene nu se observă nici o modificare, ci, dimpotrivă, se constată și după aceea aceleași orașe și sate. De altfel, nici nu ar fi fost loc pentru atât de multă populație nouă peste cea locală. În schimb, este atestat transferul unor trupe, bunăoară, legiunea *V Macedonica* și ala *II Pannoniorum* (din castrul Gherla), la *Oescus* (Ghighen) și legiunea *XIII Gemina* la *Ratiaria* (Arčar), pe malul bulgar al fluviului. Odată cu armata și administrația civilă romană, din Dacia au plecat marii proprietari de pământ, deținătorii de ateliere meșteșugărești mai importante, stăpânii de sclavi, negustorii și orășenii bogați, într-un cuvânt numai aceia care prin interesele lor social-economice și politice erau legați nemijlocit de stăpânirea romană. Ca și în alte provincii din care s-au retras autoritățile romane, populația săracă, oamenii de condiție socială mijlocie din orașe și sate, care alcătuiau majoritatea locuitorilor, au rămas pe loc. Ei nu aveau interesul să plece din țara lor, ci doreau să rămână stăpâni pe pământurile de odinioară și să beneficieze din plin de bunurile materiale, de care în mare parte fuseseră privați mai înainte.

Populația daco-romană, majoritară, a constituit elementul de continuitate și, în contact sau conviețuind cu migratorii, ea a fost aceea care a format baza etnică a proceselor istorice din vechile teritorii romane nord-dunărene. Altoiul roman pe trunchiul dacic s-a dovedit rezistent și viabil, în ciuda vicisitudinilor istorice din frământata perioadă a migrațiilor, din care romanitatea dacică va ieși biruitoare și capabilă de noi sinteze etnice în regiunile de la Dunăre și din Carpați.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale

BĂRBULESCU, M., *Dakien in der Römerzeit*, în *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6 000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Sonderausstellung-Katalog, Frankfurt/Main, 1994, p. 53–64.

– *Dacia romană*, în M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ş. Papacostea, P. Teodor, *Istoria României*, Bucureşti, 1998, p. 50–111.

BEJAN, A., *Dacia Felix. Istoria Daciei Romane*, Timişoara, 1998.

BENEA, Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*, Timişoara, 1996.

CHAPOT, V., *Le monde romain*, Paris, 1937.

CIZEK, E., *Epoca lui Traian*, Bucureşti, 1980.

Corpus Inscriptionum Latinarum, III, Berlin, 1873–1902.

DAICOVICIU, C., *Asupra unor lucrări în legătură cu Dacia romană*, în AISC 4, 1941–1943, p. 316–320.

– *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, 1945.

DOBÓ, Á., *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapesta, ed. IV, 1975.

– *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes. Izvoare privind istoria României*. I. *De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus*, Bucureşti, 1964.

GRAMATOPOL, M., *Dacia antiqua*, Bucureşti, 1982, p. 111–225.

MACREA, M., *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969.

MACREA, M., TUDOR, D., *Dacia în timpul stăpânirii romane*, în Istoria României I, Bucureşti, 1960, p. 345–476.

OPREANU, C.H., *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1998.

PÂRVAN, V., *Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene*[4], Bucureşti, (revăzută de R. Vulpe), 1967.

– *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*[2], Bucureşti, 1974.

PETOLESCU, C.C., *Scurtă istorie a Daciei romane*, Bucureşti, 1995.

– *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)*. I. *L'Italie et les provinces occidentales*, Bucureşti, 1996; II. *Zones du CIL III et du CIL VIII*, Bucureşti, 2000.

– *Dacia şi Imperiul Roman. De la Burebista până la sfârşitul antichităţii*, Bucureşti, 2000.

POPA, D., *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu, 2001.
PROTASE, D., *Siebenbürgen in der Römerzeit*, în Arbeitskv. für Siebenb. Landesk., E.V. Heidelberg, 1994, p. 42–70.
Roman Frontier Studies XVII/1997. Proceedings of the XVIIth *International Congress of Roman Frontier Studies*, edited by N. Gudea, Zalău, 1999.
RUSSU, I.I., (red.), *Inscripțiile Daciei romane*, București, I–III/6, 1975–2000.
Tabula Imperii Romani (TIR), L34, Budapesta, 1968; L35, București, 1969.
TOCILESCU, Gr., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900.
TUDOR, D., *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, București, 1968.
Arheologia romană, București, 1976.
Oltenia romană[4], București, 1978.

Organizarea administrativă

ARDEVAN, R., *Civitas et vicus dans la Dacie romaine*, în Politique édilitaire III, Tulcea, 1998, p. 45–55.
BĂLUȚĂ, C.L., BERCIU, I., *Pedites et Equites Singulares in Dacia. Materiale tegulare ștampilate*, în Apulum 18, 1980, p. 109–129.
BĂRBULESCU, M., *Marcus Aurelius Apollinaris, procurator Augusti Daciae Porolissensis*, în AMN 10, 1973, p. 171–179.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Ptolémée et la province de Dacie*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 223–234.
– *À propos de civitates en Dacie*, în EN 1, 1991, p. 59–67.
DAICOVICIU, C., *Dacica. În jurul unor probleme din Dacia romană*, în AISC 2, 1933–1935, p. 240–253.
DAICOVICIU, C., DAICOVICIU, H., *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, în AMN 4, 1967, p. 73–83.
DOBÓ, Á., *Gouverneurs de Dacie à l'époque de Trajan*, în ACIDeb 9, 1973, p. 91 și urm.
FITZ, J., *Die Personalpolitik des Septimius Severus im Bürgerkrieg von 193–197*, în Alba Regia, Székesfehérvár 10, 1969, p. 69 și urm.
GUDEA, N., *Die Nordgrenze der Provinz Moesia Superior in der Zeit des Bestehens Dakiens (106–275 n. Chr.)*, în AMN 33/I, 1996, p. 49–88.
MACREA, M., *Organizarea provinciei Dacia*, în AMN 3, 1966, p. 121–138.
MOGA, V., *Un nou consularis trium Daciarum*, în SCIVA 33, 1982, 4, p. 432–434.
OPREANU, C., *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes-ul de nord al Daciei în secolul III*, în AMN 31/I, 1994, p. 69–78.
PÂRVAN, V., *Câteva cuvinte cu privire la organizarea provinciei Dacia traiană*, București, 1906.
PETOLESCU, C.C., *Întinderea provinciei Dacia Inferior*, în SCIV 22, 1971, 3, p. 411–423.
– *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien*, în Dacia N.S. 29, 1985, p. 45–56.
– *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*, în StCl 24, 1986, p. 131–138.
PFLAUM, H.-G., *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1950.
– *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, I–IV, 1960–1961.
PISO, I., *Fasti provinciae Daciae*. I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993.

– *Le territoire de la colonie de Sarmizegetusa*, în EN 5, 1995, p. 63–82.
PROTASE, D., *Sur les établissements ruraux de la Dacie romaine*, în RRH 8, 1969, 1, p. 3–12.
STEIN, A., *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944.
TUDOR, D., *Pedites singulares à Buridava*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 345–351.
VITTINGHOFF, Fr., *War die Kolonie Malva mit Romula (Reșca) identisch?*, în AMN 6, 1969, p. 131–147.
WACHTEL, K., *War D. Terentius Scaurianus der erste Statthalter Dakiens?*, în Klio 72, 1990, 2, p. 473–477.

Descoperiri arheologice

ALICU, D., *Materialul ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (I), în Sargetia 10–11, 1974–1975, p. 43–51.
– *Opaițele romane — Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994.
ALICU, D. și colab., *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul*, 1, Cluj-Napoca, 1997.
ALICU, D., COCIȘ, S., *Oglinzi romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în Apulum 24, 1987, p. 145–149.
ALICU, D., COCIȘ, S., ILIEȘ, C., SOROCEANU, Alina, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994.
ALICU, D., NEMEȘ, E., *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în AMN 19, 1982, p. 345–346.
ALICU, D., PAKI, Adela, *Town-Planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Oxford, 1985.
ALICU, D., SOROCEANU, Alina, *Ceramica cu glazură plombiferă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în Potaissa 3, 1982, p. 58–64.
BĂLUȚĂ, C.L., *Opaițele romane de la Apulum* (I), în Apulum 4, 1961, p. 189–220; (II), în 5, 1965, p. 277–295.
BĂRBULESCU, M., *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, în Potaissa 2, 1980, p. 161–187.
Potaissa. Studiu monografic, Turda, 1994.
– *Castrul legionar de la Potaissa*, Zalău, 1997.
BĂRBULESCU, M., CĂTINAȘ, Ana, LUCA, Claudia, HUSAR, A., HUSARIK, P., GREC, M., BĂRBULESCU, Cornelia, *The Baths of the Legionary Fortress at Potaissa*, în Roman Frontier Studies, XVII/1997. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, [Zalău, 1999], p. 431–441.
BĂRCĂCILĂ, Al., *Une ville daco-romaine, Drubeta*, București, 1938.
BENEA, Doina, *Oglinzi romane din plumb descoperite la Drobeta*, în Drobeta 1, 1974, p. 168–178.
– *Lampes romaines de Tibiscum*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 138–168.
– *Orașul antic Tibiscum. Considerații istorice și arheologice*, în Apulum 32, 1995, p. 149–173.
BENEA, Doina, BONA, P., *Tibiscum*, București, 1994.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Castella de la Urluieni*, în SCIVA 45, 1994, 6, p. 327–355.
CANTACUZINO, G., *Le grand camp romain situé près de la commune de Băneasa (dép. Teleorman)*, în Dacia N.S. 9–10, 1941–1944, p. 441–472.
CĂTINAȘ, Ana, *Ceramica romană de la Potaissa – str. Cheii*, în Potaissa 2, 1980, p. 81–121.

– *Ceramica ştampilată de la Potaissa*, în Potaissa 3, 1982, p. 41–51.
– *Ceramica ştampilată de la Potaissa* (II), în AMN 21, 1984, p. 481–503.
CHIRILĂ, E. şi colab., *Castrul roman de la Buciumi. Contribuţii la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972.
CIUGUDEAN, Daniela, *Obiectele de os, corn şi fildeş de la Apulum*, Alba Iulia, 1997.
COCIŞ, S., ALICU, D., *Obiecte din os din Dacia Apulensis şi Dacia Porolissensis*, în AMP 17, 1993, p. 113–149.
COSTEA, Florea, *Repertoriul arheologic al judeţului Braşov*, Braşov, I, 1995; II, 1996.
DAICOVICIU, C., *Micia I. Cercetări asupra castrului*, în ACMIT 3, 1930–1931, p. 3–43.
DAICOVICIU, H., ALICU, D., *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984.
DAVIDESCU, M., *Drobeta în sec. I–VII*, Craiova, 1980.
FLOCA, Oct., *Cercetări arheologice din munţii Zlatnei pe dealul Boteş şi Corabia*, în AISC 2, 1936–1940, p. 160–173.
– *Sistemele de înmormântare în Dacia Superioară*, în Sargetia 2, 1941, p. 91–105.
– *Die römische Ziegelofen von Sarmizegetusa*, în Dacia 9–10, 1945, p. 431–440.
– *Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă romană*, în Materiale 1, 1953, p. 743–756.
FLOCA, Oct., FERENCZI, Şt., MĂRGHITAN, L., *Micia. Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1976.
FLORESCU, Gr., BUJOR, Exp., *Săpăturile arheologice de la Mălăieşti*, în SCIV 4, 1955, 1–2, p. 271–279.
GUDEA, N., *Castrul roman de la Inlăceni*, în AMN 3, 1979, p. 149–273.
– *Porolissum. Res publica Municipii Septimii Porolissensium*, Bucureşti, 1986.
– *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I. Săpături şi cercetări arheologice până în 1977*, Zalău, 1989 (= AMP 13).
– *Porolissum, un complex daco-roman la marginea Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996.
– *Castrul roman de la Bologa – Resculum*, Zalău, 1997.
– *Limesul de pe munţii Meseş*, Zalău, 1997.
– *Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1997.
– *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet – Moigrad. Porolissum 1*, Zalău, 1997.
GUDEA, N., POP, I., *Castrul roman de la Râşnov. Cumidava*, Braşov, 1971.
ISAC, D., *Castrele de cohortă şi de ală de la Gilău*, Zalău, 1997.
ISAC, D. şi colab., *Castrul roman de la Gilău*, în Potaissa 2, 1980, p. 29–54; AMN 20, 1983, p. 85–101.
LAZĂR, V., *Repertoriul arheologic al judeţului Mureş*, Târgu Mureş, 1995.
MACREA, M., GUDEA, N., MOŢU, I., *Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia*, Bucureşti, 1993.
MATEI, Al.V., BAJUSZ, I., *Castrul roman de la Romita – Certiae*, Zalău, 1997.
MITROFAN, I., *Les recherches archéologiques dans l'établissement romain de Micăsasa*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 129–132.
– *Les recherches archéologiques dans le centre céramique de Micăsasa*, în RCRF Acta 29–30, 1991, p. 173–200.
MOGA, V., *Castrul roman Apulum*, în Apulum 31, 1994, p. 131–137.

OPREANU, C.H., *Castrul legiunii I Adiutrix de la Apulum în timpul lui Traian. Consecinţe asupra urbanismului roman la Apulum*, în Apulum 35, 1998, p. 121–134.
POPESCU, D., *Cercetări arheologice în Transilvania* (III), în Materiale 2, 1956, p. 153–195.
POPILIAN, Gh., *Necropola daco-romană de la Locusteni (com. Daneţi, jud. Dolj)*, Craiova, 1980.
PROTASE, D., *Villa rustica de la Dalboşeţ (jud. Caraş-Severin)*, în Banatica 3, 1975, p. 237–239.
– *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Câmpie*, Bucureşti, 1976.
– *Castrul roman de la Tihău (jud. Sălaj) în lumina cunoştinţelor actuale*, în EN 4, 1994, p. 75–101.
PROTASE, D., DĂNILĂ, Şt., *Un cuptor roman de ars cărămidă de la Orheiul Bistriţei*, în Apulum 5, 1965, p. 557–561.
PROTASE, D., ZRINYI, A., *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Brâncoveneşti (jud. Mureş). Săpăturile din anii 1970–1987*, Târgu Mureş, 1994.
PROTASE, D., GAIU, C., MARINESCU, G., *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud)*, în Revista Bistriţei 10–11, 1996–1997, p. 27–110.
Repertoriul arheologic al judeţului Alba, Alba Iulia, 1995.
Repertoriul arheologic al judeţului Arad, Timişoara, 1999.
Repertoriul arheologic al judeţului Cluj, Cluj-Napoca, 1992.
Repertoriul arheologic al judeţului Covasna, Sf. Gheorghe, 1998.
Repertoriul arheologic al judeţului Harghita, Sf. Gheorghe, 2000.
SOROCEANU, Alina, *Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în AMN 16, 1979, p. 551–576.
SZÉKELY, Z., *A komollói erödített római tábor* (*Castrul roman de la Comalău*), Cluj, 1943.
ŞTEFAN, Gh., *Le camp romain de Drajna de Sus*, în Dacia 11–12, 1945–1947, p. 115–144.
TAMBA, D., *Castrul roman de la Românaşi – Largiana*, Zalău, 1997.
TĂTULEA, C.M., *Romula – Malva*, Bucureşti, 1994.
TOROPU, Oct., TĂTULEA, C., *Sucidava – Celei*, Bucureşti, 1987.
TUDOR, D., *Castra Daciae Inferioris*, I–VII, în BCMI 33, 1940, fasc. 103, p. 18–33; fasc. 105, p. 34–39; fasc. 106, p. 35–41; XXXV, 1942, fasc. 113–114, p. 143–149; Buletinul Muzeului Militar Naţional Bucureşti 5, 1943, 9–10, p. 95–101.
– *Consideraţii asupra unor cercetări arheologice făcute pe Limes Transalutanus*, în SCIV 6, 1955, 1, p. 87–97.

Organizarea militară

BĂRBULESCU, M., *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.
BENEA, Doina, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei romane. Legiunea a VII-a Claudia şi Legiunea a IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983.
BENEŠ, J., *Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum*, în Sborník Prací Filosofické Faculty Brněské University Brno E–15, 1970, p. 159–209.
– *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978.
BERSANETTI, G.M., *I sopranomi imperiali variabili degli auxilia dell'esercito romano*, în Athenaeum Roma 18, 1940, p. 105–135; 21, 1943, p. 88–91.

– *I sopranomi imperiali variabili delle legioni*, în Athenaeum Roma 22, 1944, p. 79–91.
BIRLEY, E., *Alae und cohortes miliariae*, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Graz–Köln, 1966, p. 54–63.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia* în BARInt.Ser. 116, Oxford, 1981.
– *Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*, în AMN 21, 1984, p. 125–143.
CANTACUZINO, G., *Câteva corpuri barbare din armata romană de la Augustus la Diocleţian*, Bucureşti, 1928.
CHEESMAN, G.L., *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914.
CHRISTESCU, V., *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937.
Contribuţii la cunoaşterea armatei romane din provinciile dacice, Cluj-Napoca, 1997.
Contribuţii la cunoaşterea vieţii materiale a soldatului roman în provinciile dacice, Cluj-Napoca, 1997.
DAICOVICIU, C., *O nouă diplomă militară din Dacia romană*, în SCIV 4, 1953, 4, p. 541–555.
– *„Dacia capta"*, în Steaua IX, 6 (100), 1958, p. 116–118.
DAICOVICIU, C., PROTASE, D., *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Ştiri noi despre organizarea Daciei romane*, în AMN 1, 1964, p. 163–180.
DETSCHEW, D., *Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis*, în Klio 30, 1937, p. 187–199.
DIACONESCU, Al., *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, în AMN 34/I, 1997, p. 7–44.
DOMASZEWSKI, A. v., DOBSON, B., *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Bonn, 2. Auflage, 1967.
ENSSLIN, W., *Zu den symmachiarii*, în Klio 31, 1938, p. 365–370.
FERENCZI, I., *Cercetări pe limesul Daciei Porolissensis*, în Dacia N.S. 11, 1967, p. 143–162; AMN 5, 1968, p. 75–98; 9, 1972, p. 387–411; 10, 1973, p. 545–568; 11, 1974, p. 127–136; Sargetia 11–12, 1974–1975, p. 285–289.
FITZ, J., *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapesta–Bonn, 1982.
FLORESCU, Gr., *Problema castrelor romane de la Mălăieşti, Drajna de Sus şi Pietroasa*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, Bucureşti, 1960, p. 225–232.
FORNI, G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano, 1953.
– *Contributo alla storia della Dacia Romana*, în Athenaeum N.S. Pavia 36, 1958.
– *Estrazione etnica e sociale dei soldati delle legioni nei primi tre secoli dell'Impero*, în ANRW II, 1974, 1, p. 339–391.
GERASIMOVA, Vasilka, *Déplacement des troupes romaines auxiliaires au IIe siècle en Mésie et en Dacie*, în Arheologija Sofia 4, 1969, p. 5–11.
GEROV, B., *Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien*, în Klio 37, 1959, p. 195–216.
GLODARIU, I., *Legio IV Flavia în Dacia*, în AMN 3, 1966, p. 429–435.
GUDEA, N., *Limesul Daciei romane de la Traianus la Aurelianus*, în AMP 1, 1977, p. 97–113.
– *Der Limes Dakiens und die Verteidigung der obermoesischen Donaulinie von Traianus bis Aurelianus*, în ANRW II, 1977, 6, p. 849–887.
– *Contribuţii la istoria militară a Daciei Porolissensis*, în AMN 9, 1985, p. 143–217.
– *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în JRGZM, 1997, p. 1–113.
ISAC, D. şi colab., *Praetoria in dakischen Militäranlagen*, în Saalburg Jahrbuch 47, 1994, p. 40–64.

KRAFT, K., *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Berna, 1951.
MACREA, M., *Apărarea graniţei de vest şi de nord-vest a Daciei pe timpul împăratului Caracalla*, în SCIV 8, 1957, p. 215–251.
– *Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie romaine*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 145–160.
MOGA, V., *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985.
– *De la Apulum la Alba Iulia. Castrul roman de la Apulum*, Cluj, 1998.
NEMETH, E., *Die Numeri im römischen Heer Dakiens*, în EN 7, 1997, p. 101–116.
OPREANU, C.H., *Legio I Adiutrix in Dacia. Military action and its Place of Garrison during Trajan's Reign*, în Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, [Zalău, 1999], p. 571–584.
PAULOVICS, I., *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák" ezüstkincsek kérdése (Frontiera răsăriteană a Daciei şi problema aşa-numitelor tezaure „dacice" de argint)*, Cluj, 1944.
PETOLESCU, C.C., *Unităţile auxiliare din Dacia romană*, în SCIVA 36, 1995, 1, p. 35–49; 3–4, p. 237–245; 37, 1996, 1, p. 21–38.
PROTASE, D., *Le coorti I Hispanorum miliaria et I Ubiorum in Dacia*, în Dacia N.S. 6, 1962, p. 505–508.
– *Legiunea IV Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi Olteniei de vest la provincia Dacia*, în AMN 4, 1967, p. 47–72.
– *Troupes auxiliares originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 323–328.
– *„Exercitus Daciae Porolissensis" et la défense des frontières septentrionales de la Dacie*, în Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6–13 septembre 1972, [Bucureşti–Köln–Viena, 1974], p. 227–232.
– *Castre romane cu dublu zid de incintă descoperite în Dacia*, în Sargetia 13, 1977, p. 191–202.
RADNOTI, A., *A dáciai limes a Meszesen. Il limes di Dacia della montagna Meszes*, în AÉrt, 5–6, 1944–1945, p. 137–168.
RITTERLING, E., *s.v. Legio*, în RE XII (1924), col. 1 186–1 829.
RUSSU, I.I., *Auxilia provinciae Daciae (în legătură cu lucrarea lui J. Beneš)*, în SCIV 23, 1972, 1, p. 63–72.
SPEIDEL, M.-P., *Die equites singulares Augusti*, Bonn, 1965.
SZILÁGYI, J., *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapesta, 1946.
TORMA, K., *A limes dacicus felsö része (Partea de nord a limesului dacic)*, Budapsta, 1880.
TUDOR, D., *Obergermanische Vexillationen der Legio XXII Primigenia bei Romula in Dakien*, în Germania 25, 1941, 3, p. 64–66.
VLĂDESCU, C.M., *Armata romană în Dacia Inferior*, Bucureşti, 1983.
– *Fortificaţiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986.
WAGNER, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.
WATSON, S.R., *The Pay of the Roman Army*, în Historia 8, 1959, p. 372–381.
ZAHARIADE, M., *Trupele de origine hispanică în Dacia*, în SCIVA 27, 1976, 4, p. 477–494.
ZAHARIADE, M., DVORSKI, T., *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101–118)*, Bucureşti, 1997.

Populația. Romanizarea

ALFÖLDI, A., *The Central Danubian Provinces*, în The Cambridge Ancient History, Cambridge, XI, 1936, p. 551–556.
– *Daci e Romani in Transilvania*, Budapesta, 1940.
ALFÖLDI, G., *Noricum*, Londra–Boston, 1974.
– *Assimilation et résistence à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques, Madrid, septembre 1974*, București–Paris, 1976.
BĂRBULESCU, M., *La colonisation à Potaissa et ses effets sur le développement de la ville*, în Politique édilitaire II, Berna, 1995, p. 119–130.
BÉNABOU, M., *La résistence africaine à la romanisation*, Paris, 1976.
BRANGA, N., *Italicii și veteranii în Dacia. Mărturii epigrafice și arheologice*, Timișoara, 1986.
DAICOVICIU, C., *Problema continuității în Dacia*, în AISC 3, 1936–1940, p. 222–239.
– *Les „castella Dalmatarum" de Dacie*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 259–267.
– *Romanizarea Daciei*, în Apulum 6, 1968, 1, p. 261–272.
DAICOVICIU, H., *La romanisation de la Dacie*, în AMN 21, 1984, p. 81–93.
– *The Ethnogenesis of Romanians*, Cluj-Napoca, 1993.
FRERE, S., *Britannia. A History of Roman Britain*, Londra–Henley–Boston, 1978.
GARCIA Y BELLIDO, A., *Die Latinisierung Hispaniens*, în ANRW I, 1973, p. 462–500.
GEROV, B., *La romanisation entre le Danube et les Balkans d'Auguste à Hadrien*, în Godišnik Sofia 44, 1948–1949, p. 1–92; 47, 1950–1952, p. 17–122; 48, 1952–1953, p. 307–415.
GUDEA, N., *Câteva aspecte și probleme în legătură cu procesul de romanizare în Dacia* (I), în Apulum 13, 1975, p. 95–111; (II), în SCIVA 29, 1978, 2, p. 231–240.
– *Despre importanța colonizării în Dacia*, în SCIVA 30, 1979, 3, p. 393–398.
HATT, J.J., *Histoire de la Gaule romaine*, Paris, 1959.
HAVERFIELD, F., *The Romanisation of Britain*[3], Oxford, 1923.
HUSAR, A., *Celți și germani în Dacia romană*, Cluj, 1999.
JUNG, J., *Römer und Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, 1877.
KERÉNYI, A., *Die Personennamen von Dazien*, Budapesta, 1941.
MATEESCU, G.G., *I Traci nelle epigrafi di Roma*, în ED 1, 1923, p. 57–290.
MILLER, S.N., *The Romanisation of the West*, Oxford, 1935.
MÓCSY, A., *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970.
– *Pannonia and Upper Moesia*, Londra–Boston, 1974.
MOMMSEN, Th., *Römische Geschichte*, V, Berlin, 1909.
NOESKE, H.-Chr., *Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit*, în Bonner Jahrbücher 177, 1977, p. 271–416.
PAKI, A., *La colonisation de la Dacie romaine*, în Politique édilitaire II, Berna, 1985, p. 19–38.
– *Populația Daciei Porolissensis. I. Porolissum*, în AMP 12, 1988, p. 215–226.
– *Populația Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, în SCIVA 39, 1988, 4, p. 355–368 (I); 41, 1990, 2, p. 149–163 (II).
– *Onomasticon Daciae (I). Die Patronymika der Provinz Dacia Porolissensis*, în AMN 35/I, 1998, p. 119–146.

PESCARU, E., RUSU, Adriana, *Des Orientaux dans le pagus romain de Micia*, în Sargetia 25, 1992–1994, p. 171–180.
PETOLESCU, C.C., *Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 213–218.
PFLAUM, H.-G., *La romanisation de l'Afrique*, în Vestigia München 17, 1973, p. 462–500.
PROTASE, D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
– *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 83–120.
– *Illirii în Dacia romană. Pe temeiul datelor epigrafice*, în SCIVA 20, 1978, 4, p. 497–503.
– *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980.
– *Considérations sur la romanisation en Dacie*, în Marisia 10, 1980, p. 53–64.
– *L'anthroponomastique thraco-dace et l'origine ethnique des porteurs dans les inscriptions de la Dacie romaine. Quelques observations*, în Politique édilitaire II, Berna, 1995, p. 157–165.
– *La continuité daco-romaine*, Cluj-Napoca, 2001.
RICHMOND, I.A., *Roman and Native in Roman Britain*, Nelson, 1958.
RUSCU, Ligia, *Die griechischen Namen in der Provinz Dakien*, în AMN 35/I, 1998, p. 147–186.
RUSU, Adriana, *Les Illyriens en Dacie*, în Politique édilitaire II, Berna, 1995, p. 145–156.
RUSSU, I.I., *Onomasticon Daciae*, în AISC 4, 1941–1943, p. 186–233.
– *Rectificări și adause la „Onomasticon Daciae"*, în AISC 5, 1944–1948, p. 282–296.
– *Limba traco-dacilor*[2], București, 1967.
– *Elementele syriene în Dacia carpatică*, în AMN 6, 1968, p. 167–185.
– *Ilirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*, București, 1969.
– *L'onomastique de la Dacie romaine*, în L'Onomastique latine. Colloque internationaux du CNRS, N°. 564, Paris, 13–15 octobre 1975, [Paris, 1977], p. 353–363.
– *Daco-geții în Imperiul Roman*, București, 1980.
– *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 168–195.
SANIE, S., *Africanii în Dacia romană* (I), în CercIstIași 12–13, 1981–1982, p. 299–305.
WILKES, J.J., *Dalmatia*, Londra–Boston, 1974.
WINKLER, Iudita, *Procesul romanizării în lumina monumentelor epigrafice și sculpturale din așezările rurale ale provinciei Dacia*, în SCIVA 25, 1974, 4, p. 497–515.
ZANINOVIĆ, M., *Delmati e pirusti e la loro presenza in Dacia*, în Din istoria Europei romane, Oradea, 1995, p. 129–135.

Viața economică

ALICU, D., POP, C., CĂȚĂNAȘ, V., *Ateliere de pietrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în AMN 13, 1976, p. 125–140.
ARDET, A., *Amfora romană în Banat*, în Tibiscus. StComCaransebes 8, 1993, p. 95–139.
– *Considérations sur les amphores romaines de Tibiscum*, în Omaggio a Dinu Adameșteanu, Cluj-Napoca, 1998, p. 165–176.
ARDEVAN, R., *Porolissum și Augusta Traiana. Observații asupra inscripției IGB III/2 1 590*, în AMP 12, 1988, p. 291–295.
– *Circulația monetară în așezarea romană de la Gherla (jud. Cluj)*, în EN 3, 1993, p. 111–122.

– *La monnaie d'or dans la Dacie romaine*, în SCN 10, 1993, p. 15–25.
– *Nummularius (Remarques autour de l'inscription CIL III 7 903 = IDR III/2, 196)*, în EN 4, 1994, p. 173–178.
– *Monetăria provincială de la Sarmizegetusa*, în BSNR 86–87, 1992–1993 (1996), 140–141, p. 117–122.
BENEA, Doina, *Officina militară de la Dierna (sec. III–IV e.n.)*, în AMN 13, 1976, p. 205–214.
– *Tipare și medalioane de ceramică în colecția Muzeului Banatului*, în Banatica 4, 1977, p. 161–168.
– *Atelierele ceramice de la Tibiscum (Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei)*, în Potaissa 3, 1982, p. 22–40.
– *Die Glaswerkstätten von Tibiscum und der Perlenexport ins Barbaricum vom 2. bis. 4. Jhd.*, în Apulum 21, 1983, p. 115–120.
– *Die Lampenproduktion aus Tibiscum und ihr Verbreitungsareal*, în Actes du XIXe Congrès International RCRF, Timișoara, août–septembre 1994, [Timișoara, 1995], p. 59–62.
– *Einige Bemerkungen über das wirtschaftliche Leben in die Militärvici*, în *In memoriam Vladimiri Kondić (Narodno Muzej Beograd 16/1)*, Belgrad, 1996, p. 249–254.
– *Die Glasperlenwerkstatt von Tibiscum und die Handelsbeziehungen mit dem Barbaricum*, în *Akten Perlensymposium Mannheim, November 1994*, Mannheim, 1996, p. 61–74.
– *Un atelier de verrier à Tibiscum*, în Actes du XIIIe Congrès International de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Lochem, 1996, p. 193–201.
BODOR, A., WINKLER, Iudita, *Un atelier de artizanat la Dierna (Orșova)*, în AMN 16, 1979, p. 141–155.
BOUCHER, St., *Les bronzes figurés dans le monde romain. Ateliers et datation*, în Apulum 15, 1977, p. 257–284.
CARCOPINO, J., *Les richesses des daces et le redressement de l'Empire romain sous Trajan*, în Dacia 1, 1924, p. 28–34.
CĂTINAȘ, Ana, *La poterie éstampillée de Potaissa*, în Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure, Timișoara, 1997, p. 21–30.
CĂTINAS, Ana, BĂRBULESCU, M., *Cella vinaria de la Potaissa*, în AMN 16, 1979, p. 101–126.
CHEVALLIER, R., *Les voies romaines*, Paris, 1874.
CHIRILĂ, E., *Câteva date despre circulația monetară la Porolissum*, în AMP 14–15, 1990–1991, p. 153–174.
CHIRILĂ, E., GUDEA, N., MARINESCU, G., *Tezaurul monetar de la Visuia. Contribuții la studiul circulației monetare din Dacia Porolissensis*, în AMP 9, 1985, p. 111–136.
CHIȚESCU, Maria, POENARU-BORDEA, Gh., *Contribuții la istoria Diernei în lumina descoperirilor monetare din săpăturile arheologice din 1967*, în BSNR 75–76, 1982, 129–130, p. 169–208.
CHRISTESCU, V., *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929.
COCIȘ, S., *Ateliere de bronzieri din Dacia romană*, în AMN 32/I, 1992, p. 383–391.
– *Fibulele din Dacia romană*. Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1998 (ms.).
DAVIES, D., *Roman Mines in Europe*, Oxford, 1935.
DOBÓ, Á, *Publicum portorium Illyrici*, Budapesta, 1940.
– *A római vámokról* (*Despre vămile romane*), în AÉrt 1946–1948, p. 416–463.
DRAGGENDORF, H., *Terra sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, Bonn, 1895.

DUNCAN-JONES, R., *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge, 1982.
FITZ, J., *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts*, I–II, Budapesta–Bonn, 1978.
FORBES, R.J., *Studies in Ancient Technology*, V, Leiden, 1957.
FREIBURG, H.U.von, *Kapitalverkehr und Handel im römischen Kaiserreich (27 v. Chr –235 n. Chr.)*, Freiburg in Breisgau, 1988.
GABLER, D., VADAY, Andreea, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dacien*, Budapesta, 1986.
GOSTAR, N., *Vămile Daciei*, în SCIV 2, 1951, 2, p. 165–181.
– *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, în AM 1, 1961, p. 149–209.
GRAMATOPOL, M., *Romula et la glyptique du Bas-Danube*, în Apulum 11, 1973, p. 177–183.
GREN, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941.
GUDEA, N., *Contribuții la istoria economică a Daciei romane. Despre producția ceramică*, în Apulum 16, 1978, p. 135–147.
– *Vasele ceramice ștampilate de la Porolissum*, în AMP 4, 1980, p. 105–190.
– *Über die glasierte Keramik aus dem 2.–3. Jahrhundert u.Z. in den dakischen Provinzen*, în RCRF Acta 17–18, Augst 1990, p. 155–169.
– *Über die Produktion von glasierten Gefässe in den dakischen Provinzen*, în Alba Regia 25, 1994, p. 115–120.
– *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice*, Cluj-Napoca, 1996.
– *Römische Drehmühlen von Porolissum und aus den Kastellen des westlichen Limes der Provinz Dacia Porolissensis*, în AMN 34/I, 1997, p. 229–324.
– *Vase romane cu decor lipit de la Porolissum*, în EN 8, 1998, p. 145–213.
GUDEA, N., MATEI, Al.V., *Despre fibule romane fără analogii din Dacia Porolissensis*, în AMP 16, 1992, p. 299–303.
GUDEA, N., MOȚU, I., *Die ländliche Besiedlung und die Landwirtschaft im römischen Dakien*, în Passauer Universitäts Schriften zur Archäologie 2, 1992, p. 511–519.
GUDEA, N., FILIP, Cr., *Vasele ștampilate de la Porolissum. II. Vase ștampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomet*, în AMP 21, 1997, p. 51–219.
HOFFMAN, B., *Catalogue des estampilles sur les vaisselles sigillées*, Paris, 1971.
– *Les exportations de céramique sigillée de Banasac vers les provinces danubiennes de l'Empire romain*, în Caesarodunum 12, 1977, p. 410–417.
IAROSLAVSCHI, E., *Cuptoarele pentru redus minereu de la Șoșdea, jud. Caraș-Severin*, în AMN 13, 1976, p. 231–237.
IGNA, N., *Apele termale de la Băile Geoagiului (Germisara) în epoca romană*, Alba Iulia, 1946.
ISAC, D., *Terra sigillata de la Tibiscum*, în Apulum 19, 1981, p. 109–123.
– *Terra sigillata în Dacia romană*. Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1985 (ms.).
– *Gestempelte Keramik aus den römischen Kastellen von Gilău und Cășeiu*, în AMN 34/I, 1997, p. 389–421.

LAET, S.J.de, *Portorium. Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque de Haut-Empire*, Bruges, 1949.
LIPOVAN, I.T., *Officina ceramistului C. Iulius Proclus de la Ampelum*, în AIIACN 26, 1983, p. 301–312.
– *Opaițe romane produse într-o officină din Ampelum* (II), în Sargetia 18–19, 1984–1985, p. 141–147.
– *Ceramică romană de la Ampelum decorată în tehnica barbotinei*, în SCIVA 47, 1996, 2, p. 203-213.
MACREA, M., *Note au sujet des briquéteries en Dacie*, în Dacia 11–12, 1948, p. 275–280.
MAGHIAR, N., OLTEANU, Șt., *Din istoria mineritului în România*, București, 1970.
MARTIN, F., *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapesta–Bonn, 1992.
MĂRGHITAN, L., *Considerații privitoare la sistemul vamal din cadrul Banatului în epoca romană*, în Tibiscus 3, 1974, p. 105–109.
– *Rolul economic al așezării romane de la Micia în cadrul provinciei Dacia*, în Sargetia 26, 1995–1996, p. 319–324.
MIHĂILESCU-BÎRLIBA, V., *Geld und Heer in einer kaiserlichen römischen Grenzprovinz. Der Fall von Dacia Porolissensis*, în Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, [Zalău, 1999], p. 807–812.
MITROFAN, I., *Villae rusticae în Dacia Superioară*, în AMN 10, 1973, p. 127–150; XI, 1974, p. 41–59.
– *Le centre de production céramique de Micăsasa*, Cluj-Napoca, 1995 (= Bulletin of the Center for Transylvanian Studies 4, 4).
MITROFAN, I., ARDEVAN, R., *Découvertes monétaires dans l'établissement romain de Micăsasa*, în SCN 11, 1995, p. 119–133.
MOGA, V., *Contribuții în legătură cu officina și produsele tegulare ale Legiunii XIII Gemina la Apulum*, în AMN 13, 1976, p. 191–195.
– *Tiparele romane pentru produse ceramice de la Apulum*, în Apulum 16, 1978, p. 135–147.
NESSELHAUF, H., *Publicum portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, în Epigraphica 1, 1939, p. 331–338.
OERSTED, P., *Roman Imperial Economy and Romanization. A Study in Roman Imperial Administration and the Public Lease System in the Danubian Provinces from the First to the Third Century A.D.*, Copenhaga, 1985.
OSWALD, F., PRICE, T.A., *An Introduction to the Study of Terra Sigillata*, Londra, 1920.
PĂDUREANU, E.D., *O contribuție la problema drumului roman pe cursul mijlociu al Mureșului*, în Ziridava 14, 1982, p. 67–74.
PÂRVAN, V., *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909.
PETOLESCU, C.C., *Relațiile economice ale Daciei romane*, în RdI 34, 1981, 4, p. 703-713.
PISO, I., MOGA, V., *Un bureau du publicum portorium Illyrici à Apulum*, în AMN 35/I, 1998, p. 105–108.
POPILIAN, Gh., *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
– *L'atelier de céramique du camp romain de Slăveni (dép. d'Olt)*, în Oltenia. Studii și comunicări Craiova 3, 1980, p. 25–46.

– *Date noi cu privire la centrul ceramic de la Romula*, în Arhivele Olteniei S.N. 3, 1984, p. 46–55.
– *Les centres de production céramique d'Olténie*, în Études sur la céramique romaine et daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure, Timișoara, 1997, p. 7–20.
POPILIAN, Gh., CIUCĂ, I., *Un nou centru ceramic în Dacia romană de la sud de Carpați*, în Arhivele Olteniei S.N. 7, 1992, p. 19–26.
PROTASE, D., *Tezaurizarea antoninianului în Dacia*, în SCN 2, 1958, p. 253–268.
– *Les trésors monétaires de la Dacie romaine*, în Congresso Internazionale di Numismatica, Roma 11–16 settembre 1961. Atti, II, [Roma, 1965], p. 423–430.
– *Progresul științei și tehnicii în timpul romanilor*, în Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești, I, București, 1982, p. 203–246.
RĂUȚ, O., BOZU, O., PETROVSZKY, R., *Drumurile romane în Banat*, în Banatica 4, 1977, p. 153–159.
REECE, R., *Roman Coin Hoards in Dacia and Beyond*, în SCN 11, 1995, p. 107–111.
RUSU-BOLINDEȚ, Viorica, *Stamped Pottery from the Roman Fort at Gherla*, în Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies, [Zalău, 1999], p. 777–805.
STANCIU, V., *Aurul Daciei și Imperiul Roman*, Timișoara, 1942.
STÎNGĂ, I., *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p.Chr.*, București, 1998.
STOICOVICI, E., *Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orșova)*, în AMN 16, 1978, p. 245–250.
SULTOV, B., *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (IInd–IVth Centuries)*, Sofia, 1985 (= Annuaire de l'Université de Sofia „Kliment Ohridski" 75, 1983, 2).
TÄCKHOLM, U., *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1937, p. 110 și urm.
TÉGLÁS, G., *Tanulmányok a romdiak Dáciai arany bányászatáról* (*Studii despre minele de aur din Dacia Romană*), I–II, Budapesta, 1889–1891.
TUDOR, D., *Le depôt de miroirs de verre doublé de plomb trouvé à Sucidava*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 415–432.
– *Alte pietre gravate din Romula*, în Apulum 6, 1967, p. 209–229.
– *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, 1971 (= *Les ponts romains du Bas Danube*, București, 1974).
– *Rame de plumb pentru oglinzi din Sucidava*, în Drobeta 4, 1980, p. 73–76.
ȚEPOSU-MARINESCU, Lucia, *Atelierul de pietrărie de la Micia*, în Sargetia 15, 1979, p. 155–163.
ȚEPOSU-MARINESCU, Lucia, LAKÓ, Éva, *Catalogul colecției de geme romane*, Zalău, 1973.
URSUȚ, D. și colab., *Cercetări asupra drumului roman din Transilvania în diferite sectoare*, în AMN 17, 1980, p. 441–446; 19, 1982, p. 591–592; 22–23, 1985–1986, p. 213–221; Potaissa 3, 1982, p. 20–21; Sargetia 16–17, 1982–1983, p. 201–206; Apulum 221, 1983, p. 157–160; Politique édilitaire I, Cluj-Napoca, 1993, p. 189–193.
VITTINGHOFF, Fr., *s.v. Portorium*, în RE XXII, 1 (1953), col. 346–399.
WINKLER, Iudita, *Circulația monetară la Apulum*, în AMN 2, 1965, p. 215–256.
– *Descoperiri monetare din Ulpia Traiana*, în Sargetia 11–12, 1975, p. 117–136.
WINKLER, Iudita, BĂLOI, C., *Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea*, în AMN 8, 1971, p. 161–172; 10, 1973, p. 17–203.
WINKLER, Iudita, HOPÂRTEAN, Ana, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973.

WOLLMANN, V., *Römischer Goldbergbau in Alburnus Maior (Roşia Montană) in Dakien*, în Der Anschnitt Bochum 28, 1976, 6, p. 182–191.
– *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră din Dacia romană — Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj-Napoca–Klausenburg, 1996.

Structuri sociale

ARDEVAN, R., *Le collège des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în AMN 15, 1978, p. 169–172.
– *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998.
AUSBÜTTEL, F.M., *Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des Römischen Reiches*, Kallmünz, 1982.
BENEA, Doina, *Die Urbanisierung der vici militari aus Dazien. Einfluss der demographischen Faktoren auf ihre Entwicklung*, în Politique édilitaire II, Berna, 1995, p. 231–249.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Despre apariţia oraşelor şi statutul acestora în Dacia romană*, în EN 3, 1993, p. 203–226.
BOUNEGRU, O., *Observations sur l'organisaton et l'activité des associations des navigateurs de Dacie et Mésie*, în Studia antiqua et archaeologica Iaşi 3, 1995, p.161–170.
BRANGA, N., *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980.
– *Asociaţii de meseriaşi, bancheri şi negustori în Dacia romană*, Sibiu, 1995.
CIULEI, G., *„Locatio operarum" în tripticele din Transilvania*, în AMN 8, 1971, p. 555–560.
HANGA, Vl., *Crestomaţie pentru istoria statului şi dreptului roman*, I, Bucureşti, 1955.
– *Les institutions du droit coutumier roumain*, Bucureşti, 1988.
– *Études d'histoire du droit*, I, Arad, 1997.
HANGA, Vl. şi colab., *Istoria dreptului românesc*, I, Bucureşti, 1980.
MARINESCU, Lucia, *L'evergetismo in Dacia*, în Apulum 32, 1995, p. 189–196.
MROZEK, St., *Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de la Dacie*, în Apulum 7, 1968, 1, p. 307–326.
– *Les prix dans les mines d'or de Dacie au IIe siècle de n.è.*, în Apulum 9, 1971, p. 443–452.
OPREANU, C.H., *The Roman Amphitheatres in Romania. Explanation of their Ancient Social and Ideological Significance*, în Papers of the Seminar „Acces of Visitors to the Ancient Places of Performance", Merida, 1995 [1996], p. 63–67.
PISO, I., *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und Apulum*, în W. Eck (ed.), *Prosopographie und Sozialgeschichte*, Köln–Viena–Weimar, 1993, p. 315–337.
– *L'aristocratie municipale de Dacie et la grande propriété foncière*, în *Du latifundium au latifondo. Un héritage de Rome, une création médiévale ou moderne?*, Bordeaux, 1995, p. 437–443.
– *Les estampilles tégulaires de Sarmizegetusa*, în EN 6, 1996, p. 153–200.
POLAY, E., *A dáciai viasztáblák szerzödései* (*Contractele din tabelele cerate din Dacia*), Budapesta, 1972.
PROTASE, D., *Autohtonii în Dacia*, I, Bucureşti, 1980, p. 206–216: *Problema răscoalelor împotriva stăpânirii romane în Dacia.*

ROSTOVTSEV, M., *Social and Economic History of the Roman Empire*², I–II, Oxford, 1957.
RUSSU, I.I., *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în SCIV 4, 1953, 3–4, p.784–793.
TUDOR, D., *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.
– *Răscoale şi atacuri „barbare" în Dacia romană (secolele II–III e.n.)*, Bucureşti, 1957.
WALTZING, J.P., *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, Louvain, I–IV, 1895–1900.
WOLFF, H., *Dacien*, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, I, Stuttgart, 1990, p. 616–630.

Cultură şi religie

ALICU, D., OPREANU, C., *Les amphithéâtres de la Dacie romaine*, Cluj-Napoca, 2000.
ALICU, D., POP, C., WOLLMANN, V., *The Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BARInt.Ser. 18, Oxford, 1978.
BĂRBULESCU, M., *Der Dianakult im römischen Dazien*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 203–224.
– *Capiteluri romane din Dacia intracarpatică*, în Sargetia 13, 1977, p. 229–261.
– *Cultul lui Hercules în Dacia romană*, în AMN 14, 1977, p. 173–194; 15, 1978, p. 219–233.
– *Personificările în religia romană din Dacia*, în AMN 20, 1977, p. 269–286.
– *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.
– *La religione nella Dacia romana*, în Atti. Accademia Peloritana Messina 68, 1994, p. 145–159.
– *Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana in Dacia*, în L'Africa Romana Sassari, 10, 1994, p. 1 319–1 338.
– *Les scènes mythologiques en Dacie romaine — éléments de la culture classique*, în Omaggio a Dinu Adameşteanu, Cluj-Napoca, 1996, p. 141–146.
– *Cultes et croyances dans le milieu rural en Dacie*, în Politique édilitaire III, Tulcea, 1998, p. 197–206.
BENEA, Doina, *Dacia sud-vestică în secolele III–IV. Interferenţe spirituale*, Timişoara, 1999.
BERCIU, I., *Mozaicurile romane din Apulum. Contribuţii la studiul mozaicurilor din Dacia*, în Apulum 4, 1961, p. 151–188.
BERCIU, I., PETOLESCU, C.C., *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, Leiden, 1976.
BIANCHI, L., *Le stele funerarie della Dacia, una espressione di arta romana periferica*, Roma, 1985.
BODOR, A., *Die griechisch-römischen Kulte in der Provinz Dacien*, în ANRW II, 1989, 18.2, p. 1 077–1 164.
BOULEY, Elisabeth, *La gladiature et la venatio en Mésie Inférieure et en Dacie à partir du règne de Trajan*, în Sargetia 25, 1992–1994, p. 77–95.
– *Le culte de Némésis et les jeux d'amphithéâtre dans les provinces balkaniques et danubiennes*, în AMN 26–30/I, 1989–1993, p. 105–125.
BUECHELER, Fr., *Carmina Latina epigraphica*, I–III, Berlin, 1895–1897.
CIOBANU, R., *Mosaïques de la Dacie romaine: commentaires iconographiques*, în Apulum 34, 1995, p. 231–246.
CONDURACHI, E., *Le syncretisme religieux en Dacie*, în Les syncretismes dans les religions de l'Antiquité, Leiden, 1975, p. 186–199.

DIACONESCU, Al., SCHAEFFER, A., *Das Liber Pater-Heiligtum von Apulum (Dakien)*, în *Römische Religion und Provinzialreligion*, Stuttgart, 1997, p. 195-218.
DIMITROVA-MILČEVA, Aleksandra, *Antike Gemmen und Kameen aus dem Archäologischen Nationalmuseum in Sofia*, Sofia, 1980.
FERRI, S., *Arte romana sul Danubio. Considerazioni sullo sviluppo, sulle derivazioni e sui caratteri dell'arte provinciale romana*, Milano, 1933.
FISCHER, I., *Latina dunăreană*, București, 1985.
FLOCA, Oct., WOLSKI, Wanda, *Aedicula funerară în Dacia romană*, în BMI 42, 1973, 3, p. 4–50.
FLORESCU, Gr., *I monumenti funerari romani della Dacia Superiore*, în ED 4, 1930, p. 72–148.
– *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, București, 1942.
FURTWÄNGLER, A., *Antike Gemmen in deutschen Sammlungen*, I, München, 1908.
GHINESCU, Irina, *Cultul Nimfelor în Dacia romană*, în EN 8, 1998, p. 123–144.
GOSTAR, N., *Cultele autohtone în Dacia romană*, în AIIAX 2, 1965, p. 237–254.
GRAMATOPOL, M., *Les pierres gravées du Cabinet Numismatique de l'Académie Roumaine*, Bruxelles, coll. Latomus, 1974.
– *Portretul roman în România*, București, 1985.
– *Arta romană în România*, București, 2000.
GUDEA, N., *Contribuții la paleografia latină din Dacia*, în AMP 11, 1987, p. 91–158; II, în AMP 16, 1992, p. 201–247.
– *Semne în formă de cruce pe vase romane de la Porolissum. Despre semnele în formă de cruce incizate sau zgâriate pe obiecte de uz comun în epoca preconstantiniană*, în AMP 18, 1994, p. 95–110.
GUDEA, N., GHIURCO, I., *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.
ISAC, D., BĂRBULESCU, M., *Atestări ale Parcelor pe teritoriul Daciei romane*, în AMN 13, 1976, p. 177–189.
MAN, Nicoleta, *Tipuri de instrumente medicale în Dacia romană*, în Marisia 23–24, 1994, p. 39–49.
MARINESCU, Lucia, *Typen römischer Bronzestatuetten aus Dakien*, în Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen, Freiburg im Breisgau, 18.–22. Juli 1988, [Stuttgart, 1994], p. 269–280.
– *Die römische Kunst in Dakien*, în vol. Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6 000 Jahren rumänischer Vergangenheit, Sonderausstellung-Katalog, Frankfurt/Main, 1994, p. 90–94.
– *Les statuettes en bronze de Dacie (II), personnages anonymes*, în Nederlandse Archeologische Rapporten Amersfoort-Nijmegen 18, 1995, p. 291–296.
MIHĂESCU, H., *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București–Paris, 1978.
– *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993.
NEMETI, S., *Cultul lui Sucellus — Dis Pater și al Nantosueltei — Proserpina în Dacia romană*, în EN 8, 1998, p. 95–121.
POP, C., *Statui imperiale de bronz în Dacia romană*, în AMN 15, 1978, p. 135–165.
POPA, Al., BERCIU, I., *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden, 1978.
POPESCU, Cécile, POPESCU, M., *Le culte de Liber Pater en Dacie romaine*, în Thraco-Dacica 16, 1995, p. 227–235.

PROTASE, D., *Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia*, în SCIV 11, 1960, 2, p. 323–333.
– *Formes particulières de l'art romain provincial en Dacie*, în StCl III, 1961, p. 133–141.
RUSSU, I.I., *Religia geto-dacilor*, în AISC 5, 1944–1948, p. 61–139.
– *Inscripțiile grecești din Dacia*, în StComBrukenthal 12, 1965, p. 47–82.
RUSU-PESCARU, Adriana, ALICU, D., *Templele romane din Dacia (I)*, Deva, 2000.
SANIE, S., *Cultele orientale în Dacia romană. I. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981.
– *Das römische Dakien. Interferenzzone der geistigen Hauptströmungen aus dem Mittelmeerbereich*, în AM 17, 1994, p. 57–67.
STATI, S., *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961.
TUDOR, D., *Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscriptions*, în Latomus, 23, 1961, 2, p. 271–301.
– *Beiträge zur Frage der Erziehung und des Unterrichts in Scythia Minor und Dacia*, în Das Altertum Berlin 11, 1965, 2, p. 102–114.
– *Copus monumentorum religionis equitum Danuviorum*, I–II, Leiden, 1969.
ȚEPOSU-DAVID, Lucia, *Colecția de geme a Muzeului Brukenthal din Sibiu*, în StComBrukenthal 12, 1965, p. 83–120.
ȚEPOSU-MARINESCU, Lucia, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, în BARInt.Ser. 128, Oxford, 1982.
ȚEPOSU-MARINESCU, Lucia, POP, C., *Statuete de bronz din Dacia Romană*, București, 2000.
VERMASEREN, M.J., *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*, I–II, Haga, 1956–1960.

Istoria politică

BALLA, L., *Guerre iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108*, în ACIDeb. 5, 1969, p. 111–119.
BODOR, A., *Împăratul Caracalla în Dacia*, în In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 39–50.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*, Alexandria, 1997.
DAICOVICIU, C., *Severus Alexander și provincia Dacia*, în AMN 3, 1966, p. 153–171.
DAICOVICIU, H., PISO, I., *Sarmizegetusa și războaiele marcomanice*, în AMN 12, 1975, p. 159–163.
DUMITRAȘCU, S., *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, în AMN 6, 1969, p. 483–491.
– *Dacia apuseană*, Oradea, 1993, p. 81–85.
DUMITRAȘCU, S., LUCĂCEL, V., *Cetatea dacică de la Marca*, Zalău, 1974, p. 26–31.
GARBSCH, I., GUDEA, N., *Despre cea mai veche diplomă militară eliberată pentru provincia Dacia*, în AMP 14–15, 1990–1991, p. 61–79.
GOSTAR, N., *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969, p. 9–22.
GUDEA, N., *Dacia Porolissensis în timpul războaielor marcomanice*, în AMP 18, 1994, p. 67–93.
GUDEA, N., MOTU, I., *Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană*, în Banatica 7, 1983, p. 151–202.

KIENAST, D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt, 1996.

OPREANU, C.H., *Criza militară și politică de la Dunărea de Jos din anii 117–119 p.Chr. Urmări asupra relațiilor dintre Dacia și lumea barbară*, în EN 8, 1998, p. 61–80.

PETAC, Emanuel, *Considerații cu privire la data finală a tezaurelor monetare îngropate la mijlocul sec. III p.Chr. în Dacia romană de la sud de Carpați*, în SCN 12, 1997, p. 27–40.

PETOLESCU, C.C., *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în Thraco-Dacica 14, 1993, 1–2, p. 159–162.

PISO, I., *Războiul lui Philippus cu carpii*, în In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 301–309.

– *Maximinus Thrax und die Provinz Dazien*, în ZPE 49, 1982, p. 225–238.

– *Fasti provinciae Daciae*. I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993.

PROTASE, D., *Legiunea IV Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia*, în AMN 4, 1967, p. 65–70.

– *Frontierele provinciei Dacia în timpul împăratului Traian*, în Sargetia 25, 1992–1994, p. 113–120.

RUSSU, I.I., *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973.

TUDOR, D., *În legătură cu războiul lui Filip Arabul împotriva carpilor*, în Pontica 9, 1976, p. 89–96.

Retragerea aureliană

ALFÖLDI, A., *A gót mozgalom és Dacia feladása* (*Mișcarea goților și părăsirea Daciei*), în Egyetemi Philologiai Közlöny Budapesta, 1929, p. 161–188; 1930, p. 1–20, 81–95, 164–170.

BENEA, Doina, *Dacia în timpul lui Aurelianus*, în Banatica 13, 1995, p. 149–170.

BIVONA, L., *Per la cronologia di Aureliano*, în Epigraphica 28, 1966, 1–4, p. 106–1231.

BODOR, A., *Emperor Aurelian and the Abandonment of Dacia*, în Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität Freiburg–München 1, 1973, p. 29–40.

CIZEK, E., *L'Empereur Aurélien et son temps*, Paris, 1994.

DAICOVICIU, C., *Problema continuității în Dacia*, în AISC 3, 1941, p. 240–256.

GĂZDAC, C., *The Monetary Circulation and the Abandonment of Dacia. A Comparative Study*, în AMN 35/I, 1998, p. 229–234.

HOMO, L., *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, Paris, 1904, p. 314–317.

HOREDT, K., *Dacia amissa*, în SCIVA 25, 1974, 4, p. 555–558.

HOROVITZ, F., *Prezența în Pannonia, în vremea lui Gallienus, a legiunilor V Macedonica și XIII Gemina și încetarea stăpânirii romane în Dacia*, în SCIV 8, 1957, p. 333–338.

HÜGEL, P., *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius–Aurelian)*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1999 (ms.).

ILIESCU, Vl., *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, în SCIV 22, 1971, 3, p. 425–442.

IORGA, N., *Le problème de l'abandon de la Dacie par l'empereur Aurélien*, în RHSEE 1, 1924, p. 37–58.

MACREA, M., *Monedele și părăsirea Daciei*, în AISC 3, 1941, p. 271–305.

MARIN, D., *Neueres über den Fortbestand des dako-romanischen Elements im Norden der Donau*, în Acta Historica München 5, 1966.

PROTASE, D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și a numismaticii*, București, 1966, p. 139–140.

– *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, p. 253–265.

– *La continuité daco-romaine*, Cluj-Napoca, 2001, p. 151–163.

RITTERLING, E., *s.v. Legio*, în RE XII, 2 (1924), col. 1 581, 1 720–1 723.

RUSCU, Dan, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources littéraires*, în AMN 35/I, 1998, p. 235–254 (I); 37/I, 2000, p. 265–275 (II).

SOTGIU, Giovanna, *Studi sull'epigrafia di Aureliano*, Cagliari, 1961.

VULIĆ, N., *Quand la Dacie a-t-elle été perdue?*, Belgrad, 1935.

VULPE, R., *Considérations historiques autour de l'évacuation de la Dacie*, în Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität Freiburg–München 1, 1973, p. 41–51.

XENOPOL, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*, București, 1913, p. 287–298.

Partea a II-a

DOBROGEA ÎN SECOLELE II–III

Capitolul I
ISTORIA POLITICĂ

Tratată parțial în finalul volumului I, istoria politică a Dobrogei în secolul I a.Chr.–I p.Chr. trebuie reluată aici, pentru a o integra mai coerent în contextul expansiunii romane, cu toate consecințele sale militare și administrative.

Reamintim că, dacă în secolul I a.Chr. baza de lansare a acțiunilor cuceritoare romane o constituia provincia *Macedonia* (creată în 148 a.Chr.) — așa cum vor fi fost cea a lui M. Terentius Varro Lucullus din 72–71 a.Chr.[1], destinată scoaterii orașelor grecești de pe coastă din imperiul circumpontic al lui Mithridates al VI-lea Eupator, regele Pontului, cea a lui C. Antonius Hybrida din 62–61 a.Chr.[2] sau, după spectaculoasa expansiune în nordul și în vestul Mării Negre dintre 62 și 44 a.Chr., în vidul creat prin dispariția lui Mithridates al VI-lea, a lui Burebista, „cel dintâi și cel mai mare rege al regilor din Thracia"[3], cea a lui M. Licinius Crassus din 29–28 a.Chr.[4], destinată atragerii de partea noului stăpân al lumii romane, Octavianus Augustus, a unei zone dependente, după moartea simultană a lui Caesar și Burebista, de triumvirul Marcus Antonius — încă de la începutul secolului I p.Chr. locul acesteia avea să fie luat de nou înființata provincie *Moesia*. Rezultat al eforturilor conjugate ale guvernatorilor provinciilor *Illyricum* (Cn. Cornelius Lentulus) și *Macedonia* (Sex. Aelius Catus), provincia *Moesia* — al cărei prim guvernator, A. Caecina Severus, este atestat în anul 6 p.Chr.[5] — se întindea inițial într-o zonă mult mai mică decât cea pe care avea s-o cunoască mai târziu, și anume pe văile Moravei și Timocului, acolo unde erau cantonate legiunile *IV Scythica* și *V Macedonica*[6]. Zona danubiană, încredințată în primii ani ai erei noastre unui *praefectus* (*civitatium Moesiae et Treballiae*) — organism tipic preprovincial[7] — va fi inclusă oficial în provincia *Moesia*, o dată cu accesul legiunilor menționate la Dunăre, cărora li se va adăuga, din

---

[1] *IGB* I², 314, 392; Eutropius, VI, 10; A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, în Pontica 30, 1997, p. 155–165.

[2] *IGB* I², 13; Cassius Dio, XXXVII, 10, 3.

[3] *IGB* I², 13; Dio Chrysostomos, XXXVI, 4.

[4] Cassius Dio, LI, 23–26.

[5] *Ibidem*, LI, 29.

[6] R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 49–72.

[7] *ILS* 1349; vezi și Strabon, IV, 6, 4.

anul 46, legiunea *VIII Augusta*. Tot astfel se vor petrece mai târziu lucrurile și în Dobrogea. Aici, după ce inițial zona a fost încredințată — sub forma unui regat clientelar — lui Rholes, un dinast local[1], ea a fost inclusă în regatul — devenit, de asemenea, clientelar — al odrisilor[2], condus pe rând de Rhoemetalces I, Rhaiscuporis și nepotul acestuia Cotys, Rhoemetalces al II-lea și Rhoemetalces al III-lea. La moartea acestuia din urmă, în anul 46, *Thracia* este transformată în provincie romană[3], nu însă și zona de la nord de Munții Balcani, în estul căreia continuă să existe — asemenea menționatei *praefectura civitatium Moesiae et Treballiae* — o *praefectura ripae Thraciae*, mai curând decât *orae maritimae*[4]. Este vorba de Vestalis, atestat în anul 12 p.Chr., cu ocazia asediului de către geții nord-dunăreni a garnizoanei odrise de la *Aegyssus* (așa după cum, în anul 15 p.Chr., garnizoana odrisă de la *Troesmis* avea să fie salvată de guvernatorul *Moesiei*, L. Pomponius Flaccus), și apoi de cei doi *praefecti* (Asiaticus și Arruntius Flamma), atestați între 50 și 56 de ὀροϑησία histriană. Că nimic nu se va fi schimbat între campania lui M. Licinius Crassus și domnia lui Nero (54–68) ne-o demonstrează și elogiul celebrului guvernator al *Moesiei*, Ti. Plautius Silvanus Aelianus (56–66), elogiu în care se spune că a adus *in ripam, quam tuebatur*, (spre deosebire de *Moesia*, pe care o guverna oficial: *praefuit*) peste 100 000 de transdanubieni. Această *ripa* trebuie să fi fost echivalentă cu *Ripa Thraciae*, adică Dobrogea, așa cum va fi ea menționată ulterior în sistemul vamal roman. Prin acțiunea aceasta — pe lângă reglementarea situației politice din zona nord-danubiană — vor fi puse bazele anexării oficiale a Dobrogei la *Moesia*[5]. Un alt document epigrafic histrian[6] ne demonstrează, pe de altă parte, că un control vamal roman se întinsese de mult până la gurile Dunării, ceea ce înseamnă că menționarea lui în timpul guvernării lui C. Terentius Tullius Geminus (anii 47–50) nu mai poate fi considerat ca un argument pentru anexarea concomitentă a *Thraciei* și a Dobrogei în anul 46, așa cum s-a considerat multă vreme.

Cetățile grecești din Dobrogea, singurele despre care posedăm date ceva mai circumstanțiate, par să fi cunoscut în această perioadă o evoluție diferită. În pofida unor indiscutabile dovezi de lealitate față de statul roman și de suveranul acestuia[7], *Histria* nu pare să fi depășit statutul de *civitas* (*peregrina*) *stipendiaria*[8]. *Tomis*, în schimb, aflată în plină ascensiune — așa cum ne-o dovedește, printre altele, reluarea emisiunilor monetare locale încă din vremea lui Augustus — va fi beneficiat de statutul de *civitas* (*peregrina*) *libera*, din moment ce pare a fi fost sediul guvernatorului provinciei[9]. În ceea ce privește

[1] Cassius Dio, II, 24, 6–7.
[2] Tacitus, *Annales*, II, 62, 2.
[3] Eusebius-Hieronymus, 180, 12–13.
[4] Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8; IV, 7,9; *ISM* I, 67–68.
[5] *ILS* 986.
[6] *ISM* I, 66.
[7] *ISM* I, 146: un templu închinat lui Augustus, încă în viață.
[8] *ISM* I, 67–68.
[9] *Ibidem*.

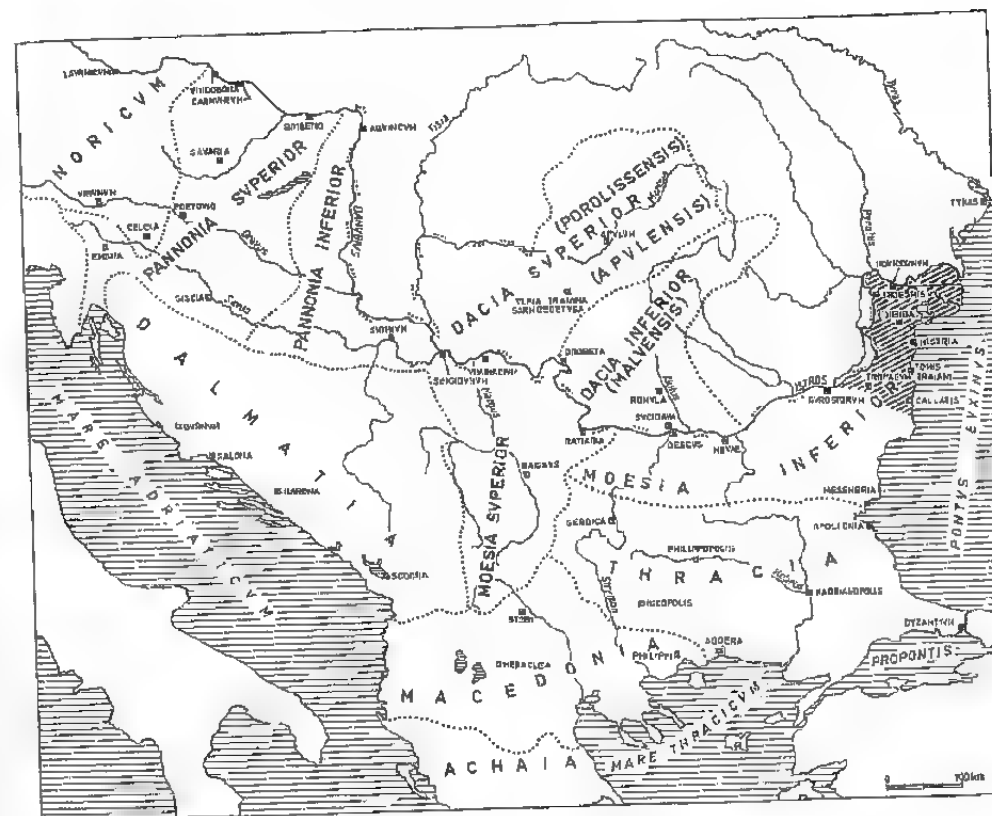

Fig. 26 Harta provinciilor dunărene ale Imperiului roman în secolele II–III.

orașul *Callatis* — singurul pe care Strabo[1] îl califică drept „oraș", spre deosebire de „orășelele" *Histria* și *Tomis* — el pare a fi beneficiat de statutul de *civitas* (*peregrina*) *foederata*. Afirmația se întemeiază pe certitudinea existenței mult discutatului *foedus* dintre Roma și *Callatis*, a cărui datare, dacă nu ar fi vorba de o simplă reactualizare a lui, poate fi fixată îndată după campania lui Crassus, nu fără legătură cu titulatura pe care-o poartă callatianul Ariston, fiul lui Ariston, de „fondator pentru a doua oară al cetății"[2].

Anexarea Dobrogei la provincia *Moesia* nu are loc decât în vremea dinastiei Flaviilor. Evenimentul a fost înregistrat ca atare de izvoare[3], dar o transmitere defectuoasă a manuscriselor a împiedicat înțelegerea corectă a textului. O reanalizare mai îngrijită a

[1] VII, 6, 1.
[2] Al. Suceveanu, *Două note privind istoria Moesiei în sec. I î.e.n.*, în Pontice 2, 1969, p. 269–274; Alexandra Ștefan, *Callatis à l'époque du Haut-Empire à la lumière des documents épigraphiques*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 165; A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis*, Amsterdam, 1999; *ISM* III, 1.
[3] Suetonius, *Vespasianus*, VIII, 4.

documentelor[1] arată că primul guvernator al *Moesiei* (în care erau cantonate acum patru legiuni: *I Italica*, *V Alaudae*, *V Macedonica* și *VII Claudia*) din vremea lui Vespasian, Rubrius Gallus, a fortificat frontiera dunăreană — după ce predecesorul său, C. Fonteius Agrippa, fusese ucis de dacii invadatori[2] — astfel încât să facă imposibilă trecerea fluviului de către barbari. Textul este confirmat de apariția primelor trupe auxiliare la *Durostorum* (*cohors II Flavia Brittonum*), *Altinum* sau *Sacidava* (*cohors II Gallorum*), *Carsium* (*ala Gallorum Flaviana*), *Arrubium* (*ala I Vespasiana Dardanorum*), *Troesmis* (*ala I Pannoniorum*) și *Noviodunum* (sediul principal al flotei dunărene, *classis Flavia Moesica*)[3] ca și de inscripția de la *Aegyssus*, pusă în onoarea împăratului Titus[4]. Totul ne îndreptățește să credem că în vremea lui Vespasian are loc includerea oficială a Dobrogei (*redactio in formam provinciae*) în provincia *Moesia*.

Apărarea graniței unei provincii care se întindea de la *Singidunum* (Belgrad) la gurile Dunării ridica totuși greutăți insurmontabile, așa cum — în pofida existenței a patru legiuni — aveau s-o demonstreze înfrângerile lui C. Oppius Sabinus (anul 85) și a lui Cornelius Fuscus (anul 87), urmate de victoria și de pacea cu Decebal a lui Tettius Iulianus (anul 89), astfel încât autoritățile romane s-au văzut nevoite să divizeze *Moesia* în *Moesia Superior* și *Moesia Inferior* în anul 86. Noua provincie *Moesia Inferior*, din care avea să facă parte timp de aproape 200 de ani Dobrogea, se întindea de la râul Țibrița la Marea Neagră și de la Dunăre la Munții Balcani, fiind apărată de două legiuni (*V Macedonica* la *Oescus* și *I Italica* la *Novae*) și de numeroase trupe auxiliare. La adăpostul noii frontiere, orașele grecești cunosc acum efectele impactului roman, materializat fie în manifestări de cult imperial, ca la *Histria*[5] sau *Callatis*[6], fie în instalări de veterani, ca la *Tomis*[7]. Dar măsura cea mai importantă privind aceste cetăți a fost cea a retragerii statutului de *liberae* celor mai multe dintre ele. În atare circumstanță, *Tomis* — devenit sediu al garnizoanelor cohortelor *I Flavia Commagenorum* și *VII Gallorum*[8] — pare să fi decăzut în situația de *civitas stipendiaria*, de-abia Hadrian redându-i libertatea[9]. Pe de altă parte, noile unități militare de pe Dunăre își vor crea propriile așezări civile (*canabae*, *vici*), care vor coexista, acolo unde era cazul, cu vechile așezări indigene (*civitates*).

Ajunul celor două războaie daco-romane din anii 101–102 și 105–106 găsește Dobrogea într-un plin proces de temeinică așezare a coloniștilor romani. Aceștia se amestecă cu băștinașii, adaptându-se realităților locului, dar impun practici religioase,

---

[1] Flavius Iosephus, *Bell. Iud.*, VII, 4, 3 (94).
[2] Tacitus, *Historiae*, I, 79, 1–2; II, 74; III, 4, 2–3; IV, 4, 2.
[3] *CIL* III, 6 152, 7 478; XVI, 44; *ISM* V, 214, 251, 273, 283; Cr. Mușețeanu, M. Zahariade, C. Chiriac, *Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de jos*, în Pontica 14, 1981, p. 259–260.
[4] *ISM* V, 286.
[5] *ISM* I, 177.
[6] V. Pârvan, *Gerusia din Callatis*, București, 1920.
[7] *ISM* II, 8, 170.
[8] *ISM* II, 176, 177.
[9] *ISM* II, 47.

obiceiuri și limba latină. În hotărnicia lui M'. Laberius Maximus de la *Histria*, care datează din anul 100, se menționează, pe lângă toponime locale de sorginte traco-getă, și altele latine. Între primele se inserează *Calabaeus* și *Gabranus*, iar între celelalte *Picusculus* și *Turgiculus*.

Aceste indicii și alte documente epigrafice ilustrează ritmul accelerat de înmulțire a coloniștilor veniți din toate părțile Imperiului roman, statorniciți pe lângă și între băștinași și prin orașele grecești de pe litoral, trăind în simbioză. Între romanii veniți în zonă încă din sec. I a.Chr., dar mai ales la începutul erei creștine, sunt veterani din armata de pe Dunăre, oameni de afaceri, care preferau porturile maritime și chiar pe cele de pe malul Dunării. Între acestea, nenumărate castre și *vici* suprapun sau împrumută nume daco-getice din perioada precedentă sosirii lor. Apar asociații constituite și pe criteriu etnic și pe cel profesional, așa cum se va constata ceva mai târziu. Orașele grecești, *Histria*, *Tomis* și *Callatis*, continuă și mai intens o bogată activitate comercială, în care excelează *Tomis*, pe când *Histria* la nord și *Callatis* la sud nu mai pot activa ca în perioada anterioară. Dar toate își manifestă fidelitatea față de noua stăpânire, semnul cel mai sigur constituindu-l adorarea împăratului. Cultul imperial explică probabil apariția de timpuriu a comunității pontice — κοινὸν Πόντου sau κοινὸν τῶν Ἑλλήνων — care avea să dureze trei veacuri consecutiv. Acesta urmărea, în primul rând, un scop religios, dar se îngrijea și de unele aspecte administrative, unele reguli economice etc. La început reunea cinci orașe vest-pontice, mai apoi șase: *Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Dionysopolis*, *Odessos*, la care se adaugă *Messembria*, devenind astfel din *pentapolis* o *hexapolis*, condusă de un *pontarch*. Reședința acestuia era la *Tomis*.

Grija autorităților romane pentru provincia de la gurile Dunării, cu o atât de însemnată poziție geostrategică, determină o masivă concentrare de forțe armate necesare apărării, mai ales că dacii și sarmații din nordul fluviului le creau mari dificultăți. Până la anexarea teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră la provincia *Moesia*, sub Vespasian, nu sunt semnalate trupe romane. Apoi, după anul 70 până la începutul secolul al II-lea, apar detașamente aparținând unor legiuni: *IV Scythica*, *V Macedonica*, *VIII Augusta*, *III Gallica* și *VI Ferrata*. După divizarea *Moesiei* sub Domițian, în anul 86, în *Moesia Inferior* se stabilesc legiunile *V Macedonica* la *Oescus* și *I Italica* la *Novae*, cu detasamentele lor, care au împânzit tot spațiul dobrogean. Pe Dunăre ființa încă din vremea lui Vespasian flota de supraveghere și de luptă *Classis Flavia Moesica*.

Întreaga linie a Dunării, din *Pannonia* și până la vărsarea fluviului în Mare, devenise o frontieră continuă cu Dacia, motiv care a îndemnat autoritățile să se consolideze în sud, mai ales din punct de vedere militar. O acțiune strategică, ce viza scopul fixat încă de pe vremea lui Caesar, era aceea de a cuceri *Dacia*. Se pregătise un adevărat front antidacic. Abia instalat pe tron, împăratul Traian procedează la alcătuirea unui ingenios plan de atac, pe de o parte, pentru a spăla rușinea adusă Romei de înfrângerile anterioare în care adesea legiunile sale au fost umilite, iar pe de alta, pentru a cuceri un teritoriu ale cărui bogății puteau revitaliza economia romană, ale cărei semne de epuizare se iviseră deja.

În acest context istoric, *Moesia Inferior* avea să joace un rol dintre cele mai importante. Încă din anul 99, Traian procedează la organizarea mai temeinică a teritoriului sud-dunărean, care avea să devină un front ofensiv, cu drumuri strategice bine întreţinute. În Câmpia Munteană şi în sudul Moldovei, părţi ale spaţiului de apărare a *Moesiei Inferior*, au loc mişcări de trupe.

Războaiele daco-romane au o desfăşurare complexă. Reconstituirea faptelor demonstrează, evident, rolul major pe care l-a avut spaţiul dintre Dunărea de Jos şi Marea Neagră în această crâncenă epopee.

Campania dacică, dezlănţuită la 25 martie 101, cu uriaşe forţe desfăşurate pe linia Dunării şi intrate apoi în spaţiul dacic pe la *Lederata* în Banat şi Turnu Severin în Oltenia, înseamnă o încleştare uriaşă între forţele beligerante, conduse de o parte de genialul strateg Traian, iar de cealaltă parte de marele Decebal. Încă în timpul operaţiunilor din nordul Olteniei şi din Munţii Orăştiei, la venirea iernii, se pune în mişcare un ingenios plan urzit de Decebal. Populaţiile învecinate Daciei, din nord-vest şi nord-est, angajate în efortul antiroman, conform înţelegerilor cu regele dac, formează o mare coaliţie de călăreţi (daci, sarmaţi, roxolani şi germanici — buri, suevi), care atacă vertiginos, înaintând prin Moldova către sud, spre Dunăre, pe care, depăşind-o, se îndreaptă spre sud-vestul *Moesiei Inferior*. Când armatele romane erau angajate în nordul fluviului şi în munţii Daciei, aliaţii trebuiau să cadă intempestiv în spatele lor şi astfel, din nord şi sud, să fie prinse şi zdrobite. Se conta în această diversiune, excelent pusă la punct, pe Dunărea îngheţată, când romanii n-ar fi putut să folosească flota moesică de pe fluviu. Planul dacic a fost dejucat, iar pe Dunăre s-a putut circula. Traian a sesizat la timp mişcarea şi direcţia de unde venea pericolul. Concentrează repede forţele sale pe care le opune năvălitorilor, mai ales cavaleri sarmaţi catafractari, cărora le taie calea spre sud-vest. Are loc o puternică bătălie, şocul atacului dat de aliaţi făcând multe victime, într-o localitate de lângă Dunăre, acolo unde, după biruinţă, Traian ordonă ridicarea unui oraş al victoriei, *Nicopolis ad Istrum*. Mult mai târziu, Iordanes[1] aminteşte că „această cetate a zidit-o Traian, după înfrângerea sarmaţilor şi a numit-o cetatea Victoriei". Într-adevăr, *Nicopolis ad Istrum* — „Oraşul Victoriei de la Dunăre" — devine una dintre importantele cetăţi romane care va fiinţa în sud-vestul *Moesiei Inferior* de-a lungul veacurilor.

Se pierduse însă numai o primă bătălie. Detaşamente ale coaliţiei dacice se repliază, în timp ce dinspre nordul Dobrogei le soseau alte ajutoare dacice, sarmatice şi germanice. Forţele adverse se înfruntă pentru a doua oară într-o bătălie şi mai sângeroasă, pe platoul înalt de la Adamclisi, în sud-vestul Dobrogei. Romanii fac faţă atacului cu foarte multă greutate. Balanţa victoriei părea să se încline de parte localnicilor. Dar intervine pe câmpul de luptă comandantul „spatelui" — *praefectus castrorum* — care face ca romanii să câştige bătălia. Scump plătită, lupta de la Adamclisi înseamnă pentru romani un moment crucial în desfăşurarea ulterioară a războaielor dacice, după cel de-al doilea episod Dacia fiind transformată în provincie romană.

[1] *Getica*, XXIII, 101.

Pe locul bătăliei de la Adamclisi se va înălţa un mare monument triumfal: *Tropaeum Traiani*. În amintirea celor 3 800 de soldaţi romani căzuţi pe câmpul de luptă, un altar le păstrează numele: *In honorem et in memoriam fortissimorum virorum qui pugnantes pro re publica morte occubuerunt* („În onoarea şi amintirea preavitejilor bărbaţi «soldaţi» care au pierit luptând pentru statul roman"). Rămăşiţele generalului, a cărui intervenţie de ultimă oră a întors soarta războiului, asigurând victoria Romei, s-ar fi aflat, pare-se, într-un mausoleu, la miazănoapte de monument[1]. Toate acestea sunt construite pe platoul din partea de nord-vest a actualului sat Adamclisi şi se învecinează cu cetatea omonimă, *Civitas Tropaei Traiani* de pe valea Urluiei; pe aici trecea marele drum de la *Durostorum* spre *Tomis* — deci, de la sud-vest spre nord-est, spre ţărmul Pontului Euxin. De la Adamclisi spre sud — sud-est, o variantă a acestei artere rutiere mergea spre *Callatis*.

Încetarea ostilităţilor marchează victoria romană şi transformarea Daciei în provincie. Pentru asigurarea militară a acesteia şi pentru preîntâmpinarea pericolelor care ameninţau *Moesia Inferior* dinspre nord-est, Traian va lua cele mai riguroase măsuri de întărire a limesului dunărean, prin construcţia de noi castre şi prin stabilirea de noi formaţiuni armate în zonă. Limesului dunărean i se integrau zonele din Câmpia Română şi partea sudică a Moldovei. Totul forma un vast cadru geografic de apărare a frontierei, dar şi o zonă strategică de caracter militar şi economic. Legiunea *V Macedonica* este adusă de la *Oescus* la *Troesmis*, unde va rămâne peste 60 de ani, iar la *Durostorum* este fixată cealaltă mare unitate, legiunea *XI Claudia*. După anul 167 când legiunea *V Macedonica* va pleca în Dacia, la *Potaissa*, vor acţiona intens pe teritoriul *Moesiei Inferior* subunităţi ale legiunii *I Italica*, stabilită la *Novae*. Acestora li s-au adăugat numeroase trupe auxiliare, *alae*, *cohortes* şi *vexillationes*. Dintre *alae* amintim câteva: *I Asturum*, *I Vespasiana Dardanorum*, *I Flavia Gaetulorum*, *I Gallorum Atectorigiana*, *I Claudia Gallorum*. Dintre cohorte menţionăm: *I Bracaraugustanorum*, *I Chalcidenorum*, *I Cilicum milliaria equitata sagittariorum*, *I Flavia Commagenorum*, *I Germanorum*, *I Lepidiana*, *I Lusitanorum Cyrenaica*, *I Flavia Numidarum*, *I Claudia Sugambrorum veterana equitata*. Toate erau dublate de acţiunea bine dirijată a flotei de pe Dunăre, *Classis Flavia Moesica*, încă din timpul dinastiei Flaviilor. Unele dintre ele erau cantonate în cetăţile vest-pontice[2].

Sub dinastia Antoninilor, *Moesia Inferior* beneficiază din plin de binecunoscuta *pax Romana*. Administraţia provinciei, ca şi efectivul său militar era condus de legaţi ai împăratului. Aceşti guvernatori arbitrează conflicte şi litigii, cum este cazul lui M'. Laberius Maximus din „Hotărnicia" de la *Histria*, sau Iulius Severus din plângerea ţăranilor din satul *Choradagei* de pe lângă *Histria* ş.a.[3]; veghează asupra cultului imperial, asupra activităţii comerciale şi economice în general, asupra celei religioase — de bună seamă

[1] R. Vulpe, *Perioada Principatului (sec. I–III)*, în *DID* II, p. 97 şi urm.; M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani*. II. *Monumentele romane*, Bucureşti, 1984, p. 21–35; I. Barnea şi colab., *Tropaeum Traiani*. I. *Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 13 şi urm.; A. Rădulescu, *Tropaeum Traiani*, Bucureşti, 1988, *passim*.

[2] Vezi mai sus, p. 294, nota 3.

[3] *ISM* I, 67–68; 378.

ajutați de un întreg aparat funcționăresc și preoțesc. Se formează comunități de cetățeni romani, negustori și meseriași, așa cum este cazul relatat într-o inscripție din *Callatis*, unde este atestată încă din timpul lui Traian o enclavă de romani în frunte cu președintele său, C. Iulius Proculus, *quinquennalis perpetuus*[1].

Activitatea militară se menține vie pe ambele maluri ale fluviului. Dacă pe malul drept se remarcă un mare număr de cetăți (*Novae, Durostorum, Altinum, Axiopolis, Capidava, Carsium, Beroe, Troesmis, Arrubium, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus* etc.), pe cel din stânga vom afla mai puține, dar plasate în puncte strategice, ca cele de la gura Argeșului, Dichiseni (la nord de Călărași), de la Gura Ialomiței, Barboși etc. Unități militare sunt cantonate în toate aceste locuri și asigură apărarea malului, dar și a drumurilor către Dacia.

Între orașele de pe litoral, *Callatis* pare să-și fi păstrat vechiul său statut de aliat al „poporului roman". Spre deosebire de primul, *Tomis*, redevenită *libera* sub Hadrian[2], accede la rangul de metropolă sub Antoninus Pius, deci capitală a litoralului vest-pontic. De altfel, încă din timpul lui Hadrian, orașul se va intitula *respublica Tomitanorum*[3], arogându-și deci o detașare în raport cu celelalte. Situația aceasta este ilustrată și de folosirea sintagmei latinești *senatus populusque Tomitanorum*[4]. Într-o perioadă ceva mai târzie se intitulează *Metropolă a Pontului Stâng* (Μητρόπολις τοῦ Εὐωνύμου Πόντου), așa cum apare pe unele emisiuni monetare și cum se reflectă în atâtea construcții impozante găsite azi în straturile de pământ de sub orașul Constanța. Înflorirea orașului *Tomis*, sesizată încă de la începuturile stăpânirii romane, va continua sub Traian și apoi sub Hadrian, ultimul efectuând chiar două călătorii în zonă, în 118 și între 123–124 sau, după alte păreri, ceva mai târziu. După cum se știe, împăratul a ajuns până la *Tyras* și *Panticapaion*.

Din marele album al Gerusiei de la *Histria*, datat tot sub Hadrian, se deduce „reîntemeierea" cetății. S-a formulat și ipoteza că ar putea fi vorba de reconstrucția sa, după marile distrugeri suferite încă din secolul I a.Chr. sub Burebista, denumită „a doua întemeiere a cetății"[5].

Pe limesul dunărean apar, pe lângă castre, așezări civile (*canabae* în cazul legiunilor, *vici* în cel al unităților auxiliare) — barăci sau improvizații de locuințe aparținând familiilor de soldați, ale meșteșugarilor și ale comercianților sau ale locuitorilor indigeni. Încă din secolul al II-lea, situația este evidentă la *Troesmis*, la *Capidava*, la *Durostorum* și la multe alte centre. Dacă pe linia Dunării, salba castrelor este adesea dublată de așezări civile (în cazul cetății *Troesmis*, ele devin un adevărat oraș), pe linia mediană a provinciei, coborând din nord către sud, avem *Libida, Ulmetum* și *Tropaeum Traiani*, ultimul cu rang de municipiu, la fel ca și *Durostorum, Troesmis* și *Noviodunum*.

---

[1] *ISM* III, 83.

[2] Vezi mai sus, p. 294, nota 9.

[3] *ISM* II, 41, 43, 48, 84, 305.

[4] *ISM* II, 50.

[5] *ISM* I, 191, 193.

În cetăți (*civitates*) și în așezările civile de lângă castre se aglomerează o populație eterogenă, alături de cea băștinașă, ceea ce dă provinciei impulsul unei puternice integrări în conglomeratul imperial, aprofundând procesul romanizării. *Moesia Inferior* devenea un adevărat bastion, în care se instaurase limba latină, cultura materială și spirituală de aceeași sorginte, religia politeistă prin excelență, alături de care proliferează creștinismul primar și iradiază în nordul fluviului, până departe în regiunile extracarpatice. Acest fapt explică astăzi romanitatea din această parte a țării noastre — influențele de aici fuzionând cu cele venite din provincia Dacia.

Nimic nu avea să tulbure viața societății de aici până în deceniul al șaptelea din secolul al II-lea, când sub domnia lui Marcus Aurelius vor surveni grave tulburări produse de semințiile germanice, venite din părțile Dunării Mijlocii. Uriașe formațiuni tribale ale marcomanilor, ale cvazilor și ale bastarnilor, cărora li se vor adăuga dacii liberi din zonele exterioare provinciei Dacia, atacă garnizoanele romane. Aproape simultan, sarmații iazigi din șesul Tisei procedează la fel, iar pe mare bastarnii pustiesc de-a lungul coastelor vest-pontice, ajungând adesea până în Asia Mică. Cu mare greutate romanii fac față primejdiilor, mai ales în *Dacia*, unde sunt obligați să aducă de la *Troesmis* la *Potaissa* legiunea *V Macedonica*. Luptele continuă până în anii 172–174, dar sarmații iazigi atacă și ulterior.

Aproape simultan cu evenimentele devastatoare din *Pannonia* și *Dacia*, pe teritoriul *Moesiei Inferior* apar intempestiv costobocii. Aceștia trec prin Moldova și apoi în sudul Dunării prin *Moesia Inferior*, devastând zeci de localități rurale și urbane, în direcția *Durostorum, Nicopolis ad Istrum* și mai departe spre Grecia. Urmele prăpădului se constată în multe localități, unde s-au efectuat săpături arheologice. De la *Tropaeum Traiani* s-au recuperat două importante inscripții, care atestă prezența invadatorilor: a) un monument funerar ridicat pentru locuitorul traco-get Daizus Comozoi, *interfectus a Castabocis*[1] și b) un alt monument funerar, ridicat de data aceasta pentru un înalt funcționar al cetății, L. Fufidius Lucianus, *decurio municipii deceptus a Castabocos* (sic) *duumviratu suo*[2].

Invazia costobocilor, însă, se singularizează în epocă. Ea are loc în anul 170, când provincia nu putea fi apărată temeinic, mai ales că legiunile sale erau plecate. Au fost devastate atunci nenumărate *villae rusticae*, iar straturile de arsură identificate la *Noviodunum*, Independența, *Dinogetia, Capidava* etc. se plasează cam în aceeași vreme. Pe litoral, costobocii lasă urmele unor mari distrugeri.

Costobocii se pierd undeva în sud. Provincia de la gurile Dunării se întoarce la rosturile sale. Inscripțiile vin să ne ateste o viață social-economică prosperă, iar construcțiile și cultura înregistrează mari progrese sub Marcus Aurelius. Faptul ne este dovedit de altarele ridicate în cinstea împăratului în *vicus Scenopesis*, la *Capidava*, în *vicus Celeris* sau *vicus*

---

[1] *CIL* III, 14 214, 12.

[2] Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, în StCl 6, 1964, p. 192–200.

Quintionis[1]. Să inserăm, de asemenea, inscripția închinătorilor lui Silvanus de la *Ulmetum*[2] și dedicația pentru Apollo Agyieus de la *Tomis*, deci pentru Apollo ca protector al drumurilor (desigur, cele ale litoralului); ultima este ridicată în 170 de către guvernatorul Catonius Vindex[3]. Tot în acea vreme, dar după trecerea invaziei costoboce, se fac delimitările în teritoriul rural al ausdecensilor (din *civitas Ausdecensium*), când guvernator al provinciei era Helvius Pertinax, viitorul împărat (în 193)[4]. La *Tomis* și *Callatis* înregistrăm eforturile cetăților respective de a-și întări zidurile, refăcându-le în timpul guvernării lui M. Valerius Bradua, în anul 172[5].

Semnele revenirii la o viață normală se arată pretutindeni în numeroasele așezăminte ale provinciei: *vici*, *castra*, *villae rusticae*.

Pe litoral, *Tomis* devenise un mare oraș. Încă de pe vremea lui Antoninus Pius se intitula Μητρόπολις τοῦ Εὐωνύμου Πόντου, adică metropolă a Pontului Stâng. În intervalul dintre domnia lui Marcus Aurelius și Filip Arabul, emisiunile monetare au inscripția Μητρόπολις Πόντου Τόμις — metropola întregului Pont. Iar într-o inscripție apare un înalt personaj financiar, Iulius Capito, ca membru al sfatului cetății: *buleuta civitatis Ponticae Tomitanorum*[6].

Dovezi ale progreselor obținute în *Moesia Inferior* sub Severi apar continuu. După toate probabilitățile, sub Septimius Severus, când în provincie era guvernator fiul său, Publius Septimius Geta, aceasta își lărgește hotarele, prin integrarea orașelor *Nicopolis ad Istrum* și *Marcianopolis*. De la *Tomis* provine un mare bloc de marmură aparținând unei clădiri ridicate de *respublica Tomitanorum* pentru guvernatorul provinciei și un album al unui colegiu de dendrofori ai zeiței Cybele[7]. Reparația drumurilor constituie o preocupare permanentă în atenția autorităților, atât a celor aflate de-a lungul Dunării, cât și a celor de pe țărmul maritim.

Întregul imperiu cunoaște un adevărat reviriment social și economic, o dată cu promulgarea cunoscutei *Constitutio Antoniniana* din anul 212, în timpul domniei lui Caracalla. O bună parte dintre locuitori primesc cetățenia romană, nu însă și *dediticii* (oameni liberi, dar de condiție inferioară). Aceștia rămâneau în continuare excluși de la drepturile locale — *ius gentium* — ceea ce îi va deosebi de *peregrini* (străini), care își păstrau aceste drepturi[8]. Astfel, imperiul dobândea un mare spor de contribuabili (care plăteau *tributum*), fapt care se va reflecta și în provincia de la gurile Dunării.

[1] *ISM* I, V, *passim*.
[2] *ISM* V, 66, 67.
[3] *ISM* II, 116.
[4] *CIL* III, 14 437, 2.
[5] *ISM* III, 97–100
[6] *CIL* III, 753, 7 492.
[7] *ISM* II, 84, 129.
[8] Al. Suceveanu, *Une nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du PAP. GISS. 40 I*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 245–257, cu toată bibliografia anterioară.

După Caracalla, imperiul cunoaște o perioadă de zbucium intens, produs de invazii barbare. Sub Maximin Tracul (235–238), armatele romane fac eforturi disperate pentru stăvilirea iazigilor și a dacilor liberi în *Pannonia*, iar când luptele pentru tron la Roma se termină prin înlăturarea lui Pupienus și Balbinus și prin instalarea pe tron a lui Gordian al III-lea (238–244), se produce un prim mare atac al carpilor. După cum se știe, aceștia reprezentau mereu o gravă amenințare la hotarele imperiului.

Atacul carpic trece prin *Moesia Inferior* și se îndreaptă fulgerător către sud. Sub Pupienus și Balbinus, carpii s-au luptat împotriva moesilor. Atunci a început și războiul cu sciții (*bellum Scythicum*) și tot în aceeași vreme a avut loc și distrugerea *Histriei*, sau, după cum spune Dexipp — aflăm din *Historia Augusta* — a cetății histriene[1].

În cuprinsul acestor evenimente, la o dată controversată, pe care istoricii o fixează între anii 242 și 262, se produce și acea distrugere a *Histriei* (*excidium Histriae*), la care se referă documentul antic. „Sciții" din text reprezintă o denumire care acoperă generic formațiunile etnice ale carpilor și ale goților din nordul Dunării. Guvernatorul provinciei, Tullius Menophilus, abia reușește să scape provincia de acest pericol, atât pe calea armelor, cât și pe cale diplomatică, pentru ca mai apoi să se îngrijească de refacerea cetăților distruse și a drumurilor. Documentele epigrafice aduc în acest scop nenumărate mărturii, între care și cele care amintesc pe *cives Romani et Lai consistentes vico Secundini*, pe un altar în cinstea împăratului Gordianus al III-lea. O dedicație de la *Histria* și un *album* de la *Callatis* datează din vremea aceluiași împărat[2].

Atacurile carpo-gotice se repetă. Cu greu Gordianus al III-lea și socrul său, Timesitheus, reușesc să-i oprească în *Thracia*, ceea ce le aduce mulțumirile locuitorilor. Aceștia, în diverse orașe, ridică inscripții în cinstea lui Gordianus al III-lea și a Sabiniei Tranquillina, soția sa, așa cum se poate citi pe un altar de la *Ulmetum*, pe un relief al lui Dionysos de la *Tomis* din anul 241, pe un *cippus* cu dedicație în limba greacă pus pentru un procurator al provinciei *Moesia Inferior*, P. Aelius Ammonius — mai înainte *praefectus classis Flaviae Moesicae Gordianae* — ca și pe un *album*, mai sus-menționat de la *Callatis* ș.a.[3].

Pericolul carpo-gotic amenință, de asemenea, *Dacia* și *Moesia Inferior*. În anul 248, o imensă coaliție de goți, carpi, taifali, bastarni (peucini) și hasdingi (vandali), condusă de regii goți Argaithus și Guntherichus, atacă și distruge sate și orașe. Iordanes[4] relatează că „Ostrogotha a adăugat acestora pe goții săi și pe peucinii din insula Peuce, care se găsesc la gurile Dunării, la vărsarea în Pont, a pus în fruntea lor pe Argait și pe Gunteric, cei mai vestiți comandanți din neamul lor. Aceștia, trecând pe dată Dunărea și devastând *Moesia (Inferior)* pentru a doua oară, au atacat Marcianopolis...". Împăratul Filip, folosindu-l pe Decius, reușește să stăvilească invazia, dar imediat fu el însuși înlocuit pe tron de generalul său. Nu peste multă vreme, la Dunărea de Jos apare iarăși pericolul

[1] *HA, Vita Maximi et Balbini*, XIX, 16, 3 = *FHDR* II, p. 733.
[2] *ISM* I, 347, 168; III, 74.
[3] *ISM* V, 91; II, 106, 107; III, 74.
[4] *Getica*, XVI, 91–92.

gotic. Între anii 249 si 250, regele Kniva, în fruntea unor numeroase hoarde adunate din zona răsăriteană a Carpaţilor şi din nordul Pontului Euxin, atacă *Moesia Inferior* şi *Thracia*[1]. Kniva asediază *Novae*, unde se afla guvernatorul *Moesiei Inferior*, Trebonianus Gallus. Respins, regele got pleacă îndreptându-se spre *Nicopolis ad Istrum*, unde suferă o grea înfrângere din partea lui Decius. Constrâns astfel de împrejurări, regele got se duce spre *Philippopolis*. A fost urmărit îndeaproape de romani, dar aceştia, istoviţi de luptele pe care le susţinuseră cu o a doua hoardă barbară sosită între timp în Balcani, sunt înfrânţi. Kniva cucereşte *Philippopolis* şi-l jefuieşte. Încărcaţi de prăzi, năvălitorii se întorc spre Dunăre, dar oştile imperiale le aţin calea şi-i distrug. Grosul armatei lor însă reuşeşte să ajungă şi să se fixeze lângă oraşul *Abrittus*, unde-i aştepta pe romani pentru bătălia hotărâtoare. Într-adevăr, se angajează una dintre cele mai sângeroase bătălii, în care împăratul Decius cade victimă unei capcane şi este ucis în anul 251. Superioritatea numerică a transdanubienilor, dublată de cavaleria sarmată, a decis soarta bătăliei în favoarea lor. Se încheie o pace umilitoare pentru noul împărat, Trebonianus Gallus (251–253). Barbarii pleacă încărcaţi cu prăzi şi vor primi şi subsidii. Devastările produse de ei în *Moesia Inferior* sunt vizibile pretutindeni. Viaţa economică se deteriorează grav, emisiunile monetare încetează încă din timpul lui Filip Arabul. Sistemul roman de apărare la Dunărea de Jos se dezechilibrează, limesul fiind grav afectat. Romanii fac eforturi disperate să redreseze situaţia. În 253, Trebonianus Gallus stăvileşte noua invazie a goţilor, a carpilor şi a altor barbari, care sunt înfrânţi de guvernatorul de atunci al provinciei, M. Aemilius Aemilianus. Evenimentele de la hotarele de nord-est ale imperiului coincid cu luptele de la Roma pentru purpura imperială, aprig disputată între diferiţii comandanţi de oşti. Un nou împărat, Gallienus, caută să refacă limesul dunărean, îngrijindu-se de repararea drumurilor. Îl preocupă Dacia, atât de crunt lovită. Unele izvoare însă lasă să se înţeleagă că ar fi fost părăsită de acest împărat, ceea ce în realitate nu s-a întâmplat atunci.

Un fapt inedit se înregistrează încă de la sfârşitul anului 258, când goţii, carpii şi alţii îşi construiesc nave, undeva în nordul Pontului Euxin, şi încep să atace imperiul, ajungând pe mare şi pe uscat până în Asia Mică[2]. Atacurile sincrone sfârşesc prin devastări în Asia Mică. Dar coloana barbară care înainta în sud prin zona litorală a *Moesiei Inferior* este zdrobită la Dunărea de Jos de către viitorul împărat, Aurelian.

Este numai începutul, fiindcă atacurile pe mare continuă. În 263 aflăm de o expediţie similară, de sub conducerea a trei căpetenii, Respa, Veduco şi Tharuaro, care ajunge tocmai în *Propontida*, cu inerentele distrugeri în Asia Mică şi în insulele greceşti. Împăratul îi respinge cu greu, pentru ca în anul următor o incursiune similară să pornească de undeva din zona Mării Meotice (Azov). La fel se întâmplă în anul 266, dar cu efecte distructive mai mari în zona *Heracleei Pontice*, loc în care vor fi înfrânţi de Odenat. Acei dintre

[1] *Getica*, XVI, 101–102.
[2] Zosimos, I, 34, 2.

barbari care scapă vor fi zdrobiţi la întoarcere de către Gallienus, care va lua titlurile de *Gothicus Maximus* şi *Sarmaticus Maximus*.

Confruntările maritime ating apogeul în anul 267, când o şi mai mare incursiune se dezlănţuie de-a lungul ţărmului vest-pontic, în cadrul căreia se spune că numai herulii aveau circa 500 de corăbii. S-a intrat pe Dunăre, în amonte, şi au fost devastate numeroase cetăţi şi aşezări rurale de pe malul drept: *Istrum igressi multa gravia in solo Romano fecerunt*, „au intrat pe Dunăre şi au făcut multe nenorociri pe teritoriul roman". R. Vulpe crede că acum se produce acel *excidium Histriae*[1].

Se impunea cu necesitate refacerea cetăţilor distruse. De aceea, împăratul Gallienus a desemnat doi comandanţi din Bizanţ, pe Cleodamus şi pe Athenaeus, să se ocupe de reparaţii, de bună seamă şi de cele din Pontul Stâng, în care context de refacere intră şi *Histria*. Astfel refăcute, oraşele rezistă adesea atacurilor barbare. Flotilele piraţilor, mai ales cele ale herulilor, sunt zdrobite. Aceia dintre heruli care au scăpat, sub conducerea regelui lor Naulobatus, se înţeleg cu Gallienus şi se retrag spre nord, acolo de unde veniseră.

Între timp, Gallienus este asasinat şi va fi înlocuit cu Claudius — acesta într-o vreme când imperiul vădea unele semne de revigorare —, reuşindu-se stăvilirea atacurilor pe mare. Noul împărat, Claudius al II-lea (268–270) era o mare capacitate militară. Şederea sa la cârma imperiului coincide cu marele eveniment din anul 269, când se repetă o altă mare invazie a unei coaliţii transdunărene, aşa cum aflăm dintr-un izvor antic: „În acest timp sciţii supravieţuitori, încurajaţi de năvălirile dinainte, se uniră cu herulii, cu peucii şi cu goţii şi, adunându-se lângă fluviul Tyras, care se varsă în Pont, construiră 6 000 (şase mii) de corăbii şi, îmbarcând în ele 320 000 de oameni, porniră pe mare şi atacară *Tomis*, oraş întărit cu ziduri. Au fost respinşi". Şi acelaşi izvor continuă: „Dar când au ajuns la strâmtoarea Propontidei, deoarece mulţimea corăbiilor nu putea îndura iuţeala curentului, vasele se ciocniră între ele şi bărcile fură târâte în dezordine, deoarece cârmacii nu mai erau în stare a mânui cârmele; în felul acesta, unele se scufundară cu oameni cu tot, iar altele ajunseră pe ţărm goale, pierzându-se un mare număr de oameni şi de vase"[2].

Şi această expediţie pe mare era secondată de o alta pe uscat, de-a lungul ţărmului de vest al Mării Negre, ţinta principală fiind oraşul *Tomis*. Şi de data aceasta, metropola Pontului Stâng se apără cu succes. Forţele barbare, deşi decimate, rămân încă ameninţătoare. Dispersate, ele se vor reuni şi se vor înfrunta cu armatele lui Claudius în sudul Dunării, la *Scupi*; de aici înaintează în *Moesia Superior* şi în anul 269 se dă marea bătălie de la *Naissus*, pe râul *Margus*, unde goţii şi ai lor sunt zdrobiţi. Un rol important în dobândirea victoriei l-a avut viitorul împărat Aurelian. Întregul teritoriu sud-dunărean a fost curăţat apoi de resturile hoardelor barbare, pornite pe jaf.

În chipul acesta ia sfârşit lungul şir al atacurilor simultane pe mare şi pe uscat — o epopee dramatică, al cărei scop era acela al unor încercări disperate ale barbarilor de a se aşeza în Peninsula Balcanică. Lichidarea acestui flagel revine împăratului Claudius,

[1] *DID* II, p. 257–258.
[2] Zosimos, I, 42.

supranumit tocmai pentru acest motiv *Gothicus Maximus* — în istorie numele său fiind întregit Claudius al II-lea Gothicul. Tot de succesul său se leagă și sfârșitul anarhiei militare din imperiu, la care contribuie hotărâtor și împăratul Aurelian.

Moesia Inferior a plătit un preț prea ridicat în timpul acestor tragice evenimente: distrugeri de orașe și sate, cu incendii, epidemii, stagnare economică, corvezi etc. Dar abia după *Naissus* se va resimți o revenire la normal, datorită politicii pricepute a noului împărat, L. Domitius Aurelianus (270–275) și a urmașilor săi, Tacitus (275–276) și Probus (276–282), cu mari contribuții la refacerea și la reconstruirea orașelor din provincie. Să mai amintim victoria lui Aurelian împotriva goților din anul 271, când aceștia au atacat *Moesia Inferior* și *Thracia*. Având în frunte pe regele Cannabaudes, goții sunt înfrânți. În 272 sunt înfrânți și carpii. După aceste victorii obținute de romani, din carpii colonizați în dreapta Dunării se va forma acel *vicus Carporum*, undeva pe lângă actualul oraș Hârșova[1]. „În anul următor, încercând să intre iarăși cu aceeași grabă în ținuturile dușmanului, a fost împiedicat de umflarea apelor Dunării și a rămas pe loc în apropiere de satul carpilor, dând poruncă să i se măsoare până spre toamnă o tabără de vară..."[2].

Referitor la victoria sa împotriva carpilor — pentru care motiv senatul îi acordă titlul de *Carpicus Maximus* — o inscripție din *Durostorum* îi aduce mulțumiri împăratului pentru că i-a înfrânt pe aceștia: *„[quot] imperator Aurelianus vicit [reginam Ze]nobiam inviso[sque tyrannos et Carpos ... inter Ca]rsium et Sucid[avam delevit]"*[3].

Refaceri însemnate se consemnează în orașele vest-pontice, fapt dovedit de o dedicație de la *Callatis* pusă în cinstea împăratului Aurelian ca *Restitutor Patriae*. Aceasta survenea tot după înfrângerea carpilor, fiindu-i atribuită și titulatura de *Carpicus Maximus*[4]. Aurelian acordă și el o mare atenție limesului dunărean, unde concentrează forțe însemnate pentru refacere și întărire. În scopul revigorării frontului de rezistență în fața barbarilor, el părăsește Dacia retrăgând armata și autoritățile administrative. Pentru a menține aparența integrității imperiului, înființează în sudul fluviului două mici provincii cu nume amintind teritoriul abandonat cu populația de bază, activă. Astfel, apar *Dacia Ripensis* și *Dacia Mediterranea*, care dădeau impresia contemporanilor că el, Aurelian — *Restitutor Patriae* — păstrase neștirbite hotarele imperiului.

Opera de refacere a cetăților din Dobrogea continuă cu intensitate sub Tacitus și sub Probus. În zidul cetății *Tomis*, în mortar, s-au găsit două monede cu efigiile lor. Probus colonizează, în anul 280, la Dunărea de Jos circa 100 000 de bastarni, desigur ca mână de lucru în agricultură și păstorit și ca izvor de recrutare a soldaților.

Se pare că acum s-au amenajat și unele din valurile de apărare din sudul Basarabiei, între Vadul lui Isac pe Prut și Bolgrad, pe Ialpug, ca și cel de la Galați, între Șerbești pe Siret și Tulucești pe Prut.

---

[1] R. Vulpe, în *DID* II, p. 273.
[2] Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 5.
[3] *CIL* III, 12 456.
[4] *ISM* III, 96.

Urmează modificările structurale la care se ajunge sub conducerea lui Dioclețian cu a sa tetrarhie, când întregul stat, reformat în plan economic, politic și spiritual, trece la etapa Dominatului, deschizându-se o nouă eră în evoluția Imperiului roman și implicit a provinciei dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră.

Capitolul II

POPULAȚIA ȘI ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

În cursul epocii romane, populația Dobrogei era formată din indigenii geți — cărora li se vor fi adăugat fie alogeni stabiliți de mai multă vreme în acest ținut, fie aduși în cursul perioadei romane —, greci și romani. Înainte de a analiza aceste etnii — fiecare în contextul organizării sale administrative — precizăm că, în ansamblu, ținutul dintre Dunăre și Mare a fost organizat în maniera romană, mai întâi sub forma amintitei *praefectura* (*ripae Thraciae*?), atestată între anii 12 — 50/57[1]. Reprezentând un organism tipic preprovincial[2] — din moment ce el coexistă cu regatul clientelar al odrisilor, fie și numai până în anul 46 — acesta se întindea la vest până la râul Iantra, la sud până la Munții Balcani, la est până la Marea Neagră, iar la nord până la Dunăre. O dată cu anexarea oficială a Dobrogei la provincia *Moesia*, în timpul dinastiei Flaviilor, existența acestui organism va fi devenit inutilă. Mai târziu, în anul 86, când Domițian desparte provincia *Moesia* în *Superior* și *Inferior*, Dobrogea aparținea acesteia din urmă. În fruntea *Moesiei Inferior* se afla — ca în orice provincie imperială altfel spus militară — ca în orice provincie imperială, altfel spus militară — un fost consul, având titlul tradițional de trimis al împăratului și „fost pretor" (*legatus Augusti pro praetore*). În subordinea acestuia se aflau comandanții celor trei legiuni, și anume *I Italica* de la *Novae*, *XI Claudia* de la *Durostorum* și — pentru o anume perioadă de timp — *V Macedonica* de la *Troesmis*, precum și un procurator cu însărcinări financiare. Menționăm că fiecare cetate își trimitea anual delegați la lucrările consiliului provinciei (*concilium provinciae*), chemat în principiu să rezolve toate problemele provinciei. Asemenea „Comunității grecilor" (Κοινὸν τῶν Ἑλλήνων), numite când *Pentapolis*, când *Hexapolis* (în funcție de numărul orașelor care-l compuneau), și consiliul provinciei va evolua spre un organism religios, destinat, înainte de toate, celebrării cultului imperial.

Autohtonii. Populația majoritară a Dobrogei era reprezentată de geți, așa cum o dovedesc fără excepție fie izvoarele scrise de epocă greacă[3], fie cele de epocă romană[4].

---

[1] Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8; IV, 7, 9; *ISM* I, 67–68.

[2] Strabon, IV, 6, 4.

[3] Sofocle, Hellanicos din Mytilene, Herodot, Tucidide, Pseudo Skymnos sau Menandru.

[4] Strabon, VII, 3, 2, 12–13; Cassius Dio, LI, 23–26; Plinius, *Nat. hist.*, IV, 11 (18), 41; Solinus, X, 7; pentru informațiile lui Ovidius, cf. N. Lascu, *Publius Ovidius Naso*, București, 1957, p. 156–176.

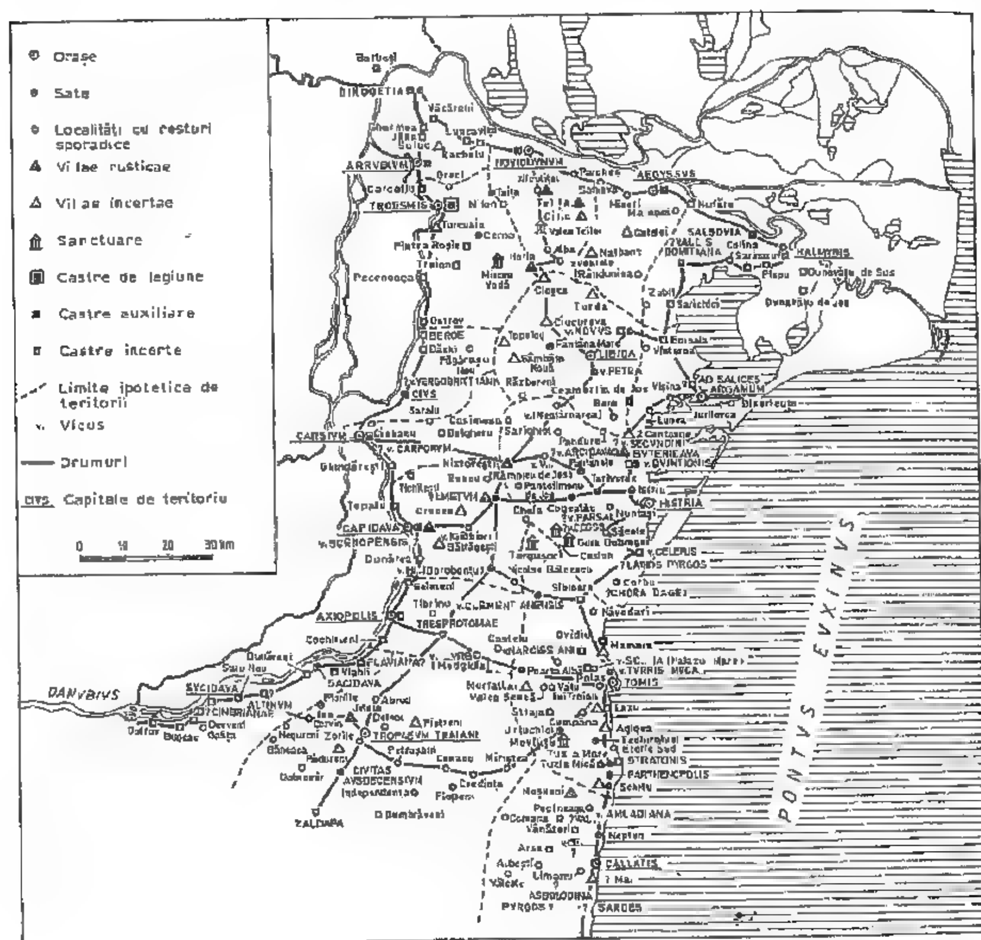

Fig. 27 Harta Dobrogei romane în secolele II–III.

Dacă la aceste știri mai adăugăm și transferul în Dobrogea (= *ripa Thraciae*) a celor peste 100 000 de transdanubieni — cea mai mare parte a lor geto-daci — din vremea lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus[1], constatăm că fondul getic al Dobrogei nu a fost afectat nici un moment, așa cum — fără nici un temei — s-a susținut uneori. Ajunge să menționăm că toponomastica (în care se înregistrează în exclusivitate terminația *dava*, tipică ariei geto-dacice)[2] pe de o parte, arheologia pe de alta nu fac decât să confirme preeminența populației getice în Dobrogea. Înrudiți cu geții — dacă nu cumva vor fi reprezentat diferite

[1] *ILS* 986.

[2] Vl. Georgiev, *Raporturile dintre limbile dacă, tracă și frigiană*, în StCl 2, 1960, p. 39–58.

ramuri (triburi) ale acestora — se arată a fi fost crobizii, sacii, corallii, trogloditii, oinensii și obulensii[1].

Încă din perioada greacă, fondului demografic majoritar i s-au adăugat sciții[2], bastarnii[3] și sarmații[4].

În epoca romană, la acest mozaic etnic s-au adăugat — ca urmare a unor deplasări forțate de populații — odrisii[5], besii[6], laii și, eventual, ausdecensii (menționați numai epigrafic)[7]. Prezența acestor populații sud-tracice a determinat, fără îndoială, o coloratură specifică în onomastica indigenă dobrogeană, dar nimic nu ne dă dreptul să le extindem prezența în dauna celei getice. Iar dacă la un moment dat populația dobrogeană se va fi văzut sensibil diminuată, aceasta nu s-a întâmplat la începutul epocii romane, când deplasările de populații mai sus evocate făceau parte din practica curentă a administrației romane, ci de-abia după dramaticele evenimente de la mijlocul secolului al III-lea. După această perioadă înregistrăm instalări frecvente de barbari (bastarni, sarmați, carpi, goți), aduși în provincie fie în calitate de simpli coloni, fie de coloni militari (*limitanei*), așa cum vor fi ei denumiți în sursele târzii[8].

Maniera în care autohtonii dobrogeni — de dată mai veche (geții) sau mai recentă (sciții, bastarnii, sarmații) — vor fi fost incluși în sistemul administrativ roman este încă imprecis cunoscută. Dacă luăm însă în considerație o anumită întârziere în evoluția preromană a acestor populații — datorată, desigur, inhibiției provocate de prezența cetăților grecești — și anume inexistența unor mari formațiuni prestatale sau statale, de tipul celor din timpul lui Burebista sau Decebal, slaba dezvoltare a proprietății private (cea colectivă fiind copios atestată de sursele antice)[9], inexistența monedei proprii, a unor comercianți și a sclavilor la care mai trebuie adăugată și aducerea celor 100 000 de transdanubieni — desigur, în formele lor ancestrale de organizare — se pare că în pragul epocii romane autohtonii nu vor fi depășit faza organizării în obști teritoriale. Deplasându-le și restrângându-le posesiunile, în corelație directă cu extinderea proprietății private romane, autoritățile romane nu vor fi avut nici un interes să desființeze precipitat aceste

[1] Chr.M. Danov, *s.v. Pontos Euxeinos*, în RE Suppl. IX, 1962, col. 1 019–1 023; Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 32.

[2] Încă din perioada greacă Dobrogea a fost denumită *Skythia* (*ISM* I, 15); adaugă Strabon, VII, 3, 3, 13; 14, 5; Plinius, *Nat. hist.*, III, 26, 149; IV, 11, 41, 44; Solinus, X, 7, 8, și desigur Ovidius (vezi mai sus, p. 307, nota 4).

[3] Strabon, VII, 3, 3, 13, 15, 17; Ovidius, *Tristia*, II, 198; Ptolemeu, III, 10, 4, 7.

[4] *Ibidem*, 3, 3, 13; Plinius, *Nat. hist.*, IV, 11, 41; Ptolemeu, III, 10, 7 și Ovidius (vezi mai sus, p. 307, nota 4).

[5] Ovidius, *Ex Ponto*, I, 8, 11–20; IV, 7, 1–55; 9, 75–80.

[6] Idem, *Tristia*, III, 10, 5; IV, 1, 67; adaugă bessii menționați epigrafic în vicus *Quintionis* și vicus *Ulmetum*.

[7] Laii sunt menționați epigrafic în vicus *Secundini*, iar ausdecensii în *civitas Ausdecensium*.

[8] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 33.

[9] Nicolaos din Damasc, la Ioh. Stobaios, *Anthologia*, III, 1, 200; Strabon, VII, 3, 4; Horatius, *Carmina*, III, 24, 12–13; Flavius Iosephus, *Ant. Iud.*, XVII, 1, 5.

obști, rămase un excelent rezervor pentru recrutările de militari în trupele auxiliare, ca și pentru prestarea celor mai grele corvezi. Obștile teritoriale, ai căror locuitori vor fi fost reduși la situația juridică de supuși (*dediticii*), ar putea fi recunoscute în comunitățile de la *Callatis* ale sarzilor și ale asbolodinilor sau de la *Histria*, ca și în cele conduse de „fruntașii locali" (*principes locorum*) de lângă *Tomis*, *Ulmetum*, Seimeni sau Floriile. În ceea ce privește soarta ulterioară a acestor comunități, este posibil ca impactul tot mai marcat al noii ordini romane să le fi redus la aceea de colectivități de coloni, asimilându-i astfel barbarilor transferați în imperiu[1].

Cetățile grecești. Vechile colonii grecești au fost considerate, în ansamblu, de către romani cetăți străine (*civitates peregrinae*). În cadrul acestora existau mai multe trepte, bine ilustrate — după cât se pare — de cetățile vest-pontice din Dobrogea.

Astfel, orașul *Callatis* (Mangalia) era beneficiarul binecunoscutului *foedus* pe care nu-l va fi putut obține sau numai reobține — asigurându-și astfel calitatea de *civitas* (*peregrina*) *foederata* — decât în primii ani ai imperiului[2]. Calitatea de *civitas foederata* garanta menținerea vechilor instituții, absența garnizoanelor romane, dreptul de jurisdicție asupra tuturor locuitorilor — fie ei greci sau romani —, posesiunea reală a întregului teritoriu și extrateritorialitatea, altfel spus independența față de guvernatorul provinciei. Documentele de care dispunem până în prezent par să confirme menținerea tuturor acestor garanții până către al treilea sfert al secolului al II-lea. Astfel, suntem informați despre existența adunării poporului (δᾶμος), a sfatului (βουλά), a magistrului suprem „regele" (βασιλεύς), a arhonților și a celor numiți συνέδροι, reprezentând aparatul executiv și, respectiv, cel legislativ al adunării poporului. Remarcând continuitatea vechilor instituții de tradiție doriană (*Callatis* fiind o fondație a *Heracleei Pontice*; la rându-i colonie a dorienei *Megara*), trebuie să precizăm că majoritatea funcțiilor administrative vor fi fost acaparate în secolele I–II de „binefăcători" (εὐεργέται), cum erau de pildă Ariston, fiul lui Ariston, Apollonios, președintele gerusiei locale, sau Isagoras, fiul lui Iatrocles[3]. Dar după domnia lui Marcus Aurelius — când aceste funcții încetează să mai fie considerate onoruri (*honores*), devenind adevărate corvezi (*munera*) — nu mai cunoaștem nici un „binefăcător". Cetatea însăși nu a purtat niciodată titlul de „preastrălucită", ca de pildă vecinele sale de la nord (*Tomis* și *Histria*), semn al unei evidente decadențe economice, cauzată poate tocmai de războaiele din vremea acestui împărat. Demonstrată prin însăși existența unui comandant militar local[4], apărarea cetății este asigurată până către al treilea sfert al secolului al II-lea de către acesta, când litoralul devine parte integrantă a frontierei provinciei (*limes*).

[1] Pentru toate aceste probleme, vezi: *ISM* III, 51–55, în interpretarea lui Sc. Lambrino, *Traces épigraphiques de centuriation romaine en Scythie Mineure (Roumanie)*, în Hommage à Albert Grenier, Bruxelles, 1962, p. 928–939; *ISM* I, 359, 360; *ISM* II, 183; V, 4, 77; *CIL* III, 7 481.

[2] Vezi, p. 293, nota 2.

[3] *ISM* III, 31, 32, 40–42, 44, 45.

[4] *ISM* III, 30; vezi și Al. Suceveanu, *Autours des „agrimensores Romani"*, în Dacia N.S. 40–42, 1996–1998, p. 383–388.

Este probabil că tribunalul callatian a avut jurisdicția deplină asupra tuturor grecilor sau romanilor. O parte a acestora erau reuniți în asociația comercială denumită *conventus civium Romanorum*[1] din cetate, a cărei populație se va fi cifrat la circa 10–15 000 de locuitori. Tot astfel se cuvine să amintim că loturile agrare ale callatienilor (*agri privati ex iure peregrino*, alături, desigur, de cele arendate, *agri vectigales*) vor fi fost parcelate după sistemul colonial roman (*more colonico*), adică prin centuriație. La marginile acestei rețele centuriate, în așa-numitele *subseciva*, se vor fi găsit câteva sate (*vici* sau *komai*), precum și deja amintitele comunități ale sarzilor și asbolodinilor[2]. În sfârșit, extrateritorialitatea, respectată probabil până în vremea lui Marcus Aurelius, pare a fi fost încălcată în chiar timpul domniei sale, când guvernatorul provinciei, M. Valerius Bradua, repară fortificația orașului prin contribuții financiare forțate de la cetățeni (*exactio pecuniae*)[3]. Se poate afirma, astfel, că orașul *Callatis* își va fi păstrat toate prerogativele de *civitas foederata*, până către al treilea sfert al secolului al II-lea, când — o dată cu declanșarea crizei generalizate a imperiului, dar și cu încercarea dinastiei Severilor de a edifica un nou sistem administrativ, economic și social — își va fi pierdut treptat această calitate, asimilându-și situația cu cea a tuturor cetăților din imperiu.

Orașul *Tomis* (Constanța) a traversat în secolul I o etapă mai agitată. Astfel, după ce va fi fost inițial o *civitas (peregrina) libera*, din moment ce era, foarte probabil, sediul guvernatorului provinciei[4], cetatea tomitană pare să fi decăzut în timpul dinastiei flaviene la situația de *civitas (peregrina) stipendiaria*, devenind sediul unor unități auxiliare romane[5]. De-abia împăratul Hadrian, onorat de tomitani cu titlul de „Eliberatorul" (Ἐλευθέριος)[6] pare să-i fi redat condiția de *civitas libera*. Remarcăm că în această ipostază, ea era asimilată unei *civitas foederata*, cu singura deosebire că respectivul statut rezulta dintr-o concesie imperială, oricând revocabilă. Trebuie să arătăm că la scurtă vreme (din timpul domniei lui Antoninus Pius) *Tomis* își va asuma titlul de *Metropolis*[7], iar apoi (în epoca Severilor) pe cel de „preastrălucită" (λαμπροτάτη)[8]. Acestea sunt dovezi incontestabile ale unui avânt orășenesc fără precedent și a faptului că *Tomis* a devenit — încă de pe atunci — capitala părții grecești, dacă nu cumva a întregii provincii, așa cum va fi mai târziu a *Scythiei Minor*.

În ceea ce privește menținerea vechilor instituții, amintim atestarea sfatului (βουλή) și a adunării poporului (δῆμος), condusă de un colegiu de arhonți (ἄρχοντες), ca și pe aceea a tuturor celor șase triburi ioniene: Aigikoreis, Argadeis, Boreis, Geleontes, Hopletes și Oinopes[9]. Acestor șase triburi li se va adăuga un al șaptelea trib, cel al romanilor (φυλὴ

[1] *ISM* III, 83.

[2] *ISM* III, 51–55.

[3] *ISM* III, 97.

[4] *ISM* I, 67–68.

[5] *ISM* II, 176, 177.

[6] *ISM* II, 47.

[7] *ISM* II, 54, 58–59, 61, 70–72, 82, 85, 91–92, 96–97, 101, 105, 108, 110, 116, 398.

[8] *ISM* II, 92, 96–97, 105.

[9] *ISM* II, indici, p. 394–395 și 404–405.

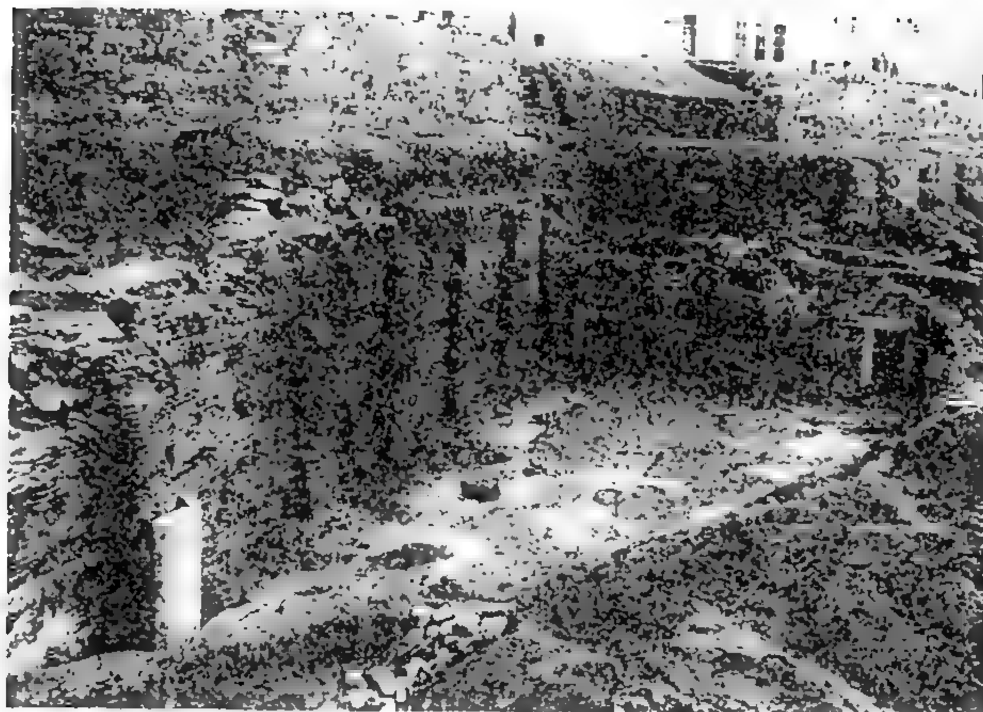

Fig. 28 a Tomis – Lentiarion (vestiarul termelor, secolul al III-lea p.Chr.)

Ῥωμαίων)[1], reprezentați — ca la *Callatis* — și de ipotetica asociație a comercianților (σπεῖρα Ῥωμαίων)[2]. Este o dovadă a unei masive prezențe romane (infinit mai mare decât la *Callatis* și chiar decât la *Histria*), populația orașului putând fi cifrată la circa 25–30 000 de locuitori. Ca în toate orașele grecești, majoritatea funcțiilor administrative a fost acaparată de așa-numiții „binefăcători" (εὐεργέται), ca, de pildă, Apaturios, fiul lui Euelpistos, uneori înrudiți între ei, ca de pildă Phaidros și fiul său T. Flavius Poseidonius[3]. Lista lor, însă, nu se încheie, ca la *Callatis*, în a doua jumătate a secolului al II-lea, ci continuă și în secolul al III-lea, așa cum o dovedesc înrudiții (probabil frați) Aurelius Priscius Isidorus și Aurelius Priscius Annianus[4], ceea ce confirmă evoluția mereu ascendentă a cetății tomitanilor.

Eliberată de garnizoana militară romană — o dată cu obținerea statutului de *libera*, în vremea lui Hadrian — cetatea va deveni, începând din al treilea sfert al secolului al II-lea — în contextul fortificării litoralului, dar și al militarizării generale a imperiului — una

[1] *ISM* II, 156.
[2] *ISM* II, 100.
[3] *ISM*, II, 52, 123.
[4] *ISM* II, 96–97.

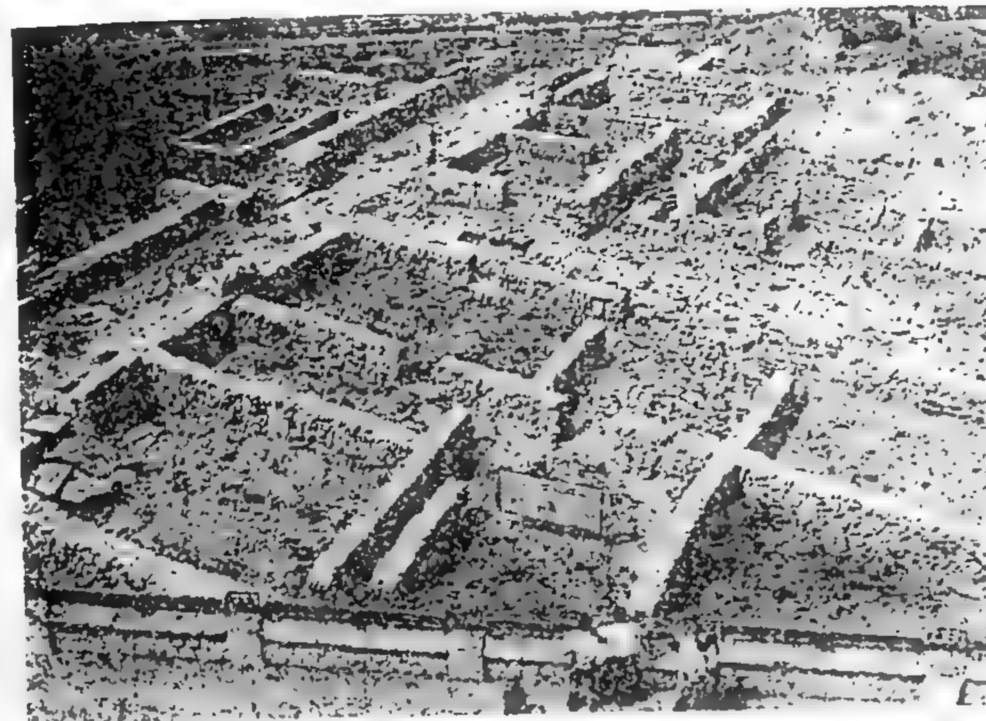

Fig. 28 b Tomis – Ruinele unui cartier de locuințe (secolele II–III p.Chr.).

din stațiunile principale ale limesului maritim. În ceea ce privește reala posesiune a cetății asupra întregului său teritoriu, ea este desigur de postulat, în virtutea statutului de *civitas libera* — asimilabil celui de *civitas foederata* — numai că deocamdată nu avem informații circumstanțiate privind organizarea teritoriului tomitan. Ajunge să menționăm comunitatea cetățenilor romani rezidenți (*cives Romani consistentes*) din *vicus Turris Muca*[1]..., apoi satele organizate în manieră romană (*vici*) *Clementianensis*[2], *Narcissiani*[3], *Sc . ia*[4], marile așezări rurale de la Sibioara, Poarta Albă, Valul lui Traian, Cumpăna și Urluchioi[5]. La acestea se adaugă sanctuarele de la Târgusor și Biruința[6], precum și cele două așezări grecești, *Stratonis* și *Parthenopolis*, decăzute la rangul de simple așezări rurale[7]. Desigur că nu putem omite nici pe menționatul *princeps loci* de la Techirghiol[8].

[1] *ISM* II, 141.
[2] *ISM* II, 134, 136; V, 191.
[3] *ISM* II, 133.
[4] *ISM* II, 137.
[5] Al. Suceveanu, *Viața economică* (vezi p. 309, nota 1), p. 51.
[6] *ISM* I, 374–377; II, 292.
[7] *Tabula Peutingeriana*, VIII, 4; *Scutum Durae Europ.* 13 și, respectiv Plinius, *Nat. hist.*, IV, 11, 44; Sextus Rufus, 9; Eutropius, VI, 10.
[8] *ISM* II, 183.

Extrateritorialitatea pare a fi fost respectată, ca și la *Callatis*, până în al treilea sfert al secolului al II-lea, când cetățenii orașului au fost obligați — poate de către guvernator — la repararea incintei[1]. Se poate afirma că pe fundalul unei excepționale dezvoltări, datorate desigur remarcabilei activități a portului, orașul *Tomis* prezintă încă contrastul între organizarea curat grecească a cetății și cea preponderent romană a teritoriului, situație inexplicabilă, dacă nu ținem cont de marele număr de locuitori romani ai acestuia.

Am arătat că *Histria* (Istria) nu a beneficiat nici până în perioada Flaviilor de un statut juridic superior. Cu atât mai puțin ar putea fi vorba de o atare preeminență în perioada acestora, când se retrage multor cetăți statutul de *libera*, și nici chiar mai târziu. Căci în pofida unui eveniment pe care histrienii nu au ezitat să-l denumească „a doua înființare a cetății"[2] — eveniment databil la începutul secolului al II-lea — guvernatorul *Moesiei*, M.' Laberius Maximus, este acela care fixează teritoriul rural al cetății[3], dovadă incontestabilă că *Histria* nu era extrateritorială, cum vor fi fost vecinele sale de la sud. Tot în favoarea statutului de *civitas (peregrina) stipendiaria* pledează și dihotomia între teritoriul propriu-zis (χώρα) și marea *regio Histriae*[4], dovadă că cetatea nu avea posesiune reală asupra întregului teritoriu. În sfârșit, o a treia caracteristică a unei *civitas stipendiaria* era prezența trupelor romane, atestată prin militari activi din legiunea *XI Claudia* sau din flota dunăreană a *Moesiei*, pe lângă intervenția prefectului acestei flote în conflictul de hotărnicie de la *Buteridava* din teritoriul histrian[5].

Toate aceste caracteristici ale unei *civitas stipendiaria* nu vor fi împiedicat menținerea vechilor instituții de tradiție milesiană, cum ar fi sfatul (βουλή), adunarea poporului (δῆμος) și arhonții (ἄρχοντες), ca și — deocamdată — a patru triburi milesiene (Aigikoreis, Argadeis, Boreis și Geleontes)[6]. La acestea se va adăuga, ca la *Tomis*, tribul romanilor[7], dovadă a unui număr mare de coloniști romani, populația orașului putând fi cifrată la circa 10–15 000 de locuitori. În secolele I–II funcțiile administrative au fost acaparate de „binefăcători" (εὐεργέται), ca de pildă M. Ulpius Artemidorus sau Aba, fiica lui Hecataios[8]. Chiar dacă ei lipsesc în secolul al III-lea, totuși cetatea și-a permis să se intituleze „preastrălucită" (λαμπροτάτη)[9].

Revenind la problema teritoriului citadin, se cuvine să remarcăm că în limitele „hotarelor histrienilor", stabilite de M.' Laberius Maximus în anul 100, document cu valoare vamală și nu cadastrală, trebuie făcută distincția între teritoriul propriu-zis (χώρα) al cetății — împărțit probabil pe triburi[10], cu câteva sate grecești (κῶμαι), ca cel de la

---

[1] *ISM* II, 21–22.
[2] *ISM* I, 191, 193.
[3] *ISM* I, 67–68.
[4] *ISM* I, 329, 343, 373; V, 123, 124.
[5] *ISM* I, 278, 281, 292, 359–360.
[6] *ISM* I, indici, p. 539.
[7] *ISM* I, 142, 415.
[8] *ISM* I, 57, 207.
[9] *ISM* I, 89–93, 99, 141.
[10] *ISM* I, 333, 334; V, 132.

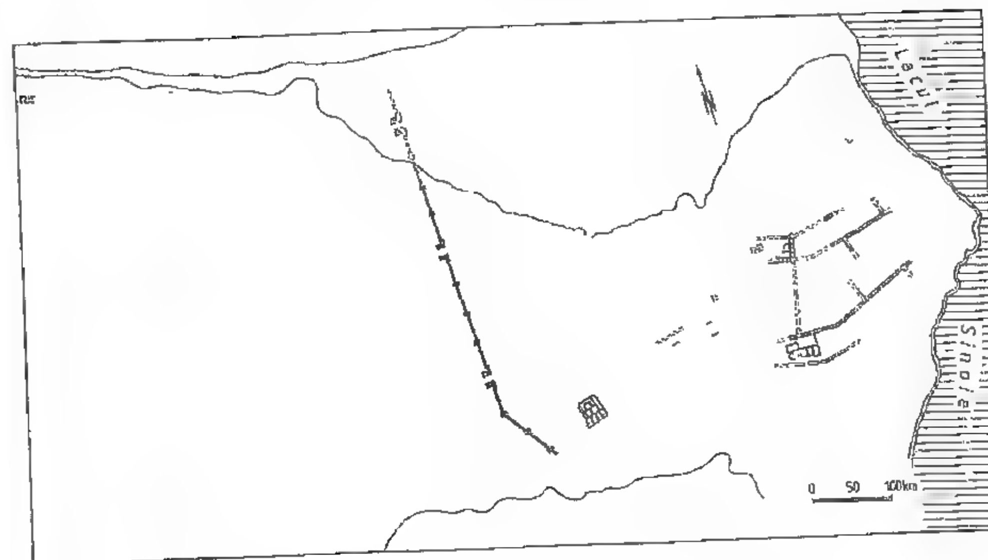

Fig. 29 Histria – Cetatea din secolele II–III p.Chr.

Istria sat[1], pe lângă alte așezări ca Sinoe, Tariverdi, Cogealac, Fântânele, Nuntași, Săcele și Vadu[2] — și *regio Histriae*. Aceasta era condusă de zece *archontes regionis Histriae*[3], în ea aflându-se comunități rurale foarte diferite, ca de pildă satele *(vici) Quintionis* (cu veterani, cetățeni romani și bessi rezidenți)[4],... *V* (cu veterani și cetățeni rezidenți)[5], *Secundini* (cu cetățeni romani și lai rezidenți)[6], *Celeris*[7], *Arcidava*[8], *Buteridava* (unde nu sunt excluse relații tipice unei obști teritoriale)[9] sau cel anonim de la Neatârnarea[10]. La acestea mai putem adăuga unitățile de pe un ipotetic latifundiu (*saltus*) de la *Laikos Pyrgos* și *Chora Dagei*[11], sanctuarele de la Șeremet[12] și Gura Dobrogei.

Așadar, vechea colonie milesiană, decăzută la condiția de *civitas stipendiaria*, a avut o evoluție destul de lineară în cursul secolelor II–III, contrastul dintre organizarea internă

---

[1] *ISM* I, 363.
[2] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 43.
[3] *ISM* V, 123, 124.
[4] *ISM* I, 324, 326–328, 330, 332.
[5] *CIL* III, 14 442.
[6] *ISM* I, 343–347, 349; ? V, 122.
[7] *ISM* I, 351, 352 = *ISM*, II, 371.
[8] *ISM* I, 358.
[9] *ISM* I, 359–360.
[10] *ISM* I, 368.
[11] *ISM* I, 378.
[12] *ISM* I, 369–370, 372.

Fig. 30 Histria – Termele romane din secolele II–IV p.Chr.

a cetății, ca și a teritoriului propriu-zis (*chora*), și marea *regio Histriae* explicându-se tocmai prin statutul juridic al orașului.

Ultima cetate grecească de pe litoralul dobrogean a fost aceea de la Capul Dolojman, denumită în hotărnicia histriană *Argamum*[1]. Din lipsa oricărei știri mai circumstanțiate privind statutul acesteia, nu putem decât presupune că ea nu a depășit, ca și vecina ei de la sud, pe cel de *civitas stipendiaria*.

Cetățile romane. După cum se știe, orașele romane pot avea fie o origine civilă, fie una militară. În ajunul anexării romane a Dobrogei, Ptolemeu consemnează că aici existau unele așezări indigene, calificate drept πόλεις (= *civitates*): *Sucidava, Axiopolis, Carsium, Troesmis, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus*, eventual *Libida* și cetatea ausdecensilor. Această mențiune nu exclude, desigur, existența unor așezări indigene mai mici, asimilate probabil de către romani statutului de sat (*vicus*). Unele dintre ele vor fi rămas ca atare (cazul *Libidei* și al cetății ausdecensilor), altele vor fi evoluat, ca urmare a unei decizii imperiale, spre statutul municipal (cazul orașului *Tropaeum Traiani*). Trupele romane au avut, pe

[1] *ISM* I, 68.

de altă parte, propriile așezări civile (*canabae* în cazul legiunilor, *vici* în cel al unităților auxiliare). Castrele respective împreună cu așezările lor civile s-au suprapus uneori peste vechile așezări autohtone (cazul castrelor de la *Halmyris, Salsovia* și eventual *Cius*), alteori au coexistat, formând binecunoscutul dublet *canabae* — *vicus*-ul militar/*civitas* cu acestea. Așa a fost cazul, în secolul al II-lea, la *Troesmis, Sucidava, Axiopolis, Carsium, Noviodunum* și *Aegyssus*. Există și cazuri când așezarea civilă a castrului a coexistat cu un simplu *vicus* indigen, ca la *Capidava* sau *Arrubium*. Mai târziu, din al treilea sfert al aceluiași secol, unele orașe (*Troesmis, Noviodunum* și eventual *Axiopolis*) vor fi evoluat spre statutul municipal, datorită fie ridicării la acest rang a vechii așezări autohtone, fie datorită fuziunii acesteia cu așezările civile de pe lângă respectivele castre.

Cât privește *Libida* (se pare că acesta a fost numele cetății de la Slava Rusă)[1], calitatea de *civitas*, nu doar de simplu *vicus*, cum s-a susținut uneori, putea să-i fi fost acordată atât datorită eventualei sale menționări de către Ptolemeu[2], cât și faptului că era cea mai întinsă cetate din Dobrogea. Din teritoriul acesteia făceau parte *vicus Novus* (comunitate de veterani și cetățeni romani), *vicus Petra*, satul cu cea mai evoluată organizare internă din Dobrogea (doi primari și doi casieri), apoi așezările de la Topologu, Turda sau Cloșca[3].

Etalându-și calitatea de *civitas* în chiar inscripția care-o menționează[4], *civitas Ausdecensium* (de localizat probabil la Cetatea, dacă nu, eventual, mai spre vest) pare a fi fost o comunitate locală[5], nu neapărat una de proveniență sud-tracică — amenințată nu de dacii autohtoni, ci de cei din nordul Dunării, aduși poate încă din vremea lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus în sudul Dunării. Respectivul conflict de hotărnicie va fi fost rezolvat — ca și la *Buteridava* din teritoriul histrian — de autoritatea militară, reprezentată aici de prefectul cohortei *I Cilicum*.

Tot statutul de *civitas* (dacă nu doar de simplu *vicus*) pare să-l fi avut și așezarea de la Adamclisi, ridicată la rangul de *municipium* probabil de Traian, cu ocazia construcției celebrului monument triumfal din apropiere, când a primit numele de *Tropaeum Traiani*[6]. Având un senat (*ordo*) format din *decuriones*, municipiul va fi fost condus de *duumviri*, purtând fie numele de *iure dicundo*, fie, din cinci în cinci ani, de *quinquennales*. Populația orașului era formată din veterani, cetățeni romani, autohtoni și greci. Din teritoriul municipiului amintim satul organizat în manieră grecească de la Urluia și așezările de la Ion Corvin și Plopeni, fără a omite pe „fruntașul local" (*princeps? loci*) de la Floriile[7].

Din categoria așezărilor autohtone mai mici, peste care s-au suprapus castre împreună cu așezările lor civile, cea mai clară pare a fi situația de la *Halmyris* (Murighiol). Aici castrul, construit probabil de o *vexillatio* din legiunile *I Italica* și *XI Claudia Pia Fidelis*,

[1] *ISM* V, 225.
[2] Ptolemeu, III, 10, 6.
[3] *ISM* V, 222, 233, 234, 237, 238.
[4] *CIL* III, 14 437,2.
[5] Ptolemeu, III, 10, 6.
[6] *CIL* III, 12 470; vezi Brigitte Galsterer-Kröll, în Epigraphische Studien 9, 1972, p. 92–93.
[7] *IGR* 596; *CIL* III, 7 481.

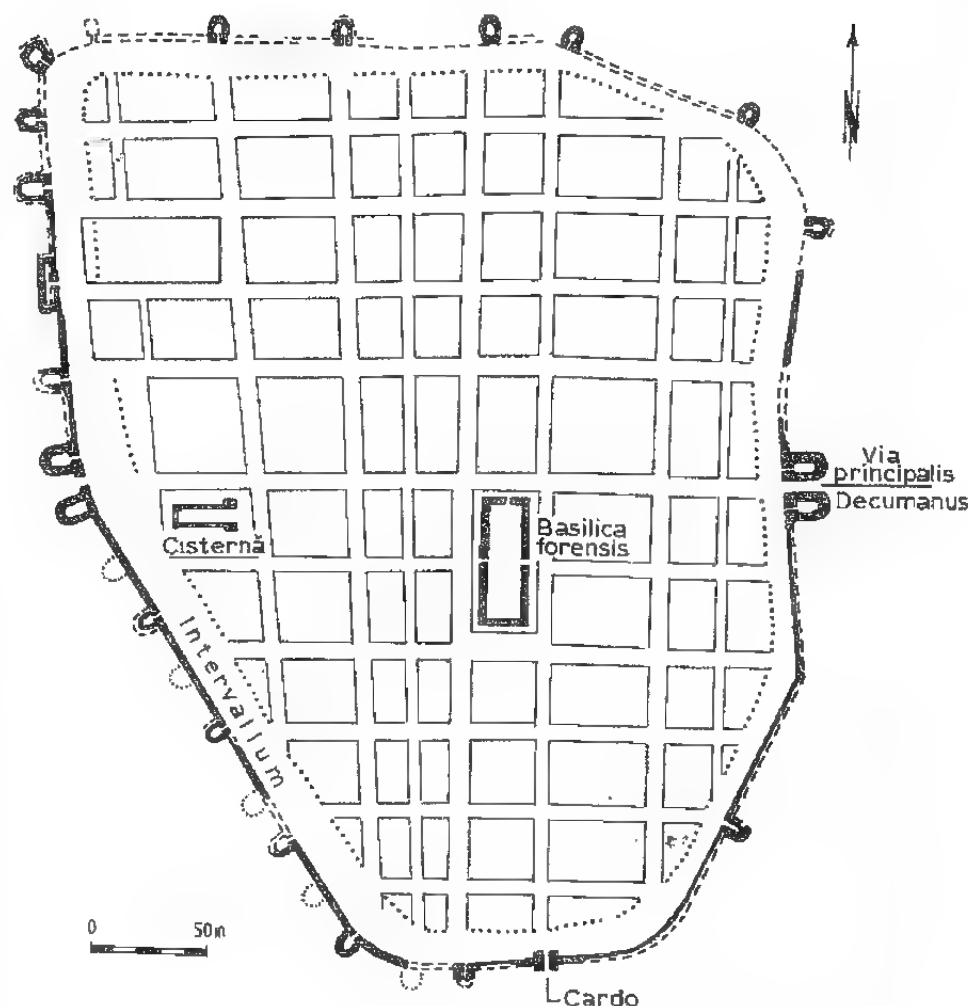

Fig. 31 Tropaeum Traiani – Cetatea din secolele II–III p.Chr.

direct peste vechea așezare indigenă, a fost apoi ocupat de o stație a flotei moesice, care și-a dezvoltat propria așezare civilă, cunoscută sub numele de „satul corăbierilor" (*vicus classicorum*). Acest *vicus* va fi avut un senat (*ordo*), condus de un singur primar (*magister*), ca în cei mai simplu organizați *vici* din Dobrogea, pe lângă cetățenii romani rezidenți (*cives Romani consistentes*) numărându-se și unii autohtoni sau greci[1]. Aceeași pare să fi

[1] Al. Suceveanu, M. Zahariade, *Un nouveau „vicus" sur le territoire de la Dobroudja romaine*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 109–120.

fost situația și la *Salsovia* (Mahmudia), sediu al unei unități auxiliare[1] sau la *Cius* (Gârliciu), sediu al cohortei *I Lusitanorum*, castru în teritoriul căruia se aflau așezările de la *Beroe* (Piatra Frecăței), Făgărașu Nou, Saraiu și *vicus Vergobrittiani*[2].

Dubletul *canabae/civitas* este cel mai bine atestat în așezarea de la *Troesmis* (Iglița). Aici, pe lângă vechea așezare indigenă, menționată încă de Ovidius[3] și confirmată de Ptolemeu, este instalată încă din perioada Flaviilor *ala I Pannoniorum*[4], pentru ca la începutul secolului al II-lea să fie adusă legiunea *V Macedonica*. Din acest moment și până în vremea lui Marcus Aurelius la *Troesmis* funcționează în paralel două unități administrative: *canabae* și *civitas*. În *canabae* exista un senat (*curia*), format din senatori, care se numeau probabil *curiales*. În fruntea acestuia se aflau doi primari (*magistri*), care primeau din cinci în cinci ani numele de *quinquennales*. Tot aici exista o comunitate a veteranilor și a cetățenilor romani rezidenți (*veterani et cives Romani consistentes*)[5]. În schimb, în *civitas* funcționa un senat, care se numea *ordo*, format din senatori (*decuriones*), condus probabil tot de câte doi magistri. În cetate funcționa o comunitate a cetățenilor romani rezidenți (*cives Romani consistentes*)[6]. Multă vreme neînțeleasă, distincția dintre cele două unități a devenit clară prin publicarea inscripției în care se face mențiunea unui personaj care a fost în paralel *quinquennalis canabensium* și *decurio Troesmensium*[7]. Însumând un total de circa 5 000 de locuitori, cele două unități vor fi posedat un teritoriu, condus mai probabil de un *quinquennalis*[8], ca la *Capidava*. Din vremea lui Marcus Aurelius, cetatea (*civitas*) accede la rangul municipal.

În așezările pe care le vom prezenta în continuare, așezarea civilă a castrului avea doar statutul de *vicus* (tipic unităților auxiliare), coexistând cu vechea *civitas* indigenă. Acesta pare a fi fost cazul la *Sucidava* (Izvoarele), eventual sediu al cohortei *I Claudia Sugambrorum* și în teritoriul căreia sunt menționate așezările de la *Flaviana* (Rasova), *Altinum* (Oltina), *Cimbrianae* (Canlia) și *Sacidava* (Muzait)[9]. Și la *Axiopolis* (Cernavoda), de asemenea menționată de Ptolemeu, poate fi presupusă existența unei unități din *classis Flavia Moesica*. Începând cu așezarea de la *Carsium* (Hârșova) lucrurile par să se limpezească, în sensul că pe lângă vechea *civitas* staționează în mod sigur o unitate auxiliară (*ala II Hispanorum et Aravacorum* sau *ala Gallorum Flaviana*)[10]. Din teritoriul orașului menționăm așezările de la Dulgheru[11] și Ciobanu. Tot astfel, pe lângă cetatea (*civitas*)

[1] *CIL* XVI, 41.
[2] *CIL* III, 12 480; *ISM* V, 115.
[3] *Ex Ponto*, IV, 9, 79.
[4] *ISM* V, 214.
[5] *ISM* V, 135, 154–156, 158.
[6] *ISM* V, 143–145, 157, 158.
[7] *ISM* V, 158.
[8] *ISM* V, 135.
[9] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 70.
[10] *ISM* V, 94; M. Zahariade, Cr. Mușețeanu, C. Chiriac, *Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de jos*, în Pontica 14, 1981, p. 259–260.
[11] *ISM* V, 128–130.

de la *Noviodunum* (Isaccea), exista încă din vremea Flaviilor, stația — probabil principala — a flotei moesice dunărene. Teritoriul noviodunens va fi fost condus de un organism separat, în fruntea căruia se afla un *quinquennalis*[1]. Dualitatea dintre așezarea civilă (*vicus*) a amintitei unități militare și vechea *civitas* va lua sfârșit o dată cu accesul acestora la statutul municipal. În sfârșit, pe lângă așezarea indigenă (*civitas*) de la *Aegyssus* (Tulcea), menționată de Ovidius ca *urbs*[2] și confirmată de Ptolemeu, pare să fi existat o stație a flotei dunărene și apoi *cohors II Brittonum*. Teritoriul orașului *Aegyssus* va fi beneficiat de o conducere separată, cu *ordo* și *decuriones* — ca la *Capidava* — din moment ce o inscripție, recent descoperită, menționează un *dec(urio) terr(itorii) A[eg(yssensis)]*[3].

Există două cazuri când vechea așezare autohtonă nu pare a fi depășit statutul de *vicus*. Este vorba mai întâi de așezarea de la *Capidava*, una dintre cele mai bine cunoscute de pe artera danubiană. Aici, pe lângă o relativ modestă așezare indigenă, identificată arheologic, un detașament din legiunea *V Macedonica* sau *XI Claudia* construiește castrul, ocupat mai târziu de *cohors I Germanorum*. În teritoriul celor două unități, a căror populație era formată din romani, autohtoni și greci, funcționează un organism separat, condus de un *quinquennalis*[4], dar se pare că în secolul al III-lea — ca și la *Buteridava* sau *civitas Ausdecensium* — autoritatea militară devine preponderentă, așa cum arată delimitarea teritorială efectuată de un centurion al legiunii *I Italica*[5]. Dintre așezările din teritoriul *Capidavei* cea mai importantă era cea de la *Ulmetum* (Pantelimonu de Sus). Aici exista o comunitate a cetățenilor romani și a bessilor[6], populația acestui *vicus* fiind formată, ca în mai toate așezările romane dobrogene, din romani, autohtoni și, uneori, greci. Așezării de la *Ulmetum* i se alătură, ca făcând parte de asemenea din teritoriul *Capidavei, vicus Scenopesis, vicus Hi...*, un *vicus* anonim de la Gălbiori și „fruntașul local" (*princeps loci*) C. Iulius Quadratus, deținător în același timp al funcției de *quinquennalis territorii Capidavensis*[7].

În aceeași categorie ar trebui inclusă și așezarea de la *Arrubium* (Măcin), sediu, din vremea Flaviilor, a alei *I Vespasiana Dardanorum*. Aceasta, judecând după dimensiunile sale, ar fi cea mai indicată pentru capitala unui teritoriu. Numai că în teritoriul ei figurează cetatea de la *Dinogetia*, mult mai mică, dar menționată de Ptolemeu[8], sediu al unui număr remarcabil de detașamente din legiunea *V Macedonica*, flota dunăreană a *Moesiei, cohors II Mattiacorum* și *cohors I Cilicum*[9].

---

[1] *ISM* V, 268.
[2] *Ex Ponto*, I, 8; IV, 7.
[3] V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 156, n. 20.
[4] *ISM* V, 77.
[5] *ISM* V, 8, 57.
[6] *ISM* V, 62–64.
[7] *ISM* V, 6, 16, 17, 21, 22, 38, 56, 77.
[8] *Geographia*, III, 8, 2; 10, 1.
[9] Al. Barnea, *Descoperiri arheologice noi în preajma cetății Dinogetia*, în SCIVA 25, 1974, 1, p. 112.

Câteva dintre cetățile mai sus-menționate vor fi evoluat spre statutul municipal, treaptă intermediară din ierarhia citadină romană între cetățile peregrine și colonii, cele care aveau drept deplin de cetate. Precizăm că și în cadrul municipiilor se poate face distincția între *municipia civium Romanorum*, specifice după cât se pare Italiei, și *municipia Latina*, în care doar magistrații și senatorii primeau cetățenia romană. Acesta pare a fi cazul majorității municipiilor provinciale.

La *Troesmis* observăm cum, o dată cu plecarea legiunii *V Macedonica*, vechea *civitas* este ridicată la rangul de *municipium*. Acesta era condus de *duumviri*, din cinci în cinci ani *quinquennales*, senatul numindu-se *ordo*, iar senatorii *decuriones*, ca în vechea *civitas*[1]. Populația municipiului (minimum 10 000 de locuitori) era formată din romani și autohtoni, cărora li s-au adăugat între timp un important număr de greci. Menționarea „preotului provinciei" (*sacerdos provinciae*) în două inscripții[2] lasă deschisă posibilitatea ca aici să se fi ținut anual sfatul provinciei (*concilium provinciae*). *Troesmis* poate fi astfel considerat capitala părții romane a *Moesiei Inferior*, așa cum *Tomis* era a părții grecești. Din teritoriul municipiului semnalăm așezările de la Taița și Cerna, precum și sanctuarul de la Mircea Vodă[3].

Noviodunum avea, de asemenea, statut municipal, fapt dovedit de o inscripție în care se menționează un casier (*quaestor*) al municipiului[4]. Dar aici nu știm dacă de această onoare se va fi bucurat doar vechea *civitas* și nu și așezarea civilă a castrului, deoarece din vremea Severilor și *canabae*-le puteau aspira la rangul de *municipium*. Apoi, nu este exclus ca noul *municipium* să fi rezultat din fuziunea celor două unități anterioare. Având aceeași componență a populației ca toate orașele romane anterior prezentate, și municipiul *Noviodunum* dispunea de un teritoriu propriu, în care se afla marea așezare rurală de la Niculițel și templul de la Valea Teilor[5].

Axiopolis este reprezentat în *Tabula Peutingeriana*[6] cu o vignetă, care-l face comparabil ca dimensiuni cu orașul *Tomis*, indiciu că și cetatea de la Cernavoda ar fi putut să se bucure de promovarea la statutul municipal. Din teritoriul acestui ipotetic municipiu menționăm *vicus I Urb...*, de localizat eventual la Medgidia, *Tres Protomae* și „fruntașul local" (*princeps loci*) de la Seimeni[7].

■

În concluzie, important de pus în evidență este faptul că, spre deosebire de structurile autohtone anterioare cuceririi romane, aflate acum în plin proces de dezagregare, mai întâi grecii și apoi romanii s-au încadrat în structurile citadine, corolar al civilizației

---

[1] *ISM* V, indici, p. 343–344.
[2] *ISM* V, 151, 194.
[3] *ISM* V, 218–221, 246–248.
[4] Al. Barnea, *Municipium Noviodunum. Nouvelles données épigraphiques*, în Dacia N.S. 32, 1988, p. 53–60.
[5] *ISM* V, 245, 249, 250.
[6] VIII, 3.
[7] *CIL* III, 14 441; *ISM* V, 4=? *ISM* II, 183.

greco-romane. Având trei mari orașe grecești (*Tomis, Histria, Callatis*) și trei sau chiar patru municipii (*Tropaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum, Axiopolis*), Dobrogea se arată a fi o zonă intens urbanizată. Și chiar dacă aici nu avem atestată nici o colonie, stadiul suprem al ierarhiei citadine romane, este sigur că romanizarea completă și profundă a întregului ținut a fost desăvârșită prin organizarea în maniera romană a tuturor teritoriilor citadine, inclusiv a celor grecești, poate mai puțin *Callatis*.

Capitolul III

ORGANIZAREA MILITARĂ

Făcând parte din provincia imperială *Moesia Inferior*, Dobrogea a beneficiat încă din momentul anexării de un important număr de trupe, mai întâi auxiliare și apoi de legiune.

În ordinea importanței lor, menționăm mai întâi legiunea *V Macedonica* cu sediul la *Troesmis*. Între anii 107 și 167 ea a controlat întregul teritoriu dobrogean. Cât privește legiunea *I Italica* cu sediul la *Novae* — după mutarea legiunii *V Macedonica* în Dacia — ea a avut sub control strategic, până în pragul Dominatului, vestul și nordul Dobrogei. În fine, legiunea *XI Claudia*, cantonată la *Durostorum*, avea sarcina, după 167, să apere sudul și litoralul dobrogean. La un moment dat, ea a purtat chiar cognomenul de *Pontica*[1].

Cele 11 diplome militare — acordate soldaților din unitățile auxiliare, o dată cu lăsarea la vatră (*honesta missio*) și cu acordarea cetățeniei romane — atestă prezența a numeroase trupe auxiliare, dintre care avem știri mai circumstanțiate despre următoarele: alele *(alae) I Asturum, I Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum, Gallorum Atectorigiana, Gallorum Flaviana, I Pannoniorum* și *II Hispanorum et Aravacorum* și cohortele *(cohortes) I Cilicum milliaria equitata sagittariorum, I Flavia Commagenorum, I Germanorum civium Romanorum, I Lusitanorum (Cyrenaica?), I Claudia Sugambrorum veterana equitata, I Ubiorum, II Flavia Brittonum, II Gallorum, II Mattiacorum, III Gallorum* și *VII Gallorum*. Acestora li se adăugau *classis Flavia Moesica*, cea care controla în principal Dunărea, dar căreia i se vor fi încredințat — în colaborare cu *classis Pontica* — și anumite porțiuni din litoralul nordic și vest-pontic, apoi *speculatores* (observatorii de pe lângă guvernator sau comandanții de legiune) și, în fine, *beneficiarii consulares* (subofițerii însărcinați cu supravegherea și întreținerea drumurilor).

Dislocarea armatei romane în Dobrogea este de natură să arate toate articulațiile acestui remarcabil sistem defensiv. Vom începe cu apărarea frontierei dunărene, cea care va fi constituit prima preocupare a autorităților militare romane, vom continua cu cea a litoralului și apoi a interiorului ținutului dobrogean.

Sucidava (Izvoarele), sediu eventual al cohortei *I Claudia Sugambrorum*, era controlată — așa cum arată țiglele ștampilate — de legiunea *XI Claudia Pontica*. Tot ea supraveghea

[1] M. Irimia, *În legătură cu unele tegule ștampilate descoperite la Izvoarele (jud. Constanța)*, în Pontica 18, 1985, p. 142–151.

și castrele (*castella*) de la *Cimbrianae*, *Altinum* (probabil sediul cohortei *II Gallorum*)[1] și *Flaviana* (inițial, cu un eventual detașament din legiunea *V Macedonica*)[2].

Și castrul de la *Sacidava* (Muzait) pare a fi fost controlat mai întâi de legiunile *V Macedonica* și *XI Claudia*, apoi de legiunea *I Italica*, aici staționând mai întâi cohorta *II Gallorum*, poate încă din vremea Flaviilor, și apoi, sigur, cohorta *I Cilicum*[3].

La *Axiopolis* (Cernavodă) este posibil să fi existat o stație a flotei dunărene, controlul asigurându-l succesiv legiunile *V Macedonica*, *XI Claudia* și apoi *I Italica*.

Castrul de la *Capidava* a fost construit de detașamente din legiunile *V Macedonica* și *XI Claudia*. Anterior, în epoca Flaviilor, este posibil ca aici să fi staționat cohorta *I Ubiorum*, iar din secolul al II-lea, cohorta *I Germanorum*. În secolul al III-lea, castrul va fi controlat de legiunea *I Italica*[4].

La *Carsium* (Hârșova) este mai plauzibil să fi fost cantonată, încă de la începutul secolului al II-lea, *ala Gallorum Flaviana*. Abia din secolul al III-lea — când legiunea *I Italica* controla castrul — aici va fi instalată *ala II Hispanorum et Aravacorum*[5].

La *Cius* (Gârliciu) staționa, probabil încă din vremea Flaviilor *cohors I Lusitanorum*[6].

Troesmis (Iglița), sediu inițial al alei *I Pannoniorum*[7], devine, din vremea lui Traian și până la Marcus Aurelius, sediul principal al legiunii *V Macedonica*. Excepționala recoltă epigrafică de la *Troesmis* și din teritoriul său ne face cunoscute numele mai multor comandanți ai legiunii (*legati legionis*), al unuia dintre comandanții castrului (*praefectus castrorum*), ale unor centurioni (*centuriones*) printre care și un *primus pilus*, ca și a numeroși subofițeri (*principales*)[8]. Adăugând și existența unei stații de flotă[9], se cuvine a preciza că, după plecarea legiunii *V Macedonica* în *Dacia*, așezarea de la *Troesmis* — devenită *municipium* — a fost controlată de legiunea *I Italica*[10]. În teritoriul troesmens, ca și în cel durostorens, constatăm o concentrare neobișnuită de *castella* (Carcaliu, Peceneaga, Traian, Piatra Roșie, Ostrov).

Castrul de la *Arrubium* (Măcin) aflat, în secolul al II-lea, sub autoritatea militară a legiunii *V Macedonica*, a fost, încă din vremea Flaviilor și până în secolul al III-lea, sediul alei *I Vespasiana Dardanorum*[11]. La *Dinogetia*, în schimb, aflată sub controlul succesiv al legiunilor *V Macedonica* și *I Italica*, au funcționat detașamente din flota dunăreană

---

[1] *CIL* XVI, 44.
[2] M. Irimia, *op. cit.*, p. 154.
[3] C. Scorpan, *Cohors I Cilicum at Sacidava and Scythia Minor*, în JRS 71, 1981, p. 98–102.
[4] *ISM* V, 16, 24, 36, 41, 53, 54.
[5] *ISM*, V, 94, 113.
[6] *ISM* V, 118.
[7] *ISM* V, 214.
[8] *ISM* V, indici, p. 340–341.
[9] *ISM* V, 217.
[10] *ISM* V, 146, 176, 216.
[11] *ISM* V, 251, 254.

și *cohors I Cilicum*, garnizoana părând însă a fi ocupată o mai lungă perioadă de timp de *cohors II Mattiacorum*[1].

Noviodunum (Isaccea) era sediul — probabil principal — al flotei dunărene a *Moesiei* încă din timpul Flaviilor și se afla în secolul al II-lea sub controlul legiunii *V Macedonica*, iar în veacul următor sub supravegherea legiunii *I Italica*[2]. În ceea ce privește flota, documentele epigrafice existente atestă opt conducători (*praefecti*) ai acesteia, un *centurio*[3], în a cărui supraveghere se afla un vas maritim (*Liburna armata*) și un trierarh. Notăm că un mare număr de țigle ștampilate poartă numele flotei[4].

Garnizoana de la *Aegyssus* (Tulcea), constituită fără îndoială încă sub Flavii (dovadă stând dedicația pentru împăratul Titus), pare să fi fost ocupată de o stație a flotei dunărene, suplinită mai târziu de cohorta *II Flavia Brittonum*[5].

Dacă *Salsovia* (Mahmudia) va fi fost, încă din timpul dinastiei flaviene, sediul unei cohorte de galli, supravegheat în secolul al III-lea de legiunea *I Italica*[6], castrul de la *Halmyris* (Murighiol), ultimul de pe artera danubiană, a fost construit (sau reconstruit) de un detașament din legiunile *I Italica* și *XI Claudia* (*Pia Fidelis*), probabil înainte de venirea în Dobrogea a legiunii *V Macedonica*. Ocupat, încă de la începutul secolului al II-lea de o stație a flotei dunărene, castrul va fi fost controlat și el, în secolul al III-lea, de legiunea *I Italica*[7].

Dramaticele evenimente din vremea domniei lui Marcus Aurelius, cărora le cad victime, în primul rând, cetățile vest-pontice, au determinat autoritățile romane să aducă — după modelul oriental — trupe în aceste orașe, completând — ca și pe artera danubiană — acest nou sistem defensiv cu numeroase fortificații intermediare (*castella*)[8].

Astfel, la *Callatis* (Mangalia), este posibil ca legiunea *V Macedonica* să fi avut o misiune temporară, dar e mult mai probabil ca, începând din al treilea sfert al secolului al II-lea, cetatea să fi intrat sub controlul legiunii *XI Claudia*, ai cărei centurioni par a fi menționați într-o inscripție locală[9]. Iar dacă un πύργος (= turn), atestat în altă inscripție nu poate fi socotit, fără dovezi suplimentare, un element al sistemului defensiv de coastă,

---

[1] *ISM* V, 260–264, 267.
[2] *ISM* V, 271, 284.
[3] *CIL* III, 8 716, VI, 1 643; VIII, 9 358; IX, 369; XVI, 37; *ISM* I, 359–360; II, 106; V, 273, 281.
[4] *ISM* V, 283.
[5] *ISM* V, 286; A. Opaiț, *O nouă unitate militară atestată la Aegyssus*, în SCIVA 32, 1981, 2, p. 297–298.
[6] *ISM* V, 290, 291.
[7] M. Zahariade, *Vexillation in Northern Dobrudja*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 173–176; Idem, *New Epigraphical Finds in the Roman Fort of Independența, Tulcea County*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 261; Al. Suceveanu, M. Zahariade, *Un nouveau „vicus" sur le territoire de la Dobroudja romaine*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 109–120.
[8] Al. Suceveanu, *Die römischen Verteidigunsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, in Bonner Jahrbücher 192, 1992, p. 195–223.
[9] *ISM* III, 56.

este sigur că drumul militar care parcurgea întregul teritoriu callatian constituie un argument important pentru a include cetatea în acest sistem[1].

Mult mai dense se dovedesc a fi dovezile despre garnizoana romană de la *Tomis* (Constanța). Aici au staționat, încă din perioada Flaviilor, cohorta *I Commagenorum*, cohorta *VII Gallorum* și, eventual, *ala I Asturum*[2]. Apoi, din secolul al II-lea, pe lângă numeroasele atestări ale beneficiarilor consulari sau ale așa-numiților *speculatores*, dovezile despre o prezență militară se înmulțesc — în special după domnia lui Marcus Aurelius — putându-se astfel constata existența unui detașament din legiunea *XI Claudia*, prezența alelor *I Flavia Gaetulorum* și *I Atectorum Severiana* (=*Gallorum Atectorigiana*), precum și a cohortei *I Cilicum*[3]. Adăugând la aceste documente numeroasele așezări fortificate de pe litoral — din rândul cărora făcea parte și *quadriburgium*-ul de la Ovidiu — rezultă că cetatea tomitanilor a devenit sediul central al limesului maritim[4].

Aceluiași sistem defensiv îi poate fi subsumată și cetatea *Histria*, din moment ce și aici constatăm existența unor detașamente din legiunea *XI Claudia*, din flota dunăreană a *Moesiei* — cea care controla teritoriul histrian, deci o parte a litoralului — și din *ala II Hispanorum et Aravacorum*, cu sediul la *Carsium*[5]. Mai multe așezări fortificate din teritoriul histrian pot fi considerate elemente ale sistemului defensiv de coastă, după cum din teritoriul orașului *Argamum*, pe lângă alte fortificații, trebuie luate în considerare *castellum*-ul de la Enisala și *burgus*-ul de la Topraichioi[6].

În paralel cu apărarea litoralului, interiorul teritoriului dobrogean a fost, de asemenea, supus unei intense acțiuni de fortificare. Astfel, în timp ce marele centru de la *Libida* (? Slava Rusă) s-a aflat sub controlul legiunii *XI Claudia*[7], municipiul de la *Tropaeum Traiani* (Adamclisi) pare să fi fost apărat de legiunea *V Macedonica*, și apoi de detașamente din legiunile *I Italica* și *V Macedonica*[8]. Conflictul de hotărnicie din *civitas Ausdecensium* a fost rezolvat de prefectul cohortei *I Cilicum*, T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus, același care va fi deținut funcția de controlor financiar (*logistes*) la *Tropaeum Traiani*[9].

*

Dislocarea armatei romane în Dobrogea — estimată la circa 15 000 de militari — constituie nu numai dovada unei impecabile organizări, ci și un important factor de

[1] *ISM* III, 195–199.

[2] *ISM* II, 172, 176, 177.

[3] *ISM* II, indici, p. 397–398.

[4] M. Bucovală, Gh. Papuc, *Cercetările arheologice de la Ovidiu — municipiul Constanța*, în Pontica 13, 1980, p. 275–283; 14, 1981, p. 211–216; 17, 1984, p. 153–156.

[5] *ISM* I, 273, 278, 281, 292, 297, 359–360.

[6] Vezi mai sus, p. 325, nota 8.

[7] *ISM* V, 224.

[8] *CIL* III, 14 214, 3, 10; 14 443.

[9] C.C. Petolescu, *Nouvelles remarques sur la carrière militaire equestre de T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus*, în ZPE 110, 1996, p. 253–258.

romanizare. Constituirea limesului dunărean în vremea Flaviilor, concentrarea de *castella* în jurul castrelor de la *Durostorum* și de la *Troesmis*, bizara repartizare a zonelor de influență între legiunile *I Italica* și *XI Claudia* după plecarea legiunii *V Macedonica* în Dacia, formarea liniilor de apărare pe coastă și în interiorul ținutului reprezintă principalele aspecte care se cuvin reținute din această sumară prezentare.

Capitolul IV
VIAȚA ECONOMICĂ

Faptul că Dobrogea nu constituia în secolele I–III o unitate de sine stătătoare pe de o parte, diversitatea statutelor citadine și condițiile naturale specifice fiecărui teritoriu citadin pe de altă parte, sunt tot atâtea argumente pentru a trata viața economică în cadrul fiecărei cetăți. În această ordine, vom analiza, rând pe rând, activitățile agrare (resursele naturale, regimul juridic al solului, mâna de lucru utilizată, activități agrare atestate fie direct, fie indirect, prin adorarea unor divinități agreste), artizanale (documentate fie epigrafic, fie, concret, arheologic) sau comerciale (funcționari și asociații comerciale, rețeaua rutieră și fluvială, respectiv maritimă, organizarea vamală, străini, divinități cu accepție comercială, circulația monetară, importurile), fără a omite rarele mențiuni despre integrarea orașelor dobrogene în organizarea financiară a Imperiului roman.

Recunoscut încă din antichitate pentru excepționala sa fertilitate, teritoriul orașului *Callatis* (Mangalia) a fost supus, în epoca romană, acțiunii de *centuriatio*, în urma căreia ogoarele callatienilor au avut — în conformitate cu statutul preferențial al cetății (*civitas foederata*) — regimul juridic *de agri privati ex iure peregrino*. Presupunerea că acestea au fost lucrate mai curând de autohtoni — reduși la situația de semidependență — este întărită de existența a numeroase dovezi ale prezenței indigenilor, constituiți uneori în comunități — ca cele ale sarzilor și asbolodinilor — aflate la limita zonei centuriate, adică în așa-numitele *subseciva*[1]. Nu lipsesc nici obișnuitele *villae rusticae*, cum sunt cele de la Moșneni (unde s-a descoperit un important tezaur de unelte agricole) sau 2 Mai, mormintele callatiene — de o excepțională bogăție — conținând numeroase dovezi ale unei intense activități agrare. La aceste mărturii se adaugă numeroase divinități agreste, cum ar fi Zeus Ombrimos („dătătorul de ploaie") și Dionysos sau Artemis, dar în special Demeter și Core, care — însoțite de spicul de grâu — apar, ca o adevărată emblemă a orașului, pe reversul majorității emisiunilor monetare callatiene[2]. În lipsa oricărei mențiuni epigrafice despre activitatea artizanală, evidențiem rarele dovezi ale unei producții locale (ceramică, opaițe, statuete de teracotă, uneltele agricole abia menționate), fără a putea

---

[1] *ISM* III, 51–55; vezi și Al. Suceveanu, *Autour des „agrimensores Romani"*, în Dacia N.S. 40–42, 1996–1998, p. 383–388.

[2] Al. Suceveanu, *Viata economică în Dobrogea romană, secolele I–III e.n.*, București, 1977, p. 92–95.

afirma același lucru despre o seamă de produse toreutice sau din sticlă, mai curând importate. La aceste dovezi trebuie adăugate cele referitoare la activitatea constructivă, fie că este vorba de zidul de incintă, de alte construcții intraurbane (porticuri, temple, gimnaziul și, foarte probabil, un amfiteatru), fie că ne raportăm la producția artistică (statui, reliefuri etc.). Referitor la activitatea comercială, mult mai bine documentată, primul lucru care se cuvine evidențiat este, fără îndoială, comunitatea „cetățenilor romani rezidenți“ (*cives Romani consistentes*), a căror atestare din epoca lui Traian apare deosebit de grăitoare pentru importanța comercială a orașului încă de la începutul organizării romane a Dobrogei[1]. Beneficiind de un port mult mai evoluat decât vecinele ei de la nord[2], cetatea callatienilor era — pe de altă parte — bine integrată în rețeaua rutieră dobrogeană, așa cum o dovedesc stația de beneficiari consulari, numeroșii stâlpi miliari — fie din cetate, fie din teritoriu — și menționarea sa în toate itinerariile vremii[3]. Și chiar dacă numărul străinilor atestați la *Callatis* în epoca romană apare destul de redus, este sigur că adorarea unor divinități străine pantheonului greco-roman (Cybele, Isis, Sarapis) se poate atribui unor cetățeni-comercianți veniți din Asia Mică, poate cu interese comerciale, așa cum arată frecvența adorare a unor divinități cu accepție comercială (Hermes, Dioscurii)[4]. Emițând monedă proprie (cu un nominal corespunzător sesterțiului roman) între domniile lui Antoninus Pius și Filip Arabul, cetatea callatienilor era locul unor importante tranzacții monetare, dovadă tezaurul de 8 000 de monede descoperit în oraș sau tariful prețurilor de la Arsa[5], oricum anterior faimosului *edictum Diocletiani de pretiis* (anul 301). În sfârșit, analiza materialelor arheologice dovedește numeroase importuri de ceramică din zona microasiatică și de toreutică din cea sud-balcanică[6].

În ceea ce privește organizarea financiară — în afara datelor ce pot fi presupuse doar prin analogie, cum ar fi de pildă plata impozitului funciar sau a unor dări mai mici către cetate (*tributa leviora*) — notăm existența unui controlor al finanțelor citadine, Ti. Claudius Telemachus[7], acțiunea de impunere a cetățenilor la plata unor sume pentru repararea zidului de incintă (*exactio pecuniae*) din vremea lui Marcus Aurelius[8] și includerea cetății în *Itinerarium Antonini*[9], ceea ce lasă deschisă posibilitatea perceperii și aici a impozitului extraordinar în natură, destinat armatei (*annona militaris*). Întemeindu-și prosperitatea pe exploatarea solului deosebit de fertil și beneficiind, totodată, de un comerț

---

[1] *ISM* III, 83.
[2] Arrian, *Peripl. Pont. Eux.*, XXIV, 3.
[3] Alexandra Ștefan, *Callatis și artera rutieră litorală în secolul al II-lea e.n.*, în StCl 22, 1984, p. 95–107.
[4] *Eadem*, *Callatis à l'époque du Haut-Empire à la lumière des documents épigraphiques*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 171.
[5] *ISM* III, 34.
[6] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 128–131.
[7] *IGR* III, 581.
[8] *ISM* III, 97.
[9] 227, 4.

pe măsura acesteia, situație pe care pare să o ateste Strabon când îi acordă numai ei statutul de πόλις[1], cetatea callatienilor va fi intrat, în special după gravele evenimente din vremea domniei lui Marcus Aurelius, într-o criză lentă, care-o plasează încă din prima parte a secolului al III-lea în urma vecinelor sale de la nord.

Saltul cel mai spectaculos îl va înregistra însă orașul *Tomis* (Constanța) care, un simplu „orășel“ (πολίχνιον) pe vremea lui Augustus[2] va deveni sub Antoninus Pius capitala (*Metropolis*) Pontului Stâng, adică a părții grecești a provinciei *Moesia Inferior*, dacă nu cumva a întregii provincii. Ariditatea solului tomitan, așa cum rezultă ea din sumbrele imagini ovidiene, trebuie contrabalansată de numeroasele dovezi de practicare a agriculturii. Deocamdată ajunge să evocăm menționarea râului *Axios*, ale cărui izvoare se aflau în preajma cetății tomitane[3], ceea ce schimbă radical datele problemei. În ceea ce privește regimul solului, trebuie menționat că în afara ogoarelor cetățenilor tomitani (*agri privati ex iure peregrino*) și a celor arendate de cetate (*agri vectigales*), apar numeroase dovezi ale unor posesiuni ale veteranilor atribuite acestora cu titlu definitiv (*agri viritim adsignati*)[4]. Aceste posesiuni trebuie să dateze fie din momentul când cetatea și-a pierdut titlul de *libera* (în perioada de la Vespasian la Traian), fie din a doua parte a secolului al II-lea, când statutele citadine — în speță cel de *libera*, care asigura posesiunea de către cetate a întregului teritoriu — nu mai erau respectate. Și dacă în posesiunile veteranilor este legitimă presupunerea utilizării muncii servile[5], tomitanii vor fi utilizat probabil cu precădere mâna de lucru indigenă, o inscripție atestând șeful unei comunități indigene (*princeps loci*)[6]. Aceasta nu exclude existența colonilor în posesiunile unor membri ai ordinului equestru[7]. Dacă adăugăm existența unor posibile *villae rusticae* la Schitu și la Costinești, pe lângă cele de la Basarabi, Lazu, Agigea și Mamaia, a ogoarelor sanctuarelor de la Târgușor și Biruința[8], numeroasele produse agricole întâlnite în cercetările arheologice (cereale carbonizate, oase de animale, unelte, piei, textile), precum și frecventele adorări ale unor divinități agreste sau marine (Dionysos, Demeter, Nimfele, Artemis, Poseidon, sărbătoarea câmpenească a Rosaliilor), constatăm că, fără a fi atins proporțiile celei callatiene, activitatea agricolă tomitană era suficientă pentru întreținerea propriei populații[9]. Referitor la producția locală, dispunem de câteva mențiuni scrise, de ștampila producătorului de opaițe Marcus Tomitanul și de numeroasele dovezi arheologice. Ne referim la intensele activități edilitar-constructive (zidul de incintă, clădirea cu mozaic, termele, amfiteatrul), la cele artistice (un probabil atelier de prelucrare a marmurei) și,

---

[1] VII, 6, 1.
[2] *Ibidem.*
[3] Claudius Aelianus, *De natura animalium*, XIV, 25.
[4] *ISM* II, 180, 190, 263, 289, 297, 363.
[5] *ISM* II, 289 (un πραγματεύτης = *actor*)
[6] *ISM* II, 183.
[7] *ISM* II, 249, 273, 299.
[8] *ISM* II, 282, 374–377.
[9] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 87–92.

desigur, ceramice[1]. Cert este însă că sursa principală a prosperității tomitanilor a constituit-o activitatea comercială. Menționăm numeroasele atestări ale „magistraților pieții" (ἀγορανόμοι)[2], existența unei mese pentru verificarea unităților de măsură tomitane[3], a unei ipotetice comunități a negustorilor romani și asociațiile comerciale „casa Alexandrinilor" sau „casa armatorilor tomitani", fără a neglija pe numeroșii armatori sau comercianți izolați[4]. Astfel, realizăm că activitățile comerciale tomitane sunt mai mult decât satisfăcător ilustrate. Posedând, cu vremea, cel mai activ port al litoralului dobrogean[5], de amplasat în sudul peninsulei, în legătură cu clădirea cu mozaic, probabil un gen de antrepozite — port a cărui activitate se amplifica prin legătura directă cu Dunărea — cetatea tomitanilor era solid integrată în rețeaua rutieră dobrogeană, dovadă numeroșii stâlpi miliari, stația de beneficiari consulari și menționarea cetății în toate itinerariile vremii[6]. Includerea orașului printre cele care-l onorează pe șeful (*conductor*) districtului vamal, încă neetatizat, de la Dunărea Mijlocie și de Jos (*publicum portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*), T. Iulius Capito[7], poate fi socotită o dovadă a înglobării *Tomisului* în acest district, ceea ce nu excludea existența unui birou vamal local. Numărul mare de străini la *Tomis* — provenind din *Callatis, Olbia, Tyras, Perinth, Bizanț, Atena, Hermione, Cyzic, Prusa, Prusias, Nicomedia, Caesarea, Heracleea, Abonuteichos, Sinope, Ancyra, Pessinus, Tius, Tiana, Mazaca, Smyrna, Flavia Neapolis, Sidon, Capitolias, Antipatris, Alexandria, Noviodunum, Troesmis, Cius, Carsium, Durostorum, Novae, Oescus, Ratiaria, Viminacium, Apulum, Aquilea, Aquae Statellae, Roma* și provincia *Africa* —, al atestărilor cultelor orientale — Sarapis, Isis, Osiris, Harpocrates, Anubis, Cybele, Mithras, Iupiter Dolichenus sau Glycon — și, în fine, al celor cu accepție comercială — Dioscurii (pe reversul majorității emisiunilor monetare tomitane, aceștia apar ca o adevărată emblemă a orașului), Afrodita, Pontia, Hermes, Poseidon — constituie tot atâtea dovezi ale excepționalei activități comerciale a „Metropolei Pontului Stâng". Ea va fi susținută de o mare cantitate de monede emise de cetate de la Augustus până la Filip Arabul, pe lângă care mai apar monede din *Anchialos, Hadrianopolis, Serdica* și *Alexandria*[8].

În sfârșit, studiul importurilor tomitane, în special cele de ceramică și sticlă, ne arată că pe lângă produsele microasiatice, constant atestate în primele trei secole ale erei creștine, la *Tomis* — spre deosebire de *Histria* și *Callatis* — apar încă din secolul I p.Chr. produse de factură occidentală, grație desigur excepționalei activități a portului tomitan[9].

---

1 *Ibidem*, p. 123–126.
2 *ISM* II, 2?, 4, 57, 58, 70, 71, 104, 273, 366.
3 *ISM* II, 388.
4 *ISM* II, 5, 60, 100, 132, 135, 186, 248, 291, 320, 375, 403, 462.
5 *ISM* II, 2.
6 Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 123.
7 *CIL* III, 753, 7 492.
8 Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 122.
9 *Ibidem*, p. 125–126.

În ceea ce privește organizarea financiară, notăm existența unor documente care atestă finanțele unor colegii[1], funcționari citadini (intendenți, casieri), anumite ambasade — considerate sarcini (*munera*)[2] — unii *procuratores*. Dintre aceștia doar unul (P. Aelius Ammonius)[3] era al întregii provincii, ceilalți fiind mai curând ai districtului vamal roman, când acesta trecuse sub control statal[4]. Complicata repartiție a impozitelor datorate de contribuabilii tomitani — *tributum soli* către statul roman, *tributa leviora* către cetate — pare a fi facilitată, indirect, de numeroasele mențiuni de interdicție a violării mormintelor, amenzile respective fiind destinate atât statului cât și cetății[5]. Din seria dărilor extraordinare, notăm pe cele impuse pentru construcția zidului de incintă din vremea lui Marcus Aurelius[6] și pe cel în natură destinat armatei (*annona militaris*), deoarece orașul *Tomis* se află nominalizat în posibila listă a birourilor de percepere a acestui impozit, listă cunoscută sub numele de *Itinerarium Antonini*[7].

Chiar dacă a intrat în orbita romană într-o evidentă stare de „slăbiciune"[8] — Strabon o consideră doar un simplu „orășel"[9] — *Histria* (Istria) pare să fi avut o evoluție mult mai lineară față de remarcabila evoluție a cetății exilului lui Ovidius. Fără a se putea compara ca fertilitate cu teritoriile orașelor *Callatis* și chiar *Tomis*, din pricina numeroaselor sărături și a pădurilor din partea de nord, ea și-a orientat economia spre comercializarea imensului rezervor ihtiologic. Teritoriul histrian prezintă dificultatea înțelegerii dihotomiei între teritoriul propriu-zis (χώρα) și marea *regio Histriae*, atribuită doar din punct de vedere juridic *Histriei*. Astfel, dacă χώρα aparținea în exclusivitate cetățenilor histrieni — fiind probabil împărțită pe triburi[10] și în care prevala mâna de lucru semidependentă, fie și numai în virtutea tradiției din perioada greacă — în *regio Histriae* realul *dominium* aparținea statului roman. Afirmația se întemeiază pe certitudinea existenței unor ogoare încredințate cu titlu definitiv veteranilor (*agri viritim adsignati*), fie în colectiv (ca în *vicus Quintionis*)[11] sau *vicus V* ...[12], fie izolat (ca la Fântânele sau Casimcea)[13]. Aceasta nu excludea existența unor ogoare arendate tot de statul roman (*agri vectigales populi Romani*), mai curând decât de către cetate (*agri vectigales civitatis*), ca de pildă la Nistorești, lângă *Ulmetum* sau Mihai Viteazu[14]. Iar dacă în posesiunile veteranilor, de

---

1 *ISM* II, 98.
2 *ISM* II, 6, 57, 61, 70, 77.
3 *ISM* II, 106.
4 *ISM* II, 299, 354, 465.
5 *ISM* II, 199, 217, 237, 251, 298, 305, 325, 363.
6 *ISM* II, 21, 22.
7 227, 3.
8 *ISM* I, 67–68.
9 VII, 6, 1.
10 *ISM* I, 333, 334; V, 132.
11 *ISM* I, 324, 326–328, 330, 332.
12 *CIL* III, 14 442.
13 *ISM* I, 323; V, 131.
14 *ISM* I, 359–360, 373; V, 90.

regulă mijlocii, este legitimă presupunerea utilizării mâinii de lucru servile, în posesiunile mai mari, cum vor fi fost cele anterior citate, nu se exclude utilizarea muncii colonilor. Munca acestora nu poate fi, în nici un caz, considerată, în Dobrogea cel puțin, ca un efect al deprecierii muncii servile, cum s-a susținut multă vreme fără un temei serios. Astfel stând lucrurile, este posibil ca cele două sate (κώμαι) de la *Laïkos Pyrgos* și *Chora Dagei* să reprezinte, în fapt, subdiviziuni ale unui mare domeniu (*saltus*)[1]. Dacă la toate cele menționate adăugăm posibila existență a unor ogoare aparținând sanctuarelor de la Șeremet sau Gura Dobrogei[2], ca și a unei comunități indigene la *Buteridava*[3], realizăm că teritoriul histrian prezintă — datorită statutului lui juridic — cea mai variată gamă a regimului solului și a mâinii de lucru utilizate. O confirmare a acestor preocupări agreste este ilustrată și de adorarea divinităților Dionysos, Demeter, Nimfele, Zeus Ombrimos, precum și de frecventa atestare a sărbătorii Rosaliilor[4]. Dar principala activitate economică a histrienilor o constituia comercializarea peștelui, aflat din belsug în lacurile (unele încă golfuri) din împrejurimi. Acest lucru este dovedit atât de una din scrisorile anexate hotărniciei histriene, în care se spune că singurul venit al orașului provenea din comercializarea peștelui sărat[5], cât și de frecventa adorare a lui Poseidon[6]. Claudius Aelianus oferă chiar anumite detalii privind dimensiunile remarcabile ale peștelui prins la gurile Dunării[7]. Era, deci, normal ca această activitate — simbolizată de vulturul care ține în gheare un delfin — să devină, ca revers al majorității emisiunilor monetare histriene, o adevărată emblemă a orașului[8].

Activitatea edilitar-constructivă histriană, ca și în celelalte cetăți grecești, este bine ilustrată, atât de construcția celor două ziduri de incintă (cel funcționând încă din perioada elenistică până în pragul veacului al II-lea și cel din secolele II–III), cât și de cele două edificii termale (unul fiind denumit gimnaziu), teatrul, *macellum* și numeroase temple[9]. O atenție specială merită instalația hidraulică ce pornea din Fântânele și care, după un parcurs de circa 20 km, aproviziona cu apă cetatea *Histria*[10].

Notând mențiunile epigrafice ale fierarului Tatarion, ale unui colegiu de constructori și posibilitatea ca besii din *vicus Quintionis* să se fi îndeletnicit cu extragerea și prelucrarea zăcămintelor metalifere de la Sinoe[11], să revenim la datele arheologice, anume la cele oferite de un studiu de ansamblu al ceramicii histriene din primele trei secole ale erei

[1] *ISM* I, 378.
[2] *ISM* I, 369, 370, 372.
[3] *ISM* I, 359–360.
[4] *ISM* I, indici, p. 539–540.
[5] *ISM* I, 67–68.
[6] *ISM* I, 57, 60, 61, 143.
[7] *De natura animalium*, XIV, 25–26.
[8] C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914–1970*, București, 1973.
[9] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 115.
[10] M. Bonzan, *Apele în viața poporului român*, București, 1984, p. 98–100, 161–164.
[11] *ISM* I, 57, 134, 324, 326–328, 330, 332.

creștine. Astfel, dacă în secolul I asistăm la o modestă producție ceramică locală, aflată sub totala influență a ceramicii microasiatice, în secolele II–III și ca urmare a unor importuri din zona occidentală sau balcanică, producția locală se standardizează, proces care nu va fi întrerupt de o recrudescență, în secolul al III-lea, a formelor orientale[1]. Posedând, ca și vecina ei de la sud, magistratura de „controlor al pieții" (ἀγορανόμος)[2] și fiind solid ancorată în rețeaua rutieră (stâlpi miliari, stație de beneficiari consulari, menționarea cetății în toate itinerariile vremii) și maritimă (portul cetății este reparat în secolul al II-lea[3], imaginea farului acestuia apare pe două monede din vremea Severilor, situație în care informația lui Polybius, potrivit căreia navele care ajungeau la Histria aveau dificultăți de navigație, trebuie să se fi referit la alte bancuri de nisip decât la actualul Chituc), *Histria* posedă unul din cele mai explicite documente privind raporturile ei cu rețeaua vamală de la Dunărea de jos. Aflăm astfel din acesta că orașul își rezerva dreptul de a percepe vamă pentru pește — ca urmare, desigur, a existenței unui birou vamal citadin — asupra celorlalte produse exercitându-se autoritatea biroului vamal roman, încă concesionat unor *conductores* ai districtului vamal de la Dunărea de Jos (*portorium ripae Thraciae*)[4]. Dacă adăugăm la aceste dovezi numărul mare de străini provenind din *Egipt, Troesmis, Carsium, Tomis, Corinth, Cyzic, Heracleea, Dorylaeum, Azanion și Nicomedia Bithyniei* și cultele unor divinități orientale (Cybele, Mithras, Iupiter Dolichenus, Sabazios, Zeus Casios), reiese cu claritate importanța comerțului histrian. El este atestat și de marea cantitate de emisiuni monetare locale (datând de la Antoninus Pius la Gordian), alături de care mai apar, pe lângă monedele romane, și emisiuni ale altor orașe: *Tomis, Callatis, Dionysopolis, Marcianopolis, Anchialos, Deultum, Philippopolis, Pautalia, Amphipolis, Bizanț, Nicaea* și *Antiochia*[5]. Studiul ceramicii demonstrează masive importuri din zona microasiatică din secolul I (ceramică „pergameniană" și „samiană") și al II-lea (ceramică „Çandarlı"), moment când apare și marfă nicopolitană și chiar occidentală, pentru ca în secolul al III-lea să prevaleze importurile din zona egeo-mediteraneană[6]. Cu privire la organizarea financiară histriană, notăm atestarea epigrafică a finanțelor unui trib, a unor asociații, a „casierilor" (*quaestores*) rurali și a unor *munera* (λειτουργίαι) citadine[7] sau rurale, sarcini care (este vorba de comunitățile de la *Laïkos Pyrgos* și *Chora Dagei*) ar putea fi asimilate cu cele ale unor comunități de coloni de pe un mare domeniu (*saltus*)[8]. Reamintim faptul că *Histria* a fost inclusă în districtul vamal de la Dunărea de Jos (*portorium ripae Thraciae*), reunit, din vremea lui Hadrian, cu cel de la Dunărea Mijlocie (*portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*). Această situație

[1] Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier–IIIe siècle ap. J.C.*, București, 2000.
[2] *ISM* I, 54, 373.
[3] *ISM* I, 178–179.
[4] *ISM* I, 67–68.
[5] Vezi mai sus, p. 334, nota 8.
[6] Vezi mai sus, nota 1.
[7] *ISM* I, 53, 57, 67, 68, 180, 193, 229, 324–332, 333, 373.
[8] *ISM* I, 378.

o va obliga la plata impozitului indirect denumit *portorium*, cu excepția comercializării peștelui, pentru care avea propria ei vamă. Mai notăm că reglementarea conflictului de la *Buteridava* de către prefectul flotei moesice[1], conducerea acelei *regio Histriae* de către zece arhonți (de asimilat așa-numiților δεκαπρώτοι)[2] și menționarea cetății în *Itinerarium Antonini*[3] lasă deschisă posibilitatea perceperii și aici a impozitului extraordinar, în natură, destinat armatei (*annona militaris*). Adăugăm existența unui controlor (*logistes*) al gestiunii municipale, funcție pe care probabil a îndeplinit-o și prefectul cohortei *I Cilicum*, T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus[4]. Nici o cauză economică nu pare a putea deci justifica accentuata decadență a cetății în a doua jumătate a secolului al III-lea, care trebuie pusă, fără îndoială, pe seama binecunoscutei catastrofe (*excidium*) de la mijlocul secolului respectiv[5].

Despre *Argamum* (Cap Dolojman) avem prea puține date, pentru a încerca o prezentare mai extinsă. Menționând doar *villa rustica* de la Două Cantoane, ceramica getică din mai multe așezări din teritoriul său și unele eventuale importuri ceramice din zona nord-pontică, rezultă că cetatea argamensilor a avut o modestă viață economică[6].

Cu *Halmyris* (Murighiol) intrăm în zona centrelor romane de pe artera danubiană. Inconsistența datelor de natură economică lasă deschisă problema perceperii impozitului *annona militaris*[7], a construcției castrului timpuriu și a instalației portuare aferente. Atare situație, ca de altfel și cea de la *Salsovia* (unde existența unei diplome militare permite să presupunem un *ager viritim adsignatus*[8], așezarea fiind, de asemenea, menționată în *Itinerarium Antonini*[9]), ne obligă să luăm ca model pentru această categorie de așezări orașul *Aegyssus*.

Principala deosebire între acest tip de orașe și cele analizate până acum rezidă în regimul solului. În orașele danubiene, deci și la *Aegyssus* (Tulcea), trebuie postulată existența unor *agri stipendiarii* (ogoare supuse impozitului funciar) aparținând cetății autohtone (*civitas*), desigur de rang inferior (*stipendiaria*), *prata* (pășunile) unității militare și, în fine, teritoriul aparținător de *canabae* sau de *vicus*, în cazul unităților auxiliare. Aici trebuie să presupunem ogoarele încredințate veteranilor (*agri viritim adsignati*), pe lângă cele arendate de statul roman (*agri vectigales populi Romani*), mâna de lucru variind de la indigeni semidependenți sau sclavi, pe cele mai mici, la coloni, pe cele mai mari. Din păcate, documentația locală nu ne permite să vorbim decât despre unele *villae rusticae*[10], astfel încât va trebui să ne

[1] *ISM* I, 359–360.
[2] *ISM* V, 123, 124.
[3] 227, 2.
[4] Vezi mai sus, p. 326, nota 9.
[5] Vezi p. 301.
[6] V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 84.
[7] *Itinerarium Antonini*, 226, 4.
[8] *ISM* V, 291.
[9] 226, 3.
[10] *ISM* V, 242–244.

mulțumim cu concluzia că, în general, pe artera danubiană, pescuitul, creșterea vitelor, albinăritul, viticultura și vânătoarea au întrecut în importanță cultura solului. Lipsesc dovezi despre producția locală, dacă se exceptează o construcție cu caracter termal din cetate, în vreme ce activitatea comercială este certificată de foarte probabila existență a unui port (chiar dacă el a fost conceput, ca și la *Halmyris*, din rațiuni militare), de înregistrarea cetății în toate itinerariile vremii, de menționarea unui cetățean grec din *Teos*[1] și de circulația unor monede romane sau vest-pontice. *Annona militaris* trebuie să fi fost percepută și aici, dovadă fiind înregistrarea cetății în *Itinerarium Antonini*[2].

Aceeași va fi și repartiția juridică a solului și în cetatea de la *Noviodunum* (Isaccea), înainte de a primi statutul municipal. Din acest moment nu ne rămâne decât să postulăm diferența care trebuie făcută între pământurile noilor cetățeni romani (mai curând *minuto iure*, de vreme ce ei nu pot fi totuși asimilați veteranilor — *cives Romani optimo iure* — deținători ai acelor *agri viritim adsignati*) și pământurile noilor *municipes Latini* (de asimilat poate cunoscuților *agri privati ex iure peregrino*). Municipiul avea, în același timp, dreptul să arendeze o parte din teritoriu (*agri vectigales municipii*). Acestea trebuie să fi fost situațiile din așezarea rurală de la Niculițel sau din numeroasele *villae rusticae* din jurul acestui *vicus*: Capaclia, Gurgoaia, Ocolul Silvic, Dealul Piatra Roșie, Acic Tepe, Mănăstirea Cocoș, Bădila, Telița, „La Pod", Cilic, Livada Maicilor, Izvorul Maicilor și Sarica[3]. Mâna de lucru utilizată varia și aici de la indigeni și sclavi la coloni.

Artizanatul noviodunens s-a datorat, pe de o parte, militarilor (*fabri militares*), creatorii impresionantei producții tegulare a flotei dunărene a *Moesiei* și a altor construcții (între care un edificiu termal), iar pe de altă parte, unei intense producții rurale: cuptoarele pentru prelucrarea metalelor și a ceramicii în *villa* de la Izvorul Maicilor și în cea de la Telița. Avem deci dovada incontestabilă a descentralizării producției locale, cu bine cunoscutele-i efecte asupra standardizării acesteia. Comerțul de la *Noviodunum* era bine susținut de integrarea cetății în rețeaua fluvială danubiană (chiar dacă necesara instalație portuară va fi avut, măcar parțial, o motivație militară) și în cea terestră (dovadă înregistrarea cetății în toate itinerariile vremii). Putem presupune și existența unui birou vamal roman, justificat și de faptul că cetatea era amplasată la unul din cele mai importante vaduri ale Dunării. În aceest sens pledează și străinii provenind din *Callatis*, *Tiana* și din *Iberia*[4], intensa circulație monetară și numeroasele importuri — din Orient și din Occident de produse metalice si ceramice[5]. Teritoriul noviodunens, pe de altă parte, prin cele două posibile sanctuare dolicheniene de la Niculițel și Valea Teilor[6], ca și prin

[1] *ISM* V, 288.
[2] 226, 2.
[3] V.H. Baumann, *op. cit.*, p. 67–107
[4] *ISM* V, 272, 280, 281.
[5] C. Preda, G. Simion, *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Isaccea (jud. Tulcea) și atacul gotic din vremea lui Gallienus*, în Peuce 2, 1971, p. 167–178.
[6] *ISM* V, 245, 249.

cei doi stâlpi miliari[1] confirmă importanța comercială a așezării-capitală. Referitor la organizarea financiară, notăm existența unui *quinquennalis* al teritoriului, funcționar însărcinat din cinci în cinci ani cu efectuarea censului[2], ca și includerea cetății în *Itinerarium Antonini*[3].

Despre cetatea de la *Arrubium* (Măcin), presupusa capitală a următorului teritoriu, avem prea puține date referitoare la activitatea ei economică. Astfel, ar fi de consemnat construcția unei case (*domus*) de către prefectul alei *I Vespasiana Dardanorum*[4] și includerea cetății în *Itinerarium Antonini*[5].

Așezarea de la *Dinogetia* (Garvăn) este, în schimb, mult mai bine cercetată. Menționăm că militarii garnizonați aici, ca și în castelele din împrejurimi (Rachelu, Luncavița, Văcăreni, Ghermea, Jijila), trebuie să fi primit, după lăsarea la vatră, acei *agri viritim adsignati*. Amintim, de asemenea, depozitele de unelte agricole, un cuptor de ars ceramică, descoperirea câtorva stâlpi miliari[6], certitudinea existenței unui port[7], unele importuri de ceramică de la Lezoux (Gallia) ori geme gnostice de proveniență egipteană sau siriană. Dacă, la acestea adăugăm o relativ intensă circulație monetară (monede olbiopolitane și nicopolitane) și includerea cetății în *Itinerarium Antonini*[8] realizăm că așezarea de la *Dinogetia* a desfășurat o activitate economică relativ modestă, dar normală[9].

Importanta cetate de la *Troesmis* (Iglița), sediu al legiunii *V Macedonica* și apoi *municipium*, ridică probleme speciale. Dacă în ceea ce privește condițiile naturale și regimul solului, situația de aici ar putea fi comparată cu cea de la *Noviodunum* (și în favoarea căreia ar putea fi citate *villae*-le *rusticae* de la Cerna, Turcoaia și, mai cu seamă Horia, ca și dedicațiile dionysiace de la Cerna și Taița[10]), prezența legiunii între anii 107 și 167, cu un efectiv de minimum 5 000 de militari, va fi obligat autoritățile militare să-și extindă controlul asupra unei zone mult mai întinse decât teritoriul troesmens propriu-zis. La motivațiile strategice se adăugau, fără îndoială, și rațiuni economice. Cercetările din marele centru de la *Troesmis* sunt total nesemnificative, dar teritoriul troesmens ne oferă, prin cuptorul de ars ceramică de la Horia, o probă a unei producții locale de factură rurală, ca în teritoriul de la *Noviodunum*. Mai semnificative par a fi datele privind activitatea comercială a cetății. Este vorba, în primul rând, de comunitatea cetățenilor romani (*cives Romani consistentes*) din *civitas*[11], dacă ei pot fi considerați ca o comunitate cu scopuri

1 *CIL* III, 7 611; *ISM* V, 250 bis.
2 *ISM* V, 268.
3 226, 1.
4 *ISM* V, 251.
5 225, 5.
6 *ISM* V, 256–258.
7 *ISM* V, 263.
8 225, 5.
9 Al. Suceveanu, *Viața economică...*, p. 136.
10 V.H. Baumann, *op. cit.*, p. 107–122.
11 *ISM* V, 157.

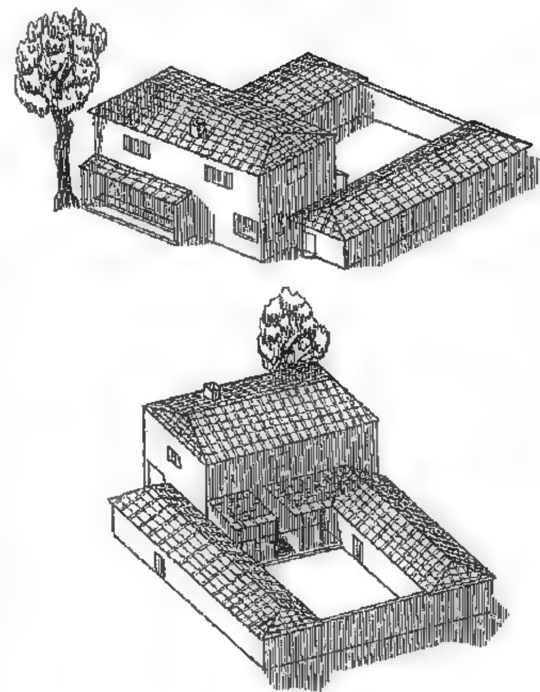

Fig. 32 Horia. Villa romană (reconstituită).

economice. De consemnat sunt apoi controlorii pieței (*aediles*), atestați în *canabae* și apoi în municipiu[1]. Includerea cetății în rețeaua fluvială și rutieră dobrogeană, prezența ei în toate itinerariile vremii justifică din plin aici existența unui birou vamal roman. Adăugând numeroșii străini proveniți fie din Occident (*Oescus, Savaria, Planina, Faventia, Fundi, Carthagina*), fie din Orient (*Bithynia, Nicaea, Amastris, Hemesa, Ancyra, Nicopolis, Laodicaea*), ca și existența unor culte orientale (Cybele, Sarapis, Mithras, Iupiter Dolichenus)[2], pe lângă stația de beneficiari consulari de la Taița[3], constatăm că activitatea comercială la *Troesmis* a fost remarcabilă. Sub raportul organizării financiare, mai menționăm *magistri* din *canabae* și apoi *duumviri quinquennales*, o seamă de casieri (*quaestores*) municipali, cele două *summae honorariae* (considerate *munera*) plătite de magistrații intrați în funcția de *quinquennales canabensium*[4] și, în fine, înregistrarea cetății în *Itinerarium Antonini*[5].

Pe teritoriul anticei *Cius* (Gârliciu), de altfel puțin cercetată, se pare că există posesiuni ale unor veterani. Pe de altă parte, apar cert atestați un *villicus* (eventual intendent al unui lot lucrat de sclavi sau sclav din serviciul vamal roman), un *patron* (ipotetic administrator al unui lot lucrat cu coloni)[6], la care se adaugă două reliefuri dionisiace de la Făgărașu Nou. Includerea cetății, ca de altfel și a celei de la *Beroe*, în itinerariile vremii (inclusiv în *Itinerarium Antonini*)[7] și prezența greacă relativ bine atestată indică și aici desfășurarea unei activități economice normale.

1 *ISM* V, 154, 156, 163, 164, 168.
2 *ISM* V, 160, 168, 219, 220, 221
3 *ISM* V, 247, 248.
4 *ISM* V, 148, 149, 155, 158, 164, 165, 176.
5 225, 2–3.
6 *ISM* V, 115–118, 120, 121.
7 224, 5 și respectiv 225, 2–3.

Nici un document local nu indică practicarea agriculturii în teritoriul așezării de la *Carsium* (Hârșova), dacă excludem atribuirea sa numeroșilor greci atestați aici sau, deopotrivă, unor indigeni înstăriți[1]. Numai că grecii menționați documentar puteau fi, tot atât de bine, angrenați în activități comerciale, infinit mai bine cunoscute aici. Prezentă în toate itinerariile vremii (și în cel antonin) cetatea de la *Carsium* este locul unde s-au descoperit șase stâlpi miliari[2] (cei mai mulți cunoscuți în vreo cetate dobrogeană), monede comitane și diverse importuri din zona occidentală a imperiului.

Capidava avea condiții mult mai prielnice pentru practicarea agriculturii decât zona analizată până acum. Ca repartiție a solului, teritoriul cetății prezenta multe asemănări cu cel de la *Aegyssus*. Singura deosebire consta în statutul juridic al așezării autohtone, mai curând un *vicus*, decât o *civitas*. Avem atestate numeroase *villae rusticae*, fie în jurul *Capidavei* care, dacă aparțineau unor veterani din vremea lui Nerva (Coccei), puteau fi *agri viritim adsignati*, fie în jurul *vicus*-ului de la *Ulmetum*, unde măcar două dintre ele (cea a familiei Valeria și cea a lui Ti. Claudius Firminus) par să fi fost destul de mari și lucrate cu coloni[3]. Adăugând excepționalul monument al lui C. Iulius Quadratus, *quinquennalis* al teritoriului capidavens și fruntaș (*princeps loci*) al unei formațiuni locale, monument pe care se află reprezentați un plugar și un păstor[4], ca și numeroasele adorări ale unor divinități agreste, precum Iupiter Optimus Maximus Tonans, Diana, Ceres Frugifera și, mai cu seamă, Silvanus Sator, constatăm că în teritoriul capidavens agricultura trebuie să fi avut o pondere remarcabilă[5]. Prezente sunt și dovezile unei intense activități constructive (terme, instalație portuară), ale existenței unor lapicizi, sculptori sau fierari și un tipar de *terra sigillata* locală[6]. Toate acestea atestă că cetatea *Capidavei* și teritoriul ei au avut o activitate comercială intensă, pe măsura celei agricole sau artizanale. Ea era bine integrată în rețeaua rutieră și fluvială dobrogeană, așa cum o dovedesc stâlpii miliari din cetate și din teritoriu, mențiunea unei *via publica*, stația de beneficiari consulari și resturile unui drum și ale unui pod[7]. La *Capidava* se afla și unul dintre principalele birouri ale vămii romane de la Dunărea de Jos, fapt dovedit de atestarea unui *conductor* și a unui *procurator* al acesteia[8]. De reținut sunt apoi numărul mare de greci din cetate și din teritoriu și frecventele adorări ale unor divinități orientale. În legătură cu organizarea financiară, notăm existența acelui *quinquennalis territorii Capidavensis*, casierul de la *Ulmetum* și includerea cetății în itinerariul antonin[9].

[1] *ISM* V, 78, 111, 112, 126, 128–130.
[2] *ISM* V, 95–100.
[3] *ISM* V, 29, 30, 59, 72, 78.
[4] *ISM* V, 77.
[5] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 103–104.
[6] *Ibidem*, p. 141.
[7] *ISM* V, 5, 9, 41, 57, 60.
[8] *ISM* V, 10, 12.
[9] *ISM* V, 66, 77; *Itinerarium Antonini*, 224, 3.

Dacă cetatea de la *Axiopolis* (Cernavoda) avea într-adevăr statutul municipal, atunci sistemul juridic al solului a evoluat după modelul descris în cazul cetății *Noviodunum*, fără ca vreun document local să poată sprijini acest lucru. Mai mult chiar, fruntașul local (*princeps loci*) de la Seimeni[1] pare destul de atipic pentru zona limesului danubian, deoarece acolo ordinea romană de sorginte militară nu pare să fi lăsat loc unor asemenea formațiuni, ele fiind mai curând specifice litoralului sau interiorului dobrogean. Reprezentarea lui Hercules Saxanus într-una din carierele locale, poate de factură militară, arată că cetatea de la *Axiopolis* a desfășurat o intensă activitate artizanală. Includerea sa în toate itinerariile timpului (inclusiv în *Itinerarium Antonini*), stâlpul miliar din cetate și cei de la Seimeni, importantul nod rutier de la *Tres Protomae*, stația de beneficiari consulari și colegiul „corăbierilor Dunării întregi" (*nautae universi Danubii*) reprezintă mărturii elocvente pentru activitatea comercială axiopolitană[2]. Această din urmă mărturie constituie și o dovadă indiscutabilă a existenței unui port, a cărui activitate trebuie să fi fost cu atât mai intensă, cu cât râul Axios, care izvora din dreptul cetății *Tomis*, se vărsa în Dunăre aproape de cetatea *Axiopolis*, dându-i și numele[3]. Denumirea se pare că s-a păstrat și în numele turcesc — Carasu — al traseului acestui râu. De activitatea comercială se leagă și monedele provenind de la *Tomis*, *Histria* sau *Marcianopolis*, ca și — indirect — practicarea cultului mithriac.

Antica *Sucidava* (Izvoarele) trebuie să fi avut, în principiu, aceeași repartiție a solului ca în cetatea de la *Aegyssus*, în teritoriul ei fiind de presupus existența a numeroși *agri viritim adsignati*, situație similară și în *castella* de la *Sacidava*, *Flaviana*, *Altinum* și *Cimbrianae*[4]. Săpăturile arheologice de la *Sacidava* au scos la lumină numeroase unelte agricole și unele monumente dionisiace. Amintind doar atelierele ceramice de la *Cimbrianae* și dovezile unei relativ intense activități comerciale — cum sunt înregistrarea *Sucidavei* în toate itinerariile vremii (inclusiv în *Itinerarium Antonini*)[5], stâlpii miliari de la *Flaviana*, porturile de la *Flaviana* și *Altinum*, opaițele italice de la *Flaviana* și Satu Nou — realizăm că viața economică a *Sucidavei* și a teritoriului său a pulsat ca pe toată artera danubiană, în cazul în speță adăugându-se și influența marelui centru de la *Durostorum*[6].

Cetatea antică de la Slava Rusă, purtând probabil numele de *Libida*, ridică probleme speciale, atât în ceea ce privește condițiile naturale, cât și regimul juridic al solului. Ocupând centrul părții de nord a Dobrogei, acolo unde se înalță munții Pricopanului, zona este și astăzi masiv împădurită, lăsând prea puțin spațiu pentru practicarea agriculturii; pășunatul, viticultura și albinăritul trebuie să fi reprezentat ocupațiile de bază ale

[1] *ISM* V, 4 = ? *ISM* II, 183.
[2] *CIL* III, 7 485, 7 602; 14 439; *ISM* II, 53; V, 1, 2.
[3] Claudius Aelianus, *De natura animalium*, XIV, 25.
[4] *CIL* XVI, 44.
[5] 224, 1.
[6] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 143–144.

locuitorilor săi. Fără a prezenta vreo dovadă a unui castru roman timpuriu (doar mai târziu, după plecarea legiunii *V Macedonica* în Dacia, cetatea va fi fost controlată de legiunea *XI Claudia*), *Libida* pare a fi fost o simplă *civitas*, foarte probabil *stipendiaria*. În teritoriul acesteia sunt deci de identificat, teoretic, pământurile locuitorilor cetății (*agri stipendiarii*), cele arendate de cetate (*agri vectigales civitatis*), cele încredințate cu titlu definitiv veteranilor (*agri viritim adsignati*) și, în fine, cele arendate de statul roman (*agri vectigales populi Romani*). Veteranii atestați în colectiv în *vicus Novus*[1] vor fi posedat ogoarele corespunzătoare, în timp ce despre așezările de la Topologu, Turda și Cloșca tot ceea ce se poate afirma este că ipoteza unor *villae rusticae* pare verosimilă[2]. Producția locală este ilustrată de exploatarea din antichitate a minei de cupru de la Altân-Tepe, ca și de existența unor cuptoare ceramice în *villa* de la Sâmbăta Nouă. Dar una dintre dovezile cele mai grăitoare ale penetrației tehnicii constructive romane în mediul rural o constituie ridicarea unui edificiu termal (*balneum*) de către sătenii din *vicus Petra*, „pentru sănătatea corpurilor lor"[3]. Comerțul este ilustrat, deopotrivă, de stâlpul miliar din cetate, de monedele străine care circulau în teritoriu și de negustorul frigian de la Topologu. Referitor la organizarea financiară, menționăm existența casierilor (*questores*) din *vicus Novus* și *vicus Petra*[4].

Aceeași trebuie să fi fost situația juridică și în enigmatica *civitas Ausdecensium*[5], numai că în acest caz dacii menționați puteau forma o comunitate de coloni, iar intervenția prefectului cohortei *I Cilicum* în conflictul de hotărnicie lasă deschisă posibilitatea perceperii și aici a impozitului extraordinar datorat armatei (*annona militaris*).

Condițiile naturale prezentau și la *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), cum mai prezintă încă, particularități ce deosebesc net această zonă de restul ținutului dobrogean. Este vorba de marele platou din sudul Dobrogei, recunoscut pentru ariditatea sa, prielnică practicării agriculturii doar pe scară foarte redusă. Dovadă stau în primul rând invocările unor divinități dătătoare de ploaie, cum ar fi Zeus Ombrimos sau Hera Bassilissa, venerată pentru găsirea unor surse de apă, alături de Ceres sau Liber Pater. Totuși, dovezile practicării agriculturii — desigur în condițiile repartiției juridice a solului după statutul municipal — nu lipsesc cu totul. Astfel, pe lângă satul grecizat de la Urluia notăm posibila existență a posesiunilor unor veterani la Pietreni sau Nastradin[6]. Lângă Urluia senatorul L. Aelius Marcianus avea un adevărat *latifundium* administrat de un *villicus* și lucrat, foarte probabil, cu coloni, alături de comunitatea indigenă de la Floriile, condusă de un fruntaș local (*princeps? loci*)[7]. Lăsând în sarcina altui capitol chestiunea pietrei folosite

[1] *ISM* V, 233.
[2] *ISM* V, 234, 237, 238.
[3] *ISM* V, 222.
[4] *ISM* V, 222, 223, 233, 234.
[5] *CIL* III, 14 437, 2.
[6] *CIL* III, 7 483, 12 466.
[7] *CIL*, III, 7 481, 12 463.

pentru construcția monumentului triumfal, a altarului și a tumulului ca, de altfel și a cetății însăși, pentru care s-a utilizat piatra extrasă din cariera de la Deleni, să notăm că în contul activității comerciale trebuie pusă existența unor controlori ai pieței (*aediles*), a numeroși străini și a unor culte orientale, precum și a unor semnificative importuri ceramice din zona occidentală și cea orientală a imperiului. La aceste importuri trebuie adăugate cele din zona marilor ateliere din jurul orașului *Nicopolis ad Istrum*, care erau susținute de solida integrare a cetății în sistemul rutier dobrogean, dovadă stând miliarii de la Ion Corvin, Plopeni și Miriștea. În conexiune cu organizarea financiară se cuvin evocați *duumviri quinquennales*, *quaestores*, controlorul gestiunii municipale (*logistes*) T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus care, fiind în același timp și prefect al cohortei *I Cilicum*, se putea îngriji și de perceperea annonei militare[1].

*

Rezumând cele de mai sus, observăm că, în privința condițiilor naturale, puține teritorii dobrogene — excepție *Callatis*, parțial *Tomis* și *Capidava* — ofereau situații favorabile cultivării solului. Principalele bogății ale Dobrogei vor fi constat în pășunat, viticultură și, desigur, în imensul rezervor ihtiologic din mare, din deltă și din Dunăre. Regimul juridic al solului varia de la cetățile grecești (și acestea prezentând unele diferențe, de la cele supuse la cele libere sau aliate) la cele romane (deosebite în măsura în care pe de o parte este vorba de simple *civitates*, pe de alta de *civitates* sau *vici* pe lângă care s-au instalat castrele cu *canabae–vici* adiacenți și, în fine, *civitates* care vor fi accedat la statutul municipal). Principalele categorii de pământuri erau cele deținute de cetățenii respectivelor orașe (cu diferențele de rigoare), cele arendate de orașe, cele distribuite de statul roman veteranilor și, în fine, cele arendate de statul roman. Mâna de lucru va fi fost diferită și ea, în funcție de aceste posesiuni: în teritoriile orașelor grecești prevala mâna de lucru semidependentă, în posesiunile veteranilor cea servilă, iar în cele mai mari cea a colonilor. Nici un element nu ne permite să considerăm munca acestora din urmă ca rezultat al deprecierii mâinii de lucru servile, cele două tipuri de muncitori agricoli coexistând încă din secolul al II-lea. Remarcabilă este perpetuarea unor forme de obște teritorială, în special în zona litorală și în centrul teritoriului dobrogean, acolo unde ordinea militară era eventual mai diluată. Aceste obști evoluau probabil spre comunități de coloni, amplificate mai târziu prin numeroasele strămutări de populație din nordul Dunării. Divinitățile adorate în perioada romană timpurie reflectă bine preocupările locuitorilor, fie că este vorba de divinități marine (în special la *Histria*), fie agreste. O remarcă suplimentară merită implorarea unor divinități dătătoare de ploaie (Zeus Ombrimos), tipică unor teritorii secetoase, cum erau *Histria* și *Tropaeum Traiani*.

Fără a prezenta nimic special în producția locală — excepție construcția cetăților, a termelor și instalațiilor portuare — Dobrogea romană a dezvoltat o intensă activitate

[1] Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 145–146.

comercială. Mărturie stau numeroasele colegii comerciale (cum ar fi cele ale „cetățenilor romani rezidenți" în nucleele citadine) și funcționarii comerciali (*agoranomoi, aediles*), impecabila arteră rutieră (pe litoral, pe Dunăre și în centru, cu numeroase *semitae*), instalațiile portuare din toate cetățile maritime și din majoritatea cetăților romane dunărene, remarcabila organizare vamală romană. Aceasta va fi permis existența unor birouri vamale locale (cum ar fi cel de la *Histria*) atât în perioada cât se numea *portorium ripae Thraciae*, cât și după unificarea sa, în vremea lui Hadrian, cu cel al provinciilor de la Dunărea Mijlocie (*portorium Illyrici utriusque et ripae Thraciae*). În secolul I această circumscripție era condusă de societăți de *publicani*, în secolul al II-lea de *conductores*, iar de la sfârșitul aceluiași secol — în cadrul unui proces de etatizare prin filiera militară — de *procuratores*. Numeroșii străini, adorarea unor divinități orientale, circulația monedelor romane imperiale și a celor grecești, precum și importurile (din zona orientală pe litoralul grecesc, din cea occidentală pe artera danubiană) reprezintă tot atâtea confirmări ale acestei activități. Se cuvine însă evidențiat că, dintre toate cetățile dobrogene, orașul *Tomis* — posedând un port deosebit de activ și fiind legat prin râul Axios de Dunăre — reprezenta cel mai puternic centru comercial, această preeminență permițându-i să devină „Metropola Pontului Stâng".

În sfârșit, unele documente locale arată integrarea orașelor dobrogene în sistemul financiar roman, care, prin numeroșii săi reprezentanți — de la nivelul provincial la cel rural — se îngrijea de perceperea impozitelor directe (cel funciar), indirecte (cel vamal) și extraordinare (de pildă *annona militaris*).

Deoarece romanizarea reprezintă un fenomen complex, impus atât de factorul politic cât și de cel administrativ sau militar — perceptibil atât în plan social, cât și cultural — subliniem că factorul economic este decisiv pentru stabilitatea, durata și profunzimea acestui fenomen. Sub acest raport Dobrogea primelor trei secole ale erei creștine nu prezintă în ansamblu (doar cu unele fluctuații privind situația, de la o epocă la alta, a orașelor grecești) nici un simptom al mult discutatei crize a Imperiului roman. Fără a nega existența acesteia în imperiu, trebuie să precizăm că declinul din a doua jumătate a secolului al III-lea în Dobrogea constituie rezultatul catastrofalelor invazii barbare de la mijlocul acestui secol, de natură să pună sub semnul întrebării însăși soarta provinciei. Măsurile restauratoare luate în a doua jumătate a veacului de împărați ca Aurelian sau Probus și reluate apoi în vremea lui Dioclețian sau a lui Constantin cel Mare vor asigura continuitatea unui ținut marcat definitiv de pecetea romanității.

Capitolul V

STRUCTURILE SOCIALE

Interesantă în sine — n-ar fi decât pentru a pune în evidență precisa ierarhie socială romană precum și mobilitatea promoției sociale, cea care, alături de totala libertate economică vor asigura imperiului din primele trei secole ale erei creștine o prosperitate cu totul excepțională — analiza ce urmează ne dă, pe de altă parte, posibilitatea să urmărim penetrația elementului roman — mai exact spus, a cetățenilor romani — în structurile urbane și rurale ale Dobrogei, ceea ce ne va da măsura exactă a profunzimii procesului de romanizare.

Față de dihotomia clasică — care susținea împărțirea societății romane imperiale în sclavi și oameni liberi — realitatea ne obligă la infinit mai multe nuanțări. Sigur că cea mai defavorizată categorie socială era cea a sclavilor, socotiți instrumente vorbitoare, asupra cărora stăpânii aveau drept de viață și de moarte. Dar soarta lor s-a ameliorat sensibil în epoca imperială prin instituționalizarea eliberărilor (*manumissiones*) de sclavi. Se știe că nu în tot imperiul mâna de lucru sclavagistă era preponderentă, motiv pentru care denumirea de „orânduire sclavagistă" este tot mai mult considerată convențională.

Colonii erau inițial oameni liberi, cel puțin în zona occidentală a imperiului. Dar în Orient se pare că sursa sclavajului o constituiau comunitățile aservite. Prin legarea de glie (*adstrictio glebae*), situația colonilor s-a degradat în fapt până la asimilarea lor cu sclavii, reglementările muncii colonilor (*lex Manciana, lex Hadriana de rudibus agris*) nereușind să împiedice această involuție, amplificată și prin transferarea în imperiu a numeroși barbari, care primeau statut de coloni.

Următoarea categorie socială, cea a supușilor (*dediticii*) se pretează și ea la numeroase discuții. Admițând totuși că *dediticii* reprezintă majoritatea populațiilor rurale învinse cu ocazia cuceririi și constituite în comunități atribuite (*adtributae*) diferitelor centre urbane, trebuie precizat că accesul lor global la cetățenia romană era interzis[1]. Dar nu le va fi exclus accesul individual la cetățenie, pentru unii conducători (*principes*) ai amintitelor comunități sau, după *honesta missio*, pentru militarii din unitățile auxiliare.

[1] Gaius, *Institutiones*, I, 26; *Constitutio Antoniniana*; vezi și Al. Suceveanu, *Un nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du PAP. GISS. 40 I*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 245–257.

Situația liberților (*liberti*) este ambiguă în măsura în care, deși oameni liberi, ei rămân totuși în subordinea celor care i-au eliberat. Bucurându-se de o situație favorizată în timpul dinastiei iulio-claudiene, ei vor fi treptat înlăturați de cavaleri din importantele lor funcții administrative, ceea ce nu a fost un impediment ca în secolul al II-lea circa 80% dintre cetățenii romani să provină în fapt dintre liberți.

Categoria socială cea mai favorizată dintre necetățeni era constituită din străini (*peregrini*), sub care trebuie să înțelegem pe locuitorii cetăților grecești sau indigene. Situația financiară a unora dintre ei le-a permis nu numai accesul la magistraturile citadine (censul minim fiind de 100 000 de sesterți), ci și cel individual la cetățenia romană.

Peregrinilor li se oferea însă și posibilitatea unui acces colectiv la cetățenia romană, prin așa-numita categorie intermediară a latinilor. Astfel, în municipiile provinciale de drept latin (*ius Latii*), fie numai magistrații (*ius Latii minus*), fie toți membrii adunării (*ius Latii maius*) deveneau automat, la intrarea în funcție, cetățeni romani.

Cetățenia romană (*civitas Romana*) reprezenta scopul suprem al promovării sociale. Dar și în cadrul acestei categorii trebuie făcută distincția între cetățenii romani din Italia, cărora le vor fi asimilați veteranii (*cives Romani optimo iure*), scutiți de impozitul funciar, și marea masă a cetățenilor romani din provincii, obligați să-l plătească (? *minuto iure*). În rest, cetățenii romani beneficiau de aceleași drepturi, fie ele publice (*iura publica*) — dreptul de a vota, de a fi aleși în funcțiile administrative sau sacerdotale — fie private (*iura privata*) — cum ar fi dreptul de a face comerț, de a le fi recunoscute căsătoriile sau de a intenta acțiuni judiciare. Pe de altă parte, ei aveau aceleași obligații: de a se supune operațiunilor censuale sau de a servi în armată. Principalul avantaj al cetățenilor romani era posibilitatea accederii la ordinul cavalerilor, fie prin filiera militară, fie prin cea administrativă, respectiv sacerdotală. Mai trebuie adăugat că prin *Constitutio Antoniniana* (anul 212), cea mai mare parte a locuitorilor orașelor — dar nu toate populațiile rurale — au primit cetățenia romană, probabil din motive fiscale.

Cavalerii (*equites*) constituiau al doilea eșalon al ierarhiei sociale superioare romane. Obligați să posede o avere de minimum 400 000 de sesterți, cavalerii vor acapara treptat majoritatea funcțiilor administrative și militare din imperiu și vor deveni astfel principalii susținători ai regimului imperial, ceea ce le-a oferit posibilitatea cooptării (*adlectio*) lor în senatul roman.

Senatorii (*senatores*) — inițial aleși din vechea nobilime (*nobilitas*) romană, dar provenind tot mai mult, prin amintitele cooptări, din ordinul ecvestru (*homines novi*) — trebuiau să posede o avere de minimum 1 000 000 de sesterți. Aceasta le permitea să ocupe cele mai înalte magistraturi (tribunatul de legiune, cvestura, tribunatul plebei, pretura, consulatul) care, odată parcurse, le oferea guvernarea provinciilor.

Începând însă din secolul al III-lea, pe măsura adâncirii diferențelor sociale, legislația romană va omologa categoria celor bogați (*honestiores*: senatori, cavaleri, aristocrația municipală), spre deosebire de cei săraci (*humiliores*), proces care anunță sistemul închis, ereditar, al categoriilor sociale din perioada Dominatului.

Analiza procesului ingerinței cetățenilor romani în vechile cetăți grecești de pe litoral este deosebit de instructivă. Astfel, orașul *Callatis* (Mangalia) se arată a fi cel mai conservator. În realitate categoriile sociale mai sus enumerate sunt ilustrate de posibilii *dediticii* din comunitățile sarzilor și ale asbolodinilor, de *peregrini* indigeni, desigur mai înstăriți, și de *peregrini* greci, cei ce vor fi format majoritatea populației orașului[1]. Reamintind că unii dintre aceștia posedau averi remarcabile, observăm că cetățeni romani callatieni sunt rar menționați în documente, cum ar fi cei patru pontarhi și colegiul comercial al acelor *cives Romani consistentes*, atestați aici din vremea lui Traian[2].

Mult mai deschisă elementului roman se dovedește a fi *Histria* (Istria), atât cetatea, cât și, mai cu seamă, teritoriul. Notăm mai întâi pe posibilii sclavi din posesiunile veteranilor din *vicus Quintionis*, Râmnicu de Jos, Fântânele și Casimcea. Menționăm, de asemenea, pe probabilii coloni din posesiunile mai mari de la Nistoresti, *Buteridava* sau *vicus Celeris*, ca și cei foarte plauzibili din *Chora Dagei* și *Laïkos Pyrgos*. Nu putem exclude pe *dediticii* folosiți ca mână de lucru semidependentă în posesiunile peregrinilor greci din teritoriu, ca și cei de la *Buteridava*, pe liberții din cetate și din teritoriu[3]. În fine, amintim pe numeroșii *peregrini* greci din cetate, unii dintre aceștia ajungând să posede averi remarcabile. În cetate apar unii veterani și numeroși cetățeni romani proveniți dintre peregrinii greci, precum și cetățenii romani în așa-numitul „trib al romanilor"[4], teritoriul abundând în mențiuni ale acestora. Ei sunt atestați în *vicus Secundini*, fie împreună cu veteranii în *vicus Quintionis* sau Râmnicu de Jos, pentru a nu mai vorbi de veteranii de la Fântânele sau Casimcea ori de cetățenii romani de la Nistorești (L. Pompeius Valens) sau *Buteridava* (Messia Pudentilla).

Excepționala dezvoltare economică a orașului *Tomis* (Constanța), care i-a adus în cele din urmă și titlul de Metropolă a Pontului Stâng, a făcut ca în orașul exilului lui Ovidius să existe mai mulți cetățeni romani decât în orice altă cetate vest-pontică. În consecință și registrul social este foarte amplu. Avem în vedere pe posibilii sclavi din posesiunile veteranilor, pe eventualii coloni din posesiunile mai întinse ale unor cavaleri romani, pe *dediticii* din acel *locus* condus de M. Atius Firmus (cetățean roman), pe un alt autohton înstărit, Ti. Claudius Mucasius și, în fine, pe numeroșii liberți[5]. Marea majoritate a populației orașului o formau peregrinii greci, unii dintre ei ajunși să dețină importante funcții administrative. Acestea, ca și averile lor, le permiteau să obțină cetățenia romană, de care se vor fi bucurat și membrii așa-numitelor σπεῖρα și φυλὴ Ῥωμαίων, ca și cetățenii romani din *vicus Turris Muca*...[6] Dar noutatea cea mai importantă a eșichierului social tomitan o constituie numeroșii cavaleri, fie din cetate — unde probabil îndeplineau

[1] Vezi mai sus, p. 329, nota 1.
[2] *ISM* III, 75, 83, 99, 100, 104.
[3] Vezi mai sus, p. 333.
[4] *ISM* I, 78, 142, 143, 207, 276–279, 297.
[5] Vezi mai sus, p. 331.
[6] *ISM* II, 52, 61, 69, 70, 96, 97, 100, 256.

funcții în sistemul vamal financiar roman, fie din teritoriu, dovadă incontestabilă a situației lor economice cu totul remarcabile[1].

Tot un grec devenit cetățean roman a fost și P. Aelius Argamenos, unicul personaj originar din *Argamum*[2].

Mult mai numeroși erau cetățenii romani în cetățile romane de pe Dunăre sau în interiorul Dobrogei, fie că este vorba de simple *civitates* (*Libida* și *civitas Ausdecensium*), fie de *civitates* (sau *vici*) pe lângă care s-au instalat castre împreună cu așezările lor civile (de la *Halmyris* la *Sucidava*) ori de municipii: *Tropaeum Traiani*, *Noviodunum*, *Troesmis* și, eventual, *Axiopolis*.

Astfel, la *Libida* (? Slava Rusă) se întâlnesc în inscripții purtători de nume indigene (*peregrini* sau *dediticii*) și romane, cetățeni romani civili și un veteran[3]. Din teritoriu amintim pe veteranii și cetățenii romani atestați în *vicus Novus*, pe peregrinii cu nume romane din *vicus Petra* și cetățenii romani de la Topologu și Turda[4].

Unica inscripție menționând o *civitas Ausdecensium* (? Cetatea) nu ne permite decât formularea ipotezei că ausdecensii vor fi fost în ansamblu — sau numai magistrații lor — peregrini în vreme ce dacii nu puteau fi decât *dediticii* sau, mai curând, coloni[5].

Mai simplă se arată a fi analiza structurilor sociale din așezările militare de pe Dunăre, unde vechea unitate autohtonă nu a fost încă evidențiată. Astfel, la *Halmyris* (Murighiol) — unde așezarea civilă se numea *vicus classicorum* — inscripțiile atestă femei liberte, peregrini cu nume grecești sau romane, veterani și cetățeni romani reuniți în acel *conventus civium Romanorum*. Desigur că nu toți magistri respectivului *vicus* vor fi fost cetățeni romani[6]. Dacă de la *Salsovia* (Malunudia) nu se cunoaște decât existența unui veteran[7], situația de la *Cius* (Gârliciu) ne apare mai complexă. În cetate și în teritoriu, pe lângă sclavii pe care trebuie să-i presupunem în posesiunile unor veterani sau niște eventuali coloni, notăm existența unor peregrini greci sau indigeni[8].

Din păcate, documentația existentă acum nu ne permite întotdeauna departajarea categoriilor sociale în funcție de *canabae*, respectiv *vicus*-ul militar și vechea așezare indigenă (*civitas* sau *vicus*).

Hazardul descoperirilor face ca, de pildă, la *Aegyssus* (Tulcea) să nu cunoaștem decât trei cetățeni romani, un magistrat al teritoriului, iar dintre ceilalți doi unul are o certă ascendență grecească. În rest, atât cetatea cât și teritoriul ne relevă — în chip bizar — existența cu precădere a unor peregrini greci[9]. La *Arrubium* (Măcin), nici cetatea, nici

---

[1] *ISM* II, 101, 110, 249, 273, 299, 354, 464.
[2] D.M. Pippidi, *Note de lectură*, în SCI 21, 1983, p. 106–107.
[3] *ISM* V, 225–230.
[4] *ISM* V, 222, 233, 234, 237.
[5] *CIL* III, 14 437, 2.
[6] Vezi mai sus, p. 318, nota 1.
[7] *ISM* V, 291.
[8] *ISM* V, 115–120.
[9] *ISM* V, 242–244, 287, 288.

teritoriul nu ne oferă vreun document referitor la structurile sociale respective, în timp ce la *Carsium* împreună cu teritoriul său, dacă exceptăm existența unui indigen remarcabil de înstărit (desigur *peregrinus*), Attas Possei, nu avem decât documente care menționează peregrini greci sau greco-romani[1].

Mult mai bine cunoscute, datorită numeroaselor inscripții, sunt structurile sociale de la *Capidava*, care atestă numeroși peregrini (indigeni, greci sau romanizați doar din punct de vedere onomastic), cetățeni romani sau veterani[2]. Inscripțiile găsite în teritoriul capidavens lasă însă deschisă posibilitatea existenței sclavilor în câteva posesiuni ale unor veterani și a colonilor în două posesiuni mai mari de lângă *Ulmetum*[3]. În inscripții se menționează și alți numeroși peregrini, printre care și *magistri* diferiților *vici* și mulți cetățeni romani. Un loc aparte îl ocupă cetățeanul roman C. Iulius Quadratus, șeful unei comunități locale (*princeps loci*), ai cărei componenți nu puteau fi decât *dediticii*[4].

În sfârșit, la *Sucidava* (Izvoarele) și în teritoriul său predomină elementul militar activ — ca de pildă la *Sacidava* — putând fi menționați doar doi veterani de la *Flaviana* și *Altinum*[5].

Și mai neclară se dovedește a fi situația din municipiile dobrogene, unde același material epigrafic lacunar ne împiedică să analizăm diferențiat structurile sociale din faza premunicipală, față de cele din perioada municipală.

Mai simplă pare a fi situația la *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), foarte probabil *municipium* încă din momentul fondării sale de către împăratul Traian. Admițând că noul municipiu nu va fi avut decât *ius Latii*, ar rezulta că numai magistratii (*ius Latii minus*) sau numai decurionii (*ius Latii maius*) beneficiau de cetățenia romană, ceilalți numeroși purtători de nume romane, greco-romane, grecești sau autohtone neputând fi considerați decât *municipes Latini*. În teritoriu constatăm însă o gamă mai variată de structuri sociale. Ne referim la eventualii sclavi sau indigeni (*dediticii*) din posesiunile unor civili sau veterani romani, la probabilii coloni de pe latifundiul unicului — până acum — senator roman din Dobrogea, L. Aelius Marcianus de la Urluia, la comunitatea greacă — formata probabil din peregrini — din aceeași localitate și, în fine, la șeful unei comunități locale (*princeps ? loci*) de la Floriile[6].

Cât privește lotul epigrafic de la *Noviodunum* (Isaccea), acesta nu ne permite să distingem situația din faza premunicipală de cea din perioada municipală. Astfel, cu excepția inscripției din faza premunicipală, în care este menționat un *quinquennalis* — cetățean roman — al teritoriului noviodunens, secondat de doi *magistri* (probabil *peregrini*), celelalte epigrafe noviodunense ne prezintă peregrini greci, cetățeni romani

---

[1] *ISM* V, 104, 105, 110–112, 126, 128–130.
[2] *ISM* V, 13, 19, 23–28, 31–36, 39, 40, 42, 43, 50.
[3] Vezi mai sus, p. 340.
[4] Vezi mai sus, p. 320.
[5] *CIL* XVI, 44.
[6] Vezi mai sus, p. 342.

și un veteran[1]. Pe de altă parte, în teritoriu întâlnim mai curând peregrini greci sau orientali[2].

Mai limpede pare a fi situația la *Troesmis* (Iglița), unde în perioada premunicipală funcționa în *canabae* o comunitate a veteranilor și cetățenilor romani rezidenți (*veterani et cives Romani consistentes*)[3], iar în *civitas* doar o comunitate de cetățeni romani (*cives Romani consistentes*), marea majoritate a locuitorilor celor două unități fiind formată, desigur, din *peregrini*. O dată cu acordarea statutului municipal, numai magistrații sau toți decurionii vor fi primit cetățenia romană, restul locuitorilor municipiului putând fi considerați *municipes Latini*. Remarcând numărul mare de veterani atestat de inscripțiile troesmense, trebuie să notăm că alături de categoriile sociale menționate mai apar mulți liberți, sclavi — cum erau cei utilizați în posesiunile rurale ale unor veterani de la Cerna sau Horia — și numeroși peregrini greco-orientali[4].

Materialul epigrafic referitor la ultimul (ipotetic) municipiu dobrogean, cel de la *Axiopolis* (Cernavoda), este atât de lacunar, încât în el nu putem recunoaște decât un singur cetățean roman, așa cum vor fi fost și cei rezidenți în *vicus I Urb...*[5] Surprinzătoare, în schimb, este inscripția cu mențiunea fruntașului local (*princeps loci*) de la Seimeni, care — dacă nu provine din teritoriul tomitan — a putut fi adusă aici încă din antichitate, cu ocazia construcției castrului respectiv[6].

*

Fără a împieta asupra concluziilor privind cultura, să analizăm ***fenomenul romanizării*** — favorizat, așa cum am văzut, de organizarea administrativă și militară, întreținut de o remarcabil de intensă viață economică, dar fiind determinat decisiv de factorul cultural — și prin prisma structurilor sociale. Constatată de unii învățați, respinsă categoric de alții în virtutea unei așa-numite rezistențe, romanizarea s-a sprijinit — în viziunea celor mai mulți savanți ai zilelor noastre — pe armata și administrația romană. Fără a fi lipsită de temei, această opinie ar trebui nuanțată, în măsura în care în provinciile hiperurbanizate (Africa) sau saturate de trupe militare (artera reno-danubiană) cei doi factori par a fi inhibat total populația autohtonă. În atari condiții, apare mai verosimilă opinia potrivit căreia trebuie făcută o distincție între romanizarea prin colonizare și integrarea — lentă, dar durabilă — a indigenilor în organizarea și cultura romană, inclusiv prin însușirea limbii latine[7]. Din acest punct de vedere, Dobrogea, cu un număr rezonabil de orașe și de trupe, pare a reprezenta o adevărată paradigmă. Este un fapt dovedit că cetățenii romani

[1] *ISM* V, 268, 270, 272, 275–280, 282.
[2] *ISM* V, 245, 249, 250.
[3] *ISM* V, 135, 154, 157.
[4] *ISM* V, 158, 160, 169, 170, 173, 175, 177, 181, 184, 188, 189, 191–193, 218.
[5] *CIL* III, 14 439, 14 441.
[6] *ISM* V, 4 = ? *ISM* II, 183.
[7] A. Deman, în Vestigia 17, 1973, p. 63–69.

au pătruns nu numai în teritoriile orașelor grecești de pe litoral, ci chiar și în interiorul acestora. Dunărea, pe de altă parte, cu dubletul *civitas/canabae*, oferea o cale deschisă constituirii comunităților urbane romane, unele ajungând la stadiul de municipii. Dar trăsătura cea mai pregnantă a fenomenului romanizării din Dobrogea o constituie larga difuziune a elementului roman în mediul rural. Deținând un mare număr de sate (*vici*) față de celelalte provincii ale Imperiului roman, ținutul dintre Dunăre și Mare vădește o remarcabilă profunzime a fenomenului romanizării. Fie că este vorba de vechi sate autohtone, fie de noi creații ale coloniștilor romani, satul dobrogean din epoca romană constituie cea mai riguroasă dovadă a penetrației factorului civilizator roman în mediul rural. Însușirea limbii latine a fost, desigur, ultima consecință a acestui proces. Trebuie însă relevat că în Dobrogea limba latină a fost concurată de cea greacă. Se cuvine, de asemenea, precizat că, indiferent de limba pe care o vorbeau, locuitorii Dobrogei, în decursul celor trei secole de viață analizate, au constituit o comunitate profund romanizată, așa cum avea s-o dovedească continuitatea acesteia în cursul tulburelor veacuri care au urmat.

Capitolul VI
VIAȚA SPIRITUALĂ

În regiunea dintre gurile Dunării și Marea Neagră s-a adâncit mereu procesul fuzionării, în toate domeniile vieții, a coloniștilor romani cu băștinașii geto-daci, ceea ce a contribuit la începuturile etnogenezei românești încă din primele veacuri ale erei creștine. Noua stăpânire, așezată mai întâi pe cordonul litoral cu străvechile orașe grecești, se va extinde apoi în întregul spațiu până la Dunăre, încorporând regiunea în organismul statal imperial, cu toate implicațiile sale militare, administrative, spirituale etc. La înfăptuirea programului de romanizare au contribuit din plin mulțimea de coloniști veniți din toate părțile imperiului (*ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas*)[1]. Are loc un veritabil epos etnic, în cuprinsul căruia se întrepătrund două principale componente: cel roman și cel traco-daco-getic.

Limba. Inscripțiile demonstrează că în întreaga provincie localnicii conviețuiesc cu noii veniți, coloniști vorbitori de limbă latină — limba oficială. Exceptând cetățile *Histria, Tomis, Callatis*, unde inscripțiile se redactează în limba greacă (limba vorbită), dar și în latinește, în restul provinciei, cu rare excepții, se scrie numai în latinește. Traco-geții au învățat latinește, au preluat în bună măsură și norme de viață italică, au asimilat practici religioase și obiceiuri romane. La aceasta au contribuit armata, administrația, învățământul, cultele religioase etc. Apar de timpuriu texte latinești scrise pe piatră, cum ar fi tratatul callatian (*foedus*) de alianță cu Roma, versurile lui Ovidius cuprinse în elegiile scrise în exil la Tomis sau bine cunoscuta hotărnicie a lui M'. Laberius Maximus, cu o dublă redactare, grecească și latinească etc. Pe măsură ce se consolidează noua autoritate, se înmulțesc inscripțiile latinești, oamenii locului au învățat să scrie, fiindcă în mod sigur cei mai mulți lapicizi au fost recrutați dintre localnici. Băștinașii traco-geți se integrează culturii și spiritualității latine. Ar fi extrem de util pentru cunoașterea mai profundă a etnogenezei românești dacă ni s-ar fi păstrat cartea cu versurile scrise în limba getică de Ovidius, cum însuși poetul spune: *Getico scripsi sermone libellum, structaque sunt nostris barbara verba modis* („am scris o cărticică în graiul getic, cuvintele barbare le-am pus în

[1] Eutropius, VIII, 6, 1.

vers latin")[1]. Am fi avut o însemnată parte a graiului getic folosit la vremea aceea, desigur trecut prin filtrul genialului poet, care i-a dat muzicalitate și modulații lirice.

Dar, după cum au stabilit cercetătorii, din limba oamenilor de aici se mai păstrează puține elemente lexicale. Avem antroponime, nume de triburi, de zeități, toponime, hidronime etc. Așa, de exemplu, în hotărnicia lui M'. Laberius Maximus ni se transmit nume de râuri de proveniență autohtonă, cum ar fi *Asampaeus, Gabranus* și *Calabaeus*, dar și romane, ca *Picusculus* („Râușorul ciocănitoarei") și *Turgiculus* („Râușorul umflat")[2], *Ister* — Dunărea continuă să se folosească în paralel cu grecescul *Istros* și latinescul *Danubius*.

În ansamblul antroponimelor cunoscute prin intermediul inscripțiilor distingem un imens număr de rezonanță italică, altele grecești sau orientale. O categorie aparte sunt cele tracice: *Areibalos, Bessios, Budios, Kathios, Lillas, Seuthes, Skirtos, Daciscus, Mucapor, Uthis, Ziles* și încă multe altele atestate în zona *Tomis*. Din împrejurimile *Histriei* amintim: *Attas, Bithus, Dadas, Derzenus, Auluporis, Kiso, Mama, Mucatralis, Pateis*. De pe malul Dunării, de la *Capidava*, cităm: *Bitus, Batsinis* — (ilir), *Ebrenus, Eftacentus, Tsinna, Zura*. În sfârșit, mai amintim *Ithazis, Ziftia* din *Ulmetum*[3].

Antroponimele de origine italică sunt mult mai numeroase și ele arată procesul de romanizare. Fiindcă limba latină se generalizează, pătrunde pretutindeni, este vorbită oficial și neoficial.

În inscripții s-au constatat nenumărate erori grafice, fonetice și de stuctură gramaticală, dar tocmai acestea conduc la o vorbire specifică locului și demonstrează evoluția spre limbile romanice de mai târziu. În secolele I–III se adâncește procesul cultural și la gurile Dunării și în arcul carpatic. Din acest spațiu nu vor întârzia să iradieze apoi influențe către nordul extracarpatic, propagând și aici vorbirea latină.

Urbanism, arhitectură. Zămislirea etnosului traco-geto-roman în spațiul Sciției Mici se produce simultan cu marile înfăptuiri urbane și arhitecturale din perioada Principatului. Pe țărmul Mării Negre, orașele grecești își îmbogățiseră structura citadină cu temple, edificii publice și particulare, băi, apeducte, trame stradale etc., alcătuind o moștenire perfectă pentru romani. O dată cu stabilirea administrației acestora, la începutul erei creștine, orașele capătă o nouă înfățișare.

O primă și necesară înfăptuire legată de securitatea provinciei a fost construirea fortificațiilor pe limesul dunărean. Din sud-vestul Moesiei Inferioare, începând de la *Oescus* și urmând firul apei în aval spre nord-est, nenumărate *castra* și *castella* își înălțau zidurile cu turnuri de apărare. Cetăți de mare rezonanță în istoria provinciei, aflate în majoritatea lor covârșitoare pe malul drept, au format obiectul cercetărilor arheologice.

[1] *Ex Ponto*, IV, 13, 19–20.
[2] *ISM* I, 67, 68.
[3] *ISM* I, II, III, V, indici onomastici.

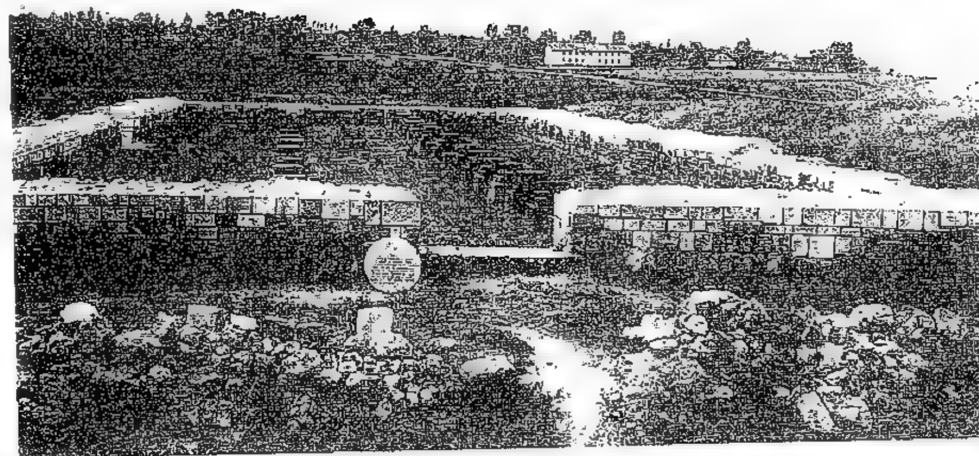

Fig. 33 Tropaeum Traiani — Basilica forensis, vedere către sud.

Structura lor arhitecturală inițială ne este mai puțin cunoscută astăzi. Ceea ce se vede acum reprezintă faze târzii ale existenței lor.

Reconstituirile planimetrice vădesc o concepție derivată din sistemul hippodamic adaptat scopurilor militare romane, deci modificat conform funcționalității epocii. Așa, de exemplu, la *Troesmis*, în cetatea de est, aflăm o împărțire stradală simetrică, plecând din două străzi axiale. La *Tropaeum Traiani*, două porți principale sunt așezate la capetele axei longitudinale a orașului, iar traseul zidului de incintă formează un unghi drept cu o latură convexă, cum se întâlnește la *Dinogetia* și *Ulmetum*. La *Axiopolis* există o magistrală axială între două porți.

Construcțiile vădesc o mare acuratețe. Paramentele au un aspect îngrijit, cel mai adesea fiind făcute cu pietre ecarisate sau cu efect decorativ dat și de cioplirea în tehnica bosajului, cum se constată la *Tropaeum Traiani* sau la *Ulmetum*. Componentele vechii arhitecturi elenice de la *Histria, Tomis, Callatis* sunt și ele adaptate noilor necesități, predominând și aici scopul militar, defensiv. Se păstrează convergența tramelor stradale către mare, dar în incinte intervine ordonanța de tentă romană cu locuințe, magazine, piețe, băi publice, porticuri etc. cu predominanța unghiurilor drepte, adesea abătându-se de la traseul patrulater regulat, așa cum se constată la cetățile de pe litoralul vest-pontic.

În mediul rural, așezările (*pagi* și *vici*) ne sunt puțin cunoscute. În schimb, avem total sau parțial conturate câteva planuri ale unor *villae rusticae*.

Din cetățile de pe *limes* sau din aria celor de la mare provine un bogat repertoriu arhitectural, cu zeci și sute de mărturii privind construcțiile publice și particulare din secolele II–III. Edificii somptuoase, temple, sanctuare, porticuri, amfiteatre, teatre, sedii pentru gerusii sau diverse colegii, terme, gimnazii, palestre ș.a., de la toate acestea au rămas părți componente, unele dintre ele de o rară eleganță. În această ordine de idei,

să amintim recent descoperitul amfiteatru de la *Tomis*, construcție din secolele II–III, peste care se va înălța o basilică paleocreștină, ori mai vechiul „atelier" de prelucrat marmura de pe malul portului tomitan, construcție în care s-au descoperit frize, arhitrave și capitele corintice, cioplite sau numai în curs de decroșare. Tot la *Tomis* ne este atestat un stadion, un sediu (οἶκος) al negustorilor din Alexandria Egiptului[1], ca să nu mai vorbim de nenumăratele fragmente arhitecturale ori inscripții care atestă existența unor terenuri rezervate întrecerilor atletice sau pentru gladiatori, poate și un sediu al pontarchilor, cărora inscripțiile le amintesc de nenumărate ori numele. Marile construcții din oraș aduc în prim plan, către sfârșitul secolului al III-lea, un mare edificiu cu mozaic și termele aflate pe faleza de sud-vest a peninsulei tomitane.

La *Histria* s-au cercetat două mari edificii termale, unul în interiorul cetății târzii, iar celălalt în afara ei, ambele din secolele II–III. Din distribuția spațiului interior nu lipsesc *palaestra*, *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium* și *laconicum*, frumos împodobite[2].

Pretutindeni apar dovezi de existență ale unor sanctuare: la *Troesmis*, *Noviodunum*, *Tropaeum Traiani*, *Callatis*, *Histria*, *Tomis* și în alte locuri.

O construcție laică reprezintă casa acelui colegiu de armatori danubieni de la *Axiopolis* (*nautae universi Danuvii*) iar una militară este cea destinată unei ala *I Dardanorum* identificată la *Arrubium*[3]. Și tot pe *limes* amintim băile publice de la *Dinogetia*, *Capidava* și *Troesmis*, desigur cu funcționalitate cazonă. Interesante pentru mediul rural sunt știrile dintr-o inscripție provenită din *vicus Petra*. Aflăm din textul acestei epigrafe că locuitorii satului și-au construit o baie pentru sănătatea corpurilor lor: *qui contulerunt causa salutis corporis sui balineu(m) faciundu(m)*[4].

Apeductele, care uneori veneau de la distanțe foarte mari către orașele de pe litoral sau cele din interiorul provinciei, erau amenajate folosindu-se pantele naturale ale terenului. Ele erau făcute din tuburi cioplite în piatră sau din ceramică, în *officinae* specializate, așa cum sunt cele descoperite la *Histria* și *Tropaeum Traiani*. Spre *Histria*, apeductele veneau de la izvoarele din apropierea actualei localități Fântânele, iar către *Tropaeum Traiani* veneau de la Șipote sau chiar din văile cu straturi freatice din apropierea comunei Adamclisi. La sud de Constanța, în apropierea satului Potârnichea, s-au descoperit în anii '60 bazine pentru captarea apei potabile. Acestea erau căptușite cu bârne de lemn, din care plecau către litoral, folosindu-se pantele naturale, apeducte din tuburi ceramice, unite la mufe cu mortar special și câlți. Actuala peninsulă a Constanței este străbătută în subteran de o densă rețea de canale-galerii, săpate în stânca de calcar la circa 16–17 m adâncime și au înălțimea aproximativă a unui stat de om (160–170 cm). Principala arteră de apeduct pornea din apropierea localității Ovidiu, la vest de Constanța, de pe malul lacului, unde se captau apele în izvoare, pentru ca apoi, afundându-se în pământ,

[1] *ISM* II, 135.
[2] Al. Suceveanu, *Histria*. VI. *Les thermes romains*, București–Paris, 1982.
[3] *CIL* III, 7 485; *ISM* V, 251.
[4] *ISM* V, 222.

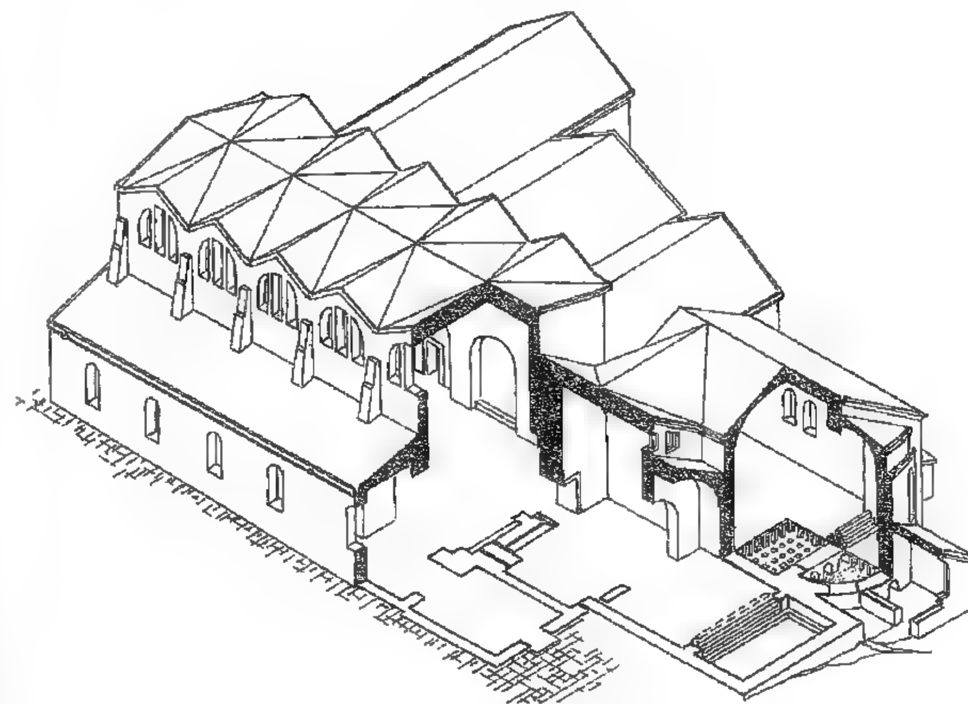

Fig. 34 Histria – Termele romane, secolele II–IV p.Chr. Reconstituire Anișoara Sion.

să se îndrepte spre răsărit, către oraș. În peninsulă, ea se ramifica în toate direcțiile, derivațiile sale respectând aglomerările de locuințe și direcțiile principalelor străzi. Aerisirea canalelor subterane era asigurată prin puțuri anume amenajate, acoperite cu plăci ajurate. Este cel mai ingenios și cel mai greu de realizat sistem de alimentare cu apă potabilă. Apeductul putea funcționa nestingherit chiar și în caz de asediu[1].

În general, construcțiile și amenajările, drumurile, podurile, apeductele, canalizările etc. au reclamat cantități uriașe de piatră, care era scoasă din carierele Dobrogei. Aglomerările calcaroase erau relativ ușor de exploatat. Amintim aici cunoscuta carieră de la Deleni, de unde s-au scos blocurile ciclopice pentru construirea monumentului triumfal de la Adamclisi, sau pe cea de la Cernavoda, de pe falia Dunării, unde, pe un perete apare chipul cioplit grosier al lui Hercules Saxanus, în ipostază de apărător al pietrarilor.

Domeniul artizanal oferă o multitudine de dovezi, care, analizate în detaliu, pot duce la reconstituirea unor aspecte de viață materială și spirituală. În acest sens amintim basoreliefuri, frize, capiteluri, arhitrave, statui, statuete, unelte, bijuterii.

[1] M. Botzan, *Apele în viața poporului român*, București, 1984, p. 161–175.

Monumentul triumfal de la Adamclisi – Tropaeum Traiani. În peisajul dobrogean acest impozant monument a fost ridicat din ordinul împăratului Traian, la terminarea războaielor de cucerire a Daciei, între anii 106 și 109. Ruinele sale se află pe platoul, înalt de circa 161 m, de la nord-est de actuala comună Adamclisi. Denumirea, compusă din cuvintele turcești „Adam" + „klisse" („biserica omului"), i-a fost dată de locuitorii islamici din perioada medievală a Dobrogei.

Întinderea platoului este mărginită la sud-vest de valea Urluiei, pe traseul căreia s-a fondat, către aceeași vreme, cetatea omonimă *Civitas Tropaei Traiani*. Ea se află la circa 1,5 km de monument și la nord-nord-vest de valea Ienige – Deleni, de unde s-a extras piatra folosită la zidirea monumentului și a cetății.

De-a lungul secolelor, monumentul cu podoabele sale de pe soclu și de pe acoperiș s-a ruinat aproape total, pietrele componente fiind împrăștiate pretutindeni. Multe dintre ele s-au recuperat și studiat, ceea ce a permis reconstituirea sa, imaginea obținută fiind apropiată de cea originală. În zilele noastre o reconstituire „autoportantă" creează prilejul unui contact cu o machetă la dimensiuni și cu aspect originare.

O suită de trepte urcă spre tamburul cilindric, al cărui nucleu de piatră și mortar, mult corodat de vreme, era îmbrăcat cu șase rânduri de pietre de parament și cu un mare brâu alcătuit din metope încinse jos și sus cu frize, despărțite de pilaștrii pitici. Friza de jos este decorată cu vrejuri de acant, care răsar dintr-o tufă centrală sugerată de un *kantharos*. Vrejurile în suita lor pe circumferința tamburului fac volute care au în centru capete de lup. Pe frizele superioare domină motivul dat de funii în torsadă, în alternanțe diagonale, cu capetele afrontate și cu palmete stilizate.

Pilaștrii pitici au fie vrejuri spiralice în ghirlande, fie caneluri cu capiteluri. Metopele reprezintă elementele decorative cu scene în basorelief, inspirate din luptele dintre militarii romani și soldații băștinași din coaliția antiromană condusă de Decebal, din confruntările de la *Nicopolis ad Istrum* și *Tropaeum Traiani*.

Metopele — azi 49 din cele 54 — au fost fixate în succesiunea lor pe tambur, ținându-se cont de conținutul narativ și de poziția descoperirii lor pe teren, pornind de la nord.

După cele mai recente și mai veridice reconstituiri, se apreciază că întreaga circumferință a soclului a fost împărțită în șase segmente de cerc, cu câte o deschidere de 60^0 fiecare, în care se încadrau câte nouă metope, grupate după conținutul narativ în „tablouri". În centrul acestora era așezată cu necesitate o scenă care înfățișa pe împărat în diferite ipostaze, adesea însoțit de ofițerii săi. Tablourile conțin o diversitate de teme: atacul (șarja) cavaleriei romane, pregătirea atacului de infanterie, lupta infanteriei romane la șes cu pedestrimea barbară, alocuțiunea adresată infanteriei pe înălțimi și în pădure, supunerea populației învinse, luată în captivitate cu tot avutul său și aducerea prizonierilor de război în fața împăratului. Totul se inspiră din sângeroasa epopee a conflictelor daco-romane, suita imagistică fiind rezultatul meșterilor-soldați de „talent" inegal, cel mai adesea de o stângăcie ce frizează improvizația. Sunt scene de masacru sau de luptă corp la corp, în care învingătorul este întotdeauna soldatul roman în armura-i specifică: coif, cămașă

loricată, spadă. Luptătorii din partea locului au mișcări și atitudini contorsionate sau statice, într-o perspectivă cel mai adesea îndepărtată de canoanele artei sculpturale. De aici posibilitatea precizării locului unde s-au petrecut evenimentele evocate.

Parapetul crenelat este alcătuit dintr-o succesiune de tablouri de parapet alternând cu merloane care se deosebesc între ele prin dimensiuni și decor. Ele conțin elemente ornamentale geometrice — cercuri, rozete, romburi —, iar merloanele redau chipuri de prizonieri legați cu mâinile la spate de copaci — stejari, palmieri etc. Prizonierii sunt identificați ca geto-daci, sarmați, germani-suevi.

Acoperișul tronconic, realizat din plăci de piatră în formă de solzi, care descresc de jos în sus, pe o pantă de 30°, permitea scurgerea apelor pluviale pe un mic promenoar mascat de merlatură. Apoi, prin țevi de plumb, ele erau azvârlite în afară prin gurile larg deschise ale unor statui de lei așezați pe cornișă, aceștia având și rol apotropaic.

În elevație, două baze hexagonale suprapuse susțin marea statuie a trofeului, iar pe fețele lor de la nord și sud este săpat cu litere mari textul repetat al inscripției, care dă cheia înțelegerii acestui monument cu întreaga lui semnificație: „Zeului Marte Răzbunătorul, împăratul Caesar, fiul divinului Nerva, Nerva Traian Augustul, biruitorul germanilor și al dacilor, marele preot, având puterea tribuniciană a XIII-a oară, proclamat împărat a VI-a oară, consul ales pentru a V-a oară, părinte al Patriei, după ce a învins armata dacilor și pe cea a sarmaților (a ridicat acest trofeu prin grija guvernatorului...)"[1].

Rezultă clar că monumentul a fost înălțat din porunca împăratului Traian, așa după cum s-a realizat și Columna de la Roma, în anul 109. În acel timp — aflăm din inscripții — era guvernator al provinciei *Moesia Inferior* Lucius Fabius Iustus.

La baza trofeului, pe friza cu arme, apar șase statui ale unor prizonieri băștinași, bărbați și femei, trei spre nord și alți trei spre sud. Statuia centrală este redată în picioare, iar cele laterale în poziție șezândă.

Trofeul, principala piesă a ansamblului monumental, are forma maiestuoasă a unui trunchi de copac și poartă cuirasa unui ofițer roman. La stânga și la dreapta lui apar un scut, o banduleră și o sabie mare cu teacă și gardă. Sunt figurate, de asemenea, pe stâlpul de susținere, cnemide și chipuri de meduze cu funcții apotropaice.

În general, piesele decorative ale monumentului au fost lucrate de sculptori-soldați. După câte se constată, unii erau orientali, dacă ținem seama și de apariția pe metope sau merloane a unor arbori specifici acestei zone, cum sunt palmierii. După observații mai atente, chiar și ansamblul trofeului ar fi produsul unor influențe orientale, cu reflexe în arta militară dunăreană.

S-a crezut că monumentul a fost realizat în două faze: una sub Traian, cealaltă sub Constantin cel Mare. Ipoteza se baza pe unele observații potrivit cărora există componente sculpturale cu un mare conținut artistic și altele cu mai puțin și, deci, primele ar fi mai vechi decât celelalte. Observația se corobora și cu unele constatări din structura nucleului de piatră și mortar. În nucleu o bază paralelipipedică din blocuri ciclopice — care ar fi

[1] *CIL* III, 12 467.

format un ax vertical răspunzând în elevație bazelor hexagonale și trofeului — s-a considerat că ar fi reprezentat o fază inițială a nucleului. Cercetările de mai târziu au infirmat acest punct de vedere, acreditându-se unitatea organică și stilistică a întregului ansamblu.

Fără să fie singurul în cuprinsul imperiului, monumentul — cu unele părți componente mai bine păstrate — avea o funcție culturală și politică foarte precisă. El constituia un eficace instrument de propagandă imperială și proclama victoria armatei romane într-un război despre care nu s-a crezut nici o clipă că va fi atât de înverșunat. Monumentul trebuia să atragă atenția asupra sa, asupra triumfului pe care-l simboliza, cu atât mai mult cu cât în vecinătate existau alte două construcții, al căror scop se lega strâns de Trofeu. Primul este un cenotaf, iar al doilea un mausoleu, ambele întărind convingerea că victoria repurtată aici de romani a cerut din partea lor jertfe uriașe.

Cenotaful sau *altarul militar funerar* se află la răsărit de monument cu circa 250 m. Reconstituit grafic, dă imaginea unei construcții prismatice cu câteva trepte la bază. Avem de aici fragmentele unei mari inscripții latine în cuprinsul căreia sunt trecute numele a circa 3 800 de soldați căzuți pe câmpul de luptă: „Împăratul Caesar, fiul divinului Nerva, Nerva Traian Augustul, învingător al germanilor, învingător al dacilor, învestit cu puterea tribuniciană pentru a treisprezecea oară, consul pentru a cincea oară, părintele Patriei, spre gloria și amintirea preavitejilor bărbați care au pierit luptând pentru statul roman în războiul dacic..."[1].

În jurul acestui obiectiv s-au purtat multe discuții, deseori susținându-se o anterioritate a sa în comparație cu Monumentul triumfal. Dar ulterior s-a stabilit sincronismul lor și s-a admis că cel care a intervenit hotărâtor în bătălia de pe platou, aducând victoria de partea romanilor, când totul părea pierdut, a fost comandantul spatelui, acel *praefectus castrorum*, al cărui nume pe inscripție cade în lacună, dar care se pare că a fost înhumat în mausoleul de la miazănoapte de monument.

Tumulul din partea de nord a Monumentului triumfal este un mormânt uriaș, alcătuit din mai multe ziduri circulare, concentrice, dublate în interior de o construcție de lemn în care s-a depus o urnă funerară. Se deduce că aceasta a aparținut acelui *praefectus castrorum*, căzut în bătălie[2].

Artele plastice. Sculptura. Încă de la începutul prezenței romane din Sciția Mică, arta statuară capătă un nou impuls, iar sfera unor astfel de preocupări se lărgește, depășind spațiul litoral al orașelor grecești. Coloniștii romani aduceau cu ei concepții și practici în care se amalgamau influențele grecești și cele orientale cu cele italice, ultimele cu o viguroasă tentă de originalitate. Este greu de precizat ce vor fi găsit noii veniți în spațiul Dunării de Jos din moment ce probele lipsesc, iar cercetările sunt departe de a da răspuns

[1] *CIL* III, 14 214.

[2] M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani* II. *Monumentele romane*, București, 1984, cu toată bibliografia anterioară.

întrebărilor privind manifestările artistice locale. Se nasc curente artistice viguroase, marcate de apariția unor lucrări valoroase, unele specifice atelierelor care funcționau în mediul urban litoral, altele provenind din mediul rural, în care arta este cel mai adesea înlocuită cu produse artizanale. Și în unele și în celelalte cazuri, modelele greco-romane rămân la baza producției sculpturale, în care intervenea producția localnicilor configurată în imagini religioase funerare, proprii lor, încărcate însă de simțire și emotivitate specifice.

În secolele I–III patrimoniul sculptural este uriaș. Avem în vedere stelele funerare în primul rând, fiindcă ele sunt cele mai răspândite. Acestea redau adesea scena banchetului funerar, în care se reconstituie atmosfera familială cu membrii casei grupați în jurul celui care pleacă în lumea umbrelor. Scena este dublată de prezența Cavalerului Trac în ipostaza mortului eroizat. Exemplificăm cu stelele lui Attas Possei de la *Ulmetum* și de la Dulgheru[1], ambele cu aportul artistic provincial și cu impresia bunăstării aceluia care le-a comandat, de bună seamă un proprietar funciar din zonă. Numeroase alte exemplare cu sau fără inscripții se constituie într-un patrimoniu vast, diversitatea lor fiind dată de apartenența la un atelier local sau altul și de talentul, uneori îndoielnic, al cioplitorului. Multe se încadrează în tradiția greco-orientală, altele în sfera influenței romane, transformată într-un specific dunărean prin *interpretatio Romana*, ca la *Troesmis*, *Capidava*, *Sacidava* etc. Notăm că din ultima localitate s-au recuperat zeci de stele funerare refolosite în zidul de incintă al cetății.

Interesantă și unică în spațiul dobrogean este stela funerară de la *Libida* (Slava Rusă) care, sub textul latin, redă foarte realist figura lupoaicei capitoline[2].

Din pietre funerare diverse desprindem natura unor preocupări profesionale. Ne stau la îndemână nenumărate exemplare de basoreliefuri. Amintim între altele pe cea de la *Tomis*, cu numele lui Theocritos, armator și cârmaci: chipul bărbatului în picioare, mai jos inscripția cu numele său și meseria, iar în partea superioară imaginea corăbiei. De un mare interes, dar de o valoare artistică îndoielnică, este stela gladiatorului Attalos, tot de la *Tomis*, ca și cea a lui Skirtos Dakesis, luptător cu aceea *daca* — armă specifică a localnicilor[3]. Toate au trăsături greco-orientale, lucrate în stil roman, degajând un realism viguros, dar cu reprezentări rigide, pline de defecte de optică statuară.

Reprezentativă între operele de marmură este statuia „cetățeanului din *Tomis*" într-o inegalabilă realizare, tipică modelelor greco-romane: cetățeanul poartă toga tradițională, în mână ține un sul (*volumen*), iar capul ușor înclinat se distinge printr-o barbă îngrijită, redată realist, ca și toate celelalte detalii[4].

Statuia unei „adolescente" aduce în prim plan o imagine statică: o tânără îmbrăcată în veșminte drapate până la glezne (χιτών și ἱμάτιον). Totul apare într-o simplitate

[1] *ISM* V, 78, 128.

[2] *ISM* V, 224.

[3] *ISM* II, 186, 340, 344.

[4] Gabriella Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 253–281.

adecvată scopului funerar. De altfel, asemenea veșminte, transparente și ușoare, lăsând să se întrevadă trăsături anatomice redate cu fidelitate, caracterizează portretistica epocii. Multe ne amintesc modelele microasiatice și grecești de tradiție elenistică.

Aceste trăsături caracteristice sunt manifeste și în numeroase piese componente ale tezaurului de statui de la *Tomis*. Cele 24 de statui și basoreliefuri se împart calitativ și stilistic în două categorii: lucrări elevate, de factură greco-romană, și mai multe icoane și statuete care se plasează în producția atelierelor locale, de caracter popular. Între primele se află grupul statuar al zeiței Fortuna asociată cu Pontos, șarpele Glykon, bustul zeiței Isis în costumul unei preotese și edicula funerară cu dublă reprezentare a zeiței Nemesis. Aproape toate datează din secolul al II-lea.

Fortuna, în veșmintele-i obișnuite, într-o atitudine maiestuoasă, păstrează două treimi din dimensiunile reale. În mâna stângă ea poartă *cornu copia*, pe cap are diademă și cu mâna dreaptă se sprijină pe un sceptru. Jos, la picioarele ei, apare minusculul Pontos, bărbos, cu coroana murală pe cap, ce simbolizează cetatea *Tomis*. Ambii sunt protectorii cetății și portului tomitan. Execuția este rafinată, deși redă în chip stereotip modele cunoscute. Aceeași situație o întâlnim și la *aedicula*, în care este redată miniatural, în dublu exemplar, zeița Nemesis între coloane și fronton.

Șarpele Glykon, un unicat pentru întreaga zonă, apare încolăcit pe un mic platou. Corpul lui se înscrie într-un con, al cărui cap semeț se înalță, căpătând înfățișare de ovină, cu părul și urechile umane. Coada se încolăcește și se îngroașă în onduleuri cu suprafețe solzoase specifice reptilei. Este o divinitate adorată pe o întinsă arie din Balcani, dar apariția statuară tomitană se dovedește cea mai reprezentativă pentru pseudo-divinitatea din *Abonuteichos*, asimilată eventual lui Asklepios.

Bustul zeiței Isis, cu îmbrăcămintea adunată într-un *nodus* la piept, are pe cap cornul lunii, de sub care părul cade la spate în 12 onduleuri, probabil lunile anului. Trăsăturile feței sunt ale unei femei mature, care poartă un chip real amintind de soția împăratului Gordian al III-lea, Sabina Tranquillina, ca preoteasă a zeiței Isis.

Statuetele Hecatei, cea arhaizantă a lui Asklepios, unul dintre cei doi Dioscuri cu calul său, icoanele Cavalerului Trac, a celor trei Grații, a lui Hermes sau a Selenei și altele redau stângaci chipuri cu trăsături grosiere în ipostaza religioasă a unor credincioși de condiție umilă, rustică. Din ele au rămas numai esențele ideatice și imagistice, cele care întâmpină cu necesitate opoziția noului curent religios al monoteismului creștin, într-o epocă de mari frământări istorice și ideologice.

Tezaurul, în ansamblul său, constituie una dintre cele mai de seamă descoperiri din ultima vreme, valoarea artistică fiindu-i cu mult depășită de semnificația istorică și religioasă. Îngroparea sa se înscrie în perioada de acerbe convulsii provocate de antagonismul dintre păgânismul în regres și creștinismul în plină ascensiune, fenomen în plină desfășurare la sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor[1].

[1] V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963; Gabriella Bordenache, *Ancora su due sculture di Constantza: Glykon e la Tyche di Tomis*, în SrCl 12, 1970, p. 135–138.

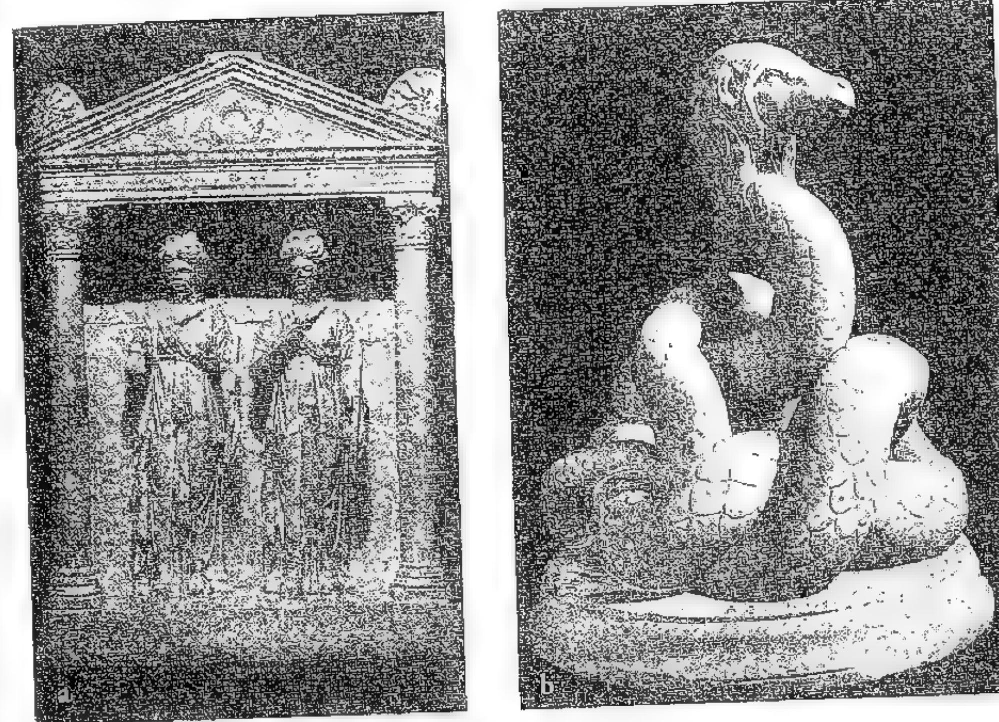

Fig. 35 **a.** Dubla Nemesis, grup statuar votiv din tezaurul de sculpturi descoperit la *Tomis* (Constanța). **b.** Tomis — Glykon. Piesă din tezaurul de sculpturi (secolul al II-lea p.Chr.).

Patrimoniul statuar este foarte bine reprezentat la *Tomis*. De aici provin numeroase exemplare sculpturale, care dovedesc intensa activitate a atelierelor, pentru care marmura este adusă pe corăbii, în port.

Legat de cultul imperial, oficial, se vor înmulți manifestările sculpturale cu statui, busturi, basoreliefuri, redând chipurile diferiților împărați. Încă de la începutul secolului al II-lea metopele Monumentului triumfal de la Adamclisi ne înfățișează figura împăratului Traian, cu trăsăturile care-l caracterizează, individualizându-l categoric în galeria portretisticii din epocă. Ele relevă tradiția oficială a chipului său în ipostaza de *optimus princeps*. Apoi, portretele sale apar pretutindeni în *Moesia Inferior*. Cunoaștem o stelă mare din *Tomis*, rău conservată, și un cap al lui Antoninus Pius de la Vadu, provenit tot de la o statuie a împăratului. Din teritoriul rural al cetății *Durostorum*, cu numeroase *officinae*, s-au recuperat portretele lui Caracalla, Gordian al III-lea și Aurelian. Toate sunt comenzi militare.

Seria acestor piese, cărora trebuie să le adăugăm portretul colosal în bronz al lui Gordian al III-lea de la *Nicopolis ad Istrum*, ar putea continua simultan cu aceea a imaginilor de împărătese, opere ale unor ateliere din provincie sau aduse din alte centre. Dar și acestea erau legate indisolubil de politica și de ideologia epocii privind reprezentarea celor mai

de seamă personaje ale imperiului. În atare ordine amintim că în suita descoperirilor din provincie se cunosc mai multe inscripții de la *Histria*, între care și două baze de statui care au aparținut una Iuliei Domna, cealaltă Iuliei Maesa, ambele în ipostaza de Tyche. Concludent este însă bustul zeiței Isis din tezaurul tomitan, bust cu caracter iconografic.

Această categorie sculpturală demonstrează importanța adorației pentru autocrații Romei, atenția artiștilor fiind concentrată mereu asupra unei execuții fidele și impecabile, mai ales că operele erau destinate să împodobească încăperi oficiale, militare sau administrative, în construcții răspândite pretutindeni.

Sarcofagele sunt și ele deseori prilej de contemplație artistică. În afara ornamenticii obișnuite, unele dintre ele reprezintă simboluri indisolubil legate de credințele și preocupările profesionale ale celor înhumați, din care nu pot fi excluse anumite preferințe de viață. Așa este marele sarcofag de marmură, cu capac în dublă pantă, ale cărui acrotere au flori de acant și chipul Meduzei, iar pe fața principală o *tabula ansata*. Pe fețele laterale se află simboluri care, analizate în parte (bici, clopot, cleşte, balanță cu bour) demonstrează că cel înhumat era un adorator al zeului Men. Sarcofagul se distinge printr-o execuție și printr-un finisaj de excepție; elementele decorative redate cu eleganță se plasează între cele mai de seamă importuri de acest gen din Asia Mică. Apropiat ca înfățișare este și sarcofagul lui Damostratos, fiul lui Heras din *Nicomedia*, pe care apare în acroteră bustul său cu tunică, mâna pe piept, părul scurt și barba rotundă.

Un sarcofag de calcar la *Tomis*, pus de Flavius Neikylos pentru soția sa Flavia Cocceia, redă simboluri strâns legate de practicile intime ale defunctei: pieptene, oenochoe, oglindă, strigilii, pateră, o cutie și altele. Ceva similar ne înfățișează un sarcofag de marmură de la Mangalia, pentru o femeie, ale cărei obiecte de podoabă, de îmbrăcăminte și sumedenie de substanțe cosmetice conservate în recipiente de sticlă o însoțeau în mormânt, osemintele fiindu-i acoperite de zeci de ghirlande din petale de flori carbonizate. Sarcofagele mai deosebite prin ornamentica lor complexă sunt ceva mai rare. Dintre ele amintim pe cel care redă lupta grecilor cu amazoanele, descoperit la Barboşi. Sarcofagele mai simple, de regulă cu o *tabula ansata*, conținând textul inscripției în limba greacă sau latină și cu acoperișul în dublă pantă și acrotere, apar frecvent în cetățile de pe litoral, ca și în cele din provincie, cu precădere pe *limes*[1].

Monumentele funerare se diversifică prin dovezi multiple, cum este marele *cippus* de la *Ulmetum* — în teritoriul rural al *Capidavei* — ridicat pentru C. Iulius Quadratus, *princeps loci*[2]. Pe acest monument apar în basoreliefurile laterale motive prismatice, dar și scene agreste tipice: o pereche de boi și animale la păscut, însoțite de imaginea zeului Silvanus. Pe fața principală, inscripția în limba latină dă numele defunctului și funcțiile sale. Monumentul se impune prin masivitate și o bună realizare plastică. În alte forme și cu o mare diversitate de ornamente, mai simple sau mai complicate, sau cu un conținut obișnuit (unele sugerând viața de dincolo de mormânt), monumente similare se găsesc

---

[1] Maria Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de la Dobroudja*, în RESEE 8, 1970, p. 269–328.
[2] *ISM* V, 77.

pretutindeni în cuprinsul provinciei. Ele ilustrează un simț artistic modest, rezultat al producției artizanale din atelierele răspândite în toate localitățile mai importante, materia primă, piatra, stând la îndemâna tuturor într-o inegalabilă abundență și cu lesnicioase însușiri de prelucrare. Aceeași bogăție litică a înlesnit constructorilor înălțarea nenumăratelor edificii: palate, temple, case particulare sau publice. Toate poartă elemente arhitectonice de o eleganță deosebită. Așa se face că s-au descoperit în pământul Dobrogei sute de fragmente sau piese întregi (arhitrave, frize, frontoane, coloane, colonete, capiteluri) de o mare varietate stilistică etc. Este suficient să cităm imensa arhitravă a unui templu de la *Tomis* construit în anul 162, când guvernator al provinciei era M. Servilius Fabianus sau piesele din atelierul de prelucrat marmura din portul aceluiași oraș. Atelierul era aprovizionat cu blocuri mari de marmură aduse din Asia Mică și depozitate pe mal, unde se transformau pe loc în componente ale unor importante construcții. Încă de mai multă vreme s-au recuperat de aici fragmente de „plafoniere", patru pilaștri pătrați de marmură și unele capiteluri în curs de lucru. În 1958–1959 au fost degajate și alte mostre: o arhitravă imensă, o cornișă, două capiteluri de cant și partea superioară a unui sarcofag. Ca și precedentele, unele se aflau în curs de sculptare, altele numai de decroșare; numai câteva erau finisate. Toate se disting prin multă finețe și prin eleganță.

Pictura. Ornamente picturale se găsesc în special la *Tomis*, mai puține în restul provinciei. Ele se conservă cu precădere în morminte. Lângă Ostrov, în sud-vestul Dobrogei, lângă „Regie", o cameră funerară din cărămizi mari păstra o interesantă frescă cu busturile celor înmormântați și mai multe imagini de flori pictate pe laturile bolții ori pe peretele de la intrare, totul în culori ocru- roșu, ocru-venețian, roșu carmin, verde de China etc. Deși într-o stare precară de conservare, imaginile au parcă trăsături bizantinizante. Mormântul este datat în secolul al II-lea.

Lăsând de o parte unele ornamente pictate din morminte în plăci de calcar, tencuite în interior, descoperite la *Tomis*, ne vom opri asupra celui mai de seamă monument pictat al antichității romane din *Moesia Inferior*: mormântul de la Constanța, descoperit ocazional în anul 1988, pe malul mării, în partea de nord-est a peninsulei. Este un mormânt hypogeu, realizat din piatră și din cărămizi legate cu mortar, cu camera sepulcrală de 2,80 x 2,30 x 2,05 m. Realizată în culori vegetale, întreaga frescă, plină de prospețime și luminozitate, foarte bine conservată, provoacă o mare emoție artistică. Vie și nealterată, ea se impune prin naturalețe și realism. Fresca îmbină scheme de conținut antropomorf și zoomorf, care alternează cu motive geometrice și vegetale, în registre echilibrate, bine calculate, dar în ansambluri diferențiate de la un perete la altul. În partea inferioară a întregii încăperi apar registre verticale, de forma unor „stele" și în culori închise. Sus, un brâu le desparte de spațiile figurate aflate imediat sub platformă, care la rându-i alcătuiește un cadru cu ornamente stereotipe: arabescuri rezultate din intersecția unor „panglici" care aleargă ondulându-se, din jocul meandrelor descrise rezultând „astragale" ori „solzi". Pe peretele de sud se impune scena celor patru porumbei redați într-un cadru floral, schematizat. Pe peretele opus se află un grup de patru potârnichi, care se joacă

în jurul unei cupe de grădină. La dreapta, decorul este completat cu o imagine amuzantă: dintr-un coș tronconic răsturnat se varsă fructe (boabe) cu care se hrănește un iepure. Lipsește volumetria și perspectiva, imaginea fiind adusă spre bidimensional. La răsărit domină siluetele elegante a doi păuni grațioși, între arbori stilizați. Ei au în față un coș cu fructe. Dar scena cea mai completă a întregului ansamblu decorativ apare pe peretele septentrional, opus intrării. În suprafața arcuită de sub tavan se găsește în toată splendoarea ei scena „banchetului funerar" — numai între bărbați. În jurul unei mese centrale, rotunde, redate în perspectivă frontală, apar șapte bărbați: cinci așezați pe o sofa semicirculară — unii cu cupele înălțate, alții rind să apuce niște obiecte (indefinibile) de pe masă. De o parte și de alta, doi tineri sunt întinși pe sofa. La extreme stau în picioare servitorii, unul cu o oenochoe într-o mână și cu o pateră în cealaltă, iar secundul având o amforetă și un obiect neidentificat.

Toate personajele poartă vesminte tipic romane, realizate în culori închise. Întregul ansamblu se completează cu arbori schematizați, ale căror trunchiuri se termină cu smocuri.

Întreaga scenă se asamblează armonios. Ca pretutindeni, demarcarea contururilor este precisă, într-un colorit viu și cu tonalități bine găsite în spațiul atât de aerisit, vrând parcă să sugereze desfășurarea banchetului sub cerul liber.

Dezlegarea semnificației din această scenă insolită ține de determinarea obiectelor semicirculare, cu capete lipite printr-o lamelă zimțată, aflate pe masă. Scena pare că arată un ritual inițiatic, o ipostază a unei libații, mai degrabă decât un dineu obișnuit. Totul sugerează o descendență a subiectului din arta păgână, care pare a fi o tradiție legată de cultul morților. Studiul banchetelor din catacombele de la Roma arată că imagistica amintește parcă de viitoarele scene creștine, deși s-ar putea contesta caracterul său realist și, de asemenea, aspectele euharistice și liturgice. Simbolul așa-numitului *refrigerium* se interpretează ca o parte a banchetului funebru, înscris în tradiția încă vie a cultului morților.

Fresca tomitană se plasează în contextul arheologic al uneia dintre necropolele tomitane din secolele II–III. În jurul său zecile de morminte cercetate ocazional indică o tradiție păgână. Nimic de aici nu ne apare a fi creștin. Desigur, sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea, când pare să se dateze mormântul pictat, reprezintă sincretismul specific trecerii de la păgânism la crestinism cu numeroase transformări de ordin spiritual.

Orfevrărie, bronzuri. Necropolele tomitane și mai multe morminte de la *Capidava*, *Callatis* și *Durostorum* au făcut posibilă recuperarea unui lot mare de bijuterii și de piese de bronz, datând din primele trei veacuri ale prezenței romane la Dunărea de Jos și Marea Neagră. Și în acest spațiu asistăm la proliferarea unei adevărate mode. În afara fanteziei creative se afișează un lux ostentativ. De cele mai multe ori, la bijuterii accentul este pus pe efectele pietrelor prețioase, semiprețioase sau din pastă de sticlă, plate sau bombate, cu forme ovale, rotunde sau pătrate, lustruite sau cu decor gravat (geme) ori în relief (camee). Gemele și cameele constituie partea cea mai bogată și mai variată a numerosului lot de bijuterii descoperite mai ales în necropolele tomitane.

Cameele au fost larg utilizate pentru broșe, pandantive, inele și cercei. Sunt de menționat, pentru calitățile lor artistice deosebite, câteva piese care provin din necropolele de la *Tomis* și *Capidava*. Astfel, la *Tomis* s-a descoperit un pandantiv de aur cu camee ovală din sardonix în două straturi, decorată cu portretul unei tinere purtând o coafură elegantă ce amintește de Iulia Domna. O alta, împodobită, de asemenea, cu un portret feminin, a fost prinsă pe discul unui cercel. De la *Capidava* provine un inel cu camee lucrată în sardonix în două culori, pe care este reprezentat bustul unui personaj masculin într-o poziție hilară. Altă piesă, tot de la *Capidava*, este un medalion cu camee din sardonix, ce redă bustul unei femei, probabil Iulia Domna.

Printre numeroasele podoabe descoperite în așezările romane din Dobrogea și databile în aceeași epocă enumerăm: inele duble pentru două degete, cercei, pandantive, ciorchini de struguri, delfini etc., brățări în torsadă, coronițe, diademe, ace de păr, coliere constituite, după tradiția elenistică, din lănțișoare cu pandantive multiple și de forme variate.

Cercetările arheologice au înlesnit cunoașterea unui foarte variat repertoriu în obiecte de artă și artizanale din bronz și argint. Un loc aparte îl ocupă coifurile de bronz din necropola cetății *Durostorum* — reședința legiunii *XI Claudia* —, coifuri cu o complexă și interesantă ornamentică realizată prin turnare, adecvată scopurilor funcționale: apărători pentru luptătorii care se întreceau în arenă, dar și părți ale unor costume purtate de ofițerii care intrau victorioși într-un oraș.

În rosturile funerare se integrează masca de la Hârșova, iar la înzestrarea și înfrumusețarea locașurilor sacre serveau nenumăratele statuete care redau chipurile unor divinități bine cunoscute în panteonul local. Acelorași scopuri serveau vasele elegante descoperite în necropolele tomitane: oenochoai, ulcioare, opaițe, recipiente pentru ofrande etc. Lor li se adaugă oglinzile, de o mare varietate (de regulă cu formă discoidală), inele, brățări, fibule, catarame, aplice, strigilii cu mânere frumos împodobite și altele. Cunoaștem, de asemenea, reprezentări ale unui picior masculin, cu sanda, provenind de la statuia unui demnitar local și părți ale unei gambe de cal provenind de la o statuie ecvestră.

În sfârșit, bronzul servea pentru turnarea monedelor în atelierele de la *Histria*, *Tomis* și *Callatis*, repertoriul numismatic al Dobrogei, extrem de bogat, fiind binecunoscut.

Cultele religioase. Pătrunderea și practicarea cultelor greco-romane în mediul autohton al Dunării de Jos declanșează, alături de urbanizare, de colonizare, de viața militară, de practici comerciale și artistice etc., un puternic proces de romanizare. Calea cea mai lesnicioasă a asimilărilor și a împământenirii diverselor divinități era facilitată de *interpretatio Romana*, modalitate de adaptări ale unor credințe și practici artistice la mediul local.

Viața religioasă se organizează de timpuriu, începutul fiind dat și de impunerea cultului imperial condus de un *archiereus* sau *sacerdos provinciae*, așezat și în fruntea adunării provinciale de la *Troesmis*[1]. El era ajutat și de un *flamen Augusti municipalis*, de *seviri Augustales* și de *sodales*.

[1] *ISM* V, 151, 194.

Încă de la începutul erei creștine la *Histria* se practica acest cult[1], ca și în celelalte centre grecești, din moment ce Ovidius îl amintește în scrierile sale din exil. La o ceremonie dedicată acestui cult, poetul a fost ales chiar *agonothet*, fapt ce îi prilejuiește mărturisirile:

„Evlavia mea încă se știe-aici: altarul
Lui Caesar toată lumea îl vede-n casa mea.
Acolo e și fiu-i și augusta-i preoteasă,
Zei mari, cum e și zeul ce-a fost făcut acum".[2]

Multe dintre divinitățile grecești fuzionaseră deja cu cele romane chiar în medii mediteraneene. Aici, pe țărmul Pontului Stâng, se realizează o altă sinteză: divinitățile greco-romane sunt receptate de localnicii traco-geți, iar băștinașii participă la alambicarea credințelor din provincie, din moment ce principala lor divinitate, Eroul Trac sau Cavalerul Trac, este adoptat de noii veniți. Sub numele de Heros sau Heros Domnus, ca zeu chtonian, el se impune în panteonul local, purtând adeea diferite epitete: Dosaenos, Heros Invictus, Heros Katoikadios (domesticus), Heros Manimazos sau Manibazos ș.a. Într-o inscripție (altar) din *Durostorum* apare expresia: Heroni Suregati *eidemque praehibendi*, ceea ce ar desemna o variantă analoagă, locală, Suregati.

Deseori Heros apare asociat cu alți zei: cu Dionysos, ca în tezaurul de la *Tomis*; cu Cybela, cum arăta un relief tomitan sau cum este atestat în dedicația pentru (H)eros și Domnus, a unui colegiu de orientali romanizați, patronat de *mater Romanorum*.

Imaginile plastice ale zeului, de călăreț în galop cu mantia fluturând, simbolizează defunctul eroizat, după concepția tracilor[3].

Se pare că participarea localnicilor la îmbogățirea patrimoniului religios greco-roman este mai mare, dacă se verifică atributele care trădează latura henoteistă desprinsă din denumirile Deus Sanctus Apollo (*Tropaeum Traiani*) sau Pluto Sanctus și Domna Proserpina de la *Durostorum*.

În mediile rurale, ca și în cetățile aflate de-a lungul Dunării și în *canabae*, își fac apariția, mai ales prin soldați, zeii oficiali romani: Iupiter Optimus Maximus și Iuno Regina. Sunt repede asimilați, în numele lor ridicându-se temple, așa cum întâlnim în teritoriile de la *Noviodunum* și de la *Durostorum*.

Preocupările agrare ale locuitorilor din regiune fac posibile asimilări de zeități venite din Italia, adaptate realităților din regiune. Așa sunt Silvanus, în forma întâlnită în inscripții de Silvanus Sator (semănătorul), ca zeu al pădurilor, dar care devine agrest, Dionysos, foarte popular, prezent și pe reprezentări în mediul rustic, singur sau asociat. Acolitul său, Priap, apare în statuarie, în mai multe centre ale provinciei. Ceres, singură sau asociată cu Liber Pater ori cu Pluto și Proserpina — triada eleusină — apare reprezentată frecvent.

[1] *ISM* I, 146.
[2] Ovidius, *Ex Ponto*, II, 8, 7–14.
[3] N. Hampartumian, *Corpus cultus equitis Thracii* IV, Leiden, 1979.

Nenumărate alte divinități sunt menționate într-o mare diversitate de inscripții, în primul rând divinitățile subpământene, Dii Manes. Pe Nemesis, în dublă ipostază, o găsim în *aedicula* din tezaurul de la *Tomis*, Heracles, fondatorul legendar al cetății *Callatis*, este reprezentat în zeci de monumente, edificatoare fiind epigrafa callatiană, unde eroul are epitetul de Farangeites — ripensis. Adăugăm apoi pe Minerva, Apollo, Marte, Mars Conservator, Mars Ultor (răzbunătorul) de pe Monumentul triumfal de la Adamclisi, Neptunus Augustus, Fortuna Redux, Nimfele, Genius Loci, Genius Vici.

Tezaurul statuar de la *Tomis* aduce în prim plan pe Fortuna cu Pontos, zeița abundenței în accepțiunea de Pontia sau Pelaghia, Glykon, Isis, Hecate, Asklepios ș.a.

De la *Tropaeum Traiani* provine o inscripție dedicată de un negustor de la *Olbia* lui Iupiter Olbiopolitanus, iar la *Histria* și *Tropeum Traiani* Zeus este adorat ca Ombrimos, aducător de ploaie. Dioscurii sunt uneori identificați cu Cabirii, cărora în unele orașe grecești li s-a ridicat câte un samothrakion.

Multe divinități originare din medii mai îndepărtate se vor dubla prin sens și semnificație cu cele găsite la fața locului, de unde explicația dubletelor: Sabazios–Dionysos, Liber Pater–Bacchus, Artemis–Bendis sau Zeus–Zbelthiurdos etc., toate încă foarte active în primele trei veacuri ale erei noastre.

Acest cortegiu al panteonului sacru de la gurile Dunării se mărește la începutul epocii Principatului, când soldați, marinari, negustori și nenumărați alți neofiți, aduc noi credinte, unele misterice, altele de mântuire, cel mai adesea accesibile numai inițiaților, care le împărtășesc apoi la nenumărați oameni, conducând chiar la crearea de asociații. Asistăm la proliferarea unor culte și sărbători închinate unor divinități orientale, ca Isis, Cybela, Attis, Mithras, Sarapis etc., legate mai întâi de un cerc restrâns de credincioși și mult mai largi ulterior. Se extind deci cultele universaliste, Mithras ocupând un loc proeminent, cu diferitele sale epitete: Deus Invictus, Deus Bonus, Mithras Invictus, Helios Mithras Aneiketos sau Deus Sanctus. Îi vor fi apoi asimilate alte divinități ca Iupiter, Cybela, Sarapis, ceea ce duce la o răspândire a cultelor răsăritene.

Adorarea zeilor se practica într-un anumit cadru și în anumite zile ale anului calendaristic, motiv pentru care s-au constituit asociații și colegii. O asociație de la *Tomis* era prezidată de o femeie — *mater Romanorum subscriptorum* — și o avea drept patroană pe Cybela. Altele, din același loc, aminteau fie aceeași divinitate, fie altele: pe Attis, *dendrophorii* sau pe *arhidendrophori*. Isis, Sarapis, Dionysos și Dioscurii aveau pretutindeni colegii bine constituite (*thiasoi*).

Într-o inscripție de la *Histria*, un subofițer roman, Iulius Severus, preot al lui Mithras, are în subordine mai mulți militari și un pontarch. În contextul limesului dunărean, mai mulți ofițeri de la *Durostorum* au format o asociație sub oblăduirea Cavalerului Trac, Heros Surgetes, iar la *Ulmetum*, zeul Silvanus Sator își avea adoratorii recrutați într-un colegiu de *consacrani*.

Sărbătorile consacrate unor divinități, existente în orașele grecești încă din epoca elenistică, se mențin și se amplifică în epoca romană: Hermaia, pentru Hermes, celebrate de asociațiile tinerilor — efebi; Targheliile, în cinstea lui Apollo și a Artemidei; Apaturiile,

pentru Poseidon; Dionysiile, pentru Dionysos, organizate de agonotheți etc. În timpul celebrării lor, aveau loc întreceri gimnice, muzicale, poetice.

Ca zeiță a roadelor, Demeter apare ca subpământeană, adorată într-un cerc de credincioși, așa cum îi întâlnim la *Callatis*, iar Dioscurii sunt considerați protectori ai marinarilor și ai corăbierilor. Tot la *Callatis* se sărbătorea, pentru împărați, Caesarea, legată de cultul imperial.

Cultului morților i se consacra Rosalia, sărbătoarea trandafirilor care, după cât se pare, a fost adusă în *Moesia Inferior* din Italia și era legată de cultul lui Silvanus, căpătând caracter exclusiv agrest. Diombria reprezenta ziua în care oamenii, în frunte cu preoții lor, cereau zeilor ploaie.

În orașele grecești de pe litoral întâlnim sărbătoarea Panegyris, când se distribuiau premii, se inaugurau diferite lucrări publice, se aduceau prinosuri de recunoștință zeilor pentru binefacerile lor, oamenii se rugau pentru sănătatea împăratului, a guvernatorilor și se cerea prosperitate țării[1].

Creștinismul. Orizontul mistic mult lărgit în epoca păgână permite apariția și proliferarea unor sincretisme și credințe mistice de sorginte orientală — siriană și evreiască — care modifică treptat substratul tradiției păgâne. Contextul spiritual atât de complex favoriza obiectivitatea noii credințe, cea creștină, monoteistă. Dumnezeul universal recepta conștiința ca un rezultat legic și logic, izvorât din necesități sociale și filosofice din epocă. Noua învățătură capătă dimensiuni nebănuite și prefigurează ecumenismul creștin. Primii pași se fac în Orientul Apropiat, de unde, după răstignire, învierea și înălțarea la cer a Mântuitorului Iisus Christos, credința în trinitatea divină — Tatăl, Fiul și Duhul Sfânt — este prinsă în litera Evangheliei și răspândită în toate cele patru puncte cardinale de către Sfinții Apostoli.

În părțile Pontului Stâng se produce de timpuriu marea operă de evanghelizare, chiar din a doua jumătate a secolului I p.Chr. În acest sens avem mărturiile scriitorului creștin Tertulian, care spune: „Căci în cine altul au crezut toate neamurile, decât în Christos care a venit? Căci în cine altul s-au încrezut neamurile: parții și mezii ... diferite neamuri din provinciile Galliei și regiunii britanilor, inaccesibile pentru romani, dar supuse lui Christos; și cele ale sarmaților, ale dacilor, ale germanilor, ale sciților și ale multor altor neamuri și ale multor insule necunoscute nouă și pe care abia putem să le numărăm? În toate aceste locuri se rostește numele lui Christos care a venit"[2].

Istoricii sunt în general de acord în a vedea, în regiunea dintre Dunăre și Mare, provincia „Sciția Mică", numele locuitorilor „sciți" amintind enclavele acestei etnii care a trăit în zonă și care a fost preluat și în cadrul reformelor lui Dioclețian. Este efectul unei asimilări generalizatoare, integrând neapărat pe locuitorii băștinași, geți sau traco-geți. Aceștia se vor numi în izvoarele literare ale epocii „sciți".

[1] *ISM* I, II, III, V, indici privind viața religioasă.
[2] *Adversus Iudaeos*, VII, 4.

Din versetul biblic desprins din *Epistola Sfântului Apostol Pavel către Coloseni*[1] mai aflăm că „acolo unde nu mai este elin și iudeu, tăiere împrejur și netăiere împrejur, barbar, scit, rob ori liber, ci toate și întru toți Christos". Această informație confirmă prezența Sfântului Apostol Andrei în ținuturile sciților, cu precădere în Sciția Mică.

Intervalul de timp dintre perioada de început a evanghelizării și data când scrie Sfântul Hippolit Romanul către sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea — deci cu mult înaintea lui Eusebius — care scria că „Andrei a rostit (cuvântul Evangheliei) sciților și tracilor " nu este mare.

Eusebius are deci temeiuri solide și informații sigure, în baza cărora afirmă: „Când Sfinții Apostoli și ucenici ai Mântuitorului nostru s-au împrăștiat peste tot pământul locuit, Toma, după spusele tradiției, a luat țara parților, Andrei — Sciția, Ioan — Asia, unde și-a petrecut viața până ce a murit la Efes..."[2].

Izvoare istorice mai târzii menționează numele Sfântului Apostol Andrei, uneori în circumstanțe geografice și etnice mai confuze.

Dar, supuse unui examen riguros, vin și ele să confirme asertiunile de mai sus[3].

Dobrogea este cuprinsă organic în procesul de evanghelizare încă din timpul Sfântului Apostol Andrei și a ucenicilor săi. Conexiunile uriașe ale acestui amplu proces pătrund în straturile etnice în curs de fuziune, urmând apoi evoluția firească a istoriei. Credința creștină apare și se dezvoltă între Dunăre și mare, o dată cu factorul uman rezultat din amestecul locuitorilor de bază din zonă. Dacă în primele veacuri învățătura creștină este nevoită să se opună intoleranței păgâne întreținută puternic de administrația imperială, după Edictul de la Milano (anul 313), ea se manifesta liber, alături de cultele păgâne și va triumfa pretutindeni. În spațiul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră, urmele elementare ale practicilor creștine sunt prezente pretutindeni, aici etnogeneza românească a integrat organic învățătura creștină.

[1] *Coloseni*, 3, 11.
[2] *FHDR* II, p. 15.
[3] D.M.Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 481 și urm.; V. Lungu, *Misionarismul și începuturile creștinismului în Scythia Minor*, în Pontica 25, 1992, p. 289–290; Em. Popescu, *Christianitas Daco-Romana*, Bucuresti, 1994.

Capitolul VII
MOESIA NORD-DUNĂREANĂ ȘI NORD-PONTICĂ

Intenția Romei de a-și extinde teritoriile astfel încât să aibă drept granițe obstacole naturale, precum Rhinul, Dunărea, Eufratul a necesitat o perioadă îndelungată pentru a fi înfăptuită. În final, s-a impus și o depășire a acestor limite, în vederea unei consolidări și a unei securități sporite.

Problema frontierei dunărene este inseparabilă de politica pontică a Romei în epoca republicană și cea imperială, mai ales în timpul și după luptele cu Mithridates al VI-lea Eupator. Războaiele civile și încercarea de a rezolva multiplele probleme pontice și de la Dunărea de Jos prin regatul clientelar odris au amânat o vreme marile acțiuni, care vor duce la tratate de alianță sau stăpânire efectivă, într-o zonă în care trebuiau conciliate interesele romane cu cele ale orașelor grecești și ale populațiilor autohtone.

Acțiunile militare romane relativ numeroase în timpul lui Augustus și formarea provinciei Moesia (anii 1–4 p.Chr.) au marcat începutul unor rezolvări parțiale[1]. Prezența armatei romane în nord-vestul Mării Negre este atestată în anul 57 p.Chr., când trupele romane au fost solicitate de conducerea orașului *Chersones*, asediat de sciți. Transformări majore pot fi consemnate în „quinquenniul de aur" al domniei lui Nero și, mai ales, prin măsurile întreprinse de Ti. Plautius Silvanus Aelianus, care a fost și guvernator în Moesia. Analiza detaliată a realizărilor lui Plautius Aelianus, expuse în binecunoscuta inscripție tiburtină, a contribuit la o mai bună înțelegere a politicii romane față de orașele grecești de pe țărmurile Mării Negre și de la Dunărea de Jos în deceniile 6–7 ale secolului I. Epigrafa de la *Tibur*[2] a constituit, de asemenea, de mai bine de un secol, baza unor considerații asupra aspectelor juridice ale relațiilor Imperiului roman cu unele state și populații de la Dunărea de Jos și a consecințelor mutării a 100 000 de transdanubieni în imperiu. Pentru zona din care au fost dislocați cei 100 000 de transdanubieni au fost propuse teritorii din preajma gurilor Dunării, din Oltenia, din Muntenia, din sudul Moldovei sau din ținutul pruto-nistrean.

Cetățile și așezările geto-dacice din sudul Moldovei (Barboși–Galați, Poiana – jud. Galați) își continuă existența și după anul 62, astfel că locul însemnatei depopulări nu

[1] Vezi mai sus, p. 291.
[2] *CIL* XIV, 3 608 = *ILS* 986.

poate fi în această zonă. Cât privește o nouă numărătoare a anilor, începând cu anul 56–57 în orașul *Tyras*[1], ea este anterioară schimbărilor din teritoriul pruto-nistrean, datorate acțiunilor lui Plautius Aelianus. În acel an Nero a acordat substanțiale privilegii orașelor grecești, între care scutirea de vamă. Se pare, deci, că anul 56–57 trebuie considerat moment al unei mai mari apropieri, fără a coincide cu anul includerii orașului *Tyras* în granițele Moesiei. Anul în care constatăm prezența vulturului roman și a însemnelor senatului pe monedele de la *Tyras*, în timpul domniei lui Vespasian, ar putea să constituie totuși un semn al noii situații juridice, chiar dacă prezența unei garnizoane romane la *Tyras* este semnalată abia la începutul secolului al II-lea.

Asupra problemei începuturilor stăpânirii romane la nord de Dunăre unele clarificări pornesc de la un alt însemnat document — Papirusul Hunt. Raportul anual (*pridianum*) al cohortei *I Hispanorum*, care menționează deplasările sau locul de staționare al trupei *intra provinciam* notează: *Pirob[o]ridavae in praesidio, Buridavae in vexilla[t]ione, trans Danuvium in expeditionem*[2].

Localizările și mai ales momentul acestor deplasări au prilejuit numeroase ipoteze, cele mai multe plasând evenimentul între anii 99 și 105.

Cât privește mențiunea orașului *Tyras extra provinciam*, conform primei lecturi, ea s-a dovedit a fi inexactă la noua lectură *Kas[t]rae* a lui R.O. Fink, conform căreia în *pridianum* nu figurează numele orașului de la limanul Nistrului.

Datarea Papirusului Hunt în anul 99 nu se mai poate susține, deoarece unele presupuneri au fost confirmate de inscripția descoperită la Rasova cu numele lui Lucius Fabius Iustus, guvernator al *Moesiei Inferior* între anii 105 și 108.

Localizarea *Piroboridavei* la Poiana, care se sprijinea și pe această datare mai timpurie a documentului descoperit în Egipt, este, astfel, și mai nesigură. Cele mai târzii monede din cetatea getică de la Poiana datează din epoca lui Vespasian, dar peste nivelul în care ele au fost găsite există un alt nivel, fără monede. Localizarea *Piroboridavei* la Poiana se baza și pe ipoteza că, prin pacea dintre Domițian și Decebal, împăratul roman ar fi obținut și teritoriile din sudul Moldovei. Cercetările de la Barboși–Galați, între altele, infirmă această ipoteză, pentru că materialele arheologice și numismatice dovedesc existența cetățuii până în anii primului război dintre Traian și Decebal. Construirea imediată a unui *castellum* de pământ și apoi de piatră peste cetățuia geto-dacică de pe înălțimea „Tirighina" face mai plauzibilă plasarea la Barboși–Galați a locului de garnizoană temporară pentru *Cohors I Hispanorum*. Urmele unui *castellum* de pământ au fost descoperite și în cartierul Dunărea, la est de „Tirighina". O țiglă cu ștampila NEP, descoperită relativ recent la Barboși, are între posibilele lecturi și *N(umerus) E(xploratorum) P(iroboridavensis)*.

Oricum, interesele romane pentru zona nord-vest pontică și de la Dunărea de Jos se amplifică substanțial după formarea provinciei Dacia. Drumuri maritime, fluviale și de uscat legau de Dacia provinciile răsăritene și provincia ponto-dunăreană *Moesia Inferior*.

[1] *CIL* III, 781.
[2] *FHDR* I, p. 470.

Drumul de la *Aquincum* la *Tyras* prin *Porolissum* și apoi prin trecătorile Carpaților continua pe valea Trotușului și a Siretului pe la Barboși–Galați către Orlovka și Ismail, unde sunt semnalate și vestigiile unui drum roman și mai departe spre *Tyras*.

Inscripția de la Corint pentru C. Caelius Martialis[1] precizează că, în urma celui de-al doilea război daco-roman, întreaga Dacie a lui Decebal a fost cucerită. Dar se știe că numai o parte a ei a fost colonizată și inclusă în imperiu. Sfârșitul cetăților geto-dacice de pe Siret (Barboși și Poiana – jud. Galați, Brad și Răcătău – jud. Bacău), ca și a celor din zona montană și submontană a Moldovei (Bâtca Doamnei – Piatra Neamț, Piatra Șoimului – jud. Neamț, Titelca – Tisești, Târgu Ocna, Moinești – jud. Bacău), este, pentru cele mai multe, la începutul secolului al II-lea. În cazul Barboși – Galați și Bâtca Doamnei – Piatra Neamț, castrul de pământ de pe valea Bistriței și urmele acțiunilor militare romane sunt relevate și de cercetările arheologice.

La începutul domniei lui Hadrian, precum se știe, a avut loc și părăsirea unor întinse teritorii extra-carpatice, cuprinse sub Traian între granițele Imperiului roman. Se constată că doar sudul Moldovei a fost colonizat, valul Șerbeștii Vechi – Tulucești de la Siret la Prut — construit foarte probabil în timpul împăratului Hadrian — formând acest limes transdanubian al *Moesiei Inferior*. Putem presupune existența unor zone de influență și de supraveghere, din care nu lipsea, desigur, drumul de pe valea Trotușului până la trecerea munților în Dacia. Limitele acestor zone rămân ipotetice, căci materialele romane sunt prezente în toate așezările daco-carpice din secolele II–III (vezi, în acest volum, capitolul *Dacii liberi din Moldova*).

La Barboși–Galați, pe un promontoriu al dealului „Tirighina", care domină împrejurimile, în zona de vărsare a Siretului în Dunăre, a fost construit, în timpul împăratului Traian, peste ruinele unei cetăți geto-dacice, un *castellum* de pământ și apoi de piatră. Cea mai timpurie inscripție pentru împăratul Traian datează din anul 112, pe când era guvernator al *Moesiei Inferior* P. Calpurnius Macer Caulius Rufus[2]. Total inaccesibilă pe latura estică și foarte greu pe cea sudică, cetatea geto-dacică, apoi *castellum*, avea un șanț de apărare la nord și intrarea pe latura vestică. Pentru utilizarea maximă a spațiului, acest *castellum* avea un perimetru heptagonal, diferit (dar nu fără analogii) de al celor mai multe *castella* ale epocii, obișnuit patrulatere. Despre unele inscripții și starea vestigiilor romane de la sudul orașului Galați în evul mediu târziu dispunem de însemnări datorate lui Miron și Nicolae Costin, lui Dimitrie Cantemir și de o interesantă micromonografie scrisă de G. Săulescu. Din *castellum* se mai păstrează acum o parte a zidului de incintă pe latura estică, turnul din colțul sud-estic și unele amenajări interioare.

Trupele care au staționat la Barboși, conform inscripțiilor pe piatră și țiglelor ștampilate, sunt: *vexillationes* din legiunea *V Macedonica*, a cărei garnizoană a fost până în anul 167 p.Chr. la *Troesmis*, și din legiunea *I Italica* de la *Novae*. O singură epigrafă menționează

[1] AnnÉp, 1934, 2.
[2] *ISM* V, 292.

un centurion al legiunii de la *Troesmis*, dar țiglele cu ștampila ei sunt frecvent întâlnite în cele mai multe complexe de locuire, iar detașamentul acestei legiuni a avut un rol important în începuturile și în consolidarea vieții romane de la Barboși[1].

La cele două inscripții, datorate unui *centurio* și unui *medicus* din legiunea *I Italica*, se alătură o singură țiglă cu ștampila LEG·I·ITAL.

O trupă auxiliară, care prin numărul țiglelor cu ștampilă descoperite în toate cele trei niveluri din *castellum* pare să fi staționat o perioadă mai lungă, nu numai între anii 145 și 162, este *Coh(ors) II Matt(iacorum)*. Efectivul acestei unități este controversat. După unele opinii, cohorta era *quingenaria*, iar după alții *milliaria equitata*[2].

Flota dunăreană a Moesiei (*Classis Flavia Moesica*), cunoscută deocamdată prin ștampilele de pe țigle și de pe olane, a putut avea un rol major încă din perioada construirii *castellum*-ului cu piatră din Munții Măcinului. Zona în care se presupune că a funcționat portul, la sud-est de *castellum*, este acoperită de construcții moderne. Ștampilele tegulare ale acestei unități de marinari cunosc o oarecare diversitate în marea lor răspândire din întreg spațiul pontic și danubian. Tipologia lor (CL·FL·M, CLA F·M, CL·FL·MY ș.a.) nu poate servi și la stabilirea unei cronologii strânse, reduse la cel mult o jumătate de secol. Numai în cursul cercetărilor de la cavoul roman din cartierul Dunărea au fost descoperite 55 de țigle cu ștampila CL FL MY[3].

Țigla cu ștampila NEP, amintită cu prilejul discutării Papirusului Hunt, ar putea eventual conține mențiunea unor *exploratores* — *N(umerus) E(xploratorum) P(annoniorum)* dacă admitem această versiune de lectură pentru cele trei litere.

Transferarea în Dacia, la *Potaissa*, a legiunii *V Macedonica* și multiplele războaie ale Romei în timpul lui Marcus Aurelius au impus sporirea efectivelor de militari și construirea unui nou castru (anul 170), care a inclus în perimetrul său și vechiul *castellum*. O mare parte a spațiului de la vest de *castellum*, pe care a fost edificat castrul, fusese ocupat înainte de cea mai timpurie dintre necropolele romane de la Barboși[4].

Faptul că în mormântul principal al unui tumul cu cercuri de piatră care este situat în perimetrul castrului au fost găsite trei monede de bronz, toate de la Claudius al II-lea Gothicus, la care se adaugă și alte materiale databile în ultimele decenii ale secolului al III-lea (trei amfore, un opaiț și o fibulă cu butoni în formă de ceapă), arată că sfârșitul castrului ar putea fi plasat, cu mare probabilitate, în anii retragerii aureliene din Dacia. Deocamdată, nu dispunem de complexe și materiale arheologice care să se constituie în verigi clare între ultimele decenii ale secolului al III-lea și epoca constantineană, perioadă în care ar putea fi datate ruinele turnului poligonal de pe promontoriul „Tirighinei" și urmele de locuire indicate de cele câteva monede din secolul al IV-lea și de la începutul veacului următor. Este foarte probabilă o însemnată restrângere și reutilizare a fortificațiilor vechiului *castellum*.

---

[1] *ISM* V, 297, 299, 305, 307.
[2] *ISM* V, 306.
[3] *ISM* V, 308.

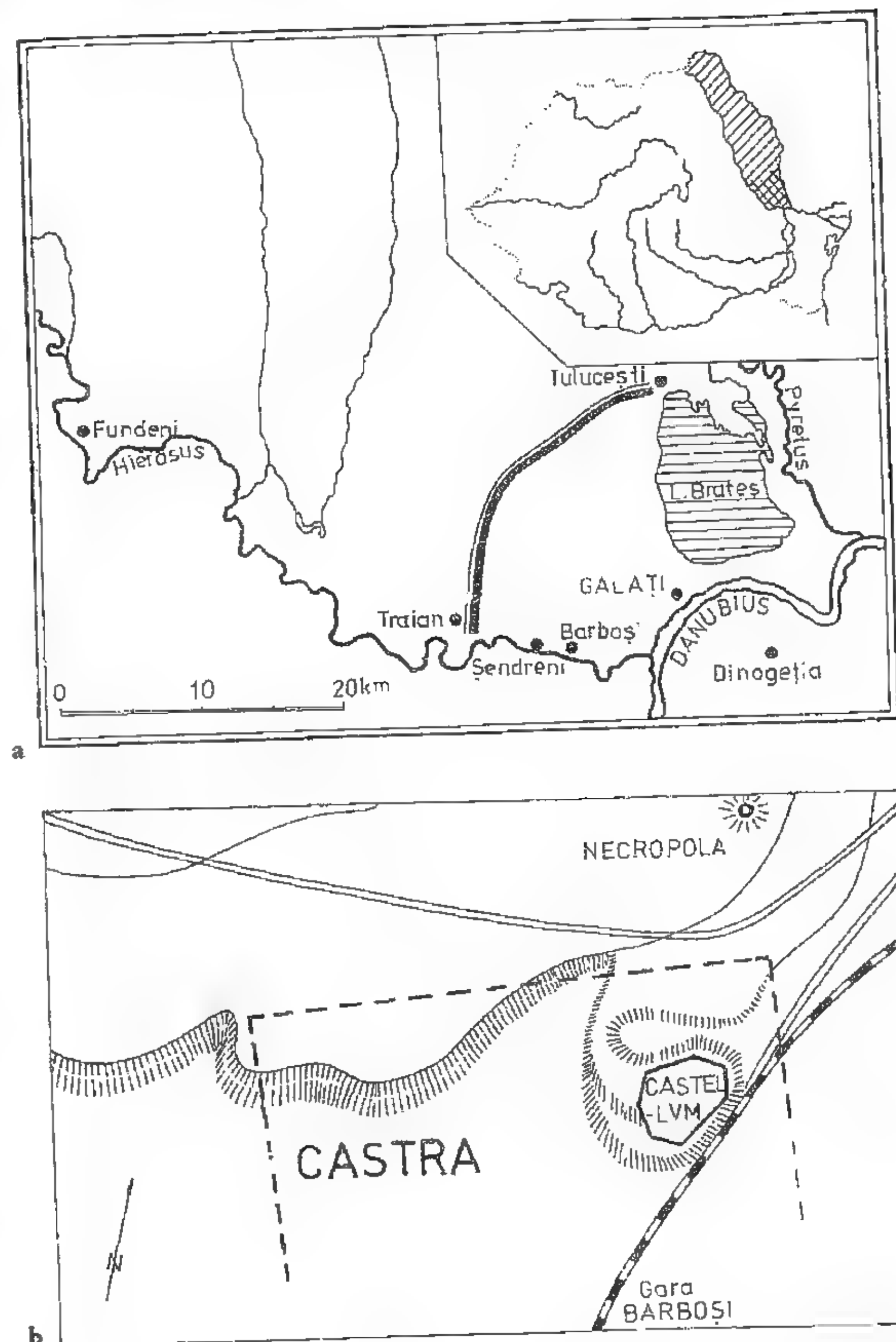

Fig. 36 a. Valul roman Traian–Tulucești din SE Moldovei; b. Barboși – Castrul și *castellum*-ul roman târziu.

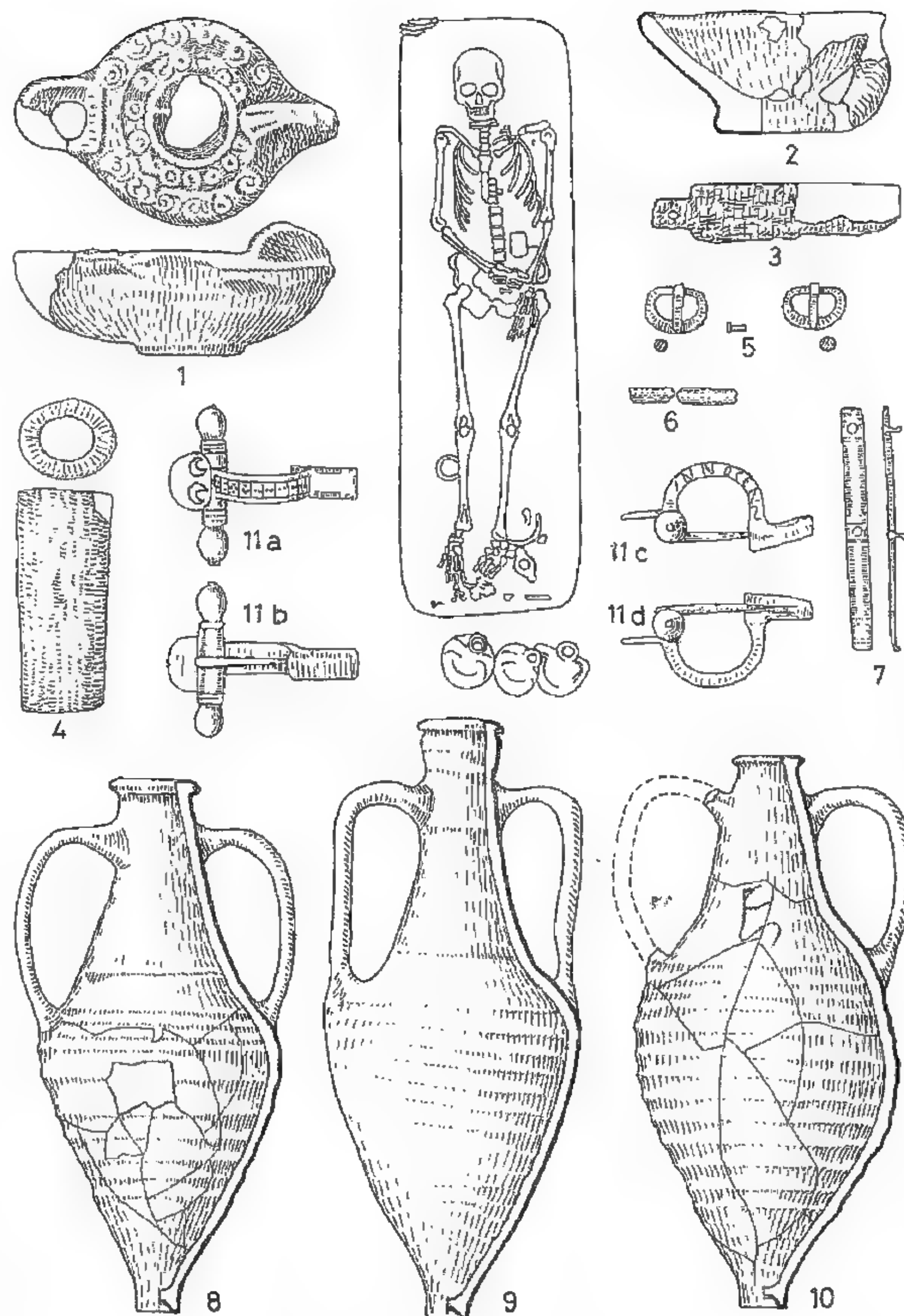

Fig. 37 Barboși. Inventarul mormântului principal din tumulul cu cercuri de piatră.

Cu privire la așezarea civilă, situată la nord și la sud-vest de *castellum*, trebuie precizat că este în cea mai mare parte distrusă sau acoperită de calea ferată, de locuințe, vii și grădini din Barboși — localitate devenită acum parte componentă a orașului Galați. Din spațiile restrânse în care a fost posibilă explorarea au fost recuperate interesante materiale, dar numai părți ale unor complexe de locuire. În primul nivel, care are cea mai veche monedă — un sesterț din primii ani de domnie a lui Hadrian — au fost descoperite segmente din numeroase construcții cu ziduri de piatră, fragmente arhitectonice, resturi de apeduct și terme, locuințe cu bogat inventar. În al doilea nivel, doar unele locuințe au temelii de piatră, iar inventarul este mai modest. Cea mai târzie monedă din așezarea civilă datează din anul 256, pe când era împărat Valerianus (253–259). În incinta unui edificiu de cult s-au găsit fragmente dintr-un relief al Hygiei și bucăți de țigle cu simboluri solare.

Necropolele sau numai grupuri de morminte izolate au fost descoperite la vest de *castellum* (cea mai timpurie necropolă), la nord-est de același obiectiv, la est în zona fostului sat Căcușa, în cartierul Dunărea și chiar pe vatra orașului Galați, la Șendreni și în preajma valului Șerbeștii Vechi–Tulucești. Sunt morminte de incinerație și de înhumație, care ilustrează rituri și ritualuri funerare cunoscute în lumea romană în secolele II–IV.

Mormintele de incinerație sunt de tipul: a) cu ardere pe loc; b) cu gropi rotunde, având marginile slab arse; c) cu gropi simple nearse; d) urne funerare. În primele trei cazuri, incinerarea defuncților s-a făcut la *ustrinum*.

Mormintele de înhumație cercetate sunt de următoarele tipuri: a) tumulare, tumuli simpli sau cu cercuri de piatră, având de regulă în manta morminte secundare de incinerație; b) morminte în sarcofage (de piatră, de țigle sau de lemn), anepigrafe sau cu inscripții și simboluri, acestea putând fi uneori depuse în camere mortuare special amenajate; c) morminte simple, în care defunctul era depus direct pe sol în groapa sepulcrală.

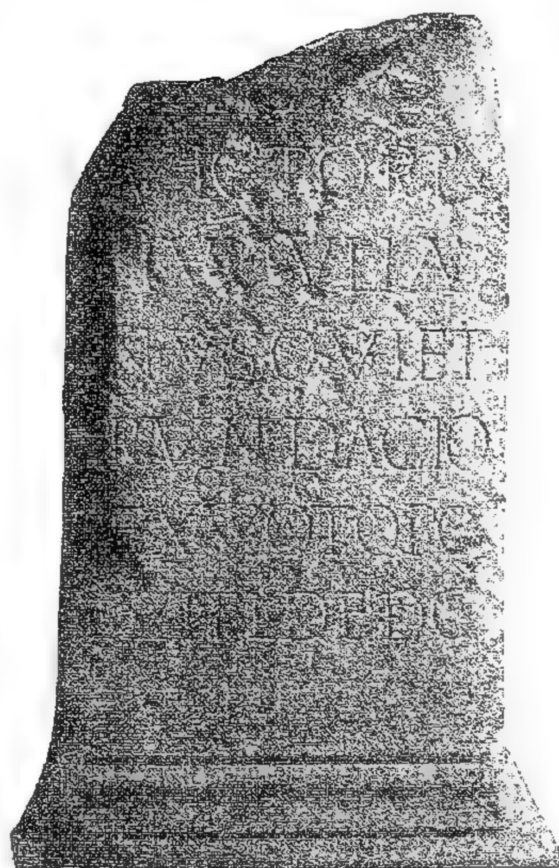
Între mormintele cu sarcofage, două au reținut în mod deosebit atenția. Primul, descoperit în anul 1867 în vechiul perimetru al orașului Galați, are frontoanele și acroterele capacului decorate cu simboluri care pot fi corelate cu cultele Cavalerului Trac, ale divinităților Men și Mithras. Cel de-al doilea sarcofag, impresionant și prin dimensiuni, a fost expediat din Asia în timpul lui Septimius Severus și a aparținut probabil lui Alphenus Arignotus, care deținuse comanda cohortei *I Cilicum*, în *Moesia Inferior*[1].

Dintre complexele funerare deosebite se impun a fi menționate cavoul din secolele III–IV, descoperit în cartierul Dunărea și tumulul cu cercuri de piatră, în care orientarea mormântului principal și numele *Innocens*, incizat pe fibula de aur, pot constitui indicii că defunctul a fost adept al religiei creștine.

Antroponimele cunoscute din inscripțiile pe piatră, ca și din *graffiti* și *dipinti*, precum și acele elemente ale culturii materiale care pot constitui indicii pentru atribuiri etnice, arată prezența unei populații eterogene la Barboși. Alături de militarii din unele *vexillationes* ale celor două legiuni (L. Valerius Fuscus, Cornelius Firmus, ... Veturius etc.), sunt atestați

---

[1] *ISM* V, 300.

Fig. 38 Sendreni – Altarul lui Hercules Victor (secolul al II-lea)

cetățeni romani, ca și oameni de condiții sociale diverse, originari din zona microasiatică (L. Iulius Atallus), greci (Helikonios al lui Olympianos, Apollonios, Helpis ș.a.), eventual orientali (Abgael), traci (Teres) și geto-daci. Continuitatea populației autohtone este ilustrată în primul rând de unele categorii și forme ceramice specifice. Tot materialele arheologice ar putea impune și semnalarea unor elemente sarmatice. În măsura în care trupele auxiliare și-au mai păstrat alcătuirea inițială, prin *Cohors II Mattiacorum*, probabil trebuie avută în vedere și o populație de origine germanică, mattiacii[1].

În legătură cu organizarea administrativă din acest important *territorium* transdanubian al *Moesiei Inferior*, dispunem doar de textul unei inscripții votive descoperite la Șendreni (jud. Galați). Dedicantul către Hercules, L. Iulius Iulianus, care are și *supernomen*-ul de Rundacio, este *quinquennalis* (magistrat ales o dată la cinci ani — *duumvir* sau *quattuorvir*). Din aceeași epigrafă aflăm de existența unui *ordo curialium*[2].

Producția atelierelor meșteșugărești — a olarilor în primul rând — este atestată de descoperirea unor cuptoare și a unor tipare pentru medalioane și opaițe, de poansoane și de alte instrumente necesare producerii ceramicii de calitate superioară, cea barbotinată sau cu medalioane în relief. Prezența unor lupe, creuzete și tipare, mulțimea obiectelor de metal indică producerea unor piese de fier, de bronz și din metale prețioase.

De asemenea, prin poziția sa geografică și ca unic port dunărean al acestei zone, așezarea de la Barboși a avut și rolul de antrepozit de mărfuri și pentru un teritoriu întins din

[1] *ISM* V, 295 și urm.
[2] *ISM* V, 296

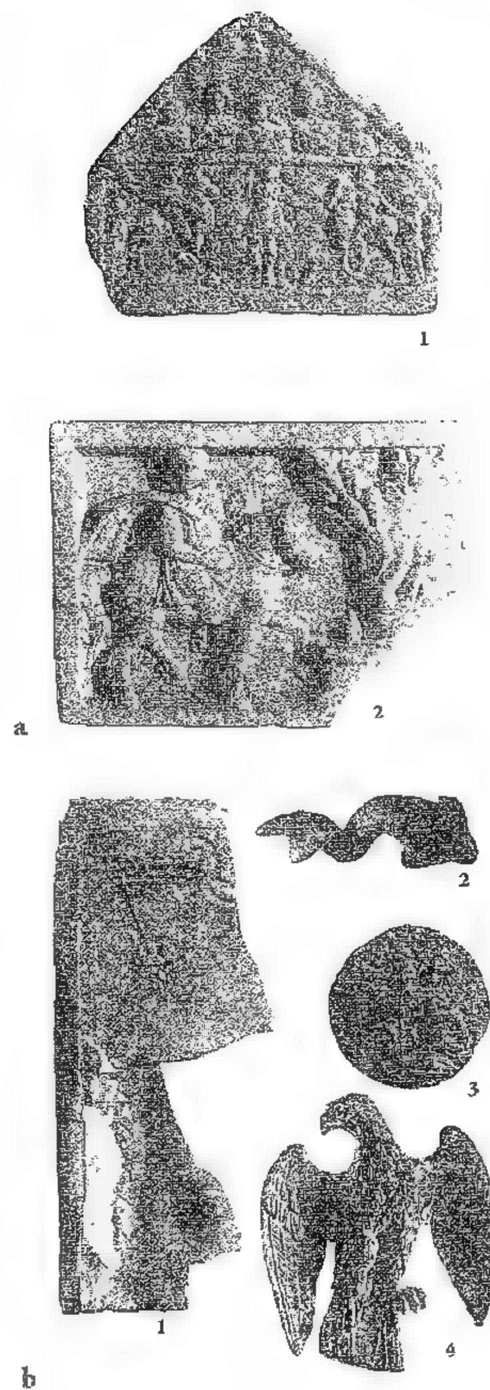

Fig. 39 a. Barboși – Reliefuri reprezentând Cavalerii danubieni (1) și Cavalerul trac (2). b. Piese de cult de la Barbosi (1, 2, 4) și Fundeni (3).

afara limesului, pentru lumea daco-carpică. În această privință pot fi invocate, în primul rând, produsele al căror ambalaj îl constituiau amforele.

Pentru reconstituirea cultelor și a credințelor religioase din sudul roman al Moldovei dispunem de texte epigrafice, reliefuri cultuale, figurine de bronz și ceramică cu chipul unor divinități, medalioane cu reprezentarea unor zei sau cu scene de cult, un sarcofag cu simboluri și diferite obiecte cu posibilă semnificație cultuală.

Aceste surse, atât de diverse, stau mărturie pentru prezența unor divinități romane și grecești la origine, intrate de multă vreme în panteonul roman: Bacchus–Dionysos, Libera, Pan, Priapus, satiri, Eros, Fortuna, Hekate, Hercules, Mercurius, Venus, Aesculapius și Hygia. Prezente sunt, de asemenea, unele divinități de sorginte dunăreană, al căror cult și formă plastică se cristalizează în epoca romană: Cavalerul Trac, Cavalerii Danubieni. Adorate erau și câteva divinități orientale: Cybele, Men(?), Mithras, Sol. Nu lipsesc nici modeste semne ale prezenței unor creștini: pandantivul de sidef, mormântul cu fibula purtând numele Innocens etc.

În sfârșit, edificiul de cult de la sud de *castellum* aparține mai multor divinități: Sol, Aesculapius și Hygia ș.a. În afara altarului cu inscripție votivă pentru Hercules cu epitetul Victor, se impune a fi amintit, pentru valoarea artistică deosebită, altoreliefful cu reprezentarea Cavalerului Trac. Lipsesc, deocamdată, dedicațiile către divinitățile Triadei Capitoline, care au fost cu siguranță venerate la această margine de imperiu. Cultele și credințele atestate sunt elocvente pentru sincretismul religios (Cavalerii Danubieni) și tumultuoasa viață religioasă a imperiului în secolele I–IV, până când creștinismul a devenit religie oficială.

Valul roman Șerbeștii Vechi–Tulucești formează un arc de cerc între Siret și Prut, constituind un prim obstacol și o diminuare a posibilităților de manevră pentru cei care năvăleau din nord. Rezistența trupelor din *castella* de pe malul stâng oferea timp îndestulător pentru pregătirea unei replici adecvate din partea puternicelor garnizoane de pe malul drept al Dunării. Sistemul de fortificație (șanț, bermă, val) din această zonă romană, devenit limes transdanubian al *Moesiei Inferior*, a fost mai puțin cercetat. Construcția valului a fost foarte probabil realizată în timpul împăratului Hadrian.

Valul cu înălțimea actuală variind între 0,50 și 3 m (lățimea de bază 20 m; lățimea șanțului 5 m) este încă vizibil și relativ bine păstrat pe unele porțiuni ale traseului său. În punctele în care valul forma coturi și în locurile mai coborâte ale văilor se impunea construcția unor turnuri. Cele mai multe materiale recoltate în perieghezele efectuate pe val datează din secolele II–III.

Au fost remarcate asemănările în construcție și destinație (orientarea șanțurilor) între valul Șerbeștii Vechi–Tulucești și cele din sudul Basarabiei (Vadul lui Isac — Borisovka — Tatarbunar — Sasâk). Împreună protejau și așezările nord-danubiene ale *Moesiei Inferior* și nu în cele din urmă drumul roman de la *Tyras* la *Porolissum*.

O altă așezare romană pe malul stâng al Dunării, cunoscută încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, este cea de la Orlovka (Cartal), azi în Ucraina. Fortificația romană se află la punctul numit „Kamenaja Gora" („Piatra Cartalului"), situat la circa 1 km vest

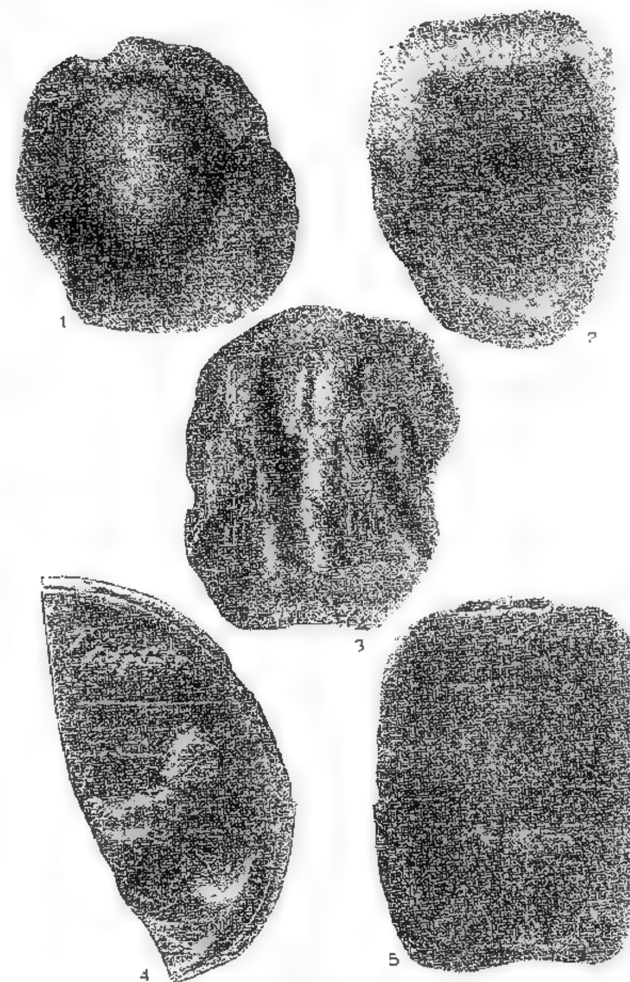

Fig. 40 Barbosi – Tipare (1, 5) și pozitive (2–4) de teracotă.

de satul Orlovka (raion Reni, reg. Odessa) pe o colină de șist verde de Dobrogea care, cu înălțimea de 40 m, ocupă o poziție dominantă în regiunea de stepă la est de Bugeac. „Piatra Cartalului" este înconjurată la sud-est și nord-vest de ape (Dunărea, Lacul Cartal, Lacul Cahul și canalele sale), iar pe singura parte accesibilă avea un șanț de apărare. Accesul în cetate se făcea probabil pe latura nord-estică.

Din anul 1956 „Piatra Cartalului" a fost o vreme carieră de piatră, astfel fiind distruse părțile apusene și nordice ale colinei, implicit unele situri arheologice. Rezultatele săpăturilor arheologice din anul 1963 relevă o locuire hallstattiană (secolele VIII–VI a.Chr.), Latène (secolele IV–III a.Chr.), din epoca geto-dacică (secolele II a.Chr.–I p.Chr.), din cea romană (secolele II–III) și medievală (secolele XI–XIII). Caracteristicile nivelului

preroman apropie cetățuia geto-dacică din stânga Prutului — de altfel singura cetățuie geto-dacică situată în spațiul pruto-nistrean, din cercetarea căreia dispunem de unele date — de cea de la Barboși–Galați.

Sfârșitul cetății geto-dacice, marcat prin urmele unui puternic incendiu, se consideră că ar fi fost provocat de acțiunile militare ale lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus (anul 62 p.Chr.). Locuirea romană, însă, începe abia în timpul celor două războaie daco-romane. Prin săpăturile arheologice desfășurate pe înălțimea „Piatra Cartalului" s-au descoperit o clădire rectangulară, mai multe gropi cu destinații diferite, un cuptor și diverse materiale, dar nu și a unor importante segmente din *castellum*. Alături de șase fragmente de inscripții, este de menționat un relief înfățișând-o pe Diana la vânătoare și țiglele cu ștampilele unor unități militare din armata *Moesiei Inferior*.

La ultimele cercetări de amploare s-a constatat că 22 din cele 29 de țigle ștampilate au însemnele legiunii *I Italica*, restul ale celor din legiunea *V Macedonica* și ale marinarilor din *Classis Flavia Moesica* cu garnizoana la *Noviodunum*, oraș aflat pe malul drept al Dunării, vizavi de Cartal. Tipul de ștampilă CLAS·F·M găsit la Cartal nu este atestat și la Barboși.

Dacă perioada de staționare a unei *vexillatio* din legiunea *V Macedonica* este limitată la anul 167, în schimb pentru legiunea *I Italica* numărul mare de ștampile ar putea să indice totuși o staționare mai îndelungată, deși locul de garnizoană al legiunii (orașul *Novae*) se afla la o distanță considerabilă de Cartal. Așezarea civilă romană se găsește la 500 m de Cartal, iar la 400–500 m spre nord-est s-a identificat vechea necropolă.

Importanta cantitate de ceramică geto-dacică descoperită în complexele romane constituie și o mărturie a coabitării geto-dacice și romane. Între materialele publicate sau semnalate, cele de origine vestică (*terra sigillata*, opaițe, obiecte de metal etc.) sunt mai rare decât la Barboși. Monedele romane descoperite în timpul săpăturilor sau întâmplător sunt din timpul următorilor împărați: Claudius, Domițian, Nerva, Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Lucius Verus, Commodus, Septimius Severus și Caracalla.

Localizarea la Cartal a așezării antice *Aliobrix*, preconizată de P. Nicorescu, a fost susținută argumentat de N. Gostar. R.D. Bondari considera, de asemenea, că la Cartal sau Kreminsk a putut fi *Aliobrix*. Sfârșitul cetății romane de la Cartal, atât de importantă prin poziția sa strategică, a coincis probabil cu finalul stăpânirii romane la *Tyras*, orașul în jurul căruia foarte probabil că gravita.

În drumul de la Orlovka–Cartal spre *Tyras*, în teritoriile dintre lacurile Ialpug–Catalabug sau Catlabug–Sasâk, care-l flanchează, fără a lipsi materialele romane de o oarecare însemnătate, inclusiv unele inscripții pe piatră, nu sunt încă semnalate complexe romane comparabile cu cele de la Barboși–Galați sau Orlovka–Cartal (vezi, în acest volum, capitolul *Dacii liberi din Moldova*).

Apărarea se baza foarte probabil pe semnalizările din turnurile de pe val și pe rapiditatea de acțiune a trupelor de pe uscat și de pe mare din garnizoanele apropiate.

O inscripție funerară descoperită relativ recent la Novoselskoe (Satu Nou), spre sud-est de Cartal, și urmele unui drum roman, dar mai ales una din cele două inscripții găsite

încă din secolul trecut în apropiere de Ismail, alături de alte materiale romane (amfore, ceramică, fibule etc.), ar putea sprijini ipoteza unei prezențe militare romane de durată. În acest sens pledează și un amplu comentariu la textul identic din două inscripții onorifice, una de la Ismail (text fragmentar) și alta de la *Troesmis* (text întreg), în care este omagiat Tiberius Claudius Pompeianus, cunoscut comandant militar, colaborator apropiat al împăratului Marcus Aurelius. Dedicantul celor două altare cu inscripție este C. Valerius Firmus, centurion în legiunea *I Italica*. O *vexillatio* din această legiune, implicată în acțiunile militare din anii 176–177(?), comandate de personajul onorat, a staționat probabil în apropiere de Ismail.

Fosta colonie milesiană de la limanul Nistrului, *Tyras*, unul dintre orașele grecești din zona nord-pontică, a avut o îndelungată perioadă un rol de seamă în dezvoltarea pe multiple planuri a unei întinse zone, care depășește spațiul pruto-nistrean.

Cercetări arheologice începute în prima parte a secolului al XIX-lea, publicarea inscripțiilor pe piatră, a celor de pe amfore, a descoperirilor numismatice, amplele comentarii din lucrările asupra istoriei acestei zone situate în calea migrațiilor au contribuit la acumularea unei bogate bibliografii a istoriei orașului *Tyras*. În cadrul acesteia, epoca romană nu este principala beneficiară căci, în afara multiseculare locuiri greco-elenistice, pe teritoriul acestui oraș a fost înălțată, după un mileniu, o importantă cetate medievală. În astfel de situații, există frecvente reutilizări, adosări sau distrugeri ale unor obiective anterioare, care fac dificilă explorarea arheologică.

În spațiul carpato-nistrian, *Tyras* a cunoscut primul o dependență graduală față de Roma, începută după al treilea război al romanilor cu Mithridates al VI-lea Eupator. A urmat apoi o substanțială modificare după anexarea Regatului odris (anul 46), când imperiul a organizat întreaga apărare, iar un deceniu mai târziu (anii 56–57), constatăm la *Tyras* o nouă numărătoare a anilor[1]. Acest ultim an a fost considerat de unii istorici ca moment al integrării orașului în imperiu, iar de alții (E. Diehl, P. Nicorescu) doar anul unor importante înlesniri pe care filoelenul împărat Nero le-a acordat și altor orașe grecești. Expedițiile lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus din anii 63–66 au avut ca baze orașele *Tyras* și *Olbia*. Protectoratul militar și ajutorul economic au precedat cu mult integrarea efectivă în Imperiul roman, considerată a se fi petrecut în anul 86, sub Domițian, când *Tyras* bate monedă cu însemnele senatului. Statutul său politic a evoluat, probabil, în funcție de stadiul relațiilor Romei cu polisurile grecești și în legătură cu elementele specifice ale acestui oraș din apropierea limesului. Împărații și senatul roman i-au acordat autonomia și anumite privilegii, între care cele vamale ocupă un loc important. *Tyras* era integrat în cadrul *Moesiei Inferior*, administrația sa aflându-se sub controlul guvernatorului acestei provincii.

Dacă în privința momentului includerii în Imperiul roman există unele ezitări, determinate de importante evenimente care puteau fi rezultatul modificării statutului politic al orașului față de Roma (anii 46–47, 56–57, 86), data la care în *Tyras* se instalase

[1] Vezi mai sus, p. 374.

o garnizoană romană este mai sigură. Prima mențiune datează din anii 116–117, când era guvernator al *Moesiei Inferior* Quintus Pompeius Falco, iar garnizoana era formată dintr-o *vexillatio* din legiunea *V Macedonica* și trupe auxiliare, comanda trupelor fiind încredințată unui centurion din legiunea *V Macedonica.* Primul dintre comandanții cunoscuți este M. Aennius Illadianus. Treptat, în componența garnizoanei au intrat și alte detașamente din legiunile *I Italica* și *XI Claudia.* S-au descoperit ștampile tegulare, care reunesc numele celor trei legiuni și al unor trupe auxiliare, sub comanda unui centurion din legiunea *I Italica* [*Leg(io) I It(alica), Leg(io)/ V Mac(edonica), Leg(io) XI Cl(audia) / et aux(ilia) s(ub) A· T·P· <(centurione) l(egionis) I I(talicae*]. Cele trei legiuni ajung succesiv să ocupe locul cel mai însemnat în compunerea garnizoanei: legiunea *V Macedonica* până în 167, *I Italica* până la inspecția lui Septimius Severus în zona dunăreană și apoi legiunea *XI Claudia*[1]. Citadela romană a folosit sistemul de apărare al cetății elenistice. Arheologii au constatat construcția „clădirii vexillațiilor", în care au fost găsite foarte multe țigle cu ștampila LEG I IT și o mare cantitate de „mine" de fier cu patru țepușe ascuțite (comparabile cu *ericii*), utilizate împotriva cavaleriei. Alături de amintitele unități dispunem și de mărturii ale existenței unor marinari și cavaleriști. Există, de asemenea, însemnări epigrafice care atestă prezența unor medici militari din unități diferite și a unui *valetudinarium* (infirmerie militară).

Misiunea principală a garnizoanei de la *Tyras* era, probabil, paza portului și a cetății orașului. În momentele de criză — cum a fost, de pildă, atacul carpilor din anul 214 — efectivele garnizoanei puteau fi amplificate.

Cum bine ilustrează sursele epigrafice, forma de administrare a rămas cea anterioară includerii în componența Moesiei. Puterea o aveau Sfatul și Adunarea Poporului și era gestionată de colegiul arhonților, format din patru bărbați, în frunte cu prim arhontele (πρῶτος ἄρχων), care era și eponim. Ordinea în care apar în unele inscripții (arhonții, Sfatul, Poporul) a fost interpretată și ca o scădere a rolului Adunării Poporului, a aristocratizării autoadministrației locale. Mai sunt menționați un secretar al orașului (γραμματεὺς τῆς πόλεως), un εἰσηγητής (consilier) și 15 membri. Cu timpul, se constată și tendința apropierii acestei administrații de *ordo decurionum* al orașelor romane. Primul arhonte, secretarul orașului și membrii Sfatului erau cetățeni romani (de exemplu, Publius Aelius Calpurnius — prim arhonte în anul 201).

În viața economică a orașului un loc însemnat l-a deținut economia agrară. În cadrul acesteia, descoperirile arheologice (râșnițe, teascuri etc.) și epigrafice (însemnări pe amfore mai ales) indică marea răspândire a culturilor cerealiere pentru consum și export, ca și a culturii viței de vie. Analiza descoperirilor osteologice atestă creșterea oilor, a vitelor și a porcilor, precum și practicarea vânătorii. Inscripțiile pe amfore, greutățile de la plase și undițele ilustrează faptul că pescuitul nu era practicat numai pentru hrana localnicilor, peștele fiind și o marfă de export.

[1] P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, în Ephemeris Daco-Romana 2, 1924, p. 378–415.

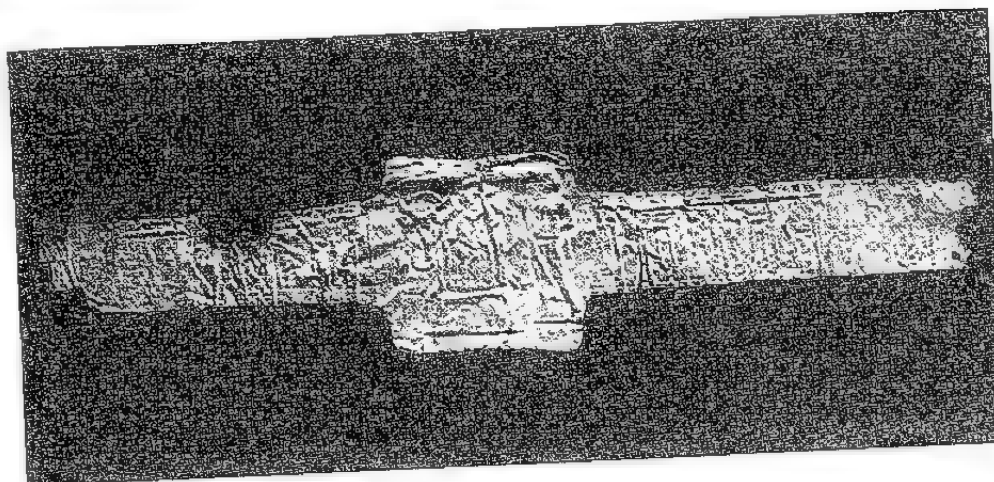

Fig. 41 Tyras – Diadema de aur.

Descoperirile arheologice relevă, de asemenea, diversitatea și dezvoltarea înaltă a meșteșugarilor: fierari, bronzieri, țesători, olari, zidari etc. Desigur că cele mai numeroase vestigii sunt cele datorate activității olarilor. În afara ceramicii de uz comun și a celei de lux, la *Tyras* au fost confecționate amfore și produse ale coroplasticii.

Relațiile comerciale cu Asia Mică și cu celelalte orașe de pe litoralul Mării Negre, în primul rând cu *Olbia* și *Chersones* sunt bine atestate epigrafic. Din *Tyras* plecau drumuri spre zonele răsăritene, ca și spre cele apusene, pe uscat, pe fluvii și maritime. Orașul apare menționat și pe un itinerariu de pe scutul descoperit la *Dura Europos.*

Analiza antroponimelor cunoscute din inscripții (*decreta, epistulae, tituli honorarii, tituli sepulcrales*) indică o componență etnică eterogenă: nume grecești, romane (Ulpius Valens, Valerius Rufus, Corceius Valens), greco-romane, tracice și iraniene.

Necropola primelor secole nu a fost încă cercetată, dar au fost descoperite interesante complexe funerare în apropierea orașului, care au dezvăluit riturile și ritualurile funerare din acest mediu eterogen.

Cultele atestate la *Tyras* sunt de o mare varietate. Desigur, continuă adorarea unui important grup de divinități grecești: Afrodita, Poseidon, Heracles, Dioscurii, foarte populare fiind Atena, Artemis, Dionysos. Între cultele romane și tracice un loc însemnat îl ocupă cultul împăratului, cu caracter politic mai mult decât religios, care n-a cunoscut însă o răspândire comparabilă cu cel din alte orașe pontice. A.N. Zograf includea ca o manifestare în această direcție prezența pe monedele de la *Tyras* din timpul lui Antoninus Pius a lui Hercules Augustus Romanus ori Nike-Victoria, Venus, Diana, Minerva, Ceres. Au fost descoperite două reliefuri ale Cavalerului Trac și mai multe inscripții, reliefuri cultuale, statuete etc., ale unor divinități orientale: Cybele, Isis și Sarapis, Harpocrates, Anubis, Bes, Mithras, o diademă de aur cu interesante imagini și simboluri ș.a. Exista, deci, o bogată viață cultuală, în concordanță cu curentele sincretismului religios al epocii.

Încetarea baterii de monedă în timpul lui Severus Alexander nu poate fi o mărturie a abandonării orașului de către romani. Se știe că Maximinus, de exemplu, a ridicat dreptul de a bate monedă multor orașe pontice. La *Tyras* au fost găsite monede de la Gordianus al III-lea, Gallienus, Claudius al II-lea Goticus și Diocletian. Presiunea „barbară" fiind puternică, *Tyras* a fost părăsit de garnizoana romană la o dată care încă n-a fost stabilită cu exactitate, probabil înainte de mijlocul secolului al III-lea. Se știe sigur că în anul 253 pe locul „clădirii vexillațiilor" a fost ridicată o nouă construcție. Această dată ar fi deci un *terminus post quem* privind plecarea trupelor romane de la *Tyras*. Cucerirea completă de către barbari ar fi putut avea loc în jurul anului 260, având în vedere că în anul 270, prin succesele romanilor în luptele împotriva goților, s-a realizat o stabilizare temporară pe linia Dunării.

Pentru a doua jumătate a secolului al III-lea și prima parte a celui următor arheologii au constatat construcția unei case „post-gotice", care acoperă „casa vexillațiilor", iar la nord de această clădire s-a deschis curtina citadelei și aspectul orașului s-a schimbat, începând barbarizarea și degradarea sa progresivă. Materialele arheologice indică elemente gotice, geto-dacice, sarmatice și altele. Astfel, *Tyras* devine temporar capitală și centru politic al unei uniuni multietnice. Fără a putea fi reconstituită istoria sa din a doua jumătate a secolului al IV-lea se știe că *Tyras* aparținea unei uniuni a goților de vest.

Descoperirile arheologice și numismatice din cetățile, din așezările și din necropolele geto-dacice ilustrează și intensele relații cu lumea romană.

Un teritoriu relativ restrâns în dreapta Prutului — doar zona mărginită de valul Șerbeștii Vechi–Tulucești și o fâșie flancată de valul roman din sudul Basarabiei și de cursul Dunării cu amintitele centre — a avut un rol de însemnătate capitală în toate transformările politice, economice și etno-culturale dintr-o regiune cu mult mai întinsă. Aceste teritorii romanizate, centre militare, politice și economice au fost și focare de romanitate.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

DITTENBERGER, W. (ed.), *Orientis Graeci inscriptiones selectae*, I–III, Leipzig, 1903–1905.
– *Sylloge inscriptionum Graecarum*², I–IV, Leipzig, 1915–1924.
GEROV, B. (ed.), *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, I, Sofia, 1989.
Izvoare privind istoria României, București, I (1964), II (1970).
MIHAILOV, G. (ed.), *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I–IV, Sofia, 1957–1970.
Noi monumente epigrafice din Scythia Minor, Constanța, 1964.
PICK, B., REGLING, K., *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I–II, Berlin, 1898–1910 (= F. Imhoof-Blumer, red., *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I).
PIPPIDI, D.M. (red.), *Inscripțiile din Scythia Minor*, I (1983), II (1987), III (1999), V (1980), București.
PREDA, C., NUBAR, H., *Histria* III. *Descoperirile monetare 1914–1970*, București, 1973.
VERMASEREN, M.J., *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, I–II, Haga, 1956–1960.

Lucrări generale

ABBOTT, F.F., JOHNSON, A.C., *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926.
ACCAME, S., *Il dominio romano in Grecia dalla guerra accaia ad Augusto*, Roma, 1946.
ALFÖLDY G., *Römische Sozialgeschichte*³, Wiesbaden, 1984.
BENGTSON, H., *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde*³, München, 1982.
BIANCHI-BANDINELLI, R., *Archeologia e cultura*, Milano, 1961.
BOHN, O., *Rheinische Lagerstädte*, în Germania 10, 1926, p. 25–36.
CALLU, J.-P., *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969.
CREMA, L., *L'architettura romana*, Torino, 1959.
DANOV, Chr.M., *s.v. Pontos Euxeinos*, în RE Suppl. IX, 1962, col. 866–1 176.
DE LAET, S.J., *Portorium. Etude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Bruges, 1949.
DE MARTINO, F., *Storia della costituzione romana*², I–V, Napoli, 1972–1975.

– *Storia economica di Roma antica*, I–II, Florența, 1980.
DE NEEVE, P.W., *Colonus. Private Farm-Tenancy in Roman Italy during the Republic and the Early Principate*, Amsterdam, 1984.
DE ROBERTIS, F.M., *Lavoro e lavoratori nel mondo romano*, Bari, 1963.
DE SALVO, Lietta, *Economia privata dei publici servizi nel Impero Romano. I corpora naviculariorum*, Messina, 1992.
DEVIJVER, H., *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I–V, Leuwen, 1976–1993.
DOMASZEWSKI, A. von, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln–Graz, 1966 (ed. B. Dobson).
DUNCAN-JONES, R., *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*², Cambridge, 1982.
Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale, I–VIII, Roma, 1958–1966 (ed. R. Bianchi-Bandinelli).
L'epigrafia del villaggio, Bologna, 1993 (ed. A. Calbi, A. Donati, G. Poma).
FINLEY, M.I. (red.), *Slavery in Classical Antiquity. Wiews and Controversies*, Cambridge, 1960.
– *Studies in Roman Property*, Cambridge, 1976.
FLACH, D., *Römische Agrargeschichte*, München, 1990.
FORNI, G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano–Roma, 1953.
– *s.v. Limes*, în *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane* (ed. E. di Ruggiero), Roma, 1959–1962, IV, fasciculele 34–40.
FROVA, A., *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961.
GAGÉ, J., *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964.
GARNSEY, P. (ed.), *Non-slave Labour in the Graeco-Roman World*, Cambridge, 1980.
GRELLE, Fr., *Stipendium vel tributum. L'imposizione fondiaria nelle dottrine giuridiche del 2 e 3 secolo*, Napoli, 1963.
GREN, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941.
HAYES, J.W., *Late Roman Pottery*, Londra, 1972.
HOLMBERG, E.J., *Zur Geschichte des cursus publicus*, Uppsala, 1933.
ISINGS, Cl., *Glass from Dated Finds*, Djakarta–Gröningen, 1957.
KENYON, K., CROWFOOT, G.M., *The Objects from Samaria*, Londra, 1957.
KIENAST, D., *Untersuchungen zu der Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1966.
KOVRIG Ilona, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, Budapesta, 1937.
LAFFI, U., *Adtributio e contributio. Problemi del sistema politico-amministrativo dello stato romano*, Pisa, 1966.
LATTE, K., *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960
LEVI, M., LEVI, A., *Itineraria Picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma, 1967.
LUGLI, G., *La tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma, 1957.
MAGIE, D., *Roman Rule in Asia Minor to the End of the third Century after Christ*, Princeton–New Jersey, 1950.
MARQUARDT, J., *L'organisation financière chez les Romains*, Paris, 1888.
– *Organisation de l'Empire Romain*, I–II, Paris, 1889.

NILSSON, M.P., *Geschichte der griechischen Religion*², München, 1961.
NÖRR, D., *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*, München, 1966.
– *Aspekte des römischen Völkerrechts. Die Bronzetafel von Alcantara*, München, 1989.
PATSCH, C., *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 1–2, Viena–Leipzig, 1932–1937.
PÂRVAN, V., *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreiche*, Breslau, 1909.
PERLZWEIG, J., *Lamps of the Roman Period (The Athenian Agora)*, Princeton–New Jersey, 1961.
PETIT, P., *La paix romaine*, Paris, 1967.
PFLAUM, H.-G., *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, I–III, Paris, 1960.
PIGANIOL, A., *Histoire de Rome*⁵, Paris, 1962.
*Prosopographia Imperii Romani*², I–V, Berlin-Leipzig, 1933 (ed. E. Groag, A. Stein, L. Petersen).
RÉMONDON, E., *La crise de l'Empire romain de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris, 1964.
RITTERLING, E., *s.v. Legio*, în RE XII, 1925, col. 1 168–1 829.
ROBERT, L., *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940.
ROBINSON, H.R., *Pottery of the Roman Period. Chronology (The Athenian Agora)*, Princeton–New Jersey, 1959.
ROSTOVTSEV, M.I., *Social and Economic History of the Roman Empire*², I–II, Oxford, 1971 (ed. P.M. Fraser).
ROUGÉ, J., *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris, 1966.
SASSE, Chr., *Die Constitutio Antoniniana*, Wiesbaden, 1958.
SAUMAGNE, Ch., *Le droit latin et les cités romaines sous l'Empire. Essais critiques*, Paris, 1965.
SAXER, R., *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian*, Köln–Graz, 1967.
SHERWIN-WHITE, A.N., *The Roman Citizenship*², Oxford, 1973.
STARR, C.G., *The Roman Imperial Navy*², Cambridge, 1960.
VAN BERCHEM, D., *L'annone militaire dans l'Empire romain au IIIᵉ siècle*, în Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France 80, 1937, p. 117–201.
VITTINGHOFF, Fr., *Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien*, în Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte Neumünster, 1968, p. 132–142.
– *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris*, în Chiron 1, 1971, p. 299–318.
WAGNER, W., *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.
WEBER, E., *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324. Komentar*, Graz, 1976.
WEBSTER, G., *The Roman Imperial Army*, New York, 1969.
WESTERMANN, W.L., *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, 1955.
WHITE, K.D., *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge, 1967.
– *Roman Farming*, Londra, 1970.
WOLFF, H., *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40*, I, Köln, 1976.

Lucrări speciale

CONDURACHI, E., *Dobrogea în timpul stăpânirii romane*, în Istoria României I, București, 1960, p. 484–517.
– *Criza stăpânirii romane în Dobrogea în sec. III e. n.*, în Istoria României I, București, 1960, p. 557–566.
FLUSS, M., *s.v. Moesia*, în RE XV, 1932, col. 2 350–2 412.
PÂRVAN, V., *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*², București, 1974.
– *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
PIPPIDI, D.M., *Înaintarea cuceririi romane la Dunărea de Jos*, în Istoria României I, București, 1960, p. 477–483.
– *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967.
– *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, București–Amsterdam, 1975.
– *Parerga. Ecrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, București–Paris, 1984.
– *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988.
PIPPIDI, D.M., BERCIU, D., *Din istoria Dobrogei*. I. *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965.
RĂDULESCU, A., BITOLEANU, I., *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 79–122.
SANIE, S., *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.–III e.n.)*, Iași, 1981.
SUCEVEANU, Al., BARNEA, Al., *La Dobroudja romaine*, București, 1991.
SYME, R., *Danubian Papers*, București, 1971.
Tabula Imperii Romani, L35, București, 1969.
TOCILESCU, Gr., *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900.
– *Monumente epigrafice și sculpturali ale Muzeului Național de Antichități din București*, I–II, București, 1902–1908.
VULPE, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.
– *Perioada Principatului (secolele I–III)*, în R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos, București, 1968, p. 13–365.
WEISS, J., *Die Dobrudscha im Altertum: historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911.

Organizarea administrativă

AVRAM, A., *Observații cu privire la autonomiile rurale din Dobrogea romană*, în SCIVA 35, 1984, 2, p. 158–169.
BARNEA, Al., *Municipium Noviodunum. Nouvelles données épigraphiques*, în Dacia N.S. 32, 1988, p. 53–60.
BĂRBULESCU, Maria, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I–III p.Chr.)*, Constanța, 2001.
DORUȚIU-BOILĂ, Emilia, *Castra legionis V Macedonicae und Municipium Troesmense*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 133–144.
– *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, în SCIV 23, 1972, 1, p. 45–62.

– *Über den Zeitpunkt der Verleihung des Munizipalrechts in Scythia Minor*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 245–274.
FITZ, J., *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966.
PIPPIDI, D.M., *Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit auf Grund der ὁροθησία des Laberius Maximus (SEG I, 329)*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 227–247.
STEIN, A., *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940.
SUCEVEANU, Al., *À propos d'une nouvelle contribution concernant l'organisation villageoise dans l'Empire romain*, în Politique édilitaire III, Tulcea, 1998, p. 11–23.
SUCEVEANU, Al., ZAHARIADE, M., *Un nouveau vicus sur le territoire de la Dobroudja romaine*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 109–120.
VULPE, R., *Colonies et municipes de la Mésie Inférieure*, în Studia Thracologica, 1976, p. 289–314.

Armata și istoria politică

ARICESCU, A., *Drumul militar de la Noviodunum la Callatis în lumina itinerariilor antice*, în Pontica 8, 1975, p. 315–327.
– *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.
BARBU, V., *Dobrogea în vremea lui Gallienus*, în Pontica 11, 1978, p. 143–150.
BENEŠ, J., *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978.
FILOW, B., *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906.
OPAIȚ, A., *O nouă unitate militară atestată în Aegyssus*, în SCIVA 32, 1981, 2, p. 297–298.
PREDA, C., SIMION, G., *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Isaccea și atacul gotic din vremea lui Gallienus*, în Peuce 2, 1971, p. 167–178.
RĂDULESCU, A., *Elmi bronzei di Ostrov*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 535–551.
SCORPAN, C., *Limes Scythiae*, în BARInt.Ser. 88, Oxford, 1980.
STROBEL, K., *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984.
SUCEVEANU, Al., *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n.*, în Pontica 2, 1969, p. 269–284.
Nouvelles données sur la question de la défense du littoral en Dobroudja à l'époque romaine, în RRH 20, 1981, 4, p. 605–614.
– *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobrudscha*, în Bonner Jahrbücher 192, 1992, p. 195–223.
VULPE, R., *Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inférieure*, în StCl 6,1964, p. 205–232.
– *Histrum ingressi. Histriae excidium*, în StCl 11, 1969, p. 157–172.
ZAHARIADE, M., GUDEA, N., *The Fortifications of Lower Moesia (A.D. 86–275)*, Amsterdam, 1997.

Descoperiri arheologice

ARICESCU, A., *Noi date despre cetatea de la Hârșova*, în Pontica 4, 1971, p. 351–370.
AVRAM, A., BOUNEGRU, O., *Noi contribuții în problema apeductelor Histriei*, în SCIVA 37, 1986, 3, p. 262–267.

BARBU, V., *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972.
BARNEA, I. (coord.), *Dinogetia*, București, 1969.
– *Tropaeum Traiani*. I. *Cetatea*, București, 1979.
BRUDIU, M., *Un cavou roman descoperit la Galați*, în SCIVA 27, 1976, 1, p. 20–27.
BUCOVALĂ, M., *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968.
CANARACHE, V., *Tomis*, București, 1961.
CONDURACHI, E. și colab., *Histria. Monografie arheologică*, I, București, 1954.
FLORESCU, Gr. și colab., *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958.
FLORESCU, R., *Capidava*, București, 1965.
ICONOMU, C., *Opaițe greco-romane*, Constanța, 1967.
IRIMIA, M., *Bronzuri figurate*, Constanța, 1966.
NICORESCU, P., *Fouilles de Tyras*, Dacia 3–4, 1927–1932, p. 557–601.
KARYŠKOVSKIJ, P.O., KLEJMAN, I B., *Drevnij gorod Tira*, Kiev, 1985.
PÂRVAN, V., *Salsovia*, București, 1906.
– *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în AARMSI ser. II, t. 35, 1913, p. 467–550.
– *Cetatea Ulmetum*, în AARMSI ser. II, t. 34, 1912, p. 497–607; t. 36, 1914, p. 245–420; t. 37, 1915, p. 265–304.
– *Zidul cetății Tomis*, în AARMSI ser. II, t. 37, 1915, p. 415–450.
PREDA, C., *Callatis*², București, 1968.
RĂDULESCU, A., *Inscripții inedite din Dobrogea*, în SCIV 14, 1963, 1, p. 79–105.
– *Tropaeum Traiani*, București, 1988.
– *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, în Études byzantines et post-byzantines, București, 2, 1991, p. 23–45.
SAUCIUC-SĂVEANU, T., *Un nou fragment al inscripției murale din Callatis și alte fragmente arheologice*, Cernăuți, 1937.
SÂMPETRU, M., *Tropaeum Traiani*. II. *Monumentele romane*, București, 1984.
SCARLAT, C., *Apeductul de la Callatis*, în AMN 13, 1976, p. 55–64.
SCORPAN, C., *Reprezentări bachice*, Constanța, 1966.
– *Cavalerul trac*, Constanța, 1967.
SON, N.A., *Tira rimskogo vremeni*, Kiev, 1993.
SUCEVEANU, Al. și colab., *Histria*. VI. *Les thermes romains*, București–Paris, 1982.
SUCEVEANU, Al., *Fântânele. Contribuții la studiul vieții rurale în Dobrogea romană*, București, 1998.
SUCEVEANU, Al. și colab., *Histria*. X., *La céramique romaine des Ier–IIIe siècles ap. J.C.*, București, 2000.
ZAHARIADE, M., *New epigraphical finds in the Roman fort of Independența, Tulcea County*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 259–266.
ZAHARIADE, M., MUȘEȚEANU, C., CHIRIAC, C., *Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunării de Jos*, în Pontica 14, 1981, p. 255–261.

Viața economică

BARNEA, Al., *Tezaur de denari romani imperiali descoperit în cetatea Tropaeum Traiani*, în SCN 7, 1980, p. 95–98.
BAUMANN, V.H., *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.
– *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării (sec. I–IV p.Chr.)*, Tulcea, 1995.
BÂRCĂ, V., *Considérations concernant les monnaies du Ier siècle ap.J.-Chr. à Tyras*, în Thraco-Dacica 20, 1999, 1–2, p. 369–382.
– *Daces et Romains au nord de l'embouchure du Danube (Ier–IIIe siècles après J.Chr.). Nouvelles données archéologiques*, în AMN 37/I, 2000, p. 69–97.
BORDENACHE, Gabriella, *Attività edilizia a Tomi nel II secolo dell'e.n.*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 255–272.
BOTZAN, M., *Apele în viața poporului român*, București, 1984.
– *Începuturile hidrotehnicii pe teritoriul României*, București, 1989.
BOUNEGRU, O., *Observații privind vămile Dobrogei romane*, în AIIAX 17, 1980, p. 579–583.
– *T. Iulius Saturninus, conductor Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, în Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität Freiburg–München 6, 1981–1982, p. 121–132.
– *Considerații asupra negustorilor din Dobrogea secolelor I–III e.n.*, în StCl 21, 1983, p. 59–65.
– *La production et les importations céramiques dans les villes de la Mésie Inférieure*, în SAA 3–4, 1996–1997, p. 101–114.
– *Considérations sur les emporia en Mésie Inférieure et en Thrace*, în Politique édilitaire III, Tulcea, 1998, p. 207–211.
GREN, E., *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941.
MUȘEȚEANU, Crișan, *Céramique à glasure plombiphère de Durostorum*, în Pontica 26, 1993, p. 231–244.
– *Imitations locales des sigillées décorées de Durostorum*, în CAMNI 10, 1997, p. 343–355.
MUȘEȚEANU, C., ELEFTERESCU, D., *Céramique sigillée à Durostorum*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 235–244.
PREDA, C., *Noi date și considerații asupra tezaurului descoperit la Mangalia în 1960 — Lotul de monede romane imperiale*, în SCN 10, 1993, p. 27–41.
RĂDULESCU, A., *Ateliere meșteșugărești pentru ars materiale de construcție din lut*, în Pontica 2, 1969, p. 333–353.
– *Aspecte privind exploatarea pietrei în Dobrogea romană*, în Pontica 5, 1972, p. 177–204.
– *Importuri ceramice la Dunărea de Jos în sec. III e.n.*, în In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 337–348.
SANIE, S., *Ceramică cu inscripții și țigle ștampilate descoperite la Barboși–Galați*, în SCIVA 47, 1996, 2, p. 121–153.
SUCEVEANU, Al., *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I–III*, București, 1977.
ȘTEFAN, Alexandra, *Callatis și artera rutieră litorală în secolul al II-lea e.n.*, în StCl 22, 1984, p. 95–107.
VERTAN, Antoaneta, *Un tezaur de denari romani imperiali descoperit la Medgidia*, în Pontica 11, 1987, p. 227–234.

– *Tezaurul monetar de la Mangalia din vremea lui Gordian al III-lea*, în Pontica 13, 1980, p. 330–340.
ZOGRAF, A.N., *Monety Tiry*, Moscova, 1957.

Populație, structuri sociale, romanizare

BARNEA, Al., *Aspects ethniques dans la vie rurale de la Dobroudja romaine*, în Politique édilitaire III, Tulcea, 1998, p. 213–228.
BAUMANN, V.H., *Fermiers et autochtones dans la Dobroudja romaine*, în Politique édilitaire III, Tulcea, 1998, p. 243–259.
BOUNEGRU, O., HAȘOTI, P., MURAT, A., *Așezarea daco-romană de la Hârșova și unele aspecte ale romanizării în Dobrogea*, în SCIVA 40, 1989, 3, p. 273–293.
DORUȚIU-BOILĂ, Emilia, *Triburile la Tomis în epoca romană*, în StCl 12, 1970, p. 117–126.
FLORESCU, R., *Urbanizarea Dobrogei romane*, în Pontica 23, 1990, p. 97–127.
GEROV, B., *La romanisation entre le Danube et les Balkans*, I–II, Sofia, 1948–1952.
– *Landownership in Roman Thracia and Moesia, 1st–3rd Century*, Amsterdam, 1988.
MROZEWICZ, L., *Rozwoj ustroju municypalnego a postepy romanizacji w Mezji Dolnej*, Poznan, 1982.
PÂRVAN, V., *Gerusia din Callatis*, în AARMSI ser. II, t. 39, 1920, p. 51–90.
– *Municipium Aurelium Durostorum*, în Rivista di Filologia e di Istruzione classica Torino 2, 1924, p. 307–340.
PETRE, A., *La romanité en Scythie Mineure (IIe–VIIe s.de n.è.). Recherches archéologiques*, în Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen 17–18, 1987, p. 5–171.
PIPPIDI, D.M., *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962.
PIPPIDI, D.M., DORUȚIU-BOILĂ, Emilia, ȘTEFAN, Alexandra, *Les villes grecques de Scythie Mineure à l'époque romaine*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 141–172.
POPESCU, Em., *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, în StCl 6, 1964, p. 185–205.
RUSSU, I.I., *Un litigiu de hotărnicie din Scythia Minor*, în SCIV 6, 1955, 1–2, p. 75–86.
– *Le décret de Callatis en l'honneur d'Isagoras*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 179–180.
SANIE, S., *La civilisation romaine et la romanisation à l'Est des Carpates*, Actes du XIIe Congrès UISPP, III, Bratislava, 1991, [Bratislava, 1993], p. 344–351.
SCORPAN, C., *Aspecte ale continuității și romanizării băștinașilor din Dobrogea, în lumina recentelor cercetări*, în Pontica 3, 1970, p. 139–179.
– *La continuité de la population et des traditions gètes dans les conditions de la romanisation de la Scythie Mineure*, în Pontica 6, 1973, p. 137–151.
STOIAN, I., *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962.
SUCEVEANU, Al., *Din nou despre CIL III 14 447*, în Peuce 2, 1971, p. 155–166.
– *În legătură cu statutul juridic al orașului Tomis în epoca romană*, în Pontica 8, 1975, p. 115–124.
– *În legătură cu unele discuții recente privind procesul de romanizare*, în Thraco-Dacica 6, 1985, 1–2, p. 105–115.

– *Une nouvelle hypothèse de restitution de la 9e ligne du P.AP. GISS. 40, 1*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 245–257.
SUCEVEANU, Al., BARNEA, Iuliana, *Contributions à l'histoire des villes romaines de Dobroudja*, în Dacia N.S. 37, 1993, p. 159–179.
ȘTEFAN, Alexandra, *Callatis à l'époque du Haut-Empire à la lumière des documents épigraphiques*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 161–172.
VULPE, R., *Canabenses și Troesmenses. Două inscripții inedite din Troesmis*, în SCIV 4, 1953, 3–4, p. 557–582.

Cultură, artă, religie

ALEXANDRESCU-VIANU, Maria, *Les sarcophages romains de la Dobroudja*, în RESEE 8, 1970, 2, p. 269–328.
– *Les stèles funéraires de la Mésie Inférieure*, în Dacia N.S. 29, 1985, p. 57–80.
– *Histria IX. La sculpture en pierre et en terre cuite*, București, 2000.
BORDENACHE, Gabriella, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 253–281.
– *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, București, 1969.
– *Ancora su due sculture del deposito di Constanza: Glykon e la Tyche di Tomis*, în StCl 12, 1970, p. 135–138.
CANARACHE, V., ARICESCU, A., BARBU, V., RĂDULESCU, A., *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963.
CONDURACHI, E., PIPPIDI, D.M., *Cultura greco-romană în Dobrogea în sec. I–III e.n.*, în Istoria României I, București, 1960, p. 530–557.
COVACEF, Zaharia, *Quelques aspects de l'art funéraire à Tomi*, în Pontica 7, 1974, p. 295–305.
– *Portretul lui Caracalla descoperit la Ostrov (jud. Constanța)*, în Pontica 12, 1979, p. 139–143.
– *Observații asupra unor caracteristici ale artei sculpturale din Scythia Minor în lumina unor noi descoperiri*, în Pontica 13, 1980, p. 157–163.
– *Observații asupra câtorva portrete tomitane din sec. III e.n.*, în Pontica 14, 1981, p. 289–296.
– *Arta funerară în Dobrogea romană*, în Pontica 18, 1985, p. 173–184.
– *Unele considerații privind sculptura laică în Dobrogea romană*, în Pontica 23, 1990, p. 129–159.
– *Tradiții și inovații în iconografia votivă din Dobrogea (sec. I–III p. Ch.)*, în Pontica 27, 1994, p. 107–130.
FERRI, S., *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933.
FISCHER, I., *Latina dunăreană*, București, 1985.
FLORESCU, F.B., *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani*, București–Bonn, 1965.
GUDEA, N., *Über eine Tonform von Barboși mit der Darstellung einer eselköpfigenmenschlichen Gestalt. Beiträge zur Kenntnis des frühen Christentums in der Provinz Moesia Inferior*, în AMN 32, 1995, 1, p. 149–161.
HAMPARȚUMIAN, N., *Corpus cultus equitis Thracii. IV. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979.

MIHĂESCU, H., *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*[3], București–Paris, 1993.
MUNTEANU, Maria, *Les divinités du Panthéon greco-romain dans les villages de la Dobroudja romaine*, în Pontica 6, 1973, p. 73–86.
MUȘEȚEANU, C., ELEFTERESCU, D., *Bronzuri romane din sud-vestul Dobrogei*, în SCIVA 28, 1977, 4, p. 585–589.
PÂRVAN, V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.
POPOVA-MOROZ, Vania, BACHVAROV, I., *Roman Portraiture from Durostorum and its Territory*, în Dacia N.S. 36, 1992, p. 13–21.
RĂDULESCU, A., COMAN, Elena, STAVRU, C., *Un sarcofago di età romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis*, în Pontica 6, 1973, p. 247–265.
SANIE, S., *Kulte und Glauben im römischen Süden der Moldau (Ostrumänien)*, în ANRW XI, 1989, 18.2, p. 1272–1316.
– *Le diadème d'or de Tyras*, în Dacia N.S. 23, 1979, p. 147–157.
SIMION, G., *Rituri și ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum*, în Pontica 27, 1994, p. 91–105.
STATI, S., *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961.
TOCILESCU, Gr., BENNDORF, O., NIEMANN, G., *Das Denkmal von Adamklissi: Tropaeum Traiani*, Viena, 1895.
ZUGRAVU, N., *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

Partea a III-a
DACII LIBERI

CADRU GENERAL

Numele de *daci liberi*, atribuit populațiilor dacice rămase în afara granițelor romane după anul 106, este o creație a istoriografiei moderne. Istoricii din antichitate i-au menționat tot cu termenul general de „daci", folosind alte apelative doar atunci când s-au referit numai la o anumită ramură a lor. Cel mai frecvent au fost pomeniți costobocii și carpii, aflați în regiunile din vecinătatea nordică și estică a Daciei romane.

Izvoarele scrise cu privire la costoboci, la carpi și la celelalte seminții ale dacilor liberi, cuprinzând știri ale autorilor antici și informații din materialul epigrafic, sunt destul de puține și de vagi, iar uneori controversate. Totuși, ele aduc uneori date precise despre locul, data, natura și consecințele unor evenimente, precum și asupra unor populații sau persoane antrenate în desfășurarea lor, așa încât datele furnizate de acestea rămân esențiale nu numai pentru istoria propriu-zisă a dacilor liberi, ci și pentru atribuirea unor grupe importante de descoperiri arheologice anumitor ramuri ale dacilor liberi.

Informația scrisă a fost întregită substanțial de-a lungul anilor cu numeroasele descoperiri arheologice, cuprinzând mai ales așezări și necropole, al căror inventar a oferit date esențiale mai ales asupra modului de viață al dacilor liberi, a activităților economice, a obiceiurilor de port și a practicilor funerare, precum și a raporturilor cu lumea romană și cu populațiile aflate în migrație.

Autorii antici nu stabilesc cu exactitate zonele geografice locuite de dacii liberi. Din relatările lor rezultă însă că nu toate regiunile dacice rămase în afara limesului erau stăpânite de costoboci și de carpi. De asemenea, nici descoperirile arheologice nu permit peste tot o delimitare foarte precisă a ținuturilor locuite de aceștia. Partea de hotar cea mai sigură este sectorul reprezentat de limesul noii provincii romane Dacia, deși chiar traseul unor segmente ale acestuia nu a fost încă destul de bine fixat în teren. La toate acestea se adaugă faptul că în perioada provinciei Dacia romanii au schimbat de mai multe ori traseul hotarelor, în funcție de cerințele strategiei de apărare a imperiului. Cele mai spectaculoase modificări de graniță au avut loc în regiunea Dunării de Jos (Muntenia și sudul Moldovei), acolo unde trebuiau stăvilite și anihilate atacurile repetate dinspre estul și nord-estul continentului, inițiate și organizate în principal de populațiile sarmatice și germanice, iar uneori și de dacii liberi.

Nu este clar încă pe care aliniament a fost stabilit hotarul roman între Carpați și Nistru în vremea lui Traian, după ce toată Muntenia și sudul Moldovei au fost anexate la imperiu. Pentru a consolida sistemul defensiv în zonă, malul stâng al Dunării de la confluența cu Siretul și până la Mare, sector-cheie în apărarea provinciei *Moesia Inferior* și a drumului strategic și comercial ce făcea legătura prin pasul Oituz între Dacia romană și orașul *Tyras* de pe limanul Nistrului, a fost întărit cu o linie de castre de piatră, amplasate pe principalele căi de acces dinspre nord. Pe lângă cele deja bine cunoscute de la Barboși și Orlovka, unele indicii atestă că asemenea puncte întărite au mai existat și în zona orașelor Ismail și Chilia. Această linie de fortificație, susținută și de castrele de pe malul drept al fluviului, făcea parte din structura de bază permanentă a sistemului defensiv roman în sectorul de la vărsarea Dunării în Mare. Împreună cu așezările civile din preajmă, ele au fost protejate spre nord de un puternic val de pământ, amenajat între Șerbești–Tulucești și Vadu lui Isac–Tatarbunar, care fixau în teren adevărata linie de graniță. Nu este îndeajuns de clar care era traseul hotarului de la vest de Siret. În general se apreciază că acesta ar fi urcat pe valea Siretului, de la Șerbești până la confluența cu Trotușul, de unde apoi ar fi urmat spre vest cursul acestuia și al Oituzului până în Transilvania.

Inițial, hotarul roman pare că se afla pe un aliniament situat mai la nord de această linie fortificată de pe Dunăre. Amenajarea unui al doilea val cu șanțul spre nord între Prut și Nistru (valul Leova–Copanca), la aproximativ 80–100 km nord de valul deja amintit dintre Vadu lui Isac și Tatarbunar, ar fi putut marca, pentru scurtă vreme, granița imperiului în vremea lui Traian.

Mult mai dificil de stabilit în teren este hotarul ce despărțea pe dacii liberi de populațiile sarmatice și germanice vecine de la est, nord și vest. Potrivit unor informații din izvoarele scrise, teritoriile stăpânite de daci ajungeau spre est până la Nistru. Pe cursul mijlociu și superior al aceluiași râu, ținuturile locuite de dacii liberi se întindeau însă și pe malul său stâng, așa cum o atestă numeroasele descoperiri ale grupului Lipica. Teritorii întinse locuite de dacii liberi se aflau și la nord și vest de Dacia romană, fără a le putea delimita deocamdată foarte precis.

După biruința asupra dacilor în 105–106, istoria spațiului dacic a intrat într-o restructurare decisivă, cunoscând o evoluție divergentă, îndreptată către o romanizare rapidă și de mare profunzime în teritoriile ocupate și spre continuarea vechilor tradiții în zona rămasă liberă, unde vor avea loc însă masive înnoiri inspirate de civilizația romană. Nominalizarea costobocilor și a carpilor în izvoarele scrise, determinată foarte probabil de ascensiunea poziției lor în raporturile cu imperiul, nu a apărut imediat după organizarea noii provincii romane, ci mai târziu, când refacerea societății dacice din afara limesului începea să prindă contururi tot mai clare. Apariția numelui lor atestă nu numai o creștere însemnată a potențialului militar de care dispuneau și care a atras atenția romanilor, ci și un proces în plină desfășurare de reorganizare politică și administrativă în spațiul fostului regat dacic.

Consecințele înfrângerii au fost numeroase și cu urmări de lungă durată. Cea mai importantă dintre ele s-a dovedit a fi lipsirea societății dacice de o autoritate supremă,

care să aibă capacitatea de a reorganiza rămășițele statului dac. În desfășurarea crâncenelor evenimente nu a dispărut doar regele, figura centrală a puterii statului, ci au fost decimate și personalitățile ce alcătuiau nucleul de putere din preajma lui Decebal. Astfel, o dată cu distrugerea sistemului de fortificații, a capitalei și a centrului religios de la Sarmizegetusa, au pierit în luptă sau au ajuns în captivitate reprezentanții cei mai de seamă ai puterii politico-administrative, militare și religioase. Dispariția atâtor elemente definitorii și hotărâtoare pentru o existență statală nu putea duce decât la crearea unui vid total de putere, cu efecte dintre cele mai grave pentru soarta poporului dac. În același timp, transformarea imediată a celei mai reprezentative părți a Daciei — cu însăși capitala fostei puteri politice și religioase — în provincie romană a diminuat covârșitor șansele de reorganizare și redresare a statului dac centralizat de odinioară. Atâta vreme cât armata și administrația romană au păstrat în componența imperiului o întinsă parte a Daciei, nici o inițiativă în această direcție nu mai avea sorți de izbândă. Iar atunci când retragerea a avut totuși loc, o mare parte a lumii dacice, după ce a cunoscut nemijlocit nu numai urmările nefaste ale înfrângerii, ci și performanțele civilizației romane, pe care a încercat să și le însușească într-un proces continuu de emancipare, se integrase deja definitiv în marea familie a viitoarelor popoare neolatine.

Comparativ cu țara lui Decebal de odinioară, teritoriile rămase în stăpânirea dacilor liberi prezentau importante modificări în ceea ce privește structura de relief, reflectate mai ales în componența și dispunerea subunităților geografice. Legăturile între ele, îndeosebi între zonele periferice de est și de vest, erau acum mult îngreuiate, fiind posibile doar peste masivul carpatic nordic. Drumurile de acces pe axa vest-est din această zonă, mai mult de interes local, sunt departe de a putea fi comparate cu importanta arteră de circulație de pe valea Dunării. De asemenea, pasurile de aici, înlesnind traficul regional, sunt neînsemnate față de trecătorile largi prin Carpații Orientali și Meridionali, care facilitau nu numai circulația persoanelor, ci favorizau raporturi strânse între mari zone economice aflate de o parte și de alta a munților. Tocmai dificultățile de circulație peste masivul Carpaților nordici au slăbit legăturile între estul și vestul spațiului dacic în secolele II–III, ducând, în chip firesc, și la unele deosebiri în dezvoltarea lor. Pe de altă parte, noua configurație a teritoriilor dacice, cu căi de acces ușor penetrabile din multe direcții, le făceau mai vulnerabile la eventuale agresiuni. Între acestea trebuie avute în vedere atât expedițiile de pedepsire inițiate de armatele romane, ca răspuns la incursiunile de pradă organizate în zonă, cât și atacurile organizate de ceilalți vecini, în special sarmați și germani, aflați pe spații întinse la granițele de est, nord și vest.

Perioada care a urmat imediat cuceririi romane a fost încărcată, fără îndoială, de atitudini și sentimente ostile ale populației dacice, în conștiința căreia dorința de a înlătura umilințele înfrângerii era puternică. Foarte probabil asemenea gânduri erau generalizate pentru început la scara întregii populații dacice. Totuși, prilejul de a le pune în practică nu s-a ivit, întrucât romanii au vegheat cu strășnicie la supunerea necondiționată și la păstrarea liniștii. O dată cu trecerea timpului, resentimentele au scăzut treptat în intensitate, făcând loc mai întâi resemnării, iar apoi, după o perioadă mai lungă, când locul

participanților la confruntările pe câmpul de luptă a fost luat de următoarea generație și amintirile au început a se estompa, modul de abordare al relațiilor cu învingătorii s-a modificat și el, iar colaborarea între cele două tabere a condus la conviețuirea lor pașnică de durată. Asemenea raporturi între daci și romani s-au impus mai întâi în interiorul Daciei romane, dar ele s-au extins treptat și în teritoriile dacice de dincolo de granițele imperiului, datorită acelorași cauze.

Indiferent de factorii potrivnici care vor apărea de-a lungul timpului, între dacii din interiorul provinciei și cei rămași în afara ei se vor păstra legături strânse și trainice. Aceste relații tradiționale vor constitui și una din cauzele principale pentru care toate zonele dacice rămase în afara provinciei vor continua să graviteze spre Dacia romană. Legăturile de familie, mai numeroase probabil după ce în timpul și la sfârșitul războaielor un număr de persoane s-au refugiat din regiunile ocupate de romani în teritoriile rămase în stăpânirea dacilor, s-au amplificat și au întreținut contacte multiple. De asemenea, cu timpul au putut fi reluate treptat și unele legături economice, care, cel puțin în unele teritorii și în anume etape, au ajuns la o mare înflorire, fapt dovedit de prezența numeroaselor importuri romane în mediul dacic.

Privirea ațintită către Dacia romană mai era întreținută și de refacerea în ritm accelerat a noii provincii, a cărei prosperitate atrăgea toate populațiile aflate la granițele ei. Dacii din afara provinciei au inițiat la diferite intervale de timp atacuri asupra Daciei romane, care au vizat la început îndepărtarea stăpânirii romane, iar mai târziu bogățiile acumulate în interiorul ei. La aceste expediții s-au asociat uneori și cu alte populații aflate în preajma frontierelor imperiului, în principal cu diferite seminții sarmatice și germanice. Raporturile dacilor cu sarmații și germanii par să fi devenit mai strânse după victoria romană din anul 106, politică determinată probabil de aceeași necesitate de organizare a unui front comun antiroman. Totuși, încercarea de apropiere a dacilor față de populațiile sarmatice și germanice din vecinătate pare să fi fost mărginită doar la situații de conjunctură și pentru interese limitate, chiar dacă în unele microregiuni periferice dacice conviețuirea lor a condus la un proces evident de aculturație. De altfel, s-au înregistrat suficiente conflicte și înfruntări pe câmpul de luptă ale dacilor cu germanii și sarmații, populații care au încercat în repetate rânduri să profite de slăbirea capacității de luptă a dacilor în urma repetatelor victorii romane asupra lor.

Continuarea tradițiilor dacice este caracteristică tuturor regiunilor neocupate de romani și ele se manifestă deopotrivă în ocupațiile și activitățile economice, în modul de organizare și în arhitectura așezărilor, precum și în unele produse de artă. Un adevărat etalon îl reprezintă meșteșugul olăriei, care conservă cu foarte puține modificări toate formele modelate cu mâna și tehnologia de lucru din perioada anterioară cuceririi romane. La acestea se adaugă însă importante înnoiri, datorate mai ales vecinătății lumii romane. Influențele venite din partea Imperiului roman, manifestate cu pregnanță în toate teritoriile locuite de dacii liberi și în toate compartimentele societății dacice, sunt mult mai profunde decât s-ar părea la prima vedere. Abandonarea cetăților și a așezărilor întărite, ca urmare a interdicțiilor romane de amenajare a oricăror forme de fortificație, au determinat modificări structurale importante în conceperea sistemului de apărare. De asemenea, dispariția marilor sanctuare, în fapt a importantelor centre spirituale din locurile respective, concomitent cu reapariția necropolelor organizate în preajma așezărilor, atestă schimbări profunde și rapide și în credințele și religia dacilor liberi.

Influențe diverse asupra dacilor liberi au venit și din partea populațiilor sarmatice și germanice vecine, care, la rândul lor, au preluat și ele de la aceștia elemente de cultură dacică. În ceea ce-i privește pe sarmați, influențele acestora s-au manifestat din două direcții diferite, și anume dinspre est în spațiul dacic est- și sud-est-carpatic și dinspre vest în regiunile dacice de vest. În Moldova și Muntenia sarmații s-au infiltrat în ținuturile de șes, precum și de-a lungul unor râuri mai mari sau mai mici, având unele zone evidente de concentrare, cum ar fi cele din Bugeac și stepa Jijiei sau pe cursul Răutului și al Bârladului. Este de remarcat că penetrația sarmatică a avut loc, fără excepție, doar în zone slab locuite de daci, ceea ce ar putea sugera că pătrunderea noilor veniți în teritoriile respective s-a făcut cu acordul acestora. De asemenea, trebuie subliniat că între cele două populații au existat cu siguranță raporturi de colaborare și unele schimburi culturale, dar nu s-a ajuns niciodată la un amestec al celor două comunități, așa cum pare să fie cazul în regiunile vestice locuite de dacii liberi. De altfel, infiltrația sarmato-iazigă din Crișana s-a petrecut la o scară mult mai redusă și în cu totul alte circumstanțe decât în spațiul est-carpatic, ceea ce în general a dus la o colaborare mult mai strânsă între cele două populații.

La granița de nord, dacii liberi se învecinau cu diferite seminții germanice. Relațiile cu acestea nu au fost întotdeauna de colaborare, așa cum ar putea rezulta din situația descoperirilor arheologice, care atestă în zonele de interferență intense schimburi reciproce. Potrivit izvoarelor scrise, între dacii liberi și unele neamuri germanice au existat și importante conflicte pe câmpul de luptă, determinate mai ales de încercările de a ocupa unele teritorii dacice. Între cele două populații au existat însă și relații pașnice, fiecare dintre ele preluând de la cealaltă unele elemente culturale, care totuși sunt mai frecvente doar în zonele de contact. Regiunea dacică cea mai expusă acestor schimburi culturale cu lumea germanică a fost cea a grupului Lipica. Ea apare aproape izolată și se prezintă ca o enclavă desprinsă de spațiul dacic, ce rămâne implantată pe toată durata sa într-un mediu locuit de populații germanice.

Noua structură a societății dacice rămasă în afara frontierelor romane, condițiile de relief, poziția față de provinciile imperiului și legăturile cu acestea, precum și vecinătatea unor cercuri culturale total diferite, cu un conținut și un impact propriu asupra mediului cultural dacic, au dus în chip firesc la o evoluție generală unitară a fondului cultural vechi dacic, dar cu nuanțări evidente pe anumite microregiuni, care au dat și o mai mare diversitate culturii dacilor liberi.

Capitolul I
DACII LIBERI DIN MUNTENIA

Întreaga istorie a dacilor liberi a fost puternic marcată de prezența activă, autoritară și penetrantă a Imperiului roman la Dunărea de Jos și Marea Neagră. Nicăieri însă destinul dacilor liberi nu s-a împletit atât de strâns cu istoria și civilizația lumii romane ca în spațiul dintre Dunăre, Carpații Meridionali și Olt.

Muntenia a fost folosită în mod curent în perioada stăpânirii romane la nordul fluviului ca zonă de tranzit între Moesia Inferioară și Dacia intracarpatică și a reprezentat, în același timp, un spațiu de siguranță și de manevră în structura de apărare a acelor două provincii. Ambele situații au constituit serioase argumente pentru a fi încă de la început anexată la imperiu. Din aceleași considerente a cunoscut, întocmai ca restul teritoriilor dacice transformate de Traian în provincie romană, aceeași sforțare asiduă și neîntreruptă din partea imperiului de a amenaja ample și solide lucrări de apărare, iar drept mărturie stau castrele de pământ sau piatră ridicate în vestul și centrul Munteniei. În mod cert, situația dacilor liberi din această zonă, deosebită radical de cea a confraților rămași în vecinătatea estică, nordică și vestică a provinciei Dacia, nu poate fi judecată decât în raport cu dimensiunile, durata și natura acestei continue și diversificate prezențe romane.

Teritoriul Munteniei se afla de multă vreme în zona de influență a Imperiului roman, iar acțiunile repetate de la nordul Dunării, începute cu aproximativ un secol înainte de cucerirea Daciei, arăta limpede interesul lui major și permanent pentru aceste ținuturi. Sextus Aelius Catus a transferat la sudul fluviului 50 000 de geți pe timpul lui Augustus[1], iar după mai bine de o jumătate de veac, un alt comandant roman, Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, guvernator al Moesiei în timpul lui Nero, a transferat la rândul său alți 100 000 de transdanubieni la sudul Dunării[2]. Dacă prima expediție a operat doar pe o fâșie relativ îngustă de pe malul stâng al fluviului, cea de a doua a afectat spații mult mai întinse, care au ajuns până în zona colinară. În afara celor două acțiuni de anvergură consemnate de autorii antici, care au prefațat cu mult timp înainte viitoarele operațiuni militare ale lui Traian în Dacia, au mai existat probabil și altele, la scară mai redusă, asupra cărora nu s-au păstrat nici un fel de mențiuni scrise, dar care, cu siguranță,

---

[1] Strabon, VII, 3, 10.
[2] *CIL* XIV, 3608.

au accentuat și mai mult procesul de rarefiere a populației dacice de pe malul stâng al Dunării. Între acestea trebuie inclusă și expediția de la nordul Dunării a lui Cn. Cornelius Lentulus, care a avut loc pe vremea lui Augustus, dar mai înainte de cea a lui Aelius Catus.

La sfârșitul primului război cu dacii, Traian pusese deja definitiv stăpânire pe întinse teritorii ale acestora, situate mai ales la sud de Carpați. Prezența romanilor în Muntenia și în sudul Moldovei începe de fapt încă din anul 101, când sunt inițiate probabil și cele dintâi lucrări de construcție militare de amploare. Castrele de la Rucăr (jud. Argeș), Drajna de Sus, Mălăești și Târgșor (jud. Prahova) datează exclusiv din perioada lui Traian, iar trupele staționate aici, ce aveau misiunea de a asigura ordinea și liniștea în zona colinară, regiune cu cea mai mare densitate de populație dacică din Muntenia, aparțin armatei Moesiei Inferioare. Aceleași unități militare asigurau și controlul riguros al trecătorilor peste Carpați care făceau legătura cu Transilvania. Altă serie de castre, din care a fost reperat doar cel de la Filipești (com. Surdila-Găiseanca, jud. Brăila), par să fi făcut legătura între grupa de fortificații amintite din zona subcarpatică și Dobrogea. Toate aceste lucrări militare aveau menirea de a consolida noua autoritate politică și militară din zonă, de a preîntâmpina orice încercare de rezistență din partea localnicilor și de a stăvili eventualele atacuri ce puteau veni dinspre Moldova și stepele nord-pontice. Ele pregăteau, totodată, și baza de plecare pentru ultimul asalt împotriva redutei transilvane a lui Decebal, care se va derula puțin mai târziu, în timpul celui de-al doilea război cu dacii.

Ultimul război purtat de Traian cu Decebal, încheiat cu înfrângerea și cu supunerea totală a dacilor, nu a adus nici un fel de schimbări majore pentru populația dacică din Muntenia, regiunea rămânând mai departe în componența Moesiei Inferioare și păstrând vechiul statut de la sfârșitul primului război dacic. Chiar trebuie subliniat că populația dacică nu a fost îndepărtată de pe pământurile sale, iar regimul de ocupație romană de aici a fost mult mai lejer. În vreme ce în Dacia romană au fost aduși încă de la început un mare număr de coloniști din toate părțile imperiului, care au primit proprietăți întinse în dauna băștinașilor, Muntenia nu a cunoscut acest proces de colonizare. Ceramica dacică ce apare din abundență în castrele din perioada lui Traian deja amintite atestă că populația locală trăia mai departe în preajma lor și avea strânse legături cu trupele romane staționate în ele. Situația rămâne a fi explicată nu atât ca recompensă din partea imperiului pentru neparticiparea dacilor de aici, aflați deja sub ocupație romană, la ultimul și cel mai crâncen război cu Decebal, ci înțeleasă în funcție de prioritățile economice și militare prestabilite, prin statutul diferit pe care romanii au intenționat de la bun început să-l dea întinselor regiuni cucerite de la nord și de la sud de Carpați.

Muntenia împreună cu sudul Moldovei au făcut parte în timpul lui Traian din provincia Moesia Inferioară, realitate ce rezultă cu destulă claritate din unele diplome militare, din *Geographia* lui Ptolemeu[1], din papirusul Hunt, precum și din situația cronologică a castrelor menționate, a căror durată de funcționare se încheie în primii ani de domnie ai împăratului Hadrian. Înglobarea Munteniei în Moesia Inferioară nu

[1] Ptolemeu, *Geographia* III, 10, 7–10.

i-a adus însă și un regim similar cu acela al teritoriului provinciei de la sudul fluviului. Nu se observă nici o singură inițiativă din partea noilor stăpâni care să vizeze măsuri speciale ce urmau să ducă la romanizarea populației din teritoriu. Este un indiciu important că însuși Traian nu a intenționat, cel puțin în perioada cât s-a ocupat de organizarea noilor teritorii cucerite la nordul Dunării, să introducă în Muntenia același regim de colonizări masive și de romanizare rapidă ca în proaspăta provincie Dacia. De asemenea, nici limesul care urma să apere teritoriul roman din sudul Moldovei, implicit și pe cel al Munteniei, nu a fost organizat ca un hotar obișnuit la marginile imperiului, prevăzut cu castre de-a lungul lui, pentru a apăra o linie de graniță, ci într-o cu totul altă concepție, pentru a controla o importantă poartă de trecere pentru eventualii atacatori ce ar fi venit dinspre nord-est.

Venirea lui Hadrian la conducerea imperiului aduce importante modificări în ceea ce privește prezența romană în Muntenia. Încă din primii ani ai domniei, noul împărat procedează la o amplă reorganizare teritorial-administrativă și militară. El retrage și consolidează granița Moesiei Inferioare pe aliniamentul Dunării, hotar care va fi păstrat pe toată durata stăpânirii romane în Dacia și chiar multă vreme după aceea. De asemenea, împăratul face și prima împărțire administrativă a Daciei. Pe viitor, Muntenia se va învecina spre vest și nord-vest cu nou creata provincie *Dacia Inferior*, care va avea în componența sa aproape toată Oltenia de est și colțul sud-estic al Transilvaniei[1]. Hotarul de pe Olt, organizat în adâncime pe două aliniamente și rămas în funcțiune până la retragerea aureliană, va afecta considerabil statutul teritoriilor dacice din vestul Munteniei. Acestea vor rămâne mai departe în componența imperiului, dar nu la Moesia Inferioară, ca până acum, ci la Dacia Inferioară.

Sistemul de fortificații pe care s-a sprijinit în permanență Dacia Inferioară sud-carpatică pentru apărarea graniței de est a fost seria de castre situate de-a lungul Oltului (*limes Alutanus*), a căror amenajare a fost începută de Traian în zonele de șes și deluroase și continuată de Hadrian în zona de munte. Această primă linie a fost dublată de o a doua serie de castre, ridicate pe un aliniament situat la est de cursul Oltului (*limes Transalutanus*), la o distanță ce varia între 15 km în sectorul de sud și 50 km în cel de nord. Traseul lui se afla de-a lungul unei tradiționale și importante artere de circulație, care făcea legătura prin pasul Bran între regiuni de la sudul Dunării și Transilvania. Drumul a putut fi folosit și de romani încă din primul și cu siguranță în vremea celui de-al doilea război cu dacii, așa cum o sugerează unele din castrele ridicate de-a lungul său (Rucăr) pe timpul lui Traian. Amenajarea primelor castre și lucrări adiacente de amploare de pe liniile alutană și transalutană ca un sistem defensiv unitar pentru apărarea graniței de est a Daciei romane sud-carpatice încă de pe vremea împăratului Traian ar putea constitui un alt indiciu că, la sfârșitul războaielor de cucerire a Daciei, nu s-a intenționat înglobarea definitivă a Munteniei la imperiu și nici să i se atribuie statutul clasic de provincie.

[1] Vezi *supra*, p. 48–49.

Informațiile asupra limesului transalutan sunt încă puține și nu întotdeauna îndeajuns de concludente. Multă vreme s-a presupus că el ar fi fost ridicat în vremea lui Septimius Severus, pentru a prelua sarcinile de apărare ale limesului alutan și ar fi fost abandonat după puternica invazie a carpilor în imperiu din anul 245. Așadar, perioada sa de funcționare s-ar întinde pe o durată de aproximativ o jumătate de secol. Cercetările mai recente aduc însă argumente tot mai consistente asupra existenței lui încă de la începutul secolului al II-lea ca parte integrantă a liniei de apărare de pe Olt și despre rămânerea lui în funcțiune până la retragerea aureliană, cel puțin prin unele segmente ale sale.

Organizarea limesului la răsărit de Olt, pe o adâncime ce ajungea până la 50 de km, prin care se anexa de fapt la imperiu și o întinsă regiune din vestul Munteniei, prinde un contur clar în vremea lui Hadrian. Linia transalutană, folosită anterior mai ales pentru drumul de legătură cu Transilvania, ajunge sub Hadrian linia fortificată avansată a sistemului defensiv, un limes în sensul clasic al cuvântului, care fixa în teren și linia despărțitoare între ținuturile *intra* și *extra provinciam*. Devenind cu prioritate o zonă militară, integrată strict sistemului de apărare a Daciei romane sud-carpatice, teritoriul cuprins între liniile alutană și transalutană capătă un alt statut. Cele două aliniamente complementare de fortificații, care însoțeau și căile principale de legătură între regiunile de la sudul Dunării și Dacia romană intracarpatică, erau racordate între ele în mod articulat prin mai multe drumuri de legătură, ceea ce ridica eficacitatea întregului sistem atât în apărare cât și în acțiunile ofensive.

Concomitent cu reorganizarea întregului sistem de apărare dintre Dunăre și Carpații Meridionali au fost părăsite și castrele de la Târgșor, Mălăești și Drajna de Sus. Poziția acestor fortificații în teren, de-a lungul unui traseu secundar, dar nu lipsit de importanță, prin pasurile Bratocea și Tabla Buții spre Transilvania, datează din timpul primului război dacic și a fost conceput de Traian în cadrul aceluiași sistem defensiv din Muntenia, din care s-au realizat numai primele componente, reprezentate de cele trei castre, pe care împăratul Hadrian îl va abandona definitiv.

O altă zonă a Munteniei pentru care romanii au manifestat un interes sporit a fost Câmpia Burnasului, unde pentru delimitarea unui spațiu de siguranță au amenajat un val cu șanț, cunoscut sub numele de *Brazda lui Novac de Sud*. Valul începe pe malul stâng al Oltului (com. Sprâncenata, jud. Olt) și ajunge până în preajma fostului lac Greaca (Băneasa, jud. Giurgiu). În lipsa unor cercetări temeinice asupra acestei fortificații și a oricăror repere cronologice cât de cât sigure, cel mai frecvent se presupune că ar fi fost ridicată de Hadrian pentru protejarea cartierului general al legiunii *I Italica* de la Novae. Aceeași fortificație întâlnește pe traseul său și limesul transalutan, despre care se consideră că ar fi mai târziu. Acest raport cronologic, deși general acceptat, nu a fost confirmat încă prin nici un fel de dovezi. În mod cert însă, cele două linii fortificate nu puteau fi concomitent în funcțiune. Noua cronologie a liniei transalutane, de la începutul secolului al II-lea și până la retragerea aureliană, ar sugera pentru Brazda lui Novac de Sud o altă datare decât domnia lui Hadrian. Mai plauzibilă ar fi perioada lui Traian, deși nici ipoteza că ea a putut fi ridicată în urma expediției lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus la nordul

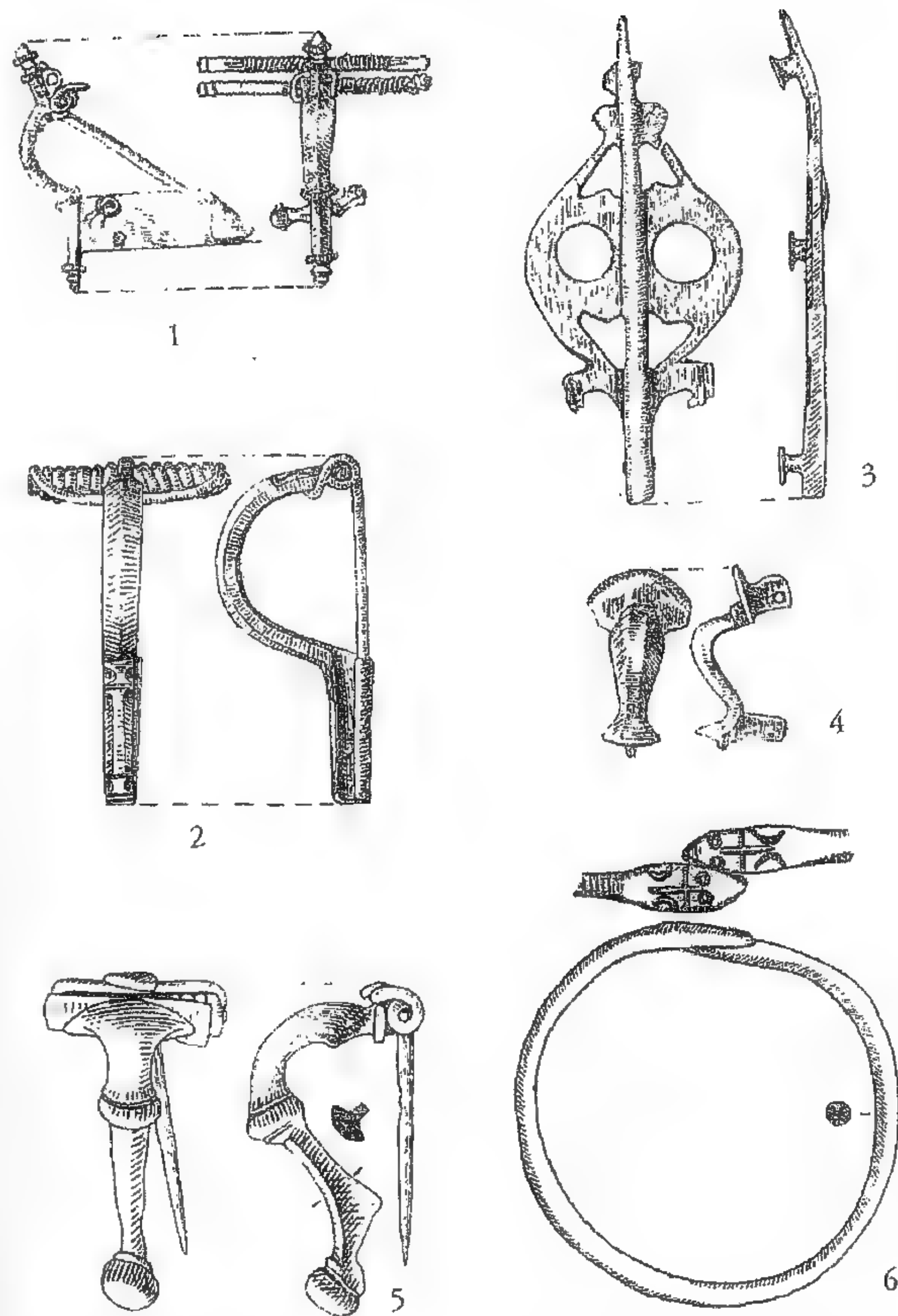

Fig. 42 Fibule (1, 2, 4, 5), insignă de beneficiar (3) și brățară (6) descoperite la Mătăsaru (1–5) și Maruntei (6).

Dunării, pentru protejarea legiunii *VIII Augusta* la Novae (46–69), nu trebuie exclusă cu totul.

Ampla organizare de castre, de fortificaţii adiacente şi de drumuri, care acoperea în special partea de vest şi centrală a Munteniei, a avut drept consecinţă o prezenţă romană numeroasă şi dinamică, tradusă mai ales prin diverse unităţi militare cantonate în forturi şi o categorie numeroasă de negustori foarte activi. Nevoia de a proteja importantele căi de comunicaţie dintre provinciile romane de la nordul şi de la sudul Dunării de Jos, precum şi sistemele de fortificaţie pentru apărarea lor au impus un control foarte sever asupra întregului ţinut dintre Dunăre şi Carpaţii Meridionali, precum şi pacificarea lui deplină în prima etapă şi anihilarea oricăror posibilităţi de a organiza sau favoriza în interiorul său acţiuni ostile îndreptate împotriva imperiului. Politica romană a fost pusă în practică prin numeroasele trupe şi castre amplasate în jurul Munteniei, de-a lungul Dunării şi al Oltului, precum şi pe versanţii nordici ai Carpaţilor Meridionali, care, împreună cu castrele de susţinere din spatele limesului şi cu lucrările de fortificaţie complementare, amplasate în faţa limesului propriu-zis, alcătuiau baza de sprijin a întregului sistem defensiv roman de la Dunărea de Jos.

Încorporarea în totalitate sau numai parţială a spaţiului dacic dintre Carpaţi, Dunăre şi Olt la provinciile imperiului de la sudul sau de la nordul fluviului, precum şi învecinarea lui pe aproape toată lungimea graniţei cu teritoriul roman, au dus, implicit, la crearea unei situaţii de permanentă dependenţă de puterea romană. Chiar dacă cea mai mare parte a teritoriului ei s-a aflat o perioadă lungă în afara limesului, Muntenia a avut întotdeauna o independenţă mai mult formală, limitată probabil la o autoconducere administrativă. Posibilitatea de a-şi iniţia şi promova propria politică, mai ales cea externă, trebuie exclusă cu totul. În mod cert nu se puteau organiza acţiuni sau puncte de rezistenţă împotriva puterii romane pe teritoriul ei şi nici încheia vreun fel de alianţe care să contravină intereselor imperiului.

Prin includerea la imperiu încă de la sfârşitul primului război cu dacii de către Traian, ca şi intervenţiile romane ulterioare, ce au avut loc continuu în spaţiul ei până la retragerea aureliană, Muntenia a avut de-a lungul întregii perioade romane un statut special, diferit în totalitate de al celorlalte teritorii rămase în stăpânirea dacilor liberi. În acest fel, societatea dacică de aici s-a dezvoltat sub o severă şi permanentă supraveghere romană, motiv pentru care noţiunea de „daci liberi" trebuie înţeleasă mult mai nuanţat. Termenul ar putea fi socotit chiar impropriu, de vreme ce în anumite perioade dacii din această regiune s-au putut considera ca făcând parte oarecum din populaţia provincială. Totuşi, apartenenţa lor la imperiu a fost mai mult una formală, fără consecinţe rapide şi profunde în procesul de romanizare, ca în cazul confraţilor din Banat, din Transilvania şi din Oltenia, a căror integrare la imperiu a fost totală. De asemenea, alternanţa între statutul de locuitori ai provinciei şi acela de daci liberi a fost ca formă de manifestare şi durată categoric în favorea celui din urmă. Drept urmare, folosirea noţiunii de „daci liberi" pentru dacii din Muntenia rămâne cea mai apropiată de statutul lor real, aşa cum rezultă limpede şi din toate descoperirile arheologice cunoscute până acum.

Informaţiile referitoare la istoria dacilor liberi din Muntenia s-au înmulţit substanţial în ultimele decenii prin intensificarea cercetărilor arheologice. O primă concluzie ce rezultă din analiza lor este aceea că toate aserţiunile despre golirea acestei regiuni de populaţie dacică din perioada de dinaintea şi din timpul războaielor dintre daci şi romani rămân simple speculaţii. Numeroasele descoperiri ce le aparţin cu certitudine sunt o mărturie elocventă a prezenţei lor pe toată durata stăpânirii romane în Dacia.

În preajma războaielor daco-romane de la începutul secolului al II-lea, populaţia ce locuia şi stăpânea teritoriul dintre Dunăre, Olt şi Carpaţii Meridionali era în totalitatea ei dacică. Este de remarcat, totuşi, că locuirea nu era uniformă, ci avea o densitate mai ridicată în regiunile colinare şi una destul de redusă în ţinuturile de şes. Din acest punct de vedere, situaţia din Muntenia era similară celorlalte zone ale spaţiului dacic, în care regimul de înălţime rămânea un important criteriu de care depindea densitatea demografică. De altfel, preferinţa geto-dacilor de a-şi stabili aşezările pe forme de relief mai înalte este mai veche, fiind sesizată de-a lungul întregii perioade Latène.

Unele excepţii de la preferinţa generală pentru întemeierea aşezărilor în regiunea colinară sunt în măsură să arate că staţiunile dacice nu lipseau cu totul nici în zonele de câmpie. Mai ales în preajma fostelor cetăţi geto-dace, ridicate în importante puncte strategice, se semnalează unele puncte cu resturi de locuire, chiar şi atunci când fortificaţiile respective au fost dezafectate de intervenţiile romane. Astfel de grupuri de aşezări par să fie sesizabile la Zimnicea (jud. Teleorman) şi la Popeşti (com. Mihăileşti, jud. Ilfov), precum şi în preajma altor cetăţi construite de-a lungul Dunării, pe malul său stâng. Nu este sigur însă dacă aceste aşezări, alcătuind grupări relativ modeste, au o continuitate neîntreruptă sau au fost reînfiinţate la date mai târzii pe aceleaşi locuri, datorită configuraţiei terenului, cu poziţii ceva mai ridicate.

Locuirea dacică mult mai redusă din regiunile de şes ale Munteniei mai avea însă şi o a doua cauză importantă, şi anume politica romană bine cunoscută de strămutare în imperiu a unor populaţii din vecinătatea imediată a limesului aplicată cu promptitudine cel puţin pe vremea lui Augustus şi Nero, prin care s-a urmărit anihilarea sau cel puţin slăbirea unor eventuali posibili inamici, prin rarefierea sau chiar îndepărtarea lor totală din fâşia de siguranţă situată în faţa limesului.

Pierderile demografice mari din timpul războaielor daco-romane şi plecarea în refugiu a unor grupuri de persoane şi familii la sfârşitul luptelor, în zone dacice periferice din nord şi nord-est mai depărtate de graniţele imperiului, pentru a nu rămâne sub ocupaţia romană, au contribuit şi ele la rarefierea demografică din primele decenii ale secolului al II-lea. În sfârşit, înrolarea tinerilor daci în armata romană pe toată durata prezenţei romane la Dunărea de Jos a putut fi o altă cauză ce a continuat un proces mai vechi de descreştere demografică, ce cunoscuse anterior şi forme mai brutale. Prin urmare, raritatea descoperirilor dacice din zonele de şes ale Munteniei nu poate fi explicată decât parţial prin stadiul mai mult sau mai puţin incipient al cercetărilor. În schimb, el poate fi bine perceput ca o consecinţă firească a unor factori ce au acţionat în regiune de-a lungul câtorva secole.

În prezent se conturează în Muntenia câteva sectoare distincte, atestând o diversitate a locuirii mai mare decât în oricare altă parte a spaţiului aflat în stăpânirea dacilor liberi. O primă deosebire apare între regiunile de vest şi centrale, pe de o parte, şi ţinuturile de la est, pe de altă parte, cu o demarcaţie clară între ele pe o linie ce pleacă de la limita estică a bazinului superior al Ialomiţei şi ajunge la vărsarea Argeşului în Dunăre. Spre vest de acest aliniament apar descoperiri dezvoltate pe tradiţia viguroasă a Latènului geto-dacic târziu, cunoscute sub numele de aspectul Militari-Chilia. Toate aşezările sunt deschise, cu locuinţe adâncite în sol şi construite la suprafaţă, iar necropolele cercetate până acum cuprind în exclusivitate morminte de incineraţie. Locuitorii acestor aşezări aveau drept ocupaţii de bază agricultura, creşterea vitelor şi diferite meşteşuguri. Prin caracteristicile lor principale, descoperirile de tip Militari-Chilia sunt similare cu cele întâlnite în restul teritoriilor aparţinând dacilor liberi. Totuşi, unele deosebiri faţă de celelalte regiuni sunt evidente în tipologia inventarului, la care se constată şi o mult mai puternică influenţă romană. În afara importurilor romane, care cuprind şi categorii de produse ce lipsesc la ceilalţi daci liberi, este de remarcat că, în timp ce unele tehnologii romane au fost preluate şi folosite în activitatea de producţie locală în toate ţinuturile dacice din afara imperiului, altele au fost adoptate numai în arealul aspectului Militari-Chilia. Între acestea din urmă se remarcă metodologia producţiei recipientelor din pastă zgrunţuroasă, utilizată pe scară largă doar în zonele centrale şi de vest ale Munteniei.

Descoperirile de tip Militari-Chilia acoperă toate verigile cronologice de la cucerirea Daciei de către romani şi până la începutul secolului al IV-lea, ceea ce dovedeşte indubitabil continuitatea populaţiei dacice în tot acest răstimp. Situaţia nu este însă uniformă pe întreg arealul. În funcţie de frecvenţa şi de cronologia descoperirilor pot fi delimitate în prezent trei zone, ce reflectă tocmai statutul politic diferit al populaţiei dacice din cuprinsul lor în raport cu puterea romană.

Regiunea cu cea mai deasă populaţie dacică este zona colinară din centrul Munteniei, începând în preajma limesului transalutan la vest şi până în bazinul râului Ghighiu, afluent al Ialomiţei la est. Spre nord, locuirea urcă până în zona subcarpatică, iar la sud coboară până la confluenţa Argeşului cu Dâmboviţa. Această întinsă şi relativ compactă grupare de aşezări dacice ocupă în principal bazinul cursului superior al Ialomiţei în partea de nord şi bazinul cursului mijlociu al Argeşului în cea de sud. Cercetările mai ample de la Mătăsaru (jud. Dâmboviţa) şi din alte aşezări din zonă confirmă această principală grupare de locuire densă şi neîntreruptă, de la începutul secolului al II-lea şi până la sfârşitul secolului al III-lea sau chiar de la începutul celui următor. Întregul material atestă strânse legături cu antichităţile dacice din perioada Latène şi, de asemenea, cu descoperirile din restul teritoriilor aparţinând dacilor liberi.

Antichităţi dacice similare acelora din partea centrală a Munteniei se găsesc şi în regiunea dintre limesul alutan şi cel transalutan, dar într-o proporţie simţitor diminuată. În acelaşi timp, marea majoritate a aşezărilor datează dintr-o perioadă mai târzie, începând probabil cu domnia lui Septimius Severus, fapt pentru care se consideră că populaţia ar

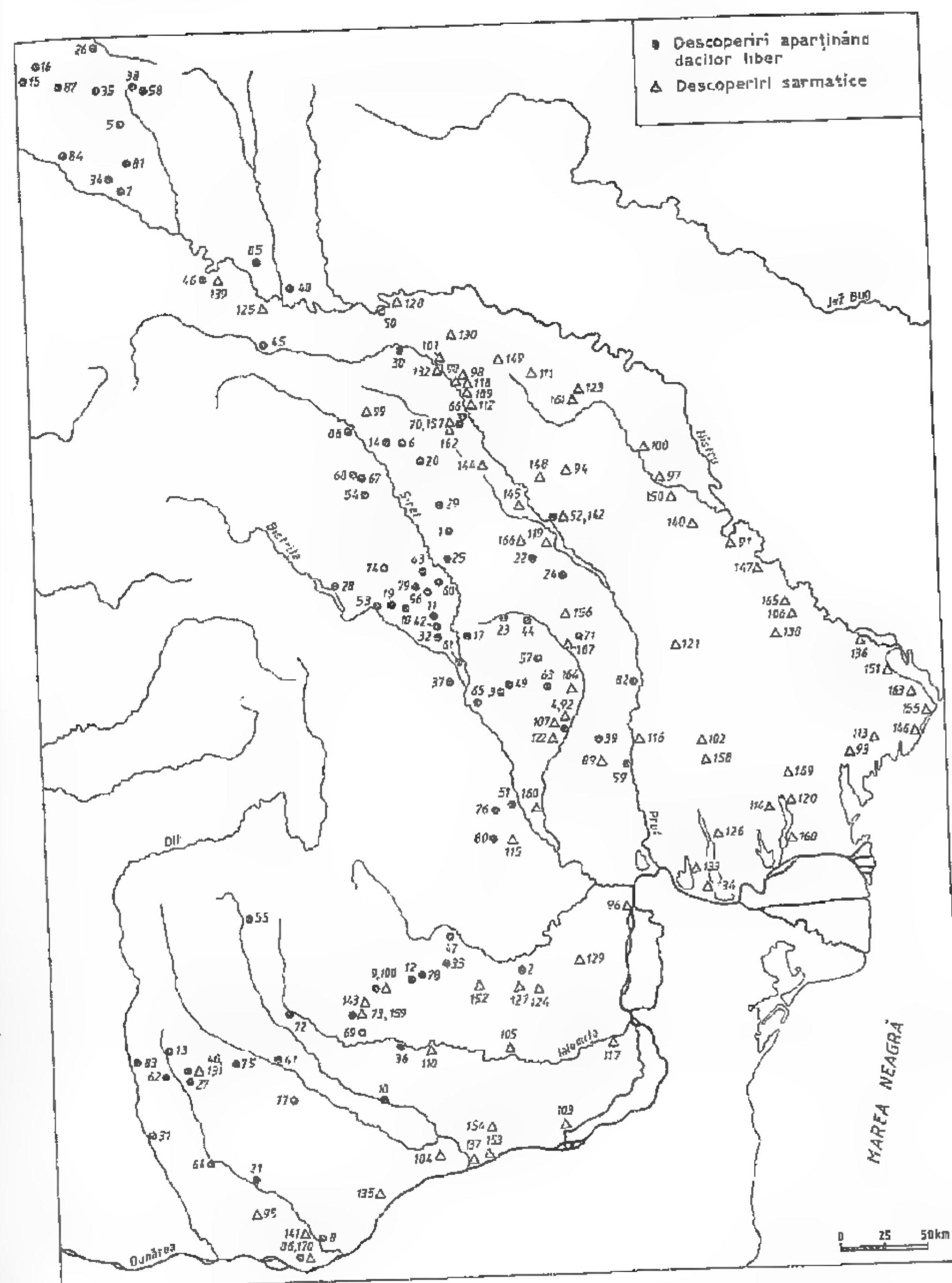

Fig. 43 Localităţi cu descoperiri aparţinând dacilor liberi (A) şi sarmaţilor (B) în regiunile extracarpatice (pentru localităţile marcate pe hartă, vezi *Lista ilustraţiilor*).

fi fost evacuată de aici în totalitate sau în cea mai mare parte în vremea lui Hadrian, ca măsură de prevedere pentru siguranța limesului alutan.

O a treia zonă distinctă, aflată la sud de primele două și care se întinde pe malul stâng al Dunării, de la limesul alutan până la confluența cu Argeșul, se remarcă prin absența aproape totală a locuirii dacice. Cele câteva descoperiri de așezări de pe malul fluviului, insuficient cercetate pentru a le cunoaște natura, amploarea și perioada de funcționare, rămân deocamdată irelevante. Situația din această zonă, în care puținele așezări aparțin unor comunități restrânse de daci, care s-au stabilit pe malul Dunării abia în secolul al III-lea, reflectă politica mai veche a imperiului de a crea „spațiul de siguranță" la graniță. Unele deplasări ale dacilor din partea centrală a Munteniei spre sud, așadar din zonele de podiș spre cele de câmpie și, de asemenea, spre vest, în spațiul dintre liniile transalutană și alutană, arată pe lângă un accentuat spor de populație și o mai mare libertate de mișcare a sa și o nouă repartiție demografică pe microregiuni. Mai mult chiar, creșterea demografică rapidă a locuirii dacice între limesul transalutan și Olt în prima jumătate a secolului al III-lea atestă și o schimbare de atitudine a puterii romane față de un spațiu considerat anterior ca teritoriu militar, în care locuirea civilă a fost supusă unui regim clar de interdicție.

Dacii liberi din partea centrală și de vest a Munteniei, cuprinzând aproximativ două treimi din suprafața ei, au cunoscut cea mai activă și mai numeroasă prezență romană, reprezentată mai ales prin trupe, dar și printr-o categorie largă de funcționari și negustori, care fie și-au desfășurat aici temporar activitatea, fie au tranzitat prin regiune, mijlocind influențele diverse și binefăcătoare ale civilizației romane asupra vieții și activității localnicilor.

Societatea dacică de aici a avut probabil propria formă de organizare politică, cu un șef propriu, dar dependent în totalitate de puterea romană. Autoritatea acestui „rex" local nu se întindea și asupra dacilor liberi din nord-estul Munteniei, purtători ai aspectului Poienești, care erau strâns legați de Moldova. Aflarea celor două regiuni sub aceeași autoritate politică ar fi dus și la unificarea lor culturală. Or, diferențele majore dintre ele arată că dacii liberi din nord-estul Munteniei fie că își aveau propria formațiune politică, de proporții mai reduse, fie făceau parte dintr-o formațiune statală a dacilor liberi din Moldova. Influența romană mai redusă din nord-estul Munteniei atestă o prezență romană mult mai slabă. De altfel, zona era mult îndepărtată de hotarele Daciei romane sud-carpatice și de arterele de circulație intens folosite de romani din centrul și vestul Munteniei.

Antichitățile dacice din partea de est a Munteniei, care se găsesc numai în sectorul de nord, cu relief mai accidentat, începând cu Subcarpații Buzăului, nu mai aparțin aspectului Militari-Chilia, ci sunt asemănătoare cu cele ale dacilor liberi din zona est-carpatică. Deși grupa acestor descoperiri este restrânsă și cercetarea lor este abia la început, nu există nici un dubiu că ele sunt legate prin toate caracteristicile principale (tipuri de așezări și necropole, practici funerare, tipologia inventarului, absența ceramicii din pastă zgrunțuroasă) de așezările și necropolele de tip Poienești din Moldova, fiind

de fapt o prelungire a acestora spre sud. În general s-a presupus că ele ar reflecta o deplasare mai târzie, în cursul secolului al III-lea, a unor grupe de daci liberi din regiunile est-carpatice în ținuturile din nord-estul Munteniei. O atare realitate istorică nu poate fi totuși luată în considerație, de vreme ce în aria respectivă nu au fost semnalate descoperiri de tip Militari-Chilia, care să dateze din secolul al II-lea. Cum nu se poate accepta nici ideea că zona ar fi rămas nelocuită în acest răstimp, apare mai verosimilă opinia că așezările și necropolele dacilor liberi din nord-estul Munteniei, foarte apropiate de cele de tip Poienești din Moldova, s-au dezvoltat în acest spațiu de la începutul secolului al II-lea, pe fondul Latènului geto-dacic târziu, așa cum se desfășoară fenomenul în tot spațiul est-carpatic.

Zona din nord-estul Munteniei rămâne oarecum izolată, față de arterele de circulație folosite de romani, deoarece drumurile ce traversau munții spre Transilvania o ocoleau, trecând fie pe la vest, fie pe la est. De asemenea, independența locuitorilor de aici față de romani era destul de îngrădită, întrucât de jur împrejur se aflau importante trupe romane în vecinătate, de a căror prezență trebuia să se țină seama la luarea oricărei inițiative. Drumul strategic și comercial de legătură de la Barboși spre Transilvania, bine controlat de romani, îi izola în bună măsură și de dacii liberi din Moldova. La rândul lor, romanii s-au mulțumit să-i supravegheze, știind că orice acțiune a lor putea fi redusă la tăcere cu eforturi minime.

Prin urmare, în Muntenia existau două regiuni bine delimitate locuite de dacii liberi, care aveau un statut politic diferit, cu consecințe evidente în ceea ce privește adoptarea civilizației și a modului de viață roman. Este de presupus că între ele au existat și unele relații reciproce, firești, dar importanța lor nu a fost prea mare, de vreme ce au rămas în mare parte fără efecte vizibile. Condițiile diferite din cele două zone au limitat extinderea unor astfel de legături, care nu au fost încurajate nici de romani. Dimpotrivă, aceștia aveau tot interesul ca între cele două grupe de daci liberi să nu se stabilească raporturi prea apropiate. De altfel, ambele grupe de daci liberi și-au îndreptat atenția spre promovarea legăturilor cu Imperiul roman, în intenția de a beneficia cât mai mult de avantajele civilizației romane.

O întinsă regiune din sud-estul Munteniei, cuprinzând zona de câmpie din stânga Dunării, de la confluența Dâmboviței cu Argeșul și până la vărsarea Siretului, este lipsită deocamdată total de descoperiri ce ar fi putut aparține dacilor liberi. De altfel, absența descoperirilor dacice a fost constatată aici și pentru secolul I, așa încât situația din secolele II–III continuă stări de fapt anterioare. Importantele așezări de tip *dava* de la Crăsanii de Jos (com. Balaciu, jud. Ialomița) și Grădiștea (jud. Brăila) își încetează existența la sfârșitul secolului I a.Chr., sau cel mai târziu la începutul celui următor, iar cea de la Cârlomănești (com. Vernești, jud. Buzău) încă de pe la mijlocul veacului I a.Chr.

Regiunea din sud-estul Munteniei nu rămâne o *terra deserta*, întrucât aici au fost semnalate un mare număr de morminte izolate și grupe mici de morminte atribuite în mod curent sarmaților, concentrate mai ales în două zone, una dintre cursurile Buzăului și Călmățuiului și alta între Ialomița și Dunăre, până la confluența cu Argeșul la vest.

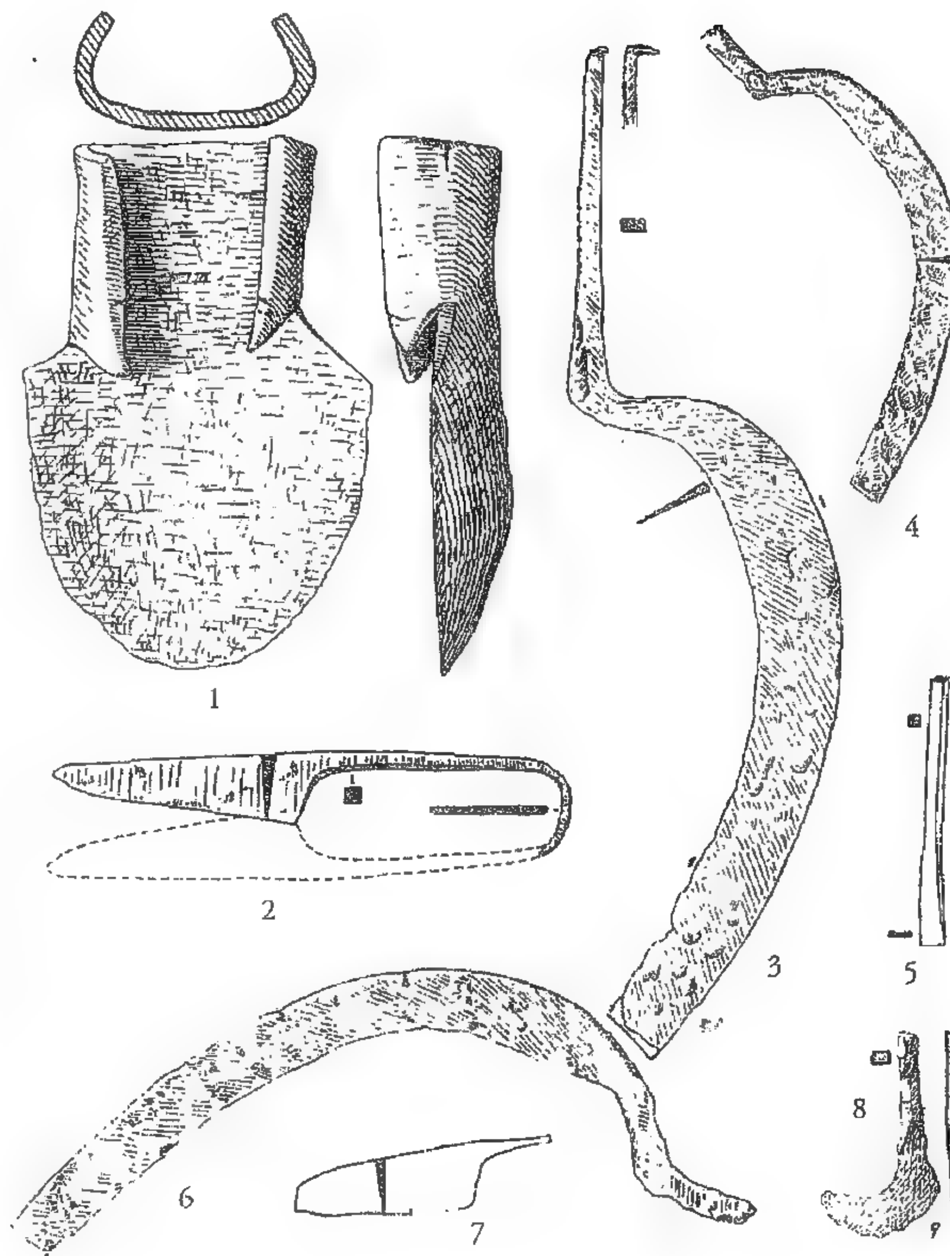

Fig. 44 Unelte de fier descoperite în așezările dacice de la București–Lacul Tei (1), Mătăsaru (2, 4–6, 8), Udeni (3) și Mărunței (7).

La izbucnirea conflictelor dintre Decebal și Traian, cetele sarmatice depășiseră deja linia Prutului în înaintarea lor spre vest, dar nu pătrunseseră încă în Muntenia, decât poate sub forma unor elemente cu totul izolate și până acum nesesizate, practic lipsite de orice importanță în coloratura demografică a zonei și cu atât mai mult în viața ei politică și militară. Această situație se va menține cel puțin până în vremea lui Hadrian, dacă nu cumva și mai târziu, întrucât nici una din descoperirile sarmatice cunoscute până acum din Muntenia nu poate fi datată mai devreme de mijlocul primei jumătăți a secolului al II-lea.

Pătrunderea sarmaților, la început în număr mai redus, a avut loc cel mai devreme în vremea lui Hadrian și este de presupus că ea s-a petrecut cu acordul deplin al puterii romane, cea care controla cu autoritate întreaga regiune. Sarmații nu au avut de întâmpinat nici opoziția organizată a localnicilor, întrucât ținuturile de șes pe care le-au ocupat erau deja de multă vreme nelocuite, iar după înfrângerea severă din vremea lui Traian, dacii liberi nici nu reușiseră încă să-și refacă îndeajuns forța militară pentru a se putea opune eficient nomazilor sarmați.

Un spațiu de șes de o asemenea întindere golit de populație rămânea o permanentă tentație pentru diverse grupe de migratori, de aceea el trebuia ocupat de o populație ce accepta condițiile romane și cu asentimentul imperiului. Sarmații ajunși aici n-au avut prea mult spațiu de mișcare. Spre sud și est aveau cursul Dunării, important obstacol natural pe care era fixat și limesul roman și de aceea rămânea un hotar ce trebuia respectat fără excepții. Spre vest, în aria dacică reprezentată de aspectul Militari-Chilia, înaintarea le era oprită de prezența și, firește, de opoziția populației dacice și, în același timp, și de interdicția romană, care avea interese majore de a proteja sistemul defensiv și căile de comunicații din centrul și vestul Munteniei.

De altfel, ținuturile de la vest ce ar fi putut fi râvnite de aceștia erau tot cele joase de câmpie, situate mai ales de-a lungul Dunării, dar care se aflau sub un control roman foarte strict. Chiar mai târziu, în prima jumătate a secolului al III-lea, atunci când, în împrejurări nu îndeajuns de lămurite, romanii acordă o anumită libertate de mișcare acestora, infiltrarea sarmaților de-a lungul fluviului, până la linia transalutană, a fost de proporții foarte reduse. O a doua pătrundere, la fel de redusă ca număr și zonă afectată, a avut loc pe valea Ialomiței spre nord-vest, în câmpia Ploieștilor. De data aceasta, dificultățile de înaintare erau determinate de formele de relief mai înalte, neagreate de sarmați, dar mai ales de locuirea dacică mult mai densă aici, care a stopat de la început entuziasmul nomazilor. În general, noile infiltrări sarmatice au loc în condiții pașnice, iar noii veniți sunt tolerați, din motive care pot fi numai intuite.

Singura direcție mai liberă de mișcare era spre nord-est, spre zonele de șes din sudul Moldovei și în continuare de pe țărmul nordic al Mării Negre, adică tocmai regiunea din care veniseră nu de mult pentru a se stabili în Muntenia, acum populată intens de nomazi sarmați în căutare de pășuni proaspete, și care nu mai prezenta nici o atracție pentru cei ce tocmai plecaseră de acolo. Iată de ce, pentru a-și păstra ținuturile mănoase

de șes ale Munteniei pentru turme, sarmații de aici aveau tot interesul de a respecta condițiile și interdicțiile impuse de romani.

Cele trei zone arheologic distincte ale Munteniei, prima cu descoperiri de tip Militari-Chilia în partea centrală și de vest, a doua cu descoperiri dacice de tip Poienești în nord-est și a treia cu antichități sarmatice în sud-est, reprezintă tot atâtea entități demografice și politice, fiecare cu caracteristici proprii și cu o evoluție de sine stătătoare. Primele două sunt de esență dacică și au o rădăcină comună în Latènul geto-dacic târziu. Procesul lor de separare a crescut însă treptat, o dată cu trecerea timpului, și acestea s-au îndepărtat tot mai mult una de alta, criteriul de despărțire cel mai important fiind gradul de integrare în procesul de romanizare. Situația se datorează, indubitabil, noilor realități politice la nordul Dunării de Jos în perioada de după încheierea războaielor daco-romane și mai ales politicii promovate de romani într-o regiune care trebuia nu numai să amortizeze continua presiune a populațiilor barbare de dincolo de limes, ci să-i păstreze o deplină și permanentă fidelitate.

Fragmentarea spațiului sud-carpatic din stânga Oltului în trei zone ce gravitau către centre de putere diferite — dacii din centrul și vestul Munteniei (aspectul Militari-Chilia) spre romani, dacii din nord-est (aspectul Poienești) spre dacii liberi de la est de Carpați și sarmații din sud-est spre conglomeratul de populații sarmatice din stepele nord-pontice — corespundea întru totul politicii romane de divizare și dezbinare a populațiilor aflate în vecinătatea limesului, gata oricând de acțiuni ostile în împrejurări favorabile. Situația explică în chip evident și lipsa de unitate și absența oricărei opoziții pe față a populațiilor din Muntenia împotriva imperiului. Cele trei zone demografice, organizate probabil în formațiuni politice și considerate de romani ca state tampon, aveau în fruntea lor câte un șef din categoria acelor conducători locali menționați uneori și în izvoare cu titulatura de „rex". Ei își aveau propria politică și propriile legături cu puterea romană, care se încadrau în obișnuitele raporturi clientelare promovate de Roma cu majoritatea vecinilor de la hotare. În general, sistemul defensiv roman a fost bazat aici pe impunerea unei zone largi de siguranță de-a lungul graniței de est a Daciei sud-carpatice, prin crearea unor state tampon și prin promovarea unor relații clientelare cu acestea, precum și pe protejarea cu strășnicie a drumurilor strategice și comerciale care făceau legătura între sudul Dunării și Dacia intracarpatică.

În ansamblul său, cea mai mare parte a Munteniei a fost astfel organizată, încât să constituie un imens dispozitiv de apărare, care să reziste cu succes în fața atacurilor îndreptate mai ales asupra Daciei sud-carpatice, dar și a Moesiei de la sudul Dunării, ce se prefigurau dinspre est și nord-est. Sistemul defensiv era organizat pe mai multe aliniamente, cuprinzând mai întâi zonele de amortizare la est, ocupate de micile state clientelare ale dacilor și ale sarmaților și abia după aceea sistemul defensiv propriu-zis, amenajat în adâncime pe două linii fortificate, prevăzute cu turnuri de observație și pază, castre și unități militare.

Dispunerea gradată ca pondere și prioritate de la vest spre est a zonelor din sistemul defensiv roman de la sud de Carpați este excelent reflectată în plan arheologic de prezența

și influența romană, care este mult mai mare în vest și simțitor diminuată înspre est. Acest tablou impune și o nouă interpretare a prezenței romane în Muntenia, tratată până acum global, prin care s-a ajuns la generalizarea situației din regiunile de vest și la acelea din est. Or, între cele două zone sunt deosebiri foarte mari, întrucât aspectul Militari-Chilia din centrul și vestul Munteniei atestă o masivă prezență și influență romană, în vreme ce descoperirile dacice de tip Poienești și mormintele sarmatice din partea de est sunt mult mai puțin contaminate de influența civilizației romane. Delimitarea între cele două sectoare cu influențe romane de intensitate atât de diferită se pare că nu este marcată de limesul transalutan, ci de limita estică a aspectului Militari-Chilia, care se află la mare distanță spre est de acesta.

Extinderea descoperirilor de tip Militari-Chilia până la aliniamentul amintit nu poate fi întâmplătoare și prezența atât de marcantă pe care romanii au avut-o așa de departe spre est trebuie legată de drumul care urca spre Dacia intracarpatică și care era marcat prin castrele de la Târgșor, Mălăești și Drajna de Sus. Chiar dacă Hadrian a părăsit cele trei castre și a retras trupele pe linia transalutană, zona de până la aliniamentul lor nu a fost abandonată în totalitate, tocmai datorită acestui drum de legătură, care în unele circumstanțe putea fi de mare importanță strategică.

Așadar, opinia că prezența și influența romană ar fi fost cu mult mai puternică la dacii liberi din Muntenia decât, spre exemplu, la cei din Moldova rămâne valabilă, dar numai pentru partea sa centrală și de vest. În schimb, în toată partea de est a Munteniei influența romană apare într-o proporție mult mai scăzută, fiind similară aceleia din sudul și centrul Moldovei. Situația este de natură să arate în mod clar că dacii liberi din centrul și vestul Munteniei erau mult mai avansați în procesul de receptare a civilizației romane și implicit în cel de romanizare. Deosebit de semnificativ este faptul că descoperirile de tip Militari-Chilia sunt foarte apropiate de cele din așezările rurale din dreapta Oltului, ceea ce este un indiciu foarte important în aprecierea gradului de romanizare a dacilor liberi din aceste ținuturi.

Procesul de romanizare la dacii liberi din centrul și vestul Munteniei este unul autentic, care se derulează cu intensitate și în chip alert chiar începând cu perioada războaielor daco-romane și nu se reduce doar la importul de produse. El nu a rezultat dintr-o politică oficială romană, care ar fi avut ca scop special romanizarea populației dacice din Muntenia, întrucât acolo unde au existat asemenea preocupări, cum ar fi teritoriile nou cucerite transformate în provincii, s-au folosit diverse procedee specifice unor astfel de proiecte. Între acestea erau și colonizările masive cu populații aduse din diferite părți ale imperiului și întemeierea de orașe, purtătoare cu prioritate a celor mai avansate forme de civilizație romană. Astfel de acțiuni lipsesc însă în Muntenia. Toată prezența romană de aici, atât cât, unde și când a fost, a avut ca scop să organizeze și să întrețină activ un sistem defensiv pe o mare adâncime, capabil să asigure protecția hotarelor Daciei și ale Moesiei Inferioare, precum și a importantelor drumuri strategice și comerciale, care brăzdau Muntenia de la sud la nord pe mai multe aliniamente. Ea a însemnat, de fapt, o supraveghere romană continuă, o dominație nominală, iar alteori numai o prezență temporară de persoane

aflate în tranzit sau implicate în felurite acțiuni (activități de producție, schimburi comerciale, incursiuni de supraveghere militară, colectarea și achiziționarea de produse necesare unităților militare de pe limes ș.a.).

Prin urmare, efectele romanizării se datorează aici unei politici active și constante din partea imperiului, promovate pentru susținerea unui segment extrem de important din sistemul defensiv al provinciilor romane de pe cele două maluri ale Dunării Inferioare. Este un caz edificator de romanizare lentă în ținuturi cucerite, care n-au cunoscut statutul clasic de teritoriu roman, populația de aici fiind atrasă de forța civilizației romane, căreia i-a rămas fidelă până la sfârșit.

Capitolul II

DACII LIBERI DIN MOLDOVA

La terminarea războaielor daco-romane, majoritatea teritoriilor dacice de la est de Carpați rămân în stăpânirea dacilor liberi. Excepție fac doar unele zone din sud, situate pe malul stâng al Dunării, începând de la confluența cu Siretul și continuând pe țărmul pontic până la limanul Nistrului, care au fost incluse la provincia Moesia Inferioară și au rămas în componența acesteia pe toată durata stăpânirii romane la nordul fluviului. Alipirea ținuturilor menționate urmărea consolidarea sistemului de apărare atât de expus de pe linia fluviului, precum și protecția drumului strategic și comercial de la Barboși spre *Olbia*[1].

Aliniamentul de apărare, pe care s-au ridicat mai multe castre și *castella*, se afla de-a lungul Dunării, în apropierea malului său stâng. Până acum au fost descoperite și parțial cercetate *castella* și castre din pământ sau piatră la Barboși și Cartal (Orlovka), înălțate pe ruinele unor cetăți dacice, dar sunt semne că astfel de puncte fortificate au mai fost amenajate și în alte locuri, cum ar fi la Satu Nou (Novoselskoe), pe malul de vest al lacului Ialpug, precum și în zona orașelor Ismail și Chilia. Toate aceste fortificații aveau menirea de a consolida limesul dunărean, de la vărsarea Siretului și până la țărmul mării, cu lucrări de apărare amplasate pe toate căile de acces dintre Siret și Prut, precum și mai departe dintre lacurile ce segmentau câmpia Bugeacului, de la malul Prutului și până la Tatarbunar pe malul de vest al lacului Sasâc (Conduk).

Limita nordică a teritoriului roman din acest sector de limes era marcată de valul Șerbești–Tulucești, între Siret și Prut și de cele două segmente ale valului Vadu lui Isac–Tatarbunar, între Prut și lacul Sasâc, toate prevăzute cu șanțul spre nord. Nu este clar însă dacă această limită de teritoriu, care a fost în uz în cea mai mare parte a perioadei de ocupație romană în zonă, a fost stabilită încă de la încheierea războaielor daco-romane sau doar într-o etapă ceva mai târzie. Un alt val, cu aceeași orientare și aflat mult mai departe spre nord, între Leova și Copanca, de-a lungul căruia s-au semnalat resturi de cărămizi și țigle de la construcții romane, ar putea fi aliniamentul inițial al graniței

[1] Pentru această problemă vezi și capitolul *Moesia nord-dunăreană și nord-pontică* din volumul de față.

imperiului, pe care Hadrian a retras-o la limita de nord a lacurilor din Bugeac, aducând-o mai aproape de Dunăre, pentru a o apăra mai ușor.

Nu apar semne că modul de organizare a limesului la est de lacul Sasâc s-ar continua și pe țărmul mării, până la limanul Nistrului. Dimpotrivă, aici lipsesc lucrările de apărare de tipul castrelor și *castella*, iar valul dintre Vadu lui Isac și Tatarbunar nu a mai fost continuat până la Nistru, pentru a proteja orașul *Tyras* și celelalte așezări romane din preajmă. Cum zona nu putea fi lăsată în afara oricărei protecții din partea imperiului, este de presupus că sistemul de apărare a fost conceput aici pe alte structuri și puncte de sprijin, determinat de mai mulți factori, din care nu trebuie pierdute din vedere configurația geografică și posibilitățile de pătrundere și de manevră în teritoriu, precum și traseul căilor de comunicație strategice și comerciale. De asemenea, un anumit rol l-a putut avea și organizarea tradițională tipică orașelor grecești existentă la *Tyras*.

Centrul de greutate pentru apărarea regiunii l-a avut garnizoana romană de la *Tyras*, compusă din mai multe subunități de uscat încă din perioada lui Traian. Acestea, în cooperare și cu detașamente ale flotei militare maritime, aveau misiunea de a supraveghea ambele maluri ale Nistrului și de a respinge orice încercare de infiltrare a eventualilor dușmani dinspre stepele nord-pontice. Controlul asupra acestei zone nu asigura doar protecția orașului *Tyras* și a celorlalte localități romane de pe țărmul nord-vest pontic, ci și siguranța drumului strategic și comercial de legătură pe uscat cu *Olbia*, un alt mare centru roman foarte important, aflat pe limanul Bugului.

Situația dacilor liberi din regiunile est-carpatice s-a deosebit mult de a acelora din Muntenia, datorită, mai ales, unor considerente de ordin geografic, aceștia ocupând o poziție total diferită față de granița imperiului. Este adevărat, romanii au inclus la provincia Moesia Inferioară unele teritorii din sudul Moldovei, deja menționate, dar acestea erau de întindere mult mai redusă. De asemenea, granița comună cu imperiul, ușor penetrabilă, era fixată numai la sud. Cât privește vecinătatea cu teritoriul provinciei romane Dacia de la vest, ea era estompată de lanțul muntos al Carpaților Orientali, o barieră greu de trecut pentru eventualele expediții romane de pedepsire, iar hotarele de la est, nord și nord-vest nu se mai aflau sub control roman. Prin urmare, situația teritoriilor dacice din Muntenia, care erau străjuite de jur împrejur de puternice castre și unități militare, nu se mai repetă în zona est-carpatică.

Moldova nu constituia nici zonă de tranzit ca teritoriul Munteniei, decât tot la limita sudică, unde se afla drumul prin pasul Oituz ce făcea legătura între colțul sud-estic al Transilvaniei și Barboși (de la *Porolissum* la *Angustia*, Barboși, *Tyras* și *Olbia*). Totuși, drumul acesta, de-a lungul căruia nu a fost ridicată nici o fortificație, nu pare să fi fost prea intens folosit, el trebuind a fi considerat un drum strategic de rezervă, ceea ce nu era cazul cu principalele rute ce veneau din sudul Dunării și traversau Muntenia de la sud spre nord pentru a înainta apoi prin trecătorile Carpaților Meridionali spre Transilvania. De altfel, traseul pe valea Oituzului, a Trotușului și a Siretului era mult mai vulnerabil, putând fi atacat prin surprindere, întrucât toate căile dinspre stepele

nord-pontice și din ținuturile mai depărtate de la nord erau deschise, fără linii fortificate și nici chiar obstacole naturale mai deosebite.

În afara segmentului de limes roman de la sud, limitele spațiului de la est de Carpați rămas în stăpânirea dacilor liberi după încheierea ostilităților dintre daci și romani în anul 106 nu pot fi trasate întotdeauna cu absolută siguranță, întrucât informațiile scrise și arheologice existente nu oferă date suficiente și clare în acest sens. Potrivit lui Ptolemeu[1], teritoriile aflate în stăpânirea dacilor liberi se întindeau spre est până la Nistru. Spre nord, aceștia s-au extins mult peste cursul aceluiași râu, înaintând între afluenții Zolota Lipa la est și Verešica la vest până în zona orașului Lvov, fapt dovedit de grupul destul de compact de așezări și necropole cunoscut sub numele de „cultura Lipica" sau „grupul Lipica" (vezi mai jos, p. 432). În sfârșit, granița vestică era marcată de hotarele estice ale Daciei romane.

Popularea spațiului dintre Carpați și Nistru de către dacii liberi nu era deloc uniformă, întrucât unele zone erau foarte dens populate, în timp ce în altele numărul locuitorilor era cu totul redus. Densitatea cea mai mare de populație dacică era în Podișul Central Moldovenesc și în regiunea subcarpatică, așadar pe forme de relief mai înalte, ca peste tot în lumea dacică. Numărul descoperirilor dacice este aici foarte ridicat, iar așezările și necropolele au de obicei o mare întindere și un inventar foarte bogat (Poienești, Văleni, Bărboasa, Poiana-Dulcești, Săbăoani), ceea ce atestă comunități umane stabile și prospere și o viață economică înfloritoare.

Nu toate zonele cu regim mai mare de înălțime cunosc aceeași mare densitate de locuire și aceeași prosperitate. Podișul Sucevei, spre exemplu, nu este lipsit de descoperiri aparținând dacilor liberi, dar frecvența lor este mai mică, întinderea așezărilor diminuată și inventarul mai modest (Cucorăni, Ipotești, Podeni, Zvoriștea). Printre cauzele unei mai slabe populări ar putea fi poziția mai nordică a Podișului Sucevei, precum și apropierea mai mare a lui de masivul muntos al Carpaților, care îl situau într-un climat mai rece și mai puțin propice activităților agricole.

Cea mai slabă locuire este semnalată în Câmpia Moldovei (stepa Jijiei), unde numărul așezărilor și al necropolelor este foarte redus, iar dimensiunea lor modestă scoate în evidență existența în zonă doar a unor comunități umane foarte reduse ca număr de persoane și rarefiate. Inventarul de unelte, accesorii vestimentare, obiecte de podoabă și ceramică este sărăcăcios (Stânca, Horodiștea, Ștefănești).

Aproape total necunoscut este gradul de populare de către dacii liberi a ținuturilor dintre Nistru și Prut. De fapt, singura zonă dintre cele două râuri pentru care există unele informații este situată între Hotin și Ivano-Frankivs'k, așadar într-o poziție care face legătura cu grupa Lipica situată mai la nord. Descoperirile sunt aici relativ destul de frecvente, dar toate aparțin unor comunități umane reduse numeric. Inventarul este și el destul de sărăcăcios. Absența generală a resturilor de locuire aparținând dacilor liberi din restul spațiului pruto-nistrian surprinde, mai ales că unele subunități geografice cu

---

[1] Ptolemeu, *Geographia*, III, 5, 6.

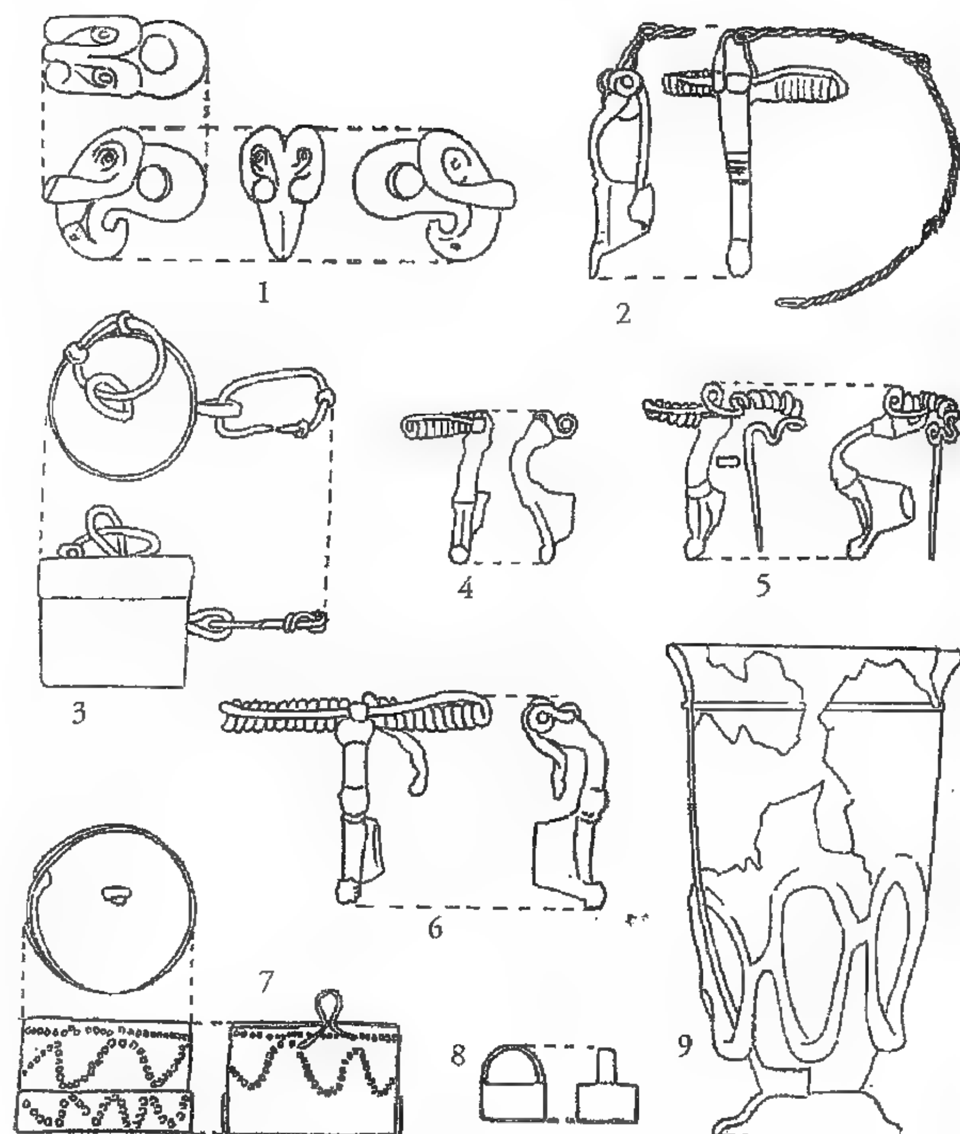

Fig. 45 Pandantive de os (1, cap de elefant) și fier (8, pandantiv în formă de căldărușă), fibule (2, 4–6) și cutiuțe amulete (3, 7) de bronz și pahar de sticlă (9), descoperite la Poiana–Dulcești (1, 4 Siliște; 5, 7 Varnița), Poenești (2, 6, 8, 9) și Pădureni (3).

regim mai mare de înălțime, în care s-au semnalat deja vestigii dacice din perioada Latènului târziu, puteau constitui locuri preferate pentru așezarea acestora. Chiar dacă impresia generală este aceea că absența la care ne referim se datorează cu prioritate unor lacune de cercetare în teren, o locuire mult diminuată aici trebuie avută în vedere.

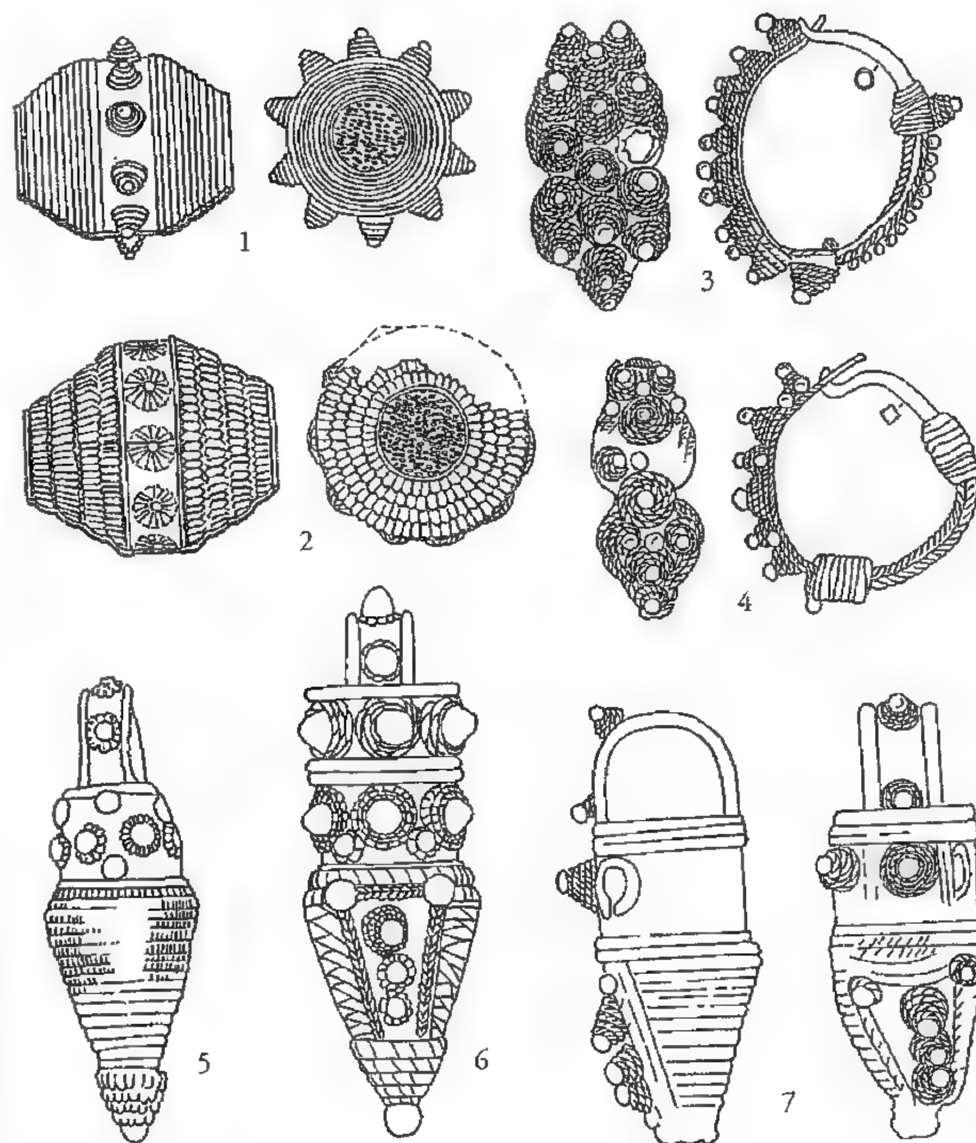

Fig. 46 Obiecte de argint lucrate în tehnica filigranului descoperite în morminte de incinerație de la Poienești (1–4, 7), Moldoveni (5) și Pădureni (6). 1–2 perle în formă de butoiaș; 3–4 cercei; 5–7 pandantive în formă de coșuleț.

Așezările, situate de obicei pe terase sau pante line de dealuri de-a lungul râurilor și a văilor secundare, în preajma unor terenuri propice pentru practicarea agriculturii, ocupau uneori suprafețe foarte întinse. Niciodată nu prezintă elemente de fortificație. Locuințele, adâncite în sol sau amenajate la suprafață, se aflau înșiruite pe două sau mai multe

rânduri. În cuprinsul așezărilor au mai fost semnalate diverse anexe gospodărești, ateliere de olărie, gropi de provizie și gropi cu resturi menajere. Necropolele din preajma așezărilor sunt și ele uneori foarte întinse, cuprinzând până la circa 600 de morminte (Văleni). Riturile funerare practicate erau incinerația și mai rar înhumația, aceasta din urmă aproape în exclusivitate pentru copii.

Inventarul așezărilor și al necropolelor este destul de bogat și variat, cuprinzând unelte și ustensile diverse (coase, seceri, brăzdare, burghie, dălți, cuțite, chei, ace de cusut, fusaiole, greutăți de lut pentru războiul de țesut și plasele de pescuit, pietre pentru ascuțit), accesorii vestimentare (fibule, catarame), obiecte de toaletă (piepteni de os, pensete, oglinzi) și de podoabă (brățări, cercei, inele, lănțișoare, mărgele de sticlă colorată și de coral, carneol, calcedoniu și lapis-lazuli), pahare de sticlă, vase de argint, arme (vârfuri de lance) și monede de argint și de bronz. La acestea se adaugă un volum enorm de recipiente de lut, lucrate în marea lor majoritate în ateliere proprii. În parte, ele sunt lucrate cu mâna și au forme tradiționale (oale cu diverse ornamente, cești tronconice). Cele mai multe au fost lucrate la roată din pastă fină, cenușie sau cărămizie, categorie ce cuprinde o mare varietate de forme (oale, căni, pahare, amfore, castroane, vase de provizie). Un procent mult mai mic de ceramică, reprezentat îndeosebi de amfore cu care se transportau vinuri și uleiuri, este de proveniență romană. Mult mai rar apar și resturi de la oale și căni și chiar de la vase de lux *terra sigillata*.

Principalele activități economice erau agricultura, creșterea vitelor și diversele îndeletniciri meșteșugărești. Practicarea agriculturii, tradițională la toată lumea dacică din zonele favorabile din punct de vedere climatic unor asemenea preocupări, poate fi considerată ca fiind și cea mai importantă. Drept mărturie stau uneltele pentru efectuarea lucrărilor agricole (brăzdare de plug, seceri, coase), descoperite în mai toate așezările investigate cu mai multă stăruință, fragmentele de râșniță, gropile de provizie și chiar boabele de grâu găsite în unele așezări.

Creșterea vitelor era, ca pondere și importanță, cea de a doua activitate economică la dacii liberi, fapt ce rezultă din volumul mare de oase de animale din mai toate așezările. Speciile frecvente erau vitele cornute mari și mici, porcinele, cabalinele și păsările de curte, ceea ce arată că ele erau destinate atât tracțiunii, cât și consumului alimentar.

Un loc deloc neglijabil în viața economică a dacilor liberi îl aveau și meșteșugurile, dintre care olăritul avea cea mai mare răspândire. Atelierele, probabil nelipsite din nici o așezare mai importantă, erau prevăzute cu cuptoare performante pentru vremea aceea. Tipul obișnuit era acela cu două camere suprapuse, din care cea de jos pentru foc, susținută de un stâlp central sau un perete median, iar cea de deasupra pentru ars vasele. Cele două camere erau despărțite între ele printr-un grătar perforat, care înlesnea trecerea căldurii din camera de foc în cea de ardere. În unele așezări funcționau concomitent mai multe ateliere, ceea ce presupune o cerere sporită și o piață de desfacere mai largă pentru această categorie de produse.

În mai multe așezări au fost găsite resturi de zgură de fier în cantități apreciabile și creuzete, atestând cu certitudine și o anumită activitate în domeniul metalurgiei fierului.

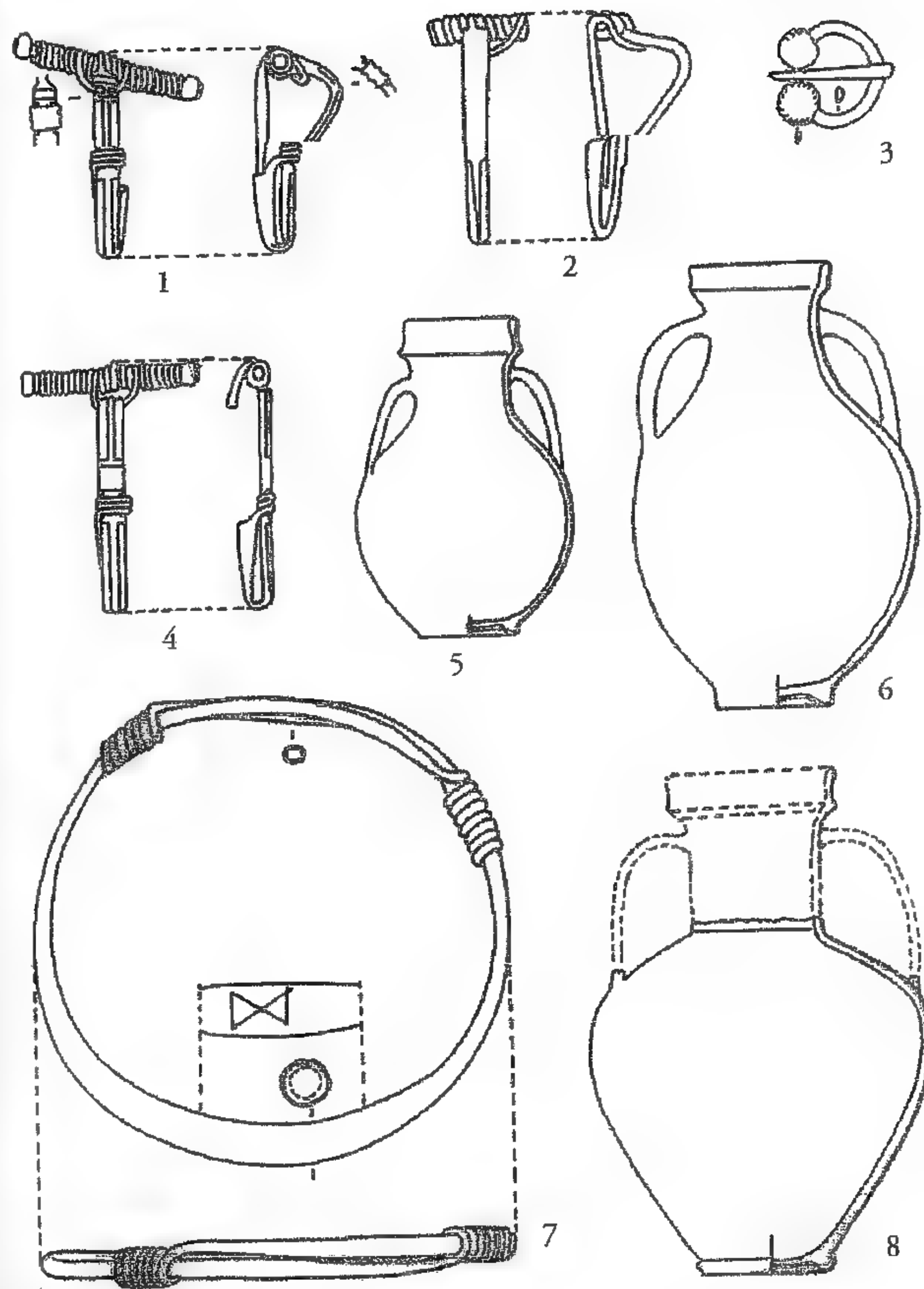

Fig. 47 Fibule (1–4) și brățară (7) de bronz și vase de lut (5, 6, 8) descoperite în morminte de la Bârlad–Prodana (1, 3, 4, 7, 8) și Siliștea (2, 5, 6).

De altfel, într-una din așezări au apărut și dovezi clare despre activitatea de reducere a minereului de fier. Diferitele unelte pentru prelucrare lemnului, găsite uneori grupat în locuințe sau în alte complexe, arată o susținută activitate și în acest domeniu. Produsele de lemn trebuie să fi avut o mare diversificare și multe întrebuințări, materia primă fiind ușor de procurat și de prelucrat. Între îndeletnicirile casnice, practicate probabil cu predilecție de către femei și nelipsite din nici o gospodărie, trebuie menționate torsul, țesutul și împletitul, folosindu-se ca materie primă lâna, cânepa și inul.

Toate informațiile pe care arheologia a reușit să le ofere până acum arată o societate a dacilor liberi care promovează în teritoriile de la est de Carpați vechile tradiții ale civilizației dacice cunoscute din perioada anterioară cuceririi romane. Continuitatea este deplină, întrucât se păstrează același mod de viață, reflectat în principalele activități și structuri economice. Doar în domeniul funerar se constată revenirea la înmormântarea defuncților în cimitire organizate. Aceasta nu afectează fondul elementelor de continuitate, întrucât fenomenul se înscrie într-un grup de transformări pe un plan mult mai larg, depășind aria dacilor liberi și conduce spre revenirea la obiceiurile de înmormântare mai vechi.

Limesul din sudul Moldovei, cu toate componentele sale civile și militare, a reprezentat zona prin care au pătruns cele mai puternice influențe romane, ce n-au afectat doar ținuturile limitrofe din sud, ci întreaga regiune dacică estcarpatică. Influențele venite din exterior asupra dacilor liberi din Moldova, mai ales cele din partea civilizației romane și a sarmaților, sunt vizibile, dar ele nu modifică spiritul și specificul dacic tradițional. În aceasta constă, de fapt, și deosebirea esențială între dacii liberi din Moldova și aceia din Muntenia. Prin natura împrejurărilor, ultimii au fost obligați să se apropie mult mai mult de civilizația romană și să și-o însușească într-o mai mare măsură, ceea ce a însemnat și renunțarea treptată la multe elemente specifice dacice.

Presiunea romană asupra dacilor liberi din Moldova a fost mult mai slabă, ceea ce explică și libertatea de mișcare mai mare a acestora, nu numai în a-și selecta ceea ce urma să fie preluat din civilizația romană, ci și în a stabili, în anumite limite totuși, propria politică atât față de imperiu, cât și față de celelalte populații din zonă.

Concentrarea locuirii dacilor liberi în anumite subunități geografice cu un regim mai mare de înălțime nu însemna și limitarea autorității lor la respectivele teritorii, întrucât această formă de populare doar a anumitor ținuturi și de extindere a autorității și peste celelalte zone este obișnuită la daci.

Infiltrarea sarmaților în teritoriile stăpânite mai înainte de daci a început în împrejurări în care aceștia aveau nevoie de aliați împotriva romanilor. Procesul de infiltrare a continuat apoi la proporții greu de controlat din partea dacilor. Nu este exclus chiar ca dacii liberi să-și fi pierdut autoritatea în regiunile penetrate de grupe compacte de sarmați. Foarte probabil că și romanii l-au încurajat în mod tacit, cel puțin în anumite momente, pentru a stăvili inițiativele războinice ale dacilor. Influențele sarmatice asupra culturii dacilor liberi, așa cum rezultă ele din informația arheologică, sunt aproape neînsemnate, fapt explicabil prin caracterul nomad al acestei populații.

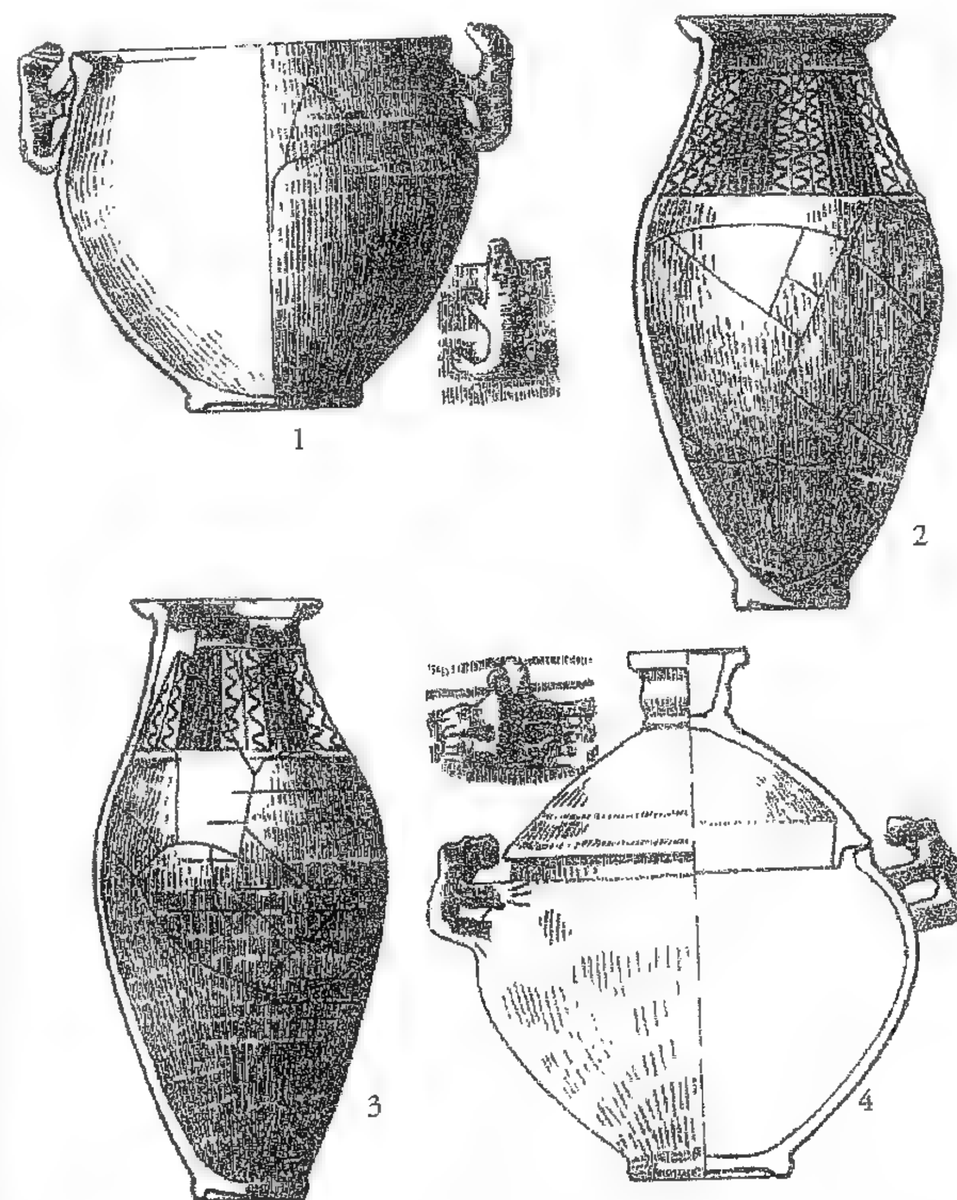

Fig. 48 Vase lucrate la roată, din pastă fină, cenușie (2–3) sau roșie (1, 4) descoperite în așezarea de la Poiana Dulcești (2, 3 Varniță) și necropolele de la Moldoveni (1) și Poienești (4).

La granița nordică dacii liberi aveau ca vecini populații germanice din grupa vandalilor. Relațiile cu acestea au fost mereu schimbătoare, perioadele de colaborare alternând cu altele de conflict, motivele fiind întotdeauna cele legate de stăpânirea anumitor teritorii. În ceea ce privește interferentele culturale, acestea se fac bine simțite, dar se cantonează

mai mult la periferia nordică a spațiului dacic, în regiunile din centrul și sudul Moldovei nefiind aproape deloc percepute.

Cultura dacilor liberi din Moldova pare a avea, la prima vedere, o unitate perfectă, iar caracteristicile sale generale o confirmă. În spațiul ocupat de această cultură se poate circula în voie, iar produsele atelierelor locale ajung în cele mai izolate așezări, ceea ce întreține și consolidează unitatea. Fenomenul este susținut și de pătrunderea peste tot a mărfurilor romane, care ajung, deși în proporții mult mai reduse, până în nordul extrem al grupului Lipica.

Unele manifestări locale sunt totuși evidente și ele se manifestă, spre exemplu, în ceramica lucrată cu mâna. De asemenea, zonele de periferie de la nord și est cunosc particularități locale și în ceea ce privește ceramica lucrată la roată, dar și în alte domenii, cum ar fi cel al obiceiurilor funerare. În parte ele se explică prin influențele care vin continuu din partea populațiilor vecine. Nu este mai puțin adevărat că, aflate departe de nucleul de bază din Podișul Central Moldovenesc și regiunea subcarpatică, comunitățile dacice din zonele mărginașe creează pe cont propriu forme ce ies din tiparul tradițional. Este de fapt un proces continuu, prin care cultura dacilor liberi, păstrătoare atât de fidelă a tradițiilor, contribuie pe un teritoriu mai restrâns la diversificarea formelor de manifestare a vechii civilizații dacice.

Grupul Lipica. Mai multe așezări și necropole aparținând dacilor liberi din apropierea izvoarelor Nistrului, datând în principal din secolele I–II p.Chr., conturează cea mai nordică regiune de locuire dacică. Primele descoperiri datează încă din anii 1889–1890, când într-o necroplă semnalată în localitatea Lipica (Lipica Górna, Verchnjaja Lipica, Verhnja Lypycja) din interfluviul Zolota Lypa – Gnyla Lypa, doi afluenți de pe stânga Nistrului, au fost dezvelite 60 morminte de incinerație și alte șapte de înhumație. De-a lungul unui interval de peste un secol au mai fost investigate și alte necropole, precum și mai multe așezări destul de întinse, care atestă aici o locuire compactă și de durată. Această grupare de așezări și necropole ocupă o zonă relativ restrânsă între izvoarele Bugului vestic și orașul Lvov la nord și cursul Nistrului la sud, precum și râurile Strypa la est și Verešycja la vest, alcătuind o enclavă separată de arealul constant de răspândire al antichităților dacice din regiunile mai sudice prin ținuturi cu vestigii arheologice aparținând altor populații.

O a doua zonă cu așezări și necropole aparținând dacilor liberi, atribuite aproape întotdeauna aceluiași grup de descoperiri de tip Lipica, dar care de fapt nu se află în vecinătatea imediată și nu alcătuiește o regiune compactă cu prima, este situată puțin mai la sud, pe cursul mijlociu al Nistrului (de la Hotin în est până la Ivano-Frankivs'k în vest) și pe cel superior al Prutului, precum și în spațiul dintre ele. Antichitățile dacice de aici, a căror cercetare s-a făcut întâmplător și până acum în măsură cu totul insuficientă, motiv pentru care și informația asupra lor a rămas destul de redusă, sunt vizibil mai numeroase decât cele din prima zonă, dar ele nu mai apar ca enclavă situată într-un mediu cultural străin, ci doar ca o regiune aflată la periferia arealului dacic, cu toate caracteristicile

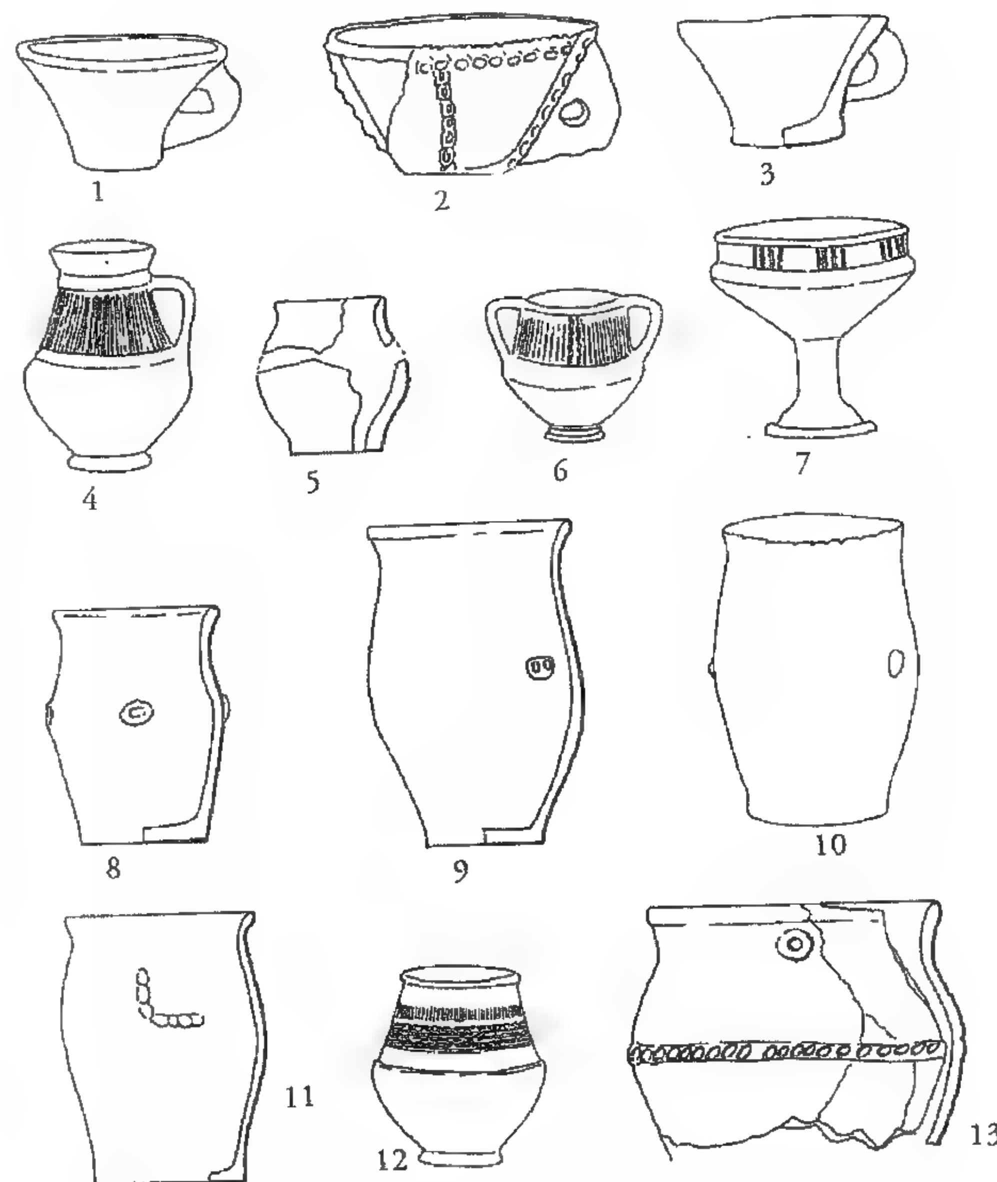

Fig. 49 Vase lucrate cu mâna (1–3, 5, 8–11, 13) și la roată (4, 6, 7, 12) descoperite în așezări și necropole dacice aparținând grupului Lipica de la Verhnja Lypycja (1, 4–7, 10–13), Zaliski (2), Remezivci (3), Cerepin (8) și Nezvis'ko (9).

pe care le implică o asemenea poziționare geografică în coloratura etnică a teritoriului. Descoperirile de același fel continuă spre sud, în regiunea mai înaltă a Podișului Sucevei și chiar în zona mai joasă de silvostepă dintre Siret și Prut a Câmpiei Moldovei, fapt

pentru care grupul Lipica propriu-zis trebuie limitat doar la prima zonă de descoperiri, aflată la izvoarele Nistrului.

Cât privește așezările și necropolele din cea de a doua grupă, definirea și situarea lor culturală mai exactă, fie prin o apropiere de grupul Lipica sau de antichitățile semnalate în teritoriile de la sud, fie prin încadrarea lor într-o grupă aparte, ca verigă de legătură între descoperirile din Podișul Sucevei și acelea de pe Nistrul superior, va putea fi făcută abia după efectuarea unor investigații de teren mai ample. Cu atât mai mult, nu pot fi atribuite grupului Lipica descoperirile dacice de pe cursul superior al Tisei. Separarea geografică a acestora apare și mai evidentă prin depărtarea mare dintre ele, accentuată de lanțul muntos al Carpaților, ca barieră naturală ce a stânjenit și diminuat legăturile și a stimulat înflorirea caracteristicilor locale. Unele asemănări între cele două zone periferice ale culturii dacice sunt firești, dar ele nu atestă decât rădăcina comună a fondului dacic din care s-au dezvoltat și nicidecum apartenența descoperirilor din bazinul Tisei superioare la grupul Lipica. De altfel, condițiile istorice în care se desfășoară viața comunităților dacice de pe cursurile superioare ale Nistrului și Tisei sunt în multe privințe destul de diferite.

Așezările și necropolele grupului Lipica, între care mai cunoscute sunt cele de la Verhnja Lypycja, Remezivci, Bolotnja și Zvenygorod, arată prin particularitățile lor că locuirea dacică de la izvoarele Nistrului prezenta în linii generale aceleași caracteristici ca în restul arealului ocupat de dacii liberi. Totuși, pot fi sesizate aici și unele elemente specifice, datorate atât legăturilor mai slabe cu restul lumii dacice, cât și influențelor exercitate constant mai ales de populațiile vandalice din vecinătate.

Nici una dintre așezările sau necropolele de tip Lipica nu a ajuns la o durată și o dezvoltare mai mare, așa cum se constată frecvent spre exemplu în Podișul Central Moldovenesc, situația explicându-se firesc prin dimensiunea mai redusă a comunităților umane ce au înaintat de la sud spre nord pe culoarele râurilor din vecinătatea estică a Carpaților Orientali, întemeind și dezvoltând apoi așezările din zona Nistrului. Tipurile de așezări și de locuințe, ca și ocupațiile de bază (agricultura, creșterea vitelor, diverse meșteșuguri și activități casnice) ale locuitorilor sunt aceleași ca la toți ceilalți daci liberi. O mențiune aparte trebuie făcută asupra atelierelor pentru redus minereul de fier din unele așezări (Remezivci, Verhnja Lypycja, Vodnyky) în care își desfășurau activitatea meșteri specializați în prelucrarea fierului.

Riturile funerare practicate în cadrul grupului Lipica sunt similare cu cele cunoscute din restul necropolelor aparținând dacilor liberi, cu sublinierea că procentul mormintelor de înhumație în unele necropole este mult mai mare. Exemplul cel mai concludent îl oferă necropola de la Bolotnja, în care, din numărul total de 72 de morminte, 20 erau de înhumație, ceea ce reprezintă circa 28%, un procent foarte ridicat, nemaiîntâlnit în altă necropolă a dacilor liberi. Procentul mai mare de morminte de înhumație în zona Lipica comparativ cu necropolele dacilor liberi din alte regiuni se explică, înainte de toate, prin cronologia generală mai timpurie a acestui grup, știut fiind că treptat înhumația se reduce drastic, iar spre finalul culturii dacilor liberi dispare cu totul. O a doua cauză

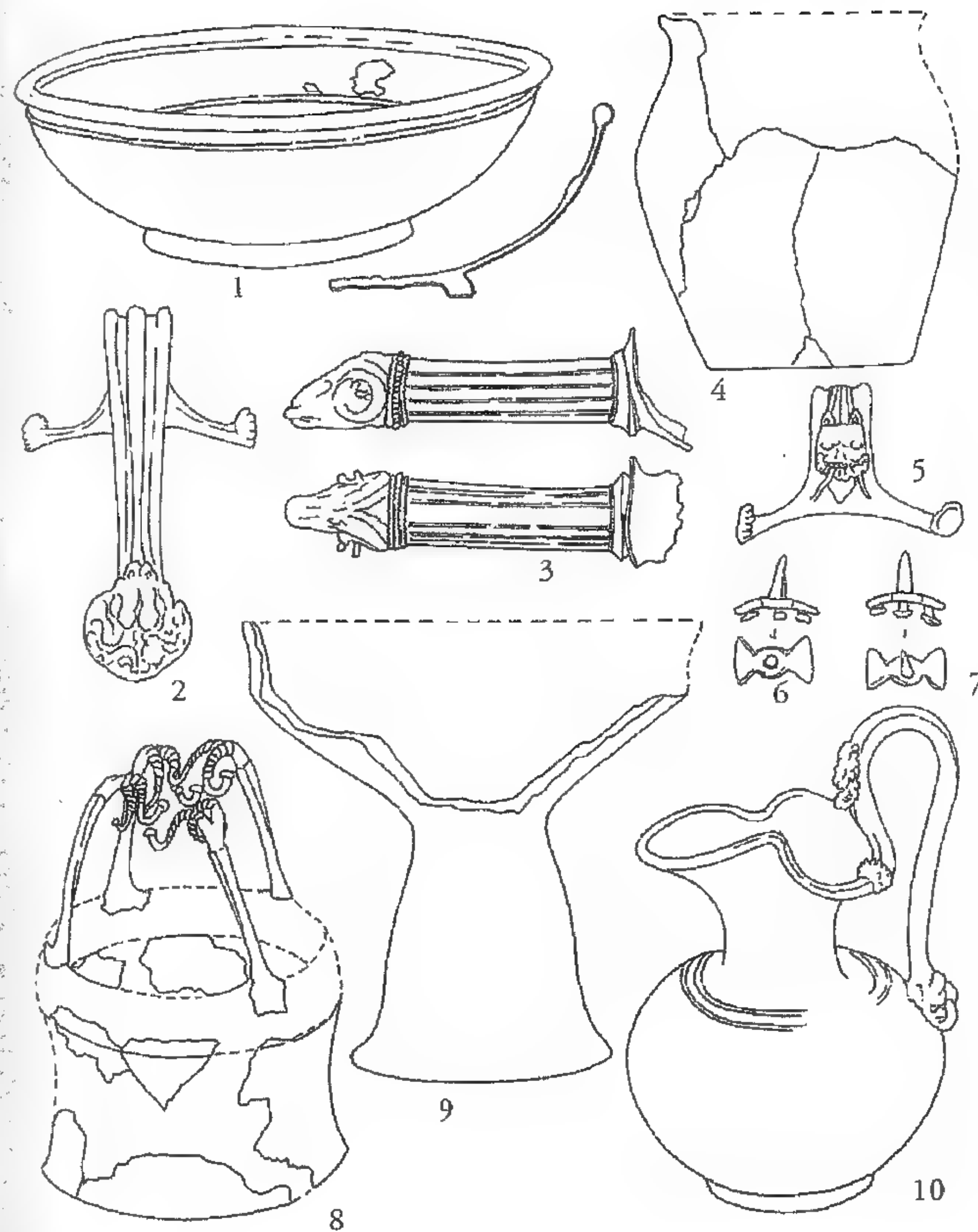

Fig. 50 Castron (1), căni (2, 5, 10) și mâner de caserolă (3) de bronz și vas ritual de argint (8) provenind din mormintele princiare dacice de la Čyžykiv (1–7, 9, 10) și Kolokolin (8).

este poziția periferică a grupului Lipica în arealul culturii dacice, zonă în care abaterile de la practicile tradiționale, inclusiv cele funerare, apar în general mai frecvent, găsind un mediu de manifestare cu o mai mare toleranță din partea comunităților umane.

Ipoteza potrivit căreia populația grupului Lipica ar fi practicat și obiceiul înmormântărilor în tumuli nu are suport științific. Mormintele „princiare" izolate de la Čižikov (Čyžykiv) și Kolokolin, invocate adesea în sprijinul numitei ipoteze, nu argumentează câtuși de puțin o astfel de practică, întrucât pentru ele nu s-au amenajat tumuli noi, cum ar fi fost cazul pentru rangul social al celor doi reprezentanți ai clasei aristocratice dacice, ci au fost introduse în tumuli mai vechi, fiind în poziția de „morminte secundare". De altfel, în tot grupul de necropole de tip Lipica de la izvoarele Nistrului nu apare nici o singură înmormântare sub tumul. Mai mult, mormintele de la Čižikov și Kolokolin datează din secolul I p.Chr., așadar dintr-o perioadă anterioară cuceririi Daciei de către romani, eveniment care a adus modificări majore în practicile funerare ale tuturor dacilor, inclusiv ale celor rămași în afara granițelor imperiului.

Diferitele categorii de unelte și obiecte de uz casnic, accesoriile vestimentare, podoabele și vasele de lut se înscriu în tipologia generală a inventarului culturii dacilor liberi, observându-se totuși și unele deosebiri. Spre exemplu, între vasele de lut lucrate cu mâna, în general mai rar ornamentate, se găsesc și forme de vase străine mediului cultural dacic, precum și altele hibride, contaminate de influențe pătrunse din mediul vecin germanic. De asemenea, repertoriul vaselor lucrate la roată, cu detalii de execuție uneori ce arată limpede o anumită lipsă de îndemânare a unora dintre meșterii olari, este mai sărăcăcios și în ceea ce privește diversitatea formelor. Zona grupului Lipica se remarcă și prin prezența unor categorii de piese (amnare și foarfeci de fier) ajunse aici de la populațiile vandalice din vecinătate, de la care a fost preluat și obiceiul depunerii armelor în morminte.

În privința pieselor de import romane, după ce în secolul I p.Chr. fuseseră semnalate vase de bronz italice, depuse în mormintele unor reprezentanți ai aristocrației locale (Kolokolin, Čižikov), întocmai ca la restul dacilor liberi, se observă o diminuare vizibilă a acestora pe tot parcursul secolului al II-lea. La o abundență a importurilor romane, ca în Podișul Central Moldovenesc la mijlocul si în a doua jumătate a secolului al III-lea p.Chr., perioadă de maximă înflorire a culturii dacilor liberi, nu se va ajunge niciodată în zona grupului Lipica. La data menționată acesta nici nu mai exista ca entitate arheologică, fiind integrat încă din ultimele decenii ale secolului al II-lea într-un proces profund de aculturație și de restructurare etnică generală în regiune, ce va continua și se va extinde până la începutul secolului al IV-lea, ducând treptat la dispariția în totalitate a culturii dacice.

Dintre toate zonele periferice ale arealului culturii dacice, regiunea relativ restrânsă a grupului Lipica a fost cea mai intens studiată și de aceea a devenit și cea mai bine cunoscută dintre ele. Prin caracteristicile generale ale așezărilor și ale necropolelor, ale riturilor și ale ritualurilor funerare, precum și ale majorității covârșitoare a inventarului, grupul Lipica a fost asociat, încă de la începutul investigațiilor, cu descoperirile culturii dacice. Unele opinii diferite privind apartenența culturală și etnică a acestora au fost

exprimate în împrejurări conjuncturale și nu au avut la bază o argumentație de natură științifică.

Integrarea grupului Lipica cercului cultural dacic nu s-a limitat doar la semnalarea aspectelor de înrudire culturală, cu totul evidentă la cea mai simplă analiză a fondului cultural de bază, ci a mers mai departe, făcându-se și identificarea lui cu o ramură nordică a dacilor, purtând numele de costoboci. O inscripție de la Roma[1] menționează pe un rege al costobocilor cu numele Pieporus, precum și pe mai mulți membrii ai familiei sale (soția Ziais și nepoții Nataporus și Drilgisa), aflați probabil ca ostatici în capitala imperiului. Inscripția este foarte valoroasă nu numai pentru originea tracică a numelor de persoane menționate din dinastia costobocă, ci și pentru informațiile cu privire la structura societății dacilor liberi și la existența unor formațiuni statale organizate pe ruinele fostului regat dacic.

Locuirea a fost atestată în zona grupului Lipica pe întreaga durată a primelor două secole p.Chr., iar continuitatea în cadrul acelorași așezări pare să nu fi fost afectată prea mult de războaiele de cucerire a Daciei. Este o situație diferită de cea cunoscută, spre exemplu, în Podișul Central Moldovenesc, unde populația a părăsit așezările și s-a retras în locuri mai ferite de primejdia conflictelor militare. În aria Grupului Lipica, mai depărtat de zona încleștărilor armate, fenomenul părăsirii așezărilor și migrația temporară a populației nu au mai avut loc, ori s-au produs la o scară destul de redusă. De altfel, nici nu se poate estima amploarea participării dacilor de aici la războaiele purtate de romani pentru cucerirea Daciei.

Grupul dacic Lipica era înconjurat din toate părțile de populații germanice din ramura vandalilor, care au exercitat în permanență influențe multiple. Aflându-se în această poziție, este de presupus că el nici nu putea avea o libertate totală de acțiune față de confruntarea decisivă dintre daci și romani. Supraviețuirea lui în enclavă o atât de îndelungată perioadă s-a datorat nu numai autorității statului dac în primul secol p.Chr. și a dacilor liberi din regiunea est-carpatică începând de pe la mijlocul veacului următor, ci și populării compacte a zonei pe care au locuit-o de la sosirea lor în preajma izvoarelor Nistrului.

[1] CIL VI, 1 801= *ILS* 854.

Capitolul III

DACIA VESTICĂ ȘI NORD-VESTICĂ (SECOLELE II–IV)

Situația politică. Cucerind Dacia în anul 106, romanii au avut de rezolvat în nord-vestul Daciei o situație cvasiinedită: organizarea graniței romane. Cercetările arheologice efectuate după al doilea război mondial de către cercetătorii slovaci și ucraineni au adus date importante privind cuceririle romane în Dacia vestică și nord-vestică la începutul secolului al II-lea, arătând că au fost cucerite și regiunile situate pe Tisa superioară: Zemplinul, pe malul drept al Bodrogului, și Malaja Kopanja, pe malul drept al Tisei. Acestea, însă, nu au fost înglobate în Imperiul roman.

Organizarea apărării romane se lovește de mari dificultăți, legate de realitățile geografice din această regiune. Se știe că până în secolul al XVIII-lea teritoriul din stânga Tisei, din Subcarpații nordici ai Maramureșului și Ucrainei și până la confluența sa cu Dunărea, în Banatul sud-vestic, era acoperit cu mlaștini întinse, dintre care unele nu au fost asanate nici până în prezent. Aceste mlaștini creau o zonă de netrecut în bazinul Tisei. Spre est, înspre aceste imense mlaștini și zona piemontană a Carpaților Apuseni se ridicau codri nesfârșiți de foioase, care constituiau o pădure continuă, din Maramureș și până în sudul Banatului. De altfel, pentru partea de nord-vest a ținutului se păstrează până astăzi în toponime termenul de *Silvania*.

În fața acestei situații, romanii au fost nevoiți să organizeze limesul în zona piemontană, pe Mureș (*Micia–Partiscum*), iar în teritoriul sălăjean pe Meseș până la *Porolissum* și apoi pe Someș. Din punct de vedere militar, se câștiga astfel o zonă tampon spre *barbaricum*. Acest sistem a rezistat până la retragerea stăpânirii romane din Dacia.

În zona Someșului, romanii au revigorat și au întreținut relații cu un puternic grup dacic, reprezentat — printre alte descoperiri — de stațiunea de la Medieșu Aurit, unde s-a descoperit o insignă de *beneficiarius*. Se pare că același rol l-au jucat și unele comunități germanice, cum era, de pildă, cea de la Beregsurány. Se pare că ele erau comunități prietene ale autorităților din Dacia romană, țineau legătura cu acestea și, mai ales, ofereau funcționarilor romani posibilitatea de a cunoaște mișcările și intențiile lumii „barbare".

Războaiele marcomanice, cu excepția atacului iazig de pe valea Mureșului, nu par să fi afectat Dacia din afara liniei de castre de pe aliniamentul *Micia* – Bologa – *Porolissum*. Cassius Dio, principalul izvor privind aceste evenimente, ca bun cunoscător al regiunilor romane și învecinate, relatează: „Marcus supuse pe marcomani și iazigi, după

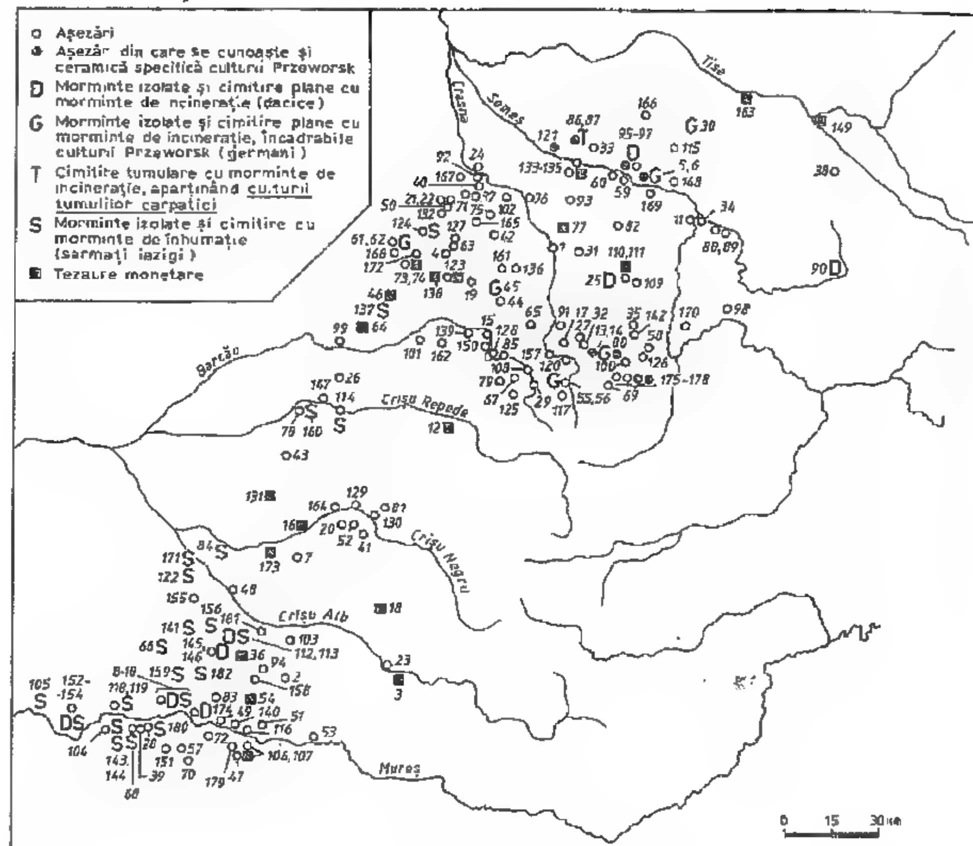

Fig. 51 Vestul și nord-vestul României în secolele II–IV (pentru localitățile marcate pe hartă, vezi *Lista ilustrațiilor*).

multe lupte grele și primejdii. El purtă, de asemenea, un mare război împotriva celor care se numesc cvazi, având norocul să obțină o izbândă neașteptată"[1]. Împăratul se pregătea să transforme cele două „țări", germană și iazigă, în două noi provincii romane, *Marcomannia* și *Sarmatia*, la nord și, respectiv, la est de Dunăre. A fost reglementat regimul târgurilor romano-barbare, conform politicii romane. Rămas în *Pannonia*, Marcus Aurelius a primit și numeroase solii ale altor neamuri barbare: asdingi, lacringi, cotini, acționând probabil „în spatele" iazigilor, al marcomanilor si al cvazilor, fie pe Carpați, fie în nordul Carpaților. După cum se știe, în vremea acestor războaie marcomanice a avut loc și un atac al costobocilor din nordul Carpaților asupra posesiunilor romane din Peninsula Balcanică. Guvernatorul roman al Daciei dintre anii 170 și 172, Sex. Cornelius Clemens, reușește să-i ridice pe asdingi împotriva costobocilor și pe lacringi împotriva asdingilor[2].

După moartea lui Marcus Aurelius (anul 180), cvazii, marcomanii, burii reiau ostilitățile, dar grabnic Commodus, noul împărat, încheie pace cu aceștia. De asemenea, prin generalii săi, „Commodus a avut de purtat câteva războaie împotriva barbarilor de dincolo de granițele Daciei, războaie în care au dobândit faimă Albinus și Niger, aceștia doi ridicându-se mai târziu împotriva împăratului Severus..."[3].

În vâltoarea acestor evenimente, după cum spune Cassius Dio, Sabinianus, legatul celor trei Dacii în 180, „a supus și 12 mii de daci dintre cei din vecinătate, care fuseseră alungați din țara lor de baștină și erau gata să dea ajutor celorlalți, făgăduind că le va da pământ în Dacia noastră"[4].

Probabil că acesta este grupul de daci, sau o parte din acest grup, pe care *Oracolele sibiline*[5] îl amintesc sub numele (formă coruptă) de Μεγάλοι Δάκοι, „Dacii Mari" în regiunile din miazănoapte. Se pare că în regiunile româno-ungaro-ucraineano-slovace, la sud, se conturează un centru de putere dacic, alături de cel sarmato-iazig din Câmpia Tisei și alături de cele germanice din ținuturile Cehiei, Moraviei, Slovaciei și Sileziei. Spre o atare concluzie ne îndeamnă nu numai descoperirile arheologice, informațiile istorice, ci și un izvor epigrafic de reală însemnătate. La *Brigetio* (azi Szöny, în Ungaria), pe Dunărea nord-pannonică, a fost descoperit un sarcofag cu o inscripție amintind pe subofițerul roman M. Ulpius Celerinus, „*interprex Dacorum*" din legiunea *I Adiutrix*. Acest tălmaci de limbă dacică, la fel ca cei pomeniți de inscripții ca tălmaci pentru limbile germană și sarmată-iazigă (*interpres Germanorum* și *interprex Sarmatarum*), dovedește nevoia unui astfel de funcționar, pentru tratative cu dacii, nu numai cu germanii și iazigii. Se vede clar că avem de-a face cu daci din nord-estul cotului Dunării pannonice. De reținut este faptul că M. Ulpius Celerinus, ca și fiul său, M. Ulpius Romanus, au nume

[1] Cassius Dio, LXXI, 8, 1; Cf. și *FHDR* I, p. 699, n. 168, 169, 170.
[2] Cassius Dio, LXXI, 11, 1, 3, 4, 5; 12, 1, 2, 3.
[3] *Ibidem*, LXXII, 8, 1.
[4] *Ibidem*, LXXII, 3, 3.
[5] *Oracolele sibiline*, XII, 180; Cf. și L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1934, p. 200.

romane, de unde rezultă că ei erau fie romani care au învățat limba dacică, fie daci romanizați.

În vremea împăratului Caracalla, care a vizitat Dacia ajungând până la *Porolissum*, aflăm de la Iordanes că politica romană înregistrează o învrăjbire între vandali și marcomani, iar regele cvazilor, Gabriomarus, a fost „dat morții“[1]. Ceva mai târziu, dacii sau lacringii pustiesc o parte din Dacia „cu gând să prelungească războiul“, dar în stăruințele lor doresc doar să-și salveze ostaticii „pe care îi luase de la ei Caracalla, ca zălog al alianței lor“[2].

Stingerea conflictului romano-„marcomanic“ va aduce sub o mai mare influență politico-militară a Imperiului teritoriile dintre Tisa și linia de castre *Micia*–Bologa–*Porolissum*.

În teritoriile dintre stăpânirea cvadă la vest, iazigă la sud și cursul superior al Tisei, în Ciscarpatia, se vor aglomera mereu comunități germanice, fie buri, fie vandali, fie gepizi timpurii, care din locurile lor din Carpații nordici își căutau drum, liniște și pământ către sud, spre lumea romană, fie atacând-o, fie râvnind-o.

O nouă acumulare de forțe ostile Imperiului roman — direct amenințate fiind *Pannonia*, Dacia și *Moesia* — se va produce spre mijlocul secolului al III-lea, când carpii în alianță cu goții și apoi goții în alianță cu herulii și alte neamuri germanice sau negermanice vor ataca Imperiul roman.

Deși sunt cunoscute legăturile între regiunile vestice și estice, pe un drum controlat de romani, prin Dacia (fie pe Mureș, fie pe traseul Barboși–*Porolissum*–*Aquincum*), așa-numitul drum de la iazigi la roxolani, datele arheologice nu furnizează nici un indiciu despre intervenții „barbare“ contra Imperiului roman, intervenții care să fi folosit acest drum pentru a jefui Dacia sau teritoriile aferente dintre Tisa și Carpați. Chiar dacă existau „infiltrări“ roxolane spre „țara iazigilor“, care se reflectă în apariția înmormântărilor în tumuli, această situație s-a constatat numai în regiunile de la vest de Tisa, în „țara“ iazigilor. Între anii 180 și 270, acest nou val sarmato-roxolan aduce cu sine materiale pontice: arme, garnituri pentru păstori și înmormântările în tumuli.

Amploarea luptelor carpilor cu romanii în anii 245–247, care au afectat Dacia romană, nu pare a fi resimțită în regiunile de nord-vest ale dacilor liberi. Cercetările din ultimele decenii nu au putut preciza unde anume se află acel mult discutat *castellum Carporum*. Descoperirea inscripției (stelă funerară) de la *Intercisa*, pusă în cinstea lui Publius Aelius Proculinus, personaj care a făcut parte din garda personală a împăratului și care a murit în războaiele dacice — *bello Dacico desiderato ad castellum Carporum* — este de natură să aducă în discuție o prezență carpică în regiunile vestice. Dar acel *castellum* nu a fost încă localizat și, astfel, nici teritoriul unde au avut loc luptele nu se cunoaște. O prezență carpică la cotul Dunării pannonice, în teritoriul controlat de iazigi, cvazi și, în primul rând, de romani nu poate fi cu totul neverosimilă. În acest sens pledează și unele indicii epigrafice de la *Intercisa*, ca și constatarea că în așezările de epocă romană și postromană

[1] Cassius Dio, LXXVIII, 20, 3. Cf. *FHDR* I, p. 707, nota 210.
[2] Cassius Dio, LXXVIII, 27, 5.

din Slovacia există un stil ceramic dacic sau carpic, iar în regiunile de pe Tisa superioară s-a descoperit ceramică ornamentată prin *motive lustruite*. Este, de asemenea, cunoscută o prezență carpică în zona Pécs din *Pannonia* (*Valeria*). Se știe că din acest grup de carpi, colonizați de Maximilianus Galerius din ordinul împăratului Dioclețian (anul 295), s-au ridicat Flavius Maximinus, *praefectus annonae* la Roma în anul 370, și fiul acestuia, Marcellinus Celestius, devenit *dux Valeriae*, guvernator al provinciei, care a purtat lupte cu iazigii și cu cvazii din stânga Dunării, omorând, prin vicleșug, în anul 374 pe Gabinius, regele cvazilor. Nu este exclus ca și acest nou grup de carpi, colonizați în *Pannonia*, să fi staționat anterior în colțul nord-estic al Dunării.

Mai concretă apare însă o pătrundere alogenă în regiunile dintre Tisa și Carpați abia după retragerea aureliană din Dacia. Astfel, pe aliniamentul nord-sud din zona mlăștinoasă și marginea câmpiei înalte din vestul Apusenilor există descoperiri funerare la Pecica, Oradea, Curtuiușeni, Șimleu, Apa, Boinești. Acestea sunt descoperiri întâmplătoare, în special piese de armament (umbo de scut, vârfuri de lance, săbii), care indică o intruziune alogenă de la nord spre sud, prin zona dintre mlaștini și codrii câmpiei înalte. Ele au fost puse pe seama triburilor germanice (vandali, gepizi timpurii), dar existența mormintelor dacice cu arme în inventar la Zemplin (Slovacia) ridică o justificată îndoială asupra acestei atribuiri. Oricum ar fi, germanice sau dacice, aceste descoperiri funerare întâmplătoare sunt de natură să ridice o altă problemă. Se știe că încă în epoca dacică timpurie descoperirile celtice nu depășesc în general, către est, aliniamentul dintre regiunile mlăștinoase din pustă și cele de codri din câmpia înaltă. Aceeași situație se întâlnește și în secolele II–III, când descoperirile iazige depășesc Tisa spre est, dar nu înaintează mai la răsărit de același aliniament: Arad–Oradea–Carei. Nici mai târziu, în epoca romano-bizantină, descoperirile gepide sau türce ale confederației hunice și avare nu trec spre est de aliniamentul menționat.

Aspecte economice. Geografia centrului și a sud-estului continentului și clima temperată a regiunilor carpato-dunărene au impus Dacia, în istoria economică a Europei, ca un sistem agrar-pastoral, bazat pe creșterea vitelor și cultivarea ogoarelor. Este vorba de sistemul „stabulație liberă“, cunoscut încă din preistorie și până azi, sistem după care turmele de vite se creșteau prin folosirea obligatorie a zonelor de *vărat* (Podișul Transilvaniei, Munții Carpați cu pășunile alpine) și zonele de *iernat* de pe Tisa și Dunăre.

Folosirea zonelor de pășunat în timpul iernii pare a fi atestată și de descoperirile de pe grindurile din partea de est a „deltei“ Crișurilor și Barcăului, descoperiri care ar putea fi popasuri ale unor crescători de vite veniți cu turmele la pășunat în imensele păpurișuri și stufărișuri din aceste mlaștini. Ne referim la câmpurile de gropi identificate pe grindurile de la Sânnicolau Român, Biharea și, de asemenea, la unele așezări descoperite mai la nord, pe malurile estice ale mlaștinii din zona Carei. Unele dintre ele pot fi puse pe seama unor ritualuri pastorale, legate de venirea sau plecarea turmelor la iernat, toamna și primăvara.

Fig. 52 Ceramică (secolele III–IV) din așezarea de la Biharea (jud. Bihor).

Deplasările de turme la iernat și vărat evidențiază și legăturile socio-umane dintre locuitorii din Dacia romană și dacii liberi din vest și nord-vest, legături înlesnite și prin circulația mărfurilor și a negustorilor pe văile râurilor din aceste regiuni. Mărfurile din Dacia romană se schimbau cu produsele agricole ale dacilor liberi. Importanta stațiune vamală de la *Porolissum* ilustrează relațiile economice strânse între lumea rurală a dacilor liberi și *Dacia Porolissensis*, unde se realizau produse meșteșugărești, ceramică și podoabe de factură superioară. Dar autoritățile romane din timpul lui Commodus — spune Cassius Dio — interziceau burilor și dacilor liberi să se așeze ori să-și pască turmele mai aproape de 40 stadii (7,4 km) față de frontierele romane, interdicție valabilă pentru toți „barbarii" limitrofi și mai ales pentru triburile burilor.

Descoperirile monetare, din ce în ce mai numeroase, arată că, alături de schimbul în natură, și la dacii liberi din aceste regiuni exista pe scară destul de mare economia bazată pe sistemul monetar. Cele peste 2 000 de monede romane cunoscute până acum, aproape toate denari, descoperite în vreo 45 de localități din Crișana, Maramureș și vestul Sălajului, pe lângă faptul că ilustrează relațiile cu lumea romană, constituie o dovadă elocventă în această privință. Circulația monetară apare mai intensă în secolul al II-lea. Ea se menține la un nivel relativ ridicat până la Gordian al III-lea și Filip Arabul, după care prezența monedelor devine sporadică. Fenomenul este asemănător cu cel cunoscut în Dacia romană și la dacii liberi din Moldova, situația aceasta legându-se de criza economică și monetară din Imperiul roman.

Relațiile interetnice. Spațiile Europei Centrale și de Sud-est, ca și întregul bazin mediteranean, au devenit sub stăpânirea romană un spațiu vast al manifestărilor interetnice. Dar realitățile multietnice și cosmopolitismul lumii romane erau prezente și în afara granițelor imperiului.

Prin cuceririle romane din vremea lui Augustus nu numai că au fost transformate în provincii romane regiunile dintre Balcani și Dunăre, locuite și de geto-daci, dar au dus și la depopularea intenționată a unor teritorii din nordul și din estul Dunării. La Paracin, în sudul fluviului, s-a descoperit o necropolă dacică de epocă romană, cu daci transferați din Câmpia Tisei, pentru a slăbi puterea dacică din estul *Pannoniei* romane.

Și această necropolă nu este singulară. În acest „gol de putere dacică", și prin politica romană, au fost așezați în șesul Tisei iazigii, care stăpâneau câmpiile — cum spune Pliniu cel Bătrân –, iar dacii zonele de deal și de munte. Firește că în Câmpia Tisei, sub dominația iazigilor, continuau să existe și numeroase comunități dacice, atestate prin descoperirile arheologice de la Nagykörü, Jakabszállás, Füzesabony-Kettéshalom, Felsöpusztaszer, Szentes-Kistöke, Jánosszállás, Hódmezövásárhely-Kakasszék, Mezötárkány-Laposhalom, Szeged, Törökszentmiklós, Szentes-Sárgaport, Algyö-Sarkadi, Doboz-Hajdúirtos, Kardoskút, Hódmezövásárhely-Szölöhalom, Békéscsaba-Fényes, la care s-ar putea adăuga multe altele. Unele dintre acestea au dăinuit și în secolul al IV-lea.

Ceva mai târziu, la sfârșitul dinastiei Flaviilor, înaintează spre granițele de la Dunărea Mijlocie neamurile germanice ale marcomanilor și ale cvazilor. Domițian este nevoit să încheie pace cu Decebal din cauza acestei situații. O inscripție descoperită în Siria indică faptul că armata romană a trebuit să treacă în grabă pe noul front de operațiuni, cu acordul regelui dac „*per regnum Decebali*". Începe, astfel, și în Slovacia o „colaborare" între acești alogeni și dacii din nord-vest subordonați sau cuceriți de cvazi, care își impun centrul lor de putere militară și politică. O descoperire arheologică, făcută de arheologii austrieci pe malul lacului Neusiedl, pare a pune în lumină o atare „colaborare". Acolo, într-un mormânt, s-a găsit o ceașcă dacică, atribuită unui dac din suita regelui proroman Vannius, dac refugiat în interiorul granițelor romane.

Se distinge, așadar, politica Imperiului roman, care-și impunea interesele proprii peste întreaga regiune. Pe de altă parte, în diferitele teritorii se aflau centrele de putere ale iazigilor, ale cvazilor sau ale altor neamuri. Sub dominația lor politică se găsea pânza de așezări ale comunităților agrare și de păstori ale populației dacice, celtice și ale unor elemente germanice timpurii din Câmpia Tisei, din vestul și sudul Slovaciei.

O situație deosebită s-a creat în zonele ciscarpatice de la nord-vest de Tisa, unde a apărut un „gol de putere" local, între stăpânirea de la est de Tisa, iazigii din sud și cvazii din vest, „gol" care provoca mereu pătrunderi germanice și negermanice spre sud. Aceste zone devin un fel de *via gentium*, spre hotarele dacice sau pannonice ale imperiului, pentru triburile germanice: buri, vandali, gepizi timpurii. Stațiunea arheologică de la Zemplin de pe valea Bodrogului, cercetată de arheologii slovaci, este o ilustrare a conviețuirii dintre daci și germanici (vandali), pentru că în necropolă s-a descoperit un mare număr de morminte dacice și germanice. Mormintele se grupează pe trei orizonturi culturale: primul datează din a doua jumătate a secolului I a.Chr., al doilea din ultimele decenii ale secolului I a.Chr. și din secolul I p.Chr. (în cadrul lui, 30,5% din mormintele cu relevanță etnică sunt dacice), iar al treilea durează de la cumpăna secolelor I și al II-lea până spre sfârșitul celui din urmă (13% din mormintele sale cu relevanță etnică aparțin purtătorilor culturii Przeworsk). S-au descoperit arme în 24 de morminte — 41,7% din acestea sunt dacice, 37,5% aparțin culturii Przeworsk, iar 20% sunt nedeterminabile. Acest fapt atestă prezența armelor (îndeosebi de proveniență romană) în mormintele dacice. Descoperirea dovedește o conviețuire și o colaborare daco-vandală, în condițiile de libertate a celor două etnii, adică în lipsa dominației uneia asupra alteia

O situație și mai complexă, din punct de vedere al relațiilor etnice, constituie descoperirile din cadrul culturii Púchov, în centrul și în nordul Slovaciei, unde la elementele vechi locale (Latène) s-au adăugat elemente celtice, dacice și germanice, care — în funcție de împrejurările politice — s-au impus uneori și ca centre de putere. Încercările de atribuire în „bloc" numai unei etnii, indiferent care ar fi ea, au eșuat. Ceea ce trebuie remarcat este îndelungata dăinuire și prezența în această zonă a culturii Púchov, precum și participarea sa seculară la crearea civilizației locale până în secolul al V-lea.

O anumită particularitate o prezintă comunitățile în care se lucrează ceramica ștampilată imitată după ceramica romană de lux, *terra sigillata*. Un astfel de exemplu îl constituie așezarea de la Blazice de pe valea Hernadului, unde se producea acest tip de ceramică. Descoperirea unor centre de prelucrat ceramică de acest tip a ridicat două întrebări: când a început să fie produsă atare ceramică și, mai ales, căror comunități — celtice, dacice, germanice (buri, vandali, gepizi timpurii) — trebuie atribuită, uneia ori unora dintre ele sau tuturor, ca o „modă" de epocă?

O mare cantitate de ceramică cenușie ștampilată s-a descoperit la *Porolissum*, care a fost centrul de unde aceasta s-a răspândit în *barbaricum*, fără a se exclude însă și alte centre romane de lucrat ceramică din *Pannonia Inferior*. Ceramica descoperită la *Porolissum* se datează la sfârșitul secolului al II-lea și mai ales în secolul al III-lea, iar răspândirea sa în lumea „barbară" din nord-vestul Daciei și în cadrul comunităților de pe Tisa superioară — Beregsurány, Lužanka etc. — la sfârșitul secolului al III-lea și în prima jumătate a secolului al IV-lea este un fapt incontestabil. S-a constatat că vasele cenușii de acest tip constituie — mai ales cele datate în secolul al IV-lea — „servicii eucharistice" destinate oficierii cultului creștin, legat de secta ariană, în care s-au evanghelizat cu precădere neamurile germanice (vandalii, gepizii și alții) din centrul Europei și de pe Tisa superioară. Datarea mai târzie (în secolul al IV-lea) a ceramicii ștampilate la neamurile germanice din zona Tisei superioare este determinată și de asocierea ei, în aceleași complexe arheologice, cum se întâmplă la Lužanka, cu ceramică de tip „Cerneahov".

Raporturile culturale și interetnice sunt mai puțin dinamice, dar destul de complexe și în spațiul dintre Tisa și frontiera nord-vestică a Daciei romane. Regiunea dintre Tisa și Munții Apuseni, fără a fi o regiune unietnică, nu prezintă cosmopolitismul orașelor, al castrelor și chiar al unor așezări din zonele rurale sau miniere ale provinciei romane, cum este cazul coloniștilor iliri din Munții Apuseni sau al pannonilor de pe Târnava Mare și din zona Sibiului.

Astfel, fâșia de pământ din răsăritul Tisei, până la aliniamentul descoperirilor sarmatice Șimand–Vărșand–Tărian–Carei, este locuită de daci și iazigi. Aceștia din urmă depindeau, mai cu seamă, de politica romană și de centrul de putere din câmpia dintre Dunăre și Tisa. Atare relații s-au statornicit și menținut până în secolul al IV-lea, când puterea iazigă, în urma intervenției romane din timpul lui Constantin cel Mare, începe să decadă, în favoarea supravegherii romane.

Zonei de interferență etnică din vestul Tisei i se adaugă cea de la cotul Someșului, între daci și celți pe de o parte, și neamurile germanice (buri, vandali, asdingi, gepizi timpurii) pe de alta.

Fig. 53 Biharea (jud. Bihor). 1. Vas având pe fund semnul crucii (secolele V–VII); 2. Vas de lut din secolul al VI-lea; 3. Cană cu toartă în torsadă (secolul al IV-lea).

Atribuirea etnică precisă a descoperirilor de tip Przeworsk de la cotul Tisei, de la confluența cu Someșul și Turul, rămâne dificilă, dar ele arată fără echivoc o conviețuire celto-daco-germanică, constatabilă și în secolul următor.

Chiar și în secolul al IV-lea, când se conturează în Crișana două enclave vechi germanice, una pe Crișul Negru (depresiunea Holodului) și alta pe Barcău (zona Ghenetea–Mișca), unde nu se întâlnesc deocamdată descoperiri dacice din secolele II–III, apare zona de interferență cu dacii de pe Crișuri, Barcău, Crasna și Someș. Dominația dacică se menține ferm în Câmpia Aradului, a Crișurilor și a Barcăului, pe Crasna și în sectorul Mediesu Aurit–Țara Oltului. Acești germanici enclavizați nu vor schimba structura etnică locală, dacică, nici prin statutul lor de *amici* și *foederati* ai Imperiului roman târziu și nici în urma revenirii stăpânirii romane la nord de Dunăre în timpul lui Constantin cel Mare sau după aceea.

Vestigiile arheologice din sudul Crișanei, ca cele de la Arad și Cicir de pe valea Mureșului, Moroda de pe Cigher, Sântana-Arad și Chișineu-Criș din bazinul Crișului Alb, constând din cuptoare de ars ceramică, olărie de factură romană târzie, atestă nu numai legăturile cu provincia Dacia, ci și dăinuirea dacilor în secolul al IV-lea. Circulația monetară, la rândul său, prezintă o dinamică similară celei din provincia Dacia. De altfel, în toată Crișana tezaurele monetare (Almaș, Caporal Alexa, Covăsinț, Batăr, Diosig, Peștera, Șimleu Silvaniei, Ghirișa) și cele peste 150 de descoperiri de monede romane răzlețe, arată că localnicii se aflau în sfera comercială a monedei romane.

Pe Crișul Repede, descoperirile arheologice de la Oradea-Salca, Biharea, Sânnicolau Român și tezaurul monetar roman de la Biharea demonstrează clar nu numai factura dacică și provincial-romană a descoperirilor (ceramică, podoabe, ustensile), ci și menținerea legăturilor cu Dacia constantiniană nord-dunăreană, cu centrele romane și creștine din Banat și de pe Mureș. În mai multe localități din județul Bihor s-au descoperit fibule romane de bronz, cruciforme, cu butoni în formă de ceapă, datând de la sfârșitul secolului al III-lea și prima jumătate a secolului al IV-lea.

La Mediesu Aurit (Șuculeu) s-au descoperit 10 cuptoare de ars vase, un atelier de modelat ceramică, locuințe, șoproane, unde se făcea olărie dacică modelată cu mâna

(vase-borcan, ceşti) şi la roată (fructiere, chiupuri, castroane, oale). Acest centru de olari din secolele II–IV arată existenţa unei producţii masive, destinată pieţei. În necropola aşezării (cu 76 de morminte de incineraţie în urnă şi în groapă), lângă care s-a identificat şi un *ustrinum* de formă patrulateră, au fost descoperite şi câteva morminte cu arme depuse ritual, despre care s-a admis că ar fi morminte de factură germanică, dar nu de tip Przeworsk, deoarece lipseşte ceramica lucrată cu mâna, „unghiulară" şi cu torţi în formă de X. Spre atare atribuire îndemna şi ritualul, căci sub fundul unei urne s-a aşezat un umbo de scut. Deci, alături de vechea comunitate dacică de la Medieşu Aurit, este de admis şi o prezenţă germanică (vandali). Hotărâtoare în atribuirea etnică, la fel ca în cazul necropolei de la Zemplin, nu sunt armele, ci ceramica dacică, analoagă în ambele descoperiri. Atribuirea unor morminte de incineraţie cu arme dacilor — indiferent dacă sunt arme dacice, germanice sau romane — este acum bine confirmată prin descoperiri arheologice, inclusiv aşezarea şi necropola de la Medieşu Aurit. Interferenţa etnică daco-germanică şi influenţa puternică romană constituie o realitate istorică de necontestat. Relaţiile dintre etnii sunt un aspect esenţial al marii colaborări din Imperiul roman multietnic, dintre acesta şi lumea „barbară", dintre păgânii adepţi ai religiilor conservatoare intrate în criză şi noua lume creştină pe cale de a se naşte.

Deci, în vestul şi nord-vestul Daciei, documentaţia actuală atestă, în secolele II–IV, existenţa masivă a dacilor liberi, care se ocupau cu agricultura, cu păstoritul şi cu meşteşugurile tradiţionale. Pe cuprinsul aceloraşi regiuni întinse, în anumite locuri şi zone mai mult sau mai puţin conturate, constatăm prezenţa iazigilor şi a roxolanilor, a seminţiilor germanice (buri, vandali, asdingi, gepizi timpurii), care întreţineau, în plan interetnic, legături social-economice, politice şi culturale, puternic influenţate de civilizaţia şi de interesele politico-militare romane. După desfiinţarea provinciei Dacia şi a frontierelor sale, se produce şi o expansiune a populaţiei provinciale romane, latinofone, spre vest şi spre nord-vest, precum şi o deplasare a unor comunităţi de daci liberi în teritoriile fostei provincii, unde sunt atestaţi arheologic. Avem de a face cu o mişcare de populaţie în dublu sens, care va conduce la constituirea unor noi realităţi etno-lingvistice, social-economice şi politice, definitorii pentru perioada de început a migraţiilor.

Capitolul IV

RELAŢIILE DACILOR LIBERI CU ROMANII, SARMAŢII ŞI CU GERMANII

Statul dac a avut contacte directe şi raporturi diversificate cu Imperiul roman, precum şi cu populaţiile sarmatice şi germanice cu mult timp înainte de cucerirea acestuia de către romani. Natura acestor relaţii a fost însă foarte diferită, datorită atât statutului pe care-l aveau cei trei parteneri în situaţia internaţională a vremii şi care se modifica relativ destul de frecvent, cât şi a intereselor pe care fiecare dintre aceşti parteneri le avea faţă de ceilalţi. Astfel, relaţiile dintre Regatul dacic şi Imperiul roman erau concepute şi puse în practică în general de către puterile centrale ale celor două state; chiar şi atunci când tratativele erau purtate de persoane cu grad mai mic în ierarhia aparatului administrativ, în funcţie de problemele tratate şi de implicaţia lor în relaţiile viitoare dintre cele două părţi, ele erau iniţiate şi duse la îndeplinire cu acordul deplin al puterii centrale. Regatul dacic a urmărit întotdeauna ca în raporturile cu romanii, de la care solicitau şi aşteptau, cel puţin în anumite momente, atitudini şi acţiuni de sprijin sau de neintervenţie, să fie acceptat şi tratat de către aceştia ca partener egal. Politica generală a statului dac a fost aceea de a opri prin diverse mijloace înaintarea romană spre Dunăre şi instalarea stăpânirii romane în vecinătatea Daciei, considerată a fi, aşa cum s-a şi dovedit până la urmă, cea mai mare primejdie pentru existenţa lui.

Cu totul altfel erau reglementate relaţiile statului dac cu populaţiile sarmatice şi germanice, la care nu exista o autoritate centrală. Acestea, fărâmiţate în diverse formaţiuni politice, care îşi modificau adesea structura şi teritoriul pe care-l stăpâneau, cu pondere demografică şi militară mai mare sau mai mică şi cu interese diferite, doreau să-şi stabilească singure natura raporturilor cu vecinii. Tratativele cu aceste formaţiuni politice, chiar dacă erau declarate şi „oficializate" ca fiind purtate de la egal la egal, impuneau de regulă autoritatea şi avantaje mai mari pentru cel mai puternic, în speţă pentru statul dac. Dar purtarea tratativelor cu mai mulţi parteneri pentru a ajunge la înţelegerile dorite devenea un mare dezavantaj în momentele de criză. În cazul în care nevoia de aliaţi era stringentă, situaţie care s-a creat în preajma şi în timpul încleştărilor militare decisive cu romanii, este de presupus că statul dac a trebuit să facă, în chip firesc, concesii acestor formaţiuni statale mult mai mari în raporturile dintre ele.

Situaţia politică în regiunea de la nordul Dunării de Jos se schimbă radical după cucerirea Daciei, care dispare ca stat. Înfrânţi şi cu forţele drastic slăbite, dacii rămaşi

în afara granițelor romane vor intra într-o perioadă lungă de refacere, ce va dura mai multe generații. Stăpânirea Imperiului roman biruitor se extinde departe spre nord, peste întregul podiș intracarpatic al Transilvaniei, ocupând astfel principalele poziții strategice și regiunile cele mai bogate ale Daciei. Puterea Romei cunoaște acum momente de apogeu, iar autoritatea sa crește enorm, chiar și în regiunile aflate departe de fruntariile imperiului, impunând populațiilor vecine sarmatice și germanice să-și reconsidere atitudinea permanent războinică și să rămână în expectativă, cel puțin pentru o perioadă.

În virtutea poziției geografice a teritoriilor rămase mai departe în stăpânirea lor, dacii liberi păstrează aceiași vecini pe care i-a avut mai înainte și statul dac. Dar relațiile cu ei vor trebui adaptate la raportul de forțe restructurat de curând. În noile condiții nu mai exista o autoritate centrală care să negocieze problemele pentru toții dacii liberi, urmând ca acestea să fie tratate separat, de diferite formațiuni politice locale, apărute pe ruinele statului dac dispărut. Constituirea acestor formațiuni s-a făcut însă cu destulă încetineală și numai după ce au putut fi depășite conflicte de interese și neînțelegeri mai vechi, reapărute după dispariția puterii centrale. Tratativele cu romanii vor fi purtate de pe poziția învinșilor față de învingători. De asemenea, raporturile cu populațiile sarmatice și germanice se vor reglementa de acum încolo la nivelul formațiunilor politice locale, adică de pe poziții similare sau destul de apropiate, dacii liberi purtând povara înfrângerilor recente și în cazul acestor relații.

Raporturile dacilor liberi cu romanii vor cunoaște pe parcursul următoarelor două secole forme diferite de manifestare, care vor reflecta perioade lungi de acalmie, uneori însoțite de schimburi comerciale prospere și gesturi de „bunăvoință", prin care se urmărea consolidarea unor relații amicale, alteori stări accentuate de conflict. O dată cu înfrângerea lui Decebal și cucerirea Daciei se încheiau ostilitățile militare, dar starea conflictuală dintre cele două părți nu înceta. Dar, fiind prea slăbiți, dacii liberi n-au putut relua lupta o bună perioadă, fiind obligați să accepte condițiile păcii romane. De altfel, supravegherea romană era foarte strictă și orice încercare de răzvrătire ar fi fost ușor de anihilat, rămânând fără nici un fel de sorți de izbândă. Mai ales în zona Munteniei și a Moldovei de sud, în preajma cărora se aflau concentrate numeroase unități militare romane, nu puteau fi inițiate nici un fel de acțiuni ostile imperiului. Restul teritoriilor dacice cunosc și ele doar o desfășurare lentă a refacerii.

Titlul triumfal de *Dacicus*, purtat pentru prima dată de Traian după terminarea primului război dacic, a fost transferat ulterior și altor împărați romani (Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius), chiar în lipsa unor victorii deosebite împotriva dacilor. Conferirea acestui titlu onorific, cu toată încărcătura lui simbolică, la atât de mult timp după derularea evenimentelor, în virtutea victoriilor de prestigiu păstrate încă puternic în memoria societății romane, avea menirea nu numai de a amplifica glorificarea faptelor de arme ale împăraților, ci și de a aminti învinșilor de atotputernicia imperiului.

Legăturile economice cu imperiul sunt destul de reduse și ele, situație confirmată de raritatea produselor și a monedelor romane în teritoriile dacilor liberi timp de mai multe decenii după cucerire. Abia către sfârșitul domniei împăratului Antoninus Pius se observă

o înviorare a schimburilor comerciale și o evidentă afluență a produselor romane de tot felul, ceea ce marchează începutul unor noi atitudini și raporturi între dacii liberi și romani, în cadrul cărora relațiile economice cunosc o dezvoltare rapidă. Este de presupus, totodată, și o estompare în timp a stării conflictuale din vremea războaielor de cucerire, situație care a dus, firesc, și la o îmbunătățire a imaginii reciproce și la instaurarea unor relații mai pașnice. Încă din vremea împăratului menționat au început a fi acordate și anumite stipendii unor formațiuni politice ale dacilor liberi sau unor șefi locali ai acestora, care, treptat, vor crește mult în consistență în vremea împăraților Marcus Aurelius, Commodus și Septimius Severus. Numeroasele tezaure de monede și de vase de argint din perioada acestor trei împărați, concentrate mai ales în Podișul Central Moldovenesc și în zona subcarpatică a Moldovei, provin în bună parte din stipendii și ele atestă o creștere fără precedent a potențialului economic și militar al dacilor liberi, pe care romanii i-au urmărit cu atenție, încercând să-i atragă prin diferite mijloace de partea lor.

Revenirea la relații pașnice între dacii liberi și romani nu a fost definitivă, întrucât curând se va ajunge din nou la stări conflictuale majore. Totuși, inițierea unor noi raiduri în provinciile imperiului nu mai avea drept țintă o refacere a statului dac de odinioară. Incursiunile de acum, după mai bine de două generații de la războaiele de cucerire, întreprinse uneori și în tovărășia altor populații din preajma limesului, alcătuite din diverse seminții sarmatice și germanice, aveau foarte probabil drept scop obținerea unor consistente prăzi de război și apoi a unor stipendii sporite din partea romanilor.

Cele dintâi acțiuni de amploare împotriva Imperiului roman, cu ecou larg în epocă, consemnate și de unii autori antici contemporani cu evenimentele în scrierile lor[1], au fost inițiate de costoboci. Suferind pierderi mult mai mici în vremea războaielor de cucerire a Daciei și locuind într-o zonă aflată la mare depărtare de limes, mai greu de supravegheat de romani, costobocii și-au putut reface forțele într-un timp mai scurt. Pentru declanșarea expediției, ei s-au folosit și de împrejurarea că o vastă coaliție a triburilor germanice începuse deja o ofensivă puternică și de proporții împotriva romanilor, cunoscută în istoriografie sub numele de „războaiele marcomanice".

Expediția costobocilor din anul 170 pare să fi fost foarte bine organizată din punct de vedere militar, de vreme ce au putut pătrunde adânc în teritoriul imperiului, ajungând până în Grecia. Dar ea s-a încheiat până la urmă cu înfrângeri repetate pe câmpul de luptă. O inscripție de la Roma[2], ce semnalează prezența în capitala imperiului a unor membri ai familiei regelui costoboc Pieporus, a fost pusă în legătură cu urmările invaziei costobocilor în provinciile balcanice, considerându-se că ei s-ar fi putut afla acolo ca ostatici.

În timp ce costobocii își desfășurau acțiunile războinice departe pe teritoriul roman, țara lor de la izvoarele Nistrului a fost atacată și cucerită de hasdingi, o seminție a vandalilor, care la scurt timp au fost la rândul lor atacați și învinși de lacringi, tot de

[1] Pausanias, X, 34, 5.
[2] *CIL* VI, 1801= *ILS* 854.

neam vandalic[1]. Acesta este și momentul în care în așezările și necropolele grupului Lipica încep să-și facă apariția elemente mai numeroase de inventar tipice culturii Przeworsk, atribuită populațiilor vandalice.

După înfrângerea costobocilor, care a marcat și începutul decăderii puterii lor, a urmat o perioadă destul de îndelungată, în care conflictele militare dintre dacii liberi și romani au devenit mai rare și au scăzut mult în intensitate. Relațiile devin mult mai pașnice, iar dezvoltarea legăturilor economice și de schimb cunoaște către sfârșitul secolului al II-lea și la începutul veacului al III-lea o amploare fără precedent. Cele mai multe tezaure de monede și de vase de argint, ca și majoritatea produselor romane, cum sunt amforele cu ulei de măsline și vinuri, paharele de sticlă, diferite accesorii vestimentare sau mărgelele de coral, calcedoniu și sticlă colorată, ajung la dacii liberi pe diverse căi mai ales în intervalul de timp amintit.

Această perioadă de mare înflorire economică la dacii liberi, evidentă arheologic mai ales în Podișul Central Moldovenesc și în zona subcarpatică a Moldovei, coincide cu apariția în izvoarele scrise și cu începutul afirmării carpilor. Ei se impun cu autoritate și reușesc să organizeze o largă uniune a dacilor liberi din regiunile de la est de Carpați, pe care o vor angaja apoi într-o lungă serie de atacuri împotriva Imperiului roman, îndreptate mai ales asupra Daciei și a celorlalte provincii sud-dunărene. La raidurile inițiate își asociază adesea cete de sarmați aflați în vecinătatea imediată, precum și contingente de goți, o populație germanică coborâtă de curând din nordul continentului, dornică să se așeze cât mai aproape de frontierele imperiului și să se angajeze la expedițiile militare împotriva acestuia. Forțele proaspete ale acestora din urmă și apetitul lor pentru asemenea raiduri, deși numărul goților ajunși până aici nu era încă prea mare, au stimulat probabil spiritul războinic al carpilor.

Profitând de izbucnirea luptelor pentru tron în imperiu în vremea împăratului Maximin Tracul, ei își înmulțesc atacurile de mare virulență, ce vor fi stăvilite numai cu mare dificultate. Titlul onorific de *Dacicus Maximus*, primit de acest împărat în urma luptelor cu dacii liberi din anii 236–237, a fost atribuit apoi impropriu și viitorilor împărați Decius, Gallienus și Aurelian, așa cum o atestă mai multe inscripții din Spania și Gallia, aflate însă departe de evenimentele desfășurate în regiunea Dunării de Jos. Noul împărat Gordian al III-lea trimite în regiune pe generalul Tullius(?) Menophilus, care reușește să restabilească ordinea. Până la intervenția lui însă carpii și goții au reușit să producă mari distrugeri mai ales unor orașe din provincia *Moesia* (*Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Durostorum*, *Marcianopolis*).

Atacurile inițiate și conduse de carpi asupra provinciilor romane vor continua și în anii următori, cea mai puternică și prelungită ofensivă fiind aceea din anii 245–247, în urma căreia au fost luați în captivitate și mulți cetățeni romani. Împăratul Filip Arabul a fost nevoit să vină personal pe câmpul de luptă și să aducă forțe militare proaspete pentru a putea opri atacurile dure ale carpilor, primind titlul onorific de *Carpicus Maximus*.

[1] Cassius Dio, LXX, 12, 1.

Începând din anul 248, conducerea incursiunilor în imperiu a fost preluată autoritar de goți, probabil ca urmare a pierderilor suferite de carpi în expedițiile anterioare, dar și a întăririi foștilor aliați cu noi contingente de combatanți sosiți în regiune. Carpii vor continua să participe și mai departe la raidurile organizate și conduse de goți, până în vremea împăratului Aurelian, care a luptat și a obținut victorii împotriva carpilor și a altor daci liberi, primind și el titlul onorific de *Carpicus Maximus*, ce va înlocui foarte curând pe acela mai vechi de *Dacicus Maximus*.

Atacurile repetate, mai ales ale carpilor și ale goților, la care s-au asociat și ceilalți daci liberi și sarmații, au obligat puterea romană să retragă administrația și armata din Dacia, mutând limesul pe linia Dunării. În aceste împrejurări unele grupe de carpi și alți daci liberi s-au așezat pe teritoriul fostei provincii, întărind componenta dacică a populației romanizate de aici. Numărul acestora nu pare să fie totuși prea ridicat.

Incursiunile carpilor și ale dacilor liberi împotriva imperiului cunosc o nouă perioadă de avânt în perioada tetrarhiei, când întreprind acțiuni aproape în exclusivitate pe cont propriu, fără aliați. Evenimentele sunt bine marcate și de atribuirea tot mai frecventă a noului titlu triumfal de *Carpicus Maximus*, începând cu primii împărați ai Tetrarhiei (Diocletian, Maximianus, Galerius și Constantius Chlorus). Unii dintre împărații romani au avut de luptat, în mod repetat, împotriva carpilor, fiind onorați de mai multe ori cu titlul de *Carpicus Maximus*. Între aceștia se disting mai ales Constantius Chlorus, Maximianus și Galerius, primii doi primind de cinci ori, iar ultimul de șase ori acest titlu onorific. Puterea carpilor scade însă tot mai mult, ca urmare a înfrângerilor repetate și a pierderilor suferite pe câmpul de luptă, dând astfel posibilitate foștilor lor aliați, goții, să se infiltreze treptat, dar destul de temeinic, în aproape toate teritoriile lor.

Raporturile dacilor liberi cu sarmații păstrează, în linii generale, același mod de conviețuire pașnică de mai înainte. Izvoarele scrise antice nu semnalează conflicte armate între dacii liberi și sarmați și nici informații deosebite cu privire la relațiile dintre ei. Singurele știri prezente în scrierile antice se referă la frecventa participare conjugată a combatanților ambelor etnii la raidurile organizate în provinciile imperiului, o colaborare care începuse deja încă înainte de cucerirea Daciei.

Natura relațiilor de conviețuire între dacii liberi și sarmați este cunoscută mai bine după descoperirile arheologice, numeroase și diverse, care oferă date interesante și asupra acestui aspect. Amprenta lor culturală, atât de diferită, permite recunoașterea cu ușurință a elementelor specifice pe care fiecare din cele două populații le-a preluat una de la cealaltă. Schimburile și influențele reciproce dintre ele, inițial în proporție destul de redusă, au început încă de la primele contacte și s-au dezvoltat treptat, pe măsură ce a crescut ponderea noilor infiltrări sarmatice în teritoriile dacice. Niciodată însă nu s-a depășit faza schimburilor reciproce de bunuri și nu s-a ajuns la un proces de aculturație între daci și sarmați în regiunile de la sud și est de Carpați, cel mai afectate de această migrație, fapt explicabil, înainte de toate, prin modul lor de viață total diferit. În timp ce dacii erau sedentari și aveau în mod tradițional ca ocupație de bază agricultura, sarmații erau nomazi și aveau ca primă îndeletnicire creșterea vitelor.

Neavând așezări stabile ca dacii, singurele comparații posibile între cele două categorii de descoperiri rămân necropolele. Dar și în acest domeniu, între obiceiurile funerare practicate de cele două populații există deosebiri fundamentale. În timp ce sarmații erau în exclusivitate înhumați, dacii liberi erau în marea lor majoritate incinerați; doar în anumite limite aceștia din urmă practicau și înhumația, dar numai pentru unii dintre copii și adolescenți. Încercarea de a interpreta mormintele de înhumație ale dacilor liberi ca o influență sarmatică nu a putut fi confirmată până la urmă, datorită lipsei unor dovezi credibile. Astfel, argumentul craniilor deformate, a căror prezență în necropola de la Poienești s-a dovedit a fi în cele din urmă o informație eronată, nu mai poate fi luată în considerație. De asemenea, unele ipoteze cu privire la preluarea de către dacii liberi a unor obiceiuri de port sarmatice n-au fost confirmate nici ele de examinările ulterioare, dovedindu-se a fi mult prea exagerate.

Adesea a mai fost invocat și obiceiul de a depune oglinzi de metal în mormintele de femei. Dacă se are în vedere însă că obiceiurile de rit și de ritual ale dacilor din ultimele două secole înainte de cucerirea Daciei sunt aproape necunoscute și că în mormintele grupului Lipica datând din secolul I p.Chr. apar și asemenea obiecte, atunci originea sarmatică a acestui obicei la dacii liberi nu mai poate fi acceptată nici ea în totalitate. Unele piese de inventar, cum sunt mărgelele de sticlă, coral sau calcedoniu, nu trebuie considerate ca piese de podoabă preluate de dacii liberi de la sarmați sau invers, ci ca importuri pe care fiecare din ei le procura prin relațiile de schimb direct din Imperiul roman și nu prin intermediul celuilalt. La fel, modelarea torților în formă de ursuleți la unele vase lucrate la roată ridică semne de întrebare, dacă sunt rezultatul unor influențe exclusiv sarmatice, întrucât motivul ursului era prezent în mitologia dacică încă înainte de venirea sarmaților. Unele influențe și impulsuri din partea acestora nu trebuie respinse cu totul, dar fondul vechi deja existent la daci trebuie avut și el în vedere.

Schimburi reciproce între cele două populații au existat fără îndoială, dar ele nu au ajuns la proporțiile și nici nu au avut un atât de mare impact în viața lor, așa cum s-a susținut uneori. Faptul că după aproximativ două secole conviețuirea dacilor liberi cu sarmații nu a dus la vreo apropiere mai vizibilă și la o schimbare cât de cât importantă a modului lor de viață atestă o realitate greu de tăgăduit și anume că influențele unora asupra celorlalți au fost minime și n-au avut decât efecte reduse.

O situație diferită o prezintă zona din bazinul Tisei ocupată de iazigi, unde descoperirile arheologice arată clar că o parte din aceștia, probabil ca urmare a dimensiunii reduse numeric a primelor comunități stabilite aici, a contactelor strânse cu populația dacică și eventual a unor influențe și presiuni venite din partea romanilor, s-au integrat treptat într-un proces de sedentarizare, uneori conviețuind cu dacii în cadrul acelorași așezări. La instalarea lor în câmpia Tisei, în vremea împăratului Tiberiu (20 p.Chr.), ei ocupă două microzone în spațiul dintre Dunărea Mijlocie și Tisa, de unde apoi, așa cum ne informează și Pliniu cel Bătrân[1], se vor infiltra treptat și în teritoriile învecinate de la

[1] Pliniu cel Bătrân, IV, 12 [24], 80.

est, în dauna populațiilor dacice. O știre transmisă de Cassius Dio[1] menționează că Decebal, cu puțin timp înainte de ultimul război de cucerire a Daciei, ar fi recucerit o anumită zonă din ținuturile iazigilor, probabil de interes aparte pentru viitoarea confruntare ce se anunța, pe care Traian a refuzat apoi să o mai returneze la sfârșitul conflictelor.

În general, pe toată durata stăpânirii romane la nordul Dunării de Jos, sarmații s-au infiltrat lent, dar continuu, în teritoriile dacilor liberi, cu predilecție în zonele de stepă și silvostepă. Ei pătrund uneori și în regiunile cu relief mai accidentat, cum ar fi în Podișul Central Moldovenesc, însă numai de-a lungul unor cursuri de ape, asa cum o atestă descoperirile sarmatice de pe valea Bârladului. Nu avem informații dacă aceste infiltrări au fost convenite în prealabil și s-au făcut cu acordul dacilor liberi sau în dezacord cu ei, ori fenomenul s-a produs în timp mai îndelungat, fără a determina vreo reacție împotriva lui. Este foarte posibil ca înaintarea sarmaților în teritoriile dacilor liberi să fi fost stimulată și de romani, cu scopul de a diminua în continuare forța dacilor rămași în afara limesului. Oricum, sarmații au profitat de înfrângerea și de slăbirea dacilor pentru a continua să se instaleze în teritoriile acestora, conștienți că nu puteau întâmpina o opoziție puternică în acțiunea lor. Mai târziu, către sfârșitul secolului al II-lea și în prima jumătate a celui următor, când dacii liberi își refăcuseră în bună parte forțele, ajungând chiar la formațiuni politice mai mari și mai bine organizate, cum au fost cea a costobocilor și apoi aceea a carpilor, sarmații populau deja compact mai multe zone, de unde ar fi fost destul de greu de îndepărtat. În același timp, dacii liberi vedeau în ei aliați necesari în acțiunile lor militare viitoare împotriva imperiului. Fapt este că izvoarele scrise nu consemnează informații despre încercări ale dacilor liberi de a-i alunga pe sarmați din teritoriile ocupate.

Granița de nord a teritoriului dacilor liberi avea în vecinătatea imediată mai multe formațiuni politice ale vandalilor germanici. Știrile ce ni s-au păstrat de la autorii antici referitoare la relațiile dacilor liberi cu aceste populații sunt puține. Cea mai clară informație în această privință a fost transmisă de Cassius Dio[2], care menționează că hasdingii, aflați sub conducerea lui Rhaos și Rhaptos, au învins în luptă pe costoboci și le-au cucerit teritoriile. Dar ei n-au avut timp să se bucure de izbândă, întrucât lacringii, o altă seminție vandală, i-au atacat pe neașteptate și au obținut o mare victorie împotriva lor.

Evenimentele relatate de Cassius Dio dezvăluie faptul că între populațiile vandalice și dacii liberi existau conflicte evidente pentru ocuparea și stăpânirea unor teritorii, datorită cărora se ajungea câteodată și la declanșarea unor lupte aprige. Asemenea neînțelegeri între populațiile aflate în preajma limesului, oricând dispuse la expediții de jaf în imperiu, erau încurajate probabil și de romani, cu scopul de a le anihila forțele înainte de a întreprinde acțiuni antiromane.

Raporturile cu populațiile germanice din vecinătatea nordică au cunoscut însă și perioade lipsite de conflicte, în care s-au statuat relații pașnice și normale schimburi de

[1] Cassius Dio, LXVIII, 10, 3

[2] *Ibidem*, LXXI, 12, 1–2.

produse. Unele articole de olărie dacică, în special vasele de calitate superioară lucrate la roată, au pătruns în număr destul de mare în mediul cultural Przeworsk aparținând vandalilor, iar altele, obișnuite în această cultură, au ajuns în grupul Lipica și în celelalte zone de la periferia nordică a lumii dacice. Între acestea din urmă se găsesc diverse tipuri de fibule de bronz și pinteni de fier. Unele influențe au avut loc și în domeniul practicilor funerare. Dar colaborarea cea mai fructuoasă între cele două populații a avut loc pe plan militar, prin participarea lor ca aliați la raidurile întreprinse în provinciile imperiului.

O altă populație germanică cu care dacii liberi au avut strânse contacte au fost goții, care la începutul și în prima jumătate a secolului al III-lea p.Chr. au înaintat treptat către sudul continentului, spre Dunărea de Jos și spre Marea Neagră, inițiind raiduri de jaf necruțătoare împotriva Imperiului roman. Până în vremea împăratului Filip Arabul, principalii organizatori și conducători ai acestor expediții, la care participau în principal goții și sarmații, erau mai întotdeauna carpii. Ulterior, după ce au pus stăpânire pe teritorii mai apropiate de granițele romane, inițiativa a fost preluată de goți.

Prima perioadă, pe care am putea-o caracteriza de „colaborare militară", nu a creat condiții propice unor influențe mai largi între dacii liberi și goți. Relații intense cu goții vor surveni abia către sfârșitul secolului al III-lea p.Chr., o dată cu instalarea acestora pe aproape întreg teritoriul dacilor liberi, moment în care a început un complicat proces de restructurare culturală și etnică, ce a avut drept efect formarea marelui complex cultural Sântana de Mureș-Cerneahov. Înainte de declanșarea acestui proces a avut loc, însă, un eveniment cu consecințe profunde pentru tot spațiul dacic de odinioară, și anume retragerea administrației și a armatei romane din Dacia și replierea frontierei imperiului pe linia Dunării.

Perioada de la cucerirea Daciei și până la retragerea aureliană a fost dominată cu autoritate absolută în toată regiunea de puterea romană. Toate celelalte populații, cu deosebire dacii liberi, sarmații și germanii, s-au agitat continuu pentru afirmarea lor, luptându-se între ele sau organizând împreună raiduri pustiitoare în provinciile răsăritene ale imperiului, care rezistă cu toate pierderile suferite. Organizatorii acestor incursiuni, cu tot marșul lor câteodată triumfal, se risipesc în imensitatea imperiului și în parte dispar, întocmai cum s-ar fi pierdut orice expediție în spațiul necunoscut sarmatic sau germanic din estul sau nordul continentului. Puterea romană, întrunind încă o formidabilă capacitate militară și economică, dar mai ales forța civilizației celei mai avansate a vremii, a continuat să rămână și după retragerea aureliană, pentru toate popoarele din preajma limesului, la fel de invidiată, de temută și de râvnită.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale

BICHIR, Gh., *Cultura carpică*, București, 1973.

– *The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, în BARSuppl.Ser. 16 (I–II), Oxford, 1976.

– *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984.

CYGYLYK, V.M., *Naselennja verhn'ogo Podnistrov'ja peršyh stolit' našoji ery. Plemena lypyc'koji kul'tury*, Kiev, 1975.

IGNAT, M., *Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice. Necropolele de la Podeni și Zvorâștea*, Iași, 1999.

IONIȚĂ, I., *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e. n.*, Iași, 1982.

MACREA, M., *Dacii liberi în epoca romană*, în Apulum 7, 1968, 1, p. 171–200.

MIHĂILESCU-BÂRLIBA, V., *La monnaie romaine chez les Daces Orientaux*, București, 1980.

MITREA, B., *Carpii și dacii liberi în sec. III–IV*, în Istoria României I, București, 1960, p. 637–647.

MORINTZ, S., *Novyj oblik dakijskoj kul'tury v rimskuju epochu*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 395–414.

OPREANU, C.H., *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998.

PÂRVAN, V., *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*², îngrijită și adnotată de Radu Vulpe, București, 1974.

PROTASE, D., *Riturile funerare la daci și daco-romani*, Bucuresti, 1971.

SANIE, S., *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, Iași, 1981.

SÎRBU, V., *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993.

ŚMISZKO, M., *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniei*, Lvov, 1932.

VULPE, R. *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 309-332.

– *Muntenia și Moldova în epoca romană*, în Istoria României I, București, 1960, p. 517–530.

– *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 365–393.

Dacii liberi din Muntenia

BICHIR, Gh., *Date noi cu privire la romanizarea Munteniei*, în SCIVA 29, 1978, 3, p. 385–395.
– *Chronologie et datation de la civilisation Militari-Chilia*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 157–180.
– *Dacii liberi din Muntenia şi relaţiile lor cu romanii*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 73–92.
– *Vestigii ale geto-dacilor din epoca romană la Scorniceşti (jud. Olt)*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 112–128.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman, secolele I–III p. Chr.*, Alexandria, 1997.
DOLINESCU-FERCHE, Suzana, *Aşezări din secolele III şi VI e. n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Bucureşti, 1974.
GAJEWSKA, Halina, *Limes alutanus i transalutanus*, în Archaeologia Varşovia 21, 1970, p. 70 şi urm.
TUDOR, D., *Romanizarea Munteniei*, în Apulum 12, 1974, p. 111–117.
TZONY, Magda, *Les Carpes de Munténie à la lumière des découvertes de Gura Nişcovului (dép. de Buzău)*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 289–298.

Dacii liberi din Moldova

ALEXIANU, M., *Răspândirea amforelor cu inscripţii în teritoriul dacic liber din estul României*, în AM 12, 1988, p. 105–116.
BICHIR, Gh., *Unele observaţii cu privire la necropolele de tip Poieneşti din Moldova şi relaţiile acestor necropole cu lumea sarmatică*, în SCIV 12, 1961, 2, p. 253–271.
– *Noi contribuţii la cunoaşterea culturii materiale a carpilor*, în SCIV 16, 1965, 4, p. 675–694.
– *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vârteşcoiu-Poieneşti. Un atelier de olărie descoperit la Butnăreşti*, în SCIV 17, 1966, 3, p. 489–509.
– *La civilisation des Carpes (IIe–IIIe siècle de n. è.) à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana-Dulceşti, de Butnăreşti et de Pădureni*, în Dacia N.S. 11, 1967, p. 177–224.
– *Costobocii*, în Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean Suceava 8, 1981, p. 183–192.
– *Dacii liberi din nordul Daciei*, în Thraco-Dacica 17, 1996, p. 191–201.
CĂPITANU, V., *Necropola daco-carpică de incineraţie din secolul al III-lea de la Gălăneşti-Bărboasa, comuna Onceşti, judeţul Bacău*, în Carpica 7, 1975, p. 63–116.
– *Necropola daco-carpică de la Săuceşti, judeţul Bacău*, în Carpica 8, 1976, p. 151–182.
FOIT, Gr., *Aşezarea dacică de la Siliştea Şcheii (sec. II–III e.n.)*, în Studii şi materiale. Istorie. Muzeul Judeţean Suceava 1, 1969, p. 23–36.
GOSTAR, N., *Ramura nordică a dacilor–costobacii*, în Buletinul Universităţilor V. Babeş şi J. Bolyai. Seria Ştiinţelor Sociale Cluj 1, 1956, 1–2, p. 183–199.
– *Numele şi originea costobocilor*, în CercIstIaşi 1, 1970, p. 109–117.
IGNAT, M., *Necropola de la Zvoriştea*, în SCIV 21, 1970, 4, p. 675–682.
IONIŢĂ, I., *Necropola daco-carpică de la Dumitreştii Gălăţii (judeţul Iaşi)*, în ArhMold 6, 1969, p. 123–135.
– *Dacii liberi la graniţa nord-estică a provinciei Dacia romană*, în AMP 21, 1997, p. 879–905.

IONIŢĂ, I., ŞOVAN, O.L., *Necropola dacică de la Stânca (comuna Ştefăneşti, judeţul Botoşani)*, în Hierasus 5, 1983, p. 89–121.
IONIŢĂ, I., URSACHI, V., *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci*, în SCIV 19, 1968, 2, p. 211–226.
– *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iaşi, 1988.
MIHĂILESCU-BÎRLIBA, V., MITREA, I., *Tezaurul de la Măgura*, Bacău, 1977.
– *Le trésor de vases romains de Muncelul de Sus*, în Dacia N.S. 27, 1978, p. 201–212.
MITREA, I., *Necropola carpică de la Dămieneşti, judeţul Bacău*, în Carpica 14, 1982, p. 65–79.
– *Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămieneşti, jud. Bacău*, în SCIVA 39, 1988, 4, p. 369–380.
NICORESCU, P., *Fouilles de Tyras*, în Dacia 3–4, 1927–1932, p. 557–601.
– *Garnizoana romană din sudul Basarabiei*, în AARMSI, ser. III, t. 19, mem. 16, 1937, p. 217–225.
PÂRVAN, V., *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos*, în AARMSI, ser. II, t. 36, 1913, p. 93–130.
RUSSU, I.I., *Les Costoboces*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 341–352.
SANIE, S., *Unele aspecte ale situaţiei politice şi demografice din Dacia răsăriteană în perioada Domitianus – Traianus*, în Din istoria Europei romane, Oradea, 1995, p. 145–153.
SANIE, S., DRAGOMIR, I.T., SANIE, Şeiva, *Noi descoperiri de ceramică romană cu inscripţie în Moldova*, în SCIVA 26, 1975, 2, p. 189–208.
SANIE, S., SANIE, Şeiva, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iaşi)*, în CercIstIaşi S.N. 4, 1973, p. 61–92.
TEODOR, Silvia, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoşani)*, în ArhMold 8, 1975, p. 121–201.
URSACHI, V., *Piese de harnaşament descoperite în aşezarea daco-carpică de la Săbăoani*, în MemAnt 1, 1969, p. 327–337.
– *Elemente şi influenţe romane la est de Carpaţi în secolele II–III e.n.*, în Hierasus 1, 1978, p. 147–185.
VULPE, R., *Săpăturile de la Poieneşti din 1949*, în Materiale 1, 1953, p. 213–505.
– *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana en Basse-Moldavie*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 143–164.
ZAHARIA, N., PETRESCU-DÎMBOVIŢA, M., ZAHARIA, Em., *Aşezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970.

Grupul Lipica

BICHIR, Gh., *Costobocii*, în Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean Suceava 8, 1981, p. 183–192.
– *Dacii liberi din nordul Daciei*, în Thraco-Dacica 17, 1996, p. 191–201.
BIDZILJA, V.I., RUSANOVA, I.P., *Lipickaja kul'tura*, în I.P. Rusanova, E.A. Symonovic (red.), Slavjane i ich sosedi v konce I tysjacelеtija n. e. Archeologija SSSR, Moskva, 1993, p. 96–104, p. 252–259.
CYGYLYK, V.M., *Lipickaja kul'tura*, în A.P. Černyš (red.), Archeologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (Ranneslavjanskij i drevnerusskij periody), Kiev, 1990, p. 12–21.

Poselennja lypyc'koji kul'tury poblyzu s. Lypivci na L'vivščyni, în Materialy i doslidžennja z arheologiji Prykarpattja i Volyni, 6, 1995, p. 127–139.

CYGYLYK, V.M., SMIŠKO, M.Ju., *Lipickaja kul'tura*, în V.D. Baran *et alii* (red.), Arheologija Ukrainskoj SSR. Tom 3: Ranneslavjanskij i drevnerusskij periody, Kiev, 1986, p. 61–70.

FOIT, Gr., *Așezarea dacică de la Siliștea Șcheii (sec. II–III e. n.)*, în Studii și materiale. Istorie Suceava 1, 1969, p. 23-36.

GOSTAR, N., *Ramura nordică a dacilor-costobocii*, în Buletinul Universităților V. Babeș și J. Bolyai. Seria Științelor Sociale Cluj 1, 1956, 1–2, p. 183–199.

– *Numele și originea costobocilor*, în CercIstIași S.N. 1, 1970, p. 109–117.

IGNAT, M., *Necropola de la Zvoriștea*, în SCIV 21, 1970, 4, p. 675–682.

IONIȚĂ, I., *Die Fibel als Kleidungszubehör in der Tracht der Daker (2.–3. Jh. u.Z.)*, în Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica 16, 1992, p. 179–189.

– *Dacii liberi la granița nord-estică a provinciei Dacia romană*, în AMP 21, Publicație separată, Zalău, 1997, p. 879-905.

IONIȚĂ, I., ȘOVAN, O.L., *Necropola dacică de la Stânca (comuna Ștefănești, județul Botoșani)*, în Hierasus 5, 1983, p. 89–121.

KROPOTKIN, V.V., *Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Černjachov-Kultur*, în B. Chropovský (red.), Symposium. Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet, Bratislava, 1977, p. 173–200.

PIPPIDI, D.M., *Contribuții la istoria veche a României*[2], revăzută și mult sporită, București, 1967.

RUSSU, I.I., *Les Costoboces*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 341–352.

SANIE, S., SANIE, Șeiva, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)*, în CercIstIași S.N., 4, 1973, p. 61–92.

ŚMISZKO, M., *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*, Lvov, 1932.

VAKULENKO, L.V., *Etnokul'turnaja situacija v verchnem Podnestrov'e v I–II vv. n. e.*, în P.P. Toločko *et alii* (red.), Drevnie slavjane i Kievskaja Rus'. Sbornik naučnych trudov, Kiev, 1989, p. 22–34.

Dacia vestică și nord-vestică (secolele II–IV)

BADER, T., *Descoperiri de terra sigillata în teritoriile situate la nord-vest de Dacia romană*, în Sargetia 11–12, 1974–1975, p. 269–275.

CRIȘAN, I.H., *Continuitatea dacică în Câmpia Aradului*, în Apulum, 7, 1968, 1, p. 241–260.

CSALLÁNY, D., *Das Land der Wandalen im Karpatenbecken*, în Actes du VIIIe Congrès UISPP III, Belgrad, 1973, p. 295–298.

DÖRNER, E., *Dacii și sarmații din secolele II–III e. n. în vestul României*, în Apulum 9, 1971, p. 681-692.

DUMITRAȘCU, S., *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, în AMN 6, 1969, p. 483–491.

– *Fibule romane de tipul cu „capete de ceapă" descoperite în Crișana*, în Crisia 6, 1976, p. 35–61.

– *Dacii liberi din vestul și nord-vestul României*, în Crisia 7, 1977, p. 65–76.

– *Les Daces libres de la Crișana (IIe–IVe siècles de notre ère)*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, II, [București, 1980], p. 351–357.

– *Descoperiri dacice de epocă romană de la Biharea*, în MN 5, 1981, p. 115–122.

– *Podoabe și piese de îmbrăcăminte din mileniul I e. n.*, în Crisia 13, 1983, p. 33–142.

– *Un atelier de lucrat piepteni descoperit în Biharea*, în Crisia 15, 1985, p. 61–67.

– *Dacia apuseană*, Oradea, 1993.

– *Omnis Barbaria*, în AMP 21, 1997, p. 305–366.

– *Vase ceramice din secolele II–IV p.Ch. descoperite la vest de provincia Dacia*, în AMP 21, 1997, p. 525–537.

DUMITRAȘCU, S., BADER, T., *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*, I, Oradea, 1967.

DUMITRAȘCU, S., CRIȘAN, I.H., *Ceramică dacică descoperită la Biharea*, în Crisia 18, 1988, p. 363–381.

GAZDAPUSZTAI Gy., *Dák-szarmatakori temető és telep Hodmezővásárhely-Kakasszéken (Cimitir și așezare dacică din epoca sarmatică la Hodmezővásárhely-Kakasszék)*, în AÉrt 87, 1960, 1, p. 47–50.

GUDEA, N., FILIP, C., *Die gestempelten Gefässe von Porolissum* (II), în AMP 21, 1997, p. 9–219.

HÜGEL, P., BARBU, M., *Câmpia Aradului în secolele II–IV p. Ch.*, în AMP 21, 1997, p. 539–596.

IGNAT, M., *Au existat „Dacii Mari"? (Oracula Sybillina, XII, 180–181)*, în Caietul seminarului special de științe auxiliare ale istoriei, București, 3–4, 1997–1998, p. 171–174.

KOTIGOROŠKO, V., *Antichități dacice în zona Tisei superioare*, în Thraco-Dacica 12, 1991, p. 115–132.

– *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n.–IV e.n.*, București, 1995.

LAMIOVA-SCHMIEDLOVA, Maria, *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei*, în Slovenska Arheologija Bratislava 2, 1969, p. 403–491.

– *Kontakte der Daker mit dem Theissgebiet*, în Thraco-Dacica 3, 1982, p. 31–34.

– *Stempelverzierte graue Keramik aus römischer Zeit in der Ostslowakei*, în AMP 21, 1997, p. 767–781.

MATEI, Al.V., *Un cuptor de ars ceramică descoperit în așezarea dacilor liberi de la Zalău – Valea Mâței*, în AMP 8, 1984, p. 237-246.

MATEI, Al.V., STANCIU, I., *Vestigii din epoca romană (secolele II–IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României*, Zalău – Cluj-Napoca, 2000.

MÓCSY A., *Zur Periodisierung der frühen Sarmatenzeit in Ungarn*, în ActaArchASH 4, 1954, p. 24–126.

NEPPER Ibolya M., *Dák leletek Biharkeresztes-Töldi útfélről (Vestigii dacice la Biharkeresztes-Töldi útfél)*, în Déri Frigyes Múzeum évkönyve Debrecen 1972, p. 67–88.

OPREANU, C.H., *Dakien und die Iazygen während der Regierung Trajans*, în AMP 21, 1997, p. 269–290.

PÁRDUCZ M., *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarn*, I–III, Budapesta, 1943–1950.

Dák leletek Jánosszálláson (Vestigii dacice la Jánosszállás), în Móra Ferenc Múzeum évkönyve Szeged 1, 1956, p. 18–30.

Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert, în ActaArchASH 6, 1956, p. 139–182.

PIETA, K., *Die Puchov-Kultur*, Nitra, 1982.

– *Probleme der Erforschung der dakischen Besiedlung in der Slowakei*, în Thraco-Dacica 3, 1982, p. 35–46.
POPA, R., KACSÓ, C., *Cercetări arheologice la Călinești–Maramureș*, în SCIVA 25, 1974, 4, p. 561–578.
PROTASE, D., BADER, T., *Tezaurul de denari romani imperiali de la Ghirișa*, în Tezaure monetare din județul Satu Mare, Satu Mare, 1968, p. 37–59.
SĂȘIANU, Al., *Moneda antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980, p. 30–41.
STANCIU, I., *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în EN 5, 1995, p. 139–226.
VADAY Andrea, *Ureinwohner und Einwanderer (Sarmaten und Daker im sarmatischen Barbaricum des Karpatenbeckens)*, în Interethnische und Zivilizationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum-historische Studien, Cluj, 1996, p. 25–32.
VISY Zs., *Die Daker am Gebiet von Ungarn*, în Móra Ferenc Múzeum évkönyve Szeged 1, 1970, p. 5–29.
– *The Problems of the Dacian Ethnic Group in Hungary*, în Din istoria Europei romane, Oradea, 1995, p. 93–104.

Relațiile dacilor liberi cu romanii, sarmații și cu germanii

BICHIR, Gh., *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în Actes du VIIIe Congrès UISPP I, Beograd, 1971, p. 275–285.
– *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de mijloc și de jos și relațiile lor cu geto-dacii*, în Muzeul Național 3, 1976, p. 115–124.
– *Les Sarmates au Bas-Danube*, în Dacia N.S. 21, 1977, p. 167–197.
– *Dacii liberi din Muntenia și relațiile lor cu romanii*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 73–92.
– *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I–II)*, în SCIVA 44, 1993, 2, p. 135–169; 47, 1996, 3, p. 297–312.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia*, în BARInt.Ser. 116, Oxford, 1981.
– *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului roman. Sec. I–III p. Chr.*, Alexandria, 1997.
CANTACUZINO, G., *Le grand camp romain situé près de la commune de Băneasa (département de Teleorman)*, în Dacia 9–10, 1941–1944, p. 441–472.
– *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, în RHSEE 5, 1928, p. 38–74.
CHRISTESCU, V., *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937.
NICORESCU, P., *Fouilles de Tyras*, în Dacia 3–4, 1927–1932, p. 557–601.
– *Garnizoana romană din sudul Basarabiei*, în AARMSI ser. III, t. 19, mem. 16, 1937, p. 217–225.
PÂRVAN, V., *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, în AARMSI ser. II, t. 36, 1913, p. 93–130.
PIPPIDI, D.M., *Contribuții la istoria veche a României*[2], ediție revăzută și mult sporită, București, 1967.
PROTASE, D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.

– *Autohtonii în Dacia*. I, *Dacia Romană*, București, 1980; II, *Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000.
ȘTEFAN, Gh., *Le camp romain de Drajna de Sus (département de Prahova)*, în Dacia 11–12, 1945–1947, p. 115–144.
TUDOR, D., *Oltenia romană*[4], revizuită și adăugită, București, 1978.

Partea a IV-a

DOBROGEA ÎN SECOLELE IV–VI

Capitolul I
STĂPÂNIREA ROMANO-BIZANTINĂ ÎN DOBROGEA

Structura constituțională a epocii Principatului a fost depășită de realitățile social-economice și politico-culturale ale imperiului, ajuns la dimensiuni uriașe. Apăruseră deja, încă din secolele II–III p.Chr., premisele unor forme mai evoluate în administrație, armată, finanțe, viața culturală și religioasă.

Se cunosc încercările de împărțire a unor atribuțiuni imperiale. De exemplu, Marcus Aurelius (161–180 p.Chr.) îl numește coregent pe Lucius Verus — coleg imperial; în scurta sa domnie, Valerian (253–259) atribuie provinciile occidentale ale imperiului și pe cele de la Dunăre lui Gallienus (253–268 p.Chr.), ceea ce indică o divizare a statului. Să mai amintim eforturile pentru menținerea unității teritoriale, de mai multe ori amenințată de divizarea pe care căutau s-o impună diverși aspiranți la funcția imperială, terminată însă cu succesele lui Aurelian (270–275), proclamat *„restitutor orbis"*.

Granițele imperiului se modificau adesea. În secolul al III-lea, nenumăratele atacuri carpo-gotice îl determină pe Aurelian să renunțe, din rațiuni strategice, la provincia Dacia. Această repliere duce la consolidarea frontierei dunărene.

Moesia Inferioară era însă o provincie foarte bine apărată, grație salbei de fortificații aflate de-a lungul Dunării, începând de la *Oescus* (Ghighen), în aval, până la vărsarea fluviului în mare. Ea rămâne de o importanță vitală în contextul statului roman în secolele IV–VII p.Chr., când va fi divizată în provinciile *Moesia Secunda* și *Scythia Minor*.

Criza Principatului, manifestată pe toate planurile, își avea rădăcinile în însăși structura imperiului. Reformatorul hotărât al imperiului a fost Diocleţian (284–305), inițiatorul epocii Dominatului — formă constituțională conform căreia se creează cadrul unei puteri nelimitate, centralizate în mâinile împăratului, care devine *Dominus*. Acesta ajunge să dispună de toate puterile în stat. Senatul și armata sunt lipsite de unele dintre atribuțiile lor tradiționale; noua formulă este menită să pună capăt adâncirii anarhiei în care se zbătea imperiul. Se instaurează o monarhie de tip absolut, de drept divin.

Mai vechile tendințe ale împăraților de a proteja puterea și atribuțiile administrativ-militare în vederea ușurării sarcinilor ce le reveneau, se regăsesc într-o măsură mai clară la Diocleţian, care instituie ca formă de stat Tetrarhia; în virtutea acesteia, Diocleţian își asociază la domnie un *Caesar*, pe *Maximianus*. După 293, și unul și celălalt își vor lua câte un coregent: apar doi *Caesares*, asociați fiecăruia dintre cei doi *Augusti*;

C. Valerius Galerius pentru Orient și C. Flavius Valerius Constantius Chlorus, pentru Occident.

În chipul acesta, marea întindere a imperiului se va împărți în 12 dioceze și 96 de provincii.

Noua provincie de la gurile Dunării, *Scythia* (sau *Scythia Minor*), este limitată la apus și la miazănoapte de apele acestui fluviu, la răsărit de Marea Neagră, iar la miazăzi de o linie convențională care pleca de la țărmul mării, de la *Geranea* (Cranevo, Bulgaria) și îndreptându-se spre vest-nord-vest, se oprea în malul Dunării între *Altinum* (Oltina) și *Sacidava* (Muzait-Rasova). Capitala este stabilită la *Tomis*. Se pare că atunci vechea comuniune a celor cinci și apoi șase orașe vest-pontice, *Pentapolis* sau *Hexapolis*, a fost desființată.

Sub raport religios, împăratul se manifesta ca un adept zelos al tradiționalismului politeist, în ciuda realităților evidente ilustrate de monoteismul creștin în ascensiune. Dioclețian caută să revină la structurile vechi, crezând că prin aceasta poate opri decăderea morală a societății romane. Dorea, totodată, să-și întărească autoritatea aureolată de ipostaza sa de *Dominus* — aceea care-i consacra ascendența divină. Își mai adaugă și supranumele de *Iovius*, după cum Maximianus îl va lua pe cel de *Herculius*.

Dezlănțuie o puternică teroare anticreștină cu persecuții care s-au soldat cu moartea a mii de martiri pe cuprinsul întregului imperiu. *Scythia Minor* este și ea scena persecuțiilor anticreștine între anii 303–304 și chiar și mai devreme.

În planul politicii externe, armatele lui Dioclețian cu greu vor face față bastarnilor, carpilor și sarmaților, reușind să-i fixeze la frontieră. Galerius luptă, de mai multe ori, cu carpii la Dunărea de Jos, ceea ce-i va aduce de șase ori titlul triumfal de *Carpicus Maximus*. Însuși Dioclețian vizitează această zonă. Se reia cu amploare acțiunea de întărire a *limes*-ului dunărean, prin refaceri și prin construcții de cetăți și forturi. Între acestea amintim *Durostorum*, din *Moesia Secunda*. De aici provin două inscripții: prima menționează una din victoriile lui Galerius contra carpilor, din anul 297, iar cealaltă vorbește de refacerea cetății sub Dioclețian.

La *Tomis*, o prețioasă inscripție, datată între anii 285 și 292, arată construcția unei importante porți de acces de la zidul de incintă al cetății[1]: „Zeului Soare, pentru sănătatea Împăraților Caesari C. Valerius Diocletianus și M. Aurelius Valerius Maximianus, neînvinși Auguști, învestiți cu puterea tribuniciană, plini de evlavie și fericiți, din ordinul și potrivit dispoziției stăpânilor noștri auguști (a construit) poarta cetății presidiare prin grija lui C. Aurelius Firminianus, bărbat de rang ecvestru și prea devotat puterii divine a Auguștilor, cetatea Tomitanilor."

Refacerea cetăților mergea în paralel cu acțiuni de refacere și amenajare a drumurilor, fapt dovedit de existența a numeroși stâlpi miliari, fie pe drumul imperial și de-a lungul fluviului, fie pe cel de-a lungul litoralului maritim. Amintim cu titlu de exemplu, bornele miliare găsite la *Troesmis*, *Arrubium*, *Dinogetia*, *Capidava* etc. sau pe cele de la *Histria*, Corbu, *Callatis*; în interiorul Dobrogei, notăm descoperirile de la *Ulmetum* și Dorobanțu.

[1] *IGLR* 3.

Fig. 54 Organizarea administrativă la Dunărea de Jos în epoca Dominatului.

Înnoirile structurale aduse de Dioclețian și de ceilalți membri ai Tetrarhiei trebuiau să asigure imperiului o existență îndelungată. După aplicarea reformelor, Dioclețian și Maximian abdică în anul 305. Le urmează Galerius în Orient și Constantius Chlorus în Occident, ca *Augusti*. Își asociază, la rândul lor, alți *Caesares*. Însă unul din *Caesares*, Constantius Chlorus, dispare repede. Lui îi va succeda în anul 306, *Constantin* — numit mai târziu *Constantin cel Mare* (306–337), sortit să joace un important rol în istoria imperiului. Mai întâi, împreună cu *Licinius*, caută să-și înlăture concurenții la tron, învingându-l pe Maxentius în bătălia de la *Pons Milvius* din anul 312. Împreună cu Licinius conduce imperiul între 308 și 324. Cei doi au meritul că au intuit corect locul credinței creștine în viața socială contemporană și, în anul 313, proclamă celebrul edict de la Milano (*Mediolanum*), pe baza căruia toate cultele din imperiu, deci și cel creștin, se pot practica nestingherite. Era, în realitate, consacrarea legală a vieții spirituale dată de monoteismul creștin care devenea universalist și înrădăcinat puternic în toate structurile societății romane.

Reformator activ, Constantin cel Mare urmează linia predecesorului său, aplicând și el un program foarte productiv în plan administrativ, militar, financiar și religios. Astfel, în plan administrativ menține cele 12 dioceze, dar înmulțește numărul provinciilor. Peste toate organizează patru prefecturi: *Orient, Illyricum, Italia* și *Gallia*; având în frunte *praefecti* (*praefectus praetorio*) și *praesides* (*praesides provinciarum*).

Provincia *Scythia (Minor)* este cuprinsă în dioceza *Thracia* și, în chip firesc, face parte din prefectura Orientului.

Acestei noi structuri administrative, perfecționate, îi adaptează o altă alcătuire militară, mai potrivită fărâmițării provinciale și frontierelor. Legiunilor, cu efective de câte 1 000 de oameni, le integrează elemente alogene. Comandanții militari, *magistri militum*, ocupă un loc important în provincii; au în subordine comandanții pedestrilor și călăreților, respectiv *magistri militum* și *magistri equitum*. Armatele din interior aveau însă o mai mare mobilitate.

Constantin cel Mare perfecționează și sistemul impozitelor pentru asigurarea marilor nevoi militare și de curte. Pentru o mai intensă circulație bănească și activitate comercială, dispune să se emită monede de aur — *aurei* —, de argint — *siliquae* — și de bronz — *folles*. Având aceste instrumente, împăratul dispune perceperea de la orășeni a impozitului *auri lustralis collatio*, fără să renunțe la contribuția în natură prestată mai ales de populația rurală.

În politica religioasă a lui Constantin cel Mare găsim inițiative de adâncă semnificație ideologică: unității statale trebuia să-i corespundă armonia spirituală cu rolul preeminent al creștinismului — fără să înțelegem prin aceasta exclusivitatea sa. Argumentul religios sprijinea temeinic realitatea politică.

S-a emis cândva ipoteza că monumentul triumfal de la Adamclisi a fost refăcut sub Constantin cel Mare. Cercetările însă au dus la constatarea unicității sale constructive în vremea lui Traian. Săpăturile arheologice din cetatea alăturată au făcut să iasă la lumină o replică mai mică a trofeului, așezată la poarta de răsărit, simbol tardiv al gloriei care aureola pe cuceritorul Daciei și al epigonismului politic constantinian. În plus, o inscripție tropeensă aduce în memoria contemporanilor faptele de bravură militară săvârșite sub Constantin și Licinius la Dunărea de Jos: „Fiind apărători ai securității și libertății romane, domnii noștri Flavius Valerius Constantinus și Licinianus Licinius, pioși, fericiți și veșnic Augusti, prin a căror virtute și înțelepciune au fost supuse pretutindeni popoarele de seminție străină, în scopul asigurării durabile a granițelor a fost zidită cu succes, din temelii, și cetatea tropeensilor, pe vremea când prefecți ai pretoriului erau ...“[1]. Inscripția face deci aluzie la bătălii purtate în zonă cu barbarii, dar și la refacerea cetății *Tropaeum Traiani*, în anul 316, în timpul celor doi împărați, Constantin și Licinius. De altfel, refacerile de la *Civitas Tropaeum Traiani* se integrează volumului de lucrări de pe *limes*-ul dunărean, așa cum se confirmă și la *Salsovia* (Mahmudia). De aici provine un text epigrafic din care se desprinde intenția lui Licinius — un păgân riguros — de a impune cultul Zeului

[1] *IGLR* 170.

Fig. 55 Inscripția de fundare a orașului Tropaeum Traiani, anul 316.

Soare, *Deus Sanctus Sol*[1]. Așezarea acestei inscripții, cu mențiunea comandantului *Valerius Romulus*, se face nu mult înainte de 324, anul în care Licinius a fost învins și ucis de Constantin. Numele colegului lui Constantin suferă o *damnatio memoriae*, fiind martelat de pe soclul inscripției.

În cercetările mai recente, aflăm dovezi clare ale acțiunilor de refacere a obiectivelor de pe malul drept al Dunării ori din interiorul provinciei. În texte epigrafice sunt adesea trecute fie numele ambilor împărați, Constantin și Licinius, fie, după anul 324, numai al lui Constantin. La *Noviodunum, Histria, Tomis* etc. se fac reparații, adăugiri sau construcții *a fundamentis*; grija pentru apărare într-un cadru strategico-geografic impunea și o bună funcționare a drumurilor. Operațiunea era cu atât mai necesară cu cât, în anul 324, începuse construcția noii capitale a Imperiului, pe locul vechii colonii a *Bizantului*, la gura Hellespontului, nu departe de provincia de la gurile Dunării. *Scythia Minor* avea o poziție geostrategică deosebită într-un hinterland vital pentru securitatea noii capitale, *Constantinopol*. Acest lucru reiese și din preocupările conducerii imperiale reflectate într-un apreciabil număr de stâlpi miliari; menționăm pe cei de la *Carsium*, dintre anii 323–337, *Troesmis*, din anii 308–323 — pe Dunăre; de la Vama Veche, din anii 333–337, *Tomis*, din anii 323–327, *Histria*, din anii 333–337 și Mihai Viteazu, din anii 324–326 — pentru litoral ș.a. Zona Dunării de Jos rămâne în continuare câmpul unor înverșunate conflicte, având ca protagoniști pe carpi și pe goți în *Moesia Prima* și *Pannonia* și pe sarmați — la sudul Dunării în Tracia și în Sciția Mică. Victoriile repurtate împotriva acestora în anii 315–316 și în 318–319, cu decimarea goților „la o colină de pădure deasă“ unde șeful lor Rausimodus este ucis, aduc ambilor împărați, Constantin și Licinius, atributele de *Gothicus Maximus* și *Carpicus Maximus*. Totodată însă, cresc tensiunile între cei doi coimperatori, care culminează cu bătălia de la *Chrysopolis*, din 324, câștigată de

[1] *IGLR* 271.

Fig. 56 Tropaeum Traiani – Poarta de vest (parțial restaurată).

Constantin. Acesta rămâne de acum singurul conducător al imperiului. Tracia este eliberată și de goți (thervingi) și de resturile armatei lui Licinius. Imperiul susține de-acum o politică ofensivă. În dorința de a consolida linia Dunării și de a stăvili pericolul gotic din nordul fluviului, din actuala Câmpie Română, Constantin restabilește mai multe capete de pod pe malul stâng al fluviului la: *Sucidava* (Celei), *Turris* (Turnu Măgurele), *Daphne* sau *Constantiniana Daphne* (probabil la vărsarea Argeșului în Dunăre), Barboși (la vărsarea Siretului în Dunăre, în fața Dinogetiei) ș.a. Noile măsuri vizau apărarea granițelor din zona de nord-est a imperiului. O bună parte din Câmpia Munteniei este integrată unei zone de supraveghere încredințată detașamentelor romane stabilite pe malul stâng al Dunării. Mărturie stă marele val de pământ dintre Drobeta și Barboși, pe la sudul zonei colinare a Carpaților, cunoscut și cu numele de „Brazdă a lui Novac".

Cu toate acestea, atacurile goților și ale taifalilor devin mai virulente. În anii 331–332, aceștia, trecând prin Sciția Mică, amenință Tracia. Oprirea lor este dificilă. Constantin, după ce îi învinge, încheie cu ei un tratat de alianță (*foedus*). Barbarii sunt fixați la frontieră contra unor însemnate sume de bani. În cinstea victoriilor repurtate în această zonă, Constantin apare în documente ca *Gothicus victor ac triumphator*, iar o coloană ridicată la *Constantinopol* trebuia să-i asigure memoria eternă. Comandantul goților, Ariaricus, se bucură și el de o statuie în același oraș, unde de altfel, fiul său, Athanaric, rămâne ostatic.

Ca o inițiativă menită să tempereze neamurile barbare, împăratul va proceda la repunerea sarmaților la Dunărea de Jos și colonizarea lor în Tracia, Sciția Mică, Macedonia. Apoi, în anul 330, la 11 mai, se inaugurează noua capitală a imperiului, *Constantinopol*, fapt care face ca centrul de greutate în administrarea imperiului să se mute în răsărit.

După 22 mai 337, când se stinge din viață Constantin cel Mare, creștinându-se pe patul de moarte, fiii săi, Constantius al II-lea și Constans își dispută cu cerbicie tronul. Se impune până la urmă Constantius al II-lea (337–361), care continuă politica tatălui său. În Sciția Mică se consolidează bazele militare; izvoarele vremii aduc în atenție noi formațiuni militare, ca la *Noviodunum* și la *Salsovia*. Se refac și se fac cetăți, ca aceea de la Carcaliu, care în 337–340 trebuia să apere zona de atacurile prădalnice ale goților: „Împăraților Cezari Flavius Claudius Constantin, mare biruitor al alamanilor și goților și Flavius Iulius Constantius, mare biruitor al sarmaților, plini de evlavie, fericiții Auguști, au inclus acest loc de hotar și mereu expus cutezanței neamurilor gotice prin ridicarea fortărețelor de acest fel cu scopul de a întări securitatea cetățenilor, oprind prin această durabilă fortificare atacul răufăcătorilor; de ducerea la îndeplinire a acestuia s-a îngrijit Sappo, bărbat de rang ecvestru, ducele provinciei de graniță, Scythia"[1].

Sappo, *vir perfectissimus*, din inscripția troesmensă, este comandantul zonei : *dux limitis Scythiae*; numele indică un „barbar", parvenit în înalta funcție din Sciția Mică. Avem astfel semnul sigur al „barbarizării" armatei romane, proces început de mai multă vreme.

Dacă adăugăm acestor realități epigrafice amănuntul că o monedă de la *Capidava* găsită în zidul de incintă ar dovedi o fază constructivă din anul 337 și că numele de azi al Constanței s-ar trage de la *Constantiana*, după numele unei așezări întărite de lângă *Tomis*, ridicate de Constantius al II-lea — atunci avem o imagine mai clară asupra domniei acestui împărat la Dunărea de Jos.

În sfârșit, implicarea lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi în viața religioasă a imperiului conduce la dobândirea unei imagini complete în epocă, mai ales după Conciliul de la Niceea din anul 325.

Cu toată opoziția unei însemnate părți a clerului, arianismul face totuși numeroși prozeliți. Faptul este constatat și la nordul Dunării, în cadrul enclavelor de goți din zona de curbură a Carpaților. De aici se ridică episcopul Ulfilas (311–384), traducătorul Bibliei în limba gotică. Toate acestea se petrec pe fundalul unor aprige prigoane anticreștine provocate de regele got Athanaric, care obligă pe mulți confrați de-ai săi să părăsească zona Buzăului, preferând-o pe cea mai sigură din sudul Dunării, de pe lângă *Nicopolis ad Istrum*. Aici, Ulfilas predică în limbile greacă, latină și gotică. „Au existat și alți goți, numiți «cei mici». Ei sunt în număr mare și au avut ca episcop pe Ulfilas, despre care se spune că le-a creat alfabet. Și astfel se mai află ei în *Moesia* și locuiesc în regiunea *Nicopolis*, la picioarele Hemimontului; ei sunt mulți, dar săraci și pașnici"[2].

Ostil creștinismului este și Iulian Apostatul (361–363), inițiatorul unor martiraje în regiune, cărora le-a căzut victimă și Sfântul mucenic Aemilianus de la *Durostorum*, în anul 362. Pe plan administrativ ia măsuri de înlăturare a abuzurilor în provincii, face vizite la cetățile dunărene, se îngrijește de buna funcționare a drumurilor.

[1] *IGLR* 238.

[2] Iordanes, *Getica*, 267.

Deceniile următoare sunt dominate de personalitatea împăratului Valens (364–378). Scena politică la Dunărea de Jos este tulburată iarăși de goți, aflați atunci în plină recrudescență antiromană. Ei au contestat tratatul încheiat de romani cu ei în 332, chiar atunci când uzurpatorul Procopius le solicita ajutorul pentru a-l combate pe Valens, împăratul legitim. Ajutorul gotic solicitat de cel care râvnea la purpura imperială era considerabil. Se produce marea înfruntare din anul 366, în Tracia, când oștile lui Procopius, aliate cu goții, sunt zdrobite. Urmează represiuni crunte, goții risipiți fiind ușor de prins și de pedepsit în zona munților Serri – *Montes Serrorum* (Munții Buzăului), după cum aflăm de la Ammianus Marcellinus: „Valens (...) a pornit cu armele împotriva goților care știau dinainte ce trebuia să se întâmple și la începutul primăverii, după ce și-a strâns la un loc armata și și-a măsurat loc de tabără lângă fortăreața romană numită Daphne, el a făcut un pod de vase și a trecut fluviul Istru, fără să întâlnească nici o împotrivire (...). Toți localnicii, cuprinși de groază la apropierea unor armate cu înfățișare arătoasă, se retraseră în munții cei mai înalți ai Serrilor cu neputință de străbătut pentru cine nu-i cunoștea bine (...) a răpit o parte din familiile și sclavii celor care rătăceau pe întinsul câmpiilor (...). În anul următor (...) încercând să intre iarăși cu aceeași grabă în ținuturile dușmanului, a fost împiedicat de umflarea apelor Dunării și a rămas pe loc în apropiere de *satul Carpilor* ...“[1].

Agitațiile goților continuă, dar mulți dintre ei s-au așezat în imperiu. Valens trece din nou Dunărea, pe la *Noviodunum*, pe un pod de vase. Goții din nordul deltei, de sub conducerea lui Athanaric, thervingii și greutungii (ostrogoți) suferă înfrângeri. Regele cere pace, ale cărei tratative se poartă pe ambarcațiuni în mijlocul fluviului: „Dar, pentru că Athanaric spunea că era legat prin înfricoșat ... jurământ ... si oprit de poruncile tatălui său să calce vreodată pământul romanilor, iar pentru împărat se dovedea neplăcut și nevrednic să treacă la el, s-a hotărât de către cei care cunoșteau bine lucrurile să ducă tratativele de pace pe vase împinse de vâslași, în mijlocul râului, unde se afla împăratul cu oameni înarmați, iar șeful tribului sta pe alte vase împreună cu ai săi...“[2].

Prin această pace, goții pierd calitatea de *foederati* și subsidiile anuale pe care le primeau de la romani. Dar se intensifică legăturile între cele două maluri ale fluviului, între goți și romani, mai ales prin două centre, probabil la *Daphne* și *Noviodunum*.

Se pare că legat de aceste bătălii din nordul *Scythiei Minor* s-a ridicat un τρόπαιον — monument triumfal de genul celui de la Adamclisi, dar mult mai mic. Chiar dacă el este amintit de Themistios în mod simbolic: „(Împăratul) a înălțat un trofeu pentru această victorie, alcătuit nu din piatră, nici din aramă sau din aur și care să aibă un loc fix, ci acest trofeu poate fi găsit la toți barbarii și la toți romanii. Si l-a înălțat nu prin mulțimea morților și rănitilor, nici prin grămezi de leșuri neînchipuit de mari, ci numai prin stăruință și tărie sufletească“[3]. Câteva din elementele sale constitutive par a-i aparține: cinci blocuri

[1] Ammianus Marcellinus, XXVII, 5, 2–5.
[2] *Ibidem*, 6, 9.
[3] Themistios, *Or.*, X, 133–140 (*FHDR* II, p. 64–65).

de calcar, cu un text în limba latină, descoperite între Babadag și Tulcea, respectiv la Congaz și Mahmudia. În text apar numele unor soldați romani cu diferite grade militare, potrivite epocii: *exarchi*, *circitores* sau, mai simplu, *castricieni* sau *equites*[1].

Sub dinastia constantiniană și apoi în timpul lui Valens și al urmașilor săi, se ridică nenumărate construcții în *Scythia Minor*, mai ales pe limesul dunărean: „El (împăratul) știe, cred, că poate să salveze barbari, dar nu poate să le schimbe firea; deci le-a smuls orice înlesnire de a fi perfizi. Iată prin urmare pentru ce a clădit unele întărituri din nou și pe altele, care erau stricate le-a refăcut, iar altora le-a mai adăugat ce le trebuia; le-a înălțat, acolo unde erau prea joase, a făcut ziduri mai groase în părțile unde era nevoie și a adus apă peste tot, acolo unde mai înainte era mare lipsă; a mai făcut și magazii pretutindeni și porturi la marea vecină ...“[2].

Pe lângă toate aceste eforturi, împărații vremii s-au îngrijit de organizarea militară a frontierei.

Episoadele confruntărilor dintre Valens și goți pe pământul *Scythiei Minor* constituie, totodată, un prilej de cunoaștere a vieții religioase din *Tomis* și aceasta legat de un eveniment semnificativ. Întorcându-se din nordul provinciei spre sud, în drum spre *Constantinopol*, în anul 368–369, Valens, arian convins, zăbovește o vreme la *Tomis*, orașul de reședință, unde încearcă să îi convertească pe locuitorii cetății la credința sa. Într-una din bisericile orașului are o virulentă altercație cu episcopul tomitan, *Bretanion* (Vetranion), așa după cum relatează scriitorul eclesiastic Sozomenos: „Căci precum se pare, dacă se întâmpla că bisericile erau conduse bine de oameni îndrăzneți, mulțimile nu-și schimbau credința de mai înainte. Fără îndoială, se spune că din această pricină și „sciții“ au rămas la vechea lor credință. Neamul acesta are multe orașe, sate și cetăți. Capitala este Tomis, oraș mare și bogat, pe țărmul mării, pe malul stâng pentru cine plutește cu corabia în Pontul numit Euxin. Și până în ziua de azi stăpânește acolo vechiul obicei ca bisericile întregului neam să aibă un singur episcop. În timpul acela le oblăduia Bretanion și împăratul Valens a venit în Tomis. Intrând în biserică și îndemnându-l, cum obișnuia el, să se unească cu cei din secta potrivnică, Bretanion a discutat cu mult curaj în fața stăpânitorului despre dogma de la sinodul din Niceea, apoi l-a părăsit și s-a dus în altă biserică, iar poporul l-a însoțit. Și se adunase aproape tot orașul spre a-l vedea pe împărat, bănuind că se va întâmpla ceva deosebit. Părăsit acolo, împreună cu cei din jurul său, Valens a îndurat cu greu această înfruntare. Și prinzându-l pe Bretanion, a poruncit să-l ducă în exil, iar nu mult după aceea a dat ordin să fie dus din nou (la locul său). Căci după cum cred eu, vedea bine că sciții sunt supărați pentru exilarea episcopului și se temea să nu pună la cale o răscoală, știind că sunt viteji și prin poziția locurilor, necesari lumii romane, fiind așezați ca un zid în fața presiunii barbarilor. În

[1] *IGLR* 272.
[2] Themistios, *Or.*, X, 133–140 (*FHDR* II, p. 50–61).

acest chip Bretanion s-a arătat mai puternic decât zelul stăpânitorului: era de altfel un bărbat destoinic și renumit prin virtutea vieții sale, după cum mărturisesc și sciții înșiși"[1].

Nu știm astăzi care sunt cele două basilici tomitane din scena povestită de Sozomenos. Cercetările din ultimele decenii au scos la lumină în spațiul incintei tomitane șase basilici. Două dintre ele se aflau în sud-vestul cetății, într-o incintă mai mică adăugată târziu, în secolul al VI-lea. Este foarte probabil ca acestea să formeze un *episcopium*, ceea ce ar putea ilustra cele două biserici din incidentul Valens–Bretanion.

Ceva mai târziu aflăm despre martiriul Sfântului Sava, supranumit Gotul, în apele Buzăului. Osemintele sale, după o vreme, au fost cerute de Sfântul Vasile cel Mare, arhiepiscop de Caesarea Cappadociei, lui Iunius Soranus, *dux Scythiae*. Acesta se conformează, și din scrisoarea care însoțește osemintele la destinație, aflăm amănuntele tragediei despre patimile Sfântului Sava și ale preotului Sansala[2].

Nemulțumiți de pe urma politicii lui Athanaric, vizigoții se organizează în plan militar, avându-l în frunte pe Fritigern. Acesta, sprijinit de Valens, îl înfruntă pe regele got, îl înfrânge și-i impune pacea. Athanaric își întărește poziția în nordul gurilor Dunării, spre vărsarea Siretului și a Prutului în Dunăre, unde amenajează valul de pământ pentru o eficiență mai mare în fața hunilor care se apropiau dinspre răsărit. Amenințați aici, vizigoții caută refugiul în sudul Dunării; spre anul 376 foarte mulți dintre ei se revarsă în Tracia.

În sudul Dunării, noii veniți sub conducerea lui Fritigern și Alaviv, se dedau unor cruzimi inimaginabile, împinși desigur și de vexațiunile administrative locale. Atrocitățile lor sunt dublate apoi și de sosirea ostrogoților (greuthungilor) conduși de Vitheric, precum și a hunilor, a alanilor și a taifalilor. Dezastrul este total: „Când au putut afla de aceste nenorociri, împăratul a încheiat o pace cu perșii, în răsărit, s-a învinovățit groaznic pe sine că făcuse greșeala să-i primească și nespus de înfuriat a pornit la luptă trimițând înainte călărimea saracenilor pentru a se împotrivi barbarilor. Căci aceștia ajunseseră până la Constantinopol"[3].

Comandanții Profuturus și Traian, ca și Richomer, trimiși de către Gratianus (care cârmuia Occidentul), angajează o bătălie cu goții la *Ad Salices* (*prope oppidum Salices*) — probabil undeva mai la sud de Dobrogea, în apropierea altui «Ad Salices» decât cel de la nord de Histria — cu un sfârșit echivoc; rezultatul face ca forțele imperiale să se replieze mult spre miazăzi, la *Marcianopolis*. Această retragere îngăduie barbarilor jafuri cumplite.

În fața acestui spectacol dezonorant, însuși împăratul se angajează în luptă. Până să-i vină ajutoarele de la coimperatorul Gratianus, Valens grăbește înfruntarea cu goții la *Adrianopol*, în anul 378, la 9 august. A fost o luptă sângeroasă, încheiată cu un mare dezastru pentru romani : „Pe lângă aceasta, o mare mulțime de răniți, pe jumătate morți,

[1] Sozomenos, VI, 21, 2.
[2] *Acta Sanctorum*, aprilie, II, 2 și urm.; Vasile cel Mare, Scrisoarea CLV.
[3] Ammianus Marcellinus, XXXI, 7, 1 și urm

împăratul moare pe câmpul de luptă. Masa eteroclită a barbarilor este respinsă atât de la Adrianopol, cât și din vecinătatea Constantinopolului; după săvârșirea altor jafuri, părăsesc regiunea îndreptându-se spre apus.

Scythia Minor a avut însă mult de câștigat de pe urma domniei lui Valens. Descoperirile arheologice vădesc construcții pe limes și în cetățile de pe litoral. Se pare chiar că localitățile *Gratiana* și *Valentiniana* — după numele celor doi coimperatori — datează de atunci, ca și bornele miliare de la Miriștea și Rasova.

Sub Teodosius cel Mare (379–395), ajutat încă o vreme de Gratianus, sunt respinse alte hoarde de goți, alani și huni, care-și făcuseră un scop din a invada Peninsula Balcanică. Barbarii erau înfruntați direct sau erau fixați ca *foederati* (cum s-a întâmplat cu vizigoții în 381, când au fost așezați în Tracia). Între timp, Athanaric murise la Constantinopol. Multe elemente germanice pătrund în armata imperială.

În Tracia, vizigoții provoacă mari tulburări în sânul localnicilor și grave disfuncționalități administrative. Federații s-au dovedit apoi incapabili să se achite de obligații. *Scythia Minor* și populația din nordul fluviului suferă cel mai mult.

Cât de precare erau stările de lucruri în *Scythia Minor* ne-o demonstrează un conflict foarte sugestiv, petrecut la *Tomis*, în 386 și relatat de Zosimos: „Este un oraș în Sciția tracă cu numele de *Tomis*. Comandantul soldaților aflați în el era Gerontios, bărbat destoinic, de o forță fizică excepțională și apt pentru orice ispravă de război. În afara acestui oraș fuseseră așezați de împărat barbarii cei mai valoroși și înalți de statură și întrecând cu mult în vitejie pe ceilalți. Aceștia erau aprovizionați mai bine decât soldații (romani) și primeau de la împărat și alte daruri. Cu toate acestea ei nu se gândeau să răsplătească cinstea ce li se dădea prin bunăvoință, ci nesocoteau comandantul și disprețuiau soldații. Văzând această purtare a lor și că plănuiesc ceva împotriva orașului și vor să stârnească tulburări, Gerontius se hotărî să pedepsească insolența și abuzurile barbarilor și împărtăși planul celor mai pricepuți dintre soldații săi. Observând însă că ei șovăie din cauza fricii și că se tem până și de mișcările barbarilor, luă armele și împreună cu un număr redus de însoțitori, se hotărî să se împotrivească întregii mulțimi a barbarilor; el deschise porțile și înaintă, în timp ce soldații încă mai dormeau sau stăteau împietriți de frică sau alergau pe ziduri și priveau la cele ce se întâmplă. Barbarii începură să râdă de nebunia lui Gerontius și, crezând că omul și-a pus în gând să moară, trimiseră contra lui pe cei mai voinici dintre ei. Acela însă apucă de îndată scutul și încăierându-se cu primul care-l atacă vitejește, până ce unul din însoțitorii săi, văzându-i încleștați, taie cu paloșul umărul barbarului și-l doboară de pe cal. În timp ce barbarii priveau cu uimire vitejia și îndrăzneala sa, Gerontius se îndreptă contra altor dușmani. Văzând ceea ce făcea comandantul lor, cei de pe ziduri își aduseră aminte de numele lor de romani, năvăliră afară din oraș, atacară pe barbarii îngroziți și-i măcelăriră. Cei care scăpaseră, se refugiară într-o clădire a creștinilor cu drept de azil. Gerontius, care liberase Sciția de primejdia ce o pândea și învinsese pe barbarii care atacau prin deosebita sa vitejie și măreție de

[1] Ammianus Marcellinus, XXXI, 13, 11.

într-o clădire a creștinilor cu drept de azil. Gerontius, care liberase Sciția de primejdia ce o pândea și învinsese pe barbarii care atacau prin deosebita sa vitejie și măreție de suflet, se aștepta acum să-și primească răsplata de la împărat. Dar în loc de aceasta, Theodosius, foarte indignat că au fost omorâți barbari pe care el îi cinstise atât de mult, chiar dacă făcuseră rău statului, a pus să-l prindă îndată pe Gerontius și-i ceru socoteală pentru că luptase apărând cauza romanilor. Când Gerontius dădu pe față răzvrătirea lor împotriva romanilor și relată jafurile comise de ei și omorârea barbarilor, împăratul nu dădu nici o atenție spuselor lui, ci stărui să-i afirme că el a căutat să-i înlăture nu în interesul obștesc, ci din dorința de a pune mâna pe darurile ce li le dăduse împăratul, spre a nu fi dovedit (de ei) că și le-a însușit. Gerontius însă spuse că după uciderea lor, el a trimis și acele daruri tezaurului (ele constau în coliere de aur, ce le fusese dăruite de împărat spre a se împodobi cu ele); și numai cu multă greutate putu scăpa de primejdia ce-l amenința, împărțind întreaga sa avere eunucilor. Astfel fu răsplătit Gerontius pentru devotamentul său față de statul roman"[1].

În felul acesta ne apare flagrantă contradicția dintre necesitățile de apărare și de înlăturare a primejdiilor barbare în plan local și politica imperială de respectare a clauzelor din tratatele încheiate cu barbarii — ultimii însă, departe de a onora ei înșiși obligațiile asumate. Împăratul era, însă, dispus să treacă cu vederea abuzurile aliaților, în detrimentul propriilor săi supuși.

Atacurile barbare la frontiere continuau. Importante localități din Sciția Mică sunt pustiite, între ele s-a aflat și *Halmyris* (lângă Murighiol): „Cât privește pe Eunomios, (împăratul) trimise oameni să-l ridice cât mai degrabă din Calcedon și porunci să fie surghiunit la *Halmyris*. Acesta este un loc al Mysiei din Europa situat în ținutul Istrului. Dar *Halmyris* fu luat de barbari care trecuseră Istrul, când acesta îngheța..."[2].

Ostrogoții lui Odotheus, împinși de huni, trec iarăși Dunărea și cer adăpost în imperiu, însă Promotus, care atunci comanda armata din Tracia, îi alungă chiar sub privirile împăratului Theodosius, sosit atunci la fața locului. În cinstea acestor succese se ridică o coloană în *forum Theodosii* (*Forum Tauri*) la Constantinopol, cu imagini în relief inspirate din luptele cu barbarii la Dunărea de Jos.

În provincia Sciția Mică sunt susținute lucrări de reparații ale cetăților și ale drumurilor, așa cum ni se relevă în documente. Împăratul Theodosius dă exemplu, prin chiar prezența sa în zonă, când s-a construit *Valentiniana*.

Sub urmașii lui Theodosius (Arcadius și Honorius) se consemnează plecarea vizigoților sub conducerea lui Alaric, spre Italia. În locul lor apar hunii. Aceștia cutreieraseră până atunci (în jurul anului 400), sub conducerea lui Uldis în nordul Dunării. În Sciția Mică, eforturile de întărire a limesului continuau și flota imperială pătrunde pe Dunăre. Pătrunși în acest spațiu, hunii se vor deda unor puternice acțiuni prădalnice. Aceasta se petrecea în vremea când la *Tomis* era episcop Teothimos I, marele apărător al Sfântului Ioan Gură

[1] Zosimos, 40, 4.
[2] Philostorgios, X, 6.

de Aur, care încerca, adesea cu succes, să-i convertească pe huni la creștinism. „În acest timp biserica din Tomis și din restul Scythiei era condusă de scitul Teothimos, un bărbat crescut în dragoste de înțelepciune. Admirându-l pentru virtuțile lui, barbarii huni din jurul Istrului îl numeau Dumnezeul romanilor. Căci fură puși la încercare de fapte divine din partea lui"[1].

Ascensiunea hunilor în secolul al V-lea, sub conducerea lui Attila (434–453), punea la grele încercări imperiul. Așezările Sciției Mici, și mai ales *limes*-ul, se resimt puternic, aceasta în detrimentul păcii încheiate, prin care Attila se obliga să apere *limes*-ul. În iureșul lor expansionist, hunii pătrund în Occidentul Europei. Abia au putut fi stăviliți de către generalul Aetius — originar din *Durostorum* — în urma bătăliilor de la *Campus Mauriacus*–Câmpiile Catalaunice.

În *Scythia Minor*, hunii — sciri, sadagari, alani — se așezaseră ca *foederati*; alții împânzeau malul stâng al Dunării și Tracia. Abia după moartea lui Attila hoardele hunice slăbesc — lovitura cea mai puternică primind-o de la gepizi, în urma bătăliei de la *Netao* (Pannonia), în 454. Multe enclave de huni se mai mențin la Dunărea de Jos. Sub împăratul Leon I (457–474) un șef hun, Dengizik, a fost învins de forțele imperiale conduse de Anagastes, *magister militum per Thracias*.

Dispariția hunilor produce un reviriment al neamurilor germanice ale ostrogoților, în partea orientală a imperiului, mulți dintre ei cu poziții preeminente în armata romană.

Teodoric, fiul lui Theodemir (Thiudimer), rege al ostrogoților, conduce plecarea supușilor săi din Moesia spre Italia, în 488, unde creează un nou regat. Această părăsire ar fi poate și rezultatul apariției în zona Dunării de Jos, încă din anul 480, a neamurilor asiatice de protobulgari — în timpul celei de-a doua domnii a împăratului Zenon (474–491). Chiar împăratul îngăduise stabilirea lor aici pentru a-i contracara pe goți.

Săpăturile arheologice dovedesc că în Sciția Mică, la fel ca în întreg Imperiul roman, se produce un adevărat reviriment sub domnia împăratului Anastasius (491–518). Bun administrator, excelent gestionar al finanțelor statului și un „constructor" remarcabil, împăratul scoate imperiul din marasmul în care căzuse. Anulează cheltuielile inutile: cele de la curtea sa; cele care de regulă se dădeau „federaților"; și acea *auri lustralis collatio* sau *chrysargiron*-ul. Aceasta explică de ce la sfârșitul domniei sale statul deținea o rezervă de 320 000 de livre de aur. Pentru întărirea puterii de apărare a statului susține o intensă activitate de construcții în întregul imperiu. În Sciția Mică nenumărate inscripții pe piatră sau pe cărămizi, la fel ca și alte categorii de probe arheologice îl arată pe Anastasius implicat în înălțarea de cetăți, basilici, apeducte, terme, amenajări portuare etc. Descoperiri epigrafice la *Altina*, *Dinogetia*, *Histria*, *Tomis* ș.a. poartă numele împăratului.

Presiunile bulgarilor la linia Dunării fac să fie adesea străpunsă apărarea romană, mulți dintre noii veniți stabilindu-se chiar în sudul fluviului. În urma altor atacuri dintre anii 493 și 505, mulți alți bulgari sunt acceptați în Tracia, sub comanda unui *comes foederatorum*. Nemulțumiți că Hypatios, *magister militum per Thracias*, le-a suprimat subsidiile,

[1] Sozomenos, VII, 26, 6.

bulgarii se vor revolta. Bulgarilor și hunilor li se alătură nenumărați localnici, în special țărani, apăsați de impozitele vexatorii. Erau nemulțumiți, de asemenea, de prevederea din Constituția lui Anastasius din anul 500, potrivit căreia țăranii care au stat 30 de ani pe o moșie erau definitiv legați (aserviți) de aceasta.

Nemulțumirile sociale capătă și un aspect religios. Răscoalele au în frunte un ofițer de origine locală — de la *Zaldapa* — pe nume Vitalianus. Între anii 513 și 514 este amenințată capitala, Constantinopol. Sunt respinși cu greu, dar răsculații se repliază și împotriva lor este trimis Hypatios. Bătălia se dă la *Acres Castellum* (Caliacra — Bulgaria); în luptă cade însuși comandantul roman. Prestigiul lui Vitalian crește. Pentru a-l atrage de partea sa, împăratul îl numește comandant al armatelor sale din Tracia, iar pe de altă parte li se fac răsculaților promisiuni atrăgătoare privind respectarea credinței lor tradiționale; nu se aplică însă nici o măsură. Anastasius rămâne pe pozițiile sale monofizite. Mai mult chiar, se vor lua măsuri ferme de reprimare a răscoalei, romanii bizuindu-se și pe efectele nesperate ale „focului grecesc", atunci descoperit. Astfel, flota lui Vitalian este distrusă, iar răsculații cad pretutindeni. Vitalian este decăzut din toate demnitățile sale. Adversitatea dintre răsculați și puterea imperială dispare însă numai o dată cu moartea lui Anastasius. Succesorul său, Iustin I (518–527) înfrunta un nou pericol la Dunărea de Jos : cel al slavilor. Creștin niceean, noul împărat îl reabilitează pe Vitalian numindu-l *magister militum praesentalis* (sau *in praesenti*), însă nu după multă vreme este lichidat. Credincioșii din imperiu se liniștesc o dată cu dispariția susținerii imperiale a ereziei monofizite.

Pentru disciplinarea trupelor este numit în fruntea armatei din Tracia, Germanus. Deși acesta va dovedi multă iscusință în plan operațional, anții trec Dunărea în sud. În cele din urmă vor fi însă masacrați: „Nu mult înainte împăratul — spune Procopius — făcuse pe Germanus comandantul armatei din întreaga Tracie. Acolo se încăierase cu oștile dușmane, le biruise în luptă și le măcelărise aproape pe toate; în urma acestei acțiuni, Germanus câștigase o mare faimă în lumea întreagă și mai ales printre acei barbari. După cum am spus, sclavinii se temeau de el"[1].

Desi hunii, slavii și bulgarii continuă să jefuiască Sciția Mică, aici se așează o oarecare liniște prielnică unor noi și masive construcții.

Noul împărat, Iustinian (527–565) își îndreaptă atenția spre hotarul de nord-est și mai departe. Deși în faza inițială armatele sale suferă unele eșecuri, un nou comandant, Comentiolus, se dovedește capabil. Dar acesta întorcându-se de pe câmpul de luptă din Illyricum, este atacat în Tracia și cade prizonier, barbarii continuându-și opera distructivă. Cu mari eforturi, Chilbudios, comandant de origine slavă, reușește să curețe terenul de huni, de bulgari, de sclavini și de anți. În 533, Chilbudios cade în lupte. Atacurile barbare abia mai pot fi oprite. Este nevoie de prezența bizantină permanentă în Sciția Mică, deși fără avantaje: „De atunci încolo barbarii putură să treacă fluviul nestingheriți, iar bogățiile romanilor ajunseră pentru ei lesne de atins; toată împărăția romană nu fu în stare să

[1] Procopius, *Despre războaie*, VII, 40, 6–7.

Fig. 57 Iustinian – mozaic din basilica San Vitale, Ravenna.

Îndeplinirea ambițiosului program inițiat de Iustinian a impus măsuri riguroase de reorganizare a armatei. Pe lângă soldați recrutați dintre locuitorii obișnuiți (*stratiotai*), el mai adaugă mercenari sau aliați (*foederati*) de origine barbară, în frunte cu unii comandanți capabili, *comites foederatorum*. La granițe erau în continuare menținuți cunoscuții *limitanei*, conduși de un *dux limitis*. În principal aceste unități, cărora li se adaugă și alte formațiuni militare, au dat forță combativă armatei bizantine.

Organizarea temeinică a armatei a fost însoțită de eforturi considerabile de refacere a fortificațiilor de pe limes. Unele chiar au fost construite din temelii : „Vrând să facă din Istru cea mai puternică apărare a noastră și a întregii Europe, împăratul a acoperit țărmul fluviului cu întărituri dese (...) și a așezat pretutindeni pe țărm străji de ostași, pentru a opri cu străşnicie trecerea barbarilor din părțile acelea (...). El făcu atât de dese întărituri în sate, încât fiecare ogor își are fortificația sa sau se află în vecinătatea unui loc întărit"[1]. Sau mai departe: „... și vom enumera fără întârziere întăriturile făcute de împăratul Iustinian în provinciile despre care tocmai am pomenit, fie înnoind pe cele ruinate, fie înălțând ziduri proaspete. Va fi mai bine să le înșirăm pe toate într-o listă, spre a nu se ivi multă încurcătură în cuvintele noastre din pricina amestecului de nume"[2].

Această uriașă operă de zidiri atribuită exclusiv lui Iustinian, este, în realitate, rezultatul unui efort mult mai îndelungat, care începuse deja la sfârșitul secolului al III-lea; ea se accentuează în timpul domniei îndelungate a ultimului autocrat. În cele mai importante orașe s-au ridicat basilici conform cu necesitățile numeroasei populații creștine; noile construcții răspundeau și realităților administrativo-militare, adaptate noilor realități istorice.

[1] Procopius, *Despre războaie*, VII, 14, 6.
[2] *Ibidem*, IV, 1, 33–35 și 4, 2–3.

Așa cum aflăm din izvoarele vremii, în anul 536, provincia Sciția trece sub comanda militară a unui *quaestor Iustiniani exercitus*, funcție creată pentru a asigura protecție unui spațiu întins, de la Dunărea de Jos până în arhipelagul egeic.

Imperiul însă abia poate ține piept atâtor invazii pustiitoare. În 559, înregistrăm atacurile kutrigurilor conduși de Zabergan. Sunt opriți abia la Constantinopol de celebrul general Belizarie. Cele care aveau în continuare de suferit mult erau Tracia și Sciția Mică, chiar dacă kutrigurii se vor liniști vremelnic, grație învrăjbirii lor cu utigurii, la nordul Dunării de Jos.

Sub Iustinian, în anul 562 se înregistrează un masiv atac huno-bulgar; este invadată Tracia, de unde atacatorii sunt respinși de nepotul lui Iustinian, Marcellus. Aproape simultan, atacaseră și avarii, sub comanda haganului Baian. Aceștia duceau tratative pentru a fi îngăduiți în imperiu, respectiv în Sciția Mică, unde cereau pământ. Chiar dacă n-au primit acceptul imperial, pacea încheiată cu ei nu i-a împiedicat să atace din nou, Iustin al II-lea fiind acela care le îngăduie să devină *foederati* la frontiera Dunării de Jos.

După Iustinian (Iustin al II-lea și Tiberiu Constantin), atacă longobarzii și vizigoții, în alternanță cu avarii și slavii. Iustin al II-lea încearcă să nu-i mai plătească pe kutriguri și avari — demersurile lui Baian la Constantinopol fiind respinse. De aceea, în anul 566, avarii invadează „zona sud-dunăreană", iar pustiirile lor sunt complete. Abia Tiberiu al II-lea Constantin reușește încheierea unei păci, plătind 80 000 de solidi. Baian promite să țină la distanță pe slavii din nordul Dunării, mai ales că aceștia îi recunoscuseră autoritatea. Dar în scurtă vreme slavii se revarsă în sudul fluviului, mai ales după bătălia de la *Sirmium* din 579–580: „În al treilea an al domniei împăratului Tiberiu, poporul blestemat al slavilor a năvălit pe teritoriul imperiului. El a parcurs întreaga Grecie, regiunile Tessalonicului și toată Tracia, a luat multe cetăți și castele, a pustiit, a ars, a jefuit și a cucerit țara și s-a așezat în ea fără nici o teamă ca și când era a lui. Și aceasta a durat patru ani, în timpul cărora a avut toată libertatea ca să se așeze și să se întindă în cuprinsul ei. Slavii au prădat și au ars tot zidul cel lung, făcându-se stăpâni pe turmele imperiale — mii de dobitoace — și pe cele ale particularilor. Și până în momentul de față (583–584), s-au așezat în pace pe teritoriile provinciilor romane, jefuiesc, ard și omoară, fără grijă și fără teamă. Ei s-au îmbogățit, posedă aur, argint și herghelii de cai, armate fără număr și au învățat să se războiască mai bine ca romanii"[1].

În anul 584, împăratul Mauriciu Tiberiu încheie un nou tratat cu barbarii, însă aceștia nu-l respectă și trec în sudul fluviului, făcând distrugeri masive în Sciția Mică.

Armatele imperiale concentrate la Anchialos înaintează spre nord pe țărmul maritim pentru a-l înfrunta pe haganul avar undeva pe lângă *Tomis*. Mulți barbari cad uciși, iar Baian fuge, grație iscusinței comandantului imperial, Comentiolus și ajutoarelor sale, Martinus și Castus.

Împrejurările îi ajută însă pe avari să revină în Tracia. Comentiolus la rându-i îi întâmpină pe barbari, undeva în zona munților *Haemus*, la *Calvomuntis*. Aici are loc o

[1] Menander Protector, 47–48.

întâmplare de mare semnificație pentru limba română. În învălmășeala iscată de întâlnirile violente romano-avare, un soldat strigă unui camarad de-al său că îi cade samarul de pe măgar. Precipitat îi strigă: *torna, torna, fratre* — „întoarce-te, întoarce-te, frate". Ceilalți au auzit strigarea, au crezut că sunt surprinși de barbari și întorcându-se fugind, strigau și ei: *torna, torna*. Nedumeriți, fugeau și avarii. „... Dar cei care veneau în urmă și vedeau animalul de povară târând în dezordine sarcina după el, strigară la străin să se întoarcă și să îndrepte povara de pe animal. Ei bine, acest lucru a fost pricina tulburării ordinii în oștire și a făcut să înceapă fuga înapoi; (...). S-a produs o foarte mare învălmășeală și mult zgomot; fiecare striga tare să se întoarne și se îndemna unul pe altul în limba băștinașă să se întoarcă, grăind cu foarte mare tulburare, *torna, torna*, «întoarce-te, întoarce-te», ca și cum li s-a ivit pe neașteptate o luptă în timpul nopții"[1].

Cele trei cuvinte au suscitat discuții aprinse pentru lămurirea sensului și a rostului lor. Reprezintă o comandă ostășească ori reprezintă numai exprimări curente în limba localnicilor ? Oricum, este cert că ne aflăm în fața unor forme primare de exprimare într-o limbă romanică, aici în Balcani. Sunt cuvinte de rezonanță pur latină, într-o lume romanizată, care prefigura realitățile de astăzi de la Dunărea de Jos.

Conflictele cu avaro-slavii se întețesc în zonă. Le vor face față generali capabili, cum sunt Priscus și fratele său Petru. Primul se remarcă prin intervenții salutare contra sclavinilor și a avarilor la Dunăre, învingându-l pe Ardagast. De asemenea, pe un oarecare Musokios, din Câmpia Munteană. Apoi noul strateg Petru se opune sclavinilor care, în anul 596, atacaseră chiar Bizanțul, respingându-i până în Sciția Mică. După ce depășește *Zaldapa* și *Asimus* (Osima), trece Dunărea și ajunge la *Ilivakia* (Ialomița ?), dar armata bizantină este înfrântă. Petru este înlocuit cu Priscus. În timp ce generalul Priscus lupta cu barbarii la *Singidunum*, haganul Baian atacă Tracia, în *Remesiana*, de unde ridică prăzi mari.

În jurul anului 600, sub domnia lui Mauriciu Tiberiu (582–602), în această zonă se restabilește o oarecare ordine, mai ales prin puterea banilor. Dunărea devine hotar între imperiu și avaro-slavi, ultimii fixându-se la nordul fluviului. Liniștea a durat puțin. Nemulțumirile din armata imperială care înfrunta condiții aspre în zona de șes a Munteniei de azi, au dus la o răscoală. Răzvrătiții, porniți să-și facă singuri dreptate, îl detronează pe Mauriciu, înlocuindu-l cu un ofițer de-al lor, centurionul Phocas (602–610). Sub domnia acestuia, atacurile avaro-slave și hunice devin iarăși virulente. Dunărea este de-acum o frontieră desființată. Sub următorul împărat, Heraclius (610–641), eforturile de oprire a hoardelor devin inoperante. Se procedează la o reformă administrativă și militară, pe baza căreia imperiul era organizat în *theme*. Armata se baza, astfel, pe participarea localnicilor, cărora li se dădea dreptul să lucreze loturi de pământ. Astfel întărită, ea ar fi putut face față unor atacuri așa cum se semnalează la începutul secolului al VII-lea, ca de exemplu în anii 619 sau 626.

[1] Theophilact Simocatta, II, 15; Cf. și Theophanes Confessor, I, p. 397).

Sub Constans al II-lea (641–668), bizantinii stăvilesc puhoiul slav în Balcani. Sub Constantin al IV-lea Pogonatul (668–685), barbarii din Balcani cer pace împăratului și să le accepte așezarea în sudul Dunării. Apoi bulgarii din sudul Basarabiei de azi, din așa numitul *Onglos* (Bugeacul Basarabiei) sub conducerea lui Asparuch (sau Isperih), îl înfrâng pe Constantin al IV-lea la gurile Dunării și pătrund departe în sud, ajungând până spre Varna. Au ocupat „cele șapte triburi slave" și tribul „severilor", așezate mai de mult acolo, ca *foederati*.

O dată așezați în ținuturile tracice, bulgarii încheie cu Bizanțul un tratat de pace în anul 681, prin care li se recunoșteau teritoriile aflate în stăpânirea lor. Apare implicit o nouă formațiune statală între Dunăre și *Haemus*, aceea a bulgarilor.

Capitolul II
ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ

Orașe și târguri. Imperiul roman târziu era o aglomerare de orașe (*civitates*, πόλεις), comunități autoguvernate răspunzând de ariile ocupate și de teritoriile lor, variind destul de mult ca dimensiuni și structură social-economică. Marea majoritate a orașelor avea o bază economică esențialmente rurală, în sensul că veniturile lor se datorau în special agriculturii, iar centrele urbane propriu-zise aveau o importanță economică relativ minoră. Ele funcționau mai curând ca piață a propriului teritoriu, având totodată rolul de centru administrativ, de sediu al sfatului și al magistraților, de centru religios și, în situații anume, de sediu al episcopului, dar și cu rolul de centru social și tot mai mult, prin comparație cu epoca Principatului, de reședință a marilor proprietari de pământuri. Chiar dacă este în general justă, această imagine a poziției orașului în viața imperiului (în special a celui de Răsărit) poate părea statică, dacă nu se observă că datele oferite de sursele literare duc la concluzia că, în decursul epocii Dominatului, asistăm la o decădere treptată a autonomiei orașelor, în aceeași măsură crescând amestecul administrației centrale în viața comunității urbane. Însemnătatea în continuă scădere a orașelor nu a fost însă, după cum de altfel s-a mai arătat, motivul principal al decăderii lumii antice; acest fenomen a reprezentat în realitate numai o verigă, e drept, foarte importantă, a unei atari evoluții, care a pus bazele unui nou fel de organizare social-economică. În ceea ce privește cadrul evoluției așezărilor urbane, este de menționat că, deja din cursul epocii Principatului și cu deosebire în epoca Dominatului, curiile și curialii își pierdeau tot mai mult importanța, astfel că instituțiile și respectivele magistraturi au fost desființate în timpul lui Anastasius, locul lor fiind luat în orașele din imperiu de *vindices*, care aveau rolul de a strânge impozitele cu ajutorul unui fel de arendași. Iustinian a încercat, fără succes însă, o reparare a eșecului acestei inițiative, revenind la curiali. Locul curiei l-au luat de fapt, în cursul secolului al VI-lea — și potrivit descoperirilor epigrafice din Dobrogea procesul pare să fi început deja din a doua jumătate a secolului precedent, urmând a fi chiar legiferat sub Iustinian — episcopii devenind προτεύοντες, adică „fruntașii" și κτήτωρες sau *possessores*. Un personaj foarte important în oraș era reprezentat prin cel ce se numea πατὴρ πόλεως sau *pater civitatis*, unele cetăți avându-l în aceeași poziție centrală pe *defensor civitatis*, iar în grija acestora se aflau lucrările publice, treburile edilitare. De altfel, încă *Novella* 128 numea, sub Iustinian, trei categorii importante de cetățeni ai orașului:

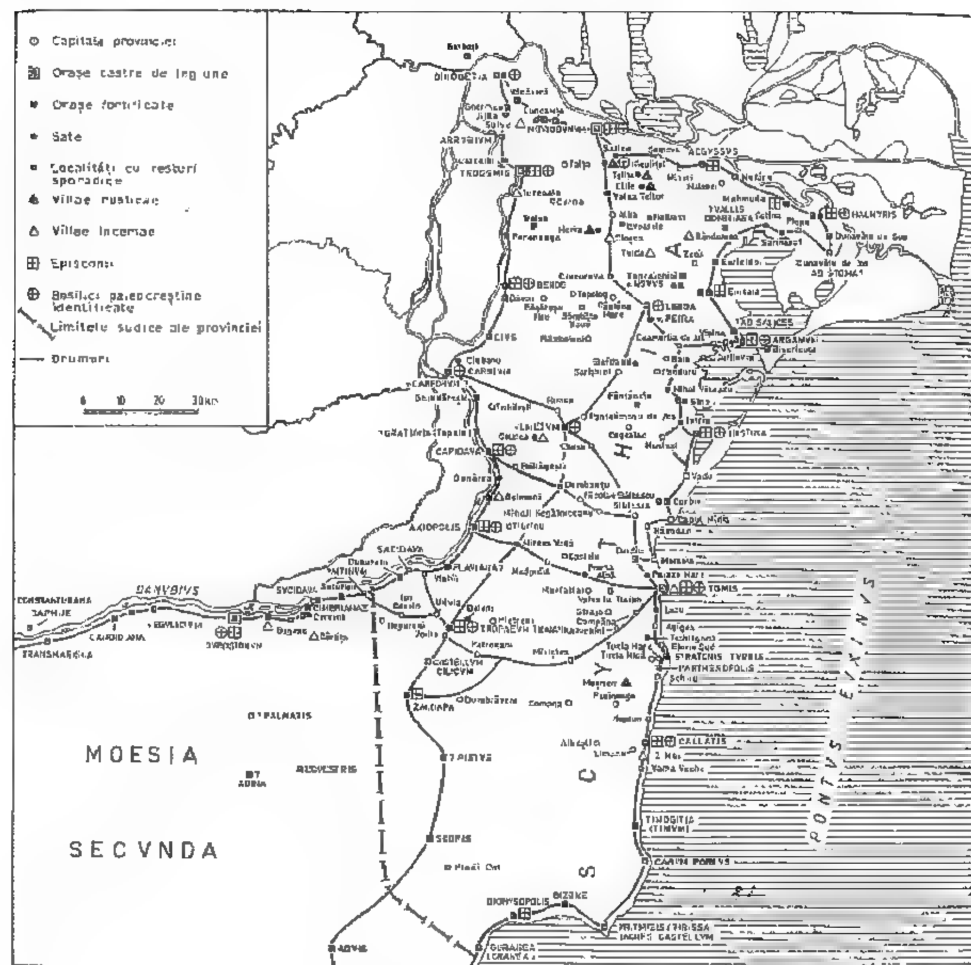

Fig. 58 Provincia Scythia Minor în secolele IV–VI.

προτεύοντες, κτήτωρες și οἰκετόρες, ultimii fiind și cei mai puțini avuți, iar primilor, sub supravegherea episcopilor, revenindu-le rolul de conducere. Episcopul ținea și locul lui *defensor civitatis*, în cazuri, pe cât se pare, destul de numeroase, acesta fiind și reprezentantul orașului. De altminteri, încă din timpul împăratului Zenon era stabilită regula ca fiecare oraș să aibă episcopul său[1], regulă nu totdeauna respectată, deoarece erau situații în care același episcop avea în subordine câte două-trei orașe. Important este că, în general, prin πόλις se înțelegea de obicei orașul împreună cu teritoriul său și că orașul reprezenta unitatea de bază a administrației și a bisericii. Acesta era un centru

[1] *Cod. Iust.*, I, 3, 35.

de comerț și de producție meșteșugărească și tot aici se practicau schimburile comerciale dintre oraș și teritoriul înconjurător; tot aici locuia, în majoritatea cazurilor, și o bună parte a agricultorilor. De fapt, caracterul agrar, pe lângă cel de consum și cel meșteșugăresc al orașelor bizantine timpurii, era nu numai foarte important, dar și predominant în situația orașelor mici din provincii. Aspectele din urmă, cu deosebire cele privind caracterul agrar și de schimb pentru care s-a adoptat chiar din titlu termenul convențional de „târguri", folosit mai întâi de către Dumitru Tudor pentru antichitatea romană de pe teritoriul României, au fost destul de bine verificate pentru teritoriul Dobrogei romane. Aceasta cu atât mai mult cu cât, în epoca Dominatului, s-a putut observa specificul predominant comercial, de schimb, caracteristic unor așezări cu aspect urban, mai ales între cele amplasate pe limes, de felul celei de la *Dinogetia*. Revenind la noțiunea, din nou convențională pentru o istorie scrisă la finele secolului al XX-lea, de „oraș", vor trebui definiți termenii în care această entitate era văzută și înțeleasă în antichitatea târzie. Din punct de vedere juridic, în secolul al VI-lea s-a conturat o situație al cărei curs începuse deja mai devreme: noțiunea de *ius civitatis* devenise, ca însemnătate, secundară și aceasta deoarece nu dreptul, ca în epoca Principatului, ci mai curând edificiile făceau dintr-o așezare sau alta un oraș recunoscut ca atare. Pornind de la această afirmație din urmă, s-au distins pentru perioada la care ne referim ca expresie a evoluției din epoca Dominatului — este cazul lui D. Claude — patru grupări sau categorii de orașe, după cum urmează: **1.** fundări dinastice de tipul *Iustiniana Prima*; **2.** orașe așa-numite „sfinte", ca *Sf. Mina*, *Serghioupolis* ș.a., unde de obicei exista și o așezare mai veche; **3.** *castella*, a căror ascensiune la categoria de orașe a fost înlesnită de creștinism din momentul în care acestea deveneau reședințe ale unor episcopi. Este aici și cazul multor „orașe", φρούρια după Procopius, de la Dunărea de Jos și din Balcani, însuși Iustinian nefăcând distincția între πόλεις și *castra*; **4.** sate transformate în orașe, care, prin specificul lor, păstrau un caracter predominant agrar. Cazuri tipice pentru această categorie în Dobrogea pot fi considerate *Ulmetum* și *Libida*.

Apoi nu trebuie neglijat rolul dublu al orașelor din dreapta Dunării pentru aproape toată epoca Dominatului, anume acela de romanizare și creștinare, cele două fenomene sprijinindu-se reciproc și fiind favorizate chiar de statutul orașelor mari sau mici, care funcționau — atâta vreme cât zidurile de apărare le-au mai putut fi de folos — ca reședințe ale administrației lumești și spirituale, după cum nota același D. Claude. Această evoluție a orașelor până în secolul al VI-lea inclusiv, când au ajuns centre și adăpost pentru majoritatea covârșitoare a populației, a însemnat și încheierea celei mai importante etape, decisive se poate spune, a procesului de romanizare, etapă desăvârșită pe fondul unei nivelări a deosebirilor care marcau anterior orașele „grecești" și „romane" din *Scythia Minor*.

Pornind de la aceste aspecte generale și teoretice cu unele notări specifice ale organizării administrative și urbane din epoca Dominatului, devine deosebit de utilă în cele ce urmează o analiză mai apropiată a situației și a evoluției așezărilor urbane și cvasi-urbane fortificate cunoscute în provinciile romane târzii *Scythia Minor* și *Moesia Secunda*, care acoperă parțial teritoriul Dobrogei. Din repertoriile existente, sunt de avut în vedere pentru

teritoriul Dobrogei aproape 40 de așezări fortificate, orase și târguri, situate unele de-a lungul Dunării, în dreapta în special, dar și pe malul stâng, altele în interiorul regiunii și un număr semnificativ pe litoralul Mării Negre. Dintre acestea, circa 15 au păstrat rolul unor capitale de teritorii și vor fi devenit în secolele V–VI si sedii ale episcopatelor din interiorul provinciei romane târzii, iar între ele cea mai importantă așezare urbană prin statut și poziție care, datorită documentației de care dispune, este și destul de bine cunoscută, rămâne orașul *Tomis*, capitala provinciei *Scythia*.

După distrugerile gotice, prima refacere mai semnificativă din oraș este menționată epigrafic abia în timpul lui Dioclețian (anii 285–292), chiar dacă nu aceea va fi reprezentat începutul, decât pentru epoca Dominatului. Lectura inscripției care se leagă cel mai îndeaproape de evenimentul menționat oferă posibilitatea unor interpretări importante pentru organizarea provinciei din acel moment, mai ales prin partea finală a textului: ... *porta[m civi(ta)]ti praesida[li / cur(ante)] C(aio) Aur(elio) F(irminiano) v(iro) p(erfectissimo) — [devo]tissimo n[umini Aug(ustorum) / ci]vitatis [Tomitanorum fec(it)]*, adică „...prin grija lui C. Aurelius Firminianus, bărbat de rang ecvestru, prea credincios voinței Auguștilor, cetatea tomitanilor a (re)făcut poarta cetății de reședință a guvernatorului"[1]. Așadar, într un moment în care, cum s-a văzut deja, puterea militară era separată de cea administrativ-civilă, comandantul militar al provinciei (*dux*) se ocupa, desigur *manu militari*, dar si cu ajutorul tomitanilor, de refacerea cel puțin a unei porți și probabil a unor porțiuni din incinta cetății de reședință a guvernatorului provinciei (*praeses*). Încercând o generalizare și având în vedere și exemplul cetății *Cius* (Gârliciu, jud. Constanța) refăcute de Valens, sau alte detalii ulterioare, astfel de lucrări reveneau în cea mai mare măsură armatei, cetățenii rezumându-se mai curând la rolul onorific decât fizic, astfel de sarcini (obligații legiferate, numite *munera*) fiind achitate îndeobște în bani. Precizarea *civitati praesidali* din inscripția menționată ar putea duce la începutul rezolvării problemei localizării *Constantianei*. Astfel, faptul că în inscripție se face, prin cuvintele citate, o circumscriere care în alte condiții ar fi putut lipsi, poate semnifica existența din timpul lui Dioclețian, justificată chiar prin reglementările în vigoare de la acea dată, a unei așezări de la *Tomis* care nu era *praesidalis*, ci sediu al comandantului (*dux*) și care, ulterior dezvoltându-se, a putut căpăta numele nou de *Constantia(na)*. În atare caz, de aici se va fi tras numele de *Constantia* notat cu mult mai târziu de Constantin Porfirogenetul[2], când acesta prelua de fapt informații de la Hierocles[3]. Inscripția de mai sus reprezintă, totodată — caz rar în documentația epigrafică din imperiu a epocii — atestarea foarte precisă a separării dintre organizarea administrativă și cea militară datorate în fapt lui Dioclețian și juridic Tetrarhiei. Exista, prin urmare, în capitala provinciei nou constituite prin reorganizarea administrativă deja menționată, un *praeses* (guvernator), din moment ce poarta reconstruită aparținea unei cetăți (*civitas*) calificate drept *praesidalis*.

[1] *CIL* III, 14450 = *ISM* II, 155 = *IGLR* 3.
[2] *De administrando Imperio*, 9, 78–101
[3] *Synekdemos*, 1, 58–60.

Apoi, lucrarea era dirijată de comandantul militar (*dux*) al aceleiași provincii. Revenind la efectele operei de reconstrucție datorate Tetrarhiei pentru Tomis, sunt de menționat încă două inscripții[1], una de mulțumiri adusă de Dioclețian, pusă de grecii din oraș, iar cealaltă dedicată comandantului menționat mai sus care, împreună, arată implicarea oficialităților și armatei la asigurarea protecției noii capitale de provincie și a locuitorilor ei.

Dincolo de aspectul defensiv și de rolul militar al cetății Tomis din a doua jumătate a secolului al III-lea, când aceasta trebuia să facă față nu numai atacurilor terestre, dar și dinspre mare[2], se poate remarca mai târziu, între anii 320 și 324, cel mai probabil prin dispozițiile datorate lui Licinius, includerea tomitanilor tineri în obligativitatea serviciului militar[3]. Ulterior, pentru vremea lui Valens, orașul era socotit *urbs magna et opulenta*, adică „oraș mare și bogat", în pasajul referitor la Bretanion, relatat în aceiași termeni mai înainte și de Sozomenos[4]. În privința evenimentelor de la *Tomis* în timpul domniei lui Theodosius I, prin anul 386, este de reținut prezența garnizoanei romane, dar și a federaților goți așezați în afara zidurilor cetății, poziție notată în acest caz de Zosimos[5] și confirmată parțial pe cale arheologică pentru aceeași vreme la *Tropaeum Traiani*. Din același pasaj mai rezultă și câtă importanță aveau pentru oraș zidurile de apărare prevăzute cu porți, a căror refacere, datând mai cu seamă din a doua jumătate a secolului al IV-lea, trebuie să fi avut loc încă sub Valens, așa cum, sigur documentat epigrafic și literar, se întâmplase la *Cius* (Gârliciu), pe limesul dunărean.

După evenimentele mai puțin prielnice pentru viața orașelor dobrogene din secolul al V-lea, „cetatea tomitană", așa cum o numea papa Hormisdas, apare din timpul lui Anastasius ca deja refăcută, cel mai târziu la începutul secolului al VI-lea[6]. Procopius[7] o va înregistra mai târziu ca ridicată de Iustinian, deși, desigur, inițierea lucrărilor era mai veche. La refaceri ale zidurilor incintei din aceeași epocă, ultimele înregistrate în epocă la *Tomis*, se referă și alte două inscripții[8], unde se constată din nou contribuția populației civile, probabil tot de natură financiară, la punerea în operă a unor lucrări cu scop defensiv.

Rolul de metropolă administrativă militară și religioasă al orașului *Tomis*, în calitatea sa de capitală de provincie în epoca Dominatului, i-a adus și o creștere economică și o dezvoltare urbană pe măsură. Zidul de incintă mai sus-amintit rămâne o mărturie, iar dintre construcțiile mai ample cunoscute, edificiul cu mozaic pavimentar policrom, adăpostind la nivelul inferior depozite de mărfuri, constituie unul din cele mai impunătoare ansambluri urbane cunoscute în orașele romane târzii din Pontul Stâng. Acest complex,

[1] *IGLR* 1–2.
[2] Suidas, IV, 389
[3] *Acta Sanctorum*, I, 82, 133, 134.
[4] *Ibidem*, III, 235; Sozomenos, VI, 21, 2–6
[5] *Ibidem*, IV, 40.
[6] *IGLR* 7.
[7] *De aed.*, IV, 11, 20.
[8] *IGLR* 8–9.

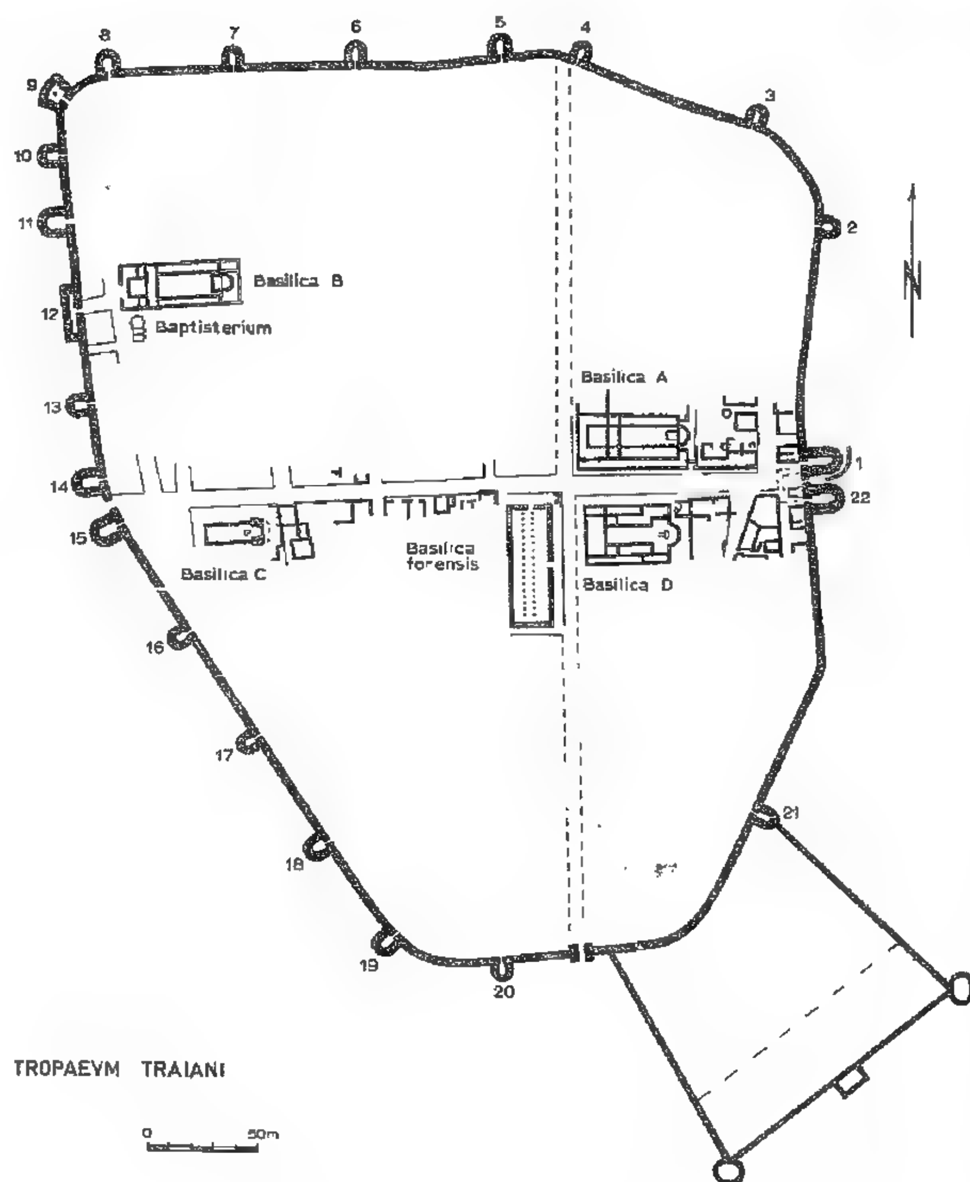

Fig. 59 Orașul Tropaeum Traiani în epoca Dominatului.

care făcea legătura organică între centrul urban și portul orașului, a funcționat cu o serie de modificări și reparații de la începutul epocii Dominatului până în cursul secolului al VI-lea inclusiv. La aceste funcționalități, cărora le corespund și alte amenajări de interes edilitar, se adaugă atelierele meșteșugărești din aria extinsă a orașului târziu, care au

funcționat cu deosebire din a doua jumătate a secolului al V-lea, legându-se astfel și de activitatea constructivă mai amplu reluată sub Anastasius. Motivația acestei datări se justifică și prin analogie cu alte așezări dobrogene (*Dinogetia*, *Histria*, *Sacidava* ș.a.). Se petrecea, de fapt, din acel moment, o revitalizare a mobilităților și a funcțiilor urbane, datorate abolirii de către Anastasius a impozitului numit *auri lustralis collatio* (χρυσάργυρον), care până atunci frâna activitățile comerciale și meșteșugărești. Aceleiași perioade și celor imediat următoare până la Iustinian inclusiv li se datorează și forma cunoscută astăzi pe cale arheologică a celor șase basilici paleocreștine, dintre care două sunt printre cele mai mari descoperite în Dobrogea. Este posibil ca una din ultimele identificate în oraș, de dimensiuni monumentale, să fi avut rolul de basilică metropolitană, ca sediu, între alții, al mai bine cunoscutului episcop Paternus, primul știut ca păstorind episcopii din întreaga provincie, spre deosebire probabil de cea rămasă a funcționa ca sediu al episcopului orașului și al teritoriului său, subordonat celui dintâi. De reamintit aici, pentru a explica această cronologie, că rolul important al episcopiei *Tomisului* unde se afla sediul „eparhiei sciților" (adică al locuitorilor provinciei) rezultă încă din decretul împăratului Zenon[1], privind, între altele, și „situația prea sfintelor biserici aflate sub oblăduirea orașului Tomis", care urmau „să nu fie deloc supuse constrângerii ei" (adică a noii decizii), „ci să rămână cu organizare proprie". Cu alte cuvinte, într-un moment în care biserica prelua, în imperiu, în fiecare provincie și, la baza organizării administrative a acestora, în fiecare oraș sau chiar târg, tot mai multe prerogative de conducere laică, provincia *Scythia Minor* continua — și probabil nu era singura excepție — să rămână la un sistem centralizat, cu un singur episcop, cel din capitală păstorind întreaga provincie. Alinierea la sistemul enunțat drept general în textul din timpul lui Zenon avea să intervină cel mai târziu probabil sub Anastasius, deoarece prima informație precisă, anume aceea privindu-l pe episcopul Paternus în calitatea sa de episcop *metropolitanus*, se plasează la foarte puțin timp după moartea împăratului. Prin urmare, de pe la începutul secolului al VI-lea, exista în provincie un număr de circa 15 episcopate, ai căror episcopi erau subordonați direct celui superior din capitală, conform regulii generale din imperiu. Faptul că, doar cu puține deosebiri, centrele urbane sunt, ca episcopii, așa cum le înregistrează *Notitia episcopatuum*, aceleași care în epoca Principatului funcționau în calitate de capitale de teritorii, aduce o imagine ceva mai exactă despre organizarea administrativă internă a provinciei din secolele IV–VI. În atare sens, și pornind de la înțelegerea deja câștigată a listei lui Hierocles (*Synekdemos*) drept un ghid de călătorie pentru funcționarii publici la începutul domniei lui Iustinian, această imagine se poate nuanța prin două elemente. În primul rând, cu deosebiri foarte mici pentru provinciile de la Dunărea de Jos (inclusiv *Scythia Minor* și prin comparație, spre exemplu, cu zona Greciei), numărul teritoriilor identificabil prin cel al capitalelor acestora era ceva mai mare decât cel cunoscut în epoca Principatului. În al doilea rând, nu toate centrele urbane controlând câte un teritoriu vor fi adăpostit în secolul al VI-lea și centre episcopale. Aceasta

[1] *Cod. Iust.*, I, 3, 35–36.

ar însemna că, până în preajma căderii limesului de la Dunărea de Jos, deși documentarea directă este practic inexistentă, administrația civilă (sprijinită de forțele militare pentru care probele documentare nu lipsesc) era încă importantă, chiar dacă biserica era tot mai activă în coordonarea vieții urbane și provinciale, de la capitală către fiecare centru episcopal cu teritoriul său. În provincia *Scythia*, numărul total de centre administrative era, potrivit listelor amintite, egal cu acela al episcopatelor (15, incluzând și capitala provinciei), dar nu toate sediile de episcopi erau și capitale de teritorii sau invers. Comparând cele două liste, probabil că numai centrele urbane cu funcție administrativă de la *Acrai* (*Acres Castellum*) și *Carsium* sau poate chiar *Troesmis* nu au devenit și centre episcopale, iar episcopatele de la *Beroe* (?) sau mai curând *Libida* și cel de la *Salsovia* nu vor mai fi avut vreun rol administrativ oficial. În plus, pentru a completa partea din harta actuală a României, neinclusă în analiza de față, pentru că aparținea provinciei *Moesia Secunda*, iar acum, o bună parte din orașul antic *Durostorum* suprapus aproximativ de Silistra (Bulgaria) se află împreună cu o suprafață remarcabilă din teritoriul său în Dobrogea românească, este de adăugat, pentru aria dinspre limesul dunărean, preeminența acestui oraș (*Dorostolos* la Hierocles) în calitate de centru administrativ și episcopal, având în subordine toate așezările din aval până la limita teritoriului controlat de *Axiopolis*. Către apus, teritoriile se împart în provincia *Scythia* între *Tropaeum Traiani* și *Zaldapa*. Aceste situații pot fi comparate cu aceea prezentată pentru începutul epocii Dominatului de *Notitia Dignitatum*, unde informațiile cele mai importante privesc organizarea militară, dar unde este explicită prezența câte unui guvernator (*praeses*) pentru *Moesia Prima*, *Dacia Ripensis*, *Moesia Secunda* și *Scythia* în subordonarea de la dioceză la provincie, precum și centrele fortificate având trupe în garnizoană pe limes, centre ceva mai numeroase decât cele care erau capitale de teritorii.

Periodizare și concluzii. Din cele expuse, rezultă că aproximativ 15 așezări fortificate din regiune, medii și mari, aveau un statut privilegiat, din punct de vedere economic, politic-administrativ, militar și religios, funcționând ca un fel de capitale ale unor teritorii bine dotate și populate. Faptul că aceleași centre, cu puține excepții, apar la sfârșitul epocii Dominatului ca episcopate, constituie o dată mai mult o dovadă a importanței lor în provincii în contextul transferului de putere locală și nu numai către cler. De altfel, însăși evoluția internă a structurilor urbane dintre secolele IV–VI ilustrează această transformare politică.

În general, marea majoritate a așezărilor menționate apare în epoca Dominatului nu drept fundări noi, ci mai curând ca refaceri, fie și din temelii, ale celor din epoca Principatului. Faptul că ele sunt o continuare a celor vechi este demonstrat de însăși cronologia fiecăreia în parte, atât cât aceasta s-a putut stabili prin coroborarea datelor furnizate de sursele literare antice, epigrafice și arheologice. De altfel, cu anumite diferențe specifice, care însă nu schimbă cadrul general, se poate obține o reprezentare globală pentru majoritatea așezărilor de tip urban din Dobrogea în epoca romano-bizantină.

Ceea ce trebuie notat ca o fază premergătoare este chiar momentul retragerii trupelor și al administrației romane din Dacia cel mai târziu sub Aurelian. Pentru întreaga zonă de limes dintre Dunărea de Mijloc și de Jos, măsurile de fortificare a așezărilor care se aflau într-o situație militară nouă n-au lipsit chiar din acel moment și nici după aceea, sub domnia lui Probus.

Evidența refacerilor din timpul lui Dioclețian și Constantin acoperă încă destul de mult realitatea începutului notat mai sus. Această fază este lesne demonstrabilă atât prin sursele literare, epigrafice, arheologice ș.a., cât și *de visu*, pe majoritatea monumentelor din toată regiunea Dunării de Jos. În mare, această fază se întinde de la începutul epocii Dominatului până prin anul 378, anul înfrângerii lui Valens la Adrianopol și al invaziei gotice în imperiu. Potrivit observațiilor din mai multe așezări, se remarcă două etape ale acestei faze, prima încheindu-se cel mai devreme în ultimii ani de domnie ai lui Constantin sau în timpul lui Constantius al II-lea.

În unele așezări de pe limes, momentul distrugerilor nu numai că este clar observabil, dar se poate constata și o perioadă de decădere a vieții urbane, reparațiile următoare datându-se abia la câțiva ani după aceea, prin deceniul al nouălea al secolului al IV-lea, când calitatea reconstrucțiilor civile este evident inferioară celor precedente, dar locuirea pare a fi destul de densă. Este pentru prima dată, la nivelul acestei faze, că se constată arheologic existența unor construcții, așa-zis parazitare, în afara zidurilor de incintă, fapt care confirmă imaginea oferită de relatarea lui Zosimos[1] privind conflictul dintre populația orașului *Tomis* și federații aflați în afara fortificației. Este posibil ca tot atunci să se fi construit și unele anexe fortificate în afara cetăților, ca la *Tropaeum Traiani*. Există, de altfel, și unele materiale arheologice care confirmă prezențe neromane în acest mediu roman târziu, în mai multe așezări din Dobrogea, dar mai ales în necropole. Pe baza datelor arheologice și numismatice, coroborate cu știrile transmise de autorii antici, această fază se datează între sfârșitul secolului al IV-lea și aproximativ jumătatea celui următor, cu unele deosebiri între amonte și aval, în măsura în care limesul provinciei *Scythia* a avut de suferit ceva mai târziu în urma atacurilor hunice. Totodată, spre deosebire de alte zone, în Dobrogea nu sunt atestate până în prezent vestigii hunice, chiar dacă, de pildă, se știe că, potrivit lui Priscus, cetatea *Carsium* se afla prin anul 434 sub controlul hunilor.

Din jurul anului 450 și până la începutul domniei lui Anastasius, s-a observat un reviriment al așezărilor de pe limesul dunărean, mai ales pentru deceniile șapte–nouă ale secolului al V-lea, când împărații de la Constantinopol foloseau grupuri diferite de barbari ca federați în nordul diocezei *Thracia*.

Reorganizarea sub Anastasius a imperiului a inclus și teritoriul Dobrogei. Arheologic, epigrafic și numismatic, începutul acestei faze este bine documentat pentru mai multe așezări. Prin urmare, opera atribuită lui Iustinian, așa cum a fost în general judecată de istoriografie având-o ca izvor principal pe Procopius (în special *De aedificiis*) a început

[1] IV, 10.

temeinic încă sub Anastasius. Pentru finalul acestei faze, s-a generalizat în ultimul timp data distrugerilor din provincia *Scythia* în anul 559, observată pentru prima dată la *Dinogetia* și apoi confirmată și în alte așezări, ca *Histria*, *Sacidava*, *Noviodunum*, *Aegysus*, *Halmyris*, *Tropaeum Traiani* ș.a. Efectele invaziei kutrigurilor sunt confirmate și de analizele descoperirilor numismatice.

Ulterior, efectele invaziilor din deceniul al șaselea s-au putut remarca prin datarea unor descoperiri arheologice, unele reconstrucții sub Iustin al II-lea. În mai multe așezări, momentul acesta coincide cu începutul unui nivel nou de locuire și de refacere inițiat deja în ultimii ani de domnie ai lui Iustinian, în mai toate fortificațiile de pe limesul provinciei *Scythia* la Dunăre și la mare, dar și în interior. Arheologic și numismatic, acest proces a fost identificat la *Dinogetia*, *Histria*, *Sacidava*, *Tropaeum Traiani*, *Tomis* ș.a. Finalul acestei faze, marcate istoric și arheologic de tot mai multe atacuri barbare, variază de la o așezare la alta și de la un sector la altul al limesului Dunării de Jos, a cărui parte dobrogeană încă își va mai reveni și după aceste momente, spre deosebire de cea corespunzătoare provinciilor *Dacia Ripensis* și *Moesia Secunda*. Pentru cea mai mare parte a Dobrogei, deci, faza enunțată aici se încheie, spre exemplu, la *Sacidava* în timpul lui Mauriciu Tiberiu, la *Tropaeum Traiani* în 586–587, la *Capidava* sub Mauriciu Tiberiu, la *Beroe* în timpul lui Iustin al II-lea, la *Dinogetia* în anii 591–592, la *Ulmetum* cam în același timp, iar la *Histria* ceva mai târziu, poate chiar în timpul lui Phocas. În cuprinsul acestei faze, mai curând în cea de a doua parte a ei, apar primele indicii arheologice ale prezenței unor grupuri slave în așezări de pe limesul dunărean, ca *Dinogetia*, *Beroe*, probabil *Halmyris* ș.a. În condițiile în care au fost identificați arheologic, aceștia nu puteau fi prezenți în mediul provincial, decât ca un fel de federați, *limitanei*. Altfel, nici pentru situația anterioară cunoscută din sursele literare (sclavini, care se așezaseră la *Adina* și *Ulmetum*, potrivit lui Procopius[1]), nici pentru tot cuprinsul fazei următoare și nici mai târziu nu există alte probe arheologice ale prezenței slavilor în așezările bizantine timpurii sau pe ruinele lor. În ultimul caz, care corespunde cronologic abandonării centrelor fortificate de pe limes și din interiorul mediului provincial, inexistența probelor amintite se explică mai ales prin modul de viață diferit al noilor veniți, pentru care civilizația urbană era necunoscută și, prin urmare, neinteresantă.

O ultimă fază de locuire antică este cuprinsă între sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor; ea a fost identificată stratigrafic și numismatic în câteva așezări, mai ales pe limesul dunărean și maritim. Descoperiri diverse confirmă prezența și controlul bizantin timpuriu până chiar în timpul lui Heraclius, fie și la un nivel al calității vieții urbane mult inferior fazelor precedente. În stadiul actual al cercetărilor, fortificațiile în care s-au identificat unul sau două niveluri de locuire databile până în prima jumătate a secolului al VII-lea sunt: *Sacidava*, *Tropaeum Traiani*, *Halmyris*, *Histria*. Studiile mai recente privind descoperirile monetare din Dobrogea au înregistrat un număr important de monede de la Phocas, Heraclius și chiar Constans al II-lea. Așadar, există

[1] *De aed.*, IV, 7, 17.

posibilitatea ca dominația și controlul bizantin timpuriu să fi persistat în mai multe așezări fortificate cel puțin până în anii 613–615, dacă nu, slăbind treptat, încă un sfert de veac după această dată, așa cum s-a constatat la *Histria*. În plus, datelor expuse li se adaugă și o serie destul de mare și foarte importantă de sigilii de plumb databile la sfârșitul secolului al VI-lea, în prima jumătate a celui următor și chiar mai târziu, în cursul secolului al VII-lea și în secolele VII–VIII. De diverse categorii, de la cele imperiale până la cele comerciale, sigiliile au fost descoperite în centre ca *Durostorum*, *Sucidava*, *Axiopolis*, *Noviodunum*, *Histria*, *Tomis* și probează, de asemenea, prezența și controlul bizantin la Dunărea de Jos în perioada amintită.

Periodizarea prezentată mai sus poate fi, desigur, supusă oricând unor ameliorări și adaosuri prin cercetări și studii viitoare. Fără a neglija acest aspect, rămâne oricum necesară și posibilă o generalizare pentru aria Dunării de Jos a ordonării enunțate.

În altă ordine de idei, în cadrul mai general al cronologiei așezărilor fortificate provinciale, nu poate fi neglijat aspectul propriu-zis al acestora, în evoluția lor. Astfel, între secolele al IV-lea și al VI-lea, pe un contur de incintă numai aparent neschimbat, au avut loc, în mai puțin de două sute de ani, transformări foarte importante. Spre exemplu, de la planimetria unor orașe romane — cu excepția fostelor colonii grecești care au evoluat în aceeași direcție de la alt aspect inițial — s-a ajuns la un fel de aglomerări urbane tinzând către forma celor din evul mediu, pe care, de altfel, le și prefigurau. Mai concret, încă din a doua jumătate a secolului al IV-lea, incinta căpăta unele anexe ori extinderi fortificate (de exemplu *Tropaeum Traiani*, *Histria*, probabil *Tomis* ș.a.) și i se adosau locuințe la exterior. În interiorul fortificațiilor, străzile se îngustau treptat de la o fază la alta (mai ales din a doua jumătate a secolului al IV-lea) și, în general, calitatea circulației rutiere și pietonale era în scădere continuă prin ocuparea acestor spații de construcții noi, tot mai îndesite, inferioare calitativ celor precedente și destinate atât locuirii, cât și unor ateliere, depozite și prăvălii. Este de remarcat că acest proces de aglomerare corespunde cronologic dispariției *villae*-lor rustice și așezărilor rurale, în măsura în care cele din urmă nu au fost fortificate, pentru că, atunci când acest lucru li s-a întâmplat, au intrat și ele în categoria orașelor și a târgurilor romane târzii. Acolo, în secolele V–VI, forul, templele, basilicile păgâne și chiar termele în general au dispărut. Ceea ce domină acum așezările fortificate sunt de regulă basilicile creștine și piețele, acestea din urmă în sensul comercial al cuvântului. Deci, pe lângă aspectul defensiv specific, caracteristic pentru fortificațiile din mediul provincial este rolul lor ca puncte de iradiere ale creștinismului și cel economic, pentru agricultură, meșteșuguri și comerț. De fapt, prin densitatea lor în provincie și mai ales pe limes, toate aceste așezări, orașe și târguri, formau o rețea care cuprindea majoritatea populației și vehicula, prin controlul exercitat, mărfuri produse în imperiu și, împreună cu acestea, creștinism și romanizare.

Capitolul III
ORGANIZAREA MILITARĂ

Organizarea militară a provinciei *Scythia* a fost de o importanță hotărâtoare pentru evoluția teritoriului dintre Dunăre și mare, ca parte componentă a Imperiului roman târziu. Într-o vreme în care, cu premise evidente încă de la Severi, se petrecea o apropiere treptată între viața civilă și cea militară, se poate vorbi despre evoluția către o dependență reciprocă până la o întrepătrundere organică a celor două componente de bază ale vieții imperiului. Aceasta, pentru că viața populației romano-bizantine însemna o simbioză între necesitățile economice și de apărare din ce în ce mai perfecționată, pe măsura eliminării firești a sistemului tradițional de organizare și a înlocuirii lui cu sistemul „themelor" în secolul al VII-lea. Punctul de plecare al acestei evoluții se încadrează, de fapt, în ceea ce unii autori au numit „imobilismul societății secolului al IV-lea", numai că evenimentele interne și externe au dus destul de repede la apropierea între armată și civili, prin numărul crescând al trupelor, prin tot mai evidenta militarizare a activităților civile. Însăși terminologia militară specifică ilustrează mutațiile ce se petreceau încă din secolul al IV-lea, mai ales printr-o serie întreagă de extensii ale sensurilor unor termeni tipic militari către viața civilă. De fapt, împreună cu expresia lui lingvistică și într-o viziune a evoluției istorice, procesul menționat consemna înlăturarea unui sistem de relații deja depășite din cadrul organizatoric al imperiului cu un altul mai adecvat și corespunzând unor cerințe mai vechi și cu atât mai presante. Se justifică astfel și pentru teritoriul Dobrogei romane târzii cunoașterea diminuată a organizării militare din secolele V–VI, pe care o remarcă mai mulți cercetători. Pe limes „continuau să activeze soldații legați de pământurile lor, deveniți cu timpul anonimi și fără să mai fie diferențiați prin elementele distinctive ale unităților din care făceau parte", după cum cu dreptate spunea A. Aricescu. Au fost numiți astfel *limitanei*, iar rolul lor a crescut tocmai în ultimele două secole ale Dominatului, și aceasta nu în calitatea lor de trupe instruite — funcția de apărare crescând complementar — ci de membri ai unor comunități cu caracter militaro-agrar și, desigur, și meșteșugăresc, acesta din urmă în special pe măsura necesităților locale.

Noua provincie *Scythia* avea, ca și celelalte provincii ale diocezei *Thracia* și nu numai ale ei, un comandant militar (*dux*), conform știrilor furnizate de *Notitia Dignitatum* și de cele epigrafice, deja comentate anterior. Izvorul literar citat indică exact care unități militare se aflau sub *dispositione viri spectabilis ducis Scythiae*, adică „în subordinea

onorabilului comandant al Sciției". Faptul că în ordinea dată mai departe de textul antic nu au fost trecute și orașele pontice, nu înseamnă că acolo nu existau unități de apărare aflate în garnizoană. Însăși capitala provinciei, *Tomis*, era de fapt și sediul comandantului militar al provinciei, Caius Aurelius Firminianus fiind primul *dux* al Sciției Mici atestat epigrafic în epoca lui Diocletian. Această stabilitate a organizării militare nu s-a întins pe întreaga epocă a Dominatului. Evoluția structurilor administrative și militare din imperiu a dus, în secolele V–VI, la modificări substanțiale, așa încât, la sfârșitul epocii Dominatului, nici nu mai putea fi recunoscută organizarea militară inițială, aceasta adaptându-se treptat condițiilor politice și sociale noi.

Potrivit informațiilor literare și epigrafice, reforma de ordin militar a Tetrarhiei, datorată de fapt lui Diocletian, a constat în sporirea efectivelor și în divizarea lor în categorii distincte: unități militare fixe de graniță (*limitanei*, *ripenses* sau *riparienses*) și unități militare mobile (*comitatenses*). În cele ce urmează se va vedea situația acestor categorii de trupe în epoca de început a Dominatului.

Unități fixe de graniță (ripenses)

Legiunile. Informațiile literare și epigrafice despre legiuni acoperă doar începutul epocii Dominatului, până pe la finele secolului al IV-lea, chiar dacă trupe de graniță au funcționat și în continuare, cel mai probabil subordonate centrelor respective în care își aveau sediul și comandamentul. Este de presupus că, în sensul deja observat al unei descentralizări treptate și chiar al unui fel de autonomii locale, un început semnificativ l-au reprezentat împărțirile în pedaturi (*pedaturae*) ale legiunilor de la Dunărea de Jos, petrecute, ca și în alte zone din imperiu, mai ales din timpul domniei lui Constantius al II-lea.

Legio XI Claudia. Chiar dacă această legiune, una din cele mai vechi la Dunărea de Jos, avea sediul, ca și în epoca Principatului, la *Durostorum*, adică, începând cu Diocletian, în *Moesia Secunda*, ea trebuie înregistrată aici, pentru că activitatea ei privește o bună parte din teritoriul Dobrogei de sud. Descoperirile tegulare din zona Ostrov (jud. Constanța) arată, prin ștampilele unității databile în epoca respectivă, prezența legiunii măcar în aria teritoriului orașului *Durostorum*. Mai departe, către nord, faptul că abia la *Sacidava*, prima fortificație din aval aparținând provinciei *Scythia*, s-au identificat ștampile ale legiunii *II Herculia* arată că, în limita restrângerii către Delta Dunării a razei de acțiune a legiunii *XI Claudia* (față de aria acoperită în epoca Principatului), acolo va fi fost chiar granița nordică a provinciei *Moesia Secunda*. De la limita în aval pe Dunăre a legiunii *I Italica* de la *Novae* și până în acel punct, legiunea *XI Claudia* avea împărțit segmentul de *limes* corespunzător în două pedaturi, *superior* și *inferior*, cu sediile la *Transmarisca* și *Durostorum*, aceste epitete denumind poziția lor pe fluviu în amonte și, respectiv, în aval.

Legio II Herculia. Sediul său se găsea la *Troesmis*. Ea fusese astfel numită, ca unitate nou creată, după gentiliciul Heraclius luat de Maximianus și avea în sarcină apărarea

limesului de apus al provinciei *Scythia*, între *Sacidava* și *Arrubium* (Măcin). Sub Constantius al II-lea a fost subîmpărțită, probabil concomitent cu alte legiuni, în două pedaturi, *superior* la *Axiopolis* și *inferior* la *Troesmis*.

Legio I Iovia Scythica avea sediul la *Noviodunum* și nu la *Troesmis*, fapt atestat între altele prin descoperirea unei țigle cu ștampila unității chiar la Isaccea. Alte descoperiri epigrafice arată, împreună cu *Notitia Dignitatum*, acoperirea frontului de nord al provinciei de către aceeași unitate, împărțită și ea, concomitent cu cele de mai sus, în două pedaturi, dintre care cea superioară staționa la *Noviodunum*, iar cea inferioară la *Aegyssus*.

Trupe auxiliare

Unități de cavalerie (cunei). *Cuneus equitum stablesianorum*. Deși unitatea era cantonată în *Moesia Secunda*, la *Sucidava* (Izvoarele, fost Pârjoaia, jud. Constanța), trupe ale ei nu mai apar în provincie. În schimb, formațiuni ale acestui *cuneus* au existat la *Cius* și *Beroe*, în *Scythia*, detașate din unitatea de la *Sucidava*, într-o porțiune de limes unde, sub Constantius al II-lea, nu existau trupe de infanterie.

Cuneus equitum scutariorum. Se afla în garnizoană la *Sacidava*, dar detașamente cu acest nume se găseau și în *Moesia Secunda*, la *Securisca*, *Iatrus* și *Appiaria*. Deoarece informația epigrafică indică prezența ei la *Capidava*, ar rezulta, prin coroborarea informațiilor existente, mutarea unității de aici la *Sacidava*, după anul 325.

Cuneus equitum solensium. Avea garnizoana la *Capidava*. O unitate omonimă exista și la *Dimum*, în *Moesia Secunda*. Dată fiind formarea mai târzie a acestor *cunei*, este posibilă detașarea lor dintr-o unitate de *equites* mai veche, din care va fi făcut parte și *ala solensium* de la *Novae*.

Cuneus equitum catafractariorum. Unitate cu tabăra la *Arrubium* (Măcin). Explicația dată mai sus formării acestor unități poate lămuri prezența la *Trimammium*, în *Moesia Secunda*, a celei de a XII-a vexilații de catafractari, din care un *circitor* și-a găsit sfârșitul la *Histria*.

Cuneus equitum armigerorum. Era încartiruit la *Aegyssus*, unde, potrivit cronologiei acestor unități, va fi ajuns cel mai devreme în timpul lui Constantin cel Mare.

Cuneus equitum Arcadum. Staționa la *Talamonium*, fortificație identificabilă cu *Halmyris* / *Salmorus* și situată la est de Murighiol (jud. Tulcea). Numele unității semnifică fie o primă formare a ei în provincia Arcadia din Pelopones, fie, lucru încă greu de demonstrat, o recrutare foarte târzie din provincia egipteană care a căpătat acest nume în jurul anului 390.

Unități de infanterie (milites). *Milites Cimbriani*. Aflată în *Moesia Secunda*, în fortificația (încă neidentificată pe teren) al cărei nume îl purta, această unitate era cantonată undeva între *Durostorum* și *Sucidava* (Bugeac, Dervent sau Canlia).

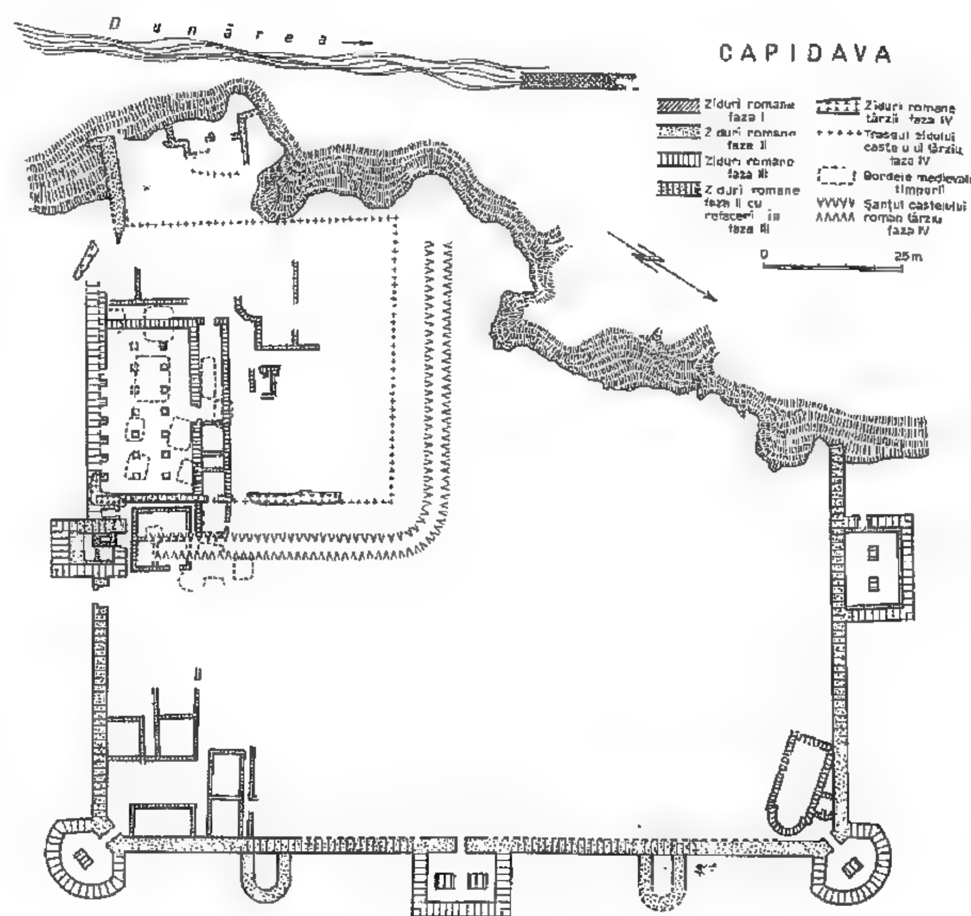

Fig. 60 Capidava romană târzie.

Milites superventores. Unitatea staționa la *Axiopolis*, împreună cu detașamente din *legio II Herculia*. După nume, era o formațiune auxiliară provenită dintr-o unitate de ariergardă, deci de manevră.

Milites Scythici. Se aflau la *Carsium*. Epitetul care însoțește numele specific al unității are două explicații posibile: a) unitatea a apărut după divizarea legiunilor și a fost ulterior introdusă în textul *Notitia Dignitatum*, ca și *milites primi Gratianenses*; b) unitatea putea proveni, ca și *milites Scythici* de la *Dinogetia*, dintr-o împărțire a legiunilor, datând, probabil, chiar din vremea lui Constantius al II-lea, în cazul de față a legiunii *I Iovia Scythica*. Se explică, astfel, mai plauzibil originea numelui *Scythici* întâlnit la unele unități de acest fel și, tot așa, și aceea a apelativului *secundi*, în cazul altor unități. Pe de altă parte, denumirea de *Scythici* dată unor formațiuni militare nu poate fi mai veche decât însăși crearea noii provincii, anterior neîntâlnindu-se unități cu asemenea nume și nici

epitetul acordat oficial, în pofida vechimii numelui în sine și al regiunii ce-l purta. În plus, ar fi neverosimil ca, din toate unitățile dobrogene de *milites*, numai două să fi fost recrutate cu preponderență dintre bărbații provinciei, purtând în consecință un asemenea semn distinctiv.

Milites secundi Constanti(a)ni. Se găseau la *Troesmis*, unde era și sediul comandamentului legiunii *II Herculia*. Ca și alte unități militare purtând acest număr de ordine, identificate în provinciile *Moesia Secunda* și *Scythia*, va fi fost înființată în timpul lui Constantius al II-lea. Totodată, cum arată analogiile, este posibil ca, mai târziu înființată, această unitate să provină dintr-o formațiune desprinsă din legiunea *II Herculia*, dacă unitățile intitulate cu *primi* se aflau fără excepție pe frontul de apărare al legiunii *I Iovia Scythica*, în timp ce acești *milites* de la *Troesmis* numiți *secundi* se găseau pe frontul danubian al legiunii *II Herculia*.

Milites Scythici. Atestați la *Dinogetia*, ar putea proveni dintr-o împărțire mai târzie a legiunii *I Iovia Scythica*. Oricum, denumirea lor arată apartenența efectivă sau doar originară la acea legiune.

Milites primi Constantiani. Se aflau la *Noviodunum*, în zona de acțiune a pedaturii superioare a legiunii *I Iovia Scythica*, după divizarea celei din urmă sub Constantius al II-lea, numărul lor de ordine arătând tocmai proveniența unității.

Milites quinti Constantiani. Au fost aduși la *Salsovia* din altă parte, pe lângă sau în locul detașamentelor mai vechi ale legiunii *I Iovia*, poate recrutați măcar parțial din provincie, sub Constantius al II-lea.

Milites primi Gratianenses. Informația din *Notitia Dignitatum* privind această unitate este și dovada unei interpolări în text, din moment ce, după cum arată numele, trupa era o creație din timpul lui Gratianus. Cât privește localizarea *Gratianei*, din care derivă numele unității, este de presupus mai curând vestul provinciei, între *Carsium* și *Troesmis*, fiind ridicată sau, mai curând, refăcută și botezată astfel încă din timpul lui Valens.

Unități navale. După *Notitia Dignitatum* existau două categorii de unități navale: a) cele cu rol de trupe auxiliare compuse din *milites*, ca și unitățile de infanterie; b) cele care depindeau de legiunile de graniță, comandate de *praefectus ripae*, la care se indica și tipul de ambarcațiuni alcătuitoare. Probabil prima categorie este mai nouă.

Milites nauclarii Altinenses. După *Durostorum*, unde cu siguranță se afla în secolele IV–V o stație importantă a provinciei *Moesia Secunda*, sub comanda unui *praefectus ripae* al legiunii de acolo (îndeplinind și rolul de *praefectus classis*), aceasta este prima mare unitate înregistrată, mai în aval, de *Notitia Dignitatum*. Se găsea, probabil, sub aceeași comandă, situația fiind diferită cel mai târziu din timpul lui Anastasius, când schimbarea graniței dintre cele două provincii limitrofe aducea *Altina* în *Scythia*, așa cum apare ceva mai târziu la Procopius[1].

[1] *De aed.*, IV, 11, 20.

Fig. 61 Dinogetia secolelor X–XII cu zidurile de incintă ale cetății romano-bizantine din secolele IV–VI.

Milites nauclarii. Se aflau la *Flaviana* (Rasova), fortăreață creată, potrivit numelui, sub Constantin I, când va fi apărut și unitatea trecută, foarte probabil, sub comanda lui *praefectus ripae* din provincia *Scythia*.

Cohors musculorum Scythicorum. Apare, probabil, pe bună dreptate fără localizare[1], fiind o unitate care dispunea de ambarcațiuni ușoare și foarte mobile; se afla sub comanda aceluiași *praefectus ripae*.

Classis in plateypegiis. Notitia Dignitatum o menționează în continuarea precedentei, în același fragment de text, unde există și o lacună. Oricum aici, ca și mai sus, al doilea termen explică specificul navelor și nu o localitate, cum s-a crezut.

Unități mobile (comitatenses)

Știrile despre acest tip de formațiuni sunt rare și provin mai ales din surse epigrafice.

Legiuni palatine. *Sacrum Palatium — Sacer Comitatus.* Documentația existentă verifică doar relativ prezența efectivă a acestor trupe de gardă imperială în mediul provincial de unde provine. Este exemplul inscripției funerare de la *Ulmetum* a lui Valerius Victorinus, fost *biarchus* în garda lui Licinius și mort în anul 324 în lupta de la *Chalcedon*. Așadar, era un originar din provincie, făcând parte din garda imperială, ca și, probabil, Valerius Thiumpus de la *Troesmis*, fost *lanciarius* în *Sacer Comitatus* cel mai devreme sub Diocletian și ulterior *praefectus* al legiunii *II Herculia*. Totuși, prezența acestor trupe trebuie considerată certă măcar în cazurile cunoscute ale activității în regiune a unor împărați ca Diocletian, Valens ori Theodosius I.

Alte unități mobile. *Vexillatio XII catafractariorum.* Considerându-l ca decedat în misiune pe acel *circitor*, a cărui inscripție funerară a fost descoperită la *Histria*, este posibil ca această unitate să fi fost transferată în zona litorală de pe limesul dunărean sau de la *Trimammium*.

Cuneus Dalmatarum. Identificarea la *Tomis* a trupei se bazează pe descoperirea unei cărămizi ștampilate retrograd cu literele *CVND*. Anterior, unități de dalmatini erau cunoscute doar la *Sucidava* din Oltenia și la *Drobeta*. Ca și acolo, acești osteni se vor fi găsit la *Tomis* pe la finele secolului al III-lea, iar faptul că unitățile omonime cunoscute erau de *limitanei* poate duce la încadrarea în aceeași categorie și a acestei trupe, mai ales dacă ținem cont de vechile nevoi de apărare a litoralului. În acest context, documentul epigrafic indică participarea unității la refacerea fortificării orașului.

Milites Primani. Detașați în a doua jumătate a secolului al IV-lea din *legio Palatina Primanorum*, erau socotiți mai târziu, potrivit unei inscripții de la *Cius*, cei mai devotați osteni ai lui Valens, cu ocazia participării lor la reconstrucția din temelii a numitei cetăți de la Gârliciu, în anul 368.

---

[1] *Not. Dign.*, XXXIX, 35.

Lanciarii iuniores. Atestarea unității la *Ulmetum*, în timpul lui Iustinian, face legătura în timp, caz mai rar întâlnit, cu menționarea sa în *Notitia Dignitatum*. Mutat din *Illyricum* în dioceza *Thraciei* dintr-o legiune comitatensă, detașamentul a ajuns la *Ulmetum* spre a participa la reconstruirea fortificației.

Sagittarii iuniores. Contemporani cu lăncierii de mai sus, acești arcași se aflau la *Tomis*, în urma trimiterii lor în misiune, probabil din timpul lui Anastasius, din unități de *equites sagittarii iuniores*, care se aflau în dioceza *Thracia* încă din secolele IV–V. Explicația epitetului *iuniores*, valabilă și pentru cazul precedent, se găsește în perioada menționată (anul 364), când, potrivit vârstei fraților coregenți, Valentinian și Valens, trupele mobile erau numite *seniores* în Apus și *iuniores* în Răsărit.

Periodizare. Concluzii. Rolul armatei în viața provincială de pe teritoriul Dobrogei a continuat să fie foarte important și în epoca Dominatului, chiar în condițiile în care organizarea militară a suferit modificări mai mari între secolele al IV-lea și al VII-lea, de la separarea oficială de administrație, până la întrepătrunderea cu aceasta. Ponderea armatei rezultă, între altele, și din documentația epigrafică existentă, din volumul căreia circa 20% se leagă de activități ori personaje militare. Dacă se observă însă că majoritatea inscripțiilor alcătuind acest procent aparține cu precădere secolului al IV-lea, atunci perioada următoare din epoca Dominatului rămâne foarte slab reprezentată pe această cale, fapt care corespunde în realitate situației generale a documentației epigrafice, care se plasează majoritar în aceeași perioadă. Totodată, și celelalte informații privind organizarea militară din secolele V–VI sunt mai puțin precise, iar motivul principal pentru o atare situație se află în modificările intervenite încă de la sfârșitul secolului al IV-lea în viața militară provincială, o dată cu primirea federaților goți în imperiu, când, treptat, unitățile militare fixe și mobile aveau să-și schimbe importanța și specificul inițial. Într-o măsură apreciabilă, explicația acestor transformări se află, pentru momentul evocat, în câteva fragmente din discursurile lui Themistios, fie și în specificul emfatic și uneori chiar contradictoriu al textelor păstrate. Așa, de pildă, în elogiul adresat lui Theodosius I, în anul 379, autorul menționat nota: „Tu îi faci chiar și pe țărani să-i înspăimânte pe barbari: minerilor le poruncești să arunce aurul și să pună mâna pe (arma de) fier. Și această armată care nu știe ce este moleșirea, învață să-și agonisească bunurile cu trudă, s-a adunat de bună voie...“[1]. Mai târziu, același autor se pronunța, în anul 383, despre admiterea recentă a federaților în imperiu astfel: „Oare ar fi fost mai bine să umplem *Thracia* cu morți decât cu țărani ? Să umblăm prin ea ca printr-un ținut sălbatic, ori printr-unul cultivat?... Aud de la cei care vin de acolo că aceia prefac în sape și coase fierul săbiilor și al platoșelor, că pe Ares îl salută de departe, dar că se închină zeiței Demetra și lui Dionysos“[2]. Așadar, se poate observa, prin descrierea acestor transformări, că paza limesului era tot mai mult încredințată unui fel de miliții de țărani sedentari care, potrivit adaosului altor informații

[1] *Or.*, 181 A–D.
[2] *Ibidem*, 210 D.

ale vremii, trăiau din venitul pământului scutit de impozite și având în schimb ca sarcină apărarea limesului, de unde și numele de *limitanei*. Pe atare cale, organizarea acestora avea să se departeze tot mai mult de echivalența de la începutul epocii Dominatului cu acei *limites ripenses*, după cum creșterea în acest chip a efectivelor de oșteni a dus la scăderea calității lor militare. În aceeași măsură, asemenea concentrări militaro-agrare nu mai aveau cum să fie specializate și nominalizate ca mai înainte, de unde și dificultatea identificării lor chiar din epoca respectivă și, pentru istoriografie, în surse de felul celor utilizate pentru secolele III–IV. Or, tocmai trupele de *limitanei* astfel alcătuite erau primele care, sub comanda unui *dux limitis* al provinciei căruia îi erau subordonați comandanții locali, aveau misiunea de a înfrunta atacurile barbare, de obicei înainte ca unități mobile mai bine instruite și înarmate să le vină în sprijin. La rândul lor, acestea din urmă, o dată cu pătrunderea de elemente barbare tot mai numeroase (în secolele IV–V cu deosebire goți), au căpătat un caracter eterogen și de multe ori cu interese de grup divergente, fapt care venea, de asemenea, în detrimentul calității militare a unităților respective.

Încercând câteva detalieri în cazul prezenței federaților goți pe teritoriul Dobrogei, trebuie menționat aici că, așa cum deja s-a notat ceva mai sus, aceștia nu erau inițial acceptați în interiorul zidurilor orașelor și că, din acel moment, începeau să apară construcții și anexe extramurane având rostul de a-i adăposti. Că o parte a federaților cu familiile lor vor fi pătruns treptat în fortificații și se vor fi îngropat în necropolele acestora, cercetările arheologice au arătat într-o măsură convingătoare. Totodată, rezultatele acelorași cercetări, împreună cu unele date epigrafice, indică destul de clar și asimilarea la viața romană provincială a grupărilor alogene. Exemplele sunt numeroase și ele se regăsesc în mai multe documente epigrafice de la *Axiopolis*, *Tomis* ș.a., unde se constată, și pentru perioada secolelor V–VI, nu doar romanizarea, dar și creștinarea unor familii alogene ale unor militari intrați în structuri armate târzii, fie ei huni sau slavi, în funcție de calitățile specifice de care trupele respective aveau nevoie. Un asemenea sistem de recrutare funcționa împreună cu tendința de a utiliza tot mai sistematic, în fiecare regiune a imperiului, lucru valabil și pentru dioceza *Thracia*, recruți din rândul populației locale, în cazul de față majoritar romanizată, așa cum arată unele surse literare de la sfârșitul secolului al VI-lea.

În timpul lui Diocletian și, mai ales al lui Constantin I, corespunzător încă politicii ofensive a acestuia din urmă, potențialul militar aflat în creștere numerică și, pentru un timp, calitativă al provinciei *Scythia* atingea cifra de peste 10 000 de militari. Totalul efectivelor va fi ajuns la circa 15 000 de oșteni — între care circa 2 000 puteau fi efective ale trupelor mobile sosite în Dobrogea — această situație era cea mai aproape de realitate sub Constantius al II-lea. Accentul căzând de aici încolo pe un specific defensiv, concomitent cu transformările amintite, este greu de precizat care vor fi fost în secolele V–VI oscilațiile de efective ale provinciei împreună cu trupele de manevră mereu aduse din necesități de apărare.

Rolul specific al trupelor cuprindea și însărcinările constructive. Așa cum, în bună măsură, se constată prin documentația arheologică, epigrafică și literară existentă, lucrările

de zidire și reparație ale fortificațiilor de pe limes și din interior, ale apeductelor, a drumurilor, a podurilor, a băilor etc. reveneau oștenilor aflați sub îndrumarea unor specialiști, de la proiectanți până la meșteri diverși (*magistri*). În epoca Dominatului au fost construite și reparate în Dobrogea, cu intervenții succesive până la începutul secolului al VII-lea, peste 40 de fortificații mari și mici, cele mai multe dintre ele identificate și cunoscute arheologic. Există chiar descrieri ale unor asemenea activități, dintre care cea mai expresivă rămâne, pentru concordanța în timp și spațiu cu informațiile arheologice și epigrafice, cea datorată lui Themistios, fericit confirmată și completată de o inscripție de la *Cius*. Mărturii ca acestea despre participarea esențială a armatei la astfel de construcții sunt foarte numeroase, de la înseși zidirile cunoscute până la cărămizi ștampilate cu numele unor trupe și inscripții specifice, datând din aproape tot cursul epocii Dominatului. La acestea se adaugă și participarea civilă prin *munera*, adică sarcini achitate financiar pentru asemenea categorii de lucrări, multe dintre ele atestate epigrafic, ca la *Tomis*, *Tropaeum Traiani*, *Cius* și în alte locuri.

Pe planul vieții spirituale, încă din epoca Principatului, armata romană a fost, în tot timpul existenței sale, un mediu fertil receptării și vehiculării, pe lângă religia oficială, al unor credințe populare, chiar dacă ele erau în contradicție cu cele oficial recunoscute în imperiu. Fenomenul exista încă la începutul epocii Dominatului (și nu atunci pentru prima dată), când Diocletian, în dorința sinceră a însănătoșirii vieții publice prin restabilirea religiei tradiționale în formele specifice pe atunci avute în vedere, a inițiat persecuții crunte împotriva adepților și a propovăduitorilor creștinismului, care se opuneau tocmai practicilor tradițiilor respective. Or, din numărul mare al celor executați pentru credința lor în primii ani ai secolului al IV-lea în *Scythia Minor*, se constată că majoritatea provine dintre soldați. La fel se întâmpla și în timpul lui Licinius, până în preajma conflictului cu Constantin I, după care documentația epigrafică și arheologică arată, și pentru mediul militar, înclinarea preponderentă către noua credință.

Așadar, prin prezența cu un efectiv numeros, prin lucrările de construcții și prin rolul de apărare, trupele de pe teritoriul Dobrogei romane târzii au reprezentat un factor de răspândire a civilizației romane de factură superioară și în continuarea celei din epoca Principatului. Faptul că, la nivelul documentației epigrafice de caracter militar din secolele IV–VI, repertoriul dobrogean conține inscripții latinești în proporție de peste 90% (cu modificări sau greșeli specifice împrejurărilor în care evolua atunci limba latină târzie) arată preponderența acestei căi de exprimare, vehiculată de armată în mediul provincial. Totodată, același mediu militar, constituit în mare parte din populația locală și numeroși alogeni, nevoiți să comunice în latina care evolua spre o limbă romanică, a fost tot mai mult purtător și propagator important al creștinismului, câștigând noi adepți atât în provincie, cât și în afara ei. Îmbinarea vieții materiale și spirituale, împreună cu limba, ca mijloc de comunicare preponderent, au făcut din prezența romană militară târzie în Dobrogea și dincolo de ea un factor foarte important pentru continuarea și desăvârșirea procesului de romanizare de la Dunărea de Jos.

Capitolul IV
VIAȚA ECONOMICĂ

Agricultura. Există destul de puține date directe privind organizarea și relațiile agrare din regiune. Baza teoretică, proprie prin tradiție agriculturii romane din epoca Principatului, care între secolele al II-lea și al IV-lea înregistrase un oarecare declin, era, la începutul epocii Dominatului, încă lipsită de stimulii necesari experimentului și adaptării. Înseși tratatele scrise în epoca romană târzie reluau, în mare parte, precepte mai vechi, în special de la Columella și de la alți autori consacrați. De amintit sunt aici Gargilius Martialis (secolul al III-lea), Vindanius Anatolius (secolul al IV-lea), Palladius (secolul al V-lea), Cassianus Bassus (secolul al VI-lea), *Geoponica*, lucrare al cărei text este o compilație mai târzie. Se remarcă, totodată, și pătrunderea gândirii creștine. Dar schimbările reale mai profunde, în sensul practic al dezvoltării unor tehnologii noi și al unei mai mari adaptabilități a agriculturii, au început să se producă abia pe la începutul secolului al VI-lea și deveneau evidente în cel următor, ca rezultate ale unor experimente târzii, datorate transformărilor structurale din imperiu.

Proprietăți funciare mari și medii, lucrate de coloni, dar și proprietăți mici ale țăranilor liberi, la fel ca în restul imperiului, existau și pe teritoriul Dobrogei romane târzii, chiar dacă lipsesc atestări arheologice, literare sau epigrafice ferme și directe. Din sursele literare se poate deduce decăderea treptată a acestor exploatări, în special din cauza invaziilor barbare tot mai dese și a efortului predominant militar, dar și economic pentru apărare. Fenomenul s-a produs în paralel cu decăderea treptată a proprietăților funciare mici ale țăranilor liberi, transformați în coloni, legați, potrivit decretelor succesive, de pământul pe care îl lucrau. Dată fiind și situația specifică zonei de limes, acele *villae* care controlau un domeniu sau altul au dispărut către sfârșitul secolului al IV-lea, fapt dovedit pe cale arheologică. Prin compensație, apar cartiere urbane socotite drept ale marilor latifundiari, așa cum s-a observat la *Histria*. De asemenea, în secolele V–VI, se constată în Dobrogea și fenomenul de aglomerare a tuturor așezărilor fortificate, urbane sau cvasiurbane. O polarizare de ordin social rămâne doar o explicație parțială a fenomenului menționat. Așa de pildă, faptul că în aceeași fortificație se găseau atât locuințe de atribuit, prin calitate și suprafață, proprietarilor funciari, cât și — undeva la margine sau uneori chiar într-o incintă suplimentară — adăposturile colonilor cu familiile lor și turmele sau cirezile proprietarilor, arată că acest aspect (documentat arheologic, literar

Fig. 62 Histria – Cartierul Domus.

și chiar epigrafic) era, pentru perioada amintită, efectul dispariției sistemului de economie agrară controlat prin vilele rustice, ca nuclee ale proprietăților de dimensiuni mai mari. Prin urmare, în secolele V–VI, fortificațiile ajungeau să însemne, fiecare în parte, centrul domeniilor funciare. Acestea din urmă, la rândul lor, după o creștere greu de apreciat exact, aveau să se fărâmițeze către sfâșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor. Dar, independent de această evoluție, există un paralelism între aglomerarea centrelor fortificate și dispariția, încă de la sfârșitul secolului al IV-lea, a exploatărilor agrare având drept centru câte o *villa rustica*.

Însuși sistemul de impozite și, mai ales, evoluția acestora în epoca romană târzie explică, potrivit surselor literare, poziția agriculturii în mediul și epoca avute aici în vedere. Astfel, dacă sistemul *capitatio-iugatio* pare să funcționeze în prima jumătate a secolului al IV-lea, potrivit decretelor imperiale, ulterior acestea erau tot mai greu de aplicat. Așa se face că, încă înaintea desființării impozitului pe cap de om (*capitatio*) din anul 392, *capitatio-iugatio* funcționa deja din anul 377 separat și diferit pentru provincia *Scythia* și altele apropiate, dar aflate în situații asemănătoare. Aceasta pentru că, la acea dată, ordinul imperial semnat de Valens, Grațian și Valentinian către propretorul Modestus prevedea două dări pentru *Scythia* și *Moesia* pe unități de iugăre sau capete[1]. Doar ceva

[1] *Cod. Iust.*, XII, 39 (40), 2, a. 377.

mai târziu acestei stări de fapt avea să i se adauge legarea de pământ, repetat întărită și eliminându-se apoi și evitarea sa prin diverse subterfugii de felul patronajului, până când, prin anul 500, Constituția lui Anastasius legaliza transformarea proprietarilor mărunți în coloni[1].

Imaginea oferită de o relatare a lui Procopius[2] pentru vremea lui Iustinian poate înlocui unele concluzii privind etapa în care se afla agricultura provincială în secolul al VI-lea. „Împăratul nu s-a mulțumit — spune autorul — să le dea o siguranță comună prin fortificațiile de pe malurile fluviului, ci le-a mai oferit și una deosebită. El a făcut atât de dese întărituri în sate, încât fiecare ogor avea propria fortificație, ori se afla în apropierea unui loc întărit". Această realitate explică și trecerea spre organizarea legiferată ulterior de Heraclius.

Condițiile naturale ale teritoriului Dobrogei permiteau o mare varietate de preocupări legate de agricultură, de obicei fără vreo preponderență anume, așa cum era și în epoca Principatului. Un caracter predominant cerealier, permițând și un oarecare excedent util exportului, vor fi avut, și în secolele IV–VI, mai ales teritoriul orașului *Callatis*, și, probabil, cel de la *Tropaeum Traiani*, unde nevoia de apă, ca și mai înainte, rămânea o problemă greu de rezolvat.

Numărul mare de vase ceramice pentru păstrarea cerealelor găsite în așezări arată rolul acestor produse în viața locuitorilor. Descoperirea unor cereale carbonizate a dus la identificarea unor specii și soiuri cultivate, uneori împreună, ca de pildă un soi de grâu asociat cu secară (*triticum vulgare* și *secale*, *briza* în limba tracilor), plante de aceeași origine meridională cu grâul, lintea (*lens esculenta*) și orzul. Între cerealele cultivate pe teritoriul Dobrogei, mai importante erau meiul, grâul și orzul, uneori și el în culturi mixte. Este mai greu de spus dacă asolamentul, principiu al agronomiei romane, considerat a fi aplicat mai de mult în Dobrogea romană, se mai practica în regiune. Potrivit tradiției și surselor literare și arheologice, sunt documentate cultivarea cânepei și a inului, existența viticulturii, ca și practicarea pomiculturii și a legumiculturii.

Uneltele agricole descoperite în Dobrogea arată integrarea teritoriului în lumea romană, din punct de vedere al tehnicii agrare. Deja V. Pârvan menționa la *Ulmetum*, printre altele, seceri și coase datând din secolele V–VI. Un depozit de unelte de la *Dinogetia* (secolul al VI-lea) conține câteva seceri și un hârleț, care corespund tipologiei uneltelor agricole romane. Acestui repertoriu i se adaugă două perechi de foarfeci din același depozit de la *Dinogetia*, identice cu alte produse de uz similar din lumea romană, seceri ca cea de la *Histria* (secolul al VI-lea), brăzdare de plug de felul celui de la *Dinogetia*, cosoare de vie de tipul celor din secolul al IV-lea descoperite la *Tropaeum Traiani*.

Pentru creșterea animalelor, așezările de la *Dinogetia* și *Tropaeum Traiani*, în urma analizării probelor osteologice, arată că frecvența mai mare în domeniu continuau să o

[1] *Cod. Iust.*, XI, 48, 19.
[2] *De aed.*, IV, 1, 34–35.

deţină bovinele, urmate de ovicaprine şi porcine. Prin specificul zonei, pescuitul era foarte important pentru o aşezare ca *Dinogetia*, unde crapul, ştiuca şi altele erau de dimensiuni mari, nemaiîntâlnite în epoca contemporană. Consumatori de peşte erau şi locuitorii de la *Tropaeum Traiani*, potrivit urmelor descoperite. Dintre speciile vânate, sigur mai numeroase, datorită întinderii mai mari a pădurilor, mistreţul pare să fi fost cel mai frecvent, urmat de cerb şi căprioară, iepure, castor (mai rar), apoi păsări de baltă şi altele.

Fireşte că aceste ocupaţii trebuie considerate, chiar şi pentru epoca romano-bizantină, când economia evolua sub un control tot mai centralizat, ca dependente, în mare măsură; de poziţia aşezărilor în contextul ecologic. Acesta putea avea o funcţie determinantă pentru o grupare a lor, cu amendamentele fireşti date de modificările geo-ecologice dintre prima jumătate a mileniului I şi sfârşitul lui.

Meşteşugurile. Instituirea sub Constantin I a impozitului pentru meseriaşi şi negustori (*auri lustralis collatio*) a îngreunat activitatea acestora. Dar atât creşterea economică efectivă, cât şi, în paralel, stabilizarea economiei monetare din aceeaşi vreme au contribuit la prosperitatea lor. Parte componentă a vieţii urbane, meseriaşii şi negustorii au evoluat o dată cu oraşele din partea orientală a imperiului, printr-o producţie şi un comerţ în creştere şi în diversificare, adaptabile cerinţelor timpului şi direcţiilor esenţiale pentru comerţul local sau extern. Exemplul îl constituia chiar Constantinopolul care, de la o capitală politică şi administrativă, a ajuns curând şi un centru al producţiei şi al dirijării, al controlului şi al coordonării acesteia. Totodată, necesităţile industriei, de la construcţii şi arme până la producţie artizanală de lux, erau tot mai mult determinate şi de contactele directe cu neamurile barbare de la graniţele imperiului, prin zona de contact şi apoi de pătrundere de la Dunărea de Jos, unde teritoriul Dobrogei reprezenta o punte de legătură vitală. Dacă, de la începutul ultimului secol de înflorire a civilizaţiei romano-bizantine, Anastasius abolea impozitul amintit, măsura aceasta arată nu doar efectul său benefic, stimulator pentru meşteşugari şi negustori, ci şi poziţia social-economică dobândită de aceştia în emiterea deciziei imperiale. În contextul evoluţiei economice generale, nu poate fi omis rolul creştinismului, care, pe măsură ce s-a impus, a determinat modificări de orientare în sensul amplificării sau al anulării unor meserii, aşa încât numai o listă a acestora din secolul al VI-lea ajunge să difere semnificativ faţă de una de la începutul Dominatului. Alcătuirea unui tablou al meseriilor din epoca Diocleţian–Constantin este posibilă prin coroborarea surselor — dintre care prima este Edictul de preţuri al lui Diocleţian — împreună cu datele arheologice din imperiu în general şi din zona balcano-dunăreană în special.

Informaţiile epigrafice privind meşteşugurile din *Scythia Minor* — cele datorate direct izvoarelor literare sunt sărace la acest capitol — înclină cantitativ pentru constructori şi construcţii (peste 50% din totalul inscripţiilor cuprinzând informaţii referitoare la diverse meserii). Fenomenul este explicabil prin activitatea în domeniu aproape neîntreruptă aici în epoca Dominatului, ordinea fiind dată de interesul militar, civil şi urban în genere şi, desigur, de cel religios. Ştirile de acest fel sunt mai numeroase pentru *Tomis*, *Tropaeum Traiani*, *Histria*, *Callatis* şi *Bizone*. Cazul de la *Cius* este unic în felul lui, pentru că

informaţia epigrafică este completată cu detalii tehnice remarcabile din textul lui Themistios, sursele confruntându-se şi completându-se reciproc pentru ceea ce se întâmpla acolo în anul 369, sub domnia lui Valens, inclusiv în situaţia cooperării dintre militari şi civili pentru punerea în operă a unor lucrări de construcţii de interes comun[1].

Împreună cu sursele epigrafice şi literare, evidenţa activităţii constructive remarcate pe cale arheologică arată, pentru viaţa economică locală, varietatea ocupaţiilor şi a specializărilor în domeniu, de la proiect la finisarea ultimelor detalii. Este de consemnat existenţa unor meseriaşi specializaţi, anume aduşi ori locali, ca: arhitecţi, constructori, antreprenori, diverse categorii de pietrari prelucrând marmura de import sau mai ales calcarul local, exploatat din cariere ca acelea identificate la Cernavoda şi Deleni. Totodată, construcţiile romane târzii aveau nevoie de cantităţi mari de cărămizi şi ţigle, iar această producţie se constată pe cale arheologică şi este confirmată ca activitate specifică prin numărul de aproape 30 de cuptoare identificate în Dobrogea pentru astfel de materiale de construcţie, majoritatea cu statut militar. Acestor necesităţi li se adăuga mâna de lucru şi producţia unor meseriaşi în lemnărie şi a celor specializaţi în arta mozaicului, a zugrăvitului şi a picturii.

O coordonată foarte importantă şi bine documentată a activităţii meşteşugăreşti provinciale o reprezintă producţia ceramică. Pe plan local se producea în special ceramică de uz comun: unele castroane şi străchini, oale şi căni, capace, chiupuri, opaiţe, proiectilele de uz militar (de la praştie la baliste) şi, probabil, unele amfore. Dar majoritatea acestora din urmă făcea obiectul importurilor, ca ambalaje tipizate ale unor produse sosite pe cale navală. Superioritatea greco-romană şi romano-bizantină s-a impus prin calitate, varietate de forme şi tehnologie, făcând să dispară până în cursul secolului al IV-lea vasele de tradiţie getică de uz comun, care în secolele II–III încă se mai lucrau şi erau folosite. Producţia locală se supune în secolele IV–VI tipizării formale şi specializării uzuale caracteristice pretutindeni în imperiu. Se manifestă, totodată, în intervale relativ limitate de timp, o producţie minoră ca volum, specifică unor populaţii alogene, mai întâi de sorginte gotică, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, iar mai apoi de origine sau/şi influenţă slavă, către sfârşitul secolului al VI-lea. O caracteristică generală în imperiu în secolele V–VI şi care nu putea lipsi nici din mediul provincial de la Dunărea de Jos este imprimarea, incizarea ori vopsirea unor simboluri şi/sau a unor inscripţii creştine pe ceramică, în condiţiile menţinerii şi circulaţiei imaginilor păgâne tradiţionale şi a inscripţionării unor îndemnuri epicureice. Trebuie remarcat rolul artizanilor ceramişti în vehicularea creştinismului în provincie şi în afara ei, fapt important pentru evoluţia societăţii locale şi a teritoriilor înconjurătoare, unde astfel de produse ajungeau chiar foarte departe dincolo de limes. În sfârşit, decăderea vieţii urbane, între finele secolului al VI-lea şi începutul celui următor, a dus la scăderea calităţii şi a cantităţii producţiei ceramice, care, în ultimii ani ai perioadei, se rezumă la imitarea unor forme romano-bizantine uzuale într-o tehnică inferioară.

[1] Themistios, *Or.*, X, 136D–138B; *IGLR*, 233.

În domeniul extragerii și al prelucrării metalelor, fierul ocupa locul cel mai important. Descoperirile arheologice indică existența unor exploatări de interes local în sudul și în nordul Dobrogei, dar, mai ales, prelucrarea lupelor de fier obținute în cuptoare de redus minereul (extras local în cantități relativ mici), în ateliere specializate din *Histria, Dinogetia, Tropaeum Traiani*, *Ulmetum* și altele. Sigur că astfel de ateliere existau în majoritatea așezărilor mari sau mici din regiune, după cum arată inventarul obiectelor de fier, deosebit de bogat și de variat. Aici se impune însă o anume prudență, în funcție de criteriile de selecție între producția locală și importuri, cum ar fi acela, foarte important, al monopolului statului asupra producției de armament, monopol care elimină dintr-o dată marea majoritate a armelor descoperite în Dobrogea. În același sens, unele depozite de obiecte din fier de uz comun arată că și ele puteau face obiectul unor importuri, fapt care nu exclude însă importanța producției locale sus-menționate, în special pentru cererea fiecărui teritoriu provincial în parte, și, de asemenea, pentru mediul extraprovincial.

Parțial, criteriile menționate rămân valabile și pentru metalele neferoase, care și ele sunt copios reprezentate printr-o mare diversitate de obiecte, dintre care unele erau produse pe loc, dovezi în acest sens existând la *Histria, Tropaeum Traiani, Dinogetia* etc., pentru piese de folosință comună din bronz. De altfel, în Dobrogea extragerea cuprului era posibilă și în antichitatea târzie, grație unor resurse naturale existente și identificate, iar producția unor obiecte din cupru și bronz, atestată în câteva centre urbane, pare să fi fost mai mare decât nevoia de pe piața locală. Dovada o constituie unele piese și chiar tipare pentru producerea lor, analoge sau identice cu acelea fabricate în mediul provincial, piese care se regăsesc până departe în teritoriile din stânga Dunării. Cât privește metalele prețioase, în condițiile unui control de stat tot mai strâns, al prelucrării lor, pe de o parte, ale înregistrării în Dobrogea a unor numeroase obiecte din aur și argint (bijuterii, obiecte de cult), pe de alta, se poate vorbi despre o predominanță a importurilor în domeniu, mai ales către finele secolului al IV-lea, când s-a constatat rărirea considerabilă a orfevrierilor.

Descoperirile de obiecte din sticlă din Dobrogea romano-bizantină sunt foarte numeroase, dar centre efective de producție a sticlei (cu excepția, doar presupusă, a orașului *Tomis*) nu au fost identificate, lucru cu atât mai dificil în condițiile unei tipizări aproape generale în imperiu a produselor finite și ale unor analize încă neconcludente. Iar dacă unele indicii arheologice ale prelucrării sticlei nu lipsesc, ca la *Tomis* și *Tropaeum Traiani*, acestea explică nu fabricarea ci doar prelucrarea în centrele locale a pastei de sticlă aduse din ateliere specializate din imperiu, în cazul Dobrogei romane târzii, cel mai probabil din Orient.

Cu atestări directe sau indirecte, lista preocupărilor meșteșugărești se completează cu producția specifică brutăriilor (*pistoria*), prelucrarea fibrelor și a firelor vegetale și animale, lemnăria și tâmplăria, prelucrarea pieilor, a blănurilor, a osului și a cornului etc. O varietate mare de preocupări meșteșugărești s-a putut observa și în centre urbane mai mici, ca *Dinogetia*, dar dependente economic de mediul natural înconjurător și de resursele lui, de rostul lor ca puncte de schimb și de comerț.

Diversificarea în domeniul meșteșugurilor a înregistrat o creștere importantă în epoca romană târzie, fapt remarcat, cu unele nuanțe specifice, și pe teritoriul Dobrogei. S-a constatat că un rol însemnat în evoluția acestora l-au avut, în zona litoralului vest-pontic și chiar spre interior, numeroși emigranți din aria orientală a imperiului, care au adus cu ei talent și experiență. În paralel, militarizarea intensă a acestei regiuni de graniță a influențat producția locală prin diversificarea și prin specializarea meșteșugurilor, în cadrul fiecărei așezări sau pe anumite zone. Specializarea regională mai largă cedează, mai ales în domenii de interes imediat, specializărilor și diversificărilor locale. Este ceea ce, pe plan economic, pare să corespundă unei tendințe centrifuge a colectivităților militaro-agrare și meșteșugărești, opuse strădaniei centralizatoare permanente a imperiului. La aceste fenomene se adaugă — intrând treptat în viața obișnuită, dar nu fără dificultăți și modificări specifice — creștinismul care, nu numai că influențează activitatea meseriașilor și a artizanilor, dar ei înșiși îi devin purtători și îl vehiculează în provincie și în afara ei. Iar fondul pe care se produc aceste fenomene este acela al unei populații în mare parte romanizate. Dar revirimentul elenismului din secolele V–VI, venit mai ales din Asia Mică, a avut un rol important, dovadă fiind existența bilingvismului spre sfârșitul perioadei. În fine, creșterea specializării și a diversificării meseriilor, precum și tipizarea produselor nu împiedică o scădere treptată a calității în toate domeniile. Cauza aparține atât factorului extern — atacuri și influențe barbare — cât și celui intern, reprezentat prin transformarea economiei imperiului și a mediului provincial.

Organizarea financiară și comerțul. Reorganizarea economiei bănești, a schimbului și a transportului în cadrul noii consolidări a imperiului în epoca Dominatului a contribuit substanțial la avântul deosebit al circulației de bunuri, care a ajuns atunci la un nivel neatins în epoca Principatului, atât pe plan local, cât și între imperiu și în exteriorul acestuia. Deși controlul centralizat al comerțului, al transportului și al mijloacelor de schimb impunea o anumită uniformizare într-o serie de domenii ale producției, deosebirile regionale au rămas și chiar s-au adâncit, în funcție de resurse, de specializări și de specificul zonal, de factori economici, dar și politici. Din acest punct de vedere poate fi urmărită și evoluția comerțului și a finanțelor unei provincii limitrofe ca *Scythia*, care reprezenta, împreună cu o mare parte din *Moesia Secunda*, unul dintre contactele directe ale imperiului cu lumea exterioară și cu atacurile barbare. De la centrele destinate dirijării și controlului finanțelor și comerțului (prefecții pretoriului, *sacrae largitiones* și *res privata*) până la viața comercială efectivă a unei provincii, din care făceau parte și schimburile locale, este un drum încă greu de reconstituit. Sursele scrise și arheologice au dat posibilitatea recompunerii unui tablou general, din care fac parte *cursus publicus* (transportul în țară), separat de transportul privat prevăzut de Edictul lui Dioclețian privind prețurile împreună cu obiectele acestora, târguri de schimb locale și categoriile de negustori specializați, nelipsind nici informații privind direct dioceza *Thraciei*. Oricum, *Notitia Dignitatum*[1]

[1] *Or.*, XIII, 4–8.

precizează clar pentru secolul al IV-lea organizarea în sistemul subordonării directe, de la capitală la dioceză și de acolo la provincii, a finanțelor și a comerțului (mai precis a vămilor), în care se încadrau și provinciile de la Dunărea de Jos. Chiar dacă, în toată epoca Dominatului, se înregistrează, potrivit surselor, destul de multe încălcări ale unor reguli și măsuri de ordin restrictiv, ca acelea din timpul lui Valens, ordinea a fost urmărită conform acelorași prevederi până în secolul al VI-lea. Așa se explică prezența la *Dinogetia* a unei balanțe de bronz purtând inscripția constantinopolitană cu numele prefectului Gerontius din timpul lui Iustinian, ponduri din sticlă ori din bronz din aceeași vreme, diverse mărci specifice pe obiectele de metal prețios, toate având însemnele verificării în capitala imperiului.

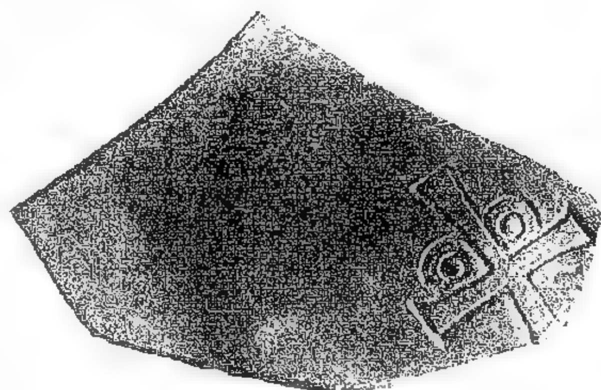

Fig. 63 Tomis – Ceramică stampată cu motive creștine.

Luând în considerație toate sursele existente și sistematizându-le, se poate ajunge la o ierarhie a relațiilor comerciale pe care teritoriul Dobrogei le întreținea în epoca Dominatului. Această cuprindere este bogat documentată și însumează, în ordinea de mai jos, mai mult decât întreg spațiul din jurul Mediteranei, Constantinopolul împreună cu Grecia, bazinul Mării Egee și coasta de vest a Asiei Mici, apoi interiorul Asiei Mici inclusiv Siria, Egiptul și Africa de Nord, o parte a Occidentului, aflat în scădere treptată de interes economic, zonele învecinate ale imperiului, pentru care o cale de circulație importantă o reprezenta, în amonte, Dunărea și, de o mare importanță pentru regiune, teritoriile din *barbaricum* aflate în stânga Dunării de Jos. S-au putut determina, de asemenea, importurile preponderente care ajungeau în regiune, precum și influența acestora asupra producției locale, incluse fiind la acest capitol ceramica, produsele din fier și din metale neferoase, sticla și produsele din sticlă, marmura și, mai ales, piesele lucrate din acest material, îmbrăcămintea venită din centrele specializate împreună cu accesoriile tipice (fibule, catarame, aplice) etc. În privința relațiilor cu barbarii, situație în care, mai ales pentru secolul al IV-lea, informațiile sunt prezente chiar până la detalii, provinciile de la Dunărea de Jos aveau mai curând un rol de tranzit al mărfurilor.

Circulația monetară și sigiliile. Caracteristic pentru intervalul cuprins între secolele IV și VII este faptul că, la baza circulației mărfurilor din și în teritoriul Dobrogei a stat, în ansamblu, economia bănească. Evolutiv, se constată impunerea treptată a monedei constantinopolitane, care a ajuns la circa 50% doar în a doua jumătate a secolului al IV-lea, fără a mai crește semnificativ în secolele următoare. Coeficientului scăzut al circulației monetare din ultimele circa trei sferturi ale secolului al V-lea, datorat evenimentelor cunoscute din regiune, i-a urmat o revigorare evidentă a acesteia mai ales în secolul al VI-lea. Către sfârșitul aceluiași secol și în primele decenii ale celui următor se constată o decădere a economiei bănești, cu unele deosebiri între așezările mai bine cercetate. Situația generală rămâne însă aceeași: căderea acestei forme de schimb, căreia îi lua locul o economie naturală, una dintre premisele acestei schimbări fiind, pe lângă invaziile avaro-slave, însăși imposibilitatea controlului bizantin atât de bine organizat anterior. Lipsa unui astfel de control este probată, spre exemplu, de inexistența într-un punct comercial, atât de bogat documentat anterior în sigilii comerciale, ca acela de la *Sucidava* (Izvoarele, fost Pârjoaia), a unor asemenea piese databile în a doua jumătate a secolului al VII-lea.

În domeniul circulației monetare s-a observat o creștere a pătrunderii în Dobrogea a monedelor provenind din ateliere balcanice și orientale, acestea jucând un rol tot mai important în detrimentul monedelor apusene, care dispar treptat de pe piață încă din cursul secolului al IV-lea, ca semn al diminuării schimburilor cu aceste din urmă zone ale imperiului. Potrivit statisticilor întocmite pe baza descoperirilor monetare din centre ca *Tomis*, *Histria*, *Halmyris*, *Dinogetia*, *Tropaeum Traiani*, s-a constatat că în secolul al VI-lea — pentru primele trei cu unele prelungiri la începutul secolului al VII-lea — ordinea pe monetării a provenienței monedelor este, cu unele deosebiri nesemnificative, apropiată de ceea ce se întâmpla în același timp într-un oraș ca Atena. Se observă impunerea pe piața provincială a monedei constantinopolitane și răsăritene în aceeași măsură cu partea cea mai mare a Peninsulei Balcanice. Fenomenul este documentat în același sens și prin studiul sigiliilor, mai cu seamă comerciale, descoperite la *Tomis*, *Noviodunum*, *Sucidava* etc. Așadar, caracteristica principală a epocii rămâne, pentru aria Dunării de Jos, orientarea către Constantinopol, Grecia și bazinul Mării Egee.

Căile de comunicație. Primul secol al epocii Dominatului este cel mai bogat în informații directe privind refacerea rețelei rutiere de la Dunărea de Jos. Cele două drumuri principale din zona dobrogeană, cel al limesului dunărean și cel al litoralului, care căpătase o funcție similară de mai multă vreme, se pot reconstitui relativ ușor, după *Itinerarium Antonini*, cu distanțele în general verificabile între așezări, majoritatea acestora fiind deja identificate în teren. Adăugând informațiile din *Notitia Dignitatum*, imaginea celor două căi rutiere se completează cu o serie de stațiuni, precum și cu trupele aflate în garnizoană în fiecare fortificație, așa cum s-a arătat în prezentarea privind organizarea militară. Prin urmare, drumul roman croit încă din secolul I p.Chr., care venea dinspre apus prin *Oescus* și *Transmarisca*, trecea pe la *Durostorum*, urmând Dunărea în aval pe la *Cimbrianae*, *Sucidava* și *Altinum*, intra în provincia *Scythia* la *Sacidava* și continua pe la *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Cius*, *Beroe*, *Troesmis*, *Arrubium*, *Dinogetia*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Salsovia*, *Halmyris*, probabil *Vallis Domitiana* și *Ad Stoma*, iar de aici urma lacurile și litoralul pe la *Ad Salices*, *Argamum*, *Histria*, *Tomis*, *Callatis*, *Timogitia*, *Dionysopolis*, trecând în *Moesia Secunda* la *Odessos*. Noutatea relativă a drumului central dobrogean orientat nord-sud, paralel cu limesul dunărean și maritim și întâlnindu-l pe cel dintâi la

Noviodunum (și *Aegyssus* printr-un drum secundar), nu apare încă în cele două izvoare sus-menționate. Reconstituirea traseului său se bazează pe informații existente la diverși autori din secolele IV–VI și chiar mai târzii, dar toți aceștia nu-i acordă o atenție specială, el fiind deja o realitate cunoscută și firească în acel timp. Abia pe la începutul domniei lui Iustinian, ordinea în care Hierocles (*Synecdemos*) așeza orașele din regiune sugerează drumurile pe care acestea se aflau, inclusiv cel menționat. Astfel, de-a lungul Dunării de Jos se înșirau, în aval pe limes, după *Oescus* și *Novae*: *Durostorum*, *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Halmyris*. Potrivit ordinii, se remarcă din nou în provincia *Scythia* drumul litoralului de la *Dionysopolis* la *Histria* prin *Tomis*, apoi un drum interior, marcat și de un stâlp militar de la Miriștea din timpul lui Valens, între *Tomis* și *Zaldapa*, care confirmă ordinea dată de Ghidul de călătorie al lui Hierocles. Venind dinspre *Marcianopolis*, drumul interior trecea prin *Tropaeum Traiani*, de unde varianta centrală mai veche prin *Ulmetum* și *Libida* pare evitată, autorul antic revenind pe Dunăre de la *Axiopolis* în aval. Întrucât și în lista episcopatelor, restituită în secolul al XIX-lea de către Carl de Boor, se folosește o ordine logică, un traseu pe limes, litoral și median, se recunoaște și acolo din nou succesiunea *Zaldapa–Tropaeum Traiani*, dinspre *Odessos–Marcianopolis* către nord. Mărturiile cele mai directe sunt, desigur, stâlpii miliari, care pentru epoca și regiunea avute aici în vedere ajung la un număr de aproape 20 și, împreună cu sursele literare și alte informații, mai ales arheologice și aerofotografice, au permis reconstituirea și cartarea rețelei rutiere de pe teritoriul Dobrogei. Această rețea, căreia i se adaugă cea navală (vezi *infra*), făcea parte integrantă dintr-un sistem care traversa teritoriul Dobrogei prin încrucișarea a două axe cardinale de circulație. Cu alte cuvinte, în această perioadă continuau să funcționeze, de-a lungul fluviului, calea est-vest și, pe la răsărit de Carpați, calea nord-sud, ambele controlate în epoca Dominatului și mai târziu de Constantinopol pentru legăturile dintre Europa și Asia și, respectiv, dintre regiunile nordice și cele mediteraneene, europene sau asiatice și nord-africane.

Se completează, deci, o rețea rutieră care o continua și o dezvolta pe cea reconcepută în epoca Principatului și al cărei rol militar era completat de cel comercial, de comunicație și de legături umane. Prin tradiția greco-romană adăugată celei autohtone și prin interesele evocate anterior, această rețea se sprijinea pe navigație, deosebit de intensă în epoca romano-bizantină. Pe lângă avantajele economice și practice, această rută era mai sigură față de abilitățile reduse ale barbarilor în domeniul navigației, fapt evocat de altfel de mai multe surse contemporane. În acest sens, un exemplu dintre cele mai sugestive rămâne traseul urmat, în acord cu bizantinii, prin anul 573 de avarii lui Baian, relatat de Menander Protector. Astfel, se arată că, pe lângă folosirea rutei antice dinspre *Singidunum* până în zona Dobrogei, traversările Dunării de către trupele haganului, tocmite pentru a interveni împotriva slavilor, ar fi fost greu de împlinit fără sprijinul flotei romane. Cumulând informațiile existente, apare clar că superioritatea imperiului s-a manifestat, în domeniul navigației, în vestul pontic și pe Dunăre, în toată epoca Dominatului și chiar în momentele cele mai critice, inclusiv după căderea limesului și abandonarea militaro-administrativă a provinciilor de la Dunărea de Jos. Oricum, între secolele al IV-lea și al VII-lea, calea

navală a rămas una din cele mai importante pentru circulația mărfurilor (transporturi militare, de comerț sau de subsidii), fără a neglija relațiile firești interumane, cu evoluția spirituală specifică vremii. Există dovezi că aceste căi au fost folosite și în secolele următoare, circulația navală bizantină din secolele X–XII nefăcând decât să reia și să amplifice o activitate binecunoscută de secole navigatorilor din imperiu.

Capitolul V

CATEGORII SOCIALE

Istoriografia modernă și contemporană privind antichitatea târzie a arătat, cu mijloace teoretice diferite, uneori chiar contradictorii, conștiința importanței Imperiului roman de Răsărit ca structură social-economică în trecerea către evul mediu. Ca epocă istorică, perioada dintre prima formă a Tetrahiei și prima jumătate a secolului al VII-lea întrunește acordul aproape unanim în lucrările de specialitate, de la Gh.I. Brătianu și E. Stein până la A. Demandt și alții. Primul dintre cei citați considera, în 1938, că acea structură și epocă era „un imperiu roman pătruns de influențe și de concepții orientale și mai păstrând caracterul și aspirațiile unei puteri universale". În concepția autorului „în criza civilizației antice, economia dirijată a imperiului târziu s-a menținut în provinciile în care viața urbană și activitatea industrială nu au dispărut după criza din secolul al III-lea; ea a eșuat acolo unde reîntoarcerea la viața rurală a marcat triumful agriculturii și al creșterii animalelor".[1] Or, teritoriul Dobrogei a mai rămas încă în situația acelor provincii din prima categorie amintită, până la sfârșitul secolului al VI-lea inclusiv, cu puține excepții urbane mai târzii, după cum s-a văzut ceva mai sus.

Populația de la Dunărea de Jos, în cea mai mare parte romanizată sau în curs de romanizare și, mai ales în zona litorală, grecofonă și bilingvă, era integrată în sistemul social complex al imperiului, unde, în ansamblu, erau avute în vedere două categorii sociale mari: *honestiores* și *humiliores*, adică cei de sus și cei de jos, acestora adăugându-li-se pe ultima treaptă, dar cu pondere în scădere, sclavii. În privința acestora din urmă, însăși gândirea politică a antichității târzii observa rentabilitatea lor tot mai scăzută și decăderea pe plan economic a muncii pe care ei o prestau. Menținerea, în epoca Dominatului, a unei oarecari ponderi a muncii sclavilor din această zonă de limes depindea mai degrabă de condițiile specifice decât de evoluția socială de aici și din imperiu, care aveau o direcție opusă. Așa, de pildă, se constată că mulți sclavi erau, ca urmare directă a conflictelor din secolul al IV-lea cu goții, de această origine, aceștia fiind vânduți mai departe în imperiu, mai cu seamă în provinciile răsăritene. Totuși, încă de la sfârșitul aceluiași secol, urmându-se un obicei mai vechi, prizonierii de război erau și ei tot mai

[1] G.I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris–București, 1938, p. 35 și 156.

mult transformați în coloni, iar de la începutul secolului al V-lea sursele literare atestă o scădere aproape totală a cererii de sclavi pe piața din imperiu.

Știrile directe în legătură cu evoluția poziției sociale a sclavilor din aria dobrogeană sunt departe de a fi explicite ori semnificative. Rezultă totuși, din alte informații, că în această perioadă era marcată progresiv tendința de fixare a lor în locurile unde lucrau, paralel cu aceea a tratamentului lor în calitate de coloni, a căror pondere era în creștere. În această privință este semnificativă decizia lui Constantin I referitoare la Macedonia pentru înscrierea în cens a sclavilor, concomitent cu fixarea lor în limitele granițelor provinciei în care se aflau[1]. Atare măsură pare a fi prima de acest fel pentru teritoriile balcanice, după care măsuri similare s-au luat și în alte provincii, pentru ca sub Theodosius, Arcadius și Honorius să se recomande pentru coloni un tratament „ca al sclavilor"[2]. La începutul secolului al V-lea prețul sclavilor a scăzut la zero. Ulterior, în timpul invaziilor hunice, se constată, în general, poziția socială mult ameliorată a sclavilor din comunitățile urbane, dar cu privire la Dobrogea știrile sunt ca și inexistente. Trebuie însă remarcat că, în mediul urban, sclavii beneficiau deja de o situație privilegiată, pentru că încă înaintea epocii Dominatului o serie întreagă de meseriași ori de funcționari ai oficiilor civile sau militare depășise așa-numitul statut social servil. Fenomenul era, desigur, valabil și pentru teritoriul Dobrogei romano-bizantine.

Cum era de așteptat, datorită poziției sociale și materiale totodată, informațiile privind populația liberă — plebei, curiali, senatori, personal administrativ și alți funcționari, militari (mai ales ofițeri și subofițeri) și cler — sunt ceva mai numeroase, permițând o anume înseriere pentru regiune. Un strat important și numeros al populației urbane îl constituia plebea (*infima* și *ima*), despre care informațiile regionale concrete sunt conturate destul de vag. În general, meșteșugarii, artizanii, negustorii sunt de considerat ca aparținând acestor straturi de jos ale populației libere, lor adăugându-li-se micii agricultori din zone sub- și extraurbane. Asemenea categorii aveau colegiile lor proprii și, dacă la început, ca și în epoca Principatului, erau lipsite de drepturi politice, ele aveau să acceadă treptat în curii, în funcție de creșterea forței lor economice. Cât privește unele tulburări datorate anumitor interese de grup atribuite plebeilor, desfășurate mai ales pe un fond combinat (social, religios și politic), este evident că, în puținele cazuri cunoscute, ele i-au avut pe aceștia printre participanți, fie și majoritari, fără ca ei să fi reprezentat forța unică a evenimentelor respective. Astfel, reluând o relatare a lui Sozomenos privitoare la revolta antiariană de la *Tomis* (împăratul Valens fiind arian), nu rezultă clar din text o componentă exclusiv plebeiană a mulțimii răsculate, care se alăturase episcopului Bretanion sau Vetranion, unul dintre primii episcopi identificați nominal ai orașului. De adăugat despre aceiași plebei că, potrivit surselor existente, ei erau însărcinați, mai ales prin intermediul colegiilor corespunzătoare, cu diverse *munera sordida et extraordinaria*, date mai târziu și curialilor, ca întreținerea drumurilor, construcții de interes comun, mai ales la zidurile

[1] *Cod. Iust.*, 11, 3, 2.
[2] *Ibidem*, 11, 52, 1.

fortificațiilor și la lucrări auxiliare ale acestora etc. Astfel de *munera* sunt înregistrate la *Cius*, *Tomis*, *Tropaeum Traiani*, din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea inclusiv.

Condițiile evoluției interne a imperiului au dus la conturarea, sub forma unei categorii sociale, a grupării curialilor, pe care i-a unit conștiința comună a propriului statut. Potrivit proprietăților deținute și a veniturilor lor, curialii reprezentau stratul superior al populației urbane libere, aparținând, după cens, proprietarilor mijlocii. Prin legile ce le reglementau existența, conținând, între altele, condiția ereditară, limita minimală de 25 de iugăre[1], obligativitatea extinsă treptat pentru taxa *aurum coronarium*, direct proporțională cu proprietatea, curialii aveau o libertate de mișcare limitată. Apăsarea controlului statal și al obligațiilor — de notat că ei erau supuși în calitate de proprietari funciari și impozitului *capitatio iugatio* — a dus chiar la tendința, des remarcată, de evaziune din cadrul categoriei, mai ales din a doua jumătate a secolului al IV-lea. În acest sens trebuie relevată dispoziția din anul 386[2], care le cerea curialilor din *Moesia* și *Dacia* să se înapoieze la posturile lor. Chiar dacă pentru *Scythia* știrile directe lipsesc, este mai mult decât probabil că fenomenul s-a produs și aici, unde, ca și în alte părți din Imperiul de răsărit, locul unor membri ai curiei era luat de anumiți meșteșugari și negustori. Aceste din urmă categorii erau favorizate, pe de o parte, de o decădere a proprietăților curialilor, iar pe de alta de înviorarea comerțului și a meșteșugurilor în mediul urban, la ambele procese contribuind și schimbarea generală de mediu social-economic, petrecută prin stabilirea masivă a goților în imperiu. Majoritatea elementelor care au contribuit la agravarea situației curialilor a fost observată mai cu seamă pornind de la cele 192 de dispoziții rânduite în *Codex Theodosianus*, la rubrica *De decurionibus*. Pornind de aici și de la alte surse, Gh.I. Brătianu, în 1936, aprecia că „etatismul împăraților din secolul al IV-lea, ostil oricărei inițiative de emancipare, care pretinde că prevede și reglementează totul, nu putea tolera diversitatea și motivațiile municipale ale Imperiului Timpuriu"[3]. Decăderea curiei a făcut necesară totuși protejarea ei, prima dispoziție în acest sens fiind reprezentată de instituirea unui *defensor plebis* sau *civitatis* prin constituția din anul 364, după care celelalte măsuri, luate începând cu Honorius, marchează pătrunderea treptat legiferată a episcopatelor în conducerea orașelor și a teritoriilor acestora. Pe de altă parte, însăși paralela ce se poate face între confuzia terminologică de la autorii din secolele V–VII pentru *civitas*, *castra*, *oppidum*, *castellum* (situația este aceeași pentru corespondentele acestora în limba greacă) și starea instituțiilor ce le guvernau exprimă ca atare pierderea autonomiei și decăderea acestora din urmă. Pentru Dobrogea, expresia epigrafică a acestei decadențe este semnificativă prin însăși tăcerea documentelor în a doua jumătate a epocii Dominatului. Astfel, la *Tomis*, la începuturile Tetrarhiei, „sfatul și poporul tomitanilor" semnau o dedicație împăratului și, cam tot atunci, doi preoți din *Callatis* invocau conducerea tradițională a orașului într-o altă dedicație oficială. Din nou la *Tomis*, probabil sub Constantin, curiile

[1] *Cod. Theod.*, XII, 1, 33, a. 342.
[2] *Ibidem*, I, 32, 5.
[3] G.I. Brătianu, *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris–București, 1936, p. 35–36.

mulțumeau autorităților pentru ușurarea sarcinilor. Apoi, abia la limita secolelor V–VI mai apare în capitală un *principalis* pe nume Marcus, când această categorie forma deja un cerc restrâns, ce pare să fi deținut controlul *de facto* al administrației, uzurpând încă din secolele IV–V atribuțiile curiei[1]. Deoarece ultimele referiri legislative la această categorie de curiali se întâlnesc în *Codex Theodosianus*, este mai probabil că și acel Marcus, pomenit în inscripție ca fost cândva *principalis*, să fi funcționat nu mai târziu de secolul al V-lea, ulterior titulatura nemaiapărând. Oricum, în *Scythia*, Marcus este ultimul *principalis* cunoscut până acum și totodată al doilea, după numitul Nepotianus, identificat în secolul al IV-lea în nord-estul Dobrogei. Confirmând evoluția cronologică a curiilor, lista informațiilor se completează cu un fost *decurio*, pe nume Campanus, atestat la *Histria* pe la finele secolului al III-lea, relativ contemporanul său Aurelius Exuperatus, *decurio civitatis Histriae* și cu Flavius Germanus, *decurio municipii* cam în aceeași vreme la *Tropaeum Traiani*.

Date directe privindu-i pe senatorii din provincia *Scythia* nu există, dar, în măsura în care aceștia erau și proprietari funciari proeminenți, sediile lor nu se mai aflau, cum s-a precizat mai sus, în *villae*, decât până către sfârșitul secolului al IV-lea. Ulterior, cel puțin în această margine de imperiu, marii proprietari de pământuri, atâția cât vor mai fi rămas, senatori sau curiali îmbogățiți care le-au luat locul, se aflau mai degrabă în centrele urbane fortificate unde erau în mai mare siguranță și nu în teritoriile acestora. Nu trebuie pierdut din vedere nici caracterul special al acestei zone limitrofe, unde însăși judecarea structurii sociale se conturează în mare parte diferit de cea considerată valabilă pentru istoria globală a imperiului. Astfel, este de presupus chiar o scădere treptată a numărului de așa-numiți mari proprietari de terenuri agricole, a căror poziție tocmai a fost evocată, printre altele prin creșterea evidentă a ponderii *limitaneilor*, soldați-agricultori, categorie extrem de importantă pentru viața regiunii. Sediul acestora se afla mai cu seamă în centrele fortificate de pe limesul dunărean, ei fiind prezenți concomitent în interiorul Dobrogei și pe litoral, atâta vreme cât se constată o dublare a limesului și o refortificare a Pontului Stâng. Pe lângă această categorie numeroasă, trebuie avuți în vedere și diverșii funcționari, financiari și de administrație, vârfurile militare de diferite grade, reprezentanții, tot mai mulți și tot mai bine organizați ierarhic, ai clerului. Dintre funcționarii administrativi superiori care vor fi existat în Dobrogea, foarte puțini sunt identificați anume, ca de pildă Valerius Felix, *princeps officii praesidis* de la *Tomis*, oraș care, fiind capitală de provincie, trebuia să fie o *civitas praesidalis*[2]. În schimb, rolul deosebit al armatei și al clerului este foarte bine ilustrat prin inscripțiile dobrogene, chiar fără a mai lua în calcul informația literară. Inscripțiile înregistrează un număr mare de militari — cei mai numeroși în prosopografia epigrafică a provinciei — și destul de mulți reprezentanți ai clerului creștin, suma acestora din urmă situându-i în a doua poziție după militari. În inscripții sunt amintiți de opt ori comandanți ai provinciei *Scythia*, mai ales din secolul al IV-lea

[1] *IGLR* 1, 4, 36, 85 = *MPR* 17.
[2] *IGLR* 3 și 5.

și din cel următor, ultimul comandant cunoscut pe această cale fiind la limita secolelor V–VI. Acești *duces* erau *viri perfectissimi* în secolul al IV-lea până la Valens, pentru ca apoi să apară sub titulatura de *viri clarissimi*, epitetul de *spectabiles* fiind specific mai mult pentru secolul al V-lea. Concluzia rămâne provizorie, dar se observă oricum o creștere treptată în documentele din secolele IV–VI a rangului în care erau considerați, prin epitete specifice, comandanții militari ai provinciilor și apoi — când apar cu titulatura dublă de *dux* și *comes* — ai unor unități teritoriale care, mai mari sau mai mici, nu se mai suprapuneau întocmai limitelor administrative provinciale. Ofițerii și alte categorii de militari apar des în inscripții (peste 30 în Dobrogea), dovedind și pe această cale importanța și poziția lor socială în provincie, atât pe limes cât și în interior. Referitor la titlurile clericale, ele devin mai numeroase în ultima etapă a epocii Dominatului, când de fapt și numărul inscripțiilor creștine ajunge predominant. De altfel, dintre cei unsprezece episcopi cunoscuți în provincia *Scythia*, doar trei au funcționat în secolul al IV-lea. Lista lor acoperă perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al III-lea și secolul al VI-lea, când intervenise, probabil de la Anastasius, o ierarhie care în alte părți ale imperiului nu era nouă și potrivit căreia episcopului metropolitan cu sediul în capitala provinciei îi erau subordonați episcopii din centrele urbane recunoscute ca episcopate (14–15 în *Scythia Minor*). Rămânând tot la organizarea bisericească, sunt cunoscuți între categoriile inferioare ale acestora un „cititor" (*lector*, gr. ἀναγνώστης), care de obicei avea poziția analogă unui ajutor de diacon, un diacon și un administrator al unei basilici importante din *Tomis*. Tot acolo sunt atestați epigrafic între secolele IV și VI câțiva preoți, numiți *presbyteri* (gr. ἱερεῖς), precum și un vicar de *Odessos*, a cărui titulatură corespundea unei tradiții civile, dar care putea fi asimilată pentru secolul al VI-lea unei funcții eclesiastice. În sfârșit, mai sunt de menționat, pentru viața creștinătății de pe teritoriul Dobrogei, așa-numiții călugări sciți, a căror importanță notată de izvoare și de exegeții acestora începe a se confirma și pe cale arheologică, prin descoperirea mănăstirii din aceeași vreme de lângă Slava Rusă (jud. Tulcea), unică până acum pentru acea epocă pe teritoriul țării noastre. Se cuvine subliniată aici funcția socială foarte importantă a unor asemenea organisme vii din mediul roman târziu, pentru că atari comunități urmăreau atunci preceptele deja consacrate ale unor Părinți ai bisericii creștine, ca Vasile cel Mare și alții.

Privind evoluția socială a teritoriului Dobrogei în epoca Dominatului se constată că, pe fondul erodării pozițiilor aristocrației tradiționale și al sărăcirii treptate a curialilor, a crescut pentru un timp rolul economic și social al meșteșugarilor și al negustorilor, o bună parte din plebei pătrunzând în conducerea urbană. Creșterea numărului de sclavi, datorată mai ales împrejurărilor specifice din secolul al IV-lea, nu a dus la consolidarea sistemului de lucru bazat pe munca acestora, procesul lui de dispariție urmându-și cursul început cu mult timp înainte. Pe de altă parte, se remarcă importanța crescândă a militarilor, a funcționarilor și a clerului, pentru ultima categorie mai ales în secolele V–VI, când membrii lor vor dobândi poziții tot mai importante, cu tendința de control asupra celorlalte două și chiar de însușire a unor atribuții administrative și militare. Paralel, se petreceau alte fenomene cu implicații social-economice deloc neglijabile: mai întâi,

creșterea importanței limitaneilor ca agricultori și ca osteni, ei devenind factori esențiali pentru apărare și producția agrară deopotrivă; apoi, apropierea reciprocă dintre militari și funcționarii civili, ca organizare și aspect și prin contrast cu separarea legiferată la începutul epocii Dominatului.

La acest cadru mai larg al situației sociale din imperiu și din mediul provincial mai trebuie adăugate unele detalii deduse din sursele literare și epigrafice, întregindu-se astfel imaginea situației de pe teritoriul Dobrogei între secolele al IV-lea și al VI-lea. Așa de pildă, de la Anonymus Valesii aflăm că, prin anul 334, sclavii sarmaților, populații aflate la nordul Dunării de Jos, s-au răsculat și că împăratul Constantin i-a primit în imperiu și i-a răspândit prin *Thracia*, *Scythia*, *Macedonia* și Italia, cifra totală ridicându-se la peste 300 000 de oameni de vârste diferite și de ambele sexe. Chiar dacă acest număr pare exagerat, fenomenul în sine prezintă importanță pentru colonizarea provinciei cu o mână de lucru care avea să intre, în cea mai mare parte, în rândul colonilor. Evenimente de acest fel vor deveni tot mai frecvente, o dată cu creșterea presiunii barbarilor asupra acestei părți a imperiului, dând naștere, în situații limită, la tranzacții ilegale și chiar la revolte cu motivații sociale și etnice, dacă nu mai complexe. Referindu-se la goții primiți în imperiu de către Valens în anul 376, Ammianus Marcellinus nota: „Deoarece barbarii, trecuți dincoace, sufereau din lipsă de hrană, ticăloșii de comandanți au pus la cale un comerț nerușinat și în lăcomia lor au strâns de pretutindeni câini și i-au vândut, primind în schimb câte un sclav, între care au fost și copii de nobili...“[1]. Se remarcă deci nevoia de mână de lucru ieftină, pe de o parte, iar pe de alta, distrugerea structurii sociale a barbarilor abia intrați în imperiu și topirea ei în cea romană târzie, barbarii îngroșând rândurile colonilor și ale sclavilor. În cea mai mare parte, acesta era rezultatul final, chiar dacă autoritățile romane aveau un comportament diferențiat față de noii veniți, uneori confuz și nu întotdeauna organizat, în ciuda centralizării sistemului. Metode mai vechi, precum aceea de captare a șefilor barbarilor, vor fi fost frecvent folosite, ca la *Marcianopolis*, unde, potrivit aceluiași autor antic[2], „Alaviv și Fritigern au fost poftiți la un ospăț, iar Lupicinus, cu ajutorul soldaților, oprea departe de zidurile orașului plebea barbară, împiedicând-o să intre și să-și cumpere cele trebuitoare traiului“, de unde și revolta thervingilor, care jefuiau și incendiau *villae*-le sau jaful organizat sub comanda lui Fritigern, tot în vremea lui Valens: „ei au primit cu bucurie sfatul regelui ..., au pornit cu băgare de seamă și s-au răspândit prin toate ținuturile Traciei, în timp ce prizonierii sau supușii (romani) le arătau satele bogate, mai ales acelea despre care se spunea că aveau alimente din belșug. În afară de încrederea lor înnăscută, ei mai erau ajutați îndeosebi de faptul că, zi de zi, se adunau la dânșii o mulțime de fugari din neamul lor, vânduți odinioară (ca sclavi) de negustori, iar acestora li se adăuga un mare număr dintre cei trecuți mai înainte, din cauza lipsei de hrană și când fuseseră schimbați pentru un strop de vin sau

---

[1] Ammianus Marcellinus, XXXI, 4, 11.
[2] *Ibidem*, 5, 5; 5, 8; 6, 5–6.

câteva fărâmituri de pâine neagră. Acestora li s-au alăturat mulți lucrători din minele de aur, care nu mai puteau îndura sarcinile grele ale dărilor“.

După aceste valuri de emigranți, primirea goților ca federați în imperiu sub Theodosius I a avut, după anul 382, consecințe importante pe plan social, economic și administrativ, unele remarcate încă de istoricii antici până la detaliu, cu notarea unor mutații pentru ierarhia tradițională: „... le-a spus rugătorilor să se ridice, i-a făcut aliați, i-a onorat cu dreptul de cetate, le-a împărțit magistraturi și a dat acestor ticăloși o parte din pământul roman“[1]. În aceeași ordine de idei, se remarcă și alte schimbări, de mentalitate și de imagine: „... avem sclavi cu părul lung, după obiceiul scitic“[2]. Pe de altă parte, se știe că federații au fost primiți în imperiu cu unele condiții, între care aceea de a rămâne în afara zidurilor orașelor, așa cum rezultă și din episodul relatat de Zosimos[3] cu privire la *Tomis*, petrecut în anul 386. Același eveniment dovedește o dată mai mult că federații aveau totuși o situație privilegiată, fapt care nemulțumea populația locală, până chiar la măsuri aflate în contradicție cu autoritatea imperială, dar necesare pentru a curma abuzurile noilor veniți.

Ulterior, printre tulburările interne mai importante care au lovit Imperiul bizantin, mai ales dioceza Tracia, răscoala din anul 514 a lui Vitalian a avut o serie de cauze sociale care nu erau exclusive, ele adăugându-se altor mobiluri. De notat sunt oricum nemulțumirile țăranilor — care au luat parte la revoltă în număr destul de mare, dar nu în majoritate — și alte detalii a căror semnificație rezultă și din *Cronica* lui Ioan din Antiohia referitoare la eveniment. Dincolo de poziția partizană a autorului antic, se pot constata unele realități din viața socială și politică a vremii, precum abuzurile unor comandanți provocând nemulțumiri nu doar barbarilor, ci și localnicilor, presiunea barbarilor care producea aproape sistematic mari pierderi financiare prin cedări ale puterii centrale ori locale și, nu în ultimul rând, tentativa de uzurpare a puterii, care nu era nouă în imperiu, în cazul de față nereușită. De reamintit, în completarea explicării acestui context că, prin reformele datorate lui Anastasius, ponderea impozitelor se modificase în defavoarea țăranilor, fapt care a și atras participarea lor la tulburări. Situația lucrătorilor agricoli a continuat să se agraveze și acest proces a atras în legislația ulterioară unele măsuri de protecție a lor și a producției agricole însăși, așa cum se întâmpla sub Iustin al II-lea, când se notau și anumite provincii avute în vedere. Alte scutiri de impozite va acorda mai târziu Tiberius al II-lea Constantin (anul 575), cu menționarea expresă a *Scythiei* și sublinierea protecției agricultorilor.

Datele epigrafice privitoare la organizarea administrativă și la anumite categorii sociale din Dobrogea romano-bizantină sunt destul de rare și privesc, așa cum era și de așteptat, îndeosebi categorii mai înstărite și colectivități mai bine organizate, de felul corporațiilor.

---

[1] Synesios, *De regno*, XXI, 15 C.
[2] Idem, *Elogiul pleșuviei*, XIII, 77 A.
[3] IV, 40.

Câteva documente arată existența și menținerea în epoca Dominatului a ceea ce mai rămânea din adunarea poporului, mai curând forme tradiționale de supraviețuire a acesteia, ca la *Tomis* în secolul al IV-lea și chiar în secolele V–VI sau la *Callatis* pe la începutul epocii Dominatului ori chiar și în orașe care nu fuseseră colonii grecești până la cucerirea romană. Imaginea vieții urbane se completează cu unii reprezentanți de grupări sociale specifice vremii. Așa de pildă, sunt atestați un *burgarius* la *Tropaeum Traiani* în perioada Tetrarhiei și un jurist la *Callatis* (secolele V–VI), care, fiind originar din Siria, se autointitula „de neam nobil". Mai amintim un negustor aflat în timpul Tetrarhiei la *Tropaeum Traiani* (provenit din *Olbia*) și, în fine, organizarea pe asociații sau bresle a unor meseriași, de felul corporației măcelarilor de la *Tomis* (secolul al VI-lea). Prin secolul al IV-lea, probabil chiar în timpul lui Diocletian, unui guvernator al provinciei *Scythia* îi era dedicată la *Tomis* o statuie cu inscripție, din care rezultă că unul din meritele pentru care personajul fusese onorat era acela de a fi ușurat sarcinile curiilor din provincie. Se deduce de aici scutirea de unele obligații ale membrilor curiei, de care aceștia au putut beneficia grație sprijinului guvernatorului. Este singura atestare de acest fel pe teritoriul Dobrogei în epoca Dominatului, asemenea cazuri întâlnindu-se foarte rar chiar și în restul imperiului[1]. Tot la *Tomis* (secolul al VI-lea) o inscripție funerară aduce o informație foarte importantă pentru rolul impozitelor în viața locuitorilor provinciei, prin faptul că folosește indictionul ca reper cronologic. Or, precum se știe, *indictio* reprezenta atunci o perioadă de 15 ani, introdusă încă din secolul al IV-lea, legată de percepererea impozitelor și extinsă pentru întreg imperiul[2].

Așadar, în contextul evoluției vieții economice din Dobrogea se constată că pe plan social există mari deosebiri între separarea riguroasă a armatei de administrație, legiferată la începutul epocii Dominatului, și situația de fapt, întâlnită înainte de căderea limesului. În planul superior, prin amplificarea rețelei administrative și alte schimbări, s-a ajuns la o estompare a diferențelor dintre civili și militari, iar în planul de la bază comunitățile militar-agrare aveau tocmai acest rol dublu, de apărare și de asigurare a activității economice fundamentale a mediului provincial. A crescut totodată importanța meșteșugarilor și a negustorilor, fapt vizibil în mai toate centrele urbane și în târgurile provinciale. În aceeași perioadă a secolelor V–VI, când se constată o aglomerare fără precedent a acelorași centre, clerul a avansat spre poziții tot mai însemnate, chiar cu tendința, în mare măsură împlinită, de conducere și control asupra celorlalte categorii sociale, prin asumarea unor atribuții administrative, juridice și chiar militare. Astfel, nu este întâmplător faptul că listele celor mai importante orașe de la sfârșitul epocii Dominatului (14–15 în provincia *Scythia*) se confundă cu acelea ale sediilor de episcopi. Aceleași centre erau capitale administrative, iar teritoriile lor, în sensul tradițional roman al cuvântului (*territoria*), coincideau cu acelea ale episcopatelor, cu mici deosebiri față de organizarea din epoca Principatului. Prin

[1] *IGLR* 4.
[2] *IGLR* 51 c = *MPR* 25.

urmare, pe fondul importantelor transformări sociale, economice și spirituale din Dobrogea, ca parte componentă a Imperiului de Răsărit, s-au transmis și aceste elemente tradiționale, dar cu structuri modificate radical, ținând de însăși viața și organizarea locală a unei populații romanizate, proporțiile fiind diferite între zona litorală și interiorul regiunii.

Capitolul VI
CULTURA

Procesul de transferare a centrului de greutate al Imperiului roman din Occident în Orient implică, în mod firesc, și o transformare a structurilor cultural-spirituale care se făceau de mai multă vreme simțite. Unele caracteristici de ordin artistic, religios, arhitectonic, plastic etc. sunt treptat abandonate pentru a face loc altora noi, specifice Dominatului. În acest context, amprenta creștinismului devine tot mai evidentă.

În zona Dunării de Jos au loc aceleași transformări. Regiunea se arată chiar mai receptivă în fața atâtor înnoiri, dat fiind că apropierea de noua capitală, Constantinopol, ușura considerabil vehicularea curentelor cultural-religioase spre Sciția Mică și în spațiul circumpontic.

Domeniul religios conservă încă pentru multă vreme cultele păgâne, fapt dovedit de numeroase documente artistice, epigrafice, numismatice etc. Credințele idolatre sunt însă sprijinite sub Diocletian, în timpul căruia se inițiază acțiuni represive anticreștine, repetate sub Iulian Apostatul.

Persistența vechilor divinități cu tot cortegiul lor de practici rituale apare în numeroase inscripții. De la Tomis s-au păstrat un monument votiv și un fragment de piatră cu inscripții latinești, cu numele unui *dux limitis provinciae Scytiae*, Caius Aurelius Firminianus; prima este închinată zeiței Cybela — *Matri deum magnae* —, cea de a doua Zeului Soare, *Deo Soli*. Același cult al Zeului Soare a fost încurajat sub Diocletian, fapt reflectat într-o epigrafă fragmentară de la *Capidava* pentru *Deus Sanctus Aeternus* și într-o alta de la *Salsovia*. Ultima, tot pentru *Deus Sanctus Sol*, datează din vremea lui Constantin cel Mare și Licinius, din anii 322–323.

Marea varietate a divinităților adorate în epocă include pe *Iupiter Optimus Maximus*, *Mars Conservator*, *Fortuna* etc., în ipostaza oficială de zei și ocrotitori ai armatei romane. Mai mult, un altar de la *Capidava* închinat lui *Deus Sanctus Herro*, menționează unități militare, între care mai importantă este *cuneus equitum solensium*. Pe alt monument, tot de la *Capidava*, apare și imaginea Cavalerului Trac.

Alături de divinități romane sunt menționate și unele de origine orientală. O dedicație de la *Tomis* este pusă pentru *Mater Deum Magna* — „Marea Mamă a Zeilor" — adorată și de militari. Același fideism păgân este relevat de o dedicație pentru *Hera Basilissa*, o

alta pentru *Hercules Ripensis* sau pentru *Iupiter Olbiopolitanus* — toate de la *Tropaeum Traiani*.

Celebrarea unor zeități păgâne cu ceremoniale și invocări specifice continuă și după edictul de la Milano din 313 până în secolul al V-lea. Astfel, un text funerar de la *Ulmetum* arată că un păgân (*paganus*) din mediul rural se îngrijește ca „zeii să fie onorați cu tămâie" (vechi obicei roman). În mediul urban însă, temeiul credințelor păgâne dispare mult mai repede, așa după cum reflectă cercetările din necropolele de la *Tomis*, *Callatis* sau *Beroe*.

În veacurile IV–VII, se constată o stingere lentă a vechilor credințe, ceea ce îngăduie proliferarea monoteismului creștin. După tradiția bisericească, în a doua jumătate a secolului I p.Chr., între Dunăre și Marea Neagră, apostolul Andrei aducea deja cuvântul Evangheliei. Cu toate rezervele pe care le au unii cercetători, întrezărim în scrierile lui Tertullian, Hippolit Romanul sau Origenes, temeiul afirmațiilor istoricului eclesiastic Eusebius din Caesarea, într-un pasaj celebru: „... când Sfinții Apostoli și ucenici ai Mântuitorului nostru s-au răspândit în toată lumea, lui Toma i-a căzut la sorți, cum spunea tradiția, Parthia, iar lui Andrei, Scythia...". Teologii adoptă invariabil asertiunea lui Eusebius, în timp ce unii istorici manifestă rețineri. Pe de altă parte, în Sfânta Evanghelie, în epistola Sfântului Apostol Pavel către Coloseni, 3, 11 sunt amintiți și sciții: „unde nu mai este elin și iudeu, tăiere împrejur și netăiere împrejur, barbar, scit, rob ori liber, ci toate și întru totul Christos". Prin *sciți* înțelegem aici un termen generic care desemnează populația din spațiul *Scythiei Minor*, în care cetățile de pe litoralul vest-pontic, *Odessos*, *Dionysopolis*, *Callatis*, *Tomis*, *Histria* și *Tyras*, constituiau vechi focare de civilizație; este posibil ca ele să fi fost vizitate de apostolul Andrei.

Creștinismul se grefează în acest mediu pe fondul vechilor culte orientale — religii „soteriologice" sau de „mântuire" și „inițiatice" — și pe o populație aflată pe o treaptă superioară de evoluție, în contextul dominației romane.

Misionarismul apostolului Andrei a fost continuat de cei care i-au urmat și care au activat în condițiile în care noua credință, aspru persecutată de autoritățile imperiale, era considerată *religio illicita*. Abia după Edictul de la Milano din anul 313, creștinismul, ca oricare dintre credințele vremii, se putea propaga nestingherit. El capătă în curând un mare ascendent, deși împotriva lui s-au organizat persecuții dintre cele mai sângeroase, începând de la Nero (54–68 p.Chr) și până după Iulian Apostatul (361–363 p.Chr.).

Pentru Sciția Mică a rămas în istoria bisericească martiriul Sfinților Epictet și Astion de la Halmyris, săvârșit cândva între anii 292 și 303, sub ocârmuirea lui Dioclețian. Evenimentul a prilejuit menționarea unui episcop tomitan, Evangelicus, primul cunoscut sigur în lista provinciei.

Între martirii de la apus de Sciția Mică, amintim pe Sfântul Sava Gotul, ale cărui moaște ajung la Cappadocia prin grija guvernatorului Iunius Soranus. Se adaugă numele martirilor de la *Axiopolis*, cunoscute dintr-o inscripție locală: Chiril, Chindeas, Tasios (Dasios?) și poate Euphrasius. Dasius, originar din *Axiopolis*, va fi martirizat tot aici; osemintele sale, după ce au fost duse o vreme la *Durostorum*, ajung tocmai în Italia, la *Ancona*. După alte ipoteze, este vorba de doi martiri diferiți, Tasios sau Dasios, localizați,

Fig. 64 Niculițel – Criptă martirială cu numele celor patru martiri: Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos.

unul la *Axiopolis* și altul la *Durostorum* și numai moaștele ultimului ar fi ajuns la Ancona. La *Durostorum* pătimesc: Valentian, Pasicratos, Marcian, Nicandros, Iulios, Hesicleius, Quintilian, Maximus, Dada și numeroși alții, anonimi. Un mare număr de martiri este atestat la *Tomis*, unde actele martirice îi consemnează pe Ephireu, episcop al cetății, Macralius, Gordianus, Heli (Helios), Lucian, Zotic, Valerian, Argeu, Narcis ș.a. În timpul lui Constantin cel Mare și al lui Licinius, a fost martirizat episcopul Tit (Titus sau Philus).

Săpăturile arheologice din *Tomis* au dus la identificarea probabilă a unui *episcopium*, în cuprinsul căruia una dintre cele două basilici componente avea o mare criptă cruciformă, compusă din patru încăperi cu acoperișurile în formă de calote sferice care susțineau pardoseala altarului. În interiorul lor erau risipite resturi de oseminte care au aparținut unor martiri. Acestea se pare că au fost adunate din diversele puncte ale orașului, de unde au pătimit creștinii, și o dată cu zidirea bisericii au fost depuse în încăperile criptei. Astfel de amenajări se află și la basilica de pe malul portului tomitan, în curtea Liceului Mihai Eminescu sau, și mai clar, în cripta basilicii de la Niculițel, din teritoriul noviodunens. În ultima construcție, pe pereții încăperii principale stă scris cu vopsea roșie, în grecește: „martirii Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos". Mai existau, în încăperea inferioară, alte oseminte; toate sunt urmările persecuțiilor din vremea lui Diocletian sau/și din timpul lui Iulian Apostatul.

Aceste exemple probează intensitatea noii credințe care a cuprins întreg spațiul circumpontic. Și dacă apostolul Andrei va fi întemeiat episcopia *Tomisului*, ulterior, începând cu secolul al III-lea p.Chr., organizarea bisericească se statornicește în întregul cuprins al provinciei. Mai târziu, în condiții istorice mai prielnice, apărute mult după promulgarea legii de organizare bisericească a împăratului Zenon, apar în Dobrogea alte 14 episcopii cu roluri dintre cele mai importante, nu numai în plan religios, ci și laic și militar.

După Evangelicus, la Tomis sunt amintiți ipotetic Ephireu, Tit (sau Titus sau Philos) și Marcus Tomeus, ultimul fiind participant la Conciliul ecumenic de la Niceea din anul 325.

Seria episcopilor cu identitate certă din cetatea *Tomisului* se completează în anul 369 cu numele lui Bretanion (sau Vetranion), cu prilejul conflictului iscat între acesta și împăratul Valens care, trecând prin *Tomis* după confruntările cu goții în nordul provinciei, a intrat în conflict direct cu episcopul provinciei. Acesta își apăra dreapta credință — în spirit niceean — față de împăratul arian, care dorea să impună cetății erezia sa. În urma aprinsei dispute, împăratul, surprins, îl pedepsește, dar imediat îl grațiază pe cel ce l-a înfruntat într-o biserică și-i îngăduie să-și păstorească în continuare enoriașii, în credința sa. „Fără îndoială, se spune că din această pricină și sciții (locuitorii Dobrogei de atunci) au rămas la vechea lor credință. Neamul acesta are multe orașe, sate și cetăți. Capitala este Tomis, oraș mare și bogat, pe țărmul mării, pe malul stâng pentru cine plutește cu corabia în Pontul numit Euxin. Și până în ziua de azi stăpânește acolo vechiul obicei ca biserica întregului neam să aibă un singur episcop. În timpul acela le oblăduia Bretanion și împăratul Valens a venit la Tomis. Intrând în biserică și îndemnându-l, cum obișnuia el, să se unească cu cei din secta potrivnică, Bretanion a discutat cu mult curaj în fața stăpânitorului despre dogma de la Sinodul de la Niceea, apoi l-a părăsit și s-a dus în altă biserică, iar poporul l-a însoțit [...] Valens a îndurat cu greu această înfruntare. Și prinzându-l pe Bretanion, a poruncit să-l ducă în exil, iar nu mult după aceea a dat ordin să fie adus din nou (la locul său). Căci după cum cred eu, vedea bine că sciții sunt supărați pentru exilarea episcopului și se temea să nu pună la cale o răscoală [...]"[1]

La Conciliul al doilea ecumenic de la *Constantinopol* din anul 381 participă un alt prelat tomitan, Gherontie, pe care împăratul Teodosie cel Mare (379–395) îl îndemna să păstreze credința adevărată în Sciția Mică. Îi urmează Theotimos I, pe care Hieronymus îl prezintă drept *Scythiae Tomorum episcopus*, în anul 392. Eminent teolog și filosof, înzestrat cu evlavie monahală, Theotimos se așează în rândul ilustrelor personalități eclesiastice din *Tomis*. Poartă corespondență cu Sfântul Ioan Gură de Aur, pentru care a intervenit cu autoritate atunci când marele teolog constantinopolitan a fost acuzat de origenism. În anul 403 se va împotrivi patriarhului Theophil al Alexandriei pentru atitudinea sa ostilă Sfântului Ioan Gură de Aur, în disputa aprinsă asupra substanței noii teorii teologice, dispută care implică o atitudine pioasă din partea înaltului prelat tomitan

[1] Sozomenos, VI, 21, 3–6.

față de Origene. Hieronymus îl amintește, spunând că „Theotimos, episcopul de Tomis din Sciția, a scos scurte tratate sub forma unor dialoguri și în stilul vechii elocințe. Aud că el scrie și alte lucruri"[1]. Într-adevăr, scria omilii în grecește și latinește. Era preocupat de viața morală a credincioșilor, el însuși fiind un exemplu. Se remarcă printr-o pregătire intelectuală aleasă, stabilește legături cu personalități ilustre din epocă, între care îi amintim pe Sf. Grigore din *Nyssa* și pe Evagrius Ponticus, toți fiind adepți ai sfintei comuniuni cu Dumnezeu prin contemplație și asceză. Aceluiași mare episcop i se datorează acțiunea de convertire la creștinism a hunilor, prezenți atunci în regiune, cărora le câștigă încrederea și simpatia și pentru care devenise „Zeul Romanilor".

Între participanții la Conciliul ecumenic de la Efes din 431, îl aflăm pe Timotei, care semnează: *Thimoteus episcopus provinciae Scythiae Tomitanae civitatis subscribsi*. Apoi, pe episcopul Ioan, implicat în controversele teologice din epocă — prilej pentru a spune despre el că era „unul dintre cei mai buni teologi ai timpului" și unul dintre „cei mai aprigi adversari ai nestorianismului și eutihianismului" (monofizismul).

În anul 449, în fruntea bisericii de la *Tomis* se afla Alexander, care a semnat și actele Conciliului ecumenic de la *Chalcedon* din anul 451: *Alexander reverentissimus episcopus Tomitanorum civitatis provinciae Scythiae* — deși nu participase personal la lucrări. Mai departe, în 458, se afla în scaunul episcopal Theotimos al II-lea, și el angajat în apărarea ortodoxismului de sorginte niceeană, așa după cum reiese din scrisoarea sa, în limba latină, trimisă papei Leon I, prilejuită de disputele din epocă.

Actele Sinodului de la Constantinopol din anul 520 sunt semnate de episcopul Paternus, care a ocupat tronul eparhial cam între anii 492 și 520. Cu același prilej, la alegerea patriarhului ecumenic Epiphanie, semnează: *Paternus misericordia Dei episcopus provinciae Scythiae metropolitanus*. Astfel, se atestă ridicarea Tomisului la rang de mitropolie și funcția sacerdotală supremă va fi deținută de Paternus. De altfel, poate mai înainte, numele său este implicat într-o dispută aprinsă cu renumiții „călugări sciți" din provincie, cărora refuză să le recunoască așa-numita formulă „theofaseta", potrivit căreia „unul din Sfânta Treime a pătimit prin trup". Fiindcă mitropolitul Paternus își declină părerea asupra semnificației date de această putere eretică, va fi reclamat împăratului Iustinian.

Pe discul (*patena*) de argint aurit descoperită în 1912 într-un mare tezaur la Malaia Perescepina, în Ucraina și care provine probabil din basilica metropolitană de la Tomis, citim inscripția: *Ex antiquis renovatum est per Paternum reverentiss(imum) episc(opum) nostrum. Amen.* („Talerul a fost reparat prin grija lui Paternus, prea cinstitul nostru episcop. Amin").

Între anii 550 și 553, este menționat un ultim episcop tomitan cunoscut: Valentinian — și acesta un cărturar cu întinse relații în lumea bisericească de atunci, care, între alții, întreținea corespondență și cu papa Vigilius.

Mitropolia Tomisului avea 14 sau 15 eparhii constituite în conformitate cu legile de organizare bisericească promulgate încă din vremea împăratului Zenon, din anul 480[2]. Dacă

[1] Hieronymus, *Liber de viris illustribus*, XXII, 952, 754 A–755 A

[2] *Cod. Iust.* I, 3, 35.

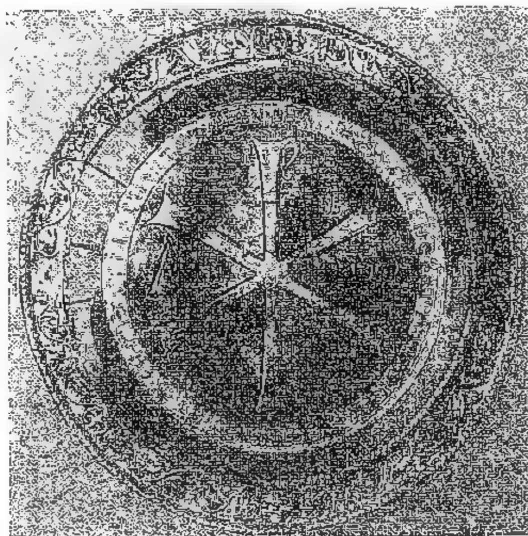

Fig. 65 Discul episcopului Paternus de Tomis din tezaurul de la Malaia Perescepina (Ucraina) azi la Ermitaj (Skt. Petersburg).

la sfârșitul secolului al V-lea și începutul celui următor decretul nu putea fi aplicat în Sciția Mică probabil din cauza tulburărilor grave provocate de invazii, mai târziu, în condiții mai favorabile, se va aplica organizarea eclesiastică prevăzută pentru tot imperiul prin decretul citat mai jos: „(Împăratul Zenon Augustul) ... Decidem ca fiecare oraș (...) să aibă în orice caz un episcop deosebit și propriu care să se îngrijească de treburile bisericești. Nimănui să nu-i fie îngăduit în nici un chip (...) să priveze un oraș de episcopia sa proprie sau de teritoriul care i-a fost atribuit sau de oricare alt drept și să-l facă dependent în această privință sau în oricare alta de alte orașe (...), dar am avut înainte și situația preasfintelor biserici aflate sub oblăduirea orașului Tomis din eparhia sciților, pentru faptul că aceste preasfinte biserici sunt zdruncinate fără întrerupere de incursiunile barbarilor, ori de altfel sunt chinuite de sărăcie și nu pot fi ajutate în alt chip, decât prin mijlocirea iubitorului de Dumnezeu episcop de Tomis, care este și orașul de reședință civilă: hotărâm ca acestea să fie scoase de sub prevederile prezentei legi, și să nu fie deloc supuse constrângerii ei, ci să rămână cu organizare proprie"[1].

O dată depășită această stare precară din provincie, în secolul al VI-lea apăruseră deja, potrivit listei din *Notitia Episcopatuum*, 14 episcopii[2]: *Axiopolis*, *Capidava*, *Carsium*, *Callatis*, *Constantiana*, *Histria*, *Tropaeum Traiani*, *Noviodunum*, *Aegyssus*, *Salsovia*, *Halmyris*, *Zaldapa*, *Dionysopolis* (ultimele două pe teritoriul de azi al Bulgariei) și *Tomis*. Documentele literare și epigrafice aduc știri despre episcopul arian Auxentius, discipolul lui Ulfilas, urmat mai târziu, la *Durostorum*, de Dulcissimus. Pentru episcopia de la *Callatis*, o inscripție din secolul al VI-lea pe o cruce de calcar, păstrează numele lui Stephanus. Grație cercetărilor arheologice, informația literară notată mai jos este confirmată în câteva cazuri, ca la *Tropaeum Traiani* și *Axiopolis*, unde au fost identificate basilici cu baptisterii.

În completarea știrilor literare despre „călugării sciți", identificarea pe cale arheologică a unei mănăstiri lângă așezarea fortificată de la *Libida* (Slava Rusă, jud. Tulcea) arată, prin complexul basilical și dependințele specifice, prezența vieții mănăstirești în regiune.

---

[1] *Cod. Iust.*, I, 3, 35.

[2] Sau 15 (ca mai sus), în funcție de lectura textului original, unde unele nume sunt corupte.

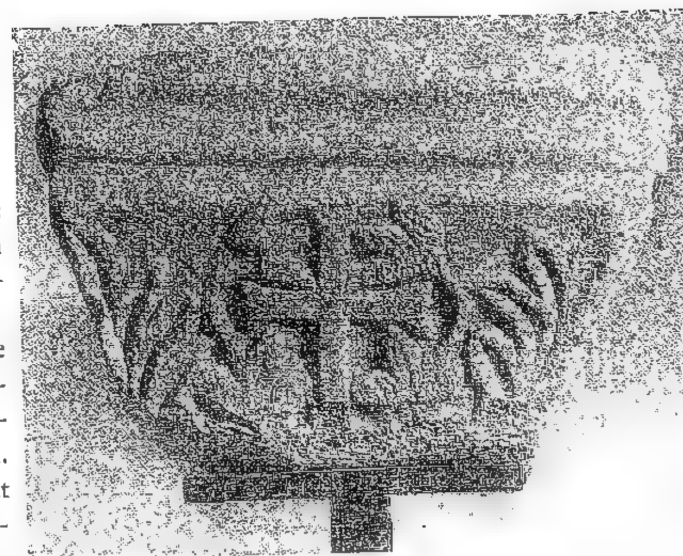

Fig. 66 Tomis – Capitel impostă împodobit cu o mare cruce bizantină, încadrată de motive vegetale.

În astfel de așezăminte își vor fi început noviciatul și apoi viața monahală călugării cărturari din Sciția Mică; unii dintre ei au devenit nume de mare autoritate în viața eclesiastică din apusul Europei.

Ioan Maxentius este un reprezentant al curentului opus monofizismului și nestorianismului. Scrie în latinește în spirit nicean. Mai bine cunoscut este Ioan Cassian, despre care călugărul Ghenadie din Marsilia a lăsat unele note biografice. Despre Ioan Cassian aflăm că era „scit", de unde deducția apartenenței sale la fostul teritoriu al *Scythiei Mici*, în *vicus Cassianorum*. Peregrinează la Locurile Sfinte împreună cu călugărul Gherman, ajunge apoi în Egipt și de aici la *Roma*, unde se preoțește. Se stabilește definitiv la Marsilia, unde se dedică exclusiv vieții monahale și intelectuale. Scrie lucrări teologice, cu multe critici la adresa nestorianismului. Abordează, de asemenea, idei filosofice de sorginte teologică: supremația harului, predestinarea ș.a.; scrie în latinește subiecte patristice: „Despre așezările mănăstirești de obște (chinoviale) și despre remediile contra celor opt păcate capitale"; „Convorbiri cu părinții"; „Despre întruparea Domnului" ș.a.

Tot ca „scit" îl prezintă izvoarele și pe Dionysios Exiguus cel smerit, educat în spirit roman. Stăpânea perfect limbile greacă și latină, dogmatica și Sfânta Scriptură. Își face debutul într-una din mănăstirile din provincie, apoi, după obiceiul vremii, ajunge la Constantinopol și la sfârșitul secolului al V-lea la Roma, la mănăstirea Sfânta Anastasia. Spre anul 545 se retrage la Mănăstirea Vivarium din Calabria, în sudul Italiei, consacrându-se unor scrieri teologice, hagiografice și canonice. Traduce în limbile greacă și latină *Canoanele apostolice* ale primelor sinoade ecumenice și alcătuiește o colecție a decretelor papale: Colecția dionysiană. Întocmește, de asemenea, o colecție de texte patristice elaborate de înalți prelați cum ar fi Sfântul Atanasie din Alexandria, Grigorie din Nazianz, Grigorie din Nyssa, Vasile cel Mare, Ciprian din Cartagina, Ilarie din Pictarium, Ambrozie al Mediolanului, Fericitul Augustin ș.a. Bun cunoscător în astronomie, cu aplicații calendaristice și de calcul al Sfintelor Paști, Dionysie Exiguus procedează la fixarea unei noi numărători a anilor, pornind de la nașterea Mântuitorului,

cu eroarea că stabilește data venirii sale pe lume în funcție de anul 749, nu 754 (*ab Urbe condita*) de la fondarea Romei. Noua eră „a întrupării" sau „de la Christos" sau „dionysiană" este valabilă și astăzi aproape în întreaga lume.

Ioan Maxențiu, Ioan Cassian, Dionysios, cărora li se alătură Leontinus, constituie o parte a pleiadei eminenților cărturari din Sciția Mică — alături de câțiva episcopi care activează și în Occidentul european — cu importante contribuții la patriomoniul cultural și științific universal, în plan teologic, etic, astronomic și, nu în ultimul rând, literar.

Documentele epigrafice completează aceste informații privind viața creștină de la *Tomis, Callatis, Histria, Tropaeum Traiani, Dinogetia* ș.a.

Funcțiile eclesiastice atestate sunt diverse: un vicar de la *Odessos* (Varna) este înmormântat la *Tomis*; la *Bizone* (Cavarna), apare un *diaconus*; „bisericii universale", după cum se exprimă în inscripție „îi aparține un citeț de la *Tomis*"; funcția de iconom sau administrator al bisericii „*Sfântul Ioan*" din *Tomis* este menționată de o inscripție în limba greacă.

Contribuții importante aduc textele epigrafice și în antroponimie, de unde se pot deduce originile etnice ale celor menționați. Astfel cităm pe *Gaione* de la *Tomis*, care este got; Attala și tatăl ei, Tzeiuc, de obârșie turanică; Cassian, tatăl lui Symplicius de la *Tomis*, este sirian; Entolios Cesareanul este cappadocian ș.a. Se confirmă diversitatea de origine a celor stabiliți în provincia de la gurile Dunării.

Planurile basilicilor descoperite în Dobrogea (peste 30) și piesele de arhitectură care le-au aparținut arată, prin descoperirile arheologice din mai multe centre urbane (*Tomis, Callatis, Histria, Tropaeum Traiani, Dinogetia, Libida, Capidava* ș.a.), alinierea acestora la arhitectura paleocreștină din imperiu. Sunt de enumerat în acest context capiteluri, capiteluri impostă și imposte, fusuri de coloane, plăci și stâlpi de cancelli, fragmente de amvoane ș.a., toate lucrate în marmură sau calcar după modelele care circulau în imperiu.

Basilicile, prin planimetria și încărcătura ornamentală, concordă întocmai cu scopul lor funcțional, adaptându-se evoluției liturghiei dintre secolele IV și VI. Din cele peste 40 de edificii de cult creștin cunoscute în Dobrogea, la *Tomis*, reședința provinciei, s-au cercetat până acum șase basilici, între care două, plasate în spațiul apărat de incinta adăugată în secolele V–VI, în sud-vestul cetății, formau probabil un *episcopium*. Basilica mare de aici avea sub pardoseala altarului o criptă mare, cruciformă sau *criptă-martyrium*. Cu totul altfel construită, cripta basilicii de pe faleză (Liceul „M. Eminescu") este tot *martyrium*, cele trei nișe mari vor fi fost adăposturile unor sicrie cu oseminte de martiri tomitani.

La *Histria*, între cele patru basilici, ultima în curs de cercetare, era și cea episcopală. În sectorul *Domus* se află o capelă privată dintr-un „palat" care a aparținut unei familii înstărite sau unui înalt demnitar (prelat?); se știe că la *Histria* a funcționat unul din episcopatele provinciei.

Basilica mai bine cunoscută până acum de la *Callatis* se încadrează tipului „sirian" (spre deosebire de toate celelalte care respectă tipul elenistic sau bizantin) și se află în

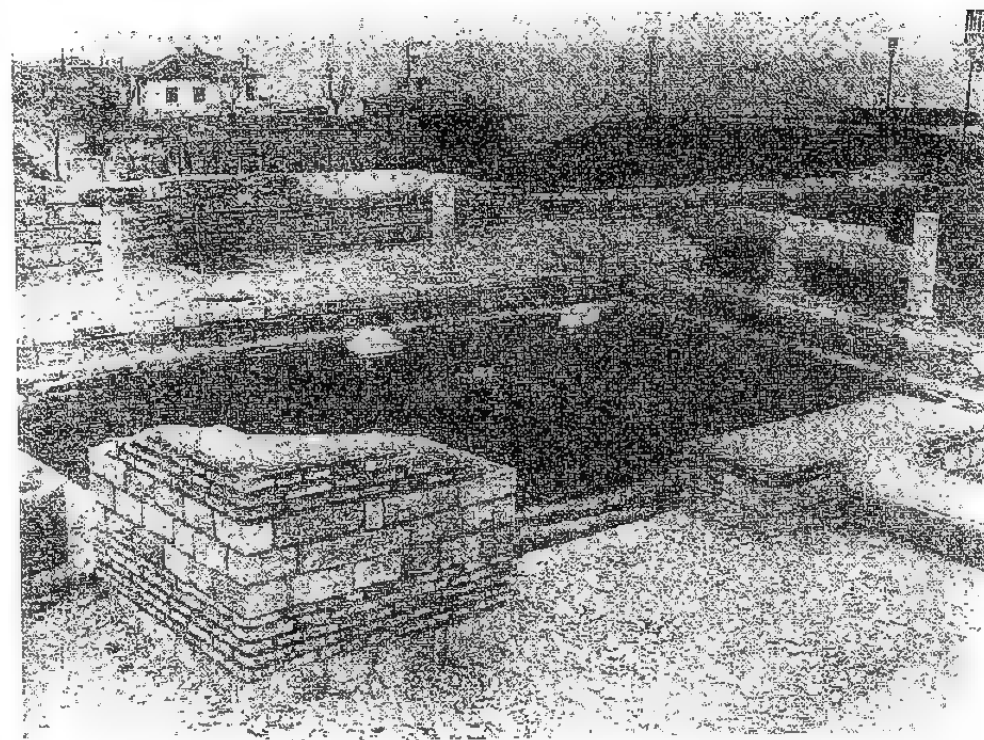

Fig. 67 Callatis – Basilica „siriană" – vedere către NE.

partea de nord-est a cetății, adosată zidului de incintă, cu orientarea N-S. Are *diaconicon, atrium* și probabil un *baptisterium*, ceea ce ar putea să-i confere caracter episcopal.

La Niculițel, în teritoriul noviodunens, s-a descoperit ocazional în 1971, și apoi a făcut obiectul unor repetate campanii de săpături, o basilică cu obișnuita criptă sub altar. Cripta cu două încăperi etajate adăpostea osemintele a patru martiri, ale căror nume erau scrise pe perete: Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos. În partea de jos a criptei erau depuse osemintele altor doi martiri, și inscripția în limba greacă: „Aici și acolo (se află) sânge de martiri". Totul este datat în secolele V–VI, chiar dacă martirii erau din perioadele mai vechi ale persecuțiilor anticreștine.

Într-una din basilicile de la *Axiopolis*, cea cu o singură navă, zăceau osemintele a patru martiri ale căror nume apar pe un bloc de calcar, pătrat: Chiril, Chindeas, Tasius (Dasius?) și controversatul Euphrasis. În cea de-a doua basilică axiopolitană, o altă inscripție pomenește numele lui Gibastes și al fiicei sale Anthusa, primul determinat ca fiind un got cu rang de conducător militar, *comes* sau *comes foederatorum*.

În orașul *Tropaeum Traiani* există ruinele a patru basilici paleocreștine, dintre care una episcopală cu baptisteriu la sud de atriu și alte trei cu cripte pentru martiri (basilica A) și moaște de martiri: basilicile C, construită într-o fostă cisternă și D, cu transept. Alte

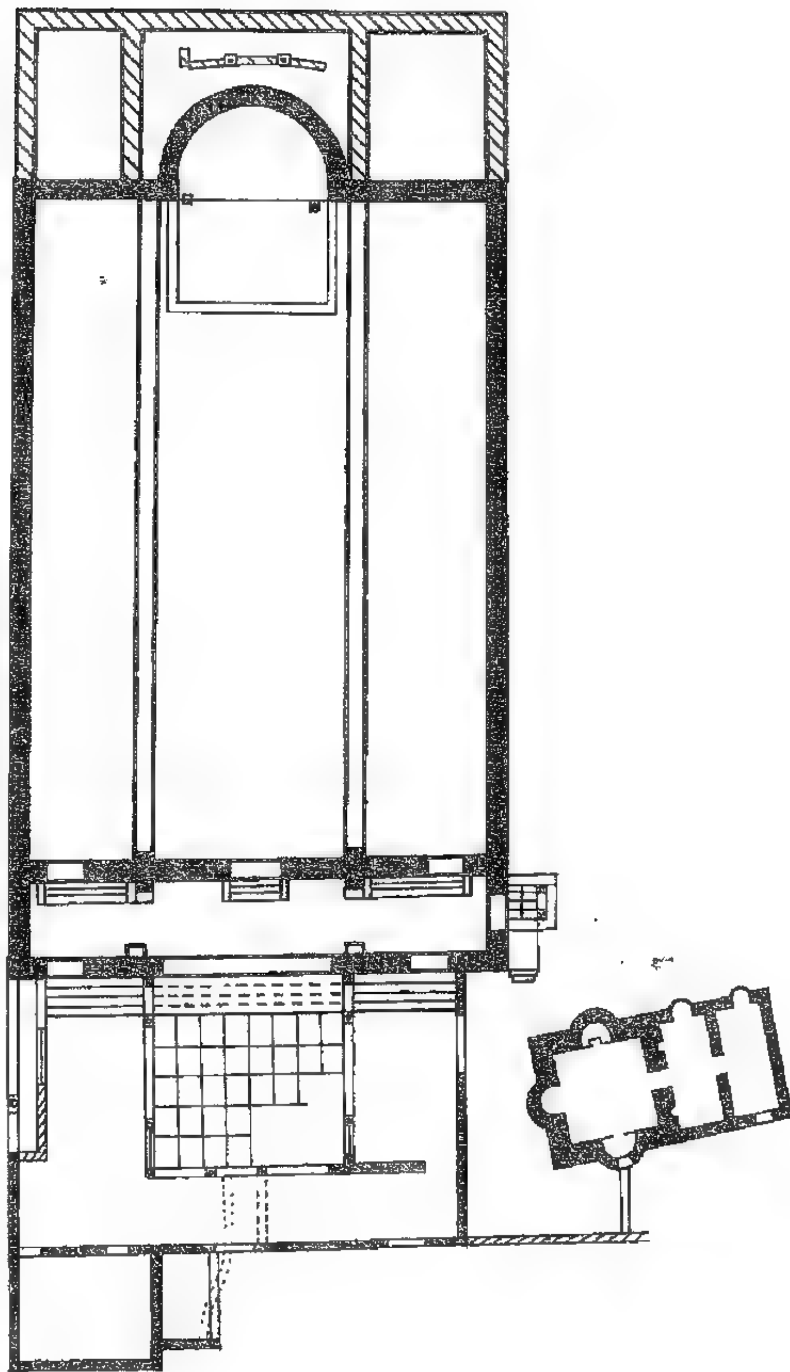

Fig. 68 Tropaeum Traiani, planul Basilicii B („de marmură") și baptisteriul (secolele V–VI).

două basilici se află în afara zidului de incintă: la nord de oraș cimiterială, cu criptă pentru martiri și la vest, o basilică al cărei transept a fost adăugat planului inițial în secolele V–VI. Celelalte basilici din alte cetăți ale provinciei (*Argamum*, *Noviodunum*, *Dinogetia*, *Troesmis*, *Beroe*, *Sucidava* — identificată numai la suprafață — *Libida* etc.) se înscriu în tipul obișnuit cu una sau trei nave, așa cum se găsesc în toată zona orientală a imperiului.

Patrimoniul arhitectural creștin cuprinde și câteva morminte deosebite. La *Callatis*, în necropola romano-bizantină, două morminte hypogee din secolele V–VI sunt camere funerare, construite din pietre legate cu mortar în interiorul tencuit. Pe pereții uneia dintre ele sunt scrise cu vopsea roșie fragmente din Psalmi. Un mormânt asemănător, datând din secolul al VI-lea, era acoperit de un tumul, pe malul Dunării, la Cernavoda; aici apar pe pereții tencuiți picturi stângace, schematice, făcute cu vopsea roșie, constând în alternanțe de cruci bizantine și arbori, precum și litere grecești cu semnificație creștină.

Un loc aparte în structura așezărilor urbane îl au edificiile termale. Acestea au fost descoperite atât în mai vechile orașe grecești de pe litoral, cât și în centrele nou înființate pe *limes*; nu lipsesc nici din orașele mai modeste din interiorul provinciei. De amintit mai întâi termele de la Histria din complexul intramuran, construite mai de timpuriu; după ce vor fi tăiate de zidul de incintă din secolul al IV-lea, vor continua să fie folosite în interior. Termele de la *Tomis*, aflate pe faleza dinspre port, lângă edificiul cu mozaic, datează din secolul al IV-lea. Acolo s-a identificat așa-numitul *lentiarion*, încăpere în care se păstra lenjeria necesară celor ce foloseau băile. În aceeași perioadă funcționau băi romane la *Capidava*, *Dinogetia*, *Noviodunum* și *Aegyssus*. Băile publice nu sunt rezervate exclusiv centrelor cu caracter urban; o parte a așezărilor rurale dispunea de astfel de dotări, care vor fi funcționat și la începutul epocii Dominatului.

Toate aceste instalații termale se înscriu armonios programului de dezvoltare edilitară, într-un mediu urban atât de populat cum este *Scythia Minor*.

Dar cetățile, ca entități urbane majore, cu rol militar, administrativ, spiritual și cultural, au menirea prin excelență să apere locuitorii și provincia de atacurile din afară. Ele au avut întotdeauna cel mai mult de suferit de distrugeri masive. Dar tot de atâtea ori au fost refăcute de către soldați, cu ajutorul nemijlocit al locuitorilor.

În perioada de trecere de la Principat la Dominat, arhitectura și planimetria castrelor, a castelelor sau a turnurilor suferă modificări notabile. Fie în trama stradală, fie în construcții, se constată o continuitate de linii și aspect exterior — totul adaptat strictelor necesități. Se folosește la maximum spațiul locuibil, ductul străzilor se modifică, locuințele se înghesuie.

La *Tropaeum Traiani*, planimetria dată de *via principalis* întretăiată de *cardo* separă în patru suprafețe perimetrul neregulat al cetății, fiecare sfert prezentând mai multe *insulae* — toate închise de zidul de incintă foarte masiv.

De regulă, incintele închideau un habitat strict necesar, cu înlesnirile urbane date de canalizări, străzi carosabile, accese pietonale și porticuri, construcții de interes public sau particular ș.a. Incintele erau masive — între 2 m și 3,5 m — grosime impusă tocmai de nevoile de apărare. În afara lor, zona locuibilă se extindea în funcție de necesități, de

aglomerările umane obligate adesea să se refugieze aici. În cazul cetăților grecești de pe litoral, mult modificate în epoca romană și mai mult în cea romano-bizantină, cum este cazul la *Tomis* — există un al doilea zid de incintă, mult mai larg, care trebuia să apere populația din *territorium*, refugiată în spațiul dintre cele două incinte. Ele asigură însă apărarea dinspre continent, unde cetățile erau mai vulnerabile și unde se concentrau cele mai numeroase turnuri de apărare. Pentru laturile apărate natural — de ape sau de văi adânci — turnurile sunt mai rare. Este posibil ca la Tomis, de exemplu, spre mare, la nord-est și la sud-vest, zidul de incintă nici să nu fi existat. Atât pe litoral, cât și pe *limes*, turnurile construite de regulă în afara zidului au forme rectangulare (*Histria*, *Capidava*, *Ulmetum*), în formă de potcoavă (*Tropaeum Traiani*), semicirculare și circulare (*Ulmetum*) etc.

Porțile mari, flancate de turnuri masive, rectangulare sau cu front semicircular (*Histria*, *Tropaeum*, *Sucidava*), lasă liberă intrarea carelor, pentru care, în dalele de pavaj sunt săpate făgașe pentru roți, la distanțe standardizate. Porțile, cu câte două rânduri de turnuri (*Histria*), exterioare și interioare, cu mici curtine între ele, formează un fel de sistem de apărare mai sigur.

Zidurile groase de incintă au fețele interioare și exterioare realizate din blocuri mari, ecarisate, care formează un parament solid. Între două astfel de fețe rezistente se introducea masa de piatră informă legată cu mortar, emplecton. Pentru Sciția Mică, procurarea materialelor de construcție era mult ușurată de bogăția în roci a regiunii.

De regulă, conturul poligonal al incintelor respecta configurația terenului pe care urma să se construiască cetatea. Turnurile, de-a lungul curtinelor sau de la colțuri, au roluri funcționale, legate în special de necesități defensive. Acestea sunt ușurate de forma în potcoavă sau semicirculară și circulară a lor, ceea ce permite lărgirea considerabilă a frontului de supraveghere.

Porțile au în multe cazuri sistemul vertical de închidere, cunoscut ca fiind în *cataractă*. Unele cetăți vor fi avut în afară poduri suspendate. Se observă uneori și alte caracteristici. La *Tomis*, în partea de nord-est a incintei, în apropierea plajei, s-au degajat turnurile cu fronturi semicirculare ale unei porți mari, cu o deschidere de circa 10 m și cu o intrare secretă (posternă).

Poarta de răsărit a cetății *Tropaeum Traiani*, datată la începutul secolului al IV-lea p.Chr., a suferit importante refaceri. Aici s-a aflat un τρόπαιον monolit, mai mic decât cel de pe monumentul triumfal al lui Traian, bine păstrat până în zilele noastre și montat o dată cu inscripția de fundare din timpul lui Constantin și Licinius din anul 316. Numeroasele *castra* sau *castella* din epoca Principatului, printr-o evoluție firească, se vor transforma în epoca Dominatului în cetăți-orașe, cu aglomerări intra- și extramurane, oferind locuitorilor un trai mai civilizat. Secolele IV–VI reprezintă la Dunărea de jos o epocă de repetate reconstrucții și reparații, efectuate în urma numeroaselor migrații. Refacerea este rezultatul inițiativelor luate de autorități cu ajutorul populației locale, al armatei etc., Sciția Mică făcând parte din hinterlandul constantinopolitan.

După cum în arhitectura secolelor IV–VI constatăm transformări și adaptări la imperativele militare și religioase, și în arta sculpturală intervin mutații, cea mai importantă fiind abandonarea treptată a chipurilor cioplite, biserica respingând idolatria și cultivând prin excelență pictura și mozaicul. Dar, în prima jumătate a Dominatului, se păstrează încă numeroase portrete imperiale sau ale unor demnitari. Pietrele de mormânt capătă un aspect mai sărăcăcios, neîngrijit, rustic. Cunoscutele scene ale defunctului eroizat dispar; la fel se întâmplă și cu imaginea Cavalerului Trac sau a banchetului funerar. Ultima suferă reduceri până la schematism pentru ca în timp să fie abandonată. Compoziția dată cândva de conclavul familial din jurul celui dispărut se va înlocui, de exemplu, cu semnul crucii sau cu monograma lui Christos.

Adaptarea manifestărilor plastice la practicile creștine nu exclude însă persistența unor producții de conținut păgân, vechile credințe nedispărând definitiv. Menționăm, de exemplu, ușa unei încăperi funerare din calcar, cu suprafețele sculptate în panouri, cu imaginile unor divinități greco-romane și egiptene: Hercules, Venus, Eros, Isis și Harpocrate. Monumentul, datat în secolul al IV-lea, dovedește concepția sincretică în conținutul figurativ al unor reprezentări.

Pe aceeași linie a persistenței unor culte păgâne cu ecouri într-o societate care începe să fie dominată de spiritul creștin al veacurilor III–IV, amintim un *ex-voto*, sculptat în calcar, dedicat lui Hercules și mai multe dedicații pentru unele divinități: Deus Sanctus, Deus Sanctus Aeternus, Deus Sanctus Hero, Iupiter Optimus Maximus, Iupiter Olbiopolitanul, Hera Regina, Hercules Ripensis, Cybele, Mars Conservator — adorate deopotrivă de militari și de civili.

Pietre de mormânt din secolul al IV-lea păstrează încă motive decorative vechi : chenarul cu coardă de viță de vie sau de iederă, care apare pe monumentul lui Nepotianus de la *Halmyris*, al lui Aurelius Sisinus sau a lui Saturninus, ambii de la *Ulmetum*.

Basorelieful există pe monumentul ridicat pentru Valerius Felix din Tomis; sub un fronton triunghiular cu rozete, apar busturile schematice ale celor doi soți. Același schematism se reflectă și în stela lui Bassianus, pusă pentru fiul său Lilas, în care, într-o reală iconografie „populară" este reprezentată întreaga familie. Într-un relief descoperit la Rasova, se întâlnește o scenă unică: cinci personaje, patru în picioare, al cincilea șezând; primele parcă ar executa un dans funebru, ori ar fi angajate într-o procesiune. Sculptura pare să redea perspectiva.

Pe stela funerară a unui *biarcus* de la *Ulmetum*, frontonul este decorat în centru cu o coroană și cu frunze de acant, la acrotere. Dedesubt apar mai multe imagini cu personaje tipice banchetului funerar și eroizării defunctului. Aspectul este specific epocii târzii, iar neîndemânarea execuției este evidentă. De amintit și basorelieful de pe placa de calcar provenind de la Chiosè Aidin, de lângă Silistra, cu un conținut clar creștin: Maica Domnului este redată cu Iisus copil, pe genunchi, iar de-o parte și de alta, se pare că figurează Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil. Piesa datează probabil din secolul al VII-lea.

Aceste câteva exemple reflectă dovezi tardive ale artei sculpturale, când încă mentalitățile politeiste păstrează reflexe accentuate. Treptat însă, acestea vor fi total înlocuite sau vor

dispărea. Se folosesc simboluri ca: porumbelul, crucea simplă sau monogramată, frunza de palmier, pentagrama, figuri de orant ș.a. Porumbelul simplu sau ciugulind dintr-un ciorchine de strugure apare pe frontonul mai multor stele funerare sau pe blocul de marmură pe care este scris epitaful pentru Torpilla din Epiphaneia, moartă la *Tomis*. Pe frontonul triunghiular se reliefează o coroană de iederă cu chrismonul plasat în centru. Pe stela de marmură pusă pentru Terentius (secolele IV–V), este reliefată crucea pe un vrej de iederă, iar într-un cerc, chrismonul. Crucea „latină" se folosește frecvent; exemplificăm cu cea de pe epitaful lui Orentes și al Marcelei, părinții lui Marcellus, din *Tomis*. La capetele lățite ale crucii sunt redați porumbei minusculi. Aceeași cruce se găsește pe stela funerară aparținând unui administrator al bisericii „Sfântul Ioan" din *Tomis*, ridicată pentru fiica sa, Maru sau pe blocul de marmură pe care stă scris epitaful lui Ioan, fiul lui Phocas din *Constantiana*. Importantă este crucea votivă din marmură pusă de Gheorghe, fiul lui Marinus, descoperită în satul Lazu (la sud de Constanța), cu capetele ceva mai lățite ca în suprafața hastelor orizontale să aibă loc inscripția.

Arta sculpturală, atât cât s-a produs între veacurile IV–VII, vădește o totală detașare față de perioada Principatului și o producție insignifiantă. Accentul se pune însă pe mozaicuri și pe pictură, domenii foarte bine reprezentate la *Tomis*.

Dacă liniile construcțiilor vădeau o eleganță specifică, interioarele lor impresionau adesea prin decoruri alese: pilaștri, ancadramente, placaje parietale, picioare de mese sau de *cathedrae*, fragmente de picturi parietale etc.; toate aduc în prim plan aspecte plastice variate și sunt măsura aprecierii vieții artistice a cetăților respective.

La *Tomis* sunt renumite două pavimente mozaicate de la două edificii: unul public, aflat pe latura de vest a peninsulei tomitane — cunoscut ca „edificiul roman cu mozaic"; celălalt, particular, s-a descoperit în partea de răsărit a aceleiași zone. Ambele vădesc tipul de „covor oriental", cu decoruri policrome, realizate prin *tesserae* din care rezultă motive geometrice, florale și chiar zoomorfe. Sunt compuse din câmpuri dispuse după un anumit ritm, toate încadrate de chenare de diverse tipuri.

Edificiul roman cu mozaic reprezintă un complex arhitectural pe faleza portului (portul antic fiind astăzi înlocuit și suprapus de cel modern). Pardoseala mozaicată era de circa 2 000 m², din care s-au păstrat circa 800 m²; restul s-a distrus din antichitate, o dată cu prăbușirea magaziilor din substrucție. Din constatările făcute, distrugerile s-au datorat mișcărilor seismice care au determinat prăbușirea falezei, și o dată cu ea și a marelui edificiu, cu încăperile boltite din substrucția sa. Covorul de mozaic conține motive geometrice și florale, distribuite în trei registre principale, toate executate din *tesserae* de marmură, piatră și ceramică (în șapte culori și mai multe nuanțe). În chenarul lat de 6,20 m, întâlnim vârfuri ample de iederă cu frunze lungi, motivul frânghiei, cercuri intersectate din care rezultă patrulatere înscrise în cercuri, motivul valului și împletitura triplă.

Partea centrală, lucrată în *opus vermiculatum*, păstrează două cercuri mari distanțate, înscrise în pătrate și despărțite printr-un câmp dreptunghiular. Motivele decorative diferă de la un câmp la altul. Cercul din partea de sud, relativ bine păstrat, are înscrise pătrate mari, bordate cu funia împletită; în spațiile astfel create s-au înscris flori, ramuri, frunze,

vase (un frumos *kantharos*), cuburi mici, arme (panoplii?). În colțurile rămase libere, apar vase din care răsar frunze; tot aici este redată și singura imagine zoomorfă : porumbelul care soarbe apă dintr-o frunză. Cel de-al doilea cerc, mai puțin bine păstrat, are înscriși solzi de pește, de dimensiuni ce descresc de la margini către centru. Câmpul dreptunghiular dintre cele două cercuri se divide în mici pătrate cu chenare ce reiau motivul frânghiei împletite. În sfârșit, lângă cercul mare, mai apare un câmp rectangular cu interiorul împărțit în pătrate și romburi, în care sunt, de asemenea, înscrise diverse motive: funia împletită în patru, tabla de șah, dantelă, solzi de pește, *pelta*, crucea gammată, petale ș.a.

Întregul ansamblu arhitectural al edificiului marchează o volumetrie adaptată nevoilor practice și de populare a falezei portuare din antichitate, cu elemente constructive destinate scopurilor comerciale maritime. Cele unsprezece încăperi boltite adăposteau cantități însemnate de mărfuri: amfore cu inscripții vamale (în grecește și latinește; unele marcau capacitatea convențională, celelalte, încărcătura reală) încărcate cu substanțe rășinoase, piroane de fier, scoabe, colofoniu ș.a., toate utilizabile la confecționarea sau la repararea corăbiilor. În alte încăperi boltite s-au găsit uriașe cantități de fragmente ceramice, unele cu *dipinti* — mici formule cu caracter creștin. În bolta nr. 1, pe peretele de răsărit, pe o mică suprafață de stuc, se vedea încă imaginea unui cap de sfânt cu nimb — acum dispărută. În fața marelui edificiu, în apropiere de construcțiile portului, la adâncimi de 1,20–1,50 m, s-au aflat resturi din alte construcții. Pe fundul unor amfore descoperite aici s-au găsit resturi de cereale carbonizate, bitum, rășini ș.a., ceea ce demonstrează scopul funcțional al acestor clădiri, acela de depozite. Aspectul arhitectural, valoarea plastică a mozaicului, dimensiunile sale uriașe și, în general, eleganța întregului complex, îl plasează printre cele mai deosebite monumente din secolele IV–VII, din această parte de lume.

Cel de-al doilea mozaic aparține unei construcții private care datează din secolul al IV-lea p.Chr.; dimensiunile sale sunt de 11,50 x 5,50 m. Mozaicul este realizat în *tesserae* de cinci culori, fixate pe un pat de mortar (*statumen*). Decorul principal constă dintr-o repetare ritmică de figuri hexagonale, de culoare galbenă, între care se întretaie meandre de culoare roșie, brodate cu alb. Patru hexagoane au în interior câte o *crux gammata*, care conturează un octogon mare. Chenarul are doar două benzi, cu triunghiuri dispuse diferit.

Valoarea artistică a acestei suprafețe mozaicate este distinctă, deși este compusă exclusiv din motive geometrice; se pare că aparținea unei case bogate.

Suma valorilor plastice din *Scythia Minor* se augmentează cu alte produse de artizanat și orfevrărie. Cruci-reliquarii, encolpioane și alte podoabe din bronz sau din argint se impun atenției.

Numele mitropolitului Paternus din *Tomis* apare scris pe un taler de argint aurit, parte componentă a unui tezaur de circa 400 de piese, descoperit în Ucraina, lângă Poltava, la Malaia Perescepina. Tezaurul, datând din secolele IV–VII, a fost ascuns în acea regiune de jefuitorii barbari ai bisericilor tomitane, poate chiar din cea mitropolitană. În centrul talerului apare chrismonul cu AΩ și două frize, totul aurit. După inscripțiile pe care le

poartă, talerul (*patena*) a fost renovat de către Paternus, în timpul împăratului Anastasius (491–518) și a fost confecționat sau, oricum, verificat într-un atelier din Constantinopol.

În anii din urmă s-a descoperit la *Sucidava* (Pârjoaia–Izvoarele, jud. Constanța), în sud-vestul provinciei, pe malul Dunării, un important tezaur compus în întregime din piese de argint: șase lingurițe, șase boluri, o cană mai mare, o căniță trilobată, o pateră, o strecurătoare și un *reliquarium*. Se remarcă varietatea obiectelor în care recunoaștem tipuri și variante. Apar deosebiri în maniera de execuție și ornamentică. Au fost recunoscute ștampile, aplicate pe cinci dintre boluri, pe pateră și pe cănița trilobată; este posibil ca numele inscripționate să aparțină producătorilor: Isichion, Eusebion, Kostantion.

Repertoriul temelor decorative conține motive frecvente în epoca romano-bizantină (câmpul de caneluri, brâul de torsadă) și altele de inspirație paleocreștină, de largă circulație: christagma, crucea cu brațele lățite, peștele, porumbelul, păunul, kantharosul, ghirlanda de viță de vie sau diferite figuri geometrice stilizate. Piesele trebuie privite și studiate ca un ansamblu unitar. Fără îndoială, unele dintre ele îndeplinesc aceeași funcție pe care o aveau piesele similare din tezaurele de la Malaia Perescepina, Canoscio, Water Newton ș.a. Existența unor astfel de tezaure este pusă în legătură cu utilizări în cadrul serviciului liturgic.

Piesele din argint de la *Sucidava* au fost produse spre a doua jumătate a secolului al IV-lea p.Chr. și prima jumătate a secolului al V-lea p.Chr. Sunt rezultatul manufacturării în centre ale Orientului creștin — probabil *Antiochia*, Ierusalim, Constantinopol sau chiar Alexandria și au aparținut unor proprietari diferiți, așa după cum reiese din interpretarea monogramelor inscripționate pe unele piese: *Naz(areos)* sau *Naz(arius)* sau *Bict(or)*; ulterior, au intrat pe diverse căi în proprietatea comunității creștine.

Tezaurul sucidavens este cel mai complet serviciu euharistic antic descoperit până acum în România. Totodată, acesta pune în lumină relațiile multiple întreținute de provinciile dunărene cu Asia Mică și Orientul Apropiat și chiar evoluția materială și spirituală a *Sucidavei* moesice.

Multe alte produse artizanale și plastice din patrimoniul cultural din *Scythia Minor* țin tot de domeniul artelor minore. Între acestea un aport mai consistent este dat de ceramica „de lux“, importată, aparținând secolelor IV–VII. Această categorie ceramică cu decor ștampilat provine din atelierele care funcționau în răsăritul imperiului. Sunt vase lucrate din pastă roșie, fină și ornamentate cu elemente diverse, imprimate (estampate). În general, este vorba de farfurii întinse sau de platouri, cel mai adesea circulare. Decorurile sunt variate: geometrice (cercuri concentrice, rozete, romburi, triunghiuri), vegetale (muguri de lotus, romburi de palmier, migdale stilizate, frunze de ferigă), animaliere (iepuri, câini, delfini, cerbi, lei, asini, tauri, păuni etc.), figuri antropomorfe (Hercules și Dionysos), cifre, litere, *planta pedis* ș.a. Cel mai frecvent motiv, îndeosebi în secolele V–VI, este crucea și crucea monogramată — într-o mare varietate de forme. Se evidențiază caracterul creștin al multora dintre acestea.

Importante centre urbane ale Sciției Mici abundă în astfel de vestigii: *Tomis, Callatis, Histria, Dinogetia, Salsovia, Carsium, Sucidava, Tropaeum Traiani* etc.

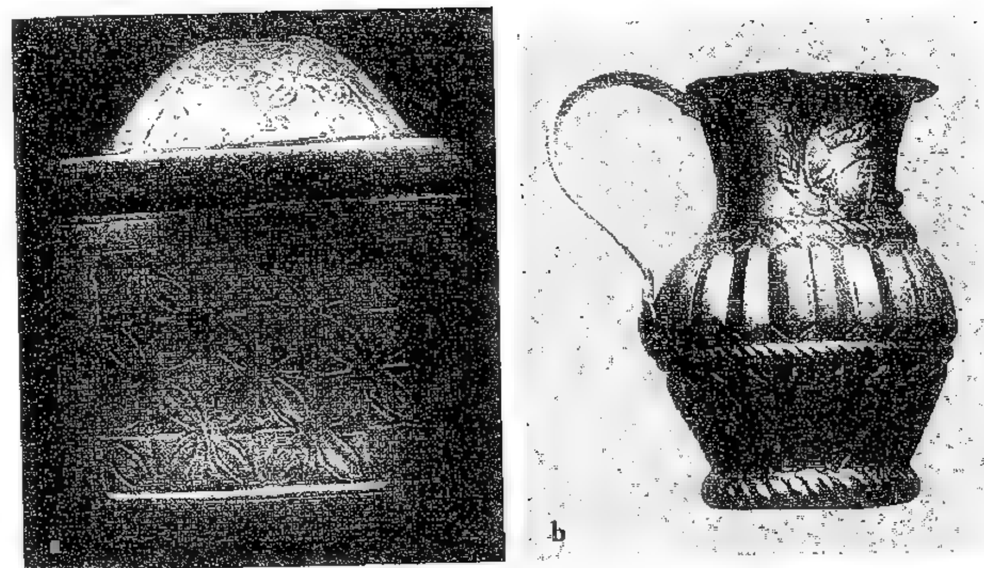

Fig. 69 a. Reliquarium. Argint. Tezaurul de la Sucidava (Izvoarele, jud. Constanța); b. Cană de dimensiuni mici, cu gura trilobată. Argint. Tezaurul de la Sucidava (Izvoarele, jud. Constanța).

Ceramica de uz curent continuă tradiția romană, la fel opaițele cu ornamente și forme variate, între care reținem nenumăratele exemplare creștine. Un opaiț de la *Tomis* păstrează pe disc chipul lui Iisus Christos înconjurat de cei doisprezece apostoli și o inscripție în limba latină: *pacem meam do vobis* (pacea mea o dau vouă). I se adaugă gema cu cornalină, tot de la *Tomis*, Iisus Christos crucificat și cu inscripția în limba greacă: „Iisus Christos fiul lui Dumnezeu, Mântuitor“.

În săpături sistematice sau în altele ocazionale s-au găsit bijuterii (inele, cercei, camee, pandantive) lucrate în tehnica *au repoussé*. Exemplificăm cu cele două mici tezaure descoperite la *Histria*, unul la basilica extramurană, celălalt într-un mormânt, ambele din secolele V–VI.

Monedele au și ele reprezentate figuri plastice, adesea de ținută elevată: chipuri de împărați sau împărătese, dublate de simboluri care răspund epocii creștine (mai frecventă este crucea).

Plumburile sigilare, în majoritate de caracter comercial, descoperite în special la *Sucidava*, provin din marile centre comerciale din răsăritul imperiului. Multe au inscripții creștine și au fost folosite pentru corespondența oficială sau privată, cele mai numeroase s-au găsit la Constanța, *Histria, Durostorum* ș.a.

Întregul patrimoniu cultural, cu exemplificările la care ne-am referit în acest cadru, prezintă o bază documentară solidă pentru integrarea și constituirea istoriei acestui spațiu geografic, pentru înțelegerea trecerii de la tradiția clasică la începuturile unei romanități orientale marcate de creștinism.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

BARNEA, I., *Artă creștină în România*, I, București, 1979.
– *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977.
BEŠEVLIEV, V., *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964.
GIACCHERO, Marta, *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium, in integrum fere restitutum e Latinis Graecisque fragmenta*, I (*Edictum*), II (*Imagines*), Genova, 1974.
Izvoare privind istoria României, I–II, București, 1964–1970.
POPESCU, Em., *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976.

Lucrări generale

BANK, Alice, *Byzantine Art*, Leningrad, 1985.
BARNEA, I., ILIESCU, O., *Constantin cel Mare*, București, 1982.
BRĂTIANU, G.I., *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire Byzantin*, Paris–București, 1936.
– *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris–București, 1938.
CIZEK, E., *Mentalități și instituții romane*, București, 1998.
CLAUDE, D., *Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, München, 1969.
CRUIKSHANK-DODD, E., *Byzantine Silver Stamps*, în Dumbarton Oaks Studies 7, Washington, 1961.
DEMANDT, A., *Die Spätantike*, München, 1989.
FISCHER, I., *Latina dunăreană*, București, 1985.
GAGÉ, J., *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964.
Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit, Göttingen, 1981.
HARHOIU, R., *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, București, 1998.
HEICHELHEIM, F.M., *An Ancient Economic History*, III, Leiden, 1970.
HOFFMANN, D., *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, I–II, Düsseldorf, 1970.
JONES, A.H.M., *The Later Roman Empire 284–602*, I–II, Oxford, 1964.
MIHĂESCU, H., *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993.

OSTROGORSKY, G., *Histoire de l'État Byzantin*, Paris, 1956.
PĂCURARIU, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Galați, 1996.
PIGANIOL, A., *L'empereur Constantin*, Paris, 1932.
RÉMONDON, R., *La crise de l'Empire romain de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris, 1964.
ROSTOVTSEV, M., *Social and Economic History of the Roman Empire*², I–II, Oxford, 1971.
STEIN, E., *Histoire du Bas-Empire*, I–II, Bruges–Paris, 1949–1959.

Lucrări de sinteză

ARICESCU, A., *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.
BARNEA, I., *Perioada Dominatului (secolele IV–VII)*, în R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de jos, București, 1968, p. 369–556.
– *Arta creștină în România*, I, București, 1979.
BAUMANN, V.H., *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983.
– *Așezări rurale antice din zona gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.
RĂDULESCU, A., BITOLEANU, I., *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1979, p. 123–150.
SÂMPETRU, M., *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de jos*, București, 1994.
SCORPAN, C., *Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube*, în BARInt.Ser. 88, Oxford, 1980.
SUCEVEANU, Al., BARNEA, Al., *La Dobroudja romaine*, București, 1991.
ȘTEFAN, Gh., BARNEA, I., *Stăpânirea romano-bizantină la sud de Dunăre*, în Istoria României I, București, 1960, p. 579–614.
Tabula Imperii Romani, L35, București, 1969.
VELKOV, V., *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam, 1977.
VULPE, R., *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.
ZAHARIADE, M., *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988.

Lucrări speciale

Istorie politică și militară

BARNEA, Al., *Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der Unteren Donau in spätrömischer Zeit*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 285–290.
BARNEA, I., *Contributions to Dobrudja History under Anastasius I*, în Dacia, N.S. 4, 1960, p. 363–374.
L'incendie de la cité de Dinogetia au VIᵉ s., în Dacia N.S. 10, 1966, p. 237–259.
– *Themistios despre Scythia Minor*, în SCIV 18, 1967, 4, p. 563–574.
BĂNESCU, N., *"Ογλος «ongl»: le premier habitat de la horde d'Asparuch dans la région du Danube*, în Byzantion 28, 1958, p. 433–440.
MADGEARU, Al., *The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier*, în RRH 36, 1997, 3–4, p. 315–336.

The Roman Frontier at the Lower Danube 4th–6th Centuries. The Second International Symposium on the Roman Frontier at the Lower Danube, Murighiol – Halmyris 18th–24th August 1996, [București, 1998].
ȘTEFAN, Gh., *Tomis et Toméa. À propos des luttes entre Byzantins et Avares à la fin du VIᵉ siècle de notre ère*, în Dacia N.S. 11, 1967, p. 253–258.
VELKOV, V., *Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike*, în StCl 3, 1961, p. 241–249.
VULPE, R., *Limita meridională a provinciei romane Scythia*, în Pontica 5, 1972, p. 205–222.
ZEILER, J., *Le premier établissement des Goths chrétiens dans l'Empire de l'Orient*, în Mélanges G. Schlumberger, I, Paris, 1924, p. 3–11.

Viață economică, așezări

BARNEA, Al., *Voies de communication au Bas-Danube aux IVᵉ–VIᵉ s. ap. J.-C.*, în Études byzantines et post-byzantines, București, 3, 1997, p. 29–42.
BARNEA, I., (coord.), *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, București, 1979.
– *Dinogetia, ville byzantine au Bas-Danube*, în Byzantina Thessaloniki 10, 1980, p. 237–287.
BAUMANN, V.H., *Aspecte ale circulației monetare de la Gurile Dunării în secolul al IV-lea p.Chr.*, în Peuce 12, 1996, p. 243–284.
BEŠEVLIEV, V., *Zur Geographik Nordost-Bulgariens in der Spätantike und im Mittelalter*, în Linguistique Balkanique Sofia 4, 1962, p. 59–69.
CANARACHE, V., *Edificiul cu mozaic din Tomis*, București, 1966.
COVACEF, Zaharia, *Capidava în secolul VI e. n. Câteva observații pe baza cercetărilor din sectorul V al cetății*, în Pontica 21–22, 1988–1989, p. 187–196.
DIACONU, P., *Réalités archéologiques et considérations historiques (Nouveau travail sur les cultures materielles du Bas-Danube, du VIIᵉ au Xᵉ siècle)*, în RRH 5, 1966, 3, p. 485–493.
DOBRE, Manuela, *Observații asupra circulației monetare de la Durostorum în timpul lui Anastasius*, în CercNum 7, 1996, p. 85–90.
FLORESCU, Gr. și colab., *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, 1958.
FLORESCU, R., *Capidava*, București, 1965.
OCHEȘEANU, R., *Tezaurul de nummii constantinieni de la Arrubium (1908). Contribuții la cunoașterea circulației monetare în Scythia Minor între anii 318–324*, în Peuce 10, 1991, p. 417–455.
OPAIȚ, A., *Aspecte ale vieții economice din provincia Scythia (secolele IV–VI p. Ch.). Producția ceramicii locale și de import*, București, 1996.
PÂRVAN, V., *Salsovia*, București, 1906.
– *Cetatea Ulmetum*, în AARMSI ser. II, t. 34, 1912, p. 497–607; t. 36, 1914, p. 245–420; t. 37, 1915, p. 265–304.
– *Zidul cetății Tomi*, în AARMSI ser. II, t. 37, 1915, p. 415–450.
POENARU-BORDEA, Gh., *Contributions numismatiques à l'histoire de Noviodunum aux VIᵉ–VIIᵉ siècle*, în SCN 11, 1995, p. 135–161.

POENARU-BORDEA, Gh., OCHEȘEANU, R., NICOLAE, E., *Axiopolis aux IIIe–VIIe de n. è. à la lumière des découvertes monétaires*, în SCN 9, 1989, p. 53–73.
POENARU-BORDEA, Gh., OCHEȘEANU, R., *Câteva depozite monetare din Scythia Minor depuse ca ofrande funerare (secolele III–V d. Chr.)*, în Pontica 24, 1991, p. 347–371.
– *Contribuții la cunoașterea circulației monedei de bronz în secolul al V-lea p. Chr. la Tomis*, în SCN 10, 1993, p. 67–90.
POPESCU, Em., *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve–VIIIe siècle de notre ère*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 403–415.
– *Constantiniana. Un problème de géographie historique de la Scythie Mineure*, în Byzantinische Zeitschrift München 66, 1973, p. 359–382.
PREDA, C., *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.
PREDA, C., NUBAR, H., *Histria III. Descoperirile monetare*, București, 1973.
RĂDULESCU, A., *Monumente romano-bizantine în sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966.
– *Recherches archéologiques récentes dans le périmètre de la cité de Tomis*, în Études byzantines et post-byzantines, București, 2, 1991, p. 23–45.
– *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, în Pontica 28–29, 1995–1996, p. 83–93.
SUCEVEANU, Al., *Contribuții la istoria orașelor romane din Dobrogea. Note de geografie istorică*, în Historia Urbana București 1, 1993, 2, p. 137–148.
SUCEVEANU, Al., ZAHARIADE, M., *Du nom antique de la cité romaine tardive d'Independența (Murighiol, dép. de Tulcea)*, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 87–96.
SUCEVEANU, Al. și colab., *Histria, VI. Les thermes romains*, București–Paris, 1982.

Populație, cultură, artă

BARNEA, Al., *Moesia Secunda und Scythia Minor (4.–6. Jh.)*, în Goldhelm, Schwert und Silberschätze, Frankfurt/Main, 1993, p. 65–71.
CÂRJAN, C., *Ceramica băștinașă din sec. VI–VII p. Chr. descoperită la Tomis*, în Pontica 4, 1971, p. 339–350.
GLODARIU, I., *În legătură cu „torna, torna, fratre"*, în AMN 1, 1964, p. 483–488.
NĂSTUREL, P.S., *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, în SCIV 7, 1956, 1–2, p. 179–188.
– *Quelques mots de plus à propos du Τόρνα φράτρε de Théophilacte et de Théophane*, în Byzantina Bulgarica Sofia 2, 1966, p. 217–222.
OPAIȚ, A., *Elemente etnice nord-dunărene în Scythia Minor (secolele IV–V e. n.)*, în Peuce 10, 1991, p. 127–131.
PETRE, A., *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 317–353.
– *La romanité en Scythie Mineure (IIe–VIIe s. de n. è.). Recherches archéologiques*, în Bulletin de l'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen București 17–18, 1987, p. 5–171.

POPESCU, Em., *Die spätgriechischen Inschriften aus Klein-Skythien*, în Dacia N.S. 11, 1967, p. 163–176.
RUSSU, I.I., *Inscripții latine din Durostorum*, în AISC 2, 1936, p. 210–218.
ȘTEFAN, Gh., *Découvertes slaves en Dobroudja séptentrionale*, în ActaArchASH 17, 1965, p. 101–105.

Creștinismul

BARNEA, Al., *Începutul epocii Dominatului la Dunărea de jos. Între păgânism și creștinism*, în Miscellanea in honorem Radu Manolescu, București, 1996, p. 77–84.
BARNEA, I., *Roman-Byzantine Basilicae Discovered in Dobrogea between 1948–1958*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 331–349.
– *Un martyrium descoperit la Niculițel (jud. Tulcea)*, în SCIV 24, 1973, 1, p. 123–126.
– *Considerații privind cele mai vechi monumente creștine de la Tomis*, în Pontica 24, 1991, p. 269–275.
– *Inscripția martirilor de la Axiopolis: noi observații*, în Pontica 30, 1997, p. 199–203.
BAUMANN, V.H., *Nouveaux témoignages chrétiens sur le limes nord-scythique: la basilique à martyrium de basse époque romaine découverte à Niculițel (dép. de Tulcea)*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 189–202.
DELEHAYE, H., *Saints de Thrace et de Mésie*, în Analecta Bollandiana Paris 31, 1912, p. 216–221.
DIACONU, P., *Despre data pătimirii lui Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos*, în SCIV 24, 1973, 4, p. 633–641.
GEORGESCU, V., IONESCU, M., *Mărturii creștine la Callatis*, în Pontica 28–29, 1995–1996, p. 187–800.
LUNGU, V., *Misionarismul și începuturile creștinismului în Scythia Minor*, în Pontica 25, 1992, p. 297–307.
NETZHAMMER, R., *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, București, 1918.
OPAIȚ, A., OPAIȚ, Cristina, BĂNICĂ, T., *Complexul monastic paleocreștin de la Slava Rusă*, în Buletinul monumentelor istorice 59, 1990, 1, p. 18–28.
PÂRVAN, V., *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.
– *Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore*, în Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia Roma 2, 1924, p. 117–135.
– *Sur un rélief inédit du VIIe s. représentant la Sainte Vièrge*, în Académie Roumaine. Bulletin de la Séction Historique București 9, 1924, p. 217–227.
POPESCU, Em., *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.
– *Izvoarele apostolice ale creștinismului românesc: Sfântul Apostol Andrei al Tomisului*, în Studii Teologice 46, 1994, 1–3, p. 80–88.
RĂDULESCU, A., CLIANTE, T., *Tezaurul de la Sucidava-Izvoarele (jud. Constanța)*, în Pontica 19, 1986, p. 127–158.
SUCEVEANU, Al., *Contributo alla storia del Cristianesimo nella Scizia Minore*, în Timpul istoriei. I. In honorem emeritae Ligiae Bârzu, București, 1997, p. 167–178.
ZUGRAVU, N., *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

Partea a V-a

PERIOADA DE TRECERE LA EVUL MEDIU

Capitolul I

POPULAȚIA AUTOHTONĂ ÎN DACIA POSTROMANĂ (ANUL 275 – SECOLUL AL VI-LEA)

Continuitatea daco-romanilor la nordul Dunării a fost și mai este încă mult dezbătută în literatura de specialitate. În disputa dintre adepții și adversarii persistenței daco-romane se reflectă nu numai concepții istorice diametral opuse, ci și stadiul de dezvoltare al cercetărilor privind acest important capitol din istoria noastră veche, indisolubil legat de etnogeneza românilor. Din păcate, discuțiile în această problemă au fost alimentate uneori și de un substrat politic, foarte dăunător adevărului istoric.

Partizanii dispariției romanității din Dacia în vremurile de după Aurelian au înlocuit dezvoltarea istorică internă, firească, cu teoria unui imaginar exod de populație din sudul Dunării. Pornind de la datele vagi și contradictorii ale unor scriitori antici (Eutropius, Festus, Iordanes etc.) și invocând apoi lipsa știrilor scrise despre o populație romanică nord-dunăreană, ei neagă existența masivă a daco-romanilor în ținuturile carpato-danubiene. Acești învățați susțin că aici ar fi rămas cel mult niște neînsemnate resturi romanice, care ar fi dispărut în masa migratorilor, fără să fi jucat vreun rol în configurația etno-culturală și social-politică a Daciei din timpul migrațiilor.

În schimb, susținătorii continuității daco-romane, români și străini, au arătat imposibilitatea evacuării întregii sau a majorității populației civile din Dacia la sud de Dunăre. O evacuare totală ori aproape totală a populației civile nu numai că practic era imposibilă, dar ea nu rezultă de fapt nici din relatările autorilor antici care se referă la împrejurările abandonării Daciei de către romani.

În ciuda faptului că scriitorii antici menționează în fosta Dacie romană numai pe migratori, care stăpâneau prin forța armelor, și ignoră total populația autohtonă, izvoarele *directe* (arheologice, numismatice și chiar epigrafice în secolul al IV-lea) furnizează documente certe referitoare la continuitatea și activitatea productivă a daco-romanilor. Ele fac dovada că, în această problemă, argumentele tăcerii izvoarelor literare își pierd creditul și valoarea acordate excesiv și unilateral de cei care contestă dăinuirea daco-romanilor în Dacia.

Cât privește Transilvania, Oltenia și Banatul în perioada de după Aurelian, populația daco-romană este atestată prin numeroase vestigii arheologice (așezări, cimitire, diferite obiecte caracteristice etc.), prin ansamblul circulației monetare și prin felurite piese

paleocreștine (între care unele cu inscripție), descoperite atât în fostele orașe romane, cât și în mediul rural.

Populația în fostele orașe romane. Referitor la situația din vechile orașe ale Daciei, documentația actuală arată că, până în secolele V–VI, o populație daco-romană continua să viețuiască în condiții modeste pe locul și în apropierea imediată a centrelor urbane de odinioară.

În unele locuri persistența populației autohtone pe raza vechilor centre urbane romane este dovedită cel puțin până la invazia hunilor spre Europa centrală, iar în cele mai multe se întâlnesc vestigii databile până în secolele V–VI. În Dacia nu există oraș roman cercetat care să nu aibă urme de locuire rustică sau rusticizată în perioada ulterioară lui Aurelian. Avem de a face, de fapt, cu o continuitate de viață în perimetrul vechilor orașe, dar nu cu o viață urbană propriu-zisă. Urme de locuire efectivă ale goților nu se cunosc pe vatra fostelor orașe romane și nici ale gepizilor (secolele V–VI), pentru că migratorii nu s-au așezat în vechile orașe romane, ci în locuri deschise, adecvate vieții lor tribale. Populația locală, care ducea o viață relativ modestă în fostele centre urbane, își perpetuează vechea sa cultură materială de nivel mijlociu, fără a suferi influențe semnificative din partea migratorilor. Peste tot ne întâmpină o viață romană ruralizată, fără practicarea artei și a meșteșugurilor cu mijloacele tehnice superioare de altădată. Se înregistrează peste tot un proces de decadență rapidă și continuă a orașelor. Nimic important nu se mai construiește, nu se mai pun inscripții, nu se mai ridică monumente, circulația monetară — cu excepția perioadei constantiniene — apare mai mult decât anemică. Pulsul intens de odinioară al activității social-economice și culturale încetează.

O situație aparte au avut însă orașele din sud, *Drobeta* și *Dierna*, ca și regiunile dintre Dunăre și „Brazda lui Novac“, care au fost integrate din nou în imperiu sub Constantin cel Mare și Iustinian. Acolo, viața urbană a putut fi reluată și continuată sub anumite aspecte, pe când celelalte orașe ale Daciei romane au rămas definitiv *extra fines Imperii*. Dar să vedem cum se prezintă situația în fiecare oraș în parte.

La *Sarmizegetusa*, fosta capitală a Daciei romane, există dovezi din secolele IV–VI ale dăinuirii unei populații locale, care a folosit forul și unele construcții din oraș pentru nevoile sale de fiecare zi și pentru apărare în caz de nevoie. În forul orașului, de pildă, din sala mare a bazilicii s-a detașat, printr-un zid rudimentar, o încăpere mai mică, în apropierea căreia se aflau vetre de foc și un canal pentru scurgerea apei. Blocarea porților amfiteatrului demonstrează transformarea lui într-o veritabilă fortăreață, unde populația se refugia în vremuri de primejdie. Aceeași populație locală, din cauza invaziei hunilor, a ascuns într-o lojă din amfiteatru un tezaur cu monede de bronz de la Valentinian I — Valens și tot ei îi aparțineau monedele izolate — vreo 9 la număr cunoscute acum — eșalonate de la Dioclețian până la Grațian, găsite pe teritoriul orașului. De la *Ulpia Traiana* provin un opaiț de ceramică creștin (cu cruce pe disc) și un ciob de vas cu chrismon (zgâriat după ardere), ambele din secolul al IV-lea. Tot din aceeași vreme pare a fi și un mormânt cu sarcofag din cărămizi, aflat pe raza orașului. Ceramica, modificarea în unele

Fig. 70 Trecerea la Evul Mediu. Secolele IV–VI (pentru localitățile marcate pe hartă, vezi *Lista ilustrațiilor*).

locuri a tramei stradale și alte vestigii indică existența locuirii, în continuare, până în secolul al VI-lea.

La *Apulum* (Alba Iulia), populației autohtone îi aparțin câteva opaițe de lut ars din secolele IV–VI, între care unele creștine, o gemă de mărgean cu inscripție „creștinată" în secolul al IV-lea, numeroase monede emise de la Aurelian până la Valens, precum și un cimitir de înhumație din secolul al IV-lea, așezat peste ruinele termelor din orașul roman (*municipium Septimium*). Mormintele aveau sarcofage de cărămizi romane *refolosite*. În morminte și pe suprafața cimitirului s-au aflat brățări de factură romană târzie, fibule de bronz de tipul „cu capete de ceapă", coliere de mărgele cu forme caracteristice și mai multe monede de bronz emise de la Dioclețian până la Gratian, între anii 284 și 383. Factura unitar romană a mormintelor și a inventarului funerar, precum și absența totală a unor elemente străine exclud atribuirea lor unei populații migratoare. În apropierea actualei catedrale romano-catolice și în partea de sud a vechiului castru al legiunii *XIII Gemina* s-a identificat prin săpături sistematice existența unui orizont cu depuneri arheologice și locuințe de lemn din secolele IV–VI.

Din orașul vecin *Ampelum* (Zlatna), aproape deloc cercetat arheologic, deoarece este acoperit de orașul actual, provine probabil un fragment de monument funerar roman din secolele II–III, „creștinat" prin gravarea unei cruci în secolul al IV-lea, când piatra fusese refolosită la mormântul unui creștin. Alte vestigii postromane la *Ampelum* nu se cunosc.

La *Potaissa* (Turda), pe raza orașului și în apropierea lui, s-au descoperit circa 75 de monede de argint și bronz, care se eșalonează de la Tacitus până la Arcadius și Iustinian. O gemă creștină cu scena „Bunului Păstor" și cu inscripția IXΘYC, un inel de aur cu inscripția VT(ere) F(elix), probabil și acesta paleocreștin, stau mărturie despre existența creștinismului la *Potaissa* postromană. Un mormânt de înhumație cu sarcofag de cărămizi romane refolosite, având ca inventar și o fibulă de argint cu butoni în formă de ceapă, caracteristică pentru prima jumătate a secolului al IV-lea, s-a descoperit în vechiul cimitir roman.

De notat că pe locul castrului legiunii *V Macedonica* s-au găsit și trei morminte de înhumație alogene (unul de caracter sarmatic și două din secolul al V-lea, gepide, similare celor de la Apahida), dar fără nici o semnificație etno-culturală majoră pentru situația generală de la *Potaissa*, după romani.

De la *Napoca* (Cluj-Napoca) și împrejurimile ei se cunosc, de asemenea, importante vestigii daco-romane. Și aici monedele romane de bronz și argint circulă până în a doua jumătate a secolului al IV-lea. În necropola vechiului oraș înmormântările nu încetează, dovadă fiind un monument funerar cu inscripție transformat în cutie de sarcofag în cursul secolului al IV-lea și „creștinat" prin gravarea unei cruci în litera „O" din cuvântul FILIO al inscripției păgâne. Tot din aceeași vreme par a fi și mormintele de înhumație cu sarcofage de piatră și cărămidă, descoperite în cimitirul roman din fosta stradă a Plugarilor și actuala stradă Avram Iancu. Cercetările din ultima vreme au arătat că în vechea necropolă romană din strada Gheorgheni există și înmormântări din secolul al IV-lea. O așezare autohtonă

cu cuptoare de ars ceramică și cu cimitirul de înhumație aparținător a ieșit la lumină în cartierul Mănăștur, iar un grup de morminte de incinerație cu urnă s-a găsit în satul Baciu, ambele descoperiri datând din secolul al IV-lea.

Pentru Napoca postromană notabil este faptul că, în cursul săpăturilor arheologice din ultimii ani în Piața Unirii și în Piața Muzeului, s-au descoperit fragmente ceramice din secolele V–VI. Nici goții și nici gepizii nu se constată că ar fi locuit în fostul perimetru urban, unde urmele lor lipsesc cu desăvârșire. Gepizii, bunăoară, sunt bine atestați prin morminte în cartierul Cordoș al orașului actual, la circa 4 km spre nord-est de *Napoca* romana, și prin cunoscutele tezaure de aur din mormintele princiare de la Apahida și Someșeni (10 km mai spre est), databile către sfârșitul secolului al V-lea.

Și la *Porolissum*, în extremitatea nord-vestică a fostei provincii, sunt prezente numeroase urme daco-romane. Ele se concretizează în descoperiri de monede — circa 18 la număr — ce merg din perioada constantiniană până la Valens, în existența mai multor morminte de înhumație postromane, plasate, ca și la *Apulum*, peste ruinele unei clădiri din municipiul roman. Tot de la *Porolissum* provin: un pahar de lut din secolul al IV-lea (creștin?) cu inscripția VTERE FELIX — SIX (sic!) FELIX, o gemă gnostică cu inscripție (postromană?), o figurină-cocoș simbolic (creștin), aceasta din urmă datând din secolele V–VI. Cercetările recente au mai scos la lumină un fragment de vas cu inscripție și semne creștine (EGO ... VIVS VOT P), fibule și monede de bronz, toate din secolul al IV-lea, precum și o cruciuliță de plumb din secolele V–VI.

În legătură cu existența populației provinciale romane creștine este pusă și eventuala transformare a unui templu al zeului Bel într-o probabilă bazilică creștină (secolul al IV-lea).

Deși situat pe frontiera nord-vestică a fostei *Dacii Porolissensis*, în acest vechi centru urban și militar nu se cunosc vestigii aparținând unor populații alogene. În schimb, se pare că aici s-a produs, *în continuare*, ceramică pentru dacii liberi din vest și nord-vest.

La *Tibiscum* (Jupa), vestigiile postaureliene acoperă cronologic perioada secolelor IV–VI, atestând aici existența creștinismului. Mai de mult se cunosc materiale arheologice, monede, obiecte creștine, situații concrete de habitat în vechiul oraș, la care se adaugă acum ateliere de fabricat mărgele de sticlă și ceramică din secolul al IV-lea. Prin noile cercetări arheologice au fost identificate și unele construcții din piatră și lemn, postromane, realizate de populația locală în tehnica epocii. Urme ale migratorilor (iazigi, goți, gepizi) nu s-au descoperit.

Referitor la orașele din sudul Daciei (*Dierna*–Orșova, *Sucidava*–Celei, *Drobeta*–Turnu Severin, *Romula*–Reșca pe Olt), reintegrate în imperiu sub Constantin cel Mare și apoi pe timpul lui Iustinian (mai puțin *Romula*), acestea, după Aurelian, continuă să aibă o anumită viață urbană, care nu suferă comparație cu situația ruralizată din restul orașelor fostei provincii traiane. De fapt, aceste centre urbane nu au fost complet părăsite de autoritățile romane la retragerea aureliană, ci au constituit capete de pod pe malul stâng al Dunării, iar viața urbană și-a reluat cursul normal în perioada constantiniană și iustiniană. Dar nici atunci nu se poate vorbi de o viață orășenească prea elevată, de nivelul

și amploarea celei care exista în sudul fluviului, unde urbanismul s-a menținut fără întreruperi până la începutul secolului al VII-lea.

La *Romula* se întâlnește o situație oarecum particulară: totul arată că avem de a face cu un târg, cu trăsături mai degrabă rurale decât orășenești, în timp ce la *Drobeta*, *Sucidava* și *Dierna* viața se găsește pe o treaptă net superioară, într-o sferă cu pronunțat caracter urban.

Sucidava, care în epoca romană nu obținuse statut municipal, dar care în secolul al III-lea a cunoscut o mare dezvoltare și prosperitate, apropiate de ale unui adevărat municipiu, s-a bucurat sub Constantin cel Mare și Iustinian de o importanță deosebită. Ca punct militaro-strategic și economico-comercial, situat la capul podului constantinian construit peste Dunăre, localitatea poate fi așezată în seria centrelor cu caracter urban, în cele două perioade de efectivă revenire și stăpânire romană la nordul fluviului. Construcțiile remarcabile durate din piatră și cărămidă, inclusiv bazilica, pulsul intens al vieții militare, economice și cultural-religioase, trama stradală, incinta fortificată și altele, toate stau mărturie în această privință.

*

Se poate afirma că urbanismul roman în Dacia — excepție făcând orașele de la Dunăre — a încetat să existe de fapt după retragerea armatei și a administrației imperiale. În cursul celor două–trei secole care au urmat, populația a pierdut treptat felul de viață, confortul și mentalitățile urbane, chiar dacă mai locuia în vechile sale case ori se mai adăpostea în vechile clădiri și prin încăperile edificiilor grandioase ale instituțiilor romane de odinioară. Ansamblul documentației existente acum arată clar că în orașe trăia o populație romană provincială, latinofonă, la care în secolul al IV-lea s-a generalizat creștinismul, continuându-se și potențându-se astfel începuturile lui din timpul provinciei. Ea nu a conlocuit cu goții și gepizii nou-veniți, nici nu a fost influențată semnificativ de civilizația acestora, ci trăia în forme de viață romană, dar fără a produce opere de artă, fără a practica meșteșugurile de înaltă specializare și fără a dispune de mijloacele tehnice perfecționate din epoca anterioară. În vechile orașe continuau să funcționeze ateliere meșteșugărești, care satisfăceau nevoile cotidiene locale, fără pretenții de lux și rafinament. Uneori, ele produceau diferite articole (mărgele, ceramică) pentru export către dacii liberi sau sarmații-iazigi din regiunile vestice limitrofe. Cu rare excepții (*Ulpia Traiana* și *Tibiscum*), nu s-a înregistrat, cel puțin până acum, la aceste comunități de populație ridicarea de noi construcții din piatră de carieră sau cărămidă arsă legată cu mortar. Construcțiile după sistem roman continuă însă masiv în orașele de pe malul stâng al Dunării (*Drobeta*, *Dierna*, *Sucidava*). Această populație s-a folosit de vechiul fond locativ și nicăieri în aria urbană nu se constată că, în secolele IV–V, ar fi locuit în bordeie. Dimpotrivă, se construiesc case de lemn, încăpătoare și durabile. Nivelul de viață și civilizație apare mult superior, cel puțin în secolul al IV-lea, față de acela din lumea satelor daco-romane. Interesant apare faptul că nicăieri nu se observă un aflux de populație rurală spre fostele centre urbane, curentul și direcția generală a mișcării demografice fiind dinspre fostele orașe spre lumea de la țară.

O stratificare socială continuă să se mențină, ca și în vechiul mediu rural, iar anumite obiecte de podoabă sau de uz curent mai scumpe, ca și formarea unor tezaure monetare (*Ulpia Traiana, Tibiscum*) învederează această stare de lucruri din perioada posturbană. Dar această diferențiere pe scara socială în fostele orașe se înscrie în sfera unor avuții doar de proporții mici și mijlocii. Orășenii, mari proprietari funciari din trecutul provincial roman, care își lucrau pământul cu sclavi și oameni liberi, au dispărut o dată cu retragerea aureliană, iar o parte a terenurilor agricole și de pășunat a intrat în proprietatea obștească a comunităților rurale, în timp ce altele au devenit proprietăți particulare mici și mijlocii ale familiilor daco-romane/romanice.

După secolul al VI-lea, cu excepția orașelor din sud, nu mai avem dovezi sigure despre existența unor comunități de populație în incinta fostelor orașe romane. În secolul al VII-lea, când slavii se instalează definitiv pe vechile teritorii romane, orașele de odinioară erau deja abandonate și numele lor date uitării. Centrul de greutate social-economică în Dacia se deplasează și rămâne în mediul rural, mai potrivit ocupațiilor și noilor nevoi de organizare și de apărare ale populației. Acolo, daco-romanii/romanicii, în evoluția lor spre românitate, vor perpetua hidronimia majoră (*Maris, Samus, Alutus, Tibiscus, Ampeius* etc.) și vor constitui o permanență demografică, social-economică și culturală, care va sta la baza proceselor istorice viitoare.

După un *hiatus* de circa un mileniu, orașele vor reapărea pe teritoriul vechii Dacii romane, la începutul epocii medievale, pe alte baze și cu structurile lor specifice, dar fără legătură directă cu urbanismul roman, fără continuarea neîntreruptă a acestuia.

Dispariția numelor de orașe. În legătură cu faptul că numele orașelor romane din Dacia nu s-a păstrat până în zilele noastre, așa cum se constată în multe locuri din provinciile occidentale, cercetările arheologice și unele lucrări din antichitatea târzie ne pot furniza date și informații utile. Ne referim în primul rând la *Notitia Dignitatum* (*Pars Orientalis*), la Procopius din Caesarea (*De aedificiis*) și la *Cosmographia* geografului anonim din Ravenna. În aceste surse, ca și în *Tabula Peutingeriana* figurează — adesea în formă coruptă — numele orașelor din Dacia romană. Problema care se pune este, dacă putem avea garanția că denumirile respective s-au menținut și au circulat în rândurile localnicilor până în secolele VI–VII, vreme în care au fost alcătuite — excepția *Tabula Peutingeriana* — lucrările menționate. Numele *Drobetei*, al *Diernei* și al *Sucidavei* se puteau menține mai ușor, datorită poziției lor geografice și unei vieți militaro-urbane, în condițiile istorice cunoscute. Situația diferă în cazul orașelor romane din regiunile intracarpatice, rămase definitiv în afara granițelor imperiului.

Arheologia furnizează date certe despre *locuirea* în fostele centre urbane ale Daciei romane până în secolele V–VI. Această constatare conduce la concluzia că atâta vreme cât în perimetrul *intra-* și *extra muros* al vechilor orașe s-a perpetuat din generație în generație viața unor comunități de populație romană provincială, oricât de modestă va

fi fost ea, numele vechilor centre orășenești era necontenit în vorbirea locuitorilor, ca și în uzul „extern", în scrierile vremii.

Fără îndoială că vechile denumiri nu au dispărut deodată, ci ele au fost date uitării în diferite etape, în condițiile în care viața într-un oraș sau altul a încetat, după ce locuitorii s-au retras treptat în lumea satelor, mai aproape sau mai departe de vechea arie urbană. Pierderea toponimiei majore din vremea romană se leagă de mersul vieții însăși, de încetarea habitatului citadin și aceasta s-a putut întâmpla — cu excepția orașelor de pe malul stâng al Dunării — prin secolele V–VI, așa cum arată datele arheologice. Migratorii au dat și ei lovitura de grație toponimiei antice în Dacia, prin contribuția lor la dislocările comunităților de populație locală.

În orice caz, la așezarea slavilor în fosta Dacie romană, pe la mijlocul și în a doua jumătate a secolului al VII-lea, numele orașelor erau uitate de populația romanică, latinofonă și creștină, acomodată demult și statornic la condițiile vieții rurale. Slavii, care au împrumutat de la autohtoni numele marilor râuri, nu au preluat și toponimia majoră daco-romană, deoarece aceasta nu mai era în uz, iar în locul vechilor denumiri autohtone se întâlnesc — mult mai târziu, în evul mediu — toponime slave: Bălgrad (la *Apulum*), Grădiște (la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*), Moigrad (la *Porolissum*), Reșca (la *Romula*), Orșova (la *Dierna*), Zlatna (la *Ampelum*) și altele.

Așadar, comparând informațiile literare antice cu datele arheologice, rezultă că între ele există o oarecare potrivire, care indică sfârșitul locuirii în fostele orase romane și, totodată, dispariția prin uitare a numelor antice, fenomen care poate fi plasat cronologic prin secolele V–VI sau, în cazurile din sudul Daciei, chiar mai târziu.

Uitarea numelor de orașe, pierderea toponimiei în genere, nu este un fenomen izolat, prezent numai în Dacia, ci el se întâlnește, în proporții variabile, pretutindeni în antichitatea romană târzie și în perioada migrațiilor, ca rezultat al acțiunii destabilizatoare a migratorilor și al mutării vetrelor de locuire în altă parte. Aceleași cauze, cu unele particularități inerente, au avut aceleași efecte în plan politic, social-economic și demografic. Nordul Africii și numeroase provincii romane din Europa, între care *Pannonia* și *Moesia*, oferă exemple elocvente în acest sens. Chiar și numele orașului Pompei din Italia, acoperit în anul 79 de cenușa Vezuviului, a fost repede dat uitării de populația din împrejurimi, pentru ca el să renască abia în secolul al XVIII-lea, pe cale livrescă. Pierderea numelor de orașe în Dacia și a toponimiei în general nu înseamnă nicidecum discontinuitate demografică în spațiul daco-roman — așa cum susțin roeslerienii și adepții lor — pentru că hidronimia majoră daco-romană s-a transmis până astăzi prin populația autohtonă, de la care au împrumutat-o și migratorii. Arheologia, pe de altă parte, atestă plenar continuitatea masivă a daco-romanilor în tot spațiul Daciei vechi.

Situația în fostele castre romane. În interiorul și, mai ales, în preajma multor castre romane de trupe auxiliare ne întâmpină urme de locuire până în secolele IV–VI. Ele constau în locuințe, ceramică, opaițe, obiecte de metal, inele (uneori cu inscripție), monede de bronz sau de argint, izolate sau chiar acumulate în tezaure, piese paleocreștine și alte obiecte caracteristice. Astfel, la castrul de la *Micia* (Vețel, jud. Hunedoara) există ceramică romană târzie, monede de bronz emise până la Grațian și o fibulă de argint din secolul al IV-lea, transformată în inel cu inscripția *Quartine vivas*. În castrul de la Sărățeni (jud. Mureș) s-au descoperit două morminte de incinerație din secolul al IV-lea, iar la Comalău (jud. Covasna) ceramică tipică și două fibule de tipul „cu capete de ceapă", datând din aceeași vreme. Și în castrul roman de la Brâncovenești (jud. Mureș) s-au găsit fragmente de vase databile în secolul al IV-lea. La Gherla (jud. Cluj), în castru și în așezarea sa civilă, monedele izolate de bronz și cele acumulate într-un tezaur datează din perioada constantiniană până la Valens. Tot de la Gherla, găsită aproape de castrul roman, se cunoaște o monedă a împăratului Anastasius. Un inel de argint cu inscripția *VT(ere) F(elix)*, probabil din secolul al IV-lea, s-a găsit mai demult la castrul de la Bologa (jud. Cluj), iar la Sighișoara o monedă a împăratului Dioclețian. Monede răzlețe de bronz sau argint se mai cunosc și din zona castrelor de la Hoghiz și Cincșor (jud. Brașov), Olteni (jud. Covasna), Gilău (jud. Cluj) și din alte părți. La *Tibiscum*, în *vicus*-ul militar, locuirea, deși mult restrânsă, continuă și în secolul al IV-lea. S-a descoperit un cuptor de ars vase postroman, iar în interiorul unei clădiri s-a găsit un tezaur cu 971 de monede de bronz, care se încheie la Arcadius. În interiorul castrului roman de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud) s-au descoperit mai multe bordeie și gropi cu ceramică de factură inferioară, modelată cu mâna, atribuită unei comunități de daci liberi din nord-vest, instalată acolo la sfârșitul secolului al III-lea sau la începutul veacului următor. Urme de locuire din secolul al IV-lea lăsate de populația locală s-au descoperit și *în* sau *lângă* unele castre din Oltenia: Slăveni, Răcari, Ioneștii Govorii, Stolniceni, Enoșești și în alte locuri. Important de notat este că în clădirea comandamentului din castrul de la Slăveni în secolul al IV-lea s-a amenajat chiar și o bazilică creștină. La Mehadia, vechiul castru este refăcut și reocupat de trupe romane sub domnia lui Constantin cel Mare și după aceea, mărturie fiind reparațiile constatate, unele materiale arheologice și circulația monetară, deosebit de intensă până spre sfârșitul secolului al IV-lea.

Trebuie însă precizat că — în afară de câteva cazuri din Banat și Oltenia — castrele romane din restul Daciei nu au mai fost folosite ca fortificații în secolele de după Aurelian, rolul lor militaro-defensiv încetând definitiv o dată cu retragerea armatei imperiale. Vestigiile din castrele menționate reprezintă dovezi doar ale persistenței populației civile, care a rămas ori s-a regrupat în jurul fostelor tabere romane.

Așezări rurale. Pe teritoriul fostei provincii, descoperirile arheologice arată continuitatea, pe același loc, a mai multor așezări civile din timpul stăpânirii romane până în secolul al IV-lea.

În Transilvania, așa se prezintă situația în așezările de la Obreja, Ghirbom și Sebeș (jud. Alba), Bistrița, Archiud (jud. Bistrița-Năsăud), Sic, Suceag și Aiton (jud. Cluj), Mugeni (jud. Harghita), Voivodeni, Morești, Cristești (jud. Mureș), Șura Mică, Boarta, Laslea, Țichindeal, Mediaș (jud. Sibiu) și în multe altele.

În Oltenia, atât la nord, cât și la sud de „Brazda lui Novac", asemenea așezări sunt foarte numeroase. Din cele peste 60 de așezări de acest tip cunoscute acum — semnalate, sondate sau cercetate arheologic mai stăruitor — le amintim pe cele de la Bârsești și Buleta (jud. Vâlcea), Cioroiu Nou, Viișoara Mică, Viișoara-Moșneni (jud. Dolj).

Pe teritoriul Banatului s-au depistat peste 170 de puncte cu urme de așezare, reprezentate prin ceramică și alte obiecte. Majoritatea lor oferă indicii de datare în secolele III–IV și vestigiile arheologice determinabile se leagă de populația locală daco-romană. Ceramică sau alte elemente de cultură materială ori spirituală care să aparțină iazigilor sau altor alogeni nu s-au înregistrat decât rar, mai ales în părțile de șes nord-vestice. Trebuie însă notat că sondajele și săpăturile arheologice sunt, deocamdată, puține în aceste zone din sud-vestul fostei provincii romane.

Formele de locuire în aceste așezări sunt, de obicei, ca și în epoca precedentă, bordeie sau locuințe de suprafață cu o singură încăpere, construite din lemn sau de tip paiantă. S-a schimbat numai aspectul culturii materiale, în funcție de epocă. Totuși, și sub acest raport, se observă perpetuarea masivă a culturii materiale de factură sau pregnantă tradiție romană (ceramică, unelte de muncă, fibule, diferite obiecte de uz casnic, piese de podoabă etc.), care se întâlnesc adesea laolaltă cu produsele noii perioade. În general, acest tip de așezări își încheie existența în a doua jumătate a secolului al IV-lea, probabil din cauza invaziei hunilor, a mișcărilor etnice și a tulburărilor produse de acest eveniment. Continuitatea populației daco-romane în vechile așezări sătești din vremea provinciei constituie un fenomen de mari proporții, care este pus mereu în lumină de noile studii și săpături arheologice.

Pe lângă continuitatea locuirii în vechile centre urbane, militare și în așezări rurale din epoca romană, foarte frecventă apare, la sfârșitul secolului al III-lea sau în secolele IV–V, și constituirea unor așezări daco-romane noi, nefortificate, în puncte nelocuite pe timpul provinciei. Apartenența lor la comunități de populație autohtonă se sprijină pe menținerea unor elemente de cultură materială de factură sau puternică tradiție romană și prin lipsa produselor aparținătoare triburilor germanice sau iazige.

În Transilvania asemenea așezări deschise, unele datând din secolele IV–V sau V–VI și chiar mai târziu, s-au descoperit la Bratei și Mediaș (jud. Sibiu), Cluj-Mănăștur, Sopor și Țaga (jud. Cluj), Sighișoara, Iernut-„Hulpiști" (jud. Mureș), Noșlac (jud. Alba), Hărman (jud. Brașov) și în multe alte locuri.

Din Banat se pot cita așezările de la Greoni (jud. Caraș-Severin), Freidorf-Timișoara, Hodoni și Jabăr (jud. Timiș), mai îndeaproape cercetate, la care se adaugă multe altele identificate doar prin prospectări pe teren. Acestea sunt datate în general în secolele III–IV.

Fără îndoială că tipurile de așezări daco-romane amintite, atât cele care, prin durata lor, suprapun din punct de vedere cronologic domnia lui Aurelian, cât și cele care au luat ființă ulterior pe locuri virane, reprezintă dovada concretă a unui fenomen de mai mari proporții, care este mereu pus în lumină de cercetările arheologice: mutarea așezărilor autohtone dintr-un loc în altul, în aceeași regiune, mutare impusă de condițiile caracteristice perioadei migrațiilor. Avem de a face frecvent cu o continuitate de populație

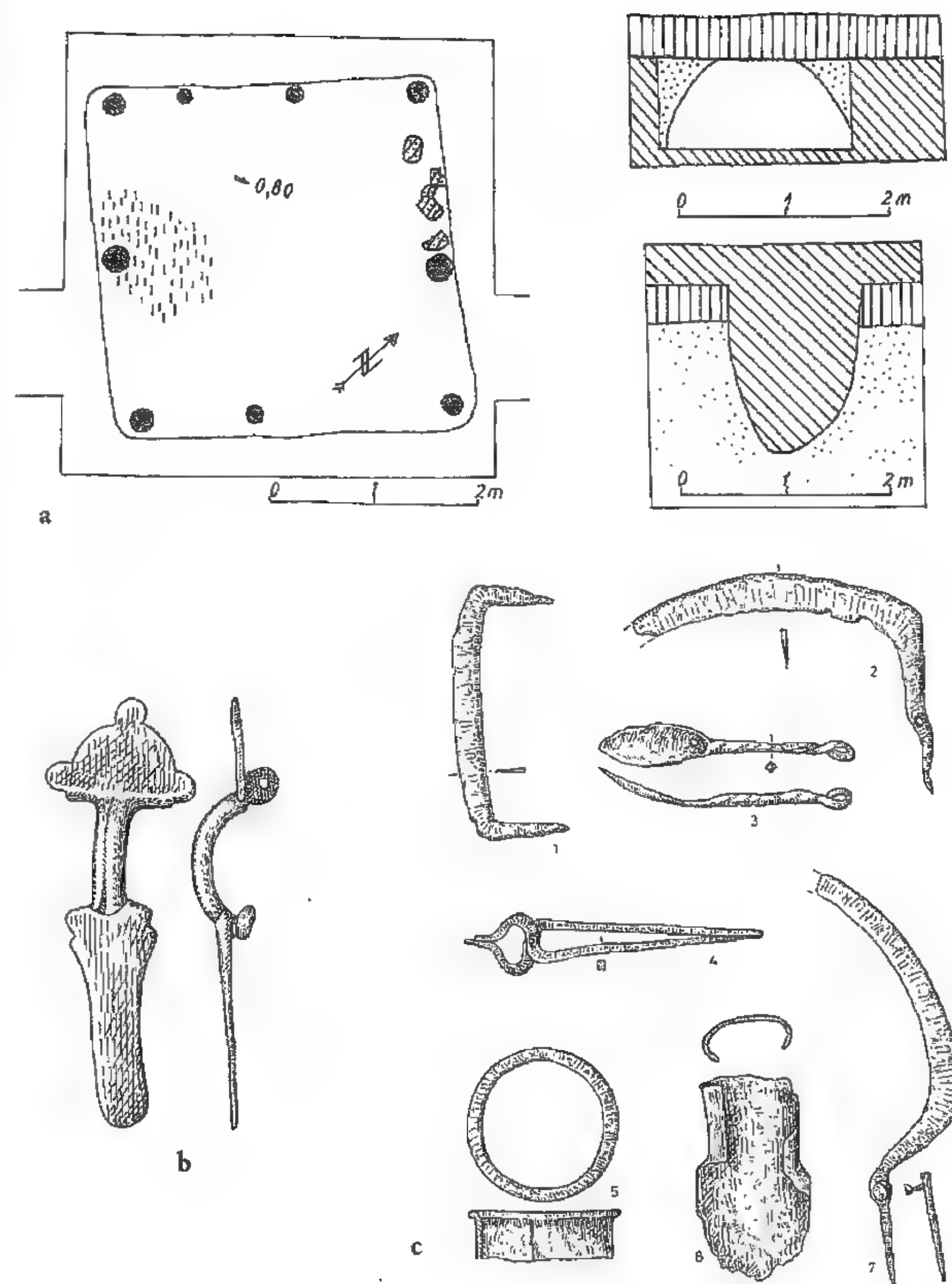

Fig. 71 a. Plan de bordei, cuptor de copt cu calota de lut și groapă de provizii din așezarea autohtonă de la Țaga (jud. Cluj), secolele IV–VI; b. Fibula din așezarea autohtonă (secolul al V-lea) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj); c. Unelte agricole și meșteșugărești din așezarea autohtonă (secolul al V-lea) de la Bratei (jud. Sibiu).

în zonă și, mai rar, cu continuitatea de așezări durând secole la rând pe aceeași vatră inițială.

În Oltenia fenomenul este similar, așa cum arată așezările de la Almăj, Dunăreni, Bratovoești, Broscari, Leu, Arsanca, Locusteni, Gropșani etc., datând din secolele IV–V și V–VI. La fel ca în secolele II–III, majoritatea așezărilor autohtone se află la sud de „Brazda lui Novac", situație explicabilă prin fertilitatea mai mare a solului, dar și prin securitatea sporită asigurată de imperiu în aceste regiuni.

În general, populația și-a păstrat vechile forme de locuire rurală din epoca anterioară: case de lemn, de tip paiantă și bordeie, de obicei rectangulare și cu o singură încăpere, prevăzute în interior cu cuptor, cotlon sau vatră de foc. Case clădite din piatră sau cărămidă arsă nu sunt atestate. Uneori, lângă locuință se întâlnește cuptorul cu calotă de lut pentru copt. Cuptoare de piatră pentru încălzit și pregătirea hranei se întâlnesc foarte rar, ele devenind frecvente abia din secolul al VII-lea. Gropile de provizii, variate ca formă și dimensiuni, sunt aproape nelipsite din așezările daco-romane.

La fel ca în epoca anterioară, așezările autohtone se întâlnesc atât în locuri retrase, cât și pe artere de mare circulație a oamenilor și a mărfurilor, pe văile râurilor, pe dealuri sau pe platouri, peste tot unde erau pământuri bune pentru agricultură și locuri de pășune pentru vite. Faptul are o deosebită semnificație istorică în această perioadă de instabilitate creată de migratori. În acest context, vechea opinie despre retragerea și despre traiul autohtonilor în zonele de deal-munte, prin locuri izolate și greu accesibile, în timpul migrațiilor, se dovedește a fi eronată, contrazisă categoric de realitățile documentare, puse în lumină de cercetarea arheologică.

După cum se știe, la goții din Transilvania — cel puțin deocamdată — nu se cunosc așezări, ci numai cimitire de înhumație, ca cele de la Târgu Mureș, Sântana (jud. Mureș), Fântânele și Palatca (jud. Cluj). Dar, cu toate acestea, se cuvine subliniat că, pe lângă tipul de locuință sau de așezare, pentru a stabili etnicul populației sunt necesare și alte elemente mult mai caracteristice, ca obiectele de metal, ceramica, uneltele de muncă, ritul și ritualul funerar etc. Felul și calitatea locuintelor dintr-o așezare sau alta era în funcție de natura materialului de construcție existent la fața locului, depindea de climă, de tradiția, ocupația și starea materială a locuitorilor, precum și de alți factori. Diversității etnice din Dacia perioadei migrațiilor îi corespunde și o varietate în formele de locuire, cultură materială, rituri și ritualuri funerare.

În formele și în factura ceramicii descoperită în așezările din secolele IV–VI se reflectă persistența populației autohtone. Astfel, în Transilvania ceramica romană roșie se menține în uz și chiar continuă să fie fabricată și în cursul secolului al IV-lea, iar specia cenușiu-negricioasă, de calitate inferioară, formează componenta principală a ceramicii din fostele teritorii romane. În Oltenia, ceramica de factură romană (cenușie sau roșie) și cea modelată cu mâna persistă până în secolele V–VI, vreme în care la *Sucidava* și la *Drobeta* funcționau cuptoare de olari, atestate arheologic. De relevat este constatarea că olăria acestei epoci — din sudul Dunării, din Oltenia și din Transilvania — are multe note comune, fapt datorat legăturilor permanente ale populației din spațiul geografic

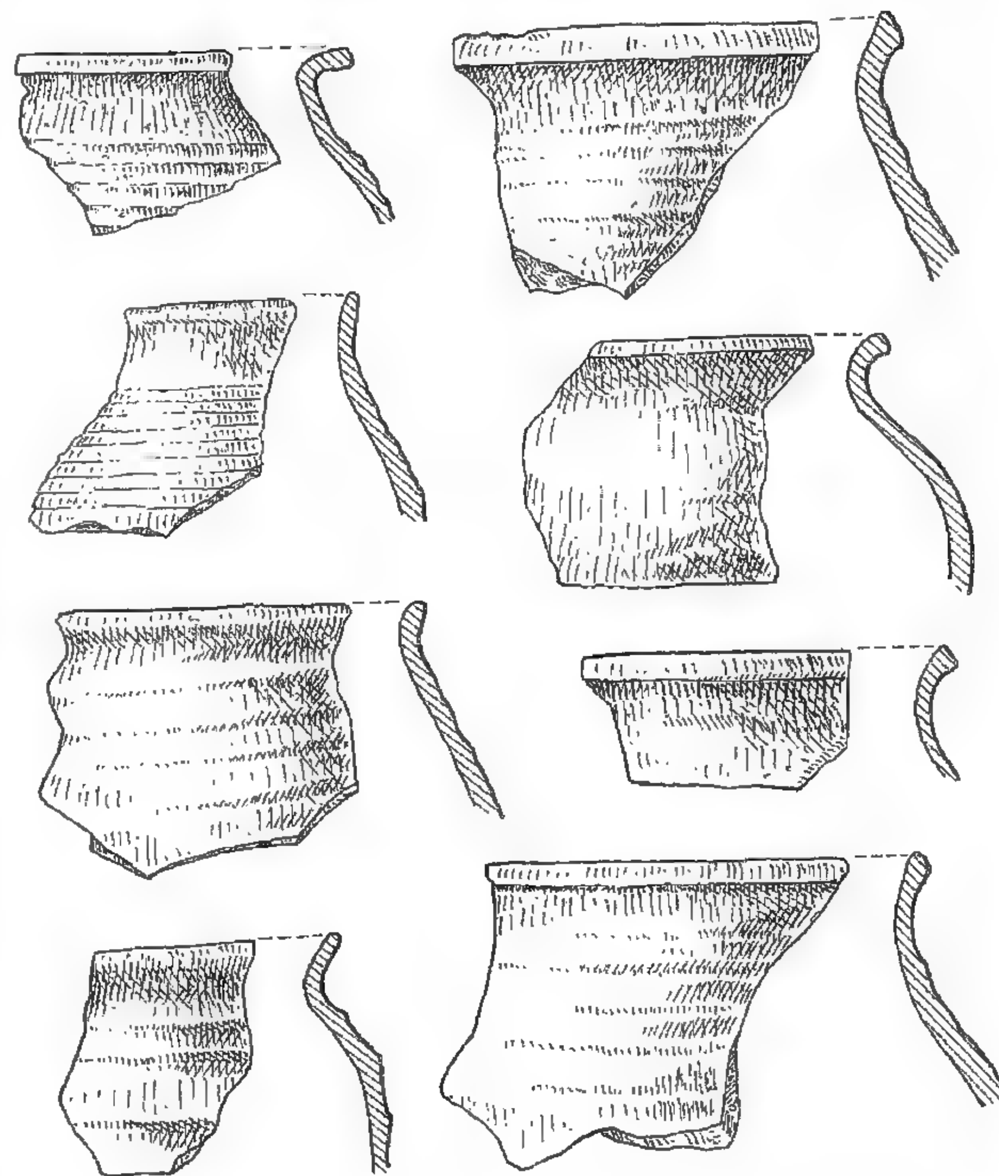

Fig. 72 Ceramică din așezarea autohtonă (secolul al V-lea) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj).

respectiv. Ceramica fină cenușie — oale, străchini, chiupuri (*dolia*) și alte forme de vase, cu rădăcini în Latènul general sau numai în cel dacic — chiar dacă se regăsește și în cultura Sântana-Cerneahov, poate fi considerată, în mare parte, o moștenire directă din epoca romană, deoarece apare frecvent și în locuri lipsite de elemente ale culturii pontice (Cluj-Mănăștur, Sopor, Sebeș, Suceag, în diferite descoperiri din Transilvania

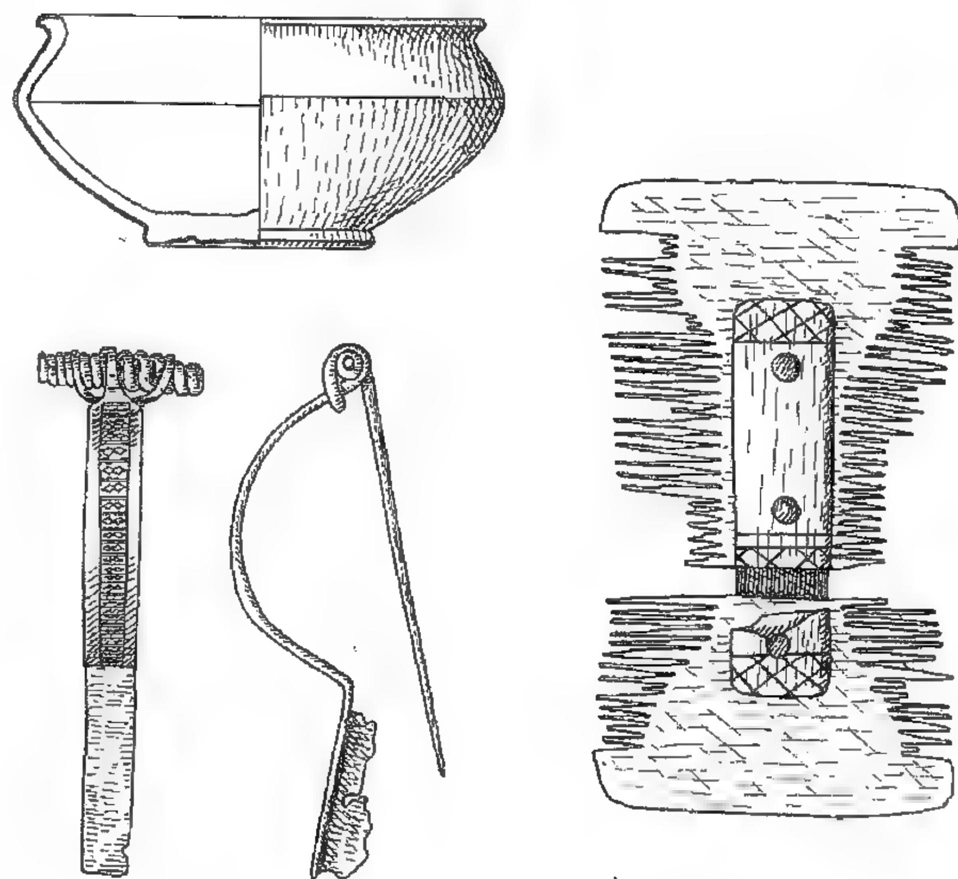

Fig. 73 Vas din pastă cenușie fină, fibulă de bronz și pieptene de os din așezarea autohtonă de la Țaga (jud. Cluj) – secolele IV–V.

de sud, din Banat și Oltenia). Particularitățile ceramicii postromane, ce se remarcă până prin secolele IV–V, pot fi explicate numai prin continuitatea etnică. Aceeași constatare rămâne valabilă și în cazul uneltelor agricole și meșteșugărești, al unor obiecte caracteristice de factură romană târzie, ca fibulele cu butoni în formă de ceapă, anumite opaițe de lut sau bronz, diferite piese paleocreștine etc., aflate aproape exclusiv în fostele centre urbane și militare sau în așezări rurale autohtone.

Începând din secolul al VI-lea, în ceramica din Transilvania, ca și în cea din Oltenia și din Banat, nu se mai pot deosebi atât de ușor ca înainte trăsăturile romane provinciale. Ceramica se uniformizează în mare parte, primind o notă „barbarizată", specifică unei arii foarte întinse, depășind uneori fostele granițe romane. Totuși, până la venirea slavilor (secolele VI–VII), anumite reminiscențe din formele și din factura vaselor romane

provinciale mai pot fi urmărite. După așezarea slavilor în ținuturile carpato-danubiene, în formele, în decorul și în factura ceramicii se constată o schimbare calitativă.

Situația în fostele villae rusticae. Pe teritoriul Daciei intracarpatice, câteva descoperiri arheologice, făcute în interiorul sau în apropierea unor vile rustice, oferă date despre populația rurală, oameni liberi și sclavi, care lucraseră pe moșiile unor proprietari romani și care, după retragerea aureliană, au rămas pe loc.

La Iernut (jud. Mureș), lucrătorii de pe domeniul unui mare proprietar funciar au continuat să trăiască în vechea așezare din apropierea vilei abandonate, îngropându-și morții în același cimitir de incinerație până în secolul al IV-lea. Dovada o constituie monedele, care continuă de la Severus Alexander până la Licinius al II-lea. O vilă rustică asemănătoare se pare că exista și la Răhău (jud. Alba). La Chinteni, circa 10 km spre nord-vest de *Napoca* romană, s-a descoperit o *villa rustica* formată din 11 clădiri, dintre care una a continuat să fie folosită de localnici și în secolul al IV-lea, fără ca ea să fi fost supusă unor modificări importante. Urme postromane de activitate economică există, după cât se pare, și în *villa rustica* de la Apoldu de Sus (jud. Sibiu), sesizabile în factura și decorul unor chiupuri de culoare cenușie.

Motivul că acum nu se pot cita mai multe situații de felul celor întâlnite în vilele rustice menționate se datorează stadiului puțin avansat al cercetărilor la aceste obiective din fosta provincie romană. Dar chiar și numai exemplele citate reflectă un fenomen care s-a petrecut pe scară mai largă la părăsirea oficială a Daciei: persistența în vechile așezări a populației, libere ori servile, care furnizase mâna de lucru pentru fermele romane.

Sfârșitul vilelor rustice din Dacia este determinat de cauze politico-economice interne. După plecarea proprietarilor romani ai acestor mari exploatări agricole rurale, împreună cu autoritățile civile și militare în timpul retragerii aureliene, întreg acest tip de mare proprietate funciară s-a destrămat de la sine. Dacă în *Gallia* și în alte provincii romane — în *Pannonia* bunăoară — vilele rustice și organizarea lor tradițională au suferit prădăciunile triburilor migratoare, care nu o dată le-au pus capăt, în Dacia situația se prezintă diferit. Aici, după plecarea oficialităților romane, a trecut aproape un secol până când goții s-au așezat în fosta Dacie traiană, iar la venirea lor acest sistem economic roman era demult abandonat. În provinciile romane vest-europene invaziile barbare au dat lovitura de grație marii proprietăți funciare romane și au favorizat sistemul de proprietate comună și noi mentalități sociale, pe când în Dacia totul arată că nu s-au produs asemenea fenomene. Dacă în *Gallia villa* merovingiană stă la baza formării marii proprietăți feudale, în primul rând abațiile, iar formarea satelor franceze medievalo-moderne merge înapoi până la vila gallo-romană (lat. *villa* > fr. *village*), în Dacia nu se poate detecta o atare relație între comunitățile rurale și vilele rustice romane, ca formă de proprietate și de exploatare agricolă. Aici, în condiții istorice deosebite, lucrurile au evoluat în direcția proprietății obștești, iar în jurul vilelor nimic nu permite să se vadă că avem de a face cu o regrupare a populației rurale sub supravegherea și dirijarea unui stăpân. Vila a încetat

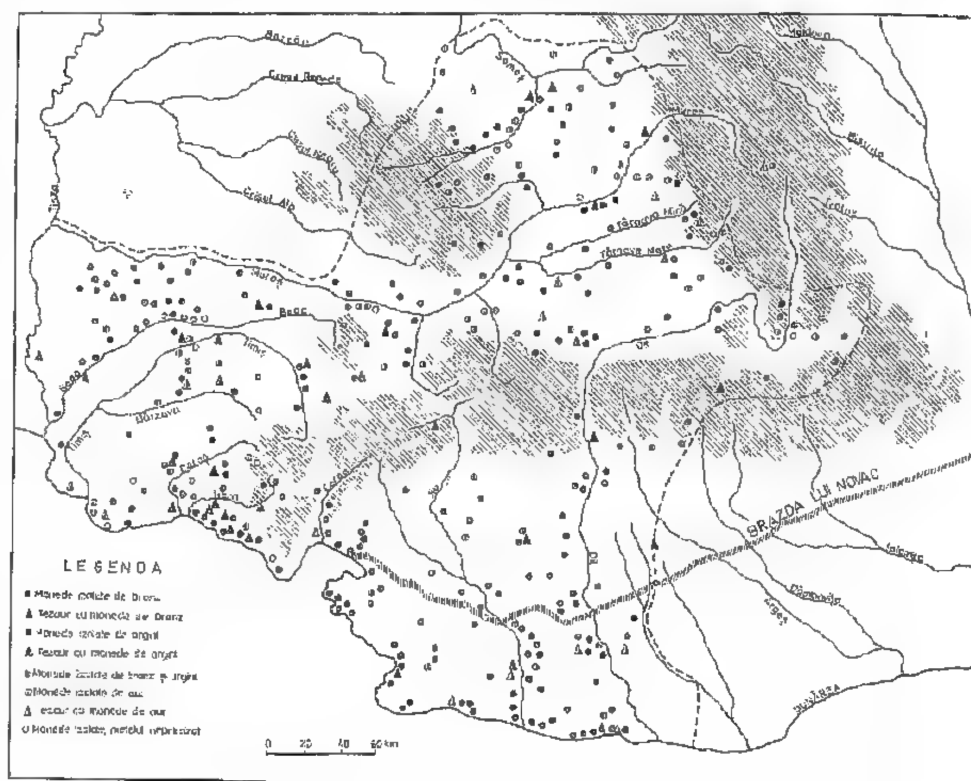

Fig. 74 Circulația monetară în Dacia postromană (anul 275–secolul al VI-lea).

să mai reprezinte o formă particulară a organizării muncii, chiar dacă vechea populație de cultivatori mai viețuia în jurul ei.

Rituri și ritualuri funerare. Daco-romanii și-au păstrat formele de înmormântare, fiind atestați astfel și prin complexe funerare, care datează de la sfârșitul secolului al III-lea până în prima jumătate a secolului al VI-lea. În ultimul sfert al secolului al III-lea se încadrează mormintele izolate, similare celor de la Lechința (jud. Mureș) și Târnăvioara (jud. Sibiu), sfârșitul cunoscutei necropole de la Sopor și al cimitirului de incinerație al vilei rustice de la Iernut („Bedee"), care se prelungește și în veacul următor. Din secolul al IV-lea datează mormintele izolate de incinerație de la Sf. Gheorghe („Eprestető"), Baciu–Cluj și cel de înhumație de la Suatu (jud. Cluj), precum și marele cimitir de la Bratei (jud. Sibiu), care continuă și la începutul secolului al V-lea. Un grup de morminte de înhumație din preajma anilor 500 a ieșit la lumină la Sopor, chiar pe locul necropolei autohtone din secolele II–III.

Sub raportul ritualurilor și al practicilor funerare, de relevat este că în Transilvania ele se mențin din vremea romană până în secolul al IV-lea, atât la incinerație, cât și la

înhumație. Incinerația persistă sub forma mormintelor cu urnă sau cu groapă arsă ori nearsă, iar înhumația se practică mai departe — acum fiind potențată și de religia creștină — sub formele romane anterioare, mai ales în fostele orașe. În mediul rustic, până la începutul secolului al V-lea, predomină însă incinerarea morților, dar după aceea se constată generalizarea înhumației, determinată, desigur, de răspândirea creștinismului.

În Oltenia s-au descoperit, de asemenea, morminte autohtone cu inventar specific la Caracal, Cioroiu Nou, *Sucidava* etc. Ele datează de la sfârșitul secolului al III-lea până în secolul al V-lea și sunt exclusiv de înhumație. În această perioadă, incinerația la populația locală de la sud de Carpați nu este, deocamdată, atestată, situație probabil vremelnică, legată de stadiul actual al cercetării, dacă nu cumva avem de a face și cu efectele creștinismului pe tărâm funerar.

Morminte ale populației autohtone s-au descoperit — fie izolate, fie în grupuri mai mari — și în cuprinsul cimitirelor sau chiar pe raza fostelor orașe romane. Atare situații s-au întâlnit la *Apulum, Napoca, Porolissum, Potaissa, Ulpia Traiana, Sucidava* și în alte locuri. Spre deosebire de cimitirele și de grupurile de morminte aparținând așezărilor rurale, în cimitirele sau grupurile de morminte ale populației din vechile orașe romane nu se mai găsesc, începând cu secolul al IV-lea, morminte de incinerație, ci numai de înhumație și, adesea, lipsite de orice inventar funerar. Orientarea lor nu rareori este creștinească, cu capul la vest și picioarele spre est. Avem, și în aceste situații funerare, dovada prezenței creștinismului la comunitățile de populație care viețuiau în continuare pe vechile vetre urbane.

Luat global, inventarul din mormintele daco-romanilor constă din obiecte de podoabă corporală (brățări, coliere, mărgele, ace de păr), accesorii pentru îmbrăcăminte (fibule de bronz și fier, catarame), ceramică, fragmente din recipiente de sticlă, monede de bronz și argint, unelte agricole și meșteșugărești (coase, bucșe de roți, fiare de plug, seceri) și ustensile de uz gospodăresc (cuțite, cute de ascuțit, fusaiole de lut ars). În general, obiectele din zestrea funerară sunt de pregnantă factură romană și nu au valoare intrinsecă apreciabilă, iar armele de luptă lipsesc cu desăvârșire. Cel puțin până la sfârșitul secolului al IV-lea, ansamblul inventarului din mormintele daco-romanilor se deosebește net de al celorlalte populații imigrate, ceea ce ajută, în măsură foarte mare, la determinarea apartenenței etnice a defuncților.

Important de subliniat este că nu numai inventarele funerare, ci și ritul și ritualurile mortuare daco-romane diferă de cele ale noilor veniți, împrejurare de mare folos în separarea, după etnic, a populației autohtone de cea nou venită (sarmați, goți, gepizi, avari) în spațiul fostei provincii romane.

Persistența în Dacia postromană până în secolele IV–V a principalelor tipuri de morminte din vremea provinciei, cu inventare caracteristice, demonstrează fără echivoc continuitatea de viață și de obiceiuri a populației daco-romane, latinofone și creștine.

Stabilirea unor comunități de daci liberi pe teritoriul fostei Dacii romane. Pe cuprinsul fostei provincii Dacia se înregistrează descoperiri arheologice atribuite dacilor

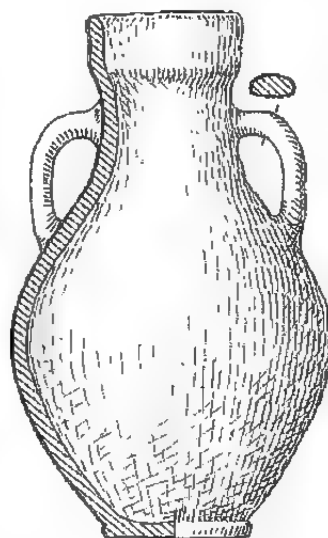
liberi, veniți în ținuturile ex-provinciale romane din regiunile extracarpatice și din părțile vestice, dinspre șesul Tisei, îndată după retragerea autorităților romane și în cursul secolului al IV-lea. Documentația existentă acum arată fără nici un dubiu că așezarea în mod pașnic a unor comunități de daci liberi a avut loc nu pe un teritoriu aflat încă sub stăpânire romană, ci pe un teritoriu *fost roman*.

În istoriografia română din ultimele decenii unii autori au susținut — mai mult sau mai puțin consecvent ori chiar în mod tendențios, cu evident substrat roeslerian — că dacii liberi-carpi din Moldova ar fi fost colonizați de romani și ar fi întemeiat așezări proprii în provincie încă din timpul domniei lui Marcus Aurelius sau Commodus ori pe la mijlocul secolului al III-lea. Această opinie s-a dovedit eronată, deoarece în textul din Cassius Dio adus ca argument nu se vorbește de o strămutare *înfăptuită* sau despre colonizarea dacilor liberi pe pământul provinciei, iar complexele arheologice de la Sopor, Obreja, Locusteni, Dăneți, Lechința de Mureș și multe altele aparțin de fapt nu dacilor liberi strămutați, ci populației dacice din interiorul provinciei. Prin lansarea ideii despre colonizarea de daci liberi în provincia traiană, *volens-nolens* se reducea substanțial fondul documentar legat de existența masivă a dacilor în Dacia romană și se răpea acestora o mare parte din zestrea lor culturală. Ceea ce se poate pune acum pe seama dacilor liberi imigrați sunt alte descoperiri, *toate postromane*.

Materialul arheologic specific, capabil să indice prezența efectivă a carpilor sau a altor daci liberi în Transilvania și la sudul Carpaților, este, în primul rând, ceramica, ritul de înmormântare și practicile funerare, la care se pot adauga și anumite obiecte de podoabă sau de uz curent. Relevante sunt descoperirile de la Bezid, Reci, Cristian, Mediaș, Merești, Sebeș, Șopteriu (în Transilvania), Chilia, Fărcașu de Sus și Govora-Sat (la sud de Carpați). Obiectele „de tip carpic" mai pregnante sunt produsele ceramice: amforetele specifice, cănile și castroanele de culoare cenușie lucrate cu roata, anumite forme de oale cenușiu-negricioase modelate pe roata rapidă și vasele cu torți zoomorfe de influență sarmatică. La acestea se mai pot adăuga și alte tipuri de vase des întâlnite la carpi, dar neatestate în repertoriul olăriei din Dacia romană sau postromană. Pandantivele de fier în formă de căldărușă sunt și ele străine culturii romane provinciale din Dacia și au pătruns aici în perioada postaureliană, fiind vehiculate, în primul rând, de carpi.

La Bezid, așezarea cu locuințe-bordeie se caracterizează prin elemente de cultură materială care se întâlnesc atât la populația provincială postromană, cât și la dacii liberi-carpi din Moldova. La acestea se adaugă și unele obiecte sau piese ceramice frecvente în cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. Databilă în a doua jumătate a secolului al III-lea și în veacul următor, așezarea se leagă de carpi prin anumite forme ceramice, specifică fiind o amforetă cenușiu-negricioasă, lucrată la roată, pe care nu o găsim nici printre recipientele ceramicii romane provinciale sau postprovinciale și nici la goți.

Pe malul Râului Negru, la Reci, așezarea autohtonă de epocă romană se prelungește și în secolul al IV-lea. Un adaos etno-cultural carpic, după plecarea romanilor din regiune, a fost deja acceptat de către cercetători.

Fig. 75 Vas-urnă dintr-un mormânt de la Mediaș aparținând dacilor liberi imigrați (a doua jumătate a secolului al III-lea).

La Cristian, un pandantiv-căldărușă din fier ne indică prezența unor carpi, în a doua jumătate a secolului al III-lea sau la începutul celui următor.

În valea Târnavei Mari, la *Mediaș*, mormântul de incinerație având ca urnă un amforidion de tipul celui de la Bezid prezintă aceeași semnificație etnică pentru sfârșitul secolului al III-lea. Nu ar fi exclus ca acest mormânt să facă parte dintr-un grup sau dintr-o necropolă mai mare, lucru încă neclarificat.

O situație similară celei de la Cristian există și la Merești (jud. Harghita), localitate de pe teritoriul căreia provine un pandantiv-căldărușă de fier (secolele III–IV) care poate fi pus în legătură cu carpii.

La Sebeș, într-un context arheologic din secolele III–IV (așezare daco-romană) a apărut și o oglindă de tip sarmatic (roxolan) cu *tamga* pe revers, care a putut fi adusă în Transilvania și de carpi, deoarece în cultura lor materială din Moldova asemenea piese sunt frecvente, ca împrumuturi culturale sarmatice.

Dar cea mai importantă descoperire, care ilustrează admirabil prezența unei comunități de populație carpică pe sol transilvan la sfârșitul secolului al III-lea și în secolul al IV-lea, s-a făcut la Șopteriu (jud. Bistrița-Năsăud), aproape de frontiera nordică a fostei Dacii romane. Acolo au fost salvate 25 de morminte de incinerație (cu și fără urnă) care făceau parte dintr-un cimitir mai mare, cimitir distrus prin unele construcții din vatra satului actual. Ritul și ritualurile funerare, inventarul mortuar și, în special, ceramica, totul arată ca într-un cimitir carpic transplantat din Moldova în Transilvania. Important de remarcat este că la Șopteriu nu există ceramică romană roșie și alte categorii ori forme ceramice romane provinciale, ceea ce demonstrează clar că grupul de carpi s-a așezat acolo abia după plecarea romanilor din regiune.

La Cipău, în valea Muresului, se cunoaște de peste patru decenii o penetrație de daci liberi *din vest*. Materialele arheologice și monedele atestă existența lor acolo (așezare și morminte) de la începutul secolului al IV-lea. Nu este exclus însă ca venirea și fixarea acestei comunități la Cipău să fi avut loc spre sfârșitul secolului al III-lea, după desființarea vechilor frontiere romane.

Situația de la sudul Carpaților, deși se poate ilustra doar prin puține materiale arheologice aparținând dacilor liberi din Muntenia intrați pe fostul teritoriu stăpânit de romani, totuși prezintă similitudini cu cea din Transilvania.

La Chilia, între Olt și vechiul limes transalutan, așezarea și cimitirul de incinerație, databile în a doua jumătate a secolului al III-lea, nu prezintă trăsături din care să rezulte că populația de acolo a trăit sub stăpânirea romană. Între altele, dovada o constituie lipsa

totală a ceramicii roșii, inexplicabilă la un grup de populație băștinașă aflată în interiorul provinciei. În schimb, ansamblul ceramicii și alte elemente de cultură materială, fără să mai vorbim de rit și practici funerare, se leagă strâns de tot ceea ce se întâlnește la dacii liberi din Muntenia, inclusiv influențele romane.

Într-unul din cele câteva morminte de incinerație descoperite la Fărcașu de Sus, aproape de Caracal, a ieșit la iveală și un pandantiv-căldărușă din fier, a cărui atribuire dacilor liberi pare cea mai plauzibilă.

La fel se pune problema și în cazul de la Govora-Sat, unde se pare că acel gât de vas cenușiu provine de la un amforidion de tip carpic.

O problemă mult discutată rezidă în a stabili dacă fixarea propriu-zisă a daco-carpilor imigrați în diferite locuri din fostul spațiu provincial roman s-a făcut exclusiv pe amplasamente noi, prin înființarea de așezări și cimitire proprii, sau *și prin alăturare* la comunități daco-romane existente. Aici s-ar putea lua în considerare, eventual, unele așezări și cimitire din timpul provinciei, care continuă pe același loc și după romani și în care s-au descoperit elemente de cultură materială susceptibile a fi atribuite dacilor liberi și carpilor. Alipirea, în ultimele decenii ale secolului al III-lea și în secolul al IV-lea, a unor grupuri de daci liberi mărginași la anumite comunități daco-romane cu situație social-economică bine consolidată nu este exclusă, mai ales că materialul documentar este interpretabil în cele două feluri opuse. În cazul când se admite asemenea adaos etnic daco-carpic pentru a se explica astfel prezența obiectelor de argint filigranat, nu se poate înlătura existența schimburilor culturale între dacii din provincie și dacii-carpi sau utilizarea în provincie a acestor podoabe, care sunt, totuși, de fabricație romană.

O situație aparte se conturează în nord-estul și sud-estul Transilvaniei, în bazinul Mureșului mijlociu, al Târnavelor și al Oltului superior, unde există o mixtură a patru elemente de cultură materială: dacică locală, romană provincială, daco-carpică extracarpatică și gotică. *În parte*, această stare de lucruri se explică valabil și prin conținutul și influența culturii Sântana de Mureș-Cerneahov și prin replierea apărării romane din aceste regiuni pe timpul lui Gallienus.

În zonele transilvane menționate, prezența celor patru elemente culturale constituie un fapt constatat și constatabil. Ele arată acolo existența populației daco-romane locale, a daco-carpilor imigrați și a goților veniți mai târziu. Ceea ce aparține fiecărei etnii se poate în general separa, sub raport arheologic și apartenență etnică. *Prima grupă* o formează elementele de civilizație dacică, reprezentate prin ritul de incinerație (cu și fără urnă), tipul de așezare și de locuință, diverse forme ceramice (inclusiv ceașca dacică fără torți, adesea cu alveole la bază), unele obiecte și podoabe caracteristice. Toate acestea au supraviețuit vizibil până în secolul al IV-lea, în cadrul civilizației provinciale romane, care a înlocuit și asimilat în general baza materială autohtonă. *A doua grupă* o constituie elementul provincial roman, concretizat prin morminte de incinerație cu groapă arsă (Sf. Gheorghe, „Espertető"), unele așezări independente (Târgu Secuiesc, Poian) sau altele situate lângă fostele castre auxiliare (Comalău), așezări care continuă în secolul al IV-lea și chiar mai târziu. Aici se încadrează diferite forme de fibule romane de bronz (unele cu butoni

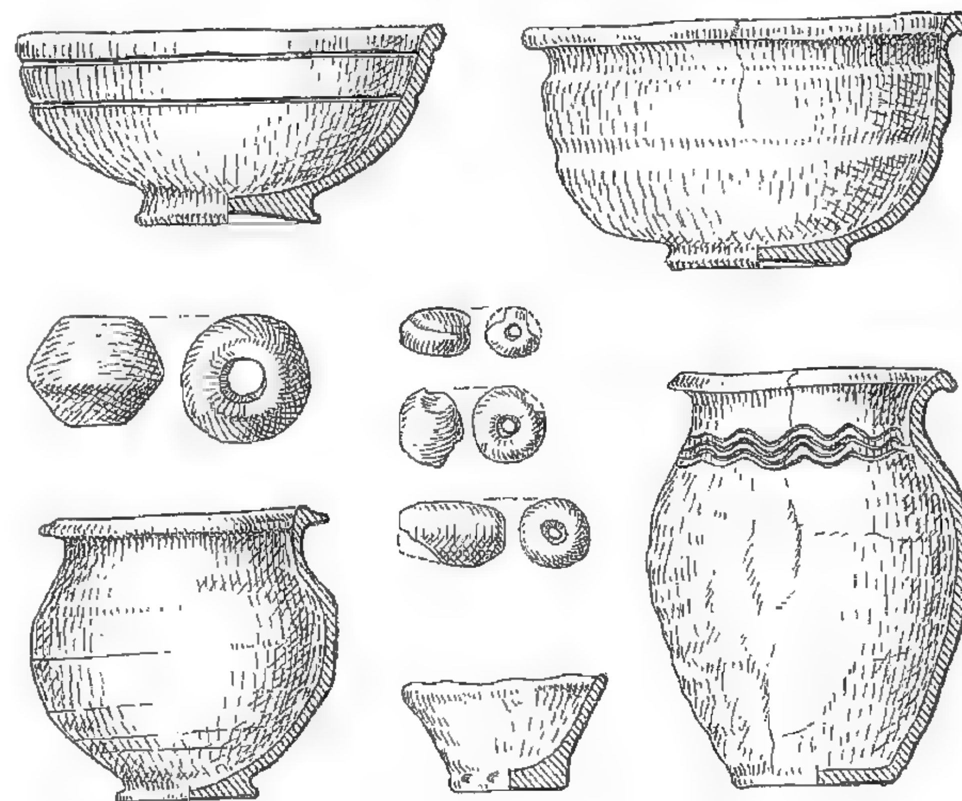

Fig. 76 Vase lucrate la roată și cu mâna (ceașcă dacică) și mărgele din așezarea și din cimitirul de incinerație de la Cipău-„Gârle" (jud. Mureș) – secolul al IV-lea.

în formă de ceapă), aplici și alte obiecte de metal, monede constantiniene de bronz, diverse forme ceramice de pregnantă factură sau tradiție romană și chiar vestigii paleocreștine (Poian, Târgu Secuiesc, Biertan). *A treia grupă* conține tot ceea ce dovedește o penetrație daco-carpică postromană în zonele menționate, așa cum am arătat mai sus. În fine, *a patra grupă* de materiale arheologice este cu totul străină de repertoriul elementelor de civilizație romană și daco-romană și se leagă de așezarea și prezența goților în Transilvania, datând cu începere de pe la mijlocul secolului al IV-lea. Așa sunt: pieptenii de os cu mâner arcuit, ceramica gri fină cu motive lustruite, cana lunguiață cu gura strâmtă sau trilobată, ulciorul cu gât lung și corpul globular, fibulele de argint, cu semidisc, precum și alte forme ceramice și piese de metal specifice, cum se regăsesc la Sântana, Târgu Mureș, Pălatca și în alte locuri. La acestea se adaugă ritul de înmormântare și practicile funerare înhumante, cu orientarea generală a defuncților N (capul) – S (picioarele), bine cunoscute în Transilvania.

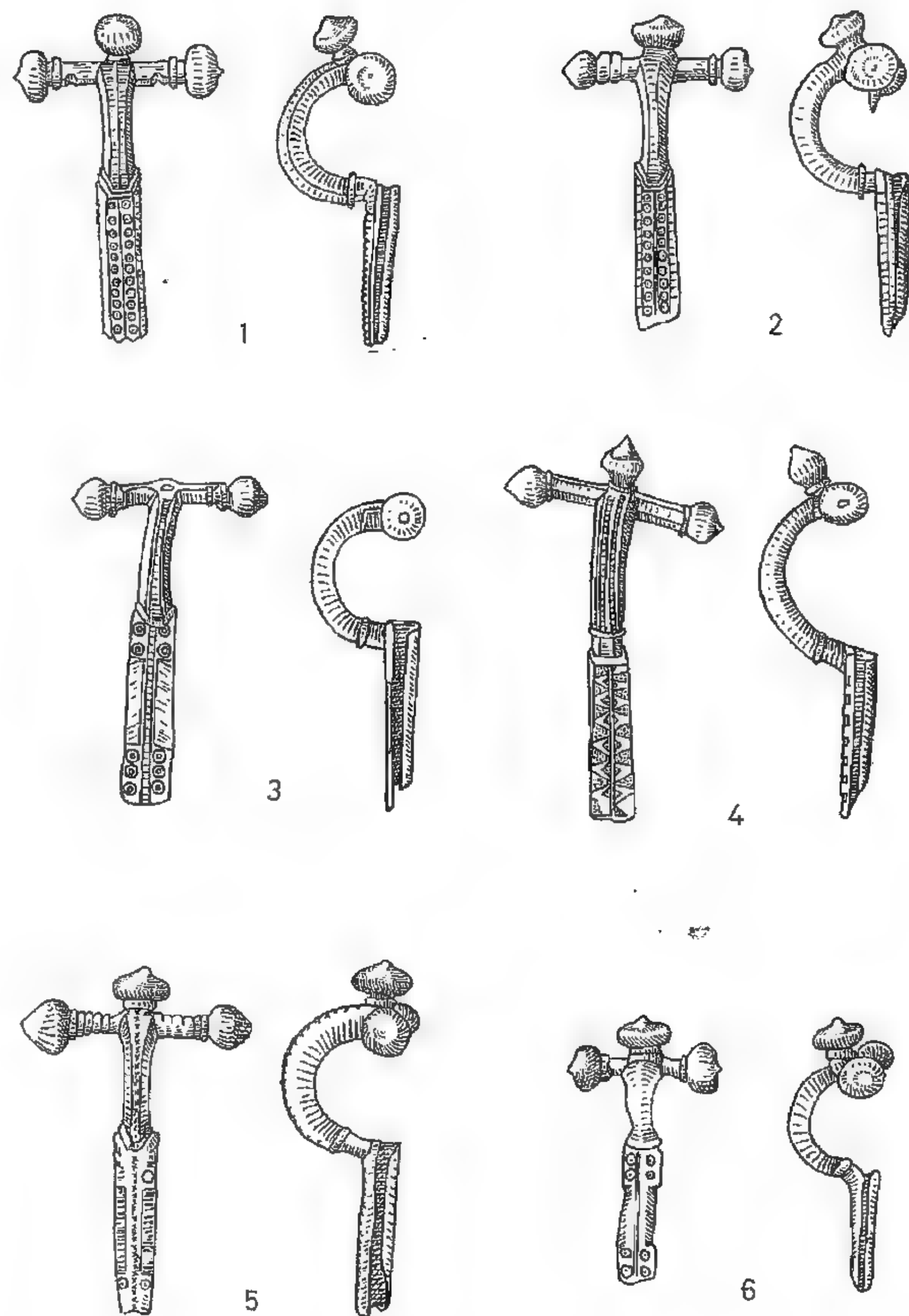

Fig. 77 Fibule de bronz cu butoni în formă de ceapă din Dacia postromană (secolul al IV-lea).

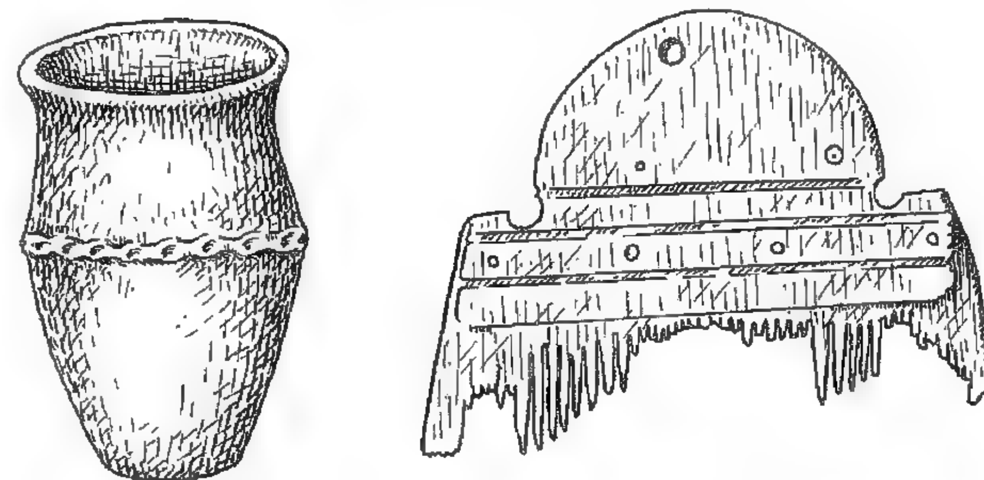

Fig. 78 Oală dacică modelată cu mâna și pieptene de os din așezarea de la Reci (jud. Covasna) – secolul al IV-lea.

Menționăm însă că pieptenii de os cu mânerul arcuit și alte elemente de cultură materială caracteristice pentru goți au putut fi împrumutate de la aceștia de către daco-carpi pe teritoriul extracarpatic (vezi Bârlad-Valea Seacă) și aduși de aceștia în Transilvania, înainte de stabilirea goților aici. Dar, în general, zestrea culturală specifică goților se întâlnește în Transilvania abia după mijlocul secolului al IV-lea. Sigur că pe sol transilvan ceramică și obiecte gotice caracteristice apar sporadic și la daco-romanii localnici, ca la Archiud și Suceag, de pildă.

Amalgamarea în așa-zisa „cultură Sf. Gheorghe" — cum s-a încercat în ultimele decenii — a unor elemente de civilizație aparținătoare unor etnii bine cunoscute istoric și viețuind concomitent pe o arie geografică mult mai întinsă este un nonsens și o abandonare a rezultatelor pozitive, dobândite de cercetarea arheologico-istorică în decursul timpului. Totodată, prin amestecarea unor lucruri deja cunoscute ca origine, atribuire etnică și încadrare cronologică, se anihilează influențele și împrumuturile reciproce între grupuri etnice diferite, care trăiau în aceeași regiune. Din cele 22 de descoperiri incluse în inventata „cultură Sf. Gheorghe", marea majoritate aparține de fapt localnicilor daco-romani și daco-carpilor imigrați, care au preluat o serie de lucruri aduse de goți după mijlocul secolului al IV-lea: pieptenii de os cu mâner arcuit, ceramica cu motive lustruite și altele.

În orice caz, conceptul de „cultură Sf. Gheorghe", așa cum a fost definit de autorul său (K. Horedt), apare forțat și inutil, deoarece în zonele transilvane de care este vorba, cercetările arată că situația etno-culturală în secolul al IV-lea se poate corect explica fără noul concept. Aici avem o bază etnică și culturală daco-romană (cu romanizare mai slabă), la care s-au adăugat succesiv daco-carpii și goții, fiecare cu zestrea sa caracteristică. Elementele de cultură materială și spirituală ale acestor etnii în bună măsură au fost

identificate, cu precizarea schimburilor și a influențelor mutuale, pe etape și categorii de obiecte, dar pe fondul general al vieții materiale și spirituale proprii fiecărei etnii.

Ceea ce se poate afirma acum cu certitudine este prezența, de proporții încă necunoscute, a dacilor liberi și a carpilor pe cuprinsul fostei provincii, în a doua jumătate a secolului al III-lea și în cursul veacului următor. Peste tot unde există vestigii arheologice care le pot fi atribuite, ele se plasează după retragerea romană din ținuturile respective, nu mai devreme. Perpetuând vechile lor credințe și tradiții, dacii liberi și carpii așezați pe teritoriile romane ex-provinciale nu erau încă creștini și romanizați, cum nu erau nici cei rămași în ținuturile vestice și extracarpatice ancestrale. Creștinarea, care a mers mână în mână cu romanizarea lor, determinându-se reciproc, se va situa pe coordonatele generale de evoluție ale populației din fosta provincie, în rândurile căreia s-au integrat. Primirea creștinismului în aceste comunități de populație și asimilarea treptată la romanitatea locală s-au desfășurat pe parcursul secolelor al IV-lea și al V-lea. La începutul secolului al V-lea, chiar și în vechiul mediu rural, romanizarea și creștinismul constituiau realități bine consolidate, rezistente și viabile.

Carpii și dacii liberi, așezați probabil cu statut clientelar pe fostul teritoriu provincial roman, au contribuit, prin integrare și asimilare treptată, la consolidarea populației daco-romane locale și la o parțială compensare a pierderilor demografice ale Daciei, în urma retragerii aureliene. Probabil că o parte din cuvintele de origine traco-dacică transmise până astăzi în limba română, prin filieră latină, provine și de la acești daci liberi, asimilați etno-cultural și lingvistic la romanitatea din spațiul carpatic ex-provincial, în cursul secolelor IV–V.

Circulația monetară. Circulația monetară și compoziția particulară a unor tezaure îngropate în secolul al IV-lea reflectă permanența populației daco-romane. Desigur că monedele din sudul Banatului, recucerit sub împărații Constantin și Iustinian, nu pot avea semnificație etnică, deoarece ele se integrează în fluxul obișnuit al circulației bănești din Imperiul roman de răsărit.

În Transilvania și Banat se cunosc peste 250 de locuri — și numărul lor crește mereu — cu descoperiri de monede din argint și bronz datând de la Aurelian până pe la începutul secolului al VII-lea. Slăbită încă de la mijlocul secolului al III-lea din cauza crizei generale care bântuia în imperiu și încetinită considerabil prin părăsirea Daciei de către romani, circulația monetară la nordul Dunării a cunoscut sub domnia lui Constantin cel Mare și a fiilor săi o puternică înviorare, ce s-a menținut până la invazia hunilor, după care a slăbit iarăși simțitor. Această reluare de amploare a circulației monetare în fosta Dacie romană nu poate fi pusă pe seama goților, ea fiind determinată de noua situație politică din timpul împăratului Constantin cel Mare și de măsurile energice luate prin redresarea generală a economiei. Moneda romană restabilită devine din nou o monedă de mare circulație, bucurându-se de larga răspândire și dincolo de granițele romane, la populațiile deprinse mai demult cu avantajele schimbului bazat pe sistemul monetar. În Dacia populația obișnuită de secole cu relațiile marfă-bani era cea locală.

Dacă urmărim locul de descoperire a monedelor izolate de bronz și argint, observăm că ele se găsesc frecvent în preajma sau chiar în ruinele unor castre romane, în fostele centre urbane sau în cimitirele acestora, în așezări rurale pe teritoriul cărora sunt atestate variate vestigii din timpul provinciei, precum și în așezări sau cimitire autohtone constituite la sfârșitul secolului al III-lea și în cursul secolului al IV-lea. În locurile respective monedele nu au apărut în asociere cu piese de aur, iar în numeroase cazuri seria lor continuă de la sfârșitul secolului al III-lea până la invazia hunilor sau chiar mai târziu, fenomen neîntâlnit în locurile lipsite de așezări omenești în vremea romană. Pe de altă parte, monedele de bronz ori, mai rar, de argint (niciodată de aur) adesea au ieșit la iveală, izolat sau în mici tezaure, în locuri unde prezența autohtonilor este atestată prin așezări și cimitire, prin „creștinări" de vechi monumente romane păgâne ori reamenajări de locuințe modeste printre edificiile romane de odinioară.

Referitor la monedele de aur izolate, notăm că ele apar sporadic, fără să formeze serii, contrar de cum se întâmplă adesea cu cele de bronz și argint. În Transilvania, ele datează aproape toate de la sfârșitul secolului al IV-lea până la finele secolului al VI-lea și se găsesc de regulă în bazinul Târnavelor și al Oltului superior, pe valea Mureșului și a Someșului Mic. În mare, aria lor de răspândire coincide cu spațiul unde se înregistrează complexe arheologice sau resturi de cultură materială din secolul al IV-lea atribuite goților. În Banat, însă, monedele de aur se repartizează aproximativ uniform pe întreaga perioadă Aurelian–Theodosius al II-lea și peste tot teritoriul, fără o concentrare într-o zonă sau alta.

Luate în ansamblu, monedele izolate sau acumulate în tezaure se găsesc nu numai în anumite zone, ci sunt răspândite în mod variabil pe tot teritoriul daco-roman, de la Dunăre până pe cursul superior al Oltului și de la Tisa la Carpați. Deosebit de bogate și numeroase sunt tezaurele și monedele descoperite în Banat, unde se ridică la un număr de circa 55 000 de piese. Existența și frecvența monedelor pe o arie vastă, ce depășește cu mult restrânsa zonă transilvană cu vestigii gotice ori cea bănățeană cu antichități iazige, arată limpede că ele aparțineau, în primul rând, populației daco-romane, singura care ocupa întreg spațiul respectiv. O situație similară se întâlnește pe limesul din *Raetia* și *Germania*, unde reluarea circulației monetare îi revine, de asemenea, populației gallo-romane, statornică în vechile ei așezări și după ocuparea acelor regiuni de către triburile germanice.

În covârșitoarea lor majoritate monedele din secolul al IV-lea sunt de bronz, ceea ce înseamnă că autohtonii le acceptau nu pentru valoarea intrinsecă, ci pentru utilitatea lor ca mijloc de schimb. Ele se găsesc frecvent în fostele centre urbane și castre romane, în așezări rurale cu vestigii din timpul provinciei ori în cimitire băștinașe din secolele III–IV. Deși monedele din secolul al IV-lea se află răspândite în toată aria transilvană a culturii Sântana de Mureș, totuși ele lipsesc cu desăvârșire din mormintele și cimitirele goților cunoscute acum, pentru că goții nu aveau probabil obiceiul de a pune monede în morminte. Situația este similară și în regiunile extracarpatice. Desigur că și goții s-au putut deprinde până la urmă cu folosirea monedei de bronz și argint ca mijloc de schimb,

dar aceştia — în primul rând şefii şi aristocraţia tribală — îşi manifestau preferinţa pentru monedele de aur, care în Dacia sporesc la număr după invazia hunilor.

Prin urmare, în Transilvania aparţin mai ales localnicilor monedele izolate de bronz şi de argint din afara ariei culturale Sântana de Mureş şi, în special, cele găsite în vechile oraşe, centre militare şi aşezări rurale din timpul provinciei. Dar chiar şi în zonele de răspândire a culturii Sântana de Mureş, majoritatea monedelor de bronz au aparţinut autohtonilor. În vestul Banatului, unde şi iazigii întrebuinţau din plin şi de multă vreme moneda romană, apartenenţa etnică a materialului monetar se poate stabili numai în funcţie de mediul arheologic în care el apare.

O anumită categorie de tezaure monetare îngropate în secolul al IV-lea poate fi pusă în legătură cu continuitatea daco-romană. Este vorba de un grup de tezaure (Hunedoara, Pasul Vâlcan, Nireş etc.), al căror principal conţinut îl formează denarii emişi în primele trei secole ale imperiului sau chiar în vremea Republicii romane, la care se adaugă, după un lung hiat, puţine exemplare de bronz din prima jumătate a secolului al IV-lea. Posesorii succesivi ai acestor comori, acumulate în vremea provinciei şi sporite apoi cu exemplare de bronz în perioada constantiniană, nu puteau fi decât autohtoni, căci noii veniţi nu aveau de unde să-şi procure vechii denari imperiali, care în secolul al IV-lea nu mai erau în circulaţie. Referitor la tezaurele cu monede de bronz al căror conţinut principal sau exclusiv îl formează piesele din epoca constantiniană, acestea au aparţinut, de asemenea, daco-romanilor, fapt dovedit de data aceasta nu de structura lor, care este „neutră" sub raport etnic, ci de locul şi de mediul arheologic în care au fost descoperite. Este suficient să menţionăm că ele nu au apărut în mediu cultural gotic, ci aproape totdeauna în zone şi în locuri cu vestigii romane târzii: în vechi aşezări civile şi militare existente şi pe timpul provinciei, în fostele oraşe sau castre romane.

O oarecare înviorare a circulaţiei monetare în Dacia se produce după prăbuşirea puterii hunilor şi apoi pe timpul lui Iustinian. Semnificativ este că multe dintre monedele de bronz, dar uneori şi de argint, din secolele V–VI se găsesc în jurul fostelor oraşe ori aşezări romane ca *Napoca, Potaissa, Micia,* Cristeşti (jud. Mureş), Hoghiz (jud. Braşov), Cetea (jud. Alba), Ocna Sibiului, Sânpaul (jud. Harghita) şi altele. Totuşi, după invazia hunilor, economia capătă, în foarte mare măsură, caracterul de economie naturală, care nu se mai sprijină în esenţa sa pe sistemul monetar. Monedele de aur se tezaurizează pentru valoarea lor intrinsecă de către şefii politici barbari şi, în general, nu servesc ca mijloc de schimb intern.

În ceea ce priveşte circulaţia monetară de la sud de Carpaţi, aceasta se încadrează în situaţia creată de revenirea stăpânirii romano-bizantine la nord de Dunăre, sub Constantin cel Mare şi Iustinian. Din acest motiv, monedele descoperite la sud de „Brazda lui Novac" — limită până la care se apreciază că s-a întins stăpânirea efectivă a imperiului în secolul al IV-lea — nu pot fi utilizate şi din punct de vedere etnic, pentru că ele intrau în circulaţia bănească generală a statului romano-bizantin. În schimb, monedele de bronz şi de argint descoperite la nord de această linie fortificată aparţineau, în primul rând, populaţiei daco-romane. De altminteri, descoperirile monetare din secolele IV–VI sunt mult mai

numeroase în sudul Olteniei, în vecinătatea Dunării şi ele scad sensibil cu cât înaintăm spre nord. În orice caz, intensitatea crescută a circulaţiei monetare în Oltenia, ca şi în jumătatea de sud a Banatului, se leagă nemijlocit de prezenţa stăpânirii romano-bizantine, care, pe lângă alimentarea şi consolidarea elementului romanic, a contribuit masiv la difuzarea monedelor — ca rezultat al schimburilor economice — şi în restul ţinuturilor daco-romane.

În consecinţă, monedele de argint şi de bronz, prin aria de răspândire, frecvenţa mare şi aglomerarea lor în vechi aşezări rurale, centre urbane şi militare din timpul provinciei, precum şi prin compoziţia aparte ce o conferă unor tezaure, arată dăinuirea în masă şi activitatea economică a populaţiei daco-romane, care a întreţinut legături neîncetate cu lumea romano-bizantină. Cantitatea mare a monedelor de bronz — fără valoare intrinsecă ridicată, dar de mare folos în schimburile comerciale — arată că autohtonii aveau o economie relativ dezvoltată, bazată pe sistemul monetar roman, pe care, spre deosebire de migratori, îl cunoşteau foarte bine şi îl practicau în mod curent, fiind obişnuiţi cu el din epoca anterioară.

Viaţa economică şi socială. În reconstituirea felului de trai şi a structurilor social-economice ale populaţiei băştinaşe în perioada dintre retragerea aureliană şi aşezarea slavilor pe teritoriul fostei provincii romane, istoricul întâmpină mari dificultăţi, din cauza insuficienţei surselor documentare. Lipsa ori penuria izvoarelor literare şi epigrafice face ca studierea şi cunoaşterea vieţii social-economice autohtone să se bazeze pe datele, adesea vagi şi incomplete, pe care le poate oferi arheologia şi numismatica, dublate uneori de analogii din alte regiuni sau etape istorice.

Baza asigurării traiului populaţiei băştinaşe îl constituia agricultura, creşterea animalelor, oieritul, la care se adăugau, în mod necesar, meşteşugurile tradiţionale: torsul, ţesutul, prelucrarea pieilor, lemnăritul, mineritul, făurăritul, olăritul. În condiţiile epocii, agricultura era extensivă prin excelenţă. Pe lângă grâu şi mei, în funcţie de zonă, se cultivau legume, viţă de vie, pomi fructiferi. Spre deosebire de epoca precedentă, centrul de greutate al vieţii economice îl forma satul. Însuşi cuvântul românesc *sat* (aşezare rurală) derivă din termenul latin *fossatum*.

Populaţia autohtonă s-a organizat şi trăia în obşti săteşti (vicinale), în care casa, bunurile mobile şi animalele formau, în general, proprietatea privată, iar terenurile arabile, păşunile, pădurile, apele erau folosite în comun de toţi membrii obştei. Terenurile arabile constituiau fondul obştesc, dat în folosinţă prin tragere la sorţi. Organizarea în obşti, pentru partea de vest a Banatului şi pentru zonele limitrofe, indiferent de etnie, rezultă şi din relatările lui Priscus din Panion, care făcuse parte din solia trimisă de Theodosius al II-lea la curtea lui Attila, între Dunăre şi Tisa. Obştile daco-romane se pare că au fost cu precădere obşti agraro-pastorale, în care una dintre cele două laturi avea caracter predominant. Meşteşugurile făceau parte din obşte, fiind o anexă importantă a acesteia. Pentru secolele IV–VI, nu se găsesc informaţii documentare din care să reiasă existenţa unor diferenţieri sociale importante, raporturi de dependenţă colectivă faţă de un stăpân. Atare fenomen

de stratificare social-economică va lua ființă mai târziu și va duce la apariția formelor de organizare și de proprietate cu caracter feudal.

În domeniul extragerii aurului, după romani, nu se înregistrează nicăieri urme de exploatare sistematică, organizată, a vechilor mine și zăcăminte aurifere din Munții Apuseni, totul fiind părăsit, lăsat în paragină. O producție locală de aur, rezultată din minereul scos metodic din subteran, nu se cunoaște. Dar un minerit rudimentar se pare că nu a încetat să existe. Analizele arată că aurul din Munții Apuseni conține un procent ridicat de argint, ceea ce îi dă o culoare mai deschisă. Prețiosul metal se obținea însă de către localnici cu precădere prin spălarea nisipului aurifer, metodă mai puțin pretențioasă și mai ușor de realizat. Deși despre numeroasele locuri cu spălătorii de aur romane, cunoscute în Munții Apuseni și pe văile Oltului, Carașului, Nerei, Jiului superior, nu avem informații că, măcar unele, au funcționat și în în cele două-trei secole din perioada postromană, totuși este greu de presupus că procedeul obținerii aurului prin spălarea nisipului aurifer din râuri de către localnici nu a continuat în regiunile amintite.

Cu privire la exploatarea în continuare a carierelor de piatră, foarte numeroase și necesare în epoca romană, ca și referitor la fabricarea cărămizilor, nu avem acum nici un fel de date. Dar, cum este un fapt notoriu că toată perioada migrațiilor se caracterizează prin lipsa construcțiilor de piatră și de cărămidă arsă, printr-o revenire la civilizația lutului și a lemnului, apare cât se poate de firească încetarea fabricării cărămizilor și a exploatării pietrei de construcție din vechile cariere, deoarece asemenea materiale nu mai aveau întrebuințare.

În schimb, sarea din vechile ocne romane (Cojocna, Turda, Ocna Mureșului, Sic, Ocna Dejului, Domnești, Homorod, Praid, Ocna Sibiului, toate în Transilvania), Ocnele Mari (jud. Vâlcea) sau din alte locuri nou identificate — deși nu există documente concrete, directe — este logic de admis că s-a exploatat și folosit pentru nevoile umane locale, dar mai cu seamă pentru animale, într-o societate agraro-păstorească, așa cum era cea autohtonă. Fără îndoială că sarea s-a extras în cantitate mare din pământul dacic și pentru a lua drumul spre regiunile din jurul Daciei, lipsite de această indispensabilă materie primă. Probabil că multe monede romane din această perioadă au ajuns în Transilvania în schimbul sării.

Pentru procurarea fierului necesar la confecționarea de către meșterii locali a uneltelor agricole și meșteșugărești, a ustensilelor casnice sau a armamentului, s-a impus de la sine continuarea exploatării zăcămintelor cu minereuri de fier. Era nevoie de seceri, coase, topoare, sfredele, sape, hârlețe, cosoare, săpăligi, dornuri, ciocane, clești, dălți, cuțite etc. În Transilvania sunt bine cunoscute minele de fier din Munții Trascăului, de la Ghelari și Teliuc, Ruda, Cinciș (jud. Hunedoara) și altele, ca și cele de la Tincova, Ciclova Română, Moldova Nouă, Sasca Română și Criciova din Banat, intens exploatate de romani. Nu dispunem de date concrete privind situația fiecărei mine în parte în perioada postromană, dacă și în ce măsură exploatarea minereului de fier s-a practicat mai departe, chiar cu metode mai rudimentare. Cu toate acestea, cercetările arheologice din ultimele decenii au identificat zeci de așezări din secolele III–IV cu abundente urme (zgură sau cuptoare)

Fig. 79 Vestigii ale populației autohtone din Dacia postromană (anul 275–secolul al VI-lea).

de reducerea și de prelucrarea fierului după metode tradiționale. Ne referim la așezări de felul celor din partea de răsărit a Banatului: Agadici, Brădișoru de Jos, Ciclova Română, Crușovăț, Fârliug, Fizeș, Forotic, Gherteniș, Petrilova, Șopotu Vechi, Topleț, Valea Mare, Valea Pai. Cum de o prezență alogenă în acele locuri nu poate fi vorba, iar cultura materială în ansamblul ei se leagă acolo de populația daco-romană, avem dovada concludentă a extragerii, reducerii și prelucrării pe scară mare a fierului, continuând din epoca romană, în rândurile societății băștinașe. Această producție mare de fier, o parte fiind destinată schimburilor comerciale, ar putea justifica și numărul enorm al monedelor din secolul al IV-lea, circa 55 000 de piese, descoperite izolat sau în tezaure pe teritoriul Banatului.

În totalitatea sa, viața social-economică autohtonă reflectă trăsăturile unei societăți cu structuri bine definite, capabilă să realizeze o producție agricolă și meșteșugărească importantă, care, mai ales în secolul al IV-lea, a necesitat, pe lângă troc, și folosirea monedei în schimburile comerciale. Tradiția romană persistentă, legăturile permanente cu lumea romano-bizantină au lăsat o puternică amprentă nu numai în sfera cultural-religioasă, dar și în domeniul economiei și al tehnicii daco-romanilor, ceea ce a creat, în unele privințe, o anumită superioritate a acestora față de elementele alogene și față de populațiile limitrofe care nu au trăit în Imperiul roman. Mai târziu, începând din secolul al V-lea, tradițiile romane se pierd, iar cultura materială în ansamblu, „barbarizându-se", îmbracă treptat haina uniformizării în spațiul larg nord-danubian.

Știri despre populația romanică la Priscus din Panion. Pentru regiunile din sud-vestul Daciei (Banatul timișan și, eventual, colțul sud-vestic al Crișanei), prețioase date economice, toponomastice și etnice ne furnizează în istorisirile sale retorul Priscus din Panion, care, în anul 448, făcuse parte din solia lui Maximinus, trimisă de împăratul Theodosius al II-lea la reședința lui Attila, ce se găsea în centrul câmpiei dintre Dunăre și Tisa.

Pe lângă alte știri de maxim interes — despre călătoria întreprinsă și peripețiile ei, despre stările de lucruri și obiceiurile de la curtea regelui hunilor — din ampla relatare a lui Priscus mai aflăm cum solia romană a traversat, la nordul Dunării, trei râuri mari (*Tigas*, *Tiphesas*, *Dre(n)con*, identificate cu *Tisa*, *Timiș*, *Mureș* sau *Bega*), în bazinul cărora a întâlnit sate de autohtoni (ἐπιχώριοι) agricultori, la care membrii soliei au căpătat găzduire, mâncare de *mei* și o băutură fermentată (făcută din miere de albine amestecată cu apă) numită *mied* (μέδος).

Fără îndoială că, în cazul de față, avem de a face, în ținutul respectiv, cu o populație sedentară bine situată economic, populație care vorbea *limba ausonilor*, limbă pe care autorul o menționează de trei ori în cursul povestirii sale. Populația aceasta din secolul al V-lea, văzută la fața locului de retorul istoric, nu putea fi alta decât cea autohtonă latinofonă, care trăia sub dominația hunilor, fapt confirmat și de rezultatele cercetărilor arheologice și ale studiilor despre circulația monetară.

Legăturile romanității din fosta Dacie cu sudul Dunării. Pierderea oficială a Daciei de către Imperiul roman și fixarea limesului pe Dunăre sub Aurelian nu a însemnat și

întreruperea raporturilor cu romanitatea nord-dunăreană în vremurile care au urmat, ci din ambele părți au existat mari și variate interese pentru menținerea și pentru dezvoltarea de relații în noua situație istorică ce s-a creat. Documentele arheologice, epigrafice, numismatice și unele izvoare narative arată că, de la Aurelian până la Iustinian inclusiv, imperiul a avut, cu unele întreruperi, fie un control eficient, fie stăpânirea efectivă asupra unei zone mai mici ori mai mari de la nordul fluviului, care se întindea din Banat până în sudul Moldovei.

Procopius vorbește de menținerea fortificațiilor și a stăpânirii romane la nord de Dunăre până pe timpul lui Attila, care, prin incursiunile armatelor sale, a distrus întăriturile de pe cursul fluviului și a pustiit teritoriile romane din părțile nord-vestice ale Peninsulei Balcanice.

Cercetările arheologice adeveresc spusele lui Procopius și aduc multe date suplimentare, din care rezultă clar că armata romană din cele două Moesii (legiunile *V Macedonica–Oescus*, *XIII Gemina–Ratiaria*, *VII Claudia–Viminacium* și *Cuppae*, *IV Flavia–Singidunum*) avea numeroase detașamente pe teritoriul Daciei în perioada Aurelian–Constantin cel Mare. Întărituri militare din această vreme au fost identificate și cercetate în mai multe locuri: *Sucidava*, Desa, Hinova, *Drobeta*, *Dierna*, Pojejena, Gornea. O oarecare extindere mai spre nord a stăpânirii romane de pe malul stâng al Dunării pe teritoriile dacice se pare că s-a produs pe timpul lui Dioclețian.

Dar fâșia de pământ controlată sau stăpânită de romani, prin capetele de pod menținute de Aurelian și de urmașii săi pe țărmul stâng al fluviului, a fost mult lărgită prin recucerirea regiunilor din sudul Daciei de către Constantin cel Mare. La marginea nordică a câmpiei Olteniei și Munteniei s-a construit marele val de pământ cu șanț în față, numit convențional „Brazda lui Novac", cu scopul de a proteja teritoriile de ses reanexate la imperiu. Pentru legarea mai strânsă a sudului Daciei de imperiu, între *Sucidava* și *Oescus* s-a construit peste Dunăre un pod de piatră și de lemn, inaugurat în 328, iar vechiul drum roman pe valea Oltului, între *Sucidava* și *Romula*, a fost refăcut. Tot de numele primului împărat creștin se leagă construirea cetățuii de la *Sucidava*, eventual a fortificației de la *Constantiniana Daphne* (neidentificată, dar localizată ipotetic nu departe de gura Argeșului) și refacerea, pe același loc, a castrului lui Traian de la *Drobeta*, reclădit în tehnica epocii, după un plan nou, cu material scos din vechile construcții și din zidurile de incintă. Pe malul nordic al Dunării abundă urmele de tot felul, între care numeroase cărămizi ori țigle cu ștampilă ale diferitelor unități din armata *Daciei Ripensis*. Aceste trupe, în caz de nevoie, puteau folosi și flota militară a Dunării, care avea ca sedii principale *Ratiaria* și *Egeta*, dispunând totodată și de mici baze navale pe cursul fluviului.

Reanexarea la imperiu a ținuturilor din sudul Daciei și construirea de fortificații apărate de unități militare din armata *Daciei Ripensis* au permis lui Constantin și fiilor săi să impună o politică autoritară goților și sarmaților-iazigi de la nordul Dunării Inferioare. Goții au fost înfrânți, iar prin pacea din 332 sunt aduși la ascultare și constrânși să-și respecte obligațiile de *foederati* ai imperiului. În 334 vor fi învinși, de asemenea, sarmații *limigantes* din Banat. Constantius al II-lea, în 358, va obține și el o biruință asupra

sarmaților din Banat și din șesul Tisei. Situația fiind consolidată, neamurile germanice din Dacia nu vor îndrăzni să întreprindă acțiuni militare contra imperiului. Abia pe timpul lui Valens goții, profitând de luptele pentru tron, au atacat teritoriile și garnizoanele romane de la nordul Dunării, iar împăratul, în urma dezastrului de la Adrianopol (anul 378) și a invaziei hunice, a pierdut sudul Daciei. De aici înainte până la Iustinian, imperiul va mai face doar mici cuceriri vremelnice la nordul Dunării, ca rezultat al războaielor purtate cu succes schimbător între imperiu și neamurile germanice. „Barbarii", din expedițiile lor de jaf în Peninsula Balcanică, se întorc cu prăzi și cu numeroși captivi luați din rândul populației romanice, iar împărații romani recurg la colonizări de „barbari" în teritoriile sud-dunărene.

Fortificațiile romane (cetăți și simple turnuri) de pe malul stâng al Dunării Inferioare, datând din perioada Aurelian–Constantin cel Mare, au fost distruse între anii 435 și 447–448 de invaziile repetate ale hunilor lui Attila, așezați în câmpia dintre Dunăre și Tisa. Apărarea romană pe Dunărea Mijlocie și de Jos a fost practic desființată. S-a produs, astfel, o întrerupere temporară a legăturilor dintre romanitatea nord-italică și illyro-pannonică, pe de o parte, și cea din Dacia, pe de altă parte, aceasta din urmă fiind nevoită să-și orienteze viața economică și culturală spre Bizanț.

O nouă revenire puternică a stăpânirii romano-bizantine la nord de Dunăre are loc pe timpul împăratului Iustinian, care mai plănuia să recucerească Dacia traiană. Dar sub Iustinian au fost recucerite numai zone limitate și anumite puncte pe țărmul nordic al Dunării. Șesurile întinse ale Olteniei și ale Munteniei însă au rămas în afara stăpânirii romano-bizantine. Cele mai bogate urme arheologice din epoca lui Iustinian se întâlnesc la *Sucidava*, unde cetățuia a fost refăcută și în interiorul ei s-a construit o bazilică creștină.

Așezările romano-bizantine de pe malul nordic al Dunării au întreținut, în secolele IV–VI, multiple legături atât cu triburile imigrate în spațiul dacic, cât și cu autohtonii daco-romani. În vecinătatea acestor așezări dunărene aveau loc târguri sezoniere pentru schimburi de produse între lumea romană și „barbari", despre care amintește Priscus din Panion. La *Sucidava*, *Drobeta* și în alte locuri s-au descoperit obiecte de metal (paftale, aplici, fibule etc.) specifice triburilor germanice, în timp ce adânc în teritoriile dacice au pătruns monedele, obiecte de caracter creștin și variate produse romano-bizantine, bine atestate arheologic.

Stăpânirea imperiului pe malul de nord al Dunării a fost practic lichidată pe timpul împăratului Tiberiu Mauriciu, în anii 599–600, când avarii și slavii au atacat și devastat cumplit regiunile din valea Dunării și au distrus multe cetăți romano-bizantine, de la *Singidunum* până în Dobrogea. Atunci a fost mistuită de un puternic incendiu, după care nu s-a mai refăcut niciodată, și cetatea *Sucidava*. Astfel, apărarea romană pe Dunărea Inferioară s-a prăbușit la începutul secolului al VII-lea, iar unitatea romanității orientale a fost ruptă de avari și de slavi, aceștia din urmă așezându-se statornic — ca și bulgarii în 679 — în teritoriile romane din Peninsula Balcanică. O dată cu aceste evenimente începe și în viața romanității nord-dunărene o nouă etapă istorică, ce se va termina în secolele următoare prin asimilarea slavilor.

Creștinarea daco-romanilor. Importanța deosebită pe care această profundă mutație cultural-religioasă o are în istoria strămoșilor românilor rezidă, mai întâi, în faptul că creștinismul daco-roman — deosebit de cel în formă ariană îmbrățișat de goți și, după aceea, de gepizi — se încadrează într-un fenomen cultural-istoric de talie universală, iar apoi — lucru nu mai puțin însemnat — reprezintă o mărturie solidă a dăinuirii masive a băștinașilor latinofoni în Dacia postromană. De aceea, începuturile, propagarea și dezvoltarea noii credințe în Dacia au stârnit și stârnesc un viu interes, au fost și sunt mereu dezbătute nu numai pe plan eclesiastic, dar și în literatura arheologico-istorică sau filologică, română și străină, încă din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, dar mai ales din primele decenii ale secolului al XX-lea și până în zilele noastre.

O scurtă privire asupra cercetărilor ne arată că, după începuturile modeste marcate de F. Scriban și G. Enăceanu, primul dintre învățații români care a abordat integral, în 1911, studierea creștinismului daco-roman într-o lucrare de temeinică documentare științifică și largă respirație istorică a fost V. Pârvan. Examinând critic știrile literare, datele lingvistice și arheologico-epigrafice, el a ajuns la concluzii de bază privind originea, vechimea, caracterul, generalizarea și terminologia creștinismului la daco-romani. În concepția și argumentarea lui V. Pârvan, începuturile creștinismului în Dacia romană, în secolele II–III, constituie o realitate indiscutabilă, noua religie fiind adusă aici de orientali, militari și civili, din regiunile lor de baștină. Dar creștinismul, ca și terminologia sa esențială, *s-a generalizat* în Dacia abia pe timpul lui Constantin cel Mare și după aceea, ca rezultat al misionarismului inițiat și susținut de comunitățile și de episcopatele din sudul Dunării. Creștinismul daco-roman își are deci începutul pe pământul dacic în timpul provinciei. Sudul romano-bizantin a potențat apoi răspândirea noii credințe peste tot în rândurile autohtonilor vorbitori ai limbii latine.

Un nou stadiu în evoluția studiilor despre creștinism și vestigiile paleocreștine în ținuturile fostei provincii Dacia îl reprezintă cercetările din perioada interbelică și îndeosebi un remarcabil studiu publicat de C. Daicoviciu în anul 1936. Autorul a ajuns la concluzia că în Dacia nu există monumente și obiecte creștine *sigure* din secolele II–III, iar cele apreciate ca atare de unii învățați ori nu sunt de caracter creștin, ori, dacă sunt în adevăr creștine, ele datează din secolele IV–V. Acest punct de vedere nou, foarte tranșant, nu înlătura câtuși de puțin posibilitatea existenței unor rari creștini în Dacia romană, cum susținea, ca o „necesitate logic-istorică" și V. Pârvan. Dar acești rari creștini, neconvertiți în Dacia la creștinism, ci veniți cu credința lor de acasă, nu s-au putut manifesta în viața publică prin ridicarea de monumente sau locașuri de cult. Ei prezintă importanță minoră — sublinia autorul — pentru vechimea și în special pentru dezvoltarea noii religii în sânul romanității carpato-danubiene. Noua teză a fost acceptată de mulți cercetători și a mărit interesul printre învățații români pentru această problematică, dând un apreciabil impuls investigațiilor în atare direcție.

Față de aceste două puncte de vedere, cel al lui V. Pârvan și cel susținut de C. Daicoviciu, să vedem cum se prezintă acum situația, după mai bine de șase decenii de cercetări, de studii și de noi achiziții documentare.

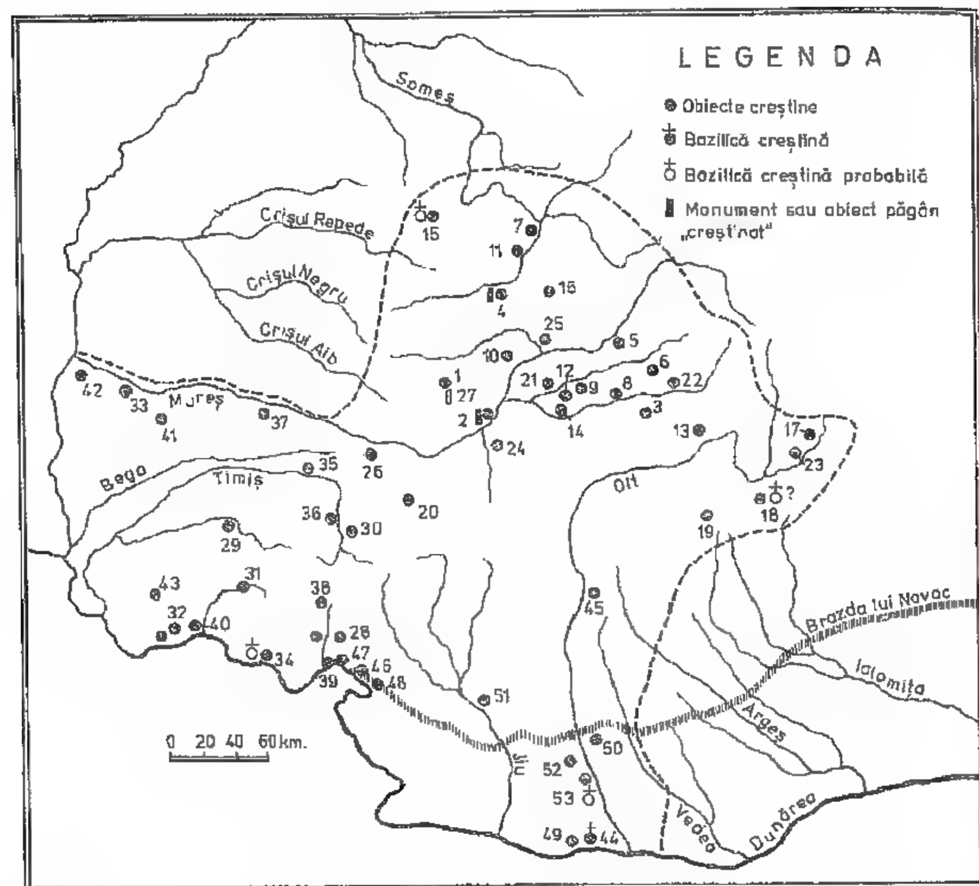

Fig. 80 Obiecte și monumente paleocreștine în Dacia postromană (anul 275–secolul al VI-lea). 1. Abrud, 2. Alba Iulia (*Apulum*), 3. Biertan, 4. Cluj Napoca (*Napoca*), 5. Cristești, 6 Cristuru Secuiesc (împrejurimi), 7. Dej, 8. Dumbrăveni, 9. Feisa, 10. Feldioara-Războieni, 11. Gherla, 12. Jidvei, 13. Mercheasa, 14. Micăsasa, 15. Moigrad (*Porolissum*), 16. Pălatca, 17. Poian, 18. Prejmer, 19. Rotbav, 10. Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana*), 21. Sânmiclăuș, 22. Sighișoara, 23. Târgu Secuiesc, 24. „Transilvania", 25. Turda (*Potaissa*), 26. Vețel (*Micia*), 27. Zlatna (*Ampelum*), 28 Băile Herculane, 29. Berzovia (*Berzobis*), 30. Caransebeș, 31. Caraș (râul), 32. Dubovac, 33. Felnac, 34. Gornea, 35. Jabăr, 36. Jupa (*Tibiscum*), 37. Lipova, 38. Mehadia (*Praetorium*), 39. Orșova (*Dierna*), 40. Banatska Palanka (*Lederata*), 41. Periam, 42. Szöregh, 43. Vršac (Vârșeț), 44. Celeiu (*Sucidava*), 45 Copăceni, 46. Drobeta-Turnu Severin (*Drobeta*), 47. Gura Văii, 48. Hinova, 49. Orlea, 50. Prisaca, 51. Racari, 52. Resca (*Romula*), 53. Slăveni.

Astăzi, după descoperirile, achizițiile și întocmirea unor noi repertorii, mult mai bogate, de monumente și de materiale paleocreștine, precum și după publicarea de studii și monografii pe această temă, ne aflăm într-o etapă net superioară în studierea și mai ampla cunoaștere a fenomenului de apariție, dezvoltare și generalizare a religiei lui Christos în spațiul dacic nord-danubian. Fie că este vorba de întreg teritoriul vechii Dacii, fie că se

referă numai la ținuturile fostei provincii traiane, numeroși cercetători români au adus contribuții de seamă la elucidarea unor probleme și aspecte obscure ale creștinismului în Dacia.

Acum se susține în general existența relativ modestă și restrânsă a creștinismului încă în timpul provinciei Dacia (secolele II–III). Se aduc în acest sens materiale documentare noi, la care se adaugă și altele cunoscute mai demult, dar redatate sau reinterpretate în concordanță cu criteriile mai adecvate din ultima vreme.

Relevăm însă că majoritatea copleșitoare a materialelor de caracter creștin *incontestabil* și cu mare pondere documentară descoperite pe fostul teritoriu al Daciei romane datează îndeosebi din secolele IV–VI. Prin urmare, înainte de Constantin cel Mare nu se poate vorbi de o generalizare a crestinismului în lumea daco-romană, ci numai de *începuturile* sale, în condiții de intoleranță și de persecuție din partea autorităților romane.

Nu trebuie să ne surprindă faptul că într-o provincie de frontieră, cum era Dacia, atent supravegheată și sever controlată de oficialitatea imperială, răspândirea creștinismului nu luase mari proporții, deoarece chiar și în provinciile occidentale ale imperiului se remarcă o temporizare în pătrunderea și răspândirea noii religii. În *Hispania*, bunăoară, obscuritatea referitoare la originile creștinismului se prelungește până pe la mijlocul secolului al III-lea, când știrile privesc, chiar și atunci, aproape exclusiv situația din centrele urbane. Aceeași situație se constată și în *Britannia*, unde prima informație demnă de crezare, cea a lui Origenes, se referă la evanghelizarea provinciei abia în secolul al III-lea. Nici în *Gallia* crestinismul nu se generalizează mai curând. Situația este similară și în alte provincii europene: *Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Moesia Superior*. Numai în regiunile din vestul Asiei și nordul Africii religia creștină s-a extins și a prins rădăcini mai adânci în secolele I–II.

Desigur că creștinii daco-romani au beneficiat de o situație mult mai ușoară în etapa imediat următoare retragerii aureliene, când în Dacia, rămasă *extra fines Imperii*, credința în Christos se putea manifesta în voie, fără a mai fi îngrădită sau prigonită de oficialitățile romane. Ba mai mult, în perioada preconstantiniană, la nordul Dunării își puteau găsi refugiu și mulți creștini sud-dunăreni persecutați pentru credința lor, în special pe timpul domniei lui Dioclețian, cel mai aprig persecutor al religiei creștine.

Așadar, din teza lui V. Pârvan și din cea a lui C. Daicoviciu, doar parțial opuse, se poate face o medie, care exprimă situația cea mai apropiată de realitate, așa cum aceasta se reflectă în documentele cunoscute acum. Pârvan *a accentuat excesiv* existența și amploarea creștinismului pe cuprinsul și în timpul Daciei romane, iar C. Daicoviciu *a triat și a redus exagerat materialele documentare* ale fenomenului, în același spațiu și în aceeași perioadă de timp. Adevărul se dovedește a fi undeva pe la mijloc.

Chiar dacă lăsăm la o parte știrile ambigue și nesigure din Origenes și Tertullian, prezența unor comunități creștine în Dacia romană se adeverește prin unele vestigii de caracter creștin neîndoielnic. Deși, deocamdată, relativ modeste și unele încă discutabile, totuși ele se constituie într-un stoc documentar care ne pune în fața unei realități ce nu poate fi minimalizată, tăgăduită sau trecută pur și simplu cu vederea. Negarea crucii ca

Fig. 81 a. Inscripție latină pe cărămidă (secolul al IV-lea) conținând și elemente creștine, descoperită la Gornea (jud. Caraș-Severin); b. Inscripția de la Cluj-Napoca creștinată în secolul al IV-lea; c. *Donariul* de la Biertan (jud. Sibiu) – secolul al IV-lea.

simbol creștin în secolele II–III și acceptarea ei cu această semnificație abia din prima jumătate a secolului al IV-lea nu se mai poate susține. Totuși, nu se poate contesta că, în anumite cazuri, se naște întrebarea legitimă dacă unele materiale paleocreștine datează într-adevăr din epoca postromană sau dacă ele nu aparțin de fapt perioadei anterioare. Un echivoc cronologic frecvent există și în cazul „creștinării" de monumente romane prin adăugarea semnului crucii sau prin aplicarea sa, înainte sau după ardere, pe vase,

țigle sau cărămizi romane. Așa stau lucrurile, de exemplu, cu descoperirile de la Gherla, Cristești, Micăsasa, *Micia*, Gornea și chiar cu cele două monumente „creștinate" de la *Ampelum* și *Napoca*. Totuși, în general se acceptă că aceste intervenții au caracter creștin și datează din perioada postromană.

Oricum, în lumina cunoștințelor actuale, creștinismul daco-roman din secolul al IV-lea se vede clar că are începuturile (unele nuclee) în vremea provinciei. De la *această* stare de lucruri trebuie pornit când se abordează apariția și răspândirea creștinismului în spațiul nord-danubian.

Baza documentară existentă acum se prezintă incomparabil mai bogată și mai variată față de cea cunoscută cu vreo trei-patru decenii în urmă. De la 20–25 de piese și descoperiri s-a ajuns astăzi la peste 100 de obiecte, locuri de rugăciune, locașuri de cult, chiar dacă ele au o pondere științifică inegală și semnificația lor creștină rămâne, în unele cazuri, incertă. Din acest punct de vedere, putem spune că situația se apropie — când este vorba de obiecte, nu și de monumente arhitectonice sau sculpturale — de cea din *Britannia* sau *Germania* de la est de Rhin, după retragerea romanilor din regiunile respective.

Piesele cu incontestabil caracter creștin se înfățișează sub o mare diversitate, în funcție de destinația și de rolul lor în ansamblul credinței. S-au descoperit — și multe se mai păstrează în muzee — obiecte necesare la oficierea serviciului religios. Aici se încadrează candelabrul de la Biertan (cu chrismon și inscripția EGO ZENOVIVS VOTVM POSVI), potire și vase liturgice (*Ulpia Traiana*, *Porolissum*), prescurnicere de lut ars (Jabăr–Timiș, Pălatca–Cluj), numeroase opaițe de ceramică și câteva de metal (toate cu cruce), lingurițe euharistice (*Dierna*, *Porolissum*). Nu puține se dovedesc a fi pietrele de inel cu diferite simboluri creștine (*Potaissa*, *Romula*), inele de metal cu cruce, cu inscripție sau cu alte simboluri creștine (*Dierna*, *Sucidava*, *Potaissa*, *Ulpia Traiana*, Bologa–Cluj, Caraș (râul), Sacoșu Turcesc–Timiș), cruciulițele de metal (*Sucidava*, *Romula*, *Porolissum*), accesorii pentru veșminte cu simboluri creștine (fibule, catarame, capete de centură, aplici) și altele. O categorie aparte o formează câteva vechi monumente romane, creștinate — după cum în general se admite — în secolul al IV-lea (*Ampelum*, *Napoca*, *Potaissa*), precum și diverse vase și capace de ceramică, pe care ulterior arderii s-au scrijelit inscripții și simboluri cu semnificație creștină (Gherla, *Porolissum*, *Tibiscum*, *Ulpia Traiana*, *Micia*, Bologa–Cluj, Poian–Covasna, Târgu Secuiesc etc.). Tot de creștinism se leagă, ca geneză și ca utilizare, ploscuțele pentru mir, amforele teracotele simbolice (cocoșul de teracotă de la *Porolissum*), ploscuțele pentru mir, amforele cu anumite simboluri, reprezentarea în relief pe fildeș a „Bunului Păstor" și alte obiecte, precum și tiparul de lut pentru turnat cruciulițe descoperit la Sânmiclăuș, pe Târnava Mică.

Cu privire la locașurile de cult, în mod logic și necesar este de admis existența lor pe tot teritoriul daco-roman, după retragerea aureliană și până la sfârșitul secolului al VI-lea. Dar o atestare absolut sigură avem acum numai la *Sucidava*: bazilica din secolul al VI-lea. Situația de la *Porolissum* și Slăveni (jud. Olt), în secolele IV–V, unde este vorba de templul lui Bel (*Porolissum*) și de o clădire de comandament militar din castru (Slăveni), ambele transformate în bazilici, nu poate fi pierdută din vedere, deși ea — în special la *Porolissum* — rămâne în sfera incertitudinii. Totuși, la Slăveni, descoperirea prezintă,

comparativ, cu mult mai multă consistență. În schimb, la *Drobeta*, Gornea (jud. Caraș-Severin) și Prejmer (jud. Brașov) lucrurile par a fi și mai îndoielnice. În orice caz, cantitatea apreciabilă de materiale creștine, care indică mulțimea celor care au îmbrățișat noua credință, ca și frecvența opaițelor de lut și, în special, prezența celor de bronz, mai pretențioase — întrebuințate mai degrabă la serviciul religios, decât pentru nevoile private, cotidiene — pledează decisiv în favoarea existenței pe scară largă a locașurilor de cult, chiar dacă ele nu au fost încă depistate și scoase la lumină de cercetările arheologice. Este greu de imaginat că în marile așezări rurale sau foste centre urbane în secolele IV–V nu existau locașuri de cult. Nu trebuie scăpat din vedere nici faptul că multe vor fi fost construite din lemn, material mai ușor perisabil, iar în cursul timpului acestea au dispărut, fără să lase urme până în epoca noastră. În *Noricum*, de exemplu, sunt atestate în secolul al V-lea biserici din lemn ale populației romanice.

Aria de răspândire a vestigiilor creștine daco-romane arată că ele se găsesc în număr variabil în toate trei actualele provincii care alcătuiseră în esență Dacia romană: Transilvania, Oltenia și Banat. În acest spațiu însă, ele se concentrează vizibil în zonele unde în secolele II–III a pulsat mai puternic viața economică și socială, politică și culturală, unde a avut loc o mai intensă colonizare, acolo unde procesul de romanizare s-a ridicat la parametri mai înalți. Urmele creștinismului daco-roman le întâlnim cu precădere — mai întâi în secolele III–IV, dar și după aceea — în fostele orașe, pe lângă vechile castre romane și vile rustice, în mari așezări agraro-meșteșugărești și centre comerciale. Geografic, ele apar de-a lungul unor importante artere de comunicație, în apropierea Dunării și pe văile unor cursuri de apă mai mari. Se reflectă aici, fără îndoială, nu numai o influență și perpetuarea unor nuclee creștine din timpul provinciei, dar și gradul mai elevat de civilizație, conștientizarea și receptivitatea față de noua religie. Obiecte sigur creștine lipsesc ori au caracter cu totul sporadic în părțile de nord și de est ale Transilvaniei, în nordul Olteniei și în jumătatea de vest a Banatului, unde, comparativ cu alte zone ale fostei provincii, romanitatea era mai puțin dezvoltată, iar populațiile alogene, încă păgâne, erau prezente în număr ceva mai mare.

Faptul că cele mai multe materiale creștine au apărut și apar mereu în fostul mediu urban roman sau cu nivel socio-cultural mai ridicat ne conduce ferm spre concluzia că religia creștină a găsit mai ușor adepți și a făcut progrese statornice mai întâi în rândurile populației din vechile orașe, în timp ce lumea rurală a manifestat, în secolul al IV-lea, un mai pronunțat conservatorism, închinându-se și vechilor zeități păgâne. Dovada pentru existența acestui fenomen o furnizează arheologia, care arată că la *Apulum, Napoca, Porolissum, Potaissa* — fără să mai vorbim de *Romula, Drobeta, Sucidava*, înglobate din nou în Imperiul romano-bizantin sub Constantin cel Mare și Iustinian — se practica în secolul al IV-lea exclusiv ritul înhumației, pe când vreme în așezările rurale (Bratei, Iernut, Sopor, Baciu-Cluj, Sfântu Gheorghe, poate și la Obreja) se menține încă ritul păgân al incinerării morților, în variante existente pe timpul stăpânirii romane. În realitate, creștinarea a progresat lent și în mod treptat, de la o localitate la alta, cuprinzând ținut după ținut. Coexistența incinerației și a înhumației reflectă acest fenomen, pe lângă faptul că creștinismul nu a înlăturat brusc toate formele rituale și sepulcrale păgâne.

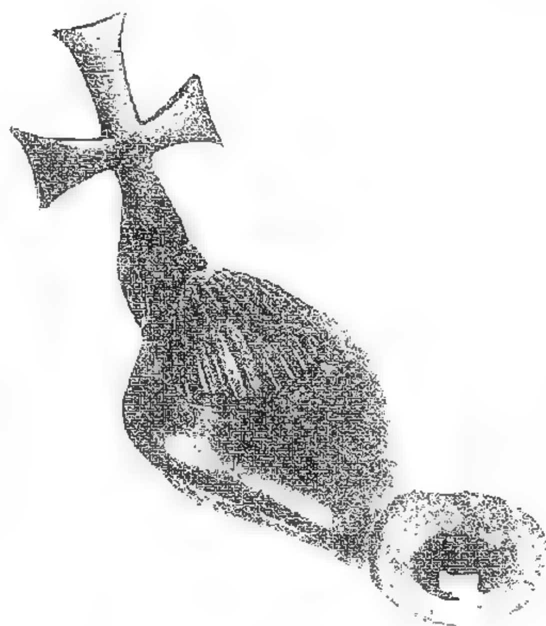
În plan filologic, etimologia *pagus* > *paganus* > rom. *păgân*, în general acceptată de lingviști, concordă cu constatările arheologico-istorice și de aceea semnificația sa cu greu poate fi pusă la îndoială.

Pe de altă parte, situația din Dacia are analogii și în alte părți ale lumii romane, bunăoară în *Illyricum*, unde populația urbană a primit creștinismul în secolul al IV-lea, în timp ce la țară noua credință a avut nevoie de aproape două secole ca să înlăture definitiv păgânismul.

Tipologia și originea materialelor paleocreștine, ca și valoarea lor intrinsecă sau lipsa acesteia, oferă importante date cu privire la importul sau producerea lor locală. Unele piese mai pretențioase, de caracter creștin indubitabil — ca donariul de la Biertan, opaițele de bronz și unele de ceramică, anumite catarame și capete de centură, inelele cu gemă înfățișând scena „Bunului Păstor", unele vase și altele — sunt originare din nordul Italiei, provinciile romane vecine, *Pannonia* și *Illyricum*, de unde ele au ajuns în ținuturile carpatice pentru a satisface nevoile religioase ale unor comunități daco-romane. Altele — ca de pildă vasele de ceramică și unele monumente sculpturale romane „creștinate" prin gravarea ulterioară a semnului crucii ori unele vase cu simbol creștin imprimat în pasta moale înainte de ardere — sunt produse locale, care răspundeau acelorași nevoi sporite ale creștinismului în plină extensiune.

Produsele creștine locale, mai modeste ca valoare intrinsecă ori sub raport stilistic, se dovedesc a fi în secolele V–VI mai numeroase, nu numai pe vatra vechilor orașe romane ruinate și căzute în paragină ori în jurul unor foste castre romane, dar și în așezări rurale autohtone nou înființate, în urma mișcării naturale a populației. Este vorba de cercei-pandantiv, diferite vase de ceramică cu cruci imprimate *înainte* sau după *ardere*, tipare de lut pentru turnat cruciulițe sau aplici cruciforme de bronz, unele opaițe de lut și alte obiecte mai ușor de realizat tehnic.

Orientarea economică și cultural-religioasă a Daciei postromane, în secolul al IV-lea, este către sud-vest. Proveniența nord-italică și illyro-pannonică a materialelor paleocreștine reprezintă mărturia de ordin arheologic că, alături de obiectele creștine locale perpetuate din secolele II–III, primele elemente ale noii religii au pătruns în Dacia din sudul Dunării și dinspre sud-vest. Faptul acesta apare cât se poate de firesc în secolul al IV-lea, pentru că înainte de stabilirea hunilor în șesul Tisei ținuturile fostei provincii, în special Transilvania și Banatul, gravitau economic și cultural către sud-vest, spre regiunile romane amintite. De acolo au venit în perioada respectivă nu numai materiale creștine, dar și alte produse de tot felul, iar monedele din secolul al IV-lea care au circulat în regiunile noastre (cf. *supra*) au fost emise și ele în foarte mare parte de monetăriile de la *Siscia*, *Sirmium* și *Aquileia*. Ca și în timpul existenței provinciei, fostele teritorii romane, dar mai ales cele intracarpatice, se orientează acum, economic și cultural-religios, tot către lumea romană dinspre vest și sud-vest și mai puțin spre Bizanț și zonele microasiatice sau est-mediteraneene.

Fig. 82 Opaiț creștin de bronz descoperit la Luciu (jud. Ialomița)

Dar la sfârșitul secolului al IV-lea și mai ales la începutul celui următor, după așezarea hunilor în Câmpia Tisei și în urma marilor incursiuni pe care ei le-au făcut spre apus și, la sfârșitul domniei lui Theodosius al II-lea, pe valea Dunării spre Balcani, situația politică și economică existentă până atunci este răsturnată în regiunile carpato-dunărene. Izolate de Imperiul roman de Apus în plin declin, ele intră de aici înainte în sfera de influență economică a Bizanțului. Prin prisma acestei noi orientări a regiunilor carpatice, impusă de blocarea legăturilor cu vestul și sud-vestul roman de către huni, iar apoi de gepizii și de avarii instalați succesiv în sesul Tisei, poate fi explicată originea orientală a unor opaițe sau obiecte creștine databile în secolele V–VI, descoperite la nord de Dunăre. La această epocă și la noul climat politico-economic trebuie raportate și cele două opaițe de bronz găsite în afara fostei Dacii romane, unul la Luciu, în Muntenia, și altul la Tápiogyörgye, pe malul drept al Tisei, ambele de origine coptă și sigur creștine. Indiferent de etnicul celor care le-au folosit, ele au putut ajunge în locurile amintite numai prin intermediul Bizanțului, pe calea unor schimburi comerciale. Că Transilvania nu a rămas în afara ariei de influență bizantină o dovedesc, printre altele, două opaițe — unul de bronz, creștin, descoperit undeva în zona Dejului, și altul de ceramică, fără simboluri creștine, de la *Apulum* — amândouă de origine orientală, ajunse prin secolul al V-lea sau pe la începutul veacului următor în spațiul intracarpatic, prin legăturile populației de aici cu sudul bizantin. În aceeași situație se afla și Banatul, după cum indică unele descoperiri de la *Dierna*, Periam și Vârșeț.

Apartenența etnică a vestigiilor paleocreștine — mult controversată și considerată uneori, în perioada interbelică, chiar insolubilă — prezintă o importanță istorică particulară. Etnicul celor care au folosit și uneori au produs local obiecte creștine ori au adăugat crucea pe vase de ceramică sau pe vechi monumente sculpturale păgâne, „creștinându-le", pe la sfârșitul secolului al III-lea sau în cursul celui următor, poate fi acum definit cu suficientă certitudine.

Obiectele și monumentele creștine din secolul al IV-lea s-au descoperit *numai* în teritoriile care mai aparțineau sau aparținuseră înainte Imperiului roman ca provincii organizate, cu structură și cu civilizație greco-romană sau derivată din aceasta. Urme creștine sigure, din secolul al IV-lea, nu s-au găsit la populațiile „barbare" din regiunile rămase *extra fines Imperii*, cum ar fi Slovacia, șesul Tisei până la Dunărea pannonică, vestul și nord-vestul Daciei, Moldova (până la Nistru) și chiar Muntenia. Constatarea aceasta nu este deloc surprinzătoare, dacă se ține seama de faptul că răspândirea spontană a creștinismului, *neimpus de oficialitate*, nu avea condițiile adecvate în lumea tribală, incapabilă a recepta masiv noua religie. La populațiile „barbare" din teritoriile aflate în afara sferei de civilizație greco-romană, organizate pe triburi și cu credințele lor ancestrale, creștinismul nu a putut prinde rădăcini și nu s-a putut generaliza, decât în măsura în care structurile lor social-economice și spirituale au evoluat spre formele superioare de viață ale societății greco-romane în declin și cu eventuale începuturi de colonat. Dar, în același timp, creștinismul, odată fixat în rândurile unor populații, a constituit un factor de civilizație și de progres cultural.

Cu privire la dacii liberi veniți în fosta provincie, se poate afirma că romanizarea și creștinarea lor au avut loc abia după stabilirea comunităților respective pe teritoriul ex-roman, prin contactul și prin amestecul cu populația daco-romană locală, latinofonă și în curs de creștinare generală.

Despre goții care au intrat și s-au așezat în anumite teritorii transilvane ale fostei Dacii romane, către mijlocul secolului al IV-lea sau chiar mai târziu, se știe acum că *ei nu erau creștini*. Obiecte sigur creștine și aparținând goților lipsesc cu totul din cimitirele Sântana, Târgu Mureș, Palatca, Fântânele și din locurile cu descoperiri ce li se atribuie. În toată Transilvania nu se cunoaște acum nici un obiect creștin *din secolul al IV-lea* lăsat de goți, dovadă că ei, aici, *în perioada respectivă*, au rămas în continuare la vechea credință păgână. În sprijinul acestei constatări pledează și știrile scrise. Izvoarele literare privind încercările de evanghelizare a goților se referă exclusiv la goții din regiunile extracarpatice ale Daciei și nici măcar o dată la semințiile așezate pe teritoriul fostei provincii. În realitate, *conversiunea generală* a vizigoților la creștinism are loc abia după stabilirea lor în imperiu (anul 379). Prozelitismul nord-danubian al lui Ulfila s-a soldat cu rezultate minore și fără urmările dorite. Se știe că Ulfila, în anul 348, din cauza persecuției lui Athanaric, s-a refugiat în *Moesia* împreună cu puținii săi goți creștini. Urmele creștine cât de cât sesizabile arheologic lipsesc chiar și în ținuturile Istrului Inferior.

Anumite încercări de a sustine, pe baza a două obiecte de la Palatca (jud. Cluj), că la goții din Transilvania ar fi existat, în secolul al IV-lea, un creștinism incipient, s-au dovedit a fi total lipsite de suport științific. Obiectele în cauză, atribuite goților în mod greșit, s-a făcut dovada peremptorie că aparținuseră daco-romanilor.

Creștinismul daco-roman, de origine latină, și cel îmbrățișat în masă de vizigoți la sudul Dunării, de factură greco-orientală, a avut fiecare o dezvoltare independentă, fără influențe reciproce, în împrejurări istorice diferite, fapt care, pentru secolele IV–V, facilitează și justifică atribuirea etnică a vestigiilor paleocreștine în exclusivitate autohtonilor. Această atribuire rezultă plenar și din contextul general istoric al epocii și al spațiului

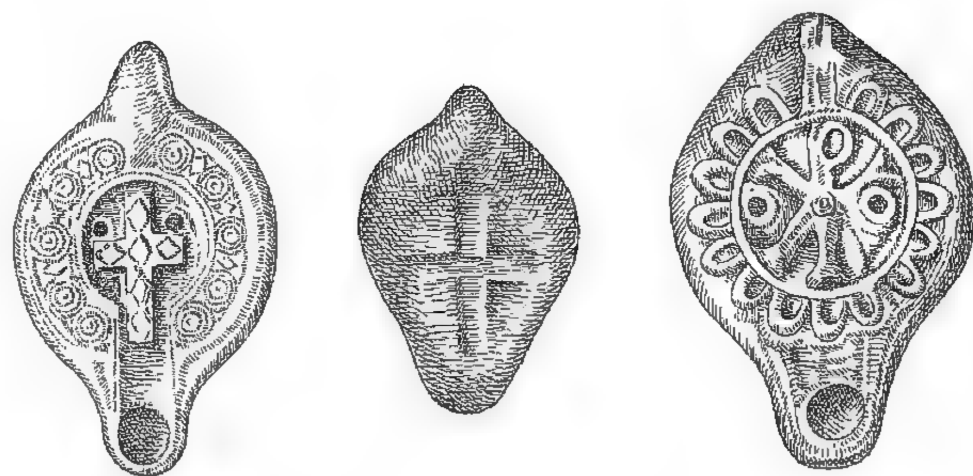

Fig. 83 Opaițe de lut creștine din Dacia postromană (secolul al IV-lea).

ex-provincial roman, unde triburile alogene imigrate, *nici unul*, nu erau creștine (secolele IV–V).

În stadiul de acum al cercetării, se poate afirma că primele semne creștine (trei inele de aur cu cruce) la o populație germanică din Transilvania apar abia spre sfârșitul secolului al V-lea, în primul mormânt princiar gepid (sau ostrogot) de la Apahida (*Omharus* sau *Omaharus*) și pe un frumos pectoral din tezaurul cu obiecte de aur descoperit, în toamna anului 1963, la Cluj-Someșeni. Abia începând din această vreme se pune problema departajării materialelor creștine, de data aceasta între gepizi și populația locală general latinofonă, ajunsă deja în faza *romanică* a evoluției sale spre *protoromânitate*.

Dar nici în această fază separarea etno-culturală a materialelor creștine nu întâmpină prea mari dificultăți, dat fiind locul lor de descoperire și contextul arheologic specific. Pe de o parte, majoritatea obiectelor creștine din secolele V–VI, cel puțin până acum, provin din așezări, foste castre și orașe romane, unde populația autohtonă viețuia în continuare și unde prezența efectivă a gepizilor și a elementelor culturale caracteristice lor nu se constată. Pe de altă parte, în cele mai multe cimitire și așezări atribuite gepizilor (Morești, Cipău, Cluj-Cordoș, Lechința de Mureș, Noșlac, Band, Bistrița) nu s-au găsit obiecte creștine. Dar orientarea *constantă* V (capul) — E (picioarele) a mormintelor pledează pentru creștinismul defuncților. La Bratei (jud. Sibiu), în cimitirul gepid (nr. 3), cu 293 de morminte cercetate, pe lângă orientarea generală V–E, în unele morminte s-au descoperit și cruciulițe, filacterii, catarame cu cruce, un vas cu cruce, ceea ce dovedește că în secolul al VI-lea gepizii erau creștini. Obiceiurile și ritualurile păgâne însă mai persistă în mare măsură: în multe morminte se întâlnesc piese de podoabă vestimentară și corporală, vase de ofrandă, arme, cuțite, diverse obiecte de uz curent, unelte și practici funerare necreștine.

O precizare nu lipsită de importanță se cuvine făcută, în legătură cu sudul Daciei. În comparație cu Transilvania și alte zone ale fostei provincii, Banatul de sud și Oltenia dintre fluviu și „Brazda lui Novac" au o situație particulară, în ceea ce privește antichitățile creștine, ca și cele profane, care — multe dintre ele — puteau aparține creștinilor veniți din sudul Dunării pe timpul lui Constantin cel Mare, când ținuturile respective fuseseră înglobate în Imperiul roman de Răsărit. Sub Iustinian, când imperiul iarăși a stăpânit o largă fâșie de teritoriu în stânga fluviului, cu punctele strategice de la *Literata, Zernes* (Dierna), *Drobeta, Sucidava, Turris* (Turnu Măgurele) și altele, problema apartenenței obiectelor creștine descoperite în centrele din apropierea Dunării se pune în termeni similari. Nu trebuie uitat că însăși bazilica de la *Sucidava* se află *în interiorul* cetății militare, servind, în primul rând, necesităților religioase ale armatei și ale oficialităților imperiale. Oricum ar fi, creștinismul din sudul Daciei în perioadele menționate, bine atestat documentar în locurile amintite, se leagă de populația latinofonă, locală ori venită din dreapta fluviului, și în nici un caz de grupuri alogene.

Considerațiile generale rezultate din prezentarea materialelor paleocreștine, datarea, atribuirea etnică, difuziunea lor pe teritoriul fostei provincii și alte constatări de natură etno-culturală ne conduc la reflecții și la concluzii istorice, puse mai demult în adevărata lor valoare și rămase valabile până astăzi.

Pornit de la comunități creștine răzlețe din spațiul și timpul Daciei traiane, puternic impulsionat prin acțiunile concertate, statornice și decisive venite de la sudul Dunării în timpul lui Constantin cel Mare, mai ales după edictul de la Milano din anul 313, creștinismul a cuprins treptat, în secolele al IV-lea și al V-lea întreaga populație daco-romană nord-danubiană, etapa dintre anii 350 și 450 fiind cea mai fecundă. Învingând în acest timp rezistența păgânismului, el s-a generalizat și în lumea rurală mai conservatoare, așa încât în a doua jumătate a secolului al V-lea se poate vorbi în fostele ținuturi ale Daciei traiane de o populație romanică general latinofonă și creștină. În secolul al VI-lea, creștinismul apare consolidat definitiv la populația romanică din fosta provincie, iar comunitățile gepizilor au primit și ele cuvântul Evangheliei, dar nu în forma latină, ci după ritul arian. Când slavii, încă păgâni, s-au așezat în regiunile intracarpatice și sudice ale Daciei vechi, ei au găsit pretutindeni o populație romanică de mult convertită la credința creștină, populație cu care au intrat în contact, au conlocuit și au conviețuit în strânse relații social-economice și etno-culturale.

Propagarea creștinismului la daco-romani s-a făcut în limba latină, care era limba vorbită de populația autohtonă. Caracterul latin al creștinismului daco-roman este atestat nu numai prin originea sud-vestică și nord-italică a obiectelor creștine din secolul al IV-lea și a orientării social-economice a Daciei postromane spre regiunile respective, dar și prin termenii latini care exprimă, la români, noțiunile fundamentale ale credinței creștine. Acești termeni, unii dintre ei prezenți și în păgânism, au apărut și s-au fixat în latina din secolele IV–V vorbită în Dacia postromană, păstrându-se până astăzi în limba română. Iată o parte dintre termenii românești și cei latinești din care derivă: creștin (*christianus*), cruce (*crux*), Dumnezeu (*dominus deus*), înger (*angelus*), lege, credință (*lex*), a boteza

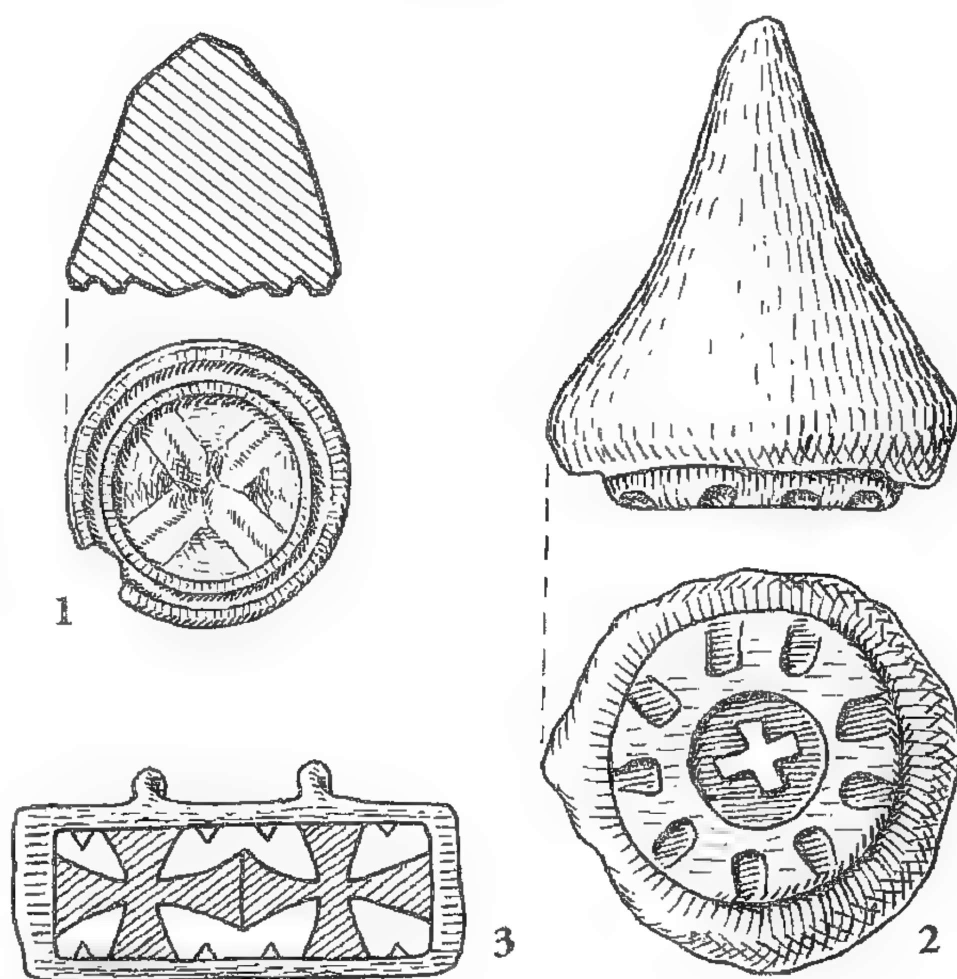

Fig. 84 Două sigilii de lut ars pentru pâinea sfințită (secolele IV–V) de la Palatca – jud. Cluj (1), Jabăr – jud. Timiș (2) și un tipar de ceramică pentru turnat cruciulițe (secolele V–VI) de la Sânmiclăuș – jud. Alba (3).

(*baptizare*), a cumineca (*communicare*), biserică (*basilica*), rugăciune (*rogatio*), a răposa (*repausare*), priveghiu (*pervigilium*), mormânt (*monumentum*), păioară-văl subțire (*palliola*), sărbătoare (*dies servatoria*), sânt=sfânt — *santus, sanctus* — Sânnicoară, Sânvăsii, Sâmedru, Sântion, Sângiorgiu, Sântilie, Sânziene, Crăciun (*creatio*), Paști (*Paschae*), Florii (*Floralia*), Rusalii (*Rosalia*), a ajuna (*aiunare*), păgân (*paganus*), păcat (*peccatum*), drac (*draco*) și altele.

Unele cuvinte latinești care mai înainte circulau, în mod curent, ca noțiuni laice sau păgâne, începând din secolul al IV-lea au suferit transformări sau amplificări semantice, primind și o semnificație religioasă. Așa sunt: *lex, peccatum, paganus, pervigilium, repausare, palliola, basilica, monumentum, draco* etc.

De relevat este termenul *basilica*, de la care derivă în românește *biserică*. Termenul *basilica* a primit sensul religios-creștin abia pe la începutul secolului al IV-lea, iar cu această nouă accepțiune a circulat nu numai în aria latină orientală, ci și în cea occidentală. Dar cuvântul care desemna în general „locașul de cult" și „comunitatea creștină" — înainte și după folosirea cu noua semnificație a noțiunii *basilica* — era de fapt *ecclesia*. Aceasta este mult mai veche (secolele II–III), cu frecvență mai mare și spațiu de circulație mai întins decât *basilica*. În Occidentul roman, însă, începând din secolul al V-lea, după o existență paralelă, a câștigat teren și s-a impus până la urmă definitiv denumirea grecească *ecclesia*, păstrată în limbile romanice apusene (it. *chiesa*, fr. *église*, sp. *iglesia*, port. *igreja*). Decisivă a fost aici și opțiunea bisericii de la Roma. Din cauza izolării romanității răsăritene de Occidentul latin prin huni, gepizi, avari și slavi, preferința pentru *ecclesia* nu a ajuns în ținuturile Dunării Inferioare și, astfel, aici a rămas în uz cuvântul *basilica*. Păgân la origine, însemnând edificiu public în forurile romane, termenul *basilica* a imprimat integral și cuvântului românesc *biserică* numai semnificația sa creștină. Generalizarea denumirii *basilica* în mediul daco-roman pe parcursul secolului al IV-lea, mai ales în a doua sa jumătate, are o importanță aparte, deoarece coincide cu răspândirea în proporții de masă a creștinismului în fosta Dacie traiană și formează chiar o dovadă solidă în acest sens.

Până acum nu se cunoaște nici un document *indiscutabil* care să ateste creștinarea daco-romanilor în legătură cu numele unui mare misionar sau predicator renumit, căruia să i se poată atribui convertirea generală la noua credință. De aceea, este mai aproape de adevăr concluzia că creștinismul daco-roman, de pregnantă factură populară, s-a răspândit cu încetul, de la o comunitate la alta, din om în om și prin preoți ori mici predicatori locali, rămași anonimi. Dar impulsul și potențarea spirituală necesară au venit direct din sudul Dunării, prin contactul cu populația creștină și prin misionari ai episcopatelor de acolo. Fără îndoială că părțile Olteniei și ale Banatului alipite la imperiu sub Constantin cel Mare și Iustinian au constituit, de asemenea, puternice zone de impuls și sprijin pentru creștinismul din ținuturile nordice ale fostei provincii.

S-a susținut de unii istorici că Niceta din Remesiana (episcop din *Dacia Mediterranea*, prin anii 367–420) a fost un veritabil „apostol" al daco-romanilor, care și-a desfășurat activitatea misionară și a păstorit nu numai la sudul, ci și la nordul Dunării. Dar cercetarea ulterioară a textelor latinești rămase din scrierile sale și a unor știri despre misiunea lui apostolică oferite de prietenul său, Paulinus din Nola, a condus la constatarea că opera misionară și păstorirea vestitului episcop s-au limitat la sudul Dunării, la romanii localnici și la cei stabiliți acolo după retragerea aureliană, precum și la goții persecutați și alungați din Dacia sudică de Athanaric. Astfel, teza mai veche, după care Niceta din Remesiana ar fi predicat *și* la nordul Dunării, nu se poate susține.

Creștinismul daco-roman, cu precădere în faza sa premergătoare generalizării, nu a avut structuri organizatorice superioare, reducându-se la însușirea elementelor esențiale de credință și la practica simplă a cultului, fără o ierarhie cristalizată și o jurisdicție bisericească. În Dacia postromană religia creștină, ca pretutindeni de altfel, a preluat

din păgânism un fond de credințe, de practici, de ritualuri și de terminologii pe care le-a perpetuat multă vreme, sub diverse forme.

Indiferent de modul de propagare și de organizare, creștinismul daco-roman s-a dovedit viabil. Viabilitatea lui a fost posibilă numai prin romanitatea locală și prin legăturile strânse, neîntrerupte, cu lumea romano-bizantină din dreapta Dunării. De acolo, prin continue admigrări de populație, elemente economice și cultural-religioase, s-a alimentat masiv romanitatea și creștinismul de la nordul fluviului, în ciuda situației politice dificile în care a trebuit să-și perpetueze existența. Răspândit și însușit în limba latină, creștinismul a contribuit substanțial la desăvârșirea romanizării în spațiul ex-provincial dacic, la extinderea și fixarea latinei peste granițele de altădată ale vechii provincii, în lumea dacilor liberi.

Creștinismul, ca formă morală, și romanizarea, ca importantă mutație etno-culturală pe pământul dacic, au mers mână în mână și s-au completat reciproc, reprezentând pilonii de rezistență și dăinuire ai întregii romanități nord-dunărene în fața pericolului triburilor imigrate. Prin creștinismul propagat în limba latină s-a constituit și consolidat populația romanică nord-danubiană, singura creștină în afara imperiului la Dunărea Inferioară și Mijlocie, populație care va deveni cu timpul *popor român*. Nu este o figură de stil, ci un profund adevăr, că românii, *ca popor*, s-au născut și au fost cei dintâi creștini în sud-estul Europei, toate celelalte neamuri vecine creștinându-se mult mai târziu.

Raporturile populației autohtone cu migratorii. De la retragerea romană și până la așezarea slavilor pe teritoriile dacice ex-provinciale, în principal cu trei etnii autohtonii au avut contacte directe, au conlocuit și au conviețuit în anumite forme, care se pot contura, în primul rând, cu ajutorul datelor arheologice. În afară de comunitățile de daci liberi așezați în fosta provincie, sarmații-iazigi, goții și gepizii au fost populațiile imigrate care au locuit efectiv alături sau împreună cu autohtonii latinofoni.

Iazigii în Dacia postromană sunt prezenți numai în Banat. Ammianus Marcellinus, prin informațiile pe care le furnizează despre sarmații *Argaragantes* și *Limigantes*, despre conflictele dintre ei — indiferent de anumite aspecte etnice sau sociale controversate în istoriografia modernă — atestă existența în secolul al IV-lea, a populației sarmate-iazige și în Banat, alături de localnici, ceea ce concordă cu datele arheologice și numismatice cunoscute acum.

Se știe că din timpul împăratului Tiberiu iazigii s-au stabilit și locuiau în șesul dintre Dunăre și Tisa, de unde s-au extins mereu spre est, în dauna teritorială și demografică a dacilor din aceste zone. După plecarea autorităților civile și militare romane, dar nu și mai înainte, iazigii pătrund și în zonele de vest ale Banatului, mai ales în teritoriul dintre Mureș–Aranca–Timiș. Vestigiile iazigilor, care au rămas mereu fideli ritului de înhumație (cimitire cu morminte plane), sunt o realitate în sud-vestul Daciei. Ele constau în ceramică, unelte de muncă de tip roman, podoabe corporale și vestimentare, anumite obiceiuri funerare, monede și anumite tradiții specifice unei populații preponderent pastorale. Numeroasele urme arheologice constând mai cu seamă din ceramică, observate

și înregistrate în părțile centrale și de vest ale Banatului —, dar fără săpături sistematice sau sondaje, mai îndeaproape lămuritoare — nu pot fi încă temeinic atribuite separat localnicilor sau iazigilor nou veniți. Dat fiindcă în aceste regiuni bănățene nu a existat în secolele II–III o substanțială colonizare romană — orașele lipseau, garnizoanele militare de asemenea — întreg fondul documentar cunoscut acum poartă prea puțin pecetea facturii și a tradiției provincial-romane, deosebindu-se de ceea ce se constată în restul fostei provincii carpatice. Această situație, la care se adaugă stadiul incipient al cercetărilor și al săpăturilor arheologice, nu îngăduie deocamdată atribuirea separată și sigură a punctelor cu vestigii arheologice vag consemnate ca fiind din secolele III–IV autohtonilor sau iazigilor. Există elemente de cultură materială comune ambelor etnii. Totuși, cel puțin teoretic și pe temeiul unor observații preliminare de ansamblu, elementul etno-cultural autohton se conturează a fi predominant. Cu totul diferit se prezintă situația în jumătatea de răsărit a Banatului, unde întreg fondul cultural reflectă numai prezența daco-romanilor, fără nici o componentă iazigă.

Raporturile mai concrete dintre daco-romani și populația sarmato-iazigă nu le cunoaștem mai îndeaproape, din lipsă de date suficiente. Totuși, se știe că iazigii au folosit mărgele și recipiente de sticlă produse în secolele II–IV de atelierele de la *Tibiscum*, precum și pietre de râșniță preluate din lumea romană, fără să vorbim de monede și de sistemul monetar general roman. Ceramica de factură romană și cea dacică modelată cu mâna se regăsește, ca și mărgelele, în morminte de înhumație iazige. Chiar dacă nu avem acum descoperiri reprezentative pe teritoriul Banatului, cimitirele de la Simand (jud. Arad), Jánosszállás (lângă Szeged) și altele din șesul Tisei atestă atare situație. În zonele de contact și de coabitare cu iazigii se pare că daco-romanii, pe lângă unele elemente din sfera culturii materiale, au împrumutat de la aceștia și unele forme înhumante de înmormântare, concomitent probabil cu schimbarea rituală produsă sub influența creștinismului, adoptat masiv în secolul al V-lea și pe teritoriul Banatului. Aceste împrumuturi reciproce au avut loc atât în perioada constantiniană, când o parte a Banatului a fost alipit la imperiu, cât și mai înainte sau după aceea, când ținuturile bănățene se aflau doar sub supraveghere și protectorat romano-bizantin. Iazigii, minoritari din punct de vedere demografic, nu au exercitat o dominație politică în Banat.

Goții, venind din Moldova și Muntenia, s-au așezat pe teritoriul fostei provincii numai în Transilvania, dar și aici doar în părțile sale nordice și sud-estice. În rest, la fel ca în Oltenia și Banat, știri literare și vestigii arheologice (așezări, cimitire) care să ateste prezența efectivă a unor comunități ale goților lipsesc total, cel puțin deocamdată. După unii cercetători, ei au trecut munții în Transilvania pe la mijlocul secolului al IV-lea, iar după alții abia *după* anul 376, când au fost dislocați din regiunile extracarpatice de huni. Atunci majoritatea goților a trecut Dunărea în imperiu, iar o parte a lor s-a stabilit în părțile de răsărit și de nord ale Transilvaniei (ostrogoții), unde au rămas cel puțin până în deceniul trei sau patru al secolului al V-lea. Oricum ar fi, există acum certitudinea că în primele trei-patru decenii ale secolului al IV-lea nu se poate vorbi de goți în fosta Dacie intracarpatică.

Relațiile dintre noii veniți, purtători ai culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, și populația daco-romană nu le putem cunoaște decât extrem de puțin, în măsura în care ele se reflectă în descoperirile arheologice. Din sursele literare în general și din contextul istoric în special nu rezultă decât rolul lor politic dominant asupra populației găsite la fața locului. În schimburile culturale dintre localnici și goți a existat o anumită reciprocitate. De la goți autohtonii daco-romani au împrumutat unele vase de ceramică fină cu motive ornamentale lustruite, piepteni de os pirogravați cu mâner curbat și prevăzuți cu plăsele prinse cu nituri, ca și sporadice fibule, unele de argint cu semidisc. Împrumuturile culturale ale goților de la populația daco-romană sunt mult mai ample și constau în anumite forme ceramice, fibule, felul de amenajare a unor morminte de înhumație cu cărămizi romane și deprinderea de a folosi, uneori, și moneda romană în schimburile comerciale.

Cantitativ și calitativ, elementele de cultură materială luate de localnici de la goți în decurs de vreo cinci–șase decenii, cât aceștia au locuit în Transilvania de nord și de răsărit, se dovedesc a fi minore și limitate la o arie teritorială relativ restrânsă. Mai bogate apar însă împrumuturile goților din lumea daco-romană, cu care au venit în contact și au conlocuit, ca populație stăpânitoare, în anumite zone din Transilvania.

Gepizii, după prăbușirea puterii politico-militare a hunilor (anul 454), s-au extins treptat din Câmpia Tisei și s-au așezat statornic, mai ales începând cu ultimele decenii ale secolului al V-lea, în Banatul vestic, Crișana și Transilvania nordică și centrală până în zona Mediaș-Sighișoara. În aceste regiuni ei sunt bine reprezentați prin așezări *nefortificate* (Morești – jud. Mureș, Porumbenii Mici – jud. Covasna), cimitire de înhumație (Morești, Noșlac – jud. Alba, Bratei – jud. Sibiu, Band – jud. Mureș, Cluj-Napoca), morminte și tezaure princiare (Someșeni – Cluj, Apahida, Turda), obiecte de podoabă luxoase din argint (Fundătura – jud. Cluj, Cipău – jud. Mureș) și aur (unele cu semnul crucii), precum și alte numeroase elemente de cultură materială specifice. Urme lăsate de gepizi lipsesc acum în sudul și estul Transilvaniei, în Oltenia și în jumătatea răsăriteană a Banatului. Împrumuturile și influențele reciproce între populația romanică și gepizi, ca rezultat al conlocuirii în aceleași teritorii din fosta Dacie romană, au fost active timp de circa 130 de ani, începând din ultimele decenii ale secolului al V-lea până în prima jumătate a secolului al VII-lea. Deoarece în multe cazuri unele elemente din cultura materială pot aparține, ca utilizare, ambelor etnii, adesea este dificilă atribuirea lor numai gepizilor sau exclusiv populației romanice. Cu toate acestea, o separare și din acest punct de vedere nu este imposibil de făcut, în funcție de contextul arheologico-istoric și de alte criterii științifice. În domeniul agriculturii și al habitatului, al ceramicii, în felul de construcție și de amenajare a locuințelor, gepizii au fost influențați de populația romanică locală, de care s-au apropiat și prin faptul că erau și ei creștini. Descoperirile de la Morești și Band (jud. Mureș), Unirea și Noșlac (jud. Alba), Bratei (jud. Sibiu), Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud) și din alte locuri atestă acest fenomen. În același timp, populația autohtonă a preluat de la noii veniți unele elemente de cultură materială (tipuri de vase, piepteni de os, piese și podoabe de metal) și, eventual, unele cuvinte păstrate până astăzi în limba română (probabil, *tureatcă, nasture, strugure*). În fosta Dacie romană

intracarpatică gepizii au avut un rol politic și militar dominant asupra populației locale. Până în secolul al VIII-lea, când urmele lor nu se mai regăsesc, gepizii și-au pierdut identitatea etno-culturală, fiind asimilați de către populația romanică, ce evolua spre românitate.

În legătură cu primele valuri de migratori, importantă apare constatarea că iazigii, goții și gepizii, în contactul și în conlocuirea lor cu autohtonii, copleșitori numeric, nu au putut schimba structurile social-economice și lingvistice găsite la fața locului, deoarece erau mult mai puțini la număr și inferiori cultural. Cu toate că nu există documente suficiente și explicite, în principiu și analogic este de admis că obștile sătești autohtone, producătoare a majorității bunurilor materiale necesare vieții cotidiene, se găseau în raporturi de *aservire colectivă* — nu individuală sau familială — față de noii stăpâni (goți, huni, gepizi), cărora erau obligate să le furnizeze tributul anual în produse agricole și în vite, să asigure anumite prestații în muncă și diverse corvezi oneroase. Spre deosebire de localnici și excluzând pe huni, care s-au așezat în câmpia dintre Dunăre și Tisa, stăpânii războinici (goții și gepizii) au populat doar anumite zone din teritoriul fostei provincii romane, de unde ori au plecat spre alte zări ori s-au pierdut cu timpul printre oamenii pământului. Se poate spune că semințiile migratoare preslave, stabilite în fostul spațiu provincial roman, aflate în faza finală a dezvoltării lor tribale, nu au avut rol vrednic de consemnat în procesul general al etnogenezei românilor.

*

Fondul documentar existent acum, în special cel arheologic, atestă fără nici un dubiu că în Dacia postromană până la slavi nu avem de a face numai cu niște rămășițe ale unei populații romanizate, care s-ar fi topit curând în masa „barbarilor" — cum susține fals și tendențios teoria roesleriană — ci cu o populație numeroasă, majoritară, care trăia pe tot întinsul fostei provincii romane. Ea constituia aici baza demografică și fermentul proceselor istorice. Descoperirile arheologice și numismatice, perpetuarea hidronimiei majore, continuitatea culturii materiale și spirituale, fiecare în parte și toate la un loc, adeveresc din plin că factorul de permanență istorică și de muncă productivă în noile structuri social-economice l-au constituit oamenii pământului. Migratorii au rămas mereu niște enclave etnice dominante (stăpâni cu sabia în mână), care trăiau cu precădere din ceea ce producea și realiza pașnic obștea autohtonă de agricultori, crescători de animale și meșteșugari cu vechi tradiții. Varietatea formelor de habitat, cultură materială, rituri funerare și practici rituale, care se întâlnește pe parcursul secolelor IV–VI, reflectă fenomene de natură social-economică, culturală și religioasă din viața populației locale, dar corespunde în același timp și unei influențe și prezențe efective a triburilor imigrate: sarmați, goți, gepizi. Aici este cuprins, începând cu a doua jumătate a secolului al III-lea și în veacul următor, aportul comunităților de daci liberi, care s-au stabilit pe fostul teritoriu roman provincial, aducând cu ei elemente de cultură materială și spirituală proprii. Soarta triburilor imigrate, care nu au plecat spre alte regiuni, se dovedește că nu a fost alta decât integrarea și asimilarea lentă în masa populației autohtone, romanice și apoi proto-românești, deoarece ei nu continuă să fie atestați documentar spre începuturile evului mediu.

Vestigiile arheologice și monedele stau mărturie clară, prin *frecvența*, prin *natura* și prin *răspândirea* lor, că populația autohtonă a continuat să locuiască fie în vechile sale așezări din vremea romană, fie în altele nou înființate în cursul secolelor IV–VI. Ea și-a menținut felul de viață anterior, acel *habitus* spiritual specific și tradițiile romane provinciale, contribuind, astfel, în mod substanțial la formarea unei culturi materiale „de mixtură", care se constată pe pământul fostei Dacii romane în timpul primelor migrații. Ne referim la cultura materială de factură romanică nord-danubiană, care se întâlnește peste tot în Transilvania, Oltenia și Banat în secolele IV–VI. Se confirmă din nou că autohtonii latinofoni și creștini nu au fost nici „redacizați", nici „germanizați" sub raport etno-cultural și lingvistic, ci și-au păstrat ființa și identitatea proprie, constituind temelia procesului istoric din spațiul ex-provincial roman.

Mutarea așezărilor și cimitirelor corespunzătoare dintr-un loc în altul, dar în cadrul aceleiași regiuni mari, reprezintă un fenomen oarecum firesc, de continuitate în mișcare, pentru Dacia din perioada primelor valuri ale migrațiilor. Acestea au produs panică, dislocări de populație și mari perturbări în viața social-economică și politică din întreg sud-estul Europei. Fără îndoială că fenomenul acesta a fost determinat deseori și de cauze economice, nu numai de situația politică, extrem de instabilă. O stabilitate mai mare și o durată relativ mai lungă în viața așezărilor băștinașe se observă atât în fostele orașe romane, cât și în regiunile rurale, până la năvălirea hunilor. Atunci, prin dislocarea și prin învălmășeala de populații, ca și prin cumplitele prădăciuni și distrugeri pricinuite, s-a rupt și în Dacia firul continuității *pe același loc* a numeroase așezări băștinașe. Multă populație rurală sau din vechile perimetre urbane a fost nevoită să se retragă vremelnic din fața năvălitorilor și din vârtejul mișcărilor de populații, mutându-se în locuri mai ferite, unde își înjghebează noi așezări sau de unde revine la vechile sale vetre. Sub dominația nominală a hunilor, exercitată timp de peste șase decenii asupra unor mari părți a fostelor teritorii ale provinciei traiane, se remarcă o anumită stabilitate și o oarecare dezvoltare pașnică în viața populației daco-romane. Prăbușirea puterii hunilor sub loviturile gepizilor (anul 454) și pătrunderea acestora în Transilvania au produs alte perturbări demografice și o nouă dominație politică, cea gepidă. În această perioadă, încheiată cu răsturnarea stăpânirii politico-militare a gepizilor din șesul Tisei de către triburile războinice ale avarilor (anul 567), viața populației romanice din fosta provincie carpatică a înregistrat iarăși, timp de un secol și mai bine, o perioadă de relativă liniște și de progres social-economic. Trăind în obști sătești dezvoltate din obștea arhaică, populația romanică, în evoluția sa spre românitate, nu a reușit să se ridice la forme superioare de organizare social-politică și astfel, în împrejurările istorice din perioada de trecere la evul mediu, a fost nevoit să trăiască sub dominația schimbătoare a triburilor imigrate. Acestea însă, inferioare ca număr și cultură, nu au putut schimba structurile social-economice și lingvistice ale autohtonilor, care și-au continuat drumul lor firesc spre rânduielile de factură medievală și desăvârșirea etnogenezei românești. În evoluția romanității nord-danubiene, relațiile strânse și multiple cu sudul Dunării au avut o importanță primordială. Fără legăturile cu Imperiul

romano-bizantin, populația autohtonă din fosta Dacie și chiar religia creștină în haină latină ar fi fost serios periclitate.

Sursele directe de informație, prin însăși materialitatea lor, demonstrează că argumentul tăcerii izvoarelor literare cu privire la populația autohtonă (daco-romană/romanică) își pierde creditul și valoarea acordată excesiv și unilateral de adepții discontinuității romanității nord-dunărene. Ele demonstrează din plin că romanitatea *locală* — la fel ca în Occidentul neolatin — formează adevăratul fundament, solid, al prefacerilor istorice din fosta provincie Dacia, migratorii fiind elemente demografice secundare, supuse asimilării în populația romanică majoritară.

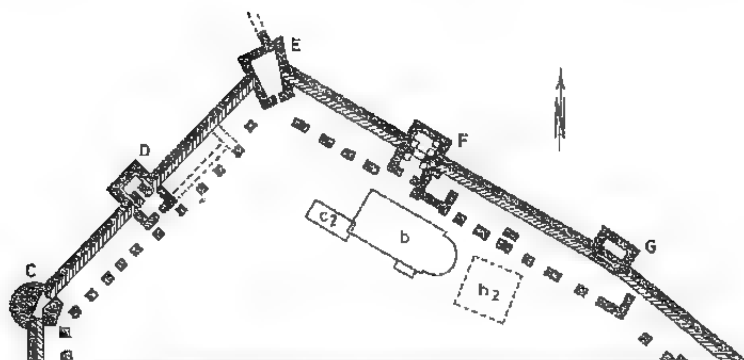
O dată cu așezarea triburilor slave în Dacia și apoi în Peninsula Balcanică, după căderea definitivă a limesului dunărean — sub loviturile avaro-slave, în primii ani ai secolului al VII-lea — începe o nouă perioadă în istoria sud-estului european. Ea se concretizează în aspectele culturii materiale și spirituale, dar mai cu seamă în mutațiile cu caracter demografic și în procesele de etnogeneză din aceste regiuni.

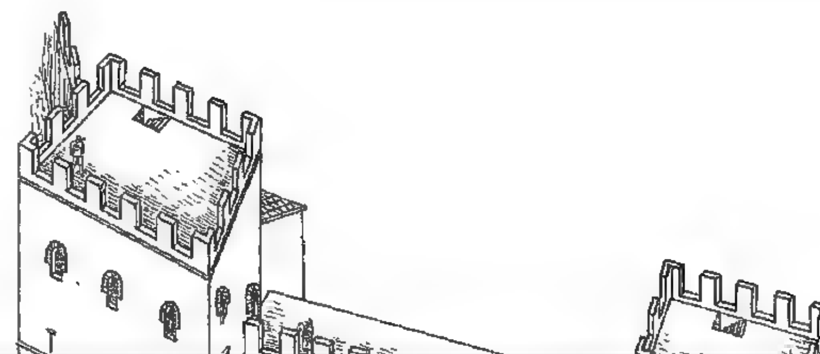
Capitolul II

STĂPÂNIREA ROMANO-BIZANTINĂ LA NORDUL DUNĂRII

După retragerea aureliană la sudul Dunării s-au organizat două noi provincii: *Dacia Ripensis* și *Dacia Mediterranea*. Prima a luat naștere prin împărțirea Moesiei Superioare și a Moesiei Inferioare, iar cea de-a doua s-a format prin desprinderea unor teritorii din Tracia, *Moesia Superior* și *Dardania*. *Dacia Ripensis* se întindea de-a lungul Dunării de la râul Porečka până la vărsarea râului *Utus* în Dunăre, nu departe de confluența acesteia cu Oltul. Capitala acestei provincii se afla la *Ratiaria*, unde s-a instalat legiunea *XIII Gemina*, retrasă de la *Apulum*. La *Oescus* a fost dislocată de la *Potaissa* legiunea *V Macedonica*. *Dacia Mediterranea* se găsea la sud de *Dacia Ripensis*, cu capitala la *Serdica*. Retragerea armatei la sud de Dunăre, însoțită de o parte a populației civile, avea menirea să întărească limesul și să apere romanitatea din această regiune. Cele două Dacii sud-dunărene, profund romanizate, vor avea un rol primordial în menținerea și în supraviețuirea romanității de pe tot teritoriul fostei Dacii traiane. Ele vor servi drept baze expediționare organizate fie pentru recucerirea Daciei, fie pentru campaniile de pedepsire a sarmaților sau a goților, care organizau dese incursiuni în sudul Dunării. De altfel, Aurelian a menținut pe malul nordic al Dunării mai multe fortificații, capete de pod, unele construite chiar de Gallienus (*Drobeta* și cetățuia romană târzie de la *Sucidava*), altele de Claudius al II-lea și de Aurelian. Deci, malul nordic al Dunării nu a fost complet abandonat de romani. Aceste puncte fortificate erau apărate de detașamente militare, care aparțineau armatei retrase la sud de Dunăre, detașamente care aveau misiunea de a supraveghea teritoriul de la nord de fluviu, de a oferi siguranță flotei fluviale romane și de a facilita schimburile comerciale între cele două maluri ale Dunării. Până la reformele lui Dioclețian și ale lui Constantin cel Mare, la *Drobeta* staționa un detașament din legiunea *XIII Gemina*, sub comanda tribunului Lupus, iar la *Sucidava* — așa după cum o dovedesc ștampilele de pe cărămizi — se aflau cohortele III și IV ale legiunii *V Macedonica*, detașate de la *Oescus*.

Dintre urmașii lui Aurelian, Dioclețian a fost cel pe care l-a preocupat în mod special întărirea limesului dunărean, acordând o atenție specială și capetelor de pod de pe malul stâng al fluviului. După anul 293 au fost construite fortificațiile de la Kuvin și Palanka, de pe insula Sapaja, de la Gornea, Pojejena, situate pe țărmul nord-dunărean al *Moesiei Prima*, în care erau cantonate trupe din legiunea *IV Flavia*. Pe segmentul de limes al

E
D
F
C
G
c2
b
h2

Pe baza ștampilelor de pe cărămizi și țigle, s-au putut preciza trupele care au staționat în fortificațiile de pe țărmul nordic al Dunării, care formau astfel un sistem unitar împreună cu fortificațiile de pe malul de sud al fluviului. Toate unitățile militare dislocate în fortificațiile nord-dunărene erau detașamente ale celor patru legiuni stabilite la *Viminacium* (*IV Claudia*), *Cuppae* (*VII Claudia*), *Ratiaria* (*XIII Gemina*), *Oescus* (*V Macedonica*), precum și ale unor unități auxiliare.

La Pančevo s-au găsit urmele unei fortificații de formă pătrată cu turnuri la colțuri, un *quadriburgium*. La Kuvin se afla sediul unui *praefectus militum exploratorum*, al cărui detașament făcea parte din legiunea *IV Flavia*. Și pe insula Sapaja a fost construit, în vremea Tetrarhiei, un *quadriburgium*. La Banatska Palanka, de asemenea, se presupune, pe baza unei ștampile tegulare, existența unei fortificații din secolul al IV-lea, unde era cantonată o unitate din legiunea *VII Claudia*. Un detașament al aceleiași legiuni este atestat și la Pojejena. Fortificația de tip *quadriburgium* de la Gornea a fost construită de *equites sagittarii*. O altă subunitate din fosta legiune *VII Claudia* se afla și la Svinița, unde era, însă, și un detașament de la *Dierna*, care aparținea *Daciei Ripensis*. În *Notitia Dignitatum* se menționează la *Dierna* un *praefectus legionis tertiae decimae*, iar cercetările arheologice au precizat existența unui *quadriburgium*, construit în timpul Tetrarhiei. Ștampilele tegulare — *(legio) XIII Gemina, D(acia) R(I)p(ensis) Dierna* și *D(acia) R(ipensis) Diana* — atestă că *Dierna* era în grija trupelor din *Dacia Ripensis*.

Un mare centru militar, la care Aurelian nu a renunțat, era *Drobeta*. Documentele care atestă existența unor unități militare în epoca romană târzie sunt numeroase. În primul rând, amintim altarul închinat lui *Iupiter Cohortalis* de către tribunul Lupus. Tot atât de importante sunt și frecventele ștampile de pe cărămizi și țigle găsite în castru. Menționăm mai întâi o ștampilă cu *leg(io) XIII Gemina P(ontibus)*, care dovedește detașarea unei unități din castrul de la *Pontes*, de pe malul drept al Dunării. Dar sunt prezente și alte detașamente din *Dacia Ripensis*, aflate cu garnizoana în diferite centre: *Diana*, *Ad Aquas* sau chiar în învecinata *Dierna*. *Notitia Dignitatum* amintește un *cuneus equitum Dalmatarum* și un *auxilium primorum Daciscorum*. S-au găsit și ștampile cu unica mențiune *Drubeta*, așa cum se obișnuia, mai ales după reformele lui Dioclețian, când detașamentele militare nu își mai indicau numărul de ordine, ci numai numele localității în care își aveau garnizoana.

La 6 km nord de *Drobeta*, în satul Pușinei, se află un *castellum*, care constituia un avanpost al *Drobetei*.

La 15 km în aval de *Drobeta* a fost construit un alt *quadriburgium*, situat în localitatea Hinova de astăzi, unde staționau un detașament din legiunea *V Macedonica*, o unitate de la *Dierna* și alta de la *Drobeta*.

Având în vedere importanța militară a *Ratiariei*, comandamentul legiunii *XIII Gemina* a întărit malul stâng al Dunării cu mai multe fortificații, ca cele de la Desa și Bistreț.

Notitia Dignitatum menționează la *Sucidava* prezența unui *praefectus* al legiunii *V Macedonica*, comandant al unei garnizoane permanente din această cetate. La sfârșitul secolului al III-lea și *Sucidava* era apărată, așa cum dovedesc ștampilele de pe cărămizi, de cohortele III și IV din legiunea *V Macedonica*, transferată la *Oescus* după părăsirea oficială a Daciei. În secolele IV–V au fost aduse la *Sucidava* trupe din *Dacia Ripensis* și chiar din *Moesia Prima*. Cea mai mare parte a acestora era alcătuită din detașamente ale unor legiuni, în primul rând legiunea *V Macedonica*, aflată la *Oescus* și *Varinia*. O unitate a legiunii *XIII Gemina* a fost detașată de la *Pontes*. O formație din legiunea *VII Claudia* a fost trimisă de la *Viminacium* la *Sucidava*. În afară de aceste trupe, la *Sucidava* mai sunt amintite alte unități, precum *cuneus equitum Dalmatarum* de la *Varinia*, *numerus equitum Constantinianorum* de la *Utus*. Numeroasele trupe prezente la *Sucidava* arată rolul deosebit de important al acesteia în organizarea apărării limesului dunărean în acest sector.

La *Daphne* sunt amintite de *Notitia Dignitatum* două unități militare, *Constantini Dafnenses* și *Balistarii Dafnenses*.

*

Autoritățile romane nu socoteau că evacuarea Daciei înseamnă și pierderea întregului teritoriu al provinciei. De aceea, atât în vremea Tetrarhiei, dar mai ales în epoca lui Constantin cel Mare, recuperarea efectivă a teritoriului de la nordul Dunării a fost un punct important în programul împăraților. Construirea unui pod între *Oescus* și *Sucidava*, inaugurat în anul 328, și refacerea drumului care lega *Sucidava* de *Romula* dovedeau intenția lui Constantin cel Mare de a recuceri fosta provincie întemeiată de Traian. În urma războiului cu goții din anul 332, teritoriul Daciei sud-carpatice, cuprins între Dunăre la sud, linia defensivă transalutană la est și „Brazda lui Novac" la nord, a fost cucerit efectiv de Constantin cel Mare. După înfrângerea goților, împăratul încheie cu aceștia un tratat de alianță (*foedus*). Datorită acestuia, pacea a fost asigurată la Dunărea de Jos pe o perioadă de 30 de ani. Goții deveneau aliați, cu obligația de a apăra granițele din această regiune împotriva unor posibile atacuri întreprinse de alți dușmani ai imperiului. Teritoriul nord-danubian locuit de daco-romani și de goți era considerat ca un apanaj al Imperiului roman, încredințat spre apărare goților, care erau socotiți supuși, dar își păstrau intacte autonomia și administrația proprie.

Sarmații iazigi din Banat au fost și ei aduși la ascultare, în urma expediției lui Constanțiu al II-lea, în anul 358.

Toate capetele de pod de pe malul de nord al Dunării, dar mai ales *Sucidava*, unde se construise și un pod, au constituit centre de legătură între romanitatea din Dacia și ținuturile sud-dunărene. Este clar că intenția lui Constantin era recucerirea Daciei lui Traian. Deoarece centrul de greutate al imperiului se deplasase spre răsărit, el n-a socotit necesară refacerea podului distrus de la *Drobeta*, ci a construit unul nou la *Oescus–Sucidava*, pe unde se putea face legătura direct între Constantinopol și fosta Dacie traiană. Pornind chiar din capitala nouă a imperiului, armata și negustorii romani puteau străbate Munții *Haemus* pe valea Iskerului până la *Oescus* și de aici, trecând podul de la *Sucidava*, puteau înainta pe valea Oltului până la nord de Carpați.

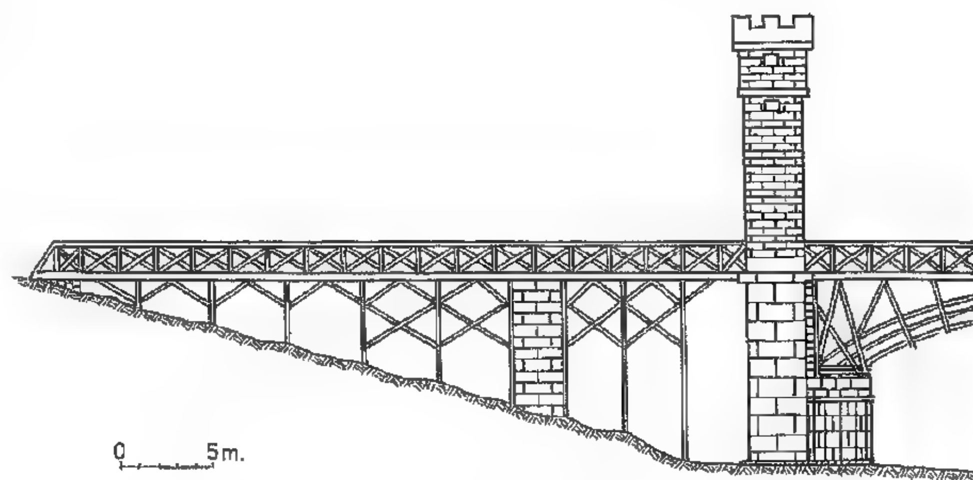

Fig. 87 Sucidava. Capul de nord al podului roman (reconstruire Oct. Toropu).

Aria de răspândire a culturii daco-romane din secolul al IV-lea cuprinde aproape întregul teritoriu al Daciei romane. În ceea ce privește Oltenia, cultura materială și spirituală era aceeași ca și a populației daco-romane din secolele anterioare, care a continuat să viețuiască pe acest teritoriu. La fel ca sistemul de construire a locuințelor, formele ceramice din secolele IV–V, constatate în așezarea nr. 2 de la Locusteni, nu reprezintă altceva decât o etapă în dezvoltarea ceramicii anterioare. Se remarcă, totuși, preferința pentru vasul de provizii. Forma acestuia derivă din aceea a chiupurilor din secolele II–III, cunoscute la *Romula* și în alte localități. Alături de ceramica locală apar și vase de import, produse în centre din sudul Dunării. Ceramica din așezarea nr. 2 de la Locusteni are analogii cu ceramica din aceeași epocă descoperită în numeroase localități din Oltenia (Verbița, Lazu, Gropșani, Vârvoru, Murta, Șimnicu de Sus etc.), din Transilvania (Bratei, Hărman, Obreja), din Muntenia (Șirna, Cireșanu). Pe un fragment de vas descoperit la Vârvoru (jud. Dolj) apar zgâriate două cuvinte: PATEL(L)A și MARC(VS). Acestea confirmă că limba vorbită de cei care foloseau astfel de ceramică era latina. Inscripțiile de la *Romula* datând de la Valens și Valentinian, urmele bazilicii creștine din secolul al IV-lea de la Slăveni, monedele, toate dovedesc o revenire sub Constantin cel Mare a stăpânrii romane la *Romula* și Slăveni.

Circulația monetară cunoaște o perioadă de vârf în sudul Olteniei, care durează de la Constantin cel Mare până la Valens. Aceasta atestă o înviorare a vieții economice în regiune până la invazia goților și hunilor. Descoperirile de la *Buridava*–Stolniceni (jud. Vâlcea) arată că ultimul nivel de locuire se datează cu certitudine după retragerea aureliană, fapt dovedit de monedele eșalonate de la Probus până la Constantinus al II-lea și prin două fibule cu butoni în formă de ceapă din secolul al IV-lea. Cercetările arheologice au scos la lumină că goții s-au stabilit pe teritoriul provinciei Dacia numai în zona

intracarpatică, abia în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Deci, teritoriul fostei provincii Dacia nu avea peste tot același statut politic. Regiunea de sud a Olteniei până la „Brazda lui Novac", recucerită de Constantin cel Mare, a reprezentat puntea de legătură între imperiu și celelalte regiuni ale fostei provincii Dacia. Este semnificativ faptul că nici teritoriul intracarpatic nu a fost populat și nici ocupat integral de migratori. După recucerirea lui Constantin cel Mare a regiunilor sudice din fosta Dacie nord-dunăreană și după tratatul încheiat cu goții în anul 332, statutul pe care l-au căpătat aceste teritorii a durat până în vremea lui Valens.

Cultura materială din Banat în secolele III–IV este similară celei din Oltenia și din celelalte spații care constituiseră provincia Dacia. Viața populației daco-romane din Banat și din teritoriile recucerite de Constantin cel Mare în Oltenia a rămas puternic influențată de civilizația și politica imperiului la Dunărea Mijlocie și de Jos.

Daco-romanii din Oltenia și Banat au cunoscut, chiar după evacuarea Daciei de Aurelian, un nou val de romanitate. Imperiul continua să stăpânească un număr important de capete de pod pe malul stâng al Dunării, păstrând unele zone din Banat și câmpiile Olteniei și Munteniei, întărind astfel romanitatea nord-dunăreană. Dar expansiunea constantiniană a fost de scurtă durată, din cauza hunilor care îi împingeau pe goți dinspre est, aceștia fiind nevoiți să facă presiuni asupra imperiului, presiuni care au culminat cu trecerea unei mari mase de vizigoți la sudul Dunării, sub conducerea lui Athanaric. Luptele dintre huni și neamurile germanice, trecerea lui Athanaric în imperiu, atacurile repetate ale hunilor și ale altor barbari au avut ca rezultat pierderea teritoriilor pe care romanii le mai aveau la nordul fluviului. Ultimele fortificații de pe ambele maluri ale limesului dunărean au avut de suferit. La Hinova și la *Sucidava*, bunăoară, s-au constatat arheologic distrugeri în perioada 378–382. Theodosius I a restabilit oarecum situația în Peninsula Balcanică, refăcând limesul dunărean, amenințat permanent de cetele de huni. Dovezi de refaceri există în nordul Dunării la Hinova și la *Sucidava*, unde au fost constatate arheologic reconstrucții după anul 383. Cu toate eforturile depuse de imperiu, atacurile repetate ale hunilor, începând cu anul 408 și culminând cu cel din anul 447, au destabilizat limesul dunărean, iar refacerea lui se va realiza abia sub Iustinian.

*

De fapt, refacerea limesului de la Dunărea de Jos reprezintă o inițiativă a lui Anastasius (491–518), cel puțin pentru câteva dintre fortificațiile aflate pe malurile Dunării de Jos. Cel mai elocvent document, în acest sens, este inscripția descoperită la *Ratiaria*: *Anastasiana Ratiaria semper floreat*. Aceasta este singura inscripție, săpată în piatră din vremea acestui împărat, descoperită până acum în regiunea Dunării de Jos, și sugerează că și în fosta Dacie Inferioară reconstrucția fortificațiilor de pe malul stâng al fluviului a început tot sub domnia lui Anastasius. Descoperirile monetare și rezultatele săpăturilor arheologice din ultimele decenii arată că lucrările de refacere a cetăților de la *Drobeta*, de la Insula Banului și de la *Sucidava* au început mult înainte de domnia lui Iustinian. Același lucru

se poate spune și despre alte fortificații de pe malul stâng al fluviului. Sub succesorul lui Anastasius, Iustin I (518–527), se pare că s-a continuat politica de refacere a limesului.

Din informațiile lui Procopius[1] și *Novella XI* aflăm că în timpul lui Iustinian amândouă țărmurile Dunării erau populate de cetăți și că atât *Viminacium*, cât și *Recidiva*, „care se găsește dincolo de Dunăre", au fost supuse stăpânirii imperiului. Cercetările arheologice efectuate în vremea din urmă au scos la iveală fortificații paleobizantine în insula Sapaja, la *Transdiana* (Insula Banului), *Drobeta* și *Sucidava*. Nici una din acestea n-a fost construită din nou, ci este vorba de fortificații mai vechi, refăcute. Cele mai importante descoperiri le-a furnizat *Sucidava*. Mai întâi trebuie amintită bazilica creștină reconstruită în cadrul programului inițiat de Iustinian pentru răspândirea creștinismului în regiunile fostei Dacii romane. *Sucidava* a fost și a rămas un important centru economic, un vad prin care produsele din sudul Dunării treceau în teritoriul vechii Dacii. Cât privește *Drobeta*, aici s-au descoperit fibule specifice secolului al VI-lea, realizate prin tehnica turnăriii. Unele din acestea nu erau finisate, ceea ce dovedește că la *Drobeta* — care în vremea lui Iustinian a luat numele de *Theodora*, după cel al soției împăratului — s-au reconstruit fortificațiile. În ciuda afirmației lui Procopius că Iustinian nu a socotit că este nimerit să se îngrijească și de fortăreața *Theodora* de pe celălalt mal, fiindcă era expusă barbarilor de acolo[2], această afirmație nu poate fi reală, deoarece împăratul nu putea să părăsească imediat un important punct strategic, căruia îi dăduse numele soției sale. De altfel, săpăturile arheologice au dovedit că fortificația de la *Drobeta* a fost reconstruită și întărită. Se pare însă că, spre deosebire de perioada Tetrarhiei și de cea constantiniană, teritoriul controlat în epoca paleobizantină în stânga Dunării a fost mult mai restrâns. Refacerea unor fortificații de pe malul stâng al Dunării a înlesnit legăturile dintre imperiu și populația autohtonă, în domeniul politic, economic, etno-cultural și lingvistic.

Schimburile de produse între sudul și nordul Dunării sunt atestate de numeroasele descoperiri monetare atât în regiunile extracarpatice ale Daciei, cât și în cele intracarpatice. La *Sucidava* s-a descoperit și un *deneral* cu efigia prefectului orașului Constantinopol, Flavios Gerontos. Această piesă servea la verificarea monedelor de aur care circulau la *Sucidava* și în teritoriile învecinate. *Sucidava* dispune de cele mai multe vestigii, care dovedesc legăturile strânse dintre teritoriile de pe ambele maluri ale Dunării. Este util să amintim mai ales amforele cu inscripții grecești realizate cu vopsea roșie, care indicau capacitatea și pe proprietarul lor, dar, adesea, și formule consacrate creștine. Astfel de ceramică s-a găsit nu numai în cetățile de pe malul Dunării, ci și în alte locuri din teritoriul nord-dunărean. Un exemplu îl constituie o amforă descoperită la Târgu Secuiesc (jud. Covasna), având pe umăr două litere grecești pictate cu vopsea roșie, care reprezintă, după toată probabilitatea, prescurtarea M(ήτηρ) Θ(εοῦ) (Maica Domnului).

În perioada de calm și de prosperitate din timpul domniilor lui Anastasius, Iustin I și Iustinian s-au născut și s-au dezvoltat culturile arheologice de la nordul Dunării,

[1] Procopius, *De aed.*, IV, 6, 3–5, 15–18, 34–35; IV, 7, 7–8.
[2] *Ibidem*, IV, 6, 18.

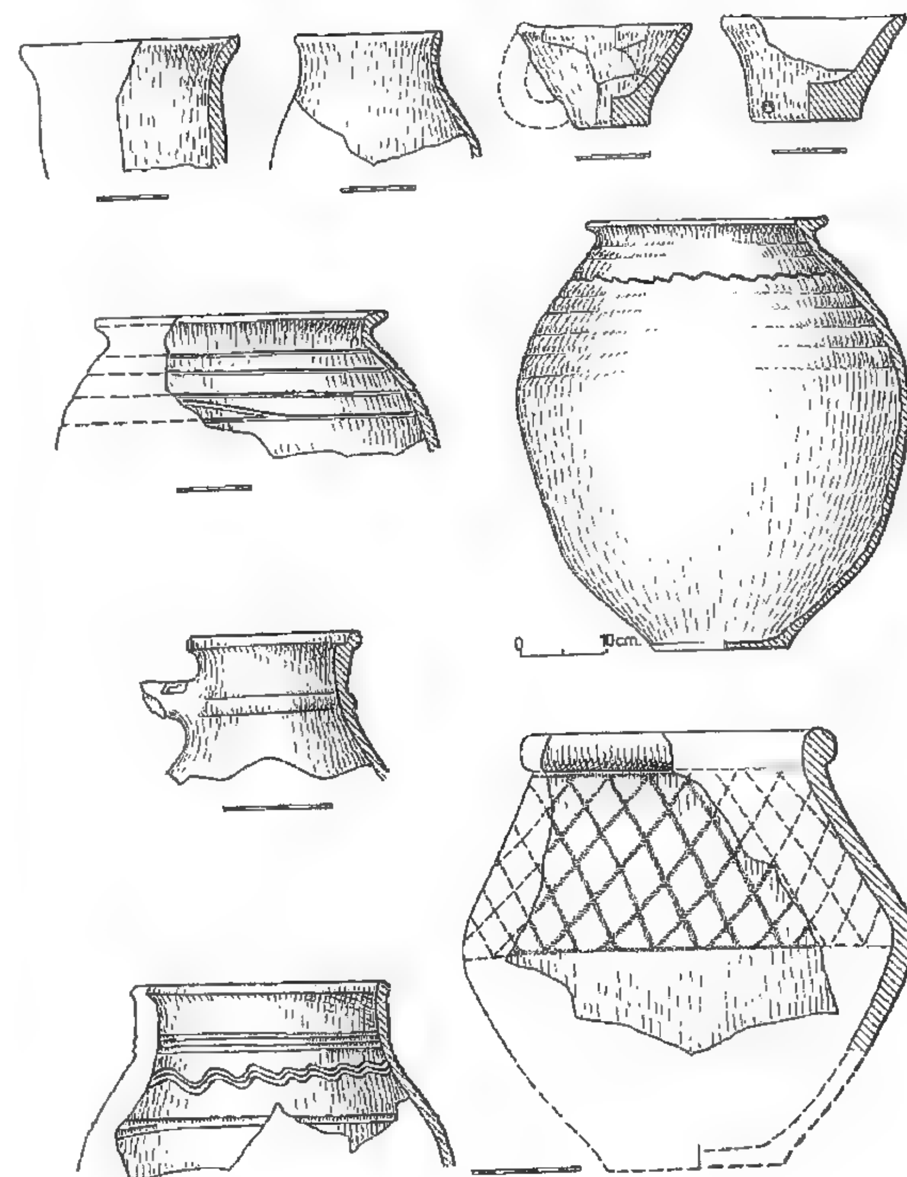

Fig. 88 Gropșani. Ceramică din așezarea autohtonă din secolele IV–VI.

cunoscute sub numele de Ipotești-Ciurelu-Cândești (în Oltenia și Muntenia), Costișa-Botoșana (în Moldova) și Bratei-Țaga (în Transilvania). În așezările de acest tip, importurile paleobizantine sunt numeroase, ceramica, dar și obiecte de port sau de podoabă

— fibule, catarame, cercei etc. Pe teritoriul Olteniei s-au descoperit mai multe așezări de tip Ipotești, care datează din secolele V–VI. În așezările de la Gropșani și Craiova, mai îndeaproape cercetate, s-au descoperit ceramică, în special amfore bizantine, fibule, obiecte creștine. Acum se cunosc vestigii arheologice din această vreme și în castrul de la Răcari: monede de la Iustin și Iustinian, fibule. Vestigii izolate, care datează din secolele V–VI, s-au descoperit în peste 130 de localități din Oltenia. Dar mai importante decât importurile, sunt unele ateliere meșteșugărești în așezările din această vreme. În atare ateliere s-au găsit tipare pentru turnat cruci, pandantive, piese de centură — la Budureasca, București, dar și la Cristur, Dumbrăveni și Felnac. Pe drept cuvânt s-a afirmat de unii cercetători că întreaga arie nord-dunăreană poate fi considerată o provincie culturală romano-bizantină.

Și pe plan spiritual s-au strâns relațiile cu Imperiul romano-bizantin. Astfel, prefectura de la Salonic a fost transferată la *Iustiniana Prima* (azi Caričin Grad, lângă Niš), fondată de Iustinian. După cum se menționează în *Novella XI* (anul 535) aici a fost înființată de împărat și o arhiepiscopie. În acest document este specificată și dependența cetăților *Viminacium*, *Recidiva* și *Litterata* de *Iustiniana Prima*. Din Edictul XIII (cap. XXI) emis de împăratul Iustinian rezultă, de asemenea, că existau atunci la nordul Dunării cetăți și un teritoriu restrâns, direct controlate de armata romano-bizantină.

Presiunea avarilor și a slavilor din ultimele decenii ale secolului al VI-lea asupra limesului dunărean s-a intensificat și au avut loc mai multe incursiuni în Peninsula Balcanică, producându-se un adevărat război. În anul 582 avarii au cucerit *Sirmium*. În anii 578–584 slavii au făcut importante raiduri în teritoriul bizantin, iar în 584 avarii au distrus o mare parte a fortificațiilor de la Dunăre. Războiul a continuat până în jurul anului 600, când limesul dunărean a fost desființat și slavii au pătruns în Peninsula Balcanică, întrerupând, astfel, legăturile existente între lumea bizantină și populația autohtonă de la nordul Dunării. Dar desființarea frontierei romano-bizantine de-a lungul fluviului a creat noi facilități în raporturile economice și etno-culturale între romanitatea sud-dunărană și cea din vechea Dacie, realizându-se, totodată, și o continuă intermigrație în același vast spațiu romanic.

Capitolul III

POPULAȚIA LOCALĂ ÎN SECOLUL AL IV-LEA ÎN REGIUNILE EXTRACARPATICE

Retragerea trupelor și administrației romane din provincia Dacia și replierea frontierei de-a lungul fluviului au avut drept urmare modificări majore în situația politică de la nordul Dunării de Jos. Vechiul echilibru de forțe a dispărut și în regiune se configurează noi factori de putere. Părăsirea oficială a Daciei, deși a devenit efectivă, a continuat să fie considerată de romani doar o măsură temporară, impusă de nevoia întăririi securității provinciilor sud-dunărene. De altfel, legăturile imperiului cu aceste teritorii continuă și după retragere, intensitatea lor fiind uneori amplificată, iar alteori diminuată, în funcție de situația politică mai mult sau mai puțin favorabilă a momentului.

Spațiul dacic, în totalitatea lui, prezenta acum regiuni cu statut politic diferit. Chiar dacă uneori acest statut nu este încă suficient de bine cunoscut pentru fiecare regiune, regimul deosebit pentru anumite zone nu poate fi pus la îndoială. Teritoriul oficial abandonat, cuprinzând Transilvania, Oltenia și Banatul, făcuse parte vreme îndelungată din imperiu, iar retragerea trupelor și a administrației îl lăsa total dezorganizat, fără structuri de putere (administrative) și de apărare. Totuși, aceste regiuni s-au bucurat în continuare de protecția imperiului, foarte probabil în vederea unei viitoare reintegrări. La fel trebuie privită și situația părții de vest a Munteniei, care făcuse și ea parte din imperiu, iar în rest rămăsese sub supravegherea severă a acestuia.

Alta este situația celorlalte teritorii dacice, rămase în marea lor majoritate în stăpânirea dacilor liberi, iar într-o proporție mai redusă și a sarmaților. Zone largi din câmpia din estul Munteniei și din sudul Basarabiei par să fie controlate în bună parte de sarmați. În schimb, toate regiunile de podiș rămân în stăpânirea dacilor liberi, care, de pe aceste poziții, își exercită autoritatea chiar și asupra unor zone mai joase, cum ar fi Câmpia Moldovei, în care s-au infiltrat sarmații.

Noua forță politică ce se afirmă la nordul Dunării de Jos după retragerea aureliană este reprezentată de populațiile gotice. Acestea, după câteva decenii de permanente incursiuni în provinciile balcanice ale imperiului, își extind dominația cu autoritate în tot estul Europei. Legăturile tradiționale între diferitele populații din aceste regiuni, ca și relațiile dintre acestea și provinciile răsăritene ale imperiului, cunosc și ele transformări majore, care vor duce în scurt timp la declanșarea unui proces de aculturație de mari proporții, cu importante consecințe pe plan militar, economic, cultural și etnic.

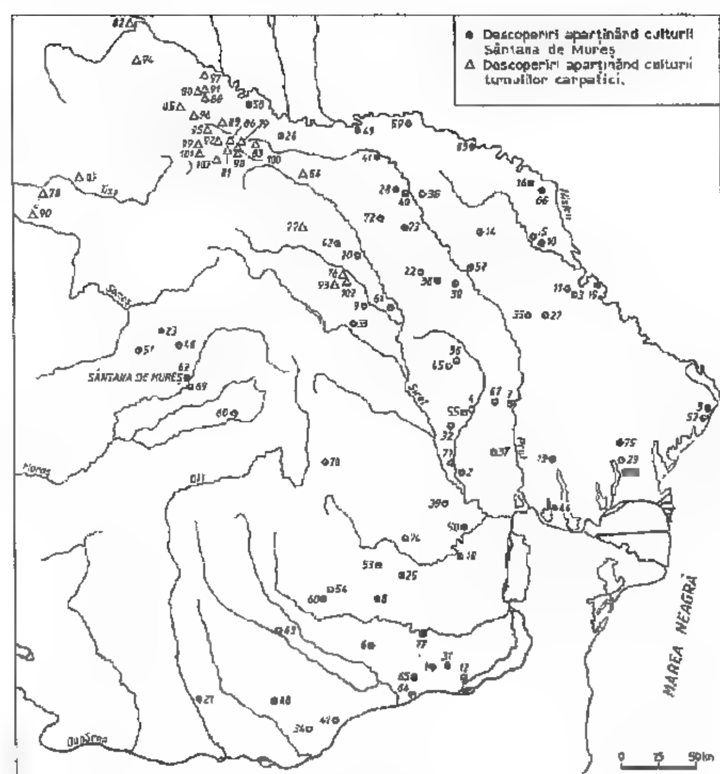

Fig. 89 Localități cu descoperiri aparținând culturii Sântana de Mureș (A) și culturii tumulilor carpatici (B) (pentru localitățile marcate pe hartă, vezi *Lista ilustrațiilor*).

Procesul amintit a avut drept rezultat apariția unui vast complex cultural, al cărui nume a fost dat de descoperirile făcute în localitățile Sântana de Mureș în Transilvania și Cerneahov pe Niprul mijlociu în Ucraina. Prima din ele este reprezentată de o necropolă, în parte distrusă prin exploatarea unei cariere de nisip, din care I. Kovács a mai putut cerceta, în 1903, un număr de 77 de morminte. Cea de a doua descoperire, de asemenea o necropolă, din care s-au dezvelit 253 de morminte, a fost investigată de V.V. Chvojka în anii 1900–1901.

Aria de răspândire a noului complex cultural este foarte întinsă, ocupând teritorii largi din România și Ucraina. Limita de sud o constituie Dunărea Inferioară și țărmul Mării Negre. Spre est, ea este situată pe cursul inferior al Niprului, deși unele descoperiri au început să apară și pe malul stâng al fluviului, așa încât arealul cu astfel de descoperiri ar putea să se extindă mai spre est. Din zona pragurilor Niprului, granița se îndreaptă spre nord-est, cuprinzând tot bazinul cursului mijlociu al Niprului și cursul superior al Donețului Nordic. Limita de nord este situată aproximativ pe râurile Sejm (câteva așezări sunt situate chiar la nord de acesta) și Desna, până în zona orașului Kiev. În continuare ea înaintează spre vest, aproape paralel cu râul Pripet, ajungând până la Bugul de vest,

de unde se îndreaptă spre sud, pe o linie ce traversează râurile Nistru și Prut aproape de izvoare, până la Munții Carpați. Granița continuă spre sud, de-a lungul Carpaților Orientali, iar apoi spre vest de-a lungul Carpaților Meridionali, până în preajma râului Olt, pe care îl urmează până la vărsare în Dunăre. În sfârșit, la acestea se mai adaugă și grupul de necropole din Transilvania, între care și aceea de la Sântana de Mureș, care a dat numele acestei culturi în partea ei vestică, grupată pe o mică zonă de pe cursul superior al Mureșului. Deocamdată, nu este suficient de clar dacă absența descoperirilor din spațiul aflat între această zonă și arealul de la est de Carpați constituie numai o lacună a cercetărilor, sau dacă ea reflectă o stare de fapt reală, ceea ce ar însemna că necropolele respective aparțin unui grup relativ mic de populație, deplasată aici din mediul aceleiași culturi, răspândită dincolo de lanțul Carpaților Răsăriteni.

Chiar dacă se lasă de o parte zona din Transilvania, aria de răspândire a acestei culturi este imensă, cuprinzând peste un milion de kilometri pătrați. Unele regiuni, deși prezintă o importanță specială pentru migrația goților, au fost cercetate insuficient. În Volynia, spre exemplu, numărul descoperirilor este foarte redus. Or, descoperirile de aici sunt deosebit de importante pentru a înțelege restructurarea culturală a societății gotice în etapa de tranziție de la cultura Wielbark la cultura Sântana de Mureș-Cerneahov. În aceeași situație se găsește o zonă care multă vreme nici nu a fost inclusă în arealul acestei culturi, și anume regiunea situată de-a lungul litoralului nordic al Mării Negre, lată de până la 100 km, aflată sub puternica influență a orașelor antice din vecinătate, între care se remarcă îndeosebi *Tyras* și *Olbia*.

Așezările, situate mai ales de-a lungul văilor sau în preajma unor puternice izvoare, sunt de obicei foarte întinse și nefortificate. Locuințele, cele mai multe de dimensiuni reduse, au fost construite la suprafață sau parțial adâncite în sol. În unele așezări s-au descoperit și locuințe de dimensiuni mai mari (70–200 m^2), având câte două sau trei încăperi. După toate probabilitățile, ele sunt rezultatul influențelor venite din orașele de pe litoralul pontic. Ipoteza este susținută și de descoperirea în aceleași zone a unor așezări cu construcții de piatră după model roman. În afară de acelea situate în zona litoralului, se remarcă două așezări, una la Komarov și alta la Sobari, pe malul drept al cursului mijlociu al Nistrului (circa 400 km depărtare de țărmul Mării Negre), cuprinzând resturile unor construcții de piatră acoperite cu țigle și prevăzute cu ferestre de sticlă și cu coloane.

Agricultura era activitatea de bază a locuitorilor din marea majoritate a așezărilor. Uneltele de fier, cum sunt brăzdarele, secerile și cuțitele de grădinărie, ca și râșnițele de piatră constituie o dovadă în acest sens. Opinia potrivit căreia populația acestor așezări folosea încă puține unelte de fier, și în genere o tehnică înapoiată, este infirmată de realitatea arheologică. Demn de remarcat este faptul că brăzdarele de plug din această vreme, de tip roman, fie ajunse prin import, fie produse în ateliere locale, sunt superioare din punct de vedere tehnic celor folosite anterior de dacii liberi, ceea ce presupune o îmbunătățire a lucrărilor agricole și în același timp o creștere a productivității în agricultură. Resturile de oase de animale din așezări, îndeosebi de vite cornute mari și mici, porci

și păsări de curte, atestă creșterea vitelor, ca a doua activitate economică importantă a comunităților umane rurale.

Din cercetările de până acum nu rezultă că ar fi existat așezări a căror populație s-ar fi ocupat numai cu agricultura sau exclusiv cu creșterea vitelor. Este drept, încă nu a fost cercetată vreo așezare dintr-o regiune montană sau premontană, care prin relief și climă oferea condiții mai bune pentru creșterea vitelor și mai puțin prielnice pentru practicarea agriculturii; în aceste zone, ponderea celor două activități economice ar fi putut fi diferită.

În așezări au fost descoperite și un număr destul de mare de ateliere, ce dovedesc practicarea diferitor meșteșuguri, a unora chiar pe scară foarte largă. Mai numeroase sunt acelea de olărie, foarte probabil prezente în toate sau în cele mai multe așezări. În domeniul olăriei se observă și un progres evident față de etapa anterioară, întrucât tehnica la roată se generalizează, iar recipientele lucrate în această tehnică înlocuiesc aproape total producția casnică de olărie, reprezentată prin vase lucrate cu mâna.

O activitate meșteșugărească intens practicată, cel puțin în anumite regiuni, este cea de prelucrare a osului. Deși produsele rezultate din această îndeletnicire aveau o importanță economică mai mică decât acelea obținute din practicarea agriculturii și a creșterii vitelor, sau chiar a altor meșteșuguri, cum ar fi prelucrarea metalelor (îndeosebi a fierului) sau olăria, descoperirile privind prelucrarea osului oferă informații detaliate despre modul de organizare a producției meșteșugărești în unele așezări. O astfel de descoperire, remarcabilă prin dimensiunea și noutatea ei, a fost făcută la Bârlad – Valea Seacă, unde jumătate din cele peste 40 de locuințe cercetate până acum erau ateliere pentru prelucrarea osului, în special a coarnelor de cerb pentru confecționarea pieptenilor. În interiorul atelierelor au fost descoperite materiale în diferite faze de prelucrare, de la materia primă (coarne de cerb) până la piesele finite (piepteni), putând fi astfel stabilite etapele de lucru și categoriile de unelte folosite (fierăstrău, topor, daltă, ciocan, burghiu, nicovală, șablon, foarfece, compas, cuțit, rotiță dințată). Descoperirea de la Bârlad – Valea Seacă atestă o comunitate rurală în care locuitorii practicau, în mod obișnuit, agricultura și creșterea vitelor, dar aproximativ jumătate dintre ei erau specializați și în prelucrarea osului, confecționând în special piepteni, produse pe care probabil tot ei le comercializau.

Fără îndoială, în așezarea menționată se afla un adevărat centru meșteșugăresc, în care locuitorii, folosind o materie primă (coarne de cerb) aflată din abundență în regiune, produceau o categorie de bunuri (piepteni) nu numai pentru folosință proprie, ci și pentru desfacerea ca marfă într-o regiune mult mai întinsă. De altfel, ateliere similare au mai fost descoperite și în alte câteva așezări din apropierea Bârladului, ceea ce arată că populația dintr-o întreagă zonă era „specializată" în producția de piepteni.

Un loc însemnat în activitatea meșteșugărească îl ocupa și prelucrarea metalelor, de la practicarea căreia au rămas mai ales resturi de lupe de fier, dar, câteodată, și tipare de turnat. Numărul destul de mare de unelte de fier, de la cuțite de folosință comună și până la brăzdare de plug, atestă însă o activitate mult mai susținută în acest domeniu decât arată resturile propriu-zise rămase de la cuptoarele de redus minereu și de la celelalte

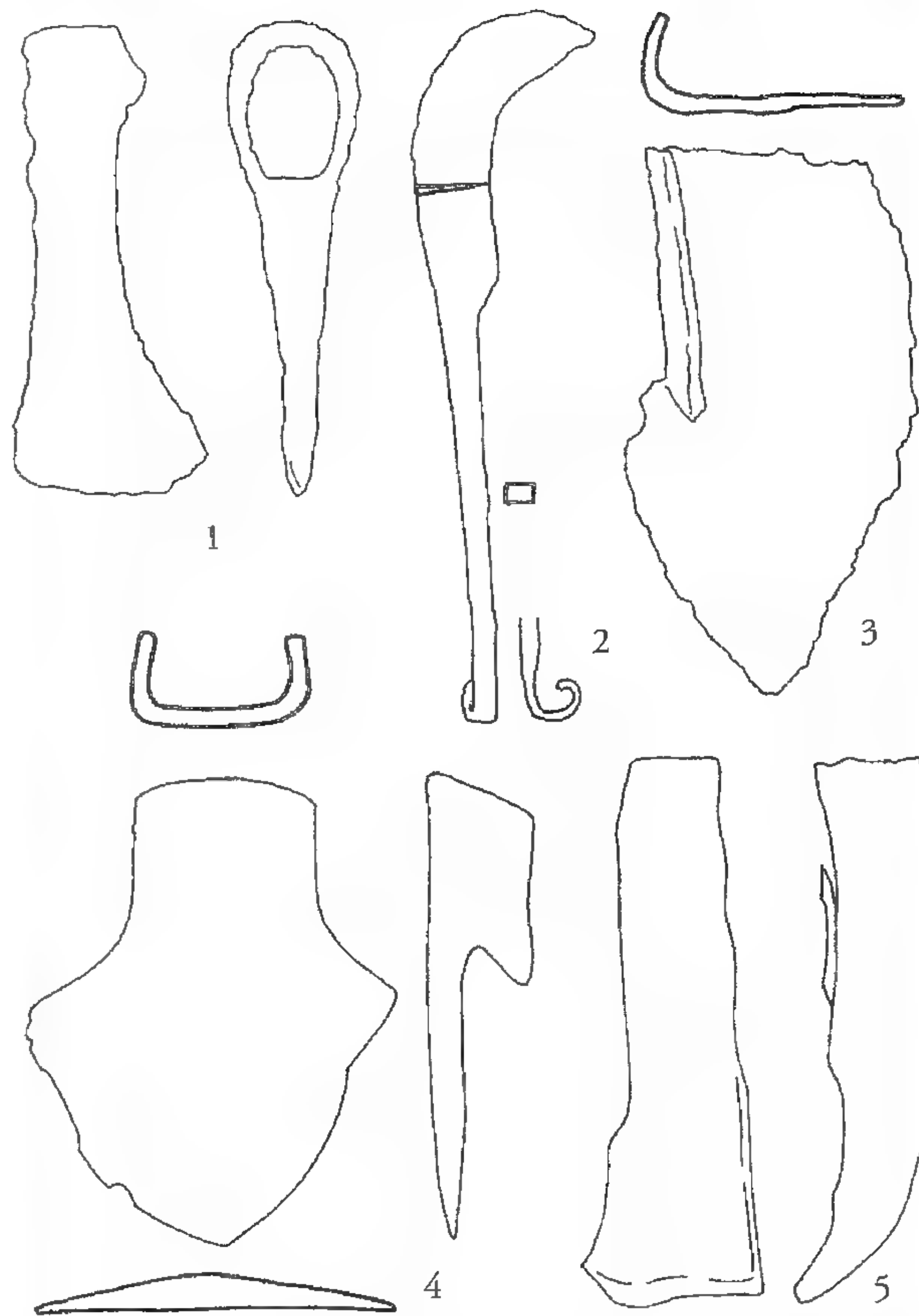

Fig. 90 Unelte de fier descoperite în necropola de la Târgșor (1) și așezările de la Lunca (2), Bucuiuc (3), Băiceni – Siliște (4) și Trușești – Cuha (5). 1, topor; 2, cosor; 3, 4, brăzdare; 5, unealtă de tâmplărie.

activități de prelucrare a fierului. De asemenea, există probe evidente și pentru prelucrarea cuprului și a bronzului.

La fel de importantă în structura activităților meșteșugărești este și descoperirea în așezarea deja amintită de la Komarov a unui atelier de prelucrare a sticlei, ceea ce a dus și la reconsiderarea opiniilor asupra provenienței numeroaselor recipiente de sticlă, îndeosebi pahare cu pereții groși, din mediul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Toate studiile întreprinse în legătură cu descoperirea de la Komarov arată, așa cum era de așteptat, că tehnologia folosită în atelierul de aici era indubitabil romană.

Necropolele din preajma așezărilor, cercetate cu o mai mare stăruință, dar numai rareori până la epuizare, ajungeau uneori la foarte mari dimensiuni, așa cum o atestă descoperirile de la Bârlad — Valea Seacă și Mihălășeni, fiecare cu peste 500 de morminte, precum și acelea de la Budești, Dănceni și Târgșor, având fiecare mai mult de 300 de morminte.

În toate necropolele au fost practicate atât incinerația, cât și înhumația. Doar procentajul celor două categorii de morminte în fiecare necropolă este diferit și aceasta datorită mai multor factori. În fazele mai vechi, practicarea incinerației era larg răspândită, în timp ce înhumația ocupa un loc mai modest. Situația se modifică treptat în favoarea acesteia din urmă, cu cât ne apropiem de fazele finale ale culturii. Incinerația, cuprinzând morminte cu oasele calcinate depuse de obicei într-un vas de lut sau direct în groapă, cunoaște mai multe variante, stabilite în funcție de forma gropii, de conținutul și de cantitatea resturilor umane calcinate, precum și de formele, starea și poziția vaselor de lut folosite ca urne și capace. Toate aceste criterii au dus la stabilirea unor multiple variante și subvariante, ce configurează o mare diversitate de obiceiuri în practicarea incinerației. În general, mormintele de incinerație în urne, cu sau fără capac, sunt mult mai frecvente decât cele cu oasele depuse direct în groapă. Încă din fazele mai vechi, cel puțin în unele necropole, se observă o tendință de abandonare a incinerației cu oasele așezate în groapă sau în urnă cu capac, în favoarea incinerației în urne fără capac.

Mormintele de înhumație cunosc și ele diferite variante, stabilite după forma și orientarea gropilor și după poziția scheletului, care pot fi ordonate în trei grupe. Prima cuprinde morminte orientate pe direcția generală N-S, având scheletele în poziția întinsă pe spate sau chircită și mâinile sau picioarele îndoite. A doua grupă conține morminte cu aceeași orientare, dar scheletele sunt întotdeauna așezate pe spate, cu mâinile și picioarele întinse. În sfârșit, ultima grupă include morminte orientate V-E, cu schelete în poziția întinsă, cu picioarele întinse și mâinile fie întinse pe lângă corp, fie așezate pe bazin pe spate, cu picioarele întinse și mâinile fie întinse pe lângă corp, fie așezate pe bazin sau torace. Dacă ultima grupă este mai redusă numeric, cuprinzând circa 15% din total, primelor două grupe de morminte le revine, aproximativ în proporții egale, restul de 85%.

Cele trei grupe de morminte de înhumație apar, de obicei, împreună în cuprinsul necropolelor, pe aceleași spații, și numai rareori în zone separate. Pentru faza inițială sunt caracteristice mormintele orientate N-S, mai frecvente fiind acelea cu scheletele având mâinile sau picioarele îndoite și mai rar întinse de-a lungul corpului. Urmează apoi o fază în care proporția dintre cele două grupe de morminte treptat se inversează și, în

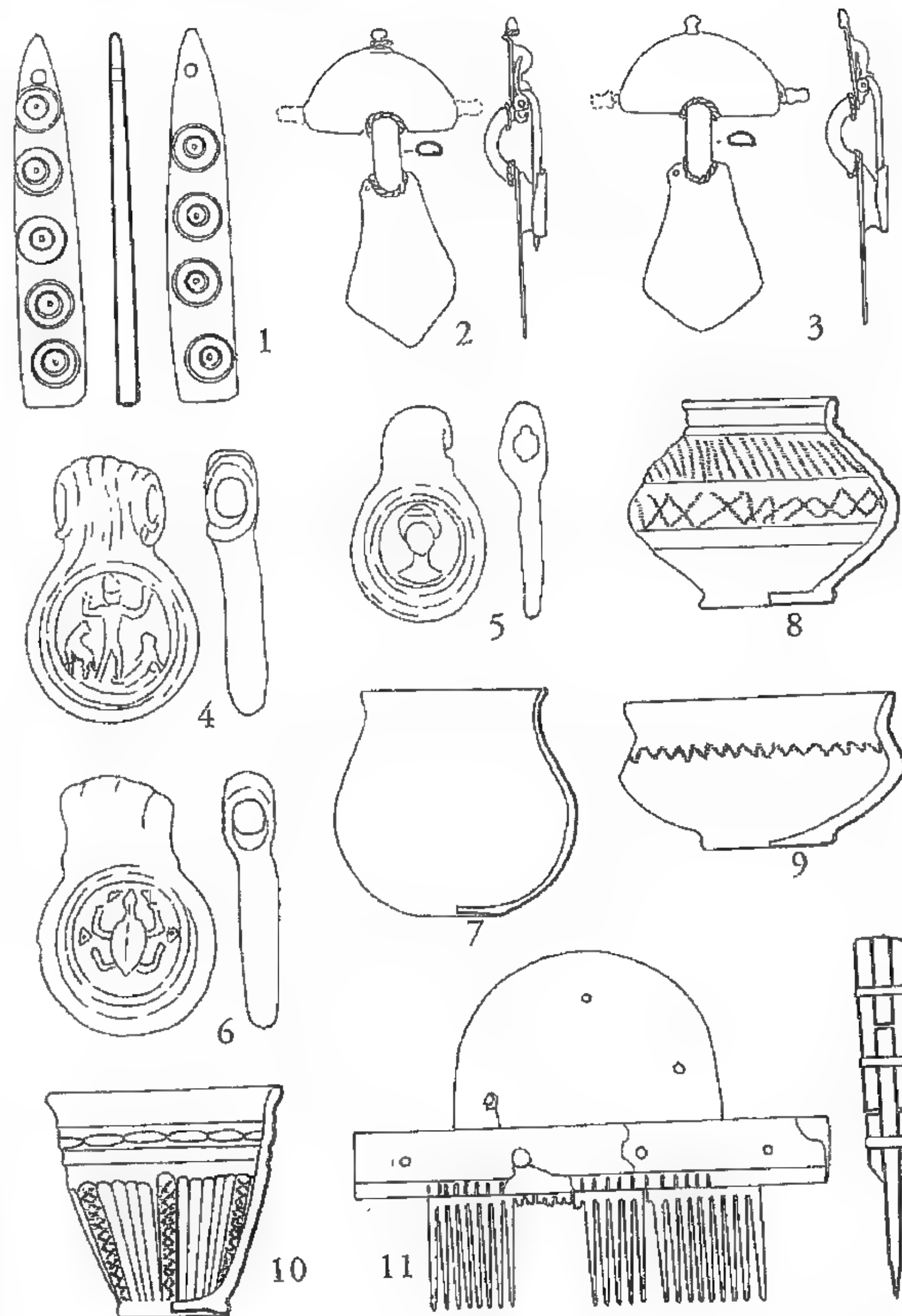

Fig. 91 Obiecte de argint (2–3), sticlă (4–7), os (1, 11) și lut (8–10) din necropola de la Mihălășeni (mormântul 123). 1, 4–6, pandantive; 2–3, fibule; 7–10, vase; 11, pieptene.

Fig. 92 Vase lucrate la roată (1–2, 4, 7) și cu mâna (5–6) și amfore romane (3, 8) provenind din necropolele de la Spanțov (1, 3–5, 7), Căscioarele (2) și Independența (6, 8).

plus, încep să apară izolat și morminte orientate V-E. În sfârșit, spre finalul culturii, când înhumația cunoaște o accentuată uniformizare și stabilizare, mai frecvente sunt mormintele orientate N-S cu scheletele întinse pe spate și mâinile de-a lungul corpului, la care se adaugă tot mai mult mormintele cu orientarea V-E.

În necropolele cercetate integral sau în mai mare parte se observă adesea gruparea mai compactă a mormintelor pe anumite zone, având între ele spații largi fără înmormântări, și de asemenea, răspândirea diferită a mormintelor de incinerație și a mormintelor de înhumație în cuprinsul acestora.

Marea diversitate în practicarea celor două rituri funerare ar putea fi explicată prin prezența în cadrul acestei culturi a unor grupe de populații diferite din punct de vedere etnic, dar numai pentru perioada inițială, adică la începutul procesului de aculturație amintit. Așa cum s-a observat însă, în cadrul acelorași comunități, în practicarea riturilor funerare a avut loc un proces continuu de modificări, unele din ele numai de detaliu, dar altele cu multe înnoiri. Astfel, în pofida tuturor presupunerilor de până acum, potrivit cărora ar constitui un domeniu conservator și refractar la schimbări, obiceiurile de înmormântare s-au dovedit a fi supuse unor transformări profunde și mult mai rapide.

Mormintele, mai ales cele de femei și copii, au frecvent în cuprinsul lor un bogat inventar compus din accesorii vestimentare (fibule, catarame), piese de toaletă (piepteni de os, pensete, cuțitașe de bronz) și de podoabă (coliere alcătuite din mărgele de sticlă, chihlimbar și carneol, pandantive diverse, inele), precum și obiecte cu diferite întrebuințări (cuțite, ace de cusut, fusaiole, amnare). Foarte rar, în mormintele de incinerație de bărbați au fost găsite și arme (de obicei scut, lance și sabie). Cele mai numeroase sunt recipientele de lut, cu o mare varietate de forme și o funcționalitate diversă, depuse cu ofrande alimentare și băuturi; mai rar se întâlnesc și recipiente de sticlă (pahare, căni). Ofrandele alimentare au mai fost semnalate frecvent în morminte și sub forma oaselor de animale și a cojilor de ouă, provenind mai ales de la vite cornute mari și mici, porcine și păsări de curte.

Cultura Sântana de Mureș-Cerneahov prezintă o unitate surprinzătoare, deși se întinde pe spații atât de mari. Aceleași tipuri de așezări și locuințe, de ateliere de olărie, de necropole și de morminte, precum și forme similare de vase de lut se întâlnesc în toate teritoriile acestui complex cultural din perioada sa de maximă dezvoltare. Aceasta presupune existența unor condiții politice și economice foarte asemănătoare pe aria respectivă, care să favorizeze mai întâi formarea unui complex cultural de o asemenea amploare, iar apoi dezvoltarea sa coerentă timp de aproximativ un secol. Factorul ce a condus în chip determinant la crearea unor condiții apropiate pe vastele teritorii de la Donețul Nordic și până în Transilvania a fost indubitabil migrația goților, care și-au întins cu autoritate stăpânirea în acest imens spațiu și au înlesnit o permanentă circulație a grupurilor umane și a diverselor produse între zone aflate uneori la mare depărtare între ele.

Același complex cultural cunoaște însă și diferențieri evidente. Unele dintre acestea se datorează deosebirilor cronologice și ele sunt de explicat în principal pe seama evoluției firești a culturii. Deosebirile foarte mari constatate între descoperirile din faza inițială

și cele din finalul culturii arată un proces dinamic de continue schimbări chiar și în domenii considerate mai conservatoare. Noile preferințe de practicare a înhumației în dauna incinerației o arată cu prisosință. Deosebiri la fel de mari sunt și în ceea ce privește obiceiurile de ritual și de port. Noutăți importante intervin și în unele activități economice. Acum apar și se răspândesc mult brăzdarele de plug romane perfecționate, cu efect direct în creșterea productivității. La fel, tehnica la roată a confecționării ceramicii se generalizează treptat.

Alte trăsături, sesizabile mai ales în construcția și în amenajarea locuințelor, în unele particularități ale obiceiurilor funerare și ale amenajărilor de morminte, în specificul ceramicii lucrate cu mâna și în preferințele pentru anumite podoabe și ornamente, sunt specifice doar anumitor zone și se întâlnesc sporadic sau lipsesc cu totul în restul arealului, asa încât ele au numai un caracter regional. Existența unora dintre aceste particularități în diferite regiuni a determinat și stabilirea mai multor variante locale, al căror specific și delimitare teritorială au cunoscut nuanțări în cursul cercetărilor, cauzate de amplificarea continuă a informației arheologice și de reinterpretările ulterioare.

Apariția unor deosebiri și variante locale evidente într-un areal atât de întins poate fi considerată, până la o anume limită, un fenomen normal. S-a observat însă că cel puțin o parte dintre particularitățile semnalate într-o regiune sau alta sunt legate de prezența anumitor grupe etnice, de unde și concluzia că variantele locale din mediul acestei culturi se datorează conviețuirii unor populații cu apartenență etnică diferită.

Unul din cele mai folosite criterii pentru stabilirea variantelor locale a fost ceramica lucrată cu mâna, care prin specificul ei marchează întotdeauna prezența unui anumit grup etnic. Astfel, ceramica lucrată cu mâna de tradiție dacică apare din abundență în teritoriile intens locuite mai înainte de dacii liberi (Bârlad – Valea Seacă, Târgșor). Ea nu lipsește nici din regiunile joase, mai slab populate înainte de dacii liberi, dar prezența sa aici este mai mult simbolică (Budești, Spanțov). În aceleași zone a fost observată și perpetuarea unor forme de vase și de ornamente de tradiție dacică în ceramica lucrată la roată de tip Sântana de Mureș. Tradițiile dacice puternice în olărie pot fi explicate numai prin prezența în continuare a populației dacice în teritoriile de la vest de Nistru în perioada migrației gotice.

Spre deosebire de fostele teritorii dacice, în Volynia sunt frecvente vasele lucrate cu mâna de tip și de tradiție Wielbark, care reprezintă cea mai compactă grupă cu descoperiri de acest fel din arealul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Aici au fost găsite și alte elemente de inventar tipice pentru goți, care au dat o coloratură specifică descoperirilor din această regiune, cunoscute și sub numele de „grupa volyniană". După ocuparea regiunii mazoviene, Volynia reprezintă cea de a doua etapă a migrației goților. Ea constituie, totodată, și o nouă bază de plecare pentru ocuparea treptată mai întâi a teritoriilor aflate în imediata vecinătate de la sud și sud-est, iar apoi a regiunilor mai depărtate de la Dunărea de Jos și Marea Neagră.

Din Volynia s-au deplasat și primele comunități gotice împreună cu grupuri restrânse de vandali în spațiul dacic de la est de Carpați. Infiltrarea goților a avut loc inițial în

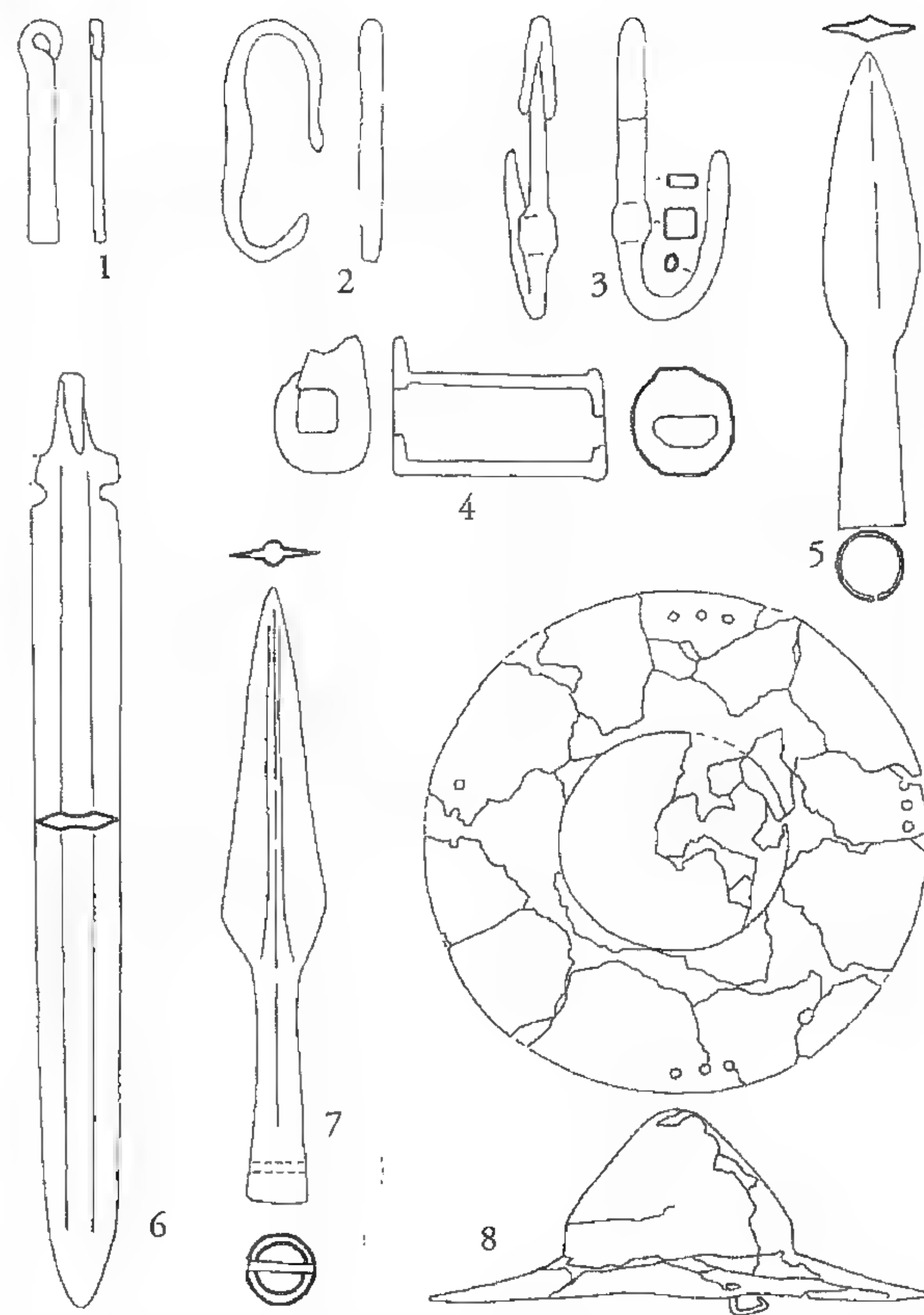

Fig. 93 Obiecte de fier descoperite în așezările de la Iași–Nicolina (2–3, 6–7) și Bârlad–Valea Seacă (4) și necropola de la Mogoșani (1, 5, 8). 1–2, amnare; 3–4, piese de lacăt; 5, 7, vârfuri de lance; 6, sabie; 8, umbo de scut.

sectorul de nord, în ținuturile de pe stânga Nistrului superior ocupate cândva de grupul dacic Lipica, iar apoi în teritoriile aflate mai la sud. Înaintarea s-a produs ceva mai timpuriu între Prut și Nistru, unde au ajuns până în zona râului Botna (a doua jumătate a secolului al III-lea) și puțin mai târziu între Prut și Carpați, până în stepa Jijiei (sfârșitul aceluiași secol). Descoperirile de la Dănceni, Hansca, Budești, Cozia și Mihălășeni arată comunități umane recent venite în zonă, cu un bagaj cultural tipic culturii Wielbark. La scurt timp după instalare, ele participă la un accelerat proces de aculturație, abandonând rapid și în proporție covârșitoare elementele tradiționale specifice, în urma căruia se ajunge la complexul Sântana de Mureș-Cerneahov, o sinteză culturală de mari proporții, creată la frontiera imperiului, inclusiv cu participarea civilizației romane.

Din aceeași regiune volyniană grupe de goți pătrund și încep să întemeieze așezări în zona de podiș a Podoliei din imediata vecinătate. Concomitent, înaintarea se face spre cursul inferior și mijlociu al Niprului, unde comunități gotice purtătoare ale culturii Wielbark, similare celor ajunse în mediul dacic, se instalează mai întâi de-a lungul fluviului, iar apoi în teritorii mai îndepărtate de pe ambele maluri. Regiunea era ocupată anterior în principal de sarmați, la care se adăugau enclave scitice târzii în sud și resturi de populații din cultura Zarubinec în nord. Nu este suficient de clară încă situația demografică din regiunea niproviană la venirea goților. Ipoteza că goții s-ar fi așezat într-un spațiu nelocuit nu se bazează pe investigații metodice în zonă, ci doar pe insuficiența lor. De altfel, prezența unor tipuri de vase lucrate cu mâna de tradiție sarmatică, scitică târzie și Zarubinec în complexele de tip Cerneahov de pe Nipru contrazice o astfel de ipoteză.

Încă din a doua jumătate a secolului al III-lea goții au efectuat numeroase raiduri în regiunile de pe țărmul de nord și nord-vest al Mării Negre, ca și la *Tyras, Olbia* și în celelalte centre antice din zonă. Dar așezarea lor în cuprinsul acestora se va face mai târziu, abia în primele decenii ale secolului următor. Spre deosebire de Podolia sau Niprul mijlociu, unde s-au semnalat unele așezări și necropole cu un procent ridicat de ceramică lucrată cu mâna de tip Wielbark, nici o descoperire de tip Cerneahov din preajma litoralului pontic nu cuprinde un procent cât de cât semnificativ de ceramică tradițională gotică. Așezarea lor mai târzie și într-un procent evident mai scăzut decât în alte părți se datorează probabil și prezenței numeroase a populațiilor sarmatice în aceste ținuturi, așa cum o atestă ceramica lucrată cu mâna de tradiție sarmatică din complexele de tip Cerneahov. În sfârșit, în același spațiu mai este de remarcat și numărul mare de așezări de tip Sântana de Mureș-Cerneahov în care, alături de locuințele obișnuite, adâncite în sol și amenajate la suprafață, au fost semnalate și diverse construcții de piatră. Acestea, împreună cu numeroasele importuri romane, arată cât de puternice erau influențele Imperiului asupra regiunilor din preajma litoralului nord-pontic.

Arealul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov a fost locuit înainte de migrația goților de populațiile sarmatice în partea lui estică și de daci în regiunile vestice. În general, limita dintre cele două zone a fost râul Nistru, dar infiltrările sarmatice în unele teritorii de stepă din arealul dacic au fost, uneori, destul de puternice. Migrația gotică în ambele zone și procesul de aculturație prin care s-a ajuns la complexul cultural amintit n-au

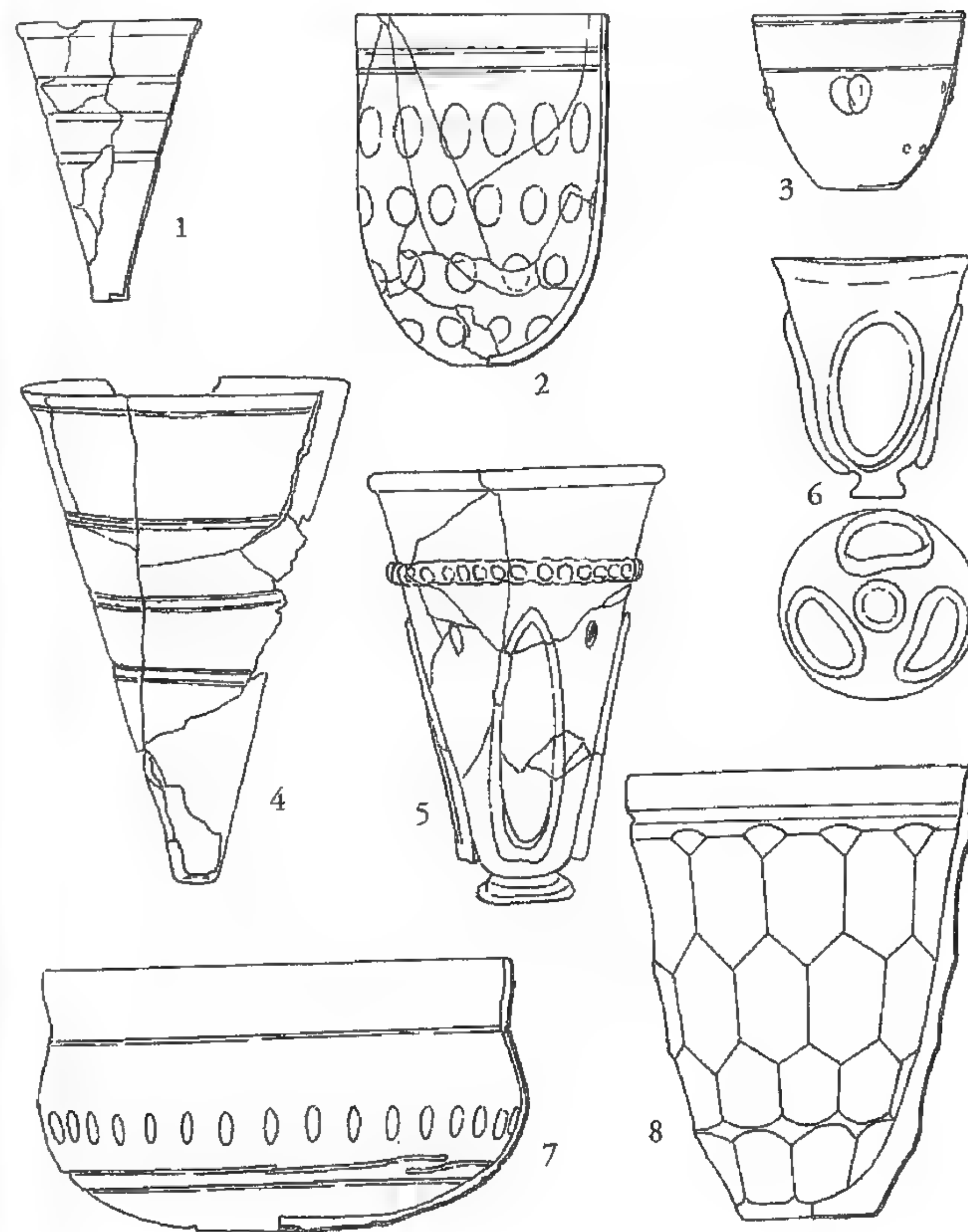

Fig. 94 Pahare și cupe de sticlă descoperite în morminte de la Mogoșani (1, 3), Spanțov (2), Sântana de Mureș (4), Independenta (5), Izvoare (6) și Târgșor (7–8).

reușit să anihileze decât parțial realitățile existente anterior, așa încât unele deosebiri între descoperirile din regiunile de la est de Nistru și cele de la vest de acesta se fac simțite pe toată durata dominației gotice în estul continentului. Așadar, uniformizarea culturală pricinuită și favorizată de dominația goților, pendularea permanentă a unor comunități umane aflate în continuă mișcare și influențele romane asupra întregului areal nu au putut șterge pe plan cultural decât parțial diferențele de substrat etnic existente în perioada anterioară.

În cultura Sântana de Mureș, prin care se înțelege zona vestică a arealului, până la Nistru, se constată popularea mai densă a unor regiuni și mai slabă a altora. În general, tabloul densității demografice pe subunități geografice apare mult schimbat față de perioada precedentă, când dacii liberi își aveau așezările îndeosebi în regiuni de podiș mai înalte. Deși activitățile economice de bază rămân aceleași, mult mai populate devin acum ținuturile mai joase de stepă și silvostepă. Situația menționată lasă să se întrevadă o redistribuire a populației pe unități și subunități geografice. Procesul nu trebuie înțeles ca o strămutare generală a localnicilor din regiunile de podiș în acelea de câmpie, ci mai mult ca stabilirea unui echilibru în popularea diferitelor microregiuni, ce ar putea fi legat eventual de creșterea accentuată a activităților agricole. De asemenea, modificarea tabloului demografic nu este rezultatul așezării exclusive și compacte a migratorilor în zonele de câmpie (în principal goți și sarmați), întrucât sunt dovezi sigure că împreună cu aceștia s-au instalat acum și grupe de localnici, al căror număr în ținuturile joase rămâne în continuare destul de scăzut. Totodată, trebuie remarcată și situația inversă, și anume o prezență mult diminuată a noilor veniți în regiunile de podiș.

În unele zone de podiș sau la contactul acestora cu regiunile de câmpie au fost semnalate așezări ale dacilor liberi peste care se suprapun altele aparținând culturii Sântana de Mureș. Deși ideea unor așezări neîntrerupte pe același loc din perioada dacilor liberi și până în vremea culturii Sântana de Mureș capătă tot mai multă susținere, investigațiile de până acum nu au adus încă o argumentație sigură, suficientă și în totalitate credibilă, pentru a fi acceptată fără rezerve.

Rezultată dintr-un proces complicat de aculturație, cultura Sântana de Mureș oferă prin propriile caracteristici numai posibilități limitate pentru identificarea etnică a creatorilor și purtătorilor ei, întrucât mare parte din contribuțiile specifice participanților la procesul de formare s-au pierdut, iar elementele caracteristice care s-au mai perpetuat au devenit bun comun al întregului conglomerat etnic. Tocmai de aceea, stabilirea apartenenței etnice a unei comunități umane din această cultură, indiferent dacă este reprezentată prin descoperirea unei așezări sau a unei necropole, nu poate fi făcută decât atunci când datează din faza inițială a culturii. Toate complexele mai târzii reprezintă deja un amestec general de elemente specifice, atâtea câte s-au mai păstrat, în bună parte deja prelucrate și introduse într-un mediu nou, mult diferit de acela din care provin.

Atâta vreme cât descoperirile din faza mai veche erau puține și neconcludente, stabilirea modului de conviețuire între localnici și nou-veniți era mai mult decât dificilă. Singura certitudine era doar prezența în mediul acestei culturi deopotrivă a dacilor, a goților și a sarmaților. Treptat situația a început a fi clarificată, întrucât toate descoperirile din faza mai veche arată limpede că de fiecare dată comunitatea umană ce întemeia o nouă așezare avea la bază fie o singură componentă etnică, fie una detașat majoritară, care îi dădea și coloratura etnică decisivă. Spre exemplu, necropolele de la Cozia, Hansca și Dănceni aparțin unor comunități gotice, întrucât toate sunt caracterizate printr-un procent ridicat de ceramică lucrată cu mâna de tip Wielbark. O altă necropolă ce aparține unei comunități gotice este și cea de la Mihălășeni, cu precizarea că unele piese de inventar sugerează și participarea unor elemente vandalice de tip Przeworsk.

Ipoteza unor așezări și necropole care să aparțină exclusiv sau în cea mai mare parte localnicilor daci intrați în componența culturii Sântana de Mureș este logică și îndreptățită, iar unele descoperiri aduc argumente convingătoare în sprijinul ei. La Târgșor, spre exemplu, marea majoritate a vaselor lucrate cu mâna, și acestea nu sunt puține, sunt de tradiție dacică. De asemenea, și ceramica lucrată la roată din pastă fină cuprinde unele forme ce amintesc aceeași obârșie. Situația de la Bârlad–Valea Seacă este asemănătoare cu cea de la Târgșor. Ambele necropole cuprind însă indubitabil și elemente alogene, care nu se reduc doar la simple influențe, întrucât unele din morminte aparțin cu siguranță goților, sarmaților sau vandalilor.

În unele necropole, printre care și acelea de la Dănceni, Mihălășeni și Bârlad–Valea Seacă, apar morminte de înhumație având gropile amenajate cu trepte, particularități considerate a fi de tradiție sarmatică. Mormintele de acest tip arată că între comunitățile cu etnic diferit are loc un amestec, mai redus la început și mai frecvent spre final, care a avut probabil la bază căsătoriile mixte. Alte necropole, cum este cea de la Holmskoe din stepa Bugeacului, pot fi atribuite în întregime sarmaților, întrucât aproape toate gropile de morminte au fost prevăzute cu praguri sau nișe.

Populația din aria culturii Sântana de Mureș avea multiple contacte cu regiunile învecinate. Dintre acestea se detașează legăturile cu lumea romană, ceea ce se explică nu numai prin vechea lor tradiție și amintirea încă proaspătă a stăpânirii romane în Dacia, ci și prin nevoia de produse romane în această regiune din vecinătatea imperiului, unde valoarea și performanța acestora erau bine și de multă vreme cunoscute și prețuite. Mărfurile romane ajunse prin schimb erau foarte diverse, cuprinzând vinuri și uleiuri transportate în amfore, accesorii vestimentare (fibule, catarame), obiecte de podoabă (mărgele de sticlă, faianță și carneol, medalioane de sticlă), unelte (brăzdare de plug), recipiente de metal și de sticlă etc. În număr destul de mare se găsesc și monede de aur, argint și bronz, fie izolat în așezări și necropole, fie în tezaure. Produsele romane, multe din ele accesibile tuturor categoriilor sociale și nu doar celor bogați, au fost uneori imitate, folosind ca model pentru propria producție. De asemenea, tot de la romani au fost preluate tehnica prelucrării sticlei și a construcțiilor în piatră.

O puternică înrâurire a venit din Imperiul roman și prin propagarea creștinismului în regiunile de la nordul Dunării de Jos, prin care legăturile mai vechi cu provinciile sud-dunărene sunt consolidate. De altfel, noua politică romană de reinstalare a stăpânirii romane la nordul Dunării din vremea împăratului Constantin cel Mare, când are loc

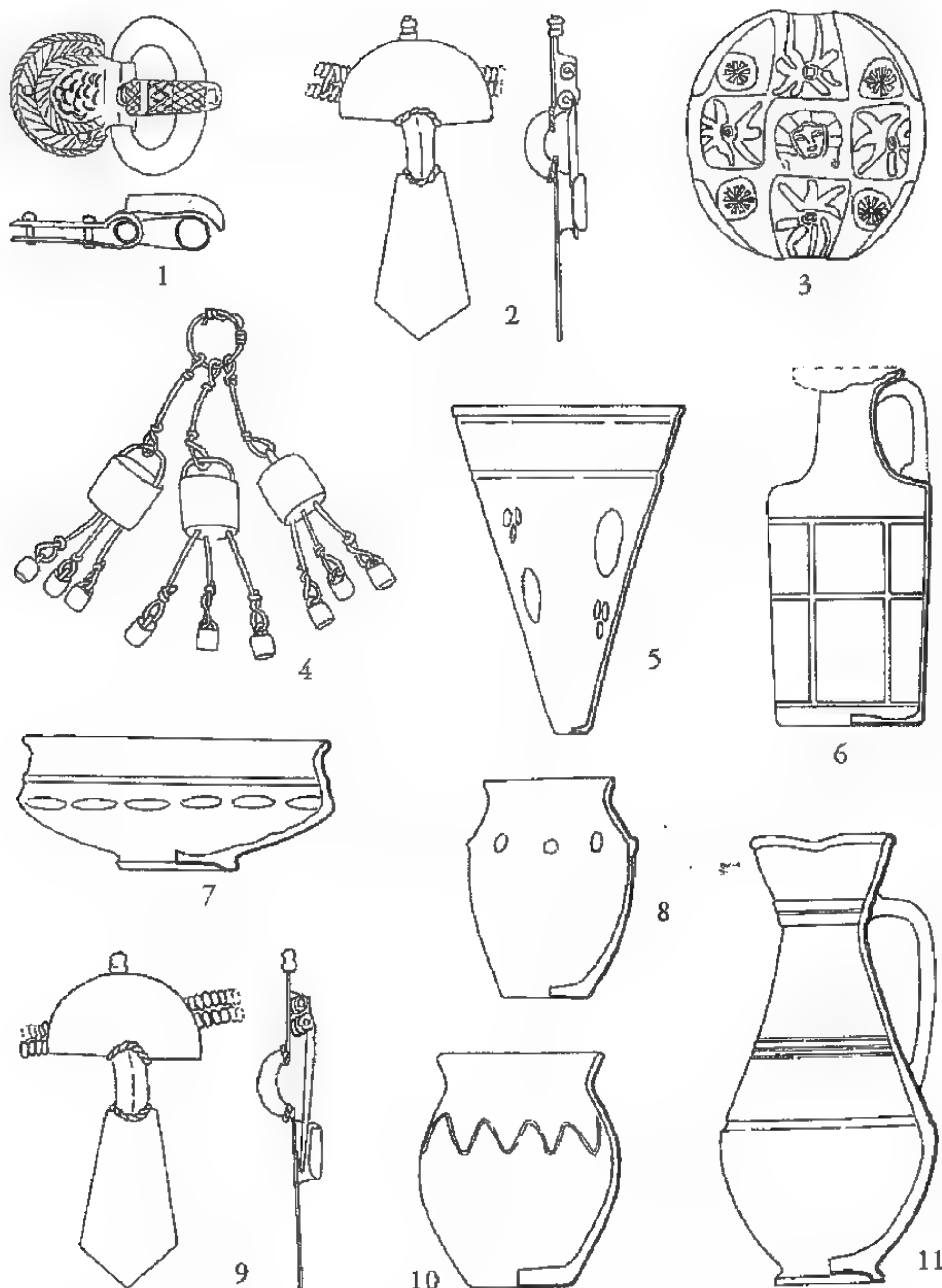

Fig. 95 Obiecte descoperite în mormintele de la Bârlad–Valea Seacă. 1, cataramă de argint placată cu foiță de aur; 2, 9 fibule de argint; 3 mărgică de sticlă; 4 piesă alcătuită din pandantive de fier în formă de căldărușă; 5–6 vase de sticlă; 7–8, 10–11 vase de lut

și amenajarea valului cunoscut sub numele de „Brazda lui Novac", arată cât de mare era și interesul imperiului de a stimula aceste raporturi.

Unele contacte, probabil prin filieră gotică, sunt întreținute cu regiunile de pe țărmul sudic al Mării Baltice și cu Peninsula Jutlanda, dar ele au o intensitate mult mai redusă. Cele mai semnificative obiecte cu această proveniență sunt mărgelele de chihlimbar și unele tipuri de fibule. În sfârșit, o altă zonă cu care se întrețin relații de schimb constante, dar și de data aceasta modeste, este regiunea Dunării Mijlocii, de unde, fie pe la nord de Carpați, fie pe la sud de aceștia, ajung mai ales unele accesorii vestimentare (fibule).

O grupă de descoperiri cunoscută sub numele de „cultura tumulilor carpatici" și reprezentată, deocamdată, mai mult prin necropole, pătrunde dinspre nord, pe culoarul dintre Carpații Orientali și Podișul Volyno-Podolian, deschis de apele Nistrului. În aria culturii Sântana de Mureș ajung spre sud până în zona râului Ozana, afluent pe dreapta al râului Moldova. Formarea acestui grup cultural, caracterizat prin necropole tumulare, nu este îndeajuns lămurită. Nici apartenența lui etnică nu este încă precizată, oscilându-se între a-i atribui o origine dacică, germanică sau eventual unui grup amestecat al celor două etnii. Sigur este că aceștia ajung în zona Neamțului în grupe destul de mici.

Primele descoperiri aparținând acestei culturi datează încă de la sfârșitul secolului trecut, dar o definire a principalelor ei trăsături a fost realizată mult mai târziu, abia în 1960, când a apărut cea dintâi lucrare monografică asupra ei. Între timp a crescut foarte mult și numărul descoperirilor, datorită cărora a sporit corespunzător și informația referitoare la încadrarea lor culturală și cronologică. Caracteristica principală a acestei culturi, de la care i se trage chiar și numele, este evidențiată de înmormântarea tuturor defuncților în necropole tumulare.

Cultura tumulilor carpatici este răspândită pe ambii versanți ai Carpaților nordici și nord-estici, între râurile Someș și Bodrog la vest și râurile Strei, Nistru Prut, Siret și Ozana la est. Delimitarea arealului nu este însă peste tot bine precizată, așa încât investigațiile viitoare ar putea aduce unele rectificări. Cea mai mare concentrare de descoperiri este situată într-o microzonă de la izvoarele Prutului.

Așezările, situate de-a lungul râurilor, cuprindeau locuințe construite uneori la suprafața solului, alteori parțial adâncite în sol. Necropolele corespunzătoare, aflate la o depărtare de așezări de până la 1 km, ajungeau să cuprindă uneori până la 80 de tumuli de dimensiuni nu prea mari, care adăposteau frecvent mai multe morminte numai de incinerație, aparținând probabil aceleiași familii. Practicile funerare s-au dovedit a fi întotdeauna foarte variate.

Fără a fi de o mare bogăție, ba, dimpotrivă, uneori chiar destul de sărăcăcios, inventarul din așezări și necropole este totuși destul de variat, cuprinzând unelte agricole, piese de harnașament, arme, obiecte de uz casnic, accesorii vestimentare, piese de podoabă, recipiente de sticlă, monede romane și destul de multe resturi de vase de lut, la care se mai adaugă și o cantitate însemnată de oase de animale. Din categoriile de obiecte de inventar menționate reiese că principalele activități economice ale populației erau agricultura, creșterea animalelor și diverse meșteșuguri și îndeletniciri casnice.

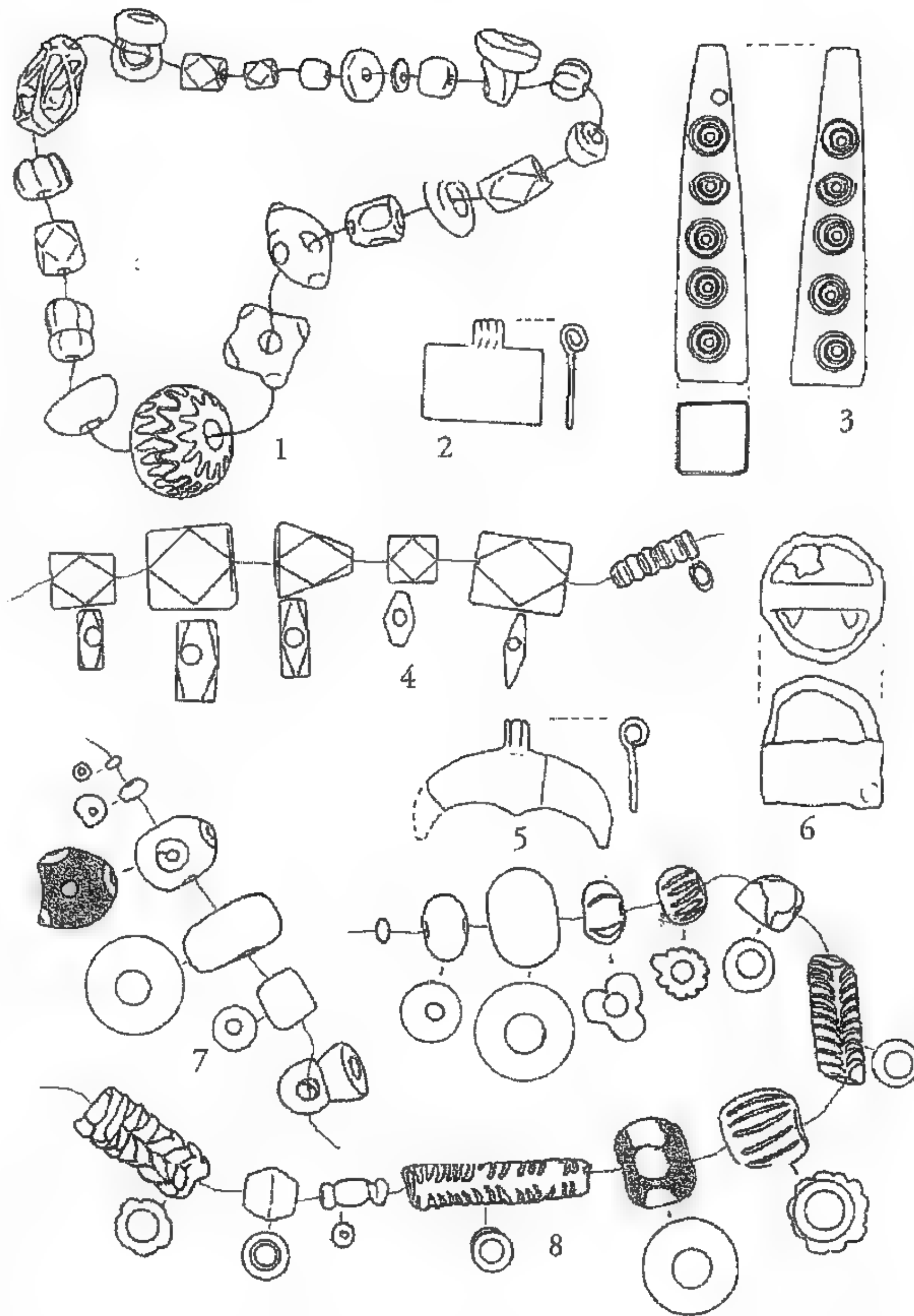

Fig. 97 Mărgele de sticlă și carneol (1, 4, 7–8), pandantive de argint (2, 5) și os (3) descoperite în morminte de la Mogoșani (1, 4, 6–8) și Târgșor (2–3, 5).

cultura Sântana de Mureș. În consecință, este foarte probabil ca grupa tumulilor carpatici să reprezinte, din punct de vedere etnic, o populație amestecată, din care să facă parte și o importantă componentă dacică.

Invazia hunilor, venită pe neașteptate și afectând arealul complexului Sântana de Mureș-Cerneahov în totalitatea lui, distruge întregul sistem de organizare politică, militară și economică impus de goți. Condițiile care duseseră cândva la formarea și dezvoltarea complexului cultural amintit dispar brusc, așa încât nu mai era de așteptat în continuare o dezvoltare cât de cât unitară pe imensul spațiu dintre bazinul Donețului Nordic și bazinul carpatic. O parte a goților reușesc să treacă în Imperiul roman, iar o altă parte este obligată să se înregimenteze în marea coaliție hunică. O soartă întrucâtva asemănătoare au avut-o și populațiile sarmatice. Nimeni nu se mai putea împotrivi hunilor cu speranța de a-i întoarce pe aceștia în locurile de unde plecaseră. Se ajunge la o dezorganizare totală și, de fapt, la o întrerupere temporară a tuturor legăturilor între regiuni aflate la distanțe mai mari. Drumurile devin nesigure și izolarea diferitelor regiuni se accentuează.

Primul efect major al evenimentelor amintite a fost desființarea stăpânirii gotice și a sistemului de organizare impus de aceasta. Este adevărat, autoritatea goților a fost înlocuită prin cea a hunilor, dar caracterul celor două stăpâniri era total diferit. În timp ce goții erau sedentari și locuiau în așezări stabile, practicând agricultura, creșterea vitelor și diverse meșteșuguri, și aveau o anumită concepție despre organizarea teritoriilor cucerite, hunii nomazi erau interesați mai mult de încasarea dărilor de la populațiile supuse și de curmarea oricăror eventuale acte de nesupunere ale acestora.

Legăturile populației din aria culturii Sântana de Mureș cu provinciile romane sud-dunărene au devenit mai dificile, dar n-au încetat, decât poate pentru foarte scurte intervale de timp. Chiar există indicii că pentru anumite zone importurile romane n-au cunoscut scăderi sensibile. De asemenea, situația generală nesigură din zonă a determinat populația din regiunile nord-dunărene să se apropie tot mai mult de Imperiul roman, singurul care mai putea lupta cu șanse de succes împotriva hunilor.

În aceste condiții, mai rămânea posibilă doar o organizare strict locală, care a dăinuit probabil o perioadă îndelungată, chiar mult timp după dispariția așa-zisului imperiu hunic. Cultura Sântana de Mureș pierdea liantul gotic și cu aceasta condiția hotărâtoare a unei dezvoltări unitare în continuare. Aceasta este și cauza hotărâtoare pentru care ea își diminuează potențialul și dispare într-un interval de timp foarte scurt.

Capitolul IV

POPULAȚIA AUTOHTONĂ DIN REGIUNILE EXTRACARPATICE ÎN SECOLELE V–VII

Ca urmare a destrămării confederației hunice după lupta de la Nedao (anul 454), în tot spațiul carpato-dunărean ce fusese dominat nominal timp de peste o jumătate de secol de turanici, încep să se producă treptat importante prefaceri în sânul societății locale, paralel cu o serie de modificări semnificative ale raporturilor de forțe politice și militare din zonă.

Într-adevăr, înlăturarea pericolului hunic a oferit Imperiului romano-bizantin noi posibilități de a-și reorienta politica față de populațiile migratoare, care acționau în această parte a sud-estului european. În pofida unor evenimente cu puternice reverberații în întreaga lume romană, petrecute în răstimpul secolului al V-lea, cum au fost aprigele lupte cristologice, căderea Romei în anul 476 sau întemeierea Regatului ostrogot, în Italia, în 493, imperiul va găsi totuși resursele interne necesare pentru a menține echilibrul de forțe în zonele Dunării de Jos și Mijlocii. El va reuși chiar, spre sfârșitul secolului al V-lea și începutul celui următor, o importantă și necesară refacere a bazei sale economice, administrative și militare, datorită măsurilor energice luate de Anastasius, care va acorda o atenție sporită, printre altele, și limesului dunărean. Această acțiune va continua și se va împlini în cursul secolului al VI-lea, îndeosebi în vremea domniei lui Iustinian (527–565), cu toate că imperiul, mai înainte, fusese confruntat în aceste regiuni, pe plan intern cu răscoala lui Vitalian, iar pe plan extern cu începuturile marilor invazii slave, kutrigure sau huno-bulgare.

Despre numeroasele și importantele evenimente petrecute din secolele V–VII în regiunile de la Dunărea de Jos, unele cu precădere în spațiul carpato-dunărean, ne informează doar izvoarele scrise romane și bizantine, destul de reduse ca număr, inegale ca valoare, incomplete și ambigui în multe cazuri, uneori chiar confuze sau eronate.

Deși populația autohtonă nu este în mod direct menționată, prezența sau acțiunile militare ale numeroaselor grupuri de migratori pătrunse la nordul Dunării, prin pericolul pe care îl prezentau pentru imperiu — având o mai mare importanță pentru istoricii timpului — totuși, indirect unele știri pot fi eventual puse în legătură cu romanicii din regiunile amintite.

În perioada secolelor V–VII și chiar mai târziu, scriitori ca Orosius[1], Iordanes[2], Isidor din Sevilla[3], Geograful anonim din *Ravenna*[4] și alții vorbesc în mod obișnuit de existența Daciei, a Sciției, a Goției sau a Gepidiei la nordul Dunării, locuitorii băștinași (romanicii) din aceste regiuni fiind, în general, denumiți după numele acestor „țări".

Pe la mijlocul secolului al V-lea, dacă drumul ambasadelor lui Priscus Panites[5] a trecut într-adevăr prin Banat sau ținutul Crișurilor, este posibil ca informațiile sale despre agricultorii întâlniți aici, care cultivau meiul și produceau ca băutură miedul, să se refere la populația romanică, probabil aceeași care, creștinată deja, intra în anul 535 sub jurisdicția episcopiei *Iustiniana Prima*, după cum menționează limpede *Novela XI* a împăratului Iustinian.

În secolul al VI-lea Procopius din Caesarea amintea indirect de existența romanicilor de la nordul Dunării de Jos, referindu-se la episodul falsului Chilbudios, ant de origine, dar care învățase aici foarte bine latinește[6].

În același timp, dacă nu puțin mai devreme, Pseudo-Caesarios din Nazianz menționează pe sclavini și fisioniți ca locuitori la nordul Dunării, cei din urmă, după comportament probabil creștini, fiind denumiți astfel după unul din numele vechi al Dunării (*Fison*), ceea ce pare să indice apartenența lor la populația romanică[7].

De asemenea, o valoroasă mărturie despre existența populației autohtone la nordul Dunării de Jos ne-a transmis, către sfârșitul secolului al VI-lea sau începutul celui următor, Mauricius în lucrarea sa *Arta militară*, unde vorbește despre „transfugii" romani de la nordul fluviului la sudul lui, folosiți drept călăuze de către armatele romane care acționau în zonă[8]. Același scriitor amintește de recoltele bogate de mei și de parâng și de numeroasele animale domestice pe care le aveau locuitorii nord-dunăreni[9].

Referindu-se la amplele acțiuni militare desfășurate la nordul Dunării de armatele bizantine către sfârșitul secolului al VI-lea, istoricul bizantin Teophanes Confessor (din secolul al VIII-lea), amintește cu prilejul unor lupte purtate probabil în nord-estul Munteniei (anul 593) de un „gepid creștin", care a arătat drumul trupelor imperiale[10], evident, putând fi vorba aici mai curând de un autohton care fusese confundat, deoarece în zonele menționate gepizii nu au locuit niciodată.

În legătură cu diferitele lupte duse de armatele imperiului în regiunile Dunării de Jos (adesea chiar în zonele de la nordul ei) sau cu prilejul diferitelor invazii ale populației

---

[1] Orosius, *Historia adversum paganos*, I, 2.
[2] Iordanes, *Getica*, 73–74.
[3] Isidor din Sevilla, *Etimologiae*, XIV, 4, 3.
[4] Geograful anonim din *Ravenna*, *Itineraria Romana*, I, 2, 11.
[5] Priscus Panites, *Ambasadele*, p. 131 de Boor.
[6] Procopius din Caesarea, *De bello Gothico*, VII, 14, 21, 31–36.
[7] Pseudo-Caesarios din Nazianz, I, 68–*PG* XXXVIII, col. 936; II, 110–*PG* XXXVIII, col. 985–986.
[8] Mauricius, *Arta militară*, XI, 4, 31.
[9] *Ibidem*, XI, 4, 5.
[10] Theophanes Confessor, *Chronografia*, anul 6085 (593), p. 270, 21–29 de Boor.

migratoare, în multe cazuri alături de numele unor grupuri militare năvălitoare (sclavini, anți, huni, kutriguri, bulgari, avari etc.), sunt amintite și altele cu denumirea de „alți barbari", sub care este foarte probabil să se ascundă și romanici, obligați să ia parte și ei la lupte.

Dacă informațiile izvoarelor scrise referitoare la perioada secolelor V–VII sunt, după cum s-a arătat, puține și în cele mai multe cazuri echivoce sau chiar eronate, în schimb evoluția societății autohtone din spațiul carpato-dunărean a putut fi mai bine cunoscută prin intermediul descoperirilor arheologice și numismatice.

Deși cercetările arheologice referitoare la secolele V–VII, întreprinse în ultimele cinci decenii, au investigat inegal regiunile extracarpatice de la est și de sud, s-a reușit totuși să se acumuleze un număr considerabil de informații, pe baza cărora a fost posibilă descoperirea unor noi aspecte de cultură materială și viață spirituală, precizarea unor importante elemente de ordin social-economic, structura internă a comunităților sătești locale, tradițiile dacice și romane, influențele romano-bizantine, natura, durata și consecințele relațiilor cu civilizația imperiului, în sfârșit, urmările contactelor dintre autohtoni și diferitele grupuri de migratori pătrunse temporar sau stabilite definitiv aici.

În contextul generalizării vieții rurale în întreg spațiul carpato-dunărean, centrul activității economice devine comunitatea rurală care, în noile condiții politice apărute ca urmare a desfășurării marilor migrații, își va reorganiza structura internă pe baze noi, care vor genera, la rândul lor, o serie de transformări importante în toate domeniile, prefigurând, încă din această vreme, unele elemente specifice evului mediu.

După cum au dovedit amplele cercetări arheologice, întreprinse în regiunile carpato-nistrene și în cele dintre Carpații Meridionali și Dunăre, unde s-au investigat numeroase așezări și necropole din perioada cuprinsă între mijlocul secolului al V-lea și începutul celui următor, obștea sătească romanică era o comunitate țărănească alcătuită dintr-un număr de circa 20–40 de gospodării, care varia ca întindere și cu populație de la o zonă geografică la alta, în funcție de o serie de cauze de ordin economic, climatic și, nu în ultimul rând, datorită unor anumite situații politice din zonă.

Fiecare comunitate avea un teritoriu bine delimitat, care alcătuia vatra propriu-zisă a satului, în arealul căreia erau grupate locuințele, anexele gospodărești și atelierele, în afara acestei vetre de sat aflându-se de obicei loturile agricole comune sau individuale, proprietățile colective (păduri, iazuri etc.). O anumită dispoziție a locuințelor în perimetrul vetrei satului de-a lungul unor ulițe și gruparea gospodăriilor în „cuiburi", pe criteriul „cetelor de neam", existența în unele cazuri a unor piețe centrale, gruparea atelierelor în anumite zone ale așezării, grupurile de morminte bine delimitate în cadrul necropolelor și altele vădesc o organizare temeinică, după cutume străvechi, dar și ca urmare a adaptării autohtonilor la noile condiții politice apărute ca o consecință a declanșării marilor migrații de populații dinspre răsăritul Europei.

Se considera că fiecare membru al obștii era un om liber, care în general poseda o proprietate funciară, care era ereditară, pământul neîmpărțindu-se periodic, ca în cazul altor popoare (germani, slavi). În cazul acestor comunități numai pământurile aparținând

întregului sat erau lucrate în comun de toți membrii. Din această muncă rezultau o serie de produse agricole, care constituiau rezervele colectivității pentru anii cu recolte compromise, precum și pentru alte nevoi ale satului, între care și o parte din tributul care trebuia plătit grupurilor de migratori care dominau temporar zona.

Organizarea teritorială a acestor sate autohtone după criterii bine stabilite, existența în fruntea lor a unui sfat al conducătorilor aleși dintre acei „bătrâni" și „buni", gruparea „cetelor de neam", o tot mai accentuată separare a unor meșteșugari (fierari în special), ca și existența proprietății funciare familiale, paralel cu aceea colectivă și altele conferă așezărilor romanice de la nordul Dunării de Jos trăsături proprii, originale, care le deosebesc clar de structura obștilor alogene, care păstrează încă numeroase elemente gentilice.

Concentrarea unui număr mai mare de sate autohtone în anumite subunități geografice bine delimitate, variate ca întindere și ca relief, în care se întâlnesc grupate aproximativ 15 până la 30 de comunități rurale, pare să nu fie întâmplătoare, ci să reflecte o anumită situație social-economică și politică. În principal, este vorba de o confederare a acestor sate, determinată nu numai de necesitățile stringente de a face mai bine față unor probleme de apărare, înlăturarea în comun a urmărilor unor mari calamități naturale (inundații, incendii) sau defrișări pentru obținerea loturilor agricole, construcții de poduri etc., ci și ca urmare a unei comunități etno-lingvistice și stadiu asemănător de dezvoltare social-economică, cultură și de viață spirituală, în principal creștină.

Este foarte posibil ca asemenea zone, cu o evidentă concentrare de sate autohtone, să reprezinte arealul unor „romanii populare", puternice și statornice nuclee demografice, lingvistice și de cultură romanică. Acestea s-au dezvoltat mereu, având un rol hotărâtor în amplul și complexul proces de asimilare a alogenilor stabiliți în spațiul carpato-dunărean. De altfel, existența unor asemenea zone cu deasă populație romanică în numeroase părți ale regiunilor extracarpatice, ca de exemplu cele identificate în bazinele mijlocii și inferioare ale râurilor Bâc, Răut, Suceava, Jijia, Bârlad, Moldova, Bistrița, Putna, Buzău, Prahova, Ialomița, Dâmbovița, Vedea și Teleormanului etc. arată limpede ponderea acestor elemente autohtone în arealul lor geografic considerabil.

După cum au dovedit numeroasele cercetări arheologice întreprinse în limitele teritoriale ale acestor „romanii", densitatea uneori foarte mare a așezărilor a fost și consecința unei anumite mobilități a satelor, nevoite să penduleze după un anumit număr de ani, în cadrul unor mici subunități geografice distincte (valea unui râu, depresiuni etc.), ca urmare a necesității schimbării periodice a loturilor arabile, care secătuiau cu vremea și trebuiau înlocuite. După un anumit timp, aceste comunități sătești se reîntorceau pe vechile lor vetre, folosind de obicei aceleași loturi arabile. Desigur, pe lângă necesitățile agricole au existat și alte cauze care au determinat numeroase sate să-și părăsească temporar sau definitiv vetrele, ca de exemplu, raidurile pustiitoare ale unor migratori și unele calamități naturale.

Prin numărul extrem de mare al satelor de agricultori, de crescători de animale și de meșteșugari atestat în spațiul carpato-dunărean, se dovedește concret o continuitate pe orizontală, datorată pendulărilor petrecute în cadrul microzonelor, dar și o continuitate

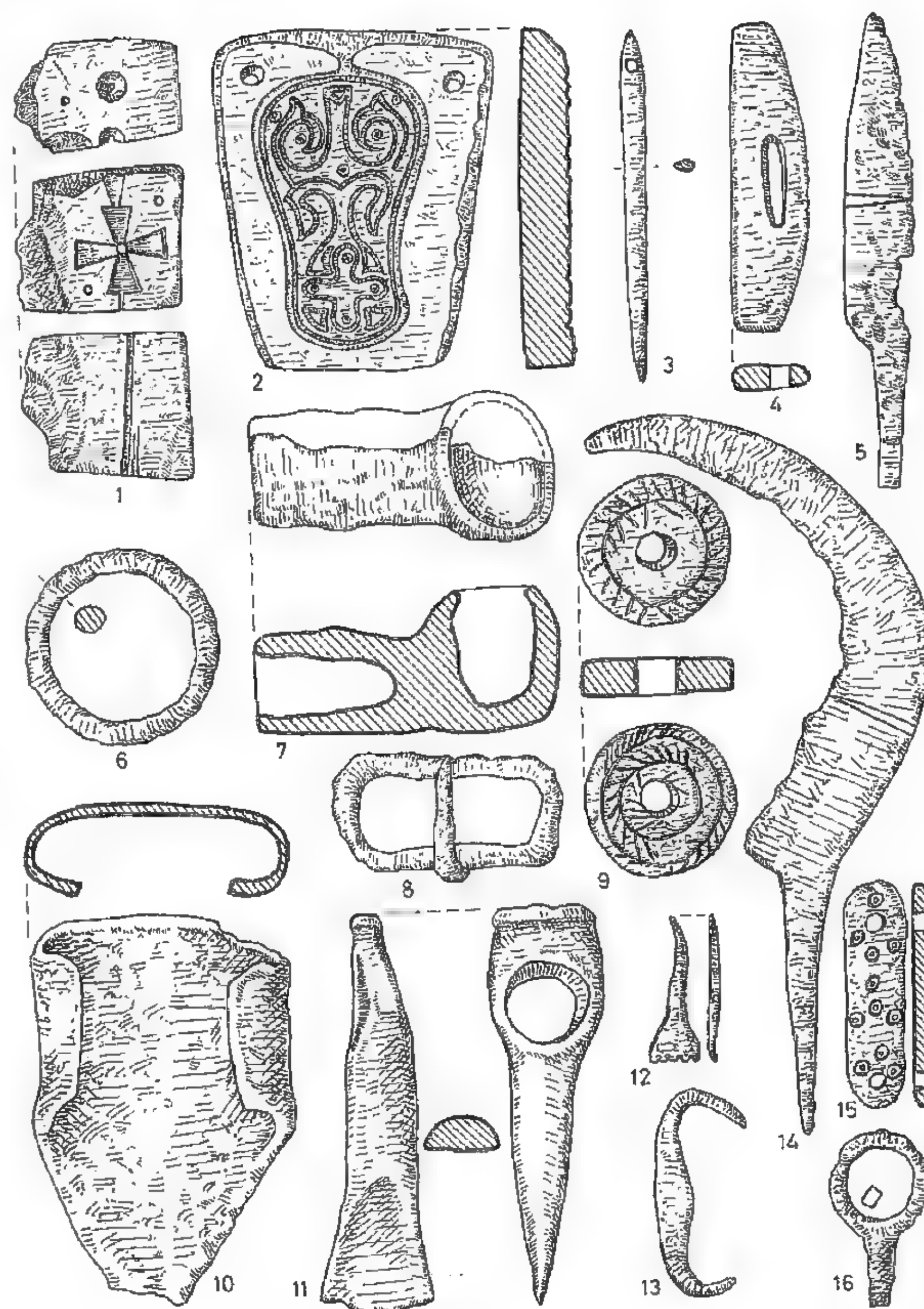

Fig. 98 Unelte și alte piese din cultura „Costișa-Botoșana-Hansca". 1, 5–7, 16 Botoșana–Suceava; 2 Traian–Bacău; 3–4, 8–9, 14–15 Davideni–Neamț; 10 Dodești–Vaslui; 11 Liteni–Suceava; 12 Izvoare Bahna–Neamț; 13 Arbore–Suceava.

autohtonă pe verticală în foarte multe cazuri, când comunitatea rurală revenea de mai multe ori pe aceeaşi vatră în decursul unei perioade de timp. Această continuitate pe verticală este ilustrată concret de succesiunea mai multor orizonturi culturale documentate în vatra aceluiaşi sat pe parcursul mai multor secole, ca în cazul aşezărilor de la Hansca (jud. Chişinău), Selişte (jud. Orhei), Codin (regiunea Cernăuţi), Botoşana (jud. Suceava), Davideni (jud. Neamţ), Dodeşti (jud. Vaslui), Şirna (jud. Prahova), Radovanu (jud. Călăraşi), Dulceanca (jud. Teleorman), Băleni (jud. Dâmboviţa) şi în multe alte locuri.

Prin structura şi poziţia lor în cadrul formelor de relief aşezările din perioada secolelor V–VII prezintă caracterul unor comunităţi umane stabile, în cadrul cărora, după cum s-a dovedit cu certitudine, locuitorii aveau ca ocupaţii principale agricultura, creşterea animalelor domestice şi meşteşugurile.

În general, satele erau răspândite în toate formele de relief ale spaţiului nord-dunărean, zonele cele mai des locuite fiind cele de podişuri şi de câmpie, în cea mai mare parte împădurite, care ofereau romanicilor condiţiile cele mai prielnice pentru practicarea principalelor lor ocupaţii. În zonele montane şi submontane mai înalte, ponderea locuirii autohtone este atestată în procente destul de mici, poate şi ca urmare a cercetărilor limitate întreprinse în aceste zone, precum şi a faptului că, în regiunile respective, datorită reliefului accidentat şi a existenţei deselor păduri de conifere, erau de obicei mai dificil de locuit.

Deşi nu s-au dezvelit în întregime prin intermediul cercetărilor arheologice decât puţine aşezări din această perioadă (Botoşana–Suceava, Hansca–Chişinău, Davideni–Neamţ, Raşcov–Hotin, Dulceanca–Teleorman, Budureasca–Prahova, Bratei–Sibiu) se poate totuşi reţine constatarea că asemenea sate erau de mărimi diferite, fiind alcătuite din circa 20–60 de locuinţe. În condiţiile extrem de precare ale epocii respective, existenţa unor mici cătune formate doar din câteva gospodării nu putea fi posibilă. Marea majoritate a aşezărilor erau situate pe pantele line din apropierea unor surse permanente de apă (râuri, lacuri, izvoare), pe promontorii sau pe podine mai mult sau mai puţin înalte, în toate cazurile existând în preajmă terenuri propice pentru practicarea agriculturii.

Până în prezent, aşezările din această vreme existente în regiunile extracarpatice nu s-au dovedit a fi fost fortificate. Unele excepţii, ca cele din aşezările de la Seliştea şi Pohorniceni-Petruha din jud. Orhei, unde a fost atestată existenţa unor şanţuri de apărare şi mici valuri de pământ ar putea fi luate în consideraţie numai în măsura în care observaţiile stratigrafice înregistrate acolo se vor dovedi corecte, permiţând datarea acestor amenajări în perioada menţionată.

După cum s-a mai amintit, în perimetrul vetrei satului locuinţele erau grupate în cuiburi de câte trei-patru şi chiar mai multe, alcătuind „cete de neam", fiind situate de-a lungul unor uliţe sau în jurul unei pieţe centrale, dispoziţia lor în cadrul obştei fiind determinată de criterii bine stabilite, cum ar fi ponderea economică a fiecărei familii, numărul membrilor săi şi, desigur, poziţia sa socială în ansamblul comunităţii respective.

Anexele gospodăreşti şi gropile de provizii se aflau dispuse lângă locuinţe, din acest motiv suprafaţa dintre case fiind în general destul de redusă. În spaţiul dintre case erau

construite uneori şi mici cuptoare din lut destinate coacerii pâinii şi chiar mici cuptoare meşteşugăreşti. În cele mai multe cazuri, însă, gropile de provizii (cu pereţii arşi, lutuiţi sau simpli) erau grupate în anumite zone marginale ale aşezării (ca la Botoşana–Suceava sau Hansca–Chişinău) vădind o organizare teritorială riguroasă, la fel ca şi dispoziţia atelierelor meşteşugăreşti, concentrate şi ele la marginea vetrei satului, constituind cartiere separate.

În ceea ce priveşte locuinţele, marea majoritate a acestora sunt construite sub formă de bordeie, mai mult sau mai puţin adâncite în pământ şi mai rar înjghebate la suprafaţa solului, sub forma unor colibe sau a unor simple amenajări pentru perioadele mai calde. S-a presupus că în unele cazuri ar fi existat şi locuinţe cu două încăperi ca la Budureasca (jud. Prahova) sau chiar cu etaj, ca aceea descoperită la Udeşti (jud. Suceava).

Locuinţa în formă de bordei, datorită solului şi a climei, a fost preferată, fără excepţie, în toate regiunile spaţiului de la nordul Dunării de Jos, în afară de zonele montane, unde, ca urmare a unor condiţii deosebite, s-au construit, mai ales din lemn şi piatră, case la suprafaţa solului. Bordeiele erau, de obicei, alcătuite dintr-o singură cameră de formă aproximativ dreptunghiulară sau pătrată, cu laturile măsurând 2, respectiv 4 m, locuinţa având doar în puţine cazuri o suprafaţă mai mare de 10–12 m^2. Adâncimea gropii unor asemenea locuinţe varia, în funcţie de structura solului, între 0,40–1,20 m. La suprafaţa nivelului de călcare se afla partea aeriană a pereţilor, care erau construiţi din loazbe de lemn, fiind sprijiniţi de stâlpi situaţi în colţurile gropii bordeiului. Pe aceşti stâlpi se sprijinea şi acoperişul, construit, de asemenea, din lemn, care avea două pante de scurgere sau numai una. În interiorul bordeielor, într-unul din colţuri, de regulă cel dinspre nord-est sau nord-vest şi situat în faţa intrării, se afla vatra de foc, construită simplu din lut sau un cuptor construit din pietre de râu ori gresii locale, prinse între ele cu pământ. În multe cazuri cuptorul construit din pietre era prevăzut cu o boltă deasupra vetrei de foc, precum şi, uneori, cu un horn pentru evacuarea fumului. Cuptoarele construite din pietre au apărut în regiunile de la nordul Dunării de Jos în cursul secolului al V-lea, generalizându-se în secolele următoare şi menţinându-se până în primele veacuri ale mileniului al II-lea. Acest tip de cuptor s-a impus datorită răcirii accentuate a climei, o astfel de instalaţie de foc având proprietatea de a menţine mai mult timp căldura în locuinţă. Ipoteza că un astfel de cuptor ar fi de origine slavă nu îşi are fundament, deoarece asemenea instalaţii de încălzit şi pregătit hrana se întâlnesc de timpuriu în numeroase zone ale Europei, care nu au avut nici o legătură cu slavii. De asemenea, în interiorul locuinţelor au fost descoperite şi cuptoare de lut construite într-un bloc de pământ cruţat la săparea bordeiului sau cuptoare (unul sau chiar două), cotlonite în peretele natural al casei. Multe dintre aceste instalaţii de foc folosite în mod obişnuit la pregătirea hranei şi la încălzit, dar uneori şi pentru anumite activităţi meşteşugăreşti (coptul unor vase lucrate cu mâna etc.) sunt de veche tradiţie daco-romană, fiind frecvent atestate arheologic în aşezările din perioada secolelor IV–VII. În general, asemenea instalaţii de foc nu au suferit modificări esenţiale de-a lungul secolelor în ceea ce priveşte forma, dimensiunile, sistemul de construcţie şi destinaţia lor. În legătură cu aceste instalaţii de foc s-a constatat că în

zonele de la sud de Carpați, în foarte multe așezări din secolele V–VII predomină cuptoarele construite din lut, de obicei cotlonite, în timp ce în regiunile de la est de Carpați situate mai spre nord este mai frecvent folosit cuptorul construit din pietre, atare preferință fiind de pus în legătură, așa cum s-a amintit, cu clima mai rece.

Pe lângă cuptoare sau vetre, în interiorul locuințelor adâncite au fost descoperite lavițe de lut din pământ cruțat și în destul de multe cazuri gropi mai mari sau mai mici, puțin adâncite, destinate depozitării jarului și a cenușei. În fața unor vetre sau cuptoare s-au construit adesea mici gardine din lut, cu scopul de a împiedica răspândirea focului în interior.

Alături de locuințele de tip bordei, care în această perioadă sunt majoritare în regiunile extracarpatice, în unele așezări se întâlnesc și locuințe de suprafață (ca la Suceava–Șipot, Hansca–jud. Chișinău, Dulceanca–jud. Teleorman etc.), construite simplu, sub formă de colibe, la care s-au folosit loazbe de lemn pentru schelet, împletituri de nuiele pentru pereți, crengi, lipitură de lut și brazde de pământ. În unele cazuri asemenea locuințe sunt prevăzute cu vetre simple din lut, necunoscându-se până în prezent vreo astfel de colibă în care să fi fost construit un cuptor din piatră, constatare ce ar putea sugera folosirea unei atare locuințe doar în anotimpurile calde.

În unele așezări, în spațiul dintre locuințe au fost uneori construite diferite anexe gospodărești, fie adâncite, fie la suprafața solului, destinate ca adăposturi pentru animalele domestice sau ca depozite de grâne sau diferite materiale. În general, astfel de anexe sunt de dimensiuni mici și nu sunt prevăzute cu instalații pentru foc.

De asemenea, în spațiul dintre locuințe, pe lângă anexele menționate au fost câteodată amenajate cuptoare simple din lut, cu sau fără boltă, folosite de obicei în perioadele mai calde, la diferite activități gospodărești, în primul rând pentru pregătitul hranei și pentru coptul pâinii, dar poate și pentru ars ceramica lucrată cu mâna.

În anumite zone ale așezărilor, de regulă grupate în adevărate cartiere, s-au descoperit diferite ateliere meșteșugărești pentru prelucrat fierul, pentru făurit unelte, obiecte vestimentare și de podoabă, pentru confecționarea ceramicii etc. În cadrul acestora, o deosebită importanță o prezintă atelierele pentru prelucrarea metalelor, în special a fierului, precum și pentru făurirea diferitelor unelte necesare practicării agriculturii sau a unor meșteșuguri. Fierul era obținut din minele de adâncime (de unde se exploatau pirite), fie mai ales din mineralizațiile de oxizi de fier, aflate ca sedimente în malurile râurilor, ale lacurilor sau în mlaștini, din așa-numitul „minereu de baltă". Procedeele tehnice de obținere a fierului erau, de la caz la caz, diferite, toate însă având o mai veche tradiție. S-au folosit în acest scop cuptoare speciale construite, ca cele descoperite la Botoșana (jud. Suceava), Șirna (jud. Prahova), Fizeș și Șoșdea (jud. Caraș-Severin) etc., la care se întrebuințau frecvent fondanți și curenți de aer pentru atingerea punctului de topire a minereului.

De asemenea, s-au folosit și cuptoare de alt tip, mai puțin complicate și cu rentabilitate mai scăzută, precum și procedeul reducerii „minereului de baltă" în oale de lut sau în așa-numitele „guri de lup".

Asemenea îndeletniciri sunt atestate în numeroase locuri din regiunile extracarpatice, ca de exemplu la Hansca, Botoșana, Davideni, Dodești, Șirna, Valea Budureasca, pe teritoriul actual al orașului București sau la Dulceanca, unde s-au descoperit adevărate centre meșteșugărești. Alături de atelierele pentru obținerea și prelucrarea fierului au fost descoperite și altele destinate producerii unor obiecte vestimentare, de podoabă și de cult, tiparele din piatră sau lut, creuzetele și lingurile pentru turnat metale, diferite unelte specializate, ca și o serie de produse aflate în diferite stadii de prelucrare. Acestea formează dovada răspândirii unor asemenea îndeletniciri meșteșugărești în multe din așezările aparținând secolelor V–VII: Siliștea–jud. Orhei, Hansca, Dodești, Davideni, orașul București etc. Multe din aceste descoperiri atestă și o susținută preocupare pentru producerea unor obiecte de uz creștin, îndeosebi mici cruciulițe pandantiv, după cum o dovedesc tiparele pentru turnat astfel de obiecte, descoperite, de exemplu, la Botoșana, Traian (jud. Bacău), Davideni, Răcoasa (jud. Vrancea), Izvorul Dulcea (jud. Buzău), București–Străulești sau Olteni (jud. Teleorman). În unele obiective au fost descoperite ateliere pentru prelucratul diferitelor obiecte din os, precum și ateliere pentru prelucrarea ceramicii, care foloseau roata olarului cu turație rapidă, precum și cuptoare speciale de ars oalele, prevăzute cu camere de foc și cu grătar perforat.

În ceea ce privește inventarul descoperit în interiorul locuințelor, al anexelor gospodărești sau în ateliere, precum și în stratul de cultură al așezărilor sunt de reținut, în primul rând, uneltele din fier destinate practicării agriculturii (brăzdare, seceri, coase, hârlețe, săpăligi, topoare, cosoare etc.), precum și altele folosite la diferite meșteșuguri, în special cel al prelucrării fierului (ciocane, nicovale, clești, dornuri, pile etc.), îndeletniciri proprii unei vieți sedentare, cu îndelungate și bogate tradiții locale. La aceste unelte din fier se adaugă multe altele, folosite în activitățile gospodărești cotidiene (cuțite, amnare, cârlige de pescuit sau agățat, ace, străpungătoare, cuie, scoabe etc.), precum și alte numeroase obiecte din os (străpungătoare, cutii de ace, răzuitoare de piei, lustruitoare etc.), lut (fusaiole, greutăți de la plasa de pescuit sau pentru războiul de țesut, tuburi pentru foalele de suflat etc.) și din piatră (tipare, râșnițe, greutăți, șlefuitoare), la care se adaugă, desigur, o gamă largă de produse lucrate din lemn, care însă nu s-au putut conserva decât în cazuri cu totul excepționale.

Toate aceste vestigii arată că, pe lângă activitățile agricole, de producere și de prelucrare a metalelor, îndeosebi a fierului, locuitorii din perioada secolelor V–VII prelucrau numeroase materii prime pentru unelte, confecționau obiecte vestimentare, de podoabă și de cult, țeseau și torceau, prelucrau pieile și activau în domeniul construcțiilor de locuințe.

Fără îndoială, una dintre principalele ocupații a fost agricultura, numeroasele unelte destinate practicării pe scară largă a acestei activități, instalațiile speciale pentru coptul sau uscatul cerealelor, gropile de provizii, precum și conservarea unor boabe de cereale constituie dovezi elocvente despre ponderea economică a acestei ocupații în cadrul fiecărei așezări și gospodării din perioada menționată.

O îndeletnicire aparte cu o importanță deosebită în cadrul fiecărei așezări autohtone din această perioadă a constituit-o producerea ceramicii. Vasele ceramice sunt lucrate

în proporții diferite, de la obiectiv la obiectiv sau de la regiune la regiune, fie cu roata, fie cu mâna. La olăria lucrată cu roata se folosea, de obicei, o pastă mai bună, având în compoziție nisip și uneori microprundișuri, bine frământată și bine arsă, oxidant sau inoxidant, suprafețele vaselor având un aspect zgrunțuros. Se mai întâlnește, deși în proporție mult mai mică, și ceramica lucrată din pastă fină, de culoare cenușie, negricioasă sau gălbui-roșcată. Ca și compoziția pastei, tipurile de vase sunt de tradiție mai veche, având strânse legături cu olăria culturii Sântana de Mureș. Formele vaselor sunt destul de variate, întâlnindu-se cu precădere oala-borcan cu buza bine răsfrântă, umerii conturați, corpul bombat și fundul îngust. Mai ales din a doua jumătate a secolului al V-lea fundul vaselor lucrate la roată începe să fie desprins de pe discul roții olarului cu sfoara, inelul caracteristic pentru tipurile specifice secolelor anterioare dispărând treptat. Oalele-borcan nu sunt prevăzute cu torți, decât în cazuri rare, atunci când nu sunt lucrate din pastă cu nisip și microprundișuri. În schimb, ele sunt frecvente la vasele lucrate din pastă fină. Alături de oala-borcan se întâlnesc diferite tipuri de castroane și de străchini, lucrate mai ales din pastă fină, care, către mijlocul secolului al VI-lea, au început să se rărească, dispărând cu timpul. În aceeași situație se află cănile, ulcioarele și capacele. În ceea ce privește ornamentele, marea majoritate a oalelor lucrate din pastă zgrunțuroasă sunt decorate cu benzi de linii paralele incizate, mai rar vălurite sau trase în spirală ori caneluri dispuse în partea superioară a vaselor, la unele exemplare acest decor acoperind chiar 2/3 din suprafață. Striuri orizontale, caneluri mai late sau mai înguste, fascicule de linii incizate paralele uneori și lustruite (la ceramica lucrată din pastă fină) se întâlnesc, până către mijlocul secolului al VI-lea, vreme după care încep să fie din ce în ce mai rar atestate, cu excepția pastei zgrunțuroase sau cimentoase, care se mai păstrează până la începutul secolului al VII-lea. Olăria lucrată din pastă cu nisip în compoziție, caracteristică mai ales celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea și începutului celui următor, este arsă incomplet, în zonele carpato-nistrene, prezentând o culoare brun-cenușie, spre deosebire de regiunea dintre Carpații Sudici și Dunăre, unde are de obicei culoarea brun-roșcată, uneori gălbuie. Este interesant de subliniat că, în timp ce în regiunile carpato-răsăritene olăria secolelor V–VII continuă în multe privințe ceramica secolelor IV–V, conservând nu numai unele forme și ornamente, ci și tehnica de lucru a pastei și a arderii, de regulă inoxidantă, ceramica din regiunile dintre Carpații Sudici și Dunăre evoluează vizibil sub directa influență a centrelor de olărie romano-bizantine, atelierele din orașele și cetățile de pe limesul dunărean (*Drobeta*, *Dierna*, *Sucidava*, *Oescus*, *Novae*, *Durostorum*, *Dinogetia*, *Noviodunum* etc.) având un rol important în difuzarea anumitor tipuri sau tehnici de olărie. Nu este exclus ca răspândirea ceramicii nisipoase lucrată la roată, arsă oxidant, să se datoreze și unor grupuri de romanici imigrați la nordul Dunării, ca urmare a dislocării lor, în repetate rânduri, de numeroasele invazii avaro-slave, mai ales în a doua jumătate a secolului al VI-lea.

Alături de olăria lucrată cu roata, populația autohtonă din regiunea extracarpatică a utilizat, pe scară destul de largă, ceramica modelată cu mâna. Această categorie de ceramică folosește o pastă care are ca degresant cioburi pisate, nisip sau uneori microprundișuri.

Din acest motiv, pasta este de calitate inferioară și a suferit deformări în timpul arderii. În general, arderea acestei categorii este incompletă și neuniformă, culoarea vaselor fiind predominant brun-roșcată sau brun-cenușie. Spre deosebire de vasele lucrate cu roata, din pastă superioară și arse în cuptoare speciale, prevăzute cu camere de ardere și cu grătar perforat, olăria modelată cu mâna a fost, de obicei, arsă în cuptoarele gospodărești aflate în interiorul locuințelor sau amenajate în spațiul liber dintre ele. Tipurile de vase lucrate cu mâna sunt destul de puțin numeroase. Ca și în cazul olăriei făcută cu roata, forma cea mai frecventă este oala-borcan, cu buza mai mult sau mai puțin răsfrântă, umerii bombați sau ușor aplatizați, gâtul scurt și fundul de obicei îngust și îngroșat, în unele cazuri cu marginea evazată. Ornamentele incizate sunt și ele destul de rare, întâlnindu-se liniile orizontale sau vălurite, simple sau în benzi, șiruri de împunsături, brâuri în relief, alveole sau crestături pe buză, foarte rar butoni aplatizați, toate dispuse de regulă pe umărul sau în jumătatea superioară a vaselor. Nici un exemplar de oală-borcan nu este prevăzut cu toartă. În categoria ceramicii modelată cu mâna se întâlnesc și unele exemplare dintr-o pastă mai bună, cu nisip în compoziție, care în multe cazuri par să imite formele oalelor lucrate la roată. Pe lângă oalele-borcan, s-au lucrat cu mâna tigăi (tipsii) cu marginea scundă, folosite la coptul pâinii (țest) sau drept capace la oalele pentru fiert, precum și căni mici fără toartă, castroane tronconice sau vase miniaturale. Trebuie subliniată constatarea că ceramica lucrată cu mâna conservă, în mare măsură, tehnica de producere, compoziția pastei, formele și ornamentele produselor ceramice de același gen datând din secolele IV–V, analiza atentă a acestor produse putându-le departaja de ceramica vehiculată aici de unii migratori. Părerile unor arheologi de peste hotare că ceramica lucrată cu mâna din perioada secolelor V–VII ar aparține în totalitate slavilor sunt lipsite de suport științific. Asemenea categorie ceramică, apropiată sau identică în ceea ce privește tehnica de lucru, formele și ornamentele se întâlnește frecvent și în alte zone ale Europei Vestice sau Centrale (chiar și în foste provincii ale Imperiului roman), unde slavii nu au pătruns niciodată.

Pe lângă uneltele de lut, de os sau de piatră, ceramica lucrată cu roata sau cu mâna, numeroase și variate obiecte vestimentare de podoabă și de cult lucrate de către meșterii locali, în regiunile extracarpatice cercetările arheologice au scos la iveală o serie de importuri provenite din Bizanț. În această categorie se înscriu în primul rând amforele, descoperite pretutindeni în spațiul carpato-dunărean, la care se adaugă unele vase de metal, de sticlă sau de lut. De asemenea, în așezări s-au descoperit frecvent o serie de obiecte vestimentare și de podoabă, dintre care cele mai numeroase sunt fibulele din bronz romano-bizantine, turnate sau lucrate manual, unele tipuri de fibule „digitate", mai ales cele cu placa piciorului în formă de liră, de tip „Vețel-Coșoveni", cataramele de tip „Siracuza", „Sucidava", „Histria" sau „Papa", precum și cele cu placă cruciformă, cerceii cu pandantiv stelat sau în formă de ciorchine, aplice ornamentate, brățări cu capetele îngroșate sau plate, inele, toate lucrate din bronz, din argint și uneori chiar din aur, mărgele din sticlă sau din caolin, cruciulițe din bronz sau argint, medalioane de diferite forme din argint, bronz, plumb etc.

Fig. 99 Opaiț creștin de bronz descoperit în împrejurimile orașului Dej.

În cadrul multiplelor relații dintre autohtonii de la nordul Dunării de Jos și lumea bizantină, o deosebită importanță prezintă circulația monetară. În ultimele decenii, prin intermediul săpăturilor arheologice sau întâmplător, s-au scos la iveală un număr relativ mare de piese monetare, din bronz sau din argint, unele fără valoare intrinsecă, găsite izolat sau grupate în mici tezaure, care în total depășesc câteva sute de exemplare. Multe din monedele bizantine au fost descoperite în așezări, constituind bune criterii de cronologie relativă, alături de alte piese din metal provenite din imperiu. Trebuie arătat că în perioada celei de-a doua jumătăți a secolului al V-lea și până către începutul celui următor, descoperirile monetare din regiunile extracarpatice sunt destul de rare, situație care ilustrează o anumită diminuare a relațiilor economice dintre zonele de la nordul și de la sudul Dunării. Creșterea circulației monetare bizantine în regiunile extracarpatice devine vizibilă cu începere din primul sfert al secolului al VI-lea, pentru ca în perioadele următoare să se intensifice, în special sub domnia lui Iustinian I. Acceptarea de către populația romanică la nordul Dunării de Jos a monedei mărunte emisă de Imperiu a fost consecința mai multor factori, dintre care tradiția îndelungată a autohtonilor în utilizarea monedei, existența unor multiple și permanente legături comerciale ale acestora cu centrele de producție din Bizanț și, nu în ultimul rând, comunitatea etno-lingvistică cu romanitatea sud-dunăreană pot fi considerați ca fiind cei mai importanți. Tot atât de interesante sunt și cele câteva tezaure monetare datând din diferite decenii ale secolului al VI-lea, descoperite în regiunile extracarpatice, ca cele de la Hotin (raionul Hotin), Trebiscăuți (jud. Edineț), Cudalbi și Movileni (jud. Galați), Horgești (jud. Bacău) sau Gropeni (jud. Brăila). Acestea, deși reduse ca număr de piese, arată, pe de o parte, posibilitățile unor membri ai comunităților sătești nord-dunărene de a acumula monede din imperiu, iar pe de alta, faptul că acestea au fost îngropate, din cauza unor evenimente militare, cum au fost anumite invazii slave sau luptele purtate de imperiu contra migratorilor în zona respectivă.

În ansamblul cunoașterii evoluției societății din regiunile extracarptice din perioada secolelor V–VII, o importanță aparte o prezintă necropolele sau mormintele izolate, prin intermediul cărora au putut fi relativ cercetate ritul și ritualul de înmormântare. În

comparație, însă, cu numărul așezărilor din perioada menționată, investigată prin ample săpături arheologice, cel al descoperirilor funerare este considerabil mai mic. De aceea, concluziile care pot fi formulate în stadiul actual al cercetărilor — pornind de la analiza ritului și a ritualurilor atestate, dar și a altor aspecte oferite de structura necropolelor sau caracteristicile unor morminte izolate — sunt destul de limitate, iar în unele cazuri chiar incomplete.

Cercetările arheologice sau descoperirile întâmplătoare din ultimele decenii au atestat în aceste regiuni existența câtorva necropole de înhumație, constituite doar din puține morminte (unele doar din trei-patru), care în realitate este posibil să fi fost mult mai mari, deoarece nu au beneficiat de o cercetare integrală. Între acestea, sunt de reținut necropolele de la Râureni (jud. Vâlcea), Ceptura și Valul Săpat (jud. Prahova), Pruneni (jud. Buzău), Secuieni și Săbăoani (jud. Neamț). La acestea se adaugă mormintele izolate, precum cele de la Siliștea (jud. Chișinău), Rașcov (jud. Hotin), Dănceni (jud. Chișinău), Moldoveni (jud. Neamț), Dănești (jud. Vaslui) sau Coroteni (jud. Vrancea), care ar putea să facă parte și ele din necropole. Orientarea mormintelor vest-est, poziția scheletelor în groapă, întinse pe spate cu mâinile pe piept sau de-a lungul corpului, urmele unor sicrie sau al unui giulgiu, delimitarea gropilor cu pietre de râu, lipsa ofrandelor alimentare și, în general, a inventarului, cu excepția unor piese vestimentare sau de podoabă, care le și asigură datarea, pledează pentru atribuirea lor unor localnici creștini din secolele V–VI. Desigur, numărul acestor morminte trebuie să fi fost mult mai mare în cadrul comunităților sătești existente în zonele amintite dar, în același timp, nu putem exclude posibilitatea ca o parte a satelor autohtone să fi folosit încă ritualul păgân al incinerării, în unele zone chiar cu o frecvență mai mare. Această ipoteză pare să fie confirmată de cele câteva necropole de incinerație sau chiar de unele morminte izolate folosind același rit, atestate în mai multe locuri din regiunile extracarpatice, morminte care prezintă caracteristici ce nu au nimic de-a face cu cele documentate în cazul complexelor funerare atribuite slavilor sau altor migratori. În această categorie poate fi inclusă necropola de la Lozna-Străteni (jud. Botoșani), din care s-au descoperit 24 de morminte, în care oasele incinerate în amestec cu cenușă și cărbuni, uneori cu resturi de urne sparte ritual, erau depuse în gropi simple acoperite cu pământ. Câte unu–două sau mai multe morminte (unele făcând probabil parte tot din necropole), în care oasele incinerate erau depuse în gropi simple sau în urne de lut, folosind ritualuri mai vechi apropiate de manifestările religioase cunoscute la geto-daci, sunt cunoscute la Siliște (jud. Chișinău), Hansca (jud. Chișinău), Dănceni (jud. Chișinău), Cândești (jud. Vrancea), precum și cele de la Balta Verde și Ostrovu Mare (jud. Mehedinți), acestea două din urmă socotite slave, în ciuda faptului că ceramica de acolo este lucrată la roată, iar ritualurile folosite nu sunt specifice înmormântărilor slave.

Chiar și în cadrul marii necropole de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău), atribuită în mod frecvent slavilor, unele morminte de incinerație sunt introduse în urne lucrate la roată, de evidentă factură autohtonă sau în gropi alungite, câteva având ca inventar piese bizantine sau de producție locală romanică (filacteriu, fibule, catarame etc.), însoțite de

ritualuri care nu pot fi puse pe seama slavilor. Mormintele izolate sau grupate câte două-trei, menționate mai sus, care fac probabil și ele parte din necropole mai întinse, au putut aparține, prin trăsăturile lor aparte, unor elemente etnice autohtone, care mai rămăseseră conservatoare din punct de vedere religios în perioada secolelor VI–VII. O atare situație ar putea sublinia constatarea că, în pofida generalizării creștinismului la nordul Dunării de Jos în epoca respectivă, în cadrul unor comunități sătești se perpetuau încă practicile păgâne de înmormântare, de sorginte mai veche, geto-dacică.

Caracteristicile așezărilor și ale necropolelor, ale anexelor gospodărești și, în general, ale structurii interne a satelor din secolele V–VII, elementele de rit și de ritual specifice complexelor funerare din epoca menționată, conținutul culturii materiale și elementele numeroase de viață spirituală creștină, atestate în număr considerabil și în toate formele de relief ale teritoriului carpato-dunărean, la care se adaugă prezența diverselor importuri din imperiu și intensa circulație monetară bizantină, scot cu pregnanță în evidență trăsăturile locale și romanice ale civilizației din spațiul geografic amintit.

Caracterul predominant romanic al civilizației locale din zonele extracarpatice în secolele V–VII este, neîndoielnic, consecința directă a largului și complexului proces de romanizare, care a cuprins treptat, dar ireversibil, întreg teritoriul locuit altădată de geto-daci. La aceasta au contribuit o serie de factori care, în final, au avut același rezultat ca și în restul teritoriului vechii Dacii. Deși, cu unele excepții, regiunile carpato-nistrene și cele dintre Carpații Meridionali și Dunăre nu au făcut efectiv parte din Imperiul roman în timpul existenței provinciei romane Dacia, totuși vecinătatea geografică nemijlocită a statului romano-bizantin, menținerea la nordul Dunării a unor orașe, cetăți sau capete de pod, cu însemnate rosturi strategice militare, dar și economice și culturale, ocuparea temporară în vremea lui Constantin cel Mare și apoi în vremea lui Iustinian a unor importante zone la nord de fluviu, ca și prestigiul politic al Bizanțului, evidențiat de multiplele și constantele legături cu acesta, au fost factorii hotărâtori care au menținut și amplificat, în secolele IV–VI, procesul romanizării dacilor liberi din regiunile menționate. În plus, la desăvârșirea acestui proces a contribuit în mare măsură și acceptarea de timpuriu a creștinismului aici, apoi generalizarea acestuia. Acest fenomen, în contextul formării unei largi baze economice și culturale de sorginte provincial romană și implantarea în zonele amintite a unei spiritualități superioare și a unei mentalități proprii modului de viață roman, au putut să definitiveze trăsăturile esențiale ale civilizației nord-dunărene.

Prin intermediul unui număr considerabil de vestigii scoase la iveală de ample cercetări arheologice, s-a putut face dovada existenței în regiunile extracarpatice, ca și în restul teritoriului daco-roman, a unei dense și statornice populații de agricultori, crescători de animale domestice și iscusiți meșteșugari. În felul acesta s-au precizat, pe cale arheologică, unele aspecte regionale de civilizație autohtone, specifice perioadei secolelor V–VII, ca cele de tip *Costișa-Botoșana-Hansca*, atestate în regiunile carpato-nistrene sau de tip *Ipotești-Cândești-Ciurel*, răspândite în teritoriile dintre Carpații Meridionali și Dunăre. Contemporane și identice ca origine și evoluție cu aspectul de civilizație de tip *Bratei-Țaga-Biharea*, specific zonelor aparținând fostei provincii romane Dacia sau

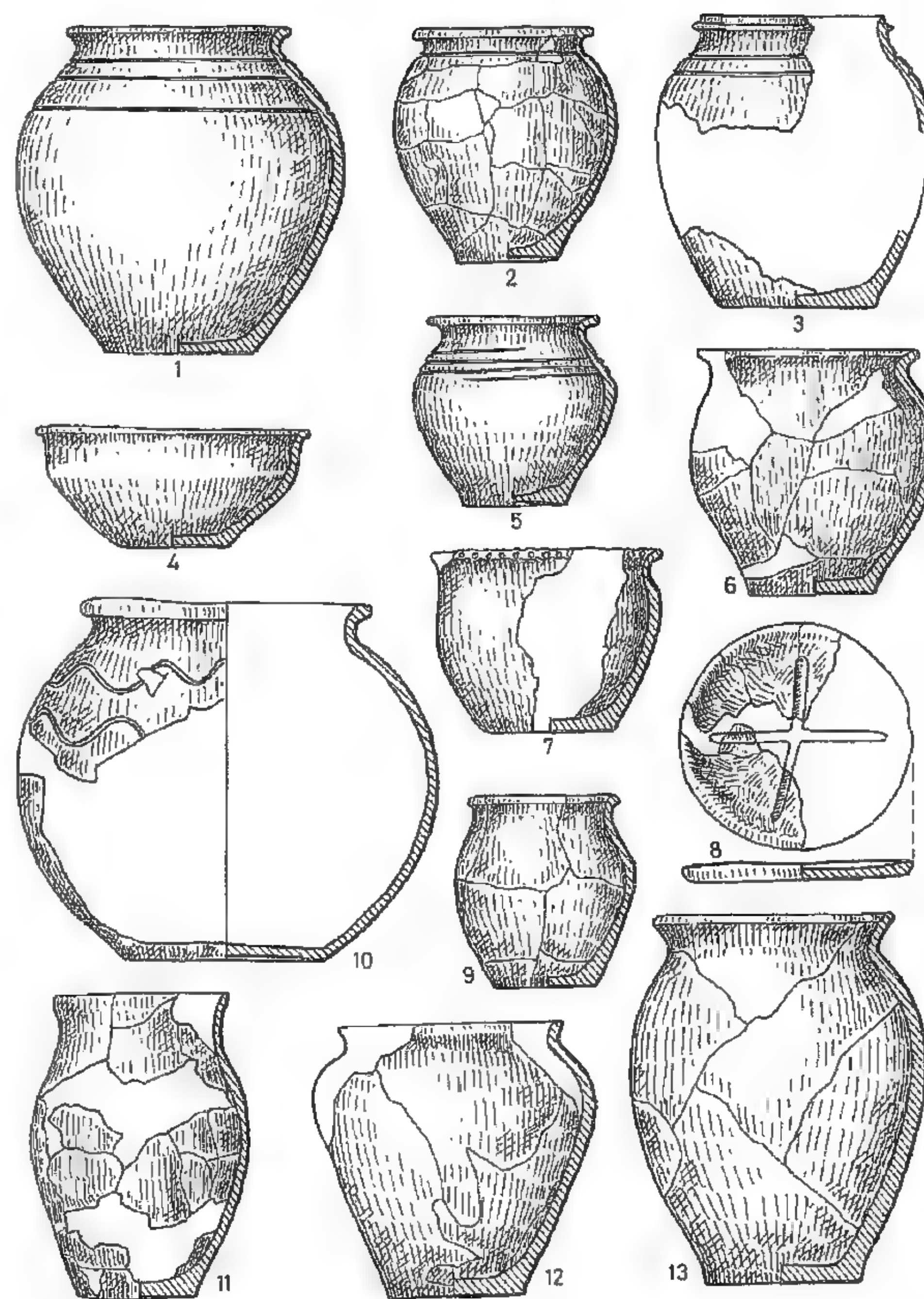

Fig. 100 a Ceramică lucrată la roată (1–6, 9–10) și cu mâna (7–8, 11–13) de tip „Costișa-Botoșana-Hansca" din secolele V–VII. 1 Costișa–Neamț; 2, 4 Nichiteni–Botoșani; 3, 7 Botoșana–Suceava; 5 Cârniceni–Iași; 6 Dodești–Vaslui; 8, 10 Hansca–Ialoveni; 9 Ștefan cel Mare–Bacău; 11–12 Davideni–Neamț; 13 Dănceni–Strășeni.

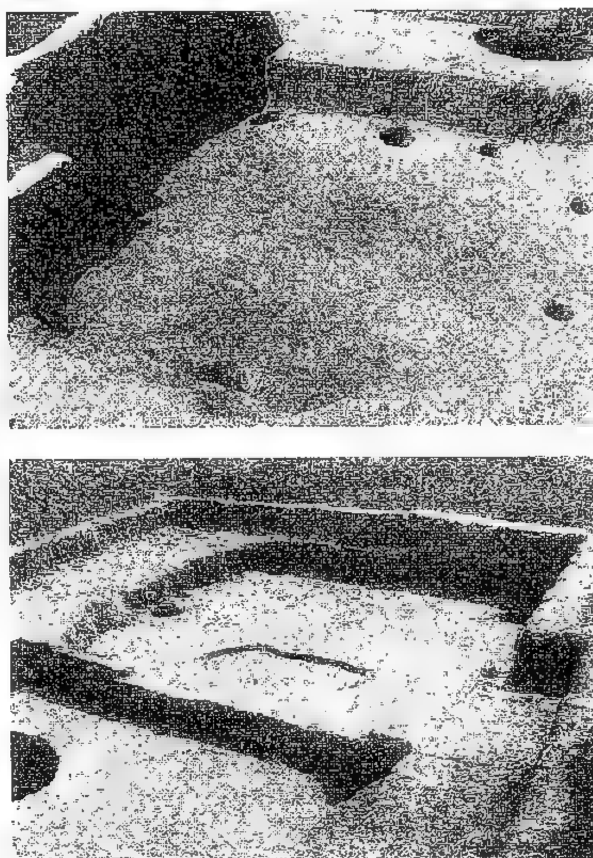

Fig. 100 b Biharea (jud. Bihor). Două locuințe din secolele V–VI.

regiunilor dacilor liberi din vest și nord-vest, culturile amintite acoperă cu ariile lor de difuziune întreg teritoriul locuit altă dată de geto-daci, intrat direct sau indirect sub administrația sau influența romană.

Prin trăsăturile comune ale tipului de așezări, locuințe și anexe gospodărești, a ritului și a ritualurilor religioase, prin inventarul specific și prin aceeași pondere a elementelor creștine sau a importurilor din imperiu, aceste aspecte fac incontestabil dovada unei evidente *unități* de cultură materială și de viață spirituală. Aceasta nu se putea realiza decât ca o consecință a aceleiași dezvoltări social-economice, pretutindeni în zonele de la nordul Dunării de Jos, a existenței acelorași elemente etno-lingvistice și, desigur, a acelorași directe, multiple și permanente legături cu civilizația romano-bizantină.

În ceea ce privește cultura de tip *Costișa-Botoșana-Hansca*, prin cercetările întreprinse în numeroase obiective care îi aparțin, au putut fi precizate în evoluția sa trei etape principale: prima limitată între mijlocul secolului al V-lea și până către mijlocul celui

următor, a doua corespunzătoare celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea și etapa finală, care poate fi plasată la sfârșitul veacului al VI-lea și prima jumătate a secolului al VII-lea. Născută ca urmare a dezvoltării fazei târzii a culturii *Sântana de Mureș* din zonele de la răsărit de Carpați, cultura *Costișa-Botoșana-Hansca* se caracterizează, printre altele, prin conservarea unor elemente ceramice specifice, lucrate cu roata, în care specia zgrunțuroasă brun-cenușie sau negricioasă este predominantă (întâlnindu-se prioritar oala-borcan, castroanele și vase de provizii), ca și prin folosirea în proporție însemnată a unor forme ceramice de tranziție mai veche, lucrate cu mâna, în care tipurile de oală-borcan, castronul și tipsia sunt cel mai frecvent întâlnite.

Faza timpurie a acestei culturi (secolele V–VI) este relativ bine ilustrată de descoperirile de la Costișa III și Davideni I (jud. Neamț), Rașcov I (raion Hotin), Codân I (reg. Cernăuți), Hansca I (jud. Chișinău), Botoșana I (jud. Suceava) sau Bacău–Curtea Domnească, în cadrul cărora ceramica lucrată la roată de tradiție Sântana de Mureș, târzie, este încă majoritară. Specifice sunt locuințele adâncite, prevăzute îndeosebi cu cuptoare construite din piatră. Fibulele din bronz sau fier cu picior înfășurat de tradiție provincial romană tardivă, anumite tipuri de catarame și cercei au contribuit la precizarea limitelor cronologice menționate. Faza a doua din evoluția acestei culturi este mult mai bine reprezentată, deoarece se cunosc obiective mai numeroase și elemente de datare mai clare. Dintre obiectivele aparținând acestei faze, cele mai reprezentative sunt cele investigate arheologic la Rașcov II–III (raion Hotin), Codân II, Hansca, Seliște (jud. Orhei), Dănceni (jud. Chișinău), Suceava–Șipot, Botoșana II și Budeni (jud. Suceava), Davideni II, Ștefan cel Mare (jud. Bacău), Coroteni și Palanca (jud. Vrancea). În cadrul obiectivelor din această vreme se constată o sporire vizibilă a ceramicii modelate cu mâna, în detrimentul celei făcută la roată, al cărei procentaj scade simțitor pe măsură ce ne apropiem de sfârșitul secolului al VI-lea. În pofida unor numeroase importuri din imperiu (fibule romano-bizantine și „digitate", cercei, brățări, vase, amfore etc.), a circulației monedelor bizantine și a înmulțirii obiectelor sau a elementelor creștine, spre ultimul sfert al veacului al VI-lea sporesc considerabil vestigiile de factură slavă. Această a doua fază a culturii *Costișa-Botoșana-Hansca*, datorită prezenței unor numeroase elemente bizantine (fibule, monede etc.) a putut fi bine datată, evidențiindu-se doar puține modificări, în ceea ce privește tipul și sistemul de construcție al locuințelor sau ponderea ocupațiilor principale ale locuitorilor. Unele incendii ale locuințelor, durata scurtă a unor așezări, arată că stabilirea în masă a slavilor în mediul autohton de aici a perturbat pentru un timp stabilitatea comunităților sătești autohtone. În sfârșit, ultima fază a culturii menționate a putut fi relativ precizată prin intermediul descoperirilor din așezările — amplu cercetate prin săpături arheologice — de la Suceava–Șipot (ultimul nivel) și Suceava–Curtea Domnească, Iași–Crucea lui Ferenț, Dodești (jud. Vaslui) și Izvoare Bahna (jud. Neamț). În aceste obiective, ceramica lucrată cu mâna devine predominantă, iar în unele cazuri chiar cea special produsă cu roata este complet absentă. Numărul uneltelor importate scade vizibil, se produc modificări în structura bordeielor, apar sporadic locuințe de suprafață, construcția instalațiilor de foc este simplificată, iar procentul ceramicii lucrate

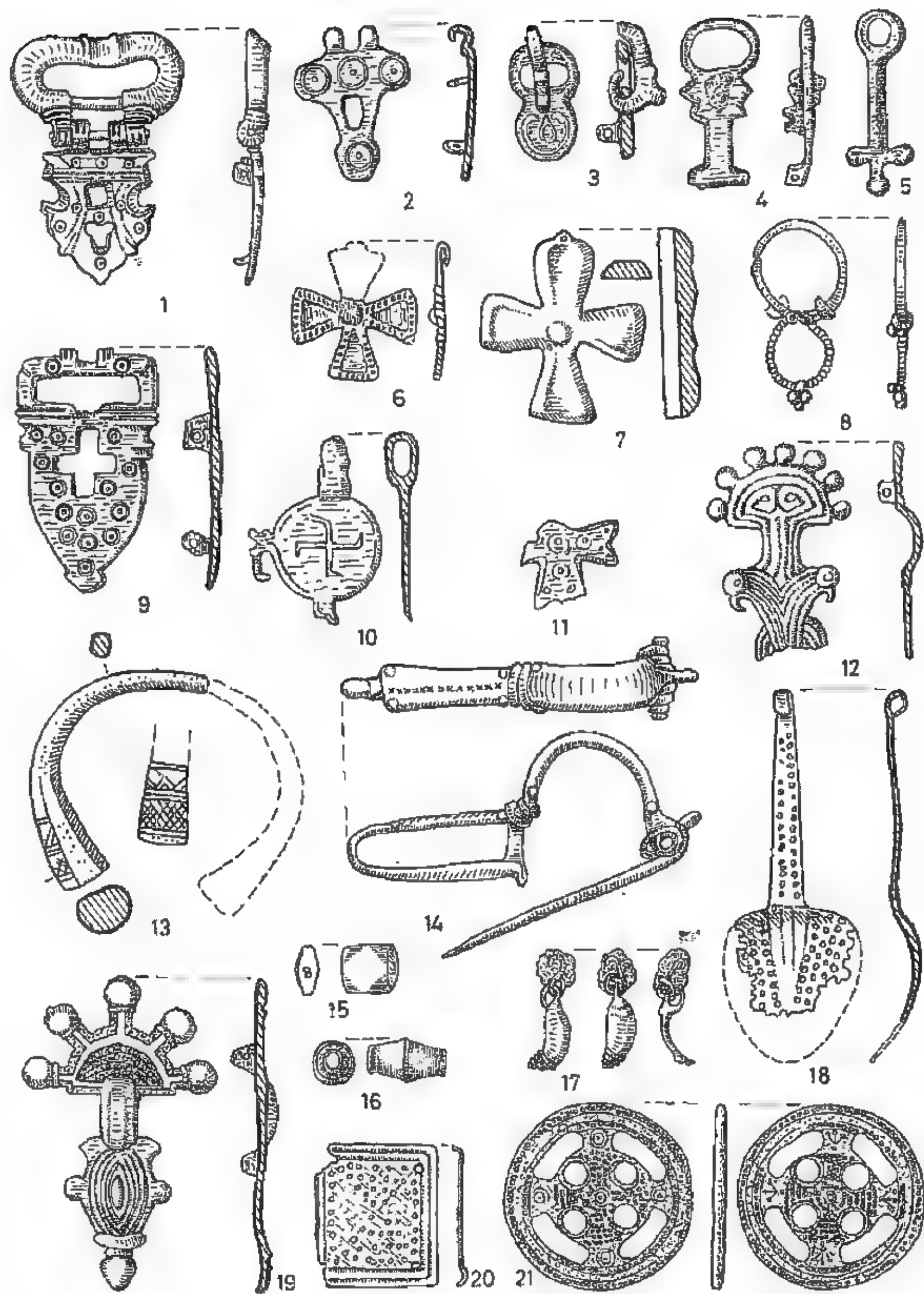

Fig. 101 Obiecte vestimentare, de podoabă și cult din aria culturii „Costișa-Botoșana-Hansca". 1 Săbăoani Neamț; 2 Dodești–Vaslui; 3, 15, 20 Botoșana–Suceava; 4, 10–11, 13 Rașcov–Hotin; 5 Cândești–Vrancea; 6, 18 Davideni–Neamț; 7 Ruginoasa–Iași; 8 Copăcești–Vrancea; 9 Borniș–Neamț; 12 Horga–Vaslui; 14 Moldoveni–Bacău; 16, 17 Suceava–Șipot; 19 Iași–Crucea lui Ferenț; 21 Rateșu Cuzci–Vaslui.

cu mâna, de factură slavă crește. Aceste constatări arată o anumită decădere culturală, care este posibil consecința prezenței temporare, dar masive aici, a slavilor, la sfârșitul secolului al VI-lea și în primul deceniu al secolului al VII-lea, înainte de deplasarea lor în masă la sudul Dunării.

Unele etape distincte pot fi precizate, în linii generale, în aceleași limite și în evoluția culturii *Ipotești-Cândești-Ciurel.* Prima dintre acestea poate fi, de asemenea, încadrată între mijlocul secolului al V-lea și aproximativ mijlocul secolului al VI-lea, fiind bine ilustrată de descoperirile de la Ipotești și Gropșani (jud. Olt), Locusteni (jud. Dolj), Budureasca și Târgșor (jud. Pahova): orizonturile din secolele V–VI și, probabil, cele din așezările Dămăroaia și Tei de pe teritoriul actual al orașului București. În această perioadă ceramica lucrată la roată din pastă nisipoasă brun-roșcată sau brun-gălbuie apare peste tot majoritară, iar în unele obiective specia lucrată cu mâna lipsește cu totul. Ceramica lucrată cu roata se dovedește a fi continuatoare directă a aspectului anterior de tip Cireșanu și chiar influențată de olăria provincială romano-bizantină. Se întâlnesc cu precădere formele de oale-borcan fără toartă, castroane și uneori căni și capace. O serie de fibule de tip romano-bizantin, cercei și catarame bizantine din cadrul unor complexe asigură datarea propusă.

Faza a doua, corespunzătoare celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea, este mult mai bine ilustrată de descoperirile din numeroase obiective, unele amplu cercetate, ca cele de la Dulceanca I–II (jud. Teleorman), Budureasca și Șirna (nivelurile corespunzătoare), Militari, Străulești, Cățelu Nou și str. Soldat Ghivan de pe teritoriul actual al orașului București, Băleni (jud. Dâmbovița) și altele. În această vreme, ceramica lucrată cu roata este folosită în procentaj destul de mare, în cadrul său întâlnindu-se în continuare oala-borcan, castronul, cana și capacul ca forme de vase mai frecvent întrebuințate. Alături de olăria făcută cu roata, este semnalată în proporții variate de la așezare la așezare ceramica lucrată cu mâna, prezentând numeroase tradiții locale geto-dacice. În cadrul ei se întâlnește prioritar oala-borcan și, în număr mai redus, castronul, cănile și tigăițele (tipsiile) cu marginile scunde, toate lucrate din pastă cu cioburi pisate. Se întâlnesc și exemplare lucrate din aceeași pastă, care imită unele forme și ornamente ale ceramicii lucrate la roată. Uneltele se prezintă destul de diversificate, cele mai multe fiind destinate practicării agriculturii și a meșteșugurilor. În numeroase complexe sunt atestate diferite importuri din imperiu, obiecte de cult creștine și monede de bronz bizantine. Pe lângă acestea, în așezările situate mai ales în zonele răsăritene ale Câmpiei Munteniei apar tot mai multe produse de olărie lucrate cu mâna, de factură slavă sau nomadă, către sfârșitul secolului al VI-lea, înregistrându-se în unele obiective un procentaj de circa 30–40% de asemenea ceramică alogenă.

Ultima etapă din evoluția culturii de tip *Ipotești-Cândești-Ciurel* se plasează aproximativ între sfârșitul secolului al VI-lea și primele decenii ale celui următor, eventual cu prelungiri până către mijlocul lui. Acestei perioade îi corespund descoperirile de la București–Ciurel, Dulceanca III–IV, Șirna (nivelul corespunzător), Radovanu (jud. Călărași) și altele, în cadrul cărora ceramica lucrată cu mâna, de factură autohtonă (dar și slavă) sporește vizibil

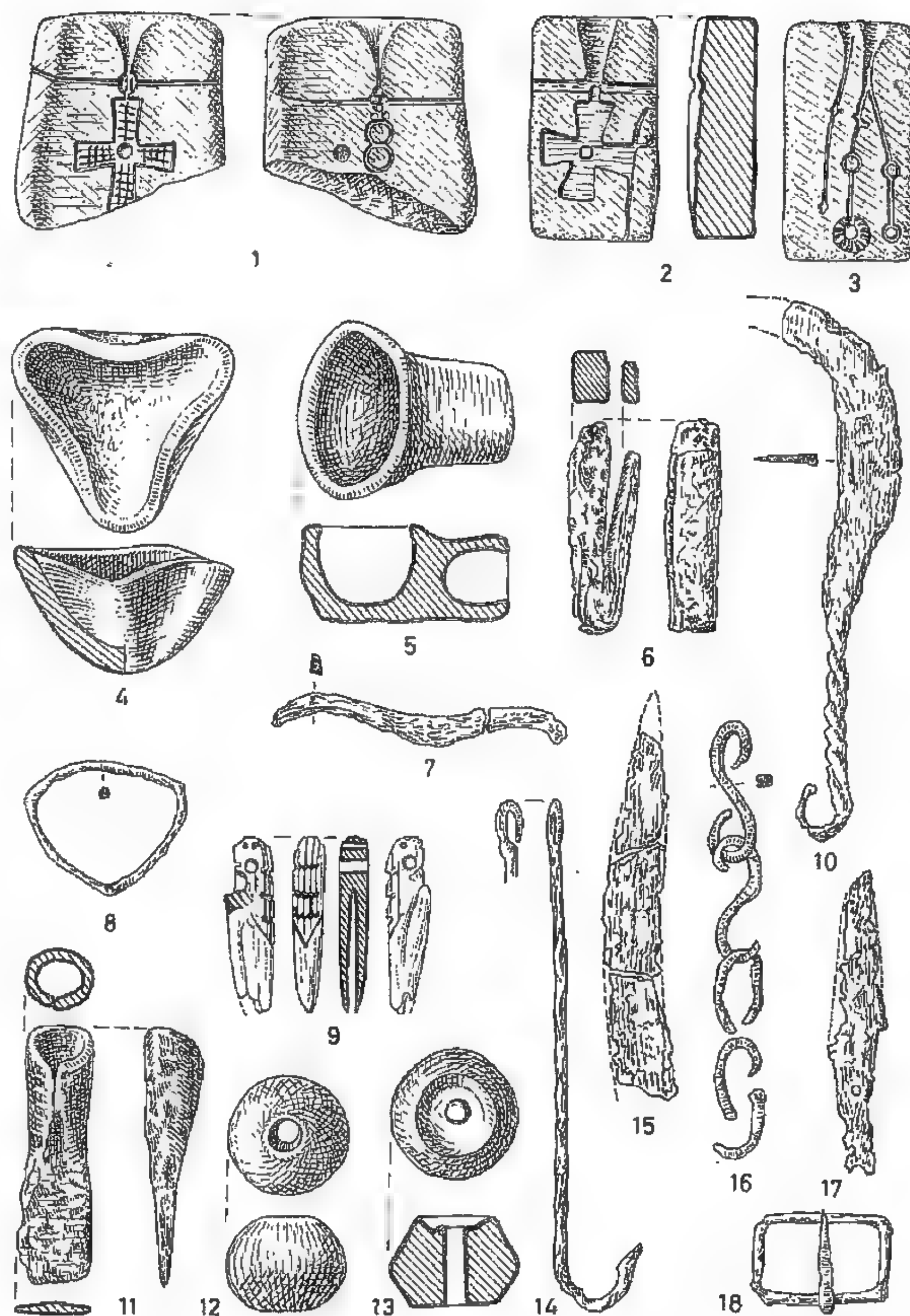

Fig. 102 Piese din cultura „Ipotești-Cândești-Ciurel". 1 Olteni–Teleorman; 2 București–Străulești; 3, 5, 7–10, 12–13, 16–18 București, str. Soldat Ghivan; 4 București–Băneasa; 6, 11 București–Militari; 14–15 București–Ciurel.

în dauna celei făcute la roată. Numărul uneltelor se diminuează, ca și al importurilor, circulația monedelor bizantine scade. În această etapă trebuie pus și începutul constituirii marii necropole de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău). Se constată acum unele modificări în conținutul culturii materiale, făcându-se simțită o tot mai evidentă tendință spre simplificarea formelor ceramice, dispariția roții rapide, folosirea doar a celei cu turație lentă, degradarea calității pastei ceramice, neglijența în construcție a locuințelor, a instalațiilor de foc și altele.

Fără îndoială, modificările înregistrate la începutul secolului al VII-lea, atât în conținutul culturii *Costișa-Botoșana-Hansca*, cât și în cel al culturii *Ipotești-Cândești-Ciurel*, rezidă, în primul rând, în consecința situației politice precare instaurate în regiunile de la nordul Dunării de Jos, care a fost determinată, pe de o parte, de prezența unei mari mase slave concentrată temporar aici, de diminuarea legăturilor autohtonilor cu civilizația bizantină după anul 602, când limesul dunărean se destramă, iar pe de alta de importantele mișcări de populații înregistrate în această parte a sud-estului european.

Cu toate că evoluția societății autohtone din regiunile extracarpatice a înregistrat în secolele V–VII unele stagnări temporare, iar în unele zone chiar o scurtă discontinuitate, în principal din cauza prezenței vremelnice a unor migratori, cultura materială și viața spirituală romanică se va consolida treptat.

Deplasările în zonele carpato-dunărene a unor grupuri de populație romanică din *Moesia*, *Illyricum* sau *Pannonia*, dislocate de pătrunderea și de așezarea acolo a slavilor sau a avarilor, a restrâns, desigur, aria romanității orientale, deplasându-i centrul, prin sporirea numărului romanicilor, în spațiul geografic carpato-dunărean.

Desigur că, în judecarea corectă a importantelor evenimente care s-au petrecut în regiunile extracarpatice în secolele V–VII trebuie să se țină seama, pe de o parte, de caracterul relațiilor existente între populația romanică și lumea Imperiului romano-bizantin, iar pe de alta, de natura, durata și consecințele relațiilor dintre băștinași și migratori.

Este cunoscut faptul ca în a doua jumătate a secolului al V-lea și până către primele decenii ale celui următor, spațiul de la nordul Dunării de Jos, cu unele excepții, beneficiază de relativă liniște, pătrunderile puține și nesemnificative ale unor grupuri de migratori nefiind de natură să provoace noi convulsii pe plan economic și cultural. Aceasta a permis comunităților sătești locale o anumită dezvoltare, impulsionată și de o revitalizare a relațiilor cu lumea bizantină. Imperiul și-a recondiționat treptat economia și forța militară în zonă și a devenit, astfel, un potențial sprijinitor al romanității. Legăturile dintre populația locală de la nordul Dunării de Jos și Imperiul bizantin se vor menține destul de active și în a doua jumătate a secolului al VI-lea, în pofida valurilor succesive de migratori înregistrate aproape permanent, dovadă circulația monetară, importurile, înmulțirea vestigiilor creștine, dezvoltarea și întărirea nucleelor de romanitate carpato-dunăreană.

Desigur, duritatea primelor contacte dintre autohtoni și numeroșii migratori pătrunși aici în cursul secolelor V–VII (huno-bulgari, sclavini, anți, avari, kutriguri etc.), care au generat conflicte și deplasări de populație autohtonă din zonele periclitate în altele mai ferite, s-au diminuat ulterior, conviețuirea acceptată dintre romanici și nou-veniți având

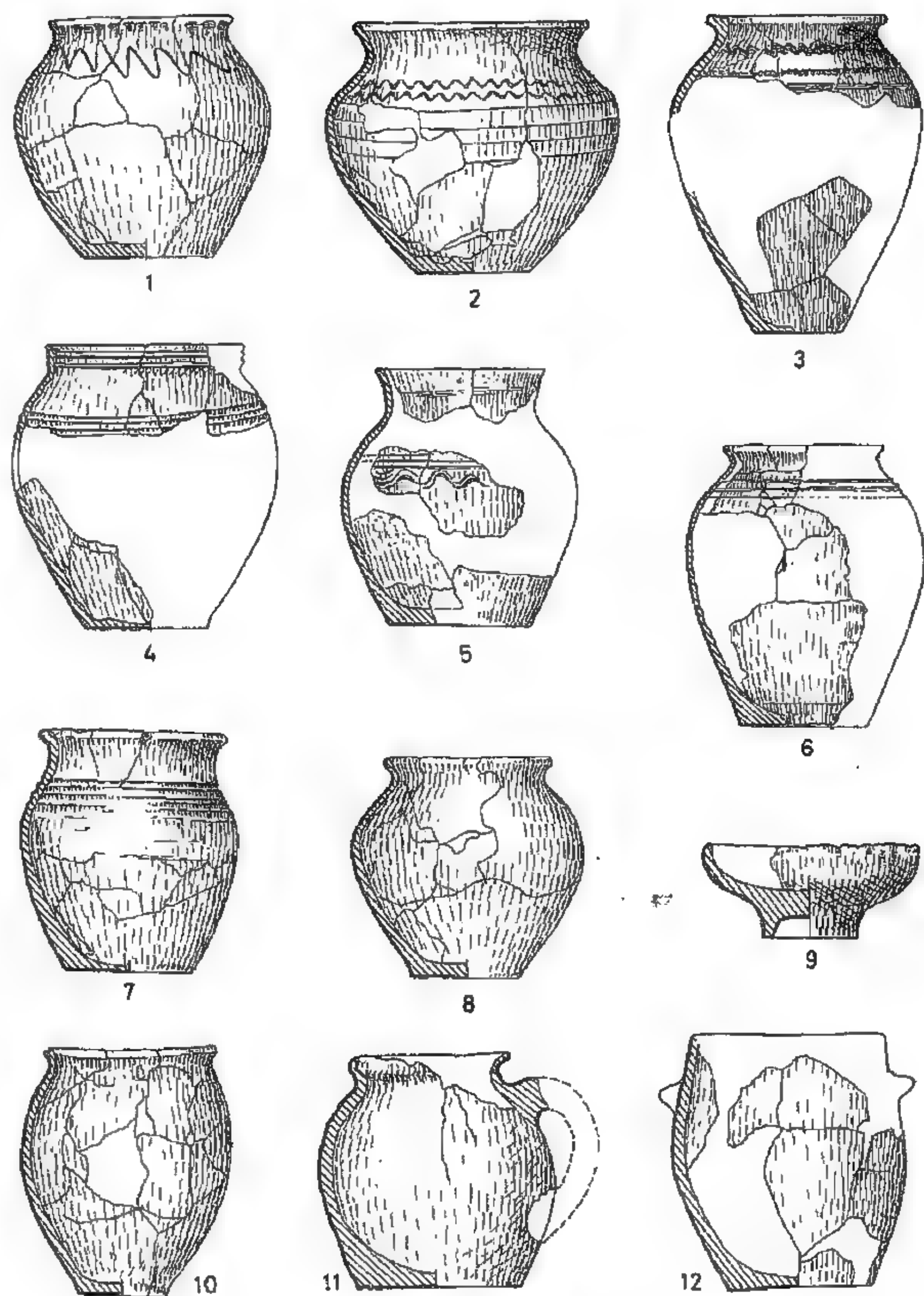

Fig. 103 Ceramica de tip „Ipotești-Cândești-Ciurel" lucrată la roată (1–7) și cu mâna (8–12). 1–2, 4 Dulceanca–Teleorman; 3 Radovanu–Călărași; 5–6, 9, 11 București–Ciurel; 7–8, 10, 12 București – str. Soldat Ghivan.

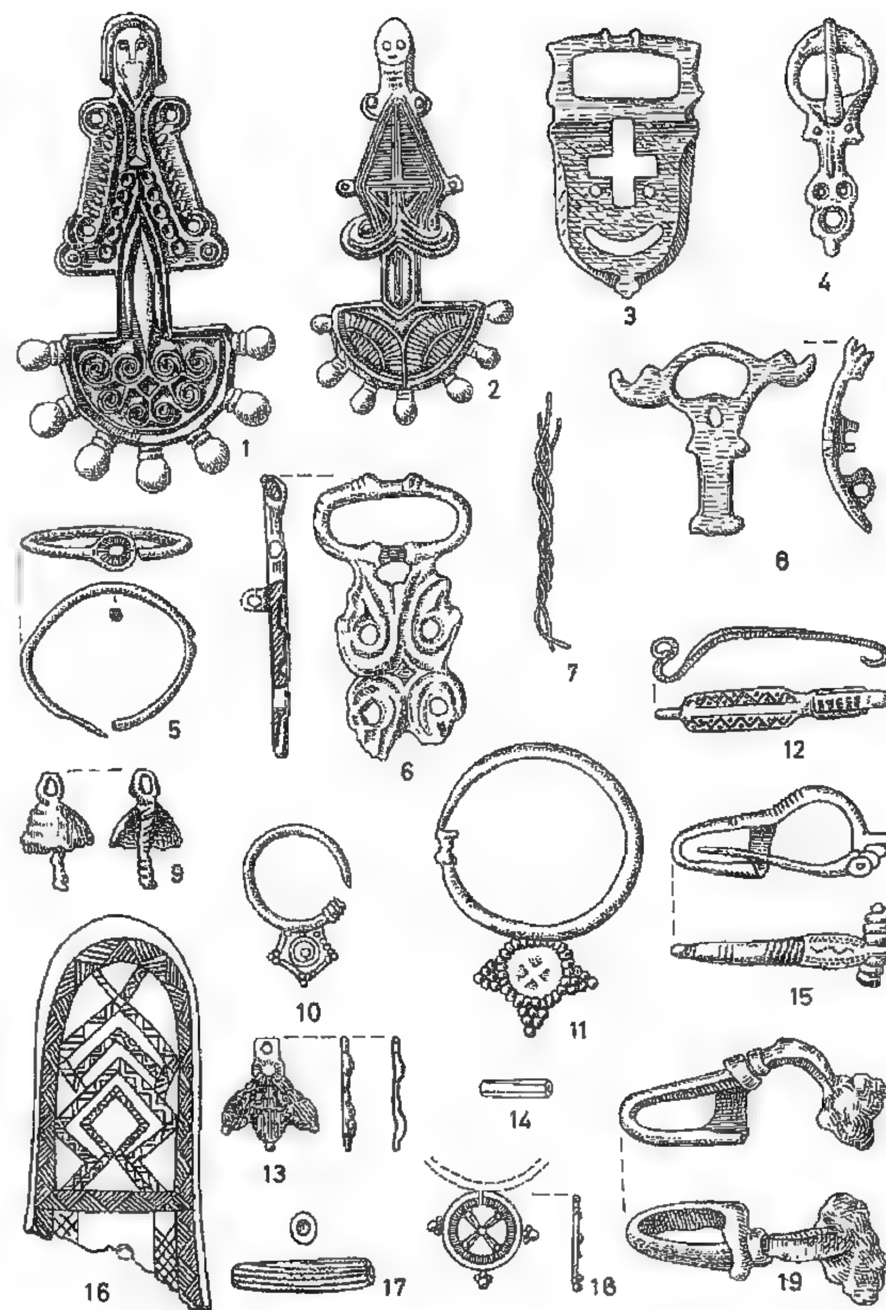

Fig. 104 Obiecte vestimentare, de podoaba și de cult din aria culturii „Ipotești-Cândești-Ciurel". 1 Ferigile–Vâlcea; 2 Plenița–Dolj; 3 Celei (Sucidava)–Olt; 4, 8 Sărata-Monteoru–Buzău; 5 Dulceanca–Teleorman; 6 Butimanu–Dâmbovița; 7, 14, 17 București–str. Soldat Ghivan; 10 Răcari–Dolj; 11 Ceptura–Buzău; 9, 12 București–Militari; 13, 18 Maglavit–Olt; 15 Muntenia (localitate necunoscută); 16 Ipotești–Olt; 19 Târgșor–Prahova.

la bază cauze importante, în primul rând de ordin economic. Într-adevăr, contactele pașnice instaurate erau avantajoase pentru ambele părți, deoarece populația autohtonă de agricultori și de meșteșugari, devenea astfel principala producătoare și furnizoare de hrană, unelte și arme pentru nou-veniți, care dominau nominal și temporar regiunea și percepeau asemenea produse ca tribut, în schimbul unei anumite libertăți de activitate a comunităților sătești băștinașe.

Numărul mult superior al romanicilor în toate formele de relief ale regiunilor de la est și sud de Carpați, temeinica structură internă a obștiilor sătești, stadiul mai înalt de dezvoltare social-economică, ca și superioritatea culturii materiale și a vieții spirituale autohtone în comparație cu acelea ale diverșilor migratori, la care se adaugă și sprijinul direct sau indirect al imperiului oferit prin intermediul multiplelor și permanentelor legături economice, culturale și spirituale, ca și prin activitatea militară susținută împotriva alogenilor pătrunși aici, au fost unele din cauzele principale care au pregătit terenul și au orientat apoi sensul în care, începând cu secolul al VII-lea, s-a desfășurat treptat, pretutindeni la nordul Dunării de Jos, procesul de asimilare a noilor veniți în masa populației romanice.

Capitolul V

POPULAȚIILE MIGRATOARE PE TERITORIUL DACIEI

Sarmații

Sarmații, numiți inițial de autorii greci *Sauromatai*[1] și mai târziu *Sarmatai*[2], iar de cei latini *Sarmatae*, făceau parte din ramura vestică a populațiilor iraniene și erau contemporani și strâns înrudiți cu sciții. Încă de la început ocupau o regiune foarte întinsă, incluzând piemonturile Uralilor de sud, bazinele râului Ural și al fluviului Volga (cursul inferior) și interfluviul Volga–Don. Cu peste șapte decenii în urmă, arheologul P. Rau a reușit să separe descoperirile sarmatice de acelea scitice, să facă cea dintâi cronologie a lor și să identifice antichitățile sarmatice vechi de pe Volga și din zona Uralilor sudici cu sauromații lui Herodot.

Potrivit studiilor arheologice mai recente cu privire la patrimoniul cultural sarmatic, extrem de bogat și de variat, precum și asupra teritoriilor largi din Asia și Europa afectate de numeroasele lor migrații, istoria sauromaților și a sarmaților a cunoscut până la sfârșitul antichității, de-a lungul a aproximativ 11 secole de existență, patru perioade distincte: 1. perioada sauromaților sau a sarmaților vechi (secolele VII–IV a.Chr.); 2. perioada sarmatică timpurie (sarmații timpurii, secolele IV–II a.Chr.); 3. perioada sarmatică mijlocie (secolele II a.Chr. – I p.Chr.); 4. perioada sarmatică târzie (sarmații târzii, secolele II–IV p.Chr.).

Cultura vechilor sarmați (sauromații), deja individualizați arheologic pe la sfârșitul secolului al VII-lea a.Chr. și la începutul celui următor, este reprezentată de numeroase necropole tumulare, concentrate mai ales în zonele Volga–Don și Samara–Ural. Acestea conturează, totodată, două variante regionale, cu relativ puține deosebiri între ele în ceea ce privește practicile funerare. Prin caracteristicile lor, ele se apropie însă foarte mult de diferitele aspecte culturale scitice din stepele nord-pontice, ceea ce confirmă, și pe plan arheologic, înrudirea celor două populații iranofone.

Obiceiurile de înmormântare la sauromați par a fi destul de unitare, deși unele practici funerare arată și deosebiri mai pronunțate, încă insuficient cunoscute. Înmormântările

[1] Herodot, IV, 119; Strabon, II, 5, 30.
[2] Flavius Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII, 4, 3.

se făceau în movile mai vechi ori sub tumuli special amenajați, în gropi de obicei rectangulare, uneori foarte largi, iar mai rar de formă circulară. Mormintele, orientate cel mai adesea V-E (capul spre vest), dar câteodată și E-V, aveau gropile acoperite frecvent cu bucăți de lemn, iar în acelea cu gropi mai largi se realizau, în unele cazuri, construcții de lemn mai complicate. La amenajarea mormintelor se folosea uneori și piatra. Multe morminte aveau în cuprinsul lor resturi de cărbuni și cenușă, semn că focul îndeplinea un rol însemnat în desfășurarea ceremonialului de înmormântare. În regiunile estice ale arealului sauromatic (varianta Samara–Ural) apar și unele elemente de rit funerar, care lipsesc în ținuturile vestice (nișele mari, catacombele, orientarea S-N a mormintelor în secolele VI–V a.Chr.). Tot în părțile răsăritene apar mult mai frecvent și amenajările cu lemn și cu pietre a mormintelor, precum și resturile de cărbuni și cenușă de la focul ritual.

Inventarul mormintelor de bărbați cuprinde foarte multe arme, mai ales tolbe cu săgeți, săbii și pumnale, iar mai rar vârfuri de lance, cămăși de zale și chiar coifuri, toate făcând dovada unor îndeletniciri războinice tradiționale și constante la această populație. Uneori luptătorii erau înmormântați împreună cu caii, al căror rol în viața sauromaților este confirmat în chip evident și de marea frecvență a pieselor de harnasament depuse în preajma defuncților.

În mormintele de femei se găsesc, de obicei, obiecte de podoabă, între care mai frecvente sunt brățările și cerceii, împreună cu care se mai află coliere, inele și diferite amulete. Un număr restrâns de morminte de femei, care aveau un inventar foarte bogat, alcătuit în cea mai mare parte din arme și obiecte de cult, atestă poziția foarte importantă a acestora în societatea nomazilor sauromați. În mod obișnuit se presupune că ele ar fi avut rolul de „preotese" în celebrarea unor culte. De altfel, aproximativ o cincime din mormintele sauromatice de femei din secolele VI–IV a.Chr. de pe Volga și din zona Uralilor de sud au arme (îndeosebi vârfuri de săgeți, iar mai rar săbii și vârfuri de lance) și piese de harnașament în inventar, semn că defunctele respective au avut în comunitățile lor anumite ocupații și o poziție socială aparte. Herodot menționa că „...femeile sauromaților duc un fel de viață asemenea cu al străbunelor lor, merg la vânătoare călare, și împreună cu bărbații lor, și fără bărbați, ba merg și la război, și portul îl au întocmai ca bărbații"[1].

Unele obiecte de inventar sauromatice au splendide ornamente în stil animalier. Originea lui rămâne încă insuficient cunoscută, dar este considerat o variantă a stilului scito-siberian. Motivele sunt asemănătoare cu cele scitice și cu ale celorlalte populații din stepele euroasiatice, cu deosebirea că la sauromați predomină reprezentarea lupului, a ursului și a ființelor fantastice poliforme. Descoperirile din varianta Volga–Don prezintă apropieri mai mari de stilul animalier scitic din stepele nord-pontice, Kuban și Caucazul de nord, iar acelea din varianta Samara–Ural se îndreaptă mai mult spre spațiul siberian și Asia Centrală. Cele două mari zone (Volga–Don și Samara–Ural) au păstrat legături constante până în perioada sarmatică târzie cu regiunile nord-pontice și caucaziene și respectiv cu Siberia și Asia Centrală, de unde au receptat tot felul de produse și de influențe, precum și grupe mai mari sau mai mici de persoane, ce vor fi treptat asimilate.

[1] Herodot, IV, 116.

Trecerea de la perioada sauromaților la cea a sarmaților timpurii este încă insuficient cunoscută. Antichitățile acestora din urmă, cunoscute și sub numele de cultura *Prochorovka*, apar pe baza unei puternice componente locale sauromatice, la care se adaugă și elemente străine, venite dinspre est, din ținuturile de dincolo de Urali, precum și dinspre regiunile de vest ale actualului Kazahstan. Caracteristicile de bază ale culturii *Prochorovka* (construcții funerare cu nișă, orientarea S-N a defuncților, prezența ofrandelor de carne, unele tipuri de săbii, pumnale și vase de lut) au apărut în regiunea Uralilor de sud încă din perioada sauromată. Aproape toate tipurile de construcții funerare, între care și mormintele cu praguri sau cu gropi largi și dromos (adăpostind până la opt schelete), erau cunoscute încă din perioada sauromată, dar la sarmații timpurii ele devin predominante.

O serie de alte trăsături, cum ar fi așezarea defuncților în poziție diagonală față de axul gropii, prezența unor substanțe precum ocrul roșu, bucățile de cretă albă și a resturilor de la cultul focului, a vaselor lucrate cu mâna de tradiție sauromatică, arată legăturile genetice strânse ale sarmaților timpurii cu sauromații. Același lucru este confirmat și de mulțimea armelor din mormintele de bărbați și de femei din secolele IV–III și chiar de structura și ponderea asemănătoare a categoriilor de armament. Cel mai des întâlnite sunt tolbele cu săgeți (uneori peste 300 vârfuri de săgeți într-o singură tolbă), săbiile și pumnalele. La fel de frecvente sunt și piesele de harnașament, în cuprinsul cărora apar, începând de pe la sfârșitul secolului al III-lea a.Chr., și cunoscutele falere de argint, a căror prezență va deveni mai numeroasă în veacul următor.

Trăsăturile generale ale descoperirilor atestă, în totalitatea lor, caracterul în continuare nomad al sarmaților timpurii. Schimbările interne și impulsurile din afară, venite ca și până acum mai ales dinspre Asia Centrală, dinspre Caucaz și dinspre spațiul pontic, nu au dus la modificarea modului lor de viață. Ocupația lor principală rămâne creșterea turmelor de animale, cu care se deplasează mereu în căutare de pășuni.

Apărută și dezvoltată cu prioritate în zona Uralilor, cultura *Prochorovka*, aparținând sarmaților timpurii, se extinde treptat în tot arealul ocupat anterior de sauromați. Ca urmare a întăririi sarmaților timpurii cu grupe noi de populații imigrate din teritoriile învecinate de la est și a slăbirii sciților din regiunile nord-pontice, sarmații vor trece la vest de Don către sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr., extinzându-și treptat dominația până la Nipru. Acum este perioada în care se formează și marile uniuni de triburi sarmatice ale aorsilor, sirakilor și roxolanilor.

Aorsii au ocupat în ultimele secole a.Chr. stepele dintre Don, Marea Caspică și Munții Caucaz și au organizat multe caravane pentru dezvoltarea legăturilor comerciale cu țările din Orientul Apropiat și Mijlociu. Splendidele vase ahemenide de argint și multe alte piese de import ajunse la ei confirmă aceste schimburi comerciale intense, pe care le menționează și unii scriitori antici[1].

[1] Strabon, XI, 6, 2.

Descoperirile din regiunile nord-pontice aparținând sarmaților timpurii sunt foarte puține, dar faptul se explică prin instalarea lor de scurtă vreme în aceste teritorii, precum și prin numărul încă redus al celor ce s-au deplasat inițial aici, aceste mișcări având, pentru început, un caracter în bună parte exploratoriu. Grosul populației sarmatice se va instala în stepele nord-pontice mai târziu, după ce dominația sa asupra triburilor scitice și a celorlalte populații va fi consolidată.

Migrația masivă a triburilor sarmatice în stepele de la vest de Don se va declanșa abia la sfârșitul secolului al III-lea a.Chr. și la începutul celui următor, o dată cu trecerea la așa-numita perioadă sarmatică mijlocie, pentru care se mai folosește câteodată și numele de cultura *Suslov*. Fenomenul este pus în evidență atât de izvoarele scrise, cât și de descoperirile arheologice. Numai deplasarea în masă a populațiilor sarmatice va consolida dominația acestora și va duce în chip definitiv și pentru multă vreme la modificarea tabloului demografic și politic în imensul spațiu de la nordul și nord-estul Mării Negre.

Cultura sarmatică din această perioadă (sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. – începutul secolului al II-lea p.Chr.) are o nouă înfățișare și este considerată ca un produs al trecerii treptate de la cultura *Prochorovka* la cultura *Suslov*. Ea se formează tot în stepele din părțile Donului, de unde se extinde pe vaste teritorii, de la Urali la Dunăre, o dată cu deplasarea în masă a sarmaților. Pe timpul acestor continue pendulări și valuri de migrație și în contact direct cu numeroase populații locale întâlnite în deplasarea lor, sarmații își vor îmbogăți mult fondul cultural inițial.

Un fenomen ce trebuie remarcat este acela că diferitele seminții sarmatice și-au refăcut frecvent asocierea între ele, ceea ce a dus la un amestec perpetuu al trăsăturilor lor culturale inițiale, la constituirea unor forme culturale sarmatice hibride, greu de precizat și de identificat în plan etnic pe baza descoperirilor arheologice.

Caracteristicile generale ale culturii sarmatice rămân în general aceleași. Ceea ce se schimbă, totuși, este modul în care se combină între ele și ponderea în care apar față de perioada anterioară. Se observă, spre exemplu, că cele mai multe morminte au fost introduse în tumuli mai vechi. În secolele I a.Chr. – I p.Chr. practica ridicării unor noi tumuli pentru cei decedați a devenit mai frecventă, dar ponderea înmormântărilor în tumuli mai vechi rămâne majoritară. O altă tendință constantă este extinderea înmormântărilor fără tumuli în dauna celor cu tumuli. În general, aceleași caracteristici s-au păstrat și în perioada târzie a culturii sarmatice (secolele II–IV p.Chr.).

Mișcarea valurilor sarmatice spre vest a continuat până la sfârșitul antichității și fenomenul, desfășurat la proporții diferite dar constant, a fost determinat atât de propriile nevoi de lărgire a zonelor de pășunat pentru turme, cât și de înaintarea altor grupe de migratori, mai ales germanici, care au pătruns mai pașnic sau mai violent în spațiul deja ocupat de ei. Cei dintâi care s-au deplasat la începutul secolului I p.Chr. departe spre vest, până în Câmpia Tisei, au fost iazigii. După plecarea lor din regiunile est-carpatice, foarte probabil numai a unei părți a acestora, locul iazigilor a fost ocupat de triburile roxolanilor. Despre caracterul nomad și spiritul războinic al sarmaților din vremea sa geograful antic Pomponius Mela, care a trăit în prima jumătate a secolului I p.Chr.,

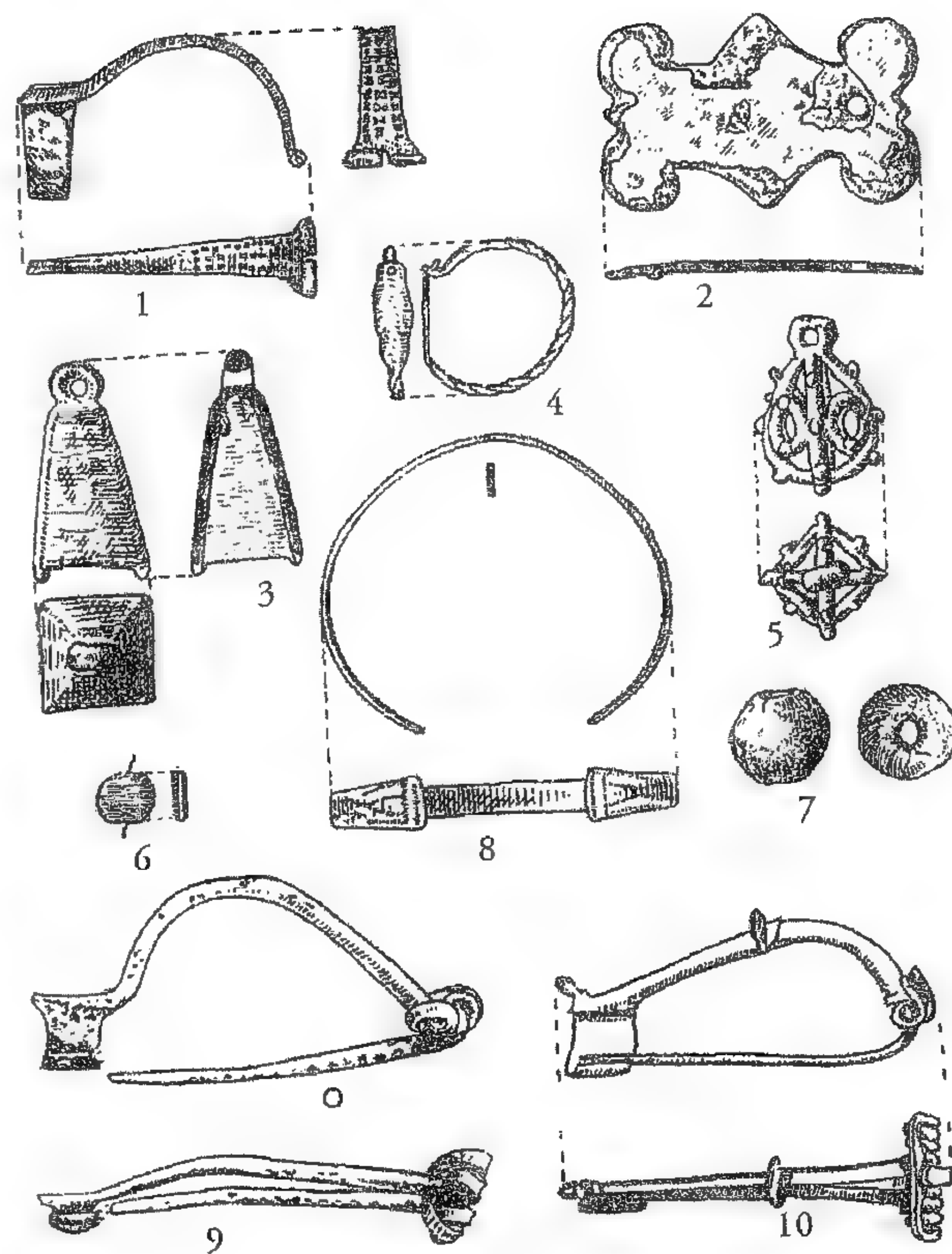

Fig. 105 Obiecte de bronz (1, 3, 5, 8–10), argint (4), bronz și argint (2), lapislazuli (6) și chihlimbar (7) descoperite în morminte sarmatice de la Căscioarele (1–8), Luciu (9) și Dorobanțu (10). 1, 9–10 fibule; 2, 5 pandantive, 3 clopoțel; 4 cercel; 6–7 mărgele; 8 brățară.

relatează: „Ei nu locuiesc în orașe și nici nu au locuințe statornice. Când îi atrag într-un loc pășunile, când urmăresc un dușman sau când fug de el, târăsc cu ei toate lucrurile lor și astfel locuiesc totdeauna în tabere. Sunt războinici, liberi, neînfrânați și până într-atât de sălbatici și cruzi, încât și femeile merg la război împreună cu bărbații... Datoria tinerelor fete este să tragă cu arcul, să călărească și să vâneze. Când ajung mari se îndeletnicesc să străpungă dușmanul, lucru atât de important încât faptul de a nu fi ucis pe nimeni este socotit o necinste"[1].

Complexele și materialele arheologice lăsate de iazigi în regiunile est-carpatice sunt destul de puține, întrucât ei n-au rămas aici decât o perioadă foarte scurtă. Între descoperirile mai cunoscute de la începutul secolului I p.Chr., care pot fi puse pe seama iazigilor, sunt unele morminte de la Ostrivec, Bezeni, Turlachi și Holmskoe. Primele două descoperiri arată deplasarea lor spre nord-vest, pe culoarele râurilor Nistru și Prut, iar ultimele două atestă prezența lor în preajma frontierei romane de la Dunărea de Jos. De pe aceste ultime poziții ei au inițiat raiduri repetate în provinciile romane din sudul Dunării, la care se referă frecvent și poetul roman Ovidiu, exilat la Tomis[2]. Totuși, despre o așezare a lor la sudul fluviului, chiar în grupe mici, cum s-a presupus uneori, nu poate fi vorba. Nici descoperirile arheologice mai târzii aparținând iazigilor, rămași în continuare în teritoriile dintre Carpați și Nistru, nu pot fi separate din masa compactă a antichităților sarmatice, întrucât ei s-au amestecat în timp scurt cu roxolanii, o altă populație sarmatică venind spre vest în urma iazigilor.

Ajunși la Dunărea de Jos, sarmații au venit în contact direct cu populația dacică, dar infiltrarea lor în teritoriile acesteia, percepută mai vizibil din secolul I p.Chr., s-a derulat treptat, în etape, la început în proporții destul de reduse și numai în zonele dacice periferice de la est. Staționarea lor a fost episodică în faza inițială și s-a limitat, probabil, doar la raidurile către provinciile balcanice ale imperiului, atrași de bogățiile acestuia, concentrate mai ales în orașe. O prezență ceva mai numeroasă poate fi sesizată pentru această vreme în stepa Bugeacului, cu o prelungire spre vest până la cursul inferior al râului Bârlad. Această direcție de înaintare avea probabil ca țintă ocuparea Câmpiei Munteniei, acțiune ce va fi pusă parțial în practică abia în secolul următor.

O a doua direcție de deplasare a fost de-a lungul Nistrului spre NNV, până la confluența acestuia cu Răutul, de unde a continuat spre valea Prutului, având ca obiectiv Câmpia Moldovei. De aici s-a urmat cursul Prutului spre NNV, trecându-se din nou pe valea Nistrului. Traseul este cel pe care l-au urmat iazigii, pentru a ocoli pe la nord Carpații și a coborî apoi spre sud în Câmpia Tisei.

Descoperirile de factură sarmatică din secolul I p.Chr., ca de altfel și acelea din următoarele două secole, nu atestă întotdeauna și o prezență efectivă a populației sarmatice, întrucât diferitele elemente de cultură materială ar fi putut ajunge ușor de la aceștia în proprietatea dacilor, fiind procurate pe diverse căi, cum ar fi relațiile de schimb sau prăzile

[1] Pomponius Mela, III, 4, 34, 35.
[2] Ovidius, *Tristia*, III, 3, 6, 63; V, 1, 74; V, 3, 8; *Pontica*, II, 2, 95.

prilejuite de conflictele militare. Un exemplu grăitor în această privință îl oferă cazanul de bronz sarmatic din așezarea dacică de la Piatra Șoimului (jud. Neamț), aflată în regiunea subcarpatică, pe care sarmații au evitat-o întotdeauna. Totuși, în câteva stațiuni dacice importante de tip *dava* din secolul I p.Chr. apar și resturi sporadice de vase lucrate cu mâna, care par să fie de factură sarmatică. Aceste descoperiri ar fi în măsură să ateste prezența ocazională a unor persoane izolate, eventual a unor familii sau chiar a unor grupe restrânse de sarmați în așezările dacice respective.

Pătrunderi sarmatice mai numeroase încep a se produce abia după cucerirea Daciei, când zonele de stepă afectate inițial se lărgesc treptat și cunosc noi valuri de migrație cu o populație sarmatică tot mai amestecată, în care rolul cel mai important l-au avut roxolanii. Un aflux masiv de sarmați are loc în șesurile Bugeacului, resimțindu-se de această dată mult mai puternic și în spațiul dintre Prut și Siret. Aceeași nomazi înaintează și ocupă zone compacte din sud-estul Munteniei, mai ales cele cuprinse între râurile Buzău și Călmățui și treptat între cursurile inferioare ale Argeșului și Ialomiței. Descoperiri răzlețe de morminte sarmatice ajung până la Olt, dar numărul lor redus sugerează cel mult o tendință de extindere și nu o stăpânire autoritară a ținuturilor din sud-vestul Munteniei. De altfel, infiltrarea sarmatică în această zonă, foarte strict supravegheată de romani, pentru a nu pune în pericol siguranța limesului, este vizibil mai redusă și are loc mult mai târziu, abia în cursul secolului al II-lea p.Chr.

În teritoriile dintre Carpați și Nistru, unde, cu excepția Bugeacului, regiunile joase de stepă erau de întindere mai redusă, infiltrația sarmatică s-a limitat în general la zonele deja afectate încă din secolul I p.Chr. O extindere a lor este observabilă mai ales în Câmpia Moldovei și, de asemenea, pe cursul superior al râului Bârlad, ca și în bazinul Răutului. Totuși, fenomenul nu este comparabil cu înaintarea sarmaților în Câmpia Munteniei și concentrarea lor în cele două microregiuni amintite gravitând spre Dunăre. Paralel cu lărgirea ținuturilor luate în stăpânire a avut loc și o sporire evidentă a populației sarmatice, determinată de pătrunderea în continuare a altor grupe de nomazi.

Infiltrarea sarmaților în spațiul dacic a avut loc numai în zonele de stepă, de unde au înaintat câteodată și de-a lungul unor cursuri de ape ce brăzdează ținuturi cu relief ceva mai accidentat, cum este valea Bârladului. Niciodată ei nu s-au stabilit în regiunile mai înalte, ocupate tradițional de populația dacică. Trebuie de observat în această privință că descoperirile sarmatice lipsesc la vest de Siret. Singura excepție o constituie doar mormântul izolat de la Focșani, aflat însă către vărsarea râului amintit în Dunăre, la limita nordică a prelungirilor Câmpiei Munteniei spre Moldova. Cartarea descoperirilor sarmatice arată că infiltrarea lor spre nord nu s-a produs și pe importanta vale a Siretului, magistrală care străbătea zonele înalte cu relief accidentat locuite de daci liberi, despărțind regiunile subcarpatice de masivul Podișului Central Moldovenesc.

Între sarmații-iazigi din Câmpia Tisei și roxolani s-au păstrat unele legături și după plecarea celor dintâi din regiunile de la est de Carpați. Continuarea acestor legături era însă dificilă, întrucât se realizau pe la nord de Carpați, o cale lungă și ocolitoare, în același timp mai nesigură și mai puțin prielnică pentru populații nomade, pe care o urmaseră

și iazigii în deplasarea lor spre vest. Permisiunea ca cele două seminții sarmatice să poată întreține legături comerciale directe între ele, prin teritoriul Daciei, dar numai cu aprobarea guvernatorului provinciei, a fost acordată în vremea împăratului Marcus Aurelius[1]. Traseul cel mai probabil, pe care l-au urmat sarmații prin Dacia, era acela care pornea din sudul Moldovei, trecea prin pasul Oituz și apoi prin Dacia Superioară până în Câmpia Tisei. O eventuală rută prin Muntenia, Oltenia (Dacia Inferioară) și Banat nu poate fi susținută, tot așa după cum relatarea lui Iordanes, potrivit căruia Oltul ar fi despărțit pe iazigi de roxolani, nu poate fi tratată decât ca o informație eronată[2].

Sarmații care au ajuns în teritoriile dacice de la est și sud de Carpați și-au continuat modul de viață nomad tradițional, de aceea singurele mărturii arheologice rămase de la ei sunt mormintele. O cercetare metodică de teren a antichităților sarmatice a fost făcută numai pentru teritoriul dintre Prut și Nistru, fapt pentru care și practicile lor funerare sunt mult mai bine cunoscute pentru această regiune. În celelalte zone, majoritatea materialelor sarmatice provin din descoperiri întâmplătoare de morminte, urmate, în unele cazuri, de scurte intervenții de salvare.

Necropolele sarmatice erau de mică întindere și ajungeau doar până la câteva zeci de morminte, iar ritul de înmormântare practicat în exclusivitate era înhumația. Majoritatea mormintelor făceau parte din necropole plane, iar un număr destul de însemnat dintre ele erau introduse în tumuli mai vechi. Obiceiul amenajării de noi tumuli pentru mormintele sarmatice, de regulă de dimensiuni nu prea mari, a fost practicat și în continuare, dar în ocazii mult mai rare. În asemenea situații, mormântul principal pentru care se înălța movila era înconjurat uneori cu o construcție specială din lespezi de piatră sau mai frecvent cu un șanț ce delimita o suprafață nu prea mare, de formă rectangulară, circulară sau trapezoidală. Această zonă delimitată ar putea fi interpretată ca o incintă sacră, rezervată celui decedat și despărțită de lumea profană înconjurătoare.

O mare varietate în ceea ce privește forma (mai frecvent rectangulară, uneori cu praguri sau nișă) și orientarea gropilor (preponderent N-S), precum și poziția defuncților în groapă (întinsă pe spate sau chircită) arată marea diversitate a practicilor funerare sarmatice. Acestea au fost folosite în chip diferențiat, în funcție de zonă, de etapa cronologică și de natura amestecului de moment al diferitelor seminții care alcătuiau comunitatea sarmatică din regiune.

Analiza scheletelor atestă indubitabil că o parte dintre sarmați continua să practice și în noile teritorii deformarea artificială a craniului, ca semn de frumusețe și distincție. Moda respectivă a fost limitată doar la mediul societății sarmatice, pe toată durata conviețuirii lor cu dacii liberi, fără a fi transmisă și acestora din urmă, așa cum s-a presupus uneori.

Inventarul mormintelor este diferit pentru bărbați și femei. Primele cuprind mai ales arme și anume săbii și pumnale, mult mai rar vârfuri de săgeți și piese de harnașament.

[1] Cassius Dio, LXXI, 19, 1–2.

[2] Iordanes, *Getica*, 74.

Vasele de lut nu lipsesc, mai ales cănile mici, dar nici ele nu sunt frecvente. Mult mai bogate sunt mormintele de femei, în care se găsesc frecvent mai ales accesorii vestimentare (fibule, catarame), numeroase obiecte de toaletă și de podoabă (oglinzi, brățări, cercei, mărgele de sticlă colorată, chihlimbar, lapis-lazuli, calcedoniu și coral, amulete) și fusaiole de lut. De asemenea, apar obișnuit câte unul sau mai multe vase de lut lucrate cu mâna și la roată (cel mai frecvent căni și oale și mai rar castroane), precum și diverse recipiente romane de lut, între care se remarcă amforele, cănile și câteodată castroanele. În mormintele cu inventar mai bogat se întâlnesc uneori și diferite recipiente romane de bronz (caserole, strecurători, căni, castroane) și de sticlă (pahare, cupe, căni, flacoane).

Caracteristic pentru piesele de îmbrăcăminte pentru femei este împodobirea lor frecventă cu mărgele de sticlă colorată, cusute pe pânza veșmintelor, îndeosebi în regiunea pieptului și a gambelor. De asemenea, colierele, alcătuite uneori din sute de mărgele, mai ales de sticlă colorată, împreună cu cerceii și cu brățările, sunt și ele o componentă specifică și larg răspândită a portului sarmatic.

În ceea ce privește vasele lucrate la roată din pastă fină cenușie, mai ales cănile mici, iar mai rar castroane și forme amforoidale, ele au fost procurate de la populația autohtonă. Acestea par a fi și cele mai frecvente mărfuri preluate de sarmați de la populația dacică, care pot fi sesizate prin cercetările arheologice. Localnicii au furnizat cu siguranță sarmaților și alte produse, de mult mai mare importanță, cum ar fi mai ales cele rezultate din activitățile agricole, despre care nu s-au putut păstra nici un fel de dovezi.

Unele obiecte din inventarul mormintelor de femei, cum ar fi oglinzile de metal cu mâner perforat și semne-monograme în relief (*tamga*-le) pe spate, întâlnite peste tot în vasta arie afectată de migrația populațiilor sarmatice, au fost semnalate și în câteva morminte de incinerație aparținând dacilor liberi. Prezența acestor piese la populația locală a fost frecvent interpretată ca o influență asupra sa din partea sarmaților nomazi. Descoperirea mai multor tipare de lut pentru turnat oglinzi de metal de acest tip în câteva așezări aparținând dacilor liberi ridică unele semne de întrebare, cel puțin cu privire la atelierele de proveniență a pieselor respective. De asemenea, nu trebuie pierdut din vedere, că obiceiul de a pune oglinzi în mormintele de femei era cunoscut și practicat de populația dacică încă mult înainte de cucerirea romană și de venirea sarmaților. Nu trebuie ignorat faptul că formele de turnat amintite au putut aparține și unor meșteșugari itineranți, daci ori sarmați, care au lucrat în cuprinsul unor așezări dacice pentru localnici, astfel încât interpretarea descoperirilor și a contextului în care ele apar trebuie făcută cu multă prudență.

Un mic grup de vase lucrate la roată, găsite exclusiv în așezările și necropolele dacilor liberi, au fost puse aproape întotdeauna în legătură cu influențele asupra dacilor liberi venite din partea sarmaților, datorită torților zoomorfe cu care au fost prevăzute (patrupede în formă de urs). Pasta fină, tehnica la roată și arderea la roșu a tuturor vaselor cu torți zoomorfe arată limpede că ele provin din ateliere de olărie ale dacilor liberi. De asemenea, trebuie remarcat că majoritatea lor au fost găsite în Podișul Central Moldovenesc, regiune cu o foarte mare densitate a locuirii dacice. În afara acesteia au mai apărut numai două

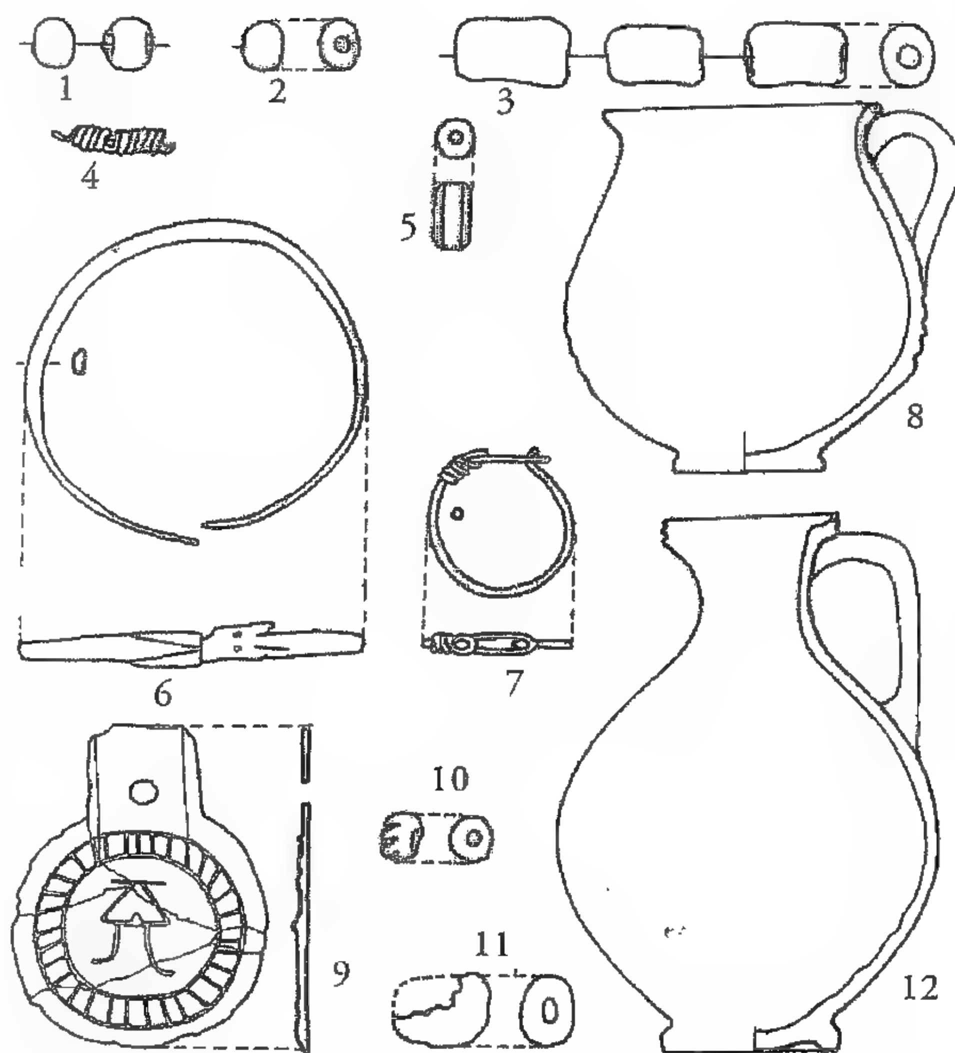

Fig. 106 Mărgele de sticlă colorată (1–3, 5, 10–11), fragment din resortul unei fibule (4), brățară (6) și cercel (7) de bronz, căni romane din pastă roșie (8, 12) și oglindă de metal alb (9) descoperite în mormântul sarmatic nr. 2 de la Unțești.

exemplare, ambele semnalate la marginea vestică a Câmpiei Moldovei și care au putut fi aduse aici tot din Podișul Central Moldovenesc.

Vasele cu torți zoomorfe au fost interpretate, de obicei, ca fiind rezultatul influențelor sarmatice asupra meșterilor olari daci. Unele argumente se opun însă unei asemenea interpretări. Astfel, în tot spațiul dintre Carpați și Nistru, cu un număr foarte mare de descoperiri sarmatice, concentrate mai ales între Prut și Nistru, nu a fost semnalat decât

un singur vas de lut din categoria acelora cu torți zoomorfe. Recipientul respectiv, o oală lucrată cu mâna prevăzută cu o toartă, reproducând probabil un porc mistreț, a fost descoperită la Dumeni (jud. Râșcani). Singularitatea lui sugerează cât de rare erau vasele cu torți zoomorfe chiar în mediul sarmatic din această regiune, fapt pentru care o influență a ceramicii sarmatice asupra meșterilor olari daci pare puțin probabilă. De asemenea, descoperirea vaselor dacice cu torți zoomorfe în principal în regiunea limitată a Podișului Central Moldovenesc lasă să se interpreteze apariția lor aici mai mult ca un fenomen local. Dacă ar fi un rezultat al influențelor venite din partea sarmaților, atunci ele ar trebui să fie răspândite în toate teritoriile dacice afectate de migrația acestora și nu numai într-o parte a lor. De altfel, reprezentările zoomorfe, inclusiv pe ceramică, n-au lipsit din cultura dacilor nici în perioada anterioară cuceririi romane.

În favoarea unei origini sarmatice a vaselor dacice cu torți zoomorfe ar putea fi menționate, totuși, două castroane de lemn descoperite într-un mormânt tumular de la Olănești (jud. Tighina), considerate de unii specialiști ca vase de cult. Ele au fost prevăzute cu câte două torți zoomorfe, reprezentând patrupede în formă de ursuleț, întocmai ca la vasele de lut dacice. Asemenea recipiente de lemn au putut fi, desigur, mult mai numeroase, dar ele nu s-au păstrat, datorită condițiilor de conservare din sol.

Istoria sarmaților din teritoriile dacice de la est și sud-est de Carpați a căpătat o nouă traiectorie, o dată cu migrația goților în regiunile de la nordul Mării Negre și de la Dunărea de Jos. Într-un interval foarte scurt ei au fost înglobați și asimilați în marele conglomerat etnic ce s-a format sub autoritatea goților, iar cultura lor a dispărut rapid. Nu este exclus ca unele grupe restrânse de sarmați să fi trecut totuși peste Dunăre în imperiu sau, eventual, să fi plecat în alte direcții, dar dovezile în acest sens lipsesc deocamdată. Unele practici funerare, cum ar fi amenajarea cu praguri sau cu construcții de lemn a gropilor de morminte și unele obiecte de clară tradiție sarmatică, pot fi clar sesizate în marele complex cultural Sântana de Mureș-Cerneahov. Dar acestea, în parte datorate unor noi valuri de sarmați antrenate de migrația gotică, nu mai sunt decât o amintire a ceea ce a fost mai înainte cultura sarmatică, atât de bine individualizată și deosebită de celelalte civilizații din regiunile carpato-dunărene.

Prezența sarmaților în mediul acestei culturi este atestată mai ales de unele practici funerare specifice. Migrația lor în teritoriile dacilor liberi, făcută împreună cu goții, cu care, de altfel, s-au amestecat în cea mai mare parte, reprezintă ultimul val masiv de populație sarmatică în mediul dacic. Ei se instalează în așezări stabile, de mai multe ori împreună cu goții și renunță la felul de viață nomadă. Așa cum s-a remarcat deja, sarmații aparținând acestui val cuprind o parte a uniunii de triburi alane, care în primele secole p.Chr. ocupau zone întinse din stepele de la nordul Munților Caucaz și al Mării Caspice.

Sarmații iazigi au ajuns la începutul secolului I p.Chr. până în teritoriile est-carpatice stăpânite de dacii liberi. O parte dintre ei s-a infiltrat pe valea Nistrului mijlociu, au ocolit pe la nord Carpații și au coborât apoi în Câmpia Tisei. Așezarea lor în noile ținuturi în cursul primei jumătăți a secolului I p.Chr. a avut probabil și acordul romanilor, dacă nu cumva s-a făcut chiar la sugestia lor.

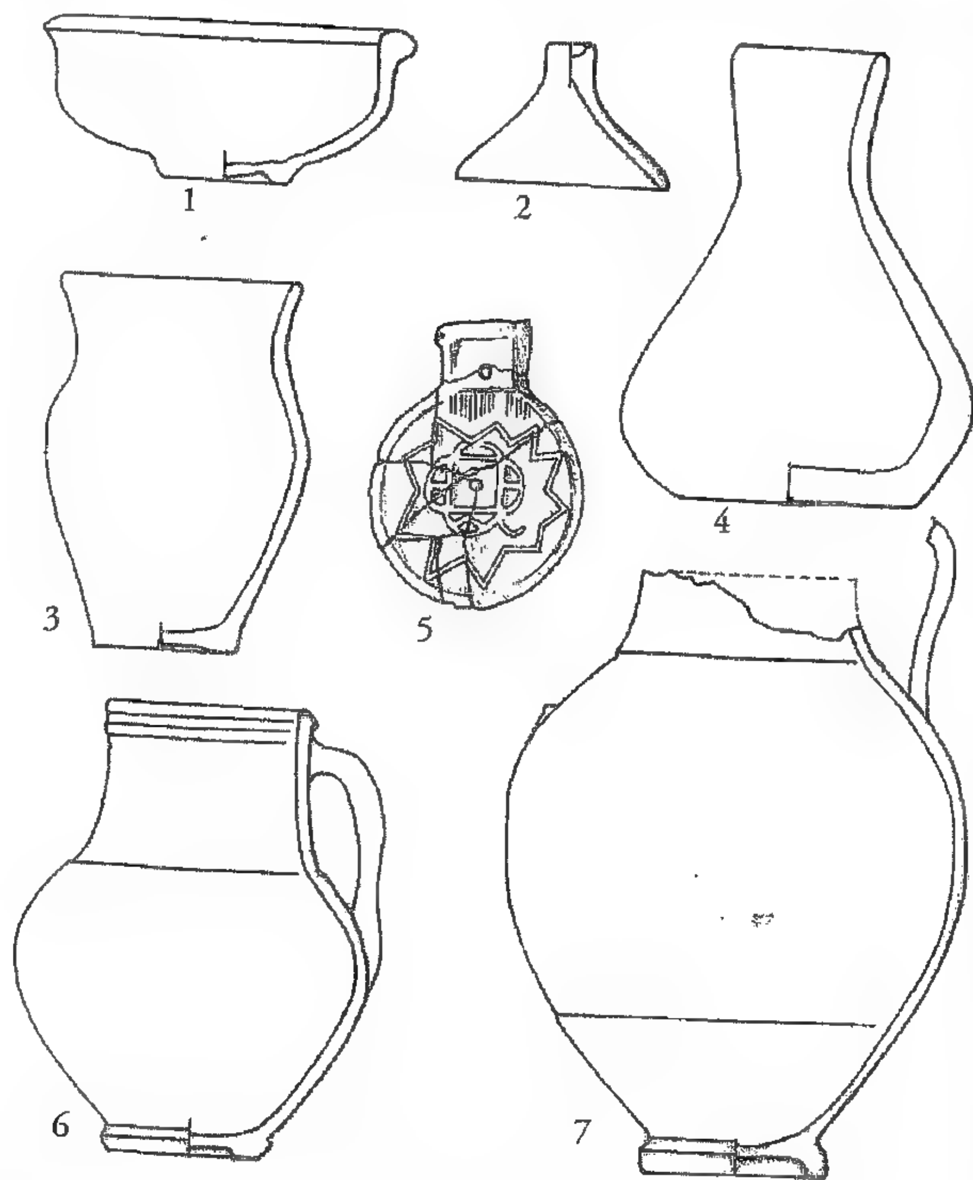

Fig. 107 Vase lucrate cu mâna (2–4), la roată din pastă fină cenușie (1, 6) și vas roman de import (7), oglindă de metal alb (5) provenind dintr-un mormânt sarmatic de la Ciocani.

Numărul iazigilor a fost la început destul de redus, iar teritoriul ocupat de ei se limita numai la partea de nord a zonei de cîmpie dintre Dunăre și Tisa, așa cum arată descoperirile din perioada imediat următoare sosirii lor. După toate aparențele, instalarea s-a făcut fără un impact deosebit asupra celorlalte populații aflate în preajma limesului

din regiunea Dunării Mijlocii și fără a perturba echilibrul politic existent anterior în zonă. Lipsa de reacție împotriva nou-veniților s-a datorat probabil tocmai numărului lor redus, a ocupării de către aceștia doar a unor ținuturi de șes, slab populate anterior și a acordului tacit roman. De altfel, ei au intrat încă de la început într-un sistem de alianțe al populațiilor din preajma frontierei romane, în care rolul principal îl aveau cvazii, aflați la rândul lor constant în raporturi destul de bune cu romanii. Așa se explică de ce în confruntările ulterioare dintre daci și romani, mai ales în războaiele de cucerire a Daciei, iazigii au fost aliații romanilor. Din această primă zonă ocupată, iazigii s-au infiltrat apoi treptat și spre ținuturile de câmpie situate mai la sud.

Cucerirea și transformarea Daciei în provincie romană a determinat schimbări importante și în istoria iazigilor. Numărul lor a crescut rapid prin strămutarea în Câmpia Tisei și a celorlalți iazigi, rămași temporar, în continuare, în regiunile de la est de Carpați. O dată cu aceștia au pătruns probabil și primele grupe răzlețe și neînsemnate de sarmați roxolani. A început, astfel, infiltrarea sarmatică sistematică, mai întâi pe malul stâng al Tisei, apoi în ținuturile de câmpie adiacente acesteia, mai ales de-a lungul Mureșului și al Crișurilor. Ponderea sarmaților în echilibrul politic din această zonă a crescut mereu, fapt pentru care romanii au început să le acorde o importanță mult mai mare decât înainte. Raporturile mai strânse și amicale cu imperiul în această perioadă se reflectă și în marea abundență de produse romane de tot felul din mediul sarmatic.

Războaiele marcomanice, în care au fost implicați și iazigii, au adus schimbări majore în raporturile acestora cu romanii, între altele prin restrângerea drastică a posibilităților de a face comerțul de graniță. Dreptul, mai înainte nelimitat, de a face comerț oricând și la toate punctele de frontieră a fost îngăduit atunci doar în unele puncte și numai în anumite zile. Îngrădirile comerciale hotărâte de imperiu au avut drept rezultat o scădere accentuată a mărfurilor romane ajunse în ținuturile iazige în perioada imediat următoare.

Imperiul a ținut sub o strictă supraveghere tot spațiul ocupat de iazigi, considerați o sursă permanentă de atacuri împotriva provinciilor romane. De asemenea, diplomația romană a urmărit să anihileze orice alianță a iazigilor cu populațiile germanice din vecinătate sau cu sarmații roxolani din regiunile de la est de Carpați. Politica romană a reușit pentru o vreme să restabilească și să mențină pacificarea zonei și chiar să determine, în condiții de pace, o creștere evidentă a prosperității ei. Totuși, începând de pe la mijlocul secolului al III-lea, datorită dificultăților prin care trecea, imperiul nu mai putea controla cu aceeași eficiență spațiul iazig din Câmpia Tisei, care a fost supus migrării unor noi și repetate valuri de sarmați, de data aceasta din ramura roxolanilor.

Retragerea administrației și a armatelor romane din Dacia a însemnat și o diminuare evidentă a autorității imperiului asupra iazigilor. Părăsirea Daciei a declanșat însă deplasarea altor migratori către fosta provincie romană și apariția unor noi presiuni asupra sarmaților din Câmpia Tisei, mai ales din partea populațiilor germanice (vandali, goți, gepizi). Acestea vor pătrunde efectiv în teritoriile lor, dislocându-i și antrenându-i într-un proces de erodare continuă, care se va încheia prin dispariția lor treptată în cursul următoarelor două secole.

Mai multe izvoare literare antice cuprind informații interesante despre participarea sarmaților din Câmpia Tisei la o serie de conflicte armate din zonă în secolul al IV-lea, care au avut loc nu numai între Imperiul roman și populațiile aflate în vecinătatea lui, așa cum se întâmpla deseori, ci și între unele seminții din teritoriul barbar. Informația cea mai completă asupra evenimentelor este oferită de Ammianus Marcellinus. Potrivit acestuia, sarmații ar fi fost împărțiți în două categorii, unii mai bogați, numiți *argaragantes* și alții mai săraci, numiți *limigantes*. Amenințați în anul 332 de către goți aliați cu taifalii, argaraganții au înarmat și pe limiganți, pentru a rezista mai bine atacurilor acestora. De asemenea, ei au cerut ajutor și împăratului Constantin cel Mare, care l-a trimis pe fiul său cu trupe.

Constantin al II-lea a repurtat o victorie zdrobitoare împotriva goților și a taifalilor, oprind, astfel, pătrunderea și instalarea lor în Câmpia Tisei. O parte din taifali, luați prizonieri, au fost strămutați în Frigia, iar goții au fost obligați să încheie pace și să dea ostatici, ca garanție a respectării înțelegerilor stabilite, și mercenari pentru trupe. După înlăturarea pericolului gotic, stările conflictuale mai vechi din societatea sarmatică s-au acutizat, situație în care limiganții s-au răzvrătit împotriva argaraganților. Luptele între cele două tabere au fost dure și limiganții, mai numeroși, au ieșit învingători. În urma acestor evenimente, argaraganții au fost nevoiți să se refugieze, unii la victuali și alții în Imperiul roman[1].

Limiganții victorioși au rămas stăpâni pe situație până în anul 358, când o nouă inițiativă antiromană îi reunește pe argaraganți, limiganți și cvazi într-o acțiune comună. Romanii i-au înfrânt cu ușurință pe atacatori, cărora, prin tratativele ce au urmat, le-au impus condiții de pace diferite. Sarmaților argaraganți și cvazilor, ca vechi clienți fideli romanilor, li s-au impus condiții de pace mai blânde. În schimb, limiganții, considerați nestatornici și mai periculoși, au fost strămutați în ținuturi mai depărtate de frontiera romană. Nemulțumiți de noua lor situație, în anul următor ei au încercat o nouă acțiune de forță împotriva romanilor, dar au suferit o înfrângere dezastruoasă, în urma căreia nici un izvor antic nu le mai pomenește numele.

Întâmplările menționate nu pot fi interpretate doar ca o luptă între sarmații săraci și sarmații bogați din ținuturile de șes ale Banatului, în care romanii au intervenit de partea celor din urmă. Dimpotrivă, din relatările amintite rezultă că spațiul afectat de evenimente, în totalitatea lor, a fost mult mai întins, cuprinzând întreaga câmpie a Tisei, precum și unele ținuturi de deal din vecinătatea ei. De asemenea, pe lângă sarmați, goți, taifali și romani, în conflictele respective au mai fost implicate și alte populații, între care trebuie menționați mai ales dacii liberi, care conviețuiau de mult cu sarmații, bine documentați în acest mediu prin descoperirile arheologice.

Înarmarea limiganților de către argaraganți în anul 332 și solicitarea ajutorului roman pentru a stăvili pătrunderea goților în Câmpia Tisei arată marea îngrijorare pe care o produceau aceștia populațiilor din zonă. Conflictele directe ale sarmaților cu goții au

[1] Ammianus Marcellinus, XVII, 12–13; XIX, 11.

putut avea loc numai după intrarea celor din urmă în Transilvania, de unde au înaintat de-a lungul Mureșului până în valea Tisei. Instalarea unor seminții gotice în Câmpia Tisei devenea un mare pericol nu numai pentru sarmați și pentru celelalte populații care locuiau în această regiune, ci și pentru siguranța limesului roman de la Dunărea de Mijloc. Așa se explică, de altfel, intervenția romană promptă și decisivă, care a reușit să stăvilească înaintarea goților spre vest pentru mai multe decenii.

Textele literare antice sunt mai puțin clare în ceea ce privește identitatea exactă a argaraganților și a limiganților, deși în ambele cazuri se vorbește de sarmați. O apartenență exclusiv sarmatică a lor este contrazisă chiar de unele informații oferite de aceste texte. Pe sarmații argaraganți, despre care spune că erau conduși de nobili și în luptă își așezau rândurile de sarmați în formație, așadar ca la trupele de infanterie, improprii sarmaților, Ammianus Marcellinus îi numește și indigeni[1]. Informațiile autorului antic ar fi de natură să sugereze un amestec de populații diferite, în acest caz putând fi vorba de sarmați și de daci. În ceea ce-i privește pe sarmații limiganți, din relatările aceluiași autor rezultă că între ei se aflau populații diferite, fără a preciza dacă între ele exista o înrudire. O ramură a limiganților purta numele de *amicensii*, după localitatea *Acimincum*. De asemenea, despre o altă parte a lor spune că-și aveau adăposturile în munți, ceea ce corespunde mai mult modului de viață al populației dacice și nicidecum sarmaților.

Argaraganții și limiganții reprezintă, potrivit tuturor știrilor literare antice, numele unor categorii sociale diferite. Ele nu sunt limitate însă numai la populația sarmatică, ci cuprind grupe de persoane deosebite din punct de vedere etnic. Atribuirea lor generală sarmaților de către autorii antici s-a datorat poziției dominante pe care aceștia au avut-o în Câmpia Tisei timp de câteva secole.

Sarmații, care s-au oprit temporar în teritoriile dacice extracarpatice și au ajuns în ținuturile de șes din Câmpia Tisei, au avut multe elemente comune în ceea ce privește îndeosebi practicile funerare și obiceiurile de port, datorită strânsei lor înrudiri. Dar între ele au existat și deosebiri, determinate mai ales de procesul lor de etnogeneză, de separarea lor încă din prima jumătate a secolului I p.Chr., precum și de mediul cultural local deosebit în care a poposit fiecare. Semnificativă în acest sens este orientarea generală S-N a înmormântărilor iazige și N-S a celor aparținând roxolanilor. De asemenea, împrumuturile sarmatice de la localnici prezintă deosebiri evidente în cele două mari regiuni, din est și din vest, despărțite de masivul Carpaților și de provincia Dacia. Astfel, în mormintele sarmatice din regiunile extracarpatice lipsește ceramica dacică lucrată cu mâna, fiind prezentă numai aceea lucrată la roată. În schimb, în mormintele sarmatice din vest apar atât vase dacice lucrate cu mâna, cât și altele lucrate la roată, atestând astfel conviețuirea lor mult mai strânsă.

Diferite au fost și raporturile cu Imperiul roman, posibilitățile de mișcare și de acțiune fiind mult mai reduse pentru sarmații iazigi din vest. Influențele romane au fost și ele deosebite, acestea fiind exercitate prin intermediul Moesiei Inferioare, cu prelungirile

[1] Ammianus Marcellinus, XVII, 12, 9, 18.

sale până pe țărmul nord-pontic, la sarmații din est și dinspre Moesia Superioară, Pannonia și Dacia la cei din Câmpia Tisei. Cel mai limpede se poate urmări această situație în importurile romane la sarmați. Opinia că o parte din importurile romane la dacii liberi în regiunile extracarpatice ar fi fost făcute prin intermediul sarmaților nu poate avea nici o justificare, de vreme ce astfel de legături comerciale erau foarte active la daci înainte de cucerirea romană și de pătrunderea sarmaților în teritoriile dacice.

Raporturile dintre daci și sarmați au fost uneori exagerate, considerându-se că între ele s-ar fi ajuns la un amestec cultural mai mare decât a fost în realitate. Numai în zona iazigă din vest s-a ajuns într-adevăr la o conviețuire a celor două populații în aceleași așezări. Dar fenomenul a fost posibil numai datorită procesului de sedentarizare la care au fost supuși iazigii. Situația este cu totul diferită în teritoriile extracarpatice, unde dacii liberi și sarmații rămân separați până în secolul al IV-lea, când procesul de aculturație din perioada migrației gotice topește într-o singură cultură (cultura Sântana de Mureș) toate populațiile din zonă.

Goții

Goții fac parte din ramura răsăriteană a populațiilor germanice, la fel ca gepizii, vandalii, burgunzii sau rugii. Autorii clasici, începând cu Pytheas din *Massalia* (Marsilia) la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. și continuând cu Strabon[1], Pliniu cel Bătrân[2], Tacit[3] și Ptolemeu[4], ultimul în secolul al II-lea p.Chr., îi menționează sub diferite nume (*Guiones*, *Gutones*, *Gotones*, *Gothones*, *Gytones* ș. a.) într-o regiune situată pe țărmul de sud al Mării Baltice. Începând din secolul al III-lea p.Chr. ei vor fi numiți de autorii latini *Gothi*, iar de cei greci *Gothoi*. Informațiile scrise despre localizarea goților într-o regiune situată la sudul Mării Baltice în ultimele trei secole a. Chr. și în primele două secole p.Chr. sunt în acord deplin și cu datele arheologice. Cultura *Wielbark*, atribuită de multă vreme în mod constant goților, apare în Pomerania și Polonia Mare ca o cultură locală, formată pe fondul mai vechii culturi *Oksywska*, răspândită anterior pe același areal (secolul al II-lea a.Chr. – prima jumătate a secolului I p.Chr.).

O opinie diferită privind originea goților a fost consemnată în secolul al VI-lea p.Chr. de Iordanes[5]. Potrivit acestuia, însoțiți sau urmați la scurt timp de gepizi, o seminție înrudită cu ei, goții ar fi ajuns pe țărmul sudic al Mării Baltice (*Gothiscandza*) plecând în trei corăbii sub conducerea lui Berig din zona Peninsulei Scandinave (*Scanza*). Ajunși în noua patrie, ei izgonesc pe ulmerugi de pe coasta mării și supun apoi o parte din vandali,

[1] Strabon, *Geographia*, VII, 1, 3.
[2] Pliniu cel Bătrân, *Nat. hist.*, IV, 14, 99; XXXVII, 2, 35.
[3] Tacit, *Germania*, 44, 1; *Annales*, II, 62, 2.
[4] Ptolemeu, *Geographia*, III, 5, 8.
[5] Iordanes, *Getica*, 25–26.

cărora le anexează teritoriile. Mai târziu, pe vremea lui Filimer, cel de al cincilea conducător după Berig, goții ar fi migrat din aceste locuri spre alte teritorii, ajungând în „țara sciților" numită *Oium*.

Informațiile lui Iordanes referitoare la coborârea unor grupe de goți din regiunea scandinavă pe țărmul baltic de la gurile Vistulei rămân destul de sumare, reieșind totuși cu claritate că un asemenea eveniment ar fi avut loc aproximativ în prima jumătate a secolului I. Totodată, trebuie remarcat că numărul goților angajați în traversarea mării a fost de fiecare dată destul de redus.

Cele două opinii cu referiri directe asupra locului de baștină al goților nu sunt contemporane, ci datează din perioade diferite și plasează procesul de etnogeneză a acestora în regiuni deosebite, una situată la nordul și alta la sudul Mării Baltice. Cele două regiuni se aflau într-o vecinătate relativ apropiată, iar legăturile pe mare dintre ele au permis o circulație normală a grupurilor umane și a bunurilor culturale de tot felul.

În ciuda tuturor încercărilor de a atribui o origine scandinavă goților, în conformitate cu știrile transmise de Iordanes și cu studiile filologice tradiționale, interpretarea datelor arheologice, conturată tot mai coerent în ultimele patru decenii, nu lasă nici o îndoială cu privire la originea continentală a acestora, acordând, astfel, credit autorilor antici care au scris într-o perioadă mai apropiată de evenimente. În același timp, descoperirile arheologice consemnează în mod cert și unele legături constant revigorate între regiunile de pe țărmul sudic al Mării Baltice și cele scandinave. Acestea se dovedesc a fi fost permanente și de o vechime mult mai mare, dar cu o intensitate mult diferențiată de la o etapă la alta. Elementele scandinave pregnante ajunse pe continent par să fie legate mai mult de pătrunderea în anumite perioade a unor grupe mici de persoane, o dată cu care au venit și diferite obiceiuri, cum ar fi cele din domeniul practicilor funerare sau al portului. Sosirea unor asemenea grupe umane restrânse este vizibilă, spre exemplu, în a doua jumătate a secolului I, când morminte tumulare cu construcții de piatră și cercuri de piatră caracteristice zonei scandinave apar în mediul culturii gotice de tip *Wielbark*. La acea dată însă goții erau de mult menționați de izvoarele scrise ca locuind pe țărmul sudic al Mării Baltice. Fenomenul ar trebui legat probabil de știrile lui Iordanes despre venirea goților pe trei corăbii conduși de Berig în *Gothiscandza*. Informațiile lui Iordanes ar putea cumula însă evenimente ce au avut loc în perioade deosebite, așa încât o eventuală sincronizare între izvoarele scrise și datele arheologice ar fi riscantă fără investigații suplimentare.

Intrând în contact cu populațiile gotice de pe țărmul sudic al Mării Baltice, nou-veniții, la rândul lor tot germanici, vor fi asimilați cu ușurință de localnici, cu toate infiltrările ce vor continua să alimenteze dinspre nord nucleul inițial. Fenomenul apare firesc, întrucât grupurile venite sunt numericește reduse, iar zestrea culturală este și ea modestă. De altfel, obârșia scandinavă va mai fi sesizabilă o vreme, mai ales în tradiția înmormântărilor sub tumuli cu diferite amenajări în piatră.

După instalarea pe continent și a contingentelor scandinave, populația gotică manifestă o mobilitate accentuată, angajându-se într-un proces rapid de înaintare spre regiunile

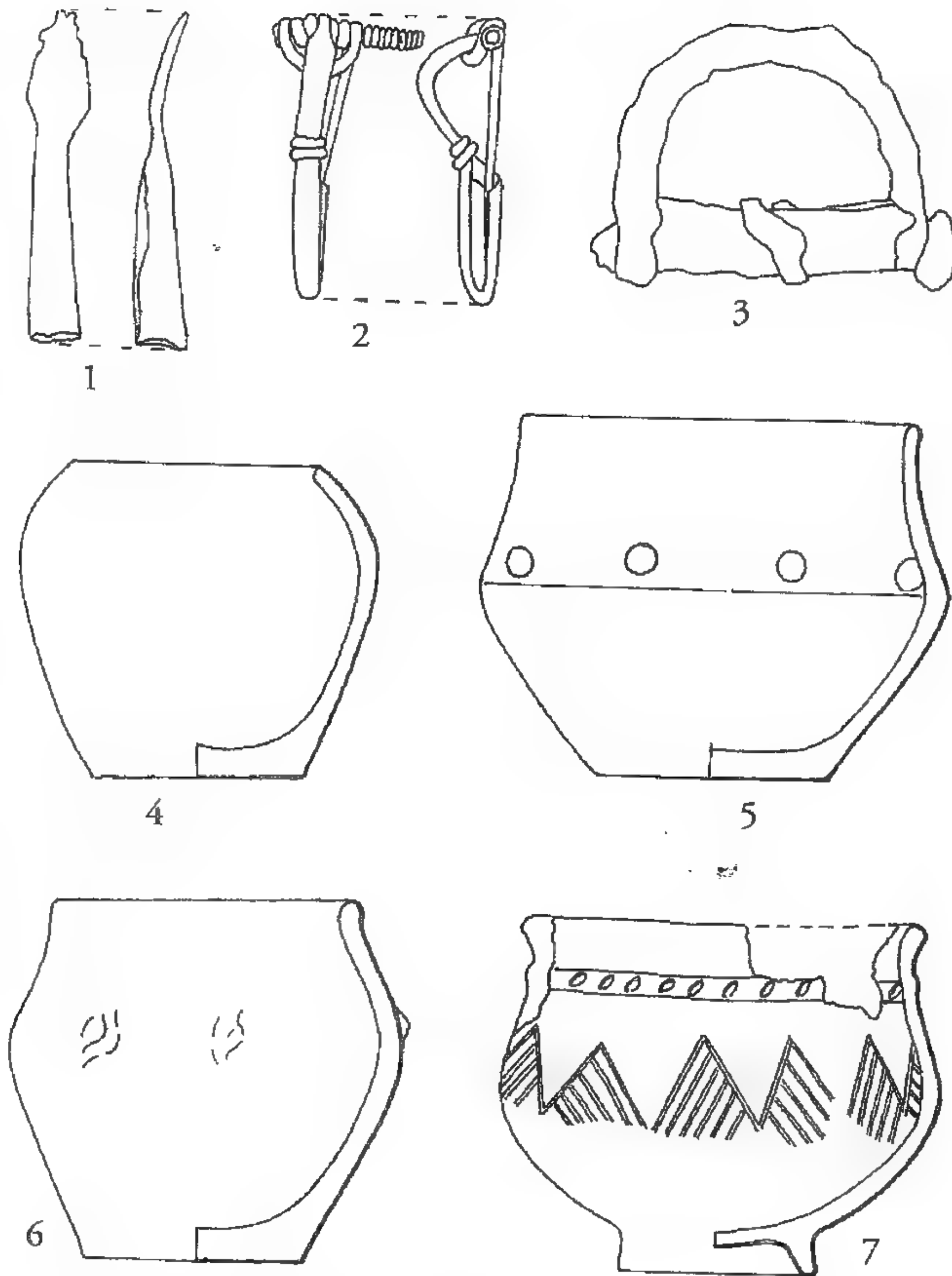

Fig. 108 Vârf de săgeată (1) și fibulă de bronz (2), cataramă de fier (3) și vase de lut lucrate cu mâna de factură Wielbark (4–7), provenind din morminte distruse de la Cozia (jud. Iași).

de la Marea Neagră și de la Dunărea de Jos, iar apoi pe vastele teritorii ale Imperiului roman, până ce își vor încheia istoria ostrogoții în Peninsula Italică și vizigoții în Peninsula Iberică. Etnogeneza continentală și tradițiile scandinave, migrația de-a lungul și de-a latul continentului, contactele și amestecul continuu cu diversele populații germanice și negermanice întâlnite în raidurile lor prin Europa și Asia Mică și restructurarea etno-demografică și politică a spațiului est-european pentru mai bine de un secol sunt doar câteva capitole din istoria zbuciumată a goților și încă insuficient descifrată. La acestea se mai pot adăuga conflictele lor frecvente cu romanii, convertirea la creștinism, intrarea tumultuoasă în imperiu după scenarii dintre cele mai variate (de la infiltrări pașnice până la pătrunderi violente și distructive) și integrarea progresivă în masa populațiilor romanice, până la dispariția treptată de pe harta Europei.

Izvoarele literare antice au înregistrat deplasarea goților spre sudul și spre sud-estul continentului într-o formă extrem de generală, cuprinzând de obicei știri destul de lacunare, după care nu este posibil a stabili un tablou exact și coerent al evenimentelor. O completare substanțială a informațiilor a venit din partea arheologiei, care a oferit date pertinente privind nu numai etapele de înaintare și zonele afectate progresiv de migrația goților, ci și zestrea culturală cu care aceștia au ajuns în noile teritorii.

Întreaga istorie a goților ar putea fi separată în trei mari capitole. Fiecare dintre acestea corespunde unei perioade distincte și se desfășoară în alt spațiu geografic. Un prim capitol cuprinde istoria goților de la începuturi și până la părăsirea ținuturilor din nordul continentului, când are loc marea lor migrație spre sud. Momentul poate fi fixat în al treilea sfert al secolului al II-lea. Cel de al doilea capitol acoperă perioada deplasărilor succesive spre sud și sud-est și așezarea temporară în regiunile dintre Carpați și Nipru, până la trecerea lor definitivă în Imperiul roman, ca urmare a invaziei hunice din anul 375. În sfârșit, ultimul capitol se referă la istoria goților ajunși în imperiu și la încercările lor repetate de constituire a unor state, cu reușite notabile, ca regatul lui Teodoric cel Mare, dar și cu eșecuri, ce vor duce treptat la dezmembrarea formațiunilor politice gotice și la asimilarea lor de către populația romanică, proces ce pare să se fi încheiat la începutul secolului al VIII-lea.

Baza documentară pentru aceste trei perioade este foarte diferită, atât în ceea ce privește izvoarele scrise, cât și descoperirile arheologice. Pentru prima perioadă, izvoarele scrise sunt puține și vagi, ca urmare a faptului că goții se aflau departe de granițele imperiului. Nefiind încă implicați în raporturile directe cu acesta, ecourile ce ajungeau la Roma despre goții din nordul continentului erau puține și lipsite de importanță pentru autorii antici. Mult mai numeroase sunt descoperirile arheologice, care datează mai ales din primele două secole ale erei creștine.

În ceea ce privește cea de a doua perioadă, când goții ajung vecini cu romanii și pătrund adesea pe teritoriul lor, informațiile scrise devin mai frecvente, mai clare și mai exacte. De asemenea, și descoperirile arheologice referitoare la această perioadă sunt deosebit de abundente. În sfârșit, cea de a treia perioadă din istoria goților beneficiază de informații scrise mult mai numeroase și mai amănunțite. În schimb, descoperirile arheologice

cunoscute în prezent sunt puține. Împrăștiate pe un spațiu enorm, de la țărmul Mării Negre și până la cel al Oceanului Atlantic, ele sunt foarte reduse cantitativ, rarefiate și inegal studiate. De altfel, folosind pe scară largă produsele romane, goții apar tot mai frecvent sub haină romană și nu pot fi identificați întotdeauna cu ușurință. Totuși, este de semnalat o neglijare aproape generală a antichităților gotice de pe întinsul Imperiului roman, mai ales a acelora din partea lui răsăriteană (îndeosebi Peninsula Balcanică).

Arealul locuit de goți anterior migrației lor spre granițele Imperiului roman includea în principal Pomerania, nordul Poloniei Mari și zona Vistulei inferioare. În a doua jumătate a secolului al II-lea și în primele trei decenii ale secolului al III-lea, goții vor părăsi în cea mai mare parte teritoriile ocupate până atunci, pentru a face prima lor deplasare de anvergură spre SSE și a se așeza într-o regiune situată la est de Vistula mijlocie, cuprinzând Mazovia și Podlasia, considerate ca *primul spațiu de expansiune gotică*. O parte din locuitorii aflați anterior în aceste ținuturi, aparținând grupului de populații vandalice (cultura Przeworsk), va părăsi regiunea o dată cu venirea goților, deplasându-se către regiunile de la vest și sud-vest, iar cei rămași vor fi asimilați de noii veniți.

Descoperirile arheologice gotice din Pomerania, nordul Poloniei Mari și zona Vistulei inferioare, ca și acelea mai târzii din Mazovia și Podlasia sunt cunoscute sub numele de cultura Wielbark. Așezările au fost cercetate puțin și detaliile asupra organizării acestora sunt cu totul sumare. Necropolele au uneori câteva sute de morminte, ceea ce atestă comunități mari, bine organizate și durabile în timp. Ele cuprind în majoritate morminte de incinerație, la care se adaugă și un număr mic de morminte de înhumație, orientate cu precădere pe direcția N-S. Un procent foarte redus de morminte de înhumație, aparținând aproape întotdeauna unor copii (Infans I) și datând dintr-o fază târzie a acestei culturi (a doua jumătate a secolului al III-lea), erau orientate pe direcția V-E.

O bună parte dintre morminte aveau în cuprinsul lor diferite categorii de obiecte, mai ales accesorii vestimentare (fibule, catarame), obiecte de toaletă (piepteni) și de podoabă (brățări, mărgele), amulete și mai rar vase de lut lucrate cu mâna, roata olarului fiindu-le încă necunoscută la acea dată. Armele lipsesc în morminte. Ofrandele alimentare, reprezentate de recipiente de lut și oase de animale, se găsesc de obicei tot în etapa finală a culturii Wielbark. Prin toate caracteristicile lor, cele două categorii de morminte (de incinerație și de înhumație) ale necropolelor de tip Wielbark sunt în totalitate păgâne. Chiar și mormintele de înhumație orientate V-E nu prezintă alte caracteristici ce le-ar putea defini drept creștine. De altfel, cazuri izolate de morminte de înhumație necreștine orientate V-E sunt cunoscute în aceeași perioadă și la alte populații aflate în afara frontierelor romane, cum ar fi la dacii liberi și sarmați.

Goții pătrund în noile teritorii cu civilizația lor tradițională de tip Wielbark, așa cum o probează clar descoperiri ca acelea de la Lepesovka în Volynia sau Kompanice pe Nipru mijlociu. În contact cu populațiile sedentare sau nomade întâlnite în spațiul proaspăt ocupat (daci liberi, sciți târzii, sarmați), majoritatea tradițiilor culturii Wielbark vor fi abandonate, goții intrând rapid într-un proces profund de aculturație, care va duce în cele din urmă la apariția culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. În absența încă a unor

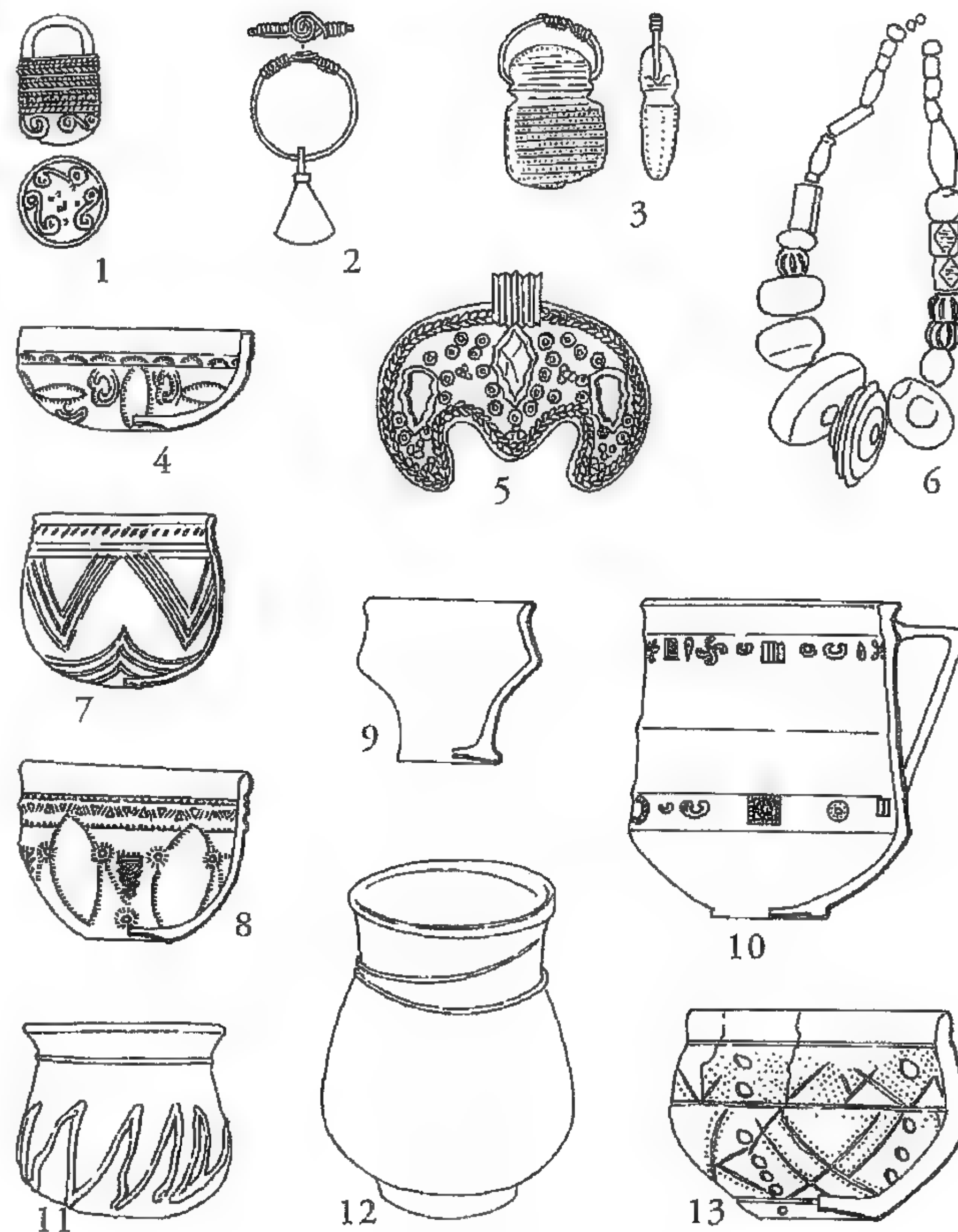

Fig. 109 Obiecte de aur (1, 5), argint (2), chihlimbar și argint (3), sticlă și chihlimbar (6), sticlă (11–12) și lut (4, 7–10, 13) din necropola de la Dănceni (jud. Chișinău, Rep. Moldova). 1–3, 5 pandantive; 6 colier de mărgele; 11–12 vase romane de sticlă; 4, 7–10, 13 vase de lut.

studii riguroase pe această temă, urmărirea deplasării goţilor pe etape şi zone în spaţiul menţionat este deocamdată dificilă, deşi unele clarificări încep să se contureze. Spre exemplu, descoperirile din zonele sudice ale arealului acestei culturi sunt ceva mai târzii decât acelea din Volynia şi de pe Niprul mijlociu, motiv pentru care tratarea globală a acestui vast areal ca cel de *al doilea spaţiu de expansiune gotică* este discutabilă. De altfel, şi zonele periferice, atât cele de la est, cât şi cele de la vest, nu cuprind descoperiri din etapa de formare şi nici din cea iniţială a culturii Sântana de Mureş-Cerneahov, ci numai dintr-o perioadă mai târzie a acesteia, şi anume începând din al doilea sfert al secolului al IV-lea. Apariţia necropolelor de acelaşi tip în Transilvania trebuie situată aproximativ în aceeaşi perioadă, întrucât datarea lor abia după invazia hunilor, aşa cum s-a propus uneori, nu este justificată în prezent de nici un fel de argumente.

După instalarea goţilor în Mazovia şi Podlasia, par să fi fost organizate şi cele dintâi raiduri la mari distanţe, îndreptate cu precădere împotriva Imperiului roman. Începând de pe la mijlocul secolului al III-lea, având de această dată în componenţa lor şi grupe de vandali, o parte din goţi vor relua deplasarea pentru cucerirea de noi teritorii. Până la sfârşitul secolului al III-lea şi în primele trei decenii ale celui următor, ei vor întreprinde numeroase raiduri şi acţiuni de explorare a regiunilor învecinate, iar apoi şi a celor mai îndepărtate aflate în preajma graniţelor romane. Este perioada în care înaintarea lor se face concomitent pe mai multe direcţii în ţinuturile de la est şi sud-est.

În est au ocupat mai întâi vastul bazin al Niprului, din care au făcut o nouă bază de plecare spre ţărmurile Mării Negre şi ale Mării Azov, zonă în care se aflau oraşe prospere ca *Olbia*, *Panticapaion* şi *Tanais*. De asemenea, pornind de aici au pus stăpânire pe largi teritorii de la est de Nipru, ajungând până în bazinul Doneţului Nordic. O a doua direcţie de înaintare importantă urmată de timpuriu a fost spre SSE, de-a lungul Nistrului, ducând pe coasta de nord-vest a Mării Negre, acolo unde se afla oraşul *Tyras*. Înaintând pe cele două direcţii principale, dar şi pe alte trasee de importanţă secundară, goţii şi-au asigurat dominaţia asupra unor regiuni vaste din estul Europei, ce se întindeau din Volynia la nord până la Dunărea Inferioară şi Marea Neagră la sud şi din bazinul Doneţului Nordic la est până în Transilvania la vest. Goţii vor controla cu autoritate toate aceste regiuni până la invazia hunilor (anul 375).

O dată cu luarea în stăpânire a noilor teritorii, mai apropiate de hotarele romane, atacurile gotice devin tot mai frecvente. Ele sunt îndreptate cu predilecţie spre oraşele şi zonele prospere ale imperiului, situate pe ţărmul nordic al Mării Negre şi în provinciile de la Dunărea de Jos şi din Asia Mică. În raidurile lor, care nu se opresc la zonele de frontieră romane, ci pătrund adânc în provinciile imperiului, goţii sunt însoţiţi adesea de contingente de luptători aparţinând populaţiilor aflate în preajma limesului, între care s-au remarcat mai ales dacii liberi şi sarmaţii. Se poate observa chiar că într-o etapă de început ponderea lor numerică la expediţii este mai importantă decât participarea goţilor, ceea ce se explică mai ales prin situarea bazelor de plecare ale acestora în regiuni încă mult depărtate de graniţele romane.

Primele confruntări cu romanii au avut loc la începutul domniei împăratului Gordian al III-lea, când, după ce primesc subsidii de la romani, goţii abandonează expediţia iniţiată în compania carpilor. În 242 ei atacă din nou *Moesia* şi *Thracia* în tovărăşia sarmaţilor, dar sunt înfrânţi şi obligaţi să se retragă. Următoarea invazie, la care mai iau parte carpi, peucini, taifali şi hasdingi, are loc în primăvara anului 248, când trec prin Dobrogea, pradă regiunile din preajma oraşelor *Marcianopolis* şi *Odessos* şi ajung până în *Thracia*. Asediază fără succes *Marcianopolis*, pe care-l abandonează după primirea unor sume de bani. În primăvara anului 250, concomitent cu un atac al carpilor în Dacia şi în Moesia Superioară, foarte probabil printr-o înţelegere dinainte stabilită, goţii trec din nou Dunărea. O parte dintre ei se îndreaptă spre *Philippopolis*, iar restul, conduşi de regele Cniva, atacă fără succes *Novae*, apoi pradă oraşul *Nicopolis* şi Moesia Inferioară. După ce a înfrânt pe carpi, împăratul Decius încearcă să-i respingă şi pe goţi, care se retrag spre sud, în *Thracia*, pentru a se regrupa la *Philippopolis*. Împăratul reuşeşte la început să alunge cetele gotice din vestul *Thraciei*, dar suferă o grea înfrângere la *Beroe*, fiind nevoit să se retragă spre *Novae*. Goţii cuceresc oraşul *Philippopolis* şi pradă regiunile din jurul oraşelor *Serdica* şi *Nicopolis ad Nestum*. În anul următor, goţii încearcă să se retragă spre nord. Cu efectivele refăcute, împăratul Decius îi urmăreşte pentru a le produce noi pierderi, dar în lupta de la *Abrittus* (Razgrad) armata romană suferă o grea înfrângere, iar Decius cade în luptă. Următorul împărat, Trebonianus Gallus, este nevoit să le cumpere retragerea cu asigurarea stipendiilor anuale.

Peste numai doi ani, în 253, goţii atacă din nou, dar sunt respinşi în regiunile lor de la nordul Dunării. Un an mai târziu o altă invazie gotică ajunge până în *Thracia* şi mai departe la *Thessalonic*, pe care îl asediază fără succes. Panica se întinde în toată Peninsula Balcanică şi multe fortificaţii sunt refăcute în grabă.

În deceniul al şaselea, după ce au pus stăpânire pe ţărmurile de nord şi de est ale Mării Negre, goţii încep şi expediţiile pe mare. Pe la 250 distrug oraşul *Tanais* şi aşezările din zonă. La scurt timp după aceea, primind corăbii şi călăuze de la bosporani, se îndreaptă spre oraşul *Pityus* de pe coasta nord-estică a Mării Negre, acolo unde staţiona un detaşament din *legio XV Apollinaris*. Asediul este respins şi goţii se întorc la bazele lor. În anul 256, având iarăşi la dispoziţie corăbii şi călăuze bosporane, ei atacă oraşele *Phasis*, *Pityus* şi *Trapezunt* de pe ţărmul est-pontic, de unde se întorc cu prăzi bogate şi numeroşi captivi.

Următorul atac gotic are loc în anii 257–258 şi porneşte de la *Tyras*, după ce timp de două decenii acesta cunoscuse mari şi repetate distrugeri, foarte probabil datorită aceloraşi autori. Expediţia se îndreaptă spre sud concomitent pe mare şi pe uscat, fiind atacate oraşele *Histria*, *Tomis* şi *Anchialos*. Traversează Bosforul şi ocupă oraşul *Chalcedon*. Apoi se retrag prădând *Bithynia*. În mâna lor au căzut *Nicomedia*, *Niceea*, *Kios*, *Apamea* şi *Prusa*, primele două fiind incendiate la întoarcere. Împăratul Valerian a venit în *Cappadocia*, dar nu i-a putut opri, în armata sa izbucnind ciuma. La numai câţiva ani, în 267, goţii fac o nouă expediţie în Asia Mică, cuceresc *Heracleia Pontica*, iar de acolo pradă *Bithynia*, *Galatia* şi *Cappadocia*. În deceniul al şaptelea al celui de al treilea secol,

goții au luat foarte mulți captivi creștini, între care se aflau și bunicii lui Ulfila, fapt pentru care legăturile goților cu *Cappadocia* vor rămâne foarte strânse până în secolul al IV-lea. În anii 268-269 este organizată o nouă expediție din zona Mării Azov, la care se presupune că alături de goți ar fi luat parte și herulii, recent ajunși în zonă. Acum sunt pustiite regiuni din Regatul bosporan, mai ales unele orașe din peninsulele Kerč și Taman, care cunosc distrugeri însemnate. În vremea lui Claudius al II-lea goții, peucinii și herulii se adună la gurile Nistrului și pleacă pe mare cu un mare număr de corăbii spre *Tomis* și *Marcianopolis*, dar nu le pot cuceri. Ei înaintează concomitent pe mare și pe uscat, cuceresc orașele *Byzantion* și *Chrysopolis*, înaintează prin Bosfor în Marea Marmara, unde are loc o luptă cu flota romană, căreia îi produce mari pierderi. Ajung apoi până în Ionia și atacă *Ephesus*. Se retrag spre *Hieron* și încearcă să cucerească orașul *Cyzikos*. Ajung în Hellespont, apoi goții și herulii își unesc forțele pe uscat și pe mare și asediază *Thessalonicul*, folosind mașini de asediu. Au renunțat la asediu la apropierea lui Gallienus. Armata de uscat a goților și a herulilor, împărțită în diferite grupe, a prădat *Doberos* și *Pelagonia* și s-a retras, urmărită de armata romană, spre Munții Rhodopi. Gallienus surprinde la *Nestos* o trupă de circa 3 000 de invadatori, pe care o nimicește. În aceleași împrejurări capitulează și se predă un principe herul, care primește drept recompensă insigna de consul.

Între timp Gallienus primește vestea despre încercarea unei noi uzurpări, motiv pentru care, înainte de a pleca spre a-și salva tronul, încheie pace cu dușmanii și lasă în zonă pe generalul Marcianus. Luptele între romani și goți reîncep, dar rezultatele lor rămân nedecise, victoriile și înfrângerile fiind doar parțiale și împărțite între ambele tabere. Orașul *Philippopolis* este asediat din nou, dar nu poate fi cucerit.

Flotila goto-herulă s-a îndreptat spre insulele *Lemnos* și *Skyros*, pe care le devastează. Orașul *Athena* este lovit puternic, fiind pustiit și ars pe zone întinse. Întreaga Grecie este invadată de cetele gotice și în bună parte prădată și pustiită. Orașe ca *Argos* și *Sparta* au fost distruse. Flota goto-herulă s-a aflat în zona estică a Mediteranei până în 269, insulele *Creta*, *Rhodos* și *Cipru* fiind și ele prădate.

După plecarea lui Gallienus, iar ulterior și a lui Marcianus, armata de uscat a goților și a herulilor, întărită și cu noi contingente venite din nord, s-a îndreptat spre sud, prădând regiunile de câmpie. O parte trec prin *Macedonia*, *Thessalia* și *Beotia*, iar o alta ajunge la *Dyrrhachium*, pe malul Adriaticei, pe care-l cuceresc. Invadatorii se reunesc pentru a face față unei noi armate romane, condusă de data aceasta de împăratul Claudius al II-lea. Bătălia hotărâtoare a romanilor în primăvara lui 269 la *Naissus* (Niš) cu goții se termină cu înfrângerea clară a acestora din urmă, împăratul primind titlul de *Gothicus*. Resturile armatelor înfrânte ale goților și herulilor se retrag spre *Macedonia*, fiind împinse de cavaleria romană spre Munții Balcani. Unele confruntări mai au loc și ulterior, chiar cu unele înfrângeri parțiale pentru armata romană. Aceasta, după victoria de la *Naissus*, s-a dispersat și a început la rândul ei prădăciunile, fiind surprinsă de barbari total dezorganizată și inaptă de apărare. Lupte înverșunate au mai avut loc în zona orașului *Marcianopolis*. Acțiunile romane de urmărire a barbarilor au fost îngreuiate de lipsa hranei și mai ales de izbucnirea unor epidemii, ambele fenomene răspândite cu rapiditate în toată Peninsula

Balcanică, în urma luptelor și a deplasărilor frecvente de trupe dintr-o zonă în alta. Însuși împăratul Claudius al II-lea moare la *Sirmium*, la începutul anului 270. Confruntările dintre romani și goți continuă și în scurta domnie a lui Quintillus, acum fiind atacate orașele *Anchialos* și *Nikopolis*, fără a putea fi cucerite. Tactica romană nu are în vedere, de această dată, surprinderea și nimicirea cetelor de goți și de heruli aflate pe teren roman, ci mai mult supravegherea retragerii lor spre nord.

În primăvara anului 271, în drum spre Orient contra Regatului din *Palmyra*, noul împărat Aurelianus înfrânge unele grupe de barbari (probabil carpi) în *Illyricum* și are mai multe lupte victorioase cu goții în regiunea Dunării de Jos, în urma cărora a primit titlul onorific de *Gothicus Maximus*.

O nouă expediție a „sciților", nume sub care trebuie să înțelegem pe goți și pe heruli, are loc în anul 276, când ei pornesc din zona Mării Azov pe mare și concomitent pe uscat, de-a lungul țărmului estic al Mării Negre, plecând de la *Colchis* peste Pontus până în *Cappadocia*, *Galatia* și *Cilicia*. Împăratul Tacitus, ajutat și de fratele său Florianus, a avut unele succese împotriva lor, primind titlul de *Gothicus Maximus* și bătând monedă cu *Victoria Gothica*. Dar la scurt timp el a fost ucis de soldații săi, care l-au proclamat împărat pe Florianus. Acesta continuă lupta cu goții în regiunea Bosforului, dar numai pentru scurt timp, întrucât își va pierde tronul și viața în favoarea lui Probus. Noul împărat va definitiva victoria împotriva barbarilor, dar în anul 278 îl găsim din nou pe teatrul de operații în regiunea Dunării de Jos luptând împotriva goților, alături de care se mai aflau contingente de sarmați, vandali, gepizi și burgunzi.

Cele aproximativ trei decenii de invazii continue ale goților în provinciile răsăritene și balcanice ale imperiului, la care s-au asociat uneori carpii, sarmații, herulii, vandalii, peucinii și alte populații, au creat statului roman probleme enorme. Expedițiile pe mare și pe uscat, foarte adesea sincronizate, executate cu îndrăzneală și rapiditate pe o mare adâncime, au surprins deseori armata romană în dificultate, nepregătită să riposteze cu eficiență. Împăratul Decius și mai mulți comandanți de seamă ai trupelor romane și-au pierdut viața în confruntările cu goții. Întreaga viață economică din această parte a imperiului a fost paralizată. Nesiguranța provinciilor balcanice și asiatice, devastate frecvent și golite în bună parte de populație, datorită numeroșilor captivi ce au trebuit să urmeze de fiecare dată pe goți, a determinat Imperiul roman să decidă măsuri severe de apărare, care au vizat mai ales reorganizarea limesului, întărirea grabnică a fortificațiilor și o nouă amplasare a trupelor în teritoriu.

În aceste împrejurări are loc și replierea frontierei romane la Dunărea de Jos de-a lungul fluviului. Retragerea legiunilor și administrației din Dacia a urmărit nu numai abandonarea unei provincii nord-dunărene expuse atacurilor din toate părțile și de aceea tot mai greu de protejat, care solicita continuu forțe sporite pentru apărare, ci și întărirea sistemului defensiv de la sudul Dunării. Concentrarea unor efective militare superioare numeric mai aproape de teatrul de operații din Balcani și Asia Mică dădea posibilitatea să se răspundă cu mai multă operativitate și eficiență raidurilor neîntrerupte organizate de goți.

Retragerea aureliană la sudul Dunării nu a dus și la pătrunderea imediată a goților în fosta Dacie romană. De altfel, hotărârea imperiului de a abandona teritoriile de la nordul Dunării de Jos nu a fost luată ca urmare a unor atacuri gotice în derulare, ci preventiv, pentru a întări sistemul defensiv și securitatea părții orientale a imperiului și pentru a evita amplificarea confruntărilor la nordul fluviului. De asemenea, este de remarcat că în toată această perioadă atacurile gotice n-au fost îndreptate prioritar spre Dacia romană, ci în direcția provinciilor balcanice și asiatice ale imperiului. O dată cu retragerea armatei și administrației, din provincia părăsită pleca și o bună parte din pătura celor bogați, spre a-și pune averile la adăpost. În consecință, inițiativa unor expediții care să se încheie cu prăzi bogate după momentul retragerii nu mai era la fel de tentantă ca în perioada anterioară. Întărirea sistemului defensiv la sudul Dunării, prin concentrarea trupelor venite din Dacia, a diminuat pentru câțiva ani și elanul războinic al goților.

Infiltrarea și așezarea goților la est și sud-est de Carpați, care au dus curând și la declanșarea unor conflicte cu foștii aliați daci, carpi și sarmați, nu s-a petrecut deodată în toate teritoriile. Primele afectate au fost zonele din nordul arealului dacic, în care, în a doua jumătate sau chiar de pe la mijlocul secolului al III-lea, au pătruns la început grupe restrânse de goți. Înaintarea spre sud s-a făcut treptat, zonele de podiș, cu o densitate mare de populație dacică, fiind evitate în mare parte. Așezarea goților în regiunile de pe malul stâng al Dunării, chiar în vecinătatea frontierei romane, pare să fi avut loc mai târziu, abia în primele decenii ale secolului al IV-lea, probabil după pacea cu romanii din anul 332, când ei devin federați. În sfârșit, înaintarea lor spre vest doar până în preajma fostului limes *transalutan* ar putea sugera eventual una din condițiile păcii impuse de romani, și anume aceea de a nu se așeza pe teritoriul fostei provincii romane de la nordul Dunării. La fel trebuie explicată și pătrunderea mai târzie și destul de limitată a goților în Transilvania.

În perioada Tetrarhiei goții reiau atacurile împotriva imperiului, dar toate expedițiile sunt organizate numai pe uscat, ceea ce ușurează sarcina trupelor romane de a le reduce câmpul de manevră și a-i respinge. Înfrângerea repetată a goților se datorează însă și măsurilor energice de reorganizare și întărire a sistemului defensiv roman la sudul Dunării. Tot în vremea Tetrarhiei, probabil ca o consecință a pătrunderii și a așezării goților în spațiul dacic de la răsărit de Carpați, carpii își intensifică din nou acțiunile împotriva romanilor, uneori chiar în tovărășia goților și a sarmaților, dar sunt, la rândul lor, înfrânți în mai multe lupte și în parte colonizați pe teritoriul roman.

Secolul al IV-lea aduce încă din primele decenii modificări esențiale în ceea ce privește situația etnodemografică a regiunilor de la nordul Dunării de Jos. Datele arheologice atestă o creștere demografică spectaculoasă și un proces rapid de populare a regiunilor joase de câmpie, în care mai înainte se mișcau în voie grupe de sarmați nomazi. Într-un interval de timp relativ scurt are loc o reașezare în teritoriu a comunităților umane. Spre deosebire de perioada anterioară, când populațiile dacice și sarmatice și-au păstrat propria identitate culturală și etnică, deși au conlocuit timp îndelungat una lângă alta pe același

teritoriu sau în vecinătate apropiată, acum dispare din punct de vedere arheologic aproape orice individualizare culturală. Aceasta constituie și cea mai mare dificultate în procesul de identificare și atribuire etnică a descoperirilor arheologice aparținând complexului cultural Sântana de Mureș-Cerneahov. Tot acum dispare nomadismul practicat mai înainte de sarmați. Componenta sarmatică nu lipsește din noua configurație etnică, dar modul de viață al acesteia este total diferit, ceea ce ridică problema, neclarificată încă, dacă sarmații din mediul culturii Sântana de Mureș sunt urmașii acelora din secolele anterioare sau reprezintă noi contingente de sarmați venite împreună cu goții.

Transformările menționate atestă înainte de toate o nouă coloratură etnică. Așezarea goților în aceste teritorii și organizarea lor în comunități rurale în care se practică agricultura, creșterea vitelor și diferite meșteșuguri este evenimentul care determină ulterior toate celelalte schimbări. A doua componentă etnică din regiune este reprezentată de sarmați, care în unele regiuni organizează propriile așezări, în timp ce în altele sunt semnalate doar dispersări în comunitățile aparținând altor grupe etnice. Cât privește populațiile dacice pe care goții le găsesc la instalarea lor în noile teritorii, acestea se adaptează noilor condiții politice impuse de goți. Ele preferă în continuare pentru locuire zonele cu relief mai înalt, dar nu lipsesc nici din regiunile de câmpie.

Evenimentele și împrejurările noi de la nordul Dunării de Jos au avut importante consecințe și pentru viața economică. Regiuni întinse de câmpie, folosite anterior mai mult pentru pășunatul turmelor, au început a fi folosite pe scară largă pentru agricultură. De asemenea, unitatea culturală remarcabilă din spațiul culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, în care detaliile regionale totuși nu lipsesc, atestă legături directe și foarte strânse între regiuni aflate la mare distanță între ele, care sunt de explicat prin rolul jucat de goți nu numai la formarea complexului cultural amintit, ci și pe tot parcursul dezvoltării lui. Din acest punct de vedere, informația arheologică nu oferă deocamdată vreun suport cât de cât convingător pentru o diferențiere regională, care să poată susține separarea goților în vizigoți și ostrogoți, așa cum rezultă din izvoarele scrise.

Prin dominația politică și militară incontestabilă asupra imensului areal est-european, în care au tutelat autoritar totalitatea evenimentelor și fenomenelor istorice, goții s-au impus ca factor determinant în apariția și evoluția culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Marcată mai ales prin unele forme și ornamente ale ceramicii lor tradiționale lucrate cu mâna, precum și prin unele obiceiuri de port, prezența goților este sesizabilă pe întreaga ei arie de răspândire. Grupele restrânse de vandali aflate la remorca goților au fost reperate prin câteva morminte de incinerație cu arme (de obicei scut și lance) dispersate pe un teritoriu întins în diferite necropole, ceea ce face ca localizarea mai exactă a acestora, în cazul că au fost grupați, să fie destul de dificilă.

După instalarea în teritoriile de la Dunărea de Jos și Marea Neagră, istoria goților se va împleti tot mai strâns și pentru totdeauna cu istoria Imperiului roman. Indiferent de natura conflictuală sau pașnică a raporturilor cu romanii, goții vor recepta constant masive influențe din partea imperiului. Ei se vor integra astfel unui fenomen mai larg

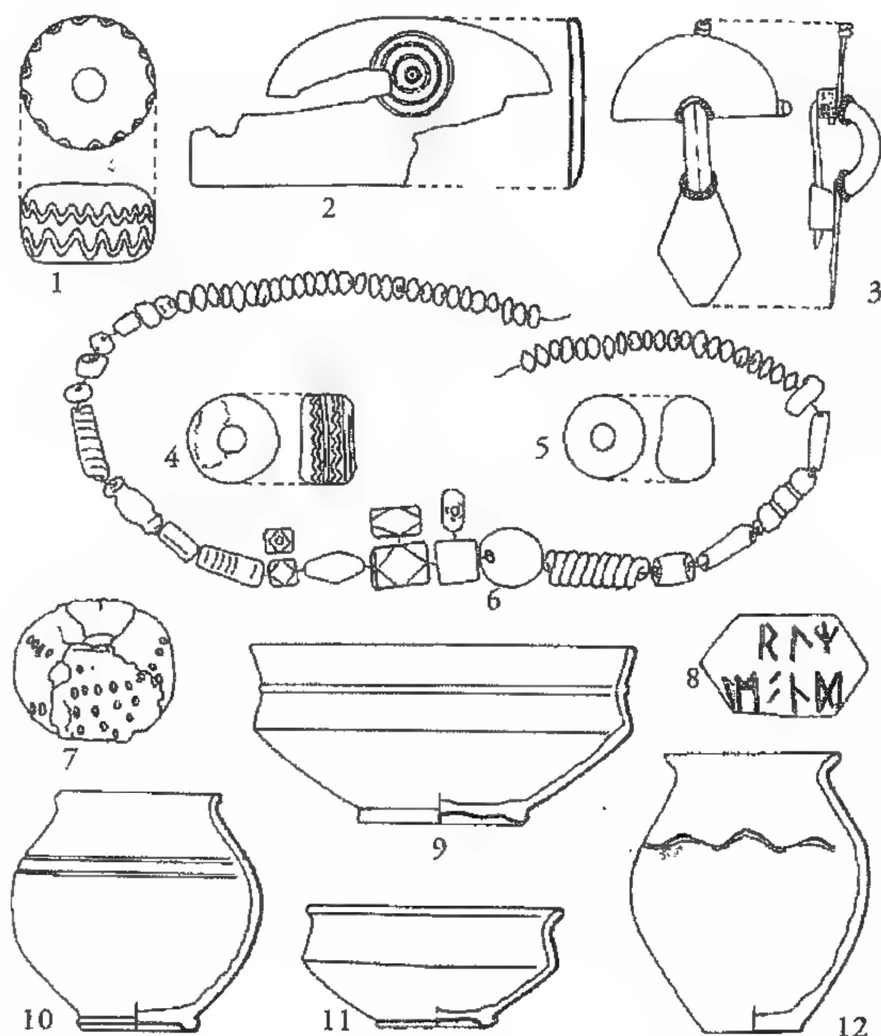

Fig. 110 Fibulă de argint (3), plăcuță dintr-un pieptene de os (2), mărgele de sticlă și carneol (1, 4–6), fusaiolă decorată cu împunsături (7), fusaiolă cu inscripție runică (8) și vase de lut lucrate la roată (9–12) descoperite în mormântul nr. 36 de la Lețcani.

ce cuprinsese deja de câteva secole toate celelalte populații din vecinătatea frontierei romane ajunse în secolul al IV-lea sub dominație gotică.

Influența civilizației romane a pătruns și în domeniul vieții spirituale. Elocventă în această privință este convertirea la creștinism. La fel ca și celelalte populații întâlnite în noile teritorii, goții erau păgâni, fapt atestat de lipsa totală din așezările și din necropolele

lor a pieselor cu caracter creștin. De asemenea, totalitatea obiceiurilor de înmormântare era în contradicție cu normele creștine, goții practicând pe scară largă incinerația, iar într-o proporție mai redusă înhumația, dar după alte reguli decât cele creștine. Morții erau așezați de obicei cu capul la nord și cu picioarele la sud, în poziții foarte diferite (de la poziția întinsă până la cea chircită). Asupra defunctului și în preajma lui se afla un bogat inventar, alcătuit mai ales din accesorii vestimentare, obiecte de podoabă, diverse amulete și multe ofrande alimentare. Frecvent rămășițele defuncților erau deshumate după un anume timp, fiind apoi aruncate din nou în groapă în totală dezordine.

Pătrunderea creștinismului în spațiul est-european dominat de goți se datorează fără îndoială contactelor dintre populația acestui teritoriu și lumea romană, contacte ce au îmbrăcat forme dintre cele mai variate. Între cauzele importante care au dus la creștinarea goților și a celorlalte populații din regiunile stăpânite de ei trebuie considerate prezența în număr mare a captivilor romani, între care se aflau și mulți creștini, precum și a misionarilor creștini. Fenomenul pare să ia amploare și să evolueze rapid, ceea ce duce la ridicarea lui Ulfila, misionar proeminent al noii religii printre goții de la nordul Dunării de Jos, la rangul de episcop (anul 341). În anul 348 Ulfila se stabilește cu un grup de creștini la sudul fluviului, dar propăvăduirea religiei creștine printre populațiile gotice de la nordul fluviului nu este abandonată. Martirajul unui alt misionar creștin, Sava Gotul, care în anul 372 a fost înecat în râul *Museos* (Buzău) de persecutorii din rândul aristocrației gotice este o bună mărturie în acest sens.

Informațiile din sursele scrise asupra începutului de convertire la creștinism a goților, ca și a altor populații aflate sub dominația goților, sunt confirmate de descoperirile arheologice. Modificări spectaculoase au loc în riturile de înmormântare. Practica incinerării este treptat abandonată, iar înhumația începe să fie făcută tot mai frecvent după regulile creștine. Defuncții sunt înmormântați după orientarea creștină, în poziția întins pe spate și cu mâinile pe piept. Amuletele păgâne, obiectele de podoabă și ofrandele alimentare dispar. De asemenea, obiceiul dezgropării morților după un anumit timp este abandonat și el.

Fenomenul de convertire la creștinism se generalizează și are loc la nivelul tuturor comunităților sătești. Convertirea la noua religie începe și se desfășoară la nivelul de jos al societății gotice, ca un fenomen de masă, iar persecuțiile împotriva creștinilor sunt organizate de unii șefi ai grupărilor gotice. Cauza persecuțiilor nu pare a fi totuși determinată numai de apartenența creștinilor la categoria de jos a societății.

Misionarismul, practicat cu posibilități modeste, dar cu un devotament de excepție și asupra căruia autorii antici ne-au lăsat prea puține date, a avut un rol covârșitor. Misionarii creștini, păstrând legăturile cu centrele religioase de la sudul Dunării și legând pe cei convertiți la noua religie cu aceleași centre religioase de la sudul fluviului, înscriau aceste raporturi într-o perspectivă de lungă durată. Efectul neîntârziat al acțiunii acestor propovăduitori ai credinței îl recunoaștem cu claritate în mai toate necropolele vremii, în care adoptarea obiceiurilor creștine de înmormântare începe să se generalizeze.

S-ar părea că obiectivul principal al misionarilor a fost la început creştinarea păturilor de jos ale societăţii, realitate pentru care pledează toate descoperirile arheologice de până acum. Aşa s-ar putea explica în parte şi marea toleranţă faţă de creştini din partea celor rămaşi încă fideli pentru o vreme credinţelor păgâne. Totuşi, nu trebuie să se tragă concluzia că întreaga elită a societăţii gotice ar fi rămas ostilă creştinismului. Dimpotrivă, potrivit informaţiilor oferite de autorii antici, convertirea la creştinism a cuprins şi o parte a acesteia. Este adevărat, s-au înregistrat şi acţiuni de prigoană împotriva creştinilor, dar motivaţia principală a acestora nu pare să fi fost religioasă, ci mai curând politică, ceea ce ar putea explica poate şi accentele mai dure ale persecuţiilor din anumite perioade.

Tratatul (*foedus*) dintre romani şi goţi din anul 332 deschide o perioadă de linişte şi de prosperitate evidentă în regiune. Faptul este confirmat de descoperirile aparţinând culturii Sântana de Mureş, a cărei perioadă de maximă înflorire se situează după încheierea păcii amintite. Ea a impus şi o libertate mai mare pentru creştinii din zona aflată sub dominaţia goţilor, ceea ce a dus implicit şi la intensificarea propagandei creştine. Dacă până la tratatul din 332 factorul principal de propagare a creştinismului pare să fi fost prezenţa captivilor romani în mediul barbar, după această dată se amplifică mult activitatea misionarilor creştini, ceea ce a dat vigoare fenomenului şi a dus la performanţe evidente.

Informaţiile arheologice nu oferă încă date suficiente pentru a stabili şi formele în care a pătruns creştinismul. Potrivit surselor scrise, în zonă au acţionat misionari şi din partea unor grupe creştine sectante. Ulfila, spre exemplu, a fost arian cel puţin către sfârşitul activităţii sale, dacă nu chiar de la început. Oricum, el nu era singurul sectant printre misionari. Ideologiile diferitelor secte creştine nu par să fi avut vreun efect cât de cât important în rândul celor convertiţi la noua religie, ele rămânând în fapt un domeniu de dispută exclusiv pentru autorităţile bisericeşti.

La fel, arheologia nu a putut oferi până acum nici un fel de informaţii asupra locaşurilor de cult. Dacă în zonă au funcţionat locaşuri speciale sau dacă eventual această funcţie a fost preluată la început de unele construcţii de caracter profan, este deocamdată imposibil de stabilit.

Izvoarele scrise au înregistrat în aria culturii Sântana de Mureş-Cerneahov numele diferitor martiri, precum şi a mai multor slujitori ai religiei creştine, de la simpli preoţi până la ierarhi cu rang de episcop, care aveau contacte strânse cu structurile deja destul de bine organizate ale creştinilor din provinciile orientale ale imperiului. Cei mai mulţi dintre ei, întreţinând legături mai ales cu organizarea bisericească din Dobrogea (*Scythia Minor*), se pare că şi-au desfăşurat activitatea în regiunile de la nordul Dunării de Jos sau din apropierea acestora. Între ei trebuie inclus foarte probabil şi Theophil, episcopul goţilor. Opinia mai veche că acesta şi-ar fi desfăşurat activitatea în Crimeea nu poate avea vreo susţinere, întrucât goţii s-au instalat aici mult mai târziu. Nici o descoperire arheologică din Crimeea, ce ar putea fi atribuită goţilor, nu poate fi datată mai devreme de invazia hunilor.

După *foedus*-ul din 332, confruntările dintre goţi şi romani au făcut loc unor relaţii paşnice timp de aproximativ patru decenii. Noi conflicte au intervenit abia în vremea

împăratului Valens, care reuşeşte să-i înfrângă în teritoriile de la nordul Dunării şi să încheie o nouă pace cu Athanaric (anul 369).

La numai câţiva ani de la aceste împrejurări, noi evenimente, hotărâtoare pentru soarta goţilor în estul Europei, sunt declanşate cu repeziciune de invazia hunică. Viteza de înaintare şi forţa de atac a hunilor surprind şi găsesc pe goţi nepregătiţi pentru a se apăra. Cele patru decenii de linişte aduseseră multă prosperitate, dar şi o îndepărtare de îndeletnicirile războinice, aşa încât goţii nu pot decât fie să se supună, fie să plece în altă parte. În funcţie de zonele în care s-au aflat, ei au fost în parte obligaţi, iar în parte au putut opta pentru una din aceste alternative. Aflaţi în teritoriile mai estice, mare parte din ostrogoţi au fost nevoiţi să se înregimenteze în cetele hunice. Doar vizigoţii din regiunile vestice au avut mai multă libertate de acţiune şi de opţiune, ceea ce a dus, de obicei cu acordul romanilor, la instalarea lor pe teritoriul imperiului. Aceste evenimente încheie în linii generale cel de al doilea mare capitol din istoria goţilor.

Impactul plecării goţilor şi al venirii hunilor a fost deosebit de puternic şi a fost resimţit din plin de toate populaţiile aflate în calea hunilor. În legătură cu aceste evenimente a fost pus şi sfârşitul culturii Sântana de Mureş, ca o consecinţă a plecării goţilor. Problema este mult mai complexă şi nu poate fi lămurită doar printr-o singură cauză, chiar dacă aceasta se referă la principalii artizani ai complexului amintit.

Hunii

În timp ce în Europa Răsăriteană şi Est-centrală dominaţia gotică, stabilizată oarecum, evolua din nou către forme mai agresive, stăvilite de măsurile şi de campaniile lui Valens, desfăşurarea istorică petrecută între timp în Asia dusese la o situaţie ale cărei consecinţe aveau să influenţeze adânc mersul evenimentelor din Europa.

Deşi se încearcă să se dovedească prezenţa — puţin probabilă — a unor cete hunice în Europa de Răsărit încă din secolul al II-lea p.Chr., pornindu-se de la o însemnare discutabilă din geografia lui Ptolemeu, după care, „între bastarni şi roxolani (sunt) *Chuni*"[1] nu este mai puţin adevărat că pentru lumea veche din pragul ultimului sfert al veacului al IV-lea p.Chr. apariţia hunilor la Don a fost un eveniment brusc şi neaşteptat. Ammianus[2], care a scris spre finele secolului, redă, desigur, impresia generală atunci când caracteriza această năvală drept un *repentinus impetus* (năvală bruscă) sau ca *subitae procellae* (furtuni neaşteptate).

Fapt este că pătrunderea hunilor în Europa reprezintă prima intervenţie masivă în dezvoltarea istorică a acestui continent a unei seminţii asiatice de neam türcic. Integrarea hunilor în grupul vorbitorilor de limbi türcice din Asia Centrală şi Estică nu este un fapt pe deplin dovedit. Această idee se întemeiază pe asimilarea dintre huni şi o populaţie

[1] Ptolemeu, *Geographia*, III, 5, 10.
[2] Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, 1–2.

semi-nomadă — *Hiung-Nu* — cunoscută din surse chineze din perioada dinastiei Han. Există însă două puncte de vedere mai recente asupra acestui subiect. Un punct de vedere susținut relativ mai recent de Otto Maenschen-Helfen, care urmează viziunea lui Franz Altheim și János Harmatta, care continuă să-i considere pe hunii attilanici drept un element türcic. O altă opinie a fost formulată de W. Samolin, care vede în „hunii attilanici sau regali" vorbitori de limbi uralice, având legături vechi cu populații germanice și iraniene. Aduce ca argumente în favoarea unei asemenea interpretări numele, titlurile și cazanele pe care Samolin le derivă din cele scitice.

Descoperiri din Asia Interioară (Mongolia, Transbaikalia) pe Kenkol și Talas sunt citate în sprijinul unei strămutări lente a unor părți dintre acei Hiung-Nu de la frontiera nordică a Chinei până în această zonă, unde sunt semnalați prin necropole tumulare datate la mijlocul secolului I a.Chr. Aici vor continua să evolueze până în ultimul sfert al secolului al IV-lea.

Năvala hunilor este socotită de către unii istorici drept începutul „epocii migrației popoarelor" propriu-zise. Acest fel de a vedea lucrurile nu este îndreptățit de logica istorică. E adevărat că, spre deosebire de mișcările de până atunci ale triburilor iraniene (sciți, sarmați) și germanice (în aria noastră mai ales goții), hunii inițiază mișcările populațiilor altaice de neam türcic și provoacă în Europa o învălmășire generală de populații, ale cărei valuri ajung până la coastele Atlanticului și ale Africii de Nord. Dar aceasta nu reprezintă decât un moment dintr-un proces care începuse o dată cu migrația diferitelor grupe germanice (occidentale sau orientale), proces care a marcat începutul unor mari prefaceri istorice și a pregătit trecerea la o nouă epocă istorică.

Că hunii erau de neam *türk* sau *turanic*, cum erau numite aceste seminții de către vechii perși, se încearcă a se dovedi prin resturile de limbă păstrate și prin titlurile și numele de funcțiuni despre care știm că existau la ei. Descrierile scriitorilor antici cu privire la înfățișarea și la modul lor de viață ca păstori nomazi și ca războinici călări, folosind mai ales arcul și arcanul, dar și lancea și sabia, sunt considerate ca dovezi în favoarea originii lor asiatice și a sălbăticiei lor.

În realitate, istoria asiatică a hunilor nu este încă pe deplin lămurită. S-a crezut că ei făceau parte din semințiile nomade care păstoreau în nordul provinciilor chineze actuale Shaanxi, Shanxi, Hebei, Qinghai. Cronicile chineze îi cunoșteau pe acești nomazi, care neliniștea necontenit granița de nord a Imperiului chinez, sub numele de *Hiung-Nu*, pe care ele îl înregistrează pentru întâia dată, în mod cert, pe la sfârșitul secolului al III-lea a.Chr., când un șef al nomazilor, Mao-Dun, îi organizează mai strâns și din punct de vedere militar mai puternic.

Se presupune că, sub presiunea acțiunilor militare și politice vaste întreprinse de dinastia chineză Han (202 a.Chr.–220 p.Chr.) și care au loc în cadrul politicii de cucerire a provinciilor chineze de vest și de extindere a puterii imperiului în Asia Centrală și de vest, puterea confederației Hiung-Nu este zdrobită spre sfârșitul secolului I p.Chr., iar o parte din triburile Hiung-Nu (cele nordice) migrează spre vest, presate mereu din spate de alte neamuri. După ce stau, probabil, o vreme în stepele dintre Marea Aral și Lacul Balhaș, se mișcă din nou pe la mijlocul secolului al IV-lea (poate din cauza uscării climei în regiunile în care își hrăneau vitele) și, calea spre sud fiindu-le barată de Imperiul persan, ei pornesc spre vest, pentru a trece la 375 în masă peste Don, după ce supuseseră pe sarmații alani din actualul Kazahstan și din regiunea dintre Volga și Don.

Natura reală a economiei acelor Hiung-Nu din izvoarele chinezești, ca și caracterul legăturilor politico-militare ale acestora cu dinastia Han constituie încă un subiect delicat al istoriografiei zonei. Fără îndoială că a existat o presiune barbară la frontiera de nord a țării, ceea ce a impus măsuri speciale (campanii militare, construirea de fortificații). Există însă numeroase mărturii care atestă că politica de forță a fost dublată de stabilirea de relații de „tip vasalic" în baza cărora Hiung-Nu primeau subsidii anuale (în alimente și produse de lux). Această politică mergea până la încheierea de alianțe matrimoniale. Este vorba de politica „ho-chin". Date arheologice, ca și reanalizarea unor texte din epoca dinastiei Han atestă practicarea de către Hiung-Nu a unei economii mixte, evident predominant pastorală, dar descoperirea de grânare, a unor așezări stabile și a unor fortificații, ca și interesul acestor Hiung-Nu de a controla o mână de lucru de obârșie chineză sugerează și o componentă agrară, grânarele nefiind destinate exclusiv stocării subsidiilor, ci și producției proprii. Mâna de lucru calificată provenea fie din raiduri, fie ca rezultat al alegerii personale a unor chinezi. O știre din anul 33 a.Chr. confirmă existența acestui fenomen și preocuparea statului de a-l stăvili. Agricultorilor li se adaugă meșteșugari, în special metalurgiști.

Trecerea Donului de către huni reprezintă un atac de mari proporții, un iureș care îi aduce în răstimpul unui singur an până pe teritoriul țării noastre. Ambrosius, contemporan cu aceste evenimente, sub impactul unei reacții emoționale, rezumă chipul în care invazia hunică peste Don s-a repercutat până spre centrul Europei. El scrie în comentariile sale asupra Evangheliei lui Luca[1]: *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt* (hunii au năvălit peste alani, alanii peste goți, goții peste taifali și sarmați).

Mânând pe alani înaintea lor și înglobându-i în organizația lor războinică, hunii zdrobesc formațiunea politică și militară a ostrogoților — al căror rege, bătrân de 110 ani, Ermanaric, este ucis sau își ia singur viața — și apar în anul 376 la Nistru, la granița de est a teritoriului dominat de vizigoți. Un pasaj mult discutat din *Res Gestae* ale lui Ammianus[2], interpretat în lumina noilor cercetări arheologice făcute în țara noastră, îngăduie o reconstituire mai exactă decât cele făcute până acum a evenimentelor petrecute cu prilejul atacului hunic împotriva vizigoților și după aceea și a situației etnice de pe teritoriul țării noastre în ultima parte a secolului al IV-lea.

După înfrângerea ostrogoților, vizigoții lui Athanaric încearcă să se apere la Nistru, unde era granița între stăpânirea vizigotă și cea ostrogotă. Hunii însă, în ciuda măsurilor de precauție luate de goți, care trimiseseră cercetași dincolo de Nistru spre a le supraveghea

[1] Ambrosius, *Expositio evangelii secundum Lucam*, X, 10.

[2] Ammianus Marcellinus, XXXI, 3, 4–7.

mișcările, trec într-o noapte cu lună Nistrul prin vad (foarte probabil la Tiraspol–Tighina) și cad pe neașteptate peste oastea lui Athanaric pe care o atacă și o silesc să se retragă în grabă la adăpostul „unor înălțimi pieptișe". Din relatarea ce ne stă la dispoziție reiese că hunii nu au urmărit imediat pe vizigoți, ci s-au ocupat probabil o vreme cu prădarea regiunii dintre Nistru și Prut, astfel că Athanaric a avut răgazul de a încerca să-și fortifice în grabă regiunea în care se refugiase. Textul ne spune că el a pus să se ridice în cea mai mare grabă „ziduri înalte" de la malul râului Siret până la Dunăre, de-a lungul țării taifalilor.

Între timp hunii sosesc în marșuri forțate, surprinzându-i pe goți în vreme ce lucrau la amintitele fortificații, dar, îngreuiați de pradă și, desigur, neîncumetându-se să atace în noua situație tactică creată de Athanaric, ei renunță deocamdată la continuarea luptei.

Cercetările arheologice românești au reușit să identifice exact locurile în care s-au petrecut aceste evenimente importante pentru istoria Europei întregi. S-a dovedit astfel că refugiul goților a fost în Podișul Central Moldovenesc și că „zidurile înalte" construite în grabă de goți și neterminate nu sunt altceva decât valul de pământ ale cărui urme se mai păstrează și astăzi pe mari distanțe între localitățile Ploscuțeni din valea Siretului și Stoicani din cea a Prutului. În felul acesta o îndelungată și încâlcită dispută științifică, referitoare la localizarea momentelor hotărâtoare ale luptelor dintre huni și vizigoți, a fost rezolvată.

Faptul că hunii nu atacă noile poziții vizigotice se explică, în primul rând, prin aceea că puterea lor nu era încă la acea dată suficient de închegată și de organizată, ea neacționând după un plan de ansamblu și de durată întocmit în prealabil, ci operând mai degrabă în cadrul unei coaliții de triburi, obligate, după un prim iureș cuceritor, să se acomodeze noilor situații. Cucerind în răstimpul unui singur an întreg spațiul dintre Don și Nistru, hunii se opresc o vreme și — după cum se pare — se despart din nou în cete preocupate de instalarea în noile regiuni cucerite și de prădarea acestora. Cu această situație concordă și constatarea lui Ammianus (care își încheie redactarea relatărilor sale înainte de sfârșitul secolului) că hunii nu erau conduși de regi.

În răstimpul astfel obținut se conturează mai clar contradicțiile interne din masa gotică și cele rezultate din raporturile lor cu celelalte populații conlocuitoare. Conflictul dintre grupul păgân tradiționalist, condus de Athanaric, și cel proroman având în frunte pe Frithigern, căruia i se alătură și alt conducător, Alaviv, izbucnește acum violent. Frithigern trecuse nu demult la creștinismul arian și se bucura, astfel, de sprijinul împăratului Valens. În fața pericolului hunic, pe care îl știau doar amânat și nu eliminat, cetele gotice conduse de Frithigern și Alaviv cer și obțin de la Valens, chiar în toamna anului 376, trecerea în imperiu. Fie că trecerea s-a făcut pe la *Dinogetia*, fie că mai degrabă pe la *Durostorum*, această retragere a vizigoților conduși de Frithigern din regiunile de la nordul Dunării de Jos reprezintă o primă mare emigrare, căreia îi vor urma curând și altele. Cifra de 200 000 de oameni, care l-ar fi urmat pe Frithigern, indicată de un text, este desigur exagerată. Ammianus spune numai că nu au putut fi numărați. De altfel, încă din anul 377, profitând de spaima și dezordinea ce cuprinseseră garnizoanele romane de pe linia

Dunării, se strecoară dincolo de Dunăre și cete de taifali, de alani și chiar de huni, fie pentru pradă, fie pentru a se alătura maselor gotice conduse de Frithigern sau pentru a intra în solda romanilor. Dinspre răsărit trec o parte dintre ostrogoți, sub conducerea principilor Alatheus, Safrax și Farnobius.

Athanaric cu restul vizigoților rămași în nordul Dunării nu se poate decide să treacă în imperiu. El încearcă o ultimă retranșare în fața pericolului hunic, retrăgându-se cu cetele sale „în locul Caucaland, apărat de înălțimea pădurilor și munților...gonind de aici pe sarmați". Este, însă, și acolo părăsit de vizigoții săi, pe care probabil îi mâna tot mai mult — după ce și-au pierdut stăpânirea peste țara în care au locuit și au prosperat 75 de ani — teama de huni și dorința de jaf în Imperiul roman deschis acum „barbarilor". Astfel, Athanaric este obligat în cele din urmă să caute refugiu, pentru sine și pentru apropiații săi, în imperiu. În ianuarie 381, este primit cu mare cinste la Constantinopol, unde moare după două săptămâni.

Problema localizării acelui Caucaland (*Caucalandensis locus*) în care s-au retras vizigoții lui Athanaric a fost și este încă disputată. S-au emis tot felul de ipoteze, printre care mai susținute sunt două: cea care situează Caucalandul în Banat și cea care îl caută în Munții Buzăului, eventual chiar de ambele părți ale lor, deci și în sud-estul Transilvaniei. Cea mai probabilă soluție este aceasta din urmă, căci în sprijinul său vine întreaga situație istorică și însăși localizarea luptelor dintre huni și vizigoți, precum și unele fapte de ordin arheologic.

Ipoteza localizării Caucalandului în Banat se sprijinea mai ales pe împrejurarea că acolo se găseau sarmați, despre care textul lui Ammianus spune că au fost îndepărtați de vizigoți. Dar, din moment ce descoperirile arheologice au dovedit prezența sarmaților nomazi în Muntenia și Oltenia, ca și la est de Carpați, nu mai există nici un motiv să se admită o localizare în Banat, unde, de altfel, descoperiri arheologice care să sprijine o astfel de ipoteză lipsesc sau sunt extrem de rare. Podoabele de argint și de aur, cu caracter gotic, descoperite mai demult la Periam, care au fost folosite ca argument, sunt, pe de o parte, dintr-o regiune de câmpie — câtă vreme Caucalandul era muntos — și sigur mai târzii decât perioada în discuție.

În schimb, în dealurile Buzăului s-a găsit un monument arheologic care totdeauna a constituit unul din cele mai de seamă argumente în sprijinul plasării Caucalandului în aceste regiuni. Este vorba de marele tezaur de obiecte de aur descoperit, în 1837, la Pietroasa, cunoscut popular sub numele de „Cloșca cu puii de aur", iar de unii învățați denumit „tezaurul lui Athanaric". Din cele 22 de piese descoperite, s-au mai păstrat 12, în greutate de aproape 19 kg (celelalte 10 piese s-au pierdut încă din 1838). Sunt vase, fibule în formă de vultur, incrustate cu pietre prețioase și colane, toate de aur. Din acest tezaur, unul din cele mai importante din Europa perioadei migrațiilor, menționăm: talerul masiv (7 kg) ornamentat pe margine cu motive geometrice, patera concavă decorată în tehnica *au repoussé*, cana împodobită cu elemente vegetale și zoomorfe, vasul octogonal cu torți în formă de pantere și împodobit în tehnica *à jour* și cel dodecagonal cu torți și decor în același stil, două coliere (unul lat și altul simplu cu inscripție) și fibula mare

reprezentând un vultur cu coada răsfirată și aripile întinse. Tezaur al unui templu sau „regal" ori și una, și alta — funcția de „rege" coincizând cu aceea de mare-preot[1] — el este considerat în mod cert ca aparținând goților prin inscripția mutilată, dar încă destul de clară, scrijelită — se pare în grabă — pe unul dintre coliere. Se citește clar, în scrierea runică, la început cuvântul *gutani* (al goților), deci numele pe care și-l dădeau înșiși goții, la genitiv, iar la urmă *hailag* (sfânt, sacru). Restul se poate interpreta în așa fel, încât întreaga inscripție să însemne: „a goților proprietate sacră sunt". Oricum s-ar mai putea citi inscripția, un lucru este limpede: ea avea scopul de a consacra, a sfinți tezaurul, a constitui o apărare magico-religioasă a lui, a-l face intangibil. Literele runice ele însele erau socotite sfinte și nu se foloseau decât în scop magico-religios, nu pentru trebuințe profane.

Se poate înțelege, astfel, de ce Athanaric nu a putut lua cu el, la Constantinopol, aceste obiecte care reprezentau, sub forma strălucirii materiale, și eventual a unor piese folosite în cultul păgân al vizigoților, expresia mistică, puternic colorată magic, a comunității vizigote păgâne întruchipate în „rege" și în bogăția materială, de care el putea dispune pentru ca, dăruind pe apropiații lui, să-i ridice deasupra celor de rând. El l-a dedicat de aceea zeilor păgâni ai goților.

Încercările de a data tezaurul mai târziu de anul 376 (admițând că va fi fost îngropat atunci în spaima produsă de năvala hunilor) sau de anul 380 (când Athanaric își părăsește țara pentru a pleca la Constantinopol) și de a-l socoti eventual ostrogotic, se lovesc de lipsa oricăror elemente arheologice care să le sprijine, ca și de împrejurarea că de cealaltă parte a munților alte două tezaure se alătură celui de la Pietroasa.

Este obligatoriu să se sublinieze că punctul de vedere exprimat aici nu a rămas necontestat. Studii mai recente dedicate acestui monument, ca și alte studii, optează pentru altă atribuire și altă dată de îngropare. Evident, asupra apartenenței germanice nu este formulată nici o obiecție. Inscripția runică obligă la aceasta. După cum asocierea tezaurului cu goții nu poate fi pusă nici un moment la îndoială. Problema este de a identifica acea ramură a goților care l-a avut în proprietate. R. Harhoiu, urmându-l pe K. Horedt, înclină spre o soluție ostrogotă și sugerează ca dată posibilă a ascunderii tezaurului anul 450, moment ales în funcție de soarta hunilor și a exponenților lor din spațiul nord-dunărean, adică a ostrogoților.

I. Nestor considera că o serie de descoperiri provenind din zona Buzăului sau din arii limitrofe ar putea fi folosite ca argument în fixarea Caucalandului, ele confirmând o opinie mai veche a lui V. Pârvan. Este vorba de mici tezaure, cum este cel descoperit la Crasna (jud. Covasna), nu departe de izvoarele Buzăului, constând dintr-un număr mare de bare de aur, turnate în atelierul monetar roman de la *Sirmium* și purtând ca cea mai nouă efigie pe cea a lui Grațian (367–383). Probabil că acestui grup trebuie să i se adauge lingoul de la Feldioara. De asemenea, la Valea Strâmbă (jud. Harghita),

[1] Conceptul de mare-preot nu se potrivește cu realitățile religioase din mediul germanic, în general, și din cel gotic, în special; de altfel, titlul real al lui Athanarich corespunde cu acela de *iudex*, nu de *rex*.

a ieșit la iveală un tezaur mai modest, conținând podoabe de argint *de tip Sântana de Mureș* și monede de argint și de aur, dintre care ultimele sunt bătute tot de Grațian.

Se observă, așadar, o concentrare de tezaure îngropate în această vreme aici și este firesc ca ele să fie puse în legătură cu același eveniment, anume cu plecarea vizigoților din Caucaland; spaima de huni a determinat, desigur, în genere îngropări de tezaure, dar ele se găsesc răzlețe, nu sunt uniform distribuite în aria de locuire vizigotică.

Gruparea a trei tezaure în această regiune restrânsă, de cele două părți ale Carpaților Răsăriteni, apare deci semnificativă și sugerează că aici se concentraseră în cel din urmă refugiu ultimii vizigoți grupați în jurul lui Athanaric. În acest fel se confirmă ideea lui V. Pârvan cu privire la localizarea Caucalandului.

Acestor dovezi li se poate adăuga și data mai târzie, de după anul 350, a necropolelor Sântana din sud-estul Transilvaniei, ca și devierile de la ritul și ritualul funerar obișnuit.

Trebuie văzut însă în ce măsură aceste elemente transilvane, care sugerează o prezență gotică în arealul amintit, pot fi legate de tezaurul de la Pietroasa. Somptuozitatea, natura și funcția oficială a unora dintre piesele de la Pietroasa se acordă greu cu lumea vizigotică a lui Athanaric. Structura tezaurului presupune legături speciale cu imperiul, la care vizigoții rămași sau retrași în Caucaland nu mai puteau spera.

Că vor fi existat speranțe de reîntoarcere este dovedit de incidentul al cărui erou a fost, în anul 400, gotul Gainas. Acesta, aflat în fruntea unei cete de goți în slujba Imperiului roman, ajunsese să joace un rol important la Constantinopol. Fiind răsturnat însă și neavând unde să se îndrepte cu cetele sale decimate, se întoarce în nordul Dunării, „acasă", pentru a-și petrece acolo restul vieții[1], dar este hărțuit și apoi omorât de conducătorul hun Uldis, care supraveghea aceste zone.

Faptele expuse în cele de mai sus arată că în general goții tervingi au emigrat în masă de pe teritoriul țării noastre, între 376 și 380. Așa se explică în parte și faptul că majoritatea cimitirelor și a așezărilor de tip Sântana de Mureș își încetează existența în această epocă. Nici un fapt arheologic nu îndreptățește ipoteza că ele vor fi continuat a exista. Este posibil, desigur, ca ici și colo, grupe restrânse de goți să fi rămas pe loc, deoarece apucaseră să se asimileze, în mare măsură, cu populația locală dacică și daco-romană, dar aceasta nu poate reprezenta un factor atât de semnificativ încât să influențeze în măsură însemnată configurația etnică a Daciei în perioada dominației hunice.

Impactul migrației hunilor nu a avut o natură atât de catastrofică și imediată, așa cum ar rezulta din textul lui Ambrosius. Într-adevăr, nu se poate nega faptul că primul șoc trebuie să fi fost foarte puternic, mai ales în contextul strămutării masive a vizigoților la sud de Dunăre, cu toate consecințele de rigoare pentru partea orientală a imperiului. Persistă însă impresia că și Ammianus și Ambrosius sunt tributari unei imagini demoniace asupra lumii hunice. Ideea de sălbăticie, de mod de viață neobișnuit reflectă o asemenea atitudine. La Ambrosius este evident că mai stăruie temele apocaliptice. Fără nici o îndoială, nu se poate contesta faptul că apariția unor grupe aparținând unor neamuri distincte

[1] Zosimos, V, 21, 9.

din punct de vedere rasial și lingvistic de ceea ce era familiar romanilor a provocat o emoție profundă. Se poate bănui că ideea atât de tulburătoare din comentariul ambrozian este, mai curând, urmarea catastrofei suferite de imperiu în bătălia de la Adrianopol și a consecințelor ei imediate. În realitate, nu se poate pierde din vedere faptul că lumea hunică fusese influențată de elemente de civilizație sinică și iraniană. Pornind de la această constatare este necesar să se discute și despre soarta populației autohtone — dacice și daco-romane —, despre impactul imediat sau de durată asupra spațiului nord-dunărean.

O asemenea discuție nu poate fi abordată fără a se preciza soarta hunilor după 375, statutul teritoriilor dintre gurile Dunării și Dunărea Mijlocie, ca și raporturile dintre huni și imperiu, inclusiv modul în care hunii au reușit să controleze o zonă atât de întinsă, care prezenta deosebiri semnificative din punctul de vedere al componenței etnice, al tradițiilor culturale și al formelor de organizare politică — teritorii libere, foste provincii romane, zone care fuseseră controlate în sistemul tratatelor de tip *foedus*.

O realitate rămâne indiscutabilă. Știrile scrise se vor ocupa, de acum înainte, aproape exclusiv de huni și de gepizi, în timp ce asupra vieții populației din fosta Dacie romană sau din teritoriile libere se așterne tăcerea.

Dar acest lucru nu se întâmplă fără ca populația dacică din nordul Dunării să nu mai fie semnalată încă o dată de izvoarele vremii. Zosimos[1] amintește că împăratul Theodosius I a înfrânt și a zvârlit apoi peste Dunăre, în anul 381, un grup de skiri și carpodaci, laolaltă cu care se găseau și huni. Pe skiri și carpodaci i-a silit să se reașeze în locurile pe care le părăsiseră. Fie că sub denumirea de *carpodaci* (care apare aici pentru întâia și singura dată în literatura antică) sunt de înțeles dacii carpi, fie că ar fi vorba de daci aflați în țara carpilor, asupra originii lor etnice nu există nici un dubiu, ca și asupra faptului că, rupți din patria lor de vălmășagul produs de marea invazie hunică și porniți pe prădăciuni în sudul Dunării, împăratul îi așează, cu autoritatea pe care imperiul o mai păstra încă, înapoi în nordul Dunării.

Dominația hunică în spațiul dintre Don și Dunărea pannonică în perioada dintre 375 și 454 s-a dovedit a nu fi fost aceea a unui „imperiu" închegat și organizat de la început. Această dominație poate să fie împărțită în trei mari subfaze: prima, între 375/6 și 408, perioadă în care având încă un punct de sprijin undeva la est de gurile Dunării hunii realizează alianțe cu alanii și grupul principal ostrogotic. Probabil că tot acum, o parte dintre huni, cum este grupul lui Uldis, intră în serviciul imperiului. Texte (vezi episodul lui Gainas) și descoperirea de fragmente de cazan hunic la *Sucidava* (Celei) întăresc această idee; a doua etapă, cuprinsă între circa 408/420 și 434, este decisivă pentru huni. Acum se produc câteva evenimente deosebite: are loc transferul centrului de putere din răsărit în *Pannonia*; trec în prim plan hunii attilanici sau regali; are loc redimensionarea confederației hunice prin integrarea gepizilor (acest eveniment nu se putea produce înainte de instalarea hunilor în *Pannonia*); este rupt pactul cu imperiul; atacurile se concentrează spre sudul *Pannoniei* și spre nord-vestul Peninsulei Balcanice; în sfârșit, cea de a treia

[1] IV, 34, 6.

fază, cuprinsă între 434 (pacea cu împăratul de la Constantinopol) și 453 (moartea lui Attila), poate fi definită prin schimbarea direcției atacurilor spre Italia sau spre provinciile occidentale. Anii 453–454, foarte neclari din punct de vedere al surselor, trebuie să fie considerați ca reprezentând un fel de „moarte clinică" pentru puterea hunică, iar bătălia de la Nedao nu a putut însemna altceva decât lichidarea unei situații și așa confuze.

Tipologia dominației hunice trebuie să fie gândită în raport de aceste faze. O etapă de control nominal asupra zonelor extracarpatice, exercitată direct sau prin intermediul unor grupe ostrogote sau alane aliate; un control direct și exclusiv poate fi admis numai pentru zona în care hunii acționează în calitate de mercenari sau federați; în sfârșit, operarea cu interpuși goto-alano-gepizi devine plauzibilă după 420–425. Poate că abia începând cu această dată gepizii au primit funcții și la est de Carpații Apuseni, adică în Transilvania propriu-zisă.

O tratare mai nuanțată a naturii puterii hunice este impusă de realitățile istorice. Puterea hunică va căpăta forme mai organizate de-abia sub conducerea lui Rua, dar mai ales sub cea a nepoților și urmașilor săi, cei doi frați Bleda și Attila. Ajunși la putere în 434, după moartea lui Rua, aceștia conduc împreună organizația militară și politică a hunilor până în anul 445, când Attila îl ucide pe Bleda și rămâne singur conducător, cu putere cvasiregală. Attila moare în 453 după ce, în anul 451, în bătălia dată în Câmpia Catalaunică (în apropiere de orașul Troyes din Franța) coaliția hunică fusese stăvilită de forțele armate puse în linie de Imperiul roman de Apus. Puterea hunilor este lichidată în 454 prin înfrângerea pe care ei o suferă din partea unei coaliții conduse de gepizi, în bătălia de la Nedao (sau Netao) în *Pannonia*. Hunii se risipesc. Încă de la prima lor năvală în Europa mulți intraseră ca mercenari în armatele imperiale; rămășițele lor se reîntorc, după înfrângerea de la Nedao, în stepele din nordul Mării Negre, unde cu vremea se vor contopi cu rudele lor, bulgarii de la Volga.

Desigur că pustiirile provocate de huni au fost fără precedent, dar ele au afectat în primul rând teritoriul Imperiului roman de Răsărit, unde orașe numeroase sunt pur și simplu rase de pe fața pământului și desființate (multe vor fi refăcute de-abia în vremea lui Iustinian), în timp ce populația este măcelărită sau luată prizonieră. În regiunile aflate direct sub dominația lor, printre care și teritoriul țării noastre, distrugerile și pustiirile au fost prin însăși natura lucrurilor simțitor mai reduse. De altfel, hunii nu s-au așezat statornic — dat fiind că erau nomazi — decât în regiunile de stepă, în principal în cele nord-pontice și de pe teritoriul Ungariei. Însăși structura social-economică a societății lor presupunea existența unei populații agricole supuse, a cărei exploatare să asigure nivelul minim de viață al maselor hunice. Este extrem de caracteristică stăruința tenace a lui Attila, în tratativele sale repetate cu Imperiul de Răsărit, de a i se preda transfugii trecuți din teritoriile de sub stăpânirea sa în imperiu. Refuzul sau temporizarea imperiului de a-i retroceda a servit în repetate rânduri lui Attila drept pretext al violentelor sale atacuri prădalnice în teritoriul roman.

Populațiile supuse de huni — alani, ostrogoți, carpi, gepizi, poate și romanici — au fost încadrate în organizația lor militară, conducătorii neamurilor supuse păstrându-și

rangurile lor aristocratice. Cu vremea, pătura conducătoare hunică ajunsese a fi, mai ales prin multiple căsătorii ale hunilor cu femei străine, destul de împestrițată etnic.

Lipsa unor știri scrise mai precise și mai circumstanțiale cu privire la situația etnică și la formele de viață ale populației dependente din teritoriile dominate de huni, și în special de la noi din țară, face ca documentele arheologice să capete o valoare mult mai mare decât avuseseră pentru perioadele anterioare. Din nefericire, pentru epoca în discuție, aceste documente nu aduc deocamdată decât lumini slabe și deseori echivoce. Cumplita învălmășire de populații produsă de primele izbituri hunice în Europa de la răsărit de Dunărea Mijlocie a influențat profund și posibilitatea atribuirii vestigiilor de cultură materială uneia sau alteia dintre aceste populații. La aceasta se adaugă și faptul că antichitățile databile în prima jumătate a secolului al V-lea se înscriu într-un *stil pan-european*. În consecință, este destul de dificil să se identifice apartenența etnică a purtătorilor lor. La acestea se adaugă și faptul că dintr-un motiv uneori greu explicabil, antichitățile atribuibile primei jumătăți a secolului al V-lea constau din descoperiri izolate (morminte singulare, mici grupuri de morminte, tezaure sau piese disparate).

La aceasta s-a adăugat și faptul că hunii înșiși au adoptat un stil „internațional", în care trăsăturile particulare sunt anevoie de surprins.

Un pas important în această materie a fost făcut, totuși, începând din anul 1932, când, pe baza descoperirilor și constatărilor făcute în regiunea de la Volga inferioară, unde s-a produs ciocnirea hunilor cu alanii, s-a reușit identificarea resturilor arheologice de caracter hunic. Astăzi lucrurile s-au precizat și mai mult, astfel încât se cunosc atât unele trăsături proprii, de origine asiatică, ale culturii hunice, cât și cele pe care ei le-au adoptat după venirea în Europa. Cum este și firesc, cultura materială hunică este cunoscută exclusiv din morminte. După ce o vreme s-a crezut că își ardeau morții, în cele din urmă s-a stabilit, în mod clar, că ei practicau înhumația, cu deosebirea că, la înmormântarea șefilor, armele, calul și harnașamentul, veșmintele de paradă, podoabele și alte bunuri de preț ale celui decedat se ardeau și se îngropau deosebit. Deformarea artificială a craniului era curentă la huni, ca și la alani. Frapează predilecția hunilor și a celorlalți șefi barbari din alianța lor militară pentru podoabele de aur și pietre prețioase, pe care și le procurau nu atât prin jafuri sau prin exploatarea populațiilor supuse, cât mai ales prin tributurile și prețurile de răscumpărare pe care le pretindeau și le primeau de la romani, după un model pe care l-au aplicat încă în patria lor nord-est asiatică.

Elementele de cultură materială aduse de huni din Asia sunt puține; ele cuprind în principal teribilul arc hunic compus (din plăci de os) și reflex (destins din coardă ia o formă inversă aceleia pe care o are când este încordat), săgețile de fier cu trei muchii, biciul-nagaică, șaua cu podoabele ei (la șefi din plăci de aur), sabia dreaptă, cazanele pentru sacrificii. Scara de șa, dacă va fi existat la huni, nu era lucrată din metal, așa că nu se cunoaște din vremea respectivă. De-abia avarii vor introduce în Europa scara din metal.

La acestea se adaugă însă o serie de elemente de podoabă, asimilate pe parcurs, în primul rând de aur încrustat cu pietre prețioase sau nobile, într-o tehnică nouă, numită *cloisonné* (casete făcute cu ajutorul unor lamele de aur în care se încastrează pietrele),

elemente create în atelierele din Crimeea (mai ales cele din Kerč-*Panticapaion*), pe baza tradiției pontice din perioada anterioară. În acest nou stil pontic, care se formează de-abia după venirea hunilor, în ultimele decenii ale secolului al IV-lea (între circa 380 și 400) și se răspândește mai ales după anul 400, sunt lucrate numeroase catarame (folosite de huni și la încălțăminte), aplici, brățări, inele, cercei, diademe etc., cunoscute din descoperirile din perioada hunică. Hunii înșiși nu purtau fibule. Piesele fastuoase din această categorie ilustrează sugestiv bogăția și puterea aristocrației militare din cadrul „imperiului" lui Attila, bogăție provenită mai ales din prăzile de război și din subsidii, despre care vorbesc și izvoarele literare.

Așa cum s-a menționat mai sus, piesele realizate în acest stil provin din ateliere romane târzii. Cele mai fastuoase au fost lucrate chiar în ateliere constantinopolitane. Asemenea piese au putut face parte din darurile oferite de imperiu sau ca parte din subsidii. Ele confirmă doar un anume gust și o cronologie. Nu au nici o valoare etnică.

Pe teritoriul țării noastre nu s-a descoperit, până în prezent, decât un singur mormânt hunic sigur atribuit. Se cunosc însă o serie de descoperiri din vremea hunică, dintre care o parte poate fi pusă în mod cert în legătură cu prezența hunilor, iar altă parte confirmă tocmai amestecul etnic din acea vreme.

Un foarte bogat mormânt hunic s-a descoperit în 1811 sau 1812 la Concești, pe Prut (jud. Botoșani). Mormântul a fost distrus și inventarul său s-a risipit. O parte din lucrurile prețioase au fost salvate de general-amiralul rus Ciciagov și depuse la Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg. Natura descoperirii este rezultatul unei reconstituiri realizate la mare interval de timp. Într-un cavou din blocuri de piatră s-a găsit scheletul unui nobil hun, înmormântat cu calul său. Vase de argint aurit împodobite cu scene mitologice antice în relief, vase de aur, arcul, săgețile, sabia, o coroană și aplici de aur ornamentate în tehnica stilului nou, *cloisonné*, s-au găsit în mormânt și s-au risipit în mare parte. Mormântul de la Concești, socotit până de curând a fi mult mai vechi și atribuit fie sciților, fie sarmaților, s-a dovedit a fi hunic și ar data din prima jumătate a secolului al V-lea, deci din perioada hunică. El reprezintă foarte probabil mormântul fastuos al unui conducător hun, care se găsea în drum — pe calea nordică — din stepele nord-pontice spre *Pannonia* sau exercita dominația hunică în acea regiune de stepă din nord-estul țării noastre. O diademă din aur în stilul vremii, descoperită izolat la Buhăieni în Valea Jijiei, întărește importanța descoperirii de la Concești, fără a îngădui alte precizări.

Există și alte dovezi care atestă că zona prezenta un interes deosebit. Este vorba de un mic tezaur provenit de la Botoșani. Acestuia i se adaugă o necropolă destul de întinsă, descoperită tot la Botoșani la punctul „Dealul Cărămidăriei", precum și câteva morminte sau piese izolate, cum sunt cele de la Roman.

Nu este exclus ca asupra regiunii de la răsărit de Carpați să fi existat un dublu control (ostrogoto–hunic). Un statut similar poate fi presupus și pentru teritoriul dintre Carpații Meridionali și Dunăre, unde se constată o anumită continuitate a realităților arheologice moldovene. În această zonă, în afară de marele tezaur de la Pietroasa, se cunosc câteva morminte izolate (Chiojdu, Gherăseni, Bălteni), unele mici tezaure sau piese izolate

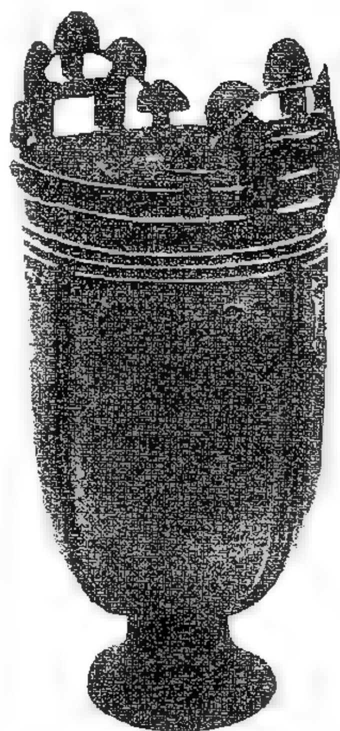

Fig. 111 Cazan hunic de bronz, descoperit la Desa (jud. Dolj).

(ca cele de la Dulceanca, Călnău, Coșoveni). Importanța elementului hunic este probată de numărul mare de cazane sau fragmente de cazane hunice. Asemenea piese trebuie să fie puse în legătură cu prezența nemijlocită a hunilor în țara noastră. Cazanele serveau după toate probabilitățile la acțiuni de cult (sacrificii) și erau depuse în relație cu o apă. Cazane întregi de acest fel s-au găsit la Desa, altul în bălțile de lângă Hotărani (jud. Mehedinți), iar fragmente dintr-un al treilea cazan hunic au ieșit la iveală pe malul Mostiștei, în satul Boșneagu (jud. Ialomița). În condiții similare se afla cazanul întreg de la Ionești. Alte fragmente s-au găsit la *Sucidava* (Celei) și la Hârșova, dar ele stau sigur în legătură cu mercenarii huni din garnizoana romană a acestei cetăți, părăsită de trupele imperiale de-abia cu prilejul atacului hunic în Peninsula Balcanică din anul 447.

O serie de alte descoperiri prezintă un interes deosebit: trei catarame de aur, în tehnica *cloisonné*, găsite izolat, undeva pe malul pârâului Călnău, afluent al Buzăului. Altă cataramă asemănătoare este dată ca provenind din orașul Brașov. Aceste piese nu pot fi considerate drept documente ale prezenței unor huni în acele părți, deoarece știm că și nobilii ostrogoți sau alani din armata hunică le purtau; este totuși caracteristic că aceste descoperiri se grupează pe cele două versante ale munților Buzău, în timp ce cazanele hunice se înșiră pe linia Dunării, în câmpie. Fără noi descoperiri nu se poate descifra semnificația istorică a acestei situații. Ele semnalează oricum prezența în regiunile respective a unor reprezentanți ai stăpânirii hunice și ca atare și a unei structuri sociale organizate. O semnificație deosebită o au alte două descoperiri din vremea hunică, făcute la est de Carpați. Una este aceea de la Chiojdu, în valea superioară a Buzăului. Acolo a fost distrus de locuitori un mormânt, al cărui inventar bogat s-a risipit, salvându-se pentru știință numai câteva sfărâmături dintr-o mare fibulă de argint împodobită cu capete de vultur și cu plăci de aur incrustate cu pietre. Fragmentele sunt suficiente pentru a îngădui reconstituirea piesei, care se arată a aparține stilului nou, din ajunul anului 400, și este de formă gotică, nefolosită de alte neamuri. A fost, desigur, un mormânt feminin de „principesă" și se pune întrebarea: care era societatea omenească, acolo în munți, în care la vremea aceea exista o pătură conducătoare în situația de a-și procura, din atelierele nord-pontice, piese lucrate în timpul dominației hunice? Nu poate fi vorba în nici un caz de vizigoții din Caucaland, deoarece mormântul este sigur mai târziu decât anul 380, nici de ostrogoți fugari din timpul năvalei

hunice, ipoteză căreia i se opune data mormântului. Pe de altă parte, este greu de presupus că vizigoții, rămași eventual acolo după 380 au mai putut să se acomodeze atât de bine cu noile condiții[1], iar gepizii nu putuseră ajunge în Munții Buzăului. Ar putea fi vorba de elemente ostrogote aflate fie în solda hunilor din perioada în care, între 395 și 408, șeful hunic Uldis își avea o bază de operație, de pornire a atacurilor sale în *Moesia*, aici, în preajmă, în stepa Bugeacului și în Muntenia, fie a hunilor attilanici.

În același sens vorbește și un mormânt, tot feminin, dar de data aceasta al unei persoane mai modeste, descoperit întâmplător în anul 1933, în comuna Nicolae Bălcescu (astăzi înglobată orașului Roman). Scheletul era întins pe spate și orientat cu capul la apus. Din inventar s-au salvat două fibule de bronz, de tip gotic, evoluate din cele de tip Sântana de Mureș, doi cercei de bronz și perle de chihlimbar. Descoperirea aparține, de asemenea, unei populații cu tradiții gotice, aflate în legătură cu lumea în care se nășteau noile forme de cultură materială și cu centre de schimb care vehiculau materiile prime prețioase (chihlimbarul).

Situația din Transilvania propriu-zisă ne apare mai ciudată. Pe de o parte, există un număr foarte mic de morminte gotice, sigur de epocă hunică, cum sunt cele trei de la Brateiu, între acestea unul mai somptuos, în care fibulele tipice au fost substituite cu două ace de aur cu cap poliedric.

Problema este în ce măsură morminte princiare de tip Apahida I și II, tezaure ca cele de la Șimleu Silvaniei și Someșeni pot fi integrate acestei perioade. Se presupune că Apahida I și primul tezaur de la Șimleu Silvaniei s-ar lega de dominația hunică. Sigur, aici este vorba de criteriul cronologic. Rămâne să se dea un răspuns la întrebarea măsurii în care hunii ar fi permis unui șef „local" subordonat să primească din imperiu daruri de o asemenea valoare. Cât privește Apahida II și Someșeni, ele se plasează fără nici un dubiu în perioada de după 454 și pot fi puse în relație cu o altă conjunctură politică. Descoperirile de la vest de Carpații Apuseni (Tăuteni, Periam) pot fi atribuite gepizilor din faza a doua a dominației hunice sau de la sfârșitul ei, adică de după 454.

Cele două tezaure de podoabe gotice și de medalioane romane de aur găsite la Șimleu Silvaniei, ca și în alte descoperiri înrudite, dar mai modeste (Uileacu Șimleului, Tăuteni, Periam, Dindești etc.) permit conturarea, în nord-vestul Transilvaniei, a unei zone dominate de aristocrația militară gepidă, supusă hunilor. Dar tot atât de mult se pune și problema populației locale, stabile, a celor care au continuat să locuiască în țara lor și să producă lucrând pământul și crescându-și vitele.

Prezența populației locale, romane, în spațiul carpato-dunărean nu rămâne un simplu postulat bazat pe surse scrise târzii. Este adevărat că una dintre aceste surse, Priscus din Panion, notează, în mai multe ocazii, existența unor sate și prezența localnicilor în structurile de putere hunice. Fără îndoială că aceste mențiuni reprezintă un indiciu important, dar indirect, cu privire la comportamentul hunilor în zonele în care rezidează

[1] De altfel, toate sursele romane târzii îi situează pe vizigoți totdeauna împotriva hunilor; vezi bătălia de la Câmpiile Catalaunice și, în consecință, și a rudelor lor ostrogoții, deveniți aliați tradiționali ai hunilor.

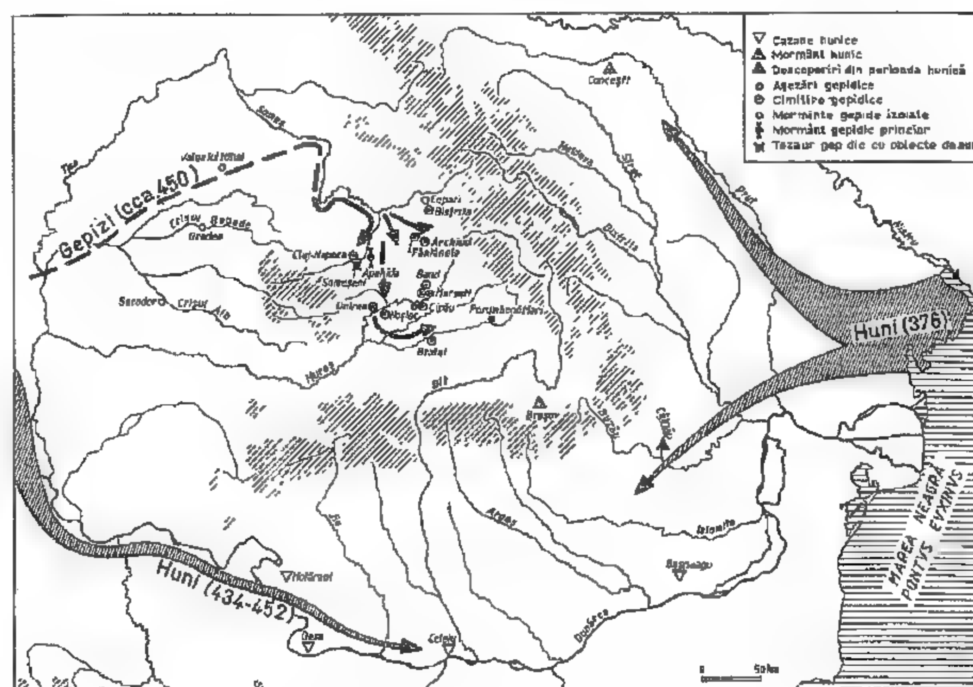

Fig. 112 Direcții de migrare a populațiilor hune și gepide.

permanent. Nu trebuie uitat însă că drumul parcurs de Priscus urmează un itinerar vestic — de la *Serdica*, spre *Naissus* și, mai departe, prin Banat — spre zona unde se află centrul politic al lui Attila. Traseul prin vestul Peninsulei Balcanice este confirmat și de menționarea unor norme de funcționare și regiuni administrative localizate în această parte a imperiului. Din aceste motive, datele furnizate de Priscus permit să se contureze contextul istoric care a permis dăinuirea populației locale și posibila existență a unor sate în Banatul de vest. Descoperirea de niveluri arheologice bogate, databile în secolele IV–V și al V-lea, oferă suportul material care confirmă, *fără nici un dubiu*, supraviețuirea masivă a populației romane în spațiul nord-dunărean. Trebuie subliniat că este vorba de niveluri bine datate prin monede și material caracteristic și care se diferențiază prin continuitatea tradiției daco-romane și prin structura relativ modestă de antichitățile atribuibile lumii huno-goto-alane din secolele IV–V. Este important și faptul că acest nivel de descoperiri are o distribuție geografică largă și este reprezentat în Moldova de așezări de tip Davideni (jud. Neamț), în Muntenia de așezările de tip Cireșanu și Șirna (jud. Prahova), în Transilvania de complexe de tip cimitirul nr. 1 și faza **a** (din așezarea nr. 1) de la Bratei.

Asemenea descoperiri, din care au fost citate doar câteva, confirmă ideea că oricât de violentă și de catastrofală a fost, privită pe plan general european, năvala și dominația hunică, pentru spațiul carpato-dunărean al țării noastre, s-a dovedit a fi fost doar un

episod, care a zdruncinat puternic temeiurile vieții locale, dar nu a dus la instalarea aici a unei populații noi, ci doar a determinat emigrarea unora dintre populațiile de origine germanică și sarmatică.

Gepizii

Precum se știe, în a doua jumătate a secolului al II-lea o parte din goții stabiliți în regiunea vărsării Vistulei în Marea Baltică, pe malul oriental al fluviului, au plecat spre sud și, coborând de-a lungul Niprului, au ajuns în regiunea pontică. Cei rămași pe țărmul Balticei s-au dezvoltat ca un grup distinct, cunoscut sub numele de *gepizi*. Această denumire derivă din verbul *giban* (a da), având aici semnificația de „cei înzestrați, cei dotați, cei fericiți"[1].

Urmând pe goți câteva decenii mai târziu, pe la mijlocul secolului al III-lea, se pun în mișcare spre sud și gepizii. Este de presupus că în vreme ce goții, deplasându-se spre est și sud-est, au pierdut treptat trăsăturile culturii Wielbark și au creat o cultură nouă (Cerneahov), gepizii rămași până în ultimul deceniu al secolului al III-lea în vechea lor patrie, au perpetuat aspecte târzii ale culturii amintite mai sus. Direcția inițială a gepizilor pare să fi fost cea inaugurată de rudele lor. Numai în acest context se poate explica confruntarea dintre cele două ramuri, confruntare amintită în surse antice.

Nu este ușor de demonstrat — pornind de la știri atât de lapidare — zona unde s-a produs ciocnirea din care gepizii au ieșit înfrânți. Din acest motiv, s-a recurs la o deducție aparent logică, încercându-se corelarea a două serii de fenomene: tentativa gepizilor de a obține o nouă patrie și situația provinciei Dacia în timpul domniei lui Filip Arabul. S-a crezut că, aceasta fiind asaltată de dacii liberi și slăbită de criza internă din timpul „împăraților soldați", gepizii aveau motiv să spere că vor reuși să ocupe teritorii noi în interiorul provinciei. Conform știrii transmise de Iordanes, gepizii locuiau în apropierea Daciei, într-o „țară închisă de munți înalți și îngustată de păduri dese", care se afla probabil pe versantul exterior al Carpaților Păduroși. Pentru a ieși din această situație, ei cer teritorii de locuit de la goți, dar aceștia refuză să le satisfacă cererea și se opun cu armele. Lupta s-a dat la *Galtis* lângă râul Auha[2] și se încheie cu înfrângerea gepizilor. În privința datei și a locului acestei bătălii s-au formulat diferite ipoteze, dintre care una a încercat să fixeze evenimentul în interiorul Transilvaniei la Ungra (jud. Brașov), lângă Olt, susținând că *Auha* ar fi identic cu *Aluta*, denumirea antică a Oltului, iar *Galt*, numele actual german al comunei Ungra, ar deriva de la *Galtis*. După o altă părere, câmpul de luptă trebuie localizat în Ardealul de nord-vest, în presupusa zonă de contact a teritoriilor locuite de

[1] Aceasta este una din opinii, cea formulată de H. Sevin, *Die Gepiden*, München, 1955, care substituie denumirea tradițională de *gepizi* cu cea de *gebizi*. O interpretare mai veche dădea acestei denumiri înțelesul de „leneși care cască", deci o poreclă justificată de ritmul în care s-au mișcat în raport cu restul goților.

[2] Iordanes, *Getica*, 98–99.

goți și de gepizi. Această ipoteză este inacceptabilă. La mijlocul secolului al III-lea, atunci când se presupune, după una din opinii, că ar fi avut loc această bătălie, goții se aflau deja la est de Nistru, în spațiul nord-pontic, și gravitau spre *Tyras*. În Transilvania de nord-vest gepizii se puteau învecina cu alte grupe germanice — vandali, cvazi și marcomani —, în nici un caz cu goții. Analiza pasajului din Iordanes, singurul izvor de care dispunem despre acest eveniment, arată că lupta s-a dat după ce gepizii au ajuns în vecinătatea goților. Un conflict goto-gepid nu poate fi presupus decât în măsura în care gepizii îi presau pe goți la frontiera lor nord-vestică, adică undeva în zona cursurilor superioare ale Prutului și Nistrului. Tentativa nereușită i-a obligat să-și schimbe direcția de migrație la apus de Vistula.

H. Wolfram înclină spre un moment mai târziu, mai exact către 290–291, atunci când este pentru prima oară consemnat în texte conflictul goto-gepid. Autorul amintit fixează locul bătăliei undeva pe cursul mijlociu sau superior al Prutului. Că aveau ca aliați o parte din vandali rămâne de demonstrat[1].

Din aceeași vreme datează și o altă mențiune, nesigură, privitoare la gepizi în izvoarele antice. Este vorba de o informație târzie, din secolul al VII-lea, care amintește că împăratul Filip Arabul, mort în anul 249, ar fi fost rănit în luptele împotriva gepizilor[2]. Această informație, de mâna a doua, este luată dintr-un izvor din secolul al VI-lea, în care se folosește probabil greșit termenul de gepizi în loc de daci (liberi). Poate că se păstrează aici vechea confuzie dintre geți și goți.

După înfrângerea suferită din partea goților, gepizii s-au retras în țara lor muntoasă, locuind probabil pe versantele Carpaților Nordici, ca, înaintea lor, costobocii sau vandalii. În anul 269, scurt timp înaintea părăsirii Daciei, ei participă la o mare alianță a triburilor germanice împotriva Imperiului roman și cu această ocazie se menționează, în mod sigur, prezența gepizilor în apropierea frontierelor romane[3]. Alianța lor cu vandalii arată că, între timp, ei au început să graviteze spre zona de la vest de Vistula. Probabil că acesta este și sensul mișcării lor, la vest de Vistula, spre vest și sud-vest, zonă legată și de destinul lor istoric.

Timp de peste un secol gepizii au continuat să trăiască liniștiți în teritoriul lor, neavând posibilitatea să-l mărească sau să se mute în alt loc. Explicația trebuie căutată în împrejurarea că neamurile puternice din această zonă erau reprezentate de sarmați și de vandali, ultimii cu statutul de federați încă din vremea lui Aurelian. Raportul de forțe se va modifica doar sub presiunea hunilor și în condițiile plecării vandalilor în Occident, în jurul anului 400. Apariția acestor călăreți nomazi din răsărit în apropierea Carpaților provoacă adânci transformări în situația politică și demografică, determinând retragerea spre apus a numeroase triburi germanice. Gepizii rămân pe loc, devin supuși hunilor și

[1] Mamertinus, *Genethliacus Maximiani*, 17, în *Panegyrici Latini*, ed. A. Baehrens, Leipzig, 1911, p. 287.
[2] *Chronicon Paschale*, p. 503.
[3] *HA*, XXIV, 6, 2.

chiar participă la expedițiile lor împotriva Imperiului roman. Nu este, însă, vorba de un efect imediat al apariției hunilor.

În realitate, nici trecerea Volgăi de către huni nu a determinat brusc o schimbare majoră în zonă. De abia începând cu circa 380 s-au înregistrat primele evenimente care au provocat modificări esențiale în configurația etnică a *Pannoniei*. Este vorba de instalarea ostrogoților lui Saphrax și Alatheus în sudul provinciei, de părăsirea zonei de către vandalii care, după o lungă peregrinare în Europa, ajung în Africa. Gepizii nu au putut profita de această situație nouă. Pe de o parte, datorită prezenței altor grupe germanice favorizate de imperiu (ostrogoți, skiri, rugi, heruli), iar pe de altă parte, din cauza strămutării centrului puterii hunice în *Pannonia* între 420 și 425. Hunii târau în trena lor alte grupe ostrogote și pe alani. În consecință, gepizii au continuat să rămână cantonați în patria lor nord-est panonică. O schimbare importantă se produce după moartea subită a lui Attila în anul 453, când regele gepid Ardaric organizează o coaliție și se răscoală împotriva dominației hunilor. Într-o luptă decisivă, dată undeva în Câmpia Pannonică lângă râul Nedao, hunii sunt învinși, gepizii își măresc considerabil, în urma victoriei repurtate, puterea și teritoriile stăpânite de ei. Nu este, însă, o schimbare imediată, adică la 454. Ceva mai târziu ei încheie o alianță cu Bizanțul, alianță prin care se stabilesc timp de câteva decenii relații pașnice între Imperiul de Răsărit și vecinii lui din nordul Dunării, în schimbul unor plăți anuale. După anul 471 gepizii ocupă orașul *Sirmium*, care avea o poziție strategică dominantă și reprezenta un punct obligatoriu de trecere între Imperiul roman de Apus și cel de Răsărit[1]. Regele gepizilor își mută aici reședința, iar în monetăriile orașului s-au emis chiar monede gepide.

Dar situația zonei este departe de a fi stabilă. În vestul *Pannoniei*, presează alte neamuri germanice — skiri, heruli, longobarzi. Aceștia din urmă se așează pe la anul 500 în Câmpia Pannonică, devenind astfel vecinii apuseni ai gepizilor. În primele decenii, cele două grupuri germanice (gepizii și longobarzii) colaborează uneori împotriva Bizanțului, iar familiile lor regale încheie legături matrimoniale. Ulterior se accentuează însă rivalitatea și dușmănia între cele două triburi, aceste conflicte sfârșindu-se cu prăbușirea puterii gepide. Pentru a-și asigura superioritatea militară, longobarzii se aliază cu avarii în schimbul unor concesii apăsătoare. În războiul dezlănțuit, gepizii sunt zdrobiți în anul 567, iar avarii ocupă, conform înțelegerii cu longobarzii, întregul teritoriu stăpânit mai înainte de gepizi. Prin aceasta ei devin, pentru mai bine de două secole, stăpânii bazinului Dunării Mijlocii.

Dispariția puterii politice a gepizilor nu înseamnă și anihilarea lor ca grup etnic. Există cel puțin două serii de surse care sugerează o formă de integrare a gepizilor într-o structură destul de laxă, pe care o putem presupune ca funcționând și în cadrul Kaganatului avar. În această structură, o parte importantă a gepizilor nu numai că a putut supraviețui, dar pare să fi îndeplinit și unele rosturi politico-militare în zone mai greu de supravegheat

[1] Ennodius, *Panegyrici*, XII, 60, în *MGH*, AA, VII, 210.

de către noii veniți. Numai așa se explică extinderea ariei lor de așezare și în interiorul arcului carpatic (până la Târnava Mare și Mureș). Așezări recent descoperite în Ungaria care se adaugă celor cunoscute din România, ca și seriile de necropole târzii demonstrează această realitate. Nu mai este însă aceeași lume pur germanică. S-au păstrat o serie de tradiții culturale proprii, în principal credința creștină, o serie de elemente tradiționale pentru sublinierea rangului și a funcției, s-au menținut chiar și legăturile directe cu imperiul, dovadă fiind monedele și factura pieselor de podoabă ca și armele specifice mediilor germanice târzii. Este însă o lume contaminată de o serie de influențe nomade.

Cea de a doua serie de informații parvine din surse literare. După înfrângerea gepizilor, nepotul regelui lor se refugiază cu tezaurul tribului împreună cu episcopul arian la Constantinopol. Un număr mai mic de familii gepide îi urmează pe învingătorii longobarzi în Italia, în anul 568, dar majoritatea lor, neavând unde să se refugieze, rămân în țară și se pierd cu timpul în rândurile populației autohtone. Ideea se bazează pe unele informații din surse constantinopolitane care amintesc despre un episod petrecut în vremea campaniei lui Priscus la nord de Dunăre. Potrivit acestor mărturii, în anul 593, generalul bizantin Priscus, făcând o expediție împotriva slavilor din Muntenia răsăriteană, a fost ajutat de un „gepid", odinioară creștin, care trăia printre slavi[1]. Prezența unui gepid în acele locuri este puțin probabilă, dar nu este exclus ca izvorul bizantin să facă o confuzie și această persoană să fi fost mai curând un localnic, căruia numai izvorul bizantin îi spune „gepid". Amintirea gepizilor în Banat nu este chiar inexplicabilă. În anul 601, cu ocazia expediției aceluiași general bizantin împotriva avarilor, acesta întâlnește încă în nordul Dunării, undeva în Banat, trei sate gepide. Printre prizonierii făcuți în timpul acestei campanii, sunt amintiți — în afară de avari, slavi, gepizi — și alți „barbari". Scriitorul bizantin Theophanes oferă ultima știre privitoare la gepizi. El afirmă că în oastea avară care a asediat în anul 625 Constantinopolul ar fi participat, alături de avari, slavi și bulgari, chiar și contingente gepide[2]. După această dată nu mai există mențiuni demne de crezare despre gepizi și, cam în aceeași perioadă, încetează și ultimele urme de cultură materială care le-ar putea fi atribuite. Astfel, după ce se prăbușise în anul 567 din punct de vedere politic puterea gepizilor, pe la mijlocul secolului al VII-lea aceștia dispar nu numai ca factor militar și politic, ci și ca element etnic. În ce durată de timp se pierd și care a fost fenomenul ce a favorizat această topire a lor au constituit subiectele de meditație fără ca până astăzi să se fi ajuns la o percepere mai exactă a acestui proces istoric. C. Diculescu a presupus păstrarea în limba română a unui număr mare de cuvinte germanice moștenite de romanici de la gepizii asimilați. Ipoteza autorului mai sus citat nu a rămas fără ecou în istoriografia mai recentă. Ideea asimilării gepizilor de către o populație romanică în Transilvania, respectiv avaro-slavo-romanică în Ungaria, nu este lipsită de temei. Explicația majoră trebuie căutată în diminuarea numerică a gepizilor și în lipsa unor structuri politice

[1] Theophanes Confessor, a. 6085 (593), p. 270, 21–29 de Boor.
[2] *Ibidem*, a. 6117 (625), p. 315, 7–11 de Boor.

proprii care să facă posibilă o împotrivire la presiunea unor grupe mai numeroase și mai puternice.

Organizarea politică a gepizilor a evoluat în perioada migrației și a instalării lor definitive într-o patrie nouă. Ca și la alte triburi din perioada migrațiilor, puterea regelui creștea în dauna importanței căpeteniilor de ginți și de seminții. Demnitatea lui era ereditară în familia regală, el deținea rolul decisiv în conducerea tribului. În urma ocupării orașului *Sirmium* și a împrejurimilor sale, gepizii au venit în contact direct cu cultura și cu formele de organizare administrativă și politică a Imperiului roman. Se poate presupune la gepizii din această zonă forme de organizare mai evoluate.

E necesar a fi relevat un aspect al vieții spirituale care nu este lipsit de importanță pentru traiul populației romanizate din aceste veacuri, constituind un sprijin pentru menținerea limbii și a specificului ei etnic: creștinismul în timpul gepizilor. Începutul creștinării acestora datează poate încă de la sfârșitul secolului al IV-lea, dar evanghelizarea lor în masă se poate considera încheiată abia în secolul al V-lea, după prăbușirea stăpânirii hunice. Asupra creștinării gepizilor nu există nici un dubiu. Problema este de a se stabili momentul când a avut loc creștinarea, felul în care s-a produs actul creștinării, apartenența la biserica niceană sau ariană a gepizilor.

Nu poate fi pierdută din vedere nici natura creștină a populației locale controlate de gepizi. Drept dovezi pentru existența creștinismului la gepizi sunt aduse crucile incizate pe cele trei inele de aur din mormântul principelui Omharus de la Apahida, pectoralul circular de aur cu cruce de la Someșeni și cruciulițele sau obiectele cu cruce din cimitirul de la Brateiu — databile în a doua jumătate a secolului al VI-lea și la începutul secolului următor — ori din alte necropole transilvane. Indicii despre elemente germanice creștine în Transilvania există în izvoarele literare, și în cultura materială, chiar după căderea stăpânirii lor. Nu există nici un dubiu că apartenența gepizilor la creștinism a contribuit la apropierea acestora de populația romanică, ușurând până la urmă asimilarea triburilor germanice.

În linii mari, izvoarele literare permit urmărirea istoriei gepizilor de la constituirea lor ca grup independent până la dispariția lor în prima jumătate a secolului al VII-lea. Pentru precizarea caracterului stăpânirii lor pe teritoriul țării noastre și a raporturilor lor cu populația locală în această perioadă, izvoarele literare sunt mai puțin precise. Numai Iordanes dă informații despre întinderea teritorială a stăpânirii gepizilor. Vorbind despre teritoriul ocupat de vandali între Mureș și cele trei Crișuri, Iordanes dă informația că în vremea când scria el, adică pe la 550, locuiau acolo gepizii[1]. Cu această ocazie scriitorul îi menționează în Crișana, pe lângă râurile *Marisia* (Mureș), *Crisia* (Criș), *Miliare* și *Gilpil*, acestea din urmă putând fi identificate cu Crișul Alb și Crișul Negru. Prezența gepizilor în Crișana este plauzibilă prin faptul că, dorind să ocupe pământuri mai bune, ei au coborât pe valea Tisei și s-au așezat în zona evacuată de vandali, prin plecarea acestora

[1] Iordanes, *Getica*, 113.

spre apus, cel mai târziu pe la anul 400. Dacă, până pe la mijlocul secolului al V-lea, gepizii au locuit numai într-o regiune de margine, după victoria lor asupra hunilor ei și-ar fi extins, după Iordanes, stăpânirea asupra Daciei întregi[1]. În imaginea lui Cassiodorus, pe care îl urmează ca izvor principal Iordanes, acest teritoriu era identic cu provincia romană Dacia. Iordanes, descriind întinderea stăpânirii gepide după lupta de la Nedao, o delimitează de-a lungul frontierelor vechi ale provinciei Dacia, completată cu valea Tisei ocupată de gepizi mai demult. Astfel, după Iordanes, „Gepidia" s-ar întinde între Tisa și Dunăre, de-a lungul Carpaților, până la râul *Flutausis*, care se crede că ar fi identic cu Oltul. Această delimitare sumară și prea cuprinzătoare, preluând imaginea geografică a Daciei romane pentru teritoriul stăpânit nominal sau în mod efectiv de gepizi, poate fi controlată astăzi în lumina materialelor arheologice. Oricum, în Transilvania de sud, de-a lungul Carpaților, din zona Aradului și până la Olt nu se cunosc deocamdată vestigii aparținând gepizilor. Trebuie adăugată și ideea că ceea ce se înțelegea în secolul al VI-lea prin Dacia ar fi putut corespunde, mai curând celor două Dacii sud-dunărene (*Mediterranea* și *Ripensis*) și nu fostei provincii nord-dunărene. Într-o asemenea alternativă ar fi vorba chiar de o realitate istorică.

Este un fenomen interesant că se cunosc relativ mai puține materiale arheologice din secolul al V-lea care ar putea fi atribuite gepizilor, deși existența lor în zonă timp de circa un secol și jumătate rezultă în mod sigur din izvoare. În secolul al V-lea se vorbește, pentru zona noastră, de o cezură între reminiscențele culturii antice și cultura materială nouă în curs de formare. Este adevărat că un asemenea fenomen a fost observat mai ales în fostele provincii ale Imperiului roman de Apus, în Franța, Belgia, Germania de sud și Anglia, unde prezența populației locale și a triburilor migratoare este atestată în izvoare, dar cultura lor materială este prea puțin cunoscută. Nu este deci surprinzător că și în Transilvania materialele arheologice gepide din secolul al V-lea sunt puțin numeroase. O asemenea situație nu trebuie să ne mire. Ea rezultă dintr-o anumită realitate. După cum se știe, migratorii, indiferent de neam și de zonă, nu se instalează dispersat, ci se concentrează în anumite arii restrânse. Numai acolo se poate vorbi de o cezură culturală. Lucrul este valabil chiar și atunci când se instalează în sistemul ospitalității, când regula masării în arii circumscrise este respectată. Este cazul ostrogoților din Italia.

Gepizii erau prea puțini la număr ca să poată locui pe toată întinderea teritoriului arătat ca fiind stăpânit de ei. Concentrați în grupe mai mici de-a lungul unor artere principale de circulație, îi întâlnim în primul rând în șesul Tisei, unde ei au stat un timp mai îndelungat și unde se află principalele cimitire ce le sunt atribuite (Szolnok-Szanda, Szentes-Nagyhegy, Kiszsombor etc.), iar după ocuparea orașului *Sirmium* ei s-au așezat și în această regiune, în apropierea Imperiului bizantin. Aici a fost descoperită una din acele paftale luxoase cu cap de vultur, care în aceste regiuni le pot fi atribuite. Alte trei exemplare au apărut în cimitirele amintite de-a lungul Tisei. Din Transilvania propriu-zisă se cunosc asemenea piese la Fundătura (lângă Gherla), în valea Someșului Mic, și la Cipău

[1] Iordanes, *Getica*, L, 264.

(aproape de Luduș), în valea Mureșului. Spre răsărit de Tisa, în Crișana și Banat, descoperiri de factură gepidă se cunosc de la Valea lui Mihai, care este una dintre cele mai timpurii descoperiri gepide pe teritoriul țării noastre (mormântul unui luptător sau aristocrat), apoi câteva morminte de la Oradea și de la Socodor (jud. Arad). Acestea — după inventarul lor constând din podoabe de argint — pot fi atribuite unor membri ai aristocrației tribale, în timp ce mormântul mai modest de la Andrid (jud. Satu Mare), cu podoabe de bronz și un vas lustruit, aparținând unei femei, reprezintă probabil expresia arheologică a oamenilor de rând din societatea gepidă. Pentru stăpânirea gepizilor asupra Olteniei, cum susține Iordanes, lipsesc orice indicii, încât ipoteza unei supremații, chiar și numai nominale, asupra acestui teritoriu trebuie respinsă.

Potrivit afirmației lui Iordanes, pătrunderea gepizilor în Transilvania a avut loc după prăbușirea stăpânirii hunice, pe la mijlocul secolului al V-lea. Totuși, unele dintre cele mai timpurii descoperiri din secolul al V-lea în Transilvania propriu-zisă care pot fi atribuite gepizilor sunt cele două morminte princiare de la Apahida, în valea Someșului Mic, și tezaurul cu obiecte de aur de la Someșeni (astăzi cartier al municipiului Cluj-Napoca). După cum rezultă din inscripția de pe unul din cele trei inele de aur pe care le purta, numele defunctului din primul mormânt (descoperit în 1889) era *Omharus*. Mortul a fost îmbrăcat cu veșmânt bogat, prins cu o fibulă de tip roman și cu catarame incrustate cu almandine. La braț purta o brățară și pe haine sau pe cap — pandantive cu lănțișoare împletite. Din inventarul funerar fac parte, de asemenea, două căni romane de argint, ornamentate cu scene bahice. În timp ce piesele de port sunt lucrate în stilul atelierelor pontice, fibulele și cănile au fost confecționate în Imperiul roman. Cele mai multe din obiectele inventarului funerar au analogii foarte apropiate în inventarul mormântului regelui franc Childeric de la Tournai din Franța de nord, mort în anul 481 (sau 482). Aceste analogii au servit și la datarea mormântului lui Omharus. Locul descoperirii ca și data timpurie a acestui prim mormânt duc la concluzia că gepizii au pătruns în Transilvania dinspre nord-vest, fapt sprijinit și de lipsa descoperirilor gepide pe valea Mureșului inferior.

Al doilea mormânt princiar de la Apahida a fost descoperit în anul 1968, la circa 500 m distanță de primul și era, de asemenea, extrem de bogat în piese de aur în stil policrom. Alături de fastuoasele piese de port, menționăm armamentul de paradă, șaua bogat împodobită cu rozete și aplici de aur cu două figuri de vulturi, harnașamentul de paradă al calului și un pahar de sticlă reparat în antichitate cu o bandă de aur. Toate sunt produse de vârf ale atelierelor romane târzii. Dar în acest caz lipsește orice indiciu de creștinism, iar stilul pieselor permite datarea lor în a doua jumătate a secolului al V-lea. Față de primul, al doilea mormânt de la Apahida este mai recent. El aparține, de asemenea, unui principe gepid, iar obiectele de aur constituie tot un dar imperial. Ambele tezaure funerare de la Apahida oglindesc puterea și „statutul internațional" al conducătorilor gepizi după bătălia de la Nedao. Datarea și atribuirea etnică a acestor morminte este încă obiect de discuție. Un argument interesant este cel propus de K. Horedt și D. Protase, anume că numele lui *Omharus* nu se integrează în onomastica germanică, avansându-se

o eventuală soluție alanică[1]. Sigur este vorba de antichități paneuropene din secolul al V-lea, decorate în stil policrom, dar structura inventarelor din cele două morminte este diferită și sugerează condiții de constituire și de depunere distincte.

Despre tezaurul de la Someșeni, descoperit incidental în 1963, s-a opinat că era format din podoabe de aur ale unei femei de rang înalt. Dar pectoralul de la Someșeni a făcut parte, probabil, dintr-un grup de piese ecleziastice. Din conținutul lui au fost salvate mărgele și pandantive, un splendid pectoral circular cu cruce, inele cu almandine și o centură luxoasă. Deși confecționate din aur și almandine în stil policrom, podoabele de la Someșeni prezintă o decorație mai simplă și o execuție mai puțin rafinată, ceea ce ar putea sugera fie mici diferențe cronologice, fie — mai degrabă — centre de orfevrărie diferite. Piesele par să fi fost produse tot spre sfârșitul secolului al V-lea, într-un atelier bizantin[2].

Urmele de cultură materială din secolul al VI-lea și din prima jumătate a secolului al VII-lea sunt mai numeroase. Cu toate că majoritatea descoperirilor aparțin populației locale, ele au fost atribuite, în mod greșit, exclusiv gepizilor. Probabil la prezența populației băștinașe face aluzie și Iordanes, când amintește de „popoarele gepizilor", deci de populațiile stăpânite de gepizi[3]. În Transilvania există așezări și necropole atribuibile gepizilor. Tot lor le poate fi atribuit și tezaurul cu monede de aur bizantine de la Șeica Mică (jud. Sibiu), în valea Târnavei Mari, care cuprinde monede primite, se pare ca subsidii din partea Imperiului romano-bizantin. Îngroparea acestui tezaur, din care ultima monedă a fost emisă în timpul lui Iustin I (518–527), a fost cauzată probabil de prăbușirea stăpânirii gepide sub loviturile avarilor din 567.

Există însă o serie de dificultăți provocate de natura diferită a materialelor descoperite în așezări și a acelora din necropole. În cazul necropolelor, fie că este vorba de monumente mai timpurii (de exemplu, Morești), fie mai recente (Band, Noslac, Brateiu etc.), ritul, ritualul și inventarul funerar se înscriu în tradițiile lumii germanice de secol VI–VII, pure sau contaminate: cimitire plane, de înhumație, în șiruri, cu orientare creștinească, inventar tipic masculin (tipuri de arme, piese de centură) și feminin (fibule, cercei, coliere, diademe); la care se adaugă vase tipice de tradiție germanică (după tehnică, ardere, decor) și foarte rar moneda bizantină. În cimitirele târzii ritul germanic obișnuit s-a alterat prin adăugarea de elemente avare — morminte de cai, piese de harnașament tipice (zăbala și scara de șa). Așezările prezintă stratigrafie și cultură distincte. Cu rare excepții (unele fragmente sau vase cu decor ștampilat sau lustruit de dată mai târzie), inventarele

[1] Pe de altă parte, există deosebiri între datele propuse de K. Horedt – D. Protase și cele propuse de R. Harhoiu, care separă Apahida I de Apahida II și Someșeni, acestea din urmă fiind datate în a doua jumătate a secolului al V-lea. Mai recent, C.H. Opreanu propune a se citi *Omahar, v(ir) g(loriosissimus)* și îl consideră pe cel decedat un *regulus* gepid de pe la sfârșitul secolului al V-lea, botezat creștin în ritul catolic și în bune relații cu imperiul (C.H. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV–V în Transilvania*, în EN 5, 1995, p. 243–249).

[2] D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, II, Cluj-Napoca, 2000, *passim*.

[3] Iordanes, *Getica*, XII, 73.

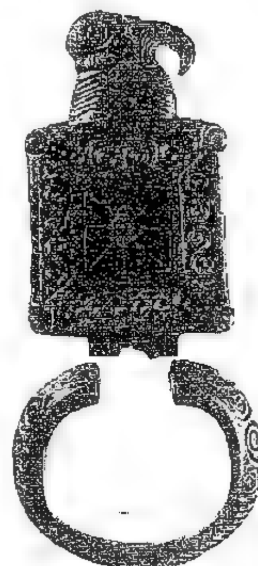

Fig. 113 Pafta de argint de la Cipău (jud. Mureș).

locuințelor nu se regăsesc în necropole. De notat că nu este vorba de diferența naturală dintre inventarul unei așezări și acela dintr-un cimitir. Efectiv, ceramica și fibulele, piesele de centură și cerceii se înscriu în altă tipologie. Nici un element nomad nu a fost surprins în așezări. Situațiile se verifică la Morești, Bratei A1 și A2, Sighișoara, Cipău, Mediaș, Bistrița etc. Faptul că în așezări a putut fi surprinsă și o continuitate stratigrafică și culturală (secolele IV/V–VI/VII) constituie un argument în favoarea ideii că și în Transilvania s-a menținut același model ca și în restul imperiului. Barbarii și romanicii au viețuit alături, uneori chiar în strictă vecinătate (ca la Bratei), dar nu au dus o existență comună. Încetarea nivelurilor stratigrafice gepide sau de epocă gepidă (în cazul așezărilor locuite de romanici) se produce brusc, sub impactul unor elemente culturale diferite observabile în niveluri de locuire de secol VII–VIII și în necropolele aferente (cf. Bratei A1, A2 și Bratei 2).

O imagine sugestivă a culturii materiale din secolul al VI-lea și a traiului populației locale din Transilvania o dă întinsa așezare de la Morești, din valea Mureșului, lângă Târgu Mureș. Ea începe probabil încă din secolele premergătoare și continuă în secolul al VI-lea, când se așează aici și gepizii. Diferențierea locuitorilor din punct de vedere economic și social este puțin accentuată. Conținutul bordeielor, destul de sărăcăcios, constă de obicei doar din vase, râșnițe și greutăți de lut de la războiul de țesut vertical, care indică existența atelierelor de țesut în foarte multe locuințe. Unele bordeie mai mari sunt adevărate ateliere, având trei războaie de țesut în aceeași încăpere. Așezarea nu era fortificată, cum se susținea mai de mult. S-a dovedit că liniile de apărare cu valuri de pământ și șanțuri de dimensiuni considerabile nu aparțineau așezării, ele datând dintr-o perioadă mult mai târzie[1]. Importanța creșterii vitelor mari, completând într-o măsură apreciabilă cultura cerealelor, rezultă din cantitatea mare de oase găsite în așezare. În afară de oase de boi și de cai, s-au descoperit și oase de bivol, ceea ce dovedește că acest animal trăia în Transilvania înaintea venirii avarilor, cărora li se atribuia aducerea lui în ținutul carpato-danubian. Trăsăturile întregii așezări și uniformitatea locuințelor scot în evidență caracterul încă puțin diferențiat, din punct de vedere social, al autohtonilor așezați în obști teritoriale și arată lipsa unor elemente care să indice trecerea spre forme de organizare mai evoluate.

Din inventarele funerare ale cimitirului se pot deduce multe amănunte privind portul și armele locuitorilor, chiar și despre anumite unelte. Bărbații sunt înmormântați uneori cu o spadă lungă sau cu o sabie mai scurtă și cu tolba în care se află săgeți de diferite

[1] D. Protase, *op. cit.*, p. 162–163.

mărimi cu două sau trei muchii. Din scuturile lor s-a păstrat partea centrală de fier (*umbo*), care acoperea deschizătura unde mâna luptătorului prindea scutul. De centura legată cu o cataramă era fixat un cuțit de fier. Părul era prins, deopotrivă la bărbați și la femei, cu un pieptene bilateral de os, iar haina era fixată cu fibule „digitate", pe care le purtau și bărbații. De subliniat că în cimitirele de dată mai recentă cerceii cu boabă cubo-octoedrică nu mai apar. În schimb, se întâlnesc diferite tipuri de cercei bizantini: cercei stelați, în formă de S alungit, cu unul din capete în formă de volută etc. Cerceii ornamentați cu un cub masiv poliedric apar numai în mormintele feminine. Femeile purtau coliere din mărgele de sticlă de diferite forme și culori. Mai rar apar mărgelele din chihlimbar și pandantivele de argint. Foarte importantă este purtarea crucii. În mormintele lor se întâlnesc frecvent și prâsnele indicând una dintre îndeletnicirile principale ale femeii, torsul firelor pentru țesut. În această perioadă exista și obiceiul de a se pune bărbatului în mormânt diferite unelte: de exemplu, cute și cuțit pentru prelucrarea lemnului. În cimitirul de la Bandu de Câmpie s-au găsit într-un mormânt uneltele unui argintar, ceea ce arată că majoritatea pieselor de metal ale portului, catarame și fibule, erau lucrate de meșteri locali. Produsele ceramice sunt variate, lucrate la roată, de culoare cenușie, deci arse inoxidant. Ele continuă tradițiile mai vechi ale ceramicii locale, dar nu mai au calitatea și finețea celor din secolul al IV-lea.

Descoperiri importante din perioada stăpânirii gepizilor s-au mai făcut pe Mureș în jos, la Cipău, unde se află o așezare deschisă de tip Morești, în apropierea căreia a fost descoperit și cimitirul. O altă așezare deschisă (nefortificată) din această perioadă, probabil gepidă, mai modestă decât cea de la Morești, s-a identificat pe înălțimile văii Târnavei Mari, deasupra comunei Porumbenii Mici (jud. Harghita), altele la Sighișoara, Bratei și în zona Bistriței.

Către sfârșitul secolului al V-lea și începutul celui următor s-a trecut și în teritoriile populate de gepizi — ca și în restul Europei — la înmormântarea defuncților în șiruri, în cimitire plane de mari dimensiuni. Spre deosebire de șesul Tisei, unde se cunosc cimitire cu sute de morminte, în Transilvania s-au descoperit necropole cu un număr relativ mai redus de înmormântări. Cele mai mari cimitire din Transilvania, databile cu precădere în secolul al VI-lea și unele în primele decenii ale celui următor, s-au descoperit la Bratei, jud. Sibiu (297 morminte), Band, jud. Mureș (179 morminte), Noșlac, jud. Alba (112 morminte) și Morești (83 morminte). La acestea se adaugă necropolele mai mici de la Fântânele, Bistrița, Archiud (jud. Bistrița-Năsăud) și Unirea (jud. Alba).

Precizări mai amănunțite despre apartenența etnică a așezărilor și a materialelor găsite aici nu se pot face deocamdată, deoarece comunitatea de viață a migratorilor cu populația locală a determinat factura unitară a culturii materiale din aceste secole. După cum s-a mai relevat, este însă cert că majoritatea descoperirilor arheologice aparține populației locale, iar cele socotite gepide sunt mai mult întâmplătoare și sporadice.

Important de relevat este că cercetările arheologice au arătat existența masivă a vestigiilor populației autohtone (daco-romane/romanice) pe întreg cuprinsul Transilvaniei, inclusiv în zonele cu descoperiri atribuite gepizilor. Rezultă că populația majoritară o

formau în continuare autohtonii, latinofoni și de mult creștinați, în mijlocul cărora gepizii, ca și înainte goții, constituiau doar enclave etnice, dominante din punct de vedere politic și militar.

Avarii

Avarii au apărut brusc în vecinătatea Imperiului romano-bizantin, puțin după mijlocul secolului al VI-lea, contribuind din plin, alături de slavi, la căderea graniței de la Dunărea Inferioară. Istoria avarilor dinaintea primelor contacte cu Bizanțul este puțin cunoscută. Examinarea diferitelor categorii de surse indică o dublă origine: o populație numită în izvoarele chinezești *Shuan-Shuan*, care spre sfârșitul secolului al IV-lea p.Chr. preluase controlul asupra unor teritorii din Asia Centrală, apoi o parte a hunilor heftaliți, care locuiau regiunea dintre râurile Amu-Daria și Sâr-Daria. Türcii îi numeau *varchonitae* (*Οὐαρχωνίται*), care are același sens, deoarece *chunni/hjōn* reprezintă o variantă a etnonimului *huni*, iar prin denumirea *uar* putem înțelege acea populație *Shuan-Shuan*. Că avarii ajunși în Europa nu provin dintr-o singură regiune arată și descoperirile arheologice mai timpurii din bazinul carpatic.

Din lipsă de date suficiente nu se cunoaște limba vorbită de avari. Unii specialiști au în vedere un dialect mongol, alții se referă la limba türcică. Totuși, se pare că puținele nume cunoscute ale unor reprezentanți ai elitei avare sunt de origine türcică, mai rar mongole. Analizele antropologice indică și ele inferioritatea cantitativă a tipului mongol, ceva mai bine reprezentată fiind o grupă cu caracteristici pamiride și mai ales tipul europoid, răspândit și în zona de stepă și silvo-stepă din răsăritul Europei.

Imediat după mijlocul secolului al VI-lea stăpânirea avarilor asiatici a fost lichidată de türci, astfel că o parte a populației s-a îndreptat spre vest. Până în anul 558, cam 20 000 de avari ajunseseră deja în stepele din nordul Munților Caucaz, după ce, în 557, au solicitat primirea în Imperiul bizantin. În anul următor o delegație avară sosea la Constantinopol, oferind servicii militare în schimbul unei subvenții anuale și al unor teritorii de locuit, adecvate modului lor de viață. Stabilindu-se în stepa est-europeană și servind interesele „politicii fără arme" a Bizanțului, sub conducerea kaganului Baian (circa 560–583) au supus populațiile din zona nord-pontică (zali, sabiri, kutriguri, anți), atingând, în cele din urmă, linia Dunării Inferioare. Probabil că jocurile diplomației bizantine explică organizarea unei campanii avare (562), eșuate, împotriva regelui franc Sigibert I, tocmai în Turingia, pe Elba.

Peste puțină vreme, în anul 563, o nouă delegație avară formulează la Constantinopol aceleași cereri, atrăgând atenția asupra puterii militare pe care o dețineau. Probabil că abia atunci s-a ajuns la o înțelegere mai clară cu împăratul Iustinian, care le oferă subsidii și acea parte a proviniei *Pannonia Secunda*, situată între Sava, Dunăre și Fruška Gora, un teritoriu disputat de bizantini, gepizi și longobarzi. Incapabili să se opună unei eventuale coaliții a celor trei puteri, avarii au refuzat propunerea, sub motivul formal că ei nu pot

trăi altundeva decât în Sciția (*Scythia Minor*/Dobrogea). Exploatând informații confuze, unii cercetători au presupus că între anii 562 și 567 avarii se aflau în acest teritoriu, încă bizantin. Dar este mai probabil că ei au trecut Dunărea abia în 566, fapt care avea semnificația unei agresiuni împotriva posesiunilor imperiale.

La câteva zile după moartea lui Iustinian și încoronarea lui Iustin al II-lea (565), noul împărat, hotărât să renunțe la alianțele cu unii dintre barbari, anunța soliei avare conduse de Targitios refuzul de a plăti subsidiile. În anul următor, Baian a întreprins cu succes o expediție împotriva lui Sigibert. Este posibil ca în aceste împrejurări, când, stimulat de diplomația bizantină, conflictul dintre gepizi și longobarzi lua amploare, să fi fost inițiate primele tratative avaro-longobarde, în urma cărora s-a încheiat alianța antigepidă (iarna 566/567). În urma acestei înțelegeri, avarii urmau să preia țara gepizilor, jumătate din prada de război și o parte din turmele longobarzilor. În confruntarea din 567, longobarzii îi înfrâng pe gepizi. Longobarzii, deși victorioși, au înțeles, în cele din urmă, riscurile pe care le presupunea vecinătatea nemijlocită cu avarii și, poate, chiar obligați de aceștia, sub conducerea regelui Alboin și însoțiți de alte grupuri de populații, s-au îndreptat, în primăvara anului 568, spre nordul Italiei. De la această dată avarii au devenit, timp de aproape două secole și jumătate, stăpânitorii bazinului carpatic.

S-a presupus, dar este puțin probabil, că războinicii avari ar fi ajuns în Câmpia Pannonică, înaintând de-a lungul malului nordic al Dunării și trecând apoi prin defileul Porților de Fier. Este mult mai probabil că avarii au urmat „traseul clasic" în direcția Pannoniei, parcurs și de alte populații nomade venite din răsărit, adică ocolind Carpații pe la nord. Nu este exclus ca cel puțin o parte a avarilor să se fi deplasat spre sud din zona Elbei, în 567, trecând prin Porțile Moraviene, apoi peste cotul Dunării, pentru a ajunge în Pannonia. La început, avarii s-au așezat în teritoriul dintre Tisa și Dunăre, extinzându-se ulterior în întreaga Câmpie Pannonică.

Timp de peste două decenii, a urmat o serie de expediții împotriva Imperiului bizantin, care au provocat slăbirea graniței dunărene și au deschis totodată calea pentru atacurile slavilor prezenți la nordul Dunării Inferioare. Avarii revendicau orașul *Sirmium*, stăpânit o vreme de gepizi și ocupat, în 567, de bizantini. În 572, profitând de izbucnirea războiului dintre bizantini și perși, presiunea avarilor s-a intensificat, iar în urma unei serii de înfruntări cu Bizanțul s-a ajuns la o înțelegere, încheiată în 574–575. Lui Baian i s-au acordat subsidii anuale de 80 000 de *solidi*, care vor ajunge, între 623/24–626 la 200 000 de *solidi*, adică 910 kg aur. După trei ani de asediu, în 582, *Sirmium* este ocupat de avari, kaganul stabilindu-și reședința în zonă. În 584 avarii cuceresc și *Singidunum* (Belgradul de astăzi), alături de alte câteva orașe importante. De la această dată accesul avarilor spre Constantinopol și spre țărmul nord-pontic era deschis. Deoarece slavii din Câmpia Munteniei au refuzat stăpânirea avarilor, aceștia au organizat în 578 (sau 579), susținuți de flota bizantină, o expediție nord-dunăreană, în urma căreia triburile slave au fost supuse. Noi atacuri s-au întreprins de avari și de slavi la Dunărea de Jos în anii 584–586. În 586, avarii au cucerit alte obiective bizantine, printre care *Durostorum* și *Tropaeum* în Dobrogea. Alte orașe sau fortificații bizantine din Dobrogea (*Axiopolis*, *Callatis*, *Histria*, *Sucidava*, *Troesmis*, *Ulmetum*) au căzut atunci ori au fost grav afectate în urma acestor

evenimente. În 597, avarii au făcut o nouă incursiune de-a lungul Dunării, ajungând iarăși până în Dobrogea, asediind orașul *Tomis*, unde vor și ierna.

Apărarea provinciilor *Moesia Secunda* și *Scythia* nu s-a dezintegrat însă la acea dată, iar după încheierea păcii cu perșii (591) bizantinii au avut din nou posibilitatea să intervină pe frontul dunărean împotriva avarilor și a slavilor, confruntările dure alternând cu înțelegeri efemere. Ofensivele conduse de generalul Priscus în zona *Sirmium* (595) și pe Tisa, în vestul Banatului (599), au fost însoțite de succese, dar ele n-au făcut decât să întârzie prăbușirea graniței dunărene. Asasinarea împăratului Tiberiu Mauriciu (582–602) și revolta lui Focas, care a preluat tronul, au marcat un moment de slăbiciune și de derută, dar unele fortificații de la Dunărea Inferioară au continuat să reziste. Incursiunile avaro-slave, favorizate de reînceperea războaielor dintre bizantini și perși, s-au reluat cu intensitate sporită după 614–615, când au fost vizate cele mai importante centre bizantine din întreaga Peninsulă Balcanică (Constantinopol, Thesalonic, *Salona*, *Naissus*, *Serdica*, *Iustiniana Prima*). Tot atunci au fost distruse și resturile sistemului defensiv de pe Dunăre, iar slavii s-au așezat masiv în Peninsula Balcanică. Cu ceva mai înainte (611), avarii ajunseseră în nordul Italiei, cucerind orașul Cividale del Friuli, iar în 623 jefuiau de-a lungul „zidurilor lungi" ale Constantinopolului.

Ultima ofensivă antibizantină a avut loc în vara anului 626, când, coalizați cu perșii și sprjiniți de contingente slave și gepide, avarii asediază pe mare și pe uscat Constantinopolul. Deși Kaganatul avar și-a păstrat stăpânirea asupra bazinului carpatic până spre sfârșitul secolului al VIII-lea, eșecul pe care l-au suportat atunci lângă zidurile capitalei bizantine a însemnat începutul declinului, la care vor contribui din plin revoltele slavilor și ale altor populații supuse, ascensiunea francilor din vest, dar și apariția protobulgarilor în nord-estul Peninsulei Balcanice.

O anumită perioadă avarii au controlat, direct sau indirect, un teritoriu vast, din stepele pontice până la Alpi și de la Carpații Nordici până la Dunărea Inferioară și la țărmul Mării Adriatice. Dar destinul lor istoric se va consuma în interiorul bazinului carpatic. Modelul după care a fost organizată această stăpânire trebuie să fi fost specific societăților aflate în mișcare și în general caracteristic nomazilor răsăriteni. De cele mai multe ori, acestea s-au dovedit a fi structuri politice efemere, pline de contradicții interne, sprijinite pe legea tradițională, legitimitatea dinastiei conducătoare și pe charisma acesteia. Pe de o parte, se bazau pe armată și pe concentrarea puterii în mâinile kaganului, a elitei militare și administrative, iar pe de alta, pe marea masă a populației, divizată în comunități rivale și în clanuri, cu contingente militare și șefi proprii, alteori rivali și asupra cărora conducătorul suprem încerca să-și întărească autoritatea.

În etapa timpurie a istoriei sale, societatea avară se caracteriza prin persistența relațiilor gentilice, alături de afirmarea unor accentuate diferențe de clasă, aristocrației militare revedindu-i o serie întreagă de privilegii și un rol important. Unitatea administrativ-teritorială și economică de bază, fluctuantă și cu o mărime variabilă, o reprezenta *aul*-ul, alcătuit dintr-o rețea de clanuri (grupări patriliniare, exogame), reunite apoi în triburi. Deasupra acestora se afla administrația centrală și elita militară (deseori demnitari desemnați din interiorul dinastiei domnitoare), cu un sistem complicat de ranguri și funcții.

Referitor la epoca avară timpurie, sigur cunoscut este doar rangul de *kagan*; dintre purtătorii avari ai acestui rang îl cunoaștem prin nume doar pe Baian. Acest titlu apare, de altfel, la majoritatea populațiilor înrudite, dar se poate presupune că erau fixate mai devreme ranguri ca acelea de *jagurr* sau *tudun*, precizate doar în surse ce se referă la o perioadă mai târzie.

Kaganatul avar din epoca timpurie a fost o veritabilă „mașină de război", exploatând avantajele pe care le deținea în raport cu armata bizantină, forța de șoc asigurând-o cavaleria grea. Războinicul avar era dependent de cal, așa cum ilustrează și numeroasele descoperiri funerare în care resturile acestui animal, împreună cu harnașamentul, apar alături de stăpânul său. În vremea confruntării cu bizantinii, călăreții erau echipați cu zale alcătuite din lamele metalice, coifuri și luptau cu spade cu lama dreaptă, fără gardă la mâner, lănci și arcuri compozite, alcătuite din mai multe straturi de lemn, cu capetele întărite cu plăci de os, care lansau săgeți cu o mare putere de penetrare. Avarii sunt cei care au adus în Europa scărițele pentru șaua calului, confecționate din fier, răspândite apoi și spre vestul continentului.

Modul lor de viață a determinat relații specifice cu mediul natural. Mari crescători de cai, aveau nevoie de pășuni întinse și de spații cu climat protejat, care să permită iernatul, condiții optime oferind întinsele câmpii ale Tisei și ale Dunării Mijlocii. Creșterea animalelor în turme mari a determinat, chiar după așezarea lor în *Pannonia*, mișcări pendulatorii în căutarea pășunilor sau provocate de schimbarea anotimpurilor. În perioada de început a istoriei lor europene principalul tip de locuință a fost iurta, ca loc de așezare fiind constant preferate zonele joase, bogate în apă. Treptat, pe parcursul secolului al VII-lea locuirea se va stabiliza, înfiripându-se așezări mai mici sau mai mari, dintre care, însă, cercetarea arheologică a identificat relativ puține; mai bine cunoscută este doar așezarea de la Dunaújváros, în Ungaria.

Numeroasele expediții de pradă, dar și subsidiile primite de la bizantini, au asigurat afluxul unei mari cantități de bogății, în bună parte intrate în tezaurul regal, acesta cu valoarea unui bun de prestigiu pentru dinastia domnitoare și pentru întreaga populație. Pe această cale însă, nu se putea asigura subzistența comunității avare. Este sigur că grupuri de populații sedentare, care practicau agricultura (romanici, germani, slavi), fie din interiorul kaganatului, fie așezate în zonele învecinate, aveau un rol important în completarea resurselor de hrană. Acesta trebuie să fi fost și scopul principal al colonizărilor repetate de populație romanică sau de vorbitori de limbă greacă, captivi din timpul războaielor cu bizantinii, așa cum, uneori, precizează și sursele de informație. Apoi, chiar populația locală din teritoriile aflate sub control era obligată să cedeze o parte a producției agricole războinicilor avari, așa cum rezultă din cuvintele adresate de aceștia unor locuitori, probabil din împrejurimile orașului *Singidunum* (Belgrad): „ieșiți, semănați și secerați, noi vă vom lua numai jumătate ca dare"[1].

---

[1] Ioan din Efes, într-un pasaj păstrat la Mihail Sirianul, citat după L. Hauptmann, în Byzantion 4, 1927–1928, p. 157.

Dispunem de puține date referitoare la religia avarilor, anumite obiecte găsite uneori în morminte sau obiceiuri funerare indică practici șamanice. Ca și la alte populații nomade din răsărit) probabil că un rol important era deținut de o divinitate a cerului. Avarii își înhumau morții, în epoca timpurie cele mai multe dintre morminte fiind orientate pe direcția est-vest. Relativ frecvent erau utilizate sicrie, confecționate din scânduri de lemn ori scobite în trunchiuri de copaci. Adeseori războinicul, complet echipat, era însoțit în mormânt de cal sau părți din acesta, împreună cu piesele harnașamentului, de multe ori fiind depuse și ofrande alimentare. Reprezentanți ai primei generații de avari așezați în interiorul bazinului carpatic mai practicau un obicei adus din interiorul Asiei: înmormântările simbolice de cai. În apropierea mormântului propriu-zis al războinicului, la mică adâncime, erau îngropate resturile jertfei funerare (scărițe, zăbale, vârfuri de lance), împreună cu alte rămășițe ale rugului funerar. Până spre sfârșitul secolului al VII-lea în mormintele membrilor elitei era depusă câte o monedă de aur, îndeplinind funcția așa-numitului „obol funerar", mai târziu acestea fiind înlocuite cu plăcuțe de metal. Au fost descoperite mai multe morminte cu un inventar fastuos, unii dintre defuncți aparținând chiar dinastiei lui Baian, răspândirea acestora indicând și existența unor centre locale de putere. În general, din etapa care a urmat așezării lor în *Pannonia* sunt cunoscute mici grupări de morminte, situație ce indică o societate aflată încă în mișcare.

Este puțin probabil ca în această perioadă o parte a avarilor să fi preluat creștinismul, sursele carolingiene indicând păgânismul lor chiar pentru o perioadă mai târzie. Că în kaganat au existat creștini (neavari) arată, spre exemplu, descoperirea unei bazilici în vechiul castru de la Fenékpuszta (lângă lacul Balaton), refăcută în jurul anului 600.

Deși se cunosc astăzi cam 50 000 de morminte avare, provenind din aproximativ 2 000 de locuri descoperire din bazinul carpatic, mai persistă destule neclarități în cunoștințele noastre despre evoluția acestei populații în zonele europene. Lacunele se datorează și faptului că sunt cunoscute și cercetate foarte puține așezări. Discuția din jurul vestigiilor lăsate de avari a început în legătură cu cele câteva mii de morminte săpate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea la Keszthely (în Ungaria). Pentru a desemna mediul cultural avar s-a folosit o vreme termenul de *cultură Keszthely*, dar știm astăzi că principalii creatori ai acesteia, într-o zonă unde kaganatul intrase în contact cu lumea antică târzie, au fost romanici (poate prizonieri colonizați acolo) și germani târzii.

Inventarele funerare avare mai timpurii se caracterizează prin accesorii vestimentare ori alte piese lucrate din tablă de metal și ornamentate în tehnica presării. Într-o perioadă mai târzie s-au răspândit piesele turnate în bronz și decorate cu grifoni, scene animaliere sau vrejuri împletite. Materialul arheologic funerar, excepțional de bogat, dar și unele surse iconografice orientale permit reconstituirea portului avar din a doua jumătate a secolului al VI-lea și din secolul al VII-lea. Elementul principal al celui bărbătesc era centura, împodobită cu aplici și mai multe curele anexe, alcătuirea ei variind în timp și în funcție de rangul social al purtătorului. Cele mai vechi morminte avare din bazinul carpatic se disting prin anumite tipuri de scărițe pentru șa și zăbale, spade cu lama dreaptă și cu două tăișuri, uneori cu teci luxos împodobite, vârfuri de lance de forma frunzei de

trestie, arcuri compozite și vârfuri de săgeți grele, cu trei aripioare. La acestea se adaugă diferite piese de garnitură (inclusiv pentru harnasament), lucrate din tablă și decorate prin presare, catarame de os sau turnate din bronz, cele din urmă de origine bizantină, cercei de aur cu pandantiv piramidal sau sferic, de asemenea reprezentativi pentru mediul bizantin al vremii. Avarii au adus cu ei și o ceramică proprie, modelată cu mâna, imitând uneori forma vaselor de lemn sau de metal.

Mediul cultural al kaganatului avar a fost unitar, dar la originile lui au stat influențe diverse. Avarii nu au venit în bazinul carpatic cu o cultură (în sens arheologic) gata formată, ci ea s-a cristalizat în surse diferite. În componența sa a intrat așa-numita „cultură a stepelor", răspândită pe un spațiu întins, din Asia Centrală până în estul Europei, în spațiul caucazian și nord-pontic. Ea era marcată de modele sasanido-persane și chinezești, dar mai spre vest, de civilizația bizantină. La acestea s-au adăugat puternica influență bizantină, directă sau indirectă, și influențele datorate germanicilor, unii dintre aceștia supraviețuitori chiar în interiorul kaganatului.

Analizele inventarelor funerare au permis stabilirea unei cronologii interne a epocii avare. Sistemul „clasic" este unul tripartit: epoca avară timpurie (567/568–circa 670), când erau în uz accesoriile lucrate din tablă și decorate prin presare, cea mijlocie (circa 670–720) și epoca avară târzie (circa 720–800), aceasta definită arheologic prin apariția și prin răspândirea pieselor din bronz turnat. În ultimele două decenii, cercetările în această direcție au ajuns la delimitări mult mai fine, în cazul epocii avare târzii.

Avarii au reușit, spre sfârșitul secolului al VI-lea, să-și instaureze dominația la nordul Dunării Inferioare, supunându-i pe slavii care se așezaseră aici. Această zonă îi interesa mai ales din punct de vedere strategic și datorită tributului pe care puteau să-l perceapă de la slavi și de la populația romanică. Apoi, nu trebuie uitat că slavii au fost aceia care au sprijinit — atunci când nu acționau pe cont propriu — raidurile organizate de avari. Existența unui centru stabil al puterii avare în aceste regiuni, implicând măcar prezența unor detașamente militare, nu o indică nici sursele literare ale vremii și nici descoperirile arheologice. Este cunoscut un singur mormânt de călăreț războinic în Muntenia, descoperit mai demult la Târgșor (jud. Prahova), databil cel mai devreme spre sfârșitul secolului al VII-lea și a cărui apartenență avară nu este deloc sigură. Probabil că după 626 chiar autoritatea nominală a kaganatului asupra teritoriului de aici a fost mult diminuată, iar în ultimul sfert al secolului al VII-lea, când protobulgarii se așează în nord-estul Peninsulei Balcanice, a încetat cu totul.

În schimb, conform înțelegerii încheiate cu longobarzii, avarii au preluat „țara gepizilor", adică și unele regiuni din vestul și nord-vestul României, împreună cu anumite zone din Transilvania. Dar condițiile naturale de aici au influențat și au determinat până la urmă organizarea stăpânirii avare la marginea nord-estică a kaganatului. Dacă regiunile umede și joase din vest și nord-vest, potrivite modului de viață al unor crescători de animale, au fost integrate efectiv teritoriului pe care avarii l-au colonizat, este de admis că încă de la sfârșitul secolului al VI-lea descoperirile arheologice cunoscute acum indică o altă situație pentru Transilvania, marcată de alternanța dintre dealurile împădurite și văile râurilor mai mari sau mai mici.

Astfel, nu dispunem până acum de date arheologice suficient de convingătoare sau informații de altă natură pentru a accepta scenariul propus de unii cercetători. Conform acestui scenariu, imediat după înfrângerea gepizilor, o parte a oastei avare ar fi pătruns în Transilvania de-a lungul Mureșului, pentru a asigura sosirea grupului „civil" al populației, rămas în timpul evenimentelor din anul 567–568 în bazele de la Dunărea Inferioară, grup care ar fi venit în Transilvania, prin defileul Oltului. Cu această ocazie ar fi avut loc organizarea acestui teritoriu, producându-se o veritabilă colonizare avară. Dar podișul transilvan, în ansamblul său, nu era un teritoriu care, prin relief și prin condițiile naturale, cu excepția bogatelor resurse de sare, să reprezinte la acea dată o miză importantă pentru avari. Descoperirile arheologice cunoscute acum nu indică eventuale preocupări strategice de a asigura trecătorile peste Carpați spre est și spre sud. Deci, un astfel de scenariu este pur imaginar. În sud-estul Transilvaniei nu există atare atestări gepide ori slave.

Ceea ce se poate afirma cu certitudine acum este existența unui centru al puterii avare în prima jumătate a secolului al VII-lea, într-un spațiu restrâns la Mureșul mijlociu (așa-numită „grupă Mureș" sau „grupa Gâmbaș"), între confluența cu Arieșul, la nord, și Târnava, la sud. Apar aici mai multe cimitire, de mici dimensiuni, ale căror morminte conțin inventare caracteristice. Dar începutul acestor înmormântări nu poate fi datat înaintea primei jumătăți a secolului al VII-lea. Mai mult, majoritatea lor aparțin celei de-a doua jumătăți a secolului și părții de început a secolului al VIII-lea (Teiuș, Cicău, Câmpia Turzii, Gâmbaș, Aiud ș.a.). Nu poate fi întâmplător faptul că aceste descoperiri apar în zona cu zăcăminte de sare de la Ocna Mureș. Această situație indică prezența efectivă a unui grup de războinici și de populație avară în această zonă, cu scopul de a asigura controlul asupra exploatărilor de sare, materie atât de importantă și de necesară oamenilor și turmelor de animale.

Acum se cunosc câteva descoperiri izolate (cercei de aur cu pandantiv globular sau piramidal, scărițe de șa aparținând tipului mai vechi sau chiar monede de aur), foarte probabil provenite din morminte distruse la data descoperirii, materiale care, sub anumite rezerve, ar putea fi datate și înainte de anul 600 (Turda, Târnăveni, Sebeș, eventual Alba Iulia). Mai importante sunt mormintele — cercetate sistematic cu două decenii în urmă — de la Șpălnaca (jud. Alba), încă inedite. Aici avem și morminte de războinici avari înmormântați împreună cu calul; în unul din ele s-a găsit și o monedă de aur a lui Iustin al II-lea (565–578). Așadar, este posibilă existența unor precedente pentru centrul avar de pe Mureșul mijlociu, dar consolidat mai târziu, după criza internă a kaganatului, declanșată în deceniul trei al secolului al VII-lea, când puteau pătrunde aici noi grupuri de populație avară. Această perioadă tulbure și mai puțin cunoscută o indică tiparele pentru podoabele lucrate prin presare descoperite la Dumbrăveni (jud. Sibiu) și Corund (jud. Harghita) sau tezaurele monetare de la Firtuș (jud. Harghita) și Vădaș (jud. Mureș), ambele conținând, ca ultime emisiuni, piese din vremea lui Heraclius și Heraclius

Constantinus (610–641). În ceea ce privește etnicul celor care le-au îngropat (gepizi, avari ori chiar kutriguri), părerile specialiștilor sunt împărțite. Oricum, monedele de aur nu puteau proveni decât din subsidiile acordate de bizantini.

Atunci sau cel târziu spre mijlocul secolului al VII-lea încetează și cimitirele de tip Band–Noșlac, ilustrative pentru gepizii târzii, care mai locuiau în Transilvania, conlocuind în zonă cu populație romanică. La periferia necropolelor de la Band (jud. Mureș) și Noșlac (jud. Alba), în etapa cea mai târzie a existenței lor, au fost îngropați și războinici călăreți, despre care unii specialiști cred că erau avari, alții se gândesc la kutriguri, eventual alți nomazi răsăriteni aflați în slujba kaganatului.

Un fapt semnificativ pentru avari în raport cu Transilvania este acela că ei nu s-au instalat efectiv niciodată în partea nordică a acestui teritoriu, pentru ca să asigure controlul căilor de acces dinspre nord-vest. Explicația nu poate fi decât aceea a lipsei de interes față de o zonă nepotrivită modului lor de viață, rezolvând problema controlului militar cu ajutorul slavilor, la început acceptați în fața fostei granițe romane de pe Mureș, apoi amplasați chiar mai spre sud, cu sarcini militare precise.

Alta a fost situația zonelor de șes din vestul și nord-vestul României, organic legate de Câmpia Tisei. Deși nici aici descoperirile avare nu sunt prea numeroase — cele cercetate sistematic sunt chiar mai puține decât în Transilvania — este sigur că aceste regiuni au fost efectiv integrate kaganatului în perioada următoare instalării avarilor în bazinul carpatic. În zonele nord-vestice, teritoriul locuit de avarii timpurii nu a depășit bazinul cursului mijlociu al râului Ier. Extinderea kaganatului la mijlocul sau spre sfârșitul secolului al VII-lea în direcția Austriei inferioare și Slovaciei sud-vestice nu pare să fi dus la o înaintare a locuirii în nord-vestul României, decât ceva mai târziu, deoarece mai spre nord și nord-est se cunosc numai descoperiri avare târzii. Aceeași situație se constată în Ungaria nord-estică și ea poate fi explicată fie prin lipsa de interes față de teritorii inadecvate modului lor de viață sau dificil de exploatat economic, fie prin dorința de a fi respectat hotarul cu o populație aliată, deci cu slavii. Mormintele avare timpurii, cu inventar mai sărac decât în alte zone, aparținând unor necropole mici, se concentrează la sud de localitatea Valea lui Mihai (jud. Bihor). Astfel de descoperiri se cunosc acum la Adoni, Cheșereu, Săcueni, Valea lui Mihai și, eventual, Ghenci (jud. Satu Mare). Probabil că această zonă depindea de o grupare regională care-și avea centrul militar și administrativ-politic în zona actualului oraș ungar Nyíregyháza.

Morminte avare timpurii mai bogate s-au descoperit în Câmpia de Vest și ele datează din prima jumătate a secolului al VII-lea. Astfel, la Felnac (jud. Arad) a fost găsit mai demult mormântul unui meșter bijutier, mormânt în care au fost depuse zeci de tipare pentru prelucrarea prin presare a unor piese din garnituri de centură, dar și pentru împodobirea harnașamentului. De la Sânpetru German (jud. Arad) se cunoaște mormântul unui războinic călăreț, în care, alături de un coif de factură germanică, spadă, scărițele pentru șa și zăbala calului, au fost găsite piese de garnitură decorate prin presare și un *solidus* din vremea lui Heraclius (emis înainte de 625). În județul Arad, alte descoperiri timpurii sunt cunoscute la Șimand și Peregu Mare. Ca și în Transilvania, majoritatea

complexelor funerare avare din această vreme par să se concentreze pe valea Mureșului inferior, indicând prin răspândirea lor și culoarul pe care avarii au înaintat spre est. Este neclară încă situația din Banat, unde cele câteva descoperiri avare sigure aparțin epocii târzii. Știm însă din sursele literare că vestul Banatului a fost afectat de confruntările avaro-bizantine din anii 596, 599–601, când generalul bizantin Pricus, în anul 599, a devastat și trei sate gepide aflate acolo.

Instaurarea stăpânirii avare în bazinul carpatic a marcat istoria acestei regiuni pentru aproape două secole și jumătate, impunând propriul model, adus din răsărit, în ceea ce privește organizarea structurilor socio-economice și politice ale regatului pe care l-au creat aici. Totuși, era imposibilă colonizarea și locuirea efectivă a unui teritoriu atât de întins, astfel că, din rațiuni economice sau militare uneori, grupurilor de populație preexistentă (romanici, germani), prizonierilor aduși din Imperiul romano-bizantin (romanici sau vorbitori de limbă greacă) ori altor comunități antrenate de avari în timpul mișcării lor spre vest (cu precădere slavi), le-a revenit un rol important în evoluția ulterioară a kaganatului. În cultura materială avarică se vede influența civilizației bizantine, exercitată mai ales în perioada timpurie și, de asemenea, procesul de stabilizare și sedentarizare. Kaganatul avar a avut o structură multietnică, iar în decursul vremii au intervenit între diferitele *gentes* ale bazinului carpatic relații de aculturație, dar și asimilări și diferențieri etno-lingvistice.

Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI–VII

În ansamblul restructurărilor social-economice și politice care au continuat să aibă loc către sfârșitul secolului al V-lea și începutul celui următor în spațiul de la nordul Dunării de Jos, concomitent cu o tot mai accentuată recrudescență a deplasărilor aici de noi populații migratoare dinspre zonele răsăritene ale Europei, un loc aparte, prin amploarea consecinței migrației lor, îl vor avea slavii.

Informațiile izvoarelor scrise din perioada secolelor VI–VII sau chiar de mai târziu referitoare la regiunile de origine, felul de viață, religia sau epoca în care această populație a pătruns în spațiul geografic menționat, deși aparent numeroase, s-au dovedit totuși, în foarte multe cazuri, incomplete și chiar eronate.

Asemenea informații transmise de istoricii din Imperiul bizantin ca Pseudo-Caesarius din Nazianz, Iordanes, Procopius din Caesarea, Marcellinus Comes, Mauricius, Teophilact Simocatta, Theophanes, Ioan din Efes și alții au constituit multă vreme singurele surse pentru reconstituirea istoriei migrațiilor slave. În ultima jumătate de secol, însă, cercetările arheologice de mare amploare întreprinse în numeroase zone ale țării, cu rezultate deosebit de bogate, au completat în chip substanțial lacunele sau au corectat erorile izvoarelor scrise menționate, aducând importante precizări cu privire la pătrunderea și la stabilirea temporară sau definitivă a slavilor în regiunile carpato-dunărene.

Pe la mijlocul secolului al VI-lea, istoricul bizantin Iordanes scria că, în zonele de la nord de izvoarele Vistulei, ocupând un spațiu foarte întins, locuia numeroasa populație a venezilor, constituită din două mari ramuri, una a sclavinilor și alta a anților. După informațiile transmise de istoricul menționat, sclavinii locuiau regiunile cuprinse între cetatea *Noviotunensis*, lacul Mursian și Nistru, până la Vistula, iar triburile anților zonele aflate mai la răsărit, probabil cele cuprinse între Nistru și Nipru[1].

Localizarea sclavinilor și anților prezentată de Iordanes a suscitat, în decursul secolului al XX-lea, numeroase discuții, fără a se ajunge la un rezultat acceptat de marea majoritate a specialiștilor. Luând în considerație și datele puține puse la dispoziție de cercetările arheologice, tot mai mulți istorici admit ipoteza că, pe la începutul secolului al VI-lea, sclavinii ocupau zonele păduroase ale spațiului menționat de Iordanes, iar anții zonele de silvo-stepă de la răsărit de Nistru, în nordul Mării Negre. În legătură cu teritoriile ocupate de anți este de reținut și precizarea lui Procopius din Caesarea că, dincolo de utriguri, care locuiesc în jurul Mării Azov, „spre miazănoapte sălășluiesc nenumărate neamuri de anți"[2].

Zonele de locuire ale slavilor, înainte de epoca marilor migrații spre vestul și sud-estul Europei, sunt încă destul de greu de delimitat. După datele de care dispunem astăzi, se acceptă tot mai mult ideea că aceștia ocupau vastele teritorii situate la nord de bazinul râului Pripet, în regiunile păduroase aflate aproximativ între Vistula, Niprul superior și Podișul Valdai, până spre zonele sale de nord-est, în bazinele superioare ale râurilor Volga, Oka și Kama.

După prăbușirea dominației confederației tribale hunice din zonele nord-pontice de pe la mijlocul secolului al V-lea, slavii vor începe să se deplaseze către vest și sud-vest, ocupând treptat regiunile cuprinse între Niprul mijlociu, Bugul de sud și bazinul superior al Vistulei până la granita silvo-stepei cu stepele nord-pontice. Marea migrație a slavilor a fost pentru un timp limitată de mișcările de populații nomade din zonele de stepă de la nordul Mării Negre, astfel că declanșarea sa pe scară largă s-a produs de-abia în prima jumătate a secolului al VI-lea și cu deosebire către mijlocul lui. Este de fapt și perioada când și unele izvoare scrise amintesc pentru prima oară de această nouă populație[3], primele atacuri împotriva imperiului fiind de consemnat în ultimii ani ai domniei împăratului Anastasius (517–518) sau la începutul domniei lui Iustin I (518–527), slavii aflându-se în alianță cu alte populații. Probabil, pe la începutul secolului al VI-lea, detașamentele militare slave încep să se infiltreze frecvent în regiunile de la răsărit de Carpați sau în estul Câmpiei Munteniei, împreună cu unele grupuri nomade (huni, kutriguri, utriguri), fără a se deplasa cu întreaga lor populație. Cu toate acestea, nu este exclusă pătrunderea unor mici grupuri civile și chiar stabilirea lor în regiunile amintite încă din prima jumătate a secolului al VI-lea.

---

[1] Iordanes, *Getica*, 34, 35.

[2] Procopius, *Războiul cu goții*, V, 27, 2.

[3] Pseudo-Caesarius, *PG* XXXIII, col. 985–986; Marcellinus Comes, *Cronica*, 5, 517, X, 5.

Alianța slavilor cu unele populații nomade care activau îndeosebi în zonele de silvo-stepă i-a determinat pe unii istorici bizantini să-i confunde uneori. Astfel, Procopius din Caesarea spune că sclavinii și anții „locuiesc în colibe jalnice, răzleții mult unii de alții și mereu se mută dintr-un loc în altul ... ducând o viață aspră și neîngrijită, la fel ca masageții ... și în simplitatea lor păstrează felul de a fi al hunilor", fiind numiți altă dată *spori*, poate pentru că locuiesc sporadic în corturi împrăștiate[1]. Aceste informații ne sugerează pentru slavi o viață nomadă, ceea ce nu poate fi real, aceștia fiind de fapt o populație sedentară, care a migrat din alte cauze, deplasarea lor nefiind determinată de ocupația principală a creșterii vitelor mari (ca în cazul grupurilor nomade).

În ceea ce-i privește pe anți, deși izvoarele scrise îi consideră ca făcând parte din grupul populațiilor slave, în cercetările din ultimele decenii se susține tot mai mult ipoteza mai veche că aceștia erau în realitate un conglomerat de populații nomade și seminomade (kutriguri, utriguri, bulgari, poate și grupuri mici de slavi) conduse de o aristocrație alană. Această ipoteză ar putea explica de ce împăratul Iustinian a oferit anților, în anul 546, în schimbul păcii și a unei alianțe, cetatea *Turris* (Cetatea Albă, Barboși ?) aflată la nordul Dunării, în zonele de stepă, în care, probabil, populația amintită locuia. Alianța frecventă a slavilor cu kutrigurii, cu anții sau cu alte populații nomade în luptele pe care aceștia le duceau împotriva imperiului a determinat probabil includerea acestora din urmă în marea familie a slavilor.

Începând din a doua jumătate a secolului al VI-lea, izvoarele scrise bizantine menționează tot mai frecvent atacuri ale slavilor, singuri sau împreună cu alte populații nomade (huni, anți etc.). În legătură cu aceste invazii scriitorii din imperiu ne dau numeroase știri, unele deosebit de importante, privind populațiile slave. Dintre acestea trebuie reținute episodul falsului Chilbudios — ant de la nordul Dunării, care învățase foarte bine latinește —, menționarea cetății *Turris*[2] și luptele pe care Bizanțul le-a dus în zonele Dunării de Jos împotriva populațiilor care amenințau limesul de pe fluviu.

După cum se știe, pentru apărarea graniței dunărene, încă din vremea lui Anastasius, apoi sub Iustinian I s-au luat ample măsuri, construindu-se de-a lungul fluviului, atât la sudul, cât și la nordul lui, cetăți noi, refăcându-se altele deja existente, aducându-se mai multe trupe etc.

Ca urmare a atacurilor inițiate de slavi sau de alte populații, armatele bizantine vor activa în zonă, adesea chiar la nordul Dunării.

În prima parte a domniei lui Iustinian I, generalii Baudarius și Iustinus poartă mai multe lupte cu hunii și cu slavii, care se așezaseră de curând în nordul Dunării, „nu departe de țărm"[3].

În anul 530, generalul bizantin Chilbudios duce lupte cu sclavinii, reușind să stăvilească, timp de trei ani, atacurile acestora, dar în 533 el este ucis într-o nouă acțiune militară,

---

[1] Procopius, *Războiul cu goții*, I, 14, 25, 29

[2] *Ibidem*, III, 14, 1–6, 32–33.

[3] *Ibidem*, I, 27, 1.

„barbarii putând trece fluviul nestingheriți"[1]. Incursiunile slavilor, singuri sau în alianță cu alte populații, se intensifică din nou între anii 545 și 550. În anii 550–551 izvoarele scrise menționează pătrunderi pustiitoare ale sclavinilor, ale hunilor și ale kutrigurilor în Tracia și Iliria. În 559 kutrigurii de sub conducerea lui Zabergan, în alianță cu bulgari și cu slavi, atacă *Scythia Minor*, Tracia și Macedonia, ajungând până în Grecia[2].

După câțiva ani de la acest eveniment (561–562), în zonele carpato-dunărene își face apariția o nouă populație nomadă — avarii, conduși de destoinicul kagan Baian. Deplasarea acestora a avut drept consecință unele schimbări de ordin politic, anumite populații intrând sub directa lor suzeranitate, altora fiindu-le limitate acțiunile contra imperiului, ca de exemplu hunilor, bulgarilor, anților. Cei care mai activează în regiunile de la nordul Dunării de Jos sunt sclavinii, care reiau atacurile, mai ales după anul 567, când avarii se așează durabil în Câmpia Pannoniei. Astfel, în anul 580 are loc o mare invazie slavă la sud de fluviu, fiind jefuite de aceștia numeroase zone, unele grupuri de slavi încercând chiar să se așeze definitiv acolo.

O parte din sclavinii din regiunile Dunării de Jos și Mijlocii au fost supuși de avari. Raporturile existente între cele două populații explică, desigur, și refuzul conducătorului sclavinilor, Dauritas, de a mai plăti tribut avarilor, motiv ce l-a determinat pe kaganul Baian să organizeze, în 587, o expediție de pedepsire împotriva acestuia, trecându-și, cu învoiala imperiului, trupele pe la sud de Dunăre, pentru a ajunge în estul Munteniei, regiune unde Dauritas domnea.

Numeroasele acțiuni de jaf întreprinse în imperiu și încercările repetate ale slavilor de a se așeza durabil în regiunile de la sud de Dunăre au determinat Bizanțul să ia noi măsuri de apărare. În anul 592 generalul Priscus trece Dunărea, ducând mai multe lupte cu sclavinii conduși de Ardagast și Musokios. În anul 594 are loc o nouă expediție bizantină la nordul Dunării de Jos condusă de generalul Priscus, care inițiază o serie de lupte cu slavii, fiind nevoit să-și petreacă iarna în aceste regiuni[3]. În anul 596 sclavinii pătrund din nou la sud de Dunăre, fiind învinși de generalul Petrus, care trece fluviul în urmărirea lor, ducând lupte și cu un alt șef militar slav numit Piragast[4]. Cu prilejul luptelor purtate de armatele bizantine în nordul Dunării împotriva șefilor slavi sunt pomenite de scrierile bizantine și numele râurilor „Ilivachia" și „Paspirus", pe care unii cercetători le-au identificat cu Ialomița și Ilfovul.

La sfârșitul secolului al VI-lea și începutul celui următor, atacurile slavilor, singuri sau în alianță cu avarii, se vor intensifica, Bizanțul făcând tot mai greu față situației militare din zonă.

În anul 602 are loc o nouă expediție militară bizantină condusă de generalii Priscus și Comentiolus, îndreptată în principal împotriva slavilor și a avarilor din regiunea Tisei

[1] Procopius, *Războiul cu goții*, III, 14, 6.
[2] *Ibidem*, IV, 25, 1–5.
[3] Theophanes Confessor, *Chronografia*, 6086/594.
[4] Theophilact Simocatta, *Istoria bizantină*, VII, 4, 13, 5, 1–10.

inferioare. În același an, răscoala trupelor bizantine de pe limesul dunărean, condusă de centurionul Focas, care va deveni împărat, rupe echilibrul de forțe existent în această parte a imperiului, provocând importante și profunde schimbări etno-demografice, culturale și politice în sud-estul european. Granița dunăreană, lipsită un timp de apărare fermă, devine extrem de vulnerabilă, permițând numeroaselor grupuri de slavi concentrate temporar la nordul Dunării să se deplaseze în masă la sud de fluviu, unde se vor așeza definitiv, colonizând anumite zone din Peninsula Balcanică.

În legătură cu localizarea zonelor geografice în care activau, la sfârșitul secolului al VI-lea, șefi militari ai sclavinilor de la nordul Dunării de Jos s-au emis mai multe păreri.

Astfel, s-a presupus că Dauritas ar fi stăpânit zonele de sud-est ale Câmpiei Munteniei, iar Ardagast regiunea râului Ialomița, care ar fi constituit și granița dintre teritoriul său și cel al lui Musokios. Acesta din urmă ar fi avut supremația în bazinul râului Buzău (*Museos*) până către vărsarea sa în Siret. De asemenea, se crede că Piragast ar fi stăpânit tot o zonă din jumătatea de est a Câmpiei Munteniei. Alți specialiști au considerat că numele șefilor militari slavi amintiți în izvoarele bizantine ar deriva de la numele râurilor în zona cărora ei dețineau controlul militar. În acest caz, numele lui Ardagast ar indica stăpânirea sa în zona râului Argeș (*Argesis*), Musokios ar fi fost conducătorul sclavinilor din regiuna râului Buzău (*Museos*), iar Piragast a acelora din zona de sud a Prutului (*Pyretos*). Există și părerea că Musokios ar fi desemnat numele unui conducător dacic, iar Dauritas (Daurentius, Laurentius în unele manuscrise) ar fi un nume de origine latină, indicând mai curând o conducere militară autohtonă.

Părăsirea masivă a regiunilor de la nordul Dunării de Jos de către slavi, după anul 602, este sesizabilă și pe cale arheologică, înregistrându-se o scădere vizibilă a obiectivelor datând din prima jumătate a secolului al VII-lea, în comparație cu cele din perioada anterioară.

În ceea ce privește informațiile izvoarelor scrise referitoare la slavi, pe lângă datele oferite în legătură cu nenumăratele lor acțiuni de jaf organizate în imperiu, singuri sau în alianță cu alte populații, pot fi reținute și altele privitoare la modul lor de trai, felul de a lupta, credințe etc., deși în foarte multe cazuri se constată destul de multe exagerări și confuzii. De aceea, nu este de mirare că, în unele din aceste scrieri, slavii sunt confundați fie cu autohtonii, fie cu nomazii, în ceea ce privește felul de trai și metodele de luptă, când e vorba de ocupațiile principale — agricultura și meșteșugurile.

Într-o însemnată măsură, aceste confuzii și exagerări au putut fi înlăturate, ca urmare a cercetărilor arheologice întreprinse pe scară largă, nu numai în regiunile carpato-dunăreano-pontice, ci și în restul zonelor europene unde slavii au pătruns, s-au așezat temporar sau definitiv și au înființat mai târziu state.

Referitor la prezența slavilor în regiunile carpato-dunărene trebuie arătat că, în pofida informațiilor transmise de izvoarele scrise bizantine ale vremii, care îi menționează aici încă de pe la începutul secolului al VI-lea[1], cercetările arheologice nu au reușit până acum

[1] Pseudo-Caesarius, *PG* XXXII, col. 985–986.

să descopere vestigii slave certe, înainte de mijlocul sau chiar de primul deceniu din a doua jumătate a secolului amintit. Această situație s-ar putea explica prin faptul că în prima jumătate a secolului al VI-lea, incursiunile de jaf în imperiu erau întreprinse numai de cetele războinice slave, care își aveau sălașurile stabilite temporar în zonele de la est de Nistru, unde se reîntorceau de fiecare dată după acțiunile întreprinse la sud de Dunăre, fără să lase urme consistente ale trecerii lor. Aceasta a fost, probabil, situația și în cazul unor grupuri civile de slavi, din prima jumătate a secolului al VI-lea, care au putut efectiv pătrunde în zonele extracarpatice, mobilitatea acestora neoferind posibilitatea ca urmele trecerii lor să fie depistate pe cale arheologică. De altfel, Procopius din Caesarea menționează că ei se numeau „altădată spori, poate pentru că locuiesc sporadic în corturi împrăștiate"[1]. De abia în jurul anului 550, izvoarele scrise bizantine vorbesc mai clar despre o așezare reală a slaviilor în regiunile de la nordul Dunării de Jos, Procopius informându-ne că „sclavinii își au sălașurile dincolo de fluviu, nu departe de țărm"[2].

Așa cum s-a mai amintit, precizări importante în legătură cu prezența reală a slavilor în spațiul carpato-dunărean au adus cercetările arheologice. Vestigiile slave arhaice, constituite din ceramică, unelte, obiecte vestimentare și de podoabă caracteristice, aflate în diferite locuri, au putut fi separate de cele autohtone, în cele mai multe cazuri fiind descoperite împreună.

Repartiția geografică a vestigiilor slave arhaice arată limpede că din regiunile cursului superior și mijlociu al Niprului, al bazinului râurilor Pripet și Bugul de vest, traversând cursurile superioare ale Bugului de sud, Nistrului, Prutului și Siretului, slavii s-au infiltrat treptat în zonele extracarpatice până în estul Câmpiei Munteniei. Apoi, anumite grupuri s-au deplasat către vestul Munteniei și în Oltenia. Alte grupuri de slavi, pornind din regiunile Niprului mijlociu, s-au deplasat de-a lungul zonelor de silvo-stepă spre sud-vest, pătrunzând în spațiul carpato-nistrean, apoi și în Câmpia Dunării, sporind numărul celor pătrunși aici dinspre nord. Din masa inițială slavă, unele grupuri s-au desprins, pătrunzând prin pasurile Carpaților de nord în Slovacia și în bazinul Tisei superioare, iar altele, plecând din zonele de la răsărit de Carpați și străbătând văile Oituzului și Trotușului, au înaintat până în sud-estul Transilvaniei, fiind oprite aici de detașamentele militare ale gepizilor.

Trebuie reținut și faptul că, până în prezent, în regiunile de stepă din sudul Moldovei dintre Siret și Nistru, nu s-au depistat vestigii aparținând slavilor din secolele VI–VII, deoarece aceste regiuni nu erau propice felului lor de trai, bazat pe agricultură, creșterea vitelor și meșteșuguri. De asemenea, slavii au ocolit zonele montane și submontane, întrucât preferau regiunile mai joase de podișuri și câmpie împădurite, uneori și mlăștinoase, asemănătoare cu locurile lor de origine.

Datorită prezenței gepizilor în zonele din interiorul arcului carpatic, numărul slavilor pătrunși în sud-estul Transilvaniei a fost destul de mic, după cum arată puținele vestigii care pot fi puse pe seama lor. Destul de puțin numeroase urme slave din secolele VI–VII

---

[1] Procopius, *Războiul cu goții*, III, 14, 29.
[2] *Ibidem*, I, 27, 1.

sunt semnalate și în vestul Munteniei, în Oltenia și în Banat. Presupunerea unor cercetători că, spre sfârșitul secolului al VI-lea, unele ostroave ale Dunării ar fi fost ocupate de slavi în încercarea lor de a trece și a se stabili în imperiu nu pare să se confirme, descoperirile de aici, puse pe seama acestei populații, fiind rare și nesemnificative. O situație similară se constată și în Dobrogea, unde urmele care ar putea fi atribuite slavilor lipsesc sau sunt foarte rare. Cele semnalate mai ales în ruinele fostelor fortificații de pe limes — la *Capidava*, *Beroe* (Piatra Frecăței), *Dinogetia* (Garvăn), *Noviodunum* (Isaccea), *Aegyssus* (Tulcea) și *Halmyris* (Murighiol) sau din interiorul provinciei și pe litoralul de vest al Mării Negre, de la *Histria*, *Ibida* (Slava Rusă), *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), *Tomis* (Constanța) și altele, unele datând mai curând de la începutul secolului al VI-lea — trebuie puse hotărât îndeosebi pe seama anților. În pofida informațiilor lui Procopius de pe la mijlocul secolului al VI-lea, că unele grupuri de slavi se așezaseră deja în apropierea cetăților *Ulmetum* și *Adina*, trebuie admis că aceștia constituiau în realitate doar mici cete războinice, care prădau temporar zona.

Referitor la cultura materială caracteristică slavilor arhaici, pe baza cercetărilor arheologice ea a putut fi clar deosebită de cea aparținătoare populației autohtone (romanice), cu care noii veniți au luat contact și au coabitat un timp.

Cele mai importante obiective în care au fost descoperite vestigii slave, datând din secolele VI–VII, sunt concentrate în regiunile extracarpatice de la est și sud, cu precădere în zonele de podișuri și câmpii împădurite. Astfel de descoperiri se cunosc la: Rașcov–Hotin, Codin, Hliboca și Socol–Cernăuți, Hansca–Chișinău, Hucea–Bălți, Dănceni–Chișinău, Suceava–Șipot, Botoșana II–Suceava, Cucorăni–Botoșani, Davideni II și Borniș–Neamț, Bacău–Curtea Domnească, Iași–Crucea lui Ferenț, Dodești–Vaslui, Coroteni–Vrancea în zonele carpato-nistrene, la Sărata-Monteoru–Buzău, teritoriul actual al orașului București (Militari, Cățelu Nou, Ciurel, Soldat Ghivan), Dulceanca I–III și Radovanu–Teleorman, Șirna–Prahova, Băleni Români–Dâmbovița în regiunile dintre Carpații Meridionali și Dunăre, Cernat și Poian–Covasna, Filiași–Harghita și Sălașuri–Mureș etc. Cele mai caracteristice materiale sunt cele ceramice, atribuite fie grupului cultural *Praga-Korceak*, pus pe seama sclavinilor, fie grupului cultural *Penkovka*, pus în legătură cu populațiile anților. În marea majoritate a obiectivelor cercetate, resturile de cultură materială slavă sunt reduse numeric și apar întotdeauna în asociație cu cele autohtone, majoritare, precum și cu o serie de importuri bizantine. De aceea, civilizația caracteristică secolelor VI–VII apare destul de eterogenă în regiunile extracarpatice, în unele dintre obiectivele cercetate elementele autohtone fiind predominante (Botoșana, Davideni, Dămăroaia, Dulceanca), în altele ponderea mai mare deținând-o, deocamdată, vestigiile de factură slavă (Suceava–Șipot, Rașcov II, Cățelu Nou, Ciurel). În pofida amplelor cercetări efectuate până acum în spațiul carpato-danubiano-pontic, nu s-au semnalat obiective slave necontaminate de elemente romanice sau bizantine. Aceasta arată că nu se poate încă vorbi de existența unor așezări slave de sine stătătoare în secolele VI–VII, deoarece mobilitatea destul de mare a comunităților lor nu a putut permite întemeierea unor sate stabile. Influențați puternic de cultura și de structurile

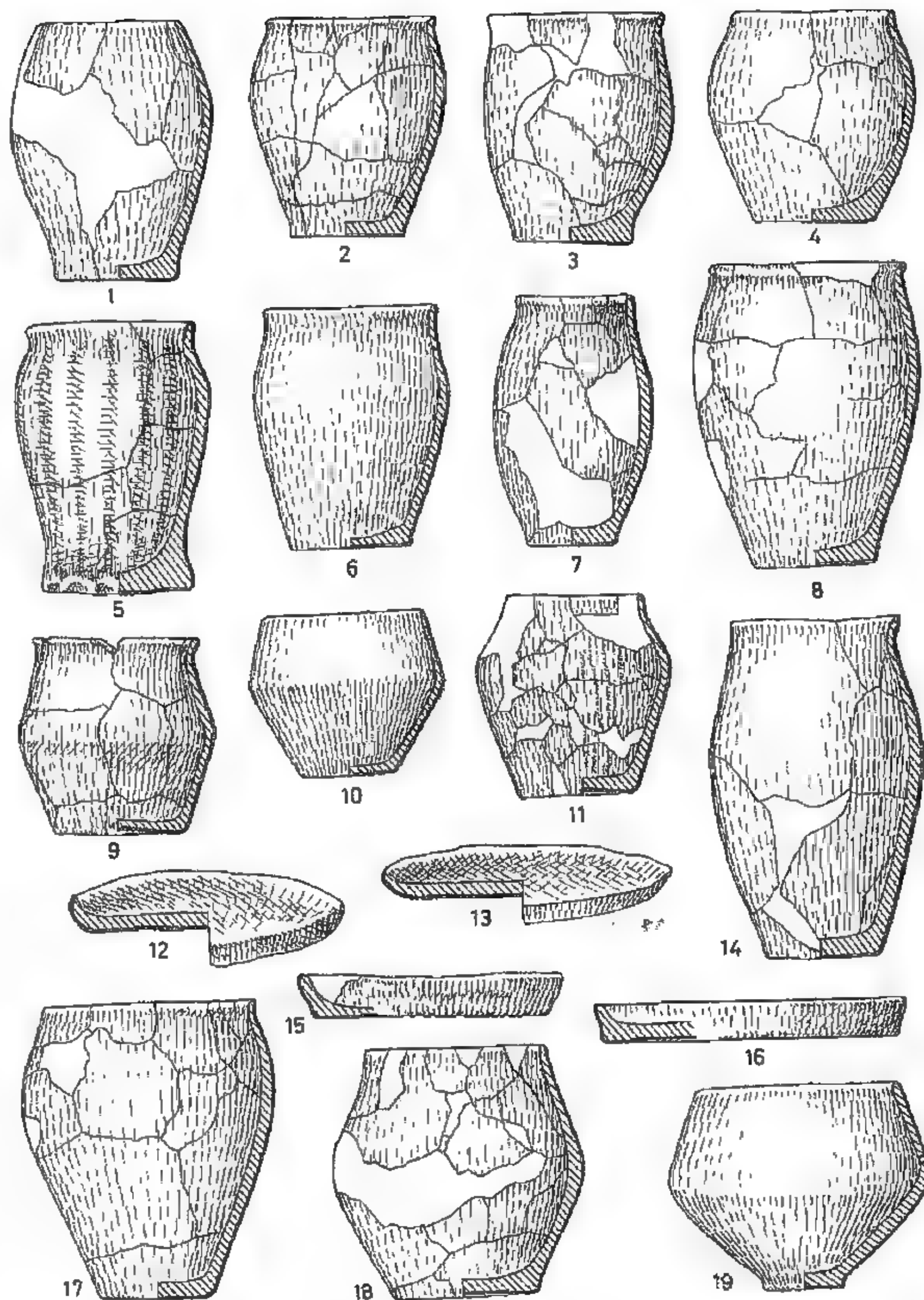

Fig. 114 Ceramică din secolele VI–VII de tip „Praga–Korcak" (1–8, 12–14, 17) și de tip „Penkovka" (9–11, 15–19): 1 Suceava–Șipot; 2 Hliboca–Cernăuți; 3, 15 Dulceanca–Teleorman; 4 Botoșana–Suceava; 5, 7 București–Străulești; 6, 10 Recea–Strășeni; 8, 18 Sărata-Monteoru–Buzău; 9 Dănceni–Strășeni; 11 București–Militari; 12–13 Hucea–Râșcani; 14 București–Cățelul Nou; 16 Piatra Frecăței–Tulcea; 17 București–Ciurel; 19 Ciortești–Iași.

social-economice ale numeroșilor localnici, restul slavilor rămași definitiv la nordul Dunării de Jos după anul 602 s-au integrat rapid în comunitățile romanicilor, astfel că începând de pe la mijlocul secolului al VII-lea, este tot mai dificil de separat elementele specifice civilizației lor arhaice de cele autohtone.

Analizând ansamblul elementelor de cultură materială slavă din zonele în care acestea au pătruns, s-a considerat că tipul de locuință folosit de ei era cel adâncit parțial în pământ, sub formă de bordeie sau construit simplu la suprafața solului, ca niște colibe. În interior, locuințele erau prevăzute în unul dintre colțuri cu cuptoare construite din pietre de râu sau gresii locale, uneori și cu lavițe de lut pentru dormit. În general, construcția locuinței era destul de simplă, fiind destinată unei folosiri de scurtă durată, poate și datorită caracterului destul de mobil al comunității lor. În interiorul locuințelor și în preajma lor au fost descoperite resturi ceramice, unelte și diferite piese vestimentare și de podoabă caracteristice culturii slave.

Ceramica, lucrată în exclusivitate cu mâna, aparținând aspectelor culturale de tip *Praga-Korceak* sau *Penkovka*, prezintă forme de oale-borcan, simple, cu buza scurtă și fundul îngroșat, fiind, în cea mai mare parte, neornamentate. Un evident bitronconism se constată la oalele-borcan de tip *Penkovka*. Alături de oalele-borcan se întâlnesc și tipsiile, folosite la coptul pâinii sau drept capace.

Pe lângă resturile ceramice, în complexele de locuire slave, iar uneori și în cimitire, s-au descoperit unelte, piese de podoabă și vestimentare. Uneltele sunt în general rare, modeste sub aspect tehnic, fiind legate mai ales de agricultură, de creșterea vitelor și de meșteșugurile casnice. Agricultura era puțin dezvoltată, folosindu-se ca unealtă principală plugul de lemn prevăzut cu brăzdar îngust de fier, adaptat regiunilor lor inițiale din care au migrat, brăzdar care avea o rentabilitate mult mai scăzută decât cel roman, pe care îl folosea populația autohtonă. Aceleași trăsături caracterizau și alte unelte agricole specifice lor (seceri, coase, topoare etc.). În pofida informațiilor exagerate ale lui Mauricius, care credea că slavii practicau pe scară largă agricultura, având „roade care stau în grămezi, mai ales mei și parâng"[1], această ocupație nu era la ei prea dezvoltată, poate și datorită caracterului instabil al așezărilor. De asemenea, la slavi a fost atestată și prelucrarea fierului din „minereu de baltă", tehnică rudimentară, fără prea mare rentabilitate.

Cu privire la unelte, pe seama slavilor pot fi puse unele tipuri de cuțite, verigi, sule, ace și amânare de fier, străpungătoare de os, fusaiole din lut de la fusul de tors, gresii (cute) pentru ascuțit, râșnițe de mână etc. De asemenea, uneori apar și săgeți de fier cu trei muchii de tip „avar". Obiectele de podoabă sunt reprezentate de pandantive din metal, os, lut, aplice de tâmplă din bronz, mărgele din pastă de sticlă colorată, aplice, cercei și inele din metal etc. Obiectele vestimentare sunt și ele destul de rare. Se întâlnesc mici catarame din fier, verigi de cingătoare, fibule de bronz de tip *Pastyrsk* sau antropozoomorfe. Tot pe seama slavilor au fost puse și anumite categorii de fibule „digitate" din bronz. Acest gen de fibule a fost împărțit în două grupe, una caracterizată

[1] Mauricius, *Arta militară*, XI, 5.

prin prezența unei măști umane pe apendicele terminal al piciorului, iar a doua având o figură zoomorfă pe apendicele plăcii piciorului. După motivele ornamentale de pe suprafața fibulelor din cele două grupe, s-a stabilit că piesele au fost făurite în atelierele din imperiu sau din Crimeea, unele din exemplare putând fi vehiculate, mai ales de către anți, împreună cu fibulele de tip *Pastyrsk* sau antropozoomorfe. Astfel, obiectele vestimentare, unele având și rol de piese de podoabă, nu pot fi considerate creații slave, deoarece în teritoriile lor de origine sau în regiunile ocupate de ei nu au fost descoperite ateliere specializate pentru producere. De altfel, fibule de acest tip apar mai frecvent în mediile culturale germanice sau romanice, ele fiind prezente în mod obișnuit în mormintele de înhumație, care nu sunt, ca ritual, specifice slavilor. Cu toate acestea, nu este exclus ca, în contactul cu populațiile întâlnite în regiunile sud-estului european, slavii și anții să fi preluat și obiceiul de a purta fibule „digitate".

În afara informațiilor destul de bogate privitoare la conținutul culturii lor materiale, la epoca și căile de pătrundere ale slavilor aici în veacurile VI–VII, cercetările arheologice au adus contribuții importante referitoare la ritul și ritualurile de înmormântare folosite de această populație. O valoare aparte au descoperirile din marele cimitir cu peste 1 600 de morminte de la Sărata-Monteoru–Buzău. Este cunoscut faptul că până la creștinarea lor oficială în secolele IX–X, slavii au folosit ca rit de înmormântare incinerația. La Sărata-Monteoru mormintele, în totalitate de incinerație, au fost grupate în patru variante. Practica cea mai răspândită a fost aceea a depunerii unei mici părți a resturilor incinerate în gropi mici, puțin adânci, acoperite simplu cu pământ. Împreună cu oasele calcinate de pe rug erau luate și resturi de cărbuni, cenușă, fragmente ceramice sau mici obiecte arse și deformate de foc. În alte cazuri, obiectele de inventar ale defunctului erau depuse separat în partea de sus a gropii. În foarte multe gropi nu s-au găsit decât cenușă și cărbuni. Altă variantă rituală o constituie depunerea unui vas în groapă, alături de resturile incinerate, în mormânt nefiind introduse resturi de la rugul funerar. A treia variantă consta în depunerea unei părți a resturilor incinerate în groapa mormântului, iar o parte într-un vas așezat alături. A patra variantă este reprezentată de resturile incinerate depuse în vase de lut, care nu erau acoperite cu capace, lespezi de piatră etc. Lipsa armelor, cu excepția unor mici vârfuri de săgeți, era una din caracteristicile practicilor de înmormântare la slavi. În multe morminte au fost depuse, în schimb, cuțitașe de fier, catarame de bronz, mărgele, fibule miniaturale, din seria prevăzută cu capete umane etc. Unele obiecte erau de factură slavă sau locală, iar altele de proveniență bizantină.

În afară de marele cimitir de la Sărata-Monteoru, atribuit în cea mai mare parte lor, alte descoperiri funerare susceptibile de a fi puse pe seama slavilor sunt rare și nu îndeajuns de specifice pentru a fi atribuite în mod cert acestei populații. De aceea, mormintele de incinerație, grupate sau izolate, atribuite slavilor, ca cele de la Nalbant-Tulcea, Lozna–Botoșani, Dănceni–Strășeni, Seliste–Orhei, Cobusca Veche–Orheii Noi, Cândești–Vrancea sau Balta Verde și Ostrovu Mare–Mehedinți, nu pot fi atribuite slavilor, decât cu destul de multe rezerve.

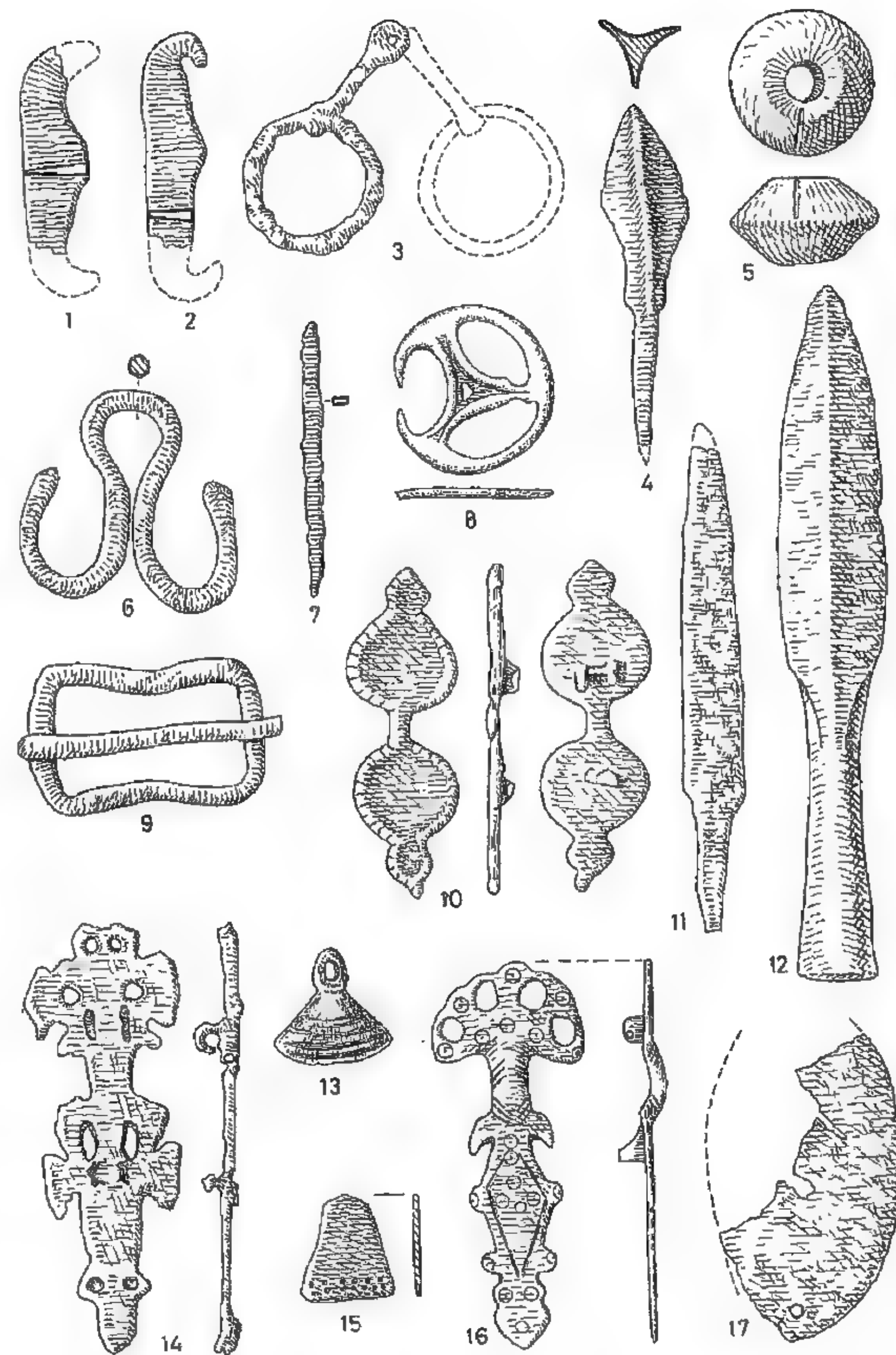

Fig. 115 Unelte și obiecte vestimentare și de podoabă slave din secolele VI–VII. 1 Dulceanca–Teleorman; 2 București–Militari; 3, 10, 14 Hansca–Ialoveni; 4, 6, 16 Davideni–Neamț; 5, 9, 17 Suceava–Șipot; 7, 11, 15 Seliște–Orhei; 8 Rașcov–Hotin; 12 Soroca; 13 Dănceni–Strășeni.

Despre religia slavilor, unele informații ne sunt transmise îndeosebi de Procopius din Caesarea, dar ele sunt încă insuficiente pentru a putea defini exact, pentru secolele VI–VII, conținutul, panteonul și formele ei principale de manifestare.

În legătură cu vechile lor concepții religioase, istoricul bizantin amintit spune: „Ei cred că este un singur Dumnezeu, făuritorul fulgerului și singurul stăpân al tuturor lucrurilor și îi jertfesc boi și alte animale de tot felul. Ei nu știu ce-i aceea soartă nemiloasă și, de altfel, nici nu cred că ea ar avea vreo înrâurire asupra oamenilor. Iar când li se apropie moartea, fie că se îmbolnăvesc, fie din cauza războiului, ei făgăduiesc lui Dumnezeu că, dacă vor scăpa cu viață, îi vor aduce jertfă, iar după ce scapă, îi jertfesc ceea ce au făgăduit, închipuindu-și că și-au răscumpărat viața cu prețul acestei jertfe. Ei mai cinstesc și râuri, nimfe și alte zeități și aduc jertfe tuturor acestora, iar cu prețul jertfelor fac proorociri"[1]. Pornind de la aceste informații, precum și de la altele de mai târziu, unii cercetători au considerat că religia slavilor ar fi putut fi monoteistă, fără a avea vreo legătură cu creștinismul. Această presupunere nu se confirmă, de vreme ce se știe în mod cert că slavii aveau și alte importante divinități, izvoarele scrise menționând cel puțin șapte zei principali, cărora, cu diferite prilejuri, li se aduceau sacrificii. Astfel, zeul lor suprem era Perun, considerat creatorul tunetului și fulgerului și stăpânul întregii lumi. Un alt important zeu era Svarog sau Dajbog, considerat creator al soarelui și al luminii, al cărui fiu era zeul focului, slujit cu jertfe pe altare speciale. Zeul păstorilor și al turmelor era Veles sau Volos. Exista un zeu al recoltelor și al secerișului, dar numele lui nu s-a păstrat. Tuturor zeilor slavii le aduceau jertfe de animale domestice și sălbatice, precum și produse agricole etc. Slavii adorau, de asemenea, forțele supranaturale, legate de sufletul morților, de spiritele casei, a vetrei, a râurilor și a pădurilor.

De credințele religioase sunt legate și ritualurile de înmormântare folosite de către slavi. Ei utilizau incinerația, cu o serie de practici rituale, în care un loc important îl ocupau și ospețele funebre și ofrandele alimentare. Focul, considerat purificator, avea un rol deosebit în practicile de funerare.

În contactul cu populația autohtonă din spațiul carpato-dunărean, slavii au primit unele influențe privind ritul și ritualurile de înmormântare păgâne și chiar unele elemente creștine.

Referitor la organizarea social-economică și politică a slavilor în perioada marilor migrații se cunosc încă destul de puține informații. Potrivit izvoarelor scrise ale vremii, probabil că sclavinii și anții alcătuiau câte o uniune de triburi, fiecare condusă de câte un șef militar. Este totuși interesant de reținut că din perioada migrației nu ni s-a păstrat nici un nume de trib slav, deplasările acestora făcându-se fărâmițat, în grupuri separate mai mari sau mai mici, conduse la rândul lor de un șef militar, de felul celor menționați în unele izvoare (Ardagast, Piragast, Musakios, Dauritas). Totuși, Procopius ne informează că „sclavinii și anții nu sunt conduși de un singur om, ci trăiesc încă din vechime în rânduială democratică și de aceea treburile lor, atât cele prielnice, cât și cele neprielnice,

[1] Procopius, *Războiul cu goții*, III, 14, 23–25.

sunt totdeauna dezbătute de către obște. La fel sunt comune la acești barbari mai toate celelalte obiceiuri ale lor încă din vechime"[1]. Mențiunile scriitorului bizantin ne arată că puterea de decizie a șefilor militari slavi era limitată și că de fapt adunarea întregului trib sau grup era hotărâtoare. Conducătorul militar era ajutat de un sfat al bătrânilor, împreună cu care lua hotărârile ce se impuneau.

Temelia structurii sociale a obștii sătești slave o constituia familia patriarhală, care păstra încă numeroase reminiscențe gentilice. De asemenea, prinșii din războaie nu erau transformați efectiv în robi, ci aveau o situație aparte de semilibertate. În acest sens sunt destul de explicite informațiile transmise de Mauricius, care ne spune că „pe cei care se află prizonieri la ei nu-i țin ca sclavi până la nesfârșit, ca celelalte neamuri, ci le hotărăsc un anume timp și lasă în seama lor, dacă doresc să se întoarcă în ținuturile de baștină plătind o răscumpărare oarecare sau rămân acolo slobozi și prieteni"[2]. Prinșii în războaie reprezentau pentru slavi numeroase surse de câștiguri. Mulți dintre prizonieri erau meșteșugari și agricultori pricepuți și, în cazul în care nu erau răscumpărați, erau folosiți cu multe avantaje chiar de obștile slave.

Fără îndoială, ca urmare a contactelor cu populația romanică din regiunile carpato-dunărene, dar și cu realitățile civilizației bizantine, slavii au primit numeroase și importante influențe. Și grupurile slave rămase definitiv după anul 602 la nordul Dunării, și cele care au colonizat teritoriile din imperiu la sud de fluviu și-au transformat tot mai mult, încă din cursul secolului al VII-lea, cultura materială și felul de viață, unii intrând într-un larg proces de asimilare etno-lingvistică. Astfel, ei au putut participa la crearea unei sinteze culturale în care se oglindesc nu numai bogatele tradiții traco-dacice și romane, ci și unele elemente ale zonelor de răsărit ale Europei.

[1] Procopius, *Războiul cu goții*, III, 14, 22.
[2] Mauricius, *op. cit.*, XI, 4.

BIBLIOGRAFIE

Populația autohtonă

BÂRZU, Ligia, BREZEANU, St., *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991.

BRĂTIANU, G.I., *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1988.

– *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*[2] I, București, 1988, p. 236–270.

BUTNARIU, V., *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275–491)*, în ArhMold 11, 1987, p. 113–140; 12, 1988, p. 131–196; 14, 1991, p. 67–107.

– *Răspândirea monedelor bizantine în teritoriile carpato-dunărene*, în BSNR 77–79, 1983–1985, nr. 131–132, p. 199–234.

COMȘA, Maria, *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romaine et ensuite protoroumaine aux VIe–Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, în Dacia N. S. 12, 1968, p. 355–380.

– *Unele considerații privind situația de la Dunărea de jos în secolele VI–VII*, în Apulum 12, 1974, p. 300–318.

– *Rolul mediului natural (munți, păduri, bălți) în menținerea elementului autohton la nord de Dunăre în secolele III–VII*, în Hierasus 7–8, 1989, p. 258–268.

CONSTANTINESCU, M., PASCU, Șt., DIACONU, P. (red.), *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania. A Collection of Studies*, București, 1975.

FIEDLER, U., *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau* I–II, Bonn, 1992.

GIURESCU, C.C., GIURESCU, D.C., *Istoria românilor* I, București, 1974, p. 143–193.

IORGA, N., *Istoria românilor*. II. *Oamenii pământului (până la anul 1000)*[2] (ed. I. Ioniță, V. Mihăilescu-Bîrliba, V. Chirică), București, 1992.

MACREA, M., *Populația daco-romană în Dacia după retragerea aureliană*, în Istoria României I, București, 1960, p. 615–629.

NESTOR, I., *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în RRH 3, 1964, p. 308–423.

– *La fin du monde ancien et les Barbares*, în NÉH 4, 1970, p. 23 și urm.

OLTEANU, Șt., *Structuri social-economice și politico-militare pe teritoriul României în secolele II–XI e.n.*, în File din istoria militară a poporului român, București, 1982, p. 51–64.

– *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–IX. Structuri demo-economice și social-politice*, București, 1997.
– *Comunități romanice între Carpați și Dunăre la finele secolului VI și începutul secolului următor*, în Analele Universității „D. Cantemir" Istorie 1, 1998, 2, p. 51 și urm.
PANAITESCU, P.P., *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 66–171.
POPESCU, Em., *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976.
SÂMPETRU, M., *Situația Imperiului Romano-Bizantin la Dunărea de jos la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea*, în SCIV 22, 1971, 2, p. 217–242.
TEODOR, D.Gh., *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–IX e.n.*, Iași, 1981.
– *La population autochtone au Nord du Bas-Danube aux VIe–VIIe siècles n.è.*, în Românii în istoria universală II, Iași, 1988, p. 93–105.
– *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V–VII e.n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold 12, 1988, p. 197–221.
– *Éléments et influences byzantins dans la civilisation des VIe–VIIe siècles après J.-C. au nord du Bas-Danube*, în Études byzantines et post-byzantines 2, 1991, p. 59–72.
– *Piese vestimentare bizantine din secolele VI–VIII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold 14, 1991, p. 117–138.
– *Fibule „digitate" din secolele VI–VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold 15, 1992, p. 119–152.
– *Autohtoni și slavi în spațiul carpato-dunăreano-pontic în secolele VI–VII d. Hr.*, în Din istoria Europei romane, Oradea, 1995, p. 285–294.
– *Cercei cu pandantiv stelat din secolele V–VIII d. Hr. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold 18, 1995, p. 187–196.
– *Meșteșugurile la nordul Dunării de jos în secolele IV–XI*, Iași, 1996.
ZAHARIA, Eugenia, *Données sur l'archéologie des IVe–XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în Dacia N.S. 15, 1971, p. 269–287.
– *Rolul istoric al obștiilor sătești. Contribuție la cunoașterea românilor în mileniul I. Închinare țărănimii române*, în Acta Moldaviae Meridionalis Vaslui 2, 1980, p. 133–154.
ZUGRAVU, N., *Istoria romanității nord dunărene (secolele II–VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994.

Populația autohtonă în Dacia postromană (anul 275 – secolul al VI-lea)

BALTAG, Gh., AMLACHER, E., *Contribuții la problema continuității în zona Târnavelor*, în AIIACN 28, 1987–1988, p. 443–450.
BÂRZU, Ligia, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V. Cimitirul 1 de la Bratei*, București, 1973.
– *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979.
BENEA, Doina, BEJAN, A., *Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II–IV*, în AMN 24–25, 1987–1988, p. 247–260; 26–30, 1989–1993, 1, p. 127–148.
BENEA, Doina, BONA, P., *Tibiscum*, București, 1994, p. 119–123.

BOZU, O., EL SUSI, Georgeta, *Așezarea romană târzie de la Moldova Veche*, în Banatica 9, 1987, p. 239–270.
CHIRILĂ, E., GUDEA, N., STRATAN, I., *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV*, Lugoj, 1974.
CHIRILĂ, E., GUDEA, N., *Economie, populație și societate în Dacia intracarpatică în primul secol după abandonarea provinciei*, în AMP 6, 1982, p. 123–147.
DAICOVICIU, C., *Problema continuității în Dacia*, în AISC 3, 1941, p. 200–270.
– *La Transylvanie dans l'Antiquité*, București, 1945, p. 191–264.
FISCHER, I., *Latina dunăreană*, București, 1985.
FRERE, S., *Britannia*, Londra, 1978, p. 371–372.
HOREDT, K., *Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen*, în AISC 4, 1944, p. 10–16.
– *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București, 1958, p. 11–40.
– *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958.
– *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982.
MACREA, M., *Une nouvelle inscription latine de Dacie datant du IVe siècle*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 467–472.
– *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 464–488.
MACREA, M., GUDEA, N., MOȚU, I., *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, București, 1993, p. 27–31, 114–115, 132–134.
MIHĂESCU, H., *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București–Paris, 1978.
PIPPIDI, D.M., *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 481–516.
POPILIAN, Gh., NICA, M., *Așezarea romană din secolul al IV-lea de la Locusteni*, în Documente recent descoperite și informațiile arheologice, București, 1984, p. 37–46.
POPILIAN, Gh., NICA, M., *Gropșani. Monografie arheologică*, București, 1998.
PREDA, C., *Circulația monedelor romane postaureliene în Dacia*, în SCIVA 26, 1975, 3, p. 441–485.
PROTASE, D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 103–202.
– *Observații asupra așezărilor rurale din Dacia romană și postromană (secolele II–IV) până la venirea slavilor*, în Banatica 1, 1971, p. 93–105.
– *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 122–135.
– *Die dakisch-römische Bevölkerung nördlich der Donau in der Periode von Aurelian bis zu den Slawen (7. Jahrhundert) im Lichte der aktuellen Dokumente*, în Südosteuropa-Jahrbuch München–Berlin 17, 1987, p. 231–249.
– *Așezarea autohtonă din secolele IV–VI de la Țaga (jud. Cluj)*, în AIIACN 28, 1987–1988, p. 443–450.
– *Considérations sur l'urbanisme romain en Dacie et sur son sort au cours de la période de transition au féodalisme*, în Politique édilitaire I, Cluj-Napoca, 1993, p. 17–20.
– *Autohtonii în Dacia II. Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000
– *La continuité daco-romaine*, Cluj-Napoca, 2001.
ROESLER, R., *Romaenische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871.

SZÉKELY, Z., *Éléments byzantins dans la civilisation matérielle des VI–VIII siècles dans la sud-est de la Transylvanie*, în Dacia N.S. 15, 1971, p. 353–358.
TOROPU, O., *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică (secolele III–XI)*, Craiova, 1976.
TUDOR, D., *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 416–470.

Populația locală în secolul al IV-lea în regiunile extracarpatice

BARAN, V.D., *Černjahivs'ka kul'tura*, Kiev, 1981.
BIERBRAUER, V., *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert*, în Frühmittelalterliche Studien 28, 1994, p. 51–171.
BLOȘIU, C., *Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Lețcani (jud. Iași)*, în ArhMold 8, 1975, p. 203-280.
BUTNARIU, V., *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275–491)*, în ArhMold 11, 1987, p. 113–140; 12, 1988, p. 131–196; 14, 1991, p. 67–107.
CYGYLYK, V.M., *Novi materialy do vyvčennja kul'tury karpats'kyh kurganiv u Zakarpats'kij oblasi*, în Materialy i doslidžennja z arheologiji Prykarpattja i Volyni 4, 1962, p. 71–79.
– *Kul'tura karpatskich kurganov*, în A.P. Černyš (red.), *Archeologija Prikarpat'ja, Volyni i Zakarpat'ja (Ranneslavjanskij i drevnerusskij periody)*, Kiev, 1990, p. 33–41.
DIACONU, Gh., *Archäologische Angaben über die Taifalen*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 301–315.
– *Târgșor. Necropola din secolele III–IV e. n.*, București, 1965.
EBERT, M., *Südrussland im Altertum*, Bonn–Leipzig, 1921.
FEDOROV, G.B., *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačeletii n.e.*, în MIA 89, 1960.
GIESECKE, H.-E., *Die Ostgermanen und der Arianismus*, Leipzig–Berlin, 1939.
GOMOLKA-FUCHS, G. (red.), *Die Sântana de Mureș – Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, [Bonn, 1999].
GOSTAR, N., *The Ancient Character of the Roman Element in the East of the Carpathians*, în AIIAX 17, 1980, p. 1–10.
GUDKOVA, A.V., FOKEEV, M.M., *Zemledel'cy i kočevniki v nizov'jach Dunaja I–IV vv. n.e.*, Kiev, 1984.
GURBA, J., KOKOWSKI, A. (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, I, Lublin, 1988; II 1989.
HOREDT, K., *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982.
IONIȚĂ, I., *Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș-Černjachov*, în ArhMold 4, 1966, p. 189–259.
– *Das Gräberfeld von Independenta (Walachei)*, Bonn, 1971.
– *The social-economic structure of society during the Goths' migration in the Carpatho-Danubian area*, în M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (red.), Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, București, 1975, p. 77–89.
Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV e. n., Iași, 1982.

– *Cultura di Sântana di Mureș: Romania e Republica Moldava*, în I Goti, Milano, 1994.
JASKANIS, J., *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*. Monumenta Archaeologica Barbarica II, Cracovia, 1996.
JASKANIS, J., OKULICZ, J., *Kultura wielbarska (faza cecelska)*, în Prahistoria ziem Polskich Wrocław 5, 1981, p. 178–190.
KOKOWSKI, A., *Gródek nad Bugiem*, I–III, Lublin, 1993.
– *Schätze der Ostgoten. Eine Ausstellung der Maria Curie-Skłodowska Universität Lublin und des Landesmuseums Zamość*, Stuttgart 1995.
KOTIGOROŠKO, V.G., *Kurgan pervoj poloviny 3 v. n.e. u s. Bratovo*, în SA 1979, 2, p. 153–163.
– *Itogi izučenija mogil'nika Iza I v Zakarpat'e*, în SA 1, 1980, p. 229–247.
– *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î. e. n. — IV e. n. (Perioadele La Tène și romană)*, București, 1995.
KOVÁCS I., *A marosszentannai népvándorláskori temető*, în DolgCluj 3, 1912, p. 250–342.
KROPOTKIN, V.V., *Klady rimskich monet na territorii SSSR*, Moscova, 1961.
KROPOTKIN, V.V. (red.), *Mogil'nik černjachovskoj kul'tury*, Moscova, 1988.
KUCHARENKO, Ju.V., *Mogil'nik Brest-Trišin*, Moscova, 1980.
– *Volynskaja gruppa polej pogrebenij*, în SA 4, 1958, p. 219–226.
MAGOMEDOV, B.V., *Černjachovskaja kul'tura severo-zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1987.
MAHNO, Je.V., *Pam'jatky typu Dytynyčiv i Kompanijivs'kyj mogyl'nyk*, în Arheologija 19, 1976, p. 95–101.
MIHĂILESCU-BÎRLIBA, V., *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980.
– *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Braniște - Nemțișor (comm. de Vânători, dep. de Neamț)*, în Dacia N. S. 24, 1980, p. 181–207.
– *Cultura tumulilor carpatici*, în N. Gudea (red.), Romanii și barbarii. AMP Publicație separată 21, 1997, p. 833–878.
– *Noi date privind cultura tumulilor carpatici în România*, în SCIVA 48, 1997, 4, p. 309–339.
– *Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien*, în S. Czopek, A. Kokowski (red.), Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sasiednich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim. Materiały z konferencji, Rzeszów, 20–21 XI 1997, [Rzeszów, 1999], p. 313–332.
MIRIȚOIU, N., UDRESCU, M.Șt., *Considérations anthropologiques préliminaires sur la nécropole de Braniște-Nemțișor*, în Dacia N. S. 24, 1980, p. 209–220.
MITREA, B., PREDA, C., *Necropole din secolul al IV-lea e. n. în Muntenia*, București, 1966.
MÜLLER-KUALES, G., *Die Goten (Vorgeschichte der deutschen Stämme*. III. *Ostgermanen und Nordgermanen)*, Leipzig–Berlin, 1940, p. 1 149–1 274.
NĂSTUREL, P., *Les actes de Saint Sabas le Goth (BHG*[3] *1 607)*, în RESEE 7, 1969, 1, p. 175–185.
NESTOR, I., *Goții*, în Istoria României I, București, 1960, p. 682–694.
NIKITINA, G.F., *Sistematika pogrebal'nogo obrjada plemen černjachovskoj kul'tury*, Moscova, 1985.
NUDEL'MAN, A.A., *Topografija kladov i nachodok ediničnych monet*, Chișinău, 1976.
– *Očerki istorii monetnogo obraščenija v Dnestrovsko-Prutskom regione*, Chișinău, 1985.
PALADE, V., *Éléments géto-daces dans le site Sântana de Mureș de Bârlad–Valea Seacă*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 223–253.

– *Centrul meșteșugăresc de prelucrare a cornului de cerb de la Bârlad–Valea Seacă, datând din secolul al IV-lea e.n.*, în Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România, Sibiu, I, 1981, p. 179–215.

– *Nécropole du IVe et commencement du Ve siècle de n.è. à Bârlad–Valea Seacă*, Inventaria Archaeologica, Roumanie, Bucuresti, 12, 1986.

POPESCU, Em., *Creștinismul în Eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în Em. Popescu (red.) Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților I, Buzău, 1983, p. 259–277

– *Christianitas daco-romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

PREDA, C., *Circulația monedelor romane postaureliene în Dacia*, în SCIVA 26, 1975, 4, p. 441–486.

RAFALOVIČ, I.A., *Dančeny. Mogil'nik černjachovskoj kul'tury 3–4 vv. n.e.*, Chișinău, 1986.

RAU, G., *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum*, în Acta Praehistorica et Archaeologica 3, 1972, p. 109–214.

RIKMAN, E.A., *Pamjatniki epochi velikogo pereselenija narodov po raskopkam poselenija i mogil'nika černjachovskoj kul'tury u sela Budešty*, Chișinău, 1967.

– *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajuščego Podunav'ja v pervych vekach našej ery*, Moscova, 1975.

RUSANOVA, I.P., *Kul'tura karpatskich kurganov*, în I.P. Rusanova, E.A. Symonovič (red.), Slavjane i ich sosedi v konce i tysjaceletija do n.e. - pervoj polovine i tysjaceletija n. e., Moscova, 1993 p. 171–181.

RYBAKOV, B.A. (red.), *Černjachovskaja kul'tura*, în MIA 82, 1960.

RYBAKOV, B.A., SYMONOVIČ, E.A. (red.), *Drevnosti epochi složenija vostočnogo slavjanstva*, în MIA 116, 1964.

– *Istorija i archeologija jugo-zapadnych oblastej SSSR načala našej ery*, în MIA 139, 1967.

SMIŠKO, M.Ju., *Karpats'ki kurgany peršoji polovyny i tysjačolittja n.e.*, Kiev, 1960.

STRAUME, E., *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n.Chr.*, Oslo, 1987.

SYMONOVIČ, E.A., *Pamjatniki černjachovskoj kul'tury stepnogo Podneprov'ja*, în SA 24, 1955, p. 282–316.

– (red.), *Mogil'nik černjachovskoj kul'tury*, Moscova, 1979.

SYMONOVIČ, E.A., KRAVČENKO, N.M., *Pogrebal'nye obrjady plemen černjachovskoj kul'tury*, Moscova, 1983.

TICHANOVA, M.A., *O lokal'nych variantach černjachovskoj kul'tury*, în SA 4, 1957, p. 168–194.

– *Raskopki na poselenii III–IV vv. u s. Lepesovka v 1957–1959 gg.*, în SA 2, 1963, p. 178–191.

– *Dnestrovsko-Volynskaja ekspedicija 1960–1961 gg.*, în Kratkie Soobščenija Instituta Archeologii 102, 1964, p. 48–56.

THOMPSON, E.A., *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966.

VAKULENKO, L.V., *Pam'jatky pidgir'ja ukrajins'kych Karpat peršoji polovyny i tysjačolittja n.e.*, Kiev, 1977.

– *Kul'tura karpatskich kurganov*, în V.D. Baran (red.), Etnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v i tys. n.e., Kiev, 1985, p. 59–68.

WOŁAGIEWICZ, R., *Kultura wielbarska (faza lubowidzka)*, în Prahistoria ziem Polskich Wrocław 5, 1981, p. 135–178.

Populația autohtonă în regiunile extracarpatice

COMȘA, Maria, *Unele date privind așezarea din secolele VI–VII de la Radovanu, jud. Ilfov*, în MN 2, 1975, p. 335–342.

CONSTANTINIU, Margareta, *Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei în secolele VI–VII e.n.*, în SCIV 17, 1966, 4, p. 665–677.

CONSTANTINIU, Margareta, PANAIT, P.I., *Săpăturile de la Bucureștii Noi din 1960*, în CAB 1, 1963, p. 77–139.

– *Șantierul Băneasa–Străulești. Cercetări în satul Măicănești (1964–1968)*, în CAB 6, 1970, p. 43–82.

DAICOVICIU, C., *„Romeii" lui Maurikios*, în Apulum 9, 1971, p. 731–733.

– *„Romanitatea scitică" de la Dunărea de Jos*, în AMN 8, 1971, p. 189–195.

DOLINESCU-FERCHE, Suzana, *Așezări din secolele III și IV în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974.

– *Ciurel, habitat des VIe–VIIe siècles de notre ère*, în Dacia N.S. 23, 1979, p. 179–230.

– *La culture „Ipotești-Ciurel-Cândești" (Ve–VIIe siècles) — La situation en Valachie*, în Dacia N.S. 28, 1984, p. 117–147.

– *Contributions archéologiques sur la continuité daco-romaine. Dulceanca, deuxième habitat du VIe siècles de notre ère*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 121–154.

DOLINESCU-FERCHE, Suzana, CONSTANTINIU, Margareta, *Un établissement du VIe siècle à Bucarest (Découvertes de la rue Soldat Ghivan)*, în Dacia N.S. 25, 1981, p. 289–321.

DUMITRAȘCU, S., *Descoperiri arheologice din sec. V–VI e.n. de la Biharea*, în Ziridava 10, 1978, p. 81–100.

GIURESCU, C.C., *Românii în mileniul migrațiilor. Considerații asupra unor aspecte* (Discurs de recepție la Academia Română), București, 1975.

GOSTAR, N., *The Ancient Character of the Roman Element in the East of the Carpathians*, în AIIAX 16, 1980, p. 1–10.

LEAHU, V., *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Cățelu Nou*, în CAB 1, 1963, p. 15–48.

MITREA, I., *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI–IX*, în Carpica 12, 1980, p. 55–142.

– *Realități arheologice și etno-culturale în spațiul carpato-nistrean în secolele VI–VII*, în Carpica 23, 1992, p. 209–221.

– *Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*, Piatra Neamț, 2000.

MITREA, I., ARTIMON, Al., *Descoperiri prefeudale la Curtea Domnească–Bacău*, în Carpica 4, 1971, p. 225–251.

MITREA, I., EMINOVICI, C., MOMANU, V., *Așezarea din secolele V–VII de la Ștefan cel Mare, jud. Bacău. Săpăturile din anii 1984–1986*, în Carpica 19, 1986–1987, p. 215–232.

MUSCĂ, Luciana, MUSCĂ, T., *Săpăturile arheologice de la Băleni–Români, jud. Dâmbovița*, în Materiale Tulcea, 1980, p. 425–428.

OLTEANU, Șt., NEAGU, Nina, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la Șirna–Prahova*, în Materiale București, 1983, p. 384–386.

OLTEANU, Şt., TEODORESCU, V., NEAGU, Nina, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la Şirna (jud. Prahova, anul 1978) cu privire la secolele III–XI*, în Materiale Oradea, 1979, p. 277–279.

– *Rezultatele cercetărilor arheologice de la Şirna–Prahova*, în Materiale Tulcea, 1980, p. 417–419.

POSTICĂ, Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chişinău, 1994.

– *Monumentele arheologice din sec. V–VII în spaţiul pruto-nistrean*, în Thraco-Dacica 17, 1996, p. 207–216.

POPA, R., HARHOIU, R., *Mărturii arheologice din Maramureş aparţinând mileniului I e.n.*, în SCIVA 40, 1989, 3, p. 249–272.

ROMAN, P., DOLINESCU-FERCHE, Suzana, *Cercetările de la Ipoteşti (jud. Olt). Observaţii asupra culturii materiale autohtone din secolul al VI-lea e.n. în Muntenia*, în SCIVA 29, 1978, 1, p. 73–91.

ROSETTI, D.V., *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, în Germania 18, 1934, p. 206–213.

TEODOR, D.Gh., *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–IX e.n.*, Iaşi, 1978.

– *Conceptul de cultură Costişa-Botoşana. Consideraţii privind continuitatea populaţiei autohtone la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n.*, în SAA 1, 1983, p. 215–225.

– *Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava*, Bucureşti, 1984.

– *Continuitatea populaţiei autohtone la est de Carpaţi. Aşezările din secolele VI–XI e.n. de la Dodeşti–Vaslui*, Iaşi, 1984, p. 11–48.

– *Aspecte etno-demografice ale continuităţii la est de Carpaţi în secolele V–XI e.n.*, în AARMSI ser. IV, t. 12, 1987, p. 173–178.

TEODOR, D.Gh., CĂPITANU, V., MITREA, I., *Cercetările arheologice de la Mănoaia-Costişa şi contribuţia lor la cunoaşterea culturii materiale din secolele V–VI din Moldova*, în Carpica 1, 1968, p. 233–247.

TEODORESCU, V., *Despre cultura Ipoteşti-Cândeşti în lumina cercetărilor arheologice din N-E Munteniei*, în SCIV 25, 1964, 4, p. 485–499.

– *Cireşanu — un aspect cultural aparţinând populaţiei daco-romane din secolele IV–V e.n. la sud de Carpaţi*, în Anuarul Muzeului de Istorie şi Arheologie Prahova Ploieşti 1, 1984, p. 51–100.

– *Centre meşteşugăreşti din sec. V–VI în Bucureşti*, în Bucureşti 9, 1972, p. 73–97.

TEODORESCU, V., PENEŞ, M., *Matricea de incidenţă a siturilor arheologice de la Budureasca (Budureasca 1 — Budureasca 31, jud. Prahova)*, în Anuarul Muzeului de Istorie şi Arheologie Prahova Ploieşti 1, 1984, p. 11–50.

ZIRRA, Vl., CAZIMIR, Gh., *Unele rezultate ale săpăturilor arheologice de pe Câmpul Boja, Militari*, în CAB 1, 1963, p. 49–75.

Creştinismul daco-roman

BARNEA, I., *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Città del Vaticano, 1977.

– *Arta creştină în România*, II, Bucureşti, 1981.

– *Romanité et christianisme au Bas-Danube*, în Byzantiniaka Thessalonic 10, 1990, p. 69–102.

DAICOVICIU, C., *Există monumente creştine în Dacia traiană din sec. II–III?*, în AISC 2, 1936, p. 119–124.

– *În jurul creştinismului din Dacia*, în Studii 1, 1948, p. 122–127 (= *Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane*, în Mélanges Jules Marouzeau, Paris, 1948, p. 119–124).

DĂNILĂ, N., *Tipare de turnat cruci din secolele IV–VI, descoperite pe teritoriul României*, în BOR 101, 1983, 7–8, p. 557–561.

– *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi, 1977.

DIACONESCU, Al., *Lămpi romane târzii şi paleobizantine din fosta provincie Dacia*, în EN 5, 1995, p. 255–299.

GRIFFE, E., *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, I, Paris, 1947, p. 77–87.

GUDEA, N., *Vasul cu inscripţie şi simboluri creştine de la Moigrad. Contribuţii la istoria creştinismului în Dacia după retragerea aureliană. Interpretarea semnelor şi textului de pe partea exterioară a vasului. Studiu paleografic*, în AMP 17, 1993, p. 151–183.

– *Kreuzformigen Zeichen auf Gegenständen des täglichen Gebrauchs aus vorkonstantinischen Zeit*, în Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Bonn, 22.–28. september 1991, [Münster, 1995], p. 833–848.

– *Vasul cu inscripţie şi simboluri creştine de la Moigrad. Contribuţii la istoria creştinismului în Dacia după retragerea aureliană. Reinterpretarea simbolului numit „copacul vieţii"*, în AMP 20, 1996, p. 115–123.

GUDEA, N., GHIURCO, I., *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.

IONIŢĂ, I., *Elemente creştine în practica riturilor de înmormântare din Moldova în sec. IV–VI e.n.*, în Teologie şi viaţă. Mitropolia Moldovei şi Bucovinei 3, 1993, 4–7, p. 54–59.

IORDĂNESCU, A., *Observaţii asupra originii creştinismului daco-roman*, în Revista clasică 11–12, 1940, p. 193–204.

MACREA, M., *À propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie*, în Dacia 11–12, 1947, p. 281–302

– *Răspândirea creştinismului la daco-romani*, în Istoria României I, Bucureşti, 1960, p. 629–637.

MADGEARU, Al., *Romanizare şi creştinare la nordul Dunării în secolele IV–VII*, în AIIX 31, 1994, p. 479–502.

MITREA, B., *O gemă creştină din Turda*, în RIR 16, 1946, p. 51–52.

– *Une lampe chrétienne découverte en Transylvanie*, în Dacia 9–10, 1941–1944, p. 507–511.

PÂRVAN, V., *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.

PROTASE, D., *Observaţii privind inscripţia „creştinată" de la Napoca*, în SCIVA 36, 1985, 4, p. 332–337.

– *O piesă paleocreştină daco-romană descoperită la Pălatca în Transilvania*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 229–233.

RUSU, M., *Paleocreştinismul nord-dunărean şi etnogeneza românilor*, în AIIACN 26, 1983–1984, p. 35–84.

– *Paleocreştinismul din Dacia romană*, în EN 1, 1991, p. 81–112.

TEODOR, D.Gh., *Creştinismul la est de Carpaţi de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iaşi, 1991.

– *Creştinism şi păgânism la est de Carpaţi în a doua jumătate a mileniului I d. Hr.*, în Pontica 28–29, 1995–1996, p. 215–226.
ZEILLER, J., *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain* (Bibliothèques des Écoles Françaises d'Athènes et Rome, 112), Paris, 1918.
– *L'Empire romain et l'église*, Paris, 1928, p. 102 şi urm.
ZUGRAVU, N., *Cu privire la jurisdicţia asupra creştinilor nord-dunăreni în secolele II–VIII*, în Pontica 28–29, 1995–1996, p. 163–181.
– *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997.

Stăpânirea romano-bizantină la nordul Dunării

BARNEA, I., *La politica dell'Impero romano nel basso Danubio dopo il ritiro Aureliano (sec. IV–VI)*, în La Dacia preromana e romana, i rapporti con l'Impero (Colloquio italo-romeno, Roma, 18–19 novembre 1980), [Roma, 1982], p. 29–44.
– *Sur les rapports avec Byzance du territoire nord-danubien. La période Anastase Ier–Justinien Ier (491–565)*, în Études byzantines et post-byzantines 2, 1992, p. 47–57.
BARNEA, I., ILIESCU, O., *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982.
DAVIDESCU, M., *Drobeta în secolele I–VII*, Craiova, 1980, p. 172–237.
– *Cetatea romană Hinova*, Bucureşti, 1989.
GARAŠANIN, M., *Ad Procopium „De aedificiis" IV, VI 8–18*, în Starinar 45–46, 1994–1995, p. 35–36.
GUDEA, N., *Gornea. Aşezări de epocă romană şi romană târzie* (= Banatica. Studii şi cercetări arheologice, număr special), Reşiţa, 1977.
– *Despre graniţa de nord a provinciei Moesia Prima şi sectorul vestic al provinciei Dacia Ripensis de la 275 la 378*, în Drobeta 5, 1982, p. 93–114.
GUDEA, N., BAATZ, D., *Teile spätrömischer Ballista aus Gornea und Orşova*, în Saalburg Jahrbuch 31, 1974, p. 50–72.
HARHOIU, R., *Forschungsgeschichte und Forschungsstand der frühen Völkerwanderungszeit in Rumänien*, în Dacia N.S. 36, 1992, p. 99–114.
IVANOV, R., *Der Limes von Dorticum bis Durostorum (1.–6.Jh.) — Bauperioden des Befestigungssystems und archäologische Ergebnisse 1980–1995*, în RIMLD, p. 161–172.
JOVANOVIĆ, Al., *The Problem of the Location of Lederata*, în RIMLD, p. 69–72.
KONDIĆ, Vl., *Transdiana*, în Starinar 43–44, 1992–1993, p. 49 şi urm.
LASSANDRO, D., *La riva sinistra del Danubio e la „Gratiarum actio" di Claudio Mamertino all'imperatore Giuliano (362 d.C.)*, în SAA 5, 1998, p. 175–188.
MACREA, M., *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 464–489.
PISO, I., *Die spätrömische Inschrift von Gornea*, în ZPE 24, 1981, p. 263–271.
POENARU-BORDEA, Gh., BARBU, V., *Contribution à l'histoire du Bas-Empire romain à la lumière de trésors monétaires du IVe–Ve siècles découvertes à Celeiu*, în Dacia N.S. 14, 1970, p. 251–296.
PREDA, C., *Circulaţia monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în SCIV 23, 1972, 3, p. 375–417.
ŞTEFAN, Gh., *Iustiniana Prima şi stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea*, în Drobeta 1, 1974, p. 65–70.

TĂTULEA, C.M., *Romula-Malva*, Bucureşti, 1994, p. 128–135.
TOROPU, O., *Sucidava şi „ripa" nordică a „limes"-ului danubian în epoca romană târzie şi paleobizantină*, în Oltenia 5–6, 1986, p. 45–60.
TOROPU, O., TĂTULEA, C.M., *Sucidava-Celei*, Bucureşti, 1987, p. 177 şi urm.
TUDOR, D., *Legături dintre Imperiul romano-bizantin şi teritoriul din stânga Dunării în sec. IV–VI*, în Istoria României I, Bucureşti, 1960, p. 647–655.
– *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie* (coll. Latomus LXXX), Bruxelles, 1965.
– *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 155–204 (= *Les ponts du Bas-Danube*, Bucureşti, 1974).
– *Sucidava*, Craiova, 1976.
– *Preuves archéologiques attestant la continuité de la domination romaine au nord du Danube après l'abandon de la Dacie sous Aurélien (IIIe–Ve siècles)*, în Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität Freiburg-München 1, 1973, p. 149–161.
ZAHARIADE, M., *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.

Populaţiile migratoare pe teritoriul Daciei

Lucrări generale

AMBROZ, A.K., *Problemy rannesrednevekovoi chronologii vostocnoj Evropy*, în SA 2, 1971, p. 92–123.
BARNEA, Al., *Le christianisme des premiers six siècles au Nord du Bas-Danube*, Viena, 1987.
FEDOROV, G.B., *Naselenije Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačeletii n.e.*, în MIA 89, Moscova, 1960.
GODŁOWSKI, K., *The Chronology of the Late Roman and Migration Period in Central Europe*, Cracovia, 1970.
HARHOIU, R., *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit in Rumänien*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 169–208.
– *Historische Voraussetzungen der frühen Völkerwanderungszeit in Rumänien*, în Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu, 36, 1993, 2, p. 5–12.
– *Die Völkerwanderungszeit, în Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6 000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Sonderausstellung-Katalog, Frankfurt/Main, 1994, p. 72–83.
– *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Archaeologia Romanica I, Bucureşti, 1998.
KOTIGOROŠKO, V.G., *Ţinuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (perioadele La Tène şi romană)*, Bucureşti, 1995.
LEMERLE, P., *Invasions et migrations dans les Balkans dépuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIe siècle*, în Revue Historique 211, 1954, p. 265–292.
NUDEL'MAN, A.A., *Topografija kladov i nachodok ediničnych monet*, Chişinău, 1976.
– *Očerki istorii monetnogo obraščenija v Dnestrovsko-Prutskom regione*, Chişinău, 1985.
PATSCH, C., *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Viena, 1928.

POPESCU, Em., *Creștinismul în Eparhia Buzăului până în veacul al VII-lea*, în Em. Popescu (red.), Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților I, Buzău, 1983, p. 259–277.
– *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.
PROTASE, D., *Autohtonii în Dacia*, II. *Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000, p. 99–103.
RIKMAN, E.A., *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajuščego Podunav'ja v pervych vekach našej ery*, Chișinău, 1975.
RYBAKOV, B.A., SYMONOVIČ, E.A. (red.), *Drevnosti epochi složenija vostočnogo slavjanstva*, în MIA 116, Moscova, 1964.
– *Istorija i archeologija jugo-zapadnych oblastej SSSR načala našej ery*, în MIA 139, 1967.
STEIN, E., *Histoire du Bas-Empire*. II. *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476–565)*, Paris–Bruxelles–Amsterdam, 1949.
VAKULENKO, L.V., *Pam'jatky pidgir'ja Ukrajins'kyh Karpat peršoji polovyny I tysjačolittja n. e.*, Kiev, 1977.
WENSKUS, R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln–Viena, 1977, 2. Aufl.
ZAHARIA, N., PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M., ZAHARIA, Em., *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

Sarmații

ALFÖLDI A., *Die Roxolanen in der Walachei*, în Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin, 1940, p. 528–538.
BARNEA, Al., *Valuri de pământ de la Tisa la Nistru*, în Timpul istoriei. I. In honorem emeritae Ligiae Bârzu, București, 1997, p. 162–166.
BĂRBULESCU, M., *Un mormânt din epoca migrațiilor în castrul de la Potaissa*, în MN 6, 1982, p. 137–142.
BICHIR, Gh., *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienești din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmatică*, în SCIV 12, 1961, 2, p. 253–271.
– *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în Actes du VIIIe Congrès UISPP, I, Belgrad, 1971, p. 275–285.
– *Cultura carpică*, București, 1973.
– *The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A.D.*, în BARSuppl.Ser., 16 (I–II), Oxford, 1976.
– *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de mijloc și de jos și relațiile lor cu geto-dacii*, în MN 3, 1976, p. 115–124.
– *Les Sarmates au Bas-Danube*, în Dacia N.S. 21, 1977, p. 167–197.
– *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic* (I–II), în SCIVA 44, 1993, 2, p. 135–169; 47, 1996, 3, 297–312.
CHAZANOV, A.M., *Ocerki voennogo dela sarmatov*, Moscova, 1971.
CHIRILĂ, E., *Frământări sociale la sarmați în sec. IV e.n.*, în SCIV 1, 1951, 2, p. 183–188.
DAICOVICIU, C., *Banatul și iazigii*, în Apulum 1, 1939–1942, p. 98–109.

DRAČUK, V.S., *Sistemy znakov Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1975.
DZYGOVSKYJ, O.M., *Sarmaty na zahodi stepovogo Pryčornomor'ja naprykinci I st. do n. e. - peršij polovyni IV st. n. e.*, Kiev, 1993.
FETTICH, N., *Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen*, în ActaArchASH 3, 1953, p. 127–178.
GROSU, V.I., *Chronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Chișinău, 1990.
– *Sarmații în spațiul geto-dacic răsăritean*, în ArhMold 18, 1995, p. 133–186.
HARMATTA J., *Studies on the History of the Sarmatians*, Budapesta, 1950.
HÄUSLER, A., *Beiträge zur Sarmatenforschung*, în Zeitschrift für Archäologie 17, 1983, p. 159–194.
– *Grab- und Bestattungssitten der frühen Sarmaten*, în Alt-Thüringen Weimar 21, 1986, p. 238-267.
IONIȚĂ, I., *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV e.n.*, Iași, 1982.
IONIȚĂ, I., URSACHI, V., *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci*, în SCIV 19, 1968, 2, p. 211–226.
– *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988.
KOVPANENKO, G.T., *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Južnom Buge*, Kiev, 1986.
KULCSÁR V., *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (Riturile funerare la sarmații din bazinul carpatic)*, Aszód, 1998.
KUZNECOV, V.A., *Alanskie plemena Severnogo Kavkaza*, Moscova, 1962.
MELJUKOVA, A.I. (red.), *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja. Archeologija SSSR*, Moscova, 1989.
MORINTZ, S., *Nekotorye voprosy sarmatskogo naselenija v Moldove i Muntenii v svjazi s fokšanskim pogrebenije*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 451–470.
MOŠKOVA, M.G., *Proischoždenie rannesarmatskoj (prochorovskoj) kul'tury*, Moscova, 1974.
NESTOR, I., *Sarmații*, în *Istoria României* I, 1960, p. 671–682.
PÁRDUCZ M., *A szarmatkor legkorábbi emlékei a Bánságban = Les trouvailles sarmatiques les plus anciennes du Bánság*, în AÉrt 3, 1942, p. 305–328.
– *Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn*, Budapesta, I (1941), II (1944), III (1950).
– *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn*, în ActaArchASH 7, 1956, p. 139–182.
PÁRDUCZ, M., ALFÖLDI, A., *Iazig-sarmata leletek a Bánságból = Iazygisch-sarmatische Funde aus dem Banat*, în AÉrt 2, 1941, p. 106–110.
PATSCH, C., *Banater Sarmaten*, Viena, 1925.
RAU, P., *Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga*, Pokrowsk, 1927.
– *Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet*, Pokrowsk, 1929.
RIKMAN, E.A., *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajuščego Podunav'ja v pervych vekach našej ery*, Chișinău, 1975.
ŠILOV, V.P., *Očerki po istorii drevnich plemen Nižnego Povolž'ja*, Leningrad, 1975.
SIMONENKO, A.V., *Sarmaty Tavrii*, Kiev, 1993.
SIMONENKO, A.V., LOBAJ, B. I., *Sarmaty severo-zapadno Pričernomor'ja v I v. n.e.*, Kiev, 1991.
SKRIPKIN, A.S., *Aziatskaja Sarmatija*, Saratov, 1990.
SMIRNOV, K.F., *Vooruženie savromatov*, Moscova, 1961.

– *Savromaty*, Moscova, 1964.
– *Sarmaty na Ileke*, Moscova, 1975.
– *Sarmaty i utverždenije ich politiČeskogo gospodstva v Skifii*, Moscova, 1984.
SOLOMONIK, E.I., *Sarmatski znaki Severnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1959.
VADAY, Andrea. *Ureinwohner und Einwanderer (Sarmaten und Daker im sarmatischen Barbaricum des Karpatenbeckens)*, în Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum - historische Studien, Cluj, 1996, p. 25–32.
ZAHARIA, N., PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M. și ZAHARIA, Em., *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

Goții

ALTHEIM, F., *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden, 1951.
ANDERSSON, Th., SCARDIGLI, P., SCHMITT, R., BIERBRAUER, V., POHL, W., *Goten*, în HOOPS[2], 12, 1998, p. 402–442.
BARAN, V.D., *Černjahivs'ka kul'tura*, Kiev, 1981.
BIERBRAUER, V., *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert*, în Frühmittelalterliche Studien 28, 1994, p. 51–171.
BLUME, E., *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, I–II, Würzburg, 1912–1915.
BURNS, Th., *A History of the Ostrogoths*, Bloomington, 1984.
BUTNARIU, V., *Monedele romane postaureliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275–491)*, în ArhMold 11, 1987, p. 113–140; 12, 1988, p. 131–196; 14, 1991, p. 67–107.
DIACONU, Gh., *Târgșor. Necropola din secolele III–IV e.n.*, București, 1965.
DICULESCU, C., *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, în Mannus Bibliothek No. 34, Würzburg, 1923.
EBERT, M., *Südrussland im Altertum*, Bonn–Leipzig, 1921.
GIESECKE, H.-E., *Die Ostgermanen und der Arianismus*, Leipzig–Berlin, 1939.
GODŁOWSKI, K., *Gegenseitige Beziehungen zwischen der Wielbark- und Przeworsk-Kultur, Veränderungen ihrer Verbreitung und das Problem der Gotenwanderung*, în J. Kmieciński (red.), Peregrinatio Gothica, I, în Archaeologia Baltica 7, Łódź, 1986, p. 125–152.
GODŁOWSKI, K., *Germanische Wanderungen im 3. Jh. v. Chr. – 6. Jh. n. Chr. und ihre Wiederspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen*, în E. Straume, E. Skar (red.), Peregrinatio Gothica, III, Universitetets Oldsaksamlings Skrifter No. 14, Oslo, 1992, p. 53–75.
GOMOLKA-FUCHS, G. (red.), *Die Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, [Bonn, 1999].
GOSTAR, N., *The Ancient Character of the Roman Element in the East of the Carpathians*, în AIIAX 17, 1980, p. 1–10.
GUDKOVA, A.V., FOKEEV, M.M., *Zemledel'cy i kočevniki v nizov'jach Dunaja I–IV vv. n.e.*, Kiev, 1984.
GURBA, J., KOKOWSKI, A. (red.), *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, Lublin, I (1988), II (1989).

HACHMANN, R., *Die Goten und Skandinavien*, Berlin 1970.
IONIȚĂ, I., *Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș-Cerneahov*, în ArhMold 4, 1966, p. 189–259.
– *The social-economic structure of society during the Goths' migration in the Carpatho-Danubian area*, în M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (red.), Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, București, 1975, p. 77–89.
– *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982.
JASKANIS, J., *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen* (Monumenta Archaeologica Barbarica, II), Kraków, 1996.
JASKANIS, J., OKULICZ, J., *Kultura wielbarska (faza cecelska)*, în Prahistoria ziem Polskich 5 Wrocław, 1981, p. 178–190.
KMIECIŃSKI, J. (red.), *Odry. Cmentarzysko kurhanowe z okresu rzymskiego w powiecie chojnickim*, Łódź, 1968.
KMIECIŃSKI, J., BLOMBERGOWA, M., WALENTA, K., *Cmentarzysko kurhanowe ze starszego okresu rzymskiego w Węsiorach w pow. kartuskim*, în Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 12, Łódź, 1966, p. 37–111.
KOKOWSKI, A., *Schätze der Ostgoten. Eine Ausstellung der Maria Curie-Sklodowska Universität Lublin und des Landesmuseums Zamość*, Stuttgart, 1995.
KOVÁCS I., *A marosszentannai népvándorláskori temető*, în DolgCluj 3, 1912, p. 250–342.
KROPOTKIN, V.V., *Klady rimskich monet na territorii SSSR*, Moscou, 1961.
KUCHARENKO, Ju.V., *Mogil'nik Brest-Trišin*, Moscova, 1980.
MAGOMEDOV, B.V., *Černjachovskaja kul'tura severo-zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1987.
MALINOWSKI, T. (red.), *Problemy kultury wielbarskiej*, Słupsk, 1981.
MIHĂILESCU-BÎRLIBA, V., *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980.
MITREA, B., PREDA, C., *Necropole din secolul al IV-lea e. n. în Muntenia*, București, 1966.
MÜLLER-KUALES, G., *Die Goten (Vorgeschichte der deutschen Stämme*. III. *Ostgermanen und Nordgermanen)*, Leipzig–Berlin, 1940, p. 1 149–1 274.
NĂSTUREL, P., *Les actes de Saint Sabas le Goth (BHG[3] 1607)*, în RESEE 7, 1969, 1, p. 175–185.
NESTOR, I., *Goții*, în Istoria României I, București, 1960, p. 682–694.
NUDEL'MAN, A.A., *Očerki istorii monetnogo obraščenija v Dnestrovsko-Prutskom regione*, Chișinău, 1985.
PATSCH, C., *Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Viena, 1928.
PETROV, V.P., *Černjachovskij mogil'nik*, în MIA 116, 1964, p. 53–117.
PIETRZAK, M., *Pruszcz Gdański. Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Cracovia, 1997.
POPESCU, Em., *Creștinismul în Eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în Em. Popescu (red.) Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților, I, Buzău, 1983, p. 259–277.
– *Christianitas daco-romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.
RAFALOVIČ, I.A., *Dančeny. Mogil'nik černjachovskoj kul'tury 3-4 vv. n. e.*, Chișinău, 1986.
RIKMAN, E.A., *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajuščego Podunav'ja v pervych vekach našej ery*, Moscova, 1975.
SCARDIGLI, P., *Die Goten. Sprache und Kultur*, München, 1973.

SCHMIDT, K., *Die Bekehrung der Ostgermanen zum Christentum. Der ostgermanische Arianismus*, Göttingen, 1939.
SCHMIDT, L., *Geschichte der germanischen Frühzeit*², Köln, 1934.
– *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung: Die Ostgermanen*², München, 1934.
SCHINDLER, R., *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße*, Leipzig, 1940.
SCHWARCZ, A., *Die gotischen Seezüge des 3. Jahrhunderts*, în R. Pillinger, A. Pülz, H. Vetters (red.), Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter, Wien, 1992, p. 47–57.
SVENNUNG, J., *Jordanes und Scandia. Kritisch-exegetische Studien*, Stockholm, 1967.
– *Jordanes und die gotische Stammsage*, în U.E. Hagberg (red.), Studia Gotica, Antikvariska ser. 25, Stockholm, 1972, p. 20–56.
SYMONOVIČ, E.A., KRAVČENKO, N.M., *Pogrebal'nye obrjady plemen černjachovskoj kul'tury*, Moscova, 1983.
TICHANOVA, M.A., *O lokal'nych variantach černjachovskoj kul'tury*, în SA 4, 1957, p. 168–194.
– *Raskopki na poselenii III–IV vv. u s. Lepesovka v 1957–1959 gg.*, în SA 2, 1963, p. 178–191.
THOMPSON, E.A., *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966.
VASILIEV, A., *The Goths in the Crimea*, Cambridge, 1936.
WENSKUS, R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*², Köln–Viena, 1977.
WOŁAGIEWICZ, R., *Kultura wielbarska (faza lubowidzka)*, în Prahistoria ziem Polskich Wrocław 5, 1981, p. 135-178.
– *Lubowidz. Ein birituelles Gräberfeld der Wielbark-Kultur aus der Zeit vom Ende des I. Jhs. v. Chr. bis zum Anfang des III. Jhs. n. Chr.* (Monumenta archaeologica barbarica II), Cracovia, 1995.
WOLFRAM, H., *Geschichte der Goten*, München, 1980.

Hunii

ALFÖLDI A., *Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, în Arch. Hung. 9, Budapesta, 1930.
ALTHEIM, F., *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden, 1951.
BÂRZU, Ligia, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania. secolele IV–V (Cimitirul nr. 1 de la Bratei)*, București, 1973.
– *L'établissement no. 1 de Bratei, dép. Sibiu*, în Dacia N.S. 38–39, 1994–1995, p. 239 și urm.
BIERBRAUER, V., *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde aus Italien* (Biblioteca degli „Studi Medievali", 7), Spoleto, 1975.
– *Zur chronologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffes des 5. Jahrhunderts aus Südosteuropa*, în Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 145. Band (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, Band 4), Viena, 1980, p. 131–142.

– *Ostgermanische Oberschichtgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters*, în Peregrinatio Gothica (Archaeologia Baltica 8), Łódź, 1989, p. 40–106.
BONA, I., *Das Hunnenreich*, Budapesta-Stuttgart, 1992.
DOLINESCU-FERCHE, Suzana, *On the Socioeconomic Relations between Natives and Huns at the Lower Danube*, în M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (red.), Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, București, 1975, p. 91–98.
FETTICH N., *Der zweite Schatz von Szilágy Somlyó*, în Arch. Hung. 8, Budapesta, 1932.
HARHOIU, R., *Aspects of the Socio-Political Situation in Transylvania during the 5th Century*, în M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (red.), Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, București, 1975, p. 99–109.
– *The Fifth Century A.D. Treasure from Pietroasa, Romania, in the Light of the Recent Research*, în BARSuppl.Ser. 14, Oxford, 1977.
– *Das norddonauländische Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätrömischen Kaiserreich*, în Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 145. Band (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, Band 4), Viena, 1980, p. 101–115.
HARHOIU, R., DIACONESCU, P., *Hunnischer Kessel aus Muntenien*, în Dacia N.S. 28, 1984, p. 99–106.
MAENSCHEN-HELFEN, O., *The World of the Huns*, Berkeley – Los Angeles – Londra, UCP, 1973.
MITREA, I., *Davideni*, Iași, 2000.
NESTOR, I., *Invazia hunilor*, în *Istoria României* I, București, 1960, p. 694–704.
ODOBESCU, Al., *Tezaurul de la Pietroasa* (*Opere*, IV), București, 1976.
PÁRDUCZ M., *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*, în Stud. Arch. 1, Budapesta, 1963.
PROTASE, D., *Ein Grab aus dem V. Jh. aus Cepari (Transilvanien)*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 569–575.
TEODORESCU, V., *Cireșanu — un aspect cultural daco-roman*, în File de istorie Ploiești, 1984, 1, p. 51 și urm.
THOMPSON, E.A., *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948.
WERNER, J., *Beiträge zur Archäologie des Attilareiches*, München, 1956.
YÜ YING-SHIH, *Trade and Expansion in Han China*, Berkeley – Los Angeles, UCP, 1967.
ZAHARIA, Em., ZAHARIA, N., *Les nécropoles des IVe – Ve siècles de Botoșani – Dealul Cărămidăriei*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 201–226.

Gepizii

BÂRZU, Ligia, *Gepidische Funde von Bratei*, în Dacia N.S. 35, 1991, p. 211 și urm.
CSALLÁNY D., *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, în Arch. Hung. 38, Budapesta, 1961.
DICULESCU, C. C., *Die Gepieden*, Leipzig, 1922.

– *Contribuţii la vechimea creştinismului în Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor*, în AIIN 3, 1924–1925, p. 357–376.
DUMITRAŞCU, S., *Tezaurul de la Tăuteni–Bihor*, Oradea, 1975.
GAIU, C., *Le cimetière gépide de Bistriţa*, în Dacia N.S. 36, 1992, p. 115–124.
HOREDT, K., *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 71–111.
– *Gepizii*, în Istoria României I, Bucureşti, 1960, p. 704–714.
– *Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen*, în Dacia N.S. 21, 1977, p. 251–268.
– *Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, I, Bucureşti, 1979.
– *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 5–64.
HOREDT, K., PROTASE, D., *Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Cluj–Someşeni (Siebenbürgen)*, în Germania 48, 1970, p. 85–98.
HOREDT, K., PROTASE, D., *Das zweite Fürstengrab von Apahida*, în Germania 50, 1972, p. 174–220.
MATZULEVIĆ, I., *Byzantinische Antike*, Berlin–Leipzig, 1929.
NÉMETI J., *Descoperiri funerare din sec. V lângă Carei*, în AMN 4, 1967, p. 499–507.
OPREANU, C.H., *Creştinismul şi neamurile germanice în secolele IV–V în Transilvania*, în EN 5, 1995, p. 227–254.
POHL, W., *Gepiden und gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches*, în Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Deukschriften, 145. Band (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforshung, Band 4) Viena, 1980, p. 240–305.
POPESCU, D., *Das gepidische Gräberfeld von Moreşti*, în Dacia N.S. 18, 1974, p. 195–220.
RUSU, M., *Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 485–524.
– *The prefeudal cemetery of Noşlac*, în Dacia N.S. 3, 1962, p. 269–292.
SCHMIDT, L., *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, München, 1934, 2. Aufl., p. 529–546.
SEVIN, H., *Die Gepiden*, München, 1955.
WERNER, J., *Namensring und Siegelring aus dem gepidischen Graubfund von Apahida*, în Kölner Jahrbücher 9, 1968, p. 120–124.

Avarii timpurii

BÁLINT Cs., *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*, Viena – Köln, 1989, p. 147–183.
BONA, I., *Ein asiatischen Reitervolk an der mittleren Donau*, în *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–8. Jh., Ausstellungskatalog*, Frankfurt/Main – Nürnberg, 1985, p. 5–20.
– *Völkerwanderung unf Frühmittelalter (271–895). Die Awarenzeit (567–827)*, în Kurze Geschichte Siebenbürgens (ed. B. Köpeczi), Budapesta, 1990, p. 90–197.
CHIRIAC, C., *Expediţia avară din 578–579 şi evidenţa numismatică*, în ArhMold 16, 1993, p. 191–203.

COMŞA, M., *Frühawarenzeitliche Funde aus Valea lui Mihai*, în Sbornik Narodniho Musea v Praže, Praga, 20, 1966, 1–2, p. 173–174.
– *Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der Bodenständigen romanischen und späteren frührumänischen Bevölkerung*, în Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, ed. B. von Hänsel = Südosteuropa Jahrbuch 17. Band), München 1987, p. 219–230.
CSALLÁNY D., *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapesta, 1956.
DÖRNER, E., *Mormânt din epoca avară de la Sânpetru-German*, în SCIV 11, 1960, 2, p. 423–433.
FERENCZI, Al., *Der Firtoscher Fund byzantinischer Goldmünzen*, în Siebenbürgische Vierteljahrschrift, Sibiu, 62, 1939, p. 59–78.
GARAM, É., *Die münzdatierte Gräber der Awarenzeit*, în F. Daim (ed.), Awarenforschungen, în Archaeologia Austriaca. Monographien, Band 1. und 2./Studien zur Archäologie der Awaren 4 Viena, 1992, 1, p. 135–250.
– *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)*, în *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderungszeit* (ed. W. von Schuller), Köln – Weimar – Viena, 1994, p. 171–181.
HAMPEL, J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, II, p. 77–437; III, pl. 59–78.
HAUPTMANN, L., *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle*, în Byzantion 4, 1927–1928, p. 137–170.
HOREDT, K., *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, Bucureşti, 1958, p. 61–108.
– *Avarii*, în *Istoria României* I, Bucureşti, 1960, p. 714–722.
– *Das Awarenproblem in Rumänien*, în Studijné Zvesti. Arheologicky ústav SAV Nitra 16, 1968, p. 103–120.
– *The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania*, în M. Constantinescu, Şt. Pascu, P. Diaconu (red.), Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, Bucureşti, 1975, p. 111–122.
– *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 66–72.
KOLLAUTZ, A., *Die Awaren, die Schichtung in einer Nomadenherrschaft*, în Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte, München-Freiburg i. Br. 5., 1954, p. 129–178.
LÁSZLÓ Gy., *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avares*, Budapesta, 1955.
LIPTÁK P., *Avars and Ancient Hungarians*, Budapesta, 1983.
MADGEARU, Al., *The Province of Scythia and the Avaro-Slavic Invasions (576–626)*, în Balkan Studies Thessalonic 37, 1996, 1, p. 35–61.
– *Continuitate şi discontinuitate la Dunărea de jos în secolele VII–VIII*, Bucureşti, 1997, p. 13–30, 151–157, 179–180.
MORAVCSIK, Gy., *Byzantinoturcica*. I. *Die byzantinischen Quellen der Türkvölker*[2], Berlin, 1958.
POHL, W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n.Chr.*, München, 1988.
RUSU, M., *Avars, Slaves, Romanic Population in the 6th–8th Centuries*, în Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, Bibliotheca Historica Romaniae XVI, Bucureşti, 1975, p. 123–153.
STANCIU, I., *Teritoriul nord-vestic al României şi Khaganatul avar*, în AMP 23, 2000, 1, p. 403–451.

Slavii timpurii

BARAN, V.D., *Pražskaja kul'tura Podnestrovja (Po materialam poselenii u. s. Raškov)*, Kiev, 1988.
COMŞA, Maria, *Slavii*, în *Istoria României* I, Bucureşti, 1960, p. 728–755.
– *Unele consideraţii privind situaţia de la Dunărea de Jos în secolele VI–VII*, în Apulum 12, 1974, p. 300–318.
MACREA, M., *Slavianskij mogil'nik v Someşeni (r. Cluj)*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 351–370.
NESTOR, I., *La nécropole slave ancienne de Sărata Monteoru*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 284–296.
– *L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 429–448.
– *La pénétration des Slaves dans la Péninsule Balkanique et la Grèce continentale. Considérations sur les recherches historiques et archéologiques* (I), în RESEE 1–2, 1963–1964, p. 41–67.
– *Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VI–VII siècles (avec un regard spécial sur le territoire de la Roumanie)*, în Balcanoslavica Prilep 1, 1972, p. 9–28.
NIEDERLE, L., *Manuel d'antiquité slave*, Paris, I, 1923; II, 1926.
RAFALOVIĆ, I.A., *Slavjane VI–IX vekov v Moldavii*, Chişinău, 1972.
RUSSANOVA, I.P., *Slavjanskie drevnosti VI–VII vv.*, Moscova, 1976.
RUSU, M., *Populaţiile turce, slavii şi autohtonii în bazinul carpato-dunărean în veacurile VI–IX*, în AIIACN 21, 1978, p. 121–134.
– *Aspecte ale relaţiilor dintre romanitatea orientală şi slavi*, în AMN 16, 1979, p. 181–200.
SEDOV, V.V., *Vostočnye slavjane v VI–XIII vv.*, Moscova, 1982.
– *Slavjane v rannesrednevekov'e*, Moscova, 1995.
STANCIU, I., *Date şi observaţii cu privire la epoca migraţiilor în spaţiul nord-vestic al României*, în EN 7, 1997, p. 167–206.
– *Über frühslawische Tonklumpen und Ton„brötchen"*, în EN 8, 1998, p. 215–272.
SZÉKELY Z., *Slavii şi populaţia băştinaşă în sud-estul Transilvaniei*, în Aluta 3, 1971, p. 131–134.
– *Aşezări din secolele VI–X în sud-estul Transilvaniei*, în Aluta 6–7, 1974–1975, p. 35–46.
TEODOR, D.Gh., *Autohtoni şi migratori la est de Carpaţi în secolele VI–X e.n.*, în ArhMold 10, 1981, p. 50–72.
– *Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VIe–VIIe siècles)*, în Villes et peuplement dans l'Illyricum Protobyzantin, Actes du Colloque organisé par l'École Française de Rome 12–14 mai 1982, [Roma, 1984], p. 63–84.
– *Fibule „digitale" din secoleleVI–VII în spaţiul carpato-dunăreano-pontic*, în ArhMold 15, 1992, p. 119–152.
– *Unele consideraţii privind originea şi cultura anţilor*, în ArhMold, 15, 1992, p. 205–213.
– *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI–VII d. Hr.*, în ArhMold 17, 1994, p. 223–251.
– *Slavii*, în M. Petrescu-Dîmboviţa (red.), Istoria veche a României de la începuturi până în secolul al VIII-lea, Bucureşti, 1995, p. 321–325.
– *Descoperiri slave din secolele VI–VIII în spaţiul carpato-dunărean*, în Hierasus 10, 1996, p. 98–116.
TIMOŠČIUK, B.O., *Slav'ani pivičnoi Bukovini V–IX st.*, Kiev, 1976.

VÂLCEANU, D., BARNEA, Al., *Ceramica lucrată cu mâna din aşezarea romano-bizantină de la Piatra Frecăţei (secolul al VI-lea e.n.)*, în SCIVA 26, 1975, 2, p. 209–218.
WERNER, J., *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, în Reinecke Festschrift, Mainz, 1950, p. 150–173.

TABEL CRONOLOGIC

6 A. Caecina Severus, primul guvernator cunoscut al Moesiei.

12 Geții nord-dunăreni asediază cetatea odrisă *Aegyssus*. Intervenția romanilor conduși de prefectul Vestalis restabilește situația; prima atestare a unei *praefectura* (*? ripae Thraciae*).

15 Garnizoana odrisă de la *Troesmis*, atacată de geți, este salvată de guvernatorul Moesiei, L. Pomponius Flaccus.

după 20 Sarmații iazigi părăsesc stepele nord-pontice și se așează în Câmpia Tisei; în locul lor vin roxolanii. Încep infiltrările sarmate în spațiul dacic.

46 *Thracia* provincie romană.

47–50 C. Terentius Tullius Geminus guvernator al Moesiei.

50–56 Horothesia histriană menționează alți doi *praefecti* (*? ripae Thraciae*): Asiaticus și Arruntius Flamma.

55–66 Guvernarea lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus în Moesia. Amplă acțiune diplomatică și demonstrații militare. 100 000 de transdanubieni sunt asezați la sud de Dunare.

68–69 Atacuri ale dacilor în sudul Dunării. Guvernatorul C. Fonteius Agrippa cade în cursul acestor lupte.

după 69 Anexarea Dobrogei la provincia *Moesia* (*redactio in formam provinciae*). Guvernarea lui Rubrius Gallus. Primele trupe auxiliare pe Dunăre. Ample lucrări de fortificare. *Classis Flavia Moesica* pe Dunăre și *Classis Pontica* pe litoral.

85 Dacii atacă *Moesia*. Război daco-roman. Moare în luptă guvernatorul Oppius Sabinus.

86 Reorganizare administrativă: apar provinciile *Moesia Superior* și *Moesia Inferior*; în cea din urmă este inclusă și Dobrogea. În *Moesia Inferior* acționează două legiuni (*V Macedonica* la Oescus și *I Italica* la Novae), precum și un important număr de trupe auxiliare. Împăratul Domițian la Dunăre. Probabil acum este inclus în imperiu și orașul *Tyras*.

87 Atacul roman la nord de Dunăre se termină dezastruos; moartea lui Cornelius Fuscus.

88 Victoria lui Tettius Iulianus la Tapae.

89 Pacea cu Decebal; Dacia devine regat clientelar Romei.

98–117 Traian, împăratul Romei. Intensă colonizare romană. *Tomis* depășește în dezvoltare celelalte cetăți. Influențe romane vizibile în orașele grecești. Avânt economic. Apare comunitatea orașelor grecești de pe litoral *koinon ton Hellenon* (*Histria, Tomis, Callatis,*

Dionysopolis, Odessos temporar și *Messembria*) — cu centrul la *Tomis*. Aceasta se numește *Pentapolis* (temporar *Hexapolis*) și are în frunte un pontarh. Manifestări de loialitate politică, cultul imperial.

99 Ample mișcări de trupe, pregătiri pentru războiul cu dacii.

100 Guvernatorul M'. Laberius Maximus stabilește hotarele teritoriului histrian (*horothesia*).

101–102 Primul război dacic al lui Traian. Atacul dacilor și al aliaților lor (sarmați, germanici) la sud de Dunăre, pe timp de iarnă, eșuează. Victorii romane pe locurile viitoarelor așezări *Nicopolis ad Istrum* și *Tropaeum Traiani*.

102 Campania armatei romane din *Moesia Inferior* la nordul Dunării. Pacea cu dacii. Teritorii la nord de Dunăre (Muntenia centrală și de est, Moldova de sud, sudul Basarabiei) sunt anexate *Moesiei Inferior*. Legiunile *XI Claudia* la *Durostorum*, respectiv *V Macedonica* la *Troesmis*. Garnizoane romane în Dacia de sud-vest și la Sarmizegetusa.

105–106 Al doilea război dacic al lui Traian.

105–109 L. Fabius Iustus guvernează *Moesia Inferior*.

106, august 11 O diplomă militară atestă încheierea războiului cu dacii și existența Daciei ca provincie imperială având în frunte un *legatus Augusti pro praetore* de rang consular. Trei legiuni în Dacia (*I Adiutrix, IV Flavia, XIII Gemina*).

106–107/109 Guvernarea lui Iulius Sabinus în Dacia. *Census provinciae*.

106–109 Construirea marelui monument triumfal roman de la Adamclisi (*Tropaeum Traiani*).

107–108 Pretențiile iazigilor asupra unor teritorii din vestul Daciei sunt respinse de romani. Lupte cu iazigii, la vest de Dacia.

108 Miliarul de la Aiton menționează tronsonul drumului imperial între *Potaissa* și *Napoca*.

?–109/110 Guvernarea lui D. Terentius Scaurianus în Dacia. Întemeierea orașului *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*.

110 Emisiuni monetare cu legenda *Dacia Augusti Provincia*.

108–117 Intensă activitate constructivă pe malurile Dunării moesice. Un *conventus civium Romanorum* atestat la Callatis. Probabil acum apare municipiul *Tropaeum Traiani*.

110/112–?115 Guvernarea lui C. Avidius Nigrinus în Dacia.

112 P. Calpurnius Macer Caulius Rufus guvernator al *Moesiei Inferior*.

114 Probabila plecare a legiunii *I Adiutrix* din Dacia în războiul partic.

116–117 Q. Pompeius Falco guvernator al *Moesiei Inferior*. Garnizoană romană la *Tyras*.

117 C. Iulius Quadratus Bassus guvernator al Daciei.

117, august 13 Moare împăratul Traian; îi urmează Hadrian.

117, toamna Iazigii și roxolanii atacă Dacia. Moare în luptă guvernatorul C. Iulius Quadratus Bassus. Hadrian vine la Dunăre.

118 Hadrian renunță la ideea abandonării Daciei. Q. Marcius Turbo este numit guvernator excepțional al Daciei și al *Pannoniei Inferior*. Pacea cu roxolanii. *Legio IV Flavia* părăsește Dacia. Romanii se retrag din Moldova de sud și din Muntenia (poate și din vestul Banatului?), dar păstrează capul de pod de la Barboși (*Piroboridava*?) și sudul Basarabiei.

Amenajarea valurilor romane din sudul Moldovei. Începe pătrunderea sarmaților roxolani în Câmpia Jijiei și în Câmpia Română (supravegheată de romani).

118, vara Hadrian la Roma. Q. Marcius Turbo guvernator al Daciei, cu titlul de *praefectus Aegypti*

118/119 Reorganizarea Daciei: apar provinciile *Dacia Superior* (pretoriană, având legiunea *XIII Gemina*), *Dacia Inferior* și *Dacia Porolissensis* (ambele procuratoriene, numai cu trupe auxiliare). *Drobeta, Napoca* și *Romula* (-*Malva*?) devin municipii. Victorie asupra iazigilor.

119–127 Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus guvernator al *Daciei Superior*.

123 Diploma de la Gherla, prima atestare a *Daciei Porolissensis*; procurator este Livius Gratus.

123–124 Hadrian vizitează *Moesia Inferior*. „A doua înființare" a orașului Histria. Cetatea Tomis, redevenită *civitas libera*, începe a se intitula *respublica Tomitanorum*. Preeminența orașului este evidentă. Începe dezvoltarea așezărilor civile romane în interiorul Dobrogei și pe limesul dunărean.

129 Diploma de la Grojdibodu, prima atestare a Daciei Inferior; procurator este Plautius Caesianus.

127–132 Ti. Claudius? și apoi Egnatius? guvernează *Dacia Superior*. Amenajarea drumului de pe valea Oltului.

130 Claudius Constans, procurator al *Daciei Inferior*.

132?–134 Guvernarea lui Cn. Papirius Aelianus în Dacia Superior. Apeductul de la *Sarmizegetusa*.

133 Flavius Italicus, procurator al *Daciei Porolissensis*.

135–138 Guvernarea lui C. Iulius Bassus în *Dacia Superior*.

138 Moartea lui Hadrian; Antoninus Pius împărat.

139–141? Guvernarea lui L. Annius Fabianus în *Dacia Superior*.

140 Iulius Aquila Fides, procurator al *Daciei Inferior*.

după 140 *Tomis* poartă titlul de *Metropolis* și este capitală a comunității orașelor grecești (*Pentapolis*) — poate chiar a întregii provincii. *Histria* și *Callatis* reiau emisiunile monetare proprii.

141–144 Guvernarea lui Q. Mustius Priscus în *Dacia Superior*.

140–144 Tulburări în *Dacia Inferior* (lupte cu roxolanii?). Dacii se agită. T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo conduce *Dacia Inferior* cu mandat special, ca *praefectus et pro legato*. Începe construirea fortificațiilor de la est de Olt (sectorul de *limes* dacic numit *Transalutanus*).

142 Evergesia lui Q. Aurelius Tertius (80 000 de sesterți *ad annonas*) la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

144–148 Guvernarea lui P. Orfidius Senecio în *Dacia Superior*.

147/148–150 Guvernarea lui C. Curtius Iustus în *Dacia Superior*.

150–153 M. Sedatius Severianus guvernator al *Daciei Superior*.

153 O delegație din Dacia participă la învestirea lui Severianus drept consul.

153–156 Guvernarea lui L. Iulius Proclus în *Dacia Superior*.

152–155 Valerius Priscus, procurator al *Daciei Inferior*.

154 M. Macrinius Vindex, procurator al *Daciei Porolissensis*.

156–158 Guvernarea lui M. Statius Priscus în *Dacia Superior*. Tulburări la granițele Daciei, potolite cu armata.

157 Ti. Claudius Quintianus, procurator al *Daciei Porolissensis*.

159–161/162 Guvernarea lui P. Furius Saturninus în *Dacia Superior*. *Concilium provinciae* (prima atestare).

161 Moartea lui Antoninus Pius. Devin împărați M. Aurelius Antoninus și L. Verus.

161–166 Război victorios contra parților. Apare „ciuma antonină", cu efecte devastatoare.

161/162–164 Guvernarea lui P. Calpurnius Proculus Cornelianus în *Dacia Superior*.

162 M. Servilius Fabianus guvernator al *Moesiei Inferior*. La *Tomis* se construiește un templu de mari dimensiuni.

164 L. Sempronius Ingenuus guvernează *Dacia Porolissensis*.

164–168? Ti. Iulius Flaccinus, guvernator al *Daciei Superior*.

167 O mică societate bancară (*societas danistaria*) atestată la *Alburnus Maior*.

166–175 Primul război marcomanic. Dacia va fi și ea afectată de barbari (iazigi, vandali, costoboci etc.). Bastarnii pustiesc coastele vest-pontice. Reculul vieții economice și culturale.

167 Provincia Dacia este atacată. Iazigii devastează *Tibiscum* și *Micia*. Este lovită și *Sarmizegetusa*. Ascunderea tăblițelor cerate în galeriile minelor de la *Alburnus Maior*.

168 *Legiunea V Macedonica* este transferată de la *Troesmis* la *Potaissa*. *Troesmis* devine acum probabil municipiu (sediu pentru *concilium provinciae* și capitală a părții latinofone a provinciei?). Consularul M. Claudius Fronto guvernează simultan *Moesia Superior* și *Dacia Apulensis*.

168–169 Reorganizarea Daciei: cele trei provincii (numite acum *Dacia Porolissensis*, *Apulensis* și *Malvensis*) formează o unitate, condusă de un guvernator de rang consular (*consularis trium Daciarum*). Apare *Municipium Aurelium Apulense*, iar *Napoca* devine colonie.

169–170 A. Iulius Pompilius Piso legat al legiunii *XIII Gemina*, M. Macrinius Avitus Catonius Vindex procurator al *Daciei Malvensis*, iar P. Helvius Pertinax procurator.

170 Invazia costobocilor devastează Dobrogea și ținuturile balcanice. M. Claudius Fronto, guvernator al *Moesiei Superior* și al celor trei Dacii concomitent, moare pe câmpul de luptă. Atacuri și în estul Daciei.

170–172 Guvernarea celor trei Dacii de către Sex. Cornelius Clemens. Barbarii lui Tarbus amenință Dacia. Clemens provoacă război între triburile vandale, ca și între aceștia și costoboci. Înfrângerea și anihilarea costobocilor.

172 Contraofensiva romană. Barbarii cer pe rând pace. Eforturi de refacere generală și de fortificare a litoralului în Dobrogea, sub guvernarea lui M. Valerius Bradua.

173–175 Guvernarea lui L. Aemilius Carus în Dacia.

175 Romanii încheie pacea cu triburile germanice și cu sarmații. Iazigii obțin dreptul de a face comerț cu roxolanii trecând prin Dacia, cu acordul guvernatorului.

175–177 Guvernarea lui C. Arrius Antoninus, perioadă de pace și de refacere pentru Dacia. P. Helvius Pertinax, guvernator al *Moesiei Inferior*, delimitează teritoriul rural al ausdecensilor (*civitas Ausdecensium*).

177–180 Al doilea război marcomanic. Guvernator al celor trei Dacii este P. Helvius Pertinax, viitorul împărat.

178–179 M. Valerius Maximianus, militar de renume, procurator al *Daciei Porolissensis*.

178 Burii încheie o alianța cu romanii, dar o încalcă repede.

179, aprilie 1 Diploma militară de la *Drobeta* menționează vechile nume ale provinciilor dacice (probabil numai ca circumscripții militare).

180 Moare Marcus Aurelius. Îi urmează Commodus. Pacea cu barbarii din jurul provinciei. Burii, învinși, sunt obligați să elibereze prizonierii romani, să dea ostatici și să nu se apropie la mai puțin de 7,5 km (40 stadii) de hotarele Daciei. Lupte cu dacii din nord-vest.

180–182 Guvernator al celor trei Dacii este C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes. 12 000 de daci din vecinătatea provinciei se supun și guvernatorul le promite pământ în Dacia romană. *Colonia Aurelia Apulensis*.

180–185 Tulburări în Dacia, reprimate de autorități; populația se împotrivește noului împărat Commodus.

180–? Valerius Catulinus și apoi Aelius Constans, procuratori financiari ai *Daciei Porolissensis*.

182–184 Guvernarea lui C. Pescennius Niger în Dacia.

184–186(?) L. Vespronius Candidus Sallustius Sabinianus guvernează în Dacia.

190(?) C. Hasta *consularis III Daciarum*.

193, ianuarie Asasinarea lui Commodus. Pertinax împărat.

193, martie Război civil: legiunile din provincii se răscoală contra împăratului Didius Iulianus. Armata din provinciile dunărene îl susține pe L. Septimius Severus, guvernatorul *Pannoniei Superior*.

193–197 L. Septimius Severus își învinge rivalii, devenind împărat; armatele Daciei și *Moesiilor* i-au fost mereu fidele.

192–194/195 Guvernarea lui Q. Aurelius Polus Terentianus în Dacia. Ti. Manlius Fuscus, legatul legiunii *XIII Gemina*, conduce vexilațiile din legiunile dacice în războiul contra lui Pescennius Niger.

194/195–197 P. Septimius Geta, fiul împăratului, guvernator în Dacia și în *Moesia Inferior*.

196–197 Ti. Claudius Claudianus, fost legat al legiunii *V Macedonica*, *praepositus vexillationum Daciscarum* în războiul contra lui Clodius Albinus.

197 Sunt întemeiate noi orașe în Dacia, lângă castrele de legiune (*Potaissa* și *Municipium Septimium Apulense*).

197–211 Mare efort edilitar. Noi orașe (*Dierna*, *Tibiscum*, *Ampelum*, *Porolissum* devin municipii, iar *Drobeta* și *Romula* — colonii; ulterior este promovată la rang de colonie și *Potaissa*). *Tomis* și *Histria* poartă titlul de „preastrălucite" (*lamprotatae*). Prezența romană masivă

în orașele grecești și mai ales în teritoriul lor. Probabil acum *Noviodunum* (și *Axiopolis*?) devin municipii.

197–199 O *vexillatio Dacorum Parthica* (din trupe auxiliare) participă la războiul cu parții.

Sec. II–III Cultura Militari-Chilia în Muntenia centrală și de vest, expresie a civilizației dacilor sub puternica influență romană. În Muntenia de nord-est se manifestă cultura Poienești. Grupuri de sarmați în câmpiile slab locuite de daci. Toți sunt controlați de romani. La est de Carpați, mare concentrare de locuiri dacice (cultura Poienești), șefii locali primesc stipendii romane; pe Nistrul superior — cultura Lipica (costobocii). Grupuri de iazigi pătrund în Câmpia Crișanei. Centru de locuire dacică intensă în nord-vest și în Crișana colinară. Influențe și infiltrări germanice continue. Unele conflicte militare între daci și vandali.

sec. II–IV În nordul Daciei se dezvoltă „cultura tumulilor carpatici", cu elemente germanice și dacice.

200–202/203 Guvernarea lui L. Octavius Iulianus în Dacia.

203–205? Guvernarea lui L. Pomponius Liberalis în Dacia.

după 205 Provincia *Moesia Inferior* pierde *Messembria*, dar primește orașele *Nicopolis ad Istrum* și *Marcianopolis*.

205/206–207/208 Guvernarea lui Claudius Gallus în Dacia.

208–210? Guvernarea lui C. Iulius Maximinus în Dacia.

200–? Ti. Iulius Pollienus Auspex și Mevius Surus, guvernatori ai celor trei Dacii la date neprecizate.

211 Moare Septimius Severus. Rivalitatea urmașilor la tron, Caracalla și Geta.

212 Asasinarea lui Geta. Caracalla domnește singur. *Constitutio Antoniniana*.

211–212 Fl. Postumus guvernator al Daciilor.

212–217 Domnia lui Caracalla (M. Aurelius Antoninus), alături de mama sa, Iulia Domna, susținut de armată.

212–214/215 Guvernarea lui L. Marius Perpetuus în Dacia.

214 Vizita lui Caracalla în Dacia. Mari lucrări de refacere și de lărgire a fortificațiilor și a drumurilor. Tratative cu dacii liberi și cu germanii de la frontiere, demonstrații militare de intimidare. Învrăjbirea marcomanilor cu vandalii. Regele cvazilor, Gabriomarus, este judecat și executat (probabil la *Porolissum*). Barbarii predau ostatici romanilor.

214 Atac carpic asupra orașului *Tyras* (?), respins.

215–217 Guvernarea lui C. Iulius Septimius Castinus în Dacia.

217 Asasinarea lui Caracalla. Macrinus împărat. M. Claudius Agrippa este numit guvernator în Dacia. Barbarii de la hotarele Daciei atacă provincia și obțin eliberarea ostaticilor.

218 Macrinus este detronat și ucis. Restaurarea dinastiei Severilor.

218–222 Domnia lui Elagabal (M. Aurelius Antoninus Heliogabalus).

222–235 Domnia lui Severus Alexander. Perioada de pace și de prosperitate pentru Dacia. La *Samum* (Cășeiu) apare o *statio* condusă de *beneficiarii consulares*, cu rol în supravegherea frontierei. *Sarmizegetusa* primește epitetul de *Metropolis*. *Concilium III Daciarum* (atestări). Încetează emisiunile monetare proprii la *Tyras*.

233?–235 Iasdius Domitianus guvernator al Daciilor.

235, martie Asasinarea lui Severus Alexander. Maximinus Thrax devine împărat. Începe perioada anarhiei militare.

235–236 Lupte cu sarmații și cu dacii liberi la nord-vest de Dacia. Victorii romane.

236–237? Guvernarea lui M. Cuspidius Flaminius Severus în Dacia.

237?–238 Guvernarea lui Q. Iulius Licinianus. Q. Axius Aelianus este procurator al *Daciei Apulensis* și *agens bis vice praesidis*.

238 Maximinus este ucis. Gordianus al III-lea împărat. Carpii și goții invadează *Moesia Inferior* (începe așa-numitul *bellum Scythicum*); guvernatorul Tullius Menophilus cumpără pacea de la goți și-i respinge pe carpi.

242 Carpii, sarmații și goții atacă Moesia și Thracia. Împăratul intervine în Balcani. Încetează emisiunile monetare ale *Histriei*. Stare de neliniște în Dacia. *Stationes* de pe granița de nord devin *regiones* și sunt încorporate provinciei.

241–243 Guvernarea lui D. Simonius Proculus Iulianus, ultimul consular atestat în fruntea Daciei.

242–245 Procuratura lui M. Lucceius Felix în *Dacia Apulensis*.

244 Gordianus al III-lea este asasinat. La tron ajunge Filip Arabul.

246 Dacia emite monede proprii din bronz.

245–247 P. Aelius Hammonius este procurator al *Daciei Apulensis*.

246–247 Mare atac carpic asupra Daciei. Oltenia și Muntenia de vest sunt devastate, invadatorii pătrund și în Transilvania. Filip Arabul vine în Dacia. Carpii sunt respinși și înfrânți. Împăratul ia titlul de *Carpicus Maximus*. Goții dețin hegemonia în spațiul nord-pontic. Victoria goților asupra gepizilor, undeva în nordul Daciei (?).

247–248 Emisiuni monetare cu legenda *Victoria Carpica*. Mari eforturi de refacere a provinciei. Noua incintă fortificată la *Romula*.

248 Invazie barbară de mari proporții în *Moesia Inferior* (conduc goții lui Argaithus și Guntherícus). Asediul orașului *Marcianopolis*. Guvernatorul Decius respinge atacul. Încetează emisiunile monetare proprii la *Tomis* și *Callatis*.

249, vara Armata din *Pannonia* îl proclamă împărat pe Decius.

249–251 Domnia lui Decius. Persecuții anticreștine, măsuri de refacere economică a Daciei (o inscripție îl numește *restitutor Daciarum*). Municipiul septimian devine *Colonia Nova Apulensis*. Lupte cu dacii liberi.

249–251 Mare invazie a goților conduși de Kniva în *Moesia* și *Thracia*. Atacă și carpii. Asediul cetății *Novae*. Goții sunt înfrânți la *Nicopolis ad Istrum*, dar pradă *Philippopolis*. Dacia are și ea de suferit.

251 Decius cade în lupta cu goții de la *Abrittus*. Trebonianus Gallus devine împărat. Pace umilitoare cu goții. Provinciile balcanice se resimt puternic, devastări și ruină. Trupele romane părăsesc *Tyras*? *Excidium Histriae*.

252 Atestare epigrafică a orașului *Colonia Aurelia Apulensis Chrysopolis*. M. Aurelius Marcus procurator al *Daciei Apulensis* și *agens vice praesidis*.

253 Noua invazie a barbarilor transdanubieni este respinsă. Rebeliunea lui Aemilianus, guvernatorul *Moesiei Inferior*. Gallus este ucis.

253–260 Domnia lui P. Licinius Valerianus și P. Licinius Egnatius Gallienus. Criza lumii romane atinge apogeul.

254 Raid gotic în *Thracia* până la *Thessalonic*. Panică în Balcani, refaceri grăbite de fortificații.

255–258 Se construiește templul lui Deus Azizos la *Potaissa*. *Tibiscum* atestat ca municipiu. Lupte cu dacii liberi? Legiunile Daciei se evidențiază în lupte ca fidele lui Gallienus.

256 Dacia sistează emisiunile monetare proprii.

257 Lupte cu dacii; Gallienus este *Dacicus Maximus*.

257–258 Goții, carpii și alți barbari încep atacurile pe mare spre coastele vest-pontice. Devastări și în Asia Mică. Pe litoralul *Moesiei Inferior* atacatorii sunt zdrobiți de Aurelian, viitorul împărat.

258–260 Rebeliuni militare în *Pannonia*, conduse de Ingenuus și Regalianus (ultimul, pretins descendent al lui Decebal).

260 Valerianus înfrânt și capturat de perși. Gallienus rămâne singur împărat. Secesiunea Occidentului și puterea *Palmyrei* în Orient. Invazii germanice la Rhin și Dunăre, *agri decumates* (poate și *Tyras*) sunt pierdute.

După 260 O vexilație din detașamente ale celor două legiuni dacice la *Poetovio* în *Pannonia Superior*. O altă vexilație cu trupe din Dacia luptă în afara provinciei. Apărarea Daciei are de suferit. Situație tot mai tulbure, pericole permanente și regresul civilizației. Posibilă repliere romană din Transilvania estică (?); comunități de carpi se așează acolo (clienți ai romanilor?).

263 Mare atac barbar pe mare, condus de Respa, Veduco și Tharuao, respins cu greu de romani.

După 265 Dacia amenințată și în criză. Detașamente din legiunea *V Macedonica* trec de partea uzurpatorilor din Gallia.

266 Atac barbar pe mare devastează litoralul pontic până în Asia Mică; Odenat, regele *Palmyrei*, îl respinge. Restul atacatorilor este înfrânt de Gallienus, care ia titlurile de *Gothicus Maximus* și *Sarmaticus Maximus*.

267 Mare atac barbar în valea Dunării și pe mare, cu sute de corăbii. *Moesia Inferior* și Dacia sudică sunt devastate. Situația Daciei este tot mai tulbure. Mare efort de refacere a cetăților de la Dunăre și mare, coordonat de comandanții Cleodamus și Athenaeus din Bizanț.

268 Noi atacuri barbare pe țărmul pontic eșuează. *Tomis* rezistă. Invadatorii ajung la strâmtorile Mării Negre și în Mediterana orientală. Uzurparea lui Aureolus (general de origine dacică). Asasinarea lui Gallienus. Claudius al II-lea împărat.

269 Uriașă invazie a barbarilor de pe țărmul nord-pontic, pe mare și pe uscat. Devastarea Peninsulei Balcanice. Victorie decisivă asupra goților la *Naissus*. Claudius al II-lea ia numele de *Gothicus*. Valea Dunării la adăpost de atacurile gotice. Emisiuni monetare cu legenda *Dacia Felix*. Gepizii apar la frontierele romane.

270 Moare Claudius al II-lea Gothicus. Aurelian împărat.

270–271 Victorii romane asupra sarmaților, carpilor și goților. Alamanii alungați din Italia. Emisiuni monetare de tip *Dacia Felix*.

272 Carpii care atacaseră Dobrogea sunt înfrânți și colonizați (*vicus Carporum*).

274–275 Unitatea imperiului este refăcută. Distrugerea *Palmyrei*. Refacere în *Moesia Inferior*. Provincia Dacia este abandonată („retragerea aureliană"). *Legio V Macedonica* și *ala II Pannoniorum* sunt instalate la *Oescus* (azi Ghighen, Bulgaria), iar *legio XIII Gemina* — la *Ratiaria* (azi Arčar, Bulgaria). Apar la sudul Dunării *Dacia Ripensis* (cu capitala la *Ratiaria*) și *Dacia Mediterranea* (cu capitala la *Serdica*). Imperiul păstrează anumite capete de pod la nordul Dunării (Gornea, *Dierna*, *Drobeta*, *Sucidava* etc.).

275–276 Se refac fortificațiile la *Tomis*.

278 Imperiul respinge alte atacuri ale barbarilor nord-pontici (conduși de goți) în valea Dunării de Jos.

280 Circa 100 000 de bastarni colonizați în *Moesia Inferior*. Eforturi de refacere a provinciei. Probabil, unele amenajări militare în Moldova de sud și în sudul Basarabiei.

284–305 Noul împărat, Dioclețian, instaurează Tetrarhia. Reformele lui Dioclețian. Apar provinciile *Scythia Minor* cu capitala la *Tomis* (primul *dux* cunoscut este C. Aurelius Firminianus) și *Moesia Secunda*. Legiunile *XI Claudia* (la *Durostorum*), *II Herculia* (la *Troesmis*) și *I Iovia Scythica* (la *Noviodunum*), precum și multe trupe auxiliare pe limes. Victorii repetate asupra barbarilor, amplă refacere a fortificațiilor de frontieră, a drumurilor. Înflorire a orașului *Tomis*, reședință a guvernatorului (*praeses*); sunt refăcute zidurile de incintă și portul. Noi fortificații la Dunăre, pe ambele maluri (multe *quadriburgia*).

292–303 Persecuții împotriva creștinilor. Martiriul sfinților Epictet și Astion la *Halmyris*. Primul episcop cunoscut la Tomis, Evangelicus.

sec. III–IV Apare și se răspândește cultura Sântana de Mureș-Cerneahov, care cuprinde și teritoriul Daciei, expresie a dominației goților; foarte puternice influențe romane.

sec. al IV-lea Carpii participă la atacuri asupra provinciilor romane, dar puterea lor scade continuu. Goții se infiltrează în teritoriile carpilor. Pe cuprinsul fostei Dacii romane abundă atestările unei civilizații de tip roman, dar lipsesc urme ale unor locuiri masive de migratori ori ale influenței acestora. Numeroase vestigii în fostele orașe și castre. Răspândirea creștinismului printre daco-romani. Mici grupuri intrusive de daci și carpi. Sarmații iazigi se așează în Banatul de vest.

303–304 Prigoană anticreștină pe scară mare; mulți martiri și în Dobrogea, la *Tomis*, *Durostorum*, *Axiopolis* etc.

306–337 Domnia lui Constantin cel Mare.

313 Edictul de la *Mediolanum* recunoaște creștinismul.

315–316 Victorii asupra goților.

318–319 Noi victorii asupra goţilor.
324 Bătălia de la *Chrysopolis*. Constantin I domneşte singur.
325 Conciliul ecumenic de la *Niceea*; participă şi Marcus, episcop de *Tomis*. Progresul ereziei ariene.
324–337 Reformele lui Constantin cel Mare. Refaceri la cetăţile dobrogene, care devin avanpostul apărării pentru noua capitală, inaugurată în 330. Restabilirea multor capete de pod la nord de Dunăre, refaceri de cetăţi. Viaţă romană de tip urban, dar la nivel scăzut, la *Dierna, Drobeta, Sucidava*, mai puţin *Romula*. Goţii se aşează în Muntenia şi pătrund în Transilvania.
328 Podul de piatră peste Dunăre între *Oescus* şi *Sucidava*. Se reface drumul până la *Romula*.
331–332 Atac al goţilor şi al taifalilor asupra sarmaţilor din Banat. Intervenţia romană; învinşi, germanicii încheie un tratat de alianţă cu romanii. Imperiul anexează Câmpia Română (până la „Brazda lui Novac"), poate şi părţi din Banatul montan.
334 Conflicte în Banat şi în bazinul Tisei inferioare între sarmaţii *argaragantes* şi cei *limigantes*.
337–361 Domnia lui Constantius al II-lea. Continuă construirea de fortificaţii şi instalarea de trupe în Dobrogea. Creştinismul la goţi; activitatea lui Ulfila la nordul Dunării.
341 Ulfila este numit episcop (de rit arian).
348 Regele vizigot Athanaric îi prigoneşte pe creştini. Mulţi goţi creştini (arieni) conduşi de Ulfila trec în imperiu şi sunt aşezaţi lângă *Nicopolis ad Istrum*. Continuă activitatea misionară la goţi
358 Sarmaţii limiganţi din Banat şi valea Tisei, împreună cu cei argaraganţi şi cu cvazii, atacă imperiul. Victorie romană rapidă. Se impun condiţii de pace uşoare, doar limiganţii sunt strămutaţi mai departe de frontiere.
359 Nou atac al limiganţilor; romanii îi zdrobesc definitiv.
361–363 Domnia lui Iulian Apostatul. Reacţie anticreştină. Martirajul Sf. Aemilianus la *Durostorum*.
364–378 Valens împărat.
366 Rebeliunea lui Procopius contra împăratului Valens, sprijinită de goţi; rebelii sunt zdrobiţi. Război romano-got. Armata romană întreprinde campanii la nordul Dunării, până la *Montes Serrorum* (Munţii Buzăului).
după 366 Campanii romane repetate la nordul Dunării. Federaţi barbari în garnizoanele romane.
367–420 Activitatea lui Niceta, episcop de *Remesiana*, la sudul Dunării.
368–369 Valens în *Scythia Minor*. Încercări de impunere a arianismului.
369 Conflictul împăratului cu episcopul Bretanion (sau Vetranion) din *Tomis*, singura episcopie a provinciei.
369 Nou tratat de pace cu goţii; se intensifică relaţiile comerciale la Dunăre. *Tropaion* al lui Valens în nordul Dobrogei. Epocă de înflorire în Dobrogea.

după 370 Prigoană anticreştină în Regatul vizigoţilor. Martirajul Sf. Sava şi al preotului Sansala. Război civil între goţii regelui Athanaric şi cei ai lui Frithigern (principe creştin, sprijinit de Valens). Episcopie ariană la *Durostorum* (episcop Auxentius, apoi Dulcissimus).
376 Invazia hunilor; Regatul ostrogot din Ucraina este supus. Vizigoţii luptă pe Nistru, dar sunt învinşi. Cete numeroase de vizigoţi, conduşi de Frithigern şi Alaviv, trec în imperiu cu voia împăratului. Adepţii lui Athanaric se retrag în Caucaland (curbura Carpaţilor). Hunii domină fosta Dacie. Sfârşitul culturii Sântana de Mureş-Cerneahov.
377 Ordinul imperial pentru *Scythia* şi *Moesia* atestă un regim diferit de impozitare faţă de cel vechi (*capitatio-iugatio*).
378 Răscoala vizigoţilor, ajutaţi de alţi barbari primiţi în *Moesia* şi *Thracia*. Atrocităţi şi pustiiri cumplite. Bătălia nedecisă de la *Ad Salices*.
378, august 9 Dezastrul armatei romane la *Adrianopol*, Valens este ucis. Barbarii pradă provinciile balcanice.
379–395 Domnia lui Theodosius I cel Mare. Barbarii sunt învinşi pe rând. Mulţi germanici în armata romană. Dispar progresiv *villae rusticae*. Unii şefi huni se declară în slujba imperiului.
380 Athanaric trece în imperiu şi moare la *Constantinopol*. Ascunderea tezaurului de la Pietroasa („Cloşca cu puii de aur"), precum şi a altor piese preţioase în zonă.
381 Nou tratat cu goţii, care sunt primiţi în imperiu ca *foederati* şi aşezaţi în provinciile balcanice. Convieţuire dificilă, multe noi conflicte. *Scythia Minor* are de suferit.
381 Conciliul ecumenic de la *Constantinopol*; participă şi prelatul tomitan Gherontie. „Carpodacii" care atacaseră imperiul sunt învinşi şi siliţi să se întoarcă la nord de Dunăre.
386 Dispoziţia imperială cere curialilor din *Dacia* şi *Moesia* să revină la posturile lor. Creşte efortul păturii superioare orăşeneşti (curialii) de a se sustrage obligaţiilor care le incumbă.
386 Tomitanii, conduşi de Gerontios, atacă şi pedepsesc pe federaţii goţi care comiteau abuzuri; împăratul îi dezavuează.
386–395 Noi atacuri barbare la Dunăre, respinse de romani.
392 Se desfiinţează impozitul individual (*capitatio*).
395 La moartea lui Theodosius I, imperiul se împarte, Arcadius domnind în Răsărit (395–408) iar Honorius în Apus (395–423).
400 Comandantul got Gainas se revoltă contra Imperiului de Răsărit şi încearcă să revină „acasă" la nordul Dunării, cu cetele sale. Este înfrânt şi ucis de hunii lui Uldis.
după 400 Migraţia vizigoţilor şi vandalilor spre Occident. Hunii lui Uldis pradă în imperiu. Eforturi romane de consolidare a limesului. Theotimos I, episcop de *Tomis*, teolog şi cărturar de mare prestigiu, duce acţiune misionară printre huni.
403 Theotimos I ia atitudine în favoarea Sf. Ioan Gură de Aur.
408–450 Theodosius al II-lea.
408–420 Hunii pătrund în *Pannonia* şi îi supun pe gepizi. Ostrogoţii se aşează tot la Dunărea Mijlocie ca vasali ai hunilor, la fel şi alanii.
420–434 Confederaţia hunică se întăreşte. Atacuri repetate în *Pannonia* de sud şi în Balcani.

431 Episcopul tomitan Timoteos participă la Conciliul ecumenic de la *Efes*.
434 Moartea regelui Rua. Attila și Bleda regi ai hunilor.
435 Hunii distrug o serie de cetăți dunărene. Pace cu imperiul.
445–453 Attila domnește singur asupra hunilor.
447–448 Atacuri hunice pustiitoare în valea Dunării, distrugeri de mari proporții. Imperiul de Răsărit le plătește stipendii și le cedează vaste teritorii până la Balcani. Grupuri de barbari se infiltrează și se așează în teritoriul roman.
448 Solia împăratului Theodosius al II-lea la curtea lui Attila, condusă de Maximinus. La aceasta participă retorul Priscus din Panion, care lasă o relatare amplă despre huni, incluzând și date despre daco-romanii din sud-vestul fostei provincii Dacia. Vestigiile arheologice confirmă existența acestora.
449–451 Alexander, episcop de *Tomis*; acesta semnează și actele Conciliului ecumenic de la *Chalcedon* (451).
451 Invazia hunilor în Occident este oprită de generalul Aetius (originar din *Durostorum*) — bătălia de la *Campus Mauriacus* (Câmpiile Catalaunice).
453 Moartea lui Attila. Puterea hunilor se destramă.
454 Bătălia de la *Nedao*. Gepizii conduși de Ardaric îi înfrâng pe huni, care dispar din spațiul carpatic. Regatul gepid încheie un tratat cu romanii. Mici enclave hunice active la Dunărea de Jos.
458 Theotimos al II-lea, episcop de *Tomis*.
469 Hunii lui Dengizik sunt învinși de oștile romane conduse de Anagastes, *magister militum per Thracias*.
471 Gepizii cuceresc *Sirmium*, care devine capitala lor.
480 Cu permisiunea împăratului, protobulgarii se așează la Dunărea de Jos. Constituția împăratului Zenon (476–491) confirmă faptul că *Tomis* rămâne unicul centru episcopal din *Scythia Minor*.
488 Ostrogoții migrează spre Occident. Ascensiunea puterii gepide la Dunărea Mijlocie. Spre sfârșitul secolului, gepizii sunt așezați în Banatul vestic, valea Tisei, Crisana, Transilvania centrală și de nord.
491–518 Domnia lui Anastasius în Imperiul de Răsărit. Avânt economic, mare program de construcții militare și civile. Refacerea finanțelor statului. Nouă înflorire a orașelor romane din Dobrogea; dar crește aglomerarea în toate așezările fortificate. Ultimele atestări epigrafice ale păturii orășenești superioare (*curiales*).
493–505 Atacuri repetate ale bulgarilor. Mulți sunt acceptați ca federați în imperiu, conduși de un *comes foederatorum*.
sec. al V-lea (sfârșit) Un centru germanic de putere în nord-vestul Transilvaniei (tezaurele de la Tăuteni, Șimleu Silvaniei, Apahida, Someșeni etc.). Mormântul principelui Omharus — gepid creștin.

sec. V–VI Se construiește basilica cu criptă de la Niculițel, unde sunt depuse osemintele martirilor Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos. Numeroase alte basilici (unele cu martiri) în Dobrogea.
sec. V–VI Culturile Ipotești-Ciurelu-Cândești (în Oltenia și Muntenia), Costișa-Botoșana (în Moldova) și Bratei-Țaga (în Transilvania), expresie a continuității populației autohtone în Dacia.
500 Constituția lui Anastasius legalizează transformarea micilor proprietari de pământ în coloni legați de glie. Longobarzii în *Pannonia* de vest; relații schimbătoare cu gepizii.
505–514 Răscoala bulgarilor și a hunilor federati primește sprijinul unor mase largi de localnici din *Moesia* și *Scythia Minor*.
514 Sub conducerea lui Vitalian, răsculații amenință capitala și zdrobesc oastea imperială condusă de Hypatius. Aceștia resping credința monofizită a împăratului. Reprimare dură, flota rebelă este distrusă cu „focul grecesc".
516–520 Grupuri de slavi se așează în stepele de la est de Carpați.
518–527 Domnia lui Iustin I, adept al credinței oficiale („niceene"). Influența monofiziților scade, Vitalian este reabilitat și adus la curte, dar apoi suprimat. Primele atacuri ale slavilor. Germanus, comandantul armatei din Tracia, nimicește pe anții invadatori.
520 La Sinodul din *Constantinopol* participă și Paternus din *Tomis*, ca episcop *metropolitanus* (primul cunoscut cu acest titlu). Alte 14 orașe dobrogene acced la rangul de episcopate.
527–565 Domnia lui Iustinian. Epocă de prosperitate și avânt.
527–533 Atacurile hunilor, slavilor și bulgarilor la Dunăre continuă. Campaniile lui Baduarius și Iustinus contra slavilor de la Dunăre. Campaniile lui Comentiolus, apoi ale lui Chilbudios (mort în 533).
după 533 Atacuri barbare permanente asupra Sciției Mici. Grupuri de slavi se așează în provincie. Mare efort militar al imperiului (reorganizarea și înzestrarea trupelor, recrutarea de federați barbari, uriaș program de fortificare). Numeroase fortificații mici și în mediul rural. Mănăstirea de lângă Libida; știri literare despre „călugării sciți". Intensă activitate misionară. Capetele de pod de la nordul Dunării sunt refăcute și întărite (*Recidiva, Transdiana, Drobeta* și altele; înflorirea *Sucidavei*). Conflicte între gepizi și longobarzi.
535 Teritoriul fostei Dacii depinde de arhiepiscopia *Iustiniana Prima*.
536 Sciția Mică este subordonată unui *quaestor Iustiniani exercitus*.
545–550 Tot mai dese atacuri barbare (slavi și alte populații).
545 Călugărul Dionysius Exiguus se retrage în mănăstirea *Vivarium* din Calabria.
546 Iustinian oferă anților (populație amestecată, cu o puternică componentă slavă) cetatea *Turris* de la nordul Dunării, în schimbul alianței.
către 550 Locuirea gepizilor în Crișana, atestată de surse scrise. Primele urme slave în Dacia, atestate arheologic.
550–551 Slavii, hunii și cutrigurii devastează Tracia și Iliria.
550–553 Ultimul episcop tomitan cunoscut, Valentinian.

557 Avarii din stepele de la nord de Caucaz cer primirea în Imperiul bizantin.
558 Solie avară la *Constantinopol*. Avarii intră în serviciul imperiului.
559 Invazia kutrigurilor conduși de Zabergan, opriți abia la *Constantinopol* de generalul Belizarie. Sciția și Tracia sunt devastate.
560–583 Domnia kaganului Baian asupra avarilor. El supune populațiile nord-pontice.
562 Masiv atac huno-bulgar în Tracia, respins de Marcellus (nepotul împăratului). Avarii lui Baian atacă la Dunăre și cer să fie primiți în Sciția. Campanie avară eșuată în Turingia.
563 Avarii cer iarăși primirea în imperiu.
565–578 Domnia lui Justin al II-lea și a soției sale, Sofia.
566 Expediție avară reușită în Turingia. Mare invazie avară la sudul Dunării.
567 Avarii și longobarzii distrug Regatul gepid din valea Tisei. Bizantinii reocupă *Sirmium*. Se reiau atacurile slavilor asupra imperiului.
568 Longobarzii pleacă spre Italia. Avarii stăpânesc bazinul carpatic (locuiri numeroase în *Pannonia* și în Câmpia Tisei, doar sporadice în vestul Transilvaniei). Începe un lung război avaro-bizantin.
după 567 Gepizii rămași pe loc sunt supuși ai avarilor. Extinderea ariei lor de locuire în Transilvania. Contingente gepide în oștile avare. Numeroase așezări gepide; remarcabilă este cea de la Morești. Grupuri de slavi pătrund în Transilvania.
574–575 Tratat de pace cu avarii; kaganul Baian promite sistarea atacurilor în schimbul unor subsidii uriașe.
575 Împăratul Iustin al II-lea acordă o scutire de impozite și o protecție specială agricultorilor din *Scythia*.
578–582 Tiberius al II-lea Constantin împărat.
578–579 Expediție avară (cu sprijin bizantin) împotriva slavilor din Câmpia Română, care sunt supuși.
579–580 Noi atacuri avaro-slave. Slavii sunt aliați și supuși ai avarilor.
579–584 Invazie a slavilor în Peninsula Balcanică. Pustiiri și jafuri. Grupuri de slavi se așează statornic în Balcani. Tratatul încheiat cu imperiul la 584 nu este respectat; noi atacuri și distrugeri în *Scythia Minor*.
582–602 Domnia lui Mauricius Tiberius.
582 Avarii cuceresc *Sirmium*.
584 Avarii cuceresc *Singidunum* și alte orașe. Bătălie lângă *Tomis*, câștigată de bizantinii conduși de Comentiolus; Baian fuge.
585 Noi atacuri avare. Incidentul de la *Calvomuntis* în Balcani („torna, torna, fratre") pune în lumină romanitatea de la Dunărea de Jos.
586 Continuă războiul avaro-bizantin. Atacuri devastatoare în Dobrogea.
587 Dauritas, conducător al sclavinilor din estul Munteniei, refuză să plătească tribut avarilor. Expediție avară de pedepsire, cu sprijin bizantin (eșuată).

după 590 Atacuri ale avarilor și slavilor (anți și sclavini) tot mai dese. Generalii Priscus și Petru conduc campanii victorioase contra barbarilor.
592 Victoriile lui Priscus la Dunăre asupra sclavinilor (Ardagast este învins, Musokios este capturat).
594 Noi lupte; armata lui Priscus iernează în Muntenia.
595 Ofensiva lui Priscus spre *Sirmium*.
596 Sclavinii lui Piragast atacă Bizanțul; Petru îi respinge până în *Scythia Minor*. Bizantinii trec Dunărea și ajung la *Ilivakia* (Ialomița?), dar apoi sunt înfrânți. Priscus luptă la *Singidunum*. Avarii lui Baian pradă *Remesiana* în Tracia.
597 Raid avar în Dobrogea, unde și iernează. Asediul orașului *Tomis*.
599 Expediția lui Priscus pe Tisa inferioară.
599–600 Toată valea Dunării este devastată de avari și de slavi. Imperiul pierde cetățile de pe malul nordic al Dunării.
600 Acalmie, cumpărată de bizantini cu bani grei. Slavii se stabilesc la nord de Dunăre.
sec. VI–VII (început) Vestigii arheologice numeroase ale populației autohtone, romanice, la nordul Dunării. Răspândirea creștinismului în această societate. Continuă și se încheie evoluția culturilor materiale Costișa-Botoșana-Hansca (în Moldova), Ipotești-Cândești-Ciurelu (în Muntenia și Oltenia), Bratei-Țaga-Biharea (în Transilvania). Multe locuiri slave, mai ales pe dealurile și podișurile de la est și de la sud de Carpați, mai puține în Transilvania; vestigiile slave apar totdeauna asociate cu cele autohtone (majoritare) și cu importuri bizantine. Începe un proces de aculturație.
602 Campania lui Priscus și Comentiolus în zona Tisei inferioare. Răscoala trupelor de la Dunăre împotriva împăratului Mauriciu Tiberiu, care este ucis. Centurionul Phocas devine împărat. Slavii și avarii invadează sudul Dunării.
602–610 Domnia lui Phocas. Atacuri barbare fără ripostă, reculul masiv al civilizației urbane. Slavii se așează în mase compacte în provinciile balcanice. Populația slavă din Dacia se reduce.
610–641 Domnia lui Heraclius. Reforme administrative și militare profunde. Dar provinciile dunărene sunt pierdute. Imperiul mai păstrează sub un oarecare control unele cetăți dobrogene.
611 Război bizantino-persan. Avarii pradă nordul Italiei.
614–615 Avarii lovesc cele mai însemnate orașe din Peninsula Balcanică.
623 Avarii pradă sub zidurile *Constantinopolului*.
626 Slavii, avarii și perșii asediază *Constantinopolul*, dar sunt respinși. Începe declinul puterii avare.
sec. VII (mijloc) Se încheie asimilarea gepizilor. Un centru de locuire și de putere avară apare în Transilvania, pe Mureșul mijlociu, în zona Teiuș–Aiud–Ocna Mureș.
641–668 Domnia lui Constans al II-lea. Slavii din Balcani sunt opriți.

668–685 Domnia lui Constantin al IV-lea Pogonatul. Slavii oferă pace, în schimbul acceptării așezării lor în Balcani. „Cele șapte triburi slave" și tribul „severilor" devin federați.

679 Bulgarii pleacă din *Onglos* (Bugeac) și trec Dunărea, conduși de Asparuh. Victorie asupra armatei bizantine. Slavii sunt supuși de bulgari.

681 Tratat de pace bizantino-bulgar; imperiul recunoaște noul stat bulgar în Balcani.

FASTI MOESIAE INFERIORIS

? Sex. Aelius Catus		2–4 p.Chr.
A. Caecina Severus		6
C. Poppaeus Sabinus		12–35 (împreună cu Achaia și Macedonia)
Latinius Pandusa		17–18
L. Pomponius Flaccus	subordonații de rang pretorian ai lui C. Poppaeus Sabinus pentru Moesia	18
P. Vellaeus		21
Pomponius Labeo		26–34
P. Memmius Regulus		35–44 (împreună cu Achaia și Macedonia)
Martius Macer		41–44 (subordonat precedentului pentru Moesia)
A. Didius Gallus		44–45
C. Terentius Tullius Geminus		47–50
T. Flavius Sabinus		50–57
Ti. Plautius Silvanus Aelianus		57–67
C. Pomponius Pius		67–68
M. Aponius Saturninus		69
C. Fonteius Agrippa		69–70
Rubrius Gallus		70
Sex. Vettulenus Cerialis		78
C. Vettulenus Civica Cerialis		82
C. Oppius Sabinus		85–86

Moesia Inferior

M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus	86–90
Sex. Octavius Fronto	92
(L.) Iulius Marinus	97
Q. Pomponius Rufus	99
M. Laberius Maximus	100
Q. Fabius Postuminus	102–103
A. Caecilius Faustinus	105
L. Fabius Iustus	105–108
Necunoscut	109
P. Calpurnius Macer Caulius Rufus	112

Q. Roscius Coelius Murena Silius Decianus Vibullius Pius Iulius Eurycles Herculanus Pompeius Falco	116–117
C. Ummidius Quadratus S[everus? Se]rtorius	120
C. Bruttius Praesens L. Fulvius Rusticus	121–128
Sex. Minucius Faustinus Iulius Severus	128–130
Sex. Iulius Maior	134
M. Antonius Hiberus	137–138
Iulius Crassus	140–142 sau 146–148
L. Minicius Natalis Quadronius Verus	142–144
Ti. Claudius Saturninus	145
C. Ulpius Pacatus Prastina Messalinus	post 147
Q. Fuficius Cornutus	151/2–153/4
T. Flavius Longinus Q. Marcius Turbo	154–156
T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio	156–158
L. Iulius Statilius Severus	158/9–160
M. Servilius Fabianus	161–163
M. Iallius Bassus Fabius Valerianus	163–164
(M.) Pontius Laelianus	165–166/7
Sex. Calpurnius Agricola	166/7–168/9
P. Vigellius Raius Plarius Saturninus Atilius Braduanus Caucidius Tertullus	169–170
M. Valerius Bradua	171–172
P. Helvius Pertinax	175–176
C. Iunius Faustinus Placidus Postumianus	176–178
M. Macrinus Avitus Catonius Vindex	180–182
Necunoscut	185–192
P. Septimius Geta	193–194
Pollenius Auspex	194–196
Cosconius Gentianus	196–198
C. Ovinius Tertullus	198–202
L. Aurelius Gallus	202–205
Flavius Ulpianus	208–210
L. Iulius Faustinianus	210/11–212/13
Quintilianus	212/13–215
M. Statius Longinus	215–217
P. Fu........ Pontianus	217–218
Marcius Clau(dius) Agrippa	218
T. Flavius Novus Rufus	218-219/20
Iulius Antonius Seleucus	220–221
Sergius Titianus	221–222
Iulius Gaetulicus	222–224
L. Annius Italicus Honoratus	224
Fir..... Philopappus	225–226
Um..... Tereventinus	226–227
Ti. Iulius Festus	227–228/9

L. Mantennius Sabinus	228/9–229/30
Sex. Anicius Faustus Paulinus	230–232
C. Messius Q. Dacius Valerianus	232–235
Domitius Antigonus	235–236
L. Flavius Honoratus Lucillianus	236–238
Tullius Menophilus	238–241
Sabinius Modestus	241–242/3
Prosius Tertullianus	242/3–244
Severianus	246–247
Ti. Claudius Marinus Pacatianus	247–248
C. Messius Q. Decius	248
P......... Post........	249–250
C. Vibius Trebonianus Gallus	250–251
M. Aemilius Aemilianus	253
Vitennius Iuvenis	256–257?
Ingenuus	257–258
P. C........... Regalianus	258–259
C........... Pe.........	270–272
M. Aurelius Sebastianus	272–275
Claudius N(at)alianus	?

FASTI DACIAE

Dacia în timpul lui Traian

Legati Augusti pro praetore	
Iulius Sabinus	106–107/109
D. Terentius Scaurianus	109–112
C. Avidius Nigrinus	cca. 112–117

Dacia de la Hadrian la Marcus Aurelius (117–168)

Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus, *praefectus*	118–119
Legati Augusti pro praetore Daciae Superioris	
Cn. Minicius Faustinus Sex. Iulius Severus	119–127
Cn. Papirius Aelianus Aemilius Tuscillus	cca. 131–134
C. Iulius Bassus	135–138
L. Annius Fabianus	138–141
Q. Mustius Priscus	141–144
P. Orfidius Senecio	144–148
C. Curtius Iustus	147/148–150
M. Sedatius Severianus	150–153
L. Iulius Proculus	153–155?
M. Statius Priscus Licinius Italicus	155/156–158
P. Furius Saturninus	159–161
P. Calpurnius Proculus Cornelianus	161–164?
Ti. Iulius Flaccinus	dată neprecizată
Procurator Augusti Daciae Superioris	
T. Desticius Severus	cca. 160
Procuratores Augusti Daciae Inferioris	
Plautius Caesianus	129
T. Flavius Constans	139
Iulius Aquila Fidus	140

T. Flavius Priscus Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo *[pro l]eg(ato) et praef(ectus) prov(inciae) Dac[iae] Inferioris*	140–142
[T.?V.?]arius [Pr]iscus	152–155

Procuratores Daciae Porolissensis

Livius Gra[p]us*	123
Flavius Italicus	133
M. Macrinius Vindex	154
Ti. Cl. Quintilianus	157
L. Sempronius Ingenuus	154

Dacia după reforma lui Marcus Aurelius

Legati Augusti pro praetore trium Daciarum

M. Claudius Fronto	168–170
Sex. Cornelius Clemens	170–172?
L. Aemilius Carus	173–175
C. Arrius Antoninus	176–177
P. Helvius Pertinax	177–179
C. Vettius Sabinianus Iulius Hospes	180–182
L. Vespronius Candidus	182–184
C. Pescennius Niger	cca. 185
G. C(......) Hasta	cca. 190
Q. Aurelius Polus Terentianus	cca. 193
P. Septimius Geta	195
Pollienus Auspex	cca. 197–200?
L. Octavius Iulianus	200–201/202
L. Pomponius Liberalis	204
Mevius Surus	205?
C. I. Gallus	206–208?
C. Iulius Maximinus	208
Fl.(?) Postumus	211–212
L. Marius Perpetuus	212–214/215
C. Iulius Septimius Castinus	214/215–217
Marcus Claudius Agrippa	217–218
Iasidius Domitianus	sub Severus Alexander
Q. (?) Iulius Licinianus	sub Maximin Tracul
M. Cuspi[dius Flaminius Severus]	sub Maximin Tracul
D. Simonius Proculus Iulianus	sub Gordian al III-lea
Marc(ius) Veracilius Verus	secolul al III-lea (primele decenii)

Procuratores Daciae Apulensis

P. Cominius Clemens	169–176
C. Sempronius Urbanus	post 181

T. Claudius Xenophon	cca. 183
Aelius Apollinaris	sub Commodus?
[.....]ronius Antonia[nus]	cca. 195–198
T. Cornasidius Sabinus	cca. 200?
L. Octavius Felix	sub Septimius Severus și Caracalla
Herennius Gemellinus	*a.v.p.* cca. 205?
Ulpius [Victor?]	*a.v. p.* sub Elagabal?
M. Aurelius Tuesianus	secolul al III-lea (prima jumătate)
Q. Axius Aelianus	*bis a.v.p.* 236–238
Caesidius Respectus	240–242?
M. Lucceius Felix	242–245
P. Aelius Hammonius	cca. 245–247
Aur(elius) Marcus	*a.v.p.* cca. 251–253
Q. Decius Vindex	
Tem[onius?] Secund[us]	

Procuratores Daciae Malvensis

M. Macrinius Avitus Catonius Vindex	cca. 169
M. Aurelius Cassianus	către mijlocul secolului al III-lea

Procuratores Daciae Porolissensis

M. Valerius Maximianus	cca. 178–179
C. Valerius Catulinus	sub Commodus
Aelius Constans	191–192
P. Aelius Sempronius Lycinus	cca. 198–209
M. Cocceius Genialis	cca. 200
C. Publicius Antonius Probus	cca. 198–209?
C. Aurelius Atilianus	sub Caracalla
Ulipus Victor	cca. 217
M. Aurelius Apollinaris	dată necunoscută

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Teleorman); 86. *Durostorum* (Silistra, Bulgaria); 87. Enisala (jud. Tulcea); 88. Foeni (jud. Timiș); 89. Gârla Mare (jud. Mehedinți); 90. *Germisara* (Geoagiu Băi, jud. Hunedoara); 91. Ghelari (jud. Hunedoara); 92. Gherla (jud. Cluj); 93. Gilău (jud. Cluj); 94. Giurcani (jud. Vaslui); 95. Gura Secului (jud. Suceava); 96. Gușterița (jud. Sibiu); 97. *Halmyris* (Murighiol, jud. Tulcea); 98. Histria (jud. Constanța); 99. Hliboca (Ucraina); 100. Hoghiz (jud. Brașov); 101. Horia (jud. Tulcea); 102. Iezureni (jud. Gorj); 103. Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud); 104. Inlăceni (jud. Harghita); 105. Ionești (jud. Vâlcea); 106. Ipotești (jud. Olt); 107. Iza (Ucraina Transcarpatică); 108. Kikinda (Iugoslavia, Banat); 109. Larga-Jijia, c. Movileni (jud. Iași); 110. Lazuri (jud. Satu Mare); 111. Lechința (jud. Mureș); 112. Leu (jud. Dolj); 113. *Libida* (Slava Rusă, jud. Tulcea); 114. Lipia (jud. Ilfov); 115. Lișcoteanca (jud. Brăila); 116. Locusteni (jud. Dolj); 117. Malaja Kopanja (Ucraina Transcarpatică, lângă Hust); 118. Mătăsaru (jud. Dâmbovița); 119. Medieșu Aurit (jud. Satu Mare); 120. Micăsasa (jud. Sibiu); 121. *Micia* (Vețel, jud. Hunedoara); 122. Miercurea Sibiului (jud. Sibiu); 123. Mișca (jud. Bihor); 124. Moldoveni (jud. Neamț); 125. Muncelu de Sus (jud. Bacău); 126. Murfatlar (jud. Constanța); 127. *Napoca* (Cluj-Napoca); 128. Nastradin (azi Pădureni, c. Dobromir, jud. Constanța); 129. Nemțișor (jud. Suceava); 130. Novi Bečej (Iugoslavia, Banat); 131. *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea); 132. Obreja (jud. Alba); 133. Ocna Dejului (jud. Cluj); 134. Ocna Sibiului (jud. Sibiu); 135. Ocnele Mari (jud. Vâlcea); 136. Olteni (jud. Covasna); 137. Oncești (jud. Maramureș); 138. Orheiul Bistriței (jud. Bistrița-Năsăud); 139. Orlovka (Ucraina); 140. Panic (jud. Sălaj); 141. *Partiscum* (Szeged, Ungaria); 142. Pădureni (jud. Vrancea); 143. Pecica (jud. Arad); 144. *Petra* (Camena, jud. Tulcea); 145. Poiana (jud. Vrancea); 146. Poienești (jud. Vaslui); 147. Pojejena (jud. Caraș-Severin); 148. Popricani (jud. Iași); 149. *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj); 150. *Potaissa* (Turda, jud. Cluj); 151. *Praetorium* (Mehadia, jud. Caraș-Severin); 152. Racovița (jud. Vâlcea); 153. Răcarii de Jos (jud. Dolj); 154. Răhău (jud. Alba); 155. Râpa (jud. Bihor); 156. Recaș (jud. Timiș); 157. Românași (jud. Sălaj); 158. Romita (jud. Sălaj); 159. *Romula* (Reșca, jud. Olt); 160. *Sacidava* (Dunăreni, jud. Constanța); 161. *Salinae* (Ocna Mureș, jud. Alba); 162. Salonta (jud. Bihor); 163. *Salsovia* (Mahmudia (jud. Tulcea); 164. *Samum* (Cășeiu, jud. Cluj); 165. Sascut (jud. Bacău); 166. Săbăoani (jud. Neamț); 167. Săcelu (jud. Gorj); 168. Săpata (jud. Argeș); 169. Sânnicolau Mare (jud. Timiș); 170. Sânpaul (jud. Harghita); 171. Sântămăria-Orlea (jud. Hunedoara); 172. Schela (jud. Galați); 173. Sighișoara (jud. Mureș); 174. Slăveni (jud. Olt); 175. Socetu (jud. Teleorman); 176. Solotvino (Slatina, Ucraina Transcarpatică); 177. Soporu de Câmpie (jud. Cluj); 178. Stânca (jud. Botoșani); 179. Stejaru (jud. Olt); 180. *Sucidava* (Celeiu, jud. Olt); 181. *Sucidava* (Izvoarele, jud. Constanța); 182. Suplacu de Barcău (jud. Bihor); 183. Scheia (jud. Suceava); 184. Șimand (jud. Arad); 185. Șimleu Silvaniei (jud. Sălaj); 186. Șiria (jud. Arad); 187. Șirna (jud. Prahova); 188. Ștefănești (jud. Botoșani); 189. Șuletea (jud. Iași); 190. Tanacu (jud. Vaslui); 191. Târzia (jud. Suceava); 192. Tecuci (jud. Vrancea); 193. Teiu (jud. Argeș); 194. Telița (jud. Tulcea); 195. Teliucu Inferior (jud. Hunedoara); 196. *Tibiscum* (Jupa, jud. Caraș-Severin); 197. Tihău (jud. Sălaj); 198. Timișoara (jud. Timiș); 199. *Tomis* (Constanța, jud. Constanța); 200. *Troesmis* (Iglița, jud. Tulcea); 201. *Tropaeum Traiani* (Adamclisi,

jud. Constanța); 202. Trușești (jud. Iași); 203. Turaova (jud. Vaslui); 204. Udeni-Zăvoi (jud. Argeș); 205. Ulmeni (jud. Buzău); 206. *Ulmetum* (Pantelimon, jud. Constanța); 207. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (Sarmizegetusa, jud. Hunedoara); 208. Urluieni (jud. Argeș); 209. Vadul Săpat–Budureasca (jud. Prahova); 210. Văleni (jud. Neamț); 211. Vărșand (jud. Arad); 212. Vârteșcoiu (jud. Vrancea); 213. Viespești (jud. Olt); 214. Vladimirescu (jud. Arad); 215. Vlădila (jud. Olt); 216. Vlăsinești (jud. Botoșani); 217. Vršac (Vârșeț, Iugoslavia, Banat); 218. Vulturești (jud. Olt); 219. Zalău (jud. Sălaj); 220. Zegaia (jud. Mehedinți); 221. Zorești (jud. Buzău); 222. Zvoriștea (jud. Suceava).

Fig. 2 Podul de la Drobeta (reconstituire).

Fig. 3 Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Forul.

Fig. 4 Inscripție onorifică pentru un guvernator al Daciei, descoperită la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

Fig. 5 Fragment din capul unei statui de bronz a împăratului Caracalla, descoperit la *Porolissum* (Moigrad).

Fig. 6 Cap de statuie reprezentându-l pe împăratul Aurelian.

Fig. 7 Planul castrului legiunii *V Macedonica* de la *Potaissa* (Turda).

Fig. 8 Diplomă a unui militar din trupele auxiliare.

Fig. 9 Castrul roman Arutela (Bivolari, jud. Vâlcea). Vedere generală.

Fig. 10 Turn roman de pază (reprezentare de pe Columna lui Traian).

Fig. 11 *Germisara*. Plăcuță de aur dedicată Nimfelor de *Decibalus Luci*.

Fig. 12 Obiecte de inventar funerar din cimitirul autohton (secolele II–III) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj).

Fig. 13 Ceramică dacică modelată cu mâna (urne funerare și ceașcă dacică) din cimitirul autohton (secolele II–III) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj).

Fig. 14 Stela funerară din *Samum* (Cășeiu, jud. Cluj) cu portretul veteranului Iulius Crescens și al soției sale.

Fig. 15 Tăbliță cerată de la *Alburnus Maior* (Roșia Montană, jud. Alba).

Fig. 16 Fragmente de ceramică *terra sigillata*.

Fig. 17 Fragment din *Tabula Peutingeriana*.

Fig. 18 Tipar de lut ars cu urare de Anul Nou.

Fig. 19 *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Amfiteatrul.

Fig. 20 **a.** Portretul unei perechi, perete lateral de ediculă funerară de la *Napoca* (Cluj); **b.** Medalion funerar de la Aiud.

Fig. 21 Iupiter Dolichenus, statuetă de bronz descoperită în castrul roman de la Ilișua.

Fig. 50 Castron (1), căni (2, 5, 10) și mâner de caserolă (3) de bronz și vas ritual de argint (8) provenind din mormintele princiare dacice de la Čyžykiv (1–7, 9, 10) și Kolokolin (8).

Fig. 51 Vestul și nord-vestul României în secolele II–IV: 1. Acâș, com. Acâș (jud. Satu Mare): A; 2. Agrișu Mare, com. Târnova (jud. Arad): A; 3. Almaș, com. Almaș (jud. Arad): G; 4. Andrid, com. Andrid (jud. Satu Mare): A; 5–6. Apa, com. Apa (jud. Satu Mare): B, D; 7. Apateu, com. Apateu (jud. Arad): A; 8–10. Arad (oraș): A, C, F; 11. Ardusat, com. Ardusat (jud. Maramureș): A; 12. Aștileu, com. suburbană oraș Aleșd (jud. Bihor): G; 13, 14. Badon, com. Hereclean (jud. Sălaj): B, D; 15. Balc, com. Balc (jud. Bihor): A; 16. Batăr, com. Batăr (jud. Bihor): G; 17. Bădăcin, com. Pericei (jud. Sălaj): A; 18. Bârzești, com. Archiș (jud. Arad): G; 19. Becheni, com. Săuca (jud. Satu Mare): A; 20. Belfir, com. Tinca (jud. Bihor): A; 21–22. Berea, com. Sanislău (jud. Satu Mare): A, A; 23. Berindia, com. Buteni (jud. Arad): A; 24. Berveni, com. Berveni (jud. Satu Mare): A; 25. Bicaz, com. Bicaz (jud. Maramureș): C; 26. Biharia, com. Biharea (jud. Bihor): A; 27. Bocșa, com. Bocșa (jud. Sălaj): A; 28. Bodrogu Nou, com. Felnac (jud. Arad): A; 29. Boghiș, com. Nușfalău (jud. Sălaj): A; 30. Boinești, com. Bixad (jud. Satu Mare): D; 31. Bolda, com. Beltiug (jud. Satu Mare): A; 32. Borla, com. Bocșa (jud. Satu Mare): A; 33. Botiz, com. Botiz (jud. Satu Mare): A; 34. Bozânta Mică, com. Recea (jud. Maramureș): A; 35. Bulgari, com. Sălățig (jud. Sălaj): A; 36. Caporal Alexa, com. Sântana (jud. Arad): G; 37. Carei, oraș (jud. Satu Mare): A; 38. Călinești, com. Călinești (jud. Maramureș): A; 39. Călugăreni, com. Felnac (jud. Arad): A; 40. Cămin, com. Căpleni (jud. Satu Mare): A; 41. Cărăsău, com. Cociuba Mare (jud. Bihor): A; 42. Căuaș, com. Căuaș (jud. Satu Mare): A; 43. Cefa, com. Cefa (jud. Bihor): A; 44. Cehal, com. Cehal (jud. Satu Mare): A; 45. Cehăluț, com. Cehal (jud. Satu Mare): D; 46. Cherechiu, com. Cherechiu (jud. Bihor): G; 47. Chesinț, com. Zăbrani (jud. Arad): A; 48. Chișineu-Criș, oraș (jud. Arad): A; 49. Cicir, depend. de com. suburbană Vladimirescu (jud. Arad): A; 50. Ciumești, com? Sanislău (jud. Satu Mare): A; 51. Cladova, com. Păuliș (jud. Arad): A; 52. Cociuba Mare (jud. Bihor): A; 53. Conop, com. Conop (jud. Arad): A; 54. Covăsinț, com. Covăsinț (jud. Arad): G; 55, 56. Crasna, com. Crasna (jud. Sălaj): A, D; 57. Cruceni, com. Șagu (jud. Arad): A; 58. Cuceu, com. suburb. oraș Jibou (jud. Sălaj): A; 59. Culciu Mare, com. Culciu (jud. Satu Mare): A; 60. Culciu Mic, com. Culciu (jud. Satu Mare): A; 61, 62. Curtuișeni, com. Curtuișeni (jud. Bihor): A, D; 63. Dindești, com. Andrid (jud. Satu Mare): A; 64. Diosig, com. Diosig (jud. Bihor): G; 65. Doh, com. Măieriște (jud. Sălaj): A; 66. Dorobanți, com. suburb. oraș Curtici: F; 67. Drighiu, com. Halmășd (jud. Sălaj): A; 68. Felnac, com. Felnac (jud. Arad): A, F; 69. Fetindia, com. Meseșenii de Jos (jud. Sălaj): A; 70. Firiteaz, com. Șagu (jud. Arad): A; 71. Foieni, com. Foieni (jud. Satu Mare): A; 72. Frumușeni, com. Fântânele (jud. Arad): A; 73, 74. Galoșpetreu, com. Tarcea (jud. Bihor): A, G; 75. Ghenci, com. Căuaș (jud. Satu Mare): A; 76. Ghilvaci, com. Moftin, jud. Satu Mare: A; 77. Ghirișa, com. Beltiug (jud. Satu Mare): G; 78. Girișu de Criș, com. Girișul de Criș (jud. Bihor): A; 79. Halmășd, com. Halmășd (jud. Sălaj): A; 80. Hereclean, com. Hereclean (jud. Sălaj): B; 81. Holod, com. Holod (jud. Bihor): A; 82. Homorodu de Sus, com. Homoroade (jud. Satu Mare): A; 83. Horia, com. Vladimirescu (jud. Arad): A; 84. Iermata Neagră, com. Zerind (jud. Arad): F; 85. Ip, com. Ip (jud. Sălaj): A; 86, 87. Lazuri, com. Lazuri (jud. Satu Mare): B, E; 88, 89. Lăpușel, com. Recea (jud. Maramureș): A, A; 90. Lăpuș, com. Lăpuș (jud. Maramureș): C; 91. Lompirt, com. Sărmășag (jud. Sălaj): A; 92. Lucăceni, com. Berveni (jud. Satu Mare): A; 93. Mădăras, com. Ardud (jud. Satu Mare): A; 94. Mâsca, com. Șiria (jud. Arad): A; 95–97. Medieșu Aurit, com. Medieșul Aurit (jud. Satu Mare): A, B, C; 98. Mesteacăn, com. Valea Chioarului (jud. Maramureș): A; 99. Mihai Bravu, com. Diosig (jud. Bihor): A; 100. Mirșid, com. Mirșid (jud. Sălaj): A; 101. Mișca, com. Chișlaz (jud. Bihor): A; 102. Moftinu Mic, com. Moftinu Mic (jud. Satu Mare): A; 103. Moroda, com. Seleuș (jud. Arad): A; 104. Munar, com. Secusigiu (jud. Arad): A; 105. Nădlac, oraș (jud. Arad): F; 106, 107. Neudorf, com. Zăbrani (jud. Arad): A, G; 108. Nușfalău, com. Nușfalău (jud. Sălaj): A; 109. Oarța de Jos, com. Oarța de Jos (jud. Maramureș): A; 110, 111. Oarța de Sus, com. Oarța de Jos (jud. Maramureș): A, G; 112, 113. Olari, com. Olari (jud. Arad): C, F; 114. Oradea, oraș (jud. Bihor): A, F; 115. Orașul Nou, com. Orașul Nou (jud. Satu Mare): A; 116. Păuliș, com. Păuliș (jud. Arad): A; 117. Peceiu, com. Bănișor (jud. Sălaj): A; 118, 119. Pecica, com. Pecica (jud. Arad): A, F; 120. Pericei, com. Pericei (jud. Sălaj): A; 121. Petea, com. Doroltț (jud. Satu Mare): B; 122. Pilu, com. Pilu (jud. Arad): F; 123. Pir, com. Pir (jud. Satu Mare): A, G; 124. Pișcolt, com. Pișcolt (jud. Satu Mare): A, F; 125. Plopiș, com. Plopiș (jud. Sălaj): A; 126. Popeni, com. Mirșid (jud. Sălaj): A; 127. Portița, com. Tiream (jud. Satu Mare): A; 128. Porț, com. Marca (jud. Sălaj): A; 129. Râpa, com. Tinca (jud. Bihor): A; 130. Rohani, com. Căpâlna (jud. Bihor): A; 131. Salonta, oraș (jud. Bihor): G; 132. Sanislău, com. Sanislău (jud. Satu Mare): A; 133–135. Satu Mare, oraș (jud. Satu Mare): A, A, G; 136. Săcășeni, com. Săcășeni (jud. Satu Mare): A; 137. Săcueni, com. Săcueni (jud. Bihor): F; 138. Sălacea, com. Sălacea (jud. Bihor): G; 139. Săldăbagiu de Barcău, com. Balc (jud. Bihor): A; 140. Sâmbăteni, com. Păuliș (jud. Arad): A; 141. Sânmartin, com. Macea (jud. Arad): F; 142. Sâncraiu Silvaniei, com. Dobrin (jud. Sălaj): A; 143, 144. Sânpetru German, com. Secusigiu (jud. Arad): F, F; 145, 146. Sântana, com. Sântana (jud. Arad): A, C; 147. Sântion, com. Borș (jud. Bihor): A; 148. Seini, oraș (jud. Maramureș): A; 149. Sighetu Marmației (jud. Maramureș): G; 150. Suplacu de Barcău, com. Suplacu de Barcău (jud. Bihor): A; 151. Șagu, com. Șagu (jud. Arad): A; 152–154. Șeitin, com. Șeitin (jud. Arad): A, C, F; 155. Șiclău, com. Grăniceri (jud. Arad): A; 156. Șimand, com. Șimand (jud. Arad): F; 157. Șimleu Silvaniei, oraș (jud. Sălaj): A; 158. Șiria, com. Șiria (jud. Arad): A; 159. Șofronea, com. suburb. oraș Arad (jud. Arad): F; 160. Tărian, com. Girișu de Criș (jud. Bihor): F; 161. Tășnad, oraș (jud. Satu Mare): A; 162. Tăuteu, com. Tăuteu (jud. Bihor): A; 163. Teceu Mic, com. Remeți (jud. Maramureș): G; 164. Tinca, com. Tinca (jud. Bihor): A; 165. Tiream, com. Tiream (jud. Satu Mare): A; 166. Turulung-Vii, com. Turulung (jud. Satu Mare): A; 167. Urziceni, com. Urziceni (jud. Satu Mare): A; 168. Valea lui Mihai, com. Valea lui Mihai (jud. Bihor): A; 169. Valea Vinului, com. Valea Vinului (jud. Satu Mare): A; 170. Vădurele, com. Năpradea (jud. Sălaj): A; 171. Vărșand, com. Pilu (jud. Arad): A; 172. Vașad, com. Curtuișeni (jud. Bihor): A; 173. Vânători, com. Mișca (jud. Arad): A; 174. Vladimirescu, com. Vladimirescu (jud. Arad): A, C; 175–178. Zalău, oraș (jud. Sălaj): A, A, B, B; 179. Zăbrani, com.

Zăbrani (jud. Arad): **A**; 180. Zădăreni, com. Felnac (jud. Arad): **F**; 181. Zărand, com. Zărand (jud. Arad): **A**; 182. Zimandu Nou, com. Zimandu Nou (jud. Arad): **F**.

Fig. 52 Ceramică (secolele III–IV) din așezarea de la Biharea (jud. Bihor).

Fig. 53 Biharea (jud. Bihor). 1. Vas având pe fund semnul crucii (secolele V–VII); 2. Vas de lut din secolul al VI-lea; 3. Cană cu toartă în torsadă (secolul al IV-lea).

Fig. 54 Organizarea administrativă la Dunărea de Jos în epoca Dominatului.

Fig. 55 Inscripția de fundare a orașului Tropaeum Traiani, anul 316.

Fig. 56 Tropaeum Traiani – Poarta de vest (parțial restaurată).

Fig. 57 Iustinian – mozaic din basilica San Vitale, Ravenna.

Fig. 58 Provincia Scythia Minor în secolele IV–VI.

Fig. 59 Orașul Tropaeum Traiani în epoca Dominatului.

Fig. 60 Capidava romană târzie.

Fig. 61 Dinogetia secolelor X–XII cu zidurile de incintă ale cetății romano-bizantine din secolele IV–VI.

Fig. 62 Histria – Cartierul Domus.

Fig. 63 Tomis – Ceramică stampată cu motive creștine.

Fig. 64 Niculițel – Criptă martirială cu numele celor patru martiri: Zotikos, Attalos, Kamasis, Philippos.

Fig. 65 Discul episcopului Paternus de Tomis din tezaurul de la Malaia Perescepina (Ucraina) azi la Ermitaj (Skt. Petersburg).

Fig. 66 Tomis – Capitel impostă împodobit cu o mare cruce bizantină, încadrată de motive vegetale.

Fig. 67 Callatis – Basilica „siriană" – vedere către NE.

Fig. 68 Tropaeum Traiani, planul Basilicii B („de marmură") și baptisteriul (secolele V–VI).

Fig. 69 **a.** Reliquarium. Argint. Tezaurul de la Sucidava (Izvoarele, jud. Constanța); **b.** Cană de dimensiuni mici, cu gura trilobată. Argint. Tezaurul de la Sucidava (Izvoarele, jud. Constanța).

Fig. 70 Trecerea la Evul Mediu. Secolele IV–VI: 1. *Acidava* (Enoșești, jud. Olt); 2. *Aegyssus* (Tulcea); 3. Alcedar (Rep. Moldova); 4. Aldeni (jud. Buzău); 5. *Altina* (Oltina, jud. Constanța); 6. *Ampelum* (Zlatna, jud. Alba); 7. Apahida (jud. Cluj); 8. *Apulum* (Alba Iulia); 9. Arad; 10. Archiud (jud. B.-Năsăud); 11. *Argamum* (Capul Dolojman, jud. Tulcea); 12. *Arrubium* (Măcin, jud. Tulcea); 13. *Axiopolis* (Cernavodă, jud. Constanța); 14. Baciu (jud. Cluj); 15. Band (jud. Mureș); 16. Barboși (Galați); 17. Bârlad; 18. Bârlălești (jud. Vaslui); 19. *Beroe* (Piatra Frecăței, jud. Tulcea); 20. *Berzobis* (Berzovia, jud. Caraș-Severin); 21. Biertan (jud. Sibiu); 22. Biharia (jud. Bihor); 23. Biled (jud. Timiș); 24. Bistreț (jud. Dolj); 25. Bistrița; 26. Boarta (jud. Sibiu); 27. Borniș (jud. Neamț); 28. Boșneagu (jud. Ialomița); 29. Botoșana (jud. Succava); 30. Botoșani; 31. Brateiu (jud. Sibiu); 32. București (Militari, Ciurel, Străulești, Dămăroaia); 33. Budureasca (Vadu Săpat, jud. Prahova); 34. Buhăeni (jud. Iași); 35. Buțuluc (Românești, jud. Iași); 36. *Callatis* (Mangalia, jud. Constanța); 37. *Capidava* (Capidava, jud. Constanța); 38. *Carsium* (Hârșova, jud. Constanța); 39. Căpușu Mare (jud. Cluj); 40. Cărpiniș (jud. Timiș); 41. Cândești (jud. Buzău); 42. Cârcea (jud. Dolj); 43. Cârligi (jud. Bacău); 44. Cenad (jud. Timiș); 45. Chereciu (jud. Bihor); 46. Cioroiu Nou (jud. Dolj); 47. Cipău (jud. Mureș); 48. Cireșanu (jud. Prahova); 49. Comolău (jud. Covasna); 50. Concești (jud. Botoșani); 51. Costișa-Mănoaia (jud. Neamț); 52. Craiova; 53. Crasna (jud. Covasna); 54. Criciova (jud. Timiș); 55. Cucorăni (jud. Botoșani); 56. Culciu Mare (jud. Satu Mare); 57. Curtuiușeni (jud. Bihor); 58. Cuvin (jud. Arad); 59. Davideni (jud. Neamț); 60. Dănești (jud. Vaslui); 61. Desa (jud. Dolj); 62. Dezești (jud. Caraș-Severin); 63. *Dierna* (Orșova, jud. Mehedinți); 64. *Dinogetia* (Garvăn, jud. Tulcea); 65. Dobrica (Iugoslavia); 66. Dodești (jud. Vaslui); 67. Dognecea (jud. Caraș-Severin); 68. Dorobanți (jud. Arad); 69. *Drobeta* (Drobeta-Tr. Severin, jud. Mehedinți); 70. Dubovac (Iugoslavia); 71. Dulceanca (jud. Teleorman); 72. Dumbrăveni (jud. Suceava); 73. *Durostorum* (Silistra, Bulgaria); 74. Fântânele (jud. B.-Năsăud); 75. Feldioara (jud. Brașov); 76. Felmer (jud. Brașov); 77. Fizeș (jud. Caraș-Severin); 78. Fundătura (jud. Cluj); 79. Gherăseni (jud. Buzău); 80. Gherla (jud. Cluj); 81. Ghirbom (jud. Alba); 82. Gilău (jud. Cluj); 83. Greoni-Grădinari (jud. Caraș-Severin); 84. Gropșani (jud. Olt); 85. Gornea (jud. Caraș-Severin); 86. *Halmyris* (Murighiol, jud. Tulcea); 87. Hansca (Rep. Moldova); 88. Hărman (jud. Brașov); 89. Hinova (jud. Mehedinți); 90. *Histria* (jud. Constanța); 91. Hliboca (Ucraina); 92. Hodoni (jud. Timiș); 93. Horia (jud. Arad); 94. Hotărani (jud. Mehedinți); 95. Hucea (Rep. Moldova); 96. Iași; 97. *Ibida* (Slava Rusă, jud. Tulcea); 98. Iermata Neagră (jud. Arad); 99. Iernut (jud. Mureș); 100. Ilișua (jud. B.-Năsăud); 101. Ionești (jud. Dâmbovița); 102. Ipotești (jud. Olt); 103. Izvoarele (jud. Mehedinți); 104. Jabăr (jud. Timiș); 105. Jebel (jud. Timiș); 106. Laslea (jud. Sibiu); 107. Lazu (jud. Dolj); 108. Lazuri (jud. Satu Mare); 109. Lechința de Mureș (jud. Mureș); *Lederata* (Banatska Palanka, Iugoslavia); 112. Locusteni (jud. Dolj); 113. Luciu (jud. Ialomița); 114. Măgurele (jud. Prahova); 115. Mediaș (jud. Sibiu); 116. Medieșu Aurit (jud. Satu Mare); 117. Mehadia (jud. Caraș-Severin); 118. *Micia* (Deva, jud. Hunedoara); 119. Mihălășeni (jud. Botoșani); 120. Mogoșani (jud. Dâmbovița); 121. Moldova Veche (jud. Caraș-Severin); 122. Morești (jud. Mureș); 123. Moroda (jud. Arad); 124. Mugeni (jud. Harghita); 125. *Napoca* (Cluj Napoca); 126. Nichiteni (jud. Botoșani); 127. Noșlac (jud. Alba); 128. *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea); 129. Obreja (jud. Alba); 130. Ocnița (jud. B.-Năsăud); 131. Oinacu (jud. Ilfov); 132. Olteni (jud. Covasna); 133. Olteni (jud. Teleorman); 134. Oradea; 135. Pălatca (jud. Cluj); 136. Pecica (jud. Arad); 137. Peregu Mic (jud. Arad); 138. Pietroasele (jud. Buzău); 139. *Pons Aluti* (Ioneștii Govorii, jud. Vâlcea); 140. *Porolissum* (Moigrad, jud. Zalău); 141. Porumbenii Mici (jud. Harghita); 142. *Potaissa* (Turda, jud. Cluj); 143. Prejmer (jud. Brașov); 144. Puținei (jud. Mehedinți); 145. Rateșu Cuzei (jud. Vaslui); 146. Racarii de Jos (jud. Dolj);

147. Rădeni (jud. Neamț); 148. Rădești (jud. Alba); 149. Râpa (jud. Bihor); 150. Râșnov (jud. Brașov); 151. Reci (jud. Covasna); 152. *Romula* (Reșca, jud. Olt); 153. Rotopănești (jud. Suceava); 154. Ruginoasa (jud. Iași); 155. *Sucidava* (Dunăreni, jud. Constanța); 156. *Sarmizegetusa* (Sarmizegetusa, jud. Hunedoara); 157. Săbăoani (jud. Neamț); 158. Săpata (jud. Argeș); 159. Sărata Monteoru (jud. Buzău); 160. Sărățeni (jud. Mureș); 161. Sânmihaiu de Câmpie (jud. B.-Năsăud); 162. Sântana (jud. Arad); 163. Sântana de Mureș (jud. Mureș); 164. Sebeș (jud. Alba); 165. Secuieni (jud. Neamț); 166. Seliște (Rep. Moldova); 167. Sfântu Gheorghe (jud. Covasna); 168. Sighișoara (jud. Mureș); 169. Slăveni (jud. Olt); 170. Someșeni (jud. Cluj); 171. Soporu de Câmpie (jud. Cluj); 172. Spanțov (jud. Ilfov); 173. Starcevo (Iugoslavia); 174. Stolniceni (jud. Vâlcea); 175. Suceagu (jud. Cluj); 176. Suceava-Șipot; 177. *Sucidava* (Izvoarele, jud. Constanța); 178. *Sucidava* (Corabia, jud. Olt); 179. Șeitin (jud. Arad); 180. Șercaia (jud. Brașov); 181. Șimleu Silvaniei (jud. Sălaj); 182. Șirna (jud. Prahova); 183. Șopteriu (jud. B.-Năsăud); 184. Șoșdea (jud. Caraș-Severin); 185. Șpălnaca (jud. Alba); 186. Tăcuta (jud. Vaslui); 187. Tărian (jud. Bihor); 188. Târgu Mureș; 189. Tăuteu (jud. Bihor); 190 Târgșoru (jud. Vaslui); 191. Târnăvioara (Copșa Mică, jud. Sibiu); 192. Târpești (jud. Neamț); 193. Teregova (jud. Caraș-Severin); 194. *Tibiscum* (Jupa, jud. Caraș-Severin); 195. Timișoara; 196. Tinca (jud. Bihor); 197. *Tomis* (jud. Constanța); 198. Traian (jud. Bacău); 199. *Troesmis* (Turcoaia, jud. Tulcea); 200. *Tropaeum Traiani* (Adamclisi, jud. Constanța); 201. Turnu Măgurele (jud. Teleorman); 202. *Tyras* (Cetatea Albă, Ucraina); 203. Țaga (jud. Cluj); 204. Țichindeal (jud. Sibiu); 205. Udești (jud. Suceava); 206. *Ulmetum* (Pantelimon, jud. Constanța); 207. Urlueni (jud. Argeș); 208. Valea lui Mihai (jud. Bihor); 209. Valea Strâmbă (jud. Harghita); 210. Vârvor (jud. Dolj); 211. Velț (jud. Sibiu); 212. Voivodeni (jud. Mureș); 213. Vršac (Iugoslavia).

Fig. 71 **a.** Plan de bordei, cuptor de copt cu calotă de lut și groapă de provizii din așezarea autohtonă de la Țaga (jud. Cluj), secolele IV–VI; **b.** Fibulă din așezarea autohtonă (secolul al V-lea) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj); **c.** Unelte agricole și meșteșugărești din așezarea autohtonă (secolul al V-lea) de la Bratei (jud. Sibiu).

Fig. 72 Ceramică din așezarea autohtonă (secolul al V-lea) de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj).

Fig. 73 Vas din pastă cenușie fină, fibulă de bronz și pieptene de os din așezarea autohtonă de la Țaga (jud. Cluj) – secolele IV–V.

Fig. 74 Circulația monetară în Dacia postromană (anul 275–secolul al VI-lea).

Fig. 75 Vas-urnă dintr-un mormânt de la Mediaș aparținând dacilor liberi imigrați (a doua jumătate a secolului al III-lea).

Fig. 76 Vase lucrate la roată și cu mâna (ceașcă dacică) și mărgele din așezarea și din cimitirul de incinerație de la Cipău-„Gârle" (jud. Mureș) – secolul al IV-lea.

Fig. 77 Fibule de bronz cu butoni în formă de ceapă din Dacia postromană (secolul al IV-lea).

Fig. 78 Oală dacică modelată cu mâna și pieptene de os din așezarea de la Reci (jud. Covasna) – secolul al IV-lea.

Fig. 79 Vestigii ale populației autohtone din Dacia postromană (anul 275–secolul al VI-lea).

Fig. 80 Obiecte și monumente paleocreștine în Dacia postromană (anul 275–secolul al VI-lea). 1. Abrud, 2. Alba Iulia (*Apulum*), 3. Biertan, 4. Cluj-Napoca (*Napoca*), 5. Cristești, 6. Cristuru Secuiesc (împrejurimi), 7. Dej, 8. Dumbrăveni, 9. Feisa, 10. Feldioara-Războieni, 11. Gherla, 12. Jidvei, 13. Mercheașa, 14. Micăsasa, 15. Moigrad (*Porolissum*), 16. Pălatca, 17. Poian, 18. Prejmer, 19. Rotbav, 10. Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana*), 21. Sânmiclăuș, 22. Sighișoara, 23. Târgu Secuiesc, 24. „Transilvania", 25. Turda (*Potaissa*), 26. Vețel (*Micia*), 27. Zlatna (*Ampelum*), 28. Băile Herculane, 29. Berzovia (*Berzobis*), 30. Caransebeș, 31. Caraș (râul), 32. Dubovac, 33. Felnac, 34. Gornea, 35. Jabăr, 36. Jupa (*Tibiscum*), 37. Lipova, 38. Mehadia (*Praetorium*), 39. Orșova (*Dierna*), 40. Banatska Palanka (*Lederata*), 41. Periam, 42. Szöregh, 43. Vršac (Vârșeț), 44. Celeiu (*Sucidava*), 45. Copăceni, 46. Drobeta-Turnu Severin (*Drobeta*), 47. Gura Văii, 48. Hinova, 49. Orlea, 50. Prisaca, 51. Răcari, 52. Reșca (*Romula*), 53. Slăveni.

Fig. 81 **a.** Inscripție latină pe cărămidă (secolul al IV-lea) conținând și elemente creștine, descoperită la Gornea (jud. Caraș-Severin); **b.** Inscripția de la Cluj-Napoca creștinată în secolul al IV-lea; **c.** *Donariul* de la Biertan (jud. Sibiu) – secolul al IV-lea.

Fig. 82 Opaiț creștin de bronz descoperit la Luciu (jud. Ialomița)

Fig. 83 Opaițe de lut creștine din Dacia postromană (secolul al IV-lea).

Fig. 84 Două sigilii de lut ars pentru pâinea sfințită (secolele IV–V) de la Pălatca – jud. Cluj (1), Jabăr – jud. Timiș (2) și un tipar de ceramică pentru turnat cruciulițe (secolele V–VI) de la Sânmiclăuș – jud. Alba (3).

Fig. 85 Sucidava. Planul cetății romano-bizantine.

Fig. 86 Sucidava. Colțul de nord-est al cetății (reconstituire D. Tudor și E. Mironescu).

Fig. 87 Sucidava. Capul de nord al podului roman (reconstruire Oct. Toropu).

Fig. 88 Gropșani. Ceramică din așezarea autohtonă din secolele IV–VI.

Fig. 89 Localități cu descoperiri aparținând culturii Sântana de Mureș (A) și culturii tumulilor carpatici (B): *A. Descoperiri aparținând culturii Sântana de Mureș*: 1. Alexandru Odobescu; 2. Barcea; 3. Băltata; 4. Bârlad; 5. Bilenk'e; 6. Boanca; 7. Bogdănești; 8. Boldești; 9. Borșeni; 10. Bräviceni; 11. Budești; 12. Călărași; 13. Cealâc; 14. Chiscăreni; 15. Ciocâlteni; 16. Cobâlnea; 17. Copuzu; 18. Dedulești; 19. Delacău; 20. Dolheștii Mari; 21. Drăgănești–Olt; 22. Erbiceni; 23. Fântânele; 24. Furmanivka; 25. Gherăseni; 26. Goroševcy; 27. Hansca; 28. Hăncești; 29. Holms'ke; 30. Iași; 31. Independența; 32. Iugani; 33. Izvoare; 34. Izvoru; 35. Lăpușna; 36. Lețcani; 37. Lunca; 38. Mălăiești; 39. Mărtinești; 40. Mihălășeni; 41. Miorcani; 42. Moara Nica; 43. Mogoșani; 44. Nagirne; 45. Obârșeni; 46. Ocnița; 47. Oinacu; 48. Olteni; 49. Oselivka; 50. Ostrivec; 51. Pălatca; 52. Petrești; 53. Pietroasele; 54. Ploiești; 55. Podu Petriș; 56. Poienești; 57. Prymors'ke; 58. Racovița; 59. Romankovcy; 60. Rugănești; 61. Săbăoani; 62. Sântana de Mureș; 63. Sobari; 64. Spanțov; 65. Sultana; 66. Șoldănești; 67. Șuletea; 68. Târgșoru Vechi; 69. Târgu Mureș; 70. Târgu Secuiesc;

LISTA PLANȘELOR

Pl. 16 Tezaurul de la Pietroasa. a. Tava; b. Colanul; c. Colanul simplu; d. Colanul cu inscripție runică (după Al. Odobescu, *Le trésor...*).

Pl. 17 a, b. Medalion dintr-o imitație barbară după o medalie a împăratului Valens, din tezaurul de la Șimleu Silvaniei (după Ion Miclea – Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, fig. 792).

Pl. 18 a, b. Colier cu pandantive simbolice și bula de cristal de stâncă din mijlocul colierului, din tezaurul de la Șimleu Silvaniei; c. Medalioane de aur din tezaurul de la Șimleu Silvaniei (după Ion Miclea – Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, fig. 794, 795, 791).

Pl. 19 Cluj-Someșeni. a. Pectoral (după R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos. 400–1400*, București, 1976, fig. 92); b, c. Cataramă mare și inel cu piatră rombică descoperite la Cluj-Someșeni, în mormântul unei prințese gepide (după Ion Miclea – Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, fig. 789, 790).

Pl. 20 Cluj-Someșeni. a. Mărgele; b. Pandantive (după R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos. 400–1400*, București, 1976, fig. 89, 90).

Pl. 21 Cercel romano-bizantin de aur de la Buzău (după Ion Miclea – Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, fig. 774).

Pl. 22 Tezaurul de obiecte de aur de la Ostrov (după Ion Miclea – Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, fig. 779).

Pl. 23 Apahida. a. Aplice de șa; b. Cercei; c. Rozete (piese de harnașament) (după R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos. 400–1400*, București, 1976, fig. 82, 85, 88).

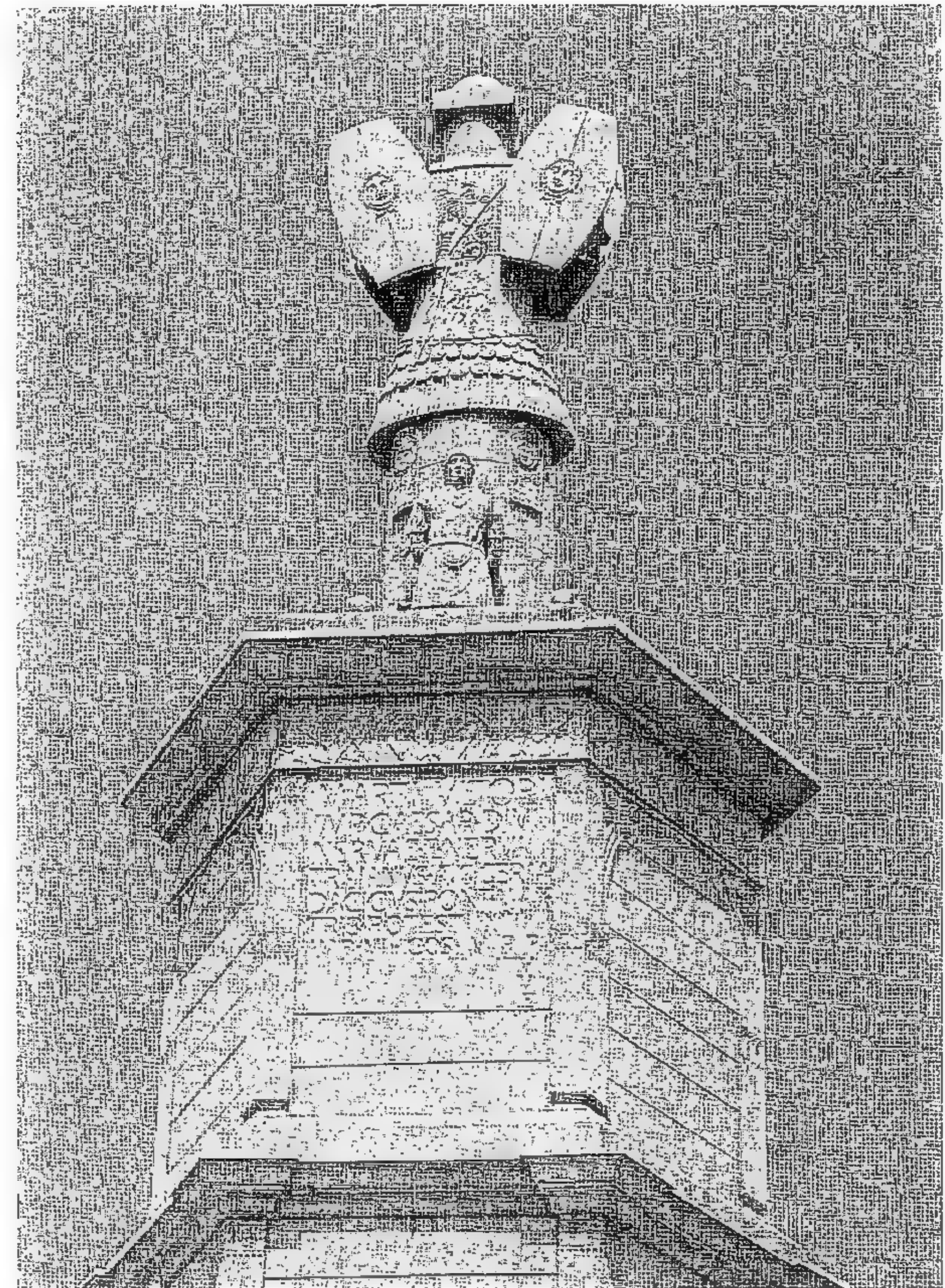
Pl. 24 Apahida. a. Mărgele (tip de harnașament); b. Cataramă pentru centură (după R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos. 400–1400*, București, 1976, fig. 83, 84).

Pl. 25 Cană de argint desoperită la Apahida în mormântul prințului gepid Omharus (după Ion Miclea – Radu Florescu, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*, II, București, 1980, fig. 777).

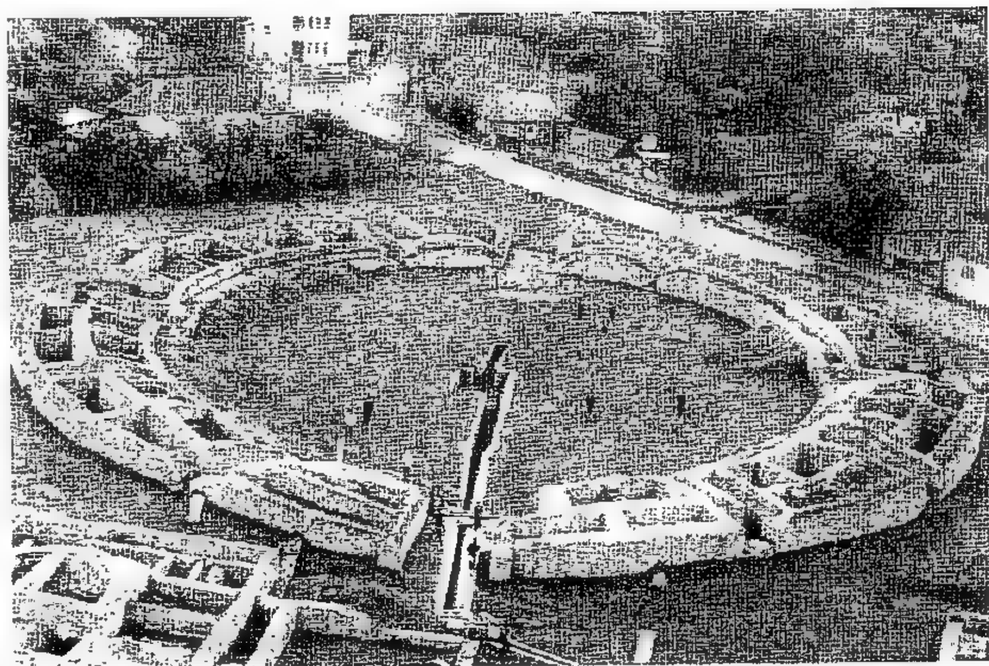
Pl. 26 Constanța. Piese de argint din tezaurul de obiecte liturgice de la *Sucidava*, secolele V–VII (foto MINAC).

INDICE*

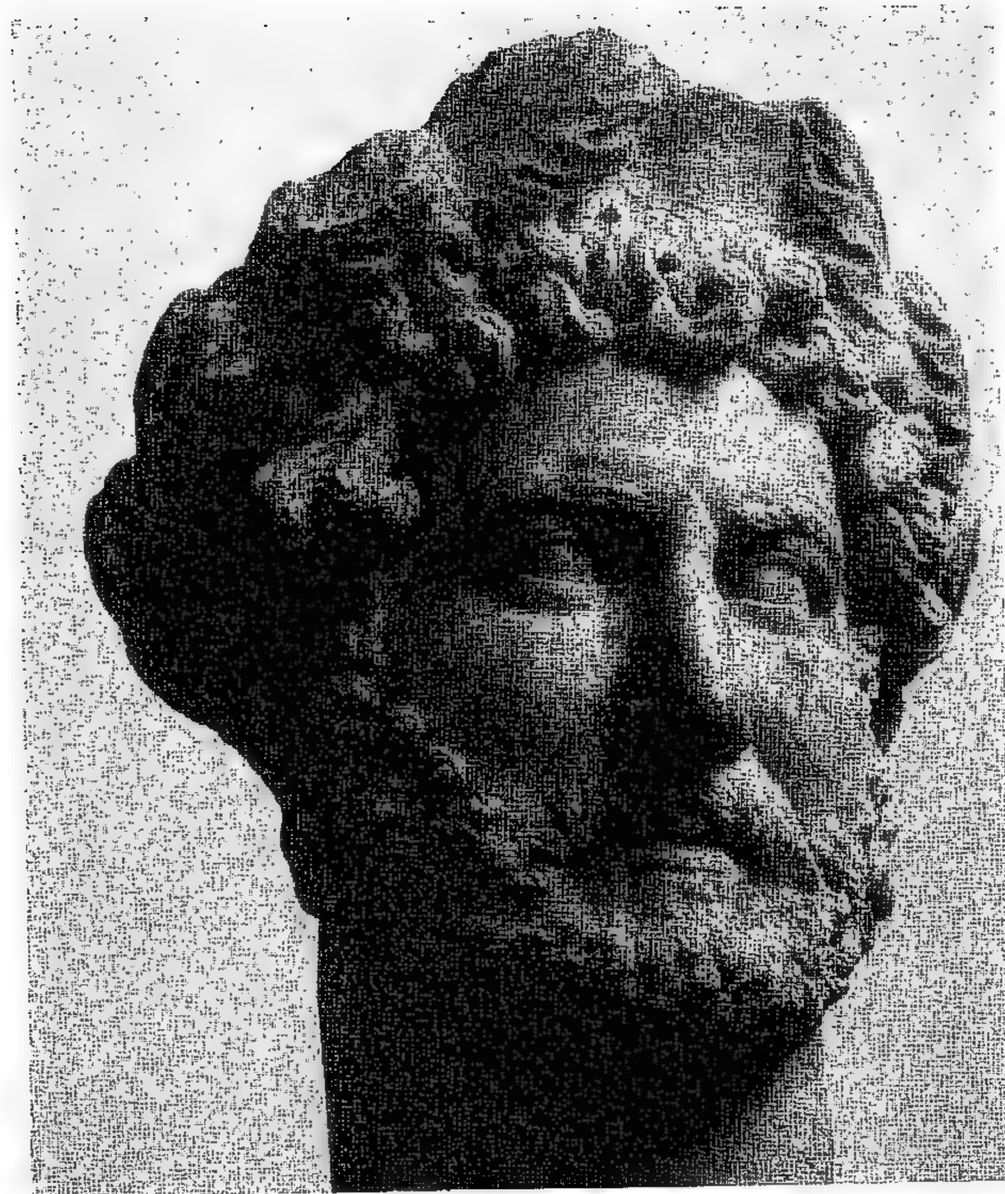
* Indice alcătuit de dr. Radu Ardevan. Nu sunt cuprinse aici denumirile de provincii istorice și provincia Dacia (notate cu *passim*), puncte topografice, orașe cu muzee și alte instituții, scrieri ale diferiților autori moderni. De asemenea, nu sunt incluse în acest indice numele autorilor și titlurile culegerilor care apar în bibliografia celor cinci părți ale prezentului volum.

Pl. 1 Trofeul cel mare de la Adamclisi. După restaurare.

Pl. 2 Sarmizegetusa. Amfiteatrul roman.

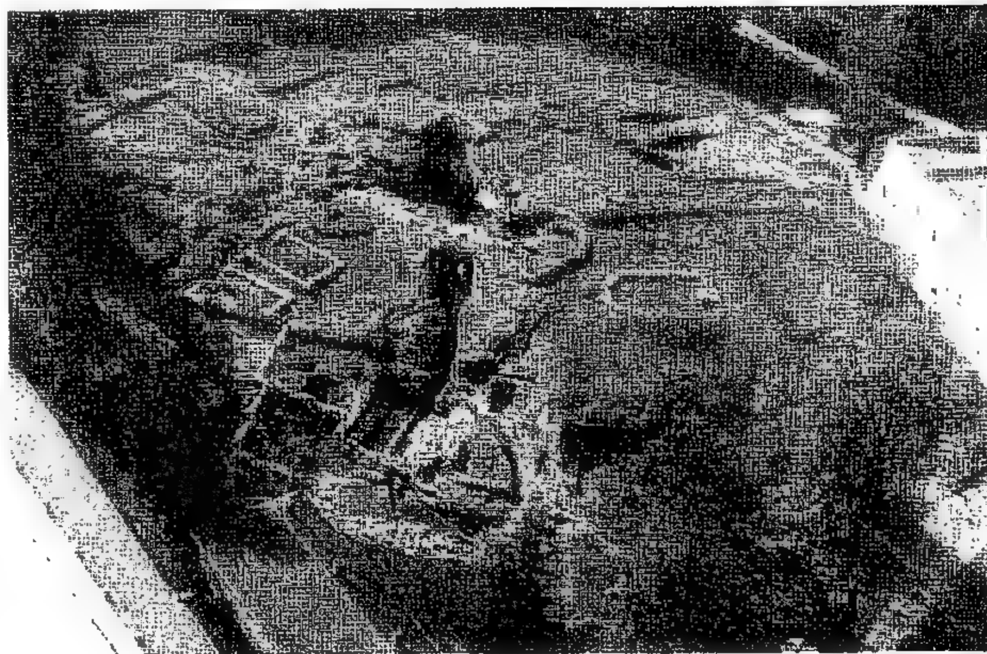
Pl. 3 Cap al unei statui reprezentându-l pe împăratul Hadrian.

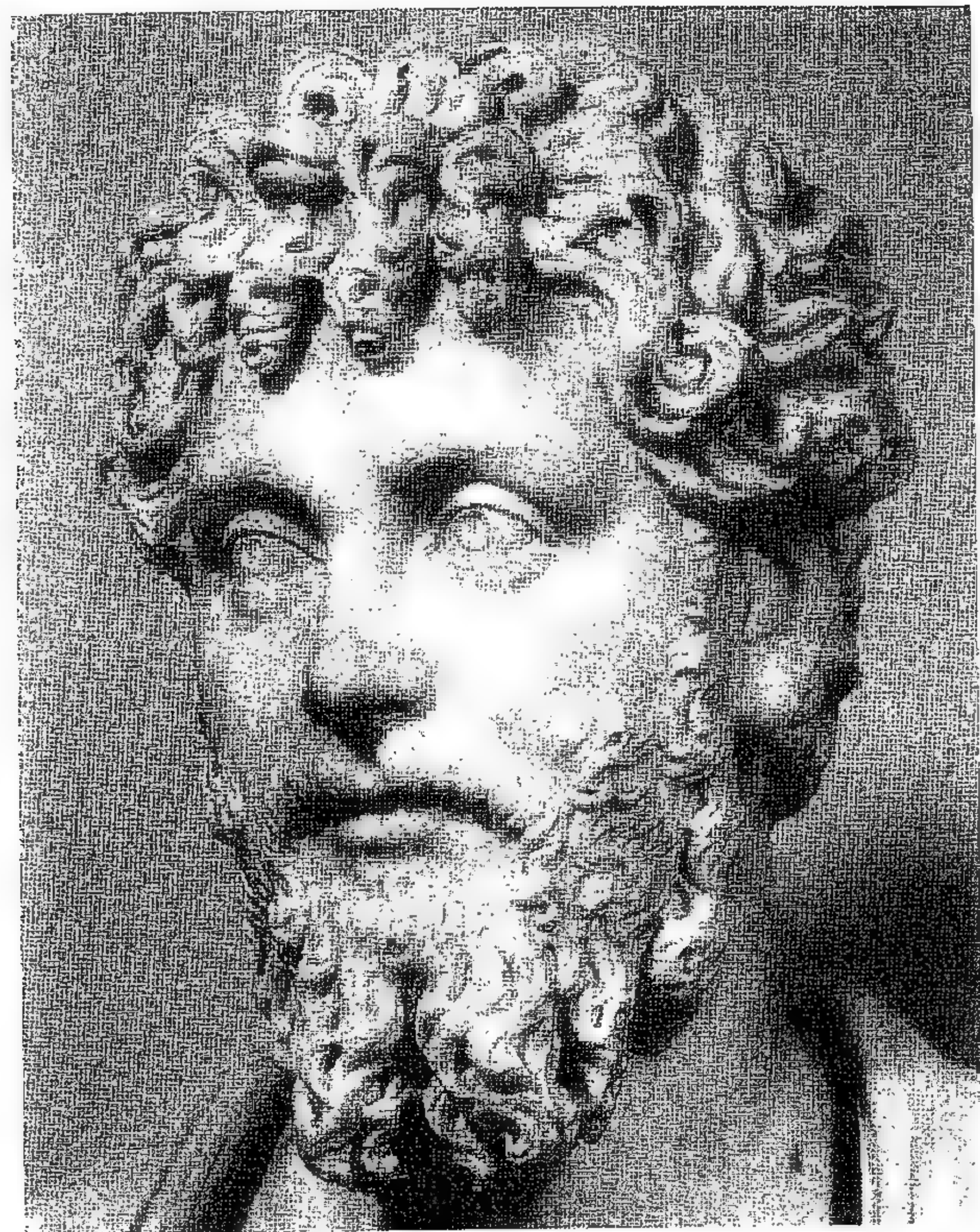
Pl. 4 Cap de meduză, aplică de bronz de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

Pl. 5 Vedere aeriană a termelor și a amfiteatrului de la *Micia* (Vețel, jud. Hunedoara).

Pl. 6 Complexul termal roman de la *Germisara* (Geoagiu, jud. Hunedoara).

Pl. 7 Statuie reprezentându-l pe împăratul Septimius Sever.

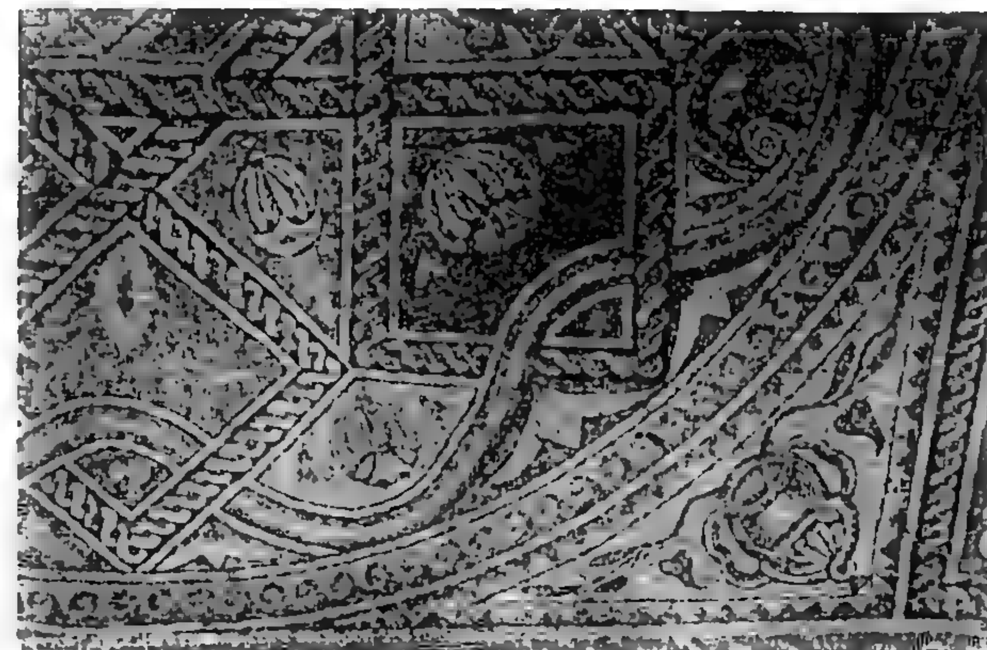
Pl. 8 Constanța. Fortuna cu Pontos, secolul al II-lea p.Chr.

Pl. 9 Constanța. Statuete de tip Tanagra.

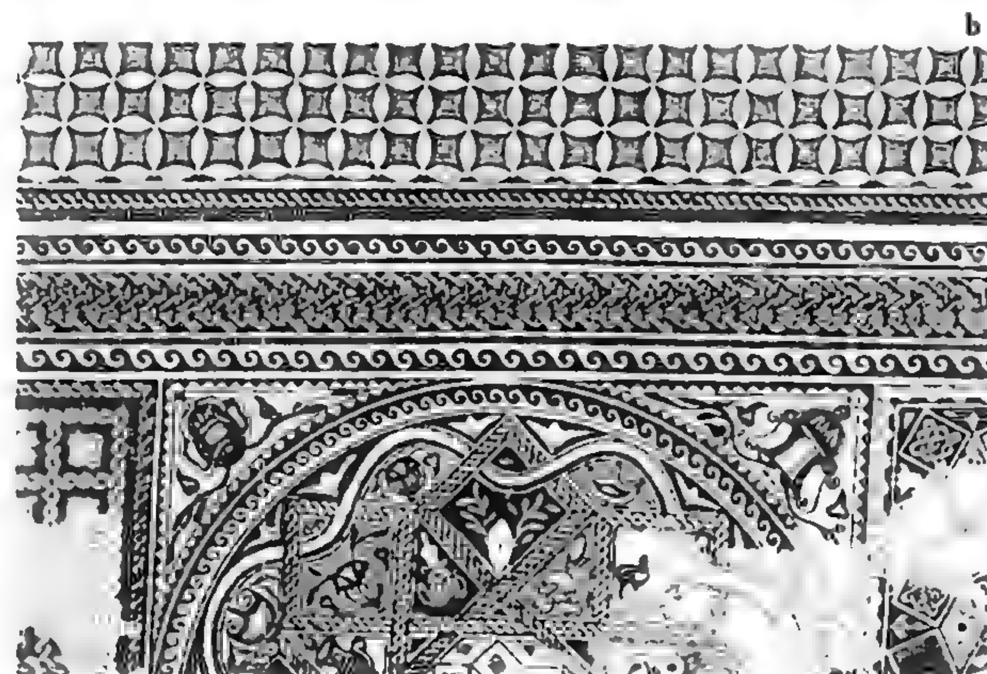

Pl. 10 Constanța. Vase antice descoperite în necropolele *Tomisului*.

a

b

Pl. 11 a. *Tomis* Edificiul cu mozaic. Detaliu (secolele III–IV); b. *Tomis* Mozaic roman

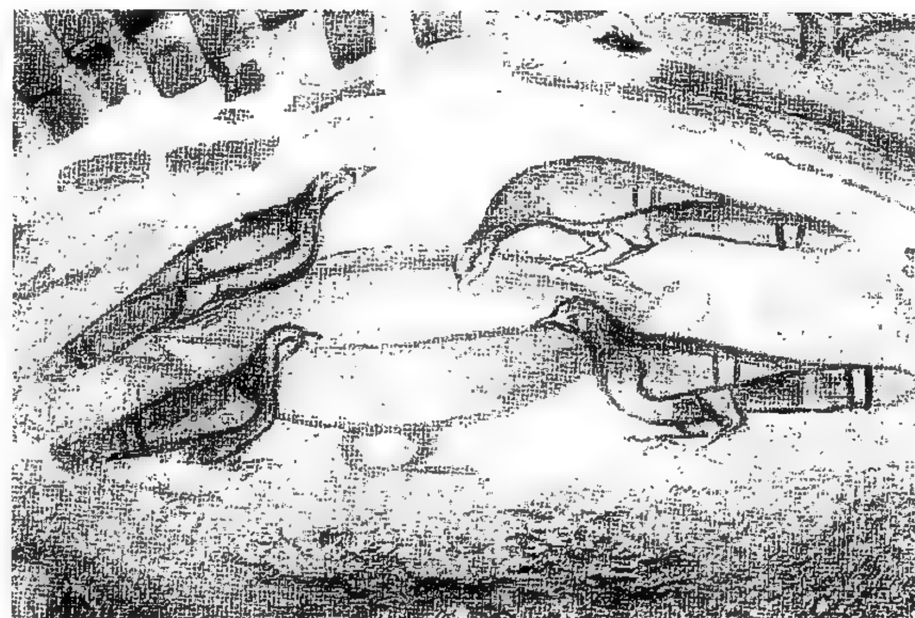

Pl. 12 Diocleţian în Tetrarhie – Veneţia, basilica San Marco.

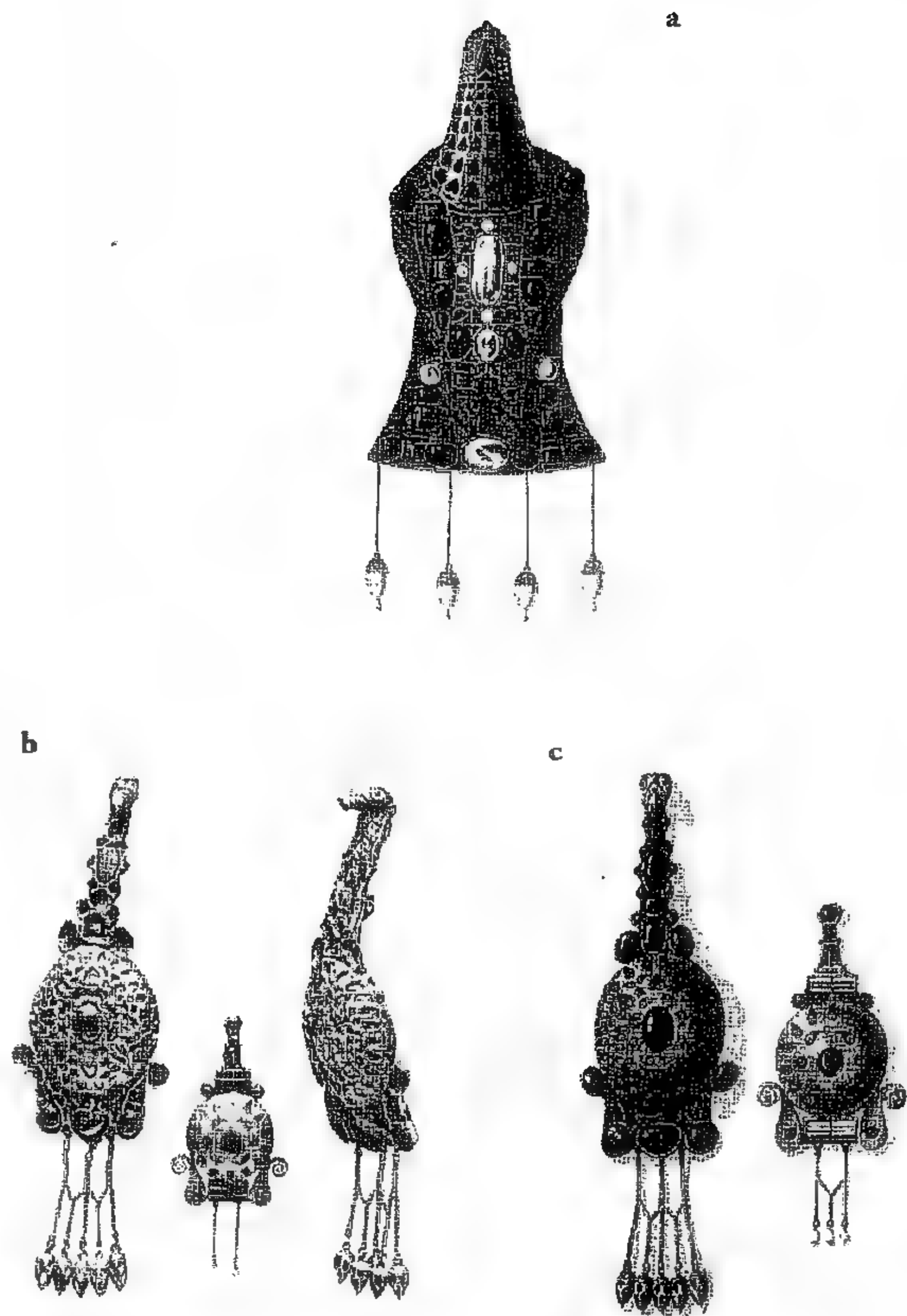

a

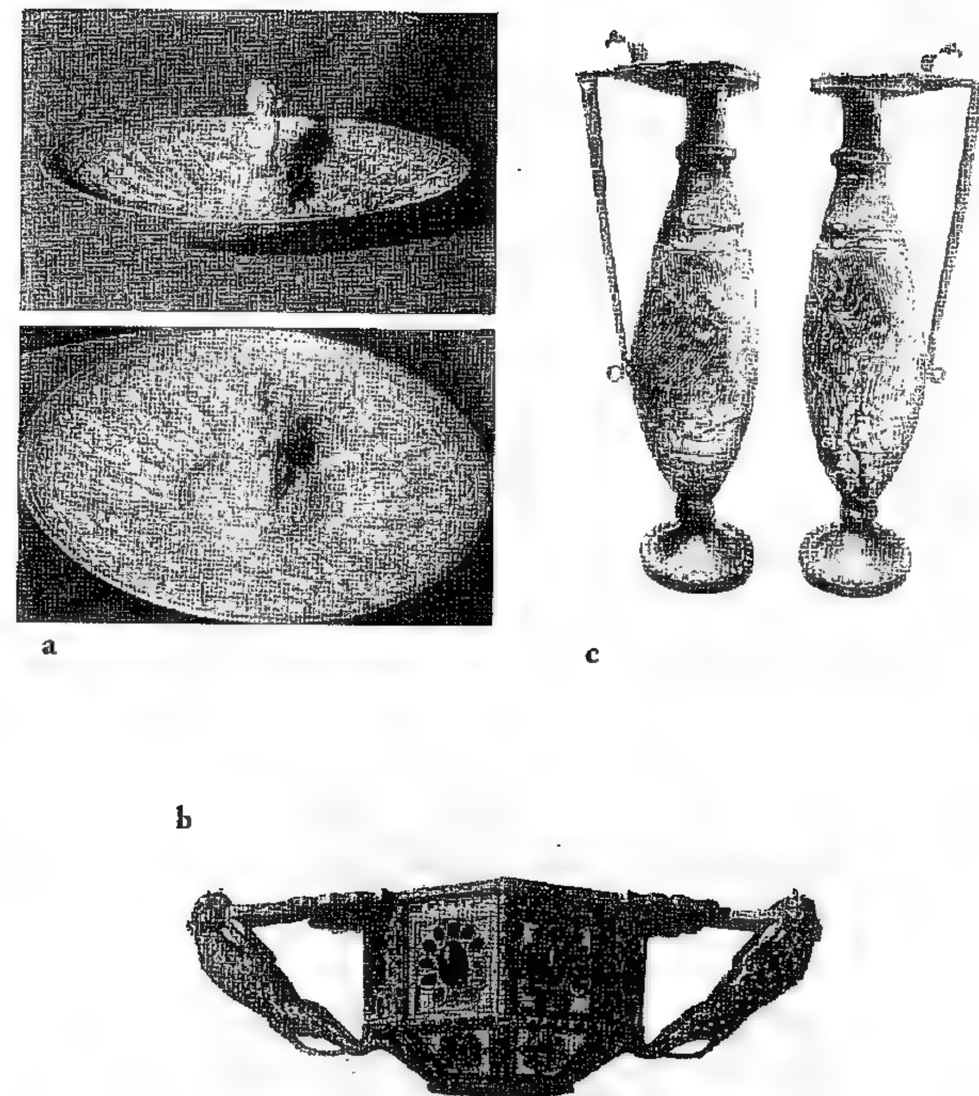
b

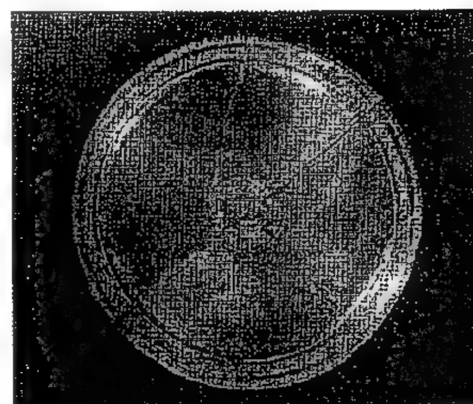
Pl. 13 Constanţa. a. Mormântul banchetului. Pictură murală din secolul al IV-lea a.Chr.; b. Cavoul – hypogeu cu pictură de la Tomis, secolul al IV-lea p.Chr., peretele de sud.

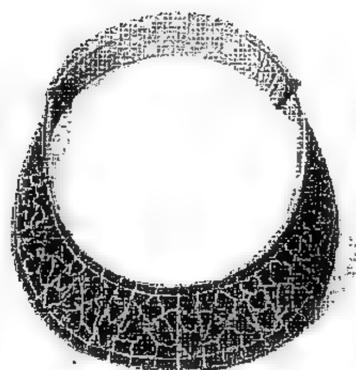
Pl. 14 Tezaurul de la Pietroasa. a. Fibula Mare; b. Cele două fibule mijlocii și fibula mică; c. Fibulele mici.

Pl. 15 Tezaurul de la Pietroasa. a. Patera; b. Vasul octogonal; c. Oenochoe.

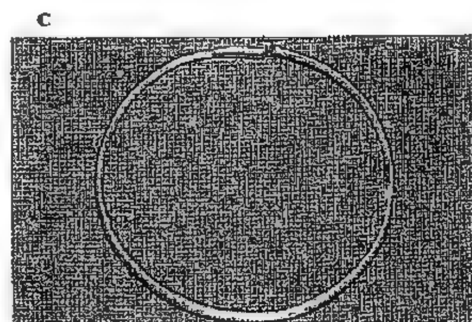

a

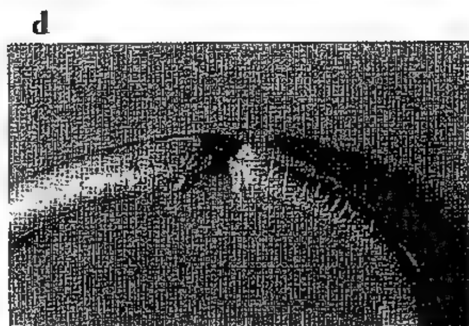

b

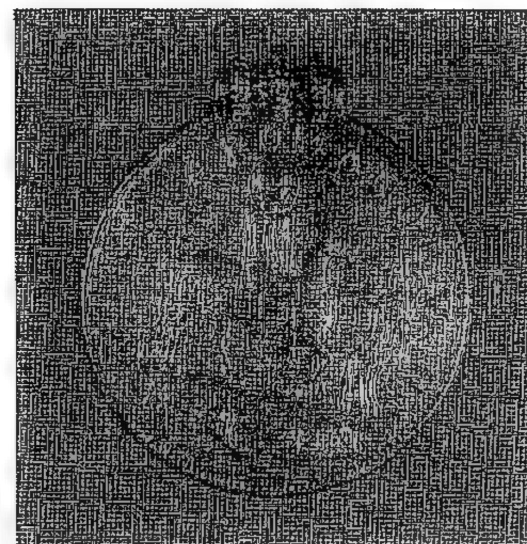
c

d

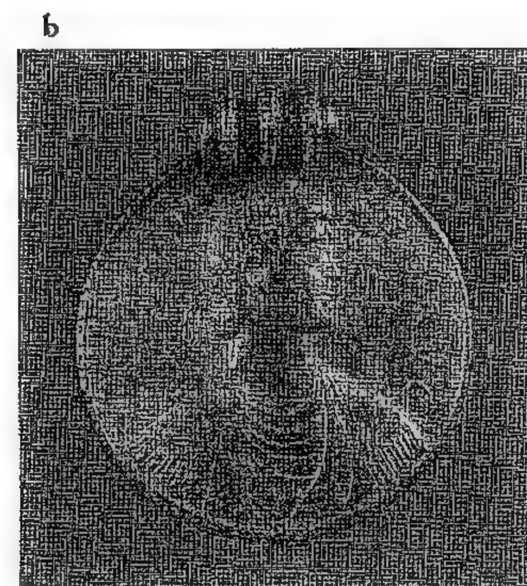

Pl. 16 Tezaurul de la Pietroasa. a. Tava; b. Colanul; c. Colanul simplu; d. Colanul cu inscripție runică.

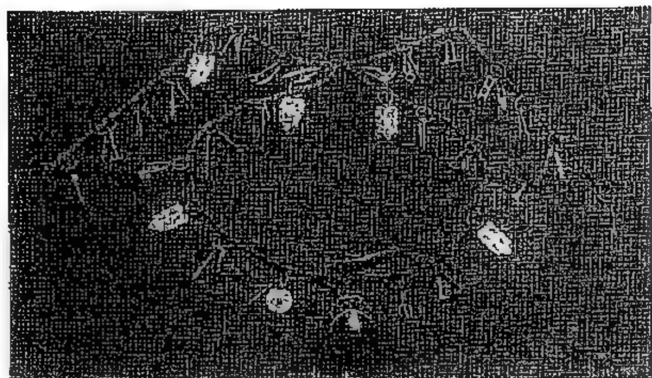

a

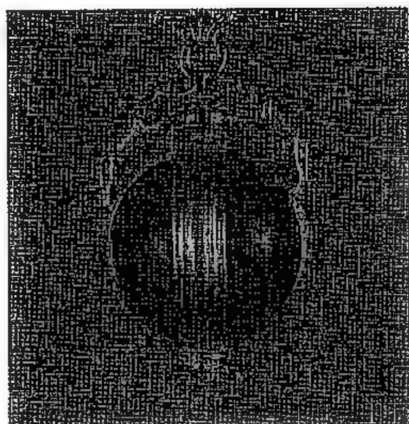
b

Pl. 17 a, b. Medalion dintr-o imitație barbară după o medalie a împăratului Valens, din tezaurul de la Șimleu Silvaniei.

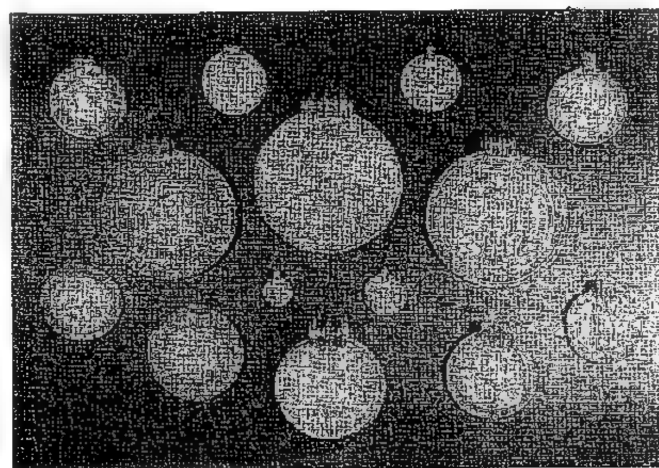

a

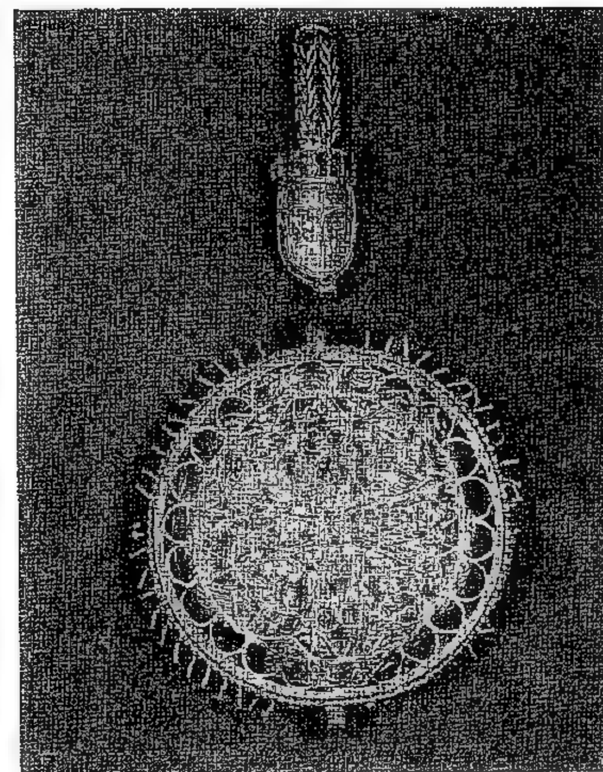

b

c

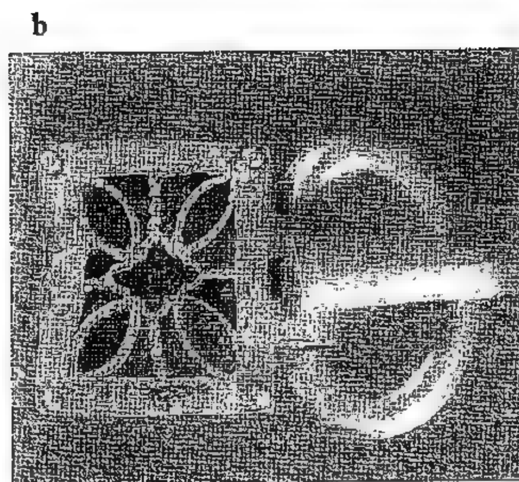

Pl. 18 a, b. Colier cu pandantive simbolice și bula de cristal de stâncă din mijlocul colierului, din tezaurul de la Șimleu Silvaniei; c. Medalioane de aur din tezaurul de la Șimleu Silvaniei.

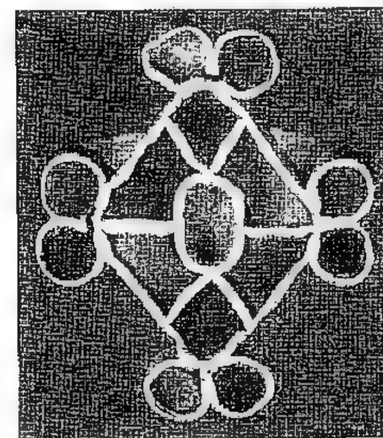

a

b

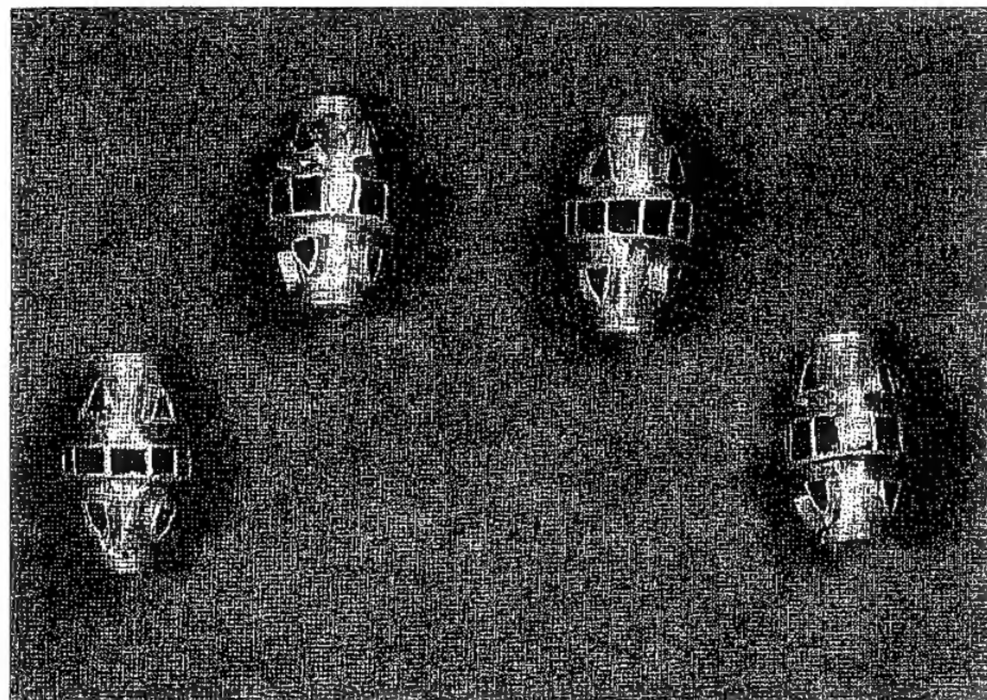

c

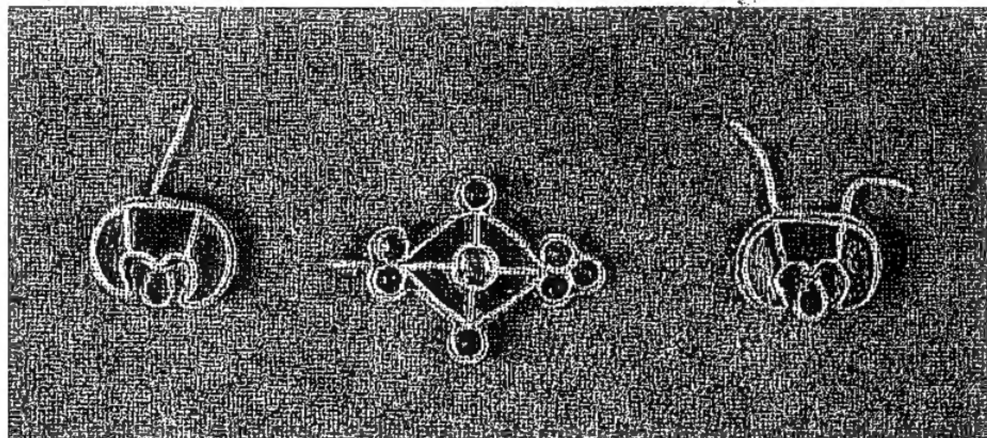

Pl. 19 Cluj-Someșeni. a. Pectoral; b, c. Cataramă mare și inel cu piatră rombică descoperite la Cluj-Someșeni, în mormântul unei prințese gepide.

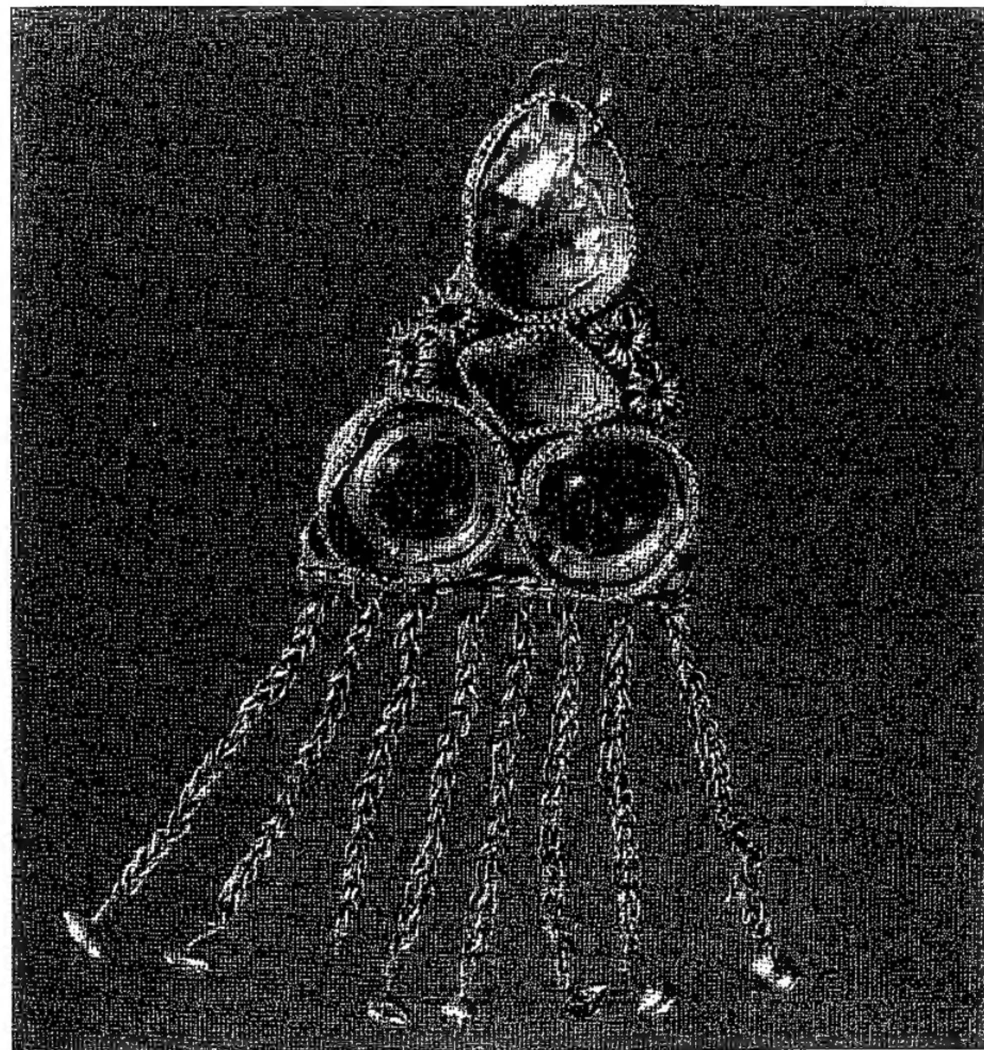
a

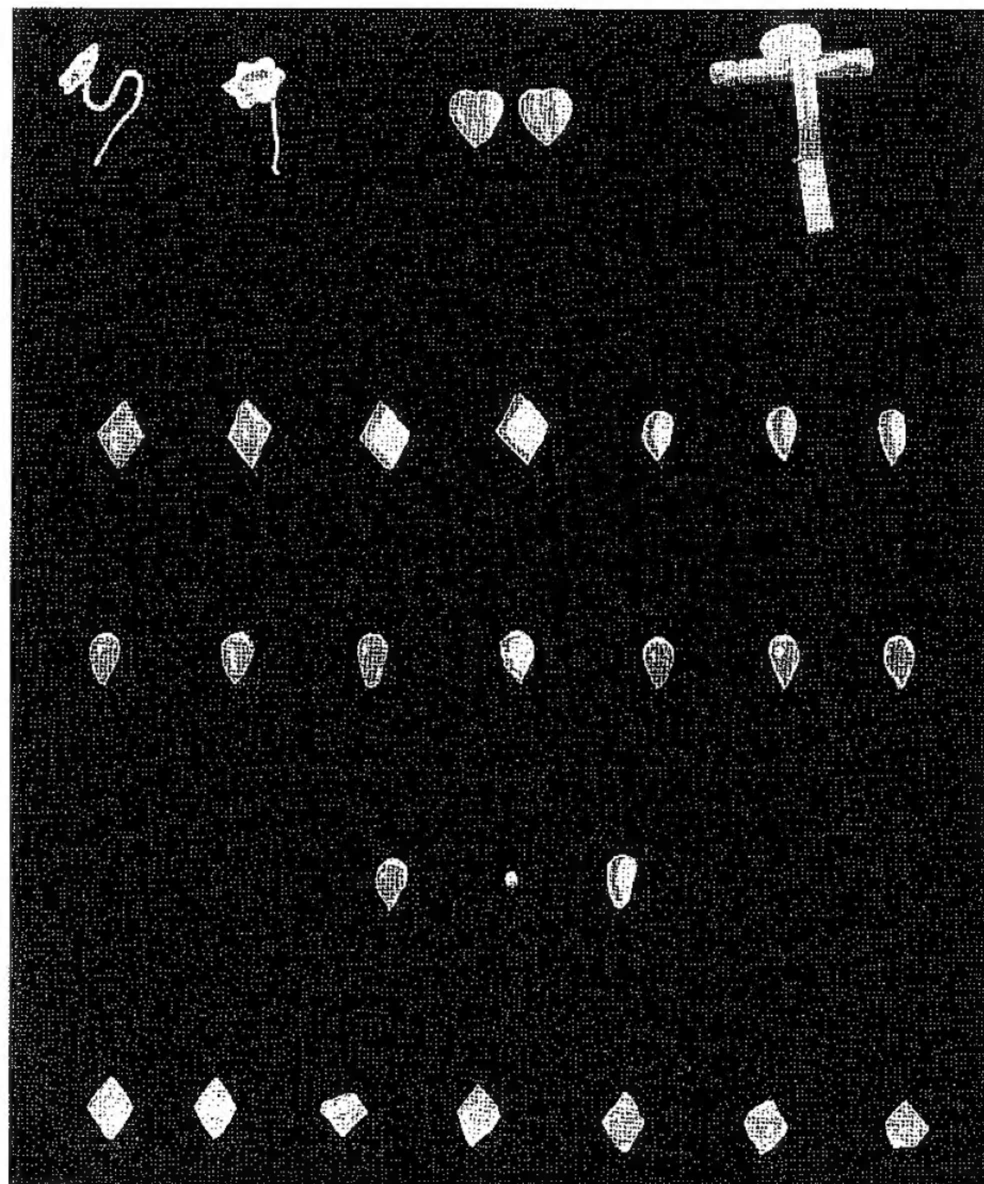
b

Pl. 20 Cluj-Someșeni. a. Mărgele; b. Pandantive.

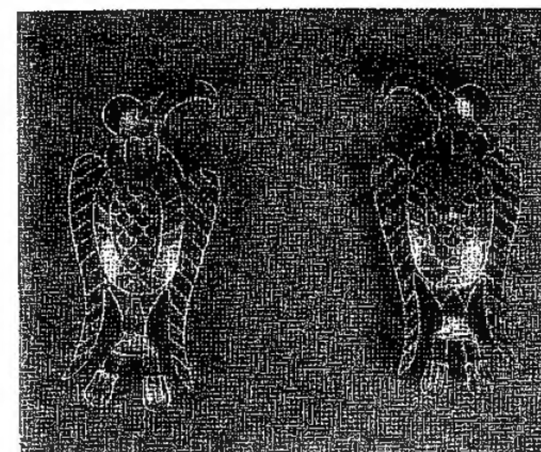

Pl. 21 Cercel romano-bizantin de aur de la Buzău.

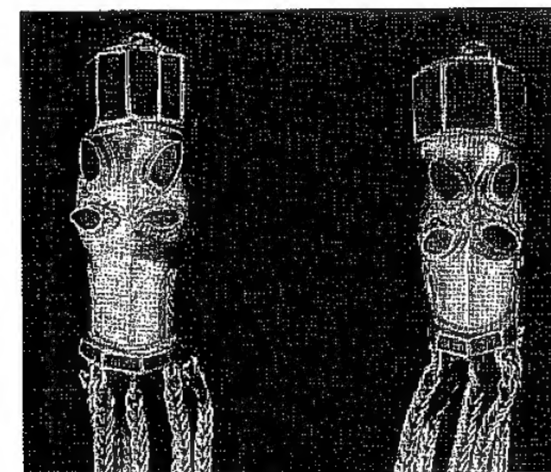

Pl. 22 Tezaurul de obiecte de aur de la Ostrov.

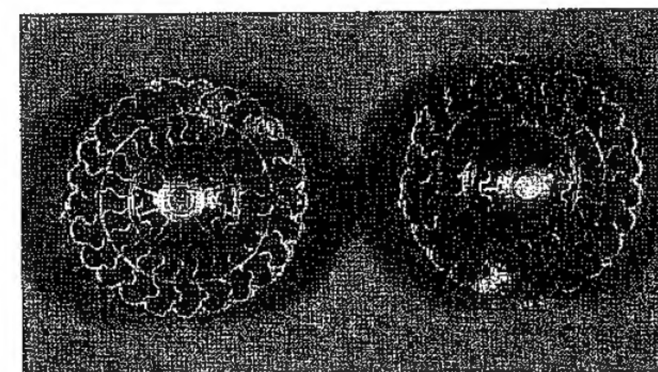
a

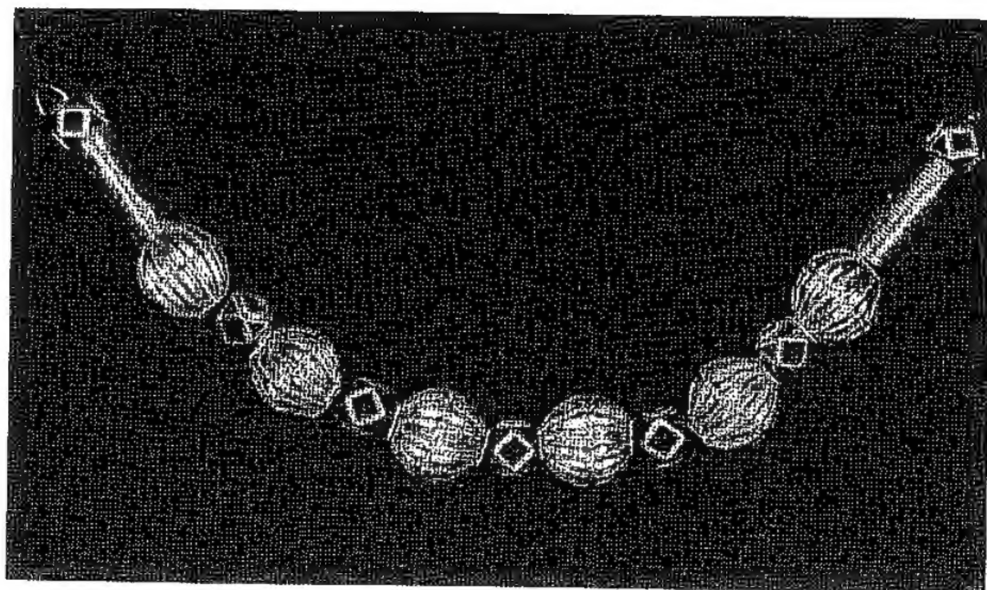
b

c

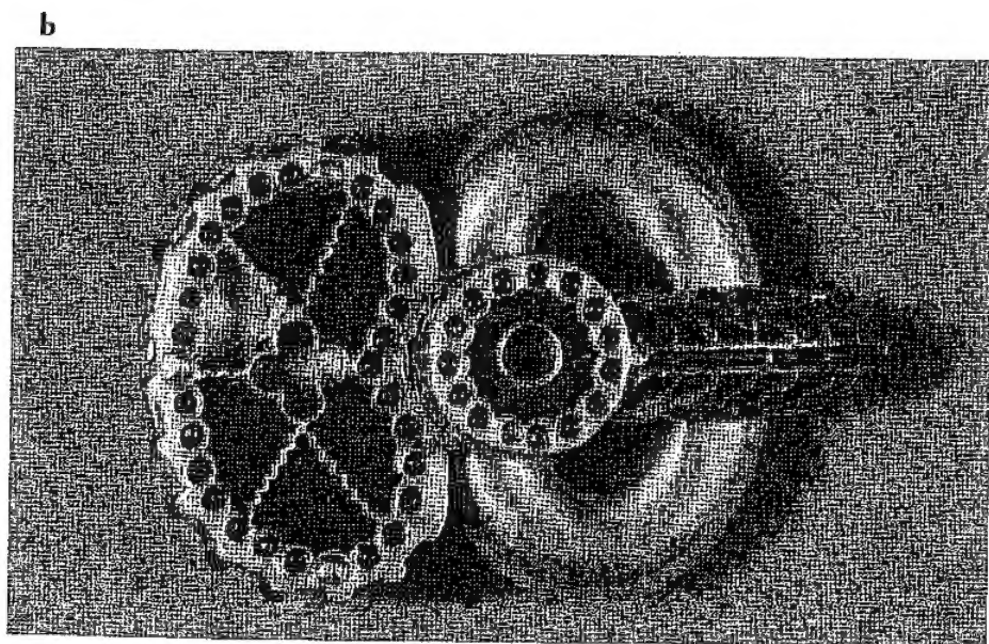

Pl. 23 Apahida. a. Aplice de șa; b. Cercei; c. Rozete (piese de harnașament).

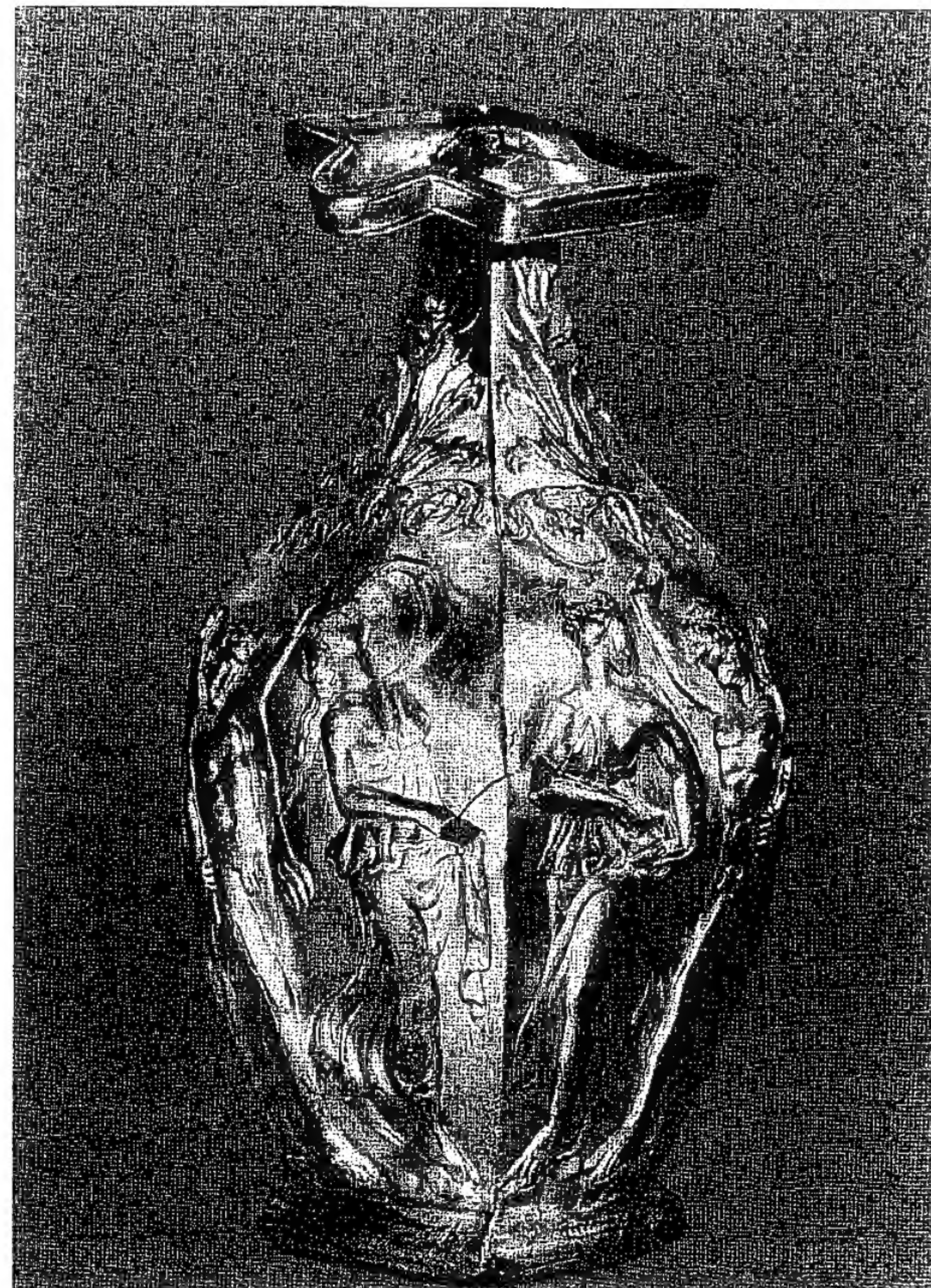

a

b

Pl. 24 Apahida. a. Mărgele (tip de harnaşament); b. Cataramă pentru centură.

Pl. 25 Cană de argint descoperită la Apahida în mormântul prinţului gepid Omharus.

Pl. 26 Constanța. Piese de argint din tezaurul de obiecte liturgice de la *Sucidava*, secolele V–VII.